ἘΠΕΤΗΡΊΣ

ἙΤΑΙΡΕΊΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩ͂Ν ΣΠΟΥΔΩ͂Ν

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις
Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ἜΤΟΣ Λ΄

ἈΘΗΝΑΙ 1960–1961

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ
(ὁδὸς Ἤλιδος 13, Ἀθῆναι 6)
Directeur: Prof. Dr. N. B. Tomadakis (Rue Ilidos 13, Athènes 6)

Διαχειριστὴς ὁ ὑφηγητὴς ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ
Διευθυντὴς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Administration: Dr. G. K. Spyridakis, Académie d'Athènes

Ἐπεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α' – ΙΒ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ' – ΙΗ': Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ. Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΗ': Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ' – ΚΒ': Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ' – Λ': Ν. Β. Τωμαδάκης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α' – Ι': Ε. Γ. Κριαρᾶς

Γραφεῖα: Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὄροφος
Bureau: Rue Aristidou 8/8 Athènes - Grèce

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Ἑταιρείαν, Ἀριστείδου 8, πρὸς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ Ἑταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

ΤῊ ΕΛΛΗΝΙΔΙ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚῊ ΚΑΙ ΕΥΑΝΔΡΩ͂

ΚΡΗΤῌ

ΚΑΙ ΤΩ͂ ΕΝΔΟΞΩ͂ ΕΛΕΥΘΕΡΩΤΗ ΑΥΤΗΣ

ΝΙΚΗΦΟΡΩ͂ ΦΩΚΑ

961 - 1961

Ἀρ. Βιβλ. Εἰσαγ. 13359

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤῌ ΑΡΑΒΟΚΡΑΤΙΑΣ (826-961 μ.Χ.)

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΗΘΕΝ ΑΛΛΟΙΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΕΞ ΑΠΟΨΕΩΣ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ [1]

Α'

Προσεγγιζούσης τῆς χιλιετηρίδος ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν διὰ τοῦ κατόπιν αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ ἀπελευθερώσεως τῆς μεγαλονήσου Κρήτης, ἐπίκαιρος καθίσταται ἡ ἀναψηλάφησις τοῦ ὅλου θέματος τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας. Εἶναι δὲ τοῦτο θέμα σύνθετον, ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὰς ἀραιὰς καὶ ἀβεβαίας, μεταγενεστέρας δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, εἰδήσεις τὰς ὁποίας ἔχομεν ἐπὶ τοῦ ἱστορικοῦ τούτου συμβάντος. Εἶναι δηλονότι προτίστως θέμα συγκεντρώσεως καὶ ἐκδόσεως τῶν πηγῶν, εἴτε καθαρῶς ἱστορικαὶ εἶναι αὗται (ἱστοριογραφία, χρονογραφία), εἴτε ἄλλον χαρακτῆρα ἔχουσαι (ποιητικὰ ἐγκώμια), εἴτε ἁπλῶς ἐξ ἁγιολογικῶν κειμένων προέρχονται. Αἱ πηγαὶ αὗται εἶναι εἴτε ἑλληνικαὶ εἴτε ἀραβικαὶ καὶ ἡ ἐργασία τῆς ἐκδόσεως εἴτε ἐγένετο ἤδη εἴτε συντελεῖται. Πέραν τῆς ἐκδόσεως τὸ θέμα εἶναι ζήτημα μελέτης συστηματικῆς, ἐν ὄψει τῶν πηγῶν ἀλλὰ καὶ τῶν συνθηκῶν

---

[1] ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. — G. Schlumberger, Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phokas, Paris 1890, chapitre II (σσ. 32-99, ἀκολουθεῖ ἰδίᾳ τὸν Rambaud, L'empire grec au dixième siècle κ.ἄ. καὶ ἐνδιατρίβει περὶ τὰς παρασκευὰς τῆς ἐκστρατείας, τὸ ναυτικόν, τὰ τοῦ θριάμβου κ.ὅ.). Ἑλληνικὴ μετάφρασις ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ ὑπὸ Ἰ. Λαμπρίδου, Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς, ἐν Ἀθήναις 1905, κεφ. Β', σσ. 44-137. — A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, tome I. La dynastie d'Amorium (820-867), édition française... Bruxelles 1935. — E. W. Brooks, The Arab occupation of Crete, English historical Review 28, 1913, σσ. 431-437. — Στεφάνου Ξανθουδίδου, Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις Κρήτης, ἐκ τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Κρήτης, ΕΕΒΣ Γ', 1926, σσ. 34-66. Τοῦ αὐτοῦ, Χάνδαξ-Ἡράκλειον, ἱστορικὰ σημειώματα ὑπὸ —, ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης 1927, 16^0 (ζ')+157. — V. Laurent, Le Synodicon de Sybrita et les métropolites de Crète aux X-XIII siècle, EO (=Échos d'Orient) 36, 1933, σσ. 385-412. — Ν. Θ. Καλομενοπούλου, Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ΕΕΚΣ (=Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν) Α', 1938, σσ. 143-164. Ν. Β. Τωμαδάκη, Σλάβοι ἐν Κρήτῃ, ΕΕΚΣ Α', 1938, σσ. 425-431. — Τοῦ αὐ-

τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου καὶ παρομοίων γεγονότων (τῆς τύχης π.χ. τῆς ἄλλης μεγαλονήσου Σικελίας). Αἱ πηγαὶ δὲν εἶναι πάντοτε αἱ δίδουσαι λύσιν εἰς προκύπτοντα προβλήματα, ὅταν μάλιστα δὲν ἐγράφησαν ἀπὸ αὐτόπτας ἢ συγχρόνους καὶ δὲν ἀπέβλεψαν εἰς τὴν καθαυτὸ ἐξιστόρησιν τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ δευτερευόντως ἀναφέρουν ἐκ φημῶν καὶ ἀκουσμάτων πληροφορίας. Καθίστανται δὲ μᾶλλον ἐπικίνδυνοι, ὅταν ἐπαναλαμβάνωνται ἠλλοιωμέναι ὑπὸ μεταγενεστέρων χρονογράφων, ἀκρίτως παραλαμβανόντων τὰ ὑπ' αὐτῶν ἀναγνωσθέντα. Ἡ χρῆσις τῆς μαρτυρίας ἄνευ βασάνου εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς ἀγάγῃ εἰς πλάνας. Καὶ τὸ θέμα τοῦ ὁποίου ἐπιλαμβανόμεθα εἶναι ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα κινοῦν εἰς τοιαύτας σκέψεις.

Ἡ πρόθεσίς μου δὲν εἶναι νὰ δώσω εἰκόνα τινὰ τῆς καταστάσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, οὐδὲ νὰ ἐξιστορήσω τὰ συνήθως συσχετιζόμενα πρὸς τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ζητήματα, δηλονότι τοῦ χωρισμοῦ αὐτῆς ἐκ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα καὶ τὰ τῆς στάσεως τοῦ Θωμᾶ. Ἡ τελευταία αὕτη εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐξησθένησε τὸ Βυζάντιον εἰς σημεῖον ὥστε νὰ ἀπολέσῃ τὴν ναυτικὴν κυριαρχίαν τῶν θαλασσῶν μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπώλειαν τῆς Κρήτης καὶ τῆς Σικελίας. Οὐδὲ θέλω ἐνδιατρίψει εἰς μελέτην τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως τῆς Νήσου κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εἰκονομαχίας, τὴν δρᾶσιν Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης ἢ τὴν συμμετοχὴν τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς εἰς συνόδους, ὡς πράγματα ἀμέσως μὴ σχετιζόμενα μὲ τὸ θέμα μου. Ἀναγνωρίζω τὴν σημασίαν τῆς συγκεντρώσεως καὶ μελέτης τοῦ θέματος ἀπὸ ἁγιολογικῆς πλευρᾶς διὰ τοὺς αἰῶνας η' καὶ θ', ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι τοῦ παρόντος.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐπὶ τοῦ θέματος ὑπάρχει βιβλίον γραφὲν πρὸ ὀλίγων

τοῦ, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν σλαβικῶν κ.λ.π. ἐποικήσεων ἐν Κρήτῃ, ΕΕΚΣ Β', 1939, σσ. 7 - 19. — Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, Κρ.Χρ. (= Κρητικὰ Χρονικὰ) Β', 1948, σσ. 47 - 72. — Τοῦ αὐτοῦ, L'île de Crète n'a jamais subi une altération ethnologique pendant l'occupation arabe, SBN VII, 1953, σ. 486. — Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰῶνας η' - ιγ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 67 - 107. Ἰωάννου Β. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824 - 961), Athen 1948 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch - neugr. Philologie, No 43), 8^{0}, σσ. 116. — Τοῦ αὐτοῦ, Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Γορτύνης; ΕΕΒΣ ΙϚ', 1940, σσ. 247 - 251. — Βασ. Λαούρδα, Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, Κρ.Χρ. Ε', 1951, σσ. 32 - 60. — Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, Τὸ θέμα τῆς Κρήτης πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ΕΕΒΣ ΚΑ', 1951, σσ. 59 - 68. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος πότε ἡ Κρήτη ἀνήχθη εἰς θέμα πρβλ. ἀκόμη: Κωνστ. Μ. Κωνσταντόπουλον, Στρατηγὸς Κρήτης, ΕΕΒΣ Ϛ', 1929, σσ. 316 - 320 καὶ Διον. Α. Ζακυθηνόν, Περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, ΕΕΒΣ ΙΖ', 1941, σσ. 263 - 267 (κζ' Kriti).

μόλις ἐτῶν ὑπὸ προσφιλοῦς βυζαντινολόγου, τοῦ ἀειμν. Ἰ. Β. Παπαδοπούλου. Ἀναγνωρίζω ὅτι αἱ ὑπηρεσίαι τὰς ὁποίας προσέφερεν ὁ Παπ. εἰς τὴν ἀνερεύνησιν τῆς ὑποθέσεως ὑπῆρξαν ἀξιόλογοι. Ὅμως τὸ βιβλίον δὲν εἶναι κατὰ βάσιν ἐρευνητικόν, στηριχθὲν εἰς ὀλίγα δημοσιεύματα, τοῦ Brooks, τοῦ Vasiliev καὶ τοῦ Marçais κυρίως, καὶ εἰς στοιχειώδεις εἰδήσεις τῶν συγγραφέων. Νομίζω πάντως ὅτι κατέστησε κοινὴν παρ' ἡμῖν τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς προελεύσεως καὶ ποιότητος τῶν ἐξ Ἱσπανίας (μέσῳ Αἰγύπτου) καταλαβόντων τὴν Κρήτην Ἀράβων, νόθων καὶ προσηλύτων νεοφύτων, οὐχὶ δὲ γνησίων, οὐδὲ φορέων πολιτισμοῦ τινος τυχοδιωκτῶν. Ὁ Παπ. νομίζω ἐτέθη ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ θέματος τὸ μὲν ἐκ τοῦ Σφραντζῆ, ὃν ἐξέδιδε καὶ ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ ἀναδρομικῶς περὶ Κρήτης παρέχων ἀγνώστους ἐξ ἄλλης πηγῆς εἰδήσεις, ἀπέδωκε δὲ μεγάλην σημασίαν εἰς κείμενον τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ὁ ἀείμν. καθηγητὴς ἀπέδειξε νοθευθὲν (καὶ μάλιστα ὑπὸ Κρητός!), τὸ δὲ ἐκ τῶν μετ' ἐμοῦ συζητήσεων περὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς καταλήψεως ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς. Διότι πολὺ πρὸ τοῦ Παπαδ. ἀπησχόλει ἐμὲ ἡ ὅλη ὑπόθεσις, καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν μου[1] εἶχον ἤδη ἐκθέσει εἰς μίαν διάλεξιν γενομένην τὴν 5ην Ἰανουαρίου 1947 ἐν Ρεθύμνῃ, τῆς ὁποίας εὐρεῖαν περίληψιν ἔδωκε διὰ τῶν κρητικῶν ἐφημερίδων ὁ βυζαντινολόγος κ. Νικ. Β. Δρανδάκης[2]. Ὁμοίως εἶχον ἀνακοινώσει τὴν θεωρίαν μου εἰς φίλους ἐπιστήμονας ὡς ὁ Παπαδόπουλος, ὁ κ. Μ. Ἰ. Μανούσακας καὶ ὁ ἐν Κρήτῃ τότε ὑπηρετῶν κ. Βασ. Λαούρδας. Ἐν συνεχείᾳ προέβην εἰς ἀνακοίνωσιν εἰς τὸ ἐν Palermo συνελθὸν Η' Βυζαντινὸν Συνέδριον (Ἀπρίλιος 1951), τῆς ὁποίας καὶ γαλλικὴ περίληψις ἐδημοσιεύθη, ὅταν ἐξεδόθησαν τὰ πρακτικά[3]. Κατὰ ταῦτα ὁ συσχετισμὸς τῆς δράσεως Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ Ἰωάννου τοῦ Ξένου (μεταξὺ 961 καὶ 1027 ἐκτεινομένης), καθὼς καὶ τῆς προσαρμογῆς τῆς Κρήτης πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πραγματικότητα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀρθοδοξίας, τουτέστι τὴν ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων καὶ τὴν πρὸς τὴν Δύσιν διαφοροποίησιν, ἐγένετο τὸ πρῶτον ὑπ' ἐμοῦ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἀπόκρουσιν τῆς πλάνης ὅτι ἡ Κρήτη ἠλλοιώθη ἐθνολογικῶς καὶ θρησκευτικῶς ἐξ ἐπιδράσεως τῆς πολυχρονίου ἀραβοκρατίας. Περιέργως πως ταὐτὰ περίπου ἀνεπτύχθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν τέσσαρα ἔτη μετὰ τὴν πρώτην ἀνακοίνωσίν μου ὑπὸ τοῦ κ. Λαούρδα ὡς ἴδια, χωρὶς κἂν ν' ἀναφέρωμαι ὡς συλλαβὼν τὴν τοιαύτην ἱστορικὴν σύνθεσιν[4]. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ κ. Λ. συνεδύασεν εὐφυῶς τὸ θέμα πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀνδρέου τοῦ

[1] Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀναψηλάφησιν τοῦ θέματος μοὶ παρέσχε τὸ τμῆμα τῆς περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Σουαρὲτ καὶ τοῦ συνοδικοῦ της μελέτης τοῦ πατρὸς V. Laurent, τὸ ὁποῖον παραθέτω ἐν τῷ Παραρτήματι (ἀριθ. 3).

[2] Βλ. Παράρτημα, ἀριθ. 1.

[3] Βλ. Παράρτημα, ἀριθ. 2.

[4] Βλ. Παράρτημα, ἀριθ. 5.

ἐν τῇ Κρίσει[1] καὶ διηυκρίνησε τὰ κατὰ τὸν Κρῆτα τοῦτον μάρτυρα τῆς εἰκονομαχίας († 766 ἢ 767). Ἀλλ' ἐκ τῶν ἐπιτασσομένων ἐν τῷ Παραρτήματι δύναται νὰ σχηματίσῃ τις γνώμην περὶ τοῦ ποῖος πρῶτος συνέλαβε τὴν ἰδέαν τοῦ συνδυασμοῦ ἀφ' ἑνὸς τῆς εἰκονομαχίας καὶ ἐξ ἄλλου τῶν δύο ἀποστόλων (Νίκωνος Μ. καὶ Ἰωάννου τοῦ Ξένου) πρὸς τὴν ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατίαν.

Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ βιβλίον τοῦ ἀειμν. Παπαδοπούλου, ὀφείλω πρῶτον νὰ σημειώσω ὅτι (καθὼς γνωρίζω ἀσφαλῶς), ὁ καθηγητὴς ὑπῆρξε θῦμα ἀδαοῦς διορθωτοῦ (δ/ίδος τινός), ὁ ὁποῖος παρεμόρφωσε τὸ βιβλίον καὶ προσέθηκεν εἰς τὰ τοῦ τυπογράφου πολλὰ σφάλματα, ὥστε τοῦτο μόλις μετὰ συγκρατουμένης ἀγανακτήσεως ν' ἀναγινώσκεται σήμερον. Δεύτερον, ὅτι εἰς τὸ θέμα τὸ ὁποῖον μᾶς ἐνδιαφέρει προσέθηκεν ἱκανὰ ἐπιχειρήματα, πέραν ἐκείνων τὰ ὁποῖα εἴχομεν ἀπὸ κοινοῦ συζητήσει, ἀπορρίψας καὶ αὐτὸς τὴν ἄποψιν τοῦ ἐκμουσουλμανισμοῦ τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν. Ἀλλ' ἐπιμελῶς ἐφυλάχθη καὶ ἐκεῖνος νὰ σημειώσῃ που ὅτι ἰδική μου ἦτο ἡ θεωρία περὶ μὴ ἐκμουσουλμανισμοῦ, ἁπλῶς ἐπικαλεσθεὶς τὸ γλωσσικὸν ἐπιχείρημα, δηλονότι τὸ τῆς ἀνυπαρξίας ἐν τῷ κρητικῷ ἰδιώματι ἀραβικῶν λέξεων[2].

Ἐκ τῶν πολλῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα γεννᾷ ἡ ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατία (π.χ. ἔτος καταλήψεως, ἐκστρατεῖαι πρὸς ἀνακατάληψιν, διοικητικόν, στρατιωτικὸν καὶ οἰκονομικὸν σύστημα τῶν κατακτητῶν, ἂν ἀληθεύῃ ὅτι ἡ Γόρτυς[3] καὶ ἡ Κυδωνία ἔμειναν ἀνάλωτοι, ἀνοχὴ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Νήσῳ, ἡ δι' ἧς ἀπελευθερώθη ἡ Κρήτη ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου, ἐγκατάστασις τῶν ἀρχοντοπούλων, ἀποικισμὸς Σλάβων καὶ Ἀρμενίων ὀρθοδόξων κλπ. κλπ.), θέλω ἐξετάσει μόνον τὸ πρόβλημα τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ ἐθνολογικοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ ἐκμουσουλμανισμοῦ τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν (826;-961), τόσον ἱστορικῶς (πῶς προέκυψεν), ὅσον καὶ κριτικῶς, χρησιμοποιῶν τὰ ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ ἐπιχειρήματα, ἰδικά μου καὶ ἀλλότρια, καὶ δίδων κατὰ τὸ δυνατὸν πληρεστέραν εἰκόνα τῆς καταστάσεως ἣν εὗρε τὸ 961 ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἐν Κρήτῃ.

---

[1] Πρβλ. Μ. Γεδεών, Βυζ. ἑορτολόγιον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 178, Ὀκτωβρίου 20. Ἡ ἄθλησις Ἀνδρέου Migne, P.G. CXV, 1109-1128. Ἡ Μονὴ τῆς Κρίσεως ἐν Κωνσταντινουπόλει (κατὰ Γεδεὼν) ἦτο κατὰ τὸν ιδ' αἰ. γυναικεία. Πρβλ. ἀκόμη BHG³, 1957, I, 34, Nos 111-112.

[2] Βλ. Παράρτημα, ἀριθ. 4.

[3] Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ ὅτι ἡ Γόρτυς ἔμεινεν ἀνάλωτος παρέσχε πρῶτος ὁ Γενέσιος (ἐπηύξησε δὲ ὁ Σφραντζῆς μετὰ ταῦτα, προσθεὶς καὶ τὴν ἀντίζηλον αὐτῆς Κυδωνίαν!). Τοῦτο δὲν ἠμπόδισεν ἐρασιτέχνην τινὰ νὰ περιγράψῃ τὰ τῆς ἀμύνης καὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Γορτύνης! πρβλ. Γ. Α. Σήφακας, Σελίδες ἐκ τῆς Κρητικῆς ἱστορίας, I. Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων πολιορκία καὶ ἅλωσις τῆς Γορτύνης, ΕΕΚΣ 4 (1941), σσ. 176-195. Ἐδημοσιεύθη δὲ ἡ μελέτη τετραετίαν μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰ. Β. Παπαδοπούλου ἀπόδειξιν ὅτι ὁ Γορτύνης Κύριλλος δὲν ἐμαρτύρησε κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς Νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων.

Β'

Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα τῶν μέσων χρόνων, παρὰ τὴν ὕπαρξιν συγγραφέων οἱ ὁποῖοι διηγοῦνται τὴν τύχην τῶν ἐνδιαφερουσῶν ἡμᾶς περιοχῶν, εὑρίσκεται πολλάκις εἰς ἀδυναμίαν νὰ ἀνασυνθέσῃ τὴν ζωὴν οἵα ὑπῆρξε κατ' αὐτούς. Εἶναι συχνὰ πολὺ εὐκολώτερον νὰ μάθωμεν τί συνέβαινε κατὰ τὸν ε' ἢ δ' αἰῶνα π.Χ. παρὰ κατὰ τοὺς η' ἢ θ' μ.Χ., μολονότι ὑπερχίλια ἔτη ἐγγύτερον εὑρισκομένους πρὸς ἡμᾶς. Προκειμένου λοιπὸν περὶ τῆς Βυζαντινῆς Κρήτης θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζωμεν εἰς ποίαν κατάστασιν εὑρίσκετο αὕτη κατὰ τὴν στάσιν τοῦ Θωμᾶ (823 μ.Χ.), δηλονότι: Ἂν ἀπετέλει θέμα ὑπὸ στρατηγόν, πῶς διῳκεῖτο κατ' ἐπαρχίας καὶ πόλεις, ἂν διέθετε ἴδιον ναυτικὸν καὶ φρουρὰς κατὰ ξηράν. Ποῖος καὶ πόσος ἦτο ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς, κατὰ ποίας ἀναλογίας εὑρίσκετο ἐντὸς τῶν πόλεων ἢ κατῴκει τὴν ὕπαιθρον, ἦτο ἀγρότης, ναυτίλος ἢ κτηνοτρόφος, ποῖα εἰσοδήματα εἶχε καὶ πόσους φόρους παρεῖχεν εἰς τὸ βασιλικὸν ταμεῖον. Πόσαι ἀκριβῶς ἦσαν αἱ ὑπὸ τὴν οἰκείαν μητρόπολιν ἐπισκοπαί, πόσα τὰ μοναστήρια, ποῖα τὰ παιδευτικὰ κέντρα τῆς Νήσου. Ποῖαι ἦσαν αἱ ὑποχρεώσεις τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ καὶ αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς κυρίους τῆς γῆς. Ποία ἡ ἀναλογία τῶν χρησιμοποιουμένων ὑπὸ τοῦ κέντρου καὶ τῶν λαμβανομένων ἐπὶ τόπου κληρικῶν, ὑπαλλήλων καὶ στρατιωτικῶν. Ποία ἡ γλῶσσα του, πῶς αὕτη ἐλαλεῖτο καὶ ἐγράφετο καὶ ὑπὸ τίνων (αἱ ἐπιγραφαὶ ἐν προκειμένῳ εἶναι σπουδαῖον μαρτύριον). Τέλος, ποία ἡ συγκοινωνία ἐντὸς τῆς Νήσου καὶ ἡ μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν ἐπικοινωνία. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα θὰ ἠδύναντο νὰ παραβληθοῦν πρὸς μίαν ἰδεατὴν ἔρευναν, ἡ ὁποία θ' ἀπήντα εἰς ἀνάλογα ἐρωτήματα καὶ ἡ ὁποία θ' ἀφεώρα τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τῆς β' χιλιετηρίδος μ.Χ., δηλονότι τοὺς πρώτους 50 περίπου χρόνους ἀπὸ τῆς ἀνακτήσεως. Τότε ἰδεατῶς καὶ ἰδεωδῶς θὰ ἠδυνάμεθα ν' ἀπαντήσωμεν ἐπὶ ζητημάτων οἷα τὰ ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς. Ἀλλὰ σήμερον δὲν γνωρίζομεν οὐδὲ πόσους κατοίκους εἶχεν ἡ Νῆσος τὸ 823 οὐδὲ πόσοι ὑπελείφθησαν τὸ 961[1] ἢ εἰς πόσους ἀνῆλθον περὶ τὸ 1000 μ.Χ., εἰς πλεῖστα δὲ ἄλλα ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐρωτημάτων θὰ ἤμεθα βωβοί, ἂν δὲν κατεφεύγομεν εἰς εἰκοτολογίας κατά τινα ἀναλογίαν πρὸς τὰ ἀλλαχοῦ κρατοῦντα ἢ τὰ μεταγενεστέρως συμβάντα εἰς τὴν πολυπαθῆ μεγαλόνησον.

---

[1] Αἱ ἀραβικαὶ πληροφορίαι ὅτι ἐσφάγησαν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν 200.000 Ἄραβες τὸ 961 ἐν Κρήτῃ εἶναι χονδραὶ ὑπερβολαί. Διότι οὐδὲ ὅλοι οἱ εὑρεθέντες κατὰ τὴν ἐκπολιόρκησιν τοῦ Χάνδακος ἀπωλέσθησαν, μέρους φονευθέντος κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις καὶ μέρους αἰχμαλωτισθέντος καὶ ἀχθέντος εἰς Κωνσταντινούπολιν διὰ τὸν θρίαμβον. Ἀνάλογον ἀξίαν ἔχουν αἱ ἐκ ποιητικῶν ὑπερβολῶν βεβαιώσεις Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου.

Ἓν εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς τῆς Νήσου πληθυσμὸς (καὶ οἱ ἐπ' αὐτῆς ξένοι ἦσαν ἑλληνόγλωσσοι, οἱ Ἑβραῖοι π.χ.), συναποτελῶν τὴν ὀρθόδοξον ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης, ἠγγυᾶτο εἰς τὸ Βυζάντιον ἀδιατάρακτον τὴν ἀσφάλειαν ἀφ' ἑνὸς τοῦ Αἰγαίου, τὸ ὁποῖον δι' αὐτῆς κλείεται, καὶ ἐξ ἄλλου τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Κρήτη εὑρισκομένη εἰς χεῖρας ἀφρικανικῆς ἢ ἀσιατικῆς δυνάμεως δύναται πάντοτε νὰ ἀπειλήσῃ τὰς συγκοινωνίας (κατὰ θάλασσαν τότε) καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῶν παραλίων τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου καὶ τῆς Μικρασίας μέχρι τῆς Κύπρου. Ἡ Κρήτη ἐπὶ Σαρακηνῶν κατέστη ὁρμητήριον πειρατῶν, θαλασσία δύναμις ἀποζῶσα οὐχὶ ἐκ τοῦ ἐμπορίου ὅπερ ἐνήργει διὰ τῶν σκαφῶν της ἢ διὰ τῶν λιμένων της, ἀλλ' ἐκ τῆς λείας ἣν ἀπεκόμιζε λεηλατοῦσα πόλεις, νήσους, μοναστήρια[1] πρὸς Β. καὶ Α. καὶ κατακρατοῦσα τὰ ἔμφορτα σκάφη, ὅσα ἐνέπιπτον εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν ἐλεγχομένην περιοχήν. Ἑπομένως δὲν πρέπει νὰ φαντασθῶμεν τοὺς Σαρακηνοὺς ἀποζῶντας ἐκ τῶν γεωργικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν προϊόντων τῆς Νήσου (ἡ ὁποία οὐδὲ κατὰ τὸ Βυζάντιον ἔζη, ὡς οὐδὲ σήμερον ζῇ ἀπὸ τὴν θάλασσαν). Παρὰ ταῦτα ἡ χώρα, ἡ ὁποία «ἔρρεε μέλι καὶ γάλα», ἦτο σιτοπαραγωγός, ἐλαιοπαραγωγὸς καὶ οἰνοφόρος, ἠδύνατο δὲ νὰ ἐκθρέψῃ πολλὰ ποίμνια καὶ ἀγέλας ζῴων. Καὶ τοῦ πλούτου τούτου πρέπει νὰ ὠφελήθησαν οἱ Σαρακηνοί, ἐλέγχοντες τὴν οἰκονομίαν τῆς Νήσου κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς αὐτούς. Ἀλλ' ἡ κατάστασις τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἑνετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας (καὶ αὐτὴ ἡ τελευταία γερμανικὴ κατοχὴ) δεικνύουν ὅτι ἀπόλυτος ἔλεγχος τῶν ὀρεινῶν γεωργικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν περιοχῶν δὲν ἦτο ἐφικτός, καὶ μόνιμοι φρουραὶ εἰς αὐτὰς ἢ ἐγκατάστασις φεουδαρχῶν δὲν εἶχε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα προέκυπτον ἐκ τοῦ ἐλέγχου τῶν πεδιάδων, τῶν παραλίων καὶ τῶν πλουσιωτέρων γεωργικῶν τμημάτων τῆς Νήσου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ Σαρακηνοὶ ἀπέβλεψαν ἰδίᾳ πρὸς τὴν θάλασσαν, τὴν βορείαν δηλονότι παραλίαν τῆς Κρήτης καὶ τὰς δι' ἐκείνης ἐλεγχομένας περιοχὰς τῆς ἐνδοχώρας καὶ οὐχὶ τὰς ὀρεινὰς περιοχὰς τῶν Λευκῶν Ὀρέων, τῆς Ἴδης, τῆς Δίκτης κλπ. ὀρεινῶν συγκροτημάτων, ξένας πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἀσχο-

[1] Ὁ Ἰ. Β. Παπαδόπουλος δέχεται ὅτι οἱ Κρῆτες Σαρακηνοὶ ἦσαν μᾶλλον θρησκευτικῶς ἀδιάφοροι, ἐξ ἄλλου ὅμως σημειώνει τὸν φανατισμὸν μεθ' οὗ ἐπετέθησαν κατὰ τῶν θρησκευτικῶν κέντρων τοῦ Λάτρου ἢ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἁπλούστατα καθ' ἡμᾶς ἐγνώριζον ὅτι οἱ μοναχοὶ συνεκέντρωνον πάντοτε πολυτιμότερα πράγματα ἀπὸ τοὺς ἰδιώτας καὶ μία ἐπιδρομὴ εἰς ἱεροὺς χώρους ἠδύνατο ν' ἀποδώσῃ περισσότερα. Εἰς δ' ἐμπολέμους περιστάσεις, φυσικὸν ἦτο οἱ Ἄραβες πειραταὶ νὰ ἐξέσπων καὶ κατὰ πτωχῶν ἀσκητῶν (ὡς οἱ τότε ἁγιορεῖται), ἐκδικούμενοι ἢ ἐξ αἰσθήματος προσβολῆς τῶν σεβασμάτων τῶν ἐναντίων. Πρβλ. «διὰ τὴν πάλαι συνήθη καταδρομὴν τῶν ἀθεωτάτων Κρητῶν, οἵτινες ταῖς κοιλότησι τῶν πετρῶν ἐνεδρεύοντες, ἐληΐζοντο τοὺς παράγοντας καὶ πολλοὺς τῶν μοναχῶν τοῦ Ὄρους ἐφόνευον». Βίος Ἀθανασίου Ἀθωνίτου (L. Petit) Anal. Boll. XXV, 1906, 23,20-23.

λίας καὶ συνηθείας. Ἂν δὲ ἡ ἀραβικὴ κατοχὴ διήρκεσε 130 περίπου ἔτη, ἡ ἑνετικὴ διήρκεσε τριπλάσιον σχεδὸν χρόνον καὶ ἡ τουρκικὴ διπλάσιον. Ὅμως εἰς τὰς δύο τελευταίας περιπτώσεις, ὅτε ὁ χωρικός, ὁ βοσκὸς καὶ ὁ ἄνθρωπος τοῦ μόχθου ἦτο πάροικος (δημόσιος, ἰδιωτικὸς ἢ ἐκκλησιαστικὸς δοῦλος), δὲν ἀπέβαλε τὴν γλῶσσαν, τὴν θρησκείαν καὶ τὰ ἤθη του, τὰς παραδόσεις του καὶ τὴν συνέχειαν τοῦ βίου, ἐκ τῶν ὁποίων κρίνομεν αὐτὸν σήμερον Ἕλληνα. Ἦτο δυνατὸν ἐντὸς τῶν 135 ἐτῶν τῆς ἀραβοκρατίας νὰ ἀπολέσῃ πάντα ταῦτα, ὅταν π.χ. οἱ γέροντες τοῦ 961 θὰ ἐνεθυμοῦντο τοὺς πάππους των διηγουμένους τὰ τῶν ὑστάτων χρόνων τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἐναργῶς, θρησκευομένους ὡς ἐδιδάχθησαν ὑπὸ τῶν γονέων των καὶ ὁμιλοῦντας ὡς ἐκεῖνοι;

Ἀντίθετος ἄποψις θὰ προϋπέθετε ὁμαδικὴν ἐξολόθρευσιν ἢ ὁμαδικὸν ἐκμουσουλμανισμὸν τῆς Νήσου. Δι' ἀμφοτέρας δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίαι, ἴδωμεν ὅμως τὴν πιθανότητα ἀμφοτέρων. Ὁ Παπαδόπουλος παρετήρησεν ἤδη ὅτι οὐδὲ μόρφωσιν θρησκευτικὴν οὐδὲ προσήλωσιν εἶχον οἱ νέοι κυρίαρχοι πρὸς τὸν μουσουλμανισμὸν καὶ ὅτι ἀπεναντίας εἶχον ἀνάγκην νὰ συντηροῦν τὸν ὑποταγέντα λαόν, διότι ἐξ αὐτοῦ θὰ ἔζων. Ὅπως γνωρίζομεν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν μουσουλμανικῶν κατακτήσεων (ἰδιαίτατα δ' ἡμεῖς τῶν τουρκικῶν), οἱ προσχωροῦντες εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ Μωάμεθ αὐτομάτως ἤλλαζον κοινωνικὴν ὑπόστασιν, προστιθέμενοι εἰς τοὺς κυρίους. Ἀλλὰ τὸ σύστημα δὲν ἠδύνατο νὰ λειτουργήσῃ, ἂν δὲν ἦσαν πολλαπλάσιοι οἱ δοῦλοι τῶν κυρίων. Κατὰ ταῦτα συμφέρον εἶχον οἱ Ἄραβες νὰ κρατήσουν χριστιανοὺς τοὺς ἐντοπίους, διὰ νὰ ἔχουν μίαν πρόσθετον διάκρισιν πέραν τῆς φυλετικῆς. Καὶ ἐὰν ὅμως δὲν τὸ ἐπεθύμουν, θὰ ἦτο ἀδύνατον ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ τὸ ἐπιβάλουν δυναστικῶς εἰς ἅπαντα συγχρόνως τὸν πληθυσμόν.

Ὡς πρὸς τὴν φυλετικὴν διαφοροποίησιν, ὀφείλω νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου ὅτι οἱ τὴν Κρήτην καταλαβόντες Ἄραβες δὲν ἦσαν καθαρόαιμοι Ἄραβες, πολλῷ μᾶλλον μαῦροι. Μεταξὺ τῶν ἀποικισθέντων καὶ ὁρμωμένων ἐκ Κρήτης πειρατῶν ὑπῆρξαν οἱ μαῦροι ἀτσιπᾶδες ἢ ἀτσουπᾶδες[1]. Ἀλλ' οἱ ἐξ Ἱσπανίας μιγάδες δὲν ἐδίστασαν ν' ἀναμειχθοῦν μετὰ τῶν ἐντοπίων καὶ ἐξ ἐπιγαμίας νὰ σχηματίσουν αὐτὴν τὴν τρομερὰν πειρατικὴν φυλήν, τὴν ὁποίαν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἀποκαλοῦν Ἀραβόκρητες ἢ ἁπλῶς Κρῆτες. Ἐξωμόται, συμφεροντολόγοι, μιγάδες, ἐπείσακτοι

[1] Ὅτι Ἀτσυπᾶδες (ἀτσουπᾶδες) οἱ Σαρακηνοί, Ν. Πολίτης, Λεξικογρ. Ἀρχεῖον Ε', 1918, σσ. 31 - 32 (ὅπου καὶ γνώμη τοῦ ἀσιατολόγου Χριστ. Λάσσεν), ὑποστηρίξας ὅτι οἱ μωαμεθανοὶ οὗτοι ἐστάλησαν μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Νήσου εἰς Κρήτην ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ. Πρβλ. ἀκόμη Στ. Ξανθουδίδην, Ἀτζιπᾶς - Ἀτζιπᾶδες - Ἀτζιπόπουλο, Λεξικογρ. Ἀρχεῖον Ε', 1918, σσ. 94 - 97, καὶ Ἀ. Χ. Χατζῆν, BNJ 10, 1934, σ. 382, σημ. 1.

συνανεμείχθησαν ταχέως, διὰ ν᾽ ἀποτελεσθῇ ὁ ἀσυνείδητος συρφετὸς τῶν ἐπιδρομέων, κατὰ τοῦ ὁποίου ἐστράφη ἡ Βυζ. αὐτοκρατορία ἐν συνεχείᾳ, διὰ ν᾽ ἀσφαλίσῃ τοὺς παραλιακούς της πληθυσμούς, τὰς νήσους καὶ τὰς μεταφοράς της. Εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἐν λόγῳ συρφετὸς τῶν πειρατῶν κατέστρεψε τὴν ἄρχουσαν τάξιν τῶν κρητικῶν παραλίων καὶ πόλεων τοῦ 823, δηλονότι τοὺς διοικητικοὺς ὑπαλλήλους, τοὺς στρατιωτικούς, τοὺς πλουσίους γαιοκτήμονας, ἐμπόρους, ἐκκλησιαστικούς, τὰ ἱδρύματα μορφώσεως (μονάς, σχολεῖα κλπ.), ὅσα ηὗρεν. Διέφθειρε δὲ καὶ τὰ ἤθη καὶ τὴν θρησκείαν τῶν κέντρων εἰς ἃ ἐγκατεστάθη (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρετηρήθη καὶ ἐπὶ Ἑνετῶν ἐν Κρήτῃ). Ὁ ὀρεσίβιος καὶ ὁ χωρικὸς δυσκόλως θ᾽ ἀπέβαινε καταδρομεὺς θαλάσσης, τῆς ὁποίας καὶ σήμερον ἀκόμη ὁ Κρὴς εἶναι καὶ ἄγευστος καὶ σχεδὸν ἐχθρός. Ἔμεινεν εἰς τὸ σπίτι του, εἰς τὴν καλύβην του, εἰς τὰ βουνά του. Ἂν ἐστρατεύετο βίᾳ διὰ θαλασσίαν ἀγγαρείαν (ὡς ἐγίνετο ἐπὶ Ἑνετῶν ἀργότερον), τοῦτο θὰ ἦτο ἡ μεγαλυτέρα του καταδίκη, ἀλλ᾽ οὐδέποτε ἠδύνατο νὰ συμφιλιώσῃ καὶ συναναμείξῃ αὐτὸν πρὸς τὸν κατακτητήν. Ἓν ἐπιχείρημα ἐκ τῶν ὑστέρων μεσαιωνικῶν χρόνων ἀκόμη: Παρὰ τὸν ὑπέρτερον πολιτισμὸν τῶν κατακτητῶν των οἱ Κρῆτες ἀφωμοίωσαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τοὺς Ἑνετοὺς κυριάρχους των, τόσον ὥστε καὶ ὀρθόδοξοι ν᾽ ἀποβαίνουν καὶ εἰς ἐπανάστασιν κατὰ τῆς μητροπόλεώς των νὰ ἐγείρωνται. Τόση ὑπῆρξεν ἡ ἀφομοιωτικὴ δύναμις τοῦ κρητικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Δὲν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ προκειμένου περὶ τῶν Σαρακηνῶν, λόγῳ τῆς διαφορᾶς τῆς θρησκείας καὶ τῆς πολιτιστικῆς των καταστάσεως. Πάντως οὐδὲ ὁ παράγων αὐτὸς πρέπει νὰ παραβλέπεται [1].

Δύο εἶναι τὰ θετικὰ (ὡς νομίζονται) δεδομένα ὑπὲρ τῆς ἐρημώσεως τοῦ χριστιανικοῦ (= Ἑλληνικοῦ) πληθυσμοῦ καὶ τοῦ ἐκμουσουλμανισμοῦ αὐτοῦ. Τὸ ἓν εἶναι αἱ ἐποικήσεις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν ἀρχοντοπούλων (ὡς αὗται παρεδόθησαν διὰ πλαστῶν ἐγγράφων κατὰ τὴν ἑνετοκρατίαν, ὅτε πολ-

[1] Τὸ θέμα πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καὶ ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς, δηλονότι κατ᾽ ἀναλογίαν τῶν συμβάντων ἐν Σικελίᾳ καὶ Κύπρῳ κατὰ τὰς ἐκεῖ ἀραβοκρατίας. Ἡ Κύπρος διετέλεσεν ὑπὸ τοὺς Ἄραβας ἀπὸ τοῦ 647 μέχρι τοῦ 965, πλὴν μικρῶν διαλειμμάτων (ἐπὶ Κωνσταντίνου Ε΄, 744, καὶ κατὰ τὴν βασιλείαν Βασιλείου Α΄ Μακεδόνος 867 - 886). Καὶ αὐτὸς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου μετεκινήθη (μετὰ μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ) καὶ διέμεινε πρὸς καιρὸν εἰς Νέαν Ἰουστινιανὴν παρὰ τὴν Κύζικον, ἡ δὲ πενθέκτη Σύνοδος (691) τῷ παρέσχε πάσας τὰς προνομίας τῆς ἐπαρχίας του. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ (πατρχ. 901 - 907, 912 - 925) πρὸς τὸν ἀμηρᾶν (τῆς Βαγδάτης) χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ χωρία: «σπονδῶν εἰρηνικῶν πρὸς αὐτοὺς γεγενημένων, ὑπόφοροι τῆς ὑμῶν κατέστησαν ἐξουσίας καὶ μέχρι τοῦ παρόντος ἐν τῇ τῶν συνθηκῶν ἀσφαλείᾳ διετέλεσαν» καὶ «ὅτι Κύπριοι μεθόριοι τῆς τε ῥωμαϊκῆς καὶ τῆς τῶν Σαρακηνῶν ἐξουσίας, καὶ οὔτε ὑμῖν ἀνταίρουσι χεῖρας, οὔτε Ῥωμαίοις, ἀλλ᾽ ἐπίσης ἀνατέθεινται πρὸς δουλείαν τήν τε ὑμε-

λαὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν ἔδρασαν ὡς Ἑνετοὶ φεουδάρχαι) καὶ ἡ πρὸ αὐτῶν ἐποίκησις τῆς νήσου ὑπὸ στρατιωτῶν Ἀρμενίων (ἐκ τοῦ ἀρμενιακοῦ θέματος), Σλάβων (ἐκ Βιθυνίας τῆς Μικρασίας) κ.ἄ., τῶν ὁποίων οἱ αἰῶνες διετήρησαν μέχρις ἡμῶν τὰ τοπωνύμια. Καὶ ἡ δρᾶσις τῶν δύο ἁγίων Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ Ἰωάννου τοῦ Ξένου ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τοῦ 961 μέχρι τοῦ 1027, διὰ τῆς ὁποίας ὑπετέθη ὅτι ἐπανήχθη ὁ κρητικὸς πληθυσμὸς εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων του. Καὶ τὰ δύο ταῦτα χρῄζουν ἑρμηνείας.

Δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κατάληψις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν σημαίνει καὶ α΄) τὴν κατάλυσιν τῶν στρατιωτικῶν ἐν αὐτῷ γενῶν καὶ β΄) τὴν ὑπὲρ τοῦ κατακτητοῦ ἀπαλλοτρίωσιν τῆς γῆς καὶ δὴ τῶν εὐφόρων δημοσίων, ἰδιωτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἐγκατάστασις τῶν στρατιωτῶν τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ (μετὰ τὴν ἀποχώρησιν αὐτοῦ ἐκ τῆς Νήσου καὶ τὸν θρίαμβον) σημαίνει ἰδίᾳ τὴν παραχώρησιν εἰς τοὺς συντελεστὰς τῆς νίκης μέσων ζωῆς πρὸς συντήρησιν, στηριγμάτων πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ κράτους καὶ τὴν ἐγκαθίδρυσιν μονίμου στρατιωτικῆς δυνάμεως πρὸς ἄμυναν τῆς Κρήτης. Ἡ μετὰ ταῦτα ἐγκατάστασις τῶν ἀρχοντοπούλων (1081;) σημαίνει φεουδαρχικὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία τότε μόνον διὰ τοῦ συστήματος ἐκείνου ἠδύνατο γεωργικῶς νὰ ἀποδώσῃ (καὶ ἑπομένως καὶ ἐξ ἐπόψεως φορολογίας). Τὸ ὅτι σήμερον ἐπισημαίνομεν τοπωνύμια ὡς τὰ Σκλαβεροχώρι, Σκλαβεδιάκο, οἱ Ἀρμένοι, τῶ Βουλγάρω (τοῦτο ἠδύνατο κατ᾽ ἐμὲ [1] νὰ ἔχῃ σχέσιν καὶ πρὸς τὴν λ. ὁ βοῦργος = borgo) [2], δὲν σημαίνει ὅτι μόνον ξενικὰ ἐθνικὰ ἔφερον οἱ ἐγκατασταθέντες καὶ λαβόντες τὰ στρατιωτόπια πολεμισταὶ τοῦ Νικηφόρου. Οἱ μὴ διακρινόμενοι ἐθνικῶς (ἑλληνόγλωσσοι ἢ ἐκ θεμάτων μὴ δημιουργούντων ἐντύπωσιν) δὲν ἐπισημαίνονται, διότι τὰ ἐξ αὐτῶν

τέραν καὶ τὴν ἡμετέραν, μᾶλλον δὲ πρὸς πλέον τῇ ὑμετέρᾳ (= ἀραβικῇ) δουλεύοντες» ΔΙΕΕ Γ΄, 1889, σσ. 111, 115.

Εἰς τὴν Σικελίαν τὸ 859 ἀκόμη αἱ Συράκουσαι δὲν εἶχον περιέλθει εἰς τοὺς Ἄραβας, οἵτινες καὶ δασμὸν «ἐκ παλαιῶν συνθηκῶν» (Ζωναρᾶς, XVI, 24,23 Bonn, σσ. 500 - 501) ἐπράττοντο παρὰ τῶν Βυζαντινῶν, ὃν ἠρνήθη μετὰ ταῦτα ὁ Ν. Φωκᾶς νὰ καταβάλῃ. Περὶ τῶν Ἀράβων ἐν Σικελίᾳ προχείρως Vasiliev, Byzance et les Arabes, σσ. 61 - 88, 127 - 137 (- 44), 187 - 188, 204 - 208, 219 - 222 καὶ Κ. Ἄμαντος, Ἱστορία Βυζ. Κράτους Α΄[2], 1953, σ. 420.

Καὶ ὅμως παρὰ τὴν μακροχρόνιον αὐτῶν κατοχὴν οὐδ᾽ ἡ Κύπρος οὐδ᾽ ἡ Σικελία ἀπώλεσαν τὸν ἐθνολογικόν των χαρακτῆρα, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ σημερινοῦ των πληθυσμοῦ.

[1] Τὴν γνώμην ταύτην ἐξήνεγκα πρὸ 25ετίας!

[2] Ὁ Μ. Φιλήντας, Γλωσσογνωσία Β΄, 1925, σ. 216 ἐπληροφόρησεν ἤδη ὅτι Μπουργάρο (= τὸ σήμερον Πασαλιμάνι τοῦ Μαρμαρᾶ) ἀπὸ τὸ burgo παρετυμολογήθη καὶ ἐλέχθη Βουργάρο, ὡς δῆθεν ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους!

τοπωνύμια δὲν διακρίνονται πλέον μεταξὺ τῶν κατὰ παράδοσιν ἑλληνικῶν τοπωνυμίων τῆς Νήσου! Εἶναι περιττὸν νὰ εἴπω ὅτι βασικῶς ὁ ἀγρότης καὶ κτηνοτρόφος, πεδινὸς ἢ ὀρεσίβιος, δὲν ὠφελήθη ἐκ τῆς ἀπελευθερώσεως ἀμέσως κοινωνικῶς, ἀλλ' ἀνέκτησε τὴν δυνατότητα νὰ θρησκεύεται ὡς ἤθελε, νὰ εἰσέρχεται εἰς τὸν κλῆρον (ἑπομένως ν' ἀλλάσσῃ κοινωνικὴν ὑπόστασιν) καὶ νὰ ἔχῃ ἠγγυημένην τὴν ζωὴν καὶ προσωπικήν του ὑπόστασιν. Τοῦτο δὲν ἦτο μικρὸν πρᾶγμα.

Τὸ ἄλλο πρόβλημα ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐν Κρήτῃ δρᾶσιν τῶν δύο προαναφερθέντων ἁγίων. Πρὸ αὐτῶν τὴν Κρήτην ἐπεσκέφθη ὁ Ἀθανάσιος Ἀθωνίτης, ὁ συνοικιστὴς καὶ κτίτωρ τῆς Μεγίστης Λαύρας, στενὸς δὲ φίλος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, παρασχόντος αὐτῷ ἐκ τῶν λαφύρων τὰ μέσα πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ ἡσυχαστηρίου ὅπου ὁ ἅγιος βασιλεὺς ἀπέβλεπε νὰ καταστρέψῃ τὸν βίον. Ἡ δρᾶσις τοῦ Νίκωνος[1] ἐγνώσθη ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 1906, ὅτε ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ βίου του[2]. Ἀλλ' ὁ συγγράψας αὐτόν, ὑπερεκατὸν ἔτη μετὰ τὴν κοίμησιν τοῦ ἁγίου, οὐδὲ αὐτόπτης ὑπῆρξεν οὐδὲ τὴν Κρήτην ἐγνώριζε καὶ ἐπιδίδεται εἰς ἀοριστολογίας καὶ γενικότητας, κατὰ τὰ εἰωθότα τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων. Εἶναι δυστύχημα ὅτι δὲν ἐσώθη τι τοῦ ἰδίου ἁγίου ἢ προσώπου τοῦ ἀμέσου αὐτοῦ περιβάλλοντος. Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ παρατηρήσω ὅτι, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μεταγενεστέραν δρᾶσιν Ἰωάννου τοῦ Ξένου, τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν τὴν διαθήκην ἀλλὰ καὶ ἐπαληθεύομεν τὰ κτίσματα, οὐδὲν γραπτὸν ἢ κτιστὸν μνημεῖον κατέλιπεν ὁ Μικρασιάτης ἱεροκήρυξ ἐν Κρήτῃ. Ὁ βιογράφος του ἓν καὶ μόνον τοπωνύμιον γνωρίζει: «ἐξῆλθε μὲν τῆς πόλεως Γορτύνης», ἀλλ' εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπῆρχε καὶ Γόρτυς περὶ τὸ 970 μ.Χ. πόλις[3]. Καὶ βεβαιοῖ μὲν ὅτι ὁ Νίκων «ἐκκλησίας δειμάμενος ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ οὐκ ὀλίγας... ἐξῆλθε», πλὴν τὸ μόνον παράδειγμα ὅπερ φέρει εἶναι ὅλως ἀόριστον. Πρόκειται περὶ τῆς οἰκοδομῆς ναοῦ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς (μὴ μαρτυρηθέντος ἄλλοθεν οὐδὲ ἐξακριβωθέντος μέχρι

---

[1] Πρβλ. L. Petit, BAG, 1926, σσ. 220-221. Ὁμοίως BHG³, 1957, II 151-152, Nos 1366-1368.

[2] Ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων Γ', 1906. Τὸ περὶ Κρήτης τμῆμα σσ. 150-153. Ὁ βίος συνεγράφη τὸν δωδέκατον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ ἡγουμένου ὁμωνύμου τῷ ἁγίῳ μονῆς ἐν Πελοποννήσῳ διὰ νὰ ἐξάρῃ ἀκριβῶς τὴν ἐκεῖ δρᾶσιν τοῦ ὁσίου.

[3] Ὁ Ξανθουδίδης, Χάνδαξ-Ἡράκλειον, σ. 4, θεωρεῖ αὐτὴν καταστραφεῖσαν κατὰ τὴν κατάληψιν (824;). Ὁ Fl. Cornelius, Creta Sacra I, 208 ὑποθέτει ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου ἐννοεῖ τὸν Χάνδακα, διότι ἡ Γορτύνη εἶχεν ἤδη καταστραφῆ. Ὁ G. Gerola, Χρ.Κρ. Β', 1914, σ. 302, σημ. 2, θεωρεῖ τὴν Γόρτυνα ἐπιζήσασαν τῆς Ἀραβοκρατίας (ἡ ἀντίθετος ἄποψις ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου, αὐτόθι, σ. 317 ἑξ.). Ὁ Ἀναστ. Ὀρλάνδος, Νεώτεραι ἔρευναι ἐν ἁγίῳ Τίτῳ τῆς Γορτύνης, ΕΕΒΣ Γ', 1926, σσ. 301-328, δέχεται ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Τίτου δὲν κατεστράφη ἐπὶ ἀραβοκρατίας.

στιγμῆς)[1], ὃν ἀνήγειρεν ἀπασχοληθεὶς ἐπὶ διετίαν, ἀφοῦ ἐξῆλθε τῆς πόλεως Γορτύνης καὶ διήνυσε «ἡμερῶν τριῶν ὁδόν», πρὸς ποίαν κατεύθυνσιν ἄγνωστον. Ἡ διήγησις ἦτο ἀναγκαία, διὰ νὰ ἐπικαλεσθῇ ὁ βιογράφος τὸ ἐπισυμβὰν θαῦμα! Ἀντιπαραβολὴ πρὸς τὴν διαθήκην τοῦ Ἰω. Ξένου δεικνύει τὴν διαφοράν. Δὲν ἠδύνατο ὁ ξένος καὶ μεταγενέστερος βιογράφος τοῦ Νίκωνος νὰ γνωρίζῃ τί ἐπακριβῶς ἐκεῖνος ἔπραξε πρὸ αἰῶνος καὶ πλέον ἐν Κρήτῃ, ἄλλωστε ὁ σκοπός του ἦτο νὰ γράψῃ ψυχωφελῆ βίον καὶ οὐχὶ ἱστόρημα.

Ἰδοὺ τὰ σημεῖα τοῦ βίου τὰ ἐνδιαφέροντα τὴν ὑπόθεσίν μας: «*ἔτι δὲ* (τῆς Κρήτης) *λείψανα φερούσης τῆς μιαρᾶς τῶν Ἀγαρηνῶν κακοπιστίας, ἐπειδὴ οἱ ταύτης οἰκήτορες, τῷ χρόνῳ καὶ τῇ μακρᾷ τῶν Σαρακηνῶν συναυλίᾳ, οἴμοι, συναπαχθέντες, τοῖς ἐκείνων ἤθεσι καὶ ὀργίοις τοῖς μυσαροῖς καὶ βεβήλοις ἐπείθοντο*»[2]. Διὰ τῶν λέξεων ἦθος καὶ ὄργιον προφανῶς δὲν νοεῖ ὁ συγγραφεὺς τὴν θρησκευτικὴν πίστιν, ἀλλὰ τὴν διαγωγὴν (ἴσως σχετικῶς πρὸς τὰ ζητήματα τοῦ γάμου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων). Κατὰ τὸν συγγραφέα ὁ Νίκων συνήντησεν ἀντίδρασιν εἰς τὸ κήρυγμά του, διότι οἱ ἀκροαταί του «*τῷ ξένῳ καὶ ἀλλοκότῳ τοῦ κηρύγματος καταθροηθέντες καὶ τῷ θυμῷ διακαυθέντες, σφοδρῶς ἐπανέστησαν τῷ δικαίῳ, βουλόμενοι αὐτὸν ἀνελεῖν*»[3]. «*Ἑωρακὼς οὖν ὁ μακάριος τὸ ἀπηνὲς καὶ ἀτίθασσον...*» τῶν Κρητῶν ἐτράπη πρὸς ἄλλην ὁδόν, ἔπεισε πρῶτον τοὺς ὀλίγους καὶ δι' αὐτῶν ἐπεβλήθη εἰς τοὺς πολλούς, διὰ λόγων μειλιχίων κηρύττων καὶ ἠρέμα καθαπτόμενος τῆς καρδίας αὐτῶν. «*Καὶ τὴν ἐνοῦσαν αὐτῷ πολλὴν τῆς ἀρετῆς περιουσίαν ἐντεῦθεν καταμαθόντες, εὐθέως ὁ μὲν θυμὸς ἔληγε, καὶ τὸ ῥαγδαῖον ἵστατο τῆς ὀργῆς καὶ ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνδρὸς τοὺς κεκακωμένους εἰς οἰκοδομὴν κατεδυσώπει, καὶ τῇ ἀπλανεῖ προσετίθεντο πίστει... Ἔκτοτε οὖν ὡς ἐκ θεοῦ πεμφθέντα ἀπόστολον οἱ Κρῆτες πιστεύσαντες διεφήμισαν ἀνὰ πᾶσαν τὴν νῆσον τὰ περὶ αὐτοῦ, καὶ πάντες ἔκτοτε ἐπιεικῶς αὐτῷ προσεφέροντο, καὶ ἴσα προσεῖχον θεῷ, καὶ νόμος ἦν ἐκείνοις πᾶν τὸ προστατTόμενον. Ἀδείας οὖν τοῦ λοιποῦ λαβόμενος ὁ μακάριος καὶ τὰ εἰωθότα κηρύξας καὶ πάντας διδάξας καὶ φωτίσας*[4] *καὶ πρὸς τὴν ἀληθῆ πίστιν χειραγωγήσας καὶ ἅπαν σκῶλον ἐκ μέσου θέμενος,*

---

[1] Καθ' ὅσον γνωρίζω. Μόνον ὁ Β. Ψιλάκης, Ἱστορία τῆς Κρήτης, ἐν Χανίοις 1909, Α', σσ. 735-736 ὑπεστήριξεν ὅτι «ἐν τῇ ἐπὶ Βυζαντινῶν δὲ καὶ Ἑνετῶν ἀρχοντικῇ κώμῃ τῆς Πανάκρας (Ἀμαρίου) Βυζάρι (τὸ) φαίνονται ἐν ἄλλοις κατηρειπωμένοις οἰκοδομήμασιν ἐν τῇ τερπνῇ αὐτοῦ κοιλάδι καὶ τὰ ἐρείπια ναοῦ μεγίστου καὶ τρισυποστάτου, κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἁγίου Νίκωνος οἰκοδομηθέντος». Πρόκειται περὶ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Πρβλ. Ν. Πλάτων, Αἱ ξυλόστεγοι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ Κρήτης, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθῆναι 1955, τόμ. Α', ἐν σ. 421.

[2] ΝΕ Γ', 1906, σ. 151.

[3] Αὐτόθι.

[4] Δὲν λέγει βαπτίσας ἢ ἄλλο τι παρόμοιον!

ἐκκλησίας τε δειμάμενος ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ οὐκ ὀλίγας καὶ ἱερεῖς καὶ διακόνους καὶ νεωκόρους καὶ τὴν ἄλλην τάξιν πᾶσαν ἐγκαταστήσας καὶ ῥυθμίσας καὶ ὡς δεῖ βιοῦν ἐπισκέψας, ἐφ' ὅλοις τε πέντε ἔτεσι καλῶς διαθέμενος ὅσα κατ' ἔφεσιν αὐτῷ ὑπῆρχεν, ὡς μηδένα Κρητῶν καταλεῖψαι ἀσυντελῆ τοῦ καλοῦ, ἐξῆλθε μὲν τῆς πόλεως Γορτύνης...» [1].

Τὰ ὡς ἄνω χωρία ἐπιδέχονται διπλῆν ἑρμηνείαν. Διὰ τοὺς ἑρμηνεύοντας ὡς συνήθως, ἡ ἐπαναφορὰ εἰς τὴν ἀπλανῆ πίστιν, ἡ χειραγώγησις πρὸς τὴν πίστιν σημαίνουν ἐπάνοδον εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Δι' ἐμὲ προέχει ἡ ἐγκατάστασις καὶ ῥύθμισις πάσης τῆς ἄλλης τάξεως καὶ ἡ καθοδήγησις τοῦ βιοῦν ὡς δεῖ. Ὁ Ξανθουδίδης τρία ἔτη μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ βίου ἑρμηνεύει ὡς ἑξῆς: « Σύμβουλον εἰς τὰ θρησκευτικὰ μέτρα ὁ Νικηφόρος εἶχε τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν ἱδρυτὴν τῆς μονῆς [Μεγ.] Λαύρας ἐν Ἄθῳ [2], ἐπιτήδειον δὲ κατηχητὴν τὸν ὅσιον Νίκωνα τὸν Μετανοεῖτε, ὁ ὁποῖος περιτρέχων τὴν νῆσον συμπληροῖ τὸν ἐκχριστιανισμὸν αὐτῆς, ἐπαναφέρων τοὺς ἐξισλαμισθέντας Κρῆτας εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων » [3].

Τὰ κείμενα τοῦ Ἰω. Ξένου, ὅ τε βίος δηλονότι καὶ ἡ διαθήκη, δὲν παρέχουν εἰς ἡμᾶς πράγματα, διότι γέμουν μὲν ἀναγνωριζομένων τοπωνυμίων (Ἀζωγυρέας, Ἀκτή, Ἄριον, Δούβρικας, Κουφός, Μέλιξ, Μουσέλας, Μυριοκέφαλα, Πηγή, Σίβα κλπ.), οὐδὲν δὲ περὶ ἀπίστων ἢ ὀλιγοπίστων ἀναφέρουν. Κυρίως δεικνύουν τὴν δραστηριότητα τοῦ ἁγίου νὰ ἐγείρῃ μικρὰς μονὰς εἰς τὴν Δυτικὴν Κρήτην, ἀπὸ τὰς ὁποίας τὸ μνημεῖον τοῦ Κουφοῦ εἶναι σήμερον τὸ σημαντικώτερον [4], ἡ δὲ μονὴ Μυριοκεφάλων Ρεθύμνης ὑφίσταται ἔτι.

---

[1] Αὐτόθι, σ. 152. Ὁ ζηλωτὴς βιογράφος σιωπᾷ (ὡς εἶναι φυσικόν, λόγῳ ἀγνοίας) τὸ ὄνομα τῶν ἐπισκόπων οἵτινες προέβησαν εἰς ἐγκαίνια ναῶν, χειροτονίας κληρικῶν καὶ τὰ ἐκείνοις μόνοις ἐπιτρεπόμενα. Ὁ μοναχὸς Νίκων οὐδὲν τούτων ἠδύνατο νὰ πράξῃ.

[2] Τὴν ἄποψιν ταύτην τοῦ Ξανθουδίδου ἐδέχθη καὶ ὁ Ε. Ἀγγελάκης, Σητειακά, Ἀθῆναι 1935, σ. 83. Ἀλλοῦ θ' ἀποδείξω ταῦτα ἀσύστατα. Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ἤρχισε κτίζων τὴν Μεγ. Λαύραν κατὰ Μάρτιον 961, ὅτε ἔπιπτε καὶ τὸ φρούριον τοῦ Χάνδακος!

[3] Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, ἐν Ἀθήναις 1909, σσ. 73 - 74. Περὶ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου (1004 † ;) πρβλ. βασικῶς G. Schlumberger, Νικηφόρος Φωκᾶς, σσ. 359 - 371, καὶ δὴ Ἀθηνῶν Χρύσανθον Φιλιππίδην (τὸν ἀπὸ Τραπεζοῦντος), Ἐκκλησία τῆς Τραπεζοῦντος, ἐν Ἀθήναις 1936 (=Ἀρχεῖον Πόντου Δ' καὶ Ε'), σσ. 344 - 353· BHG[3], 1957, σσ. 69 - 70, Nos 187 - 191f. Louis Petit, Vie de Saint Athanase l'Athonite, Analecta Bollandiana XXV, 1906, σσ. 5 - 89, καὶ (Γέροντος Παντελεήμονος Λαυριώτου) Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὅσιον Ἀθανάσιον τὸν ἐν Ἄθῳ, ἐν Βόλῳ 1948 (ἔκδοσις Ἁγιορ. Βιβλιοθήκης), 8ο, σσ. 16.

[4] Πρβλ. Ἀναστ. Ὀρλάνδον, Δύο βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Η', 1955 - 1956, σσ. 126 - 205, ἐν σσ. 170 - 205: Ὁ Ἅϊ Κὺρ - Γιάννης τοῦ Ἀλυκιανοῦ - Κουφοῦ.

Ὁπωσδήποτε πρέπει ν' ἀναγνωρισθῇ ὅτι καὶ ἂν ἀκόμη ἡ δρᾶσις τοῦ Ἰωάννου ἐπεξετάθη ἐπὶ πεντηκονταετίαν, οὗτος ἤρχισε δρῶν μετὰ τὸ 975, ἑπομένως δεκαετίαν περίπου μετὰ τὴν ἔξοδον τοῦ Νίκωνος ἐκ Κρήτης. Ὁ ἐν τῷ βίῳ ἀναφερόμενος πατριάρχης Ἀλέξιος (Στουδίτης) ἀνῆλθεν εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον τὸ 1025, ἑπομένως κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἢ μετ' αὐτὸ ἐπεχείρησεν ὁ Ἰωάννης Ξένος τὸ ταξίδιόν του εἰς Κωνσταντινούπολιν.

Ἡ ἀκώλυτος ἄλλως ἵδρυσις μονῶν καὶ μονυδρίων εἰς Δυτ. Κρήτην δεικνύει ὅτι ἀντίδρασις ἐκ τοῦ πληθυσμοῦ δὲν ὑπῆρχεν. Ἡ προσήλωσις ὅλων τῶν μονῶν εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον (σταυροπήγια) καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς κατὰ τόπους ἐπισκόπους δεικνύει ἀκόμη ὅτι ἡ Ἐκκλησία Κρήτης ἦτο τόσον ἰσχυρά, ὥστε νὰ μὴ ἐξασθενῇ ἐκ τῆς τοιαύτης ἐνεργείας.

Γ'

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, σχετικὸς μὲ τὴν δρᾶσιν τοῦ ἁγίου ἐν Κρήτῃ, Πελοποννήσῳ, Εὐβοίᾳ κ.ἄ. τόποις, ἐξεδόθη ὁλόκληρος μὲν ἑλληνιστὶ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σπυρ. Λάμπρου τὸ 1906, ἐγνωρίζετο ὅμως τὸ πρὶν διὰ δύο λατινικῶν μεταφράσεων καί τινων τεμαχίων ἑλληνικῶν. Τὸ πρῶτον ἐγένετο γνωστὸς διὰ τῶν Annales Ecclesiastici (1583 - 1588) [1], βιβλίου ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ καρδιναλίου Cesaris Baronii [2]. Ἐκεῖθεν παρέλαβε τὰ τὴν Κρήτην ἐνδιαφέροντα ὁ Ἑνετὸς γερουσιαστὴς Flaminius Cornelius εἰς τὸ θεμελιῶδες διὰ τὴν μεγαλόνησον βιβλίον του Creta Sacra, Venetiis 1755 I, 206 - 210. Ἐξ ἄλλου χει/φου, βαρβερινοῦ, ἐξεδόθη νέα μετάφρασις τὸ 1727, ἡ ὁποία ἀνετυπώθη εἰς τὴν P.G. τοῦ Migne. Ὁ γερουσιαστὴς Correr ἔγραψεν ἐξ ἄλλου εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον του (I 155) καὶ τὰ ἀκόλουθα: « Sexto Kalendas Decembris. In Armenia [3]

---

[1] σσ. 961, 982, 998. Τὸ χει/φον ἐκ τῆς Bibliotheca Sfortiana μετέφερεν εἰς τὴν λατινικὴν ὁ Jacobus Sirmundus. Τὴν τοιαύτην μετάφρασιν καὶ τὸν ἐξ ἧς προῆλθε κώδικα δὲν ἐγνώριζε τὸ 1906 ὁ Λάμπρος. Μία νέα ἔκδοσις τοῦ βίου ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τριῶν χει/φων ἐπιβάλλεται.

[2] Marténe et Durand, Veterum scriptorum amplissima collectio, Παρίσιοι 1729, VI, σσ. 837 - 887 (ἐκεῖθεν Migne, PG, CXIII, 975 - 988). Ὁ κῶδιξ ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ μετάφρασις ἤδη ἐν τῷ Βατικανῷ, πρβλ. Σπ. Λάμπρου, Ὁ βαρβερῖνος κῶδιξ τοῦ βίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ΝΕ Ε', 1908, 301 - 304 δ'. Διαφέρει τοῦ ἑλληνικοῦ κατά τινα, ἀλλ' οὐχὶ εἰς τὰ ἐνδιαφέροντα ἡμᾶς τμήματα. Ὁ κουτλουμουσιανὸς κῶδιξ 1630 ἐγράφη ὑπὸ Παρθενίου Λακεδαιμονίου ἐπισκόπου Βρεσθένης, ἀνευρέθη δὲ τὸ 1880. Πρβλ. Μελ. Εὐαγγ. Γαλανόπουλον, ΕΕΒΣ ΙΒ', 1936, σσ. 251 - 263. Σπυρ. Π. Λάμπρου, Νίκων Μετανοεῖτε, Σπαρτιατικὸν Ἡμερολόγιον Β', 1901, 7 ἑξ. [=Μικταὶ Σελίδες, ἐν Ἀθήναις 1905, σσ. 401 - 406]. E. Stéphanou, Nicon le Métanoité, DTC XI, 1931, c. 655 - 657.

[3] Ὁ Λάμπρος, Μικταὶ Σελίδες, 1905, σσ. 401 - 402 ἀποδίδει εἰς Νικόδημον

sancti Niconis monachi, qui divino impulsu ad Cretam insulam nuper a Agarenorum tyrannide libertatem accedens, ibi eos populos praedicatione et miraculis ad Christi fidem restituendam adduxit». Εὔλογον εἶναι ὅτι ἡ καταχώρισις λατινιστὶ τῶν εἰς τὴν Κρήτην ἀφορώντων ἀποσπασμάτων καὶ ἡ ὡς ἄνω ἑρμηνεία αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Correr (ἀξιολόγου ἐρευνητοῦ καὶ ἐκδότου κειμένων) εἰς βιβλίον βασικὸν καὶ γνωστότατον, καί, κατὰ δεύτερον λόγον, ἡ μετὰ ταῦτα δημοσίευσις εἰς τὴν P.G. τοῦ Migne τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ 1727, ἐπηρέασε τοὺς ἀσχοληθέντας μὲ τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος[1].

Προγενέστερος τοῦ Cornelius ὑπῆρξεν ὁ Ὁλλανδὸς συγγραφεὺς Dapper, τοῦ ὁποίου τὸ περὶ Κρήτης βιβλίον, ἀφοῦ μετεφράσθη γαλλιστί, εὗρε καὶ Κρῆτα μεταφραστὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν (1836). Εἰς τὸ Δ' κεφάλαιον τοῦ βιβλίου «Ἡ Κρήτη ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Σαρακηνῶν» ὁ συγγραφεὺς κατέφυγεν ὡς πρὸς πηγὰς εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς Κεδρηνόν, Ζωναρᾶν, Ἰωάννην Κουροπαλάτην καὶ Σφραντζῆν[2]. Ὁ Dapper δὲν ὁμιλεῖ περὶ ἐξισλαμισμοῦ κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν.

Ἀλλ' ὡς ἦτο φυσικόν, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διαφύγῃ ἡ ὑπὸ τοῦ Cornelius δοθεῖσα εἰς τὸν βίον τοῦ Νίκωνος ἑρμηνεία τὸν πολύλογον συμπιλητὴν τοῦ ιη' αἰ. Γάλλον C h a r l e s L e b e a u[3], ὁ ὁποῖος εἰς τὸν XIV τόμον

τὸν Συναξαριστὴν ὅτι ἐθεώρησε τὸν Νίκωνα Ἀρμένιον, ἐνῷ οὗτος ἦτο ἐκ τῆς παρὰ τὸ ἀρμενικὸν θέμα πολεμωνιακῆς χώρας (Πόντου). Τὸ λάθος πρῶτος ὁ Cornelius.

[1] Ἐκ τοῦ λατινικοῦ ὁ Hopf καὶ ὁ Hertzberg. Πρβλ. Λ ά μ π ρ ο ν, Μ. Σελ., ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 409. Ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως μετήχθη πάλιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ κατόπιν ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν Θεοκλήτου Μηνοπούλου, πρβλ. ἀρχιμ. Μ ε λ ε τ ί ο υ Εὐαγγ. Γ α λ α ν ο π ο ύ λ ο υ, ἱεροκήρυκος Σπάρτης, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ᾀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933, 8^0, σ. 238 (+2)+16 πίν. καὶ κρίσιν τοῦ βιβλίου ὑπὸ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, προτείνοντος διορθώσεις εἰς τὸ κείμενον αὐτοῦ, ΕΕΒΣ ΙΑ', 1935, σσ. 464 - 469. Ὁμοίως ἀρχιμ. Μ ε λ ε τ ί ο υ Γ α λ α ν ο π ο ύ λ ο υ, Περὶ τὸν ὅσιον Νίκωνα τὸν Μετανοεῖτε, ΕΕΒΣ ΙΒ', 1936, σ. 414.

[2] Τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Οἱ Μαῦροι ἢ Σαρακηνοί, οἱ πολυπληθῶς κατοικοῦντες εἰς τὴν Ἱσπανίαν... ἦλθον καὶ ἀπέβησαν εἰς τὴν νῆσον Κρήτην. Διέτρεξαν σχεδὸν ὅλην τὴν νῆσον, χωρὶς ν' ἀπαντήσωσι καμμίαν ἀνθίστασιν, ὥστε εἰς πολλὰ ὀλίγον καιρὸν καθυπέταξαν ὅλας τὰς πόλεις, ἐκτὸς μόνον δύω, Γορτύνης καὶ Κυδωνίας. Τινὲς μάλιστα βεβαιοῦσιν, ὅτι μόνη ἡ Γορτύνη, τῆς ὁποίας ὁ ἐπίσκοπος Κύριλλος ἐμαρτύρησεν, ἔλαβε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ νὰ μὴ ἐμπέσῃ εἰς τὰς χεῖρας των». Ἀκριβὴς περιγραφὴ τῆς Κρήτης μεταφρασθεῖσα... εἰς τὴν γαλλικὴν διάλεκτον κατὰ τὸ 1703 παρὰ τοῦ Δ' Ο. Δάπερ... μεταφρασθέντα... παρὰ τοῦ Μ. Βερνάρδου τοῦ Κρητός, ἐν Ἀθήναις 1836, σ. 155. Ἡ α' ὀλλανδικὴ ἔκδοσις 1688, ἡ α' γαλλικὴ μετάφρασις 1703.

[3] Ἡ τελικὴ ἔκδοσις M. Saint-Martin καὶ M. Brosset ἐκ τόμων 21 ἐξεδόθη ἐν Παρισίοις 1824 - 1836. Περὶ σφαλμάτων προερχομένων ἐκ τῶν ἀκολουθούντων τὴν

(α' ἔκδ. 1770) τῆς Histoire du Bas Empire ἠσχολήθη μὲ τὴν ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατίαν. Οὗτος ἐβεβαίωσεν ὅτι «les insulaires avaient embrassé la religion de leurs maîtres»[1].

Μὲ τὴν σειράν της ἡ θεωρία περὶ ἐξισλαμισμοῦ ἐπέρασεν εἰς τοὺς Ἕλληνας ἱστοριογράφους. Ἐξ αὐτῶν ὁ Σ π υ ρ ί δ ω ν Τ ρ ι κ ο ύ π η ς ἦτο (διὰ λόγους ἀσχέτους πρὸς τὸ θέμα) δυσμενῶς διατεθειμένος πρὸς τοὺς Κρῆτας, ἔγραφε δὲ τὸ 1853: «Ἡ Κρήτη ἔπαθε καὶ θρησκευτικῶς ὅ,τι δὲν ἔπαθεν ἄλλο μέρος τῆς ἀποστατησάσης Ἑλλάδος, διότι δὲν ὑπέστη ἄλλο μέρος αὐτῆς ὅσα πολιτικὰ ὑπέστη ἡ νῆσος ἐκείνη. Πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τῆς πτώσεως τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν, ὅ ἐστιν ἐν ἔτει 653 μ.Χ., ἐπατήθη ἡ Κρήτη ὑπὸ τῶν περὶ τὸν Μοάβιον στρατηγὸν τοῦ Ὀσμὰν-καλίφη Ἀράβων[2]. Κατεξουσιάσθη δὲ ὑπὸ τῶν ἐξ Ἱσπανίας καταδιωχθέντων καὶ ἐγκατασταθέντων μέχρι τινὸς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἀράβων περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου αἰῶνος καὶ διέμεινεν ὑπεξούσιος αὐτῶν ἕωσοῦ τοὺς ἐξήλασεν ἐκεῖθεν Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ, ἐγγόνου Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος. Ὑπὸ τὴν μακρὰν δὲ ταύτην ἀραβικὴν ἢ σαρακηνικὴν ἐξουσίαν, *π ά μ π ο λ λ ο ι τῶν ἐγκατοίκων ἠ λ λ α ξ ο π ί σ τ η σ α ν,* ἀλλ' ἐπανῆλθον εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων των ἀφοῦ ἐπανῆλθεν ἡ πατρίς των ὑπὸ τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. *Ἠλλαξοπίστησαν δὲ καὶ πάλιν* πεσούσης τῆς πατρίδος των ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν»[3].

Μεταφέρω ἐδῶ τὸ ἀπόσπασμα ἀξιολόγου μελετητοῦ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τοῦ Γάλλου V i c t o r R a u l i n (1869): «sous Michel le bègue, en 823, les Arabes qui avaint déjà conquis l'Espagne, partirent d'Ale-

---

διήγησιν τοῦ Lebeau ὁ Ἰ. Β. Π α π α δ ό π ο υ λ ο ς, Ἡ ἱστορία τοῦ Lebeau ὡς πηγή, ΕΕΒΣ ΙΖ', 1941, σσ. 195 - 197.

[1] Σελ. 78. Πρβλ. Ἰ. Β. Π α π α δ ό π ο υ λ ο ν, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, σ. 109.

[2] Προφανὲς ὅτι ὁ Τρικούπης δὲν ἐγνώριζεν ἐκ τῶν πηγῶν τὸ θέμα, ἐνόμιζεν ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ 653 ἔσχον σπουδαίαν τινὰ ἐπίπτωσιν ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ, ἐτοποθέτει δὲ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων (824 - 828) εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα! Πάντως ὁ Τρικούπης ἀφωρμᾶτο ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἤθελε νὰ μειώσῃ τὴν εἰς αὐτὴν συμβολὴν τῆς μεγαλονήσου: «Οὐδαμοῦ τῆς ἀποστατησάσης Ἑλλάδος ὁ ἀριθμὸς τῶν Τούρκων ὡς πρὸς τὸν τῶν Χριστιανῶν ἦτο τόσον πολύς, ἢ ὁ χαρακτὴρ αὐτῶν τόσον κακοποιός, ἢ τὸ σύστημά των τόσον ὀλέθριον, ὅσον ἐν Κρήτῃ. 290.000 ἐλογίζοντο ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς νήσου ταύτης, ἐξ ὧν αἱ μὲν 160 ἦσαν Χριστιανοί, οἱ δὲ 130 Τοῦρκοι». Σ π υ ρ ί δ ω ν ο ς Τ ρ ι κ ο ύ π η, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμος Α', ἐν Λονδίνῳ 1853, σσ. 224 - 225.

[3] Σ π. Τ ρ ι κ ο ύ π η, Ἱστορία... Α', 1853, σ. 225 (= Α'[3], 1888, σσ. 152 - 153). Εἰς ταῦτα ὁ Κ. Κ ρ ι τ ο β ο υ λ ί δ η ς, Ἀπομνημονεύματα περὶ τοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας πολέμου τῶν Κρητῶν, ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 434, σημ. α', ἀπήντησεν (ἐν πολλοῖς τὰ Ἀπομνημονεύματα ἀναιροῦν ἀναξιοπιστίας τοῦ Τρικούπη) ἐπικαλούμενος τὸν Δάππερ καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς.

xandrie et vinrent debarquer à Soudha, ils purent s'emparer assez facilement de toute l'île, à l'exeption de Kydonia, qui l'appellaient Rabdh-el-Djobn (le bourg du formage). Ils détruisirent Knosse et Gortyne et fondérent Rabdh-el Khandak (le bourg du fossé). Basile le Macédonien parvint, cinquante ans plus tard, à leur imposer un tribut annuel; Romain le Jeune s'empara de leur capital et, pour prevenir des unions sacrilèges, fit massacrer jusqu'aux femmes mahometanes. Mais ce fut Nicéphore Phocas, qui les vainquit et reprit l'île en 961, après 137 années de domination arabe. *Une grande partie des habitants qui avait embrassé le mahometisme,* fut allors en lutte à des persécutions qui firent disparaître les doctrines considerées comme fausses »[1].

Ἐκ τῶν συμβάντων κατὰ τὴν μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν ὡρμήθη καὶ ὁ Ἰωάννης Φιλήμων (1861) γράψας τὰ ἀκόλουθα: «Πλήθει παραδειγμάτων τοιούτων[2] ἡ Κρήτη, οὐ μόνον ἐκ τῆς ὑστέρας κατακτήσεως τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς προτέρας τῶν Σαρακηνῶν. Καθὼς δὲ αἱ δύο αὗται περιστάσεις ἠνάγκασαν πολλοὺς τῶν Χριστιανῶν Κρητῶν πρὸς τὴν *ἐπίπλαστον ἀρνησιθρησκείαν*, οὕτω δύο ἕτεραι, ἡ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ, διωχθέντων τῶν Σαρακηνῶν, καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἐπενήργησαν, ὅπως *ἐπανέλθωσιν ἀναφανδὸν* πολλοὶ τῶν τοιούτων εἰς τὴν πάτριον ἀληθῆ θρησκείαν, σχίζοντες τοῦ μωαμεθανισμοῦ τὸ προσωπεῖον... »[3].

Προϊόντος τοῦ χρόνου, τὰ πράγματα ἐχειροτέρευσαν, ἀφοῦ μάλιστα τὸ θέμα διεπραγματεύθησαν τρεῖς σπουδαῖοι ἱστορικοί, οἱ ἡμέτεροι Παπαρρηγόπουλος καὶ Λάμπρος καὶ ὁ Γάλλος G. Schlumberger (1844-1929), ὁ γράψας περὶ Νικηφόρου Φωκᾶ (1890)· τὸ βιβλίον τοῦτο καὶ πρὸ τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφράσεώς του (1905) ἐχρησιμοποιήθη ὡς εὐαγγέλιον ὑπὸ δοκίμων καὶ ἐρασιτεχνῶν ἱστοριογράφων ἐν Ἑλλάδι, παρορωμένου τοῦ πράγματος ὅτι ὁ Γάλλος συγγραφεὺς ἐνόθευε διὰ τῆς φαντασίας του καὶ ἐπεκτάσεων τὰ γεγονότα, διὰ τὴν καλλιεπῆ ἔκθεσιν τῶν ὁποίων ἐνδιεφέρετο.

Ὁ ἐθνικὸς ἡμῶν ἱστορικὸς Κ. Παπαρρηγόπουλος[4], εἰς τὴν Ἱστο-

---

[1] V. Raulin, Description physique de l'île de Crète, Paris 1869, I, σ. 37.

[2] Κρυπτοχριστιανισμοῦ.

[3] Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως παρὰ Ἰωάννου Φιλήμονος, Δ', Ἀθῆναι 1861, σ. 395. Καὶ περαιτέρω τὰ ἑξῆς καταπληκτικά: «Παρατηρητέον δέ, ὅτι τῶν μιξοπίστων αὐτῶν ἡ ἱστορικὴ ἀρχὴ περιλαμβάνει τὸ γυναικεῖον μᾶλλον ἢ τὸ ἀνδρικὸν φῦλον τῆς Κρήτης». Ὑποστηρίζει δηλαδή, ὅτι αἱ Κρῆσσαι ἔτρεφον γόνους μουσουλμάνων ὡς ὀρθοδόξους. Εἰ δυνατόν! Πάντα δὲ ταῦτα ἀμάρτυρα.

[4] Τὸ πρῶτον ἥψατο τοῦ θέματος διὰ τοῦ ἄρθρου του Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἑξήκοντα ἔτη τῆς κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὑπὸ —, περ. Πανδώρα Ϛ', 1855, 222-236, ἰδία σσ. 222-224.

20-9-1960

ρίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους[1] ἐβεβαίωνε περὶ τῶν Κρητῶν, ὅτι: «Τοὺς δὲ κατοίκους τοσοῦτο πιέσας [ὁ Ἀπόχαψις] περὶ τὴν τέλεσιν τοῦ πατρίου δόγματος ὥστε, ὅτε μετὰ 138 ἔτη ἀνεκτήθη ἡ νῆσος, *ἀμυδρὰ ἐν αὐτῇ ὑπελείποντο Χριστιανισμοῦ ἴχνη*»[2]. Περαιτέρω δὲ περὶ τοῦ Φωκᾶ: «Προσέτι ἐπρονόησε περὶ τῆς διαδόσεως μὲν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως *παρὰ τοῖς μωαμεθανοῖς τοῖς νήσου (!)*, περὶ τῆς ἀναζωπυρήσεως δὲ τῆς πίστεως ταύτης καὶ παρὰ τοῖς ἰθαγενέσι, παρ' οἷς αὕτη πολυειδῶς ἐνοθεύθη κατὰ τὴν μακρὰν ἐκείνην μωαμεθανικὴν κυριαρχίαν. Ἐπὶ τούτῳ ἦλθε τότε εἰς Κρήτην ὁ ὅσιος πατὴρ ἡμῶν Νίκων ὁ ἐπικαλούμενος Μετανοεῖτε, ὅστις ἐκήρυξε τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, ἠνώρθωσε τὰς πεπτωκυίας ἐκκλησίας καὶ ἀνήγειρεν ἄλλας νέας, ὧν ἐπιφανεστάτη μάλιστα ὑπῆρξεν ἡ ἐν ὀνόματι τῆς ἁγίας Φωτεινῆς κατασκευασθεῖσα ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ναοῦ ἀρχαίου ἀπέχοντος τῆς Γόρτυνος τριῶν ἡμερῶν ὁδόν. Ἀλλ' ὅμως οὐκ ὀλίγοι τῶν Ἀράβων, ὅσοι ἔμειναν τότε ἐν Κρήτῃ, διετήρησαν τὸ θρήσκευμα αὐτῶν, καὶ μέχρι τοῦδε ὑπάρχουσιν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀμάρι χωρία τινά, ὧν οἱ μωαμεθανοὶ κάτοικοι λογίζονται ἀπόγονοι τῶν Ἀράβων ἐκείνων, καθὸ φέροντες ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἀραβικῆς καταγωγῆς, ἐνῶ οἱ πλεῖστοι ἄλλοι μωαμεθανοὶ τῆς νήσου εἶναι Ἕλληνες, ἀναγκασθέντες νὰ μεταβάλωσι θρήσκευμα ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρας τουρκοκρατίας»[3]. Ὁ Παπ. ἐγνώριζεν (ἴσως ἐμμέσως) τὸν βίον τοῦ Νίκωνος, ἀλλὰ τὰς περὶ Ἀμπαδιωτῶν Τούρκων πληροφορίας ἤντλει ἂν μὴ ἐκ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κ. Κριτοβουλίδου[4], ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ Pouqueville ὅπου τὸ πρῶτον, νομίζω, οὗτοι συνεσχετίσθησαν μὲ τοὺς Ἄραβας[5]. Ἡ ὑπό-

---

[1] Ἡ πρώτη ἔκδοσις συνετελέσθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1860 καὶ 1877.

[2] Ἔκδοσις 1932, τόμος τρίτος, μέρος Β', σ. 235.

[3] Αὐτόθι, τόμος τέταρτος, μέρος Α', σ. 96. (Εἰς τὴν συνήθη πεντάτομον ἔκδοσιν Δ', 119). Τὰ χωρία περὶ ὧν ὁμιλεῖ ὁ Παπαρρ. εἶναι: «Αἱ κῶμαι Κουροῦτες, Νίθαυρις, ἅγιος Ἰωάννης, ἁγία Παρασκευή, Ἀποδούλου, Βαθειακό, Ἄρδακτος, Πλάτανος, Λοχριά, Σάτα, Ῥίζικας, Κλῆμα, ὀνομάζονται *Ἀμπαδιά*, τῆς ὁποίας οἱ Τοῦρκοι κάτοικοι, οἱ περιβόητοι Ἀμπαδιῶται, θεωροῦνται ὑπό τινων ἀπόγονοι τῶν Σαρακηνῶν», Ἐμμ. Γ. Γενεράλι, Ἐπίτομος Γεωγραφία τῆς Νήσου Κρήτης, ἐν Ἀθήναις 1902, σ. 35.

[4] «Οἱ δ' Ἀμπαδιῶται ἔχουσι χρῶμα μελανωπὸν καὶ ἀνάστημα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικρόν, καὶ ἰδιάζοντα πρὸς τὸ ἀπαγγέλλειν τρόπον, παραπλήσιον πρὸς τὸν τῆς Ἀραβικῆς. Εἰκάζεται δ' ἐντεῦθεν ὅτι διεσώθησαν ἐκ τῶν ἀραβικῶν φυλῶν, οἵτινες ἔμειναν ἀπὸ τοὺς Σαρακηνούς, ὅταν οὗτοι κατεδιώχθησαν τὸν θ' αἰῶνα (sic) ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ λοιποὶ Τοῦρκοι, θέλοντες νὰ περιφρονήσωσί τινα τῶν ὁμοφύλων των, ὡς λίαν σκαιὸν καὶ δυσειδῆ, Ἀμπαδιώτην ἀποκαλοῦσι». Κριτοβουλίδου, Ἀπομνημονεύματα, σ. 29.

[5] «Ἡ δὲ φυλὴ αὕτη τῶν Ἀβαδιωτῶν καταγομένη ἐκ στρατιωτικῆς ἀποικίας, ἣν οἱ Σαρακηνοὶ ἔπεμψαν, ὡς λέγεται, κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα εἰς Κρήτην ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν Σεΐχου τινὸς Ἀβαδίου ὀνόματι, διετηρήθη μέχρι σήμερον φυλάξασα ἅμα καὶ τὴν ἀρχικὴν θρησκείαν τοῦ Μωάμεθ, ἥτις εἶναι καθαρὸς θεϊσμός. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ

θεσις αὕτη θ' ἀπασχολήσῃ ἐν συνεχείᾳ τοὺς μελετητὰς τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, θ' ἀνατραπῇ δὲ ἀπὸ τὸν Σταυράκην[1] καὶ τὸν Ξανθουδίδην[2]. Παρὰ ταῦτα, ὁ Ξανθουδίδης ὑποστηρίζει ὅτι τὸ 1211 διακόσιοι ἄποικοι Ἐνετοὶ λαμβάνουν ἀνὰ 25 παροίκους ἢ βιλλάνους (5000 ἐν συνόλῳ!) προσηρτημένους εἰς τὸ κτῆμα (parici ἢ villani adscripti glebae), διὰ νὰ καλλιεργοῦν

κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ προσήλυτοι τοῦ Προφήτου δὲν παρῄτησαν παντελῶς καὶ ἐν τῷ ἅμα τὴν ἀστρολατρείαν, παρατηροῦνται παρὰ τοῖς Ἀβαδιώταις καὶ σήμερον ἔτι ἴχνη τῆς ἀρχαίας πρὸς τὰ ἄστρα λατρείας, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ ἔμφυτος σχεδὸν εἰδωλολατρεία τῶν ἀνθρώπων, ἅμα ὡς οὗτοι ἀπεχώρησαν τῆς πίστεως τῶν πατριαρχῶν. Οὕτω φέρ' εἰπεῖν οἱ Ἀβαδιῶται προσκυνοῦσι τὴν σελήνην ὁσάκις αὕτη ἐπιφαίνηται πλησιφαὴς καὶ ἑορτάζουσι τὰς νουμηνίας, παραθέτοντες ὑπὸ τὰς ἀνδράχνας τραπέζας πλήρεις ὀπωρῶν, ἔνθα εἰσὶ δεκτοί, ἐξαιρέσει τῶν λεπρῶν, οἱ πτωχοὶ ὡς οἱ κορυφαῖοι τῆς ἑορτῆς. Πλὴν τούτου οἱ Ἀβαδιῶται, ὅμοιοι τοῖς Βεδουΐνοις, ἔχουσι δέρμα μελάγχρουν, ὡραίους ὀδόντας, ὀφθαλμοὺς λαμπροὺς ἂν καὶ πεπιεσμένους εἰς τὰς κόγχας, ἀνάστημα λεπτόν, χαρακτῆρα μελαγχολικὸν καὶ δύσκολον...». Πρβλ. F. C. H. Pouqueville, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἤτοι ἡ Ἀναγέννησις τῆς Ἑλλάδος, μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου Θ. Ζαφειροπούλου..., τόμος τρίτος, ἐν Ἀθήναις 1890, σ. 25. Ταῦτα ἐγράφησαν τῷ 1824. Τὸν Pouqueville ἐγνώριζεν ὁ Π. Κριάρης, Ἱστορία τῆς Κρήτης Α', 1930, σσ. 104 - 105, Β', 1934, Ἐπίμετρον, σ. 17, πρβλ. καὶ σ. 188 (κειμένου), σημ. 25. Πρὸ αὐτοῦ δὲ ὁ Γρηγ. Παπαδοπετράκης, Ἱστορία τῶν Σφακίων, ἐν Ἀθήναις 1888, σ. 175, οἱ ὁποῖοι δὲν δέχονται ἐξαραβισμὸν τῶν κατοίκων τῶν Λευκῶν Ὀρέων.

[1] Ἀποκρούων τὴν γνώμην τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου, λέγει ὁ Ν. Σταυράκης: «Ἐὰν εἶναι ἀληθὲς ὅτι οἱ Ἀμπαδιῶται εἶναι κατ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἀπόγονοι γνήσιοι τῶν Ἀράβων τοῦ 9 - 10 αἰῶνος καὶ διετήρησαν ἔκτοτε τὸ μωαμεθανικὸν θρήσκευμα, δέον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οὐ μόνον ἐπὶ τῆς β' βυζαντινῆς περιόδου, παραταθείσης ἐπὶ 245 ἔτη, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἑνετοκρατίας, διαρκεσάσης τέσσαρας καὶ πλέον αἰῶνας, οὗτοι ἐξηκολούθουν πρεσβεύοντες τὰ τοῦ ἰσλαμισμοῦ. Εἶναι ὅμως ζήτημα, καθ' ἡμᾶς κριτάς, ἐὰν ὁ μέλλων νὰ ἐγκύψῃ εἰς τὴν μελέτην καὶ συγγραφὴν πλήρους καὶ λεπτομεροῦς ἱστορίας τῆς Κρήτης, θὰ δυνηθῇ νὰ ἀνακαλύψῃ κατὰ τὴν ἑνετικὴν ἰδίως περίοδον ἴχνη μωαμεθανισμοῦ ἐν Κρήτῃ. Τὸ ἐφ' ἡμῖν λοιπὸν πιστεύομεν μᾶλλον ὅτι κατὰ τοὺς ἓξ περίπου αἰῶνας, οἵτινες ἐμεσολάβησαν ἀπὸ τῆς πρώτης μωαμεθανικῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης μέχρι τῆς δευτέρας, πᾶν ἴχνος ἰσλαμικῆς πίστεως ἐξέλιπεν ἐντελῶς ἐκ τῆς νήσου, οἱ δὲ σήμερον πρεσβεύοντες τὸ μουσουλμανικὸν δόγμα ἐν Κρήτῃ εἰσὶ κατὰ μέγα μὲν μέρος Χριστιανοὶ ἐξισλαμισθέντες κατὰ τὴν δευτέραν μωαμεθανικὴν κατάκτησιν, ἐν πολὺ δὲ μικροτέρῳ ἀριθμῷ ἀπόγονοι τῶν νέων κατακτητῶν Τούρκων». Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης μετὰ διαφόρων... εἰδήσεων περὶ τῆς Νήσου ὑπὸ Νικολάου Σταυράκη... πρώην ἐπόπτου τῶν κρητικῶν τελωνείων, Ἀθήνησι 1890, σ. 126, σημ. 1. Καὶ ὁ Β. Ψιλάκης, Ἱστορία τῆς Κρήτης Α', 1909 ἐν Χανίοις, σσ. 740 - 741, ἀποκρούει τὴν καταγωγὴν τῶν Ἀμπαδιωτῶν Τούρκων ἐκ τῶν Ἀράβων τοῦ ἐνάτου αἰ.

[2] «Δὲν στηρίζεται οὐδαμοῦ, καὶ οὐδεμία εἴδησις ὑπάρχει, ὅτι κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν βυζαντινὴν περίοδον καὶ τὴν ἐπὶ πέντε σχεδὸν αἰῶνας Ἑνετοκρατίαν ἐσώζοντο Ἄραβες ἐν Κρήτῃ». Στ. Ξανθουδίδου, Ἐπίτ. Ἱστ. τῆς Κρήτης, 1909, σ. 74. Πρβλ. καὶ τὸ ἄρθρον του Ἀμπαδιὰ καὶ Ἀμπαδιῶτες ἐν σσ. 19 - 23 τοῦ βιβλιαρίου του Χάνδαξ - Ἡράκλειον, 1927.

αὐτό. Οὗτοι ἦσαν «ὡς τοὐλάχιστον ἀναγράφεται» ἀπόγονοι τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης ἐκχριστιανισθέντες ἐπὶ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ καὶ παραμείναντες ἐν τῇ Νήσῳ ὡς δουλοπάροικοι, καταγραφέντες ὡς τοιοῦτοι αὐτοὶ καὶ οἱ ἀπόγονοί των[1]. Ἡ καταπληκτικὴ αὕτη καὶ ὅλως ἀπίθανος πληροφορία δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ ἔγγραφα παραχωρήσεως τὰ ἀπολυθέντα ὑπὸ τοῦ Δόγη Petro Ziani κατὰ Σεπτέμβριον 1211, ὡς δύναται πᾶς τις νὰ ἴδῃ ἀναγινώσκων αὐτά!

Ἄλλην ἑρμηνείαν ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν Ἀμπαδιωτῶν ἔδωκεν ὁ Νικόστρατος Καλομενόπουλος: «οἱ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Κρήτης Ἀμπαδιῶται Τοῦρκοι δὲν κατάγονται ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἐκδιωχθέντων Ἀράβων, ἀλλ' εἶναι ἀπόγονοι Ἀράβων συμμετασχόντων τῆς τουρκικῆς ἐκστρατείας πρὸς κατάληψιν τῆς Κρήτης»[2].

Ἀξιόλογος εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ Ἰ. Δ. Μουρέλλου, ὁ ὁποῖος ὑπεστήριξεν ὅτι οἱ Ἀμπαδιῶτες ἦσαν ἀπόγονοι Λαζῶν καὶ Καραμανλήδων, ἐγκατασταθέντων εἰς Ἀμάρι τὸ 1654[3].

Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ θέμα, ὁ Schlumberger (1890) ἀρχίζει μὲ μίαν δραματικὴν εἰκόνα τὸ δεύτερον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του. Δὲν τὸν φθάνει ὅτι ἐμαρτύρησεν ὁ Κύριλλος εἰς τὴν Γόρτυνα, ἀλλ' ἐπεκτείνει, ὡς εἶναι φυσικόν, τὰ μαρτύρια καὶ εἰς τὸν κλῆρον του, καὶ γενικεύει ἀνυποψιάστως τὰ περὶ ἐξισλαμισμοῦ. Κατ' αὐτὸν οἱ Ἄραβες «εἰς βασανιστήρια δ' ὑπέβαλον τὸν ἐπίσκοπον τῆς Γόρτυνος Κύριλλον... καὶ τοὺς ἱερεῖς αὐτοῦ, βίᾳ δ' ἐξισλάμισαν τοὺς ἐκ τῶν κατοίκων περισωθέντας τοῦ ἐξ αὐτῶν ὀλέθρου»[4]. Παραδόξως δ' ὅμως λησμονεῖ περαιτέρω αὐτὴν τὴν θέσιν, καὶ ὁμιλῶν περὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ εἰς Κρήτην παρουσιάζει τοὺς ἀπογόνους τῶν βίᾳ ἐξισλαμισθέντων νὰ συντάσσωνται μὲ τὸν βυζαντινὸν στρατόν: «Πάντοθεν δέ, οἱ ἔκγονοι τῶν ἀρχαίων Χριστιανῶν κατοίκων, οὓς οἱ εἰδωλολάτραι δεσπόται κατηνάγκασαν νὰ μεταστῶσιν εἰς τὸν Ἰσλαμισμόν, φαιδροὶ προσέτρεχον εἰς συνάντησιν τοῦ ἐλευθερωτοῦ στρατοῦ...»[5]. Ὥστε εἶχον μετὰ 135 ἔτη συνείδησιν τῆς θρησκείας καὶ

[1] Στ. Α. Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, σ. 9 (ἀντλεῖ ἐκ τοῦ Fl. Cornelius, Creta Sacra II, 225 ἑξ. καὶ Tafel-Thomas, Urkunden II, Wien 1856, σσ. 129 - 142. Ἀγνοῶ πῶς ὑπέπεσεν ὁ Ξανθουδίδης εἰς τοιοῦτον σφάλμα).

[2] ΕΕΒΣ ΙΑ', 1935, σσ. 536 - 537 (ἀνακοίνωσις). Εἰς ἄτοπον συσχετισμὸν τοῦ ἐπὶ τουρκοκρατίας κρυπτοχριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἀραβοκρατίαν προέβη ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, Λαθρόβιος Ὀρθοδοξία, περ. Μεσαιωνικὰ Γράμματα Α', 1930, σσ. 79 - 95 (περὶ Κρήτης, σσ. 83 - 85).

[3] Ἰ. Δ. Μουρέλλου, Ἱστορία τῆς Κρήτης, τόμος πρῶτος, Ἡράκλειον Κρήτης 1931, σ. 29. Ἡ πληροφορία ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου (Οἰκονομίδης).

[4] G. Schlumberger, Nicéphore Phocas, σ. 32 (44 - 45 ἑλλην. μεταφρ.).

[5] Αὐτόθι, σ. 78 (96 ἑλλην. μεταφρ.).

τῆς καταγωγῆς των; Καὶ πάλιν περὶ τοῦ Νίκωνος ὁμιλῶν λέγει: «Ὁ ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε... ἐγένετο ὁ ἀπόστολος τῆς ἀνακτηθείσης νήσου, ἁπανταχοῦ ἀνεγείρων τὰς κατεδαφισθείσας ἢ εἰς μουσουλμανικὰ τεμένη μεταποιηθείσας ἐκκλησίας καὶ καθ' ὕπνον ἐνθαρρυνθεὶς ὑπὸ τῶν παρορμήσεων τῆς μακαρίας ἁγίας Φωτεινῆς ἐπανήγαγεν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων κατοίκων, εἰς οὓς οἱ Ἀγαρηνοὶ εἶχον ἐπιβάλει τὴν θρησκείαν αὐτῶν»[1]. Κατὰ τὰς ἀπόψεις λοιπὸν τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ, Κρῆτες Χριστιανοὶ δὲν ὑπελείφθησαν κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, οἱ πάντες, ὅσοι δὲν ἐφονεύθησαν, ἐξισλαμίσθησαν.

Μετὰ τὸν Schlumberger, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ὡς ἑξῆς διετύπωσε τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατίας: «Οὐ μόνον δὲ ὑπὸ θρησκευτικὴν ἔποψιν ὑπῆρξε βλαβερὰ ἡ κατάκτησις, *ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνολογικὴν ὄψιν τῆς νήσου ἠλλοίωσεν*, ἅτε τῶν Ἀράβων ἐποικησάντων ἄνευ γυναικῶν καὶ ἐλθόντων εἰς γάμους διὰ τῆς βίας μετὰ Κρησσῶν αἰχμαλωτίδων, ἐξ ὧν προῆλθον μικτοὶ γόνοι κατὰ τὰ 140 περίπου ἔτη, καθ' ἃ ἐκράτησαν τῆς νήσου οἱ Ἄραβες. Ἀλλὰ θαυμαστὸν εἶναι, ὅτι παρὰ πάντα ταῦτα ἡ ἐπὶ τῶν νησιωτῶν ἐπίδρασις τῶν Ἀράβων κατακτητῶν ὑπῆρξεν οὕτως ἀσθενής, ὥστε *οὐδὲν κατέλιπεν ἴχνος*, ἐπελθούσης μάλιστα μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἀνάκτησιν τῆς νήσου *νέας καὶ πλήρους αὐτῆς ἐξελληνίσεως*. Οὕτω τὴν μακρὰν ἐπὶ τῆς νήσου κυριαρχίαν τῶν Ἀράβων μόλις που ὑπομιμνήσκουσι τὴν σήμερον εἰς τὸν ἱστορικὸν ὀλίγιστά τινα *τοπικὰ ὀνόματα* πλὴν τοῦ προμνησθέντος Χάνδακος, ὡς τὸ χωρίον Σαρακήνα... Σελίνου καὶ ἡ τοποθεσία Σαρακηνοῦ ἐν τῷ χωρίῳ Πρινὲς τοῦ δήμου Ἀτσιποπούλου Ρεθύμνης. Εἰς ταῦτα δὲ πρέπει νὰ τάξωμεν καὶ τὸ ὄνομα Σπανιάκος τοῦ δήμου Παλαιοχώρας, ἀναλογιζόμενοι, ὅτι διὰ τὴν ἐξ Ἱσπανίας προέλευσιν τῶν Ἀποχαψιδῶν εὑρίσκομεν τοὺς Ἄραβας τῆς νήσου κατακτητὰς ὀνομαζομένους καὶ Ἰσπάνους παρὰ τοῖς βυζαντίνοις ἱστορικοῖς. Οὐκ ἀπιθάνως δὲ ἐκ τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως περισώζουσι τὸ ὄνομα Βαρβάροι καὶ δύο χωρία τῶν δήμων Καστελλίου καὶ Ἁγίων Παρασκιῶν. Ἀλλ' ἡ κυριωτάτη ἀνάμνησις τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως εἶναι τὸ νέον ὄνομα, εἰς ὃ μετεβλήθη τὸ τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος, ἥτις ἐπεκλήθη ἐκ τῶν ἁγίων Δέκα εἰς μνημόσυνον τῶν ἐπὶ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Ἀβοὺ-Χάφς μαρτυρησάντων, οἵτινες καὶ ἄλλως λατρεύονται ὑπὸ τῶν Κρητῶν, καίπερ μὴ ἁγιασθέντες ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας»[2]. Ταῦτα ἐγράφοντο τῷ 1898, μετὰ δὲ

[1] Αὐτόθι, σ. 96 (117 ἑλλην. μεταφρ.).

[2] Σπυρ. Π. Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμος Δ', ἐν Ἀθήναις 1898, σσ. 113-114. Περίεργος εἶναι ἡ ἀντίληψις τοῦ διαπρεποῦς ἱστορικοῦ περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἁγίων Δέκα μαρτύρων ὡς μὴ ἁγιασθέντων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Οὗτοι οὐ μόνον εὑρίσκονται εἰς τὸ τοῦ Μ. Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 203, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ δεκάτου τοὐλάχιστον αἰῶνος εὕρηνται εἰς τὸ (ὑπὸ

τέσσαρα ἔτη προσετέθησαν καὶ τὰ ἑπόμενα: «Ἡ διάδοσις... τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ, ἣν εἶχον κατὰ τὸν χρόνον τῆς μακρᾶς αὐτῶν ἀρχῆς *ἐξισλαμίσει* οἱ Σαρακηνοί, ὑπῆρξε καὶ ἄλλως τῶν κυριωτέρων μελετημάτων, εἰς ἃ ἔτρεψε τὸν νοῦν καὶ ἀμέσως μὲν ὁ Νικηφόρος καὶ ἔπειτα δὲ ἡ βυζαντινὴ βασιλεία. Ἐτελέσθη δὲ αὕτη κατὰ διπλοῦν τρόπον, διὰ κηρύξεως μὲν τῶν εὐαγγελικῶν δογμάτων εἰς τοὺς ἐν τῇ νήσῳ Μωαμεθανούς, διὰ στηρίξεως δὲ τῆς πίστεως παρ' ἐκείνοις τῶν ἰθαγενῶν, οἵτινες ἐν τοῖς χρόνοις τῆς ἀραβοκρατίας δὲν εἶχον μὲν ἐξομώσει, ἀλλ' εἶχον ὅμως ἢ κλονηθῆ ἢ ἀποστῆ τοῦ γνησίου χαρακτῆρος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τῶν κυριωτάτων δ' ἐργατῶν τῆς θρησκευτικῆς ταύτης ἀναγεννήσεως τῆς Κρήτης ὑπῆρξεν ὁ παράδοξος ἐκεῖνος ἀπόστολος τοῦ δεκάτου αἰῶνος... ὁ ἅγιος Νίκων... Δι' αὐτοῦ ἀνεκτίσθησαν μὲν αἱ ἐν Κρήτῃ ἐκκλησίαι καταπεπτωκυῖαι, ἀπεδόθησαν δ' εἰς τὸν χριστιανισμὸν ναοὶ μεταβληθέντες ὑπὸ τῶν Ἀράβων εἰς τζαμιά, καὶ ἀνηγέρθη πασῶν λαμπροτάτη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου ναοῦ ἡ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Φωτεινῆς... Διὰ τῶν τοιούτων χριστιανικῶν ἀποικιῶν, ἱεραποστολικῶν ἐνεργειῶν καὶ κτίσεων ἐκκλησιῶν ἐστηρίχθη καὶ πάλιν ἡ πίστις ἐν τῇ νήσῳ, ἣν δὲν ἐπέπρωτο πλέον νὰ καταλάβουν οἱ Ἄραβες. Καὶ ἐπέστρεψαν μὲν εἰς τὴν ποίμνην τοῦ Χριστοῦ τὰ ἀπολωλότα πρόβατα, *προσῆλθον δὲ καὶ νέοι προσήλυτοι ἐκ τῶν ἐγκαταμεινάντων ἐν τῇ νήσῳ Ἀγαρηνῶν*. Ἀλλὰ δὲν ἐνεκολπώθησαν τὸ εὐαγγέλιον ἅπαντες οἱ ἐν τῇ Κρήτῃ Ἄραβες· καὶ μέχρι τοῦ νῦν φαίνεται, ὅτι διεσώθησαν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων ἐκείνων μωαμεθανῶν Ἀράβων, οἱ ἐπὶ κακοπιστίᾳ καὶ ὠμότητι γνωστοὶ Ἀμαριῶται[1], ὧν καὶ αὐτὸς ὁ προσωπικὸς τύπος φαίνεται ἐνδεικνύων καταγωγὴν ἀραβικήν, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἐξ Ἑλλήνων εἰς τὸν μωαμεθανισμὸν προσχωρήσαντας ἐπὶ τουρκοκρατίας, ἐξ ὧν οἱ σημερινοὶ Τουρκοκρῆτες... Οὕτος ὁ Νικηφόρος πλὴν τῶν στρατιωτικῶν αὐτοῦ ἄθλων ἐπετέλεσεν ἐν Κρήτῃ καὶ μέγα ἔργον πολιτικὸν διὰ τῆς εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ἀποδόσεως τῆς μεγάλης νήσου καὶ δικαίως λέγεται ὑπὸ Λέοντος τοῦ Διακόνου ἐξημερώσας αὐτήν»[2].

Μαθητὴς τοῦ Λάμπρου ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης[3] ὡς ἑξῆς συνώψισε (1909) τὸ θέμα: «Διὰ τῆς ἁλώσεως τῆς νήσου καὶ τῆς γενομένης ἐν αὐτῇ καταστροφῆς καὶ καταδιώξεως τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου ἐπῆλθε

τοῦ Hip. Delehaye ἐκδοθὲν) Synaxarium Ecclesiae Constantinop., Bruxelles 1902, σ. 337-340: Δεκεμβρίου κγ': *Ἄθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων τῶν ἐν Κρήτῃ*. Πρβλ. τὴν περὶ αὐτῶν βιβλιογραφίαν ἣν ἐσημείωσα ἐν ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 91-92.

[1] Δηλονότι οἱ Ἀμπαδιῶτες.

[2] Λάμπρος, Ἐνθ' ἀνωτ. Ε', 1902, σσ. 14-15.

[3] Καὶ ἐν «Ἀθηνᾷ» ΙΕ', 1903, σ. 51 ὑποσ. ἔγραψε τὸ πρὶν ὁ Ξ. ὅτι «Ἡ κατάστασις καὶ οἱ διωγμοὶ τῶν χριστιανῶν ἦσαν τοιοῦτοι, ὥστε μικροῦ ἐδέησε νὰ ἐκλίπῃ πᾶν ἴχνος χριστιανισμοῦ ἐν τῇ νήσῳ»!

μεγάλη ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἐθνολογικὴ ἀλλοίωσις αὐτῆς. Ἄλλοι μὲν τῶν κατοίκων ἐφονεύθησαν κατὰ τὴν κατάκτησιν [1], ἄλλοι ἐσφάγησαν μὴ θέλοντες νὰ μεταβάλωσι θρήσκευμα [2], ἄλλοι ἐξισλαμίσθησαν καὶ ἀπώλεσαν τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, καὶ *οἱ ὀλίγοι ὑπολειφθέντες* ἐγένοντο δοῦλοι τῶν νικητῶν ἢ καταδιωκόμενοι διαρκῶς κατέφευγον εἰς τὰ ἀπρόσιτα ὄρη καὶ τὰς φάραγγας... [3]. Ἐπειδὴ δὲ διὰ τῆς ἀραβικῆς κατακτήσεως καὶ τῶν ἐπὶ 135 ἔτη καταδιώξεων, σφαγῶν καὶ ἐξισλαμισμῶν ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς νήσου εἶχε μείνει ἐλάχιστος, ἀναζωπυρεῖ αὐτὸν διὰ διαφόρων μέτρων [Νικηφόρος ὁ Φωκᾶς]. Μεταβάλλει τὰ μουσουλμανικὰ τεμένη εἰς ἐκκλησίας, κτίζει νέας, ***ἐκχριστιανίζει πολλοὺς Κρῆτας***, οἱ ὁποῖοι εἶχον διὰ τῆς βίας ἐξισλαμισθῆ, καὶ ἐγκαθιστᾷ ἐκ τῶν στρατευμάτων του ἢ φέρει ἔξωθεν [4] χριστιανοὺς ἀποίκους, εἰς τοὺς ὁποίους διανέμει τὰς γαίας τῆς νήσου [5]. Οἱ νέοι αὐτοὶ ἄποικοι ἦσαν μὲν Ἕλληνες κατὰ τὸ πλεῖστον· ἀλλ' ἦσαν καὶ Ἀρμένιοι καὶ Σλάβοι καὶ ἄλλοι βάρβαροι Χριστιανοί. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ ἐκ τῶν ἀποίκων αὐτῆς διετηρήθησαν τὰ ὀνόματα τῶν χωρίων τῆς Κρήτης Ἀμένοι, οἱ (ἐν Σητείᾳ, Ρεθύμνῃ καὶ Ἀποκορώνῳ) καὶ Ἀρμενοχωριό, τὸ (ἐν Κισάμῳ), Σκλάβοι, οἱ καὶ Σκλαβεροχώρι, τὸ (ἐν Σητείᾳ καὶ Πεδιάδι), Βαρβάροι καὶ Βαρβάρω καὶ Τσακώνω [6] καὶ ἄλλα... Διὰ τῶν μέτρων τοῦ Νικηφόρου ὁ ἐκχριστιανισμὸς καὶ ἐξελληνισμὸς τῆς νήσου ὑπῆρξε πλήρης... » [7]. Ἑπόμενον ἦτο ὅτι μετὰ τοὺς ἀνωτέρω ὁ Ν. Θ. Καλομενόπουλος θὰ ἔγραφε τῷ 1938 : « Μέγα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς (τῆς Κρήτης) εἶχεν ἐξισλαμισθῆ, τὸ δ' ὑπόλοιπον, παραμεῖναν ἐπὶ 140 ἔτη, δηλαδὴ ἐπὶ πέντε σχεδὸν γενεὰς ἄνευ ἱερέων καὶ ἐκκλησιῶν... εἶχον ἀποβάλει πᾶσαν ἐθνικὴν καὶ χριστιανικὴν συνείδησιν » [8]. Ταῦτα ἠκολουθήθησαν ὑπὸ ἄλλων ὑπερβολῶν. Ὁ ἀείμν. προκάτοχός μου ἐν τῷ Ἱστορικῷ Ἀρχείῳ Κρήτης Νικόλαος Ἰω. Παπαδάκης († 1941) ἔγραφε τῷ 1936 : « Ἡ ἀραβικὴ ἐποχὴ ὑπῆρξε διὰ τὴν ἐν Κρήτῃ Χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν αὐτόχρημα πανωλεθρία... Παρὰ τοῖς Ἄραψιν... οἱ διωγμοὶ ἐλάμβανον χαρακτῆρα γενικῆς ἐξοντώσεως. Πληθυσμοὶ συμπαγεῖς ἐξωντώθησαν ἢ ἐξισλαμίσθησαν καὶ πόλεις ὅλαι κατεστράφησαν, ὅσαι ἀντίστασίν τινα κατὰ τῆς ἐπιδρομῆς προέβαλον, ἀντίστασιν πάντως μικράν, διότι εἶχον ἀφοπλισθῆ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, διὰ τὸν φόβον ἀποστασίας ἢ καὶ εἶχον καταληφθῆ καὶ οὗτοι ὑπὸ τῆς τοῦ ὅλου Βυζαντινοῦ κράτους ἀποχαυνώσεως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (!)... Ὁ χριστιανικὸς αὐτῆς πληθυσμὸς δὲν εἶχε μὲν ἐκλείψει ἐντελῶς, πάντως ὅμως εἶχε περιορισθῆ εἰς ἀσήμαντον ἀριθμὸν καὶ ἦτο καθ' ὅλην τὴν Νῆσον εἰς μικρὰς ὁμάδας καὶ εἰς ἀπόκεντρα μέρη διεσπαρμένος » ! [1]

Λυπηρὸν εἶναι ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Ἄμαντος, μετὰ τὴν ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὸ Palermo καὶ ἰδίᾳ τὴν δημοσίευσιν τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἰ. Β. Παπαδοπούλου, διετήρησε τῷ 1953 τὰ ἑξῆς ἐν τῇ β' ἐκδόσει τῆς Ἱστορίας τοῦ Βυζαντ. Κράτους : « Οἱ Ἄραβες, φαίνεται, ἐπίεσαν τοὺς Κρῆτας νὰ γίνουν Μωαμεθανοί, ἀφοῦ ἔχομεν καὶ μάρτυρας ἐν Κρήτῃ καὶ αὐτὸν τὸν θαυμάσιον Γορτύνης Κύριλλον » [2]. Ἀλλ' ὁ Παπαδόπουλος 13 ἔτη προηγουμένως εἶχεν ἀποδείξει ὅτι ὁ Κύριλλος οὗτος οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἢ ἐμαρτύρησεν [3].

Διὰ τῆς ὡς ἄνω βιβλιογραφικῆς ἱστορικῆς ἀναδρομῆς κατεδείχθη, νομίζω, ἡ πρόοδος τῆς κρητικῆς ἱστοριογραφίας, πῶς ἀπὸ τοῦ βίου τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε καὶ ἀπὸ τῆς ἀνευθύνου ὑποθέσεως ὅτι οἱ Ἀμπαδιῶτες εἶναι ὑπολείμματα τῶν Ἀράβων, ἐφθάσαμεν εἰς τὴν βεβαίωσιν οὐ μόνον τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν καὶ τὴν σχεδὸν ἐξολόθρευσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παρουσιασθεῖσαν δῆθεν ἀνάγκην νὰ ἐκχριστιανισθῇ καὶ ἐξελληνισθῇ ἡ Κρήτη ἐκ νέου μετὰ τὸ 961. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ἡ Κρήτη νῦν κατοικεῖται ὑπὸ ἀπογόνων Σλάβων, Ἀρμενίων, Τσακώνων, Μικρασιατῶν, Τενεδίων, Ναυπλιέων, ἀποίκων ἐκ Μακεδονίας, ἐκχριστιανισθέντων Τούρκων καὶ ποικίλων ἀπογόνων Ἑνετῶν καὶ ἄλλων ἀποίκων καὶ κατακτητῶν, ἐλαχιστότατα δὲ ἐξ ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Κρητῶν.

---

[1] Ὅμως αὕτη ἐγένετο ἄνευ οὐσιαστικῆς ἀντιστάσεως !

[2] Τοῦτο εἶναι ἀμάρτυρον ἁγιολογικῶς !

[3] Ἐπὶ 135 ἔτη εἰς τὰς φάραγγας εἶναι τι ἀνήκουστον.

[4] Καὶ τοῦτο ἀμάρτυρον. Κατὰ τὸν Λάμπρον, Ἐνθ' ἀνωτ. Ε', σ. 7 ὁ Γογγύλης τῷ 949 ἐκστρατεύων κατὰ τῆς Κρήτης ἡγεῖτο ἀνδρῶν ἐκ τῶν εὐρωπαϊκῶν θεμάτων Θρᾴκης καὶ Μακεδονίας, ἱκανάτων, Ἀρμενίων, Σλάβων ἐκ τῶν ἐγκατεστημένων εἰς τὸ θέμα Ὀψικίου κ.ἄ. Καὶ ὁ Φωκᾶς ἐκστρατεύων εἶχε μεταξὺ τῶν στρατιωτῶν του Σλάβους, Ἀρμενίους (-ακούς ;) κ.ἄ. ὀρθοδόξους.

[5] Οὐχὶ βεβαίως πάσας τὰς γαίας, διότι ἄλλως θὰ ὑπεδούλωνε πάντα τὸν ἑλληνικὸν αὐτόχθονα πληθυσμὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης !

[6] Τὸ μὲν Βάρβαρος εἶναι ἤδη παλαιόθεν καὶ οἰκογενειακὸν ἐπίθετον, τὸ δὲ τοπωνύμιον Τσακώνω(ν) δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὸν Ἑλληνισμόν, διότι οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ τὸν Ἑλληνισμὸν τῶν δωριζόντων Τσακώνων !

[7] Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, 1909, σσ. 73 - 74.

[8] ΕΕΚΣ Α', 1938, σ. 156. Μονονουχὶ δὲν ὑπεστήριξεν ὁ Καλομενόπουλος ὅτι εἶχον μείνει καὶ εὐχαριστημένοι ἐκ τῆς περιαγωγῆς των εἰς δουλείαν ἢ ὅτι δὲν διέκριναν τὸ ἔγχρωμον τῶν κατακτητῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν μιγάδων !

---

[1] Ν. Ἰ. Παπαδάκη, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης, Χανιὰ 1936, σσ. 21 - 22 καὶ 24 - 25. Τί νὰ θαυμάσῃ τις πρῶτον καὶ τί ὕστερον ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἀδιστάκτων ἀποφάνσεων καὶ τοῦ θάρρους μεθ' οὗ ἐξεφέροντο !

[2] Κ. Ἰ. Ἀμάντου, Ἱστορία τοῦ Βυζ. Κράτους Α'^{2}, 1953, σ. 404.

[3] Ἰ. Β. Παπαδοπούλου, Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Γορτύνης ; ΕΕΒΣ ΙϚ', 1940, σσ. 247 - 251. Βλέπε καὶ τὴν ὑπ' ἐμοῦ διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος ἐν ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, 72 - 74.

Δὲν εἶναι ἰδική μου ὑπόθεσις ἡ ἀναφορὰ εἰς ἀνθρωπολογικὰς μελέτας[1], ἀλλ' εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ ὀρεσίβιοι τῶν Λευκῶν ὀρέων καὶ τῶν συγκροτημάτων τῆς Ἴδης καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ὀρεινῶν ὄγκων τῆς Κρήτης (οἱ ὁποῖοι μετὰ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ παρελθόντος αἰῶνος διεσπάρησαν ἀνὰ τὰ πεδινὰ καὶ κατῴκησαν καὶ τὰς πόλεις) ἔχουν χαρακτῆρα ψυχοσωματικὸν ὅλως ἄσχετον πρὸς τὰς τοιαύτας ἐπιμιξίας καὶ αὐτοὶ δίδουν σήμερον τὸν τόνον τοῦ πληθυσμοῦ.

Δ'

1. Ὡς ἤδη παρετήρησα καὶ ἀλλαχοῦ[2], Γεώργιος Ἁμαρτωλὸς μοναχὸς εἰς τὸ «Χρονικὸν Σύντομον ἐκ διαφόρων χρονογραφιῶν καὶ ἐξηγητῶν συντεθέν», συντελεσθὲν δὲ μεταξὺ 866 καὶ 867 καὶ σύγχρονον πρὸς τὰ γεγονότα, οὐδὲν οὐσιῶδες περὶ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἢ τῆς κτίσεως τοῦ Χάνδακος ἢ τοῦ πληθυσμοῦ λέγει.

Αἱ πληροφορίαι ὀφείλονται τὸ πρῶτον εἰς τὸν Γενέσιον, ὁ ὁποῖος ἔγραψε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 945 καὶ 959 καὶ δὲν θεωρεῖται πολὺ ἀξιόπιστος[3]. Τὸ χωρίον ὅπερ μᾶς εἶναι χρήσιμον ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Ἀποχάψιος καὶ τῶν καταλαβόντων τὴν Κρήτην Ἀράβων: «καὶ ἀπήνεγκεν αὐτοὺς εἰς τόπον καλούμενον Χάνδακα, ἐν ᾧ ἡ πόλις τούτων καθίδρυται καὶ ταύτην πέριξ ἐτάφρωσαν· ἧς ὁ Ἀπόχαψ καθηγεμόνευε καὶ θ' καὶ κ' Κρήσσας πόλεις ἠνδραποδίσατο, *μιᾶς μόνης μὴ ἁλωθείσης, ἀλλ' ἢ λόγῳ ἀπολιορκήτου μεινάσης ἕως ἄρτι*, ὃ καὶ κεκλῆσθαι ταύτῃ συνέδραμεν, *ἐχόντων τῶν οἰκητόρων αὐτῆς σὺν ἐλευθερίᾳ ποιεῖν τὰ χριστιανῶν εἰθισμένα*»[4]. Εἶναι δύσκολον νὰ ὡμίλει ἐπὶ Κωνστ. Πορφυρογεννήτου ὁ Γενέσιος περὶ ἐλευθέρας θρησκευτικῶς καὶ ὑποσπόνδου πολιτικῶς πόλεως ἐν Κρήτῃ, ὅταν μάλιστα οἱ Βυζαντινοὶ στρατιῶται εἶχον λάβει πρόσφατον πεῖραν τῆς Νήσου ἐκ τῆς ἀποτυχούσης ἐκστρατείας τοῦ Κ. Γογγύλη! Κατὰ τὴν ὡς ἄνω μαρτυρίαν οἱ κάτοικοι τῆς ἀνωνύμου ταύτης πόλεως ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ θρησκεύωνται κατὰ τὰς χριστιανικὰς συνηθείας, ἑπομένως εἶχον ναούς, ἱερεῖς, ἐπίσκοπον.

Ὁ ἀκολουθῶν τὸν Γενέσιον (ψευδο)Συμεὼν Μάγιστρος, ἀφοῦ ὁμιλήσῃ περὶ Κρητὸς *μοναστοῦ* ὡς ὑποδείξαντος εἰς τοὺς Ἄραβας τὸν χῶρον τοῦ Χάνδακος πρὸς οἰκοδομὴν καὶ ὀχύρωσιν πόλεως, ἐπαναλαμβάνει παρηλλαγμένα τὰ ἀνωτέρω: «καὶ ἐνενήκοντα πόλεις κρατήσαντες[1] ἠνδραποδίσατο, μιᾶς μόνης μὴ ἁλωθείσης ἀλλ' ἢ λόγῳ ἀπολιορκήτου μεινάσης, τῶν οἰκητόρων αὐτῆς σὺν ἐλευθερίᾳ ποιεῖν τὰ Χριστιανῶν συγκεχωρημένων· οἳ μέχρι τοῦ νῦν ὑπολόγιοι κέκληνται...»[2]. Ταῦτὰ περίπου εὑρίσκει τις εἰς τὸν Συνεχιστὴν «καὶ πόλεις δὲ Κρήτης ἐννέα πρὸς εἴκοσιν εὔζωνοί τε καὶ πεζοὶ ἠχμαλώτευσαν, μιᾶς ἔκτοτε μόνης παραμεινάσης ἀναλώτου καὶ ἀπαθοῦς, καὶ λόγῳ μὴ ὑποταγείσης, τὰ ἑαυτῶν δὲ ἔθιμα *καὶ τὸν χριστιανισμὸν φυλαττούσης ἀλώβητον*»[3]. Καὶ ὁ Γεώργιος Κεδρηνὸς ἔχει συνοπτικῶς τὴν εἴδησιν: «ἐδουλώσαντο δὲ τοὺς αὐτόχθονας καὶ τὰς ἐν Κρήτῃ πόλεις πλὴν μιᾶς»[4], ἐνῶ ἡ εἴδησις ἐξασθενεῖ εἰς τὸν Ζωναρᾶν: «οἱ ἐκ τῆς Ἄγαρ τήν τε νῆσον ὑφ' ἑαυτοὺς ἐποιήσαντο καὶ τοὺς αὐθιγενεῖς ἐδουλώσαντο»[5]. Εἶναι φανερὸν ὅτι μετὰ τὴν κατὰ τὸ 961 ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης δὲν εἶχε πολλὴν σημασίαν ἂν μία πόλις ἐν Κρήτῃ εἶχε διατελέσει ἀδούλωτος, σημασίαν εἶχε πρὸ τῆς ἁλώσεως, τὸ *ἕως ἄρτι* τοῦ Γενεσίου. Τέλος, τὸ συμπίλημα τοῦ Σφραντζῆ ἀκολουθεῖ τὴν σειρὰν Γενέσιος - Συνεχιστὴς - Κεδρηνός[6], παρέχει πλείονας πληροφορίας (ἀναφέρει π.χ. τὸ τοπωνύμιον Ἁλμυρὸς) καὶ τὴν μίαν πόλιν διπλασιάζει, ὀνομάζων ὡς ἀδουλώτους πόλεις τὰς κυριωτέρας καί ποτε ἀντιζήλους τῆς Κρήτης Γόρτυνα καὶ Κυδωνίαν: «καὶ ἐν τούτῳ φρούριον ἱδρύσαντες καὶ καλῶς ἀκροπολίσαντες, ὃ καὶ Χάνδακα ὠνόμασαν, καὶ ἐκ τούτου ὁρμώμενοι τὴν ὅλην νῆσον κατέτρεχον *καὶ τὰς λοιπὰς πάσας πόλεις*[7] *τῆς νήσου ἐδούλωσαν, πλὴν τῆς Γορτύνης καὶ Κυδωνίας*... καὶ πάσης τῆς νήσου κληρονόμοι καὶ κύριοι γεγόνασιν καὶ πολλοὶ Χριστιανοὶ ὑπὲρ τῆς ὑγιοῦς ἡμῶν πίστεως τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἐμαρτύρησαν»[8]. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ὅλως ἀμάρτυρον, ἡ μετὰ τὸ 961 ὀρθόδοξος Κρητικὴ Ἐκκλησία εἰς οὐδένα Κρῆτα τῆς ἀραβοκρατίας ἀπένειμε τιμὴν μάρτυρος. Ἀλλὰ τὰ γραφόμενα τοῦ Σφραντζῆ, ἅτινα περιήγαγον εἰς ἀμηχανίαν τὸν Ἰ. Β. Παπαδόπουλον, ἐκδότην αὐτοῦ, μὴ δυνάμενον νὰ ἐξακριβώσῃ τὰς πηγὰς τοῦ τμήματος τούτου, ὀφείλονται εἰς τὸν συμπιλητὴν τοῦ Majus, ὁ ὁποῖος καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις περιέλαβεν εἰς τὸ Χρονικὸν διηγήσεις, περιγραφάς, ἔγγραφα κ.ἄ. ἄσχετα πράγματα[9], διὰ ν' αὐξήσῃ τὸν ὄγκον ἢ διὰ νὰ φανῇ εὐχάριστος. Πιθανώ-

[1] Ἀπὸ φασιστικῆς πλευρᾶς, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ τελευταίου πολέμου, ἐγένετο καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἐκμετάλλευσις τοῦ θέματος, τάσις δηλονότι ἀναγωγῆς τῶν σημερινῶν Κρητῶν ἀνθρωπολογικῶς εἰς τοὺς κατοίκους τῆς Β. Ἀφρικῆς!

[2] Πρβλ. ὅσα ἔγραψα ἐν ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 103 ἑξ.

[3] Αὐτόθι.

[4] Γενέσιος, Bonn, σ. 47.

[1] Γνωρίζων ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε τὸ πάλαι ἑκατὸν πόλεις ηὔξησε τὰς εἰκοσιεννέα τοῦ Γενεσίου εἰς ἐνενήκοντα!

[2] Συμεὼν Μάγιστρος, Bonn, σ. 623.

[3] Συνεχισταὶ Θεοφάνους, Bonn, II, σ. 23.

[4] Γ. Κεδρηνός, Bonn, II, σ. 93.

[5] Ἰ. Ζωναρᾶς, Bonn, III, σ. 348.

[6] ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σ. 106.

[7] Θεωρεῖ ὡς προϋπάρχουσαν πόλιν καὶ τὸν Χάνδακα (ἀρχαῖον Ἡράκλειον)!

[8] Chronicon (majus) I, σ. 101b (Papadopoulos).

[9] Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκην, Οἱ συγγραφεῖς τῆς Ἁλώσεως, Ἀθῆναι 1953, σσ. 137 - 166 (ἰδίᾳ σ. 146 ἑξ.).

τατα δ' ἐδῶ ὁ Νικηφόρος Μελισσηνὸς Κρὴς ἐκ λόγων φιλοτιμίας ἢ διὰ ν' ἀπαλλάξῃ τὴν μεγαλόνησον ἀπὸ τὸν ψόγον τοῦ ἐξαραβισμοῦ, ὠνόμασε πέρα τῆς Γορτύνης καὶ τὴν Κυδωνίαν, ὡς πόλεις διαμεινάσας ἀδουλώτους κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατίαν!

Ὡς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς εἰδήσεως ὅτι οἱ κάτοικοι μιᾶς πόλεως ἔμειναν ἐλεύθεροι νὰ τελοῦν τὰ τῆς θρησκείας των, οὐδὲν τὸ περίεργον. Ὁσονδήποτε καὶ ἂν διέφερον οἱ ἐν Κρήτῃ Ἄραβες τῶν ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Αἰγύπτῳ, ὑπομιμνήσκομεν ὅτι ἐκεῖ ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο ἀνεκτός, τὰ ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα ἐν δράσει καὶ ὅτι ὁ Ἱεροσολύμων Βασίλειος (πτρχ. 820-838) συνεκρότησε τὸ 836 μετὰ τῶν Ἀλεξανδρείας Χριστοφόρου καὶ Ἀντιοχείας Ἰὼβ σύνοδον. Δίωξις τῆς Ἐκκλησίας συνέβη ἐπὶ χαλίφου Τζαφὰρ-αλ-Μουταβρικκὶλ (847-861). Ἡ κατάστασις ἦτο δύσκολος, ὁσάκις διεξήγετο πόλεμος μεταξὺ Ἀράβων καὶ Ἑλλήνων, ὡς ἐπὶ Ὀμὰρ Β' (717-720)[1]. Ἀνάλογα ἦσαν τὰ πράγματα ἐν Σικελίᾳ καὶ Κύπρῳ.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπομιμνήσκω ὅτι οἱ διάσημοι πειραταὶ-στόλαρχοι τῶν Ἀράβων Φώτιος καὶ Λέων (ὁ Τριπολίτης), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος ἦτο Κρής, δὲν φέρονται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρονογράφων δι' ἄλλων πλὴν τῶν ἑλληνικῶν αὐτῶν ὀνομάτων.

2. Ἴδωμεν τώρα καὶ τὰς ἀντιθέτους πληροφορίας[2]: Ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, ἑκατὸν ἔτη περίπου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης, ἐπισκεφθεὶς αὐτὴν περιγράφει τὸν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου καὶ διὰ χειρῶν τῶν ἐν τοῖς πλοίοις τῆς ἐκστρατείας τεχνιτῶν οἰκοδομηθέντα ναὸν καὶ τοῦ μαγίστρου ἀποκαλούμενον: «Εἶτα πολλοῖς στρατηγήμασι καὶ σοφίσμασι καὶ ταύτην τὴν πόλιν παραστησάμενος ὁ Φωκᾶς[3], οὕτω πᾶσαν τὴν νῆσον ὑποτελῆ καὶ ὑπόφορον τῆς Ῥωμαίοις ἀπέδειξε, *καὶ Χριστιανῶν καὶ Ὀρθοδόξων ἀντὶ Σαρακηνῶν πεποίηκεν οἰκητήριον*· καὶ νῦν ἔστιν ὁ κατασκευασθεὶς παρ' ἐκείνου περικαλλὴς ναός, καὶ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμώμενος καὶ τοῦ μαγίστρου λεγόμενος[4], καὶ αὐτὸς ὁ

---

[1] Πρβλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Ἀλεξάνδρεια 1910, σσ. 260-266 καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] Αἱ ἀραβικαὶ πηγαὶ δὲν μᾶς βοηθοῦν ἐν προκειμένῳ ἀποτελεσματικῶς. Π.χ. ὁ Baladuri, ἱστορικὸς τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἐκ Βαγδάτης βεβαιώνει κατηγορηματικῶς ὅτι ὁ Abu Hafs «il s'empara d'une forteresse, où il s'iustalla [ἑπομένως δὲν δέχεται κτίσιν τοῦ Χάνδακος!]. Ensuite il continua à conquerir la Crète, ville par ville jusqu'à ce qu'il ne restât plus dans l'île un seul Grec. Et il detruisit leur forteresses» Vasiliev, Byzances et les Arabes I, 270. Ταῦτα εἶναι γενικότητες ἀνεξέλεγκτοι.

[3] Τὸν Χάνδακα.

[4] Κατὰ τὸ Synax. Eccl. Const. Ἰουνίου κη' τὸ λείψανον τοῦ Σεργίου Μαγίστρου Νικητιάτου κατετέθη ἐν μονῇ Κρήτης τῇ μέχρι τοῦ νῦν (ι' αἰ.) καλουμένῃ

Φωκᾶς ἀνεστηλωμένος ἐν τούτῳ νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος, δεῖγμα τῆς ἀνδρείας αὐτοῦ καὶ εὐσεβείας τῆς τηλικαύτης νήσου παριστῶν τὴν κατάκτησιν· καὶ εἶδον τοῦτον ἐγὼ τῇ νήσῳ ἐπιδεδημηκώς...»[1]. Ἐκ τοῦ ὡς ἄνω κειμένου δὲν δυνάμεθα ν' ἀποκλείσωμεν τὸν Γενέσιον καὶ τοὺς ἀκολουθοῦντας αὐτόν, διότι κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν τὸ σημαῖνον στοιχεῖον ἐν Κρήτῃ διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς δὲν ἦσαν οἱ Χριστιανοὶ τῆς ἀδουλώτου πόλεως ἀλλ' οἱ Σαρακηνοὶ οἱ δῃοῦντες τὰς νήσους κλπ. Περισσότερον κατηγορηματικὸς ὑπῆρξε μεταγενέστερος συγγραφεύς, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης, γράψας περὶ τὸ 1300 τὰ ἑξῆς: «Καὶ πρῶτα μὲν τὰς περιφήμους τῶν νήσων (τί γὰρ τὰς ἄλλας δεῖ λέγειν;) Κρήτην τε καὶ Σικελίαν καὶ τὰς ἐκ κύκλου παρωνομασμένας[2], ἴσως διὰ τὴν πρὸς ἀλλήλας θέσιν καὶ τὴν ἐπ' αὐταῖς εἰ τύχοι τῶν νηῶν περινόστησιν, κραταιότατα παρεστήσαντο[3] καὶ τό γε βαρύτατον *συχνοὺς τῶν ζωγρηθέντων*, τοῦτο μὲν τῇ ἐκ τῆς σφετέρας αὐτῶν εὐτυχίας ἀπάτῃ, τοῦτο δὲ τῇ ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἀνάγκῃ, πρὸς τὴν ἰδίαν φεῦ θρησκείαν μετέστησαν»[4]. Κατὰ ταῦτα πολλοὶ τῶν Κρητῶν ἠλλαξοπίστησαν εἴτε ἐπ' ἐλπίδι διατηρήσεως τῆς εὐζωΐας αὐτῶν, εἴτε πιεσθέντες, συχνοὶ ἀλλ' οὐχὶ πάντες.

Πρὶν ἢ προχωρήσω, καταχωρίζω πρωθυστέρως τὸ χωρίον τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου, τοῦ καὶ συγχρονίσαντος τῇ ἁλώσει τοῦ Χάνδακος, ἀναφερόμενον εἰς μαγικὰς πράξεις ἐνεργηθείσας κατὰ τῶν πολιορκητῶν ὑπὸ τῶν ἐγκλείστων Ἀράβων: «ἐν ᾧ δὲ ὁ στρατηγὸς τὴν ἴλην κατὰ μέτωπον ἐκρατύνετο, καὶ εἰς πλαίσιον τῆς δυνάμεως συνέταττε, γύναιον ἑταιρικόν, ἀκκιζόμενόν τε καὶ θρυπτόμενον, ἰταμὸν ἐπιεικῶς τυγχάνον καὶ ἀναιδές, τῶν προμαχεώνων προκῦπτον, γοητείας ἐποιεῖτό τινας καὶ ἐπῳδάς· *λέγεται γὰρ κατόχους εἶναι Κρῆτας μαντείαις καὶ βωμολοχίαις καὶ πλάναις, πρὸς τῶν Μανιχαίων καὶ τοῦ Μωάμεθ παρειληφότας ἀνέκαθεν*»[5]. Τὰ γεννώμενα ἐκ τοῦ χωρίου προβλήματα εἶναι ἂν οἱ *Κρῆτες* εἶναι Ἀραβόκρητες ἢ Χριστιανόκρητες, καὶ ποίαν σημασίαν ἔχει τὸ «ἀνέκαθεν». Ἐὰν πρόκειται περὶ τῶν

τοῦ Μαγίστρου, πρὸ τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ! Σχετικῶς πρβλ. H. Grégoire, Un grand homme inconnu: Le magistre et logothète Serge le Nicétiate, Byzantion VIII, 1933, σσ. 515-550 καὶ Λαούρδαν, Κρ. Χρ. Ε', 1951, σ. 58.

[1] Μιχαὴλ τοῦ Ἀτταλειάτου Ἱστορία, Bonn, σ. 228. Ἠμφεσβητήθη ἂν πράγματι ἐπεσκέφθη ὁ Μιχαὴλ τὴν Κρήτην, περὶ ἧς ἐν σ. 225 λέγει «μὴ ὄντος λιμένος τῇ Κρήτῃ (ἀλιμένευτος γὰρ πᾶσα ἐστί)...», ἐν ἀγνοίᾳ τῆς Σούδας! Ἀλλ' ἴσως ἐπεσκέφθη μόνον τὸν Χάνδακα, τοῦ ὁποίου ἡ περιοχὴ ὁμοίως ἐλέγετο Κρήτη.

[2] Δηλ. Κυκλάδας.

[3] Οἱ Ἄραβες.

[4] Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Βάρβαρον, παρὰ Ἀθ. Παπ. Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. Σταχυολογίας, Α', Πετρούπολις 1891, σσ. 405-420, ἐν σ. 408,4-11.

[5] Λέοντος Διακόνου, Ἱστορία, Bonn, σσ. 24-25.

ἀδιαφόρων μουσουλμάνων Ἀραβοκρητῶν, οἱ ὁποῖοι ἀντὶ θρησκείας ἐπίστευον εἰς μαγγανείας καὶ ἐχρησιμοποίουν γοητείας (ἀντὶ τῶν χριστιανικῶν λιτανειῶν καὶ εὐχῶν), οὐδεὶς φθόνος. Ἐὰν ταύτας εἶχον ἀνέκαθεν, εἶχον ἐκ τοῦ τόπου τοῦ προορισμοῦ των. Ἀλλ' ἡ ἀντίθετος ἄποψις, ὅτι οἱ τιμῶντες τὸν ἀπόστολον Τίτον Κρῆτες καὶ ἀρχιερατευθέντες ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ποιητοῦ, ἦσαν ἀνέκαθεν μανιχαϊσταί, θὰ ἦτο παράδοξος ὕβρις. Ἁπλῆ ἀνάγνωσις τοῦ Λέοντος Διακόνου πείθει ὅτι Κρῆτας οὗτος ἀποκαλεῖ τοὺς Ἀραβόκρητας μιγάδας ἢ ἐποίκους ἁπλῶς.

3. Ὁ Λέων ὁμιλῶν περὶ τῶν ἐν Κιλικίᾳ ὑπηκόων δυνάμεων τοῦ Χαμβδᾶ, ὃν ἐπολέμησεν ὁ Λέων Φωκᾶς, καλεῖ αὐτοὺς Ἄραβας καὶ Ἀγαρηνοὺς (18,7). Περὶ δὲ τῶν ἐν Κρήτῃ λέγει: «Νικηφόρος εἰς τὴν τῶν Κρητῶν νῆσον... ἤδη τὴν ῥωμαϊκὴν περαιωσάμενος δύναμιν, καὶ τῶν *ἰθαγενῶν βαρβάρων* ἐν τῇ συστάδην μάχῃ τοὺς μὲν παρανάλωμα μαχαίρας ἀπεργασάμενος...» (17,1-4)· «κατὰ τῶν Κρητῶν» (18,3)· «τὴν τῶν Ἀράβων Κρητῶν δυναστείαν» (6,11)· «ἀντεῖχον οἱ Κρῆτες» (25,9)· «οἱ δὲ Κρῆτες θαμβωθέντες» (26,8)· «μὴ στέγων τὴν τῶν Κρητῶν ὕβριν» (6,17)· «στρατηγὸν τῆς πρὸς τοὺς Κρῆτας μάχης» (7,15)· «χάρακα πρὸ τοῦ ἄστεως ἐπήξατο τῶν Κρητῶν» (8,16)· «τὸ τῶν Κρητῶν ἄστυ» (11,19-20) κ.ἄ.

Ἡ τοιαύτη χρῆσις τοῦ Κρὴς εἶναι συνηθεστάτη εἰς ποιητάς, χρονογράφους, ἁγιολόγους. Παρὰ Θεοδοσίῳ Διακόνῳ:

> *ἐπεὶ δὲ Κρητῶν ἡ φάλαγξ κατεσφάγη...* (Γ, 45)·
> *καὶ πᾶς ἔκειτο Κρητικὸς παρεργάτης...* (Γ, 102)·
> *τοιαῦτα μὲν πράττοντες ἦσαν ἐν ζάλῃ*
> *βίας τοσαύτης Κρῆτες...* (Ε', 61-62).

Παρὰ Ἰωάννῃ Καμενιάτῃ: «καὶ διὰ τοῦτο πολλοὺς οἱ Κρῆτες τῶν αἰχμαλώτων ὠνήσαντο» (Bonn, σ. 73). Καὶ παρὰ Ζωναρᾷ: «οὕτω μὲν ὁ τῶν Κρητῶν ἀπώλετο στόλος» (III, 430,13), καὶ παρὰ Γ. Σφραντζῇ: «Οἱ πολέμιοι Κρῆτες εἰς φυγὴν ἐτράπησαν» (Ι', ΚΔ' 104b Papadopoulos), «καὶ οὕτως οἱ Κρῆτες Ἀγαρηνοὶ ἰδόντες λίαν ἐφοβήθησαν» (αὐτόθι 105), «καὶ οὐ δυνάμενοι ἀντιστῆναι οἱ Κρῆτες φόβῳ ληφθέντες ἔφυγον» (αὐτόθι 105b). Καὶ παρὰ Κεδρηνῷ: «καὶ τοὺς Κρῆτας συνέστειλε» (II, 97,8 Bonn), «καίπερ οὕτω δεινῶς θραυσθέντες οἱ Κρῆτες οὐκ ἠγάπησαν ἠρεμεῖν... τὸν ἄνωθεν ῥηθέντα Φώτιον ναύαρχον ἔχοντες» (αὐτόθι 227,16-20). Τέλος, ἐν Βίῳ Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου: «διὰ τὴν πάλαι καταδρομὴν τῶν ἀθεωτάτων Κρητῶν» (Anal. Boll. XXV, 23,20-21, L. Petit), «ἐπιδραμόντες Κρῆτες, ὧν ἡγεῖτο ὁ Νίσιρις» (Synax. Eccl. Const., Delehaye, 20,10-11).

Κατὰ ταῦτα, τὰ ὑπὸ τοῦ Λέοντος περὶ μαγειῶν καὶ γοητειῶν ἢ μανιχαϊκῶν ἐπιδράσεων δὲν ἀφοροῦν τοὺς Χριστιανοὺς Κρῆτας.

4. Μία ἄλλη ἐξακρίβωσις ἀφορᾷ εἰς τὴν τύχην τῶν Ἀραβοκρητῶν καὶ λοιπῶν ἐν τῇ νήσῳ Σαρακηνῶν, μετὰ τὴν νίκην τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Ὁ ἀξιοπιστότερος τῶν σχετικῶς ὁμιλούντων εἶναι Λέων ὁ Διάκονος, τοῦ ὁποίου ἐν συνεχείᾳ παρατάσσω τὰ χωρία: «ἅμα τῷ ἐπιβῆναι τῆς νήσου, τῇ τοῦ κρείττονος ἀρωγῇ [1], μαχαίρας ἔργον πλείστους τῶν βαρβάρων ἐθέμεθα· τοὺς δὲ περιλειφθέντας αὐτῶν ἀπονητὶ τῷ ἄστει περιεκλείσαμεν» (12,18-20). «ἀκονιτὶ οὖν ἐν μικροῦ χρόνου ῥοπῇ τὸ τῶν τεττάρων μυριάδων τῶν βαρβάρων ἥβηδὸν παραπώλετο πλῆθος, ἔργον γεγονὸς αἰχμῆς ῥωμαϊκῆς» (14,13-15). Κατὰ ταῦτα οἱ φονευθέντες ἦσαν 40.000, τῆς Νήσου ὁπωσδήποτε κατοικουμένης ἔτι ὑπὸ ἑτέρων διακοσίων χιλιάδων. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν φονευθέντων, περὶ δὲ τῶν ἀνδραποδισθέντων ὁ Λέων λέγει: «ἄρτι δὲ πολλῶν ἀναιρεθέντων, ἐπεὶ πρὸς τοσαύτην ἀνανταγώνιστον ῥοπὴν οὐχ οἷοί τε ἦσαν ἀντικαθίστασθαι... εἰς φυγὴν τρέπονται, χωροῦντες διὰ τῶν στενωπῶν [2]. Ῥωμαῖοι δὲ ἑξεπόμενοι τούτοις ἀνῄρουν ἀνηλεῶς. Οἱ δὲ περιλειφθέντες καὶ ὅσους οὐκ ἔφθη ἐκθερίζειν ὁ πόλεμος, τὰ ὅπλα ῥίψαντες εἰς ἱκεσίαν ἐτράποντο· ὅπερ ὁ στρατηγὸς [3] θεασάμενος... τῶν στρατιωτῶν τὴν ὁρμὴν ἀνεχαίτιζε μὴ κτείνειν ἀναπείθων τοὺς τὰ ὅπλα ῥίψαντας ἄνδρας, μηδὲ κατὰ ψιλῶν καὶ ἀόπλων ὠμῶς καὶ ἀπανθρώπως χωρεῖν, ἀπανθρωπίας λέγων εἶναι, τὸ ὑπεῖξαν καὶ γεγονὸς ὑποχείριον διαφθείρειν ἤδη καὶ ἀποκτιννύειν ὡσπερεὶ πολέμιον. Τούτοις τοῖς λόγοις μόλις ἐπέσχεν ὁ στρατηγὸς τῆς στρατιᾶς τὴν μιαιφόνον ὁρμὴν» (αὐτόθι 26-27) καὶ περαιτέρω: «ἐπεὶ δὲ κατὰ κράτος ἥλω ἡ πόλις, τὰ πρωτόλεια ὑφελὼν ὁ στρατηγός, καὶ τὸ ἀκμαῖον τῶν αἰχμαλώτων ἀνδραποδισάμενος... [4] τὰ λοιπὰ τοῖς στρατιώταις προνομεύειν προστέθεικεν'... ἀνδραποδισάμενος δὲ καὶ ταύτην [5] καὶ ληϊσάμενος καὶ τὸ ἀντίξοον ἅπαν ἀναιμωτὶ παραστησάμενος». Ὡς πρὸς τὸν θρίαμβον ἡ πληροφορία εἶναι χαρακτηριστική: «τούτοις εἵποντο καὶ οἱ ἀνδραποδισθέντες βάρβαροι, εἰς πολυάριθμον πληθὺν συναγόμενοι» (αὐτόθι, σ. 29).

5. Ἀλλὰ δι' ἐμὲ ἡ κυριωτέρα καὶ βασικωτέρα μαρτυρία τῆς κατὰ τὸ 961 ὑπάρξεως ἐν Κρήτῃ Χριστιανῶν κατοίκων (Ἑλλήνων δηλονότι) διέφυγε τοὺς χρησιμοποιήσαντας τὸ σχετικὸν κείμενον τοῦ Συνεχιστοῦ. Ὅλοι οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ διηγοῦνται ἢ ἀποπειρῶνται νὰ ἑρμηνεύσουν τὸ γεγονὸς τῆς κατὰ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, μαγίστρου καὶ δομεστίκου τῆς Ἀνατολῆς

---

[1] Τοῦ Θεοῦ.
[2] Τοῦ Χάνδακος.
[3] Ν. Φωκᾶς.
[4] Δι' ἴδιον λογαριασμὸν καὶ τὸν εἰς τὸ Κράτος ἀναγκαῖον θρίαμβον.
[5] Τὴν χώραν, τὴν ὑπόλοιπον δηλ. Κρήτην.

ἔτι ὄντος, ἀντιδράσεως, τῆς ἐκδηλωθείσης ἐν τῇ συγκλήτῳ, ὅτε συνεζητεῖτο ἡ σχεδιαζομένη ἐκστρατεία τοῦ 960. Εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὸν παρακοιμώμενον Ἰωσὴφ Βρίγγαν ὀφείλεται καὶ ἡ λῆψις τῆς ἀποφάσεως καὶ ἡ ὑπόδειξις τοῦ Νικηφόρου καὶ τέλος ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐκστρατείας διὰ τοῦ ἐγκαίρου εἰς σῖτον ἐφοδιασμοῦ τοῦ πολυαρίθμου στρατοῦ καὶ στόλου τῶν ἐν Κρήτῃ στρατευσάντων κατὰ τὸν δεινὸν (λόγῳ σιτοδείας) χειμῶνα τοῦ 960-961. Ὁ Βρίγγας λοιπόν, παρορμῶν τὸν Ῥωμανὸν Β′ ν' ἀποφασίσῃ τὴν ἐκστρατείαν ἔλεγε τὰ ἑξῆς: «ἡμεῖς μέν, δέσποτα, ἴσμεν πάντες ὅσα δεινὰ συνέβησαν παρὰ τῶν ἀρνησιθρήσκων τοῦ Χριστοῦ εἰς ἡμᾶς καὶ δίκαιόν ἐστι λογίσασθαι τὰς σφαγὰς καὶ τὰς τῶν παρθένων φθορὰς καὶ τὰς τῶν ἐκκλησιῶν καταστροφὰς καὶ τὰς τῶν παραθαλασσίων θεμάτων αἰχμαλωσίας, *καὶ πρέπον ἐστὶν ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν καὶ ὁμοφύλων ἀγωνίσασθαι καὶ μὴ δεδιέναι τῆς ὁδοῦ τὸ μῆκος καὶ τὰ τῆς θαλάσσης πελάγη καὶ τῆς νίκης τὸ ἄδηλον*...»[1]. Τὸ χωρίον δὲν ἀναφέρεται ἁπλῶς εἰς τὰς καταστροφὰς τῶν νήσων, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Μακεδονίας, τῆς Μικρασίας, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Χριστιανῶν καὶ ὁμοφύλων Κρητῶν ἀπὸ τὴν δυναστείαν τῶν Ἀράβων. Πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ μείνουν ἀσυγκίνητοι οἱ Βυζαντινοὶ ἔναντι τῶν δουλευόντων ὁμαιμόνων; Βεβαίως τὸ ἐπιχείρημα κρύπτει τὴν γενικωτέραν πολιτικὴν σκοπιμότητα, ἀλλ' εἶναι ἐνδεικτικὸν τῶν συνθημάτων μὲ τὰ ὁποῖα ἐξεκίνησεν ὁ βυζαντινὸς στόλος: ἐκδίκησις τῶν παθημάτων, ἀπελευθέρωσις τῶν ὑποδούλων Χριστιανῶν.

6. Τὴν μικρὰν αὐτὴν μελέτην θὰ κατακλείσω ὑπομιμνήσκων τὰ διασωθέντα ἐν τῇ νήσῳ τοπωνύμια ἐκ τῆς Ἀραβοκρατίας, τοὐλάχιστον ὅσα ἔφθασαν ἐγγράφως ἢ προφορικῶς μέχρις ἡμῶν.

Τὸ κυριώτερον εἶναι ἡ *ἐπισκοπὴ Σοναρέτ*. Πρόκειται φυσικὰ περὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως Συβρίτου, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἦτο ἕδρα ἐπισκόπου, καὶ μετὰ τὸ 961 διετέλεσεν ἐκ νέου. Ἡ πόλις ἔκειτο παρὰ τὸν Θρόνον Ἀμαρίου, ὁ δ' ἐπίσκοπός της Κύριλλος μετέσχε τὸ 451 μ.Χ. τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ′ οἰκ. συνόδου, ἐπέγραψε δὲ μετὰ ταῦτα (457-458) τὴν πρὸς τὸν Λέοντα Α′ ἐπιστολήν. Ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος Σούβριτος (γεν.) προϋπέθετε ὀνομαστ. ἡ Σοῦβρις. Τὸ 787 ἀναφέρεται «Θεόδωρος ἀνάξιος ἐπίσκοπος πόλεως Σουβριτῶν», διότι ἡ Σοῦβρις ἦτο Ἄνω καὶ Κάτω, διμερής[2]. Εἰς τὸ παραχωρητήριον 1211 Panosiurito - Catosiurito[3].

[1] Συνεχισταὶ Θεοφάνους VI, 9, Bonn. Κατὰ τὸν H. Grégoire (Vasiliev, Byzance et les Arabes, σ. VIII) δὲν θεωρεῖται πλέον ὁ Συνεχιστὴς ὡς ἀκολουθῶν τὸν Γενέσιον, ἀλλ' ἀμφότεροι ἀκολουθοῦν, ἕκαστος μὲ τὸν τρόπον του, κοινὴν πηγήν.

[2] Le Quien, Oriens Christianus II, 270. Schwartz, Acta Conciliorum Oecumenicorum II, 1,1, σ. 137, n. 297, σ. 150, n. 310· καὶ δὴ Margarita Guarducci, Inscriptiones Creticae II, 1939, Roma, σσ. 289-298: Sybrita.

[3] Tafel-Thomas, Ἔνθ' ἀνωτ. II, σ. 145.

Κατὰ Ξανθουδίδην ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἡ Ἐπάνω Σύβριτος ταυτίζεται μὲ τὸ Ἀμάρι καὶ ἡ Κάτω μὲ τὴν σημερινὴν ἐπαρχίαν Ἁγίου Βασιλείου (Ν. Ρεθύμνης)[1]. Ὁ V. Laurent ἔδειξεν ἤδη, ὅτι *ἐπισκοπὴ Σοναρὲτ* = ἐπισκοπὴ Συβρίτου, ὅτι πρόκειται περὶ ἐξηραβισμένου τύπου τοῦ *Σύβριτα > ος*, διατηρηθέντος καὶ κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν β′ βυζαντινὴν περίοδον, ὡς τὸ Chandak - Χάνδαξ[2]. Ἡ ἐπισκοπὴ ἥδρευεν εἰς τὴν πόλιν Σῦβρις, ἥ, κειμένην παρὰ τὴν μικρὰν κώμην Θρόνος τοῦ τέως δήμου Μέρωνος Ἀμαρίου[3]. Εἰς ἀρχαῖον τακτικὸν ὁ ἐπίσκοπος τιτλοφορεῖται ὁ Σουάριτος[4]. Τέλος εὑρίσκω ἐν ἐπιγραφῇ 1328-1329 Τραχινιάκου Σελίνου «*γενεὰ τῶν Συβριτιανῶν*»[5].

Διὰ τὸ τοπωνύμιον *Χάνδαξ*[6] γενικῶς εἶναι παραδεδεγμένον ὅτι ὀφείλεται εἰς τοὺς κτίσαντας τὸ φρούριον καὶ περιβαλόντας αὐτὸ διὰ τάφρου. Ἔχω πάντοτε τὴν γνώμην ὅτι τὸ 824-826 ὑπῆρχεν ἀκόμη ἐκεῖ ὡς πόλισμα τὸ ἀρχαῖον Ἡράκλειον καὶ ἁπλῶς ἔγινεν ὀχύρωσις τοῦ χώρου, διὰ τὸ ἐπίκαιρον καὶ τὸν ὑπάρχοντα βράχον. Πάντως νομίζω ὅτι ἡ λέξις Χάνδαξ ἦτο εἰσηγμένη ἤδη εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀντὶ τοῦ τάφρος καὶ δὲν ἀποκλείεται καὶ αὐτὴ ἡ ὀνομασία νὰ προϋπῆρχεν[7].

Ἐκ τῶν ἄλλων τοπωνυμίων καταγράφω τὰ ἤδη σημειωθέντα ὑπὸ ἄλλων:

Ἀποσελέμι, τὸ (χωρίον) *Ἀποσελέμης*, ὁ (ποταμός)[8].

Ἀτσιπόπουλον, τὸ (χωρίον ἐπ. Ρεθύμνης)[9].

Βαβέλοι, οἱ (χωρίων Σητείας)[10].

Βεράτι, τὸ (χωρίον Σητείας καταστραφὲν ἐπὶ Βαρβαρόσσα καὶ μὴ ἀνεγερθὲν μετὰ ταῦτα)[11].

Ἔμπαρος, ἡ (χωρίον)[12].

Ζούρβα, ἡ (χωρίον ὀρεινῆς Κυδωνίας)[13].

[1] Στ. Ξανθουδίδης, Πόλεις καὶ ἐπαρχίαι Κρήτης, ΕΕΒΣ Γ′, 1926, σσ. 51-53 καὶ Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆναι 1939, σ. 79.

[2] ΕΟ 36, 1933, σσ. 392-393.

[3] Ε. Γ. Γενεράλις, Γεωγραφία, σ. 35.

[4] Σωφρ. Εὐστρατιάδης, Νέα Σιὼν 32, 1931, σ. 578, τοῦ αὐτοῦ, Τὸ συνοδικὸν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ΕΕΒΣ ΙΓ′, 1937, σ. 6, σημ. 1.

[5] G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta IV, 1932, σ. 458.

[6] Πρβλ. Ξανθουδίδην ἐν τῇ βιβλιογραφίᾳ.

[7] Πρβλ. ὅσα ἔγραψα ἐν ΕΕΒΣ ΚΔ′, 1954, σσ. 102 ἑξ.

[8] Ἀμποὺ-Σελίμ, Ξανθουδίδης, Χάνδαξ-Ἡράκλειον, σ. 16.

[9] Πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 7, σημ. 1.

[10] Ἐμμ. Σ. Ἀγγελάκη, Σητειακά, ἤτοι συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Σητείας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, τόμ. Α′, Ἀθῆναι 1935, σ. 83.

[11] Ἀγγελάκη, Αὐτόθι.

[12] Ξανθουδίδης, Ἔνθ' ἀνωτ.

[13] Ζουρβὲ καὶ ζουρβέϊ-ζεμπὲλ ἀραβιστὶ ἀκρώρεια, τὸ δὲ χωρίον ἐπὶ ἀκρωρείας ὑπεράνω τῶν Μεσκλῶν. Πρβλ. Γ. Ἰακ. Καλαϊσάκης, Ποικίλα Κρητικά, περ. Κρητικὸς Ἀστὴρ Β′ (1 Νοεμβρ. 1908), σ. 349β.

Κατσαμπᾶς, ὁ (= ἐξοχή, πλατεῖα νῦν ἐν Χαλέπᾳ, προάστιον ἐν Ἡρακλείῳ)[1].

Μασταμπᾶς, ὁ[2].

Μελέχας, ὁ (Ἀκρωτήριον Κυδωνίας)[3].

Μισίρι, τό[4].

Μουχτάρσι, τό[5].

Ρουκάκας[6].

Σαρακήνα, ἡ (χωρίον ἐν Σελίνῳ)[7]. *Τοῦ Σαρακηνοῦ*, *ὁ Σαρακηνός*[8].

Σίβα, ἡ (χωρίον Πυργιωτίσσης)[9].

Σπανιάκος, ὁ (χωρίον ἐν Σελίνῳ)[10].

Χανδρᾶς, ὁ (χωρίον τῆς Σητείας)[11].

Χουμέρι, τό· *Χουμεριάκω*, τῶ (χωρία)[12].

Τὰ τοπωνύμια *τῶ(ν) Βαρβάρω(ν)* > *οἱ Βάρβαροι* καὶ *ἡ Σούδα* πρὸ πολλοῦ δὲν σχετίζονται πλέον πρὸς τοὺς Ἄραβας[13].

7. Ὁ Ἰ. Β. Παπαδόπουλος προσεπάθησε νὰ ἁλιεύσῃ πληροφορίας περὶ τῶν Κρητῶν τῆς Ἀραβοκρατίας τῶν ὁμιλούντων ἀποδεδειγμένως ἑλληνιστί. Τοῦτο θὰ ἦτο χρήσιμον ἔργον, ἂν δὲν ἦτο μάταιον, διότι ἡ γλῶσσα δὲν ἀπομαθαίνεται δι' ἑνὸς καὶ ἡμίσεος αἰῶνος. Τὰ παραδείγματα εἶναι πάμπολλα. Πέραν τῆς ἐπισήμου χρήσεως οἱ πληθυσμοὶ τῶν ὀρέων διατηροῦν τὴν γλῶσσαν των, οἱ δὲ τῶν πόλεων καθίστανται δίγλωσσοι[14].

8. Τὰ ἁγιολογικὰ κείμενα εἶναι πάντοτε χρήσιμα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς. Ἐξ αὐτῶν διακρίνω τρία τινά:

---

1 Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ.

2 Αὐτόθι.

3 *Μέλιξ* > *Μελέχας*, ὁ, πρβλ. Τ ω μ α δ ά κ η ν, Κρ.Χρ. Β', 1948, σ. 71.

4 Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ.

5 Αὐτόθι.

6 Αὐτόθι.

7 Λ ά μ π ρ ο ς, Ἱστ. Ἑλλ. Δ', 1898, σ. 113, Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ., Γ. Ἰακ. Κ α λ α ϊ σ ά κ η ς, Ὀνοματολογία τῶν πόλεων καὶ χωρίων τῆς Κρήτης, Κρητικὸς Ἀστήρ, ἀρ. 59 (1 Ἰουνίου 1909), σ. 457α - 458β.

8 Λ ά μ π ρ ο ς καὶ Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ.

9 Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ.

10 Λ ά μ π ρ ο ς, Ἔνθ' ἀνωτ., Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ., Κ α λ α ϊ σ ά κ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ.

11 Ἀ γ γ ε λ ά κ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ.

12 Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς, Ἔνθ' ἀνωτ.

13 *Σούδα*, ἡ, εἶναι ἡ συναγωγὴ ὑδάτων, κατὰ δὲ τὸν καθ. S. G. Mercati Σούδα = Guida!

14 Περὶ ἐλαχίστων τινῶν ἀραβικῶν λέξεων ἐν τῇ Κρητικῇ διαλέκτῳ διέλαβεν ὁ Σ τ έ φ. Ξ α ν θ ο υ δ ί δ η ς, Ἐρωτόκριτος, ἐν Ἡρακλείῳ 1915, σ. CLXXVII.

21 - 9 - 1960

Τὸ πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὴν ἁγίαν Θ ε ο κ τ ί σ τ η ν τ ὴ ν Λ ε σ β ί α ν († 872) τὴν ἐν Πάρῳ. Αὕτη συνελήφθη ὑπὸ Κρητῶν πειρατῶν ἀλλ' ἐδραπέτευσεν. Ἄλλην ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν Κρήτην δὲν ἔχει[1]. Ἐὰν ἀναφέρω τὴν περίπτωσιν τῆς αἰχμαλωσίας ταύτης, εἶναι διὰ νὰ συσχετίσω πρὸς τὸ θαῦμα τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τοὺς ἁγίους Νικόλαον ἢ Γεώργιον καὶ ἀφορῶν νέον αἰχμαλωτισθέντα ἐν Μυτιλήνῃ ὑπὸ τῶν Κρητῶν πειρατῶν. Ὁ νέος συνελήφθη ἁρπαγεὶς εἴτε ἐκ παραλίας τῶν Μύρων, καὶ ἐρρύσθη ὑπὸ τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἐπισκόπου Μύρων[2], εἴτε ἐκ Λέσβου. Ἐχρησιμοποιεῖτο δ' ὑπὸ τοῦ Ἀμηρᾶ ὡς οἰνοχόος:

> *Κρήτης ἀμηρᾷ προσδοθεὶς ἐγὼ μόνος*
> *ἐν τοῖς κατ' οἶκον γνησίοις ἐκρινόμην*
> *καὶ πρὸς πόσιν τάττει με τούτου καὶ μόνου* (353 - 355).

Ἀλλὰ μίαν ἡμέραν «τὸ ποτήριον οἴνου γεμίσας πρὸς τὸ δοῦναι τῷ Ἀμηρᾷ ἐν Κρήτῃ, αἴφνης παρὰ ἀνδρὸς ἁρπαγεὶς ἐνδοξοτάτου καὶ ἐπικαθίσας τῷ ἵππῳ αὐτοῦ» (πρόκειται περὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου) «ἐν μιᾷ μὲν χειρὶ κατέχων τὸν κύλικα, ἐν δὲ τῇ ἄλλῃ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ, εὑρέθην ὡς ὁρᾶτε μέσον ὑμῶν»[3], ἐν Λέσβῳ δηλαδή.

Τὸ τρίτον, τέλος, ἀναφέρεται εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν ὑπὸ πειρατῶν Κρητῶν καὶ διὰ παρακλήσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου σωτηρίαν, ἐνδοξοτάτου συγγραφέως Ἰ ω σ ὴ φ τ ο ῦ Ξ έ ν ο υ τοῦ καὶ ὑμνογράφου: «ἐπεὶ δὲ ἡ χριστομάχος αἵρεσις ἀνεφύη τῶν εἰκονομάχων καὶ ὁ μακάριος εἰς Ῥώμην ἀπέπλεεν, τινῶν εὐσεβῶν εἰς τοῦτο αὐτὸν ἀξιωσάντων, νῆες δὲ καθ' ὁδὸν βαρβαρικαὶ συναντήσασαι δεσμώτην εἰς τὴν τῶν Κρητῶν τοῦτον ἀπήγαγον καὶ εἱρκτῇ ἐναπέθεντο, οὓς ἐδίδασκε τὴν σωτήριον ὁδὸν καὶ πολλοὺς ἐκ τῶν τοῦ διαβόλου χειρῶν ἐλυτρώσατο[4]· ἔνθα ἱεροπρεπής τις ἀνὴρ αὐτῷ ἐπιστὰς 'ἐκ Μύρων τῆς Λυκίας ἐνταῦθα πάρειμι' ἔφη· ἀλλὰ 'δέξαι ταύτην τὴν κεφαλίδα', ὁ δὲ λαβὼν ὁμοῦ τε ἀνεγίνωσκε καὶ ἔψαλλε 'τάχυνον ὁ οἰκτίρμων καὶ σπεῦσον ὡς ἐλεήμων εἰς τὴν βοήθειαν ἡμῶν, ὅτι δύνασαι βουλόμενος', καὶ τὸ ᾀδόμενον ἔργον πρωΐας ἐγένετο· τοῦ γὰρ προμάχου τῆς αἱρέσεως ἐκποδὼν γενομένου, ἡ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία τῶν εἰκονισμάτων ἀπείληφε τὴν εὐπρέπειαν,

---

1 Πρβλ. Synax. Eccl. Const. (Νοεμβρίου θ') στ. 206 - 207. Ἀκολουθίαι κ.λ.π. L. P e t i t, BAG, σσ. 273 - 274. Πρβλ. BHG^3, 1957, Nos 1723 - 1724.

2 Ἀ θ. Π α π α δ. Κ ε ρ α μ έ ω ς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. Σταχυολογίας Δ', Πετρούπολις 1897, σσ. 361 - 362.

3 Synax. Eccl. Const. στ. 623 - 626 (23 Ἀπριλίου). Πρβλ. καὶ Miracula S. Georgii, edidit J o a n n e s B. A u f h a u s e r, Lipsiae 1913, σσ. 100 - 103: De juveno Mytilenaeo capto Ἕτερον θαῦμα.

4 Ὥστε καὶ μουσουλμάνους προσηλύτισεν εἰς τὸν χριστιανισμόν!

καὶ ὁ τίμιος Ἰωσὴφ ἐλευθερωθεὶς τῆς εἱρκτῆς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν διεσῴζετο »[1].

Ἀλλ᾽ ἡ ἐξέτασις τοῦ θέματος ἁγιολογικῶς εἶναι ἔργον τὸ ὁποῖον λεπτομερέστερόν πως πρέπει ν᾽ ἀναληφθῇ καὶ ἐπιτελεσθῇ.

Ὑποθέτω ὅτι διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων καὶ τῆς παραβολῆς τῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης ἐπὶ ἀραβοκρατίας τὸ μὲν πρὸς τὴν ἐπακολουθήσασαν ἑνετικὴν καὶ εἶτα τουρκικὴν δουλείαν, τὸ δὲ πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν ἄλλων ἀραβοκρατηθεισῶν νήσων καὶ τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν, κατεδείχθη ὅτι βασικῶς ἡ Κρήτη, παρὰ τὴν ἐπὶ 135 ἔτη δεινὴν κατοχὴν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων, δὲν ἀπώλεσε τὸν ἐθνολογικόν της χαρακτῆρα καὶ ὅτι ὁ ἑλληνισμός της τῆς σήμερον δὲν ὀφείλεται οὔτε εἰς τοὺς μετὰ τὸ 961 ἀποικισθέντας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν οὔτε εἰς τοὺς κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν πολυαρίθμους ἐγκαταστάντας ἐκεῖ Ἕλληνας, ἀλλ᾽ εἰς τὸ πάγιον καὶ σχεδὸν ἀμετάβλητον τῶν συμπαγῶν ὀρεινῶν πληθυσμῶν της.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΝ ΚΡΗΤΗΝ, Ἡ διάλεξις τοῦ κ. Τωμαδάκη.
(Ἐφημερίδες « Κρητικὴ Ἐπιθεώρησις » Ρεθύμνης 10 Ἰανουαρίου 1947, ἀρ. 586 καὶ ἐκεῖθεν « Ἔρευνα » Χανίων 14 - 1 - 1947, ἀρ. 1786).

Τὴν παρελθοῦσαν Κυριακὴν [5 - 1 - 1947] ἡ Πνευματικὴ Ἑστία [Ρεθύμνης] ἐδοκίμαζε τὴν εὐχαρίστησιν νὰ φιλοξενῇ ἐξέχοντα Κρῆτα ἐπιστήμονα, τὸν διευθυντὴν τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης κ. Ν. Τωμαδάκην... Ὁ κ. Τ. ὡμίλησεν ἐν τῇ αἰθούσῃ Ρὲξ (Λυκείου Ἑλληνίδων) μὲ θέμα: «Τρεῖς ἱεραπόστολοι ἐν Κρήτῃ: Νικηφόρος Φωκᾶς, Νίκων ὁ Μετανοεῖτε καὶ Ἰωάννης ὁ Ξένος».

Ἐν ἀρχῇ εἶπεν ὅτι ἡ Κρήτη δὲν κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἀράβων τῷ 823, ὡς ἐσφαλμένως ἐνομίζετο, ἀλλὰ τῷ 827. Οἱ κατακτηταί, μόνον ἄνδρες, ἐνυμφεύθησαν γυναῖκας ἐκ τῆς Νήσου καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπήρτησαν μιγάδα λαόν. Οἱ Βυζαντινοὶ ὠνόμαζον αὐτοὺς Ἀραβίτας ἢ ἁπλῶς Κρῆτας. Συνέ-

[1] Monumenta Graeca et Latina ad historiam Photii Patriarchae pertinentia, edidit A. Papadopulus-Kerameus, II, Petropoli 1901, σσ. VII+24, ἐν σσ. 1 - 14: Μηνὶ τῷ αὐτῷ (Ἀπριλ.) εἰς τὰς γ´: Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, ἐν σσ. 15 - 16. Πρβλ. ἐκτενέστερα τὰ αὐτὰ ἐν σ. 6 ἐν τῷ βίῳ ὑπὸ Θεοφάνους. Πρβλ. καὶ Β. Λαούρδαν, Ὁ Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος εἰς τὴν Κρήτην, Κρ.Χρ. Ϛ´, 1952, σσ. 155 - 156.

πηξαν ἐν τῇ νήσῳ κράτος ναυτικὸν καὶ ἀπέβησαν ἡ μάστιξ τῶν πέριξ θαλασσῶν. Ἄραγε οἱ ὀλίγοι αὐτοὶ κατέστρεψαν τὸν χριστιανικὸν πληθυσμὸν καὶ ἐξισλάμισαν τὴν Νῆσον;

Ὁ κ. Τωμαδάκης, ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὰς κρατούσας περὶ τοῦ προβλήματος γνώμας, ἔταμε νέαν ὁδόν. Λαβὼν ὑπ᾽ ὄψει τί ἐγένετο βραδύτερον εἰς τὴν Κρήτην, ὅτε κατέλαβον αὐτὴν οἱ Τοῦρκοι, καὶ ἀκόμη τὸ εἶδος τῶν καταστροφῶν ὅσας ἐπήνεγκαν οἱ Γερμανοὶ ὅτε κατέκτησαν τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα μας, κατέληξεν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ Ἄραβες θὰ κατέστρεψαν τὸν ἀστικὸν πληθυσμὸν τῆς Νήσου, ὄχι ὅμως καὶ τὸν ἀγροτικόν. Ἐὰν οἱ κατακτηταὶ διέπραττον καὶ τοῦτο καὶ ἐξισλάμιζον τὴν Νῆσον, ἔπρεπε βραδύτερον νὰ παρέμενον ἱκαναὶ ἀραβικαὶ λέξεις εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Κρητῶν. Εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον ὅμως μόλις περὶ τὰς 10 δύναται ν᾽ ἀνεύρῃ ὁ μελετητής.

Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἀπελευθερώσας τὴν Κρήτην τῷ 961 ἐγκατέστησεν εἰς αὐτὴν ὀρθοδόξους στρατιώτας Ἀρμενίους καὶ Σλάβους, ἐξ ἐκείνων ποὺ ἔφερε διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν προγόνων μας. Ἐκ τῶν ἀποίκων αὐτῶν ἕλκουσι τὴν ἀρχήν των ὀνόματα χωρίων ὡς οἱ Ἀρμένοι καὶ τὸ Σκλαβεροχώρι. Εἶχε λοιπὸν ἀνάγκην ἐνισχύσεως τὸ ἐν Κρήτῃ χριστιανικὸν στοιχεῖον; Εἶχεν ἡ Κρήτη ἐξισλαμισθῇ; Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἔφερεν εἰς τὴν Νῆσον καὶ τὸν ἀσκητὴν Νίκωνα τὸν ἐπικληθέντα Μετανοεῖτε, διὰ νὰ ἐπαναφέρῃ, ὡς συνήθως νομίζεται, τὸν πλανηθέντα πληθυσμὸν τῆς νήσου εἰς τὴν Χριστιανικὴν πίστιν. Ἀληθεύει ὅμως τὸ πρᾶγμα;

Ἐν πρώτοις ἡ ἀλληλογραφία τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ πρὸς τὸν ἀμηρᾶν τῆς Κρήτης δεικνύει ὅτι ὑπῆρχον ἐν τῇ Νήσῳ Χριστιανοί. Ἔπειτα εἰς ἄλλας ἀραβοκρατουμένας χώρας, Ἀλεξάνδρειαν, Ἱεροσόλυμα, ἐλειτούργουν αἱ Ἐκκλησίαι. Ἀπὸ τοῦ 827 μέχρι τοῦ 960 εἰς τὸ Βυζάντιον ἐγένοντο δύο μεγάλαι μεταβολαὶ εἰς τὰ θρησκευτικὰ πράγματα. Κατελύθη ἡ εἰκονομαχία καὶ διερράγησαν αἱ σχέσεις μετὰ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ὑποστηρίζει λοιπὸν ὁ κ. Τωμαδάκης καὶ ἀνακοινοῖ διὰ πρώτην φορὰν δημοσίᾳ τὴν γνώμην του, ὅτι τὸ κήρυγμα τοῦ ὁσίου Νίκωνος ἀπέβλεπεν εἰς τὸν διαφωτισμὸν τῶν ἐν Κρήτῃ, οἵτινες ἔμειναν ξένοι πρὸς τὰς ἐν Βυζαντίῳ ἐξελίξεις κατὰ τὸ διάστημα τῆς Ἀραβοκρατίας, εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἑπομένως ἑνότητα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

[Ἀνάλογον πρὸς] τὸ κήρυγμα τοῦ Νίκωνος φαίνεται ὅτι ἔκαμεν εἰς τὴν Δυτικὴν Κρήτην ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος. Οὕτως εἶναι γνωστὸς ὁ ἅγιος εἰς τὸ Ρέθυμνον (Μυριοκέφαλα), ὅπου ἑορτάζεται τὴν 20ὴν Σεπτεμβρίου. Εἰς τὸν νομὸν Χανίων εἶναι γνωστὸς ὡς ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐρημίτης, ἑορταζόμενος τὴν 7ην Ὀκτωβρίου καὶ εἰς τὴν δυτικωτέραν Κρήτην (Κίσαμον) ὡς Ἅϊ - κὺρ - Γιάννης. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀποδεχθῇ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου προσώπου. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης, μορφωμένος μοναχός, ἔχει γράψει ὑπομνήματα εἰς τὸν Ἀριστοτέλη. Σῴζεται ἡ διαθήκη του (1027 μ.Χ.), σπου-

δαιότατον ἔγγραφον, ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου ἐπισκόπου [Κισάμου] Ἀνθίμου Λελεδάκη.

Οὕτως ὁ κ. Τωμαδάκης δέχεται καὶ στηρίζει τὴν ἐθνολογικὴν ἑνότητα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης. Οἱ Ἄραβες δὲν διέσπασαν αὐτήν. Ἡ διάλεξις... εἶχε τὴν ὑφὴν ἀνακοινώσεως πορισμάτων ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης· ἔδωσε νέαν ἑρμηνείαν — πιστεύομεν ὅτι θὰ γίνῃ ἀσπαστὴ ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς — καὶ διὰ τὸ ἐν Κρήτῃ ἔργον τῶν ὁσίων Νίκωνος καὶ Ἰωάννου τοῦ Ξένου... Συμπολίτης ἐνθουσιασθεὶς ἔλεγε μετὰ τὴν διάλεξιν, ὅτι διὰ τῶν ἀναπτυχθέντων ἀπεσείσθη τὸ βάρος τὸ ἐπὶ τῇ σκέψει ὅτι οἱ πρόγονοί μας διετέλεσαν Ἄραβες μωαμεθανοί...

Ν. Β. ΑΡ[ΑΝΔΑΚΗΣ]

2.

L'ÎLE DE CRÈTE N'A JAMAIS SUBI UNE ALTÉRATION ETHNOLOGIQUE PENDANT L'OCCUPATION ARABE, SBN VII, 1953, σ. 486.

Il était généralement admis qu'après la reprise de Crète par Nicéphore Phokas (961), des efforts avaient été faits pour ramener l'île au Christianisme dont elle avait été détournée pendant l'occupation arabe. Des immigrations d'Arméniens, de Slaves et de Bulgares sont notées ainsi que la mission de deux personnalités éminentes de l'Eglise: Nikon Métanoïte et Jean Xenos.

Nous soutenons que l'altération survenue en Crète pendant l'occupation arabe était limitée et concernait les centres urbains. La population agricole est demeurée intacte, certains villes de Crète n'ont pas été prises et l'Emir entretenait des relations avec le Patriarcat de Constantinople (Nicolas Mystikos)[1].

Aucune survivance ne prouve la modification soi-disant survenue. L'influence des arabes sur la langue est minime. Les immigrés étaient peu nombreux et se sont rapidement assimilés.

La tradition littéraire n'a pas été suspendue et continue pendant toute la 2e période Byzantine et l'occupation Vénitienne (1204-1669).

La mission de Nikon et de Jean Xenos était nécessaire car, pendant l'occupation arabe, deux grands affaires avaient bouleversé l'Orient:

[1] Ὅτι ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ πτρχ. Νικολάου Μυστικοῦ (Migne, P.G. CXI, 28-36 καὶ Ἰω. Σακελλίωνος, ΔΙΕΕ Γ', 1890, σσ. 108-116) δὲν ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἀμηρᾶν τῆς Κρήτης ἀλλὰ τὸν χαλίφην τῆς Βαγδάτης καὶ ἀφορᾷ ὄχι εἰς τὴν Κρήτην ἀλλὰ τὴν Κύπρον, ὑπεστήριξεν ὁ R. Jenkins, The mission of Saint Demetrianus of Cyprus to Bagdad, «Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves» IX, 1949, σσ. 267-275. Πρβλ. Λαούρδαν, Κρητ. Χρον. Ε', 1951, σ. 47, σημ. 44.

a) l'iconomachie qui avait été entre-temps résolue et b) le schisme qui était encore en suspens.

N. B. TOMADAKIS

3.

V. Laurent, EO 36, 1933, σ. 390.

L'occupation étrangère n'interrompit en effet nullement la série des métropolites insulaires qui, on le pense bien, ne furent jamais, de 824 à 961, que titulaires[4].

[4] Du moins, rien n'a encore permis d'énoncer le contraire et il semble bien que les Maures n'aient laissé la liberté, voire la vie, aux indigènes qu'à la condition d'embrasser l'Islam. Mais si l'on tient compte, d'une part, qu'une partie de l'île (les Sphakiotes) ne put être jamais complètement soumise, et, d'autre part, que les patriarches de Constantinople (tel Photius e Nicolas, cf. Patr. Graeca CXI, 36 D-37 B) entretenaient avec l'emir les plus cordiales relations, force est de croire à une survivance ou à une reorganisation du culte chrétien en Crète. Toute fois, on ne saurait, sans preuve formelle admettre un retablissement de la hierarchie sur un point quelconque du territoire.

4.

Η ΚΡΗΤΗ ΥΠΟ ΤΟΥΣ ΣΑΡΑΚΗΝΟΥΣ ὑπὸ Ἰωάννου Β. Παπαδοπούλου, Ἀθῆναι 1948.

σ. 7: Θεωρῶ καθῆκον μου νὰ ἐκφράσω ἐνταῦθα εὐχαριστίας πρὸς τὸν εὐφήμως γνωστὸν Κρῆτα ἐπιστήμονα κ. Νικόλαον Β. Τωμαδάκην διὰ τὴν πρόφρονα συναντίληψίν του εἰς τὰς ἐρεύνας μου...

σ. 112: Ἐκ τῶν ἐθνικῶν γνωρισμάτων τῶν Κρητῶν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον οὐδόλως ἐκινδύνευσε, μὴ ὑποστὰν τὴν παραμικρὰν ἀλλοίωσιν, εἶναι ἡ γλῶσσα αὐτῶν. Εἷς ἐκ τῶν ἀρίστων Κρητῶν ἐρευνητῶν, ὁ κ. Ν. Τωμαδάκης, λέγει ἐν προκειμένῳ ἐξαίρων εὐλόγως τὴν καθαρότητα αὐτῆς· «οὐ μόνον σλαβικὰ ἢ ἀρμενικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀνύπαρκτα εἰς τὴν κρητικὴν διάλεκτον, ἀλλὰ καὶ ματαίως θ' ἀνεζήτει τις ἴχνος τῆς ἀραβοκρατίας ἐν τῇ γλώσσῃ (ΕΕΚΣ Α', 1938, σ. 425)».

5.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑ: Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει, Κρ. Χρ. Ε', 1951.

σ. 56-60: Ὅτε οἱ Ἄραβες κατέλαβον τὴν Κρήτην, τὸ 828, ἐπίσημος πολιτικὴ τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ἐξηκολούθει νὰ εἶναι, ἔστω καὶ ὑπὸ χαλαρωτέραν τώρα μορφήν, ἡ εἰκονομαχία. Οὕτω ἡ Κρήτη περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἄραβας ἐνῶ ἀκόμη εὑρίσκετο ὑπὸ εἰκονομαχικὸν καθεστώς, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐχρειάσθη συστηματικὴ | προσπάθεια μετὰ τὴν ἀπε-

λευθέρωσιν, ὥστε νὰ ἀποκατασταθῇ καὶ πάλιν ἡ ὀρθοδοξία. Ἐτονίσθη ἤδη ἀνωτέρω ὅτι ἡ ἔξαρσις τῶν ἐκ Κρήτης ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπέβλεπε πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπόν, ὅπως καὶ ἡ τιμὴ ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει λείψανά των... | Τοῦ κινδύνου αὐτοῦ συνείδησιν εἶχε καὶ ὁ περίφημος ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, ὅστις ἄλλως δι' αὐτὸ τοῦτο ἀκριβῶς κατῆλθε καὶ παρέμεινεν ἐπὶ ἑπταετίαν εἰς Κρήτην ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς Νήσου ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ. Ὁ βιογράφος του δὲν ὁμιλεῖ περὶ εἰκονομαχίας· ἡ | ὑπόθεσις αὕτη διὰ τὸ κέντρον ἀνῆκε πλέον εἰς τὸ παρελθόν, εἰδικῶς ὅμως διὰ τὴν Κρήτην, ἡ ὁποία περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἄραβας πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν εἰκόνων, διελθοῦσα οὕτω ἀπὸ ἀνεικονικὸν Χριστιανικὸν καθεστὼς εἰς τὴν ἐπίσης ἀνεικονικὴν ἀραβοκρατίαν, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἁγίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἀμέσως δηλαδὴ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀπελευθερωτικὴν ἐκστρατείαν τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ εἶχε σημασίαν· ἡ ἀποστολὴ τοῦ Νίκωνος ἀνήκει καὶ αὐτὴ εἰς τὸ πλαίσιον τῶν ὑπὸ τῆς πρωτευούσης καταβληθεισῶν προσπαθειῶν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Νῆσον, οἱ δὲ ναοὶ τοὺς ὁποίους ᾠκοδόμησεν ὁ δραστήριος αὐτὸς ἱεραπόστολος ὡς καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἀνοικοδομηθεὶς μεγαλοπρεπὴς ναὸς τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς «ἔν τινι τόπῳ, ἐν ᾧ δὴ καὶ παλαιοτάτου ναοῦ ἐφαίνοντο λείψανα, ὡς ἐκ τῶν γείσων ἐδίδοτο συμβαλεῖν» εἰς ἀπόστασιν τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τῆς Γορτύνης, βεβαίως θὰ διεπνέοντο ἀπὸ τὴν νέαν ἀντίληψιν περὶ Ὀρθοδοξίας, τὴν σφυρηλατηθεῖσαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰκονομαχίαν. Εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ ἁγίου Νίκωνος δὲν ἀναφέρεται ὅτι ἡ μετάβασις καὶ ἡ ἱεραποστολικὴ δραστηριότης του εἰς τὴν Κρήτην ὠφείλοντο εἰς ἐπίσημον ἐντολὴν ἐκ μέρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἰς Κωνσταντινούπολιν, τοῦτο ὅμως εἶναι νομίζω προφανές· οἱ ἁρμόδιοι τῆς ἐκκλησίας καὶ πολιτείας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὴν ἀνασύνταξιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς εἰς Κρήτην, ἡ ὁποία ἄλλως καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς ἐν αὐτῇ παραμονῆς τῶν Ἀράβων ἀπετέλεσε βάσιν ἐξαιρετικῶς ἐπικινδύνων διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς αὐτοκρατορίας στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων [75].

Ἐκ τῆς ὡς ἀνωτέρω ἱστορικῆς συνθέσεως ἐγένετο προφανὲς ὅτι: ...Διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ θρησκευτικοῦ φρονήματος τῶν κατοίκων τῆς Νήσου, ὑποστάντων τὴν ἀραβοκρατίαν ἐν συνεχείᾳ τῆς εἰκονομαχίας, κατεβλήθη ὑπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰδιαιτέρα προσπάθεια, ἐν τῷ πλαισίῳ δ' αὐτῆς εἶναι ἡ ἀποστολὴ καὶ δρᾶσις ἐν τῇ Νήσῳ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε.

[75] Διὰ τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς ἐν τῇ Νήσῳ σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ κατὰ τὸν 11. αἰῶνα δράσαντος ἐν Κρήτῃ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ξένου, ἐκ τοῦ χωρίου Σίβα, τῆς ἐπαρχίας Πυργιωτίσσης τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου. Πρβλ. καὶ Τωμαδάκη Ν. Β., Ὁ ἅγιος Ἰω. ὁ Ξένος...

REMARQUES SUR LA VIE MONASTIQUE A BYZANCE

Le moine, dont la vie était une vie de privations et de renoncement, rompait tous les liens, qui le rattachaient au monde et n'était plus qu'un mort vivant, comme le dit Théophylacte Simocatta[1]: « les moines..., dont l'affaire est de se séparer à l'avance du corps et, tout en étant vivants, d'être morts », et comme le note aussi Zonaras[2]: « la robe, le divin costume, le symbole de la mort volontaire, (que revêt) celui qui, déjà même contre son gré, est un mort ». Selon la forte parole de saint Basile: « La renonciation au monde n'est rien d'autre que l'annonce de la mort »[3]. Mais le choix de cette vie monastique est volontaire, car, ainsi que le remarque Nicéphore Grégoras[4], les canons interdisent de revêtir quelqu'un de la robe monastique, contre son gré.

Pour que rien ne rappelât au moine sa condition antérieure, il renonçait même à son nom, si glorieux fût-il. Ce changement de nom est significatif et indique que le moine dépouillait tous les attributs de son ancienne personnalité. Le changement de nom était, du reste, imposé au moine et les plus hautes personnalités, en embrassant la vie monastique, devaient se plier à la règle. Manuel Lascaris, frère de l'empereur Théodore II Lascaris, prit, comme moine, le nom de Maxime[5]. Le despote Constantin, fils d'Andronic II Paléologue, prit le nom de Calliste[6]; Andronic II Paléologue lui-même, obligé de revêtir la robe monastique, prit le nom d'Antoine[7]. En général, le prénom

[1] Th. Simoc. 62: *μοναχοὶ... οἷς ἔργον προεκδημῆσαι τοῦ σώματος καὶ ζῶντος τεθνάναι.*

[2] Zonaras III, 604: *τὸ ῥάκος καὶ τὸ θεῖον δέρας, τὸ τῆς ἑκουσίου νεκρώσεως σύμβολον, ὁ ἤδη καὶ ἄκων νεκρούμενος.*

[3] St Basile, Migne, PG, XXXI 3, 632 a, 940 b: *ἡ ἀποταγὴ οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν εἰμὴ θανάτου ἐπαγγελία.*

[4] Nic. Gregoras I, 446.

[5] G. Acropol. 128.

[6] Cantac. I, 396.

[7] N. Greg. I, 441, 442, 444, 446; Cantac. I, 473.

religieux du nouveau moine commençait par la même lettre que le prénom profane[1]. Il n'en était pas de même, semble-t-il, pour les femmes. L'impératrice Catherine, femme d'Isaac Ier Comnène, prit, comme religieuse, le nom d'Hélène[2]; Irène, belle-sœur de Michel Paléologue, prit celui d'Eulogie[3]. L'impératrice Irène, femme de Jean VI Cantacuzène, prit le nom d'Eugénie[4]. Mais les femmes pouvaient prendre, si elles le désiraient, un prénom religieux commençant par la même lettre que leur prénom dans le siècle. Théodora, sœur d'Andronic III Paléologue, prit, en religion, le prénom de Théodosia[5]. Le moine, en un mot, ne possède rien. Il est devenu, comme le dit saint Basile[6], la propriété de Dieu et son corps lui-même ne lui appartient plus. Il perd même les biens, attribués à son monastère[7]. En effet, « Entré au monastère, son entrée même le consacre, lui et ses biens, à Dieu; en conséquence, il n'en dispose pas par testament, puisqu'il n'est le maître de rien »[8].

D'après la loi civile, le mariage pouvait être dissout de consentement mutuel, lorsque l'un des époux faisait vœu de chasteté[9]. Le fait d'embrasser la vie monastique, impliquant le vœu de chasteté, le mariage était donc dissout par suite de l'entrée au couvent de l'un des époux[10]. L'entrée dans la vie monastique permettait au conjoint, qui restait dans le siècle de réclamer les donations, à cause de mort, stipulées dans le contrat de mariage, « eo quod et iste, quantum ad ma-

[1] Il y a, cependant, des exceptions. Psellos, qui se prénomait Constantin, prit le nom de Michel, après son entrée au couvent.

[2] Cedr. II, 650.

[3] Acropol. 193.

[4] Cantac. III, 307; cf. N. Gregor. III, 243.

[5] Cantac. II, 222.

[6] Cf. Marin, Les moines de CP, 119.

[7] Justinien, Nov. 5, de monachis, ch. V.: Ingredientem sequuntur omnino res... et non erit dominus earum. Cf. ch. IV. Toutefois, si le moine avait femme et enfants, leurs droits étaient sauvegardés dans une certaine mesure.

[8] C.J. I, 2, 13, de sacr. eccles.: « Ingressi monasteria ipse ingressi se suaque dedicat Deo, nec ergo de his testatur, utpote nec domini rerum ». Cf. Nov. 76. Cette règle trop absolue subit, d'ailleurs, des modifications pour la dévolution des biens.

[9] Justinien Nov. 117. ch.X.: « Si quis autem horum aut meritus aut uxor postquam propter castitatem ex consensu solverit matrimonium ». Cf. C.J. de repud. V, 17, 9.

[10] Justinien Nov. 22, ch. V, de monachismo. « Licentiam esse viro et mulieri ad meliora migranti, transigere matrimonium et abscedere ».

trimonium, videtur mori, aliud pro alio vitae eligens iter »[1]. Ainsi, à l'égard de son conjoint le moine était réputé mort.

Il était si bien considéré comme mort pour le monde que sa femme était réputée veuve. L'empereur Théophile (829-842) avait marié sa fille Marie à Alexis Mosélè, créé successivement patrice, proconsul, magistros et finalement césar, ce qui le désignait comme héritier probable pour le trône. Devenu suspect à Théophile, Alexis Mosélè inquiet voulut se retirer au couvent, mais Théophile s'y opposa, ne voulant pas que sa fille devint veuve, *τὴν χηρείαν τῆς θυγατρὸς προβαλλόμενος*[2]. La mort de Marie et la naissance de Michel, héritier naturel du trône, modifièrent les idées de l'empereur, qui autorisa, alors, Alexis Mosélè à se faire moine[3]. Le protosébaste Gabala, grand logothète, était fiancé à la fille d'Alexis Apokaukos, ministre de Jean VI Cantacuzène (1341-1355). Gabala fut forçé par les évènements de revêtir l'habit monastique et Apokaukos se plaignit vivement du veuvage de sa fille, *τὴν χηρείαν τῆς θυγατρός*[4].

Dans ces conditions, le conjoint, resté dans le siècle, pouvait réclamer tout de suite le divorce[5]. Toutefois, la femme devait attendre un an avant de se remarier, « propter generationis incertitudinem »[6]. L'entrée en religion de l'un des fiancés était également une cause légitime de rupture de fiançailles, sans indemnités et les arrhes étaient restituées[7].

Il est certain que le voeu de chasteté, consécutif à l'entrée en religion, était contraire à l'essence même du mariage. La loi civile

[1] Justin. Nov. 22, de nuptiis, ch. V. Cf. Nov. 117, c. XII, ex quibus causis matrimonium solvatur: de iis viris ac foeminis, qui, consistente matrimonio, sanctimonialem conversationem et monasterii habitationem elegerint et C.J. I, 3, 53, § 3, de episcopis (an 532): sive vir ad solitariam vitam venire volverit, sive mulier, viro relicto ad exercitationem monachicam venerit... quasi videatur is qui divertit a communi alterius convictu, mortuus esse in alterius contuberbio, cum cohabitaendi sit omnino inutilis.

[2] Th. Cont. 107-108. Cf. Cedr. II, 119: *τὴν χηρείαν εὐλαβούμενος*.

[3] Th. Cont. 109; Cedr. 119.

[4] Cantac. II, 497.

[5] C.J. I, 3, 53, § 3: Statim mitti divortium ab ea, quae conversationem non eligit, persona. La loi punissait ceux qui, en dehors des motifs légaux, divorçaient pour se remarier. Comme pénalité, ils étaient enfermés le reste de leur vie dans un couvent (Justin. Nov. 134, c. XI, poena injusti repodii).

[6] C.J. I, 3, 53, § 3: non audente muliere ante anni lapsum in aliud respicere matrimonium, propter generationis incertitudinem.

[7] C.J. I, 3, 56: de episcopis.

était donc logique en permettant le remariage de l'époux, resté dans le siècle. La loi religieuse se montrait plus sévère, car ce remariage avait quelque chose de scandaleux aux yeux de beaucoup d'âmes pieuses. L'Eglise pouvait peut-être parfois tolérer, mais non l'approuver, et les mœurs sur ce point étaient d'accord avec l'Eglise. L'histoire byzantine offre divers exemples de la rupture du mariage par l'entrée en religion et du remariage de l'un des conjoints ainsi libéré.

Constantin VI (780-797) força sa femme Marie à être tondue et à entrer au couvent, afin de pouvoir épouser sa maîtresse Théodota. Mais, Platon, abbé de Sakkoudion, rompit la communion avec le patriarche Tarasios, qui avait toléré la tonsure de l'impératrice, ainsi qu'avec Jean, abbé du couvent des Cathares [1], qui avait bénit l'union de l'empereur et de Théodota. L'empereur irrité sévit contre Platon et les moines [2]. Le patriarche Tarasios s'était, cependant, opposé au mariage de Constantin VI, mais il n'avait pas rompu la communion avec lui et n'avait pas chassé le prêtre qui avait bénit l'union [3].

Constantin VIII (1025-1028), mourant, pressé de marier sa fille Zoè, ordonna à Romain Argyre de divorcer et d'épouser Zoè, sous peine d'avoir les yeux crevés. Romain Argyre hésitait, mais sa femme par dévouement, consentit volontairement à entrer au couvent et à se faire moniale et permit ainsi à son mari d'epouser Zoè et de monter sut le trône [4]. L'entrée en religion de sa femme libérait, en effet, Romain Argyre des liens du mariage, d'après la loi civile. Ce mariage causa, semble-t-il, un assez gros scandale et la sœur de Zoè, Théodora protesta vivement, en déclarant qu'elle n'épouserait pas Romain Diogène dans de semblables conditions. Cependant, le patriarche Alexis Studite et le synode ne semblent pas avoir fait opposition à ce mariage, car ils n'examinèrent que la question d'empêchement par affinité [5].

Le mariage de Nicéphore III Botaniate (1078-1081) avec l'imperatrice Marie d'Alanie, femme de Michel VII Doukas, souleva la

---

[1] Cf. R. Janin, La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, Paris 1953, p. 282.

[2] Theoph. 727-729 B; 469-471 de B.

[3] Notes à Théoph. 554 (Bonn).

[4] Cedr. II, 485: τὴν κοσμικὴν ἑκουσίως ἀπέθετο τρίχα; Zonaras (III, 572-573) donne une autre version. Il prétend que Constantin VIII fit conduire au couvent la femme de Romain Argyre pour permettre à ce dernier d'épouser Zoé.

[5] Cedr. II, 285.

réprobation publique, pour diverses raisons. Tout d'abord, Nicéphore III Botaniate avait déjà été marié deux fois [1] et sa seconde femme, Verdéna, couronnée avec lui [2] était morte depuis peu. Il y avait donc trigamie, τριγαμία [3], et l'Eglise orthodoxe, sans interdire formellement les troisièmes noces, les réprouvait hautement [4]. Mais le mariage de Nicéphore III Botaniate n'était pas seulement entaché de trigamie; il était, aux yeux de beaucoup de gens, un mariage adultère, μοιχεία [5]. En effet, le mari de Marie d'Alanie, Michel VII Doukas, était encore vivant, bien qu'ayant été tondu moine [6] Marie d'Alanie, qui, après la déchéance de Michel VII Doukas, s'était retirée au couvent du Petrion [7], mais elle ne semble pas avoir alors embrassé la vie monastique ni avoir été tondue moniale. Le véritable empêchement au mariage consistait donc dans le fait que Michel VII Doukas était encore en vie, mais, au point de vue de la loi civile, l'empêchement n'était pas valable, puisque l'entrée en religion de l'un des conjoints rompait le lien matrimonial [8]. Malgré tout, le prêtre qui devait procéder au mariage hésita à bénir pareille union et se récusa. Il fallut chercher un autre prêtre, qui se montra plus complaisant [9]. Ce prêtre fut, d'ailleurs aussitôt destitué, comme ayant bénit une union adultère, προφανοῦς μοιχείας [10]. Plus tard, sous Alexis Ier Comnène (1081-1118), Marie d'Alanie entra de gré ou de force au monastère, vraisemblablement, au

---

[1] Bryenne 126.

[2] Cedr. II, 738.

[3] Bryenne 127.

[4] Cf. R. Guilland, Les Noces plurales à Byzance, Byz. Slavica IX, 1947, p. 9-30. Publiée dans Etudes Byzantines, Paris 1959, p. 233-261. Le patriarche Alexis refusa de bénir le mariage de Zoé avec Constantin IX Monomaque (1042-1054) διὰ τὴν τριγαμίαν. Ce fut un simple prêtre qui officia (Zonar. III, 646). Zoé avait, en effet, été déjà mariée deux fois et Constantin IX Monomaque aussi (Zonar. III, 645).

[5] Bryenne 127; Zonar. III, 722.

[6] Cedr. II, 734, 738; Zonar. III, 719, 723; Michel Attal. 270; Bryenne 125-126.

[7] Bryenne 126. Sur le couvent du Petrion, cf. R. Janin, La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, Paris 1953, p. 410-411.

[8] D'après M. Attal. 303, ce fut à la prière de Nicéphore III Botaniate que Michel VII Doukas, simple moine, fut nommé métropolite d'Ephèse. On sait que le mariage n'était pas permis au haut clergé. C'est peut-être pour rendre possible son mariage avec Marie d'Alanie que Nicéphore III Botaniate fit nommer Michel VII Doukas, métropolite.

[9] Bryenne 127.

[10] Cedr. II, 738; Zonar. III, 722.

monastère des Manganes[1]. Elle supplia son premier mari de lui pardonner sa faute et obtint sans peine son pardon[2]. Aux yeux de l'Eglise, l'entrée en religion de l'un des conjoints, ne rompait donc pas le lien matrimonial ; l'autre conjoint, s'il voulait se remarier, se heurtait à une prohibition canonique. Il semble, toutefois que le mariage une fois célébré restât valable, mais le prêtre, qui l'avait bénit, encourait les censures de l'Eglise.

Désireux de se remarier, Nicéphore III Botaniate avait d'abord songé à épouser l'ex-impératrice Eudocie, femme de Constantin X Doukas, et mère de Michel VII Doukas, mais les moines le détournèrent de ce projet[3]. L'opposition des moines s'appuyait vraisemblablement sur le fait que l'impératrice Eudocie, après la déchéance de son second époux Romain IV Diogène avait été enfermée par son fils, Michel VII Doukas, au couvent de Piperons et tondue moniale, bien que malgré elle, *ἀποκείραντες καὶ μὴ βουλομένην*[4]. Elle avait, d'ailleurs, fini par se résigner et elle avait probablement prononcé ses vœux. Plus tard, Nicéphore III Botaniate la rappela à Byzance et lui permit de mener une vie plus en rapport avec son rang[5]. Nicéphore III Botaniate n'osa pas, cependant, passer outre à l'opposition des moines, en épousant Eudocie alors moniale et se décida pour Marie d'Alanie, en quoi, comme l'écrit Zonaras[6], il ne fit pas mieux : *οὐδὲν ἧττον παρανομήσας ἢ εἰ τὴν Εὐδοκίαν ἠγάγετο.*

Le mariage était formellement interdit aux moines par les canons de l'Eglise et par la loi civile[7]. Alors que les membres du bas clergé chantres et lecteurs, pouvaient se marier, les moines, même s'ils obtenaient le grade de chantre ou de lecteur, dans l'ordre ecclésiastique, ne pouvaient cependant se marier. On sait que pendant la querelle iconoclaste (726-842) les empereurs, pour se libérer de l'opposition des moines, les forcèrent au mariage, contrairement à leurs règles. Constantin V (740-775) fit exhiber à l'Hippodrome des moines avec des femmes[8]. Son lieutenant Lachanodracon contraignait les moines et

---

[1] Zonar. III, 733. Sur le monastère des Manganes, cf. R. Janin, op.cit., 76-81.
[2] Cedr. II, 739 ; Zonar. III, 723.
[3] Zonar. III, 722 ; Cedr. II, 738.
[4] Cedr. II, 702. Cf. Zonar. III, 704 ; M. Attal. 169.
[5] M. Attal. 304.
[6] Zonar. III, 722.
[7] Justin. Nov. 5, ch. VIII : ne monachi uxorem ducant.
[8] Theoph. 676 B ; 437-438 de B.

les religieuses de son thème à se marier, sous peine d'être aveuglés[1].

L'histoire de Byzance offre plusieurs exemples de moines ou de religieuses s'étant mariés. Michel II le Bègue (820-829), devenu veuf bien qu'ayant affirmé sa répulsion pour les secondes noces, se décida à épouser Euphrosyne, fille de Constantin VI, aveuglé par sa mère Irène. Euphrosyne avait été, dès son enfance, tondue moniale dans un couvent de l'île de Prinkipo, où elle vivait depuis longtemps. Michel II avait fait jurer au Sénat fidélité à la nouvelle impératrice et à sa descendance[2]. En montant sur le trône, Théophile se hâta de renvoyer Euphrosyne dans son couvent de l'île des Princes, sans tenir compte du serment prêté par le Sénat[3]. Cédrène[4] mentionne aussi le mariage de Michel II le Bègue avec Euphrosyne, consacrée à Dieu depuis longtemps, *πάλαι νυμφευθεῖσα Χριστῷ* et menant la vie monastique depuis sa jeunesse dans un monastère de l'île de Prinkipo ; il signale aussi que Théophile renvoya Eudocie dans son ancien couvent, où elle avait été tondue, *ἐν ᾧ πρῶτον τὴν κοσμικὴν ἀπέθετο τρίχα*[5]. Le mariage de Michel II le Bègue avec une religieuse ne semble pas avoir soulevé les protestations de l'Eglise. Mais il est vrai que pendant la Querelle iconoclaste, les lois prohibant le mariage des moines n'étaient plus observés[6].

Romain II (959-963) avait fait tondre moniales par Jean, abbé de Stoudios, ses cinq sœurs, qui, il est vrai, se hâtèrent de jeter leur robe monacale et s'empressèrent de faire gras[7]. Plus de dix ans plus tard, Jean Ier Tzimiskès (969-976) épousa cependant l'une d'entre elles, Théodora[8]. Il est vraisemblable que Théodora, bien que vivant dans un monastère n'avait pas prononcé de vœux définitifs.

Andronic Lampardas, général illustre, fut aveuglé et enfermé au couvent du Christ Pantépopte[9] par Andronic Ier Comnène (1183-1185)[10]. Théodora Comnène avait été tondue moniale, sur l'ordre d'An-

---

[1] Theoph. 688 B ; 445 de B. Cf. A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains, Paris 1902, p. 160.
[2] Zonar. III, 349.
[3] Zonar. III, 353.
[4] Cedr. II, 95.
[5] Cedr. II, 101.
[6] Theoph. 676 et 688 B ; 438 et 445 de B. Cf. Lombard, op.cit., 160-161.
[7] Cedr. II, 344.
[8] Cedr. II, 392 ; Zonar. III, 527.
[9] Sur le couvent du Christ Pantepopte, cf. R. Janin, La Géographie ecclésiastique..., p. 527-529.
[10] Nicétas 361.

dronic Ier Comnène. Après la déchéance de ce dernier, Théodora fut demandée en mariage par le roi de Hongrie. Un synode, réuni à Constantinople, déclara cette union contraire aux canons de l'Eglise, car Théodora avait prononcé ses vœux et ne pouvait quitter la robe monacale et se marier, quand bien même elle avait été tondue moniale malgré elle[1].

Le 7ème canon du concile de Chalcédoine (451) interdit aux clercs et aux moines, sous peine d'anathème, toute fonction militaire, comme aussi toute dignité civile[2]. Justinien Ier donna force de loi aux décisions des quatre conciles œcuméniques[3]. Les moines étaient ainsi exemptés de tout service militaire[4]. Etant donné, du reste, qu'il était interdit en principe au moine de sortir de son couvent, il est évident qu'il ne pouvait être astreint à un service militaire.

Le moine ne pouvait, pas plus que le clerc, verser le sang et l'Eglise se montrait très rigoureuse en cette matière. Pachymère rapporte[5] que, sous le règne d'Andronic II Paléologue (1282-1328), le moine Hilarion du couvent de la Théotokos Périblepte[6] avait été envoyé pour inspecter les domaines du monastère. Attaqué par un parti ennemi, il réunit en hâte quelques hommes et de défendit vaillamment. Le fait parvint à la connaissance de l'higoumène du couvent et du patriarche, qui se disposèrent à prendre de sévères sanctions. Le malheureux moine demanda aide et protection à l'empereur, qui eut grand peine à fléchir le patriarche et à obtenir le pardon de son protégé. Les simples clercs n'étaient, du reste, pas mieux traités que les moines à ce point de vue. Sous Constantin VII Porphyrogènnète (913-959), un prêtre nommé Themel, était en train de dire sa messe, lors que son église fut attaquée par les Arabes. Sans prendre le temps d'ôter ses vêtements sacerdotaux, Themel s'élança sur les assaillants et en tua plusieurs. Il fut, pour ce fait, chassé du clergé par l'évêque et ne put obtenir sa reintégration[7]. Sous Michel VIII Paléologue (1261-1282), l'évêque d'Andrinople, Basile ou Barlaam, menait une vie peu édifiante et ne songeait qu'à batailler. Il osa demander à l'em-

---

1 Du Cange, Fam. Byz. 185 et références citées.
2 Cf. Marin, Les moines de Constantinople, p. 294 et note 4.
3 Justinien, Nov. V, 2; 131, 1.
4 C. Theod. I, 63, de decur.
5 Pachym. II, 596-597.
6 Sur ce monasrère, cf. R. Janin, op.cit., p. 227-231.
7 Cedr. II, 329.

pereur un commandement militaire. Michel VIII Paléologue le fit jeter en prison et aveugler[1].

L'Eglise avait horreur du sang. Lorsque Nicéphore II Phokas (959-963) voulut que l'on honorât comme martyrs les soldats tombés au champ d'honneur, le patriarche et les évêques protestèrent, en rappelant un canon de saint Basile le Grand, écartant des saints mystères pendant trois ans ceux qui avaient tué un ennemi pendant la guerre[2]. Dans ces conditions, l'Eglise devait se montrer intraitable pour les clercs et les moines, en pareil cas. Les moines, tout comme les clercs, n'avaient le droi de combattre qu' avec les armes de droite, *διὰ τῶν δεξιῶν ὅπλων*, c'est à dire les prières, et non avec les armes de gauche, *διὰ τῶν ἀριστερῶν ὅπλων*, c'est à dire, l'épée[3]. L'un des griefs des Grecs contre les Latins, était que l'Eglise romaine permettait aux prélats de prendre part aux batailles et de verser le sang. Aux yeux de l'Eglise grecque, c'était là un homicide[4]. Anne Comnène[5] exprime son indignation de voir un prêtre latin participer à un combat, ce qui, dit-elle, est contraire aux canons, aux lois et à l'Evangile. Anne Comnène avait raison et de nombreux conciles ont protesté contre les habitudes guerrières du clergé d'Occident[6]. Il est certain que les clercs et les moines byzantins observaient mieux l'interdiction canonique de porter les armes.

On peut, cependant, signaler quelques exceptions. Lorsque Longinos se révolta contre Anastase Ier (491-518), parmi les chefs de l'armée rebelle se trouvait l'évêque d'Apamée Conon, qui abandonna son siège épiscopal et se transforma de prêtre en soldat et stratège. Il mourut, du reste, de ses blessures[7]. Philippicus, mari de Gordian sœur de l'empereur Maurice, avait été tondu moine sur l'ordre de Phokas (602-610) et enfermé au monastère de Chrysopolis, qu'il avait fondé[8]. Héraclius le rappela, alors qu'il portait encore la tonsure ecclésiastique et lui confu un important commandement militaire, exercé auparavant par Crispus ou Priscus, gendre de Phokas. Philippicus fut

---

1 Pachym. I, 302.
2 Cedr. II, 369.
3 Nicétas 498.
4 Luchaire, Innocent III et la question d'Orient, Paris 1907, p. 240.
5 A. Comn. II, 44 B; II, 218, Leb.
6 Cf. Notes à l'Alexiade, Bonn 607 et B. Leib, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe s., Paris 1924, pp. 254-257.
7 Theoph. 213-214 B; 138 de B.
8 Theoph. 453 B; 293 de B. cf. Zonar. III, 199.

enseveli plus tard dans son ancien couvent de Chrysopolis, preuve que les moines ne lui avaient par gardé rancune de les avoir quittés[1]. Sous Anastase II (713-716), Jean, diacre de Sainte-Sophie, et logothète général, commandait une flotte. Il fut, du reste, massacré par ses propres soldats[2].

En vertu des règles ecclésiastiques, qui avaient force de lois, les moines ne pouvaient exercer aucune fonction publique. L'unique but, d'après saint Basile, de la vie religieuse étant de travailler à son propre salut[3], la vie entière du moine était absorbée par la prière, les offices et le travail. Il est par suite évident que le moine ne pouvait consacrer son temps à des fonctions publiques ou même à des occupations quelconques[4]. La Novelle 123 de Justinien Ier[5] interdit aux clercs, comme aux moines, d'exercer aucune charge fiscale, gestion de biens, fidejussions, procurations en justice ou autres, « ut non per hanc occasionem et sanctis domibus damnum fiat et sacra ministeria impediantur »[6]. Les lois, qui restreignaient la capacité des clercs étaient plus sévères encore pour les moines. Les moines étaient dispensés des tutelles et curatelles, alors que les prêtres, diacres et sous-diacres pouvaient en être chargés[7]. Les moines errants, *divagantes*, n'avaient pas droit à cette exemption[8].

Cependant, malgré l'interdiction faite aux moines d'exercer des fonctions publiques, on voit des moines appelés, à diverses reprises, par les empereurs à de hautes magistratures. Sous Justinien II (685-695 et 705-711), Théodote, moine d'un couvent de Thrace, fut nommé par l'empereur logothète et, comme tel, chargé de faire rentrer les impôts. Il s'acquitta de sa charge avec une si grande cruauté que le peuple finit par le brûler[9]. Sous Constantin VII Porphyrogénnète

1 Niceph. de CP 8.
2 Niceph. de CP 56; cf. Theoph. 590 B; 385 de B; Zonaras III, 245.
3 Justinien, Nov. 133, 2. Cf. M a r i n, Les moines de Constantinople, p. 110.
4 Justin. Nov. 133: quomodo operteat monachos vivere, passim et ch. VI: oportet duplex hoc opus monachis esse, aut divinis vacare Scripturis aut quae monachos decet meditari et operari.
5 Justin. Nov. 123, c. VI: ut clericis a muneribus personalibus et negotiis secularibus abstineant.
6 Cf. Cod. Just. I, 3, 52, de episc.: ut aliis omnibus derelictis. Dei omnipotentis ministeriis inhaereant.
7 Justin. Nov. 123, c. V, Cf. cependant pour les prêtres et diacres, Cod. Just. I, 3, 52.
8 Just. Nov. 123, c. V.
9 Niceph. de CP, 42, 44. Cf. Cédrène I, 773.

26 - 10 - 1960

(913-959), un ancien moine, ὁ ἀπὸ τῶν μοναχῶν Marianos Argyre, qui avait pris part à la chute de Romain Ier Lécapène, fut créé par Constantin VII patrice et comte de l'Etable[1]. Il commanda une armée[2]. Il mourut misérablement[3]. Les chroniqueurs ne disent pas dans quelles conditions Marianos avait pris, puis déposé, la robe monastique. Sous Romain II (959-963), un certain Jean, eunuque et clrec, qui pour divers méfaits avait été enfermé dans un couvent et avait revêtu la robe monastique sur l'ordre de Constantin VII Porphyrogénnète, s'empressa, à la mort de ce dernier, de rejeter celle-ci et de reprendre l'habit de clerc, moins difficile à porter. Romain II le prit alors à son service, mais le patriarche Polyeucte indigné somma l'empereur de chasser de la Cour ce renégat, ὡς ἐξομοσάμενον τὸ τῶν μοναζόντων ἐπάγγελμα. L'empereur objecta que son protégé n'avait pas pris en réalité l'habit monastique et n'avait pas été consacré moine, mais qu'il avait simplement feint, par crainte, de mener la vie religieuse. Le patriarche finit par céder. Le pseudo-moine Jean vécut dans le monde, sous le règne de Romain II et s'empressa ensuite de reprendre l'habit monastique, sans d'ailleurs changer d'âme[4]. Il semble donc qu'il n'était pas facile pour un moine de rentrer dans la vie civile, car le patrarche veillait et les empereurs eux-mêmes étaient forçés de ne pas heurter trop ouvertement son autorité. Sous Michel IV (1034-1041), le moine Jean l'orphanotrophe, ministre de l'empereur, mena la politique de l'Empire[5].

Les clercs, soumis à la même interdiction d'exercer des fonctions publiques, rompaient plus facilement que les moines leurs engagements religieux, pour rentrer dans le siècle. Sous Anastase Ier (451-518), le patrice Appion, qui avait exercé les hautes fonctions d'intendant général des armées, et avait été préfet des prétoires[6] fut disgrâcié et exilé[7] et forcé d'entrer dans les ordres à Nicée[8]. Justin Ier le rappela et le

1 Th. Cont. 435-436; 752; 921. Cf. Leo Gram. 328; Cedr. II, 323.
2 Th. Cont. 454, 480.
3 Th. Cont. 438.
4 Cedr. II, 339. Cf. Glycas 564, 565. Il ne semble pas qu'il s'agisse de Jean Charinas, nommé protospathaire, patrice et grand hétaireiarque (Th. Cont. 470, 757). Cf. G. S c h l u m b e r g e r, Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicéphore Phocas, Paris 1890, p. 21.
5 Mich. Attal. 11.
6 Malalas 398. Chr. Pasc. 612. Procope, Bel. Pers. 39-40. Theoph. 225, 226, 227 B; 146, 147, 148 de B.
7 Marcell. comes, an 510.
8 Theoph. 256 B; 166 de B.

nomma préfet des prétoires[1]. Bardas Phokas, fils de Léon Phokas et neveu de Nicéphore II Phokas, révolté contre Jean Ier Tzimiskès, avait été tonsuré clerc. Basile II le rappela, le créa magistros et le mit à la tête d'une armée contre Bardas Sklèros. Révolté ensuite contre Basile II, il fut tué[2]. Sous Constantin IX Monomaque (1042-1054), un certain Nicéphore, eunuque, abandonna son état de prêtre, ἀπωσάμενος τὴν ἱερωσύνην et, grâce à la protection de l'empereur, fut nommé recteur et stratopédarque et chargé de diriger une expédition en qualité de stratège autokrator. Ce singulier général conduisit l'armé à un désastre[3].

Les moines, par contre, n'étaient pas incapables d'obtenir des dignités ecclésiastiques, même les plus hautes et nombreux furent les moines, qui parvinrent à l'épiscopat ou au patriarcat. A certaines époques même, les plus importantes dignités ecclésiastiques semblent avoir été accordées de préférence aux moines, au grand déplaisir des clercs[4].

L'Eglise admettait que l'on pût recevoir dans les monastères les personnes mariées, mais, pour éviter tout conflit, elle exigeait le consentement du conjoint resté, dans le siècle. Toutefois, si le consentement n'était pas accordé, on admettait le postulant comme novice[5]. Le noviciat durait trois ans et ce n'est qu'après ce délai que le moine faisait sa profession de foi religieuse[6]. D'après la législation de Justinien Ier, le novice conservait pendant les trois ans de noviciat son costume laique[7]. La coutume s'établit, du reste, de permettre au novice de recevoir la tonsure et l'habit monastique au bout de six mois[8]. Souvent, au surplus, de hauts personnages recevaient la tonsure et l'habit monastique dès leur entrée volontaire ou forcée au monastère. Les anciennes règles sur le noviciat avaient, du reste, été modifiées par le patriarche Photius[9].

Après avoir subi la tonsure et revêtu l'habit noir des moines, le moine ne devait plus quitter son couvent, du moins sans autorisation.

---

1 Malalas 441, Chr. Pasc. 612; Theoph. 256B, 166 de B.
2 Zonar. III, 527, 544.
3 Cedr. II, 593, 597, 598, 599.
4 Pachym. II, 186-187.
5 Cf. Marin, Les moines de CP, p. 112.
6 Marin, op cit., 112-113.
7 Justin. Nov. V, ch. 2.
8 Marin, op.cit., 113.
9 Marin, op.cit., 161-162.

Isaac II Ange (1185-1195) fit déposer le patriarche Basile II Kamatèros, pour avoir permis a de nobles femmes, tondues moniales malgré elles, sur l'ordre d'Andronic Ier Comnène, de quitter la robe noire des moniales et de rentrer dans le monde[1].

La loi se montrait sévère pour le moine fugitif. Il était contraint de reprendre le costume ecclésiastique, malgré son indignité[2] et reintégré de force dans son couvent, après avoir été déchu des fonctions et dignités qu'il pouvait avoir acquises[3]. Même en cas de récidive, le moine fugitif était réintégré de force dans son couvent. D'après l'ancienne loi, le moine récitiviste était chassé et inscrit d'autorité dans la milice[4]. Léon VI, estimant cette disposition inconvenante, s'élève contre cette disposition[5]. Toute fois, le moine, pour faute grave, pouvait être chassé de son couvent[6]. Dans ce cas, il pouvait être l'objet de sanctions sévères, à la requête du patriarche ou de l'autorité publique. Cependant, il est certain que, grâce à des protections occultes ou à des subterfuges, bien des moines parvenaient à conquérir une sorte de liberté et grossissaient la phalange de ces moines errants ou gyrovagues, si fréquents à Byzance[7]. Ces moines, plus ou moins suspects mais intrigants et habiles, finissaient parfois par prendre une influence considérable dans l'Etat. Ils étaient d'ailleurs, toujours prêts, s'ils y avaient avantage, à déposer l'habit monastique et à rentrer dans le siècle.

Au cours des siècles, de nombreux abus s'étaient produits dans la vie monastique et peu à peu l'austère discipline des monastères s'était relâchée. Certaines personnes prenaient l'habit monastique, sans quitter leur maison et sans remplir les devoirs de la vie religieuse. Un concile de 861 dut prendre des mesures sévères pour réprimer cette coutume[8]. De plus, la vie mondaine avait pénétré dans divers couvents

---

1 Nicétas 530.
2 Novelle VII; P. Noailles-A. Dain, Les Novelles de Léon VI le Sage, Paris 1944, p. 36-37.
3 Justin. Nov. 123, de monacho monasterium deserente, ch. 15: apposito sibi cingulo, aut dignitate aut militia nudabuntur et curiali fortunae propriae civitatis tradentur. Cf. id. ch. 42: militia et honore, si quem habet, prius spoliatum, in monasterium mitti. Cf. Cod. Just. I, 3, 53.
4 Justin. Nov. 123, ch. 42.
5 Novelle VIII, P. Noailes-A. Dain, op.cit., p. 38-41.
6 Justin. Nov. 133, ch. V et VI. Cf. Marin, op.cit., 126.
7 Pachym. I, 313-314.
8 Marin, op.cit., 157-158.

transformés en « chapitres nobles »[1]. Les hauts personnages et les grandes dames s'accommodaient mal aux règlements trop étroits et prenaient parfois des libertés excessives. Les grands couvents de Byzance, dans lesquels des princes et princesses du sang, ainsi que des hommes politiques, venaient souvent se réfugier, devenaient parfois des foyers d'intrigues et de scandales.

D'un autre côté, le séjour de la capitale était pernicieux pour les moines et Nicétas[2] déclare que les moines devaient fuir Constantinople comme jadis Ulysse fuyait le chant perfide des Sirènes. C'est qu'à cette époque, bien de moines n'avaient de moine que la tonsure, le costume et la longue barbe[3]. Isaac II Ange, après sa restauration, fut entouré d'une foule de moines, à longue barbe, portant le costume monastique pour la honte de l'Eglise et festoyant à la table impériale[4]. Sous Michel VIII Paléologue, une multitude de moines, en rupture de couvent menait une ardente campagne contre l'empereur[5]. Aussi, sous Andronic II Paléologue (1282-1328), le patriarche Athanase Ier, ancien moine, tenta de réformer le monachisme en faisant rentrer, tout au moins, dans la règle les moines, qui menaient une vie mondaine, souvent même scandaleuse[6]. Certains moines alors montaient à cheval, fréquentaient les places publiques et les théâtres, pénétraient dans les familles riches pour en tirer profit et vivaient largement aux dépens des femmes superstitieuses et crédules. Athanase obligea ces moines à réintégrer les couvents, sous peine d'être jetés en prison ou exilés. Mais il en fut des efforts d'Athanse, comme au XIIème siècle, sous les Comnènes, des efforts d'Eustathe de Thessalonique[7]. Athanase mort, l'indiscipline des moines recommença[8].

Le costume monastique est désigné par de nombreuses expressions. On peut citer les suivantes:

— *τῆς πνευματικωτέρας ἀμφιάσεως*[9].

---

[1] Ch. Diehl, Figures byzantines II, Paris 1948, 76-77. L'impératrice Irène Doukas.
[2] Nicétas 271.
[3] Nicétas 271.
[4] Nicétas 737.
[5] Pachym. I, 313.
[6] Cf. H. Beck, Kirche u. theologische Literatur im byzantinischen Reich., München 1959, 692.
[7] Cf. H. Beck, op.cit., 635.
[8] Nic. Gregor. I, 182-183.
[9] Nicétas 288.

— *τὸ μέλαν ἄμφιον*[1].
— *τὸ μοναχικὸν ἄμφιον*[2].
— *τὸ ἔνδυμα τὸ μοναχικόν*[3].
— *μελαμφορῶν*[4] *μελαμφοροῦσα*[5].
— *τὰ μοναχικά*[6].
— *τὰ μοναχῶν*[7].
— *περιβολὴ μοναχική*[8].
— *τὰ μέλανα ῥάκη*[9].
— *τὰ ῥάκη τὰ μοναχικά*[10].
— *τὸ ῥάκος*[11].
— *τὸ τρίχινον ῥάκος*[12].
— *μέλαινα στολή*[13].
— *τὸ ἀγγελικὸν σχῆμα*[14].
— *τὸ θεοφιλὲς σχῆμα*[15].
— *τὸ τῆς μετανοίας σχῆμα*[16].
— *τὸ μοναδικὸν σχῆμα*[17].
— *τὸ τῶν μοναχῶν σχῆμα*[18].
— *τὸ τριβώνιον*[19].
— *τὸ τριβώνιον κατὰ μονάζοντας*[20].
— *τριβωνίου μέλανος*[21].
— *μέλαν χρῶμα*[22].

R. GUILLAND

---

[1] Nicétas 189, 530.
[2] Glykas 564.
[3] Zonar. III, 731.
[4] M. Attal. 59.
[5] G. Acropol. 169, 304.
[6] Theoph. 783, 784 B, 501-502 de Boor.
[7] Cedr. II, 712.
[8] Zonar. III, 312.
[9] Anne Comn. I, 134 b; I, 103 Leib.
[10] Cedr. II, 648.
[11] Zonar. III, 604, 719; Nicétas 288.
[12] M. Attal. 59.
[13] Zonar. III, 313.
[14] An. Comn. I, 134; I, 103 Leib; Ps.-Cod. 160.
[15] Nicétas 737.
[16] Cantac. I, 400.
[17] Cedr. II 43; Nicétas 288; Bryenne 125; Acropol. 20. Gregor. III, 726.
[18] Cedr. II, 539.
[19] Gregor. III, 238.
[20] Zonar. III, 730.
[21] Nicétas 283.
[22] Zonar. III, 733.

ΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΑΤΟΝΤΑΡΧΟΥ ΛΟΓΓΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΤ' ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ ΔΥΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ

Ἡ μορφὴ τοῦ Ἑκατοντάρχου Λογγίνου, ὁ ὁποῖος ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατιωτῶν παρέστη κατὰ τὴν Σταύρωσιν καὶ ἀνωμολόγησε τὴν θειότητα τοῦ Ἰησοῦ, πολὺ ὀλίγον ἀπησχόλησε μέχρι σήμερον τοὺς μελετητὰς τῆς ὀρθοδόξου εἰκονογραφίας. Ἐντελῶς ἐξ ἄλλου ἀνύπαρκτος εἶναι ἡ ἔρευνα περὶ τῆς ἀπεικονίσεως τῶν δύο στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι, συμφώνως πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὡμολόγησαν καὶ αὐτοὶ τὸν Χριστὸν καὶ ἐμαρτύρησαν μετὰ τοῦ Λογγίνου, συνεορτάζονται δὲ τὴν αὐτὴν μὲ ἐκεῖνον ἡμέραν, δηλαδὴ τὴν 16ην Ὀκτωβρίου. Ἐν τούτοις λεπτομερὴς ἐξέτασις μερικῶν παραστάσεων τῆς Σταυρώσεως ἐπιτρέπει, ὡς θὰ ἴδωμεν, νὰ διαπιστώσωμεν τὴν ὕπαρξιν εἰκονογραφικῆς παραδόσεως σχετιζομένης πρὸς τοὺς δύο αὐτοὺς στρατιώτας.

Ἡ παροῦσα μελέτη σκοπὸν ἔχει ἀφ' ἑνὸς τὴν διάλυσιν τῆς συγχύσεως, τῆς ἐπικρατούσης μεταξὺ τῶν δυτικῶν ἰδίως ἐρευνητῶν, ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ ὀνόματος Λογγῖνος, μὲ τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸς εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἁγιολογικὴν παράδοσιν ὁ Ἑκατόνταρχος, ὁ παριστάμενος κατὰ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Κυρίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἔρευναν τῶν παραστάσεων τῶν δύο στρατιωτῶν, ποὺ ἐπίστευσαν εἰς τὸν Χριστὸν μετὰ τοῦ Λογγίνου καὶ ἐμαρτύρησαν μετ' αὐτοῦ.

Βεβαίως ἡ παροῦσα ἔρευνα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαντλήσῃ τὸ δυσχερέστατον αὐτὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τῆς παραστάσεως τῶν δύο στρατιωτῶν μαρτύρων, καὶ τοῦτο, διότι ὁ ἀριθμὸς τῶν μνημείων, ποὺ εἴχομεν ὑπ' ὄψει καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἀνεύρομεν ἴχνη τοιαύτης εἰκονογραφικῆς παραδόσεως, ἦτο ἀρκετὰ περιωρισμένος. Δύναται ὅμως, νομίζω, ἡ προκειμένη ἐργασία νὰ δώσῃ ἀφορμὴν εἰς περαιτέρω ἐρεύνας ὄχι μόνον τῶν μνημείων, ἀλλὰ καὶ τῶν κειμένων τῶν σχετικῶν μὲ τὸ ζήτημα αὐτό, κειμένων, τῶν ὁποίων κατὰ τὴν ἐργασίαν μου αὐτὴν διεπίστωσα μὲ ἀρκετὴν πιθανότητα τὴν ὕπαρξιν, ἀλλὰ ποὺ εἴτε ἐχάθησαν εἴτε ὅμως καὶ νὰ σώζονται καὶ νὰ διέφυγον τὴν προσοχήν μου.

I.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατιωτῶν, τῶν παρευρισκομένων εἰς τὸν Γολγοθὰν κατὰ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ, φέρεται εἰς τὰ Εὐαγγέλια ἀνωνύμως εἴτε μὲ τὸ λατινικὸν ὄνομα τοῦ στρατιωτικοῦ του βαθμοῦ *κεντυρίων* (Μάρκ. 15.39, 44.45) εἴτε μὲ τὸ ἐξελληνισμένον *ἑκατόνταρχος* (Ματθ. 27.54, Λουκ. 23.47). Τὸ ὄνομα Λογγῖνος εὑρίσκεται μόνον εἰς τὸ ἀπόκρυφον κείμενον τῶν Πράξεων τοῦ Πιλάτου[1], ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἁγιολογικὴν παράδοσιν[2].

Ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τοῦ ὀνόματος τούτου, Λογγῖνος, εἶναι πράγματι περίεργος ἡ σύγχυσις ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τὴν παράδοσιν τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἤδη τὸν 16ον αἰῶνα ὁ περίφημος Ἑρρῖκος Στέφανος (Henri Estienne) ὁ συγγραφεὺς τοῦ γνωστοτάτου Θησαυροῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, συγχέει κατὰ τρόπον ἀπίθανον τὸν Ἑκατόνταρχον μὲ τὸν στρατιώτην, ὁ ὁποῖος, συμφώνως πρὸς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον (19.34), ἐλόγχισε τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ὄνομα Λογγῖνος παράγεται ἀπὸ τὴν λόγχην[3]. Τὴν σφαλερὰν αὐτὴν γνώμην παρεδέχθησαν πλεῖστοι δυτικοὶ συγγραφεῖς, τελευταῖον δὲ καὶ ὁ Réau, ὁ ὁποῖος μάλιστα πιστεύει, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὸ μυθικὸν πρόσωπον τοῦ Λογγίνου εἶναι ἡ προσωποποίησις τῆς λόγχης καὶ ὅτι τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τὴν συγχώνευσιν τοῦ πεζοῦ λογχοφόρου στρατιώτου τοῦ λογχίσαντος τὸν Ἰησοῦν καὶ τοῦ ἐφίππου ἑκατοντάρχου[4]. Ὁμιλῶν δὲ περὶ τῆς εἰκονογραφικῆς παραστάσεως τοῦ Λογγίνου, παρατηρεῖ ὅτι «τὸ κύριον χαρακτηριστικόν του εἶναι ἡ λόγχη, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προέρχεται τὸ ὄνομά του καὶ ποὺ τοῦ χρησιμεύει ὡς λαλοῦν σύμβολον»![5]

Ἐντελῶς, νομίζω, περιττὴ εἶναι κάθε προσπάθεια ἀναιρέσεως ὅλων αὐτῶν τῶν ἀνακριβειῶν, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν πλήρη ἄγνοιαν τῆς ὀρθοδόξου εἰκονογραφικῆς παραδόσεως. Εἶναι φανερὸν ὅτι καὶ ὁ Réau καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἐβασίσθησαν εἰς τὰ δυτικὰ καὶ μόνον μνημεῖα. Ἄλλως ἔχουσιν ὅμως τὰ πράγματα εἰς τὴν ὀρθόδοξον εἰκονογραφίαν. Ὁ Ἑκατόνταρχος Λογγῖνος εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως καὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν

---

[1] C. Tischendorf, Evangelia apocrypha, ἔκδ. 2α, Lipsiae 1876, 309: « *Λογγῖνος δὲ ὁ ἑκατόνταρχος ἱστάμενος εἶπεν...* ». Πρβ. καὶ F. G. Holweck, A Biographical Dictionnary of the Saints, London 1924, 614.

[2] H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxellis 1902, 141 κ.ἑξ. Πρβ. καὶ τὸ Συναξάριον τοῦ Μηναίου εἰς τὰς 16 Ὀκτωβρίου.

[3] Τὸ κείμενον παραθέτει ὁ L. Réau, Iconographie de l'art chrétien, II. 2, Paris 1958, 813.

[4] Réau, ἔνθ' ἀν., 812.

[5] Αὐτόθι, 814.

ἅλωσιν χρόνων οὔτε λόγχην κρατεῖ, πλὴν σπανιωτάτων τινῶν ἐξαιρέσεων, οὔτε ἔφιππος εἰκονίζεται, ἐκτὸς ἐλαχίστων μεταγενεστέρων μνημείων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις εἶναι λίαν καταφανής.

Ὁ Du Cange ἐξ ἄλλου, παραθέτων εἰς τὸ Γλωσσάριόν του (ἐν λ. Λογγῖνος) τὴν περίεργον πληροφορίαν, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος εἰς τὸ Περὶ θεμάτων ἔργον του, ὅτι « *Λογγίνους γὰρ ἔλεγον τοὺς χιλιάρχους καὶ κεντουρίωνας τοὺς ἑκατοντάρχους* » (Bonn, σ. 13.3), θεωρεῖ τὸ Λογγῖνος « *idem qui Λογχάρχης* ». Πῶς τὸ Λογγῖνος περιέπεσεν εἰς τὴν σημασίαν τοῦ χιλίαρχος, ἂν βεβαίως ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρογεννήτου εἶναι ἀκριβής, δὲν γνωρίζω οὔτε εἶμαι ὁ ἐνδεδειγμένος νὰ δώσω οἱανδήποτε ἐξήγησιν. Ὁ συσχετισμὸς ὅμως ὑπὸ τοῦ Du Cange τοῦ ὀνόματος Λογγῖνος πρὸς τὸν Λογχάρχην ὀφείλεται, νομίζω, εἰς τὴν σύγχυσιν, τὴν ὁποίαν εἴδομεν καὶ εἰς τὸν Ἑρρῖκον Στέφανον, τὴν σύγχυσιν δηλαδὴ πρὸς τὴν λόγχην [1]. Εἰς τὴν προκειμένην πάντως περίπτωσιν τοῦ Λογγίνου τῆς Σταυρώσεως εἶναι φανερὸν ὅτι δὲν εἶναι διόλου πιθανὴ ἡ συσχέτισις πρὸς τὸν Λογγῖνον - Χιλίαρχον, δεδομένου ὅτι ὁ κατὰ τὴν Σταύρωσιν παριστάμενος ἐπὶ κεφαλῆς τῶν στρατιωτῶν ῥητῶς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν Εὐαγγελιστῶν ὅτι εἶχε τὸν βαθμὸν τοῦ ἑκατοντάρχου καὶ ὄχι τὸν ἀνώτερον τοῦ χιλιάρχου.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καππαδοκίας εὑρίσκομεν εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Σταυρώσεως τὸ ὄνομα *Λονχῆνος* [2], τὸ ὁποῖον φέρεται καὶ ὑπὸ τοὺς τύπους *Λονγῆνος* [3], *Λουνγῆνος* [4] καὶ *Λουγῖνος* [5]. Τοῦτο ὅμως συνοδεύει πάντοτε τὸν στρατιώτην, τὸν λογχίζοντα τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ, οὐδέποτε δὲ τὸν Ἑκατόνταρχον. Εἶναι βεβαίως προφανὲς ὅτι τοῦτο ὀφείλεται πράγματι εἰς σύγχυσιν πρὸς τὴν πρᾶξιν, ποὺ ἐκτελεῖ ὁ στρατιώτης, τὸν λογχισμὸν δηλαδὴ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἐσταυρωμένου, ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὰς ἰδίας τοιχογραφίας ὁ στρατιώτης ὁ ἀντίστοιχος πρὸς τὸν λογχίζοντα, ὁ ὑψῶν πρὸς τὸν Ἰησοῦν τὸν κάλαμον μὲ τὸν σπόγγον, τὸν ἐμποτισμένον εἰς τὸ ὄξος, συνοδεύεται μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἔσοπος* [6] προελθοῦσαν ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸν *ὕσσωπον*, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται εἰς τὸ Εὐαγγέλιον κατὰ Ἰωάννην [7].

---

[1] Σύγχυσιν τοῦ Λονχῆνος πρὸς τὸ Λογγῖνος - Χιλίαρχος τοῦ Πορφυρογεννήτου φαίνεται παραδόξως παραδεχόμενος καὶ ὁ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, 425, σημ. 1.

[2] G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Κείμενον, I. 2, 390, 414, 446, 464.

[3] Αὐτόθι, II. 1, 200.

[4] Αὐτόθι, I. 1, 131, 190, 282.

[5] Αὐτόθι, I. 1, 224.

[6] Αὐτόθι, I. 1, 102, 131, 190, 224, 282, I. 2, 414, 446 κ.ἄ.

[7] « *...οἱ δὲ πλήσαντες σπόγγον ὄξους καὶ ὑσσώπῳ περιθέντες προσήνεγκαν αὐτοῦ τῷ στόματι* » (Ἰωάν. 19. 29).

Τὸ ἐκ τῆς συγχύσεως ὅμως πρὸς τὸν λογχισμὸν προελθὸν ὄνομα τοῦ λογχίζοντος στρατιώτου ἢ τὸ λογοπαίγνιον αὐτό, ὅπως ὄχι πολὺ ἴσως ἐπιτυχῶς τὸ ὀνομάζει ὁ Jerphanion [1], εἶναι πολὺ παλαιότερον τῶν καππαδοκικῶν τοιχογραφιῶν. Τὸ εὑρίσκομεν πράγματι ὑπὸ τὸν τύπον *Λογῖνος* εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ συριακοῦ Εὐαγγελίου τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας, γραφέντος καὶ διακοσμηθέντος τὸ 586 ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ραβουλᾶ εἰς μονὴν τῆς Μεσοποταμίας [2]. Ὁ Grüneisen, βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ὄνομα *Λογῖνος* εἶναι ἡ μόνη ἑλληνικὴ ἐπιγραφὴ εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ συριακοῦ τούτου χειρογράφου, ἐπίστευεν ὅτι αὕτη προσετέθη ἀργότερον ἀπὸ κάποιον Ἕλληνα ἢ ἑλληνίζοντα μοναχόν [3]. Τοῦτο ὅμως ὑπ' οὐδενὸς ἔγινε παραδεκτόν. Ἀντιθέτως πάντες σήμερον πιστεύουν ὅτι ἡ μικρογραφία αὐτὴ τῆς Σταυρώσεως, ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι ὁλοσέλιδοι τοῦ χειρογράφου, εἶναι ἀντίγραφα ἑλληνικοῦ προτύπου ἀντιπροσωπεύοντος τὴν συροπαλαιστινιακὴν καὶ γενικώτερον τὴν ἀνατολικὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν [4]. Κατὰ τὴν πιθανωτάτην μάλιστα γνώμην τοῦ Morey, ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ εἶναι ἓν ἴχνος τοῦ ἑλληνικοῦ προτύπου, τὸ ὁποῖον εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ μοναχὸς Ραβουλᾶς [5].

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ἠδύνατο νὰ ἔχῃ κάποιαν πιθανότητα ἡ γνώμη τοῦ Grüneisen, ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ *Λογῖνος* εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ συριακοῦ Εὐαγγελίου εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη, ὑπάρχει καὶ ἄλλο μνημεῖον ὀλίγον μεταγενέστερον τῆς τοιχογραφίας αὐτῆς, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκομεν τὴν ἰδίαν ἐπιγραφὴν λατινιστί: *Longinus*, συνοδεύουσαν τὸν στρατιώτην τὸν λογχίζοντα τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Εἶναι τὸ μνημεῖον τοῦτο ἡ κατὰ τὸν 8ον αἰῶνα γενομένη τοιχογραφία εἰς τὴν ἐκκλησίαν Sancta Maria Antiqua, τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς τὸ Forum τῆς Ρώμης [6]. Ἡ τοιχογραφία αὐτή, ἔργον Ἕλληνος πιθανώτατα ζωγράφου ἐξ Ἀνατολῆς, ἀντιγράφει, ὅπως

---

[1] G. de Jerphanion, La voix des monuments, I, Paris - Bruxelles 1930, 163.

[2] Εἰκὼν προχείρως παρὰ Ch. R. Morey, Early Christian Art, 2α ἔκδ. Princeton 1953, εἰκ. 126. Πρβ. καὶ σ. 120. Ἐπίσης ἐν Cabrol, Dictionnaire d'Archéologie crétienne et de Liturgie, III. 2, σ. 3075, εἰκ. 3380. Λεπτομέρεια μεγεθυσμένη ἐν L. Grondijs, L'iconographie byzantine du Crucifié mort sur la croix, Bruxelles (1941), πίν. II.

[3] W. de Grüneisen, Sainte Marie Antique, Rome 1911, 539.

[4] Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, 2α ἔκδ., Paris 1925 - 1926, I, 253. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, I, 295. G. Millet, L'art byzantin ἐν A. Michel, Histoire de l'art, I. 1. 229.

[5] Morey, ἔνθ' ἀν., 120.

[6] Grüneisen, ἔνθ' ἀν., πίν. LX. 1. Ἔγχρωμος ἀπεικόνισις αὐτόθι, πίν. XXXIX. Ἐπίσης προχείρως παρὰ Wulff, ἔνθ' ἀν., II, σ. 542, εἰκ. 475. Morey, ἔνθ' ἀν., εἰκ. 203.

ἤδη παρετηρήθη, συριακὸν πρότυπον ἐντελῶς ἀνάλογον πρὸς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μικρογραφίαν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ραβουλᾶ, ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν ἁπλοποιημένην[1]. Τὸ πρᾶγμα δὲν θὰ φανῇ ἀπίθανον εἰς τὸν ἔχοντα πρὸ ὀφθαλμῶν ὅτι ἡ ἐκκλησία Sancta Maria Antiqua, ὅπου ἡ τοιχογραφία, ἀνῆκεν εἰς μοναχοὺς ἐκ Συρίας[2], Ἕλληνας προφανῶς.

Τὴν σύγχυσιν τέλος μεταξὺ λογχισμοῦ καὶ Λογγίνου εὑρίσκομεν ἀκόμη καὶ εἰς τὸ γνωστὸν σύγγραμμα *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστική*, τὸ ἐσφαλμένως ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Γερμανόν, πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκεῖ πράγματι, προκειμένου περὶ τῆς λόγχης, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ ἱερεὺς διὰ ν' ἀφαιρέσῃ τὰς μερίδας ἀπὸ τὸν ἄρτον τῆς προσκομιδῆς, γράφεται: « *Ἀντὶ γὰρ τῆς λόγχης τῆς κεντησάσης τὸν Χριστὸν ἐν τῷ σταυρῷ ὑπὸ Λογγίνου, ἔστιν αὕτη ἡ λόγχη* » (Migne, P.G. 98, 397 c). Εἶναι, νομίζω, προφανὲς ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ πονήματος αὐτοῦ εἶχεν ὑπ' ὄψει του ἀνατολικὰς παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως, εἰς τὰς ὁποίας ὁ στρατιώτης ὁ λογχίζων τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ, συνωδεύετο, ὅπως εἰς τὰς καππαδοκικὰς τοιχογραφίας καὶ τὰ παλαιότερα ἀνατολικὰ μνημεῖα, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Λογγῖνος*.

Ἀπὸ τὴν γενομένην λοιπὸν ἔρευναν προκύπτει τὸ βέβαιον, κατὰ τὴν γνώμην μου, συμπέρασμα ὅτι ἡ σύγχυσις μεταξὺ τοῦ λογχισμοῦ τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ Λογγίνου εἶναι πολὺ παλαιὰ εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολήν. Σπουδαιότερον ὅμως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο Λογγῖνος συνοδεύει πάντοτε τὸν στρατιώτην τὸν λογχίζοντα τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου, οὐδέποτε δὲ τὸν Ἑκατόνταρχον, πρὸς τὸν ὁποῖον οὐδόλως σχετίζεται.

Ὁ Ἑκατόνταρχος εἰς τὰς καππαδοκικὰς τοιχογραφίας τῆς Σταυρώσεως συνοδεύεται, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Λογγῖνος ἑκατόνταρχος*[3] ἢ καὶ ἁπλῶς *Ὁ ἑκατόνταρχος*[4]. Πλὴν δὲ τῆς Καππαδοκίας, καὶ εἰς ἄλλας, ἐπαρχιακὰς ἰδίως, παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως εὑρίσκομεν ἀναγραφόμενον παρὰ τὸν Ἑκατόνταρχον τὸ ὄνομά του, ὅπως π.χ. εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1202 τοιχογραφίαν τῆς Μονῆς Κλεισούρας (Παληομονάστηρο) παρὰ τὸ χωρίον Βρονταμᾶς τῆς Λακωνικῆς, ὅπου ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἑκατοντάρχου ἀναγινώσκεται: « *Λουκκῆνος ὁ ἑκατόνταρχος ἰδὼν τὸν σεισμὸν κλπ.* »[5].

Οὕτω ἐγένετο καταφανὲς ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ἑκατοντάρχου Λογγῖνος οὐδεμίαν ἀπολύτως σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν λόγχην, ὅπως ἐσφαλμένως ὑποστη-

[1] Grüneisen, ἔνθ' ἀν., 325. Wulff, ἔνθ' ἀν., II, 542. Πρβ. τελευταῖον καὶ D. Talbot Rice, The Beginnings of Christian Art, London 1957, 112.

[2] Βλ. Jerphanion, La voix des monuments, I, 163.

[3] Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Κείμενον, I. 2, 348.

[4] Αὐτόθι, I. 2, 414, 446, 464, II. 2, 346.

[5] Περιγράφεται ὑπὸ Ν. Δρανδάκη, Ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Κλεισούρας ἢ Παληομονάστηρο Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθῆναι 1958, 14.

ρίζουν οἱ δυτικοὶ ἐρευνηταί. Πρόκειται περὶ κυρίου ὀνόματος ὄχι ἀσυνήθους εἰς ἀρχαίας ἐπιγραφάς[1], γνωστὸς δὲ εἶναι, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, ὁ σοφιστὴς Λογγῖνος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπεδίδετο παλαιότερον τὸ « Περὶ ὕψους » σύγγραμμα.

Ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφικὴν παράστασιν τοῦ Ἑκατοντάρχου Λογγίνου, δέον νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οὗτος ὡς μεμονωμένη μορφή, ἔξω δηλαδὴ τῆς σκηνῆς τῆς Σταυρώσεως, σπανιώτατα ἀπαντᾷ. Ἐκ τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ἐγὼ τοὐλάχιστον, δὲν θὰ ἠδυνάμην ν' ἀναφέρω ἄλλην ἀπεικόνισίν του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὑρισκομένην εἰς τὴν ἐξ ἐλεφαντόδοντος Σταυροθήκην, τὴν φυλασσομένην εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς τῶν Φραγκισκανῶν τῆς Cortona εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ γενομένην ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἢ τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτου[2]. Ἡ ἐπὶ τοῦ ἔργου ἄλλωστε τούτου ἀπεικόνισις τοῦ Λογγίνου ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐντὸς αὐτοῦ περιεκλείετο τμῆμα τιμίου ξύλου, ἐσχετίζετο δηλαδὴ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο στενῶς πρὸς τὴν Σταύρωσιν. Ἐκ δὲ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων μοῦ εἶναι γνωστὴ ἀπεικόνισις τοῦ Λογγίνου εἰς μεταγενεστέραν ἁγιορειτικὴν τοιχογραφίαν[3]. Τέλος περιγραφὴν τῶν χαρακτηριστικῶν του παρέχει ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων[4].

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ μαρτυρίου του, καθὼς καὶ τῶν δύο μετ' αὐτοῦ μαρτυρησάντων στρατιωτῶν, ταύτας θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω.

Τὸ γεγονὸς τῆς σπανιωτάτης ἀπεικονίσεως τοῦ Λογγίνου ὡς μεμονωμένης μορφῆς ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸ ὅτι οὗτος παριστάνεται φέρων φωτοστέφανον, ὡς ἅγιος δηλαδή, εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Σταυρώσεως. Τὴν παράστασιν δὲ αὐτὴν τοῦ Λογγίνου μὲ φωτοστέφανον εἰς τὴν Σταύρωσιν εὑρίσκομεν παλαιότερον, ὄχι ὅμως πολὺ συχνά, εἰς μνημεῖα ἀντιπροσωπεύοντα ἰδίως τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς, ὅπως αἱ τοιχογραφίαι τῆς Καππαδοκίας[5], καθὼς καὶ συριακαὶ[6] καὶ ἀρμενικαὶ[7]

[1] Πρβ. προχείρως Pape-Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigenamen, II, 810.

[2] A. Goldsmidt-K. Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen, II, Berlin 1934, πίν. XXX, 77 (εἰς τὴν δεξιὰν κάτω γωνίαν). Προχείρως τελευταῖον καὶ ἐν D. Talbot Rice-M. Hirmer, Kunst aus Byzanz, München 1959, πίν. 121. Πρβ. καὶ σ. 67, ἀριθ. 120, 121.

[3] Παρεκκλήσιον τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Μονὴν Διονυσίου: G. Millet, Monuments de l'Athos. I. Les peintures, Paris 1927, πίν. 212. 1.

[4] Διονυσίου, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, 194.

[5] Jerphanion, Les églises de Cappadoce, 2ον λεύκωμα, πίν. 84. 2, 100. 1, 116. 2, 127. 1. 3ον λεύκ. πίν. 199. 1.

[6] W. H. P. Hatch, Greec and Syrian Miniatures in Jerusalem, Cambridge, Massachusetts 1931, πίν. LXVI.

[7] S. Der Nersessian, Manuscrits arméniens illustrés, Paris 1937,

μικρογραφίαι χειρογράφων. Ἡ ἀπεικόνισις ὅμως τοῦ Ἑκατοντάρχου μὲ φωτοστέφανον γίνεται πολὺ συχνοτέρα εἰς τὰ μνημεῖα τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων[1].

Μὲ τὸν φωτοστέφανον αὐτὸν τὸν περιβάλλοντα τὴν κεφαλὴν τοῦ Λογγίνου οἱ βυζαντινοὶ ἁγιογράφοι ἠθέλησαν νὰ καταστήσουν φανερὸν ὅτι οὗτος εἶχε καταταγῆ μεταξὺ τῶν ἁγίων κατ' αὐτὴν τὴν Σταύρωσιν, ἀπὸ τῆς στιγμῆς δηλαδή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀνεγνώρισε τὸν Ἰησοῦν υἱὸν Θεοῦ (Ματθ. 27.54, Μάρκ. 15.39).

II.

Κατὰ τὸ Μηναῖον καὶ τὸ Συναξάριον, τὴν 16ην Ὀκτωβρίου ἑορτάζεται ὁμοῦ μετὰ τοῦ Λογγίνου καὶ ἡ μνήμη τῶν δύο στρατιωτῶν «*τῶν συναναιρεθέντων τῷ ἁγίῳ Λογγίνῳ*»[2]. Εἶναι οὗτοι οἱ δύο ἐκ τῶν στρατιωτῶν, ποὺ παρίσταντο μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἑκατόνταρχον κατὰ τὴν Σταύρωσιν καὶ ἐπίστευσαν εἰς τὸν Χριστόν, ὅπως καὶ ὁ Λογγῖνος, τὸν ὁποῖον ἠκολούθησαν εἰς Καππαδοκίαν, ὅπου καὶ ἐμαρτύρησαν μετ' αὐτοῦ.

Τοὺς δύο τούτους στρατιώτας εὑρίσκομεν εἰκονιζομένους μετὰ τοῦ Λογγίνου εἰς τὴν παράστασιν τοῦ μαρτυρίου του, ὅπως αὕτη διεσώθη, ἐκτὸς ἄλλων, εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βασιλείου Β', τὸ ὁποῖον ἀπόκειται εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Βατικανοῦ[3].

Οἱ Βυζαντινοὶ ὅμως ἁγιογράφοι ἠθέλησαν νὰ δηλώσουν, ὅπως ἔκαμον καὶ διὰ τὸν Λογγῖνον, τὴν μετάνοιαν καὶ τὴν εἰς Χριστὸν ὁμολογίαν τῶν δύο στρατιωτῶν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν σκηνὴν τῆς Σταυρώσεως. Ἔνδειξιν περὶ τούτου ἀρκετὰ σαφῆ μᾶς δίδει ἡ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος τοιχογραφία εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Γκράντατς τῆς Σερβίας. Εἰς τὴν δυστυχῶς λίαν κατεστραμμένην αὐτὴν παράστασιν διακρίνεται ὄπισθεν τοῦ Λογγίνου ἀνδρικὴ μορφὴ

πίν. XXVIII. Τῆς αὐτῆς, Armenia and the Byzantine Empire, Cambridge, Massachusetts 1945, πίν. XXVI.

[1] Πολλὰ παραδείγματα ἐν Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, εἰκ. 429 κ.ἑξ. Βλ. καὶ Α. Ξυγγόπουλον εἰς τὸ περιοδ. Πελοποννησιακά, 1, 1956, 37.

[2] Μηναῖον τῆς 16ης Ὀκτωβρίου. Συναξάριον: Delehaye, ἔνθ' ἀν., 143, 45.

[3] Il Menologio di Basilio II. Cod. Vatic. gr. 1613 (Codices e Vaticanis selecti, VIII). Torino 1907, πίν. 117. Ἡ ἀνέκδοτος μικρογραφία τοῦ Μηνολογίου, τοῦ περιεχομένου εἰς τὸν κώδ. Gr. Th. F. 1 τοῦ Lincoln College τῆς Ὀξφόρδης, ὁ ὁποῖος ἐγράφη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸν 14ον αἰῶνα, εἰκονίζει ἕνα μόνον στρατιώτην μετὰ τοῦ Λογγίνου. Ἕνα ἐπίσης στρατιώτην εὑρίσκομεν τὸν 16ον αἰῶνα εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς τραπέζης τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους: Millet, Monuments de l'Athos, πίν. 146. 2 (μεσαία ζώνη). Τὸ 1735 ὅμως ὁ Γεώργιος Μάρκου εἰς τὴν Φανερωμένην τῆς Σαλαμῖνος εἰκονίζει καὶ τοὺς δύο στρατιώτας.

φέρουσα, ὅπως καὶ ὁ Ἑκατόνταρχος, φωτοστέφανον[1]. Δὲν δύναται, κατὰ τὴν γνώμην μου, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ἡ μετὰ φωτοστεφάνου μορφὴ αὐτὴ εἰκονίζει ἕνα τῶν δύο πιστευσάντων στρατιωτῶν.

Ἀπὸ τὸν ἀσφαλῆ, ὅπως τοὐλάχιστον νομίζω, ταυτισμὸν τοῦτον ἐκκινοῦντες, δυνάμεθα ν' ἀνεύρωμεν τὸν στρατιώτην αὐτὸν εἰκονιζόμενον, ἀλλὰ κατὰ τρόπον λίαν συγκεκαλυμμένον, καὶ εἰς ἄλλας παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως.

Χαρακτηριστικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ἡ ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος τοιχογραφία εἰς τὴν Μαυριώτισσαν τῆς Καστοριᾶς (εἰκ. 1). Βλέπομεν δηλαδὴ ἐκεῖ, ὄπισθεν καὶ δεξιὰ τοῦ Λογγίνου, ἕνα στρατιώτην ἀτενίζοντα τὸν θεατὴν καὶ συγχρόνως δεικνύοντα διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς τὸν Ἐσταυρωμένον, ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Ἑκατόνταρχος[2]. Ἡ χειρονομία αὐτή, ποὺ ἐπαναλαμβάνει ἀκριβῶς τὴν χειρονομίαν τοῦ Λογγίνου, καὶ τὸ πρὸς τὴν θεατὴν ἐστραμμένον βλέμμα πείθουν, νομίζω, ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς τοιχογραφίας ἠθέλησε νὰ δηλώσῃ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ὅτι ὁ στρατιώτης οὗτος εἶναι εἷς τῶν δύο πιστευσάντων.

Εἰκ. 1. Τοιχογραφία τῆς Μαυριώτισσας Καστοριᾶς.

Τὸν στρατιώτην τοῦτον θὰ εὕρωμεν καὶ κατωτέρω εἰκονιζόμενον κατὰ τρόπον ὀλίγον διάφορον. Προηγουμένως ὅμως εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναζητήσωμεν εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως καὶ τὸν ἕτερον στρατιώτην τὸν ὁμολογήσαντα τὴν θειότητα τοῦ Ἰησοῦ. Ὡς σημεῖον ἐκκινήσεως θὰ μᾶς χρησιμεύσῃ καὶ πάλιν ἡ τοιχογραφία τοῦ Γκράντατς. Εἰς αὐτὴν βλέπομεν εἰκονιζόμενον μεταξὺ τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ τοῦ Ἑκατοντάρχου στρατιώτην εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τῆς συνθέσεως, ὁ ὁποῖος στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς

[1] Σχεδίασμα ἐν Millet, Recherches, σ. 449, εἰκ. 474. Ἐπίσης ἐν G. Millet, La peinture du moyen âge en Yougoslavie, Fasc. II. Album présenté par A. Frolow, Paris 1957, πίν. 100. 2. Φωτογραφία, αὐτόθι, πίν. 50. 3. Τὸ σχεδίασμα ἐν D. Bošković-S. Nenadović, Gradac, Beograd 1951, σ. 8, εἰκ. 5, δὲν φαίνεται πολὺ ἀκριβές.

[2] Σ. Πελεκανίδου, Καστοριά. Ι. Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 71α, 72α.

τὸν Λογγῖνον, διὰ δὲ τῆς ὑψουμένης ἀριστερᾶς δεικνύει τὸν Ἰησοῦν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Τοῦτον δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν κατὰ τρόπον ἀσφαλῆ, ἂν τὸν παραβάλωμεν πρὸς τὸν λίαν ἀνάλογον στρατιώτην, τὸν εἰκονιζόμενον ἐπὶ ἑνὸς ἐλεφαντίνου ἀναγλύφου τοῦ Μουσείου Kaiser Friederich τοῦ Βερολίνου[1] (εἰκ. 2). Εἰς τὸ ἀνάγλυφον δηλαδὴ αὐτὸ βλέπομεν εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν, μεταξὺ τοῦ

Εἰκ. 2. Ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον Βερολίνου.

Εἰκ. 3. Ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον Λονδίνου.

Ἐσταυρωμένου καὶ τοῦ Λογγίνου, τὸν ἴδιον στρατιώτην στρέφοντα ὁμοίως τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Ἑκατόνταρχον, δεικνύοντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν Ἰησοῦν, ἐνῷ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ λόγχην[2]. Τὸν στρατιώτην μὲ τὴν λόγχην εἰς τὴν δεξιὰν ἐπανευρίσκομεν καθ' ὅμοιον περίπου τρόπον εἰκονιζόμενον καὶ ἐπὶ ἑτέρου ἐλεφαντίνου ἀναγλύφου ἀποκειμένου εἰς τὸ Μουσεῖον South Kensington τοῦ Λονδίνου[3] (εἰκ. 3), μὲ τὴν μόνην διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ δὲν δεικνύει διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸν Ἰησοῦν, ἀλλὰ κρατεῖ μικρὸν δοχεῖον, ἡ ἑρμηνεία τοῦ ὁποίου θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ κατωτέρω.

Ἡ λόγχη, τὴν ὁποίαν κρατεῖ ὁ παρὰ τὸν Ἑκατόνταρχον στρατιώτης

[1] Goldsmidt-Weitzmann, Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen, II, πίν. LXIV, 196. Πρβ. καὶ Κείμενον, σ. 73, ἀριθ. 196. Ἐπίσης ἐν Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma 1940, II, πίν. LXXXVI.

[2] Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ εἰς τὸ Γκράντατς ὁ στρατιώτης ἐκράτει λόγχην, ὅπως συμπεραίνω ἀπὸ τὴν θέσιν τῆς μόλις διακρινομένης δεξιᾶς του χειρός.

[3] Goldsmidt-Weitzmann, ἔνθ' ἀν., II, πίν. VII, 23. Πρβ. καὶ Κείμενον, σ. 30, ἀρ. 23.

αὐτὸς εἰς τὰ ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ Λονδίνου, ἴσως δὲ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν λίαν κατεστραμμένην τοιχογραφίαν τοῦ Γκράντατς, μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν εἰκασίαν ὅτι οὗτος εἶναι ὁ λογχίσας τὴν πλευρὰν τοῦ Σωτῆρος ἐπὶ τοῦ σταυροῦ. Τὴν εἰκασίαν αὐτὴν ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ εἰς τὰ δύο ἀνάγλυφα δὲν εἰκονίζεται κατὰ τὸ ἀριστερὸν μέρος τῆς συνθέσεως, ὅπου ἡ

Εἰκ. 4. Εἰκὼν τῆς Μονῆς Σινᾶ.

Εἰκ. 5. Τοιχογραφία τῆς Μαυριώτισσας Καστοριᾶς.

νυγεῖσα πλευρὰ τοῦ Ἰησοῦ, ὁ λογχίζων αὐτὴν στρατιώτης, ὅπως τὸν βλέπομεν κατὰ κανόνα εἰς τὰς συνήθεις παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως[1]. Ἡ θέσις τοῦ λογχοφόρου τούτου στρατιώτου πλησίον τοῦ Ἑκατοντάρχου, πρὸς τὸν ὁποῖον στρέφει τὴν κεφαλήν, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ χειρονομία του δεικνύοντος τὸν Ἐσταυρωμένον, μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὸ λίαν πιθανὸν συμπέρασμα, ὅτι ὁ στρατιώτης οὗτος, ὁ νύξας μὲ τὴν λόγχην του τὴν πλευρὰν τοῦ νεκροῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ (Ἰωάν. 19.34), εἶναι ὁ ἕτερος τῶν δύο ποὺ ἐπίστευσαν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἐμαρτύρησαν μετὰ τοῦ Λογγίνου.

Τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ λογχίσαντος τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ καὶ μετανοήσαντος στρατιώτου αὐτοῦ εἶναι δυνατὸν ν' ἀνεύρωμεν εἰς σειρὰν ὅλην παραστάσεων τῆς Σταυρώσεως, εἰς τὰς ὁποίας ἡ μετάνοια καὶ ἡ εἰς Χριστὸν ὁμολογία του ὑποδηλοῦνται κατὰ διαφόρους τρόπους

[1] Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Γκράντατς τὸ μέρος τῆς συνθέσεως μεταξὺ τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἐσταυρωμένου εἶναι κατεστραμμένον, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν ἂν καὶ ἐκεῖ συνέβαινε τὸ ἴδιον.

Εἰς μίαν εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ, ἀνήκουσαν εἰς τὸν 11ον ἢ πιθανώτερον εἰς τὸν 12ον αἰῶνα, ὁ παρὰ τὸν Λογγῖνον ἱστάμενος στρατιώτης, ὁ στρέφων πρὸς αὐτὸν τὴν κεφαλήν, εἰς μὲν τὴν δεξιὰν κρατεῖ τὴν λόγχην, τὴν ἀριστερὰν ὅμως φέρει παρὰ τὴν παρειάν του[1] (εἰκ. 4), κάμνει δηλαδὴ τὴν τυπικὴν χειρονομίαν πόνου, λύπης καὶ συντριβῆς, μὲ τὴν ὁποίαν εἰκονίζεται σχεδὸν κατὰ κανόνα ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Σταυρώσεως. Εἶναι φανερὸν ὅτι μὲ τὴν χειρονομίαν αὐτὴν ἠθέλησεν ὁ ζωγραφήσας τὴν εἰκόνα νὰ ὑποδηλώσῃ τὴν μετάνοιαν τοῦ στρατιώτου.

Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ τῆς εἰκόνος τῆς Μονῆς Σινᾶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἑρμηνεύσωμεν κατὰ τρόπον ἀσφαλῆ τὴν αἰνιγματικὴν χειρονομίαν τοῦ λογχοφόρου στρατιώτου, τοῦ εἰκονιζομένου μεταξὺ τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ τῆς λιποψυχούσης Θεοτόκου εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μαυριώτισσας Καστοριᾶς[2] (εἰκ. 5). Ὁ στρατιώτης οὗτος στηρίζεται ἐπὶ τοῦ δόρατός του καὶ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν Παναγίαν, ἐνῷ τὴν δεξιὰν φέρει, ὅπως καὶ ὁ στρατιώτης τῆς εἰκόνος τοῦ Σινᾶ, εἰς τὸ πρόσωπον, ἐκφράζων διὰ τῆς χειρονομίας αὐτῆς τὴν συμπάθειάν του διὰ τὴν ἀπόγνωσιν καὶ τὸν σπαραγμὸν τῆς Θεοτόκου. Ὅτι ὁ στρατιώτης αὐτὸς εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μαυριώτισσας εἶναι ὁ λογχίσας τὸν νεκρὸν Ἰησοῦν δεικνύει ὄχι μόνον ἡ θέσις του εἰς τὸ μέρος, ὅπου ἡ νυγεῖσα πλευρὰ τοῦ Ἐσταυρωμένου, ἀλλὰ καὶ τὸ μακρὸν δόρυ, ποὺ κρατεῖ[3]. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν καθίσταται φανερὰ ἡ πρόθεσις τοῦ ζωγράφου νὰ ὑποδηλώσῃ μὲ τὴν χειρονομίαν αὐτὴν ὅτι ὁ λογχίσας εἶναι ὁ ἕτερος τῶν δύο πιστευσάντων στρατιωτῶν. Ἡ μόνη διαφορὰ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ εἶναι ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς τοιχογραφίας παρέστησε τὸν στρατιώτην ἐκφράζοντα τὴν συμπόνεσίν του πρὸς τὴν Θεομήτορα. Ἡ μικρὰ ὅμως αὐτὴ διαφορὰ προῆλθε πιθανώτατα ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ζωγράφος τῆς Μαυριώτισσας δὲν ἠθέλησε ν' ἀλλάξῃ τὴν ἀπ' αἰώνων καθιερωμένην θέσιν τοῦ λογχίσαντος, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται πάντοτε πρὸς τὸ μέρος τῆς νυγείσης πλευρᾶς τοῦ Ἐσταυρωμένου.

III.

Τὸ ὅτι ὁ λογχίσας στρατιώτης εἶναι ὁ ἕτερος τῶν πιστευσάντων εὑρίσκομεν ὑποδηλούμενον εἰς ἄλλας παραστάσεις κατὰ τρόπον διαφορετικόν, ἀλλ' ἀρκούντως ἐπίσης εὐδιάκριτον.

[1] Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθῆναι 1956, 1958, Λεύκωμα, εἰκ. 89. Βλ. καὶ Κείμενον, 102 κ.ἑξ.

[2] Βλ. ἀνωτέρω, σ. 61, σημ. 2.

[3] Τὸ ἄνω μέρος τοῦ δόρατος σώζεται ἀμυδρότατα, ὥστε νὰ δημιουργῆται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ στρατιώτης στηρίζεται ἐπὶ ῥάβδου. Προσεκτικὴ ὅμως ἐξέτασις ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν τὴν μεταλλικὴν αἰχμὴν τοῦ δόρατος ὑψηλά, πλησίον τῆς προτομῆς τῆς Ἐκκλησίας συλλεγούσης ἐντὸς δοχείου τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἐσταυρωμένου.

1 - 11 - 1960

Εἰς τὸ ζωγραφημένον κάλυμμα τοῦ εἰς τὰ τέλη περίπου τοῦ 6ου αἰῶνος ἀνήκοντος ξυλίνου κιβωτιδίου, τοῦ περιέχοντος ἐνθύμια ἐκ τῶν Ἁγ. Τόπων, τὸ ὁποῖον ἀνεκαλύφθη εἰς τὸ Σκευοφυλάκιον τοῦ παρεκκλησίου Sancta Sanctorum τοῦ Λατερανοῦ καὶ ἀπόκειται τώρα εἰς τὸ Museo Sacro τοῦ Βατικανοῦ, ὁ λογχίσας στρατιώτης εἰκονίζεται ὀπισθοχωρῶν ἔντρομος καὶ ἀποστρέφων τὸ πρόσωπον ἀπὸ τὴν πληγήν, ποὺ ἔκαμε εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου[1]. Ἀκόμη ὅμως ἐντονωτέρα εἶναι ἡ διὰ τῆς πρὸς τὰ ὀπίσω κινήσεως ἔκφρασις τοῦ τρόμου τοῦ λογχίσαντος στρατιώτου εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ περιφήμου κώδικος 510 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὁ ὁποῖος περιέχει τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ ἐγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 880 καὶ 886 πρὸς χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνος[2] (εἰκ. 6). Εἰς τὴν μικρογραφίαν μάλιστα αὐτὴν ἡ ζωηρὰ πρὸς τὰ ὀπίσω κίνησις, ἡ προελθοῦσα ἀπὸ τὸν φόβον τοῦ λογχίσαντος εἰς τὴν θέαν τοῦ ἐκ τῆς πληγῆς ἐξελθόντος αἵματος μετὰ τοῦ ὕδατος, τονίζεται ἀκόμη περισσότερον καὶ μὲ τὴν σχεδὸν ὁριζοντίαν θέσιν, τὴν ὁποίαν ἔχει λάβει τὸ εἰς τὴν ὀσφύν του ξίφος, λόγῳ τῆς ὁρμῆς τοῦ ὀπισθοχωροῦντος. Τὴν μορφὴν αὐτὴν τοῦ μεθ' ὁρμῆς ὀπισθοχωροῦντος εὑρίσκομεν ἀκόμη τὸν 11ον αἰῶνα εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ κώδ. 74 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων[3], ὅπως καὶ εἰς τὸ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα γενόμενον βουλγαρικόν του ἀντίγραφον, τὸ ἀποκείμενον εἰς τὸ Βρεττανικὸν

Εἰκ. 6. Παρισινὸς κώδ. 510.

[1] O. Wulff - M. Alpatoff, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau bei Dresden 1925, σ. 315, εἰκ. 14. Παλαιότερον ἐχρονολόγουν τὸ ἔργον τοῦτο ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος. Εἶναι ὅμως βέβαιον ὅτι ἀνάγεται εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους. Πρβ. Wulff - Alpatoff, ἔνθ' ἀν., 259 (παρατηρήσεις εἰς τὴν εἰκόνα 14). Βλ. ἐπίσης Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, I, 312, καὶ Morey, Early Christian Art, σ. 281, ἀριθ. 129.

[2] H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. XXI (ἄνω ζώνη).

[3] H. Omont, Evangiles avec peintures byzantines du XIe siècle, Paris 1908, I, πίν. 50.

Μουσεῖον[1]. Ὁ μετὰ τρόμου τέλος ὀπισθοχωρῶν στρατιώτης δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων[2].

Ὅτι δὲ εἰς τὰ μνημεῖα, ποὺ ἀνεφέραμεν, ὁ λογχίσας αὐτὸς στρατιώτης εἰκονίζεται πράγματι ὑποχωρῶν μετὰ τρόμου, δύναται νὰ βεβαιώσῃ ἡ σύγκρισις πρὸς τὰς συνήθεις παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως, εἰς τὰς ὁποίας οὗτος λογχίζει τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ εὐθυτενὴς καὶ ἀδιάφορος, οὐδόλως ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὸ θαῦμα, τὸ συντελεσθὲν διὰ τοῦ λογχισμοῦ του[3].

Ὁ στρατιώτης λοιπὸν αὐτός, ὁ ὀπισθοχωρῶν μετὰ τρόμου εἰς τὴν θέαν τοῦ ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Σωτῆρος ἐξελθόντος αἵματος μετὰ τοῦ ὕδατος, εἶναι χωρὶς ἀμφιβολίαν ὁ ἕτερος τῶν δύο μετὰ τοῦ Λογγίνου πιστευσάντων.

Μαρτυρίαν περὶ τούτου ἀπολύτως σαφῆ μᾶς παρέχει τὸ γνωστὸν θρησκευτικὸν δρᾶμα « *Χριστὸς πάσχων* », τὸ ἀποδιδόμενον παλαιότερον εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, καὶ τὸ ὁποῖον, ὅπως σήμερον μὲ πολλὴν πιθανότητα πιστεύεται, εἶναι ἔργον ἀγνώστου ποιητοῦ τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος[4]. Εἰς τὸ δρᾶμα πράγματι αὐτὸ ἡ Θεοτόκος, βλέπουσα τὸν στρατιώτην λογχίζοντα τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου, ἀνακράζει :

1082 *πλευρᾶς γὰρ αἷμα κ' οὐ πεφυρμένον ποτὸν*
ἔβλυσεν εὐθὺς ὡς ἐνύγη τῷ ξίφει
ἡβῶντος ἀνδρὸς δυσμενῶν ἐξ Αὐσόνων.
1085 *Διπλοῦς ἔτι βλύζει τε κρουνὸς αὐτόθεν·*
αὐτὸς δ' ὁ νύξας ἐκπλαγεὶς κέκραγέ πως
ὡς « ἔστιν ὄντως Παῖς Θεοῦ νέκυς ὅδε ».
Τρέχει δ', ὁρᾶτε, καὶ προσπίπτει ξύλῳ,
πίπτει δ' ἐπ' οὖδας τῇ θέᾳ νικώμενος,
1090 *στῆθός τε παίει καὶ περιπτύσσει πέδον,*
ἔνθ' ἰκρίον πέπηγεν ἐμπεφυρμένον
ῥείθρῳ καταρρέοντι τῆς πλευρᾶς ἔτι,
ἀρύεταί τε χερσὶ κρουνοῦ καὶ κάραν
ἔχρισεν, ὡς ἔοικεν, ὡς ἅγνισμ' ἔχῃ.
Ἔκδ. Brambs (Teubner).

---

[1] B. Filov, Les miniatures de l'Evangile du roi Jean Alexandre à Londres, Sofia 1934, πίν. 38, ἀριθ. 97.

[2] Ὅπως π.χ. ἡ τοιχογραφία τῆς Γκρατσάνιτσας, ἡ μικρογραφία τοῦ κώδ. 93 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν κ.ἄ. Βλ. Millet, Recherches, εἰκ. 464, 465.

[3] Βλ. προχείρως μερικὰ παραδείγματα ἐν Millet, Recherches, εἰκ. 433, 447, 449 - 451 κ.ἄ.

[4] Πρβ. K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, II, 694 κ.ἑξ. Ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ἐν Vénétia Cottas, Le théatre à Byzance, Paris 1931, 197 κ.ἑξ. Ἡ συγγραφεὺς προσπαθεῖ ν' ἀποδείξῃ ὅτι τοῦτο εἶναι ἔργον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἀλλὰ τὰ ἐπιχειρήματά της δὲν πείθουν δυστυχῶς τὸν ἀναγνώστην.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τοὺς παρατεθέντας στίχους ἡ ὁμολογία « *ἔστιν ὄντως Παῖς Θεοῦ νέκυς ὅδε* » (στ. 1087) ἀποδίδεται ὄχι εἰς τὸν Ἑκατόνταρχον, ἀλλ' εἰς τὸν λογχίσαντα στρατιώτην. Τοῦτο ὅμως ἐξηγεῖται, ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ δράματος ἠκολούθησεν, ὡς φαίνεται, τὴν διήγησιν τοῦ Ματθαίου, ὅπου τὴν ὁμολογίαν κάμνουν καὶ ὁ Ἑκατόνταρχος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ στρατιῶται : « *ὁ δὲ ἑκατόνταρχος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ τηροῦντες τὸν Ἰησοῦν, ἰδόντες τὸν σεισμὸν καὶ τὰ γενόμενα ἐφοβήθησαν σφόδρα, λέγοντες· ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος* » (Ματθ. 27.54). Καὶ ἄλλη ὅμως διαφορά, χρονικὴ αὐτή, ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ στίχου τοῦ δράματος καὶ τῆς διηγήσεως τοῦ Εὐαγγελίου. Τὴν ὁμολογίαν δηλαδὴ « *ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος* », κάμνουν, κατὰ τὸν Ματθαῖον, ὁ Ἑκατόνταρχος καὶ οἱ στρατιῶται φοβηθέντες ἀπὸ τὰ ὑπερφυσικὰ γεγονότα, τὰ συμβάντα κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ, ἐνῷ, κατὰ τὸν ποιητὴν τοῦ δράματος, ἡ ὁμολογία τοῦ λογχίσαντος στρατιώτου γίνεται μετὰ τὸ θαῦμα τῆς ἐκροῆς τοῦ αἵματος καὶ τοῦ ὕδατος ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ νεκροῦ Ἰησοῦ. Ἡ ἀσφαλῶς ὄχι πολὺ σημαντικὴ αὐτὴ διαφορὰ προέρχεται πιθανώτατα ἀπὸ τὴν διάρθρωσιν καὶ τὴν ὅλην οἰκονομίαν τοῦ δράματος, δυνατὸν ὅμως νὰ σχετίζεται καὶ πρὸς ἄλλους λόγους, ὅπως θὰ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον.

Περισσότερον, ἐκ πρώτης ὄψεως τοὐλάχιστον, δυσεξήγητος εἶναι ἡ λεπτομέρεια, ἡ περιεχομένη εἰς τοὺς στίχους 1088 - 1094 τοῦ δράματος, ὅτι ὁ λογχίσας στρατιώτης, μετὰ τὴν ὁμολογίαν, ἔπεσε κατὰ γῆς καὶ λαβὼν αἷμα καὶ ὕδωρ ἀπὸ τὰ καταρρέοντα ἐκ τῆς νυγείσης πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ, ἔχρισε τὴν κεφαλήν του ἵνα ἐξαγνισθῇ. Τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ εἶναι, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἐντελῶς ἄγνωστον εἰς τὴν εἰκονογραφίαν οὔτε δὲ καὶ ἀναφέρεται, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, εἰς κανέν, μέχρι σήμερον τοὐλάχιστον, γνωστὸν κείμενον. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ δράματος εἶχεν ὑπ' ὄψει του κάποιαν ἀπόκρυφον διήγησιν ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς.

Τὴν ὕπαρξιν μιᾶς τοιαύτης ἀποκρύφου διηγήσεως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παραδεχθῶμεν μερικαὶ εἰκονογραφικαὶ λεπτομέρειαι, τὰς ὁποίας μᾶς διέσωσαν τὰ μνημεῖα. Πράγματι, εἰς τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ South Kensington (εἰκ. 3), περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος, εἴδομεν ὅτι ὁ στρατιώτης, ὁ εἰκονιζόμενος πλησίον τοῦ Ἑκατοντάρχου, κρατεῖ εἰς τὴν ἀριστερὰν μικρὸν δοχεῖον. Τοῦτο δὲν εἶναι βεβαίως τὸ περιέχον τὸ ὄξος, μὲ τὸ ὁποῖον ἐπότισαν τὸν Ἰησοῦν κατὰ τὰς τελευταίας του στιγμάς, διότι φυσικώτερον θὰ ἦτο νὰ ἐκράτει αὐτὸ ὁ ὄπισθεν ἕτερος στρατιώτης, ὁ ὑψώνων πρὸς τὸν Ἐσταυρωμένον τὸν κάλαμον μὲ τὸν σπόγγον.

Τὴν σημασίαν τοῦ μικροῦ τούτου δοχείου μᾶς ἐξηγοῦν πλήρως μία καππαδοκικὴ τοιχογραφία καὶ ἓν ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον. Εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 10ου δηλαδὴ αἰῶνος τοιχογραφίαν τοῦ Τσαοὺς Ἴν τῆς Καππαδοκίας ὁ στρατιώτης, ὁ λογχίζων τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ, κρατεῖ εἰς τὴν δεξιὰν ὅμοιον μικρὸν

δοχεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ῥέει τὸ ἐκ τῆς πληγῆς ἐξερχόμενον αἷμα μετὰ τοῦ ὕδατος[1] (εἰκ. 7). Ἡ μορφὴ αὐτὴ εἰκονίζεται μὲ λευκὸν καὶ πυκνὸν γένειον, συνοδεύεται δὲ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Λοκῆνος*, οὐδεμίαν ἐπιτρέπουσαν ἀμφιβολίαν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ στρατιώτου τοῦ νύξαντος τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ. Εἰς τὸ ἐλεφάντινον ἐξ ἄλλου ἀνάγλυφον τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ

Εἰκ. 7. Τοιχογραφία τοῦ Τσαοὺς Ἴν Καππαδοκίας.

Εἰκ. 8. Ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον Μονάχου.

Μονάχου (εἰκ. 8) εὑρίσκομεν καὶ πάλιν τὸν λογχοφόρον στρατιώτην κρατοῦντα ὁμοίως τὸ δοχεῖον κάτω τῆς κεντηθείσης πλευρᾶς τοῦ Ἐσταυρωμένου[2].

Ἀπὸ τὰ δύο λοιπὸν αὐτὰ μνημεῖα προκύπτει τὸ θετικὸν συμπέρασμα ὅτι ὁ στρατιώτης, ὁ κρατῶν τὸ δοχεῖον καὶ συλλέγων ἐντὸς αὐτοῦ τὸ ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ ῥέον αἷμα μετὰ τοῦ ὕδατος, εἶναι αὐτὸς ὁ λογχίσας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Millet τὴν μορφὴν εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Τσαοὺς Ἴν εἶχεν ἐκλάβει ὡς τὸν Ἰωσὴφ ἀπὸ Ἀριμαθαίας[3], παρασυρθεὶς ἴσως ἀπὸ τὴν λευκὴν γενειάδα καὶ ἀπὸ ὄχι πιθανῶς λίαν εὐκρινῆ φωτογραφίαν τῆς ἄλλως

[1] Jerphanion, Les églises de Cappadoce, 2ον λεύκωμα, πίν. 142. 5.

[2] Goldsmidt-Weitzmann, ἔνθ᾽ ἀν., II, πίν. VIa. 22. Βλ. καὶ κείμενον, σ. 30, ἀριθ. 22.

[3] Millet, Recherches, 439 κ.ἑξ. σημ. 3.

λίαν ἀμυδρᾶς αὐτῆς τοιχογραφίας. Ἡ λόγχη ὅμως, τὸ ξίφος καὶ μάλιστα ἡ ἐπιγραφὴ *Λοκῆνος*, οὐδεμίαν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν ὅτι πρόκειται, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου, περὶ τοῦ λογχίσαντος στρατιώτου.

Τὰ δύο λοιπὸν αὐτὰ μνημεῖα συμφωνοῦν σχεδὸν ἀπολύτως μὲ τοὺς στίχους τοῦ δράματος «*Χριστὸς πάσχων*», τοὺς ὁποίους ἀνωτέρω παρεθέσαμεν. Εἴδομεν δηλαδὴ ἐκεῖ ὅτι ὁ ἴδιος στρατιώτης, ποὺ ἐλόγχισε τὸν Ἰησοῦν, μετενόησεν, ὡμολόγησε τὴν θειότητα τοῦ Σωτῆρος καὶ λαβὼν αἷμα μὲ τὰς χεῖρας του ἀπὸ τὸ ῥέον ἐκ τῆς πληγῆς, ἔχρισε τὴν κεφαλήν του πρὸς ἐξαγνισμόν[1]. Οὕτω προκύπτει τὸ θετικόν, ὡς νομίζω, συμπέρασμα ὅτι αἱ δύο ἐξετασθεῖσαι παραστάσεις, ἡ καππαδοκικὴ δηλαδὴ τοιχογραφία καὶ τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου, ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἰδίαν ἀπόκρυφον παράδοσιν, εἰς τὴν πιθανωτάτην ὕπαρξιν τῆς ὁποίας μᾶς ὡδήγησαν οἱ στίχοι τοῦ δράματος. Τὴν παράδοσιν ὅμως αὐτὴν ὁ ποιητὴς τοῦ δράματος τὴν μετέτρεψε κάπως, διὰ λόγους, τοὺς ὁποίους τοῦ ὑπηγόρευσεν ἴσως ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου του. Περιέγραψε δηλαδὴ τὸν στρατιώτην συλλέγοντα τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ μὲ τὰς χεῖρας του ἀντὶ ἐντὸς δοχείου, ὅπως βλέπομεν εἰς τὰς δύο μνημονευθείσας παραστάσεις.

Ἡ ἀπόκρυφος αὐτὴ παράδοσις, εἰς τὴν πιθανωτάτην ὕπαρξιν τῆς ὁποίας μᾶς ὡδήγησαν οἱ στίχοι τοῦ δράματος «*Χριστὸς πάσχων*» καὶ τὰ ἐξετασθέντα μνημεῖα, φαίνεται ὅτι κυρίως ἐσχετίζετο πρὸς τὸ ἐκ τῆς νυγείσης πλευρᾶς τοῦ Σωτῆρος ἐξελθὸν αἷμα μετὰ τοῦ ὕδατος. Τὴν εἰκασίαν αὐτὴν καθιστᾷ πολὺ πιθανὴν μία σπανιωτάτη εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια, τὴν ὁποίαν εὑρίσκομεν τὸν 11ον αἰῶνα εἰς τὸν κώδικα 74 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, καὶ ποὺ τὴν ἐπαναλαμβάνουν τὰ κατὰ τὸν 14ον καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος γενόμενα σλαβωνικὰ ἀντίγραφα τοῦ χειρογράφου τούτου. Εἰς δύο δηλαδὴ μικρογραφίας τῆς Σταυρώσεως, περιεχομένας εἰς τὸν Παρισινὸν κώδικα 74, βλέπομεν παρὰ τὴν βάσιν τοῦ σταυροῦ καθημένην νεανικὴν ἀγένειον μορφὴν κρατοῦσαν δοχεῖον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου συλλέγει τὸ αἷμα τὸ καταρρέον ἐκ τοῦ Ἐσταυρωμένου[2] (εἰκ. 9). Χαρακτηριστικὸν δὲ εἶναι ὅτι ἡ μορφὴ αὕτη ἔχει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μικροσκοπικὸν κυλινδρικὸν πῖλον, εἶδος μικρᾶς κιδάρεως, ὅμοιον πρὸς τὸν φερόμενον εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν ὑπό τινων προσώπων τῆς Π.Δ. ὅπως ὁ Δανιήλ, οἱ Τρεῖς παῖδες κ.ἄ. ἢ ὑπὸ προσώπων ἐξ Ἀνατολῆς, ὅπως οἱ τρεῖς Μάγοι κ.ἄ. Τὴν μορφὴν αὐτὴν ἐπαναλαμβάνουν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα δύο βουλγαρικὰ ἀντίγραφα τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 74, ἀφ᾽ ἑνὸς τὸ γραφὲν διὰ τὸν τσάρον Ἰωάννην Ἀλέξανδρον καὶ ἀποκείμενον εἰς τὸ Βρεττανικὸν Μουσεῖον, ὅπου ὅμως

[1] Βλ. ἀνωτέρω, σ. 66.

[2] Omont, Evangiles avec peintures byzantines, I, πίν. 51, II, πίν. 180.

ή μορφή αὕτη εἰκονίζεται μὲ γένειον[1] (εἰκ. 10), ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ χειρόγραφον τοῦ Ἐλισάβετγκραντ εἰς τὴν Ρωσίαν[2]. Τὴν μορφὴν τέλος αὐτὴν ἐπανευρίσκομεν καὶ πάλιν ἀγένειον εἰς τὸ σλαβωνικὸν Εὐαγγέλιον ὑπ' ἀριθ. 14 τῆς Μονῆς Σουτσεβίτσας εἰς τὴν Ρουμανίαν, γραφὲν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1595 καὶ 1606[3].

Ἡ πρώτη σκέψις θὰ ἦτο νὰ θεωρήσωμεν τὴν μορφὴν ταύτην ἀνάλογον

Εἰκ. 9. Παρισινὸς κῶδ. 74.

Εἰκ. 10. Βουλγαρικὸς κῶδιξ Βρεττανικοῦ Μουσείου.

πρὸς τὴν εἰκονιζομένην κατὰ τρόπον σχεδὸν ὅμοιον εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ ἀπολεσθέντος χειρογράφου τοῦ Φυσιολόγου, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν τῆς Σμύρνης[4]. Ἡ συσχέτισις ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατή, διότι ἡ μορφὴ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Φυσιολόγου εἶναι σαφῶς γυναικεία καὶ προσωποποιεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ὅπως τὴν βλέπομεν καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα, ὁδηγουμένην πολλάκις ὑπὸ Ἀγγέλου καὶ σπεύδουσαν νὰ συλλέξῃ τὸ ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ Ἰησοῦ ῥέον αἷμα μετὰ τοῦ ὕδατος, καὶ ὅπως ῥητῶς τὴν χαρακτηρίζει ὡς τὴν Καινὴν Διαθήκην ἡ ἐπιγραφὴ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Σερβικοῦ Ψαλτηρίου τοῦ Μονάχου[5]. Ἐξ ἄλλου ἡ μορφὴ εἰς τὸν

[1] Filov, ἔνθ' ἀν., πίν. 37, 129.

[2] Millet, Recherches, εἰκ. 459, ἔναντι σελ. 434.

[3] S. Der Nersessian ἐν The Art Bulletin, 9, 1927, εἰκ. 34.

[4] J. Strzygowski, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, Leipzig 1899, πίν. XXIII. Πρβ. καὶ σ. 44 κ.ἑξ.

[5] J. Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters... in München, Wien 1906, 26 κ.ἑξ. καὶ πίν. X, 24.

Παρισινὸν κώδικα 74 φέρει εἰς μὲν τὴν μίαν μικρογραφίαν ἔνδυμα ποδῆρες ὁδηγοῦν εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται ἴσως περὶ γυναικός, εἰς δὲ τὴν ἄλλην βραχύ, φθάνον μέχρι τῶν γονάτων, λεπτομέρεια πείθουσα ὅτι πρόκειται περὶ ἀνδρός. Τοῦτο δὲ ἐπιβεβαιοῦται ἀπὸ τὴν μίαν τῶν μικρογραφιῶν τοῦ βουλγαρικοῦ ἀντιγράφου τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ μορφὴ εἶναι, ὡς εἴδομεν, γενειοφόρος (εἰκ. 10). Ἀλλ' ἡ μορφὴ αὐτὴ ἀσφαλῶς δὲν εἰκονίζει στρατιώτην. Τὸν ταυτισμὸν τοῦτον καθιστᾷ ἐντελῶς ἀδύνατον ἡ λεπτομέρεια τοῦ μικροῦ κυλινδρικοῦ πίλου, τὸν ὁποῖον φέρει, ὡς εἴδομεν, καὶ εἰς τὸν Παρισινὸν κώδ. 74 καὶ εἰς τὰ σλαβωνικά του ἀντίγραφα. Ὁ μικροσκοπικὸς αὐτὸς πῖλος, χαρακτηρίζων πρόσωπα τῆς Π.Δ. ἢ ἐξ Ἀνατολῆς προερχόμενα, οὐδέποτε, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, φέρεται ὑπὸ στρατιωτῶν.

Κατὰ τρόπον ἐντελῶς ἀπροσδόκητον, τὴν περίεργον αὐτὴν παράστασιν μᾶς ἐξηγεῖ ἡ διήγησις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Βαριψαββᾶ. Εἰς τὸ Συναξάριον δηλαδὴ τῆς 10ης Σεπτεμβρίου, ὁπότε ἑορτάζεται ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου τούτου, ἀναγινώσκομεν: « *Κατὰ τὸν καιρόν, ὅτε τὸν δεσπότην ἡμῶν τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν οἱ Ἰουδαῖοι ἐσταύρωσαν, ἦν τις ὀνόματι Ἰάκωβος παρεστὼς τῷ σταυρῷ· ὅστις θεωρήσας τὸν στρατιώτην, τὸν λόγχῃ ἐκκεντήσαντα τὴν πλευρὰν τοῦ Κυρίου, καὶ τὸ ἐκβλῦζον ἐκ ταύτης αἷμα καὶ ὕδωρ δραμὼν καὶ λαβὼν κολοκύνθην καὶ ἐν αὐτῇ δεξάμενος τοὺς θεορρύτους κρουνούς, κατεῖχε κρύφα...* »[1].

Νομίζω λοιπὸν βέβαιον ὅτι ἡ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 74 καὶ τῶν σλαβωνικῶν του ἀντιγράφων μορφή, ἡ καθημένη παρὰ τὴν βάσιν τοῦ σταυροῦ καὶ συλλέγουσα τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ, δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸν Ἰάκωβον, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εἰς τὸ Συναξάριον τοῦ Ἁγίου Βαριψαββᾶ. Εἰς τὸν ἀσφαλῆ ταυτισμὸν τοῦτον βοηθοῦν καὶ ὁ μικροσκοπικὸς κυλινδρικὸς πῖλος, ὁ χαρακτηρίζων, ὡς εἴδομεν, πρόσωπα τῆς Π. Δ. καὶ ἡ γενειάς, τὴν ὁποίαν φέρει ἡ μορφὴ εἰς μίαν τῶν μικρογραφιῶν τοῦ βουλγαρικοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου (εἰκ. 10).

[1] Delehaye, ἔνθ' ἀν., 32. Ὁμοία εἶναι ἡ διήγησις καὶ ἐν Acta Sanctorum Septembris, III, 498 κ.ἑξ. « *Καὶ τότε οἱ στρατιῶται ἐλθόντες ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἴδον τὸν Ἰησοῦν ὅτι ἀφῆκε τὸ πνεῦμα, καὶ λαβὼν εἷς τῶν στρατιωτῶν λόγχην ἔνυξε τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ, καὶ εὐθέως ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ. Ἰδὼν ἄνθρωπός τις ἄξιος τοῦ Θεοῦ ὀνόματι Ἰάκωβος τὸ γεγονός, ἔχων ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ κολόκυνθαν, εὐθέως θεὶς ἐδέξατο αὐτὸ μετὰ χαρᾶς μεγάλης, καὶ ἐπίστευσεν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἀπέκρυβεν ἑαυτὸν διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων* ». Ἡ κολοκύνθη, ἡ περιέχουσα τὸ αἷμα μετὰ τοῦ ὕδατος, εἰκονίζεται παρὰ τὸν Βαριψαββᾶν εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ, τὴν παριστάνουσαν τὸ μαρτύριον αὐτοῦ: Il Menologio, πίν. 25.

IV.

Αἱ μέχρι τοῦδε ἐξετασθεῖσαι παραστάσεις ἐπὶ τῶν μνημείων, καθὼς καὶ αἱ ἐκ τῶν κειμένων ἐνδείξεις, παρέχουν δύο διαφορετικὰς παραλλαγὰς σχετικῶς μὲ τὸ πρόσωπον, τὸ συλλέξαν τὸ αἷμα μετὰ τοῦ ὕδατος, ποὺ ἔρρευσεν ἀπὸ τὴν νυγεῖσαν πλευρὰν τοῦ 'Εσταυρωμένου. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν δηλαδὴ τοῦ Τσαοὺς Ἴν καὶ εἰς τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου (εἰκ. 7, 8) ὁ συλλέγων εἶναι αὐτὸς ὁ λογχίσας στρατιώτης. Πρὸς τὰ μνημεῖα δὲ ταῦτα συμφωνοῦν καὶ οἱ στίχοι τοῦ δράματος «*Χριστὸς πάσχων*», μὲ τὴν μόνην διαφορὰν ὅτι ὁ λογχίσας στρατιώτης δὲν συλλέγει τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ ἐντὸς δοχείου, ἀλλ' ἀντλεῖ ἐξ αὐτοῦ μὲ τὰς χεῖρας καὶ χρίει τὴν κεφαλήν του πρὸς ἐξαγνισμόν. 'Αντιθέτως εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 74 καὶ τῶν σλαβωνικῶν του ἀντιγράφων (εἰκ. 9, 10) ὁ συλλέγων ἐντὸς δοχείου τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ παρὰ τὴν βάσιν τοῦ σταυροῦ εἶναι ὄχι στρατιώτης, ἀλλ' 'Ιουδαῖος, τὸν ὁποῖον τὸ συναξάριον τοῦ 'Αγίου Βαριψαββᾶ ὀνομάζει 'Ιάκωβον. 'Η δευτέρα ὅμως αὐτὴ παραλλαγὴ δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν εὐρυτέραν διάδοσιν, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὸν λίαν περιωρισμένον ἀριθμὸν τῶν μέχρι τοῦδε, εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον, γνωστῶν παραστάσεων ἐπὶ τῶν μνημείων. 'Η ἐπικρατεστέρα λοιπὸν παράστασις φαίνεται ὅτι εἶναι, ὅπως δεικνύουν τὰ μνημεῖα, ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ συλλέγει ἐντὸς δοχείου ὁ λογχίσας στρατιώτης.

Νομίζω ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Τσαοὺς Ἴν καὶ εἰς τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου πρόκειται ἴσως περὶ συμφυρμοῦ δύο διαφορετικῶν προσώπων. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ ἀρχικῶς ἄλλος νὰ ἦτο ὁ λογχίζων στρατιώτης καὶ ἄλλος, στρατιώτης ἐπίσης, ὁ δεχόμενος ἐντὸς δοχείου τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ.

Εἰς τὴν πιθανὴν αὐτὴν εἰκασίαν ὁδηγοῦν μερικαὶ παραστάσεις ἐπὶ δυτικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἀναμφιβόλως ἀντιγράφουν πρότυπα ἐκ τῆς χριστιανικῆς 'Ανατολῆς. Πράγματι, εἰς μίαν μικρογραφίαν τοῦ περὶ τὸ ἔτος 1000 ἢ καὶ ἐντὸς τοῦ 9ου ἴσως αἰῶνος γραφέντος λατινικοῦ Ψαλτηρίου τῆς Οὐτρέχτης εἰκονίζεται στρατιώτης μὲ λόγχην προτεταμένην, ἐνῶ ἕτερος, γυμνὸς μὲ περίζωμα μόνον περὶ τὴν ὀσφύν, συλλέγει τὸ ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ 'Εσταυρωμένου ῥέον αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ ἐντὸς δοχείου ἔχοντος τὸ σχῆμα ποτηρίου μεταλήψεως, εἰς δὲ τὴν ἄλλην χεῖρα κρατεῖ μικρὸν δίσκον μὲ τεμάχια ἄρτου (;)[1]. Δεδομένου ὅτι ἡ μικρογραφία αὐτὴ συνοδεύει τὸν Ψαλμὸν 115, ὁ Berg ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι ὁ συλλέγων τὸ αἷμα εἶναι αὐτὸς ὁ Δαβίδ, συμφώνως πρὸς τὸν στίχ. 4 τοῦ Ψαλμοῦ: «*Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι κλπ.*», τὸν δὲ δίσκον, ποὺ κρατεῖ ἡ μορφὴ μὲ τὴν ἄλλην χεῖρα, σχετίζει πρὸς τὸν στίχ. 8 τοῦ ἰδίου Ψαλμοῦ: «*...σοὶ θύσω θυσίαν αἰνέσεως*»[2].

---

1 K. Berg ἐν Cahiers Archéologiques, 9, 1957, σ. 325, εἰκ. 2.

2 Αὐτόθι, 323.

'Η ταύτισις αὐτὴ εἶναι ἴσως πιθανὴ διὰ τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ λεπτομέρεια τῆς μορφῆς τῆς συλλεγούσης τὸ αἷμα ἔχει ἀντιγραφῆ ἀπὸ παλαιοτέραν παράστασιν τῆς Σταυρώσεως, ὅπου αὕτη εἰκόνιζε ἁπλῶς στρατιώτην καὶ ὄχι βεβαίως τὸν Δαβίδ. Περὶ τούτου πείθει ἓν δυτικὸν ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου South Kensington τοῦ Λονδίνου, παριστάνον τὴν Σταύρωσιν καὶ ἀναγόμενον εἰς τὸν 10ον αἰῶνα. Εἰς αὐτὸ εἰκονίζεται ἀνδρικὴ μορφή, προφανῶς στρατιώτης, συλλέγουσα ἐντὸς δοχείου τὸ αἷμα, πρὸ αὐτῆς δὲ ἕτερος στρατιώτης ὑψῶν τὴν μίαν χεῖρα εἰς ἔνδειξιν θαυμασμοῦ, ἐνῶ εἰς τὴν ἄλλην κρατεῖ λόγχην, τῆς ὁποίας διακρίνονται τὰ λείψανα[1]. Τὴν ἀνδρικὴν μορφήν, ἡ ὁποία εἰς τὸ ἐλεφάντινον τοῦτο ἀνάγλυφον συλλέγει τὸ αἷμα, ἐθεώρησαν ὡς προερχομένην ἐκ παρανοήσεως πρὸς τὴν προσωποποίησιν τῆς 'Εκκλησίας, ποὺ εἰκονίζεται συχνὰ εἰς τὴν Σταύρωσιν ἐκτελοῦσα τὴν πρᾶξιν αὐτήν. 'Ο Berg, ἀπορρίπτων τὴν ἀσύστατον ταύτην ἑρμηνείαν, ὑποθέτει ὅτι πρόκειται ἴσως περὶ τοῦ 'Ιωσὴφ ἐξ 'Αριμαθαίας, παρασυρθεὶς ἀπὸ τὸν ὄχι ἐπιτυχῆ, ὡς εἴδομεν, ταυτισμόν, τὸν ὁποῖον εἶχε κάμει ὁ Millet, προκειμένου περὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Τσαοὺς Ἴν[2]. Ὅτι εἰς τὸ ἐλεφάντινον αὐτὸ ἀνάγλυφον πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ στρατιώτου ἀποδεικνύει κατὰ τρόπον ἀπολύτως, νομίζω, ἀσφαλῆ ἡ παράστασις τῆς Σταυρώσεως ἐπὶ ἑνὸς μεγάλου ἰταλικοῦ 'Εσταυρωμένου, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται εἰς τὸ Museo Civico τῆς Πίζης καὶ ἀνήκει εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος. Εἰς τὴν εἰκόνα αὐτὴν ἡ ὅλη σύνθεσις τῆς Σταυρώσεως εἶναι τυπικῶς βυζαντινή. 'Ο στρατιώτης ὅμως, ὁ λογχίζων τὴν πλευρὰν τοῦ 'Ιησοῦ, παριστάνεται φέρων τὸν δείκτην τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς εἰς τοὺς κλειστοὺς ὀφθαλμούς του, ἐνῶ ἄλλος στρατιώτης ὄπισθεν αὐτοῦ συλλέγει ἐντὸς δοχείου τὸ αἷμα[3] (εἰκ. 11). 'Η παράδοξος παράστασις τοῦ λογχίζοντος στρατιώτου, ὁ ὁποῖος φέρει τὴν χεῖρα εἰς τοὺς κλειστοὺς ὀφθαλμούς του, εἶναι τὸ μόνον δυτικὸν

Εἰκ. 11. 'Εσταυρωμένος ἐν Museo Civico τῆς Πίζης.

---

1 Αὐτόθι, σ. 325, εἰκ. 3.

2 Berg, ἔνθ' ἀν., 323.

3 Αὐτόθι, σ. 321, εἰκ. 1. Εἶναι ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι τὸ δοχεῖον, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ στρατιώτης, ἔχει τὸ ἴδιον περίπου σχῆμα μὲ τὴν κολοκύνθην, ὅπως εἰκονίζεται αὕτη εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Μηνολογίου τοῦ Βατικανοῦ, τὴν παριστάνουσαν τὸ μαρτύριον τοῦ 'Αγίου Βαριψαββᾶ: Il Menologio, πίν. 25. 'Αρά γε πρόκειται περὶ ὡρισμένου λειψάνου, φυλασσομένου εἰς κάποιαν ἐκκλησίαν τῆς χριστιανικῆς 'Ανατολῆς ἢ μήπως ἀμφότεροι οἱ ζωγράφοι ἀκολουθοῦν κοινὸν ἀνατολικὸν πρότυπον;

στοιχεῖον εἰς τὴν ὅλην σύνθεσιν. Ἡ λεπτομέρεια πράγματι αὐτὴ σχετίζεται πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ λογχίσας στρατιώτης ἔπασχεν ἀπὸ νόσημα τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἐθεραπεύθη ἀπὸ σταγόνα ἐκ τοῦ αἵματος τοῦ Ἰησοῦ τυχαίως πεσοῦσαν εἰς τὸ πρόσωπόν του[1]. Τὸν στρατιώτην τοῦτον ἡ δυτικὴ παράδοσις ταυτίζει μὲ τὸν Λογγῖνον, ἐξ αἰτίας τῆς γνωστῆς συγχύσεως τοῦ ὀνόματός του πρὸς τὴν λόγχην. Ὁ Λογγῖνος εἶναι, κατὰ τὴν παράδοσιν αὐτήν, ὁ θεραπευθεὶς ἀπὸ τὴν πάθησιν τῶν ὀφθαλμῶν του διὰ τοῦ αἵματος τοῦ Ἰησοῦ, τὸ θαῦμα δὲ αὐτὸ ὑπῆρξεν ἡ κυρία αἰτία, διὰ τὴν ὁποίαν οὗτος ἐπίστευσεν εἰς τὸν Χριστόν[2]. Ἡ παράδοσις αὐτὴ περὶ τῆς θεραπείας τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Λογγίνου διὰ τοῦ αἵματος τοῦ Ἐσταυρωμένου, ἐντελῶς ἄγνωστος εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ὀφείλεται πιθανώτατα εἰς σύγχυσιν πρὸς τὰ περὶ θεραπείας τῆς ἐκ Καππαδοκίας τυφλῆς χήρας, ἡ ὁποία εὗρε τὴν κεφαλὴν τοῦ Λογγίνου εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἰάθη, ὅπως ἀναφέρει τὸ Συναξάριον[3].

Ἂν λοιπὸν ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἐσταυρωμένου τῆς Πίζης ἀφαιρέσωμεν τὴν μικρὰν αὐτὴν λεπτομέρειαν τοῦ στρατιώτου, τοῦ φέροντος τὸν δάκτυλον εἰς τοὺς κλειστοὺς ὀφθαλμούς του, ἔχομεν κατὰ τὰ ἄλλα μίαν σύνθεσιν τῆς Σταυρώσεως τυπικῶς, ὅπως εἴπομεν, βυζαντινήν, ἡ ὁποία ἔχει ἀσφαλῶς ἀντιγραφῆ ἀπὸ πρότυπον τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν δὲ αὐτὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν προέρχεται ἀναμφιβόλως καὶ ἡ λεπτομέρεια τοῦ παρὰ τὸν λογχίζοντα ἑτέρου στρατιώτου, τοῦ συλλέγοντος ἐντὸς δοχείου τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ, λεπτομέρεια, τὴν ὁποίαν εὕρομεν καὶ εἰς τὰ παλαιότερα δυτικὰ μνημεῖα, εἰς τὴν μικρογραφίαν δηλαδὴ τοῦ Ψαλτηρίου τῆς Οὐτρέχτης καὶ εἰς τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου South Kensigton.

Κατὰ ταῦτα πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἀρχικῶς, εἰς ὡρισμένας τοὐλάχιστον παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως, ἄλλος ἦτο ὁ λογχίζων στρατιώτης καὶ ἄλλος ὁ συλλέγων τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ ἐντὸς δοχείου. Ἔνδειξιν περὶ τούτου ἀσφαλῆ, ὡς νομίζω, μᾶς παρέχει ἡ σκηνοθετικὴ διάταξις τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποίαν ἀνεῦρεν ὁ ἀείμνηστος Σ. Λάμπρος εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος Παλατινὸν κώδ. 367 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ. Ἐκεῖ πράγματι ἀναγινώσκομεν: « *Εἴθ' οὕτως ἂς φωνήσῃ ὁ ἑκατόνταρχος 'Ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος'. Ὁ δὲ κεντυρίων ἂς νύξῃ τὴν πλευρὰν αὐτοῦ*

---

[1] Βλ. τὰ σχετικὰ κείμενα παρὰ Berg, ἔνθ' ἀν., 319 κ.ἑξ.

[2] Βλ. τὸ κείμενον τῆς Legenda aurea παρὰ Berg, ἔνθ' ἀν., 319.

[3] Delehaye, ἔνθ' ἀν., 143. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον, ἡ χήρα, πρὸ τῆς εὑρέσεως τῆς κεφαλῆς τοῦ Λογγίνου, « *χειραγωγουμένη ὑπὸ τοῦ ἰδίου τέκνου συνῆγε τὸν χοῦν τῆς γῆς, καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐσκέπτετο καταπλάσασθαι τοῦτον, ἴσως ἐν αὐτῷ εὑρίσκειν προσδοκῶσα τοῦ φωτὸς κολλύριον πρὸς τὸ ἀναβλέψαι* » (Migne, P.G. 93, 1556). Κατὰ δὲ τὸν Συμεὼν Μεταφραστήν, « *ὑπὸ τοῦ παιδὸς χειραγωγουμένη τοῦ χοὸς ἐλάμβανε τῆς κόνεως, καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐπετίθει* » (Migne, P.G. 115, 40).

μετὰ λόγχης, καὶ ὑποκάτωθεν αὐτοῦ ὁ... ἂς δέξηται τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ »[1]. Δυστυχῶς ἡ θέσις, ὅπου θ' ἀνεγράφετο τὸ ὄνομα τοῦ μέλλοντος νὰ δεχθῇ τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ, ἔχει ἀφεθῆ κενὴ εἰς τὸ χειρόγραφον μὲ τὴν σημείωσιν εἰς τὸ περιθώριον: « *ζήτει* ». Ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον αὐτὸ πολλαὶ ἔγιναν εἰκασίαι. Ἡ Βενετία Κώττα ὑπέθετεν ὅτι θὰ ἦτο εἷς Ἄγγελος[2]. Τοῦτο ὅμως θεωρῶ ἀπίθανον καὶ δι' ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ Ἄγγελος δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εὑρίσκεται « *ὑποκάτωθεν* » τοῦ λογχίζοντος. Ὁ Vogt ἐξ ἄλλου συμπληρώνει, ἀλλὰ μὲ ἐρωτηματικόν, « ὁ ἑκατόνταρχος »[3], καὶ τοῦτο, διότι ἐπίστευεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς σκηνοθετικῆς διατάξεως δὲν ἔκαμε σαφῆ διάκρισιν μεταξὺ κεντυρίωνος καὶ ἑκατοντάρχου ἢ ὅτι εἶχεν ὑπ' ὄψει του δύο διαφόρους διασκευάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἔγραφε κεντυρίων καὶ ἡ ἄλλη ἑκατόνταρχος[4]. Ἀλλὰ καὶ ἡ συμπλήρωσις αὐτή, ὅπως καὶ ἡ ὅλη ὑπόθεσις τοῦ Vogt, δὲν φαίνεται πιθανή. Ὁ ἑκατόνταρχος εἶναι ἀσφαλῶς ὁ Λογγῖνος, ὁ δὲ κεντυρίων ὁ στρατιώτης μὲ τὴν λόγχην, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου τοὐλάχιστον αἰῶνος φέρει, ὅπως εἴδομεν, τὸ ὄνομα Λογγῖνος ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸν λογχισμόν. Ὁ μέλλων λοιπὸν νὰ συλλέξῃ τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ δὲν δύναται νὰ εἶναι οὔτε ὁ ἑκατόνταρχος οὔτε ὁ κεντυρίων. Ὁ Berg, τέλος, μὴ λαβὼν ἴσως ὑπ' ὄψιν τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ Εὐαγγελίου, συγχέει κατὰ τρόπον περίεργον τὰ πράγματα. Τὸν ἑκατόνταρχον καὶ τὸν κεντυρίωνα θεωρεῖ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον καί, παρασυρθεὶς ἐκ τοῦ ὅτι ἡ σκηνοθετικὴ διάταξις ἐγράφη πιθανώτατα εἰς τὴν Φραγκοκρατουμένην Κύπρον, ὅπως εἶχεν ἄλλωστε εἰκάσει καὶ ὁ Λάμπρος[5], νομίζει ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησε δύο διαφόρους πηγάς, μίαν ἑλληνικήν, ὅπου ὁ ἑκατόνταρχος, καὶ μίαν λατινικήν, ὅπου ὁ κεντυρίων. Φαίνεται δηλαδὴ μὴ λαβὼν ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς τὰ Εὐαγγέλια ὑπάρχουν καὶ αἱ δύο λέξεις: ἑκατόνταρχος εἰς τὸν Ματθαῖον (27.54) καὶ κεντυρίων εἰς τὸ Μᾶρκον (15.39). Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὴν συμπλήρωσιν τοῦ εἰς τὸ χειρόγραφον ἐλλείποντος ὀνόματος ἐκείνου, ποὺ θὰ ἐδέχετο τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ, ὁ Berg δὲν ἐκφράζει ὡρισμένην γνώμην. Παρατηρεῖ μόνον, ὅτι « ἂν ὁ συγγραφεὺς ἀκολουθῇ τὸ δρᾶμα 'Χριστὸς πάσχων', πρέπει νὰ ἐκλεγῇ ὁ 'Ἑκατόνταρχος, ἂν ἀκολουθῇ λατινικὴν πηγήν, ὁ Κεντυρίων ἢ ὁ Ἰωσὴφ ἀπὸ Ἀριμαθαίας ». Καὶ προσθέτει « Πρέπει τέλος ν' ἀντιμετωπισθῇ ἡ πιθανότης ἑνὸς τρίτου, τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς ἐλησμόνησε τὸ ὄνομα, τοῦτο δὲ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγήσῃ διατί ἀφῆκε τὸ κενόν »[6].

---

[1] Ν. Ἑλληνομνήμων, 13, 1916, 397.

[2] V. Cottas, L'influence du drame « Christos Paschon » sur l'art chrétien d'Orient, Paris 1931, 42.

[3] A. Vogt ἐν Byzantion, 6, 1931, 61.

[4] Αὐτόθι, 45.

[5] Ν. Ἑλληνομνήμων, ἔνθ' ἀν., 406.

[6] Berg, ἔνθ' ἀν., 328.

Εἶναι φανερὰ ἡ σύγχυσις, ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τὰς παρατηρήσεις αὐτάς. Ἡ ἀνάμειξις δὲ τοῦ Ἰωσὴφ ἀπὸ Ἀριμαθαίας, ἐντελῶς ἀπίθανος, προῆλθεν ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὴν λανθασμένην γνώμην τοῦ Millet, ὅτι οὗτος εἶναι ὁ γενειοφόρος, ὁ συλλέγων ἐντὸς ἀγγείου τὸ αἷμα εἰς τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Τσαοὺς Ἴν τῆς Καππαδοκίας, ἐνῶ, ὅπως εἴδομεν, ἐκεῖ πρόκειται περὶ τοῦ λογχίσαντος στρατιώτου [1].

Παρὰ τὰς διατυπωθείσας λοιπὸν διαφόρους εἰκασίας, οὐδὲν τὸ βέβαιον μέχρι τοῦδε ἐλέχθη περὶ τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν σκηνοθετικὴν διάταξιν μέλλει νὰ συλλέξῃ τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ.

Νομίζω ὅτι τὸ κενόν, τὸ ὑπάρχον εἰς τὸ κείμενον τοῦ Παλατινοῦ κώδικος, θὰ ἠδύνατο νὰ συμπληρωθῇ κατὰ δύο τρόπους. Ἂν δηλαδὴ ἀκολουθήσωμεν τὴν παράδοσιν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸ Συναξάριον τοῦ Ἁγίου Βαριψαββᾶ, θὰ πρέπῃ νὰ συμπληρώσωμεν: Ἰάκωβος, ἂν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἐπὶ τῶν μνημείων παραστάσεις, τότε θὰ πρέπῃ νὰ συμπληρώσωμεν: στρατιώτης.

Ἀμφότεραι αἱ προτεινόμεναι συμπληρώσεις εἶναι ἐξ ἴσου πιθαναί. Ἡ συμπλήρωσις *Ἰάκωβος* θὰ μᾶς ἔδιδεν εἰκόνα ἀνάλογον πρὸς τὰς μικρογραφίας τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 74 καὶ τῶν σλαβωνικῶν του ἀντιγράφων (εἰκ. 9, 10), ἐνῶ ἡ συμπλήρωσις *στρατιώτης* θὰ μᾶς παρεῖχε παράστασιν συγγενικὴν πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἐσταυρωμένου τῆς Πίζης (εἰκ. 11). Νομίζω ἐν τούτοις ὅτι ἡ συμπλήρωσις μὲ τὴν λέξιν Ἰάκωβος παρουσιάζει ἴσως μεγαλυτέρας πιθανότητας. Εἶναι δηλαδὴ πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ παράδοσις περὶ τοῦ Ἰακώβου, τοῦ συλλέξαντος ἐντὸς κολοκύνθης τὸ αἷμα καὶ τὸ ὕδωρ, ἐδημιουργήθη μὲ σκοπὸν νὰ πιστοποιήσῃ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ αἵματος τοῦ Σωτῆρος, τὸ ὁποῖον περιείχετο εἰς λειψανοθήκας, φυλασσομένας εἰς πολλὰς ἐκκλησίας [2]. Τοῦτο δὲ ἦτο, φαίνεται, ἀναγκαῖον, διότι ὑπὸ πολλῶν ὑπεστηρίζετο ὅτι τὸ εἰς τὰς λειψανοθήκας αὐτὰς περιεχόμενον αἷμα δὲν ἦτο τὸ ρεῦσαν μετὰ τοῦ ὕδατος ἐκ τῆς λογχισθείσης πλευρᾶς τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὴν Σταύρωσιν, ἀλλὰ τὸ ἐξελθὸν ἀπὸ εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος ἀποκειμένην εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ πληγεῖσαν μὲ μάχαιραν ὑπὸ Ἑβραίου [3] ἢ ἀπὸ εἰκόνα τῆς Σταυρώσεως εὑρισκομένην εἰς τὴν Βηρυττὸν καὶ κτυπηθεῖσαν ὁμοίως ὑπὸ

[1] Βλ. ἀνωτέρω, σ. 67 σημ. 1.

[2] Διὰ τὰς λειψανοθήκας αὐτάς, τὰς εὑρισκομένας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, βλ. J. Ebersolt, Sanctuaires de Byzance, Paris 1921, 117, 118, σημ. 2, 131. Τοιαῦται λειψανοθῆκαι σώζονται ἀκόμη, ὅπως π.χ. ἡ τοῦ Σκευοφυλακίου τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας. Ebersolt, ἔνθ' ἀν., 132.

[3] Ebersolt, ἔνθ' ἀν., 6 κ.ἑξ. Ε. Ἀντωνιάδου, Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας, II, 179 κ.ἑξ. Φαίνεται ὅτι εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν ὑπῆρχον περισσότεραι τῆς μιᾶς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξῆλθεν αἷμα. Βλ. Ἀντωνιάδην, ἔνθ' ἀν., II, 164, 237.

Ἑβραίου [1]. Ἡ συμπλήρωσις οὕτω μὲ τὸ ὄνομα Ἰάκωβος δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανος. Τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο Ἰάκωβος ἦτο πιθανώτερον νὰ μὴ ἔχῃ πρόχειρον εἰς τὴν μνήμην του ὁ γράψας τὴν σκηνοθετικὴν διάταξιν, ὥστε ν' ἀναγκασθῇ ν' ἀφήσῃ τὸ κενὸν εἰς τὸν κώδικα μὲ τὴν παρασελίδιον παραπομπήν: *ζήτει*. Τὴν λέξιν στρατιώτης, ἂν περὶ αὐτοῦ ἐπρόκειτο, θὰ ἦτο πολὺ εὐκολώτερον νὰ τὴν ἐνθυμηθῇ. Τέλος τὴν συμπλήρωσιν μὲ τὸ ὄνομα Ἰάκωβος εὐνοεῖ καὶ ἡ λέξις *ὑποκάτωθεν* τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία προϋποθέτει καθήμενον ἴσως τὸν μέλλοντα νὰ συλλέξῃ τὸ αἷμα, ἀκριβῶς ὅπως τὸν βλέπομεν εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 74 καὶ τῶν σλαβωνικῶν του ἀντιγράφων (εἰκ. 9, 10).

Ἐν τούτοις δὲν θὰ ἔπρεπεν ἴσως ν' ἀποκλεισθῇ ἐντελῶς καὶ μία ἄλλη ἐκδοχή. Ὅτι δηλαδὴ ἡ παράδοσις, τῆς ὁποίας τὴν ὕπαρξιν μᾶς ἀπεκάλυψαν αἱ ἐπὶ τῶν μνημείων παραστάσεις, περὶ τοῦ στρατιώτου, τοῦ μετανοήσαντος καὶ συλλέξαντος τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ ἐντὸς δοχείου, νὰ ἐταυτίσθη ἀργότερον πρὸς τὴν τοῦ Ἑβραίου Ἰακώβου, τοῦ δεχθέντος τὸ αἷμα ἐντὸς τῆς κολοκύνθης, καὶ ὅτι τελικῶς τὸ ὄνομα Ἰάκωβος ν' ἀπεδόθη εἰς τὸν στρατιώτην αὐτόν. Ἐν τοιαύτῃ δὲ περιπτώσει δὲν θὰ ἦτο ἀπίθανον ἴσως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ στρατιώτης συνεπτύχθησαν εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

Οὕτω, συνοψίζοντες τὰ πορίσματα τῶν ἀνωτέρω μακρῶν ἐρευνῶν, δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς μερικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν ὑποδήλωσιν εἰς αὐτὴν τὴν σκηνὴν τῆς Σταυρώσεως τῆς μετανοίας τῶν δύο στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι ὡμολόγησαν τὴν θειότητα τοῦ Ἰησοῦ μαζὶ μὲ τὸν Λογγῖνον καὶ ἀργότερον ὑπέστησαν μετ' αὐτοῦ τὸ μαρτύριον.

Ὁ εἷς τῶν στρατιωτῶν τούτων εἶναι αὐτὸς ὁ λογχίσας τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Τοῦτον εὕρομεν εἰκονιζόμενον κατὰ διαφόρους τρόπους εἰς σειρὰν μνημείων, ὅπως ἐπίσης εὕρομεν τὴν περιγραφὴν τῆς μετανοίας του ἐκτιθεμένην κατὰ τρόπον ἐξόχως ἐναργῆ εἰς τὸ δρᾶμα «*Χριστὸς πάσχων*». Ὁ ἕτερος τῶν μετανοησάντων στρατιωτῶν εἰκονίζεται εἰς τὰ μνημεῖα εἴτε δεικνύων τὸν Ἐσταυρωμένον καθ' ὅμοιον τρόπον μὲ τὸν Λογγῖνον εἴτε συλλέγων ἐντὸς δοχείου τὸ αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ, ποὺ ἐξῆλθεν ἀπὸ τὴν πληγήν, τὴν ὁποίαν ἤνοιξε διὰ τῆς λόγχης του εἰς τὴν πλευρὰν τοῦ Σωτῆρος ὁ ἄλλος, ἐπίσης μετανοήσας, στρατιώτης.

Τέλος εἰς μερικὰ μνημεῖα, ὅπως ἡ τοιχογραφία τοῦ Τσαοὺς Ἴν καὶ τὸ ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου, οἱ δύο στρατιῶται, ὁ λογχίζων καὶ

[1] Ἀντωνιάδης, ἔνθ' ἀν., 21 κ.ἑξ. Πρβ. καὶ E. von Dobschutz, Christusbilder, Leipzig 1899, II, 280** κ.ἑξ. Διὰ τὴν συζήτησιν περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ αἵματος βλ. τὰ μακρὰ προλεγόμενα εἰς τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Βαριψαββᾶ ἐν Acta Sanctorum Septembris, III. Ἀπὸ ὀρθοδόξου πλευρᾶς βλ. ὅσα γράφει ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης εἰς τὸν Συναξαριστήν του, ὑποσημ. 1 εἰς τὴν 10ην Σεπτεμβρίου.

ὁ συλλέγων τὸ αἷμα, συμπτύσσονται, ἐκ παρανοήσεως ἀσφαλῶς, εἰς ἕνα, ὁ ὁποῖος συγχρόνως λογχίζει τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ καὶ δέχεται ἐντὸς ἀγγείου τὸ ἐκ τῆς πληγῆς ἐξερχόμενον αἷμα μετὰ τοῦ ὕδατος.

V.

Ἀπὸ τὰ ἐξετασθέντα μνημεῖα προκύπτει τὸ θετικόν, ὅπως τοὐλάχιστον νομίζω, συμπέρασμα ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἁγιογράφοι προσεπάθησαν νὰ ὑποδηλώσουν εἰς αὐτὴν τὴν σκηνὴν τῆς Σταυρώσεως τὴν εἰς Χριστὸν ὁμολογίαν ὄχι μόνον τοῦ Λογγίνου, ἀλλὰ καὶ τῶν δύο στρατιωτῶν. Προκειμένου περὶ τοῦ Λογγίνου, τοῦτο ἦτο εὔκολον, διότι τὰ Εὐαγγέλια εἶναι ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀρκούντως σαφῆ. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον, προκειμένου περὶ τῶν δύο στρατιωτῶν. Ἡ φράσις τοῦ Ματθαίου (27, 54): *«ὁ δὲ ἑκατόνταρχος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ τηροῦντες τὸν Ἰησοῦν, ἰδόντες τὸν σεισμὸν καὶ τὰ γενόμενα ἐφοβήθησαν σφόδρα λέγοντες· ἀληθῶς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος»*, εἶναι μᾶλλον ἀόριστος. Αὕτη δὲ ἐξ ἄλλου δὲν φαίνεται συμφωνοῦσα ἐντελῶς πρὸς τὰ μνημεῖα. Εἴδομεν δηλαδὴ ὅτι καὶ εἰς τὰ μνημεῖα καὶ εἰς τὸ δρᾶμα «*Χριστὸς πάσχων*» καὶ εἰς τὴν σκηνοθετικὴν διάταξιν τοῦ Παλατινοῦ κώδικος ἡ μετάνοια τῶν δύο στρατιωτῶν δὲν γίνεται κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ, ὅπως συμβαίνει, κατὰ τὰ Εὐαγγέλια, μὲ τὸν Λογγῖνον, ἀλλὰ μετὰ τὸ θαῦμα τῆς ἐκροῆς ἀπὸ τὴν νυγεῖσαν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου τοῦ αἵματος μὲ τὸ ὕδωρ. Ἀλλὰ καὶ τὸ Συναξάριον τῆς 16ης Ὀκτωβρίου οὐδόλως περὶ τούτου μᾶς διαφωτίζει, διότι εἰς αὐτό, ὅπως εἴδομεν, ἀναφέρεται ἁπλῶς ὅτι ὁ Λογγῖνος ἔφυγε μετὰ τῶν δύο πιστευσάντων στρατιωτῶν εἰς τὴν πατρίδα του Καππαδοκίαν, ὅπου καὶ οἱ τρεῖς ὑπέστησαν τὸ μαρτύριον.

Αἱ λεπτομέρειαι ἐξ ἄλλου, αἱ σχετικαὶ μὲ τὴν μετάνοιαν τοῦ λογχίσαντος στρατιώτου, τὰς ὁποίας εὕρομεν εἰς τὸ δρᾶμα «*Χριστὸς πάσχων*», θὰ ἦτο λίαν ἀπίθανον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὀφείλονται ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν φαντασίαν τοῦ συνθέσαντος αὐτό Τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰς ἀπὸ τὰς λεπτομερείας αὐτὰς ἀνεύρομεν καὶ εἰς τὰς ἐπὶ τῶν μνημείων παραστάσεις δὲν θὰ ἦτο πολὺ πιθανὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὀφείλονται εἰς ἐπίδρασιν τοῦ δράματος, δεδομένου ὅτι τὰ μνημεῖα, ὅπου αἱ λεπτομέρειαι αὗται, εἶναι πολὺ παλαιότερα τῆς σήμερον τοὐλάχιστον παραδεδεγμένης ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν συνετέθη τὸ δρᾶμα.

Θεωρῶ λοιπὸν βέβαιον ὅτι καὶ τὸ δρᾶμα «*Χριστὸς πάσχων*» καὶ ἡ σκηνοθετικὴ διάταξις τοῦ Παλατινοῦ κώδικος καὶ αἱ ἐπὶ τῶν μνημείων παραστάσεις ἔχουσι κοινὴν τὴν πηγήν. Ἦτο δέ, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἡ πηγὴ αὕτη παλαιὰ ἀπόκρυφος παράδοσις περὶ τῶν κατὰ τὴν Σταύρωσιν συμβάντων, παράδοσις μὴ διασωθεῖσα, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω.

Ἡ παράδοσις αὐτή, εἰς τὴν ὕπαρξιν τῆς ὁποίας μᾶς ὡδήγησεν ἡ ἐξέτασις τῶν μνημείων καὶ τῶν κειμένων, φαίνεται νὰ ἦτο πολὺ παλαιὰ καὶ νὰ ἐπηρέασε πολὺ ἐνωρίς, ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Σταυρώσεως. Ἔνδειξιν περὶ τούτου μᾶς παρέχει ἡ ἀπεικόνισις τοῦ μετὰ δέους ὀπισθοχωροῦντος στρατιώτου, τοῦ λογχίσαντος τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ ἐπὶ τοῦ εἰς τοὺς περὶ τὸ 600 χρόνους ἀνήκοντος ξυλίνου κιβωτιδίου τῶν Sancta Sanctorum. Ἡ μικρογραφία ἐξ ἄλλου τοῦ εἰς τὸν 9ον αἰῶνα ἀνήκοντος Παρισινοῦ κώδ. 510, ὅπου ἐπίσης εὕρομεν τὸν μετὰ τρόμου ὀπισθοχωροῦντα στρατιώτην, ἀντιγράφει χωρὶς ἀμφιβολίαν παλαιοχριστιανικὸν πρότυπον, ὅπως δεικνύουν οἱ ἀνοικτοὶ ὀφθαλμοὶ καὶ τὸ μέχρι τῶν ποδῶν κατερχόμενον κολόβιον τοῦ Ἐσταυρωμένου.

Καὶ ποία μὲν ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφον αὐτὴν διήγησιν ἐμπνεομένης παραστάσεως τῆς Σταυρώσεως δὲν εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν. Ἡ ὕπαρξις ὅμως μιᾶς τοιαύτης συνθέσεως εἰκονογραφούσης τὴν ἀπόκρυφον διήγησιν δὲν νομίζω ὅτι θὰ ἠδύνατο ν' ἀποκλεισθῇ, ὅπως δεικνύουν αἱ ἐπὶ τῶν μνημείων περισωθεῖσαι λεπτομέρειαι.

Ἀλλὰ ἡ ἰδιότυπος αὐτὴ παράστασις τῆς Σταυρώσεως, ἡ ἐκ τῆς ἀποκρύφου παραδόσεως ἐμπνεομένη, ἦτο μία καὶ μόνη ἢ μήπως ἐπρόκειτο περὶ σειρᾶς συνθέσεων, εἰς τὰς ὁποίας θ' ἀπεικονίζοντο τὰ διάφορα ἐπεισόδια, τὰ εἰς τὴν ἀπόκρυφον διήγησιν ἀναφερόμενα;

Ἡ κατὰ διαφόρους τρόπους παράστασις ἐπὶ τῶν μνημείων τοῦ στρατιώτου, τοῦ λογχίσαντος τὴν πλευρὰν τοῦ Ἰησοῦ καὶ μετανοήσαντος, δύναται, νομίζω, νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ εἰς τὴν πιθανὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἀρχικῶς ἐπρόκειτο ἴσως περὶ σειρᾶς συνθέσεων, αἱ ὁποῖαι εἰκονογράφουν τὰ διαδοχικὰ στάδια τῆς ἀποκρύφου διηγήσεως. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ περὶ ἐκτεταμένης εἰκονογραφήσεως τοῦ ἀποκρύφου κειμένου. Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι εὑρίσκετο ἡ ἐκτεταμένη αὐτὴ εἰκονογράφησις εἰς χειρόγραφα περιέχοντα τὸ κείμενον τοῦτο. Μία τοιαύτη ὑπόθεσις δὲν θὰ φανῇ ἴσως ἐντελῶς ἀπίθανος εἰς τὸν ἔχοντα ὑπ' ὄψει ἀνάλογα πλουσίως εἰκονογραφημένα ἀπόκρυφα κείμενα, ὅπως π.χ. μεταξὺ ἄλλων, τὴν διήγησιν περὶ τοῦ Αὐγάρου εἰς τὸ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰῶνος εἱλητάριον τῆς Βιβλιοθήκης Pierpont Morgan τῆς Νέας Ὑόρκης[1], καθὼς καὶ εἰς τὰ εἰκονογραφημένα Μηνολόγια[2]. Ἰδέαν τέλος σαφῆ κάπως τῆς πιθανῆς μορφῆς, ποὺ θὰ εἶχεν εἰς τὰ χειρόγραφα ἡ ὑποτιθεμένη αὐτὴ ἐκτενὴς δι' εἰκόνων ἀπόδοσις τῆς ἀποκρύφου διηγήσεως, δύναται νὰ μᾶς παράσχῃ ἡ εἰς διαδοχικὰς σκηνὰς ἀπεικόνισις τῆς Σταυρώσεως, ὅπως τὴν βλέπομεν εἰς τὰ ὀλίγα Εὐαγγέλια μὲ ἐκτεταμένην εἰκονογράφησιν, ἰδίως εἰς

---

[1] Βλ. S. Der Nersessian ἐν Actes du IVe Congrès International des Etudes Byzantines (Sofia 1934), II, 98 κ.ἑξ.

[2] Βλ. K. Weitzmann ἐν Cahiers Archéologiques, 11, 1960, 170 κ.ἑξ.

τὸν κώδ. VI 23 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας[1] καὶ εἰς Παρισινὸν κώδ. 74[2], χειρόγραφα, εἰς τὰ ὁποῖα αἱ εἰκόνες ἀκολουθοῦν κατὰ πόδας τὸ ἱερὸν κείμενον.

Ἡ εἰκονογράφησις αὐτὴ τοῦ ἀποκρύφου κειμένου, εἰς τὴν πιθανὴν ὕπαρξιν τῆς ὁποίας κατελήξαμεν, φυσικὸν ἦτο νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν εἰς τὰ χειρόγραφα καὶ εἰς τὰ μνημεῖα ἀπεικόνισιν τῆς σκηνῆς τῆς Σταυρώσεως. Ὅλαι αἱ ξέναι πρὸς τὴν διήγησιν τῶν κανονικῶν Εὐαγγελίων εἰκονογραφικαὶ λεπτομέρειαι, τὰς ὁποίας εἰς τὴν παροῦσαν ἔρευναν ἐξητάσαμεν, πηγάζουν ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὴν εἰκονογράφησιν τῆς ἀποκρύφου διηγήσεως.

Ἡ ἐπίδρασις ἄλλωστε αὐτὴ τῆς εἰκονογραφήσεως τῶν ἀποκρύφων κειμένων ἐπὶ τῆς βασιζομένης εἰς τὰ κανονικὰ Εὐαγγέλια δὲν παρουσιάζει τίποτε τὸ παράδοξον. Ἀρκεῖ νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς παραστάσεις τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν γέννησιν καὶ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τοῦ Ἰησοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶναι, ὡς γνωστόν, ἰσχυρότατα ἐπηρεασμέναι ἀπὸ τὸ Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου καὶ ἀπὸ ἄλλα σχετικὰ ἀπόκρυφα ἔργα, ἢ τὰς παραστάσεις τῆς εἰς τὸν Ἅδην καθόδου τοῦ Σωτῆρος, ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἀπόκρυφον διήγησιν τοῦ Νικοδήμου.

Ποῦ ὅμως ἐδημιουργήθη ἡ εἰκονογράφησις αὐτὴ τῆς εἰς τὴν Σταύρωσιν ἀναφερομένης ἀποκρύφου διηγήσεως; Αἱ περὶ τοῦ οὐσιώδους τούτου ζητήματος ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας μᾶς παρέχουν τ' ἀνωτέρω ἐξετασθέντα μνημεῖα, εἶναι δυστυχῶς πολὺ ὀλίγαι, δύνανται ὅμως νὰ μᾶς ὁδηγήσουν εἰς μερικὰς ἀρκετὰ πιθανὰς εἰκασίας.

Τὴν παλαιοτέραν, εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον γνωστήν, παράστασιν τοῦ λογχίσαντος στρατιώτου, ὁ ὁποῖος ὀπισθοχωρεῖ ἔντρομος, συνηντήσαμεν εἰς τὸ κάλυμμα τοῦ ξυλίνου κιβωτιδίου, τοῦ εὑρεθέντος εἰς τὸ Σκευοφυλάκιον τοῦ παρεκκλησίου Sancta Santorum τοῦ Λατερανοῦ καὶ ἀποκειμένου τώρα εἰς τὸ Museo Sacro τοῦ Βατικανοῦ. Τὸ κιβωτίδιον τοῦτο προέρχεται χωρὶς ἀμφιβολίαν ἀπὸ τὴν Παλαιστίνην καὶ περιεῖχεν ἐνθύμια προσκυνητοῦ τῶν Ἁγίων Τόπων, ὅπως βεβαιώνουν τὰ ἐντὸς αὐτοῦ μικρὰ τεμάχια ξύλων (;) μὲ τὰς ἐπιγραφάς: *ἀπὸ Βηθλεέμ, ἀπὸ Σιὼν κ.ἄ.*[3]. Ἡ εἰκονογραφία τῶν ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ κιβωτιδίου τούτου Εὐαγγελικῶν σκηνῶν σχετίζεται σαφῶς πρὸς τὴν συρο-παλαιστινιακὴν παράδοσιν[4]. Εἰδικῶς διὰ τὴν Σταύρωσιν, ἡ ὁποία ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, ὁ Wulff εἶχεν ἤδη παρατηρήσει, ὅτι

[1] Millet, Recherches, εἰκ. 453, 454, 457, 458.

[2] Omont, Evangiles avec peintures byzantines, I, πίν. 50-52, 87, 88, II, πίν. 178-180.

[3] Βλ. Ph. Lauer ἐν Monuments Piot, 15, 1906, 98. Πρβ. καὶ Morey, Early Christian Art, 122.

[4] Βλ. Wulff-Alpatoff, ἔνθ' ἀν., 34 κ.ἑξ. καὶ 259 (Παρατηρήσεις εἰς τὴν εἰκ. 14).

2 - 11 - 1960

αὕτη ἀκολουθεῖ ἁπλουστευμένον συριακὸν τύπον συνθέσεως[1]. Τὸν μετὰ τρόμου ὀπισθοχωροῦντα στρατιώτην ἐπανεύρομεν μὲ κίνησιν ἐξόχως ζωηρὰν κατὰ τὸν $9^{\text{ον}}$ αἰῶνα εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Παρισινοῦ κώδ. 510. Τὴν Σταύρωσιν, ὅπως εἰκονίζεται εἰς τὴν μικρογραφίαν αὐτήν, εἶχε σχετίσει ὁ Morey πρὸς τὴν ἀνάλογον εἰκόνα τοῦ συριακοῦ Εὐαγγελίου τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας, τὴν τελευταίαν δὲ αὐτὴν ἐθεώρει πολὺ ὀρθῶς συριακὸν ἀντίγραφον προτύπου γενομένου εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολήν[2].

Τὸν στρατιώτην ἐξ ἄλλου, τὸν λογχίζοντα τὸν Ἰησοῦν καὶ συγχρόνως συλλέγοντα ἐντὸς δοχείου τὸ ἐκ τῆς πληγῆς ἐξερχόμενον αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ, εὕρομεν εἰς μνημεῖον καππαδοκικόν, τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Τσαοὺς Ἴν.

Ὁ Παρισινὸς κῶδ. 74 μᾶς ἔδωκεν ἀφ' ἑνὸς τὴν λεπτομέρειαν τοῦ μετὰ τρόμου ὀπισθοχωροῦντος στρατιώτου καὶ ἀφ' ἑτέρου, μόνος αὐτός, τὴν μορφήν, τὴν καθημένην παρὰ τὴν βάσιν τοῦ σταυροῦ καὶ συλλέγουσαν ἐντὸς δοχείου τὸ καταρρέον αἷμα, μορφήν, τὴν ὁποίαν ἐταυτίσαμεν πρὸς τὸν Ἑβραῖον Ἰάκωβον, τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὸ Συναξάριον τοῦ Ἁγίου Βαριψαββᾶ. Τὸ πολύτιμον τοῦτο χειρόγραφον, ἂν καὶ εἰκονογραφήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, πιθανώτατα εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Στουδίου, ἐν τούτοις ἀκολουθεῖ, ὅπως ἀπέδειξεν ὁ Millet, τὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ μάλιστα τῆς Ἀντιοχείας, συγγενεύει δὲ εἰκονογραφικῶς καὶ πρὸς χειρόγραφα συριακῆς προελεύσεως[3].

Οὕτω ἀπὸ τὰς ὀλίγας αὐτάς, ἀλλὰ πολυτίμους ἐνδείξεις ὁδηγούμενοι, δυνάμεθα νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ πολὺ πιθανόν, κατὰ τὴν γνώμην μου, συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀπόκρυφος περὶ τῶν κατὰ τὴν Σταύρωσιν παράδοσις καὶ ἡ ἐκ ἐκ ταύτης προελθοῦσα εἰκονογραφία ἔχουσι τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολήν, τὴν πηγὴν ὅλων τῶν ἀποκρύφων διηγήσεων καὶ τῶν παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι προῆλθον ἐξ αὐτῶν.

Εἰς ποῖον ὅμως μέρος τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐντοπίσωμεν τὴν γένεσιν τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἐκ ταύτης προελθούσης εἰκονογραφίας; Ἡ πρώτη σκέψις θὰ ἦτο νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αὗται σχετίζονται ἴσως πρὸς τὴν Καππαδοκίαν, τὴν πατρίδα τοῦ Λογγίνου, ὅπου εἶχον ταφῆ ἐπὶ λόφου παρὰ τὴν κώμην Σανδράλην ἢ Σανδιάλην[4] καὶ τούτου τὸ σῶμα, ὅπως καὶ τῶν δύο μετ' αὐτοῦ μαρτυρησάντων στρατιωτῶν. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβεβαιωθῇ. Εἰς τὴν Καππαδοκίαν οὐδὲν ἴχνος λατρείας τοῦ Λογγίνου, καθ' ὅσον γνωρίζω, μαρτυρεῖται, καὶ

[1] Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, I, 312.

[2] C. R. Morey ἐν The Art Bulletin, 11, 1929, 96.

[3] Millet, Recherches, 581-592.

[4] Ἡσύχιος «*...καὶ τῇ χειρὶ δείξας* (ὁ Λογγῖνος) *τὸν λόφον, ἐν ᾧ τὸ μακάριον αὐτοῦ σῶμα διετάξατο τεθῆναι...*» (Migne, P.G. 93, 1553). Πρβλ. καὶ Συμεὼν Μεταφραστὴν (Migne, P.G. 115, 40). Βλ. καὶ κατωτέρω, σ. 82 σημ. 3.

αὐτὴ δὲ ἡ εἰκών του εἰς οὐδεμίαν τῶν ἀπειραρίθμων τοιχογραφιῶν τῶν καππαδοκικῶν ἐκκλησιῶν εὑρέθη [1].

Πολὺ μεγαλυτέρας πιθανότητας ἔχει ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ ἀπόκρυφος παράδοσις καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς προελθοῦσα εἰκονογραφία σχετίζονται περισσότερον πρὸς τὴν Παλαιστίνην. Πρὸς μίαν τοιαύτην εἰκασίαν μᾶς ὁδηγοῦν ἀφ' ἑνὸς τὸ ὅτι ἡ Ἱερουσαλήμ, καὶ μάλιστα ὁ Γολγοθᾶς, ὑπῆρξεν ὁ τόπος, ὅπου συνέβη ἡ ὁμολογία εἰς Χριστὸν καὶ τοῦ Λογγίνου καὶ τῶν δύο στρατιωτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ διὰ θαύματος εὕρεσις εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ τῆς κεφαλῆς τοῦ Λογγίνου καὶ ἡ δι' αὐτῆς θεραπεία τῆς ἐκ Καππαδοκίας τυφλῆς χήρας. Κατὰ τὸ Συναξάριον δηλαδή, μετὰ τὸν ἀποκεφαλισμὸν τοῦ Λογγίνου καὶ τῶν δύο στρατιωτῶν εἰς τὴν Καππαδοκίαν, ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἑκατοντάρχου ἤχθη εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ «*εἰς πληροφορίαν λαβεῖν τοὺς Ἰουδαίους τῆς αὐτοῦ ἀναιρέσεως... ἥτις* (κεφαλὴ) *καὶ ἐκρύβη ἐν κόπρῳ τινί*». Ταύτην εὗρε μετὰ πάροδον πολλῶν ἐτῶν χήρα ἐκ Καππαδοκίας τυφλὴ καὶ ἀνέβλεψε [2]. Συμφώνως πρὸς τὸν Ἡσύχιον καὶ τὸν Μεταφραστήν, ἡ ἀναβλέψασα χήρα παρέλαβε μετ' αὐτῆς εἰς Καππαδοκίαν τὴν εὑρεθεῖσαν κεφαλὴν καὶ τὴν ἔθαψε εἰς τὴν κώμην Σανδράλην ἢ Σανδιάλην, τὴν γενέτειραν τοῦ Ἑκατοντάρχου [3].

Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Λογγίνου φαίνεται ὅτι ἰδιαιτέρως ἐτιμᾶτο κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ. Ὁ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ $5^{ου}$ αἰῶνος ἀκμάσας Ἡσύχιος, πρεσβύτερος καὶ διδάσκαλος εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα [4], γράφει πράγματι εἰς τὸ τέλος τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης διηγήσεως περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Λογγίνου: «*Ἐγὼ Ἡσύχιος πρεσβύτερος Ἱεροσολύμων πολλὰ ἐρευνήσας μετὰ πολλοῦ καμάτου ἠδυνήθην εὑρεῖν τοῦ ἁγίου Λογγίνου τοῦ ἑκατοντάρχου ...τὸ μαρτύριον· εὗρον δὲ αὐτοῦ ἐν σχεδαρίῳ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἁγίας Ἀναστάσεως, καὶ συνέταξα αὐτοῦ τὴν ὁμολογίαν μετὰ καὶ τοῦ ἐγκωμίου*» (Migne, P.G. 93, 1560). Ἡ μαρτυρία αὐτὴ τοῦ Ἡσυχίου εἶναι ἴσως κάποια ἔνδειξις περὶ τῆς λατρείας τοῦ

[1] Τοὐλάχιστον οὐδεμία ἀπεικόνισις αὐτοῦ ἀναφέρεται εἰς τὸ ἁγιογραφικὸν εὑρετήριον τὸ ὁποῖον παραθέτει ὁ Jerphanion, Eglises de Cappadoce, II. 2.

[2] Delehaye, ἔνθ' ἀν. 143. Ἡσύχιος (Migne, P.G. 93, 1553 κ.ἑξ.), Συμεὼν Μεταφραστὴς (Migne, P.G. 115, 40 κ.ἑξ.).

[3] Ἡσύχιος «...*ἔλαβεν δὲ* (ἡ χήρα) *τὴν πανέντιμον καὶ ἱερὰν κεφαλήν, τοῦ Λογγίνου λείψανον, καὶ ἀπέθετο φαιδρῶς καὶ περιχαρῶς, καθὼς αὐτῇ προσέταξεν ὁ ἅγιος Λογγῖνος, ἐν κώμῃ λεγομένῃ Σανδράλης (ἐκεῖθεν γὰρ ἦν ὁ ἅγιος Λογγῖνος)...*» (Migne, P.G. 93, 1557). Συμεὼν Μεταφραστὴς «*Τούτων ἡ τοῦ παιδὸς ἀκούσασα μήτηρ εὐθέως ἀνίσταται, καὶ λαβοῦσα τὴν τοῦ μάρτυρος κεφαλὴν τῇ πατρίδι τοῦ μάρτυρος ἀποδίδωσι (Σανδιάλη τῇ κώμῃ τὸ ὄνομα)· καὶ τὸν τοῦ παιδὸς νεκρὸν ἀσμένως παραθεῖσα τῇ τοῦ μάρτυρος κεφαλῇ, ἐν τόπῳ ἐπισήμῳ σεμνῶς περιστείλασα κ.λ.π.*» (Migne, P.G. 115, 41).

[4] Περὶ τούτου βλ. προχείρως Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, Ἀθῆναι 1930, 426 κ.ἑξ.

Ἑκατοντάρχου εἰς τὴν Παλαιστίνην. Ἔρχεται δὲ αὕτη ἐξ ἄλλου εἰς συμφωνίαν πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι μία τῶν παλαιοτέρων παραστάσεων τῆς Σταυρώσεως, ὅπου εὕρομεν ἴχνη τῆς ἀποκρύφου παραδόσεως, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπὶ τοῦ καλύμματος τοῦ κιβωτιδίου τοῦ παρεκκλησίου Sancta Sanctorum, ἔργου προερχομένου ἀναμφισβητήτως, ὅπως εἴδομεν, ἐκ Παλαιστίνης.

Οὕτω ἀπὸ τὴν γενομένην ἔρευναν κατελήξαμεν εἰς τὸ λίαν, ὅπως νομίζω, πιθανὸν συμπέρασμα περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀποκρύφου διηγήσεως, παλαιστινιακῆς ἴσως καταγωγῆς, ἀναφερομένης εἰς τὴν ὁμολογίαν εἰς Χριστὸν τῶν μετὰ τοῦ Λογγίνου μαρτυρησάντων δύο στρατιωτῶν.

Μένει ὅμως ἀκόμη πρὸς ἐξέτασιν τὸ λίαν δυσχερὲς ζήτημα ἂν ἡ ἄγνωστος αὐτὴ ἀπόκρυφος διήγησις ἀνεφέρετο μόνον εἰς τὴν ὁμολογίαν τῶν δύο στρατιωτῶν ἢ μήπως εἶχε χαρακτῆρα γενικώτερον, περιλαμβάνουσα τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς Σταυρώσεως.

Ὅτι περὶ τοῦ δευτέρου μᾶλλον ἐπρόκειτο, περὶ τῆς ἐξιστορήσεως δηλαδὴ ὁλοκλήρου ἴσως τοῦ δράματος τοῦ Γολγοθᾶ, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσωμεν μία εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια, εὑρισκομένη μεταξὺ τῶν ἀπὸ τοῦ $10^{ου}$ αἰῶνος τοιχογραφιῶν τοῦ Τσαοὺς Ἴν τῆς Καππαδοκίας. Εἰς τὴν πρώτην δηλαδὴ ἀπὸ τὰς δύο ἐκεῖ διαδοχικὰς παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως εἰκονίζεται ὁ ἀπόστολος Πέτρος, δηλούμενος καὶ δι' ἐπιγραφῆς, ὁ ὁποῖος ὑψώνει τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα δεήσεως πρὸς τὸν Ἐσταυρωμένον [1]. Τὴν μοναδικὴν αὐτὴν παράστασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Jerphanion δὲν ἠδύνατο νὰ δώσῃ εὐλογοφανῆ ἑρμηνείαν [2], ἐξήγησε κατὰ τρόπον ἀπολύτως βέβαιον ἡ Βενετία Κώττα, βασισθεῖσα εἰς τοὺς στίχους τοῦ δράματος «*Χριστὸς πάσχων*», ὅπου εἰσάγεται ὁ Πέτρος παρακαλῶν τὸν Ἰησοῦν νὰ τὸν συγχωρήσῃ διὰ τὴν ἄρνησίν του [3]. Τὴν ὀρθὴν αὐτὴν ἑρμηνείαν παρεδέχθη καὶ ὁ Jerphanion [4], μὲ τὴν παρατήρησιν ὅτι ἐκ τῆς τοιχογραφίας τοῦ Τσαοὺς Ἴν, ἀναγομένης εἰς τὸν $10^{ον}$ αἰῶνα, προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι «τὸ δρᾶμα 'Χριστὸς πάσχων' εἶναι ἀρχαιότερον παρ' ὅσον παραδέχονται οἱ περισσότεροι κριτικοί, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ πρέπῃ νὰ τὸ ἀποδώσωμεν μετὰ τῆς $Κ^{ας}$ Κώττα εἰς τὸν Ἅγιον Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν». Ἡ παρατήρησις αὐτὴ τοῦ Jerphanion δὲν νομίζω ὅτι εὐσταθεῖ. Χωρὶς νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τοῦ δράματος, ζήτημα, τὸ ὁποῖον δὲν εὗρεν ἀκόμη, ὅπως εἶναι γνωστόν, τὴν ὁριστικήν του λύσιν, δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τίποτε δὲν μᾶς ἀναγκάζει νὰ παραδεχθῶμεν μετὰ τῆς Κώττα καὶ τοῦ Jerphanion ἄμεσον ἐξάρτησιν

[1] Jerphanion, ἔνθ' ἀν., $2^{ον}$ Λεύκωμα, πίν. 142. 4.

[2] Jerphanion, ἔνθ' ἀν. Κείμενον, I. 2, 539 κ.ἑξ.

[3] Cottas, L'influence du drame «Christos Paschon», 74.

[4] Jerphanion, ἔνθ' ἀν. Κείμενον, I. 2, σ. 611, προσθήκη εἰς τὰς σελ. 539 - 540.

τῆς καππαδοκικῆς τοιχογραφίας ἀπὸ τὸ δρᾶμα. Θεωρῶ δηλαδὴ πολὺ πιθανώτερον ὅτι καὶ ἡ τοιχογραφία τοῦ Τσαοὺς Ἴν καὶ τὸ δρᾶμα « *Χριστὸς πάσχων* » ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἰδίαν παλαιὰν ἀπόκρυφον παράδοσιν. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀκριβῶς εἰς τὸ ἴδιον καππαδοκικὸν μνημεῖον, τὰς τοιχογραφίας τοῦ Τσαοὺς Ἴν, εὕρομεν, εἰς τὴν ἑτέραν τῶν δύο παραστάσεων τῆς Σταυρώσεως, τὸν λογχίζοντα στρατιώτην, ὁ ὁποῖος συλλέγει συγχρόνως ἐντὸς δοχείου τὸ ἐξερχόμενον αἷμα μὲ τὸ ὕδωρ, λεπτομέρειαν, προερχομένην, ὡς εἴδομεν, ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφον παράδοσιν.

Ἡ λεπτομέρεια συνεπῶς τοῦ Πέτρου αἰτοῦντος συγγνώμην εἰς τὴν καππαδοκικὴν τοιχογραφίαν καὶ εἰς τὸ δρᾶμα « *Χριστὸς πάσχων* » προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰδίαν ἀπόκρυφον παράδοσιν καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν μὲ πολλὴν πιθανότητα, ὅτι ἡ ἀπόκρυφος αὐτὴ παράδοσις εἶχε εὐρύτερον περιεχόμενον, ἐκτεινομέη ἴσως εἰς ὁλόκληρον τὸ δρᾶμα τοῦ Γολγοθᾶ.

Τῆς ἀποκρύφου αὐτῆς διηγήσεως, τὴν πιθανωτάτην ὕπαρξιν τῆς ὁποίας διεπιστώσαμεν ἐξετάζοντες σπανίας εἰκονογραφικὰς λεπτομερείας διεσπαρμένας εἰς πολυαρίθμους παραστάσεις τῆς Σταυρώσεως ἢ εὕρομεν λανθάνουσαν εἰς τὸ δρᾶμα « *Χριστὸς πάσχων* » καὶ εἰς τὴν σκηνοθετικὴν διάταξιν τοῦ Παλατινοῦ κώδικος, τῆς ἀποκρύφου αὐτῆς διηγήσεως τὸ κείμενον δὲν εἶναι ἀκόμη, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, γνωστόν. Ἴσως τοῦτο ἐχάθη διὰ παντός, ἴσως ὅμως καὶ νὰ λανθάνῃ εἰς ἄγνωστον μέχρι τοῦδε χειρόγραφον. Ἡ κάποτε τυχὸν ἀνακάλυψίς του θὰ ἔχυνεν ἀναμφιβόλως πολύτιμον φῶς εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Σταυρώσεως, διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς ὁποίας οἱ βυζαντινοὶ ἁγιογράφοι δὲν ἠρκέσθησαν μόνον εἰς τὰ κανονικὰ Εὐαγγέλια, εἰς τὰς ἐξ αὐτῶν ἀπορρεούσας ὁμιλίας καὶ εἰς τὴν ὑμνολογίαν, ἀλλ' ἀφθόνως ἤντλησαν, ὅπως ἔκαμον καὶ δι' ἄλλους κύκλους παραστάσεων, ἀπὸ τὰς ἀποκρύφους διηγήσεις, ποὺ εἶχε γεννήσει ἡ φαντασία τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΤΡΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤῌ ΕΠΙΡΡΟΗΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΚΑΤ' ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΒΕΝΕΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ (1418 - 1419)

Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας εἰς τὰς ἑλληνικὰς αὐτῆς κτήσεις καὶ ἰδίᾳ τὴν νῆσον Κρήτην κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα εἶναι γνωστὴ εἰς τὰς γενικάς της γραμμάς[1]: Μολονότι εἶχε παλαιόθεν καταργήσει τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν ἱεραρχίαν ἐν Κρήτῃ καὶ ὡς ἐπίσημον ἐκκλησίαν ἀνεγνώριζε τὴν λατινικήν, ἥτις καὶ ἐνέμετο σημαντικὰ φέουδα[2], ἡ Βενετία ἐπέτρεπεν ἐν τούτοις εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους της τὴν ἐλευθέραν κατὰ τὸ δόγμα των ἄσκησιν τῶν θρησκευτικῶν των καθηκόντων, ἐλέγχουσα αὐτοὺς μόνον διὰ τῶν ἐμπίστων της πρωτοπαπάδων καὶ πρωτοψαλτῶν[3]· πολλάκις μάλιστα καὶ ἐπροστάτευεν αὐτοὺς κατὰ τῶν ὑπερβασιῶν τοῦ λατινικοῦ κλήρου. Ἓν ὅμως ἐφοβεῖτο καὶ ἀπέκρουε πάντοτε σταθερῶς ἡ Βενετία, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου διετηρεῖτο εἰσέτι ἐν ζωῇ, τὴν ἀπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐξάρτησιν τοῦ ἀκεφάλου ὀρθοδόξου κλήρου τῆς νήσου καὶ τὴν δι' ἀποστολῆς ἐπισκόπων, ἐξάρχων ἢ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων, δι' ἀπολύσεως ἐγκυκλίων γραμμάτων, δι' ἀφορισμῶν καὶ καταδικῶν ἢ διορισμῶν καὶ προνομίων ἐπέμβασιν τοῦ Πατριάρχου Κων-

[1] Τὴν κυριωτέραν περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης ἐπὶ Βενετοκρατίας βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 13 (1959), σ. 39 - 72 (ἰδίᾳ ἐν σ. 39 - 41), εἰς ἣν πρόσθες τὰ μετὰ ταῦτα δημοσιευθέντα ἔργα τῶν Freddy Thiriet, La Romanie vénitienne au moyen âge, Paris, 1959 (βλ. σ. 403 - 406 καὶ 428 - 433) καὶ Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460 - 1462, Ἀθῆναι, 1960 (σ. 19 - 22, 67 - 69 κ.ἀ.), ὡς καὶ τὰς εἰς τὰς ἑπομένας ὑποσημειώσεις 2 - 3 μνημονευομένας ἐργασίας.

[2] Βλ. τὴν μεταξὺ Βενετίας καὶ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης συμφωνίαν τοῦ 1323 τὴν ἐκδοθεῖσαν προσφάτως ὑπὸ Στεργ. Γ. Σπανάκη, Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης κατὰ τὴ Βενετοκρατία, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 13 (1959), σ. 243 - 288.

[3] Βλ. τὴν ὑπὸ ἔκδοσιν ἡμετέραν ἐργασίαν « Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ ΙΔ' - ΙϚ' αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος) », ἐν ΔΙΕΕ, τόμ. 15 (1961).

σταντινουπόλεως εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῶν ὑπὸ τὸν λέοντα τοῦ Ἁγίου Μάρκου βιούντων Ἑλλήνων [1]. Διὰ τοῦτο καὶ ἤλεγχε τὰς χειροτονίας τῶν Κρητῶν ἱερέων, ἀναθέτουσα αὐτὰς εἰς ἐπισκόπους βενετικῶν κτήσεων [2], καὶ βίαια μέτρα δὲν ἐδίστασε νὰ λάβῃ κατὰ τῶν εἰς Κρήτην σταλέντων ἐκ Βυζαντίου περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος καὶ ἀγωνισθέντων πρὸς τόνωσιν τοῦ ὀρθοδόξου θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος κληρικῶν, οἷοι ὁ Ἀθηνῶν καὶ Πρόεδρος Κρήτης Ἄνθιμος ὁ Ὁμολογητὴς [3] καὶ ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος [4]. Βραδύτερον μάλιστα, μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ ὑπογραφεῖσαν Ἕνωσιν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (1439), ἡ Βενετία ἐδείχθη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀδιάλλακτος ἔναντι τῶν σθεναρῶς ἀντιταχθέντων κατὰ τῆς βιαίας ἐπιβολῆς τῆς Ἑνώσεως ὀρθοδόξων, ἡ ἀδιαλλαξία δὲ αὕτη, ὑποδαυλίσασα (ἀντὶ νὰ καταστείλῃ) τὸν ἐθνικὸν τούτων φανατισμόν, ὡδήγησεν εἰς σοβαρὰς ταραχὰς καὶ ἀνωμαλίας [5], πρὸς μεγάλην πολιτικὴν ζημίαν τῆς θαλασσοκρατείρας τοῦ Ἀδρία.

Τὴν θρησκευτικὴν ταύτην πολιτικὴν τῆς Βενετίας ἐν Κρήτῃ καὶ τὴν ἐν τῇ νήσῳ κρατοῦσαν κατάστασιν τῶν πνευμάτων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, ἤτοι κατὰ τὸ μεταξὺ τῆς ἀπελάσεως τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου (περὶ τὸ 1400) καὶ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου (1439) διάστημα, ἔρχονται νὰ ἐξεικονίσουν ζωηρῶς καὶ διαφωτίσουν αἱ κατωτέρω τὸ πρῶτον ἐκδιδόμεναι δύο σειραὶ ἐγγράφων, ἅτινα ἀνευρέθησαν ὑφ᾿ ἡμῶν κατὰ τὸ 1958 εἰς τὰ κρατικὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας.

Πρόκειται περὶ δύο πλήρων καὶ εἰς τὸ ἀκέραιον διασωθεισῶν ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐπισήμων «Memoriali antichi» τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης δικογραφιῶν [6], αἵτινες περιέχουν ἀνακρίσεις καὶ καταδίκας προσώπων ἐν Κρήτῃ, κατὰ τὰ ἔτη 1418 καὶ 1419, κατηγορηθέντων ὅτι ἦλθον εἰς σχέσεις μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἢ ἁπλῶς ἀνεγνώριζον τὴν δικαιοδοσίαν του.

Τὰ ἔγγραφα ταῦτα, πλὴν τῆς ὡς ἄνω γενικωτέρας σημασίας των, παρουσιάζουν εἰδικώτερον ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὸ εἶδος καὶ τὸ ὄντως ἄηθες περιεχόμενον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἐν αὐτοῖς μνημονευόμενα ἐπιφανῆ πρόσωπα τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Κρήτης, οἷα ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωσὴφ ὁ Β΄, ὁ θεολόγος Ἰωσὴφ Βρυέννιος, οἱ κωδικογράφοι Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς καὶ Ἰωάννης Συμεωνάκης, ὁ μουσικὸς Ἰωάννης Λάσκαρης κ.ἄ.

Ἂς ἐξετάσωμεν τὰς δύο ταύτας δικογραφίας κατὰ σειράν.

---

[1] Βλ. Fr. T h i r i e t, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. 403 καὶ Μ. Ἰ. Μ α ν ο ύ σ α κ α, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. 72 - 73, 79 καὶ 122 - 123.

[2] Βλ. Μ. Ἰ. Μ α ν ο ύ σ α κ α, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, «Πελοποννησιακά», τόμ. 3 - 4 (1958 - 1959), σ. 95 κ.ἑξ. καὶ Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, ἔνθ᾿ ἀνωτ., σ. 61 κ.ἑξ.

[3] Βλ. Κ. Ἰ. Δ υ ο β ο υ ν ι ώ τ ο υ, Ὁ Ἀθηνῶν Ἄνθιμος καὶ Πρόεδρος Κρήτης ὁ Ὁμολογητής, ΕΕΒΣ, τόμ. 9 (1932), σ. 47 - 79.

[4] Βλ. περὶ τούτου κατωτέρω, ἐν σ. 98 - 100.

[5] Βλ. Μ. Ἰ. Μ α ν ο ύ σ α κ α, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ κλπ., σ. 21 - 22, 69 κ.ἄ.

[6] Archivio di Stato di Venezia — *Duca di Candia 30: Memoriali antichi*, τετράδ. 53 (olim 43b), 1417 - 1419, φ. 139v - 145r (= Α΄) καὶ φ. 216r - 221r (= Β΄).

Ἡ πρώτη δικογραφία (Α΄) ἀφορᾷ εἰς παράδοξον ἐπεισόδιον, προκληθὲν τῇ 6 Ὀκτωβρίου 1418, κατὰ τὴν τέλεσιν μνημοσύνου εἰς τὸν ἐν Χάνδακι ναὸν τῆς Βηθλεέμ, μὲ πρωταγωνιστὰς τὸν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μουσικοδιδάσκαλον καὶ ψάλτην Ἰ ω ά ν ν η ν Λ ά σ κ α ρ η ν ἀφ᾿ ἑνὸς καὶ τὸν πρωτοψάλτην Χάνδακος Ἐ μ μ α ν ο υ ὴ λ Σ ά β ι ο ν καὶ τρεῖς ὀρθοδόξους ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος ἀφ᾿ ἑτέρου. Ἡ δικογραφία περιλαμβάνει δεκατρία ἐν ὅλῳ ἔγγραφα, ἤτοι τὴν κατὰ τοῦ Λάσκαρη μήνυσιν καὶ κατάθεσιν τοῦ Σαβίου, ἀπὸ 8 Ὀκτωβρίου 1418 (ἀριθ. ***1***), τὴν ἀπὸ 17 Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπολογίαν τοῦ Λάσκαρη (ἀριθ. ***9***), δέκα μαρτυρικὰς καταθέσεις γενομένας μεταξὺ 10ης καὶ 22ας τοῦ αὐτοῦ μηνὸς (ἀριθ. ***2 - 8*** καὶ ***10 - 12***) καὶ τέλος τὴν ἀπὸ 26 Ὀκτωβρίου 1418 δουκικὴν ἀπόφασιν περὶ καταδίκης καὶ ἀπελάσεως τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη (ἀριθ. ***13***).

Ὡς μάρτυρες αὐτόπται τοῦ ἐπεισοδίου ἐξητάσθησαν ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τοῦ Χάνδακος ἐξ ἱερωμένοι (προταθέντες ὑπὸ τοῦ μηνυτοῦ) καὶ τέσσαρες λαϊκοὶ (προταθέντες ὑπὸ τοῦ μηνυθέντος). Καὶ ἱερωμένοι μὲν ἦσαν ὁ ἱερομόναχος Βενιαμὶν Σχολάρης, πνευματικὸς τοῦ ναοῦ τῆς Βηθλεὲμ (ἀριθ. ***2***), ὁ ἀδελφὸς τούτου μοναχὸς Μάξιμος Σχολάρης (ἀριθ. ***3***) καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος Ἰωάννης Κατσαδούρης, Γεώργιος Καπέλλας, Κώστας Φιλίππος ἢ Σκουλούδης καὶ Νικόλαος Θεολογίτης (ἀριθ. ***5 - 8***). Ἐξ αὐτῶν οἱ δύο πρῶτοι εἶναι κάπως ἀντικειμενικοί, ἐνῷ οἱ τέσσαρες τελευταῖοι εἶναι ἐκδήλως δυσμενέστατα διατεθειμένοι πρὸς τὸν Λάσκαρην, ἀφοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἶναι αὐτοὶ οὗτοι οἱ ὀργανωταὶ καὶ πρωταγωνισταὶ τῶν ἐπεισοδίων. Λαϊκοὶ δὲ μάρτυρες ἐξητάσθησαν οἱ κάτοικοι τοῦ Βούργου τοῦ Χάνδακος Μιχαλέτος Σκύλος (ἀριθ. ***4***), Ἰωάννης Σκουλούδης, ὁ ἀναλαβὼν τὴν φροντίδα τῆς τελέσεως τοῦ μνημοσύνου κατὰ παράκλησιν τῶν οἰκείων τοῦ μεταστάντος, ἀνεψιὸς δὲ τοῦ ἱερέως Σκουλούδη (ἀριθ. ***10***), ὁ Ἄγγελος Σεβαστός, ἀνεψιὸς τοῦ πνευματικοῦ τῆς Βηθλεὲμ Βενιαμὶν Σχολάρη (ἀριθ. ***11***) καὶ ὁ Δημήτριος Κολυβᾶς (ἀριθ. ***12***). Οἱ λαϊκοὶ οὗτοι εἶναι δεδηλωμένοι ὑπὲρ τοῦ Λάσκαρη, πρέπει δὲ νὰ θεωρηθοῦν ἀξιοπιστότεροι, ὡς ἀμέτοχοι τῶν ἐπεισοδίων καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀντικειμενικοὶ παρατηρηταί. Μεταξὺ τῶν καταθέσεων τῶν μαρτύρων κατηγορίας καὶ ὑπερασπίσεως παρατηροῦνται σημαντικαὶ διαφοραὶ εἰς ἀρκετὰ καὶ καίρια σημεῖα. Τοῦτο δυσχεραίνει σοβαρῶς ἡμᾶς εἰς τὸ ν᾿ ἀναπαραστήσωμεν τὰ διατρέξαντα ἐν πάσῃ

ἀκριβείᾳ καὶ λεπτομερείᾳ. Παρὰ ταῦτα, συγκρίνοντες τὰς μαρτυρίας ταύτας πρὸς ἀλλήλας καὶ σταθμίζοντες τὴν βαρύτητα ἑκάστης, δυνάμεθα ἴσως νὰ προβῶμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν γεγονότων ὡς ἀκολούθως.

Ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, ὅστις εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς εἰς ἡμᾶς ὡς συνθέτης μελῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς παραδεδομένων διὰ διαφόρων χειρογράφων κωδίκων [1], εἶχεν, ὡς ἀναφέρει ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του, συγγενεῖς καὶ ἀγαθὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἅτινα ἐγκατέλειψεν, ἵνα ἔλθῃ καὶ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν βενετοκρατουμένην καὶ εὐνομουμένην, ὡς ἐπίστευε, Κρήτην πρὸ ἑπταετίας περίπου, ἤτοι περὶ τὸ 1411. Φαίνεται δὲ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦτο ἤδη πεπειραμένος καὶ δοκιμώτατος μουσικοδιδάσκαλος καὶ ψάλτης, ἀπολαύων τῆς ἐκτιμήσεως καὶ αὐτοῦ τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου (ἤτοι ἐν προκειμένῳ τοῦ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου) καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου [2]. Ἐλθὼν εἰς τὴν νῆσον, ἵδρυσεν ἰδίαν σχολὴν ἐν Χάνδακι, ἔνθα ἐδίδασκε τοὺς νέους τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικήν. Δὲν γνωρίζομεν ἂν μόνη ἡ ἐπιθυμία τοῦ προσπορισμοῦ πλειόνων χρημάτων ἐκ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς τέχνης του ἢ καὶ λόγοι σχετιζόμενοι πρὸς τὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τῶν ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς δουλευόντων Κρητῶν ὑπηγόρευ-

[1] Ἐκ τούτων μνημονευτέοι ἐνταῦθα ὁ τῆς μονῆς Μεγ. Λαύρας Ε 173 (τοῦ ἔτους 1436), ἔνθα σημειοῦται (βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Θρᾷκες μουσικοί, ΕΕΒΣ, τόμ. 12 (1936), σ. 61, ἀριθ. 48) ὡς «*Λάσκαρις Ἰωάννης ἀπὸ τῆς Κρήτης*», ὁ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθ. 963 (Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνησι, 1892, σ. 173), ἔνθα φέρεται ὡς «*Ἰωάννης Λάσχαρης Κρής*», οἱ τῆς Μονῆς Λειμῶνος ὑπ' ἀριθ. 238 καὶ 244 (Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, τόμ. Α΄, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1884, σ. 115 καὶ 116), ἔνθα ἀναγράφεται ὡς *Ἰωάννης Λάσκαρις* κλπ. Σημειωτέον ὅτι γνωστὸς ἐκ μουσικῶν κωδίκων εἶναι καὶ ὁ *Ἰωάννης Λάσκαρις Πηγωνίτης*, ὅστις ὑπὸ τοῦ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 61 (ἀριθ. 49) ταυτίζεται πρὸς τὸν ἡμέτερον. Τοῦτο δὲν φαίνεται βέβαιον, διότι εἴς τινας κώδικας φέρονται παραλλήλως καὶ διαστέλλονται τὰ δύο ὀνόματα, ὡς π.χ. εἰς τὸν κώδικα τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθ. 893 (βλ. Ἰ. Σακκελίωνος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 162). (Περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἐπωνύμου Πηγωνίτης βλ. ἰδίᾳ Ν. Α. Βέην ἐν «Βυζαντίδι», τόμ. 2 (1910), σ. 76 καὶ 78, V. Laurent ἐν «Ἑλληνικοῖς», τόμ. 6 (1933), σ. 211 (ἀριθ. 498), τόμ. 7 (1934), σ. 282 (ἀριθ. 609) καὶ σ. 289 (ἀριθ. 640), H. Grégoire ἐν «Byzantion», τόμ. 12 (1937), σ. 283-292 καὶ Στίλπ. Κυριακίδην ἐν «Ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς» τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 3 (1938), σ. 331 καὶ 479). Ἂς σημειωθῇ, τέλος, ὅτι εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1414 Βατοπεδινὸν κώδικα φέρονται καὶ «*στίχοι Ἰωάννη Λάσκαρη τοῦ Συρπαγάνου, μελισθέντες παρὰ Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδάρη*» (Σωφρ. Εὐστρατιάδου-Ἀρκαδίου Βατοπεδινοῦ, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, ἐν Κανταβριγίᾳ καὶ ἐν Παρισίοις, 1924, σ. 224).

[2] Βλ. τὴν κατάθεσιν τοῦ Δημ. Κολυβᾶ (ἔγγρ. 12): «*...como iera avanti lo misser lo imperador e del patriarcha vigniva amadha la mia arte...*».

σαν εἰς τὸν Λάσκαρην τὴν ἐγκατάστασίν του εἰς τὴν κρητικὴν πρωτεύουσαν· τὸ δεύτερον ὅμως φαίνεται ἀρκούντως πιθανόν. Ὁ Λάσκαρης, φέρων ἐπιφανοῦς βυζαντινοῦ οἴκου ὄνομα [1], θὰ ἦτο βεβαίως, εἰς τὰ ὄμματα τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, ὁ ἐπίλεκτος ἐκπρόσωπος τῆς ψαλτικῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου, ἀρρήκτως συνδεδεμένης μετὰ τῆς ὀρθοδοξίας. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ τυγχάνῃ γενικῆς ἀναγνωρίσεως καὶ τιμῆς καὶ νὰ προσκαλῆται συχνάκις, ὡς ἀναφέρει ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του, ὑπὸ κατοίκων τοῦ Χάνδακος, ἵνα ψάλλῃ εἰς κηδείας ἢ μνημόσυνα. Τοῦτο ὅμως ἀπήρεσκε προφανῶς εἰς τὸν πρωτοψάλτην τοῦ Χάνδακος, διιδόντα εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Λάσκαρη οὐδόλως εὐκαταφρόνητον ἀνταγωνιστήν. Προστριβαὶ δὲν ἐβράδυναν νὰ δημιουργηθοῦν μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἐκπροσώπων δύο ἀντιμαχομένων κόσμων — τοῦ μὲν ἔχοντος τὴν λαϊκὴν συμπαράστασιν, ἀλλ' ἀνισχύρου ἐν ξένῃ ἐπικρατείᾳ, τοῦ δὲ στηριζομένου κυρίως εἰς τῶν κρατούντων τὴν ὑποστήριξιν. Ὁ πρωτοψάλτης διετύπωσε παράπονα εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς κατὰ τοῦ Λάσκαρη, αὗται ὅμως, παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν των ὅπως μὴ δυσαρεστήσουν τὸν προστατευόμενόν των, ἠναγκάσθησαν ν' ἀναγνωρίσουν δι' ἀποφάσεως τὸ δικαίωμα εἰς τὸν Λάσκαρην, ὅπως μεταβαίνῃ καὶ ψάλλῃ μόνον ὅπου καὶ ὅταν προσεκαλεῖτο. Φαίνεται ὅτι, ὁσάκις συνέπιπτε νὰ προσκληθῇ ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ Λάσκαρη καὶ ὁ πρωτοψάλτης εἰς τὴν αὐτὴν ἀκολουθίαν, ἡ σύγκρισις τοῦ ἐμπείρου καὶ ἐπιβλητικοῦ Κωνσταντινουπολίτου μουσικοδιδασκάλου [2] μετὰ τοῦ ἐγχωρίου ἡμιμαθοῦς πρωτοψάλτου [3] ἦτο συντριπτικὴ διὰ τὸν τελευταῖον. Ἡ προτίμησις ἄλλως τε καὶ ἡ ἐπιδοκιμασία τοῦ ὀρθοδόξου ἐκκλησιάσματος δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ ἐλευθέρου βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὄχι πρὸς τὸν πειθηνίως ὑποτεταγμένον εἰς τὰς ἐντολὰς τῶν κυριάρχων τῆς νήσου Βενετῶν πρωτοψάλτην, ὅστις καὶ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ διατηρῇ στενὰς σχέσεις μετὰ τῆς μισητῆς ἐν Κρήτῃ λατινικῆς ἱεραρχίας. Τὴν κατάστασιν ταύτην βαρέως θὰ ἔφερεν ὁ πρωτοψάλτης καὶ οἱ ὀλίγοι σὺν αὐτῷ ἱερεῖς, οἵτινες ἦσαν πιθανώτατα ἐκ τῶν ἐχόντων ἀφορμὰς δυσαρεσκείας κατὰ τοῦ Πατριαρχείου, ὡς τιμωρηθέντες διὰ παραπτώματα ἢ ἄλλο τι. Διὸ καὶ ὡς μόνον τρόπον ἀπαλλαγῆς των ἀπὸ τοιούτου ὀχληροῦ ἀντιπάλου ἐπενόησαν οὗτοι ἀπὸ κοινοῦ

[1] Βλ. Β. Α. Μυστακίδου, Λασκάρεις. 1400-1869, ΕΕΒΣ, τόμ. 5 (1928), σ. 131-168, ὅστις ὅμως ἀγνοεῖ τὸν περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος.

[2] Βλ. τὰ ἐν τῇ καταθέσει τοῦ μηνυτοῦ περὶ τοῦ Λάσκαρη λεγόμενα (ἔγγρ. 1) ὅτι οὗτος «*stetit in choro... cum magno regalio et superbia, quatiendo vel schassando caput et mimando, prout consuetus est facere*».

[3] Τοῦτον ὁ Λάσκαρης, κατά τινας καταθέσεις (βλ. ἔγγρ. 5, 6, 8), ἀπεκάλεσε χαρακτηριστικῶς cestarolum, ἤτοι καλαθοπλέκτην (!). Ὁ δὲ μάρτυς Ἰω. Σκουλούδης κατέθεσεν (ἔγγρ. 10) ὅτι «*protosalti nescit cantare per artem et dictus Jani cantat per artem*».

τὴν εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς καταγγελίαν τοῦ Λάσκαρη ὡς ἐκφραζομένου καὶ δρῶντος κατὰ τῶν Βενετῶν καὶ ὡς ὀργάνου τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα ἐπιτύχουν οὕτω τὴν ὁριστικὴν ἀπέλασίν του ἐκ τῆς νήσου. Δὲν ἀποκλείεται προσέτι νὰ ἐγένετο τοῦτο τῇ συγκαταθέσει ἢ καὶ τῇ ὑποδείξει τῶν βενετικῶν ἀρχῶν, αἵτινες βεβαίως θὰ ἔκρινον ὡς ἀσύμφορον τὴν αὔξουσαν δημοτικότητα τοῦ ἐκ Βυζαντίου μουσικοῦ. Τοιουτοτρόπως ἐσκηνοθετήθη καὶ προεκλήθη τὸ ἐπεισόδιον, ὅπερ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν καταγγελίαν. Ὡς θὰ ἴδωμεν δέ, ἡ κατὰ τοῦ Λάσκαρη σκευωρία ἐπέτυχε πράγματι καθ' ὅλην τὴν γραμμήν.

Ἡ κατάλληλος εὐκαιρία παρουσιάσθη ὅτε, τὴν 6ην Ὀκτωβρίου 1418 (ἡμέραν Πέμπτην[1]), ἐτελεῖτο μνημόσυνον, εἰς τὸν ναὸν τῆς Βηθλεέμ[2], τοῦ υἱοῦ τῆς παπαδιᾶς Καθαρούδαινας[3]. Εἰς τὸ μνημόσυνον τοῦτο προσεκλήθησαν νὰ ψάλουν πολλοὶ ἱερεῖς, ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος πρωτοψάλτης Ἐμμανουὴλ Σάβιος[4] καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ Χάνδακος, ὅστις, ὡς ἄλλοθεν γνωρίζομεν, ἦτο ὁ Ἰωάννης Συμεωνάκης[5], ἀνὴρ λογιώτατος καὶ δόκιμος κωδικογράφος[6]. Προσεκλήθη ἐπίσης καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης ὑπὸ

[1] Βλ. ἔγγρ. 1, 5, 6, 7, 8, 9. Ἐν ἐγγράφῳ 4 ἀναφέρεται Τετάρτη ἢ Πέμπτη καὶ ἐν ἐγγρ. 2 Τετάρτη. Ἡ 6 Ὀκτωβρίου ὅμως τοῦ ἔτους 1418 ἦτο πράγματι Πέμπτη.

[2] Οὗτος ἔκειτο ὅπου νῦν ἡ ὁμώνυμος πύλη τοῦ τείχους, κατηδαφίσθη δὲ βραδύτερον πρὸς ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος.

[3] Βλ. ἔγγρ. 10 καὶ 11. Ἡ αὐτὴ παπαδιὰ Καθαρούδαινα (ἤτοι σύζυγος ἢ πιθανώτερον χήρα τοῦ ἱερέως Καθαροῦ) φέρεται καὶ ἐν ἄλλῳ κρητικῷ ἐγγράφῳ τῆς 12 Ἰουνίου 1420 ἐκδοθέντι ὑφ' ἡμῶν εἰς « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 12 (1958), σ. 426 (στ. 35). Περιέργως ὁ δι' ὃν τὸ μνημόσυνον υἱὸς αὐτῆς ὀνομάζεται ἐν τῷ ἐγγράφῳ ὑπ' ἀριθ. 12 « *Michaleto Sagharia noder che fó* ».

[4] Ἡ παλαιοτέρα γνωστὴ εἰς ἡμᾶς μνεία τοῦ Ἐμμανουὴλ Σαβίου ὡς πρωτοψάλτου Χάνδακος φέρεται εἰς βενετικὸν ἔγγραφον ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου 1414 (A.S.V. — *Duca di Candia 11 : Atti antichi*, τετράδ. 22α, 1414 - 1415, φ. 75v) προσεχῶς δημοσιευόμενον ὑφ' ἡμῶν. Πρὸ αὐτοῦ πρωτοψάλτης Χάνδακος εὕρηται ὁ Γεώργιος Παυλόπουλος (1399, 1406), δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἐχρημάτισεν ἐνδιαμέσως καὶ ἄλλος τις. Τὸν Σάβιον συναντῶμεν βραδύτερον καὶ εἰς ἔγγραφα τοῦ 1423 καὶ 1424 (ὑπὸ δημοσίευσιν ἐπίσης), ὡς καὶ εἰς ἕτερον τοῦ 1449 (;), οὗ μνεία παρὰ N. Iorga, Documents concernant les Grecs et les affaires d'Orient, tirés des registres de notaires de Crète, ἐν « Revue historique du Sud - Est européen », τόμ. 14 (1937), σ. 104 - 105 (παραφθείραντος τὸ ἐπώνυμον εἰς *Scivio*).

[5] Τὸν Ἰωάννην Συμεωνάκην ὡς πρωτοπαπᾶν Χάνδακος συνηντήσαμεν τὸ παλαιότερον εἰς τὸ αὐτὸ ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου 1414 ἔγγραφον, περὶ οὗ ἐν τῇ προηγουμένῃ ὑποσημειώσει. Ἔκτοτε ἀνεύρομεν αὐτὸν πλειστάκις, εἰς ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1417, 1423, 1424, 1427, 1445, 1446 καὶ 1448, ἅτινα ἔχομεν ὑπὸ δημοσίευσιν.

[6] Βλ. περὶ αὐτοῦ τὴν ἀξιόλογον μελέτην τοῦ Silvio Giuseppe Mercati, Di Giovanni Simeonachis, protopapa di Candia, ἐν « Miscellanea Giovanni Mercati », τόμ. III (= Studi e Testi, nº 123), 1946, σ. 312 - 341. Ἡ ἐργασία τοῦ Β. Λαούρδα, Δύο Κρῆτες κωδικογράφοι κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς

τοῦ ἀναλαβόντος τὴν μέριμναν τῆς τελέσεως τοῦ μνημοσύνου Ἰωάννου Σκουλούδη, ἐνδιαφερομένου, διὰ τῆς προσκλήσεως τούτου, νὰ προσδώσῃ μεγαλυτέραν λαμπρότητα εἰς αὐτό. Κατὰ τὰ νόμιμα, τὸ πρόσταγμα κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ὁ πρωτοψάλτης. Ἐνταῦθα ὅμως δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἐπισήμου λειτουργίας, ἀλλὰ περὶ ἰδιωτικοῦ μνημοσύνου, ὅπου ἡ ἐπιθυμία τοῦ δι' αὐτὸ δαπανῶντος ἦτο νὰ χρησιμοποιηθῇ καταλλήλως ὁ ἱκανώτερος τῶν ψαλτῶν. Μόλις λοιπὸν ὁ πρωτοψάλτης ἐπεχείρησε νὰ ψάλῃ τὴν ἀρχὴν τῆς μνημοσύνου ἀκολουθίας, ὁ Λάσκαρης, ἔχων συναίσθησιν τῆς ὑπεροχῆς του καὶ παροτρυνόμενος καὶ ὑπὸ τοῦ προσκαλέσαντος αὐτὸν ἀκριβῶς διὰ τὴν τέχνην του Ἰωάννου Σκουλούδη, ὑφήρπασεν ἐκ τοῦ στόματος τοῦ πρωτοψάλτου τὴν ψαλμῳδίαν[1] καὶ ἠνάγκασεν αὐτὸν ὡς ἀδέξιον, νὰ σιγήσῃ. Τὸ αὐτὸ ἐπανέλαβε καὶ κατὰ τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην στάσιν[2] τῆς ἀκολουθίας. Καὶ ὁ μὲν πρωτοψάλτης καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς οὐδὲν εἶπον, ἀρκεσθέντες εἰς τὸ ν' ἀνταλλάξουν βλέμμα συγκρατουμένης δυσφορίας. Οἱ ἱερεῖς ὅμως Κώστας Φιλίππος ἢ Σκουλούδης, Νικόλαος Θεολογίτης καὶ Ἰωάννης Κατσαδούρης, προσυνεννοημένοι προφανῶς[3], ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια αὐτῶν καὶ ἀπεχώρησαν τοῦ χοροῦ, εἰς ἔνδειξιν διαμαρτυρίας διὰ τὴν παραβιαζομένην ἐκκλησιαστικὴν τάξιν καὶ πρὸς γενικὴν κατάπληξιν καὶ σύγχυσιν τοῦ ἐκκλησιάσματος, καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ Λάσκαρη, μὴ ἀντιληφθέντος ἐξ ἀρχῆς τὸν σκοπὸν αὐτῶν. Ὁ ἱερεὺς Σκουλούδης, ἐπιτιμηθεὶς ὑπὸ τοῦ διοργανωτοῦ τοῦ μνημοσύνου καὶ ἀνεψιοῦ του Ἰωάννου Σκουλούδη, ἠναγκάσθη νὰ ἐπανέλθῃ, τὸ αὐτὸ δ' ἔπραξε μετ' ὀλίγον καὶ ὁ Θεολογίτης. Ὅτε ὅμως ὁ τελευταῖος ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ φαινομενικῶς ἀταράχου παραμείναντος πρωτοψάλτου νὰ συνεχίσῃ

Κωνσταντινουπόλεως χρόνους. Ἰωάννης Συμεωνάκης καὶ Πέτρος Λαμπάρδος, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 2 (1948), σ. 540 - 545, μόνον ὡς πρὸς τὸν μαθητὴν τοῦ Συμεωνάκη Λαμπάρδον προσφέρει νέα στοιχεῖα. Ὁ Συμεωνάκης ἀπεβίωσε μικρὸν πρὸ τοῦ 1452, ὅτε διεδέχθη αὐτὸν ὁ Μᾶρκος Παυλόπουλος· βλ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, σ. 43, σημ. 4.

[1] Ἤτοι τὴν ἀρχὴν τῆς πρώτης στάσεως (τὸ « *Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ...* ») τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας.

[2] Ἤτοι τὸ « *Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με...* » καὶ τὸ « *Ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐλέησόν με...* ». Ἀσφαλῶς τοῦτο θὰ εἶχε πράξει ὁ Λάσκαρης καὶ εἰς προηγουμένας παρομοίας περιστάσεις (πρβλ. καὶ ἔγγρ. 13), διὸ καὶ τὴν φορὰν ταύτην οἱ ἀντίπαλοί του δὲν εὑρέθησαν ἀπροετοίμαστοι.

[3] Ὁ μάρτυς Ἄγγελος Σεβαστὸς κατέθεσεν (ἔγγρ. 11) ὅτι, ὡς ἤκουσε παρὰ τοῦ ἑτέρου μάρτυρος ὑπερασπίσεως Δημ. Κολυβᾶ (ὅστις ὅμως παρέλειψε νὰ καταθέσῃ τοῦτο), οἱ ἱερεῖς οὗτοι, ἐρχόμενοι εἰς τὸ μνημόσυνον, εἶχον ἀπὸ κοινοῦ προαποφασίσει, ἂν ὁ Λάσκαρης παρίστατο καὶ ἔψαλλε, νὰ ἐκδυθοῦν τὰ ἄμφιά των καὶ ν' ἀποχωρήσουν. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ ρητὴ βεβαίωσις αὕτη θεωρηθῇ ὕποπτος, ἐκ τῆς ὅλης ἐξελίξεως τῆς ὑποθέσεως καθίσταται πρόδηλον ὅτι ὑπῆρχε προσυνεννόησις μεταξὺ τῶν ἱερέων τούτων πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν πρωτοψάλτην.

τὴν ψαλμῳδίαν, ἐδημιούργησε νέον ἐπεισόδιον, κραυγάζων εἰς τοῦτον ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ πρωτοψάλτης, ἀφοῦ ὁ Λάσκαρης τὸν ὑποκαθιστᾷ αὐθαιρέτως καὶ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν γνωρίζει ἀληθῶς εἰς τίνα ὀφείλει νὰ ὑπακούσῃ. Τότε ὁ Λάσκαρης, ἀντιληφθεὶς πλέον ὅτι πάντα ταῦτα εἶχον σκηνοθετηθῆ καὶ ἀπέβλεπον εἰς βάρος του, ἐταράχθη σφοδρῶς καί, ἀπολέσας τὴν ψυχραιμίαν του — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἐπεδίωκον καὶ ἀνέμενον οἱ ἀντίπαλοί του — ἐξετράπη ἐν μέσῃ ἀκολουθίᾳ εἰς λόγους πλήρεις ὀργῆς, παραπόνου καὶ ἀγανακτήσεως ἐναντίον τόσον τοῦ πρωτοψάλτου, ὅσον καὶ τοῦ Θεολογίτου. Καὶ τὸν μὲν πρωτοψάλτην κατηγόρησεν ὡς ἐκ προμελέτης ὑποκινήσαντα τὸ πραξικόπημα τοῦτο τῶν ἱερέων. Πάντας δ' ὁμοῦ ἐπέκρινε δριμέως, λέγων ὅτι διαπράττουν ἀδικίαν ἐπιχειροῦντες νὰ ἐμποδίσουν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀσκῇ τὸ ἐπάγγελμά του καὶ νὰ πρασπορίζεται τὸν ἐπιούσιον, ἀφοῦ οὐδὲν κακὸν ποιεῖ ἐργαζόμενος, οὐδ' εἶναι ἀφωρισμένος, ἀλλὰ τοὐναντίον ἔχει καὶ αὐτὸς παρὰ τῶν Βενετῶν τὴν ἄδειαν νὰ ψάλλῃ, κατὰ δὲ τὸ παρελθὸν πανταχοῦ ὅπου ἔψαλλεν εἰς ἄλλους τόπους, ἀκόμη καὶ τουρκοκρατουμένους, ἦτο παρὰ πάντων σεβαστός. Ἐξῆρεν ἀντιθέτως τὴν σώφρονα στάσιν τοῦ πρωτοπαπᾶ (Ἰωάννου Συμεωνάκη), ὅστις, μολονότι προΐστατο πάντων, δὲν ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ ἐπέμβῃ[1], καὶ διεκήρυξε δημοσίᾳ ὅτι διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὁ Σάβιος ἐπεζήτει νὰ τὸν ἀναγκάσῃ ὅπως ἐγκαταλείψῃ τὴν νῆσον. Τέλος φαίνεται ὅτι ἐν τῇ παραφορᾷ του ἐχρησιμοποίησεν — ὡς κατετέθη ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν μαρτύρων — καὶ ὑβριστικούς τινας χαρακτηρισμοὺς ἐναντίον τοῦ πρωτοψάλτου, ἀποκαλέσας αὐτὸν ἀλιτήριον, ἀμαθῆ κλπ. Ἀντιθέτως ὅμως δὲν φαίνεται ἀκριβὲς ὅτι ἠπείλησε τὸν πρωτοψάλτην ὅτι θὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν ζωήν, διότι τοῦτο κατέθεσαν, πλὴν τοῦ Σαβίου, μόνον ὁ Κατσαδούρης καὶ ὁ Καπέλλας, διέψευσαν ὅμως τέσσαρες ἄλλοι μάρτυρες, οὔτε ὅτι ἐξεστόμισε χυδαίαν ὕβριν κατὰ τοῦ διορίσαντος τὸν πρωτοψάλτην (ἤτοι κατὰ τῆς βενετικῆς ἀρχῆς) καὶ ὅτι διεκήρυξεν ὅτι αὐτὸς ἔχει ἄδειαν νὰ ψάλλῃ παρὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, διότι μόνοι οἱ Κατσαδούρης, Καπέλλας καὶ Θεολογίτης ἰσχυρίσθησαν ταῦτα, ἐνῷ ἀντιθέτως καὶ αὐτὸς ὁ ἱερεὺς Κώστας Φιλίππος ἢ Σκουλούδης, μολονότι ἐκ τῶν πρωταιτίων τοῦ ἐπεισοδίου, ἐτήρησε χαρακτηριστικὴν σιγήν. Ἔναντι τῆς ἐκρήξεως ταύτης τῆς ὀργῆς τοῦ Λάσκαρη ὁ πρωτοψάλτης ἐπέδειξεν ἀπάθειαν καὶ ψυχραιμίαν (τοῦθ' ὅπερ ἐνισχύει ἔτι μᾶλλον τὴν περὶ προμελέτης ἐκδοχὴν) καὶ οὐδεμίαν ὕβριν ἐξεστόμισε, κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν. Τὴν μεθεπομένην ὅμως ἡμέραν ὑπέβαλεν ἐνώπιον τῶν βενετικῶν ἀρχῶν μήνυσιν κατὰ τοῦ Λάσκαρη ἐπὶ ἐξυβρίσει καὶ ἀντιποιήσει τῆς ἐξουσίας του. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι πάντες οἱ πρωτο-

[1] Εἶναι ἐνδεικτικοὶ τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀξίας τοῦ Ἰωάννου Συμεωνάκη οἱ περὶ αὐτοῦ πλήρεις ἐκτιμήσεως καὶ σεβασμοῦ λόγοι τοῦ Λάσκαρη (βλ. ἰδίᾳ ἔγγρ. 4, 6 καὶ 12).

στατήσαντες εἰς τὰ ἐπεισόδια ἱερεῖς ὑπεδείχθησαν ὑπ' αὐτοῦ ὡς μάρτυρες κατηγορίας, ἐνῷ θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκλέξῃ ἄλλους, ἀμετόχους ὅλως καὶ ἀδιαβλήτους, ἐκ τῶν εἴκοσι παραστάντων ἱερέων καὶ πρῶτον βεβαίως τὸν πρωτοπαπᾶν Χάνδακος Ἰωάννην Συμεωνάκην. Τοιουτοτρόπως παρεσχέθη ἡ εὐκαιρία εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς τοῦ Χάνδακος νὰ ἐπιληφθοῦν τῆς ὑποθέσεως καὶ νὰ διεξαγάγουν ἀνακρίσεις, εἰς δὲ τοὺς κατὰ τοῦ Λάσκαρη σκευωρήσαντας ἱερεῖς νὰ περιλάβουν εἰς τὰς καταθέσεις των τοιαῦτα στοιχεῖα, ὥστε νὰ στηριχθῇ κατηγορία ἐπὶ ἐξυβρίσει ἢ ἐπιβουλῇ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Εἰς μάτην ὁ Λάσκαρης ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του, δι' ἧς προσεπάθησε συγχρόνως ν' ἀρνηθῇ τελείως ἢ νὰ μετριάσῃ τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῇ δικαίᾳ παραφορᾷ του λεχθέντα, ὑπεστήριξεν ὅτι αἱ καταθέσεις τῶν προκαλεσάντων τὸ ἐπεισόδιον ἱερέων Θεολογίτου, Σκουλούδη καὶ Κατσαδούρη, ὡς καὶ τοῦ ἐν διαστάσει μετ' αὐτοῦ τελοῦντος Καπέλλα, δὲν ἔπρεπε νὰ γίνουν δεκταί. Εἰς μάτην ἐπεκαλέσθη τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ καταθέσεις τῶν μαρτύρων τῆς ὑπερασπίσεως, οἵτινες εἶχον παραστήσει ὅλως διαφόρως τὰ γεγονότα. Εἰς μάτην ἰσχυρίσθη, τέλος ὅτι, ἂν οἱ ἀνωτέρω ἱερεῖς δὲν προεκάλουν τὸ ἐπεισόδιον, οὐδὲν ἔκτροπον θὰ ἐσημειοῦτο ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του πλευρᾶς[1]. Αἱ βενετικαὶ ἀρχαὶ ἔπραξαν ἀκριβῶς τὸ ἀντίστροφον: εἰς μὲν τὰ καταθέσεις τῶν μαρτύρων τῆς ὑπερασπίσεως οὐδεμίαν ἔδωκαν πίστιν, ἐδέχθησαν δὲ ὡς ἀληθῆ τὰ ὑπὸ μόνων τῶν ὡς ἄνω πρωταγωνιστῶν τοῦ ἐπεισοδίου (οὐδὲ κἂν ὑπὸ πάντων τῶν μαρτύρων κατηγορίας) κατατεθέντα, ὅτι ὁ Λάσκαρης ἐξύβρισε τὴν διορίσασαν τὸν Σάβιον ὡς πρωτοψάλτην βενετικὴν ἐξουσίαν καὶ ὅτι ἐπεκαλέσθη τὸν Πατριάρχην, λέγων ὅτι εἶχε λάβει παρὰ τούτου τὴν ἄδειαν νὰ ψάλλῃ πανταχοῦ. Ἡρμήνευσαν ἐπίσης τοὺς ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη χαρακτηρισμοὺς τοῦ πρωτοψάλτου ὡς ἀδίκου καὶ πλάνου ὡς ὑπαινισσομένους τὰς μετὰ τῶν Λατίνων σχέσεις τούτου (« *quia ipse protopsalti tenet jura latinorum* »). Στηριχθεὶς δὲ εἰς τὰς μαρτυρίας ταύτας ὁ Δούκας τῆς Κρήτης Ἰάκωβος Gussoni μετὰ τοῦ Συμβουλίου του,

[1] Ἰδιαιτέραν βαρύτητα ἔχει ἡ κατάθεσις τοῦ Μιχαλέτου Σκύλου (ἔγγρ. 4), ὅστις, ἂν ταυτισθῇ, ὡς φαίνεται πιθανώτατον, πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του Michaleto Schillo, τὸν μαρτυρούμενον ἐν τῇ ἀπὸ 24 Ἰουλίου 1403 συνθήκῃ τοῦ ἐμίρη τῶν Παλατίων Eliasbey μετὰ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, ὡς συνοδὸν καὶ γραμματέα (notarium) τοῦ εἰς Μίλητον ἐλθόντος καὶ συνάψαντος ταύτην Κρητὸς διπλωμάτου καὶ ποιητοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα (παρὰ Thomas-Predelli, Diplomatarium Veneto-Levantinum, τόμ. II, Venetiis, 1899, σ. 293, ἀριθ. 160), πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο σοβαρὸν καὶ ἀξιόπιστον πρόσωπον, ἀφοῦ μάλιστα ἦτο ἔμπιστος καὶ τῶν Βενετῶν. Οὗτος ἐδήλωσε ῥητῶς ὅτι « *papas Tloiti et papa Caçaduri et papas Sculudi et papas Capella incitabat haec verba et eorum occasione fuit haec commotio, sed, si illi tacuissent, nec ipse Jani motus fuisset ad aliquid dicendum, nec aliquid scandalum secutum fuisset* ». Οἱ λοιποὶ μάρτυρες τῆς ὑπερασπίσεως (ἰδίᾳ οἱ Σεβαστὸς καὶ Κολυβᾶς, ἔγγρ. 11 καὶ 12) εἶναι ἔτι εὐνοϊκώτεροι ὑπὲρ τοῦ Λάσκαρη, ἀλλ' ἴσως ὀλιγώτερον ἀντικειμενικοί.

ἐξέδωκε τὴν καταδικαστικὴν κατὰ τοῦ Λάσκαρη ἀπόφασιν, δι' ἧς ὑπεχρεοῦτο οὗτος, ὅπως ἐντὸς ὀκτὼ ἡμερῶν ἐγκαταλείψῃ τὴν Κρήτην καὶ μὴ ἐπανέλθῃ ποτὲ εἰς αὐτήν, ἐπὶ ἀπειλῇ ἐνιαυσίου φυλακίσεως καὶ νέας ἀπελάσεως. Τοιουτοτρόπως οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Λάσκαρη ἐθριάμβευσαν, χρησιμοποιήσαντες δεδοκιμασμένην μέθοδον, τὴν ἐπὶ ὑπονομευτικῇ κατὰ τῶν Βενετῶν δράσει καταγγελίαν, μέθοδον, ἥτις εἶχεν ἤδη πρὸ δύο δεκαετηρίδων ἐφαρμοσθῇ καὶ διὰ τὴν ἀπέλασιν ἑτέρου ἐκ Βυζαντίου πολὺ ἐπιφανεστέρου ἐκπροσώπου καὶ προμάχου τῆς ὀρθοδοξίας ἐν Κρήτῃ, τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου[1]. Ἡ τοιαύτη ἐπιτυχία των δεικνύει μέχρι τίνος βαθμοῦ ἦσαν οὗτοι πεπεισμένοι περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Βενετῶν σταθερῶς ἀκολουθουμένης πολιτικῆς κατὰ πάσης ἀναμείξεως τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰς ἑλληνικὰς αὐτῶν κτήσεις.

Ἡ δευτέρα δικογραφία (Β΄) ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀνακρίσεις κατὰ τοῦ ἐν Χάνδακι ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ, τοῦ ζωγράφου Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ καὶ τοῦ ἱερομονάχου καὶ πνευματικοῦ Ἀρσενίου καὶ εἰς τὴν καταδίκην αὐτῶν διὰ τὰς μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου σχέσεις των. Τὴν δικογραφίαν ἀπαρτίζουν ἓξ ἔγγραφα, ἤτοι δύο καταθέσεις-ἀπολογίαι τοῦ Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ ἀπὸ 23-24 Ἰανουαρίου 1419 (ἀριθ. *1-2*), μία τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ (ἀριθ. *3*), μία τοῦ Ἀρσενίου (ἀριθ. *5*), μία κατασχεθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Κρῆτα μοναχὸν Βαρλαὰμ (ἀριθ. *4*) καὶ τέλος ἡ ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1419 καταδικαστικὴ ἀπόφασις τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης (ἀριθ. *6*).

Ἐνταῦθα δὲν μαρτυρεῖται τίς ὁ καταδώσας τοὺς ἀνωτέρω εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς οὐδ' ὑπάρχει ἀντιδικία τις ἢ σημαντικὴ διαφορὰ τῶν ὁμολογιῶν καὶ καταθέσεων τούτων πρὸς ἀλλήλας. Ὡς ἐκ τούτου ἀποβαίνει εὐχερεστέρα ἡ ἀκριβὴς ἀναπαράστασις τῶν γεγονότων, ἅτινα ἔχουν ὡς ἀκολούθως.

Ὁ ἱερομόναχος Ἀρσένιος, πνευματικὸς τῆς ἐν Χάνδακι μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ Μαρουλᾶ[2], εὑρίσκετο εἰς στενὰς σχέσεις μετὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, εἰς τὸ ὁποῖον συχνάκις κατέφευγε, προκειμένου περὶ θεμάτων ἀφορώντων εἰς πρόσωπα ἢ ζητήματα τοῦ ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξου κλήρου. Μικρὸν πρὸ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1418, μεταβὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ ὡσαύτως ἐκεῖ μεταβάντος ἐμπόρου τοῦ Χάνδακος Δημητρίου Istrigo[1] ὅτι οὗτος παρακληθεὶς εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἐνεργήσῃ παρὰ τῷ οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ, ἵνα δοθῇ συγχώρησις εἰς τὸν ἱερέα τοῦ Χάνδακος Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν, διότι οὗτος εἶχε συζευχθῇ (προτοῦ ἱερωθῇ προφανῶς) μετὰ μοναχῆς[2]. Ὁ Ἀρσένιος τὸ μὲν ἐπεχείρησε, ματαίως ὅμως, ν' ἀποτρέψῃ τὸν Istrigo ἀπὸ τοῦ ν' ἀναμειχθῇ εἰς τοιαύτην ὑπόθεσιν, τὸ δέ, ὅτε ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου καὶ ἠρωτήθη ὑπὸ τούτου, ἐὰν ὄντως ὁ Καλοφρενᾶς ὑπέπεσεν εἰς τοιοῦτο παράπτωμα, ἐπεβεβαίωσε τὴν πληροφορίαν, πιθανῶς δὲ καὶ εἰσηγήθη τὴν τιμωρίαν αὐτοῦ. Φαίνεται ὅτι ὁ Πατριάρχης τότε εἶπε μὲν προφορικῶς εἰς τὸν Ἀρσένιον ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς ὀφείλει ν' ἀπόσχῃ τῶν ἱερατικῶν του καθηκόντων, οὐδεμίαν ὅμως ἀπόφασιν περιβεβλημένην νόμιμον τύπον ἔλαβε κατ' αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἀρσένιος, ἐπανελθὼν εἰς Χάνδακα, ἔθεσεν εἰς κυκλοφορίαν τὴν φήμην ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς καθυπεβλήθη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου εἰς προσωρινὴν ἢ ὁριστικὴν ἀργίαν. Τοῦτο ἔσχεν ὡς ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὸ ν' ἀποστοῦν πάντες οἱ ὀρθόδοξοι πιστοὶ τῶν ὑπὸ τούτου τελουμένων ἱεροτελεστιῶν. Ὁ Καλοφρενᾶς, εὐλόγως ἀνησυχήσας, ἐζήτησε παρὰ τοῦ Ἀρσενίου τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς εἰδήσεως, ἀλλ' οὗτος προσεποιήθη ὅτι οὐδὲν περὶ τῆς ὑποθέσεως ἐγνώριζεν. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ φήμη ἐνετείνετο, ὁ Καλοφρενᾶς ἀπεφάσισε, κατ' Αὔγουστον τοῦ 1418, νὰ μεταβῇ πρὸς τὸν Πατριάρχην εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα διαλευκάνῃ τὸ ζήτημα καὶ ἐνδεχομένως ἐνεργήσῃ πρὸς ἄρσιν τῆς τοιαύτης ποινῆς του. Ὁ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς, γνωστὸς καὶ ἄλλοθεν εἰς ἡμᾶς λόγιος καὶ κωδικογράφος, τοῦ ὁποίου ἡ ἀντιγραφικὴ δραστηριότης μαρτυρεῖται ἀπὸ τοῦ 1421 μέχρι τοῦ 1449[3], θὰ διέθετεν ἀσφα-

---

[1] Βλ. τὰ περὶ τοῦ ἀνδρὸς σημειούμενα κατωτέρω ἐν σ. 99, σημ. 1-3.

[2] Αὕτη ἔκειτο ἔξωθι τῶν τειχῶν τῆς πόλεως καὶ ἐν τῷ προαστίῳ τοῦ Μαρουλᾶ, ἀναφέρεται δὲ καὶ ἐν ἀναγραφῇ ναῶν τοῦ Χάνδακος τοῦ 1583· βλ. G. Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, ἐν « Bessarione », τόμ. 34 (1918), σ. 262, ἀριθ. 4 (πρβλ. καὶ σ. 242, ἀριθ. 48). Ἀναγραφὴν καὶ σχεδίασμα τοῦ συνοικισμοῦ τοῦ Μαρουλᾶ βλ. εἰς δύο τοπογραφικὰ σχέδια τοῦ Χάνδακος, τοῦ ἔτους 1567, δημοσιευόμενα ὑπὸ G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, τόμ. 1, Venezia, 1905, σ. 102-103, fig. 50-51.

[1] Τοῦτον συνηντήσαμεν καὶ εἰς ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν βενετικῶν ἀρχείων (*Duca di Candia 11: Atti antichi 2*, τετράδ. 21α, 22, 22α, 24 καὶ 25) ὑπὸ ἡμερομηνίας 22 Ἰανουαρίου 1410, 17 Ἰουλίου 1411, 11 Ἰουλίου 1415, 24 Ἰουλίου 1420 καὶ 11 Αὐγούστου 1423. Ἐν ἐγγράφῳ τῆς 15 Ἰουλίου 1461, οὗ περίληψις παρὰ Vl. Lamansky, Secrets d'État de Venise, Saint-Pétersbourg, 1884, σ. 047-048 (ἀριθ. 8), φέρεται (ὑπὸ ἐσφαλμένον τύπον *Istrago*) ὡς ἤδη τεθνεώς. Φαίνεται ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πλουσίου ἐμπόρου. Ἀδελφὸς δὲ τούτου ἦτο ὁ ἐπίσης πλούσιος τιμαριοῦχος Ἀνδρέας Istrigo, ὁ ἀναφερόμενος ἐπίσης εἰς ἀνέκδοτα ἔγγραφα καὶ εἰς ἐκδεδομένον τῆς 14 Ἰουλίου 1416 παρὰ H. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, tirés des archives de Venise, Paris, 1892, σ. 245.

[2] Περὶ τῶν εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ἐπιβαλλομένων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ποινῶν βλ. Κωνστ. Μ. Ράλλη, Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 260-263. Κατὰ τὸν Ράλλην (σ. 261), ἡ ὑπὸ μοναζουσῶν σύναψις γάμου ὑπῆρξέ τι λίαν σπάνιον ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ.

[3] Βλ. τὴν περὶ τούτου ἐξόχως διαφωτιστικὴν μελέτην τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρής, Μητροφάνης Β΄ καὶ ἡ πρὸς τὴν Ἕνωσιν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν, ΕΕΒΣ, τόμ. 21 (1951), σ. 110-144. Διὰ τῆς μελέτης ταύ-

λῶς γνωριμίας ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐθεώρησεν ὅμως ὡς τὸ πάντων τελεσφορώτερον νὰ παρακαλέσῃ τὸν στενῶς μετ᾽ αὐτοῦ συνδεόμενον ζωγράφον ἐν Χάνδακι Νικόλαον Φιλανθρωπηνόν, ὅπως μεταβοῦν ὁμοῦ (καὶ δι᾽ ἐξόδων τοῦ Καλοφρενᾶ) εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐνεργήσουν παρὰ τῷ Πατριάρχῃ πρὸς διευθέτησιν τῆς ὑποθέσεως. Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης διετέλει τότε (ἀπὸ τοῦ 1416) ὁ Ἰωσὴφ ὁ Β', ὁ βραδύτερον μεταβὰς μετὰ τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου εἰς Φλωρεντίαν διὰ τὴν Ἕνωσιν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ θανὼν ὀλίγον ἔπειτα ἐν τῇ πόλει ταύτῃ (1439)[1]. Κατὰ τὰς προσφάτους ἐρεύνας τοῦ πατρὸς V. Laurent, ὁ Ἰωσὴφ ὁ Β' συνεδέετο μητρόθεν διὰ συγγενείας μετὰ τοῦ ἐπιφανοῦς βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν[2], εἰς ὃν ἀνῆκε καὶ ὁ ἀνωτέρω ἄγνωστος ἡμῖν ἄλλοθεν ζωγράφος Νικόλαος[1]. Τοῦτο δὲ πιστεύομεν ὅτι ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς, διατί οὗτος ἐπελέγη καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Καλοφρενᾶ πρὸς μεσολάβησιν παρὰ τῷ Πατριάρχῃ. Πράγματι δέ, ὁ Καλοφρενᾶς καὶ ὁ Φιλανθρωπηνός, ἐλθόντες εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀφοῦ ἐπεσκέφθησαν πρῶτον, πλὴν ἄνευ ἀποτελέσματος, τὸν παρὰ τῷ Πατριάρχῃ μέγα ἰσχύοντα Ἰωσὴφ (ἤτοι τὸν Βρυέννιον, περὶ οὗ κατωτέρω), ἐπέτυχον νὰ γίνουν δεκτοὶ ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ Πατριάρχου. Οὗτος ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς ὅτι ὄντως ὁ ἱερομόναχος Ἀρσένιος εἶχεν ὑποστηρίξει τὰς κατὰ τοῦ Καλοφρενᾶ κατηγορίας. Ὁ Καλοφρενᾶς ὅμως ἠρνήθη διαρρήδην ταύτας. Ἐπέτυχε δὲ τελικῶς νὰ προκαλέσῃ ὑπὲρ ἑαυτοῦ εὐνοϊκὴν τῆς πατριαρχικῆς συνόδου γνωμάτευσιν, καθ᾽ ἥν, ἐπειδή, κατὰ τοὺς κανόνας, ἀργία ἐπιβάλλεται εἰς ἱερέα μόνον ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ κατηγόρου καὶ κατόπιν ἀποδείξεως τῆς κατηγορίας δι᾽ ἑπτὰ μαρτύρων, ὁ Καλοφρενᾶς ἐδικαιοῦτο νὰ ἱερουργῇ μέχρι τῆς τυχὸν προσελεύσεως τοῦ κατηγόρου του καὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν μαρτύρων, ὅτε καὶ θὰ ἐκρίνετο τὸ βάσιμον ἢ μὴ τῶν κατ᾽ αὐτοῦ κατηγοριῶν. Κατόπιν τούτου, ὁ Ἰωσὴφ ὁ Β' ἀνεκοίνωσεν εἰς τὸν Καλοφρενᾶν ὅτι ἠδύνατο νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Κρήτην καὶ νὰ ἱερουργῇ, μόνον δὲ ἂν προσήρχετο ὁ κατήγορός του, ὤφειλε νὰ ἐμφανισθῇ ἐκ νέου πρὸ τῆς συνόδου καὶ ἀπολογηθῇ. Πρὶν ἢ ὅμως ὁ Καλοφρενᾶς ἐγκαταλείψῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπισκεφθεὶς τὸν ἐκεῖ ἀπὸ εἰκοσαετίας περίπου (ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1398) διαμένοντα Κρῆτα μοναχὸν Βαρλαάμ, μεθ᾽ οὗ εἶχε συνάψει οἰκειότητα, ἀνεκάλυψεν ἐν τῷ κελλίῳ του ἐπιστολὴν πρὸς τοῦτον σταλεῖσαν ἐκ Κρήτης ὑπὸ τοῦ προειρημένου ἱερομονάχου Ἀρσενίου. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὁ Ἀρσένιος ὑπέβαλλε μέσῳ τοῦ Βαρλαὰμ πρὸς τὸν Πατριάρχην διάφορα αἰτήματα καὶ συγχρόνως συνίστα ὅπως μὴ εἰσακουσθοῦν αἱ παρακλήσεις τοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐλθόντος Καλοφρενᾶ (ἡ ἐπιστολὴ λοιπὸν θὰ ἐγράφη μετὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1418), ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἐπανελάμβανε τὰς γνωστὰς κατηγορίας, προσθέτων ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς, χηρεύσας νῦν, ἐπιδιώκει διά τινος ἀπεσταλμένου του (= τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ;) ὅπως διορισθῇ πνευματικὸς εἰς τὴν Κλαρέντζαν (αὕτη εἶχε πράγματι καταληφθῆ τότε προσφάτως ὑπὸ τοῦ Oliverio Franco, ὑποτελοῦς τοῦ Δεσπότου τοῦ Μορέως Θεοδώρου Β' τοῦ

της ἀπεδείχθη (βλ. ἰδίᾳ σ. 111 - 117) τὸ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐγγράφων προσεπικυρούμενον νῦν ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς ἦτο Κρὴς καὶ οὐχὶ Ἀθηναῖος, ὡς εἶχε νομισθῆ ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς καὶ ὁ Πατριάρχης Μητροφάνης Β', «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. 1 (1904), σ. 43 - 56. Ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Καλοφρενᾶ πρὸς τὸν οἰκουμεν. Πατριάρχην Μητροφάνην Β', ἀπαντητικῆς εἰς τὴν ἀπὸ 15 Ἰουλίου 1440 ἐγκύκλιον τούτου πρὸς τοὺς Κρῆτας περὶ ἀποδοχῆς τῆς Ἑνώσεως (παρὰ Σπ. Λάμπρῳ, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 52 - 55 καὶ Ν. Β. Τωμαδάκῃ, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 142 - 144) συνάγεται ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς διετήρει καὶ βραδύτερον σχέσεις μετὰ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξ ἑτέρας δ' ἀχρονολογήτου ἐπιστολῆς αὐτοῦ (παρὰ Σπ. Λάμπρῳ, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 55 - 56) πρὸς ἀνώνυμον κληρικὸν μανθάνομεν ὅτι εἶχεν υἱὸν σπουδάζοντα ὀνόματι Ἰωάννην. Αἱ περὶ Καλοφρενᾶ νέαι εἰδήσεις τῶν ἡμετέρων ἐγγράφων εἶναι αἱ παλαιότεραι τῶν μέχρι τοῦδε περὶ αὐτοῦ γνωστῶν μαρτυριῶν.

[1] Βλ. περὶ τούτου Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει (1890), σ. 464 - 465. — Σπ. Λάμπρου, Εἰκόνες Ἰωάννου Η' τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ, «Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. 4 (1907), σ. 385 - 408. — G. Hofmann, Letzter Wille des Patriarchen Joseph II, «Orientalia Christiana» XXXII (1933), σ. 5 - 8. — Βασ. Κ. Στεφανίδου, Ὁ ἀκραῖος σταθμὸς τῆς ἐξελίξεως τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα αὐτοῦ (1416 - 1439), ΕΕΒΣ, τόμ. 23 (1953), σ. 27 - 40. — Γενναδίου Ἡλιουπόλεως, Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ διαμονὴ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωσὴφ τοῦ Β', «Ὀρθοδοξία», τόμ. 30 (1955), σ. 417 - 423. — J. Gill, Joseph II, Patriarch of Constantinople, «Orientalia Christiana Periodica», τόμ. 21 (1955), σ. 79 - 101. — V. Laurent, Les origines princières du patriarche de Constantinople Joseph II († 1439), «Revue des Études Byzantines», τόμ. 13 (1955), σ. 131 - 134.

[2] V. Laurent, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 134 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Un agent efficace de l'unité de l'Église à Florence. Georges Philanthropène, «Revue des Études Byzantines», τόμ. 17 (1959), σ. 190 - 194 (βλ. σ. 190 καὶ 192). Τοῦτο συνήγαγεν ὁ Laurent ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ St. Orlandi, Necrologio di S. Maria Novella, II, Firenze, 1955, σ. 253, ἀριθ. 11, ἔνθα ὁ Γεώργιος Φιλανθρωπηνὸς ἀναφέρεται ὡς «*congiunto del defunto patriarca*». Τὸ ἡμέτερον ἔγγραφον ἔρχεται νὰ ἐνισχύσῃ τὴν μαρτυρίαν ταύτην.

11 - 11 - 1960

[1] Περὶ τοῦ οἴκου τούτου βλ. ἰδίᾳ Μητροπολίτου Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν Ἀθηναγόρα, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν, ΔΙΕΕ, τόμ. 10 [= τόμ. Α', νέα σειρὰ] (1929), τεῦχ. Δ', σ. 61 - 74 καὶ τὴν κρίσιν τοῦ V. Laurent, ἐν «Échos d'Orient», τόμ. 31 (1932), σ. 177 - 181. Πρβλ. καὶ Paul Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris, 1946, σ. 127. Ὁ ἡμέτερος Νικόλαος Φιλανθρωπηνὸς οὐδαμοῦ τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν ἀναφέρεται, οὐδ' εἶναι γνωστὸς ἐκ τῶν ἀναγραφῶν τῶν πρὸ τῆς Ἁλώσεως ζωγράφων, αἵτινες ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Σπ. Λάμπρου ἐν «Νέῳ Ἑλληνομνήμονι», τόμ. 5 (1908), σ. 270 - 289, τόμ. 6 (1909), σ. 210 - 224 καὶ 485 - 486 καὶ ὑπὸ Ν. Α. Βέη ἐν «Βυζαντίδι», τόμ. 2 (1911 - 1912), σ. 457 - 473 καὶ 618.

Παλαιολόγου[1]). Ὁ Καλοφρενᾶς κατώρθωσε νὰ ὑποκλέψῃ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, ὡς ἀμέσως ἐνδιαφέρουσαν αὐτόν, ἀκολούθως δ' ἐπανέκαμψε μετὰ τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ εἰς Κρήτην. Τοῦτο θὰ συνέβη ἀσφαλῶς κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1418. Εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι, μετὰ τὴν τοιαύτην προσωρινήν, ἔστω, διευθέτησιν τοῦ ζητήματός του, ἠδύνατο οὗτος νὰ ἱερουργῇ ἐκ νέου κανονικῶς καὶ νὰ συγκεντρώνῃ ἐκκλησίασμα.

Ἡ τοιαύτη αἰσία τροπὴ τῆς ὑποθέσεως τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ μετὰ τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐπάνοδόν του δὲν ἦτο δύσκολον βεβαίως νὰ περιέλθῃ εἰς γνῶσιν τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τοῦ Χάνδακος, αἵτινες ἐπληροφορήθησαν ἢ ἁπλῶς ὑπώπτευσαν τὴν πατριαρχικὴν ἐπέμβασιν. Ἐκάλεσαν λοιπὸν καὶ ὑπέβαλον εἰς πιεστικὴν ἀνάκρισιν τόν τε Καλοφρενᾶν καὶ τὸν συνοδεύσαντα τοῦτον εἰς Κωνσταντινούπολιν Φιλανθρωπηνόν. Καὶ ὁ μὲν Νικόλαος Φιλανθρωπηνός, εἰς τὴν πρώτην (ἀπὸ 23 Ἰανουαρίου 1419) κατάθεσίν του ἐπροφασίσθη ὅτι μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς ἀγορὰν χρωμάτων καὶ ὑλικῶν χρησίμων διὰ τὴν ζωγραφικὴν τέχνην, τὴν ὁποίαν ἤσκει, καὶ προσεπάθησε νὰ συγκαλύψῃ πως τὴν ὑπόθεσιν, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἰδικῆς του μεσολαβήσεως παρὰ τῷ Πατριάρχῃ. Ὡμολόγησεν ὅμως τὰ περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὸν Βαρλαάμ, ἐμφανιζομένου ὡς πατριαρχικοῦ τρόπον τινὰ ἐξάρχου ἐν Κρήτῃ, ἣν ἐπιστολὴν ὑπέδειξεν ὅτι ὑφήρπασε καὶ κατέχει ὁ Καλοφρενᾶς. Ὁ φόβος τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ ἔναντι τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης κατοπτρίζεται ἰδίᾳ ἐν τέλει τῆς καταθέσεώς του, ἔνθα λέγει ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει εὑρισκόμενος ὑπερημύνθη τῆς Βενετίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς πολιτικῆς, κατέκρινε δὲ τοὺς ἐκ Κρήτης ἐπιστέλλοντας κληρικοὺς πρὸς τὸν Πατριάρχην καὶ πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει, διότι δῆθεν *« illi de Romania erant proditores et mali homines »*[2]. Ὑπὸ τὸ κράτος δὲ προφανῶς τοιούτου φόβου διατελῶν καὶ πιεσθεὶς ἐντονώτερον ὑπὸ τῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν ὅπως ἀποκαλύψῃ τὸν πραγματικὸν σκοπὸν τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ τοῦ Καλοφρενᾶ μεταβάσεώς του, ὡς καὶ μετὰ τίνων προσώπων ἐπεκοινώνησεν ἐκεῖ, ὡμολόγησε τὴν ἑπομένην ἡμέραν, διὰ δευτέρας (ἀπὸ 24 Ἰανουαρίου) καταθέσεώς του, ὅτι ὄντως μετέβη ἐκεῖ τῇ παρακλήσει καὶ πρὸς συνδρομὴν τοῦ Καλοφρενᾶ διὰ τὴν γνωστὴν ὑπόθεσιν καὶ ὅτι ἐμεσολάβησεν ὑπὲρ αὐτοῦ παρὰ τῷ Πατριάρχῃ. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ βενετικὴ ἐξουσία τῆς Κρήτης ἐπέμεινεν ἰδιαιτέρως εἰς τὸ νὰ ἐξακριβώσῃ, ἐὰν ὁ Φιλανθρωπηνὸς ἐπεκοινώνησε μετὰ τοῦ μοναχοῦ Ἰωσηφίου, ὅστις εἶχεν ἐξορισθῆ ἄλλοτε ὑπὸ τῶν Βενετῶν ἐκ Κρήτης[3] καὶ τί ἀκριβῶς συνεζήτησε μετ' αὐτοῦ. Ὁ Ἰωσήφιος οὗτος δὲν

[1] Βλ. κατωτέρω τὰς Σημειώσεις εἰς τὸ ἔγγρ. Β' 4.

[2] Ἔγγρ. 1.

[3] Ἔγγρ. 2.

εἶναι βεβαίως ἄλλος ἢ ὁ ἐπιφανὴς θεολόγος καὶ συγγραφεὺς Ἰωσὴφ Βρυέννιος, τοῦ ὁποίου ἡ εἰς Κρήτην σπουδαία ἀποστολὴ καὶ δρᾶσις κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος εἶναι ἀρκούντως γνωστή[1]. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐγγράφων προκύπτει νῦν ὅτι αἱ βενετικαὶ ἀρχαὶ τῆς Κρήτης, εἰκοσαετίαν ὅλην μετὰ τὴν ἐκ τῆς νήσου ἀπέλασίν του, ἐξηκολούθουν νὰ θεωροῦν πάντοτε αὐτὸν ὡς λίαν ὑπολογίσιμον πολέμιον καὶ νὰ παρακολουθοῦν ἀνὰ πᾶσαν εὐκαιρίαν τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει κινήσεις του. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ φράσις τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ ὅτι ὁ Ἰωσὴφ οὗτος ἦτο ὁ γραμματεὺς καὶ τὸ οὖς τοῦ πατριάρχου (*« secretarius et auris patriarchae »*)[2]. Ἐνδεικτικὸν ἐξ ἄλλου τῆς ἀτέγκτου πάντοτε στάσεως τοῦ Βρυεννίου ἔναντι ἠθικῶν παραπτωμάτων (καὶ ἐν προκειμένῳ μάλιστα τοῦ παραπτώματος ἐκείνου, ὅπερ αὐτὸς εἶχε στηλιτεύσει ἄλλοτε ἐν Κρήτῃ, καὶ δι' ὅπερ εἶχεν ἐξορισθῆ)[3] εἶναι τὸ ὅτι οὐδεμίαν οὗτος ἐπροθυμοποιήθη νὰ παράσχῃ συνδρομὴν πρὸς τὸν Καλοφρενᾶν, τοὐναντίον δὲ ὑπῆρξεν ὁ πρωταίτιος τῆς διώξεώς του[4], ὡς ἐξηκρίβωσεν ὁ Φιλανθρωπηνός. Οὗτος μάλιστα, ἵνα ἐλαφρύνῃ τὴν θέσιν του, ὑπεστήριξεν ἐν τέλει τῆς δευτέρας καταθέσεώς

[1] Βλ. περὶ τούτου ἰδίᾳ Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορική, ἐν Ἀθήναις, 1947. — Μ. Γ. Παρλαμᾶ, Ὁ τόπος τῆς ἐν Κρήτῃ διαμονῆς Ἰωσὴφ τοῦ Βρυεννίου, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 2 (1948), σ. 366-368. — Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰωσὴφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα κρητικά, ΕΕΒΣ, τόμ. 19 (1949), σ. 130-154. — R. J. Loenertz, O.P., Pour la chronologie des oeuvres de Joseph Bryennios, «Revue des Études Byzantines», τόμ. 7 (1949), σ. 12-32. — Τοῦ αὐτοῦ, Correspondance de Manuel Calecas, Città del Vaticano, 1950 (Studi e Testi, nº 152), σ. 95-105. — Ν. Β. Τωμαδάκη, Αἱ περὶ Μακεδόνων σκλάβων ἐν Κρήτῃ εἰδήσεις Ἰωσὴφ Βρυεννίου (1401), «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου», Ἀθῆναι, 1953, σ. 105-111. — Τοῦ αὐτοῦ, Μελετήματα περὶ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ΕΕΒΣ, τόμ. 29 (1959), σ. 1-33.

[2] Ἔγγρ. 2. Εἰς τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς ταύτην (ἔαρ 1417 - ἔαρ 1419) τοποθετοῦνται χρονολογικῶς ὑπὸ R. J. Loenertz, Pour la chronologie des oeuvres de Joseph Bryennios, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 27-30, οἱ εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν καὶ τὴν Μεγ. Παρασκευὴν λόγοι τοῦ Βρυεννίου οἱ ἐκφωνηθέντες ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ παλατίῳ, ἔνθα ὁ Βρυέννιος ἦτο ὁ ἐπίσημος ἱεροκήρυξ ἐπὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωσὴφ Β'.

[3] Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Μελετήματα περὶ Ἰωσὴφ Βρυεννίου. Α'. Τὸ ζήτημα τῶν «συνεισάκτων» ἐν Κρήτῃ καὶ Κύπρῳ (περὶ τὸ 1400), ΕΕΒΣ, τόμ. 29 (1959), σ. 1-12, ἔνθα ἀναδημοσιεύεται (σ. 9-12) καὶ ἀχρονολόγητος (περὶ τὸ 1400) πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος πρὸς τὸν κλῆρον τῆς Κρήτης καταδικάζουσα τὴν μετὰ μοναζουσῶν ἢ ὅλως γυναικῶν συνοίκησιν τῶν κληρικῶν καὶ καθυποβάλλουσα τούτους εἰς ἀργίαν ἢ καὶ ἀφορισμόν. Ὑπὸ τοιούτων κληρικῶν διεβλήθη ὁ Βρυέννιος ὡς ἐπιβουλευόμενος τὴν βενετικὴν ἀρχὴν καὶ ἐξωρίσθη.

[4] Εἶναι ἐν τούτοις παράδοξον ὅτι τριετίαν μόλις μετὰ ταῦτα, τῷ 1421, ὁ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς ἀντέγραψεν ἔργα τοῦ Βρυεννίου εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. ΥΜ' πατμιακὸν κώδικα (Ἰω. Σακκελίωνος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνησιν, 1890, σ. 199).

του ταύτης ὅτι, δυσφορήσας διὰ τὴν δυσμενῆ στάσιν τοῦ Βρυεννίου ἔναντι τοῦ Καλοφρενᾶ, ὄχι μόνον διεμαρτυρήθη πρὸς αὐτὸν καὶ ἀπέφυγε νὰ συναντηθῇ καὶ πάλιν μετ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπιστολὴν στιγματίζουσαν τὴν τοιαύτην στάσιν του ἔγραψεν εἰς αὐτόν, ἧς ἀντίγραφον προώριζε καὶ διὰ τὸν Πατριάρχην, τελικῶς ὅμως, ἐπειγόμενος ν' ἀναχωρήσῃ, δὲν ἀπέστειλεν αὐτήν.

Ὁ ἀκολούθως ἀνακριθεὶς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς ὡμολόγησε καὶ αὐτὸς τὸν σκοπὸν τοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν ταξιδίου του καὶ ἐξέθηκεν ἀκριβέστερον τὰ τῆς ἐμφανίσεώς του ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου καὶ τὰ τῆς ὑπὸ τούτου διευθετήσεως τοῦ ζητήματός του. Κατέθεσε δὲ καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ὑποκλαπεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὸν Βαρλαάμ, τῆς ὁποίας ἐφρόντισαν αἱ ἀνακριτικαὶ ἀρχαὶ νὰ καταχωρίσουν ἐπὶ λέξει μετάφρασιν (δυστυχῶς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον δὲν ἐσώθη) ἐν τῇ δικογραφίᾳ. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπετέλει ὄντως ἀδιάσειστον πειστήριον περὶ τῶν διαβημάτων καὶ σχέσεων τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, ὡς καὶ πρὸς τὸν Ἰωσὴφ Βρυέννιον, πρὸς ὃν ὁ Κρὴς ἱερομόναχος ἀπέστελλεν ἐπίσης δῶρα καὶ χαιρετισμούς [1]. Τέλος, ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς Ἀρσένιος οὗτος, ἀνακριθεὶς μὲ τὴν σειράν του, ἠναγκάσθη νὰ παραδεχθῇ ὅτι ὄντως ἔγραψεν αὐτὴν καὶ ὅτι ἀπέστειλε καὶ ἑτέραν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, ζητῶν τὴν γνωμάτευσιν ἢ τὴν ἐπέμβασίν του εἰς διάφορα ζητήματα κληρικῶν τῆς Κρήτης. Ἰσχυρίσθη ὅμως ὅτι οὕτω πράττων δὲν ἐφαντάζετο ποτὲ ὅτι παραβαίνει τὸν νόμον ἢ τὰς διαταγὰς τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Ἐπεβεβαίωσε πάντως τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τοῦ Πατριάρχου συνομιλίας του ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ Καλοφρενᾶ.

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω ὁμολογίαι ἦσαν βεβαίως πλέον ἢ ἐπαρκεῖς εἰς τὸν Δούκαν τῆς Κρήτης (ἀσφαλῶς καὶ πάλιν τὸν Ἰάκωβον Gussoni [2]) καὶ τοὺς

[1] Δῶρα πρὸς τὸν Βρυέννιον ἀπέστελλεν ἐκ Κρήτης, ὡς δηλοῦται ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ (ἔγγρ. 4), καὶ ὁ πνευματικὸς πατὴρ Νεῖλος. Δὲν γνωρίζομεν ἂν ὁ Νεῖλος οὗτος πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν σπουδαίως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ἀγωνισθέντα θεολόγον καὶ πνευματικὸν πατέρα Νεῖλον Νταμιλᾶν, περὶ οὗ βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, σ. 89-92 καὶ ἐπ' ἐσχάτων Μ. Ἰ. Μανούσακαν εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 11 (1957), σ. 302, σημ. 2 (ὅπου σημειοῦται ἕτερον ἔργον αὐτοῦ ἐν κώδικι *Paris. gr.* 2500, φ. 220v-225r). Ἡ διαθήκη τοῦ Νείλου Νταμιλᾶ, ἐκδεδομένη ὑπὸ Ε. Legrand ἐν «Revue des Études Grecques», τόμ. 4 (1891), σ. 178-181 καὶ ὑπὸ Σπ. Λάμπρου ἐν «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. 4 (1894), σ. 585-587, φέρει χρονολογίαν 22 Ἀπριλίου 1417. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποκλείει βεβαίως τὴν δυνατότητα νὰ ἔζη οὗτος εἰσέτι καὶ κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἑπομένου ἔτους 1418, ὅτε ἐγράφη ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρσενίου.

[2] Ὁ Ἰάκωβος Gussoni ἐχρημάτισε Δούκας Κρήτης κατὰ τὰ ἔτη 1418-1419· βλ. τὸν κατάλογον τῶν Δουκῶν Κρήτης παρὰ H. Noiret, Documents inédits κλπ., σ. 556.

Συμβούλους του, ἵνα στηρίξουν τὴν ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1419 ἀπόφασιν αὐτῶν περὶ καταδίκης τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ εἰς τετράμηνον φυλάκισιν, τοῦ Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ (ὡς μεσολαβήσαντος παρὰ τῷ Πατριάρχῃ) εἰς ὀκτάμηνον καὶ τοῦ πνευματικοῦ Ἀρσενίου (ὡς τοῦ πρωταιτίου τῆς πατριαρχικῆς ἐπεμβάσεως) εἰς ἐνιαύσιον. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτα τὰ ἐν τῷ σκεπτικῷ τοῦ ἐπισήμου τούτου ἐγγράφου διαλαμβανόμενα, ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Βενετίας πάντοτε ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ μὴ ἀσκῆται οὐδεμία πνευματικὴ ἐξουσία ἢ οἱαδήποτε ἐπέμβασις τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐν Κρήτῃ καὶ ὅτι πλεῖστα δυσάρεστα θὰ ἠδύναντο νὰ προκύψουν διὰ τὸ βενετικὸν κράτος, ἐὰν οἱ ἐν Κρήτῃ ἱερεῖς ὡμολόγουν ὑποταγὴν εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ ἐὰν αἱ κρίσεις καὶ καταδίκαι τούτου ἴσχυον ἐν τῇ νήσῳ. Ἀμφότερα ταῦτα ἐν τούτοις συνέβαινον ἐν τῇ πραγματικότητι, αἱ δὲ ἀπελάσεις, αἱ φυλακίσεις καὶ τὰ ἔκτοτε ὁσημέραι πιεστικώτερα (ἰδίᾳ μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ Ἕνωσιν τοῦ 1439) μέτρα τῆς Βενετίας εἰς οὐδὲν ἄλλο συνετέλουν ἢ εἰς τὸ νὰ διευρύνουν τὸ μεταξὺ τῆς κυριάρχου ταύτης δυνάμεως καὶ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ὑπηκόων της χάσμα [1].

[1] Κατὰ τὴν περαιτέρω ἔκδοσιν τῶν δύο σειρῶν τῶν ἐγγράφων, ἑκάστης τῶν ὁποίων προετάξαμεν εὑρεῖαν περίληψιν (ἐξαιρέσει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 4 τῆς Β' σειρᾶς, οὗτινος παρεθέσαμεν ἐπὶ λέξει μετάφρασιν), ἐτηρήσαμεν πιστῶς τὴν ὀρθογραφίαν αὐτῶν. Ἀνελύσαμεν μόνον σιωπηρῶς τὰς συνήθεις βραχυγραφίας καὶ ἐρρυθμίσαμεν τὴν στίξιν. Ἐντὸς διπλῶν κεραιῶν || ... || περιελάβομεν τὰς ὑπὲρ τὴν γραμμὴν τοῦ ἐγγράφου προστεθειμένας λέξεις. Εἰς σπανίας περιπτώσεις διωρθώσαμεν προφανῆ σφάλματα τοῦ γραφέως καὶ ἐχρησιμοποιήσαμεν κριτικὸν ὑπόμνημα. Ἐν τέλει δ' ἑκάστης τῶν δύο σειρῶν τῶν ἐγγράφων προσεθέσαμεν ὀλίγας ἀναγκαίας ἐπεξηγηματικὰς σημειώσεις.

Α΄

Ἀνακρίσεις ἐπὶ τῆς διενέξεως μεταξὺ τοῦ πρωτοψάλτου Χάνδακος Ἐμμανουὴλ Σαβίου καὶ τοῦ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ψάλτου Ἰωάννου Λάσκαρη. Ἀπόφασις τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης περὶ ἀπελάσεως τοῦ Λάσκαρη ἐκ Κρήτης δι' ἐξύβρισιν τοῦ Σαβίου καὶ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας

Ὀκτώβριος 1418

(Archivio di Stato di Venezia — *Duca di Candia 30: Memoriali antichi*, τετράδ. 53 ⟨olim 43b⟩, 1417 - 1419, φ. 139v - 145r).

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1

Μαρτυρικὴ κατάθεσις Ἐμμανουὴλ Σαβίου, πρωτοψάλτου Χάνδακος, ἀπὸ 8 Ὀκτωβρίου 1418

Ἐπὶ τῆς μηνύσεως τοῦ πρωτοψάλτου [Χάνδακος] Ἐμμανουὴλ Σαβίου κατὰ τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη, ὁ μηνυτὴς κατέθεσε τὰ ἑξῆς: Τῇ 6 Ὀκτωβρίου, ἐν τῷ ναῷ τῆς Βηθλεέμ, τελουμένης κηδείας [γράφε: μνημοσύνου], ὁ ὡς ἄνω Ἰωάννης ἦλθεν ἀπρόσκλητος μετὰ δύο συντρόφων του καὶ ἔλαβε θέσιν ἐν τῷ χορῷ παραπλεύρως τοῦ πρωτοψάλτου, μετὰ πολλῆς ὑπεροψίας. Μόλις ἤρχισεν ἡ ἀκολουθία, ὑφήρπασεν ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ πρωτοψάλτου τὸ πρῶτον ἀντίφωνον, εἶτα δὲ καὶ τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον. Ἐπειδὴ ἐπετιμήθη διὰ τοῦτο ὑπὸ τοῦ ἱερέως Κώστα Φιλίππου, τοῦ λεγομένου Σκουλούδη, ὅστις ἀγανακτήσας ἐξεδύθη τὰ ἄμφιά του καὶ ἀπεχώρησεν, ὁ Ἰωάννης καθύβρισε τὸν πρωτοψάλτην ὡς κύνα ἀφωρισμένον, ἀλιτήριον, ἀσεβῆ, ὑπηρέτην τῆς ἐξουσίας κλπ. καὶ ἠπείλησεν ὅτι θὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν ζωήν.

Ὡς μάρτυρες προετάθησαν ὑπὸ τοῦ μηνυτοῦ οἱ ἑξῆς παρευρεθέντες:

Βενιαμὶν [Σκολάρης], πνευματικὸς — Νικόλαος Θεολογίτης, ἱερεὺς
Μάξιμος [Σκολάρης], ἱερεὺς (ἀδελφός του) — Ἰωάννης Κατσαδούρης, ἱερεὺς
Κώστας Φιλίππος [ὁ Σκουλούδης], ἱερεὺς — Γεώργιος Καπέλλας, ἱερεὺς
Νικόλαος Μποζάκης, ἱερεὺς — Μιχαλέτος Χαλασμένος

2

Κατάθεσις Βενιαμὶν Σκολάρη, ἱερέως καὶ πνευματικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Βηθλεέμ, ἀπὸ 10 Ὀκτωβρίου

Τὴν παρελθοῦσαν Τετάρτην [γράφε: Πέμπτην, πρβλ. ἔγγρ. 5, 6, 7, 8], πρὸς τέλεσιν μνημοσύνου ἐν τῷ ναῷ τῆς Βηθλεέμ, ὁ μάρτυς προσεκάλεσε τὸν πρωτοψάλτην [Ἐμμανουὴλ Σάβιον], τὸν πρωτοπαπᾶν [Ἰωάννην Συμεωνάκην] καὶ τὸν Ἰωάννην Λάσκαρην ὡς ψάλτην, ὡς καὶ ἄλλους ἱερεῖς (20 ἐν ὅλῳ), κατ' ἐντολὴν τῶν συγγενῶν τοῦ θανόντος. Ὁ Λάσκαρης ἤρχισε νὰ ψάλλῃ τὸ «ἀλληλούϊα», προλαμβάνων τὸν πρωτοψάλτην, ἐπανέλαβε δὲ τὸ αὐτὸ καὶ ἐκ δευτέρου. Τότε οἱ ἱερεῖς Νικόλαος Θεολογίτης, Κώστας Φιλίππος [ὁ Σκουλούδης] καὶ Ἰωάννης Κατσαδούρης, ἀφοῦ ἐπετίμησαν αὐτόν, ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφιά των καὶ ἀπεχώρησαν τοῦ χοροῦ, διαμαρτυρόμενοι διὰ τὴν ἀταξίαν, τελικῶς ὅμως ἐπανῆλθον. Ὁ Λάσκαρης, ὅτε ἐπετιμήθη ἐκ δευτέρου, ἐπετέθη διὰ λόγων κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου, εἰς ὃν ἀπέδωκε τὴν συμπεριφορὰν ταύτην τῶν ἱερέων καὶ ὃν ἐχαρακτήρισεν ὡς ἀσεβῆ καὶ ἀλιτήριον.

3

Κατάθεσις μοναχοῦ Μαξίμου Σκολάρη [ἀδελφοῦ τοῦ προηγουμένου μάρτυρος]

Κατὰ τὸ ἐν Βηθλεὲμ μνημόσυνον ὁ εἰρημένος Ἰωάννης [Λάσκαρης] ἤρχισε νὰ ψάλλῃ καὶ περὶ τὸ μέσον τῆς ψαλμῳδίας του ὁ ἱερεὺς Σκουλούδης [= ὁ Κώστας Φιλίππος] ἐξεδύθη τὰ ἄμφια καὶ ἀπεχώρησε τοῦ χοροῦ. Ὅτε ὁ Ἰωάννης ἐτελείωσε τὴν ψαλμῳδίαν, ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Θεολογίτης, κληθεὶς ὑπὸ τοῦ πρωτοψάλτου νὰ ψάλῃ, ἀπήντησεν εἰς τοῦτον ὅτι δὲν τὸν θεωρεῖ πρωτοψάλτην, ἀφοῦ ὡς πρωτοψάλτης ἐμφανίζεται ὁ Λάσκαρης. Τότε ὁ τελευταῖος εἶπεν ὅτι καὶ αὐτὸς ἔχει λάβει παρὰ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας τὴν ἄδειαν νὰ ψάλλῃ καὶ ὅτι γνωρίζει νὰ ψάλλῃ, ἐνῷ ὁ πρωτοψάλτης δὲν γνωρίζει καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀφωρισμένος, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἡ ἀποχώρησις τῶν ἱερέων καθ' ἣν ὥραν ψάλλει. Ὁ μάρτυς τότε ἀπεχώρησε. Βραδύτερον ἤκουσε παρ' ἄλλων ὅτι ὁ Λάσκαρης εἶπεν εἰς τὸν πρωτοψάλτην: «Ἀλιτήριε, ἄφες με νὰ ζήσω!».

4

Κατάθεσις Μιχαλέτου Σκύλου, κατοίκου τοῦ Βούργου Χάνδακος

Τὴν παρελθοῦσαν Τετάρτην ἢ Πέμπτην ὁ μάρτυς μετέβη εἰς Βηθλεὲμ δι' ὑπηρεσίαν καὶ παρευρέθη κατὰ τύχην εἰς τὸ μνημόσυνον. Ἤκουσε τὸν ὡς ἄνω Ἰωάννην [Λάσκαρην] ψάλλοντα. Ὅτε οὗτος ἐτελείωσε καὶ ὁ πρωτοψάλτης ἐκάλεσε τὸν ἱερέα Νικόλαον Θεολογίτην νὰ ψάλῃ, ὁ τελευταῖος ἀπήντησεν εἰς αὐτὸν ὅτι δὲν εἶναι πρωτοψάλτης, ἀφοῦ ὁ Λάσκαρης ἔχει τὸ πρόσταγμα. Τότε ὁ Λάσκαρης εἶπεν ὅτι, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ ψάλλῃ, διατί νὰ μὴ ψάλλῃ; δὲν δικαιοῦται νὰ ζήσῃ καὶ αὐτός; βεβαίως δὲν εἶναι ἀφωρισμένος· ὁ πρωτοψάλτης δὲν γνωρίζει γράμματα, οὐδὲ νὰ ψάλλῃ ἐντέχνως, ὡς αὐτός· μόνον τὸν πρωτοπαπᾶν [= Ἰω. Συμεωνάκην] ἀναγνωρίζει ὡς διδάσκαλόν του καὶ ἄξιον νὰ εἶναι Πατριάρχης. Ὁ μάρτυς ἠρνήθη ὅτι ὁ

Λάσκαρης ἐξύβρισε τὸν πρωτοψάλτην ὡς ἀλιτήριον καὶ ἀσεβῆ καὶ ὅτι ἠπείλησε νὰ τὸν θανατώση. Προσέθηκεν ὅτι τὰ πράγματα παρώξυναν οἱ ἱερεῖς Θεολογίτης, Κατσαδούρης, Σκουλούδης καὶ Καπέλλας καὶ ὅτι αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ ὑπαίτιοι τῆς συγχύσεως· ἂν εἶχον σιωπήσει, οὔτε ὁ Λάσκαρης θὰ ἐκινεῖτο εἰς λόγους, οὔτε σκάνδαλον θὰ ἐπηκολούθει.

5

Κατάθεσις ἱερέως Ἰωάννου Κατσαδούρη, κατοίκου τοῦ Βούργου Χάνδακος

Τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην, ὅτε ἐτελεῖτο μνημόσυνον ἐν Βηθλεὲμ καὶ παρίσταντο περὶ τοὺς 20 ἱερεῖς, ἐν οἷς ὁ πρωταπαπᾶς καὶ ὁ πρωτοψάλτης, καθὼς καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, ἐνῷ ἔπρεπε ν' ἀρχίση τὴν ψαλμῳδίαν ὁ πρωτοψάλτης καὶ αὐτὸς νὰ διατάσση ἕκαστον τῶν ἱερέων νὰ ψάλλη, ὁ Λάσκαρης ὑφήρπασεν ἐκ τοῦ στόματος τούτου τὴν πρώτην ψαλμῳδίαν καὶ ἐν συνεχείᾳ καὶ τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην. Βλέποντες ταῦτα οἱ ἱερεῖς Κώστας Φιλίππος [= ὁ Σκουλούδης] καὶ Νικόλαος Θεολογίτης, ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια καὶ ἀπεχώρησαν τοῦ χοροῦ. Ὁ Θεολογίτης ἐπανῆλθεν, ἀλλ' εἶπεν ὅτι ἤθελε νὰ μάθη τίς ἐκ τῶν δύο εἶναι ὁ πρωτοψάλτης. Τότε ὁ Λάσκαρης εἶπεν ὅτι ταῦτα πάντα ἐσκευωρήθησαν ὑπὸ τοῦ ἀλιτηρίου καὶ ἀσεβοῦς τούτου (τοῦ πρωτοψάλτου), οὗτινος θ' ἀφαιρέση τὴν ζωὴν καὶ ὅστις δὲν γνωρίζει νὰ ψάλλη, εἶναι δημόσιος ὑπηρέτης, ἦτο δὲ καλαθοπλέκτης μέχρι τῆς χθές, ἐξεφράσθη ὑβριστικῶς καὶ δι' ἐκεῖνον ὅστις ἀνήγαγεν αὐτὸν εἰς πρωτοψάλτην καὶ εἶπε περὶ ἑαυτοῦ ὅτι ἔχει παρὰ τοῦ Πατριάρχου [Κωνσταντινουπόλεως] ἄδειαν νὰ ψάλλη πανταχοῦ.

6

Κατάθεσις ἱερέως Γεωργίου Καπέλλα, κατοίκου τοῦ Βούργου Χάνδακος

Τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην ὁ μάρτυς προσεκλήθη εἰς Βηθλεέμ, ἵνα λάβη μέρος εἰς μνημόσυνον. Ἐπειδὴ κατ' ἔθος ὅλαι αἱ ἀρχαὶ τῶν ψαλμῳδιῶν ἀνήκουν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ πρωτοψάλτου, οὗτος ἤρχισε ψάλλων, ἀλλ' ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης ὑφήρπασε τὴν ψαλμῳδίαν, ὁμοίως δ' ἔπραξε καὶ εἰς τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην ψαλμῳδίαν. Οἱ ἱερεῖς Κώστας Φιλίππος [= ὁ Σκουλούδης] καὶ Θεολογίτης, πρὸ τοιαύτης καταστάσεως, ἐξέβαλον τὰ ἄμφια καὶ ἐξῆλθον τοῦ χοροῦ, λέγοντες εἰς τὸν πρωτοψάλτην ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ πρωτοψάλτης, ἀφοῦ ὁ Λάσκαρης ψάλλει πρὸ αὐτοῦ καὶ ἄνευ τῆς ἀδείας του. Τότε ὁ Λάσκαρης εἶπεν ὅτι ὁ πρωτοψάλτης δὲν γνωρίζει νὰ ψάλλη, εἶναι καλαθοπλέκτης, ἀσεβὴς καὶ ἀλιτήριος, ἐξύβρισε τὴν διορίσασαν αὐτὸν ἀρχὴν καὶ εἶπε περὶ ἑαυτοῦ ὅτι διωρίσθη ψάλτης ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ ὅτι μόνον τὸν πρωτοπαπᾶν σέβεται ὡς καλὸν κληρικόν· ὁ πρωτοψάλτης ἐπιδιώκει νὰ ἐξορίση αὐτὸν τῆς νήσου, ἀλλὰ τοιουτοτρόπως θὰ τὸν ἀναγκάση νὰ τοῦ ἀφαιρέση τὴν ζωήν. Ὁ πρωτοψάλτης οὐδὲν ἀπήντησε καὶ ὁ Λάσκαρης ἐξηκολούθησεν ὑβρίζων.

7

Κατάθεσις ἱερέως Κώστα Φιλίππου [λεγομένου Σκουλούδη], ἀπὸ 11 Ὀκτωβρίου

Ὁ πνευματικὸς τῆς Βηθλεὲμ τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην προσεκάλεσε τὸν μάρτυρα εἰς μνημόσυνον. Ἀρξαμένης τῆς ἀκολουθίας, ὅτε ὁ πρωτοψάλτης ὤφειλε ν' ἀρχίση ψάλλων, ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης προέτρεξεν αὐτοῦ καὶ ἔψαλε τὴν πρώτην ψαλμῳδίαν, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν δευτέραν, τὴν τρίτην καὶ τὴν τετάρτην. Οἱ ἱερεῖς ἠγανάκτησαν, διότι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Λάσκαρης ἀντεποιεῖτο τὴν ἐξουσίαν τοῦ πρωτοψάλτου καί, ἀποβαλόντες τὰ ἄμφια, ἐξῆλθον τοῦ χοροῦ. Ἠρώτησαν τὸν Λάσκαρην τίς ἐκ τῶν δύο εἶναι ὁ πρωτοψάλτης καὶ οὗτος ἀπεκρίθη ὅτι ὁ πρωτοψάλτης δὲν γνωρίζει νὰ ψάλλη, εἶναι ἀσεβής, ἀλιτήριος κλπ. Ὁ πρωτοψάλτης ἠρώτησεν αὐτόν, διατί τὸν ὑβρίζει οὕτω καὶ ὁ Λάσκαρης ἀπεκρίθη ὅτι πράττει τοῦτο, διότι αὐτὸς παρεκίνησε τοὺς ἱερεῖς ν' ἀποχωρήσουν. Οἱ ἱερεῖς ὅμως ἐβεβαίωσαν ὅτι οὐδὲν εἶπεν εἰς αὐτοὺς ὁ πρωτοψάλτης, ἀλλ' ὅτι ἐνήργησαν οὕτως ἐξ ὀφειλομένου πρὸς τοῦτον σεβασμοῦ, ὅταν εἶδον ὅτι προσεβάλλετο ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη.

8

Κατάθεσις ἱερέως Νικολάου Θεολογίτου, ἀπὸ 12 Ὀκτωβρίου

Ὁ μάρτυς προσεκλήθη τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην εἰς Βηθλεὲμ διὰ μνημόσυνον. Ἐκεῖ ἦτο καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, ἄγνωστον ἂν προσκληθεὶς ἢ μή. Οὗτος, ὅτε ἤρχισε ψάλλων ὁ πρωτοψάλτης, παρενεβλήθη καὶ ἔψαλεν αὐτὸς τὴν πρώτην ψαλμῳδίαν, ὁμοίως καὶ τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην (τὴν τετάρτην ἔψαλε κανονικῶς, καθ' ἣν εἶχεν ἄδειαν παρὰ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας νὰ ψάλλη εἰς μνημόσυνα). Βλέποντες ταῦτα ὁ μάρτυς καὶ ὁ ἱερεὺς Κώστας Φιλίππος [= ὁ Σκουλούδης] ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια καὶ ἐξῆλθον τοῦ χοροῦ. Ὁ πρωτοψάλτης παρώτρυνε τὸν μάρτυρα νὰ ψάλη, ἀλλ' οὗτος ἀπήντησεν ὅτι, κατὰ τὰ φαινόμενα, δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ πρωτοψάλτης, ἀλλ' ὁ Λάσκαρης. Τότε ὁ τελευταῖος εἶπεν εἰς τὸν πρωτοψάλτην ὅτι εἶναι ἀσεβής, καλαθοπλέκτης, δημόσιος ὑπηρέτης, ἀλιτήριος, καὶ ὅτι θὰ τοῦ ἀφαιρέση τὴν ζωήν· προσέθηκεν ὅτι αὐτὸς ἔχει ἄδειαν νὰ ψάλλη παρὰ τοῦ Πατριάρχου, ὁ πρωτοψάλτης ὅμως παρὰ τίνος; Ὁ πρωτοψάλτης οὐδένα λόγον ἐξεστόμισεν.

9

Ἀπολογία τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, κατοίκου Βούργου Χάνδακος, εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ καταγγελίαν τοῦ πρωτοψάλτου. 17 Ὀκτωβρίου 1418

Ὁ μηνυθεὶς ἀναφέρει ὅτι, μολονότι κέκτηται συγγενεῖς καὶ περιουσίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅμως, ἑλκυσθεὶς ὑπὸ τῆς φημιζομένης δικαιοσύνης τοῦ βενετικοῦ κράτους, κατέλιπε πάντα ταῦτα καὶ ἦλθεν εἰς Κρήτην, πρὸ ἑπταετίας περίπου καὶ ἵδρυσε σχολήν, ἔνθα ἐδίδασκε τοὺς νέους τὴν ψαλτικήν, ἔζη δὲ ὑποδειγματικῶς. Ὁσάκις προσεκαλεῖτο, ἔψαλλεν εἰς τὰς κηδείας, ἡσύχως πάντοτε. Ἐξ αἰτίας σκανδάλου ἐπισυμβάντος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ πρωτοψάλτου, οὗτος τὸν κατήγγειλεν εἰς τὴν βενετικὴν διοίκησιν, αὕτη δὲ καθώρισε δι' ἀποφάσεως ὅτι ἠδύνατο νὰ ψάλλῃ, ὁσάκις προσεκαλεῖτο. Μίαν Πέμπτην λοιπὸν τοῦ τρέχοντος μηνός, καθ' ἣν ὥραν ἐδίδασκεν ἐν τῇ σχολῇ του, προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ τῆς Βηθλεέμ, διά τινος ὑποτακτικοῦ τούτου, νὰ ἔλθῃ πάραυτα νὰ ψάλῃ εἰς μνημόσυνον. Μετέβη ἀμέσως καὶ εὗρεν ἐκεῖ τὸν πρωτοπαπᾶν, τὸν πρωτοψάλτην καὶ πολλοὺς ἱερεῖς. Ἀρξαμένης τῆς ἀκολουθίας, ἤρχισε νὰ ψάλλῃ ψαλμῳδίαν τινά, πρὶν ὅμως συμπληρώσῃ ταύτην, οἱ ἱερεῖς Θεολογίτης, Σκουλούδης [= Κώστας Φιλίππος] καὶ Κατσαδούρης ἀπέβαλον τὰ ἄμφια καὶ ἐξῆλθον τοῦ χοροῦ. Ὑπέθεσεν ὅτι εἶχον νὰ μεταβοῦν εἰς ἄλλα μνημόσυνα. Ὅταν ἐτελείωσε τὴν ψαλμῳδίαν, ὁ πρωτοψάλτης διέταξε τὸν Νικόλαον Θεολογίτην νὰ ψάλῃ, ἀλλ' οὗτος ἠρνήθη, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ὁ Λάσκαρης ἀντεποιήθη τὴν ἐξουσίαν του. Τότε ὁ Λάσκαρης ἀντελήφθη ὅτι ἐξ αἰτίας του οἱ ἱερεῖς ἀπέβαλον τὰ ἄμφια καὶ ἠρώτησεν αὐτοὺς τί κακὸν ποιεῖ· εἶναι κύων; εἶναι τοῦρκος; δὲν εἶναι χριστιανός; Ὅταν ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν ὅτι ἀντεποιήθη τὴν ἐξουσίαν τοῦ πρωτοψάλτου, ἀπεκρίθη ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι ψάλλει τῇ ἀδείᾳ τῆς βενετικῆς ἀρχῆς. Εἰς δὲ τὸν πρωτοψάλτην εἶπεν ὅτι αὐτὸς ἐσκευώρησε πάντα ταῦτα καὶ θὰ τὸν κρίνῃ ὁ Θεός, προσέθηκε δὲ ὅτι ὁ ἐκεῖ παρὼν πρωτοπαπᾶς, ὁ καὶ ἀρχηγὸς τῆς ἐκκλησίας, οὐδὲν εἶπεν, ὁ πρωτοψάλτης ὅμως τὸν καταδιώκει συνεχῶς καί, ἂν ἀποχωρήσῃ τῆς νήσου, θὰ ἀποχωρήσῃ ἐξ αἰτίας του. Οἱ ἄνω τρεῖς ἱερεῖς ἤρχισαν τότε ὑβρίζοντες αὐτόν, οὗτοι δ' ὑπῆρξαν καὶ ἡ αἰτία τοῦ σκανδάλου. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν πρέπει νὰ γίνουν δεκτοὶ ὡς μάρτυρες, ὡς οὐδ' ὁ ἱερεὺς Γεώργιος Καπέλλας, ἔχων φιλονεικήσει μετ' αὐτοῦ. Ὁ Λάσκαρης ἠρνήθη ὅτι ἐξεστόμισεν ὕβριν ἢ ἀπειλήν τινα κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου καὶ προέτεινεν ὅπως ἐξετασθοῦν ὑπὲρ αὐτοῦ οἱ ἀκόλουθοι μάρτυρες:

Μιχαλέτος Σκύλος, Ἰωάννης Σκουλούδης, Δημήτριος Κολυβᾶς, Ἄγγελος Σεβαστὸς καὶ ὁ ἱερεὺς καὶ πνευματικὸς τῆς νησῖδος Παξιμάδι.

10

Κατάθεσις Ἰωάννου Σκουλούδη, κατοίκου Βούργου Χάνδακος, ἀπὸ 21 Ὀκτωβρίου

Ἡ παπαδιὰ Καθαρούδαινα, ἐπιθυμοῦσα νὰ τελέσῃ μνημόσυνον τοῦ υἱοῦ της ἐν Βηθλεέμ, παρεκάλεσε τὸν μάρτυρα νὰ μεταβῇ ἐκεῖ καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν πληρωμὴν τῶν ἱερέων. Ὁ πρωτοψάλτης ἤρχισε νὰ ψάλλῃ τὸ « ἀλληλούϊα » καὶ ὁ μάρτυς τότε, καθ' ὃ εἶχε δικαίωμα ὡς τελῶν τὸ μνημόσυνον, διέταξε τὸν Λάσκαρην νὰ ψάλλῃ καὶ αὐτός. Ὁ Λάσκαρης ἤρχισε ψάλλων τὸ « ἀλληλούϊα » εἰς ἄλλον τόνον, ἐντέχνως, καὶ ὁ πρωτοψάλτης, ἐπειδὴ ἔψαλλεν ἀδεξίως, ἐσίγησεν. Ὁ πρωτοπαπᾶς ἀντήλλαξε βλέμμα μετὰ τοῦ πρωτοψάλτου, ἀλλ' οὐδὲν εἶπον. Ὁ ἱερεὺς ὅμως Κώστας Σκουλούδης [= ὁ Φιλίππος], θεῖος τοῦ μάρτυρος, ἐξεδύθη τὰ ἄμφια καὶ ἐξῆλθε τοῦ χοροῦ, ἀλλὰ κατόπιν τῶν ἐπιτιμήσεων τοῦ μάρτυρος, ἐπανῆλθε. Τότε ὅμως ἐξεδύθη ἐπίσης τὰ ἄμφια καὶ ἀπεχώρησεν ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Θεολογίτης, λέγων ὅτι, καθὼς βλέπει, πρωτοψάλτης εἶναι ὁ Λάσκαρης. Τοῦτο προεκάλεσε τὰς ἐντόνους διαμαρτυρίας τοῦ τελευταίου, ὅστις εἰς μὲν τὸν Θεολογίτην εἶπεν ὅτι, ὅταν ψάλλῃ οὗτος, οὐδεὶς ἀποχωρεῖ, μολονότι διατηρεῖ συνεισάκτους, εἰς δὲ τὸν πρωτοψάλτην ὅτι αὐτὸς ἐσκηνοθέτησε τὸ ἐπεισόδιον, ὅτι εἶναι ἀλιτήριος καὶ ὅτι καταδιώκει τὸν Λάσκαρην, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν ἐξορίαν του κλπ. Ὁ μάρτυς, ἀφοῦ ἐπλήρωσε πάντας, ἤκουσε τοὺς ἱερεῖς Κατσαδούρην, Σκουλούδην, Καπέλλαν καὶ Θεολογίτην λέγοντας εἰς τὸν πρωτοψάλτην ὅτι ἦσαν ἕτοιμοι καὶ νὰ χειροδικήσουν κατὰ τοῦ Λάσκαρη, ὡμολόγησαν δ' οὗτοι εἰς αὐτὸν τὸν μάρτυρα ὅτι διὰ τῆς δημιουργίας τοῦ σκανδάλου τούτου ἐπιδιώκουν ὅπως ἡ βενετικὴ ἐξουσία ἐξορίσῃ ἢ τὸν πρωτοψάλτην ἢ τὸν ὄνον τοῦτον (τὸν Λάσκαρην).

11

Κατάθεσις Ἀγγέλου Σεβαστοῦ, κατοίκου Βούργου Χάνδακος, ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου

Ὁ μάρτυς, τελουμένου ὑπὸ τῆς παπαδιᾶς Καθαρούδαινας μνημοσύνου τοῦ υἱοῦ της ἐν Βηθλεέμ, ἐστάλη ὑπὸ τοῦ θείου του, τοῦ πνευματικοῦ Βενιαμὶν [Σχολάρη], καὶ προσεκάλεσε τὸν πρωτοψάλτην, τὸν πρωτοπαπᾶν καὶ τὸν Λάσκαρην. Ὁ Ἰωάννης Σκουλούδης προσεκάλεσεν ἐπίσης, ἐξ ὀνόματος τῆς ὡς ἄνω παπαδιᾶς, τοὺς λοιποὺς ἱερεῖς καὶ τὸν Λάσκαρην. Ὁ πρωτοψάλτης ἤρχισε ψάλλων τὸ « ἀλληλούϊα » καὶ τότε ὁ Ἰωάννης Σκουλούδης διέταξε τὸν Λάσκαρην, διστάζοντα πρὸ τοῦ πρωτοψάλτου, νὰ ψάλῃ. Ὁ Λάσκαρης ἔψαλε τὸ « ἀλληλούϊα » εἰς ἄλλον τόνον καὶ ὁ πρωτοψάλτης ἐσίγησεν. Ὁ πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ πρωτοψάλτης ἠγανάκτησαν, ἀλλ' οὐδὲν εἶπον, οἱ λοιποὶ ἱερεῖς ἤρχισαν τοὺς ψιθύρους. Ἀκολούθως ὁ ἱερεὺς Σκουλούδης [= Κώστας Φιλίππος],

ἐκδυθεὶς τὰ ἄμφιά του, ἐξῆλθε τοῦ χοροῦ ὑβρίζων τὸν Λάσκαρην. Ὁ Ἰωάννης Σκουλούδης (ἀνεψιὸς τοῦ ἱερέως), ἐπεμβάς, ὑπεχρέωσεν αὐτὸν νὰ ἐπανέλθη. Μετ' ὀλίγον, ψάλλοντος τοῦ Λάσκαρη, ἀπεχώρησεν ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Θεολογίτης, δηλώσας ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ ψάλη, ἐφ' ὅσον τὸ πρόσταγμα ἔχει ἄλλος ἀντὶ τοῦ πρωτοψάλτου, ὁ Ἰω. Σκουλούδης ὅμως ἀπήντησεν ὅτι αὐτὸς προσεκάλεσε τὸν Θεολογίτην ὡς ἱερέα καὶ τὸν Λάσκαρην ὡς ψάλτην καί, ἀφοῦ αὐτὸς πληρώνει, ἡ ἀκολουθία δέον νὰ τελεσθῇ ὡς αὐτὸς ἐπιθυμεῖ. Συγχρόνως διεμαρτυρήθη καὶ ὁ Λάσκαρης, διότι καταδιώκεται, ἐνῷ ἔχει ἄδειαν νὰ ψάλλη. Ἀλλ' οἱ ἱερεῖς Κατσαδούρης, Σκουλούδης, Θεολογίτης καὶ Καπέλλας ἤρχισαν ὑβρίζοντες αὐτόν. Τότε ὁ Λάσκαρης, στραφεὶς πρὸς τὸν πρωτοψάλτην, ἀπεκάλεσεν αὐτὸν ἀλιτήριον καὶ κατήγγειλε δημοσίᾳ ὅτι ἐξ αἰτίας τούτου θὰ ἀναγκασθῇ νὰ φύγῃ ἐκ τῆς νήσου. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀκολουθίας, ὁ Σκουλούδης ἐπλήρωσε πάντας καὶ ἀπεχώρησαν. Ὁ μάρτυς ὅμως ἤκουσε παρὰ τοῦ παρόντος Δημητρίου Κολυβᾶ ὅτι οἱ ἱερεῖς, ἐρχόμενοι εἰς τὸν ναόν, εἶχον συναποφασίσει καθ' ὁδόν, ἐὰν ἤθελε παραστῇ ὁ Λάσκαρης, νὰ ἐκδυθοῦν τὰ ἄμφια καὶ ν' ἀποχωρήσουν καθ' ὃν χρόνον θὰ ἔψαλλε.

12

Κατάθεσις Δημητρίου Κολυβᾶ, ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου

Ὁ μάρτυς εὑρίσκετο ἐν Βηθλεέμ, ἔνθα ἱερουργεῖ ὁ πνευματικὸς Βενιαμὶν Σχολάρης, ὅτε ἐτελεῖτο τὸ μνημόσυνον τοῦ Μιχαλέτου Ζαχαρία. Προσῆλθον ὁ πρωτοπαπᾶς, ὁ πρωτοψάλτης καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, ψάλτης. Ὅτε ὁ Λάσκαρης ἔψαλλε τὴν ψαλμῳδίαν, ἣν ὤφειλε νὰ ψάλη, ὁ ἱερεὺς Κώστας Σκουλούδης [= Φιλίππος] ἐξῆλθε τοῦ χοροῦ. Ἐπίσης οἱ ἱερεῖς Νικόλαος Θεολογίτης, Κατσαδούρης καὶ Juda (= ;) δὲν ἤθελον νὰ συνεχίσουν τὴν ἀκολουθίαν καὶ κατεφέροντο κατὰ τοῦ Λάσκαρη. Τότε οὗτος εἶπεν εἰς τὸν πρωτοψάλτην ὅτι διαπράττει ἀδικίαν νὰ τὸν ἀποστερῇ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου τῆς οἰκογενείας του, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ βενετικὴ ἀρχὴ τοῦ ἔχει ἐπιτρέψει νὰ ψάλλη ὅπου προσκαλεῖται καὶ γνωρίζει νὰ ψάλλη. Προσέθηκεν ὅτι τὸν πρωτοπαπᾶν τὸν σέβεται ὡς καλὸν κληρικὸν καὶ μέγαν διδάσκαλον (dotor), ὅτι εἰς τὸ παρελθὸν τὴν τέχνην του ἐξετίμων καὶ ὁ Πατριάρχης καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ [τοῦ Βυζαντίου] καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀκόμη καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ τυγχάνῃ ἐνταῦθα τοιαύτης μεταχειρίσεως.

13

Ἡ δουκικὴ ἀπόφασις περὶ ἐξορίας τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη, ἀπὸ 26 Ὀκτωβρίου 1418

Ὁ πρωτοψάλτης τῶν Ἑλλήνων Ἐμμανουὴλ Σάβιος κατήγγειλεν εἰς τὴν κυβέρνησιν τῆς Κρήτης ὅτι ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐλθὼν Ἰωάννης Λάσκαρης πολλάκις ὑβρίζει αὐτόν, τὸν πρωτοπαπᾶν καὶ τοὺς ἱερεῖς κατὰ τὰς τελουμένας κηδείας, τὰ μνημόσυνα κλπ. καὶ γίνεται πρόξενος σκανδάλων παρὰ τῷ ἐκκλησιαζομένῳ λαῷ. Οὕτω καὶ τῇ 6ῃ τοῦ παρόντος μηνός, εἰς μνημόσυνον τελούμενον ἐν Βηθλεέμ, ἐδημιουργήθησαν σκάνδαλα ἐκ τῆς ὑπεροψίας τοῦ εἰρημένου Ἰωάννου, ὅστις, ἐπιδεικτικῶς ἱστάμενος παρὰ τὸν πρωτοψάλτην, προελάμβανεν αὐτὸν εἰς τὴν ψαλμῳδίαν καὶ ἀντεποιεῖτο τὴν ἐξουσίαν του. Τὴν ὕβριν ταύτην μὴ ἀνεχόμενοι οἱ ἄλλοι ἱερεῖς, ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια καὶ ἀπεχώρησαν τῆς λειτουργίας. Τότε ὁ Λάσκαρης, δι' ὑβριστικῶν λόγων ἐπετέθη κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου καὶ ἠπείλησεν ὅτι θὰ τὸν φονεύσῃ, ἐπειδὴ τηρεῖ τὰ νόμιμα τῶν Λατίνων, εἶπε δὲ περὶ ἑαυτοῦ ὅτι διωρίσθη ψάλτης ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ ἔχει παρ' αὐτοῦ ἄδειαν νὰ ψάλλῃ πανταχοῦ, ἐχαρακτήρισε τὸν πρωτοψάλτην ὡς ὑπηρέτην τῆς ἐξουσίας, καλαθοπλέκτην, ἀσεβῆ, ἀλιτήριον καὶ καθύβρισε τὸν διορίσαντα αὐτὸν ὡς πρωτοψάλτην, τοῦθ' ὅπερ στρέφεται κατὰ τῆς τιμῆς τοῦ βενετικοῦ κράτους. Αἱ ἀρχαὶ τῆς Κρήτης, ἀφοῦ ἤκουσαν ἀμφότερα τὰ μέρη, διέταξαν τὴν ὑποβολὴν ἐγγράφως τῆς καταγγελίας τοῦ πρωτοψάλτου, τῆς ἀπολογίας τοῦ Λάσκαρη καὶ τὴν ἐξέτασιν μαρτύρων ἑκατέρωθεν. Τούτων γενομένων, ὁ Δούκας καὶ Στρατηγὸς Κρήτης Ἰάκωβος Gussoni καὶ οἱ Σύμβουλοί του, λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὰς ὕβρεις τοῦ Λάσκαρη, ὧν ἄλλαι μὲν στρέφονται κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου καὶ ἄλλαι κατὰ τῆς τιμῆς τοῦ βενετικοῦ κράτους (ὡς ἡ ἐπίκλησις τοῦ Πατριάρχου καὶ ἡ δήλωσις ὅτι ὑπὸ τούτου διωρίσθη ψάλτης καὶ ἡ ἐξύβρισις τοῦ καταστήσαντος πρωτοψάλτην τὸν Ἐμμανουήλ) καὶ πρὸς κατάπαυσιν τῶν σκανδάλων κλπ., ἀπεφάσισαν τὴν διηνεκῆ ἐξορίαν τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη ἐντὸς ὀκτὼ ἡμερῶν· ἐὰν δέ ποτε οὗτος ἐπανέλθῃ εἰς τὴν νῆσον, θὰ φυλακίζεται ἐπὶ ἔτος καὶ θὰ ἐξορίζεται ἐκ νέου.

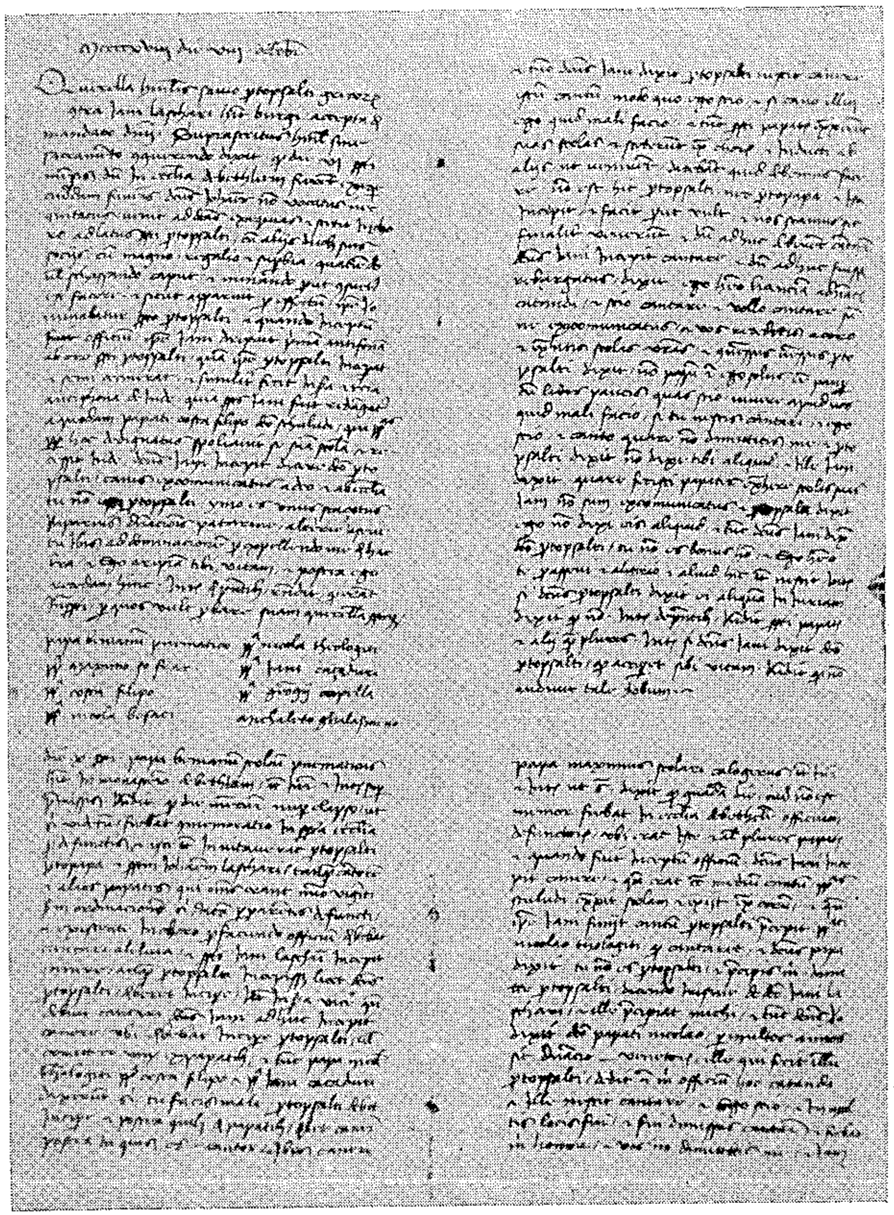
ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1

φ. 139v MCCCCXVIIJ die VIIJ octobris

Querella Hemanuelis Sauio, protopsalti Grecorum contra Jani Laschari, habitatorem burgi, accepta de mandato dominij.

Suprascritus Hemanuel, sine sacramento conquerendo, dixit quod 5 die VJ suprascripti mensis, dum in ecclesia de Bethleem fuerant exequie cuiusdam funeris, dictus Johannes, non vocatus nec conuitatus, uenit ad dictas exequias et stetit in choro, ad latus suprascripti protopsalti, cum alijs duobus suis socijs, cum magno regalio et superbia, quatiendo uel schassando caput et mimando, prout consuetus est fa- 10 cere; et sicut apparuit per effectum, ipse Johannes mimabatur supra-

Α'. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 - 3 ἔγγραφα (8 - 10 'Οκτωβρίου 1418).
Καταθέσεις 'Ερμ. Σαβίου, Βενιαμὶν Σχολάρη καὶ Μαξίμου Σχολάρη.
Archivio di Stato di Venezia — Duca di Candia 30: Memoriali antichi, τετράδ. 53 (olim 43b), 1417 - 1419, φ. 139v - 140r.

scripto protopsalti. Et quando inceptum fuit officium, ipse jam aripuit primam antifonam ab ore suprascripti protopsalti, quam ipse protopsalti inceperat et semi - accinerat, et similiter fecit in seconda et tercia antiphona. De inde, quia suprascriptus Jani fuit redargatus a quodam
15 papate Costa Filipo, dicto Schuludi, qui papas propter hoc dedignatus spoliauit se suam stolam et recessit inde, dictus Jani incepit dicere dicto protopsalti: *«canis excomunicatus a deo et ab ecclesia, tu non es protopsalti, ymo es vnus scaçotus riparius dominacionis, patarme, alitirie, aseui, tu ibis ad dominacionem pro expellendo me de hac tera et*
20 *ego aripiam tibi vitam et postea ego recedam hinc»*. Interogatus de presentibus, respondit quod erant infrascripti, per quos vult probare suam querellam suprascriptam:

papa Beniamin, pnematico — papa Nicola Theologiti
papa Maximo, so frar — papa Jani Caçaduri
25 papa Costa Filipo — papa Georgij Capella
papa Nicola Bosaci — Michaleto Ghalasmeno

2

Die X suprascripti. Papa Beniamin Scolari, pnematicus, habitator in monasterio de Bethleem, testis juratus et interogatus super premissis, respondit quod die Mercurii nuper elapso, ut sibi videtur, fiebat
30 commemoratio in suprascripta ecclesia pro defunctis et iste testis inuitauerat protopsalti, protopapa et suprascriptum Johannem Laschari, tanquam cantorem, et alios papates, qui omnes erant numero viginti, secundum ordinacionem sibi datam per parentes defuncti. Et existente in choro pro faciendo officium, debebat cantari aleluia, et suprascriptus
35 Jani Laschari incepit canere antequam protopsalti incepisset, licet dictus protopsalti deberet incipere. Item in seconda vice, quando debuit cantari, dictus Jani adhuc incepit canere vbi debebat incipere protopsalti, uel comittere vni ex papatibus, et tunc papa Nicolaus Thologiti, papa Costa Filipo et papa Jani Caçaduri dixerunt sibi: *«tu facis male,*
40 *protopsalti debet incipere, et postea quilibet de papatibus debet canere,*
φ. 140r *postea tu, quis es cantor, debes canere»* | ; et tunc dictus Jani dixit: *«protopsalti nescit canere istum cantum modo quo ego scio, et si cano illum ego, quid mali facio?»* et tunc suprascripti papates extraxerunt suas stolas et steterunt extra chorum et inducti ab alijs, ut uenirent,
45 dicebant: *«quid debemus facere? non est hic protopsalti nec protopapa; et iste incepit et facit prout vult, et nos stamus sic»*; finaliter venerunt et dum adhuc deberent cantare, dictus Jani incepit cantare, et dum

adhuc fuisset redargatus, dixit: «*ego habeo licentiam a dominatione*
cantandi et scio cantare et vollo cantare, sum ne excomunicatus et vos
50 *receditis a coro et extrahitis stolas vestras?*» et conuerssus uerssus
protopsalti, dixit: «*non possum etiam ego solus esse pauper, cum lite-*
ris paucis, quas scio, uiuere apud uos? quid mali facio, si tu nescis
cantare et ego scio et canto? quare non dimittitis me?»; et protopsalti
dixit: «*non dixi tibi aliquid*»; et ille Jani dixit: «*quare fecisti papates*
55 *extrahere stolas suas? jam non sum excomunicatus*»; et protopsalti
dixit: «*ego non dixi eis aliquid*»; et tunc dictus Jani dixit dicto pro-
topsalti: «*tu non es bonus homo, et ego habeo te per asseui et alitirio*».
Et aliud hic testis nescit. Interogatus, si dictus protopsalti dixit ei
aliquam injuriam, dixit quod non. Interogatus de presentibus, respondit
60 suprascripti papates et alij quam plures. Interogatus, si dictus Jani
dixit dicto protopsalti quod acciperet sibi vitam, respondit quod non
audiuit tale verbum.

3

Papa Maximus Scolari, calogerus, testis, juratus et interogatus ut
supra, dixit quod quadam die, cuius non est memor, fiebat in ecclesia
65 de Bethelem officiam defunctorum, vbi erat iste et alii plures papates.
Et quando fuit inceptum officium, dictus Jani incepit canere et quando
erat circa medium cantum, papas Sculudi extraxit stolam et exijt extra
corum et quando ipse Jani finijt cantum, protopsalti precepit papati Ni-
colao Theologiti, quod cantaret, et dictus papa dixit: «*tu non es proto-*
70 *psalti, et precipis mihi, dimitte protopsalti,* dicendo irisiue de dicto Jani
Laschari, *velle precipiat michi*»; et tunc dictus Johannes dixit dicto pa-
pati Nicolao: «*per multos annos sit dominacio Venetorum, ille, qui fecit*
illum protopsalti, dedit etiam mihi officium hoc cantandi et ille nescit
74 *cantare et ego scio et in multis locis fui et fui dimissus cantare et fie-*
φ. 140v *bat mihi honor et vos non dimittitis me, et jam* | *non sum excomuni-*
catus et extrahitis stollas vestras et receditis de coro». Et iste, videns
multiplicare verba et etiam habens ordinare aliquod seruitium, recessit
inde et nil aliud audiuit, nisi quod recedendo audiuit quod dictus Jani
dixit protopsalti: «*alitirie, dimitte me uiuere*». Interogatus, si proto-
80 psalti dixit sibi injuriam, respondit quod non audiuit illum respondere
verbum. Interogatus de presentibus, respondit quod erant papates
inuitati. Interogatus, si dictus Johannes dixit dicto protopsalti quod
acciperet sibi vitam, respondit quod non audiuit tale uerbum.

4

Michaletus Schilo, habitator burgi, testis, juratus et interogatus
85 super premissis, dixit quod die Mercurii uel Jouis nuper elapso, non
bene recordatur, iuit in monasterium de Bethleem pro seruicio et
inuenit quod fiebant commemorationes pro quodam defuncto et papates
cantabant et stetit audire et interum audiuit suprascriptum Jani can-
tare et postquam finit, protopsalti dixit pape Nicolao Theologiti quod
90 cantaret, et ipse dixit: «*tu non es protopsalti et precipis mihi, dimite*
istum, ut precipiat», dicendo de dicto Laschari, et dictus Jani dixit ei:
«*Ille, qui fecit istum protopsalti, dedit mihi licentiam cantare, et quid*
facio tibi? non possum etiam ego pauper viuere in hac terra? iam
non viuo de vestro, iam non sum excomunicatus et vos non dimittitis
95 *me, iste protosalti nescit cantare cum arte et ego scio et si canto, quid*
mali facio?» et, conuersus uersus protopapatem, dixit: «*iste est magi-*
ster meus et dominus meus et esset dignus esse patriarcha, sed tu, pro-
topsalti, nescis literas et ego scio plusquam te, tu es quidam scaçotus»;
et tunc protopsalti dixit: «*estote testes*». Et aliud hic testis nescit.
100 Interogatus, si dixit sibi «*aliterie, asseui*» uel aliam injuriam, respon-
dit quod non. Interogatus, si dixit quod «*accipiam tibi vitam*», respon-
dit quod non, sed dixit: «*tu temptas tantum me, quod tu facies me*
perdere terram», subjunxit tamen hic testis quod papas Tloiti et papa
Caçaduri et papas Sculudi et papas Capella incitabat hec verba et
105 eorum occasione fuit hec comotio, sed, si illi tacuissent, nec ipse Janj
motus fuisset ad aliquid dicendum, nec aliquod scandallum secutum
fuisset.

5

Die X suprascripti. Papa Jani Caçaduri, habitator burgi, testis,
juratus et interogatus, dixit quod die Jouis nuper elapso fiebant com-
110 memoraciones vnius defuncti in ecclesia de Bethelem, in quo erant circa
XX papates, inter quos etiam erant protopapa, protopsaltis et quidam
Jani Laschari et quando debebat incipi officium, est de more quod pro-
tosalti incipit et de inde committit cuilibet de papatibus quod cantet.
Et dum suprascriptus protosalti incepisset, dictus Jani aripuit illum
115 cantum de ore suo et finijt illum, deinde debebat incipi aleluia et simi-
liter dictus Jani dixit illum cantum, tertio etiam debebat dici quidam
φ. 141r alius | cantus, et etiam accepit illum et finijt illum. Et videntes sic,
papas Costas Filipo et papa Theologiti extraxerunt stolas suas et reces-

serunt de choro. De inde dictus Thologiti redijt et protosalti dixit
120 sibi: *«papa chir Nicola, canta»* et ipse dixit: *«ego uelem scire, quis est protopsalti ex vobis duobus, quia video quod iste,* dicendo de ipso Laschari, *incipit et finijt sine tua licentia»;* tunc ipse Jani Laschari dixit: *«iste aliterius, asseui,* dicendo de protosalti, *facit hec omnia et temptabit me tantum, quod accipiam sibi vitam et iste nescit cantare*
125 *et ego sum constitutus cantor a patriarcha, sed iste est quidam riparius caçosus et erat çestarolus usque pridie et ego habeo licentiam a patriarcha cantandi ubique, sed iste non est constitutus cantor nec scit cantare et cacho illi, qui constituit illum cantorem»;* dictus autem protosalti non respondit sibi verbum. Et aliud hic testis nescit.

---

127 *cantandi* διώρθωσα: *catandi* ὁ κῶδιξ || 128 *scit* διώρθωσα: *sit* ὁ κῶδιξ.

6

130 Papa Georgius Capella, habitator burgi, testis, iuratus et interogatus ut supra, respondit quod die Jouis elapso fuit hic testis inuitatus in ecclesia de Bethelem ad commemoracionem vnius defuncti et iuit et erant etiam ibi alii papates. Et quia est de more inter istos, quod omnia principia cantuum spectant protosalti, ipse incepit cantare et su-
135 prascriptus Jani Laschari aripuit illam de ore suo et cantauit usque in finem; in secundo similiter cantu, et sic in cantu tertio fecit. Quod videntes papas Costa Filipo et papas Thologiti extraxerunt stollas suas et exierunt de coro. Et dictus papa Costa dixit: *«et quomodo non habemus hic protosalti? iste est protosalti,* dicendo de dicto Laschari, *et*
140 *non sinit aliquem cantare»;* tunc protosalti dixit: *«papa Theologiti, canta»* et ipse dixit: *«quomodo cantabo, quia tu non es protosalti et iste,* dicendo de ipso Laschari, *est protosalti et cantet ante te et sine tua licentia?».* Et ipse Jani dixit: *«ipse nescit cantare nec est cantor,* dicendo de protosalti, *et ego sum constitutus cantor a patriarcha et ipse*
145 *a quo est constitutus? caco illi, quia est quidam prete schàçotus, çestarolus asseui et aliterius, protopapa est bonus sacerdos et ecclesiasticus homo et illum habeo in reuerentia, sed istum asinum qua re?»,* et conuerssus ad protosalti, dixit: *«tu quesisti et queris facere me bandiçari de insula, sed tu temptabis me tantum, quod accipiam tibi vitam».*
150 Dictus autem protosalti non respondit sibi uerbum, et postquam exiuerunt deinde etiam incepit injuriare sibi et dicere multas injurias et multas blasfemias turpes et inhonestas, quarum non est memor.

7

Die XI suprascripti. Papas Costas Filipo, testis, juratus et interogatus ut supra, dixit quod die Jouis nuper elapso, ut sibi videtur, pnemati-
155 cus de Bethelem inuitauit istum ad commemoraciones vnius defuncti. Et stante protopapate, protosalti et aliis papatibus in coro, et quidam Jani Laschari ad latus huius testis, || fuit ||, secundum morem suum,
φ. 141v inceptum officium. | Et quando protosalti debebat incipere ad cantandum, quia omnia pricipia cantuum spectant ad eum, secundum mores
160 suos, dictus Jani Laschari, antequam incepisset dictus protosalti, incepit cantare et finit primum cantum, similiter in secundo cantu debebat incipere protosalti, et dictus Jani incepit et finijt illum, et sic in tercio et in quarto cantu. Tunc papates grauabantur de hoc, quia ipse Jani accipiebat honorem protosalti et hic testis et aliqui alij extraxerunt
165 suas stolas et steterunt extra chorum et dixerunt ad ipsum Laschari: *«es tu protosalti uel ille?»,* et ipse Johannes dixit: *«ipse nescit cantare,* dicendo de ipso protosalti, *et est quidam asebus, aliterius»,* et multas alias injurias et blasfemias sibi dixit, quarum non est memor. Et dictus protosalti dixit: *«qua re blasfemas me? quid tibi feci uel dixi et dicis*
170 *mihi tot injurias?»* et ipse Jani respondit: *«quia tu fecisti papates extrahere stollas suas et recedere de choro»;* et ipse protosalti dixit: *«domini, dixi vobis aliquid?»* et omnes responderunt quod non, sed id quod loquebantur dicebant: *«quia protosalti est caput nostrum, etsi esset quidam statua, pro honore dominacionis, debent et volunt ipsum*
175 *habere in reuerentia et ipse Jani tollebat honorem suum»;* et ipse Jani subjunxit: *«ipse faciet me perdere terram, tantum ipse templat me»,* dicendo de ipso protosalti. Interogatus, si dictus protasalti dixit sibi Jani aliquam injuriam, respondit quod non vllo modo.

8

Die XIJ suprascripti. Papas Nicolaus Tloiti, testis, juratus et inte-
180 rogatus ut supra, dixit quod die Jouis nuper elapso iste cum alijs papatibus fuit ad commemorationem vnius defuncti invitatus in ecclesia de Bethelem et fuit etiam ibi Jani Laschari cantare, sed nescit si fuit invitatus uel non. Et quando protosalti, secundum mores suos, debuit incipere ad cantandum, ipse Jani aripuit dicto protosalti illum cantum
185 et finit illum, non dimittens ipsum protosalti incipere; secundo, quando debebat cantari aleluia, protosalti debebat incipere et ipse Jani similiter accepit illum et non dimisit protosalti cantare; similiter in tertio

cantu; in quarto etiam incepit, sed in illo quarto cantu debebat bene incipere dictus Jani per licentiam, quam habet a dominio ad cantandum
190 in funeribus, quando est invitatus. Et videntes hoc papas Costas Filipo et iste qualiter ipse Jani acceperat honorem || ter || protosalti, extraxerunt suas stollas et exierunt de choro. Tunc protosalti dixit isti testi, quia ecclesia est sua: «*papa Nicola, canta*» et hic testis dixit sibi: «*tu non es protosalti, qua re precipis mihi quod cantem? dimitte*
195 *istum*, dicendo de ipso Jani, *quod principiat, quia videtur mihi quod iste est protosalti, non tu*». Tunc ipse Johannis dixit versus protosalti: «*tu es vnus asebus, çascarolus, scaçolus, riparius, asseui, aliterius et accipiam tibi vitam*, || *et* || *ego sum licentiatus a patriarcha in cantu,*
199 *sed tu a quo? caco illi, qui te licentiauit*»; et aliud non fuit. Interogatus,
φ. 142r si protosalti dixit sibi aliquam injuriam, dixit quod non, | nec tantum verbum, nec parum apperuit os suum. Interogatus qua re ergo dixit injurias illas sibi, respondit quod ipse timuit ad dicendum huic testi aliquid, quia non tolerasset eum et motus fuit contra protosalti suprascriptum modo predicto.

---

189 *cantandum* διώρθωσα: *catandum* ὁ κῶδιξ.

9

205 Die XVIJ octobris MCCCCXVIIJ

Excusatio Jani Laschari, de Constantinopoli, habitatoris burgi, acceptum de mandato dominij super inculpatione siue querella facta contra eum per protopsalti Grecorum.

Suprascriptus Jani sine sacramento, excusando se dicit quod iste
210 habet attinentes multos et bona in Constantinopoli et audiens justiciam et bonam famam ducalis dominationis Venetorum, dereliquit sua bona et parentes suos et venit Candidam, jam sunt anni VIJ uel circa, et continue tenuit scolas et docebat pueros cantum et ducebat vitam suam planimode, nec est aliquis, qui possit conqueri contra eum. In
215 hoc autem tempore inuitabatur et ab aliquibus ciuibus et burgensibus in exequijs defunctorum, ut cantaret, et sic ibat et cantabat secundum mores Grecorum semper pacifice et quiete. Verum propter certum scandalum subortum inter eum et protosalti, ipse protosalti conquestus fuit coram dominio contra eum et dominacio per terminationem ordi-
220 nauit quod, quotiescunque iste fuerit inuitatus, possit ire et psalire, et sic, si inuitabatur, ibat et, si non inuitabatur, non ibat. Die uero Jouis quadam huius mensis, sed nescit quota die mensis fuit, iste stabat in

scolis suis et docebat suos scolares, et quidam puer pnematiqui de Bethelem venit ad istum in frequentia, pro parte suprascripti pnema-
225 tichi, dicens: «*veni cito ad quadam commemorationem defuncti, quia sacerdotes omnes sunt ibi et expectant*» et sic iste subito iuit. Inuenit ibi protopapatem, protosalti et multos sacerdotes et inuenit quod compleuerant jam vnum officium et volebant intrare in aliud. Et stantibus omnibus per ordinem in coro, secundum vsum, incepto jam officio,
230 iste incepit quemdam cantum, qui solet dici per cantores, et compleuit illum et, antequam conpleuisset, papas Tloiti, papa Sculudi et papa Caçaduri extraxerunt stollas suas et exiuerunt de coro, et iste non cogitauit aliquid mali, sed putauit quod uellint ire in alijs commemorationibus. Et, postquam illum compleuit, protosalti precepit cuidam
235 papati Nicole Tloiti quod psaleret, ipse uero papas, volens ponere scandalum, dixit dicto protosalti: «*nollo cantare, quia iste*, dicendo de suprascripto Jani, *accepit tuum officium et tu non es protosalti*». Et iste dixit uersus dictum papatem Nicolaum: «*ergo propter me extrahistis vestras stollas? et qua re? quid mali facio? percussi ne aliquem?*
240 *sum canis? sum Turchus? quia canto facitis sic? non sum etiam ego xristianus?*» Et ipse papas Nicolaus, papas Sculudi et papas Caçaduri dixerunt sibi: «*tu accepisti sibi officium suum*»; iste uero respondit eis: «*per multos annos sit dominacio Venetorum; dominacio fecit illum pro-*
φ. 142v *tosalti et dominacio* | *fecit me cantorem et de licentia dominacionis psalo*
245 *et non accipio officium alicuius*»; et conuersus protosalti dixit sibi: «*domine protosalti, papates nunquam dixerunt mihi aliquid, sed tu fecisti illos mouere ista uerba et tua opera sunt hec; pecatum habes, tu non dimittis me uiuere et deus est de super*». Et dictus protosalti dixit ei: «*ita ego feci illos extrahere stollas suas, quia accepisti meum officium*»
250 et iste dixit sibi: «*d. protopapa hic presens est caput ecclesie et nichil dixit, quia nichil mali ego feci, et tu ponis hoc scandalum; jam diu est quod me persequeris et, si ego recedo de hac insula, ex tua causa recedam, quia non dimittis me uiuere sicut pauper*». Tunc suprascripti iij papates inceperunt injuriari istum et expellere eum inde et, si potu-
255 isset, fecissent etiam sibi injuriam; et aliud non fuit. Item dicit quod suprascripti papates, id est papa Tloiti, papa Sculudi et papa Caçaduri, fuerunt causa et principium verborum, quia, si tacuissent et si non extraxissent suas stollas, hec verba non fuissent secuta. Et ideo, si protosalti ponit illos pro testibus, non debent de jure acceptari. Item
260 non debet acceptari pro teste papa Georgius Capella, quia fecit brigam cum isto. Interogatus, si isto dixit dicto protosalti quod erat asseui, aliterius, scaçotus, riparius, et quod acciperet sibi vitam, respondit

quod non, vllomodo. Interogatus, si vult aliquid probare in suum fauorem, respondit quod ponit pro testibus infrascriptos:

265 Michaletus Schillo, Jani Sculudi, Dimitri Coliua, Angellus Seuasto, papa pnematico del scoio del Paximadi.

10

Die XXJ suprascripti.

Jani Schuludi, habitator burgi, testis, juratus et interogatus, dixit quod quadam die huius mensis, sed non recordatur quota die mensis 270 fuit, quedam papadia Catharudena ordinauit sibi commemoraciones in ecclesia de Bethelem pro anima filij sui et rogauit ipsum quod iret ad soluendum papatibus suum laborem et sic iuit et erat ibi protopapas, protosalti et multi papates et Jani Laschari. Et incepto officio, protosalti incepit cantare aleluia et hic testis dixit suprascripto Jani La-275 schari: *«canta etiam tu, quia de more habent isti, quod, quando faciunt aliquam commemoracionem, illi, quos volunt, faciunt cantare»*; et tunc etiam Jani Laschari suprascriptus incepit cantare in alio tono aleluia. Et quia protosalti nescit cantare per artem et dictus Jani cantat per artem, dictus protosalti tacuit et vidit iste testis illum proto-280 salti quod respexit protopapatem et protopapa respexit protosalti et irati fuerunt, sed non dixerunt aliquid et interum papa Costa Sculudi, barbanus istius, extraxit stollam et exiuit de choro. Et iste iuit ad eum et dixit sibi: *«quo vadis? qua re recedis?»* et ipse dixit: *«iste homo nullius valoris cantat ad suum modum et ad suam poscam et non* 285 *sinit protosalti cantare»*; et hic testis dixit ei: *«tu habes obliguum, si* φ. 143r *ego, qui soluo vobis,* | *vollo quod ipse cantet et quod nullus alius cantet, quid habetis agere uos, et etiam nullus scit cantare per artem et iste scit, qua* ‖ *re* ‖ *non debet cantare? non est terminatio facta per dominium, quod ipse possit cantare?»* et subjunxit iste dicto papati: *«post-*290 *quam uis ponere schandallum, vade cum Deo et accipe tuum laborem»*. Et noluit, sed adhuc reddit in choro. Et tunc hic testis vidit etiam papa Nicolaum Tloiti extrahere stollam suam et velle recedere. Et protosalti dixit sibi: *«canta, chir papa Nicola»* et ipse dixit: *«ego uellem scire, quis de duobus vestrum est protosalti, ego video quod iste,* 295 dicendo de ipso Jani, *est protosalti»*. Et tunc ipse Jani dixit dicto pape Nicolao: *«ergo per me receditis et extrahitis stollas vestras? qua re? quid mali facio? tu, papa Nicola, tenes consubinas et, quando cantes, homines non recedunt et quia ego psalo, uos receditis; qua re me tempta-*

mini?» et, conuersus ad protosalti, dixit: *«tua ordinamenta sunt hec,* 300 *ego fui cum Turchis et cum Saracenis et inueni requiem et hic non possum habere requiem, qua re temptas me, aliterie, qua re non sinis me viuere? quid facio tibi? tu facies me recedere de hac tera! peccatum habes, per multos annos sit dominatio, illa, que te fecit protosalti, fecit me cantorem, nulli facio injuriam»*. Et finitis his verbis, iste soluit 305 omnibus et postea hic testis audiuit papates Caçaduri, papa Sculudhi, papa Capella et papa Tloiti dicere versus protosalti: *«nos expectabamus quod tu inciperes et postea nos daremus sibi tot uerbera, quot portare posset quicumque asinus uenit et stat in medio nostrum et sedit super caput nostrum»*; et iste testis reprehendit eos et ipsi dixerunt: 310 *«dimittas quod ponamus hoc schandalum, ut vadant ad dominationem et dominacio, aggreuata de his schandalis, uel expellet protosalti, uel istum asinum*, dicendo de ipso Jani, *et nos poteremus viuere in pace»*. Interogatus, si suprascriptus Jani dixit dictum protosalti asseui, scaçotum, riparium, cestarolum, respondit quod non audiuit aliud. Inte-315 rogatus, si dixit sibi quod acciperet sibi vitam, respondit quod non audiuit. Interogatus, si suprascriptus protosalti dixit injuriam suprascripto Jani, respondit quod non.

11

die XXIJ suprascripti

Angellus Seuasto, habitator burgi, testis, juratus et interogatus 320 super premissis, respondit quod die quadam huius mensis, sed non scit quota die mensis, quedam papadia Catharudena ordinauit fieri commemoraciones in ecclesia de Bethelem pro anima filij sui et papa Beniamin pnematicus, barbanus istius, qui habitat ipsam ecclesiam, misit istum, ut inuitaret protosalti et protopapa et suprascriptum 325 Laschari. Et Jani Sculudi, qui erat ibi, nomine suprascripte papadie, inuitauit etiam suprascriptum Laschari et reliquos papates. Et stanti-φ. 143v bus | omnibus per ordinem in choro, fuit inceptum officium, deinde suprascriptus protosalti incepit cantare aleluia et cantando suprascriptus Jani Sculudhi dixit dicto Laschari: *«Laschari!»* et ipse respondit: 330 *«quid vis?»* et ipse Jani dixit sibi: *«quid facis? qua re non cantas? ad quid inuitaui te, ut venires huc? ut cantares uel ut stares?»* et dictus Laschari dixit: *«dominus protosalti cantat et etiam debet mihi precipere»*; et ipse Johannis dixit: *«ego tibi dico quod cantes, ut meum cor sit contentm, quod istud officium fiat ad meum modum, pro anima* 335 *mei mortui»*. Et sic dictus Jani Laschari incepit cantare aleluia in alio

tono et protosalti tacuit et protopapa et protosalti respexerunt se alterutrum et irati fuerunt, sed nichil dixerunt, similiter et omnes papates murmurabantur ad inuicem et respiciebat vnus alterum. Interum iste vidit papatem Sculudhi extrahere stollam et exire de coro, blasfemando
340 dictum Laschari et dicendo: «*homo nullius valoris uenit huc et cantat et non sinit alios cantare, schatonissiotus, ego uollo recedere, nollo stare vbi sunt rixe et scandalla*». Dictus autem Jani Sculudhi iuit ad eum, reprehendens illum et dicens: «*barba, peccatum habes, tu ponis schandalum, ego inuitaui te pro papate et illum Laschari pro cantore*
345 *et vollo quod cantet ad modum meum et non ad vestrum, quid habes agere? soluo tibi tuum laborem tanquam papatis et ego soluam sibi tanquam cantori*» et tantum sibi dixit, quod fecit illum reddire ad chorum. De inde debebat cantari quidam alius cantus et ipse Jani Laschari incepit cantare et, quando erat circa medium, papa Nicola Tloiti exit
350 de choro et recessit, blasfemans in dictum Laschari et murmurans, et circa finem cantus suprascriptus papa reddijt, et finito cantu, protosalti precepit suprascripto pape Nicola, dicens: «*despota, canta*», et dictus papa dixit: «*nollo cantare*» et suprascriptus Jani Sculudhi dixit: «*quare non vis?*» et ipse papa dixit: «*quia protosalti non precepit*
355 *mihi, ille*, dicendo de Laschari, *est protosalti et non iste*» et dictus Jani dixit dicto papati: «*ego inuitaui te pro papate et protosalti pro protosalti et Laschari pro cantore, ego qui soluo vobis, uollo ordinare quod officium fiat ad meum modum, ut cor meum sit contentum, et non ad vestrum modum, si uis cantare, canta, si non, tolle tuum laborem et*
360 *vade*». Tunc dictus Jani Laschari incepit conqueri, dicens: «*ego fui cum Turchis et cum Saracenis et inueni requiem et cum vobis non possum viuere, quia videtur quod omnes me dilligunt, uos persequimini; non dedit michi licentiam dominacio cantandi vbique, quando fuero inuitatus? quid mali facio?*» Et omnes inceperunt murmurare, sed papas
365 Caçaduri, papa Schuludi, papa Tloiti et papa Capella specialiter inceperunt blasfemandi et injuriandi sibi, dicentes quod erat schatonissioti et quod venerat de Romania cum hirita et volebat commedere mon-
φ. 144r dum. Et conuerssus suprascriptus Jani | Laschari ad protosalti, dixit sibi: «*aliterie, quid habes mecum agere, quid mali facio tibi et non*
370 *sinis me viuere? sciant omnes quod tu facies me recedere de hac insula, dicas in presentia istorum, quid mali tibi feci; et ego sum contentus subito recedere de hac insula et non aparire amplius hic, si ero culpabilis*». Et ipse protosalti dixit: «*tu accepisti mihi aleluia*» et dictus Jani dixit: «*ille, qui inuitauit me, commisit mihi, ut cantarem et sic can-*
375 *tavj*». Et finitis his verbis, omnes papates murmurabant. Tandem,

completo officio, suprascriptus Jani Sculudi soluit papates et recesserunt inde. Dixit autem hic testis audiuisse a Dimitri Coliua, ibi etiam presente, quod venientes papates per viam ante quam veniant ad ecclesiam suprascriptam, ordinabant inter se quod, si Laschari esset presens
380 ibi, quando inciperet cantare, deberent extrahi stollas suas et recedere. Et aliud hic testis nescit. Interogatus, si Laschari suprascriptus dixit protosalti: «*schaçotus, riparius, asseui*» et quod acciperet sibi vitam, respondit quod non, sed dixit sibi: «*homo Dei, non habes Deum, non habes angellum et tu non dimittis me viuere, tu temptas me tantum,*
385 *quod facies me effici mallum hominem*». Interogatus, si protosalti dixit dicto Laschari aliquam injuriam, respondit quod non, vllo modo.

---

328 *cantando* διώρθωσα : *catando* ὁ κῶδιξ || 363 *cantandi* διώρθωσα : *catandi* ὁ κῶδιξ.

12

Adi XXIJ octubris 1418

Çircha di XX ho piu o mancho me troui esser al monaster de Bethelem in lo chauo del borgo, in loqual monasterio hoficia Veniamin
390 Scholari, pnematico, et iera la alguni preuedi Griexi e feua comemoratione de Michaleto Sagharia noder che fo, et iera protopapa et protopsalti e ofiçiaua et intro questo uene uno Jani Laschari, psalti, e achosca in compania del dito officio con li soprascripti e, quanto vene la ordenacion del dito Laschari de psalmonar e chantar la soa psalmo-
395 dia, segondo la vsança de la ecclesia, comença e dise quello, che iera vsança de dir, e habiandolo completo quello, papa Costa Schuludi se partì de la chel steua, digando che «*tu e ti Laschari aseno descognoscente e tui voras esser protosalti e soura a nui, non a besogna che mi siamo preuedi*» e papa Nicola Tloiti responde al dito Laschari: «*homo da*
400 *mente, non as tu uergogna*» e tel dise: «*ribaldo e tu uol signoriçar tuti nui*» e papa Caçaduri responde simelmente e papa Juda altro tanto, onigun de tuti preuedi non volsse piu officiar et complir l'ofitio predito in quella fiada. El soprascrito Jani Laschari disse a protosalti: «*vui aue el maor torto e pechado del mundo inuer di mi pouro che non altra*
405 *sperança al mundo de viuer e mantignir mia casa e uui tolle el pan de la mia bocha e de tuto sença cauo de raxon da vui non reman che sia pichado per la golla ouer schampar de questa tera. Regracio et inclino*
φ. 144v *la signoria, che ue ha fato protosalti, perche la signoria,* | *che ue a dado la gratia, me ha dado anche mi de offitiar ho me trouo e la ho*

410 *che uegno conuidado. Ma diseme, protosalti e uui altri signori preuedi, se questo che digo e offitio intro la giesia se lo digo ben, ançi credo che questo che io canto vui non cognose ne pocho ne asai, ma regracia domine Dio e la nostra signoria, che ha dadho esca gratia. Ancora digo che mio misser protopapa, lo reputo per bon prete e bon*
415 *protopapa e gran dotor e simele appresso de ueschouo come le degnio; don signori tuti quanti sia manifesto a tuti quanti, como iera auanti lo misser lo imperador e del patriarcha vigniua amadha la mia arte, ancora cun Turchi et altri son scadho e mai non trouie algun despiaser e mo che son in tera de bona signoria e de boni homini xristiani, vegno*
420 *si mal tratado, non credo che domine Dio sufrira de tanto pecado e gran mal, che vui, protosalti, trate e scudie de farme, ma regracio Dio e la mia signoria, che me ha dado esca gratia de poder viuer soto alambria de la mia signoria e mentiamente domino Dio mantegna la grande signoria el benedeto comun di Venesia, che le per li pouri despo-*
425 *senti piçoli e grandi».* Et in quella me parti. Altro non so; ala mia partida oddi dir questo Laschari; *«o sufro tropo e quando io non poco piu me chadera scampar».*

La testimoniança de mi Dimitri Coliua.

---

391 - 392 *protopsalti* διώρθωσα: *protopsali* ὁ κῶδιξ.

13

MCCCCXVIIJ die XXVJ octobris publicata et lecta in presentia
430 Johani Laschari.

Quum Hemanuel Sauio, protosalti Grecorum, comparuisset coram Regimine Crete, exponens quod multotiens in ecclesiis et alijs locis, in quibus protopapas et ipse cum alijs papatibus congregatur, pro exequijs mortuorum et alijs pijs causis, receperant notabiles injurias
435 contra suum officium, quod habet a regimine, a quodam Jani Laschari, qui uenit huc habitatum de partibus Constantinopolis, vnde oriebantur multa schandala inter dictam congregacionem et plebem, que uenit ad diuina officia, defectu manifesto dicti Jani Laschari et quod modo nouiter, id est Vj mensis presentis, dum essent congregati in ecclesia de Bethe-
440 lem, pro celebrando exequias vnius defuncti, orta erant magna schandala, ob superbiam et arrogantiam dicti Jani, qui, veniens illuc et locans se apud ipsum prothosalti, quassando caput et minando anticipabat cantum et vsurpabat officium dicti protosalti, vnde aliqui papates, non valentes suffere insolentiam et superbiam dicti Jani, exutis

445 stolis, dimisso officio, inde recesserunt, et quod post recessum dictorum papatum dictus Jani Laschari minatus fuit mortem dicto protosalti cum multis uerbis turpibus et injuriosis, vocando ipsum protosalti iniquum, heroneum, que uerba procedunt, quia ipse protosalti tenet
φ. 145r jura latinorum, nominando etiam patriarcham et dicendo: | *«ego consti-*
450 *tutus sum cantor a patriarcha et habeo licentiam ab eo cantandi vbique, sed ipse est quidam riparius, chaçotus, cestarolus, asseui et aliterius, nec est constitutus cantor nec scit cantare et chacho illi, qui constituit illum»*, quod est contra honorem et statum dominationis nostre et alia, prout in processu continetur. Et ideo Regimen Crete misisset pro dicto
455 Jani Laschari et auditis ambabus partibus, jusseret quod dictus protosalti deponeret querellam suam in scriptis et ipse Jani suam defensionem et acciperentur testes vtriusque partis. Tandem, formato processu et diligenter examinatis testibus vtriusque partis, Per Magnificum dominum Jacobum Gussoni, honorabilem ducham et capitaneum Crete, et
460 suum consilium, inspectis injurijs dictis et factis per dictum Jani Laschari suprascripto protosalti et contra suum officium, quod cognoscit a dominatione Venetiarum, inter que uerba aliqua fuerunt grauia contra dictum protosalti et aliqua contra honorem dominacionis, in nominando patriarcham Constantinopolitanum et dicendo quod habebat libertatem
465 ab ipso cantandi vbique et quod cacabat illi, qui fecerat dictum Hemanuelem protosalti, quod est signum non bene dispositi erga statum dominationis, habito respectu ad schandala preterita et ad pericula, que possunt occurere, defectu dicti Jani, in locis, in quibus expedit fieri has congregaciones et ad superbiam dicti Jani, qui contemnet
470 officiales dominacionis et vsurpat eius officium et arrogat sibi in hac terra libertatem patriarche Constantinopolitani, Dictum, terminatum et mandatum est suprascripto Jani Laschari quod sit perpetuo banitus de hac insula et quod amodo usque ad dies viij debeat penitus exiuisse de hac insula et nunquam redire ad eam, et si aliquo tempore venerit
475 ad hanc insulam, debeat stare anno vno in carceribus et de nouo baniri et hoc totiens obseruari, quotiens venerit ad hanc insulam.

---

437 *ad* διώρθωσα: *a* ὁ κῶδιξ || 443 πρὸ τοῦ *vnde aliqui* εἶχε γραφῆ *vnde alipa* (;), ὅπερ ἀκολούθως διεγράφη || 449 *et dicendo* ἐπαναληφθὲν ὠβέλισα || 450 *cantandi* διώρθωσα: *catandi* ὁ κῶδιξ || 452 *scit* διώρθωσα: *sit* ὁ κῶδιξ || 465 *cantandi* διώρθωσα: *catandi* ὁ κῶδιξ || 475 *hanc* διώρθωσα: *hac* ὁ κῶδιξ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1

2. *Querella Emmanuelis Savio, protopsalti Graecorum.* Μνείας τοῦ πρωτοψάλτου Χάνδακος 'Εμμανουὴλ Σαβίου εἰς ἕτερα ἔγγραφα ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, σ. 90, σημ. 4.

2 - 3. *Jani Lascari.* Τὰς ἐξ ἄλλων πηγῶν εἰδήσεις περὶ τοῦ μουσικοῦ 'Ιωάννου Λάσκαρη βλ. ἀνωτέρω, σ. 88, σημ. 1.

5 - 6. *exequiae cuiusdam funeris.* Δὲν ἐπρόκειτο περὶ κηδείας, ἀλλὰ περὶ μνημοσύνου. Τοῦτο προκύπτει σαφῶς ἐξ ὅλων τῶν ἑπομένων μαρτυρικῶν καταθέσεων.

6. *non vocatus nec convitatus.* 'Ο ἰσχυρισμὸς οὗτος τοῦ μηνυτοῦ ἦτο ἀνακριβής. 'Ο Λάσκαρης προσεκλήθη νὰ ψάλῃ εἰς τὸ μνημόσυνον καὶ ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ τῆς Βηθλεὲμ (βλ. ἔγγρ. 2, 9, 11) καὶ ὑπὸ τοῦ τελοῦντος τὸ μνημόσυνον 'Ιωάννου Σκουλούδη (βλ. ἔγγρ. 10).

8. *cum aliis duobus suis sociis.* Οἱ δύο οὗτοι σύντροφοι τοῦ Λάσκαρη εἰς οὐδεμίαν τῶν ἑπομένων μαρτυρικῶν καταθέσεων μνημονεύονται.

17. *canis excommunicatus.* 'Ο μηνυτὴς διέστρεψε τὰ λεχθέντα. 'Ο Λάσκαρης δὲν ἀπεκάλεσε τοῦτον κύνα ἀφωρισμένον, ἀλλ' ἠρώτησε μήπως αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι ἀφωρισμένος καὶ διὰ τοῦτο ἐμποδίζεται ἀπὸ τοῦ νὰ ψάλλῃ. Καὶ οὕτω λέγων ὅμως ὑπηνίσσετο προφανῶς περιπτώσεις ἀντιπάλων του ἀφωρισμένων πράγματι ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου διὰ τὴν κακήν των διαγωγὴν (βλ. κατωτέρω σημείωσιν εἰς ἔγγρ. 10, στ. 296 - 297), διὸ καὶ ὁ μηνυτὴς ᾐσθάνθη καλῶς τὴν αἰχμήν.

18. *unus scaçotus riparius dominationis.* Αἱ λέξεις *scaçotus* καὶ *riparius* φέρονται ἡ μία παρὰ τὴν ἄλλην καὶ εἰς τὰ ἑπόμενα ὑπ' ἀριθ. 5, 8, 10, 11 καὶ 13 ἔγγραφα (ἐν ἐγγράφῳ 5 ὑπὸ τὸν τύπον *caçosus*), εἰς δὲ τὰ ἔγγραφα 4 καὶ 6 φέρεται μόνον τὸ scaçotus (*quidam scaçotus, quidam prete schaçotus*). Καὶ τὸ μὲν riparius ἔχει ἐνταῦθα πιθανῶς τὴν αὐτὴν σημασίαν πρὸς τὸ gastaldus (βλ. Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, ἐν λέξει, ὅπου παρατίθεται χωρίον ἐκ τῶν Statuta Venetorum μνημονεῦον τὸν « gastaldionem vel ripparium »), ἤτοι τὴν τοῦ κλητῆρος, τοῦ δημοσίου ὑπηρέτου. Τῆς δὲ scaçotus, προφανῶς ὑβριστικῆς λέξεως, δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὕρωμεν τὴν σημασίαν καὶ ἐτυμολογίαν.

18. *patarme.* 'Υποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως *παντέρμε*, ἥτις, ἀντὶ νὰ μεταφρασθῇ λατινιστί, μετεγράφη ἁπλῶς διὰ λατινικῶν χαρακτήρων, ὡς ἐγένετο καὶ διὰ τὰς λέξεις *ἀλιτήριος, ἀσεβής*, κλπ. ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη χρησιμοποιηθεισῶν.

21. *per quos vult probare suam querellam.* 'Εκ τῶν ὀκτὼ προταθέντων ὑπὸ τοῦ Σαβίου μαρτύρων ἐξητάσθησαν οἱ ἓξ (ἔγγρ. 2, 3, 5 - 8). Δὲν ἐξητάσθησαν δὲ μόνον ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Μποζάκης καὶ ὁ Μιχαλέτος Χαλασμένος (ἐκτὸς ἂν ὁ δεύτερος οὗτος ταυτίζεται πρὸς τὸν Μιχαλέτον Σκύλον· βλ. σημειώσεις εἰς ἔγγρ. 4).

2

31. *protopapa.* 'Ο προσκληθεὶς πρωτοπαπᾶς Χάνδακος ἦτο ὁ 'Ιωάννης Συμεωνάκης. Αἱ περὶ τούτου γνωσταὶ εἰς ἡμᾶς εἰδήσεις ἐσημειώθησαν ἀνωτέρω, σ. 90, σημ. 5 - 6.

33. *per parentes defuncti.* Μήτηρ τοῦ μεταστάντος ἦτο ἡ παπαδιὰ Καθαρούδαινα, ἥτις καὶ εἶχεν ἀναθέσει τὰ τῆς διοργανώσεως τοῦ μνημοσύνου εἰς τὸν 'Ιωάννην Σκουλούδην (βλ. ἔγγρ. 10 καὶ 11).

44. *inducti ab aliis, ut venirent.* 'Ο ἐξαναγκάσας τοὺς ἱερεῖς νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὸν χορὸν ἦτο ὁ 'Ιωάννης Σκουλούδης (βλ. ἔγγρ. 10).

3

63 *papa Maximus Scolari.* 'Ο ἱερομόναχος Μάξιμος Σκολάρης ἦτο ἀδελφὸς τοῦ προηγουμένου μάρτυρος (ἔγγρ. 2) Βενιαμὶν Σκολάρη (βλ. ἔγγρ. 1, στ. 24). 'Αμφότεροι οὗτοι, μὴ ἀναμειχθέντες εἰς τὰ ἐπεισόδια, εἶναι ἀντικειμενικώτεροι τῶν ἑπομένων τεσσάρων ἱερέων, οἵτινες ἐπρωτοστάτησαν εἰς αὐτά.

4

84. *Michaletus Schilo.* Περὶ τούτου βλ. τὰ γραφέντα ἀνωτέρω, σ. 93, σημ. 1. Οὗτος προετάθη ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη ὡς μάρτυς ὑπερασπίσεως (βλ. ἔγγρ. 9). 'Επειδὴ ὅμως ἡ κατάθεσίς του παρεμβάλλεται εἰς τὴν σειρὰν τῶν καταθέσεων τῶν μαρτύρων κατηγορίας, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ μηνυτοῦ προταθέντα, ἀλλὰ μὴ ἐξετασθέντα μάρτυρα Μιχαλέτον Χαλασμένον (βλ. ἔγγρ. 1, στ. 26). Τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν, δεδομένου ὅτι τὸ ἐπώνυμον *Χαλασμένος* ἐν Χάνδακι μαρτυρεῖται καὶ ἄλλοθεν, ὡς π.χ. ἐκ διαθήκης τοῦ 1497, ἐκδεδομένης παρὰ Κ. Ν. Σάθᾳ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 6, ἐν Βενετίᾳ, 1877, σ. 667. 'Εκτὸς ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἔφερε δύο ἐπώνυμα, ὡς συνέβαινε μὲ τὸν Κώσταν Φιλίππον ἢ Σκουλούδην (βλ. σημ. εἰς ἔγγρ. 7).

5

108. *Papa Jani Caçaduri.* Ἄγνωστον τίς συγγένεια συνέδεε τὸν ἱερέα τοῦτον 'Ιωάννην Κατσαδούρην πρὸς τὸν ἀποδέκτην ἐπιστολῆς τοῦ 'Ιωσὴφ Βρυεννίου, ἀχρονολογήτου (πάντως μετὰ τὸ 1400), ἥτις ἐπιγράφεται « *τῷ ἐντιμοτάτῳ ἐν ἱερεῦσι κὺρ Νικολάῳ τῷ Κατζαδούρῃ, τῷ ψάλλοντι τὴν 'Αγίαν Ἄνναν ἐν τῷ Χάνδακι εἰς Κρήτην* » (ἐπανέκδοσις ταύτης παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκῃ, 'Ο 'Ιωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν 'Αθήναις, 1947, σ. 132, ἀριθ. 11· πρβλ. καὶ σ. 123).

6

130. *Papa Georgius Capella.* 'Αστικὴ οἰκογένεια *Capella* ἐν Χάνδακι ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ χρονικῷ τοῦ Trivan (Μ. 'Ι. Μανούσακα, 'Η παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἴκων Κερκύρας, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 3 (1949), σ. 50, ἀριθ. 29). 'Επίσης εἰς διαθήκην ἐκ Χάνδακος τοῦ 1501 ἀπαντᾷ ὡς μάρτυς ὁ *Νικόλαος Καπέλλας* (παρὰ Κ. Ν. Σάθᾳ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 678), ἑτέρα δὲ διαθήκη τοῦ 1502 φέρεται εἰς τὸ ὄνομα τῆς *Μαρίας Καπέλλαινας*, συζύγου τοῦ *Φραγγία* (αὐτόθι, σ. 680 - 681).

7

153. *Papas Costas Filippo.* Οὗτος ὠνομάζετο καὶ *Σκουλούδης* (βλ. ἔγγρ. 1, στ. 15), διὸ καὶ φέρεται ἐνίοτε ὡς *Κώστας Σκουλούδης* (ἔγγρ. 10, στ. 281 καὶ ἔγγρ. 12, στ. 396), συνηθέστερον δὲ ὡς *παπᾶ Σκουλούδης*. 'Αμφότερα τὰ ἐπώνυμα ταῦτα ἀπαντοῦν ἐν Χάνδακι : 'Ο Μιχαλέτος Filippi καὶ ὁ υἱός του 'Ιωάννης φέρονται εἰς ἔγγραφα ἀπὸ 10 Μαρτίου 1462 καὶ 10 'Απριλίου 1466 παρὰ H. Noiret, Documents inédits, σ. 465 καὶ 502. Τοῦ δὲ Κωνσταντίνου Σκουλούδη διαθήκη, τοῦ ἔτους 1488, φέρεται ἐκδεδομένη παρὰ Κ. Ν. Σάθᾳ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 658 - 659 (αὐτόθι, σ. 681

καὶ 682 μνημονεύεται καὶ ναὸς ἐν Χάνδακι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ ἐπιλεγομένου Σκουλούδη, ὅστις εἶναι γνωστὸς καὶ ἄλλοθεν).

8

180. *Papas Nicolaus Tloiti.* Ὁ μάρτυς οὗτος ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἡμέτερα ἔγγραφα καὶ ὑπὸ τὸν ἀλώβητον τύπον *Theologiti*, ἤτοι *Θεολογίτης* (περὶ τοῦ βυζαντινοῦ τούτου ἐπωνύμου βλ. Κ. Ἀμάντου, Παρατηρήσεις εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ, τόμ. 1 (1924), σ. 52) ἢ *Thologiti* (ἔγγρ. 2, στ. 38, ἔγγρ. 5, στ. 119 καὶ ἔγγρ. 6, στ. 137), συνηθέστερον ὅμως ὡς *Tloiti* (*Θλοΐτης*), βλ. ἔγγρ. 4, στ. 103, ἔγγρ. 9, στ. 231, 235, 256, ἔγγρ. 10, στ. 292, 306, ἔγγρ. 11, στ. 349, 365 καὶ ἔγγρ. 12, στ. 399. Ἰωάννης Θολοΐτης, ἱερεὺς ἐκ Θεσσαλονίκης, εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ σημειώματος τοῦ 1585 (« Νέος Ἑλληνομνήμων », τόμ. 7 (1910), σ. 181). Ἐκ τοῦ τύπου τούτου *Θολοΐτης* εὐκόλως προέκυψεν ὁ συγκεκομμένος *Θλοΐτης*.

9

223 - 224. *quidam puer pneumatici de Betheleem.* Πρόκειται περὶ τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Βενιαμὶν Σχολάρη, πνευματικοῦ τῆς Βηθλεέμ, ἤτοι περὶ τοῦ Ἀγγέλου Σεβαστοῦ, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς περαιτέρω καταθέσεως τούτου (ἔγγρ. 11, βλ. στ. 322 - 325).

266. *papa pnematico del scoio del Paximadi.* Πρόκειται, πιστεύομεν, περὶ τῆς ἀκατοικήτου νησῖδος (βενετ. scoio = ἰταλ. scoglio = σκόπελος) Παξιμάδι, τῆς κειμένης 9 μίλια βορειοανατολικῶς τοῦ Χάνδακος καὶ ἀνατολικώτερον τῆς νήσου Ντίας. Ὡς καὶ εἰς τὴν Ντίαν ὑπῆρχεν ἐρημητήριον (βλ. κατωτέρω Β΄, ἔγγρ. 5), οὕτω καὶ εἰς Παξιμάδι θὰ ὑπῆρχεν ἀσκητήριον, ἔνθα διέμενεν ὁ ἀνωνύμως φερόμενος πνευματικὸς οὗτος, ὁ μόνος ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη προταθέντων πέντε μαρτύρων μὴ ἐξετασθείς.

10

270. *quaedam papadia Catharudena.* Ὅτι αὕτη εἶναι καὶ ἐξ ἄλλου ἐγγράφου γνωστή, ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, σ. 90, σημ. 3.

296 - 297. *tu, papa Nicola, tenes concubinas et, quando cantes, homines non recedunt.* Ὁ Λάσκαρης ὑπαινίσσεται ἀσφαλῶς τὴν πατριαρχικὴν ἐγκύκλιον, καθ᾽ ἣν οἱ ἱερεῖς οἱ ἔχοντες συνεισάκτους ὑπέκειντο εἰς ἀργίαν καί, ἐν ὑποτροπῇ, εἰς ἀφορισμὸν (βλ. ἀνωτέρω, σ. 99, σημ. 3). Ἐφ᾽ ὅσον λοιπόν, κατὰ τὸν Λάσκαρην, ὁ ἱερεὺς Θεολογίτης διετήρει συνεισάκτους, δὲν ἐδικαιοῦτο νὰ ἱερουργῇ. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σημείωσιν εἰς ἔγγρ. 1, στ. 17).

300. *Ego fui cum Turcis et cum Saracenis.* Ἐννοεῖ βεβαίως περιοχὰς τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατειλημμένας ὑπὸ τῶν Τούρκων (καὶ πιθανῶς ἐκ τῶν ἐγγὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως κειμένων), ἔνθα θὰ εἶχε διατρίψει καὶ ἐργασθῆ ὁ Λάσκαρης πρὸ τῆς εἰς Κρήτην περὶ τὸ 1411 ἐγκαταστάσεώς του.

311 - 312. *vel expellet protosalti, vel istum asinum... et nos poteremus vivere in pace.* Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος τῶν ἱερέων ὅτι οὐδεμίαν εἶχον προτίμησιν εἰς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τῶν ἐριζόντων ψαλτῶν καὶ ἁπλῶς ἐπεθύμουν νὰ ἐξορισθῇ ὁ ἕτερος τῶν δύο, διὰ νὰ εὕρουν τὴν ἡσυχίαν των, δὲν φαίνεται εἰλικρινής. Διότι διὰ τῶν καταθέσεών των μόνον τὸν Λάσκαρην κατηγόρησαν, οὐδαμῶς δὲ τὸν πρωτοψάλτην.

11

322 - 323. *Beniamin pneumaticus, barbanus istius.* Πρόκειται περὶ τοῦ πνευματικοῦ τῆς Βηθλεὲμ Βενιαμὶν Σχολάρη, οὗ τὴν κατάθεσιν βλ. ἀνωτέρω (ἔγγρ. 2).

341. *scatonissiotus* (πρβλ. καὶ 366 scatonissioti). Ὁ διὰ τοῦ ὑβριστικοῦ τούτου ὀνόματος χαρακτηρισμὸς τοῦ Λάσκαρη ὡς νησιώτου, καὶ δὴ ὑπὸ ἄλλων νησιωτῶν, εἶναι παράδοξος, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του ὁμολογεῖ ἑαυτὸν κάτοικον Κωνσταντινουπόλεως. Μήπως προήρχετο ἐκ νήσου τινὸς ἐκ τῶν πλησίον τῆς βυζαντινῆς πρωτευούσης κειμένων ;

12

Ἡ κατάθεσις αὕτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας, εἶναι γεγραμμένη ὄχι εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἀλλ᾽ εἰς τὴν βενετικὴν διάλεκτον. Τοῦτο ἐξηγεῖται, πιστεύομεν, ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἔχει συνταχθῆ, ὡς αἱ λοιπαί, ὑπὸ τοῦ ἀνακριτικοῦ ὑπαλλήλου, ἀλλ᾽ ἀπ᾽ εὐθείας ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ μάρτυρος, ὡς δεικνύει ἡ ἐν τέλει αὐτῆς ἐνυπόγραφος δήλωσις τούτου : « *La testimonianza de mi, Dimitri Colivá* ».

401. *papa Juda.* Ὁ ἱερεὺς οὗτος εἰς οὐδεμίαν ἄλλην κατάθεσιν ἀναφέρεται. Παράδοξον φαίνεται καὶ τὸ ὄνομα (ἢ μᾶλλον ἐπώνυμον) αὐτοῦ (Ἰούδας ; Γιούδας ; Γιούντας ; Γουδᾶς ;).

13

435. *contra suum officium, quod habet a regimine.* Ὁ πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ πρωτοψάλτης διωρίζοντο ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης, διὰ νὰ εἶναι πάντοτε πρόσωπα τῆς ἐμπιστοσύνης των, ὄχι δὲ ὑπὸ τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου τῆς νήσου, παρὰ τὰς ἐνίοτε διαμαρτυρίας τοῦ τελευταίου, ὧν παράδειγμα βλ. παρὰ H. Noiret, Documents inédits, σ. 63, 67 καὶ F. Thiriet, Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, τόμ. I (1329 - 1399), Paris, 1958, ἀριθ. 848 (σ. 201) καὶ 862 (σ. 204).

Β'

Ἀνακρίσεις κατὰ τοῦ ζωγράφου Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ, τοῦ ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου, πνευματικοῦ τῆς ἐν Μαρουλᾷ (τοῦ Χάνδακος) μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου, διὰ τὰς μετὰ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως σχέσεις των. Καταδίκη αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης ἀντιστοίχως εἰς ὀκτάμηνον, τετράμηνον καὶ ἐτησίαν φυλάκισιν.

Ἰανουάριος 1419 (βενετ. ἔτ. 1418)

(Archivio di Stato di Venezia — *Duca di Candia 30: Memoriali antichi*, τετράδ. 53 ⟨olim 43b⟩, 1417 - 1419, φ. 216r - 221r).

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1

Ἀνάκρισις Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ, ζωγράφου, ἀπὸ 23 Ἰανουαρίου 1419

Ὁ Νικόλαος Φιλανθρωπηνὸς (ἐπονομαζόμενος Νικόλαος παπᾶς), κάτοικος Χάνδακος, ἀνακριθεὶς ὑπὸ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας [τοῦ Χάνδακος] περὶ τῆς αἰτίας, δι' ἣν μετέβη προσφάτως εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπήντησε τὰ ἑξῆς: Μετέβη πρὸς ἀγορὰν χρωμάτων καὶ φύλλων ἀργύρου καὶ ἄλλων ἀναγκαίων διὰ τὴν ζωγραφικὴν τέχνην, ἣν ἀσκεῖ, ἐσυντροφεύετο δὲ ὑπὸ τοῦ ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ, ὅστις μετέβη ὡσαύτως εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς μεταφορὰν καὶ πώλησιν βαρελίων οἴνου. Ὁ Καλοφρενᾶς ἐπεθύμει νὰ ἐξακριβώσῃ ἐάν, ὡς εἶχε φημολογηθῆ ἐν Κρήτῃ, εἶχεν ὄντως καθυποβληθῆ εἰς ἀργίαν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ διὰ τίνα λόγον. Ἡμέραν τινά, ὅτε ὁ Φιλανθρωπηνὸς ἐπεσκέφθη τὸν Πατριάρχην, ἠρωτήθη ὑπὸ τούτου, μαθόντος ὅτι εἶναι Κρής, ἐὰν ἐγνώριζε τὸν ἱερέα Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν καὶ ἐὰν τὸν θεωρῇ δράστην ὅσων ἀποδίδονται εἰς αὐτόν. Ὁ Φιλανθρωπηνὸς ἀπεκρίθη ὅτι γνωρίζει τὸν ἱερέα τοῦτον ὡς καλὸν ἄνθρωπον, οὐδὲν δὲ κακὸν γνωρίζει περὶ αὐτοῦ. Μετὰ πολλὰς ἄλλας ἐρωτήσεις, ὁ Πατριάρχης, βλέπων ὅτι ὁ Νικόλαος ἐπέμενεν εἰς τὸ ὅτι οὐδὲν κακὸν γνωρίζει περὶ τοῦ ἱερέως, παρωργίσθη καὶ ἀπέπεμψεν αὐτόν. Ἀλλ' ὁ Καλοφρενᾶς, ἔχων οἰκειότητα μετὰ μοναχοῦ τινος Κρητός, ὀνόματι Βαρλαάμ, εἶδε παρὰ τούτῳ ἐπιστολὴν τοῦ Ἀρσενίου, μοναχοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου τοῦ Μαρουλᾶ [ἐν Κρήτῃ], πρὸς τὸν Βαρλαάμ, διαλαμβάνουσαν κατηγορίας κατ' αὐτοῦ. Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, μεθύσας τὸν Βαρλαάμ, ὁ Καλοφρενᾶς ὑφήρπασεν ἐκ τοῦ κελλίου του. Τὴν ἐπιστολὴν ἀνέγνωσε καὶ ὁ Φιλανθρωπηνὸς καὶ διεπίστωσεν ὅτι ὁ ὡς ἄνω μοναχὸς Ἀρσένιος ἔγραψεν εἰς τὸν Πατριάρχην περὶ ζητημάτων ἀφορώντων εἰς τὸν εἰρημένον ἱερέα Μιχαὴλ καὶ

ὅτι ἐμφανίζεται ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Πατριάρχου ἐν Κρήτῃ. Ἔγραφε δ' ἐν αὐτῇ ὁ Ἀρσένιος ὅτι ἀποστέλλει τρόφιμά τινα καὶ δύο δουκᾶτα εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ ἐζήτει διάφορα πράγματα, ὡς δύνανται αἱ ἀρχαὶ νὰ διαπιστώσουν ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς, ἥτις εὑρηται εἰς χεῖρας τοῦ Μιχαήλ. Ὁ Φιλανθρωπηνὸς πάντως, ἐν Κωνσταντινουπόλει εὑρισκόμενος, ὑπερημύνθη τοῦ βενετικοῦ κράτους, ἀποδοκιμάζων τὰς ἐπεμβάσεις εἰς Κρήτην τῶν ἐν Ρωμανίᾳ καὶ τὸν γράψαντα ἐκ Κρήτης ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Πατριάρχην, διότι ταῦτα πάντα ἀπαρέσκουν εἰς τὴν Βενετίαν. Ἐπικαλεῖται δὲ μάρτυρας τῶν ὅσων εἶπεν ἐκεῖ τὸν Vitali Dandulo καὶ ἄλλους ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοὺς ἢ Κρῆτας.

2

Ἀνάκρισις τοῦ αὐτοῦ, ἀπὸ 24 Ἰανουαρίου

Ὁ ἀνωτέρω Νικόλαος [Φιλανθρωπηνός], ἀνακριθεὶς [ἐκ δευτέρου], ἵνα ὁμολογήσῃ τὴν πραγματικὴν αἰτίαν τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν μεταβάσεώς του καὶ τί εἶπε καὶ ἔπραξε καὶ μετὰ τίνων ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις ἐκεῖ, ἀπεκρίθη ὅτι ὁ εἰρημένος ἱερεὺς Μιχαὴλ [Καλοφρενᾶς], φίλος ὢν καὶ κουμπάρος του, κατὰ τὸν παρελθόντα Αὔγουστον [1418] τῷ ἀνεκοίνωσεν ὅτι, ὡς ἤκουσεν, ἐφημολογήθη περὶ αὐτοῦ ὅτι ἐστερήθη τῆς ἀδείας νὰ ἱερουργῇ καὶ ὅτι τοῦτο διέδωσεν ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος. Παρεκάλεσε λοιπὸν τὸν Νικόλαον νὰ μεταβῇ μετ' αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς τὸν Πατριάρχην, ἵνα ἐξακριβώσῃ τὸ πρᾶγμα καί, ἐὰν ὄντως ἀληθεύῃ, ἐνεργήσῃ μετ' αὐτοῦ πρὸς ἀθῴωσιν ἢ ἄρσιν τῆς ποινῆς του. Ὁ Νικόλαος, καμφθεὶς πρὸ τῶν παρακλήσεων τοῦ Μιχαήλ, μετέβη μετ' αὐτοῦ καὶ δι' ἐξόδων αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐνεφανίσθησαν ἀμφότεροι εἰς τὸν Πατριάρχην. Ὁ Πατριάρχης, ἐρωτηθεὶς περὶ τῆς αἰτίας τῆς εἰς τὸν Μιχαὴλ ἐπιβληθείσης ἀργίας, εἶπεν ὅτι ὁ ἐκ Μαρουλᾶ μοναχὸς Ἀρσένιος κατήγγειλεν ὅτι ὁ ἱερεὺς Μιχαὴλ εἶχε νυμφευθῆ μετά τινος γυναικὸς πρῴην μοναχῆς, ἣν ἀπέσυρεν ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Διὰ τοῦτο ὁ Πατριάρχης καθυπέβαλεν αὐτὸν εἰς ἀργίαν καὶ δὲν ἤθελε νὰ τὸν ἀκούσῃ, ἐκτὸς ἐὰν ἀνέμενεν οὗτος μέχρι τοῦ Μαρτίου τὴν ἔλευσιν τοῦ κατηγόρου του Ἀρσενίου, ὁπότε θὰ τὸν ἤκουε καὶ θὰ ἔκρινε τὸ δίκαιον. Ἀδυνατοῦντες ὅμως ἀμφότεροι ν' ἀναμείνουν ἐπὶ τοσοῦτον, ἐπανῆλθον εἰς Χάνδακα. Οὐδὲν ἄλλο ἐλέχθη ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου.

Ἐρωτηθείς, ἐὰν μετέβη πρὸς τὸν μοναχὸν Ἰωσήφιον [= τὸν Βρυέννιον], ὅστις ἐξωρίσθη ὑπὸ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας ἐκ Κρήτης, καὶ τί διημείφθη μεταξύ των, ἀπεκρίθη ὅτι, ἐπειδὴ εἶχεν ἀκούσει ὅτι ὁ ῥηθεὶς Ἰωσήφιος ἦτο ὁ γραμματεὺς καὶ τὸ οὖς τοῦ Πατριάρχου, μετέβη πρὸς αὐτὸν μετὰ τοῦ εἰρημένου ἱερέως [Μιχ. Καλοφρενᾶ], ἵνα παρακαλέσῃ αὐτόν, διότι ἐλέχθη ὅτι ὁ Ἰωσήφιος ἦτο ὁ εἰσηγηθεὶς τὴν εἰς ἀργίαν ὑποβολὴν τοῦ τελευταίου. Ὁ

'Ιωσήφιος ἐδήλωσεν ὅτι δὲν ἀναμειγνύεται εἰς τὰ τοιαῦτα καὶ ὅτι οὐδὲν ἐπεθύμει νὰ εἴπῃ εἰς τὸν Νικόλαον. 'Αλλ' ὁ Νικόλαος εἶχε πληροφορηθῆ παρ' ἄλλων ὅτι ὁ 'Ιωσήφιος ἦτο ὁ πρωταίτιος τῆς ἀργίας τοῦ εἰρημένου ἱερέως. Μετέβη λοιπὸν καὶ εἶπε πρὸς αὐτὸν ὅτι κακῶς ἔπραττεν ἀναμειγνυόμενος εἰς τὰ τοιαῦτα καὶ ὅτι ἡ διαβεβαίωσίς του [περὶ μὴ ἀναμείξεώς του] ἦτο ἀναληθής. 'Απεχώρησε δὲ ὠργισμένος καὶ δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπανέλθῃ πρὸς αὐτόν. Συνέταξε μάλιστα καὶ ἐπιστολήν, ἣν προώριζε διὰ τὸν 'Ιωσήφιον (καὶ ἀντίγραφον αὐτῆς διὰ τὸν Πατριάρχην), ἐν ᾗ ἐξέθετε τὰς κακὰς πράξεις τοῦ 'Ιωσηφίου, ἵνα ὁ Πατριάρχης τιμωρήσῃ τοῦτον. Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην δὲν ἠδυνήθη, ἕνεκα τῆς αἰφνιδίας ἀναχωρήσεώς του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ν' ἀποστείλῃ εἰς τοὺς ἀνωτέρω, κατέχει ὅμως αὐτὴν ὁ εἰρημένος ἱερεὺς [Μιχ. Καλοφρενᾶς].

3

'Ανάκρισις τοῦ ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ

'Ο ἱερεὺς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς, κάτοικος Χάνδακος, ἀνακριθεὶς περὶ τῆς αἰτίας τῆς προσφάτου μεταβάσεώς του εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπεκρίθη ὅτι μετέβη χάριν προσκυνήσεως καὶ πρὸς πώλησιν 5-10 βυτίων οἴνου. Παρεδέχθη ὡς ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὸν παρελθόντα Αὔγουστον [1418], ἐπειδὴ ἐφημολογήθη, μετὰ τὴν ἐκ Ρωμανίας ἐπάνοδον εἰς Χάνδακα τοῦ μοναχοῦ 'Αρσενίου, ὅτι αὐτὸς καθυπεβλήθη εἰς ἀργίαν καὶ οὕτω πάντες ἀπέφευγον νὰ προσέρχωνται εἰς τὴν λειτουργίαν του, καὶ ἐπειδὴ ἐλέχθη ὅτι ὁ ἀνωτέρω μοναχὸς εἶχεν ἀνακοινώσει τοῦτο ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Μιχαὴλ μετέβη πρὸς τὸν 'Αρσένιον καὶ τὸν ἠρώτησεν ἐὰν ἡ εἴδησις ἀληθεύῃ, ἀλλ' ὁ 'Αρσένιος ἀπεκρίθη ὅτι οὐδὲν γνωρίζει. Παρὰ ταῦτα ὑπῆρχε φήμη ὅτι ὁ 'Αρσένιος καί τις ὀνόματι Ugolinus Sarmea εἶχον εἴπει τοῦτο. Διὰ τοῦτο ὁ Μιχαήλ, πρὸς ἀποκατάστασίν του, μετέβη [εἰς Κωνσταντινούπολιν] πρὸς τὸν Πατριάρχην. 'Ο Πατριάρχης, μαθὼν τὸ ὄνομά του, ἠρώτησεν αὐτὸν ἂν εἶναι ὁ ὑποπεσὼν εἰς διάφορα παραπτώματα καὶ ἀνέφερέ τινας τῶν κατ' αὐτοῦ κατηγοριῶν, αἵτινες ἀπεκάλυψεν ὅτι ὑπεβλήθησαν ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ 'Αρσενίου. 'Ο Μιχαὴλ διεκήρυξεν ὅτι αὗται ἦσαν ψευδεῖς. Τότε οἱ περὶ τὸν Πατριάρχην [= οἱ συνοδικοὶ] ἀπεφάνθησαν ὅτι ἀργία ἐπιβάλλεται εἰς ἱερέα μόνον ἂν ὁ κατήγορος ἐμφανισθῇ καὶ ἀποδείξῃ τὴν κατηγορίαν δι' ἑπτὰ μαρτύρων, ἦτο δίκαιον λοιπὸν νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τὸν Μιχαὴλ τὸ ἱερουργεῖν, μέχρι τῆς προσελεύσεως τοῦ κατηγόρου του καὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν μαρτύρων, ὅτε καὶ θὰ ἐκρίνετο ἂν ἔπρεπεν ὄντως νὰ τεθῇ εἰς ἀργίαν. 'Ο Πατριάρχης τότε εἶπεν εἰς τὸν Μιχαὴλ ὅτι ἠδύνατο ν' ἀναχωρήσῃ καὶ δὲν ἦτο ἀργός, ἀλλ' ἐὰν προσήρχετο ὁ κατήγορός του, ὤφειλε καὶ αὐτὸς νὰ ἐμφανισθῇ ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου καὶ ἀπολογηθῇ. Οὕτως ὁ Μιχαὴλ ἀνεχώρησεν. 'Ο ἀνακρινόμενος προσέθεσεν ἐπίσης ὅτι ἐν Ρωμανίᾳ εὑρισκόμενος συνῆψε φιλίαν πρὸς μοναχὸν Κρῆτα ὀνόματι Βαρλαάμ, ἀπουσιάζοντα ἐκ Κρήτης ἀπὸ εἰκοσαετίας περίπου [1398], ἐν τῷ κελλίῳ δὲ τούτου εἶδεν ἐπιστολήν, ἣν ὑπεξῄρεσεν ὡς ἀφορῶσαν εἰς αὐτόν. Τὴν ἐπιστολὴν εἶχε γράψει πρὸς τὸν Βαρλαὰμ ὁ προειρημένος 'Αρσένιος ἐκ Κρήτης, ἵνα κατηγορήσῃ τὸν Μιχαήλ. 'Εξ αὐτῆς προκύπτει ὅτι ὁ Βαρλαὰμ ἔγραψε καὶ πρὸς τὸν Πατριάρχην καὶ ἀπέστειλεν εἰς αὐτὸν καὶ τρόφιμα καὶ δύο δουκᾶτα, ἐζήτει δὲ τὴν γνώμην του ἐπί τινων περιπτώσεων κλπ., ἦτο λοιπὸν ὁ Βαρλαὰμ βικάριος [= ἔξαρχος] τοῦ Πατριάρχου ἐν Κρήτῃ, παρὰ τὴν θέλησιν τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Τὴν ἐπιστολὴν ὁ Μιχαὴλ προσάγει εἰς τὰς ἀρχάς, ἵνα λάβουν γνῶσιν τοῦ περιεχομένου της.

4

Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὸ λατινικὸν* τῆς ἐκ Κρήτης ἐπιστολῆς τοῦ ἱερομονάχου 'Αρσενίου πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει μοναχὸν Βαρλαὰμ [γραφείσης τὸ φθινόπωρον τοῦ 1418]

Τιμιώτατε ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Βαρλαάμ, ὑγιαίνοις κατὰ τὸν διπλοῦν ἄνθρωπον σὺν τῷ ἁγίῳ σου πατρὶ καὶ πᾶσι τοῖς σὺν σοί, ὅτι καὶ ἐγὼ ὑγιαίνω ἄχρι τοῦ νῦν, τῇ τοῦ παναγίου Θεοῦ βοηθείᾳ. Καίτοι, τὸ κατ' ἀλήθειαν, λίαν ἠσθένησα ἐξ ὅτου τὴν Κρήτην κατέσχον, οὗ ἕνεκα οὐκ ἔγραψά σοι. Πέμπω τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ λάγηνον μίαν ταριχευτῶν διὰ Νικολάου τοῦ 'Αμαράντου καὶ δουκᾶτα δύο χρυσᾶ. Σπούδασον τοίνυν παραλαβεῖν αὐτὰ καὶ προσκόμισον τῷ δεσπότῃ τῷ ἡμετέρῳ. Αἰτῶ δὲ τὸν ἡμέτερον δεσπότην ζητήματα δύο περὶ ἱερέων. Πρῶτον μέν, ἐάν, δίχα λόγου τινὸς καὶ αἰτίας, ἱερεὺς πατάξῃ ἕτερον ἱερέα, τίνι κανόνι ὑπόκειται ὁ μὴ ἁμαρτών. Δεύτερον δέ, εἰ ἱερεύς τις προσίοι ἢ γοητευτρίᾳ ἤ τινι τῶν ἀπὸ κυάμων μαντευομένων, τίνι καὶ οὗτος ὑπόκειται. Ταῦτα καὶ τῷ ἡμετέρῳ γράφω δεσπότῃ, γράφω δὲ καὶ σοί, ἵνα καὶ σὺ διὰ λόγου παραστήσῃ τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ. Δεήθητι δὲ καὶ ὑπὲρ πνευματικοῦ τινος, ὅσον ἔνεστί σοι, ὑπὲρ οὗ τοὺς δύο χρυσίνους πέμπω· ὄνομα δὲ τοῦ πνευματικοῦ Νεόφυτος. 'Αποστέλλω δέ σοι διὰ Νικολάου τοῦ 'Αμαράντου ἰσχάδας σύκων δώδεκα, ἃς πέμπει σοι Νεῖλος ὁ πνευματικὸς πατήρ, καὶ τυρὸν ἕνα ἐγώ. Ποίησον μετανοίας τῷ πατρὶ 'Ιωσηφίῳ, ᾧ πέμπω κουρούπιον κρέατος παστοῦ. Δεήθητι μικρόν,

* Τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν κείμενον τῆς ἐπιστολῆς δὲν διεσώθη, ἀλλὰ μόνον ἡ λατινικὴ μετάφρασις αὐτοῦ. Διὰ τῆς ἐκ νέου μεταφορᾶς τῆς μεταφράσεως ταύτης εἰς τὴν ἑλληνικήν, ἣν παρέχομεν ἐνταῦθα ἀντὶ περιλήψεως, ἐγένετο ἀπόπειρα ποιᾶς τινος προσεγγίσεως εἰς τὴν πιθανὴν γλωσσικὴν μορφὴν τοῦ πρωτοτύπου, ἄνευ βεβαίως ἀξιώσεων ἀκριβείας.

ἵνα μαθήσῃ, τί ἠβουλήθη ποιῆσαι αὐτόσε παραγενόμενος ὁ παπᾶς Μιχαήλ, ὁ τῆς καλογραίας ἀνήρ, καὶ γράψον ἡμῖν. Καὶ Θεὸς καταξιώσαι με τοῦ ἰδεῖν ὑμᾶς. Αὐτόσε πέμψει τινά, αἰτούμενος τὸ τοῦ πνευματικάτου λειτούργημα, τῆς Κλαρεντίας δῆλον ὅτι. Καὶ δήλωσον τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ ὅτι τό γε νῦν κοσμικός ἐστι καὶ μάλιστα ὅτι γυναῖκα ἠγάγετο ἐκ τοῦ ἰδίου τόπου, ἥτις καὶ ἐτελεύτησεν. 'Εποίησε δὲ τοῦτον καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἀργὸν ἢ καθηρημένον. Νῦν δέ, χηρείᾳ περιπεσών, βούλεται πνευματικὸς καταστῆναι. Καὶ δήλωσον ὡς ἀπὸ σοῦ τῷ πατριάρχῃ, μηδενὸς ἑτέρου εἰδότος.

Τὸ συστατήριον τοῦ πνευματικοῦ ἀξιώματος γράμμα, περὶ οὗ σοι γράφω, δεήθητι ἐγχειρισθῆναι ἀνδρὶ ἀγαθῷ, ἀλλ' εἰ παραγίγνεται ὁ κὺρ Νικόλαος ὁ 'Αμάραντος εἰς Κρήτην, δοθείη αὐτῷ τὸ γράμμα καὶ παρακληθήτω. Εἴης ὑγιαίνων καὶ γράψον ἡμῖν διὰ τῆς πρώτης ἐλευσομένης νηός, ἵνα γνῶμεν τὰ καθ' ὑμᾶς. 'Εν τῇ τοῦ ἁγίου πατριάρχου ἐπιστολῇ δουκᾶτα ἔνεστι καὶ ἴσθι καὶ αὐτός.

5

'Ανάκρισις τοῦ πνευματικοῦ 'Αρσενίου, ἐκ τῆς μονῆς τοῦ 'Αγ. 'Αντωνίου ἐν Μαρουλᾷ Χάνδακος

'Ο ἱερεὺς 'Αρσένιος, πνευματικός, κατοικῶν ἐν τῇ μονῇ τοῦ 'Αγ. 'Αντωνίου τοῦ Μαρουλᾶ [ἔξωθι τοῦ Χάνδακος], ἀνακριθεὶς ὑπὸ τῆς ἐξουσίας ὡμολόγησεν ὅτι αὐτὸς ἔγραψε καὶ ἀπέστειλε τὴν πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει διαμένοντα Κρῆτα μοναχὸν Βαρλαὰμ ἐπιστολήν, ἥτις ἐπεδείχθη εἰς αὐτόν· ὡμολόγησεν ἐπίσης ὅτι ἔγραψε καὶ ἀπέστειλεν ἑτέραν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ζητῶν παρὰ τούτου συμβουλὴν δι' ἐκκλησιαστικά τινα ζητήματα. 'Ερωτηθεὶς ἐὰν ἐγνώριζεν ὅτι ἀπαρέσκει εἰς τὴν βενετικὴν ἀρχὴν ἡ μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Πατριάρχου ἀλληλογραφία, ἀπεκρίθη ὅτι δὲν ἐνόμιζεν ὅτι ἔγραφέ τι ἐπιζήμιον καθ' οἱονδήποτε τρόπον διὰ τὴν Βενετίαν, ὅτι θὰ προετίμα νὰ ὑποστῇ τὴν μεγίστην τῶν ποινῶν παρὰ νὰ γράψῃ ἢ πράξῃ τι ἀπαρέσκον εἰς τὴν Βενετίαν, δὲν ἐγνώριζεν ὅμως ὅτι ἀπηγορεύετο νὰ γράφῃ τις πρὸς τὸν Πατριάρχην, διότι διέμενεν ἐπὶ δωδεκαετίαν ἐν τῇ νήσῳ Ντίᾳ, ἐν τῷ ἐρημητηρίῳ, ἔνθα φυσικὸν ἦτο νὰ εἶναι ἀπληροφόρητος. Ὅ,τι ἔγραψε πάντως ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ λάβῃ συμβουλὰς ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν τινων θεμάτων καὶ εἰς οὐδὲν ἄλλο. 'Ερωτηθεὶς ἐὰν διέδωσεν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ὅτι ὁ ἱερεὺς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς εἶχε στερηθῇ τῆς ἀδείας τοῦ ἱερουργεῖν καὶ διατί εἶπε τοῦτο, ἀπήντησεν ὅτι, ὅτε μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὁ Δημήτριος Istrigo, ἔμπορος, μεταβὰς καὶ αὐτὸς ἐκεῖ, εἶπεν εἰς αὐτὸν ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς τὸν εἶχε παρακαλέσει νὰ ἐνεργήσῃ ὅπως οὗτος τύχῃ συγχωρήσεως, διότι ἔλαβεν ὡς σύζυγον μοναχήν. 'Ο Δημήτριος ἐζήτησε τὴν περὶ τοῦ πρακτέου συμβουλὴν τοῦ 'Αρσενίου, ὅστις ἀπέτρεψεν

αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ν' ἀναμειχθῇ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. 'Ο Δημήτριος ὅμως ἐδήλωσεν ὅτι, ἐπειδὴ παρεκλήθη, ἐπεθύμει νὰ ἐνεργήσῃ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ εἰρημένου ἱερέως. Ὅτε ὅμως ἡμέραν τινὰ ὁ 'Αρσένιος ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ Πατριάρχου, ἠρωτήθη ὑπὸ τούτου ἐὰν ἀληθεύουν τὰ κατὰ τοῦ Καλοφρενᾶ λεγόμενα καὶ ἐβεβαίωσεν ὅτι ἀληθεύουν. Τότε ὁ Πατριάρχης εἶπε: « Μὴ ἀκούετε τὴν λειτουργίαν του ἢ μὴ ἔχετε αὐτὸν ἱερέα ».

6

'Απόφασις περὶ καταδίκης τοῦ Νικ. Φιλανθρωπηνοῦ, τοῦ Μιχ. Καλοφρενᾶ καὶ τοῦ πνευματικοῦ 'Αρσενίου, ἀπὸ 25 'Ιανουαρίου 1419 [βενετ. ἔτ. 1418]

'Η βενετικὴ διοίκησις τῆς Κρήτης ἐπληροφορήθη ὅτι ὁ Κρὴς ἱερεὺς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς εἶχεν ἔλθει ἐκ Ρωμανίας, ἀφοῦ ἐπέτυχε ν' ἀπαλλαγῇ τῶν κατ' αὐτοῦ ὑπ' ἄλλων 'Ελλήνων προσαφθεισῶν κατηγοριῶν, καθ' ἃς εἶχε νυμφευθῇ μοναχήν τινα καὶ δι' ἃς δὲν ἠδύνατο νὰ ἱερουργῇ. 'Η ἐξουσία ἐπελήφθη ἀνακρίσεων, διότι θέλησις τοῦ βενετικοῦ κράτους δὲν ὑπῆρξε ποτέ, ὅπως ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀσκῇ ἐν Κρήτῃ τὴν ἐξουσίαν του καὶ ἔχῃ ἀνάμειξιν εἰς τὰ ἐνταῦθα γιγνόμενα, καὶ τοῦτο διὰ τὸ καλὸν καὶ τὴν ἡσυχίαν τῆς νήσου. 'Ηκούσθησαν αἱ ὁμολογίαι τοῦ Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ, ἐπονομαζομένου Νικολάου παπᾶ, τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ καὶ τοῦ πνευματικοῦ 'Αρσενίου, κατοικοῦντος ἐν τῇ μονῇ τοῦ 'Αγ. 'Αντωνίου τοῦ Μαρουλᾶ. 'Ελήφθη ὑπ' ὄψιν ἐπιστολὴ τοῦ 'Αρσενίου τούτου πρὸς πνευματικόν τινα ἐν Ρωμανίᾳ, ἐξ ἧς καταφαίνεται ὅτι ὁ 'Αρσένιος ἀποκαλεῖ τὸν Πατριάρχην δεσπότην αὐτοῦ καὶ ζητεῖ συμβουλὰς καὶ ὑποβάλλει αἰτήματα εἰς αὐτόν. Διεπιστώθη ἐκ τῶν ὡς ἄνω ὁμολογιῶν ὅτι ὁ εἰρημένος ἱερεὺς Μιχαὴλ [Καλοφρενᾶς] μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν ἀπαλλαγήν του καὶ ὅτι ὁ Νικόλαος Φιλανθρωπηνὸς συνεβούλευσε καὶ ἐβοήθησεν αὐτὸν καὶ ἐμεσολάβησε πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀπαλλαγῆς καὶ ὅτι ὁ 'Αρσένιος ὑπῆρξεν ἡ κυριωτάτη αἰτία τοῦ ταξιδίου τοῦ Καλοφρενᾶ, διότι αὐτὸς εἶχε προκαλέσει τὴν τιμωρίαν του. 'Ελήφθη προσέτι ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ βενετικὴ Πολιτεία οὐδέποτε ἠθέλησεν ὅπως διατρίβῃ Ἕλλην ἐπίσκοπος ἐν Κρήτῃ ἢ χειροτονῆταί τις Ἕλλην ἱερεύς, εἰ μὴ τῇ μεσολαβήσει τῶν καστελλάνων τῆς Κορώνης καὶ τῆς Μεθώνης, καὶ πόσα δεινὰ καὶ σκάνδαλα θὰ ἠδύναντο νὰ προκληθοῦν εἰς βάρος τοῦ βενετικοῦ κράτους ἐν Κρήτῃ, ἐὰν οἱ ἱερεῖς οὗτοι ὑπετάσσοντο εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ ἐὰν αἱ κρίσεις καὶ αἱ καταδίκαι τοῦ Πατριάρχου ἴσχυον ἐν τῇ νήσῳ. Διὰ ταῦτα πάντα καταδικάζονται ὁ μὲν Νικόλαος Φιλανθρωπηνὸς εἰς ὀκτάμηνον, ὁ δὲ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς εἰς τετράμηνον καὶ ὁ ἱερεὺς 'Αρσένιος εἰς ἐνιαυσίαν φυλάκισιν.

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1

φ. 216r 1418, mense januario, die XXIIJ

Nicolaus Filantropinó, prenominatus Nicola papa, habitator Candide, coram dominio constitutus et interogatus de plano dicere causam, propter quam ipse iuit nuper in Constantinopolem, respondit quod ipse
5 iuit pro emendis coloribus et folis argenti et alia sibi necessaria pro arte pictorie, quam exercet, et associauit se etiam cum papate Michaele Calofrona, qui similiter iuit Constantinopolem cum aliquibus butis vini vendendi ibidem. Qui quidem papas Michael dixit qualiter fuerat dictum et diuulgatum contra eum hic Candide quod fuerat sibi inter-
10 dicta celebracio misse per patriarcham Constantinopolis et volebat scire, si fuerit verum quod fuerit facta dicta interdictio et propter quam causam. Et quadam die, dum iste Nicolaus iret ad uidendum patriarcham in suo patriarchatu, stando sic, dictus patriarcha interogauit || istum Nicolaum || vnde erat, iste vero respondit quod erat Cre-
15 tensis; et ipse interogauit istum, si cognoscebat suprascriptum papatem Michaelem Calofrona et si sciebat quod ipse commisisset aliqua, que sibi opponebantur; et iste respondit quod cognoscebat dictum papatem esse bonum hominem et nil mali sciebat de ipso. Et factis multis interogationibus isti Nicolao per dictum patriarcham et semper res-
20 pondente isto Nicolao se nescire aliquid mali pro ipso papate, dictus patriarcha iratus fuit contra istum Nicolaum et dixit isto: *«vade via, maledicte!»* et expulit istum a se. Dictus autem papa Michael habuit familiaritatem vnius calogeri Cretensis, qui vocatur Barlaam, et dum conuersaretur in cella sua, dictus papas vidit vnam literam, quam
25 suprascriptus calogerus Arsenius de monasterio Sancti Anthonij de Marula scripserat dicto Barlaam contra dictum papatem Michaelem. |
φ. 216v Quam litteram voluit dictus papa habere et procurare, tandem quod habuit eam isto modo; nam inuitauit dictum calogerum Barlaam et dedit sibi tantum de vino ad potandum, quod ipse fuit inebriatus tali-
30 ter, quod dictus papa accepit dictam literam de celula sua et ipse calogerus non sensit aliquid. Quam literam iste Nicolaus legit et vidit quod dictus calogerus Arsenius videtur scripsisse suprascripto patriarche de factis dicti papatis et apparet quod ipse sit tamquam vicarius patriarche in ista terra. Per quam literam || scribebat || calogerus qua-
35 liter mittebat aliquas confectiones et duos ducatos dicto patriarche, petens ab eo aliqua, sicut videre poterit dominatio per litteram illam,

que est in manibus suprascripti papatis Michaelis. Qua litera habita per dictum papatem in Constantinopoli, iste Nicolaus substinebat honorem dominationis nostre, dicens quod dominatio nostra non vole-
40 bat quod aliquis de Romania haberet precipere in Creta alicui, quia illi de Romania erant proditores et mali homines, et quod faciebat male ille, qui scripserat uel scribebat literas de Creta patriarche et alijs calogeris contra alios clericos, quia ista non placebant dominationi nostre. Et ista verba et similia hijs iste Nicolaus dixit etiam tunc
45 in Romania ser Vitali Dandulo et alijs Venetis siue Cretensibus, qui tunc erant ibi.

---

21 *via* διωρθώθη ὑπὸ τοῦ γραφέως ἐκ τοῦ *vias* || 42 πρὸ τοῦ *scripserat* εἶχε γραφῇ *feci*, ὅπερ ἀκολούθως διεγράφη.

2

di XXIIIJ suprascripti

Suprascriptus Nicolaus coram dominio constitutus et interogatus quod debeat dicere propriam causam, propter quam iste iuit in Con-
50 stantinopolim et quid tractauit et fecit et dixit ibi, et cum quibus personis, respondit quod suprascriptus papa Michael est amicus et compater istius Nicolai et in mense augusti nuper elapsi ipse papa, tamquam amicus et compater suus, dixit isti Nicolao qualiter ipse audiuerat |
φ. 217r dici quod publicatum erat per plateas qualiter ipse fuit priuatus de
55 celebratione misse et dicebatur quod calogerus Arsenio dixerat hoc. Ita quod rogabat ipse papa istum Nicolaum quod deberet ire secum in Constantinopolim ad patriarcham, pro videndo et sciendo veritatem istius priuationis sue et, si erat id, quod dictum fuit de ipso, quod iste deberet procurare cum isto papate quod absolueretur siue licentiaretur
60 de dicta priuatione. Ita quod iste Nicolaus, rogatus multum a dicto papate, ascensit et iuit secum, ad expensas dicti papatis, vsque Constantinopolim, vbi comparuit cum dicto papate ad presentiam patriarche et dixit sibi: *«Domine, audiuimus in Candida quod vos fecistis istum papatem cessare a celebratione misse, et qua de causa fecistis*
65 *hoc?»* et dictus patriarcha dixit qualiter calogerus Arsenius de Marula dixerat sibi quod dictus papa habebat in vxorem unam mulierem, qui prius fuerat calogrea, et ipse acceperat eam de monasterio Sanctorum Apostolorum et desponsauerat eam in palatio, quia fuit pro ea condemnatus in offitio aduocatorum, et propter istam causam priuauerat

70 eum de missa et nolebat eum audire, ita quod deberet ire uias ad bonum, sed, si uellet differe vsque ad mensem martij, quod veniret etiam suus accusator Arsenius, tunc audiret eum et fieret de ipso sicut iudicium iudicaret. Et iste Nicolaus, audiens ista, dixit dicto papati: «*Reuertamur ad ciuitatem*», id est Candidam, quia iste non poterat
75 differe tantum ibi, et sic dictus papa dixit quod nolebat stare amplius ibi ad iudicium, sed uenire huc, et sic recesserunt inde et venerunt huc et non fuit aliud factum per dictum papatem uel istum, in presentia dicti patriarche. Interogatus, si iuit ad Iosiffium calogerum, qui fuit bannitus per dominationem de Creta, et quid tractauit uel fecit uel dixit
80 sibi, respondit quod audiuerat iste Nicolaus quod dictus Iosiffius erat |
φ. 217v secretarius et auris patriarche, iuit iste Nicolaus cum dicto papate ad ipsum Iosiffium, pro rogando eum super dicto casu, quia fuit dictum quod ipse Iosiffius etiam consulerat super priuatione dicti papatis. Qui Iossiffius dicebat quod non inpediebat se in talibus et quod nolebat
85 dicere aliquid dicto Nicolao. Sed iste Nicolaus sciuerat ab alijs qualiter dictus Iossiffius fuerat causa priuationis dicti papatis, et iuit ad eum et dixit sibi quod male faciebat inpedire se in talibus rebus et quod id, quod ipse calogerus dixerat isti Nicolao, non fuerat directum, sed dicebat contrarium veritatis. Et recessit iste iratus et turbatus a dicto
90 Iossiffio, et noluit ire amplius ad eum, tantum ad accipiendum comeatum ab eo. Et propter istud iste Nicolaus composuit vnam epistolam, quam volebat destinare dicto Iossiffio et copiam eius volebat mittere patriarche, dicendo et scribendo sua mala opera, vt dictus patriarcha faret conditionem dicti Iossifij, qualiter est malus homo, et quod
95 cognoscat eum qualis est. Quam epistolam non potuit mittere predictis, propter subitum recessum suum de Constantinopoli, sed eam habet papa suprascriptus.

84 πρὸ τοῦ *inpediebat* εἶχε γραφῆ *inpe*, ὅπερ ἀκολούθως διεγράφη || 85 *iste* ἐπαναληφθὲν ὠβέλισα.

3

Papa Michali Calofrona, habitator burgi Candide, coram dominio
99 constitutus et interogatus de plano dicere propter quam causam ipse iuit
φ. 218r nuper | Constantinopolim, respondit quod iuit pro inclinando in ecclesijs et pro vendendo quinque seu decem butas vini, quas habebat. Et est verum quod in mense augusti nuper elapsi, quia fuit diuulgatum in ista terra, postquam de Romania reuersus fuit Candidam || Arsenius || calogerus, quod iste papa Michali fuit interdictus siue suspensus
105 a celebratione misse, taliter quod omnes vitabant venire ad audiendum missam eius, et fuerat dictum quod dictus calogerus publicauerat et dixerat hoc ex parte patriarche Constantinopolis, iste iuit ad dictum calogerum et interogauit eum, si erat verum quod ipse dixerit istud, vt sciret iste papa prouidere de factis suis, ne remaneret cum infa-
110 mia. Dictus autem calogerus respondit se nichil scire de hac re, sed nichilominus fama erat quod ipse calogerus et quidam nomine Vgolinus Sarmea dixerant dicta verba. Propter quod, pro purgatione sua, iste iuit ad presentiam patriarche suprascripti, qui patriarcha interogauit tunc istum papatem vnde erat et quod erat nomen suum, et iste
115 respondit se esse de Creta et nomen suum expressit sibi. Et tunc dictus patriarcha dixit: «*es tu ille qui fecisti sic et sic?*» et narrauit aliqua, de quibus fuerat iste accusatus. Tunc iste papa respondit sibi, dicens: «*Domine, vbi est qui me accusat de istis? ego non sum in culpa*»; et ipse patriarcha dixit: «*Calogerus Arsenius accusauit te de*
120 *istis criminibus et quid dicis?*» et iste papa dicebat quod non erant vera ea que opponebantur sibi. Tunc illi de capitulo predicti patriarche
φ. 218v dixerunt quod non erat iustum, quod iste periret et staret | suspensus a celebratione misse, quia, si sacerdos debebat suspendi a celebratione diuini officij, opportebat prius, quod accusator esset presens et quod
125 probaretur per septem testes saltem, id quod obiciebatur sibi, ita quod debebat iste papa permitti ad celebrandum et quod non staret ociosus, postquam non est probatio facta contra eum, sed quando veniet ille, qui eum accusauit, et examinabuntur testes, tunc poterit cognosci si debebit fieri sibi suspensio. Et sic || dictus || iste patriarcha dixit isti
130 papati quod iret et non esset suspensus de officio diuino, sed, si accusator suus veniret contra eum, quod tunc ipse debeat || etiam || ire ad presentiam dicti patriarche cum sua defensione. Et sic recessit inde. Item dixit dictus papa quod in Romania fecit amiciciam cum vno calogero Cretense, qui vocatur Barlaam, qui abest de Creta, iam sunt anni
135 XXti uel circa. Et dum conuersaretur iste papa in cela dicti calogeri domestice, vidit vnam literam, que fuerat scripta dicto calogero, quam suspicatus fuit iste papa quod fuisset sibi contra ipsum de Creta, propter quod abstulit iste papa eam et legit et vidit quod suprascriptus papa Arsenius scripserat eam contra istum papatem. Per quam
140 literam ipse calogerus videtur quod scripserit || etiam || patriarche suprascripto et quod miserit sibi confectiones et ducatos duos, petens certum consilium super aliquibus casibus, in qua litera tangitur etiam de factis istius papatis, ita quod videretur quod dictus calogerus esset

vicarius suprascripti patriarche in hac terra, contra intentionem domi-
145 nationis. Vnde presentat dictam literam dominio, quod videat eam et
que in ea scripta sunt.

---

143 πρὸ τοῦ *videretur* εἶχε γραφῆ *ui*, ὅπερ ἀκολούθως διεγράφη.

4

φ. 219r

Translatio de greco in latinum

*Honorabilissime inter monachos sacerdotes Barlaam, Vtinam, se-
cundum duplicem hominem, cum sancto patre tuo, et omnibus* ‖ *ratio-*
150 *nibus* ‖ *tuis, quia et ego sanus sum vsque nunc, iuuamine omnisancti
dei. Preter per veritatem multum fui infirmatus ex quo appuli Cre-
tam; propter hoc nec scripsi tibi. Mitto domino nostro vnam lagenam
confectionum per Nicolaum Amarado et ducatos duos aureos; procura
ergo, accipe eos et porta domino nostro. Peto autem domino nostro duas*
155 *petitiones de sacerdotibus: primum quidem si, absque verbo et causa,
sacerdos percusserat alium sacerdotem, qua canone juuatur qui non
peccat; secundum autem, si quis sacerdos iuerit siue ad coniuratricem
siue sortilegam ex fabis, quo iuuatur et ille; hec scribo et domino no-
stro, scribo autem ea et tibi, vt et tu ore exponas domino nostro. Soli-*
160 *cita autem et pro vno confessore, quantum potes, pro quo mitto ducatos
duos; nomen autem spiritualis Neophytus. Mitto tibi per Nicolaum
Amarado panes ficuum, quas tibi mittit spiritualis pater Nilus, XIj
et vnum caseum ego. Fac letanias patri Yosiffio et mitto sibi vnum
vrceolum fetarum. Solicita minutim quod scias, quid uoluerit facere*
165 *iste, qui accedit illuc, Michael papas, calogree vir, et scribe nobis; et
deus me faciat dignum videre vos. Illuc mittet quemdam, petens digni-
tatem spiritualitatis, de Clarentia id est. Et expone domino nostro quod
adhuc mundanus* ‖ *est* ‖ *et magis quod feminam assumpsit de proprio*
φ. 219v *loco, que et decessit. Habuit etiam hunc et* | *episcopus ociosum uel su-*
170 *spensum. Nunc autem quia uiduauit vult effici confessor spiritualis; et
expone a te ad patriarcham, nemine alio sciente.*

*Constitutiuum spiritualitatis confessionis, quod tibi scribo, solicita
dare homini bono, sed, si ueniet ser Nicolaus Amarandus in Cretam,
sibi da scripturam et solicita. Salueris, et scribe nobis cum primo*
175 *nauigio, quod veniet, vt sciamus qualiter estis; intus literam sancti
patriarche sunt ducati et scias et tu.*

---

168 *feminam* διώρθωσα (πρβλ. *viduavit* 170): *secundam* ὁ κῶδιξ.

5

Papa Arsenius pneumaticus, habitator monasterij Sancti Antho-
nij de Marula, coram dominio constitutus et interrogatus de plano, si
ipse scripsit vnam litteram calogero Barlaam, Cretensi, qui moratur in
180 Constantinopoli, que litera fuit sibi ostensa, respondit quod sic ipse
scripsit eam et misit ‖ illam ‖ dicto calogero Barlaam. Interogatus, si
scripsit et misit aliquam aliam literam patriarche Constantinopolis pro
aliqua causa, respondit quod sic scripsit sibi, petens consilium ab eo
super aliquibus casibus spiritualibus. Interogatus, si sciebat quod dis-
185 plicet dominationi quod aliquis scribat de hac terra suprascripto patri-
arche uel quod dictus patriarca scribat alicui in hac terra, qua re ergo
presumpsit iste calogerus scribere dicto patriarche, respondit quod non
credebat scribere aliquid, quod esset oneris dominationis aliquo modo,
non tantum ibi, sed nehic etiam quia vellet potius pati maximam pe-
190 nam, quam velle scribere uel facere aliquid, quod non placeat domi-
nationi, nec sciebat quod esset vetitum quod aliquis scriberet dicto
φ. 220r patriarche, quia iste ca|logerus stetit in insula Standee per annos XIj
in heremitorio illo, vbi non poterat scire, si displicebat dominio ad
scribendum dicto patriarche, et id, quod iste calogerus scripsit, erat
195 pro habendo consilium super aliquibus casibus spiritualibus et non
pro aliqua alia intentione. Interogatus, si dixit et publicauit in terra
ista qualiter erat priuatus de celebratione misse papa Michael Calo-
frena, et qua de causa dixit hoc, respondit quod, quando iste caloge-
rus iuit Constantinopolim, Dimitrius Ystrigo, mercator, iuit etiam illuc
200 et dixit isti calogero qualiter dictus papa Calofrenas rogauerat eum
quod debeat inpetrare et procurare solutionem pro dicto papate, quia
ipse acceperat vnam calogream in vxorem; et volebat consulere dictus
Dimitrius istum calogerum, quid debebat facere et iste calogerus dixit
sibi quod deberet dimittere ad querendum talia, quia non erat bonum
205 quod ipse misceret istas res. Ipse autem Dimitrius dixit: «*ego fui
rogatus et volo interogare et querere ad obtinendum licentiam siue
solutionem pro dicto papate*». Quando autem dictus calogerus fuit in
presentia patriarche, quadam die, ipse patriarcha interogauit istum
calogerum, si cognoscebat suprascriptum Calofronam et si erant vera
210 aliqua, que dicebantur contra eum; et iste calogerus respondit quod
cognoscebat ipsum papatem Calofronam et quod veritas erat de illis,
que obiciebantur siue dicebantur de ipso papate; et tunc ipse patriarcha
dixit: «*non audiatis missam eius siue non habeatis ipsum papatem*».

6

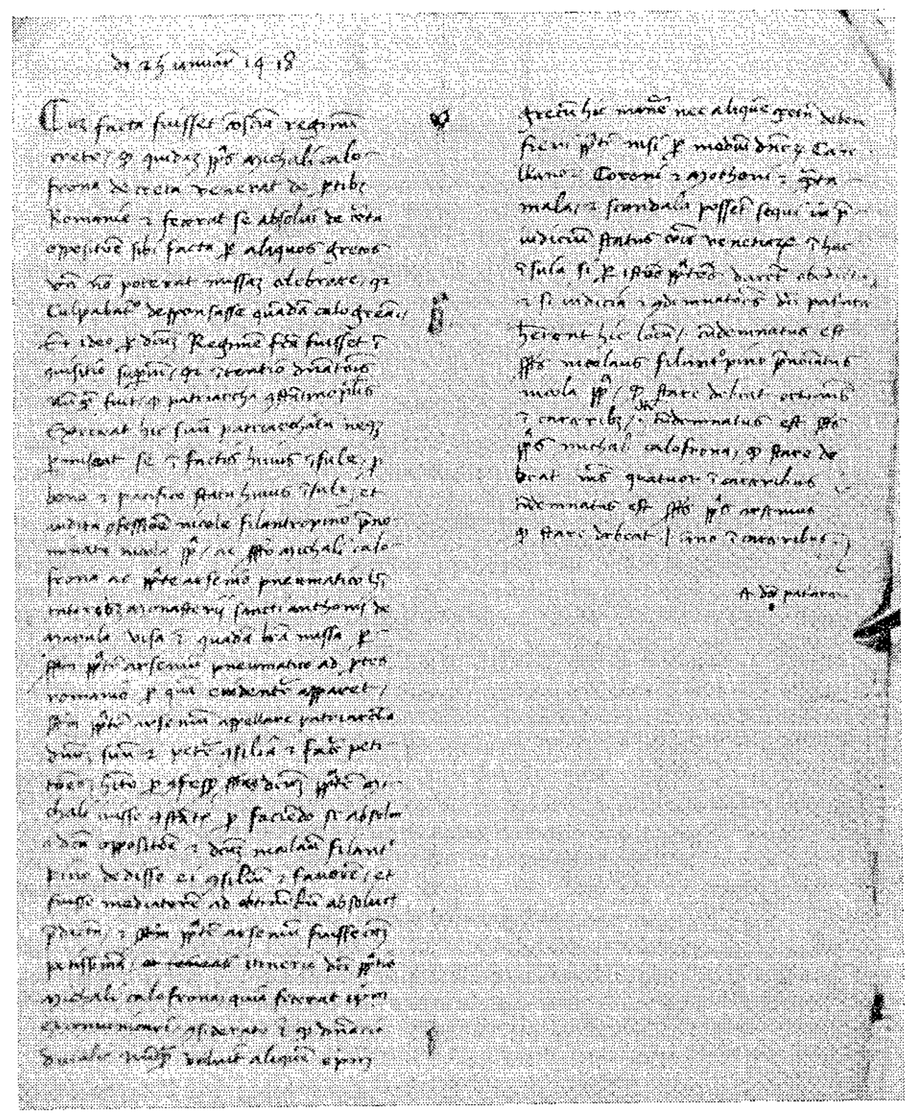
φ. 220v

Di 25 ianuarii 1418

215 Cum facta fuisset conscientia regimini Crete quod quidam papas
Michali Calofrona de Creta venerat de partibus Romanie et fecerat se
absolui de certa oppositione sibi facta per aliquos Grecos, vnde non
poterat missam celebrare, quia culpabatur desponsasse quamdam calo-
gream, et ideo per dictum regimen facta fuisset inquisitio superinde,
220 quia intentio dominationis nunquam fuit quod patriarcha Constanti-
nopolis exerceat hic suum patriarchatum neque permiscat se in factis
huius insule, pro bono et pacifico statu huius insule. Et audita confes-
sione Nicole Filantropino, prenominato Nicola papa, ac suprascripto
Michali Calofrona ac papate Arsenio, pneumatico, habitatore videlicet
225 monasterij sancti Anthonij de Marula, visa etiam quadam litera missa
per suprascriptum papatem Arsenium pneumatico ad partes Romanie,
per quam euidenter apparet suprascriptum papatem Arsenium appel-
lare patriarham dominum suum et petere consilia et facere petitiones,
habito per confessiones suprascriptas dictum papatem Michali iuisse
230 Constantinopolim pro faciendo se absolui a dicta oppositione et dictum
Nicolaum Filantropino dedisse ei consilium et fauorem et fuisse media-
torem ad obtinendum absolutionem predictam, et suprascriptum papa-
tem Arsenium fuisse causam potissimam itineris dicti papatis Michali
234 Calofrona, quia fecerat ipsum excomunicari, considerato etiam quod
φ. 221r dominacio ducalis nunquam voluit aliquem episcopum | Grecum hic
manere nec aliquem Grecum debere fieri papatem, nisi per medium
dominorum castellanorum Coroni et Mothoni, et quanta mala et scan-
dala possent sequi in preiudicium status comunis Venetiarum in hac in-
sula, si per istos papates daretur obedientia dicto patriarce et si iudicia
240 et condemnationes dicti patriarce haberent hic locum, cundemnatus est
suprascriptus Nicolaus Filantropino, prenominatus Nicola papa, quod
stare debeat octo menses in carceribus. || Item || cundemnatus est su-
prascriptus papas Michali Calofrona, quod stare debeat menses quatuor
in carceribus. Item cundemnatus est suprascriptus papas Arsenius quod
245 stare debeat uno anno in carceribus.

---

232 πρὸ τοῦ *itineris* εἶχε γραφῆ *et teneas* (;), ὅπερ ἀκολούθως διεγράφη || 238 *dicto patriarce* προστεθειμένον μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου διὰ παραπομπῆς.

Β'. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 ἔγγραφον (25 'Ιανουαρίου 1419).
Καταδίκη Νικολ. Φιλανθρωπηνοῦ, ἱερέως Μιχ. Καλοφρενᾶ καὶ ἱερομονάχου 'Αρσενίου.
Archivio di Stato di Venezia — Duca di Candia 30: Memoriali antichi,
τετράδ. 53 (olim 43b), 1417 - 1419, φ. 220v - 221r.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1

2. *Nicolaus Filantropino, praenominatus Nicola papa.* Ὁ Νικόλαος Φιλανθρωπηνὸς δὲν προκύπτει ἐκ τῶν ἐγγράφων ὅτι ἦτο ἱερεύς, παρὰ τὴν δευτέραν ταύτην προσωνυμίαν *Νικόλας Παπᾶς*, τὴν ὁποίαν ἔφερε.

12 - 13. *ad videndum patriarcham.* Ἤτοι τὸν Ἰωσὴφ τὸν Β', περὶ οὗ βλ. ἀνωτέρω, σ. 96, σημ. 1 - 2.

13 - 14. *dictus patriarcha interrogavit istum Nicolaum unde erat.* Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος δὲν φαίνεται ἀληθής. Ἂν ὁ Πατριάρχης Ἰωσὴφ Β' οὐδὲ κἂν ἐγνώριζε τὸν Φιλανθρωπηνόν, ὁ Καλοφρενᾶς δὲν θὰ εἶχε χρησιμοποιήσει τοῦτον ὡς μεσολαβητὴν παρὰ τῷ Πατριάρχῃ. Ὁ Φιλανθρωπηνὸς ὅμως, ἐκ φόβου κινούμενος, προσεπάθησεν εἰς τὴν πρώτην ταύτην κατάθεσίν του ν' ἀποκρύψῃ τελείως τοὺς μετὰ τοῦ Ἰωσὴφ Β' συγγενικοὺς δεσμούς του (βλ. ἀνωτέρω, σ. 96 - 97), παριστῶν ὅτι προσῆλθεν ὡς ἄγνωστος καὶ ἀπεπέμφθη κακῶς ὑπ' αὐτοῦ.

34. *per quam litteram scribebat calogerus...* Αὐτούσιον τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης παρατίθεται περαιτέρω (= ἔγγρ. 4).

45. *ser Vitali Dandulo.* Οὗτος θὰ ἦτο γνωστὸς Βενετὸς τῆς Κρήτης, παρατυχὼν τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει.

2

67 - 68. *de monasterio Sanctorum Apostolorum.* Ἡ μονὴ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, ἥτις ἔκειτο — ὡς καὶ ἡ τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου, ἔνθα ὁ Ἀρσένιος — εἰς τὸν Μαρουλᾶν, προάστιον τοῦ Χάνδακος, καὶ ἦτο προφανῶς γυναικεία, μαρτυρεῖται καὶ ἐκ δύο ἐγγράφων, ἀπὸ 1 καὶ 2 Ἀπριλίου 1390, ἐκδεδομένων ἤδη ὑφ' ἡμῶν εἰς « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 12 (1958), σ. 396 - 397 καὶ μνημονευόντων τὸν τότε πνευματικὸν αὐτῆς μοναχὸν Θεοστήρικτον.

68 - 69. *et desponsaverat eam in palatio, quia fuit pro ea condemnatus in officio advocatorum.* Ὁ Καλοφρενᾶς λοιπὸν εἶχε καταδικασθῆ ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης διὰ τὰς μετὰ τῆς μοναχῆς σχέσεις του καὶ εἶχεν ὑποχρεωθῆ νὰ νυμφευθῇ αὐτήν, βεβαίως πρὸ τῆς ἱερωσύνης του.

78 - 79. *Interrogatus, si ivit ad Iossiffium calogerum, qui fuit bannitus per dominationem de Creta.* Πρόκειται, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω (σ. 98 - 99), περὶ τοῦ Ἰωσὴφ Βρυεννίου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐπιβεβαιοῦται διὰ τῆς ἐπισήμου μαρτυρίας ταύτης ἡ εἰκασία τῶν ἐρευνητῶν Τωμαδάκη καὶ Loenertz ὅτι δὲν ἀνεχώρησεν ἐθελουσίως ἐκ Κρήτης, ἀλλ' ἀπηλάθη βιαίως ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν.

86. *et ivit ad eum.* Πρόκειται περὶ δευτέρας ἐπισκέψεως τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ πρὸς τὸν Βρυέννιον. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ ὅτι αὕτη ἐγένετο μόνον καὶ μόνον πρὸς διαμαρτυρίαν διὰ τὴν μὴ ὑποστήριξιν τοῦ Καλοφρενᾶ ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου δὲν φαίνεται πιστευτός. Προφανὴς εἶναι ἡ πρόθεσις τοῦ ἀνακρινομένου νὰ παραστήσῃ εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς ὅτι διέκειτο δυσαρέστως καὶ μᾶλλον ἐχθρικῶς πρὸς τὸν πολέμιον τούτων Βρυέννιον.

96 - 97. *sed eam habet papa suprascriptus.* Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ πρὸς τὸν Βρυέννιον, ἣν κατεῖχεν ὁ Καλοφρενᾶς, δὲν ἔχει περιληφθῆ εἰς τὴν δικογραφίαν εἴτε διότι δὲν ἀνευρέθη παρὰ τῷ Καλοφρενᾷ εἴτε διότι δὲν ἐκρίθη περιέχουσα ἐνοχοποιητικὰ στοιχεῖα. Δέον λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ ἀπολεσθεῖσα.

3

98. *Papa Michali Calofrona.* Τὰς περὶ τούτου γνωστὰς ἄλλοθεν εἰδήσεις ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, σ. 95 - 96, σημ. 3.

102. *In mense augusti nuper elapsi.* Ἤτοι κατ' Αὔγουστον τοῦ 1418.

111 - 112. *Ugolinus Sarmea.* Τὸ πρόσωπον τοῦτο εἶναι ἄγνωστον ἄλλοθεν εἰς ἡμᾶς.

121. *illi de capitulo praediti patriarchae.* Ἤτοι ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος.

124 - 125. *et quod probaretur per septem testes.* Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαδικασίας καὶ δὴ τῆς ὑποχρεώσεως τοῦ κατηγόρου ὅπως ἀποδείξῃ τὴν κατηγορίαν διὰ πλειόνων μαρτύρων βλ. Νικοδήμου Μίλας, Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας... ἐκ τοῦ γερμανικοῦ... μεταγλωττισθὲν ὑπὸ Μελετίου Ἀποστολοπούλου, ἐν Ἀθήναις, 1906, σ. 683 - 684 καὶ ἰδίᾳ Κωνστ. Μ. Ράλλη, Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις, 1907, σ. 554 - 555.

129 - 130. *iste patriarcha dixit isti papati quod iret.* Ὁ Πατριάρχης προφορικῶς ἐπέτρεψεν εἰς τὸν Καλοφρενᾶν ὅπως ἱερουργῇ ἐκ νέου, ἀφοῦ καὶ προφορικῶς εἶχε διατάξει τὴν ἀργίαν του.

134 - 135. *Barlaam, qui abest de Creta, jam sunt anni XXti vel circa.* Κατὰ ταῦτα ὁ Βαρλαὰμ ἐγκατέλειψε τὴν Κρήτην περὶ τὸ 1398, ὅτε δηλ. περίπου καὶ ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ἐξορισθῆ καὶ αὐτὸς ὁμοῦ μετὰ τοῦ Βρυεννίου, ἀφοῦ μάλιστα, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρσενίου (βλ. ἔγγρ. 4), ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπεκοινώνει μετὰ τοῦ Βρυεννίου καὶ τοῦ Πατριάρχου καὶ εἰσηγεῖτο πρὸς τὸν τελευταῖον ζητήματα τῶν ὀρθοδόξων τῆς Κρήτης.

4

151 - 152. *ex quo appuli Cretam.* Ὁ Ἀρσένιος εἶχεν ἐπανακάμψει ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Κρήτην ὀλίγον πρὸ τοῦ Αὐγούστου 1418, ὅτε καὶ διέδωκε τὴν περὶ ἀργίας τοῦ Καλοφρενᾶ εἴδησιν (βλ. ἔγγρ. 3). Τὴν δὲ παροῦσαν ἐπιστολὴν ἔγραψε πρὸς τὸν Βαρλαὰμ ἑβδομάδας τινὰς ἢ μῆνας μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του, πάντως δὲ μετὰ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετάβασιν τοῦ Καλοφρενᾶ, ἧς ποιεῖται ἐνταῦθα μνείαν (στ. 164 - 165).

152. *domino nostro.* Ἤτοι εἰς τὸν Πατριάρχην.

153. *confectionum.* Πιθανῶς πρόκειται περὶ παστοῦ κρέατος ἢ παστῶν ἰχθύων.

157 - 158. *si quis sacerdos iverit sive ad conjuratricem sive sortilegam ex fabis.* Ὅτι οἱ Κρῆτες τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶχον τὴν συνήθειαν νὰ καταφεύγουν « μάγοις καὶ μάντεσι, ἀθιγγάνοις καὶ γόησι » ἀναφέρει ψέγων τοῦτο ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος· βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσὴφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη, σ. 118. Ἐκ τῆς παρούσης ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρσενίου μανθάνομεν ὅτι καὶ εἰς ἱερωμένους ἀκόμη εἶχεν ἐπεκταθῆ ἡ συνήθεια αὕτη.

158 - 159. *Haec scribo et domino nostro.* Ἡ πρὸς τὸν Πατριάρχην ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Ἀρσενίου, ἥτις διεβιβάζετο διὰ τοῦ αὐτοῦ Βαρλαὰμ (βλ. στ. 175 - 176), δὲν διεσώθη, ὁ Ἀρσένιος ὅμως παρεδέχθη (βλ. ἔγγρ. 5, στ. 181 - 184) ὅτι ἔγραψε καὶ ἀπέστειλεν αὐτήν.

161. *Nomen autem spiritualis Neophytus.* Τὸ πρόσωπον τοῦτο δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ταυτίσωμεν.

162. *spiritualis pater Nilus.* Πιθανῶς ὁ Νεῖλος Νταμιλᾶς, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω (βλ. σ. 100, σημ. 1).

163 - 164. *unum urceolum fetarum.* 'Εν τῇ μεσαιωνικῇ λατινικῇ feta (καὶ feda) εἶναι τὸ ἀρνίον. 'Υποθέτομεν λοιπὸν ὅτι θὰ πρόκειται περὶ κρέατος παστοῦ, ἐντὸς μικροῦ πηλίνου δοχείου (urceolum), τοῦ καὶ νῦν λεγομένου χουρουπίου.

165. *Michael papas, calogreae vir.* Ἤτοι ὁ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς.

166 - 167. *petens dignitatem spiritualitatis de Clarentia...* κλπ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1417 ἀρξαμένας ἐπιτυχεῖς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Δεσπότου τοῦ Μυστρᾶ Θεοδώρου Β' τοῦ Παλαιολόγου ἐναντίον τοῦ Centurione Zaccaria ἡ Γλαρέντζα, ἐγκαταλειφθεῖσα ὑπὸ τούτου, περιῆλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ τυχοδιώκτου Oliverio Franco, ὅστις, ὡς ἀναφέρεται ἐν ἐπισήμῳ βενετικῷ ἐγγράφῳ ἀπὸ 12 Δεκεμβρίου 1418 (παρὰ K. N. Σάθα, Μνημεῖα τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας, τόμ. 1, Paris, 1880, σ. 102), ἦτο « *capitaneus domini despoti* » (βλ. καὶ Jean Longnon, L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée, Paris, 1949, σ. 350 - 351, ἔνθα καὶ μνεία τῶν ἄλλων πηγῶν καὶ προσφάτως G. Schirò, Una cronaca in versi inedita del secolo XV « Sui Duchi e I Conti di Cefalonia » ἐν « Akten des XI. Internationalen Byzantinisten - Kongresses 1958 », München, 1960, σ. 535 - 536, ἔνθα νέαι περὶ τῶν τότε τυχῶν τῆς πόλεως εἰδήσεις ἐξ ἀνεκδότου στιχουργήματος). 'Η παλαιὰ πρωτεύουσα τῆς 'Αχαΐας καὶ δευτέρα εἰς σημασίαν (μετὰ τὰς Πάτρας) πόλις τῆς βορείου Πελοποννήσου, περιερχομένη ὁριστικῶς — ὡς τοὐλάχιστον θὰ ἐπιστεύθη — εἰς χεῖρας τοῦ βυζαντινοῦ Δεσπότου, θὰ ἠδύνατο νὰ ἑλκύσῃ καὶ μακρόθεν Ἕλληνας ὀρθοδόξους κληρικούς, οἷος ὁ Καλοφρενᾶς. 'Η πληροφορία ὅμως αὕτη φέρεται μόνον ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ τοῦ 'Αρσενίου, ὅστις, διὰ νὰ ματαιώσῃ τὰς ἐπιδιώξεις τοῦ Καλοφρενᾶ, συνιστᾷ εἰς τὸν Βαρλαὰμ νὰ διαβάλῃ τοῦτον τεχνηέντως εἰς τὸν Πατριάρχην.

5

192. *in insula Standeae.* Πρόκειται περὶ τῆς ἔναντι τοῦ Χάνδακος νησῖδος Ντίας (ἀρχ. Δίας), ἥτις καὶ εἰς ἄλλα ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς φέρεται ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον *Standea* (βλ. Σπυρ. Μ. Θεοτόκη, Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281 - 1385, τεῦχος II, ἐν 'Αθήναις, 1937, σ. 186, στ. 8 - 9, ἔτους 1375) ἢ *Standia* (H. Noiret, Documents inédits, σ. 96, σημ. 1, ἔτους 1398).

199. *Dimitrius Istrigo.* Βλ. περὶ τούτου ὅσα ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, σ. 95, σημ. 1.

6

234. *quia fecerat ipsum excommunicari.* Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ Καλοφρενᾶς δὲν εἶχεν ἀφορισθῆ, ἀλλ' ἁπλῶς εἶχε τεθῆ εἰς ἀργίαν.

236 - 237. *nec aliquem Graecum debere fieri papatem, nisi per medium dominorum castellanorum Coroni et Mothoni.* 'Η παλαιοτέρα γνωστὴ ἀπόφασις περὶ τῶν πρὸς χειροτονίαν τῶν Κρητῶν ἱερέων ἔξω τῆς Κρήτης ἀπαιτουμένων διατυπώσεων εἶναι ἡ τῆς 23 'Οκτωβρίου 1360, ἡ ἐκδεδομένη ὑπὸ E. Gerland, Das Archiv des Herzogs von Kandia, Strassburg, 1899, σ. 61 - 62. Βλ. περὶ τοῦ θέματος καὶ G. Hofmann, Nuove fonti per la storia profana ed ecclesiastica di Creta nella prima metà del secolo XV, εἰς « Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης », τόμ. Β', 'Αθῆναι, 1955, σ. 465 - 469 (ὅπου καὶ σχετικὴ ἀλληλογραφία μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης καὶ τοῦ καστελλάνου Μεθώνης καὶ Κορώνης ἀπὸ 1424 καὶ 1451) καὶ προσφάτως N. B. Τωμαδάκη, Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ 'Ενετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 13 (1959), σ. 39 - 72 (ἰδίᾳ σ. 61 κ.ἑξ.).

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

23 - 11 - 1960

ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΙΣ ΤΟΥ ΙϚ' ΑΙΩΝΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΠΙΛΗΨΙΑΣ ΩΣ ΛΟΓΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ

'Η 'Εκκλησία ἐπὶ Βυζαντίου δὲν ἐδέχθη τὴν παραφροσύνην (μανίαν) ὡς λόγον διαζυγίου[1], ἐν ᾧ οἱ πολιτικοὶ νόμοι, ἄλλοτε μὲν ἐδέχοντο[2] — ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις: διαρκείας τῆς νόσου, ἐλπίδος ἰάσεως ἢ οὔ καὶ βαθμοῦ ἐντάσεως αὐτῆς —, ἄλλοτε δὲ παρέλειπον[3] τὸν λόγον τοῦτον. Πάντως κατὰ τὸ μεταγενέστερον βυζ. Δίκαιον φαίνεται κρατήσασα ἡ καθιέρωσις τοῦ λόγου τούτου διαζυγίου[4]. 'Επὶ τουρκοκρατίας ἐγένετο προσπάθεια

---

[1] Πρβλ. Νικοδήμου Μίλας (μετάφρ. Μελ. 'Αποστολοπούλου), Τὸ ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς ὀρθ. ἀνατ. 'Εκκλησίας ('Αθ. 1906), σ. 908, Τιμοθέου 'Αλεξανδρείας, κανὼν ιε', ἐν Ράλλη - Ποτλῆ, Συντ. 4, 340, Φωτίου, Νομοκ. ΙΓ', λ', αὐτόθι 1, 330, Ματθαίου Βλαστάρη, Γ', κεφ. κϛ', αὐτόθι 6, 198, ἀπόφ. Συνόδου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ 1748, ἐν Μ. Θεοτοκᾶ, Νομολογία τοῦ οἰκουμ. Πατριαρχείου (Κπ. 1897) 251.

[2] Πανδ. 24. 3. 22 § 7, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Ν. 111 καὶ 112, Βασιλικὰ 28. 8. 22 §§ 7 - 8. Πρβλ. Δ. Γκίνη, ἐν ΕΕΒΣ 29 (1959) 349 ἑπ.

[3] 'Ιουστιν. Ν. 22 καὶ 117, Πρόχειρος Νόμος ΧΙ, 'Επαναγωγὴ ΧΧΙ, Ποίημα Μιχαὴλ 'Ατταλειάτου, ΙΘ' ιη', Ηὐξημ. Πρόχειρος 12 § 8. 'Η 'Εκλογὴ τῶν 'Ισαύρων (2 § 13) ρητῶς ἀποκλείει τὴν παραφροσύνην ὡς λόγον διαζυγίου: « *εἰ δὲ συμβῇ ἐξ αὐτῶν ἕνα μετὰ τὸν γάμον ὑπὸ δαίμονος κυριευθῆναι, τούτους ἐκ τῆς τοιαύτης αἰτίας ἀπ' ἀλλήλων μὴ χωρίζεσθαι* ».

[4] 'Αρμενοπούλου 4. 1. 15 καὶ 4. 15. 5 καὶ ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ 'Αλ. Σπανοῦ (1744), σ. 277 καὶ 339, συν. ἀπόφ. τοῦ 1874 πατρ Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Μ. Θεοτοκᾶ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 254, Κουνάλη Κριτοπούλου, ἀνέκδοτος Νομοκάνων (1498 ;), ἐν χφ. ΕΒΕ, 1426, φ. 120α, κεφ. ΟΖ', Μαλαξοῦ, ἀνέκδοτος Νομοκάνων ἐν τῇ ἀρχικῇ μορφῇ του (1561), ἐν χφ. Μ. 'Ιβήρων 287, φ. 120β, κεφ. ΤΝΑ', Φωτεινοπούλου, Νομικὸν Πρόχειρον (1765) Α 23 § ιδ', Θεοφίλου Καμπανίας, Νομικὸν (1788 ;) Γ' § 18, Κῶδιξ Μολδαβίας (1816 - 1817) Α' β' § 143 δ'. 'Αντιθέτως, ἡ ἀνέκδοτος 'Επιτομὴ Νόμων τοῦ 'Ατταλειάτου, κατὰ παράφρασιν Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ (1575) ἐν χφ. ΕΒΕ 2140 καὶ ὁ Κῶδιξ Οὐγγροβλαχίας (1818) παραλείπουν τὴν παραφροσύνην ὡς λόγον διαζυγίου. 'Η πρακτικὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων καθιέρωσε τὴν παραφροσύνην ὡς λόγον διαζυγίου καὶ μάλιστα ἄνευ τῶν προϋποθέσεων τῶν Νεαρῶν 111 καὶ 112 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ· πρβλ. 'Αναστ. Χριστοφιλοπούλου, 'Η ἑλλ. ὀρθ. 'Εκκλησία καὶ τὸ διαζύγιον, ἐν π. 'Αρχ. 'Ιδιωτ. Δικαίου 13 (1946), σ. 231 καὶ τὴν αὐτόθι (σημ. 2) παράθεσιν σχετικῶν ἀποφάσεων.

ὑπαγωγῆς καὶ τῆς νόσου ἐπιληψίας (σεληνιασμοῦ) εἰς τ' ἀποτελέσματα τῆς παραφροσύνης, ἴσως διότι, κατὰ τὴν κρατοῦσαν ἀνέκαθεν λαϊκὴν ἀντίληψιν, ἀμφότεραι αἱ νόσοι εἶχον αἰτίαν τὴν εἴσοδον τοῦ δαίμονος ἐν τῷ σώματι τοῦ ἀσθενοῦς [1]. Ἡ τοιαύτη προσπάθεια εἶναι ἐμφανὴς εἰς τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, εἰς τὴν ἀνέκδοτον ἀρχικὴν μορφήν του (1561)· τὸ κεφ. ΤΝΑ' τοῦ νομοκάνονος τούτου ἔχει τὴν ἐπιγραφήν: «*Περὶ τοῦ γυναῖκα ἔχοντος δαιμονῶσαν ἢ σεληνιαζομένην καὶ θέλοντος χωρισθῆναι ἐξ αὐτῆς καὶ ὅτι τῶν σεληνιαζομένων τὸ πάθος μανία ἐστίν*» [2]. Εἰς δὲ τὸ ἀκολουθοῦν κείμενον, ὁ Μαλαξός, ἀφ' οὗ παραθέσει πρῶτον τὴν διάταξιν 4. 15. 5 τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἐν συνεχείᾳ παραθέτει ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη τὴν διαταξιν Γ' κεφ. ΚϚ' [3] καί, ἐν συνεχείᾳ, ἐκ τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Φωτίου, ΙΓ' κεφ. Λ', τὸ κείμενον [4], ἀλλὰ μόνον μέχρι τῶν λέξεων: «*φυλαττομένων τῶν ἐξ ἀρχῆς συμφώνων*», παραλειπομένων, σκοπίμως, τῶν περαιτέρω: «*ἀλλὰ ταῦτα σήμερον οὐ προβαίνει*» κλπ. Κατόπιν ἐπανέρχεται ὁ Μαλαξὸς εἰς τὸν Ματθαῖον Βλαστάρην [6], παραθέτων περιληπτικῶς τὰς Νεαρὰς 111 καὶ 112 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Ἐν συνεχείᾳ γράφει ὁ Μαλαξός: «*Ὅτι καὶ τῶν σεληνιαζομένων τὸ πάθος μανία ἐστίν· ἀνάγνωσον δὲ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ θείου Ματθαίου καὶ τοῦ θείου Μάρκου κάτωθεν, μετὰ τῆς ἐξηγήσεως, τί λέγουσι περὶ τούτου καὶ τότε γνώσεις τὸ ἀληθές*». Παραθέτει ἐν συνεχείᾳ ὁ Μαλαξὸς ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου τὴν περικοπὴν ΙΖ' 14-18 καὶ ἐκ τοῦ τοῦ Μάρκου τὴν περικοπὴν Θ' 17-30 καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ τελευταίου ἑρμηνείαν τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, μετὰ τὴν ὁποίαν ἐπιλέγει: «*ὁρᾶς, ὅτι οἱ σεληνιαζόμενοι δαιμονιζόμενοι εἰσί, καθὼς οἱ θεῖοι Εὐαγγελισταὶ λέγουσι;*» [6].

Καὶ ταῦτα μὲν γράφει ὁ Μαλαξὸς εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τοῦ νομο-

---

[1] Π.χ. τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Φωτεινοπούλου μεταχειρίζεται τὸν αὐτὸν ὅρον, «*μαίνεσθαι*», διά τε τὴν παραφροσύνην καὶ τὴν ἐπιληψίαν· Α 23 § ιδ': «*ἐὰν ὁ εἷς τῶν συνοικούντων μανῇ...*», γινομένης παραπομπῆς εἰς Βασιλικὰ 28. 8. 22 §§ 7-8, διὰ δὲ τὸν σεληνιασμὸν (Α 23 § κ'): «*ὅταν μετὰ τὸ στεφάνωμα φανῇ τὸ ἓν πρόσωπον μαινόμενον...*»· προφανῶς, δὲν πρόκειται περὶ τῆς ἰδίας περιπτώσεως πρὸς τὴν τῆς § ιδ', ἐφ' ὅσον δίδεται ἀντίθετος λύσις, εἶναι δ' ἐσφαλμένη ἡ παραπομπή, δι' ἄλλης χειρός, ἐν τῇ ὤᾳ τοῦ χφ. εἰς τὴν διάταξιν τῆς § ιδ'. Τὸ δὲ Νομικὸν τοῦ Θεοφίλου, ἐν μὲν Γ' § 18 «*δαιμονιζόμενον*» ὀνομάζει τὸν παράφρονα, ἐν δὲ ΙϚ' § 15 τὸν μὲν παράφρονα ὀνομάζει «*λωλόν*», τὸν δ' ἐξ ἐπιληψίας πάσχοντα «*δαιμονιζόμενον*».

[2] Χφ. 287 Μονῆς Ἰβήρων, φ. 120β.

[3] Ἐν Ράλλη-Ποτλῆ, Συντ. 6, 198.

[4] Αὐτόθι 1, 330.

[5] Γ' κϛ', νόμος, αὐτόθι 6, 198.

[6] Χφ. 287, φ. 121β.

κάνονός του· αἱ παραφράσεις ὅμως τοῦ νομοκάνονος τούτου, ἀκόμη καὶ αἱ ἀρχαιότεραι ἐκ τούτων [1], αἱ συνταχθεῖσαι κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ιϛ' αἰῶνος [2], μετὰ τὰ περὶ λύσεως τοῦ γάμου λόγῳ παραφροσύνης τοῦ ἑνὸς τῶν συζύγων, προσθέτουν κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Περὶ τοῦ πάθους τοῦ σεληνιαζομένου, πῶς κρίνεται εἰς τὴν καθολικὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν τὴν σήμερον*». Τὸ κείμενον τοῦ κεφαλαίου τούτου ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον, ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, ὑπὸ τοῦ Λ. Σγούτα [3], ἐκ χφ. παραφράσεως τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, ἐν ἀγνοίᾳ δὲ τῆς δημοσιεύσεως ταύτης, ἐκ νέου ὑπὸ τοῦ Μ. Γεδεών [4], ἐξ ἄλλης παραφράσεως τοῦ ἰδίου νομοκάνονος καὶ ἐκ τρίτου ὑπὸ τοῦ Ν. Βέη, ἐκ τοῦ χφ. 7 τῆς Δωροθέας Σχολῆς Τρικάλων, περιέχοντος ἕτερον Νομοκάνονα [5]. Προσθέτει δὲ ὁ Μ. Γεδεών, ὅτι ἡ διάταξις αὕτη, ἀδήλου πατριάρχου, πιθανῶς ἐξεδόθη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ιϛ' αἰῶνος· τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι πάντως ἀνακριβές: ἐφ' ὅσον ὁ Μαλαξὸς ἠγνόει τὴν πατριαρχικὴν ταύτην ἀπόφασιν κατὰ τὸ 1561, ἐγνώριζον ὅμως ταύτην οἱ συντάκται τῶν παραλλαγῶν, ὧν ἡ ἀρχαιοτέρα, ἐξ ὅσων γνωρίζω, εἶναι τοῦ 1567 [6], πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ περὶ σεληνιασμοῦ πατριαρχικὴ ἀπόφασις ἐξεδόθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1561 [7] καὶ 1567. Διὰ τῆς

---

[1] Περὶ τῶν χφ. ἐν γένει τῆς παραφράσεως τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, βλ. σχετικὴν μελέτην τοῦ Δημ. Γκίνη, ἐν π. Ἑλληνικὰ 8 (1935), σ. 29-47.

[2] Π.χ. ἐν χφ. ΕΒΕ, 1400, 2137, 2250, 2322, 2372, 2437 καὶ 2610, Βιβλ. Βουλῆς 6, 12, 48, 60 καὶ 156.

[3] Ἐν π. Θέμις 7 (1856), σ. 207-208.

[4] Νομοκαν. Διατάξεις Β', σ. 378.

[5] Ἐν Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχείου 5 (1955), σ. 17-18· ὁ κῶδιξ τοῦ 18 αἰῶνος. Τὸ σχετικὸν κεφάλαιον τοῦ Νομοκάνονος τούτου — ἀσχέτου πρὸς τὸν τοῦ Μαλαξοῦ — εἶναι τὸ ΡΝΕ', φ. 53β-54α τοῦ χφ. 7, ὑπὸ τὸν τίτλον: «*περὶ τοῦ πάθους τῶν σεληνιαζομένων, ὅτι ἀπὸ δαίμονος ἄρχεται καὶ ἐξ αὐτοῦ πάσχουν, καὶ πῶς κρίνεται τὴν σήμερον εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν*».

[6] Χφ. 190 Μονῆς Λειμῶνος ἐν Λέσβῳ. Πρβλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, σ. 17 ἑπ. Ὁ ἡγούμενος τῆς Μονῆς ταύτης, ἱερομόναχος Νεόφυτος, εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μὲ πληροφορήσῃ ὅτι ἐν τῷ εἰρημένῳ χφ. περιέχεται ἡ πατριαρχικὴ ἀπόφασις περὶ τοῦ πάθους τοῦ σεληνιασμοῦ, μὲ ἀσημάντους λεκτικὰς παραλλαγάς.

[7] Ἡ χρονία 1561 δὲν ἀποτελεῖ τὸν terminus a quo· διότι δὲν εἶναι ἀπαραίτητον ἡ περὶ σεληνιασμοῦ ἀπόφασις νὰ ἐξεδόθη κατὰ ἢ μετὰ τὸ 1561· φέρει μὲν ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ ταύτην τὴν χρονίαν ἐκδόσεως — καὶ δὴ Μαΐου 1561 — ἀλλ' ἡ χρονία αὕτη εἶναι προφανῶς τῆς ἀποπερατώσεως τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου, ἥτις συγγραφὴ θ' ἀπήτησεν ἴσως ἔτη τινά, εἶναι δὲ πιθανὸν νὰ μὴ ἠθέλησεν ὁ Μαλαξὸς νὰ μεταβάλῃ ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ κείμενόν του· εἶναι δ' ἐξ ἄλλου ἐπίσης πιθανόν, ὅτι ὁ Μαλαξός, ἐν Θήβαις τότε διαμένων, δὲν ἐλάμβανεν ἀμέσως γνῶσιν τῶν ἐκδιδομένων πατριαρχικῶν ἀποφάσεων· οὕτω παραλείπει νὰ παραθέσῃ ἐν τῇ ἀρχικῇ μορφῇ τοῦ Νομοκάνονός του τὰς δύο γνωστὰς ἀποφάσεις τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ τοῦ Β' τοῦ Σεπτεμβρίου 1560 δημοσιευ-

ἀποφάσεως ταύτης ἐπιτρέπεται ἡ λύσις τοῦ γάμου μόνον ἐν περιπτώσει ὑπάρξεως τῆς νόσου τῆς ἐπιληψίας πρὸ τοῦ γάμου. Σημειωτέον, ὅτι αἱ παραφράσεις τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ παραλείπουν, εὐλόγως, τὰ κείμενα ἐκ τῶν εὐαγγελίων Ματθαίου καὶ Μάρκου, ἐφ' ὅσον οὐδένα πλέον λόγον εἶχεν ἡ προσπάθεια ἐξομοιώσεως τῆς ἐπιληψίας πρὸς τὴν παραφροσύνην. Κατ' ἐξαίρεσιν, μόνον τὰ χφ. ΕΒΕ 2372 (κεφ. ρνθ'), 2437 (κεφ. σογ') καὶ 2610 (κεφ. σογ') παραθέτουν ἐκ τούτων μόνον τὴν περικοπὴν ἐκ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου.

Τὴν περὶ ἐπιληψίας πατριαρχικὴν ἀπόφασιν παραθέτουν ἐπίσης ἡ ἀνέκδοτος *Βακτηρία Ἀρχιερέων* (1645)[1], ὡς καὶ τὸ *Νομικὸν* τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (1788;)[2].

Πάντως ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ νομολογία τῶν ἐκκλ. δικαστηρίων δέχεται τὴν μετὰ τὸν γάμον ἐπιφανεῖσαν ἐπιληψίαν ὡς λόγον διαζυγίου. Οὕτω δύο ἀποφάσεις τῶν ἐτῶν 1691 καὶ 1693 τῆς μητροπόλεως Τρικάλων[3], ἐν αἷς γράφεται: «*κατὰ τὴν ἀπόφασιν τοῦ θείου νόμου τοῦ λέγοντος δαιμονιώσης καὶ σεληνιαζούσης τῆς γυναικός...*»[4]. Ἐπίσης ἀπόφασις τοῦ 1673 ὑπ' ἀριθ. 30 τῆς Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως[5], ἀπόφασις τοῦ 1737 τοῦ ἐπισκόπου Παροναξίας Δανιήλ, ὅπου ὅμως γίνεται προσπάθεια νὰ ὑπαχθῇ ἡ περίπτωσις εἰς ἀνικανότητα τῆς γυναικὸς λόγῳ τῆς νόσου[6] καὶ ἄλλη ἀπόφασις τῆς ἰδίας ἐπισκοπῆς τοῦ 1810[7]. Ἐπίσης ἀπόφασις τῆς μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως τοῦ 1815[8]. Τέλος ἀπόφασις τῆς Ἱ. Συνόδου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1873[9].

θείσας ὑπὸ τοῦ Λ. Σγούτα (ἐν π. Θέμις 7, 1856, σ. 189 - 190) καὶ ὑπὸ Μ. Γεδεὼν (Καν. Διατ. Α', 31 - 32)· πρβλ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (Ἀθ. 1916), σ. 67.

[1] Χφ. 30 Μετ. Π. Τάφου ἐν Κωνσταντινουπόλει, κεφ. ΞΘ', φ. 450α.

[2] Γ' § 20· πρβλ. Κ' § 24, ὅπου γίνεται διάκρισις μεταξὺ «*σεληνιαζομένου*» καὶ «*δαιμονιζομένου*».

[3] Πρβλ. Κ. Δυοβουνιώτου, Νομοκ. Μελέται, Α', σ. 86 ἑπ.

[4] Διὰ τοῦ ὅρου τούτου *(«θεῖος νόμος»)* ὑποδηλοῦται εἰς τὰ κείμενα τῆς τουρκοκρατίας (νομοκάνονας ἢ ἀποφάσεις) ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου· ἐν προκειμένῳ ὑπονοεῖται ἡ διάταξις 4. 1. 15 τῆς Ἑξαβίβλου.

[5] Πρβλ. Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, Φωτ. Βιβλιοθήκη, Β', σ. 137.

[6] «*...ὅτι οὐκ ἰσχύει οἰκεῖν πλέον μετ' αὐτῆς διότι οὐ δύναται ἐκτελεῖν τὰ τῶν ἀνδρῶν πρὸς γάμου κοινωνίαν διὰ τὸ ἀνίατον αὐτῆς πάθος*». Πρβλ. Ἐμ. Καρπαθίου, ἐν π. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 19 (1935), σ. 243.

[7] Ἐπὶ μητροπολίτου Νεοφύτου. Πρβλ. αὐτόθι 23 (1939), σ. 188.

[8] Πρβλ. Κ. Μυρτίλου Ἀποστολίδου, ἐν π. Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ 5 (1938 - 1939), σ. 28.

[9] Ἐν Zhishman - Μ. Ἀποστολοπούλου, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου, Β' σ. 869 ὑποσ. Οὐδεμίαν δὲ συνήντησα ἀπόφασιν, ἀπορρίπτουσαν τὴν ἀγωγὴν διαζυγίου λόγῳ τοῦ μὴ ἐπιτρεπτοῦ λύσεως τοῦ γάμου, διὰ τὴν μετὰ τὸν γάμον ἐπιληψίαν. Συνεπῶς ἐλέγχεται ἀνακριβὴς ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν Ταπεινοῦ - Βασιλειάδου ἐν

Πάντως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1561 καὶ 1567 δύο πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως κατεῖχον τὸν θρόνον: ὁ Ἰωάσαφ ὁ Β' (1551 - 1565) καὶ ὁ Μητροφάνης ὁ Γ' (1565 - 1572)[1]. Περὶ δύο διατάξεων τοῦ Ἰωάσαφ ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω[2]· τοῦ δὲ Μητροφάνους εἶναι γνωστὴ διάταξις περὶ κωλυμάτων τοῦ γάμου ἐκ τοῦ βαπτίσματος, κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ πατριαρχίαν, τὸ 1580[3]. Κατὰ συνέπειαν ἡ περὶ ἐπιληψίας διάταξις ἐξακολουθεῖ μὲν λανθάνουσα, διὰ τῆς παρούσης ὅμως ἀνακοινώσεως περιωρίσθη ἡ χρονικὴ περίοδος τῆς ἐκδόσεώς της καὶ ὁ ἐκδότης της μεταξὺ τῶν ὡς ἄνω δύο πατριαρχῶν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ

Θεοφίλου Καμπανίας, Πρόχειρον Νομικὸν (Κωνσταντινούπολις 1887, σ. 104, σημ. 6) ὅτι ἡ νομολογία τῆς Μ. Ἐκκλησίας συμφωνεῖ πρὸς τὴν συνοδικὴν ἀπόφασιν.

[1] Περὶ τῶν πατριαρχῶν τούτων πρβλ. μητρ. Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἐφεξῆς ἐν π. Ὀρθοδοξία 9 (1934), σ. 78 - 82 καὶ 111 - 118 καὶ τὴν αὐτόθι βιβλιογραφίαν.

[2] Πρβλ. καὶ Μ. Γεδεών, ἐν Ἡμερολ. τῆς Ἀνατολῆς, τοῦ ἔτους 1883, σ. 242 - 265.

[3] Πρβλ. Μ. Γεδεών, Καν. Διατ. Β', σ. 380 - 381.

Ο ΠΟΥΛΛΟΛΟΓΟΣ

(κατὰ τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδικα 701)

Εἰς τὸν ΚΕ' τόμον τῆς Ἐπετηρίδος Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐδημοσιεύσαμεν ἀνέκδοτον καὶ ἄγνωστον παραλλαγὴν τοῦ «Πουλλολόγου» [1], ἐξ ἰδιοκτήτου χειρογράφου, μετὰ εὐρείας εἰσαγωγῆς ἀφορώσης εἰς τὸ περιεχόμενον, τὸν συγγραφέα, τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς, τὰς σῳζομένας παραλλαγάς, ὡς καὶ εἰς τὰ λοιπὰ συναφῆ προβλήματα τοῦ στιχουργήματος, ἤτοι τὴν γλῶσσαν, τὸ μέτρον καὶ τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ. Κατωτέρω προβαίνομεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς παραλλαγῆς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικος ἀριθ. 701, ἥτις, καίτοι ἀπὸ μακροῦ ἦτο γνωστὴ καὶ εἶχεν ἀποτελέσει ἀντικείμενον διεξοδικῆς μελέτης, παρέμενεν ὅμως μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτος.

***

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Πουλλολόγος ἀποτελεῖ μακρὰν ἔμμετρον ἀφήγησιν μὲ θέμα τὰς ἰδιότητας τῶν πτηνῶν, ἀνήκει δ' εἰς τὸν κύκλον τῶν ἔργων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν ἐν Βυζαντίῳ ὑπὸ τὸν γενικώτερον τίτλον «Αἱ περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι» [2]. Ἐκτὸς τοῦ Πουλλολόγου (ἀναφερομένου εἰς τὰ πτηνά), εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκουν ἡ Διήγησις παιδιόφραστος τῶν τετραπόδων ζῴων (ἀναφερομένη εἰς τὰ χερσαῖα ζῷα), ὁ Ὀψαρολόγος (ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ἰχθῦς), κ.ἄ. Κοινὸν στοιχεῖον τῶν ἔργων τούτων εἶναι

[1] Γ. Θ. Ζώρα, Ὁ Πουλλολόγος (κατὰ νέαν παραλλαγήν), Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. ΚΕ', 1956, σελ. 173 - 206. Βλ. καὶ αὐτοτελῆ ἔκδοσιν ἐν τῇ σειρᾷ τοῦ Σπουδαστηρίου Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1956.

[2] Διὰ γενικὰς πληροφορίας περὶ τῶν ἱστοριῶν τῶν ζῴων βλ. Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, ἐν Ἀθήναις 1900, τόμ. Γ', σελ. 175 - 199 (ὡς καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναγραφομένην βιβλιογραφίαν), τὰς ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας Βουτιερίδη, Καμπάνη, Δημαρᾶ κλπ., ὡς καὶ τὴν ἀξιολογωτάτην ρουμανικὴν μελέτην τῆς Ariadna Camariano, Poricologos şi Opsarologos grecesc, Extras din «Cercetări Literare», III, Bucureşti 1939, σελ. 33 - 140. Βλ. ἐπίσης Γ. Θ. Ζώρα, Ὁ Πωρικολόγος (κατ' ἀγνώστους παραλλαγάς), Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1958.

ὅτι, ὑπὸ τὴν μορφὴν ὑποτυπώδους τινὸς ὑποθέσεως, παρέχονται ἐν αὐτοῖς ποικίλαι ἐπιστημονικαὶ καὶ λαογραφικαὶ πληροφορίαι περὶ τῶν κατ' ἰδίαν ζῴων, περιγραφομένων, μετά τινος σατιρικῆς καὶ εὐτραπέλου διαθέσεως, τῶν βασικῶν χαρακτήρων, τῶν κυριωτέρων ἰδιοτήτων καὶ τῶν περὶ αὐτῶν ὑπαρχουσῶν λαϊκῶν δοξασιῶν [1].

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ ἰδιαιτέρως εἰς τὸν Πουλλολόγον, ἡ ὑπόθεσις αὐτοῦ, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, ἔχει ὡς ἑξῆς: Ὁ βασιλεὺς πάντων τῶν πτηνῶν ἀετός, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν γάμων τοῦ υἱοῦ του, ἵνα ἑορτάσῃ ἐπαξίως τὸ γεγονὸς καὶ προσδώσῃ εἰς αὐτὸ μεγαλυτέραν αἴγλην, ἀποφασίζει νὰ ὀργανώσῃ ἐπίσημον γεῦμα, εἰς τὸ ὁποῖον προσκαλεῖ πάντας τοὺς ὑπηκόους του. Τὰ διάφορα πτηνά, ἀφοῦ ἔφαγον καὶ ἔπιον πλουσιοπαρόχως, κατελήφθησαν ὑπὸ εὐθυμίας, λησμονοῦντα δὲ τὸν σκοπὸν τῆς συναθροίσεώς των ὡς καὶ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς αὐστηρᾶς ἐθιμοτυπίας, παρεσύρθησαν ὑπὸ τῶν προσωπικῶν παθῶν καί, ἀγόμενα ἀπὸ τὰς ἀνέκαθεν μεταξὺ αὐτῶν κρατούσας ἀντιθέσεις καὶ ἐχθρότητας, ἤρχισαν νὰ διαπληκτίζωνται καὶ νὰ ὑβρίζωνται ἀμοιβαίως, ὑπογραμμίζοντα κατὰ ζεύγη [2] τὰς ἀντιστοίχους ἀρετὰς καὶ ἐλαττώματα.

Ἀλλ' ἐνῷ τὸ πρῶτον μέρος πασῶν τῶν σῳζομένων παραλλαγῶν βαίνει ἐκ παραλλήλου, τὸ τέλος αὐτῶν παρουσιάζει αἰσθητὰς διαφοράς, μὲ δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους λύσεις. Οὕτω, κατὰ τὴν βιενναίαν παραλλαγήν [3], πρὸς τὴν ὁποίαν συμφωνοῦν αἱ πλεῖσται τῶν λοιπῶν παραλλαγῶν, ὅτε ἡ μεταξὺ τῶν πτηνῶν διένεξις ἀποκορυφοῦται καὶ ὑπάρχει κίνδυνος γενικῆς συρράξεως, ἐπεμβαίνει ὁ βασιλεὺς ἀετός, ὅστις ἀπειλεῖ τοὺς διαπληκτιζομένους ὅτι θὰ ἐφαρμόσῃ αὐστηρὰς κυρώσεις κατὰ τῶν δυστροπούντων. Τότε τὰ πτηνὰ ἀναγκάζονται νὰ σιωπήσουν, οὕτω δὲ ἀποκαθίσταται ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἠρεμία· βραδύτερον διαλύεται ἡ ὁμήγυρις, οἱ δὲ συνδαιτυμόνες ἀποχωροῦν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἀγάπῃ.

Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν παρ' ἡμῶν δημοσιευθεῖσαν ἤδη παραλλαγὴν ἐξ ἰδιοκτήτου χειρογράφου, ὡς καὶ τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην παραλλαγὴν ἐκ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικος 701, τὸ συμπόσιον τῶν πτηνῶν — ὡς συμβαίνει

[1] Περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς σημασίας τῶν ἱστοριῶν τῶν ζῴων τῶν Βυζαντινῶν βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Ὁ Πουλλολόγος (κατὰ νέαν παραλλαγήν), ἔνθ' ἀν.

[2] Μεταξὺ τῶν διασωθεισῶν παραλλαγῶν παρατηροῦνται διαφοραί τινες ὡς πρὸς τὰ ἀναφερόμενα ζεύγη καὶ τὴν ἀκολουθουμένην σειράν. Πάντως τὰ κυριώτερα ζεύγη εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) πελαργὸς - κύκνος, 2) πουκᾶνος - ὠτίς, 3) τζικνέας - γερανός, 4) γλάρος - χηνάρι, 5) ἔφια - παώνι, 6) ποντίκιν (νυκτερὶς) - περδίκι, 7) καρκαντσᾶς - ὀρνίθιν, 8) παραγιαλίτης - ἀφασιανός, 9) πασιδόνα - κίσσα, 10) λοῦπος - γεράκιν, 11) κορώνη - τρυγόνι, 12) κουκουβᾶς - ὀρτύκιν, 13) κόραξ - περιστέρι, 14) μποῦφος - κίχλα, 15) πάπια - σμυρίλιος.

[3] Περὶ τῶν παραλλαγῶν τοῦ στιχουργήματος βλ. Γ. Θ. Ζώρα, Ὁ Πουλλολόγος (κατὰ νέαν παραλλαγήν), ἔνθ' ἀν.

καὶ εἰς τὴν Διήγησιν παιδιόφραστον τῶν τετραπόδων ζῴων — καταλήγει εἰς ἀγρίαν συμπλοκήν, τῶν σαρκοφάγων πτηνῶν ἐπιτιθεμένων κατὰ τῶν ἀκάκων καὶ ἀνισχύρων, τὰ ὁποῖα τρέπονται εἰς φυγήν, ἵνα ἐπαληθεύσῃ οὕτω ἡ ἀρχὴ ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ μεταβάλῃ τὴν φυσικὴν τάξιν τῶν πραγμάτων καὶ τοὺς ὑπὸ ἀνωτέρας δυνάμεως καθιερωθέντας φυσικοὺς νόμους.

***

Ἡ νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη παραλλαγὴ τοῦ Πουλλολόγου σῴζεται, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐν τῷ κώδικι ὑπ' ἀριθ. 701 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν καὶ φέρει τὸν τίτλον « Λόγος τοῦ ἰχνηλάτου περὶ τῶν πουλλίων ». Ἀναφέρει ταύτην ὁ Krumbacher[1] καὶ περιέγραψαν αὐτὴν ὁ Σακκελίων[2] καὶ ὁ Ἀποστολίδης[3]. Διὰ μακρῶν ἐμελέτησεν αὐτήν, ἐρευνήσας τὰ ἀναφυέντα ποικίλα προβλήματα, ὁ Ν. Βέης[4], ὅστις ἀνάγει αὐτὴν περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, στηριζόμενος κυρίως εἰς τὴν μνείαν τῶν Ἀτσιγγάνων, οἵτινες, ὡς γνωστόν, εἰσῆλθον ἐξ Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην μετὰ τὸ 1397, ἀκολουθοῦντες τὸν Ταμερλᾶνον[5]. Τὸ χειρόγραφον σῴζεται ἐν καλῇ καταστάσει καὶ εἶναι ἱστορημένον, τοῦ ἀντιγραφέως κοσμήσαντος τοὺς μεταξὺ τῶν ζευγῶν τῶν πτηνῶν διαλόγους διὰ τῆς ἀναπαραστάσεως τούτων.

Κατὰ τὸ περιεχόμενον, ἡ Ἀθηναϊκὴ παραλλαγὴ ἔχει στενοτάτην συγγένειαν πρὸς τὴν παρ' ἡμῶν δημοσιευθεῖσαν παραλλαγήν, πρὸς τὴν ὁποίαν παρουσιάζει μικρὰς μόνον καὶ ἐπουσιώδεις διαφοράς, ὥστε μετὰ βεβαιότητος δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι αἱ δύο αὗται παραλλαγαὶ κατάγονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ προτύπου, ἀποκλειομένης ὅμως τῆς ἀμέσου προελεύσεως τῆς μιᾶς ἀπὸ τῆς ἑτέρας, δεδομένου ὅτι εἰς ἑκατέραν τούτων εὑρηνται στίχοι ἢ χάσματα μὴ ἀπαντῶντα εἰς τὴν ἄλλην[6].

Κατωτέρω δημοσιεύομεν τὸ κείμενον τῆς παραλλαγῆς :

[1] Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας, ἔνθ' ἀν., σελ. 191 - 192.

[2] Σακκελίωνος Ἰω. καὶ Σακκελίωνος Ἀλκ., Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1892, σελ. 128.

[3] Ν. Χ. Ἀποστολίδου, Ἐπιστημονικὸς καθορισμὸς τῶν ἐν τῷ « Πουλλολόγῳ » ἀναφερομένων πτηνῶν, Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ, Α', 1896, σελ. 110 - 135.

[4] Ν. Βέη, Ὁ Πουλολόγος τοῦ κώντικα 701 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀθήνας, Νουμᾶς, 1906, τεύχη 209 - 216.

[5] Ὁ Ν. Βέης εἶχεν ἀναγγείλει καὶ ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, ἀλλ' ἐφ' ὅσον γνωρίζω δὲν ἐπραγματοποίησε ταύτην.

[6] Σύγκρισιν τῶν δύο παραλλαγῶν, μὲ ὑπόδειξιν τῆς ἀντιστοιχίας αὐτῶν, βλ. ἐν Γ. Θ. Ζώρα, Ὁ Πουλλολόγος (κατὰ νέαν παραλλαγήν), ἔνθ' ἀν.

φ. 217r *Λόγος τοῦ ἰχνηλάτου περὶ τῶν πουλλίων.*

Ἀετός, ὁ μέγας βασιλεὺς ἁπάντων τῶν ὀρνέων,
κλητούριν εἶχε καὶ χαρὰν καὶ γάμους τοῦ παιδιοῦ του·
ὅλον τὸ πλῆθος τῶν ὀρνέων εἶχέν το καλεσμένον.
Εἶχε καὶ συμβουλάτορας τέσσαρους μετ' ἐκεῖνον,
5 *πετρίτην καὶ μηλάδελφον, γεράκιν καὶ ξιφτέριν.*
Ἐφάγασιν κ' ἐπίασιν εἰς τὴν χαρὰν ἐκείνην·
ἤφεραν καὶ δικάσιμον ἀπάνω 'ς τὸ τραπέζι.

Ὅλων ὀμπρὸς ὁ πελαργὸς περιγελᾷ τὸν κύκνον :
φ. 217v *« Εἰπές με, κύκνε σύσουμε καὶ μικροσφονδυλᾶτε,*
10 *μελανοπόδη, ἀγριόφωνε, λιμνοαναθρεμμένε,*
καὶ παντελῶς κακότυχε, τί θέλεις εἰς τὸν γάμον ;
Νὰ κηλαδῇς οὐκ ἠμπορεῖς, νὰ παίζῃς οὐκ ἠξεύρεις,
καὶ μόνον ἦλθες, ἄτυχε, φοβέριστρον τοῦ γάμου ».
Στρέφεται ὁ κύκνος, βλέπει τον τὸν πελαργὸν καὶ λέγει :
15 *« Ἐμὲν τὰ λέγεις, ἐλεεινέ, χαλκέα, κωπελᾶτα ;*
Ἐσὺ ἔφαγες τὴν θήκην σου, τὸ στάμενον τὸ ξένον,
καὶ τώρα βρίσκεις, ἄτυχε, ὀκάπου παλαιοκάρφι,
ἀπὸ νησὶν καὶ εἰς νησὶν ὑπάγεις καὶ καθίζεις,
τάχα νὰ στήσῃς, ἄτυχε, τὸ στάμενον τὸ ξένον.
20 *Καὶ κἂν ἂν ἤσουν ἔμορφον ἐκ τὰ πουλλιὰ τοῦ κόσμου,*
ἂν εἶχες τίποτες θωριά, δὲν ἤθελα τὴν βάλει
τὴν ὕβριν, ὁποὺ μὲ ὕβρισες· ποσῶς δὲν ἐβαρειόμουν.
Ἀμμ' εἶσαι ὅλον ἄσχημον ἀπ' ὅλα τὰ πουλλία·
ὀρέγεσαι ν' ἀναγελᾷς, καὶ ἐγὼ νὰ σ' ἐγκωμιάσω ;
25 *Τζαφαροσκυλλοπελαργέ, καμηλοπερπατάρη,*
φ. 218r *γριζό|χροε, γριζόφορε, παλαιοδραπανομύτη,*
καὶ πῶς τολμᾷς περιγελᾷς τὸν λευκερὸ τὸν κύκνον,
τὸν τρώγουσιν οἱ βασιλεῖς καὶ τ' ἀρχοντόπουλλά τους ;
Ἐσὺ τζαγγάρην ἄχρηστον ὁμοιάζεις καὶ βρωμιάρην,
30 *ὁμοιάζεις καὶ καλκωματᾶ, τὸν μαυρομουζομύτην,*
κ' ἐσὺ τολμᾷς περιγελᾷς χρυσόγερον τὸν κύκνον ! »

Αὐτοὶ οὐκ ἐσιγήσασιν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,
καὶ ὁ καπικᾶνος ἤρξατο ὑβρίζειν τὴν ὠτίδα :

10 *μελανοπόδη : μελανοπόδαρε* cod.

« Καὶ ποῦ 'τον κ' ἡ οἰκοδέσποινα, ἡ γραῖα ἡ ὠτίδα;
35 Ἦλθες κ' ἐσύ, οἰκοδέσποινα, ἐδῶ 'ς τὸν γάμον τοῦτον,
κ' ἔκατζες ὡς κουβουκλαρεὰ ἀπανωθὲν τῶν ὅλων.
Εἶσαι κωπελλορρίκτουσα, πόρνη, θυγάτηρ πόρνης,
τζαπανομύτα, ἀκρόκωλε καὶ στεφανοφοροῦσα, |
φ. 218v σπασμένη καὶ πανάτζαλη, μὲ τὸν πηλὸν χρισμένη.
40 Ἂν οὐκ ἐγείρῃς γλήγορα καὶ πάρῃς τὴν ποδιά σου,
αὐτὴν τὴν κατατύλικτην, νὰ πάρῃς νὰ μισσέψῃς,
νὰ ἰδῇς, σκατόγραια ἄτυχη, τὸ τί σοῦ θέλω ποίσῃ!
Ἦλθες, βρωμούσα τζαπεροῦ, εἰς ἀτιμιὰ τοῦ γάμου,
καὶ δὲν ἐντράπῃς, ἄτυχη, νὰ 'σέβῃς εἰς τὸν γάμον ».
45 Ἡ ὠτίδα πάλιν στρέφεται, λέγει τοῦ καπικάνου·
καὶ λέγει του: « Φουρνόστομε, τίνος τὰ συντυχαίνεις;
Βρωμόστομε, τίνος λαλεῖς καὶ ποῦ τὰ συντυχαίνεις;
Ἐσὺ ποὺ τρῶς ἐκ τὸ πουρνὸν ὀλόωμα τὰ ὀψάρια,
ὁποὺ τὰ ἰδεῖς, κατάπιστα, ὥσπερ τὸν λίθον, πίπτεις·
50 ὁμοιάζεις καὶ τὸν σφόνδυλον, ὥσπερ τὸν φουρνοκόντη.
Οἱ πάντες, κακομάζαλε, τὸ κρέας σου δὲν τρῶσιν,
ὄξω δὲ μόνον μούρμουρες, οἱ σκύλλοι καὶ τὰ ὄρνεα.
Κ' ἐσὺ τολμᾷς περιγελᾷς ἐμένα τὴν ὠτίδα,
ὁποὺ μὲ τρῶν οἱ βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες μεγιστᾶνοι,
55 τ' αὐγά μου πάλι ὀρέγονται ρηγῖνες καὶ κυράδες.
φ. 219r Σιώπα, | κακοτύχερε, ὄρνεον ξερασμένον,
ὁποὺ 'ς τὸ μέσος 'σέβηκες μὲ τ' ἄχρηστον δερμάτι,
ἡ ἀποθήκη τοῦ Μωσῆ, ἀπάκι βρωμισμένον ».

Ἐκεῖνοι οὐκ ἐσίγησαν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,
60 καὶ ὁ κικνέας ἤρξατο τὸν γερανὸν νὰ βρίζῃ:
« Χαρά 'ς μου τον τὸν γερανόν, ὁπού 'λθεν εἰς τὸν γάμον,
μὲ τὸν μακρὺν τὸν σφόνδυλον καὶ μὲ τὲς μαῦρες κάλτζες!
Εἰπέ μοι, κακογέρανε, τί θέλεις εἰς τὸν γάμον,
64 μὲ μαῦρον ἐπιλουρικὸν καὶ μὲ τὲς μαῦρες κάλτζες; |
φ. 219v Ἐσύ 'σαι καμηλόρραχος καὶ κακοπερπατάρης.
Ἐγείρου, ἀνάστα, μίσσευσε καθόλου ἐκ τὴν τάβλα,
ὅτι μεγάλη ἐντροπὴ κάμνεις τῆς συντροφίας,
μελανομαυροφόρετε, Σαρακηνὲ κουτρούλη ».
Εὐθὺς γυρίζει ὁ γερανός, λέγει πρὸς τὸν κικνέα:

---

47 ante λαλεῖς delevi τὰ 49 τὰ : τὸ cod. 55 πάλι : πάλιν cod. 58 ἀπάκι : ἀπάσι cod.

70 « Ἐμὲν τὰ λέγεις, ἐλεεινέ, χαλκέα, μουζομύτη,
ὁποὺ ἔφαγες τὴν θήκην σου, τὸ στάμενον τὸ ξένον,
καὶ τώρα ὅπου νὰ εὕρῃς ὁκάπου παλαιοκάρφι,
ἀπὸ ἐκκλησιὰν εἰς ἐκκλησιὰν ὑπάγεις καὶ καθίζεις,
τάχα νὰ στήσῃς, ἄτυχε, τὸ στάμενον τὸ ξένον;
75 Ψέμα οὐ λέγω, ἄρχοντες, ἐσεῖς ἐβλέπετέ το
πῶς ἀνατρέχει τοὺς γιαλοὺς καὶ τὰ καρφιὰ μαζώνει
κ' ἐμένα ὁ κακοτύχερος τὸν γερανὸν ὑβρίζει,
τὸν κυνηγοῦν οἱ βασιλεῖς μετὰ πολλοῦ τοῦ πόθου,
καὶ τρώγουν καὶ τὸ κρέας μου ζαχαροπιπερᾶτον.
80 Μὰ τὴν ἀλήθειαν τὴν καλήν, θέλω νὰ σὲ ὑβρίσω,
καὶ πάλιν, κακορρίζικε, θέλω νὰ σ' ὀνειδίσω.
φ. 220r Ἐκ τὸ ραγούζιν, ἄθλιε, ὁμοιά|ζεις μὲ δισάκκι·
ἀπὸ τὴν πεῖνα τὴν πολλήν, τὴν ἔχεις, ταπεινέ μου,
ἐκ τ' ἀκρωτήρια περπατεῖς καὶ τὰ νερὰ νὰ τρέχῃς,
85 ἂν τύχῃ κάπου πούπετες νὰ πιάσῃς βελονίδα,
ἐκείνην ἔχεις, ταπεινέ, καὶ πρόγευμα καὶ δεῖπνον.
Εἰ δὲ χιονίσῃ, ἄτυχε, καὶ τὰ νερὰ παγώσουν,
ἀπόκαμες, κακότυχε, κ' ἐγίνης κατευχίτης·
τὴν νύκτα ἐκείνην σώνεσαι, ψοφᾷς, πτωχέ, καὶ πίπτεις·
90 καὶ τὰ κωπέλλια βρίσκουν σε, δένουν σε μὲ τὸν κλῶνον,
καὶ τὸ χωριὸν γυρίζουν σε, τὸν θάνατόν σου παίζουν.
Καὶ ἐσὺ τολμᾷς καὶ μέμφεσαι ἀγερανὸν τὸν μέγαν!
Καὶ πῶς τολμᾷς, κακότυχε, κ' ἐμένα συνερίζεις; »

Ἐκεῖνα οὐκ ἐσίγησαν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,
95 καὶ ὁ γλάρος ἐπεχείρησεν νὰ βρίζῃ τὸ χηνάρι: |
φ. 220v « Χαρὰ 'ς τὴν οἰκοδέσποινα, τὴν χῆνα τὴν μουσούνα,
ὁποὺ βαστᾷ τὴν τζαπεροῦ, τὴν ἀνασκουμπωμένην·
ὀπίσω πρὸς τὸν κῶλόν σου σακκούλι νὰ βασταίνῃς,
γεμᾶτο νέματα ψιλά, τά 'κλεψες τῆς κυρᾶς σου.
100 Ἐγείρου, σύρε, μίσσευσε, ὕπαγε ἐκ τὸν γάμον,
νὰ μὴν ξεσπάσῃς τὸν λαὸν καὶ ἐμποδιστῇ ὁ γάμος,
ψεματοφονορρίκτουσα, μ' ἀλλότρια σου δεμένη ».
Γυρίζ' ἡ χῆνα μὲ θυμόν, καὶ λέγει πρὸς τὸν γλάρον:
« Λεπρέ, λεπρίτα, μισταργέ, δελφινοθαλασσίτη
105 καὶ θαλασσοκοπάνιστε, παλαιοβραχοδαρμένε,
ὡς ψωμοζήτης 'ς τὸν γιαλὸν διαβαίνεις καὶ γυρεύεις

---

88 κατευχίτης : κατεὐθύτης cod. 106 γιαλὸν : αἰγιαλὸν cod.

βρῶμα νὰ παρηγορηθῇς, τὴν πεινάν σου τὴν τόσην.
Εἰ μὲν πολλάκις οὐκ εὑρῇς πτώματα εἰς τὴν ὥραν,
σηκώνεσαι, ὦ βαρυόμοιρε, κ᾽ εἰς τὸ βουνὸν ὑπάγεις
110 καὶ σκούληκας προγεύεσαι, κανθάρους γιοματίζεις
φ. 221r πολλάκις, ὡς ἐγνώρισα, τοὺς χρό|νους τοὺς ἠξεύρεις.
Οἱ πάντες ὅσοι σ᾽ οἴδασιν, λέγουν σε κατεργάρη,
ἔπαιξες καὶ τὰ ρουχά σου κ᾽ ἔχασές τα ᾽ς τὸ ζάρι·
καὶ τώρα, κακορρίζικε, ἐμένα κατακρένεις.
115 Ἂν δὲν σιγήσῃς τὸ λοιπόν, θέλω σὲ καταβρίσει·
διαλαλητὴν μὲ τὴν φωνήν, μεσημβριανὲ μὲ τ᾽ ἄστρα,
ἀτζίγγανε, κακότυχε, ἀκάθιστε, μαυρέα.
Τολμᾷς ἐσὺ περιγελᾷς τὴν λυγερὴν τὴν χῆνα,
τὴν χυμευτὴν καὶ πάντερπνην, παλατοπαιδευμένην; »

120 Αὐτεῖνοι οὐκ ἐσίγησαν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,
ἡ ὄφια πάλιν ἄρχισε νὰ βρίζῃ τὸ παώνι: |
φ. 221v « Παώνι, σαπροπόδαρο, Φράγκε μὲ τὸ καπάσι,
ὁμοιάζεις χήρα θλιβερή, μετὰ τὸ μοιρολόγι.
Σηκώσου, φεῦγε, μίσσευσε, ἀπὸ τὸν γάμον τοῦτον,
125 ποσῶς οὐκ ἔχεις ἡδονήν, τὸν γάμον νὰ τιμήσῃς
μὲ τὴν φωνὴν τὴν θλιβερὴν καὶ μὲ τὸ μοιρολόγι.
Σύρε, μοιρολογίστρια, εἰς λείψανα συντρέχου,
νὰ κλαίγῃς, νὰ μοιρολογᾷς καὶ νὰ σὲ διακονοῦσιν.
Ἐκ τὴν χαρὰν τοῦ βασιλέως φεῦγε, μὴν στέκῃς ὅλως,
130 νὰ μὴν σ᾽ ἀκούσῃ ὁ βασιλεὺς καὶ φέρῃς τον εἰς λύπην ».
Ἐγύρισεν ἡ πάωνος καὶ πρὸς τὴν ὄφια λέγει:
« Μωρὴ βρωμοχνωτόστομη καὶ μυριοκαπνισμένη,
νομίζεις σὰν ἐκάπνιζες κ᾽ ἔκαυσες τὰ σκουμπριά σου
ἐκ τὴν πολλήν σου μεθυσιὰ ὅλως καταβρωμοῦσιν.
135 Πιστεύεις δὲν σὲ ἠξεύρομεν τὸ πόθεν ἔζῃς πάντα;
Τὸ περιγιάλι τὸν γιαλόν, ὁποὺ δελφῖνοι τρέχουν,
νὰ πιάσῃς πούπετε σκουμπρίν, τάχα νὰ τὸ καπνίσῃς,
νὰ δώσῃς τὸν πραγματευτήν, νὰ πάρῃ νὰ πηγαίνῃ.
φ. 222r Οὐ μὴν | τὸ λέγω ψέματα, οἱ πάντες τὸ θωροῦσιν,
140 τοὺς τόσους χρόνους πάντοτε τὴν θάλασσα νὰ τρέχῃς,
νὰ λούγεσαι, νὰ πλένεσαι, ὅλη νὰ κολυμπάῃς.
Καὶ τὸ φουστάνι τὸ φορᾷς, ἐκ τὸν καπνὸν ἐκεῖνον

107 *βρῶμα* : *βρώματα* cod. 128 *διακονοῦσιν* : *διηκονούσιν* cod. 135 *ἔζῃς* : *ἔζησες* cod.

ἀκόμη οὐκ ἐκαθάρισεν· τί νὰ εἰπῇς οὐκ ἔχεις!
Ἀκόμη καὶ τὸ πέρπυρον, τὸ εἶχες ἀρραβῶνα,
145 κρατεῖς το εἰς τὴν γλῶσσά σου, ποσῶς οὐκ ἀπολεῖς το,
καὶ βλέπει τ᾽ ὁ πραγματευτὴς κ᾽ ἔχει παρηγορίαν,
ὅτι, ἂν οὐκ ἤθελες ἐλθεῖν τάχα νὰ τὸ πληρώσῃς,
ἐκ τὸ δουκᾶτο τό ᾽κοψες καὶ τὸ χαροκοπήθης.
Καὶ τώρα, παλαιοξέρασμα καὶ μυριοκαπνισμένο,
150 ἐμένα κατεμέμφεσαι τί θέλω εἰς τὸν γάμον,
πὼς εἶμαι σαπροπόδαρη, εἶμαι μοιρολογίτρια;
Ἐγὼ ὁμοιάζω Φράγκισσα μὲ πλουμιστὸ καπάσι;
Ἐμένα ἔχουν βασιλεῖς ἀπέσω ᾽ς τὰ παλάτια,
τ᾽ ἀβγά μου πάλιν τρώγουν τα τῶν εὐγενῶν γυναῖκες,
155 διὰ νὰ μυρίζουν ἔμορφα τὰ χνῶτά τους ὡς μόσχος,
καὶ τὰ φτερά μου κάμνουσι πάλιν χρυσᾶ ριπίδια. |
φ. 222v Κ᾽ ἐσὺ τολμᾷς περιγελᾷς ἐμένα τὴν παώνα; »

Αὐτὰ οὐκ ἐσιγήσασιν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,
κ᾽ ἡ νυκτερίδα ἄρχισε νὰ βρίζῃ τὸ περδίκι:
160 « Εἰπές με, κυρὰ πέρδικα, τί θέλεις εἰς τὸν γάμον
κ᾽ ἔκατζες ὡς κουβουκλαρεὰ ἀπανωθὲν τῶν ἄλλων;
Ἠξεύρομέν σε, ταπεινή, πάντων ὑπάρχεις πόρνη,
ἐκ τὰ ποδάρια φαίνεσαι ὅτ᾽ εἶσαι ματωμένη·
ὅπου καθίσῃς νὰ λαλῇς, τοὺς καύχους σου μαζώνεις,
165 στριγγίζεις καὶ μαζώνονται, βάλλεις τους καὶ μαλώνουν.
Καὶ δὲν ἐντράπης νὰ ξευγῇς εἰς τὴν χαρὰν ἐτούτη;
Ἀσήκω, φύγε, μίσσευσε, μὴν κάθεσαι ᾽ς τὸν γάμον,
ἐμεῖς γυναῖκα ἄχρηστον δὲν θέλομεν ᾽ς τὸν γάμον ».
169 Γυρίζει εὐθὺς ἡ πέρδικα, λέγει τῆς νυκτερίδας: |
φ. 223r « Μωρὴ βρωμοστομόχνωτη, νὰ εἰπῇς οὐδὲν σὲ ξεύρουν;
Ἠξεύρεις, ὅταν ἔστεκες ἀπάνω ᾽ς τὰ μηχάνια,
κ᾽ ἐκάπνισεν ἡ ράχη σου ἐκ τοῦ καπνοῦ τὴν βίαν,
κ᾽ ἔφαγες τὴν ὀμπροστινὴν τὴν τζούπαν, τὴν ἐφόρειες,
καὶ πρὸς τὸ Μέγα Σάββατον οὐκ εἶχες τί ν᾽ ἀλλάξῃς.
175 δι᾽ αὐτὸ νύκτα σηκώνεσαι καὶ ἐξηβγαίνεις ἔξω,
καὶ τὴν ἡμέρα κρύβεσαι, νὰ μὴν σὲ θεωροῦσιν.
Οὐ μὴν τὸ λέγω ψέματα, οἱ πάντες τὸ θωροῦσιν,
πὼς ἔναι μαύρ᾽ ἡ ράχη σου καὶ ἡ κοιλιά σου καίεται·
τὸ ἄσπρο αὐτὸ τὸ μπάλωμα ἀπὸ λινὸ πανίτζιν.

145 *γλῶσσα* in marg. addidit cod ex corr. 175 ante *νύκτα* delevi *τὴν*

180 Ἐμένα πῶς ἐτόλμησες κ' ἐσυκοφάντησές με,
ὅτ' εἶμαι πόρνη ἄτυχη καὶ χειροτέρα πάντων;
Ἐγὼ τὲς σκάλτζες, τὲς φορῶ, εἶναι καὶ σκαρλατένιες·
ἔχω καὶ χείλη κόκκινα, μάτια πλουμισμένα.
Πρέπουν με καὶ οἱ σκάλτζες μου, ὡς πέρδικα ὁποὺ εἶμαι,
185 καὶ τὸ μαντί μου ποὺ φορῶ ὁπόθεν καὶ ἂν εἶμαι,
ὁμοιάζει μου καὶ πρέπει μου ὡς εὐγενὴς ὁποὺ εἶμαι·
τὸ δὲ φωνάζω πάντοτε εἰς ὅλα τ' ἀκρωτήρια, |
φ. 223v οὐδὲν λαλῶ τοὺς καύχους μου, οὐδὲ κακοὺς ἀνθρώπους·
ἀμμὴ πουλλάκια ἔκαμα μονόκοιλ' εἰκοσιάδα,
190 καὶ ὁ πετρίτης ἀσεβὴς ὀλίγον κατ' ὀλίγον
ἐπῆρέ μου τὰ δώδεκα, κ' ἔκαψε τὴν καρδιά μου.
Καὶ ἂν περπατῶ καὶ ἂν κάθωμαι καὶ πέτωμαι πολλάκις,
μανθάνω καὶ διδάσκω τα ὅλα μου τὰ πουλλία,
νὰ κάθωνται 'ς τὸ πλάγι μου, μὴ τά 'βρῃ ὁ πετρίτης
195 νὰ μοῦ τὰ πάρῃ, δεύτερον νὰ κάψῃ τὴν καρδιά μου.
Ἐμένα πάλ' οἱ βασιλεῖς εἰς γεῦμά τους μὲ θέτουν,
οἱ ἄρχοντες οἱ εὐγενεῖς προγεύματα καὶ δεῖπνα.
Ἐσὺ δὲ πῶς ἐτόλμησες κ' ἐκατηγόρησές με;
Νὰ σ' ἐγκαλέσω 'ς τὸν ἀετόν, τὸν μέγαν βασιλέα,
200 ποντίκι κακορρίζικον καὶ νυκτοπερπατάρη,
καὶ ὁρίσῃ σε τοῦ νὰ γενῇς ἀόρατον ἐκ τὸν κόσμον
ἐτοῦτον τὸν γλυκύτατον, 'ς τὰ σκοτεινὰ νὰ πάγῃς
καὶ νὰ ποιῇς τὰ τέκνα σου δύσκολα καὶ βαρέα».

Ταῦτα οὐκ ἐσιγήσασιν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,
205 ὁ καρκαξᾶς ἀπήρξατο ἐβρίζει τὸ ὀρνίθι: |
φ. 224r «Ὀρνίθι κουρουνόμυαλον καὶ μυξοσκατοφάγον,
πολιτικὴ ἀνδιάντροπη μὲ τὸ πολὺ φουκάρι,
ὁποὺ πορνεύεις φανερά, μᾶλλον μὲ τοὺς υἱούς σου·
μωρὴ κωπελλορρίκτουσα καὶ πόρνης θυγατέρα,
210 ποὺ κάμνεις κύρην καὶ παιδιὰ νὰ σπαθοκαταλιοῦνται·
καὶ τώρα ὑβρίζεις, μέφεσαι, ἐμένα κατακρένεις;»
«Ἄκουσε, κακομάζαλε, φράρο βραχοδαρμένε,
ἐγὼ πουλλάκια τὰ γεννῶ, μὲ χάδια τ' ἀναθρέφω,
καὶ γένονται ἐπίσκοποι, ἔξαρχοι καὶ παπάδες
215 καὶ βαρβαριῶται κώπελλοι, κουρτέσσοι ἀντρειωμένοι,
καὶ περπατοῦν εὐγενικά, παλαταναθρεμμένοι.

206 μυξοσκατοφάγον : μυξοσκατοφάγην cod. 212 φράρο : φράρα cod.

Ἐμένα πάλιν, καρκαξᾶ, ἰδὲς τὸ τίς μὲ τρώγει:
οἱ βασιλεῖς κ' οἱ ἄρχοντες, οἱ πάντες τῆς Συγκλήτου,
219 καὶ ἡ ἡδονή μου νόστιμη ἁπάντων τῶν ὀρνέων. |
φ. 224v Κ' ἐσὺ τολμᾷς, ἀκτένιστε, ἐμὲ νὰ κατακρένῃς;»

Ἐκεῖνοι οὐκ ἐσιγήσασιν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,
παραγιαλίτης ἄρχισε ἀφασιανὸν νὰ βρίζῃ:
«Ὁποὺ σὲ βλέπει, ἀφασιανέ, ὅτι φορεῖς τὸ ροῦχο
μὲ τὲς περίσσες τὲς ὠχρές, μὲ τὰ πολλὰ κομμάτια·
225 κομμάτι ἔχεις κίτρινον καὶ κόκκινον καὶ μαῦρο
καὶ γερανέο καὶ πράσινον, ὀξύ τε καὶ γαλάζιο,
νὰ εἰπῇ εἶσαι ἀρχοντόπουλλον, ἀπὸ τοὺς εὐγενάδες,
ἢ ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν, ἐκ τοὺς Φουσκοματάδες,
ἢ ἀπὸ τὰ Βελάγραδα, ἀπὸ τοὺς Ἀβαστάδες.
230 Κ' ἐσύ 'σαι ἐκ τὴν Μεσοφωνιά, καπήλισσας κωπέλλι.
Καὶ ἀπέθανεν ἡ μάννα σου, καὶ ἀφῆκέ σε λογάρι,
φ. 225r καὶ ἀγόρασες τὸ ροῦχο αὐτό, φορεῖς καὶ | καμαρώνεις
καὶ λέγεις σεβαστοῦ παιδὶ εἶσαι ἐκ τὴν Νικαία.
Σήκω, λοιπόν, μὲ τὸ καλόν, φεῦγε ἀπὸ τὸν γάμον,
235 μὴν ρίξουν τὸ καπάσι σου καὶ βρέξουν καὶ τὸ ροῦχον,
ὅτι κωπέλλι ἄχρηστον, καπηλαναθρεμμένον,
ἐμεῖς οὐδὲν τὸ χρήζομεν νὰ κάθεται κοντά μας».
Ἀφασιανὸς ἐγύρισε καὶ λέγει πρὸς ἐκεῖνον:
«Ἐμὲν τὰ λέγεις, ἐλεεινέ, χλίτα, παραγιαλίτη;
240 Δὲν εἶσαι σὺ τζαγγάρου υἱὸς τοῦ πετζοκαταλύτη,
ὁποὺ ἐκαθέσουν κ' ἔρραφτες μὲ τὴν χοιρνὴ τὴν τρίχα,
κ' ἐγέλασες ὀκάτιναν κ' ἔδωκέ σου λογάρι
καὶ ἀγόρασες τὴν ἁλυκήν, κ' ἐγίνης ἁλυκάρης;
Καὶ ἀστόχησεν ἡ θάλασσα κ' ἐγίνεσουν ρημάδι,
245 μυριοχρεωμένος, ἄτυχος καὶ μυριωνειδισμένος;
Οἱ χρεωφειλέτες σύρνουν σε, τὰ πέρπυρα νὰ δώσῃς,
κ' ἐσὺ κομπώνεις, λέγεις τους ὅτι κρυμμένα τά 'χεις.
Καὶ ὁποὺ καθίσῃς, ἄτυχε, εἰς ἄμμο ἢ σ' ἀκρωτήρι,
σηκώνεις τὸ κεφάλι σου καὶ πάλιν κροῦς το κάτω,
250 καὶ λέγεις ὅτι ἀστόχησες, τὸν τόπον ὁποὺ τὰ εἶχες, |
φ. 225v καὶ μὲ τὰ ψέματα, ἄτυχε, γελᾷς τοὺς χρεωφειλέτες.
Ἐγὼ δὲ λέγω ψέματα, οἱ πάντες τὸ γινώσκουν,
ὅτι τζαγγάρου υἱὸς εἶσαι, τοῦ πετζοκαταλύτη,

233 post εἶσαι delevi μέσα 248 ἄμμο : ἄμμον cod.

καὶ τὸ κεφάλι σου νὰ σῇς, ὁπόθεν καὶ ἂν εἶσαι,
255 *τοὺς χρεωφειλέτες νὰ γελᾷς, δὲν εἶναι ὁ τόπος τοῦτος,*
καὶ πάντα τρέχεις, περπατεῖς, γελᾷς τους καὶ διαβαίνεις.
Καὶ ἐμένα ἐκατέκρινες πὼς εἶμαι σοφομύτης,
ὁκάποιας κακορρίζικης καπήλισσας κωπέλλι,
καὶ ἀπέθανεν ἡ μάννα μου καὶ ἀφῆκέ με λογάρι;
260 *Πάντες ἐσὲν ἠξεύρουν σε, καὶ ἐμὲν γνωρίζουσί με.*
᾿Απ᾿ αὐτὰ τὰ ποδήματα, τὰ φόρειες ἀπὸ πρῶτα,
καὶ τὸ φουστάνι τό ᾿βαλες, ὄντα ᾿σουν ἁλυκάρης,
ἄλλον ποτὲ ᾿ς τὴν ῥάχην σου οὐκ εἶδα νὰ τ᾿ ἀλλάξῃς.
Κ᾿ ἐσὺ γελᾷς καὶ μέφεσαι τ᾿ ὀρεκτικόν μου ῥοῦχον,
265 *ἀκόμη καὶ τὸ σκιάδι μου, ὁπὄχω ᾿ς τὸ κεφάλι,*
ποὺ ὁ βασιλεὺς μὲ τὄδωσε, ὡς εὐγενής, ὁπού ᾿μουν;
φ. 226r *Αὐτὸς ὑπάρχει ἐξάδελφος τοῦ γέρου τοῦ | πατρός μου,*
καὶ ἂν τὸ εἴπω, ταπεινέ, ἐκκόπτει τὴν οὐράν σου,
νὰ ποίσω τὴν ὑπόληψιν καὶ τὴν ἀπαιδευσιά σου».
270 *᾿Ετράπηκεν ὁ ταπεινός, λέγω ὁ παραγιαλίτης,*
νὰ κρυβηθῇ ἐσηκώθηκεν, μήπως τὸν ἀτιμώσουν.
Καὶ ὥρισεν ὁ ἀετός, ὁ μέγας βασιλέας,
καὶ τὴν οὐράν του ἐξήσπασαν, τὴν μύτην του τσακίσαν.
῞Ωρισε καὶ ἀπολύσαν τον, νά ᾿ναι σημαδεμένος,
275 *νὰ τὸν γινώσκουν ἅπαντες καὶ νὰ τὸν ἀτιμώνουν·*
καὶ μ᾿ ἐτροπὴν ἐξέβηκεν ἐκ τὴν χαρὰν ἐκείνην.

Τότες ἐβγαίνει πασιγός, περιγελᾷ τὴν κίσσαν:
«Μελανομύτα, τζαπεροῦ, ἀσκημοποδαροῦσα,
δούλη καὶ σκλάβα τῶν Φραγκῶν, τί θέλεις εἰς τὸν γάμον;»
280 *῾Η κίσσα εὐθὺς ἐγύρισεν καὶ λέγει πρὸς ἐκεῖνον:*
«᾿Ατζίπωτε, ἀδιάντροπε, ἐμὲν τὰ συντυχαίνεις; |
φ. 226v *᾿Εσύ ᾿σαι τζακανᾶ παιδί, τοῦ μυριοχριωμένου,*
ὁπὄφαγες τὴν θήκην σου, τὰ δώδεκα δουκᾶτα,
καὶ τὸ σακκούλι ἐπούλησες, ἀλλὰ καὶ τὸ κοπίδι,
285 *καὶ ἀγόρασες τὴν τζαπεροῦ, ὡς πρῶτον τὸ κορίτζι,*
ὁπὄχει τὰ μπαλώματα, κ᾿ ἐσὺ τὸ καμαρώνεις,
ὁπὄχει κόκκινον ὀμπρὸς καὶ μαῦρον ἀπὸ κάτω,
ὀπίσω πρὸς τὴν ῥάχην σου ἐμπάλωμα γαλάζιο.
᾿Εκ τὴν πτωχείαν, τὴν ἔχετε, φορεῖς τὲς μαῦρες σκάλτζες.
290 *῾Ως ἔτυχεν, οὐκ ἔχετε ψωμὶ ποτὲ νὰ φᾶτε,*

---

257 *σοφομύτης : σοφωνίτης* cod.

κ᾿ ἐμάθετε καὶ τρώγετε χωρὶς ψωμὶ τὸ ψάρι.
Πάντως, ἂν λέγω ψέματα, οἱ πάντες τὸ θωροῦσιν
τὸ πῶς καθέζεσ᾿, ἄτυχε, εἰς πέτρα στεφανέα,
καὶ βλέπεις τὰ ψαρόπουλλα, αὐτὴν τὴν ἀθερῖνα,
295 *καὶ ἂν ἔχῃς δρόμον νὰ λαλῇς, ἀφίνεις την καὶ φεύγει·*
εἰ δὲ καὶ λάχῃ νὰ σταθῇς, ν᾿ ἀναπαυτῇς δαμάκι,
εὐθὺς βουτᾷς καὶ παίρνεις την καὶ τρώγεις την ὁλώμη,
ὡς ἐσυνήθισες, πτωχέ, ᾿ς τὸ πατρικόν σου σπίτι.
῎Αν δὲ πολλάκις καὶ σ᾿ εὑρῇ τινὰς νὰ σὲ πιάσῃ,
300 *σφάζει σε μὲ τὸ πέρπυρον, βάνει σε ᾿ς τὸ πουγγί του,*
φ. 227r *ὡς θυγατέρα | τάχατες τοῦ κατζανᾶ φιλεῖ σε.*
Κ᾿ ἐσὺ τολμᾷς καὶ βρίζεις με τὴν ἔμορφην τὴν κίσσα;
᾿Εγὼ Ρωμάνου εἶμαι παιδὶ κ᾿ ἐκλέψασί με Φράγκοι,
— νὰ εἰπῶ διατ᾿ ἤμουν ἔμορφη, καὶ τί νὰ τὸ καυχοῦμαι; —
305 *῎Εμαθα τὰ ῥωμέϊκα, τὰ φράγκικα ὁμοίως.*
᾿Εσύ, τρελή, τραυλόγλωσση καὶ τραυλοκηλαδοῦσα,
στέκεις καὶ κατελέγχεις με, χωρὶς νὰ μὲ γνωρίσῃς.
᾿Εμὲν ᾿ς τὴν Πόλι φέρνουν με μέσα εἰς τὸ κλουβάκι,
κ᾿ ἐσύ, πουλλὶ κακότυχον καὶ γοφοζαρωμένον,
310 *ὅλως ἐμὲν περιγελᾷς. ῎Αφρον τε, πῶς τὸ ποῖκες;*
῞Ομως οὐ μὴν τὸ βαρεθῶ, ὀψαροπούλλου τέκνον,
πὼς μ᾿ ἀγαποῦν οἱ ἄρχοντες καὶ πὼς περνᾷ ἡ τιμή μου,
διατ᾿ ἤμουν ἀπὸ εὐγενικόν, εἶμαι τετιμημένον·
τιμοῦσι καὶ μ᾿ εὐχαριστοῦν, ὡς ἄρχοντας ὁποὺ εἶμαι».

315 *᾿Εκεῖνα οὐκ ἐσιγήσασιν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,*
καὶ ὁ λούπης ἐπεχείρησεν νὰ βρίζῃ τὸ γεράκιν: |
φ. 227v *«῏Ηλθες, φονέα καὶ ληστή, λυκοαιματοπότη*
καὶ συγγενεσαρκόφαγε· τί θέλεις εἰς τὸν γάμον;
Νὰ ποίσῃς καὶ τὴν πέρδικα, τρυγόνα, ἀφασιανόν τε,
320 *τὴν ὄρνιθα, τὴν κίσσαν τε καὶ μᾶλλον τὸ ὀρτύκιν,*
καὶ τὰ μικρὰ φασόπουλλα νὰ φύγουν ἐκ τὸν γάμον;
Φεῦγε, διώκτη, τύραννε, σκύλλε αἱματοπότη,
μήπως τ᾿ ἀκούσῃ ὁ βασιλεὺς καὶ βγάλῃ τὰ πτερά σου».
Γυρίζει εὐθὺς ὁ γέρακας καὶ λέγει πρὸς ἐκεῖνον:
325 *«᾿Εμὲν τὰ λέγεις, ἄθλιε, κ᾿ ἐμένα κατακρένεις,*
ὁποὺ εἶμαι δόξα καὶ τιμὴ ὅλων τῶν βασιλέων,
ποὺ μὲ βαστοῦν ᾿ς τὰ χέρια τους μὲ τὰ χρυσᾶ κουδούνια

---

317 ante *φονέα* delevi *καὶ σὺ* 318 *συγγενεσαρκόφαγε : σὺκενέσαρκόφαγε* cod.

καὶ κυνηγοῦν καὶ χαίρονται μᾶλλον καὶ καμαρώνουν;
καὶ πιάνω τὰ περδίκια, ἀφασιανοὺς καὶ ὀρτύκια,
330 καὶ ἄλλα, ὅσα χρήζουσιν ὅλοι οἱ μεγιστᾶνοι;
Κ' ἐσύ, βρωμοκακότυχον, μυριοκατησχυμμένον,
ὁποὺ ποτέ, κακότυχε, ἡ πεῖνα δὲν σὲ λείπει,
ἀμμὴ στέκεσαι ὁλημερὶς 'ς τὴν ἄκρα 'ς τὸ ἀκρωτήρι,
334 μὴ νὰ εὑρῇς ποθὲν τζιμί, νὰ σκύψης νὰ τὸ πάρῃς, |
φ. 228r νὰ βάλῃς 'ς τὴν κοιλία σου, μὴν λιγωθῇς καὶ πέσῃς
ἀπὸ τὴν πεῖνα, ἄθλιε, ὁπὄχεις καθημέραν».

'Εκεῖνα οὐκ ἐσιγήσασιν τὴν ὄχλησιν, τὴν εἶχαν,
ἡ κουκουβᾶς ἀρχίνησε νὰ βρίζῃ τὸ ὀρτύκι:
«Ὅταν στραφῶ καὶ νὰ σὲ ἰδῶ, ὀρτύκι, εἰς τὸν γάμον,
340 νὰ εἶσαι μικροπόδαρον, νὰ εἶσαι μουκουλᾶτον,
νὰ εἶσαι ὅλον τῆς πομπῆς καὶ μιτζοποδαρᾶτον,
ὡς τὸ χαλάζι νὰ πετᾷς, ὡς κούρβουλον νὰ πέφτῃς,
καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ ἀμπελικοῦ νὰ σὲ κλωτζοπατοῦσιν,
καὶ νά 'σαι πάντ' ἀδύνατον, μυριοκατησχυμμένον,
345 καὶ τὰ ταξίδια σου μικρά, τὸ πέταμά σου ὀλίγον,
καὶ δὲν ὑπάγεις πούπετε, νὰ πέσῃς νὰ ψοφήσῃς,
ἀμμ' ἦλθες καὶ ἐκάθισες ἐν μέσῳ τῆς τραπέζης». |
φ. 228v Καὶ τὸ ὀρτύκι στρέφεται, τῆς κουκουβάγιας λέγει:
«'Εμὲν τὰ λέγεις, κουκουβᾶ, ἐμὲν τὰ συντυχαίνεις;
350 'Εγὼ οἶδά σε καὶ ξεύρω σε, τίνος καὶ πόθεν εἶσαι».
«Καὶ τί τὸ ξεύρεις, ἔφησεν ἡ κουκουβᾶς, ὀρτύκι;».
«'Ηξεύρω σε, κακότυχη, ἐκ Ζαγορὰν ὑπάρχεις,
ὁκάποιας σαλοπαπαδιᾶς, ἐκ τὸ χωρίο τῆς Ρίμνης.
Κατηγοροῦν, ἀναγελοῦν τὸν ταπεινόν σου κύρην,
355 διὰ σέν, μεγαλοκέφαλη, σκοτεινοπερπατοῦσα,
ἀπὸ τροπῆς του ὁ κύρης σου, ὁ πτωχοπαπαδάκης,
ἔποικεν σχῆμαν ἄθλιος κ' ἐσέβηκεν 'ς τὸν ὄρθρον.
Τότες, ἀφὸν ἀπέθανε, ἄτυχη, ὁ πατήρ σου,
ἐπαύσασιν οἱ προσφορές, δὲν ἔχεις τί νὰ φάγῃς,
360 καὶ πλέον δὲν ἠμπόρεσες νὰ πρήξῃς τὴν κοιλιά σου.
'Απὸ τὴν πεῖνα κρύβεσαι, καὶ ὁλημερὶς κοιμᾶσαι,
τὴν νύκτα, πάλιν, γέρνεσαι, νὰ πᾷς νὰ διακονίσῃς,

331 ante μυριοκατησχυμμένον delevi καὶ 335 βάλῃς : πέσῃς cod. 344 μυριοκατησχυμμένον : μυριοκατησχισμένον cod. 352 ante Ζαγορὰν delevi τὴν 362 διακονίσῃς : δικονήσεις cod.

ἢ νά 'βρῃς, πάλιν, κάνθαρον ἢ ποντικὸν ν' ἁρπάξῃς,
νὰ φάγῃς, κακορρίζικη, νὰ πρήξῃς τὴν κοιλιά σου».

365 'Εκεῖνα οὐκ ἐσίγησαν τὴν ὄχλησιν, ὁποὺ εἶχαν, |
φ. 229r ὁ κόρακας ἀρχίνησε, τὴν περιστέρα βρίζει:
«Ὦ περιστέρα ταπεινή, τί θέλεις εἰς τὸν γάμον
καὶ δὲν ὑπᾷς 'ς μνημόσυνα, νὰ φᾷς, νὰ μακαρίσῃς,
νὰ λάχῃ πούπετε σπυρὶ σιτάρι νὰ τ' ἁρπάξῃς
370 ἐκ τοῦ νεκροῦ τὰ κόλλυβα, ἂν τύχῃ νὰ τοῦ πέσῃ,
καὶ νὰ φωνάξῃς θλιβερά, νὰ τοῦ μοιρολογήσῃς;
'Ασήκω, φεῦγε, μίσσευσε ἐκ τὴν χαρὰν ἐτούτην,
μήπως τ' ἀκούσουν καὶ λαλεῖς, καὶ βάνῃς τους σὲ λύπην».
Κ' ἡ περιστέρα γύρισε καὶ λέγει πρὸς ἐκεῖνον:
375 «'Αράπη καὶ Σαρακηνέ, μαυρέα, κακομύτη,
ἐμὲν τὰ λέγεις, ἄτυχε, σκοτειδιμαυρισμένο,
καὶ δὲν τηρᾷς, κακότυχε, τί θεωρίαν ἔχεις;
Καὶ δὲν πηγαίνεις ποθενὰ νά 'βρῃς καμμιὰ μουρσία,
379 νὰ εὕρῃς παλαιογάδουρον, νὰ γλείψῃς τὰ πλευρά του, |
φ. 229v ὡς τό 'ποικες εἰς τὸν καιρὸν τῆς Κιβωτοῦ τοῦ Νῶε,
ὁπού 'βρες, κακορρίζικε, τὰ ψοφισμένα ζῷα,
τὰ βρωμισμένα κτήματα, κ' ἔπρηξες τὴν κοιλιά σου;
Τί γὰρ οὐ λέγω ψέματα, οἱ πάντες ξεύρουσίν το.
'Εκ τὴν κατάρα τοῦ Νωέ, ἐκ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον,
385 οἱ πάντες σὲ σιχαίνονται καὶ καταδιώχνουνέ σε.
Κλέπτη καὶ κακορρίζικε, φεῦγε ἀπὸ τὸν γάμον,
σύρε νὰ εὕρῃς πούπετε γεωργὸν νὰ τὸν γελάσῃς,
ν' ἀνοίξῃς τὸ δισάκκιν του, νὰ κλέψῃς τὸ ψωμίν του».
'Ο κόραξ, ὅταν ἤκουσε τὰς ὕβρεις τὰς μεγάλας,
390 μεγάλως τὸ ἐντράπηκεν κ' ἐξέβην ἐκ τὸ μέσος.

Τότες ἡ πάπια ἔβγηκεν, ἐκάθισε 'ς τὸ μέσος·
πρὸς τὸν σμυρίλιον ἤρξατο, λέγει τοιούτους λόγους:
«Σμυρίλιο κακοθώρετο, ἀτυχοκαπνισμένο,
394 πομπὴ καὶ γέλιο τῶν πουλλιῶν, μὲ τὰ λιανὰ ποδάρια, |
φ. 230r κρατιέσαι ἀρχοντόπουλλον καὶ ἀπὸ μεγάλο γένος,
διατὶ ἔχεις τὸ κορμὶ λιγνὸν καὶ γλήγορες ἐλάτες,
καὶ περπατεῖς καὶ κυνηγᾷς καὶ ἀδικεῖς τοὺς πάντας.
Καλὰ καὶ ἂν εἶσαι κυνηγός, ἐγὼ δὲν σὲ φοβοῦμαι.

368 'ς : εἰς cod. 383 οὐ : ε cod. 385 σιχαίνονται : συνχένονται cod.

Σύρε νὰ πιάσῃς πούπετε σπουργίτη ἢ σπιτζάρι,
400 *ἢ ἀπ' τὰ μικρότερα πουλλιά, καὶ φεῦγε ἐκ τὸν γάμον».*
Γυρίζει ὁ σμυρίλιος καὶ λέγει πρὸς τὴν πάπια:
«Τίνος τὰ λές, βρωμόπαπο, τίνος τὰ τζαμπουνίζεις;
Λέγεις ὅτι εἶμαι κυνηγός, ἔχω τὴν ἐξουσίαν,
διατ' εἶμαι ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες καὶ πρώτους τῶν ὀρνέων
405 *καὶ ἐκ τοὺς συμβουλάτορας, οἱ πάντες τὸ γινώσκουν.*
Τί γὰρ οὐ λέγω ψέματα, οἱ πάντες τὸ ἠξεύρουν.
Ἔχω ξιφτέρι ἐξάδελφον καὶ θεῖον τὸν πετρίτην,
καὶ πάππον τὸν μηλάδελφον, μᾶλλον τὴν γερακῖνα.
Κ' ἐπῆράν με ἐκ τὸν βασιλέα, εἴ τι φανῇ νὰ τρώγω,
410 *σπουργίτες, κίχλες, κόσσυφας, ἀσκορδαλοὺς καὶ ἄλλα.*
Κ' ἐσὺ μὲ καταμέμφεσαι, πάπια σεισοκώλα,
κουτζούρα, κακορρίζικη καὶ στραβοποδαροῦσα;
Ἀσήκω, φεῦγε, μίσσευσε, σύντομα ἐκ τὸν γάμον, |
φ. 230v *μὴν βάλω ἀπὸ τὸ γένος μου νὰ σὲ κλωτζοκοπήσῃ,*
415 *ἤ, ἂν εἰπῇς πλειότερον, τζακίζουν τὰ πλευρά σου».*
Ἡ πάπια, πάλιν, δεύτερον οὕτως ἀπολογήθη:
«Τί 'παίρνεσαι 'ς τὸ γένος σου καὶ τί μᾶς φοβερίζεις;
Ἔχω κ' ἐγὼ ἐκ τὸ γένος μου πλῆθος πολὺ μ' ἐμένα.
Ἔχω ὠτίδα ἀδελφή, μάμμη τὴν γραῖα τὴν χῆνα,
420 *τὸν γλάρον καὶ τὴν ὄφια πρῶτά μου ἐξαδέλφια,*
τὴν ὄρνιθα, τὸν πασιγὸν ἔχω ἀδελφοποιτάδες,
καὶ ὅλα τὰ ἐπίλοιπα, τὸ πλῆθος τῶν ὀρνέων
ἔχω τους εἰς βοήθειαν θέλετε σὲ μαλέα.

Ἀσκορδιαλός, ὡς ἤκουσε τῆς πάπιας τὰ λόγια,
425 *ἐξέβηκεν, ἐκάθισεν κοντά της καὶ καθίζει:*
«Χαρὰ 'ς τὴν πάπια, λέγει της, τὴν φιλοσοφωτάτην,
τὴν εὐγενοῦσα, τὴν καλήν, μὲ τὸ μεγάλον γένος».

Σπουργίτης καὶ ὁ κόσσυφας ἐκάθονταν κοντά του,
ἀνάγκαζαν τὸν σκορδιαλόν, διὰ νὰ φιλονικήσῃ
430 *καὶ νὰ γκαρδιώσῃ τὸν λαόν, τὸ πλῆθος τῶν ὀρνέων.*
Ἤρξατο δὲ ὁ σκορδιαλός, τοιούτους λόγους λέγει: |
φ. 232r[1] *«Ἀκούσατε ὅλα τὰ πουλλιὰ καὶ πλῆθος τῶν ὀρνέων,*

400 *ἀπ'* : *ἀπὸ* cod. 406 *οὐ* : *ε* cod. 407 *ξιφτέρι* : *ξιφτέριν* 409 ante *φανῇ* delevi *με*

[1] Τὸ φύλλον 231r - 232v καταλαμβάνουν ὁλοσέλιδοι ἀναπαραστάσεις πτηνῶν.

ἐσεῖς καλὰ ἐγνωρίζετε, ὅλα κατέχετέ τα,
τὸ πὼς ὁ μέγας βασιλεὺς εἰς τὴν χαρὰν ἐτούτην
435 *ἐκάλεσε 'ς τὴν τάβλα του, 'ς τὸν γάμον τοῦ παιδιοῦ του,*
ὅλον τὸ πλῆθος τῶν πουλλιῶν, μικρά τε καὶ μεγάλα.
Ἀτός του μᾶς ἐκάλεσεν κ' ἤλθαμεν εἰς τὸν γάμον,
καὶ τώρα, ὡς μὲ φαίνεται, καὶ ἐσεῖς ἐβλέπετέ το,
ἀπὸ τὸ μέσον ἤρξαντο τινὲς νὰ φοβερίζουν,
440 *πὼς εἶναι ἀρχοντόπουλλα, ἀπὸ μεγάλον γένος,*
πὼς ἔχουν συμβουλάτορες, πάππους καὶ ἐξαδέλφους.
Ἂς εἶναι ὡς ἐσυντύχασιν καὶ τ' ἄλλα τὰ πουλλία,
διὰ τὴν φήμην καὶ χαρὰν μεγάλου βασιλέως,
δίχως νὰ φοβερίζουσιν, ὡς ἔκαμεν ἐτοῦτος,
445 *ποὺ 'παίρνεται 'ς τὴν εὐγένειαν, κ' ἔχει τὸ προβελέντζιο.*
Τί τοὺς φελάει ἡ εὐγένεια καὶ τί τὰ προβελέντζια,
ὅταν ἡμεῖς οὐ θέλωμεν νὰ τοὺς ὑποκλιθῶμεν;
φ. 233r[1] *Ἂν ἦτον καὶ ὁ | βασιλεὺς μόνος, χωρὶς τὸ πλῆθος,*
δὲν τὸν ἀξίζει ἡ βασιλεία, ἀλλ' οὐδὲ ἡ ἐξουσία».

450 *Ἀκούοντας τὰ λόγια του τὸ πλῆθος τῶν ὀρνέων,*
ἤσανε ἀπὸ τὴν χαρὰν τοῦ οἴνου μεθυσμένοι,
ὅλα μὲ θάρσος ἤρξαντο νὰ βρίζουν τὸν σμυρίλιον,
καὶ νὰ καταδικάζουσιν ὅλον τ' ἀρχοντολόγι.
Ἀκόμη καὶ τὸν βασιλέα, τὸν ἀετὸν τὸν μέγαν,
455 *λέγουσιν πὼς εἶναι ἄδικος, ποιεῖ στραβὰ τὴν κρίσιν,*
διατὶ ἔχει συμβουλάτορας ὅλους τοὺς κυνηγάρους.
Μᾶλλον 'παινοῦν τὸν σκορδιαλόν, διὰ τὴν πολλὴν σοφίαν,
τὴν λογικήν, ρητορικὴν καὶ τὴν μεγάλην τόλμην,
πὼς ἤρξατο κ' ἐσύντυχεν κατὰ τοῦ βασιλέως.
460 *Καὶ διὰ πλέον ἔπαινον ὁμοφωνοῦν τὰ ὄρνεα,*
καὶ στένουσι τὸν σκορδιαλὸν εἰς θρόνον ὡς ἀφέντην,
καὶ 'ς τὸ κεφάλι βάνουν τον καπάσι τοῦ φορέσαν,
οἱ πάντες νὰ τὸν βλέπουσιν καὶ νὰ τὸν προσκυνοῦσιν.

Ὁ ἀετὸς ἐγκροίκησε τὰ λόγια τῶν ὀρνέων,
465 *καὶ τὴν μεγάλην σύγχυσιν, ποὺ γίνεται εἰς αὖτα,*

443 ante *μεγάλου* delevi *του* 457 *'παινοῦν* : *ἐπαινοῦν* cod.

[1] Τὸ φύλλον 232v περιέχει, προφανῶς ἐκ συγχύσεως, κείμενον ἄσχετον πρὸς τὸν Πουλλολόγον.

μεγάλως ἐθυμώθηκεν, τῆς ὥρας ἀγριώθην.
Τότε γυρίζει ὁ γέρακας λέγει τοῦ βασιλέως: |
φ. 233v *«Ἐβλέπει ἡ βασιλεία σου τὴν τόλμην τῶν ὀρνέων!*
Δὲν σώνει ἡ ὕβρις ἡ πολλή, ποὺ μὄκαμεν ὁ λούπης,
470 *ἀμμὴ πάλιν ἡ πάπια ἤρξατο διὰ νὰ ὑβρίζῃ*
τὸν ἀνδρειωμένον, τὸν φρικτὸν σμυρίλιον τὸν μέγαν·
χωρὶς νὰ ἔχουν τήρησιν ἀπὸ τὴν ἀφεντιά σου,
μᾶλλον τολμοῦν κατηγοροῦν, βρίζουν τὴν βασιλειά σου,
τὸ πῶς ποιεῖς παράδικα κάμνεις στραβὰ τὴν κρίσιν·
475 *κ' ἔστεψαν τὸν ἀσκορδιαλόν, αὐθέντην νὰ τοὺς κρένῃ,*
διὰ τὴν πολλήν του τὴν σοφιὰ καὶ τόλμην ὁποὺ ἔχει.
Σηκώνεται ὁ μηλάδελφος, ὁμοῦ μὲ τὸν πετρίτην,
καὶ τὸ ξιφτέρι μετ' αὐτούς· λέγουν τοῦ βασιλέως:
«Αὐθέντη, μέγα βασιλεῦ ἁπάντων τῶν ὀρνέων,
480 *βλέπομεν δὲ τὴν σήμερον τὸ πλῆθος τῶν ὀρνέων*
κάμνουν μεγάλην σύγχυσιν κατὰ τῆς βασιλειᾶς σου·
ἂν οὐ ποιήσῃς παίδευσιν εἰς αὖτα, ὡς τοὺς πρέπει,
βγάζουν σε ἐκ τὸ βασίλειον, παίρνουν τὴν αὐθεντιά σου».
Εὐθὺς γυρίζει ὁ βασιλεὺς καὶ στέλνει τὸ ξιφτέρι,
485 *νὰ φέρῃ ὀμπρὸς τὴν πάπια, τὸν σκορδιαλὸν ἀντάμα.*
φ. 234r *Τὰ ὄρνεα ὡμοφώ|νησαν, διώχνουν τὸ ξιφτέρι·*
ἐστράφη εἰς τὸν βασιλέα, χωρὶς αὐτοὺς νὰ φέρῃ.
Ὁ βασιλεὺς ἐκάκισεν καὶ σφόδρα ἐθυμώθη·
σηκώνεται μετὰ θυμὸν καὶ μὲ πολλὴ μανία,
490 *ὁμοῦ κ' οἱ συμβουλάτορες ὑπᾶν κατὰ τὰ ὄρνεα.*
Κρούει ἀετὸς τὸν γερανόν, πετρίτης δὲ τὴν πάπια,
μηλάδελφος τὴν ὄρνιθα, ὁ γέρακας τὸν λούπη,
ξιφτέρι τὸ ὀρτύκιον, ὁ σκορδιαλὸς σμυρίλιον·
κρούει ἡ ὠτίδα 's τὸ νερόν, ὁ πελαργὸς 's τὸ δάσος,
495 *καπικᾶνος, ὡς γλήγορος, ἐμπαίνει εἰς τὴν λίμνην,*
ὁ κύκνος παίρνει τὸν γιαλόν, κικνέας τ' ἀκρωτήρι,
ὁ γλάρος σὲ νησόπουλλον, ἡ χῆνα 's τὰ λιβάδια,
ἡ ὄφια ἐβούτησε, ἐχώθη εἰς τὸ βάθος,
ἡ πάωνος καὶ ἀφασιανὸς ἐμπῆκαν 's τὰ παλάτια.

Ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, τὸ Ἀθηναϊκὸν χειρόγραφον[1] εἶναι ἱστορημέ-

---

470 *διὰ* super lineam addidit cod. 495 ante *καπικᾶνος* delevi *ὁ*

---

[1] Τὸ ἀνωτέρω δημοσιευόμενον χειρόγραφον ὑπ' ἀριθ. 701 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν εἴχομεν ἀπὸ μακροῦ μελετήσει, ἐχρησιμοποιήσαμεν δὲ καὶ κατὰ

νον[1] διὰ τῆς ἐξεικονίσεως τῶν ἀναφερομένων πτηνῶν[2], τινῶν εἰς ὁλοσελίδους ἀναπαραστάσεις, τινῶν δὲ κατὰ ζεύγη διαλεγομένων, ὡς ὁ πελαργὸς καὶ ὁ κύκνος, ὁ καπικᾶνος καὶ ἡ ὠτίδα, ὁ γερανὸς καὶ ὁ κικνέας κλπ.[3].

Ἡ ἐκδιδομένη νῦν τὸ πρῶτον νέα παραλλαγὴ τοῦ Πουλλολόγου, κατὰ τὸ Ἀθηναϊκὸν χειρόγραφον, ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἰδιοτύπου τούτου στιχουργήματος, τοῦ ὁποίου διεξοδικὴ μελέτη θὰ καταστῇ δυνατὴ μόνον μετὰ τὴν συγκέντρωσιν καὶ τὴν ἔκδοσιν πασῶν τῶν διασωθεισῶν μέχρι τοῦδε παραλλαγῶν τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσεν ἀγαπητὸν ἐντρύφημα τῶν προγόνων μας ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

τὴν ἐν ἔτει 1956 ἔκδοσιν τοῦ αὐτοῦ στιχουργήματος ἐξ ἰδιοκτήτου χειρογράφου. Δὲν ἠδυνήθημεν ὅμως νὰ πραγματοποιήσωμεν τότε τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, σεβόμενοι παλαιοτέραν ἀνακοίνωσιν τοῦ Ν. Βέη, ὅτι ἐπρόκειτο νὰ προβῇ ὁ ἴδιος εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς παραλλαγῆς ταύτης τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικος.

[1] Ἐν τῇ παρούσῃ, ὡς καὶ ἐν τῇ προηγουμένῃ μελέτῃ περὶ τοῦ Πουλλολόγου, δὲν ἀσχολούμεθα περὶ τῆς ἐν γένει εἰκονογραφήσεως τῶν χειρογράφων τοῦ στιχουργήματος, δεδομένου ὅτι, ὡς μᾶς ἐπληροφόρησεν ἡ Σταματία Μητσούρα, ἡ εἰκονογράφησις αὕτη ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς ἐναισίμου διατριβῆς αὐτῆς (βλ. καὶ Byzantinische Zeitschrift, τόμ. 48, 1955, σελ. 535).

[2] Καὶ εἰς τὰς παραλλαγὰς τῶν χειρογράφων τῆς Λέσβου καὶ τοῦ ἡμετέρου χειρογράφου ἔχουν ἀφεθῆ κενὰ διαστήματα, τὰ ὁποῖα οἱ ἀντιγραφεῖς ἐπρόκειτο νὰ κοσμήσουν βραδύτερον διὰ τῆς ἐξεικονίσεως τῶν μνημονευομένων πτηνῶν, ἀλλ' ἡ πρόθεσις αὕτη οὐδέποτε ἐπραγματοποιήθη, τῶν σχετικῶν χώρων παραμεινάντων κενῶν.

[3] Διὰ λεπτομερεστέρας πληροφορίας ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἔργον καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα παραπέμπομεν εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἡμετέραν μελέτην: «Ὁ Πουλλολόγος (κατὰ νέαν παραλλαγήν)», ἔνθ' ἀν.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΤΡΟΥΛΛΟΚΑΜΑΡΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Εἶναι ἤδη γνωστὴ ἡ ἄκρως περιωρισμένη διάδοσις τῶν τρουλλοκαμάρων ναῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, τῶν ὁποίων ὁ ἰδιόρρυθμος ἀρχιτεκτονικὸς τύπος κατέχει ἰδιάζουσαν καὶ ὅλως διακεκριμένην θέσιν εἰς τὸ σύνολον τῆς βυζαντινῆς ναοδομίας.

Αἱ αἰγαιοπελαγιτικαὶ μάλιστα παραλλαγαί, καὶ δὴ τοῦ Κυκλαδικοῦ κύκλου, τῶν τρουλλοκαμάρων ναῶν ἦσαν ἄγνωστοι μέχρι σήμερον, καὶ σημειοῦμεν ὅτι τὰ παραδείγματα τούτων σπανίζουν ἐπίσης καὶ εἰς τὰς Κυκλάδας. Ὥστε κάθε συμβολὴ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην καθίσταται εὐπρόσδεκτος καὶ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα.

Κατὰ ταῦτα ἡ ὑπ' ὄψιν μελέτη ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ καταδείξῃ ὅτι ὁ τρουλλοκάμαρος τύπος ναοῦ ἐμφανίζεται καὶ ὑπὸ τὴν μέχρι σήμερον ἄγνωστον μορφὴν τῆς ἐξωτερικῆς διαμορφώσεώς του κατὰ τὸν αἰγαιοπελαγιτικὸν ἀρχιτεκτονικὸν τρόπον [1]. Δηλαδὴ μᾶς δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσωμεν τὸν τύπον τοῦτον ναοῦ εἰς παράδειγμα ἀναδίδον ὅλην τὴν ἰδιότυπον χάριν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Αἰγαίου, καὶ μάλιστα εἰς παραλλαγὴν ἀξιολογωτάτην ὡς σπανίζουσαν καὶ ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι. Τὸ προσκομιζόμενον, τέως ἄγνωστον, παράδειγμα τοῦ τρουλλοκαμάρου ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου ἀποτελεῖ τὸ δεύτερον παράδειγμα τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ τρουλλοκαμάρας, καθ' ὅσον τὸ μόνον μέχρι σήμερον γνωστόν, προερχόμενον ἐξ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἀπετέλει ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Λεβειδίου Ἀρκαδίας [2].

---

[1] Βλέπε περὶ τῶν γνωρισμάτων καὶ τῶν τρόπων τῶν συνιστώντων τὴν αἰγαιοπελαγιτικὴν σχολὴν ἢ ἀπόχρωσιν τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς: Δ. Βασιλειάδη, Ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία στὴν αἰγαιοπελαγίτικη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική, «Τεχνικὰ Χρονικά», τόμ. XXXII (1955), τεῦχ. 369 - 370, σ. 114, τοῦ αὐτοῦ, Εἰσαγωγὴ στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, 1955, σ. 30 - 34, τοῦ αὐτοῦ, Ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας τῆς νήσου Κύθνου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. ΚΗ' (1958), σ. 337, 338.

[2] Βλέπε περὶ τοῦ ναοῦ τούτου A. K. Orlandos, Eine unbeachtete kuppelform, ἐν Byzantinische Zeitschrift, τόμ. XXX (1929 - 1930), σ. 580 - 581, εἰκ. 5, τοῦ αὐτοῦ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΒΜΕ, τόμ. Α' (1935), τεῦχ. I, σ. 51, εἰκ. 9ιν.

Ἡ ἁγία Τριὰς Ἀδάμαντος Μήλου.

Εἰς τὴν γραφικὴν πολίχνην τοῦ Ἀδάμαντος, ἐπινείου τῆς νήσου Μήλου, εἰς ἀπόστασιν δεκάδων τινῶν μέτρων ἀπὸ τῆς παραλίας ἀντικρύζων τὴν γαληνιαίαν ὡς λίμνη «πρώτη θάλασσα» εἰς τὸν μυχὸν τοῦ ἀπεράντου περι-

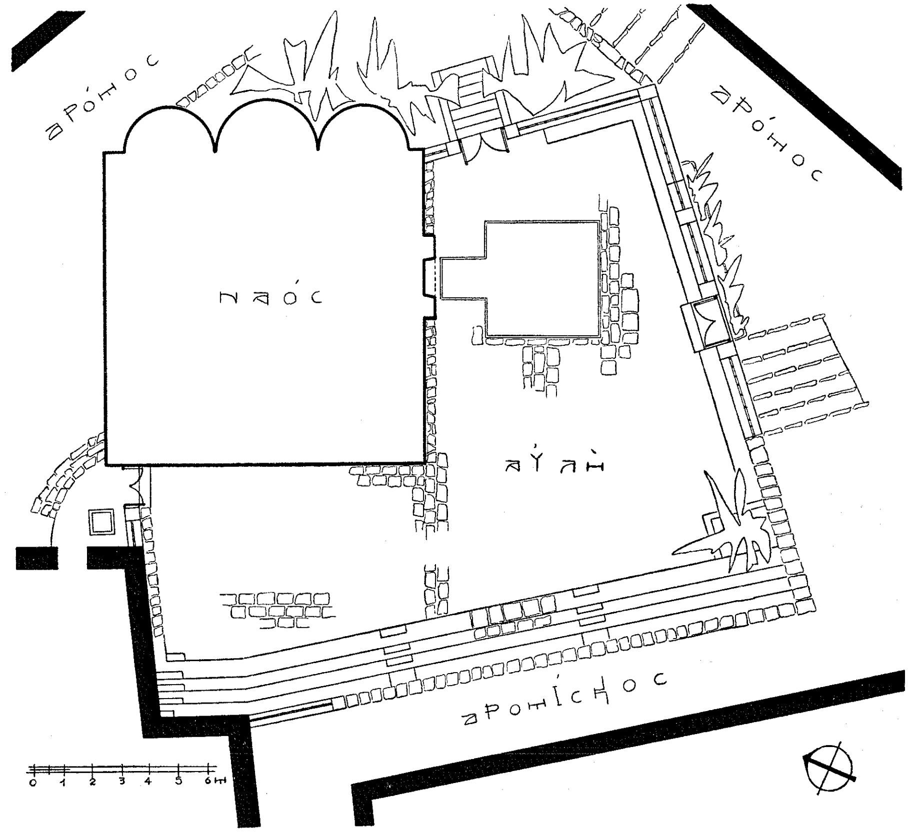
Εἰκ. 1. Ἡ ΝΔ ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου.

κλείστου κόλπου, ὑψοῦται ὁ ἐκτυφλωτικῆς λευκότητος ναὸς τῆς ἁγίας Τριάδος (εἰκ. 1), περιβεβλημένος τὸ ἰδιότυπον ἔνδυμα τῆς κυκλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ μνημείου, μεταφορικὴ καὶ πραγματικὴ λόγῳ φωτὸς καὶ λευκότητος, ἐξουσιάζει τὸν θεατὴν ἀποκόπτουσα αὐτὸν ἐκ τῆς πραγματικότητος. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μεταφέρεται κανεὶς εἰς ἕνα κόσμον ὀνείρου καὶ φαντασίας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν ἀτμόσφαιραν τὴν δημιουργουμένην εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ παρατηρητοῦ ἐκ τῆς θεωρήσεως τῶν ὑπερβατικῶν συνθέσεων τῶν περισσοτέρων αἰγαιοπελαγιτικῶν ναῶν.

Πολεοδομικὴ τοποθέτησις. Ὁ ναὸς εὑρίσκεται εἰς τὴν συμβολὴν δύο ὁδῶν, καταλαμβάνων τὴν γωνίαν τοῦ ὑπ' αὐτῶν ὁριζομένου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (εἰκ. 2), ἀπὸ τὸν κορμὸν τοῦ ὁποίου ἀποχωρίζεται ὑπὸ μικροῦ δευτερεύοντος ὑπερκειμένου δρομίσκου, εὑρισκομένου εἰς τὸ ὕψος τῶν θόλων τοῦ ναοῦ, λόγῳ ἐντόνου ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ πέριξ ἐδάφους.

Ἡ ἐκκλησία περιβάλλεται κατὰ δύο συνεχομένας πλευράς, τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικήν, ὑπὸ αὐλῆς πλακοστρώτου ἄκρως γραφικῆς ἐμφανίσεως περιτοιχισμένης διὰ χαμηλοῦ καὶ ὑψηλοῦ κατὰ θέσεις τοιχίσκου. Ἐκ τοῦ πολεοδομικοῦ διαγράμματος (εἰκ. 2) διαπιστοῦμεν ὅτι ἡ τοποθέτησις τοῦ ναοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ οἰκοδομικὸν τετράγωνον καὶ τὰς ὁδοὺς εἶναι λοξή, ἡ δὲ ὑψο-

Εἰκ. 2. Πολεοδομικὸν διάγραμμα τῆς περὶ τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος περιοχῆς.

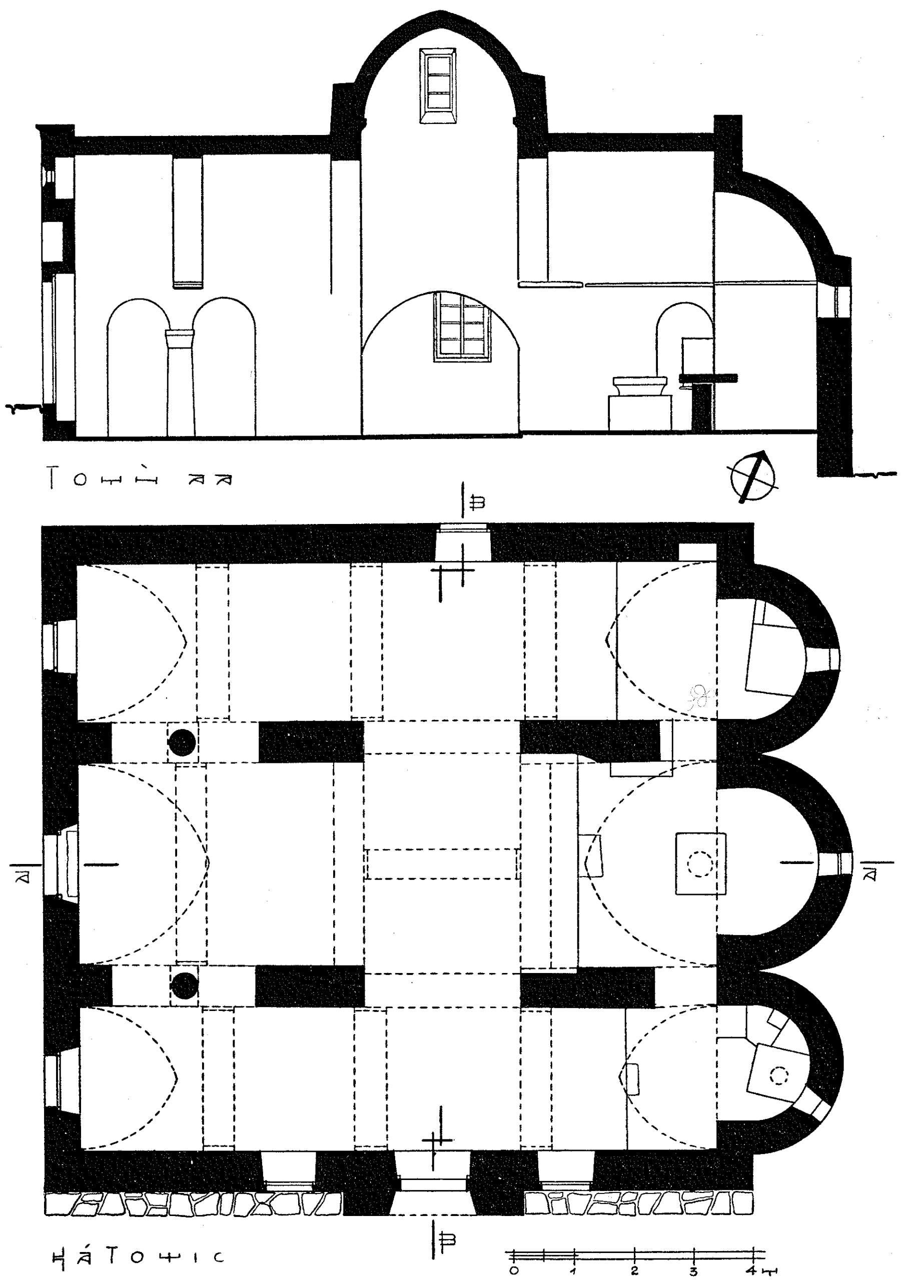
μετρικὴ σύνδεσίς του πρὸς τὸ ἔδαφος δημιουργεῖ ἐπίπεδα διαφόρου στάθμης, συντελοῦντα εἰς τὴν πλαστικὴν ἔνταξιν τοῦ συνόλου. Ὥστε ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸς δὲν εὑρίσκεται ἐντεταγμένος εἰς τὸ συνεχὲς οἰκοδομικὸν σύστημα, ὡς συνηθέστερον συμβαίνει εἰς τὴν πολεοδομίαν τῶν αἰγαιοπελαγιτικῶν οἰκισμῶν, ἀλλ' ἐλευθεροῦται ἀπὸ τὴν ἀσφυκτικὴν τοποθέτησιν καὶ τὴν μετωπικότητα τῆς μιᾶς μόνον ἐμφανοῦς ὄψεως τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει τὸ σύστημα τοῦτο, κινούμενος ἀνετώτερον ἐν τῷ χώρῳ διὰ τῆς ἀποδεσμεύσεως καὶ τῶν ἄλλων ὄψεων καὶ τῆς ἀναδείξεώς του προοπτικῶς (βλ. εἰκ. 1, 10, 11).

Ὁ ναός. Ὁ ναὸς παρουσιάζει ἐν κατόψει σχῆμα σχεδὸν τετράγωνον, ἀντὶ τοῦ προσιδιάζοντος εἰς βασιλικὰς ὀρθογωνίου, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 10.65×9.75 μ., ἤτοι ἀφιστάμενον κατὰ 90 μόνον ἑκ., καὶ ἀπολήγων πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρεῖς εὐρείας ἀνίσους ἡμικυκλικὰς ἀψῖδας (εἰκ. 3). Ὑποδιαιρεῖται εἰς τρία ἀνισοπλατῆ κλίτη, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μέσον εὐρύτερον καὶ ἐλαφρῶς ὑψηλότερον τῶν πλαγίων (εἰκ. 4) ἔχει πλάτος 3.40 μ.[1] καὶ ὕψος εἰς τὴν κλεῖδα 4.50 μ., τὰ δὲ πλάγια 2.60 μ. πλάτος τὸ πρὸς βορρᾶν καὶ ὕψος 4.20 μ., καὶ 2.40 μ. τὸ πρὸς νότον καὶ τὸ αὐτὸ ὕψος 4.20 μ. Βεβαίως ἡ διαφορὰ πλάτους μεταξὺ τῶν πλαγίων κλιτῶν, ἀνερχομένη εἰς 0.20 μ. μόνον, εἶναι μικρὰ καὶ ἀμελητέα, μὴ ἐπηρεάζουσα τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τῆς τρικλίτου ταύτης βασιλικῆς παραμένοντα μετ' ἀνισοπλατῶν ἀμφοτέρων τῶν πλαγίων κλιτῶν ὡς πρὸς τὸ μέσον κλῖτος, παροραμένης τῆς μεταξὺ αὐτῶν διαφορᾶς, καὶ θεωρουμένων μεταξύ των ἰσοπλατῶν· ἡ διαφορὰ αὕτη πιθανώτατα ὀφείλεται εἰς τὴν συνηθεστάτην καὶ προσφιλῆ ἐλευθερίαν κατασκευῆς καὶ ἔλλειψιν ἀκριβολογίας τεχνικῆς, τὴν συναντωμένην εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐν γένει.

Ἡ ὑποδιαίρεσις τῆς κατόψεως εἰς τρία ἀνισοπλατῆ κλίτη συντελεῖται διὰ δύο παχέων τοίχων (0.69 μ.), διηκόντων ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμάς, διατρυπωμένων ὑπὸ ἐνίων τόξων. Οἱ δύο οὗτοι παχεῖς τοῖχοι, οἱ ἐπέχοντες ἐν τῇ διαρθρώσει τοῦ ναοῦ θέσιν καὶ λειτουργίαν πεσσοστοιχιῶν, διατρυπῶνται ἕκαστος: α) παρὰ τὰ ἱερὰ ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας αὐτῶν, β) εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ, καὶ κάτωθεν τοῦ ὀρθογωνίου τρούλλου, τῆς τρουλλοκαμάρας, ὑπὸ ἑτέρου μονοτόξου ἀνοίγματος ἐλαφρῶς χαμηλωμένου, λίαν εὐρυτέρου τοῦ προηγουμένου, τριπλασίου εἰς εὗρος (βλ. εἰκ. 3), καὶ γ) παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ ὑπὸ διτόξου μετ' ἐνδιαμέσου κίονος ἀνοίγματος, συνολικοῦ εὔρους ἴσου πρὸς τὸ παρακείμενον εὐρὺ μονότοξον ἄνοιγμα.

Καὶ τὰ τρία ταῦτα ἀνοίγματα ἐμφανίζονται ἀσυνδέτως καὶ ἀρρύθμως τοποθετημένα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς συγκροτήσεως τοξοστοιχίας, ἐπιτείνοντα λόγῳ καὶ τῆς μορφικῆς ἀνομοιότητός των, τὴν δυσάρεστον αἴσθησιν τὴν προκαλουμένην ἐκ τῆς ἀπουσίας μιᾶς τοξοστοιχίας ἢ πεσσοστοιχίας ὀργανικῶς καὶ ρυθμικῶς συγκεκροτημένης, δι' ὁμοιομόρφων ἢ ρυθμικῶς ἐναλλασσομένων διαφόρου μορφῆς στηριγμάτων καὶ ἀνοιγμάτων. Οὕτω πως, ἐν κατόψει, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τοὺς δύο κατὰ

[1] Τὸ μεσαῖον κλῖτος ἐμφανίζει μεγαλύτερον κατά τι πλάτος 3.65 μ., εἰς τὸ τμῆμα αὐτοῦ τὸ μεταξὺ ἀψῖδος καὶ τρουλλοκαμάρας, ἐπὶ μήκους 1.00 μ. καὶ μέχρις ὕψους 2.00 μ. περίπου ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἀνακτᾶ τὸ ἀρχικόν του πλάτος τῶν 3.40 μ., ἐμφανιζομένης τῆς καμάρας ὡς οἱονεὶ βαινούσης ἐπὶ συνεχοῦς ὑφαψιδίου κατὰ τὸ τμῆμα του τοῦτο. Ἡ διεύρυνσις αὕτη τοῦ πλάτους μέρους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ μεσαίου κλίτους φαίνεται μεταγενεστέρα, μὴ δυναμένη νὰ ἑρμηνευθῇ ἱκανοποιητικῶς.

Εἰκ. 3. Ἡ κάτοψις καὶ ἡ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος.

μῆκος τοίχους, ὡς διαλυομένους ἕκαστον εἰς δύο τμήματα τοίχων — προσομοιάζοντα πρὸς πεσσοὺς ὑπερβολικοῦ μήκους — εἰς παραστάδα ἐκφυομένην ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καὶ εἰς κίονα τοποθετημένον μεταξὺ δευτέρου πεσσοῦ καὶ παραστάδος. Ὥστε ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, τοῦ ἐντοπισμοῦ εἰς τὴν κάτοψιν, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὅτι οἱ κατὰ μῆκος ἐνδιάμεσοι τοῖχοι διαλύονται κυρίως εἰς δύο μεγάλου μήκους πεσσούς, ὑποβαστάζοντας ἐκτὸς τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν καὶ τὴν ἐγκαρσίως ὑψηλότερον ὅλων τοποθετημένην καμάραν, δηλονότι τὴν τρουλλοκαμάραν τοῦ ναοῦ.

Πάντως ἡ συγκρότησις τῶν ἐνδιαμέσων τοίχων — πεσσοστοιχιῶν διαχωρίσεως τῶν κλιτῶν, διὰ παχέων πεσσῶν μεγάλου μήκους, γεφυρουμένων ὑπὸ μικρῶν σχετικῶς διαστάσεων ἀνοιγμάτων, ἐνθυμίζει ζωηρῶς πρότυπα ἀνατολικῶν ἢ ἀνατολικοῦ τύπου βασιλικῶν, διηρθρωμένων δι' ἀναλόγου μορφῆς πεσσοστοιχιῶν. Ἡ ἐπίδρασις τοιούτων προτύπων δὲν εἶναι ἀπίθανος, ἐὰν ἀναλογισθῶμεν τὴν ἐπικοινωνίαν καὶ ἐπαφὴν τῶν κατοίκων τῆς νήσου Μήλου πρὸς τὴν Ἀνατολὴν[1] καὶ τὴν Κρήτην[2], τὴν γέμουσαν βασιλικῶν ἀνατολικοῦ τύπου[3].

Διὰ τῆς διαμορφώσεως τῶν ἐνδιαμέσων τοίχων ὑπὸ ἁδρὰν μορφὴν πεσσοστοιχιῶν, εἰς τρόπον ὥστε τὰ πλήρη νὰ ἐπικρατοῦν ἐπὶ τῶν κενῶν, καθίσταται ἐμφανὲς ὅτι ἡ πραγματικὴ καὶ ἡ ὀπτικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν κλιτῶν εἶναι ἀτελὴς καὶ ἐλαττωματική, διασπωμένης τῆς ἑνότητος τοῦ συνολικοῦ χώρου τοῦ ναοῦ καὶ ἐπικρατούσης τάσεως σαφοῦς διαχωρισμοῦ καὶ παραθέσεως τῶν κλιτῶν, ἀντὶ τῆς ἐπιθυμητῆς καὶ συνήθως ἐπιδιωκομένης συνδέσεως, ἀλληλεξαρτήσεως, καὶ συνεργασίας αὐτῶν.

Ἡ κάλυψις τοῦ ναοῦ. Ἡ κάλυψις τῆς τρικλίτου ταύτης βασιλικῆς[4] συντελεῖται διὰ τριῶν ἀνισοπλατῶν καὶ ἀνισοϋψῶν, ἐλαφρῶς τεθλασμένων, καμαρῶν (εἰκ. 4) βαινουσῶν κατὰ μῆκος, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ καμάρα τοῦ μεσαίου κλίτους εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ τῶν τεσσάρων ἐπιμήκων πεσσῶν διακόπτεται καὶ ἀντικαθίσταται ὑπὸ τρουλλοκαμάρας[5], ἤτοι τρούλλου

[1] Βλέπε Ἰωσὴφ Χατζιδάκη, Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, Ἀθῆναι 1927, σ. 157 - 160, 180.

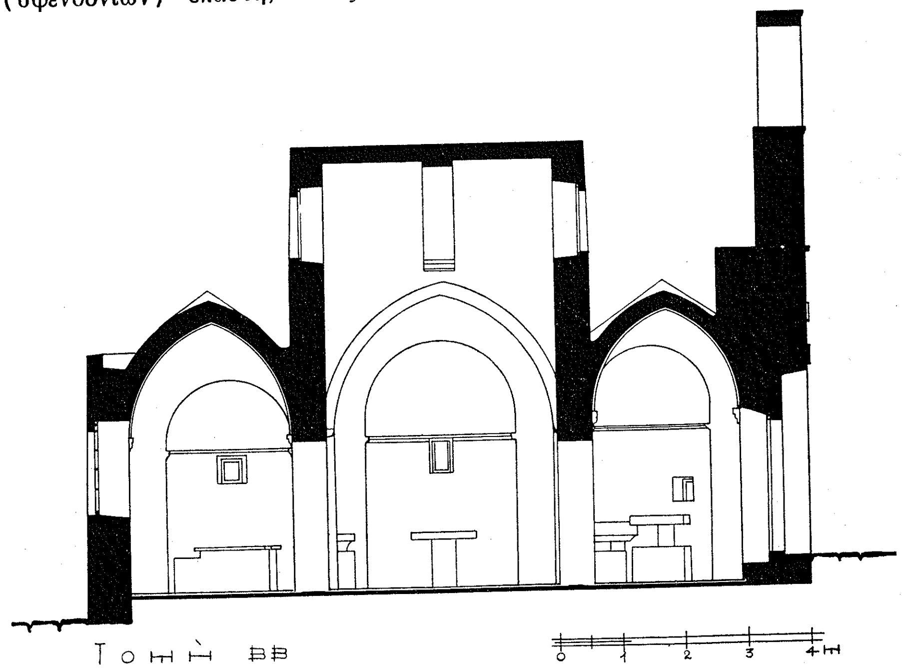
[2] Ἰωσὴφ Χατζιδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 6, 222.

[3] G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 40, 43, 46, 48, βλέπε σχέδια τοιούτων βασιλικῶν εἰς G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, Venezia 1908, τόμ. II, εἰκ. 59, 60, 121 - 123, 127 - 129, 131 - 134, 161, 168, 286 - 289.

[4] Ἡ πληροφορία τοῦ Ἰωσὴφ Χατζιδάκη ὅτι ἡ παλαιὰ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος « εἶναι τρισυπόστατη μὲ νάρθηκα πρὸς τὸ δυτικὸν ἄκρον » (βλ. ἔνθ' ἀνωτ., σ. 221) δὲν εἶναι ἀκριβής, καθ' ὅσον ὁ ναὸς οὗτος στερεῖται νάρθηκος.

[5] Περὶ τρουλλοκαμάρας βλέπε: Ἀν. Ὀρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας, 1922, σ. 37 - 40, εἰκ. 26 - 28, τοῦ αὐτοῦ, Eine unbeachtete kuppelform, ἐν By-

μετ' ὀρθογωνίου τυμπάνου καλυπτομένου ὑπὸ ἐγκαρσίως βαινούσης τεθλα-
σμένης καμάρας. Αἱ κατὰ μῆκος τεθλασμέναι καμάραι στηρίζονται ἐπὶ τῶν
δύο ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ τῶν δύο ἐσωτερικῶν ὑπὸ μορφὴν πεσ-
σοστοιχίας συγκροτημένων, καὶ ὑποστηρίζονται ὑπὸ τριῶν ἐνισχυτικῶν τόξων
(σφενδονίων)[1] ἑκάστη, ἐκ λαξευτῶν λίθων (Ζαχαρόπετρα τῆς Μήλου) κατε-

Εἰκ. 4. Ἡ κατὰ πλάτος τομὴ τῆς ἁγίας Τριάδος.

σκευασμένων, ἐξοχῆς 10 ἑκ. καὶ βαινόντων ἐπὶ ὑφαψιδίων κιλλιβάντων — πλὴν
τοῦ ἐνδιαμέσου μόνον ἐνισχυτικοῦ τόξου τοῦ μεσαίου κλίτους στερουμένου
ὑφαψιδίων, καὶ σβεννυμένης τῆς ἐξοχῆς του ἐπὶ τῶν γενέσεων τῆς καμάρας —
δηλαδὴ μὴ ἀποτυπουμένων καὶ ἐν κατόψει ὡς παραστάδων ἀναλόγου ἐξοχῆς.

zantinische Zeitschrift, τόμ. XXX (1929-1930), σ. 577-582, τοῦ αὐτοῦ, Εὑρε-
τήριον μεσαιωνικῶν μνημείων Ἑλλάδος, τόμ. Γ' (1933), σ. 132, εἰκ. 169, τοῦ αὐ-
τοῦ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος, τόμ. Α'
(1935), τεῦχ. I, σελ. 50-52, εἰκ. 9, 10, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ μονὴ τῆς Κάτω-Πανα-
γιᾶς, ΑΒΜΕ, τόμ. Β' (1936), τεῦχ. I, σελ. 76, εἰκ. 4, 5, 6, τοῦ αὐτοῦ, Βυζαν-
τινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ, τόμ. Ϛ' (1948), τεῦχ. I, σ.
89, εἰκ. 82, 84, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, ΑΒΜΕ, τόμ. Ζ'
(1951), τεῦχ. I, σ. 110, εἰκ. 3, 5.

[1] Βλέπε περὶ τοῦ ὅρου «Σφενδόνιον», Ἀν. Ὀρλάνδου, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. ΚΗ' (1958), σ. 401-405.

Ἡ κατανομὴ τῶν ἐνισχυτικῶν τόξων τῶν καμαρῶν γίνεται ἐν κατόψει εἰς κατὰ προσέγγισιν ἴσας ἀποστάσεις, αἱ ὁποῖαι κατὰ πλάτος τοῦ ναοῦ ἐμφανίζουν μικρὰς ἀποκλίσεις ἀπὸ τῆς εὐθυγραμμίας καὶ αἵτινες εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν γίνονται καθ' ὁλοκληρίαν αἰσθηταὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χώρου, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ σχέδιον, ἐν κατόψει, καὶ ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐστηρᾶς γεωμετρικῆς θεωρήσεως. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον σχηματίζεται εἶδος πλέγματος ἢ κανάβου, ἐκ κατὰ μῆκος τοίχων, καμαρῶν, καὶ ἐγκαρσίων τόξων, ἐνισχύοντος τὴν ἀντοχὴν τοῦ κτίσματος, ἐγειρομένου ἐπὶ σεισμοπαθοῦς ὡς γνωστὸν νήσου. Βεβαίως ἡ χρησιμοποίησις ἐνισχυτικῶν τόξων εἶναι συνήθης καὶ συχνὴ εἰς ναοὺς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν καθὼς θὰ ἴδωμεν εἰς τὴν οἰκείαν θέσιν, ἑπομένως ἡ παρουσία των δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὸ εὔσειστον τῆς νήσου Μήλου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παράδοσιν.

Ἡ στήριξις τῆς τρουλλοκαμάρας ἐπὶ τῆς κατὰ μῆκος καμάρας τοῦ μεσαίου κλίτους γίνεται, ἀντιθέτως πρὸς τὸ συνήθως ἐπικρατοῦν εἰς τρούλλους, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς σφαιρικῶν τριγώνων καθισταμένων ὅλως περιττῶν λόγῳ τῆς ὀρθογωνίου μορφῆς τῆς βάσεως τῆς τρουλλοκαμάρας, προσαρμοζομένης οὕτως εὐκόλως ἄνευ τριγώνων ἐπὶ τοῦ ἐπίσης ὀρθογωνίου καὶ ἴσου πρὸς αὐτὸ τμήματος τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, τοῦ ἀφιεμένου ἐλευθέρου πρὸς κάλυψιν ὑπ' αὐτῆς.

Ἡ τρουλλοκαμάρα ὑποστηρίζεται καὶ αὕτη ὑπὸ ἐνισχυτικοῦ τόξου κατὰ τὸ μέσον τοῦ μήκους της, μικρᾶς ἐξοχῆς 10 ἑκ. καὶ βαίνοντος ἐπὶ ὑφαψιδίων κιλλιβάντων, παρουσιάζουσα ὁμοίαν ἀκριβῶς μορφήν, κατασκευήν, καὶ ἄρθρωσιν πρὸς τὰς τεθλασμένας καμάρας τῶν τριῶν κλιτῶν.

Τυπολογικὴ κατάταξις. Ὁ ἐξεταζόμενος τύπος ναοῦ ἀποτελεῖ τρίκλιτον καμαροσκεπῆ βασιλικὴν μετὰ τρουλλοκαμάρας καὶ ἀνισοπλατῶν κλιτῶν, τοῦ μεσαίου ὄντος εὐρυτέρου καὶ ὑψηλοτέρου τῶν πλαγίων, τετραγώνου σχήματος κατόψεως καὶ διαρθρώσεως ἁπλουστάτης. Ἡ διὰ παχέων τοίχων κατασκευὴ τῆς ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ, ἡ συγκρότησις τῶν ἐνδιαμέσων τοίχων διὰ παχέων πεσσῶν μεγάλου μήκους γεφυρουμένων ὑπὸ μικρῶν ἀνοιγμάτων, ἡ κάλυψις διὰ καμαρῶν, καὶ τὸ τετράγωνον σχῆμα τῆς κατόψεως, ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην ἀνατολικὰ πρότυπα τῶν θολωτῶν τρικλίτων βασιλικῶν τῶν ἀναπτυσσομένων κατὰ πλάτος μᾶλλον ἢ κατὰ μῆκος.

Συγγενῆ παραδείγματα τρικλίτων τρουλλαίων βασιλικῶν, καὶ ὄχι τρουλλοκαμάρων, μετὰ τετραγώνου περίπου σχήματος κατόψεως συναντῶμεν καὶ ἀλλαχοῦ εἰς τὴν νησιωτικὴν Ἑλλάδα, ὡς λόγου χάριν ἐν Ρόδῳ[1], ἐν Κύ-

[1] Βλέπε τὰ σχέδια τοιούτων ναῶν εἰς Al. Gabriel, La cité de Rhodes, τόμ. II (1923), σ. 189, εἰκ. 134, καὶ Ἀν. Ὀρλάνδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος, τόμ. Ϛ' (1948), τεῦχ. I, σ. 69-70, εἰκ. 57.

πρῳ [1], ἐν Κρήτῃ [2], ἐν Κύθνῳ [3] κ.ἄ. Τέλος τὸ μόνον μέχρι σήμερον γνωστὸν παράδειγμα τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ τρουλλοκαμάρας, ἐξ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος προερχόμενον, ἀπετέλει ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Λεβειδίου Ἀρκαδίας [4], τὸ δὲ μόνον ἐκ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ ὁ ἐξεταζόμενος ἐνταῦθα τέως ἄγνωστος ναὸς τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου.

Οἱ ἄξονες τοῦ ναοῦ. Τέλος διαπιστοῦμεν τὴν ὕπαρξιν δύο ἀξόνων ἐν κατόψει ἴσου μήκους, λόγῳ τοῦ τετραγώνου σχήματος τοῦ ναοῦ, ὄχι ὅμως καὶ ἴσης σημασίας. Οὕτως ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τῆς βασιλικῆς ἐξαίρεται ἐπιβαλλόμενος καὶ κυριαρχῶν ἐπὶ τοῦ κατὰ πλάτος, διὰ τῆς εὐρύτητος τοῦ μεσαίου κλίτους, τῆς ὑπάρξεως θύρας κατὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τονιζούσης τὴν κατὰ μῆκος πορείαν, τῆς ἀξονικῆς τοποθετήσεως τῆς μεσαίας ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, τῆς διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν πλήρων κυριαρχήσεως τοῦ μεσαίου μόνον κλίτους, ἐν εἴδει μονοκλίτου ναοῦ ἀποχωρισμένου ἐκ τῶν παρακειμένων πλαγίων κλιτῶν, καὶ προσέτι διὰ τῆς ὑπερκειμένης τρουλλοκαμάρας. Ἡ συμβολὴ ὅμως τῆς τελευταίας ταύτης ἐπὶ τῆς ἀξιολογήσεως τῶν ἀξόνων τοῦ ναοῦ εἶναι ἐπαμφοτερίζουσα καὶ ἀντιφατική, τείνουσα εἰς ἐξισορρόπησιν μεταξὺ αὐτῶν, καθ᾽ ὅσον διὰ τοῦ ὕψους της καὶ τῆς ἀνατάσεώς της (βλ. εἰκ. 3) τονίζει μὲν τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα ἐξαίρουσα καὶ ὑπογραμμίζουσα τοῦτον, ἀλλὰ συγχρόνως ἐξαίρει καὶ τονίζει καὶ τὸν κεντρικὸν ἢ ἐγγεγραμμένον χαρακτῆρα τοῦ ναοῦ, ἐνῷ ἐξ ἄλλου διὰ τῆς ταυτίσεως τῆς μεγάλης πλευρᾶς τῆς τρουλλοκαμάρας πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους (βλ. εἰκ. 4), καὶ συνεπῶς τῆς συμπτώσεώς της πρὸς τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα, συντελεῖ εἰς τὴν ἔξαρσιν καὶ τοῦ ἄξονος τούτου, συμπληρουμένην διὰ τῆς ὑπάρξεως τῶν χαμηλῶν εὐρέων μονοτόξων ἀνοιγμάτων ἐπὶ τῶν πεσσοστοιχιῶν τῶν εὑρισκομένων κάτωθεν τῆς τρουλλοκαμάρας.

Ὥστε τὸ τελικὸν συμπέρασμα, ἐκ τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως τῶν συμβολῶν τῶν διαφόρων παραγόντων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐπὶ τῆς συγκροτήσεως τῶν δύο ἀξόνων τοῦ ναοῦ, εἶναι ὅτι: α) Ὁ κατὰ μῆκος ἄξων κυριαρχεῖ ἐπὶ τοῦ κατὰ πλάτος, β) Ὁ κατὰ πλάτος ἄξων ἐμφανίζει καὶ αὐτὸς

[1] Βλέπε ὁμοίως Γ. Σωτηρίου, Τὰ Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, 1935, σ. 52, 53, εἰκ. 43, πίν. 54α.

[2] Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, Venezia 1908, τόμ. II, σ. 202, εἰκ. 159.

[3] Σχέδιον παρομοίας τρουλλαίας βασιλικῆς βλέπε εἰς Δ. Βασιλειάδη, Ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας τῆς νήσου Κύθνου, Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. ΚΗ' (1958), σ. 327 - 332, εἰκ. 1, 2, 3.

[4] Βλέπε περὶ τοῦ ναοῦ τούτου A. K. Orlandos, Eine unbeachtete kuppelform, ἐν Byzantinische Zeitschrift, τόμ. XXX (1929 - 1930), σ. 580 - 581, εἰκ. 5, τοῦ αὐτοῦ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος, τόμ. Α' (1935), τεῦχ. I, σελ. 51, εἰκ. 9.

26 - 11 - 1960

μερικὰ ἀξιόλογα στοιχεῖα τονισμοῦ, καὶ γ) Καὶ οἱ δύο ἄξονες, κατὰ μῆκος καὶ κατὰ πλάτος, συντίθενται εἰς σύμπλεγμα σχετικῆς ἐξισορροπήσεώς των, ὑπὸ τὴν ἐπαμφοτερίζουσαν συμβολήν, λόγῳ μορφῆς καὶ κεντρικῆς ἢ ἐγγεγραμμένης θέσεως, τῆς τρουλλοκαμάρας.

Διάφοροι παρατηρήσεις. Ἐκ τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἁψίδων τῶν ἱερῶν εἰς τὰς ὁποίας καταλήγουν τὰ τρία κλίτη, ἡ πρὸς βορρᾶν καὶ ἡ μεσαία φωτίζονται ὑπὸ μικροῦ παραθύρου ἑκάστη κατ᾽ ἄξονα τοποθετημένου (εἰκ. 3), ἐνῷ ἡ πρὸς νότον φέρει λοξῶς ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τῆς ἁψῖδος μικρὸν παράθυρον, πιθανώτατα διὰ τὴν ἐξασφάλισιν θέας πρὸς τὴν πορείαν προσπελάσεως τοῦ προσερχομένου ἐκκλησιάσματος. Ἐπίσης παρατηροῦμεν ὅτι ἡ εὐρυτέρα ἁψὶς τοῦ μεσαίου κλίτους εἶναι τοποθετημένη κατ᾽ ἄξονα τοῦ κλίτους, ἐνῷ αἱ ἑκατέρωθέν της ἐπὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν ἁψῖδες δὲν ἀκολουθοῦν τοὺς ἄξονας τῶν κλιτῶν ἐμφανίζουσαι ἔκκεντρον τοποθέτησιν, προκαλοῦσαι οὕτω πως ἀνωμαλίαν τινὰ καὶ ἀρρυθμίαν ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ χώρου (βλ. κατὰ πλάτος τομὴν εἰκ. 4). Ἡ ἔλλειψις συμπτώσεως μεταξὺ τῶν κατὰ μῆκος ἀξόνων τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ τῶν ἀξόνων τῶν ἁψίδων των τονίζεται ἔτι πλέον, ἐπιτεινομένη ἐκ τῆς διαμορφώσεως τῶν τόξων μετώπου τῶν ἁψίδων τούτων ὡς ἡμικυκλίων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑπερκειμένας αὐτῶν καὶ οἱονεὶ πλαισιούσας καμάρας καλύψεως τῶν κλιτῶν, αἵτινες διαμορφοῦνται ὡς τεθλασμένα τόξα. Ἀνάλογον ἀσυμφωνίαν καὶ διαφοροποίησιν μορφῆς συναντῶμεν καὶ μεταξὺ τῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων τῶν ἐνδιαμέσων τοίχων — πεσσοστοιχιῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι ἡμικυκλικά, πρὸς τὰς καλυπτούσας κατὰ μῆκος καμάρας τῶν κλιτῶν καὶ τὴν αἰωρουμένην ἐγκαρσίαν καμάραν τῆς τρουλλοκαμάρας, αἵτινες εἶναι ἐπίσης τεθλασμέναι. Πάντως ἐκεῖ ὅπου καθίσταται ἐμφανεστέρα ἡ ἀσυμφωνία αὕτη εἶναι, ὡς ἐσημειώσαμεν, τὰ τόξα μετώπου τῶν ἁψίδων τῶν ἱερῶν πρὸς τὰς καμάρας καλύψεως τῶν πλαγίων κλιτῶν, λόγῳ ἐλλείψεως ἀξονισμοῦ μεταξύ των, ἀμέσου γειτνιάσεως, καὶ ἑπομένως εὐκόλου ἀντιπαραβολῆς καὶ συγκρίσεως.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ ἐπιτυγχάνεται ἐκτὸς τῶν τριῶν μικρῶν παραθύρων τῶν ἁψίδων τῶν ἱερῶν τὰ ὁποῖα ἐμνημονεύσαμεν, ἐλάχιστα ἄλλως τε συνεισφερόντων, κυρίως διὰ τῶν δύο μεγάλων παραθύρων τῆς νοτίας πλευρᾶς, τῶν ἑτέρων δύο ἐπίσης μεγάλων τῆς δυτικῆς, καὶ τοῦ ἑνὸς τῆς βορείας πλευρᾶς, ὡς καὶ διὰ τῶν δύο θυρῶν νοτίας καὶ δυτικῆς, καὶ ἐπὶ πλέον συμπληρωματικῶς ἐκ τῶν ἄνω διὰ τῶν δύο μικρῶν παραθύρων τῆς τρουλλοκαμάρας.

Τὸ δάπεδον τοῦ ἱεροῦ εὑρίσκεται κατά τι ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ, ἤτοι ἐπὶ ἀνεπαισθήτου βαθμίδος ὕψους μόλις 5 ἑκ., ἐνῷ ἡ συνολικὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ τοποθετεῖται ὡς πρὸς τὸ πέριξ ἔδαφος ἐπὶ ἐνδιαμέσου ἐπιπέδου, ὑψηλοτέρου τῶν παρακειμένων δύο κεντρικῶν ὁδῶν, καὶ χαμηλοτέρου τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς ἀπὸ τῆς στάθμης τῆς ὁποίας

κατερχόμεθα δύο βαθμίδας (εἰκ. 4) διὰ νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸν ναόν. Ὥστε διαπιστοῦνται αἱ τόσον ἐπιθυμηταὶ ἀνισοσταθμίαι δαπέδων, μεταξὺ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ, αἱ δημιουργοῦσαι ποικιλίαν καὶ γραφικὴν κίνησιν εἰς τὴν πορείαν τοῦ προσκυνητοῦ.

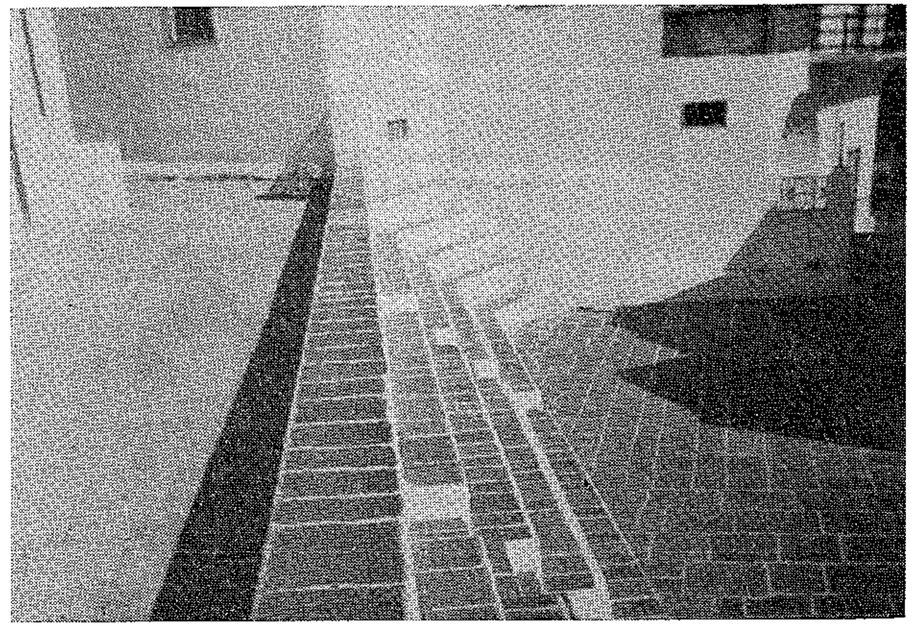
Τέλος σημειοῦμεν ὅτι σήμερον τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ φέρει πλακόστρωσιν ἐκ πλακῶν τσιμέντου τῶν 25 ἑκ., λευκῶν καὶ μελανῶν, προκαλοῦσαν ἐντύπωσιν τόσον ἄσχετον πρὸς τὴν γραφικὴν αἴσθησιν τὴν δημιουργουμένην εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν Κυκλαδικῶν ἐκκλησιῶν ἐκ τῶν προσιδιαζουσῶν εἰς αὐτὰς πλακοστρώσεων, ἐξ ἀκανονίστων σχιστολιθικῶν πλακῶν, ἢ ὀρθογωνίων μαρμαρίνων ἢ πωρίνων πλακῶν κυμαινομένων ὅμως μεγεθῶν. Ἡ συμβολὴ τῶν πλακοστρώσεων τούτων εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς γραφικῆς ἀτμοσφαίρας τοῦ καταλεύκου ἐσωτερικοῦ τῶν νησιωτικῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἔκδηλος, ὀφειλομένη εἰς τὴν μορφὴν τῶν πλακῶν, τὰς ὀρθὰς καὶ συνδυαζομένας πρὸς τὴν κλίμακα τοῦ συνόλου διαστάσεις των, τὴν ὑφὴν τοῦ ὑλικοῦ των, καὶ τὴν γλυκύτητα τοῦ φυσικοῦ ἁπαλοῦ χρωματισμοῦ των, ἀποτελοῦντος τονικῶς ἤρεμον χρωματικὴν παραλλαγὴν πρὸς τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους.

Κατὰ τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας, ἑκατέρωθεν τῆς θύρας εἰσόδου, προβάλλουν ἐν κατόψει δύο παραστάδες διατομῆς μορφῆς τραπεζίου, χρησιμεύουσαι ὡς θὰ ἴδωμεν ὡς ὑπόβαθρον στηρίξεως τοῦ ὑπερκειμένου κωδωνοστασίου. Πέραν τῶν παραστάδων τούτων, ἑκατέρωθεν τῆς θύρας, ἀναπτύσσονται χαμηλὰ κτιστὰ πλακόστρωτα καθίσματα.

Ἡ αὐλή. Ὁ ναὸς κατὰ τὴν μεσημβρινὴν καὶ δυτικὴν πλευράν του περιβάλλεται ὑπὸ αὐλῆς σχήματος Γ (βλ. εἰκ. 2), περιτοιχισμένης ὑπὸ χαμηλοῦ καὶ ὑψηλοῦ κατὰ θέσεις αὐλογύρου, ἀναλόγως τῆς ὑψομετρικῆς καταστάσεως τοῦ πέριξ αὐτῆς ἐδάφους. Τὸ δάπεδον τῆς αὐλῆς εἶναι ἐστρωμένον δι' ὀρθογωνίων πλακῶν σχιστολίθου διαφόρων μεγεθῶν, τοποθετημένων μὲ τοὺς ἁρμούς των ὄχι κατ' ἐπέκτασιν ἐπ' εὐθείας πρὸς δύο κατευθύνσεις ὡς συμβαίνει συνήθως, σχηματιζουσῶν δηλαδὴ κάναβον, ἀλλὰ διακοπτομένων, εἰς τρόπον ὥστε ἐπιτυγχάνεται γραφικὴ διάταξις αὐτῶν, ἐνισχυομένη διὰ τοῦ ἐντόνου δι' ἀσβεστοχρίσεως ἁρμολογήματος καὶ τῶν κυμαινομένων μεγεθῶν των (βλ. εἰκ. 5, 6). Ἔμπροσθεν τῆς νοτίας θύρας ἀναπτύσσεται εὐρὺ ἐντὸς τετραγώνου κόσμημα μεθ' ἑτέρου ἐπ' αὐτοῦ μικροτέρου τετραγώνου (εἰκ. 2, 6), ἀμφοτέρων ἐντεταγμένων ἐντὸς τῆς πλακοστρώσεως οἱονεὶ ὡς ταπήτων, κατεσκευασμένων διὰ χρωματιστῶν βοτσάλων, συγκροτούντων θελκτικὸν ψηφιδωτὸν λαϊκῆς συνθέσεως καὶ τεχνοτροπίας. Οὕτως ἐντὸς εὐρέος κύκλου παρίστανται κένταυροι ἀντιμέτωποι ἀντικρύζοντες τρίγωνον, ἐνῷ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας ὑπάρχουν ἀνθεμωταὶ μορφαί· τέλος εἰς τὸ μικρὸν τετράγωνον, τὸ εὑρισκόμενον ἐπὶ τοῦ μεγαλυτέρου, ἀναπτύσσεται μέγα διακοσμητικὸν θέμα ὑπὸ μορφὴν ἄνθους. Τοιαῦτα κοσμήματα διὰ βοτσάλων εἰς δάπεδα

αὐλῶν ἐκκλησιῶν εἶναι συνήθη καὶ εἰς ἑτέρους ναοὺς τῆς νήσου Μήλου [1], ὡς καὶ ἄλλων νήσων τοῦ Αἰγαίου.

Λειτουργικὸς χαρακτὴρ τῆς αὐλῆς. Τέλος χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς, καὶ καθ' ὅλον τὸ μῆκος της, παρουσία

Εἰκ. 5. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος μετὰ τῶν ἀναβαθμῶν καὶ τῶν κερκίδων.

τεσσάρων ἀναβαθμῶν (ὕψους 45 ἑκ. καὶ πλάτους 45-50 ἑκ.), προσπελασίμων διὰ λιθίνων κλιμάκων, κατ' ἀποστάσεις, ἐπ' αὐτῶν κατεσκευασμένων. Οἱ ἀναβαθμοὶ οὗτοι (εἰκ. 2, 5, 7) συγκροτοῦν εὐθυγράμμους κερκίδας ὑπαιθρίου θεάτρου θρησκευτικοῦ προορισμοῦ, ὡς σχετιζομένου λειτουργικῶς πρὸς τὰς τελετὰς καὶ ἱεροτελεστίας τὰς λαμβανούσας χώραν ἐν ὑπαίθρῳ καὶ εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ. Ἄλλως τε ἡ αὐλὴ εἰς τοὺς μεταβυζαντινοὺς κυκλαδικοὺς ναοὺς ἅπτεται λειτουργικῶς τοῦ ναοῦ καὶ ἄλλως, διὰ τῆς χρησιμοποιήσεώς της, κατὰ κανόνα, ὡς ὑπαιθρίου ἐξωνάρθηκος [2] κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν ἀκο-

[1] Βλέπε εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Παναγίας τῆς Θαλασσίτρας Κάστρου Μήλου λαϊκῆς τέχνης ψηφιδωτὰ διὰ βοτσάλων: H. Fletcher καὶ S. Kitson, The churches of Melos, The Annual of the British School at Athens, τόμ. II (1895), εἰκ. τῆς σ. 164, καὶ σ. 166, 167.

[2] Πρβλ. καὶ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἔξω Ἐπισκοπικοῦ θρόνου εἰς τὴν αὐλήν, παρὰ

λουθιῶν καὶ μετ᾽ αὐτάς, κατὰ τὰς πανηγύρεις κλπ., συμβάλλοντος πρὸς τοῦτο καὶ τοῦ ἐπὶ μακρὸν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους ἠπίου κλίματος τῶν νήσων. Ὥστε ἡ ἐμφάνισις τῶν ἀναβαθμῶν[1] εἰς τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν αὐλὴν τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος, κατὰ μίαν πλευράν της, δυνατὸν νὰ ἀποτελῇ συνέπειαν τοῦ δημιουργημένου καὶ ὑπάρχοντος εἰς τὰς Κυκλάδας λειτουργικοῦ της χαρα-

Εἰκ. 6. Τὸ πρὸ τῆς μεσημβρινῆς θύρας τῆς ἁγίας Τριάδος ψηφιδωτὸν διὰ βοτσάλων κόσμημα.

κτῆρος, ἀποτελοῦσα ὁλοκλήρωσίν του καὶ μάλιστα ἐπιτυχῆ ἀρχιτεκτονικῶς, διὰ τῆς εὐστόχου τοποθετήσεώς των ἐπὶ τῆς πλευρᾶς μὲ τὴν ὑψομετρικὴν διαφοράν. Ἡ προβολή, ὄπισθεν τῶν ἀναβαθμῶν καὶ τοῦ περιτοιχίσματος τὰς αὐλῆς, τῶν παρακειμένων πλησιέστατα οἰκιῶν συμβάλλει εἰς τὴν δημιουργίαν κλειστοῦ, οἰκείου, καὶ οἱονεὶ μοναστηριακοῦ συνόλου (βλ. εἰκ. 7).

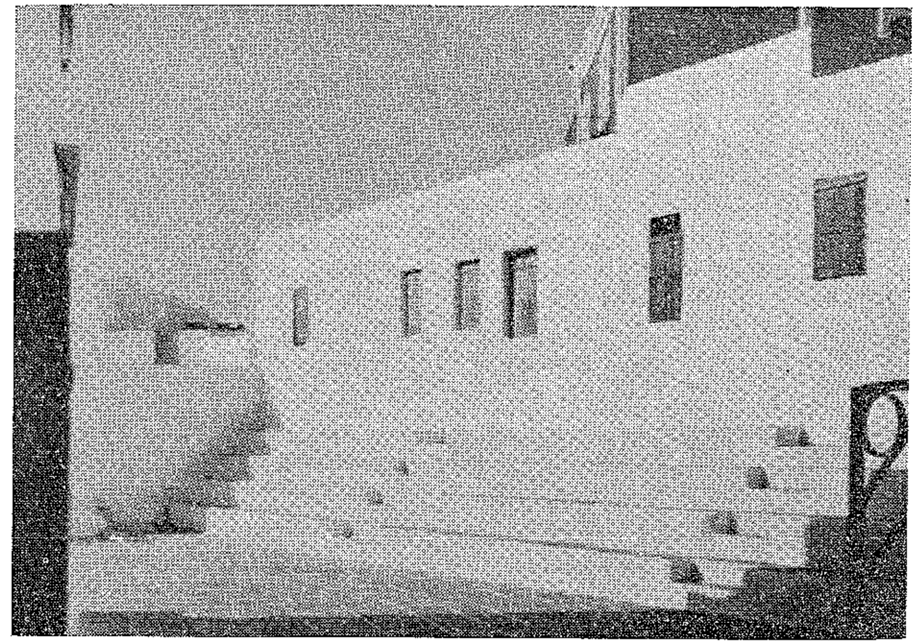
Τέλος σημειοῦμεν ὅτι ἡ παρουσία ἀναβαθμῶν εἰς τὰς αὐλὰς ναῶν ἢ παρ᾽ αὐτούς, συγκροτούντων εἶδος ὑπαιθρίου θεάτρου λειτουργικοῦ ἢ μετα-

---

τὴν ἐξώθυραν, ναῶν τινῶν τῶν νήσων, ὡς λ.χ. τῆς Αἰγίνης (Δημ. Ι. Πάλλα, Ὁ ἐπισκοπικὸς ἔξω θρόνος καὶ τὸ ἀσπαστικὸν τῶν ἐκκλησιῶν, Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. ΚΓ΄ (1953), σ. 590 κ.ἑξ.).

[1] Εἰς τοὺς περιβόλους ναῶν τινῶν τῆς νήσου Νάξου, ὡς καὶ ἄλλων τινῶν νήσων λ.χ. τῆς Κύθνου, συναντῶμεν παρομοίου προορισμοῦ ἀναβαθμούς, οἱ ὁποῖοι λέγονται ἐν Νάξῳ «σέντζοι».

λειτουργικοῦ θρησκευτικοῦ μᾶλλον προορισμοῦ, ἢ εἶδος ὑπαιθρίου χώρου δημοσίων συγκεντρώσεων καὶ ἑτέρου κοσμικοῦ προορισμοῦ, δὲν εἶναι ἀσυνήθης εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου συναντωμένη ἐνίοτε εἴς τινας ναούς. Περὶ τοῦ δευτέρου τῶν προαναφερθέντων προορισμῶν, τοῦ μὴ θρησκευτικοῦ, τῶν ὑπαιθρίων τούτων χώρων συγκεντρώσεως ἐπὶ Τουρκοκρατίας, σημειοῦμεν:

Εἰκ. 7. Οἱ τέσσαρες ἀναβαθμοὶ μετὰ τῶν κλιμάκων προσπελάσεως τῆς αὐλῆς τῆς ἁγίας Τριάδος.

ὅτι ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιοῦνται διὰ τὰς συναθροίσεις τῶν νησιωτῶν, ὅταν συνήρχοντο διὰ νὰ ἀποφασίσουν περὶ τῶν κοινῶν. Ὡς γνωστόν, οἱ Κυκλαδῖται εἶχον ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρκετὰ προνόμια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ δικαίωμα ἐλευθέρας συγκεντρώσεως[1] εἴς τινα ναόν, παρ᾽ αὐτὸν ἢ ἀλλαχοῦ, κατὰ τόπους, ὅπου συνεσκέπτοντο περὶ τῶν πάσης φύσεως ζητημάτων τῆς κοινότητός των, ὡς λ.χ. συνέβαινε μὲ τὸ κοινὸν τῶν Μυκονίων[2], τῶν Συρίων[3] κλπ. Ὥστε εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸν καὶ ἡ μετ᾽ ἀναβαθμῶν διαμόρφωσις τῆς

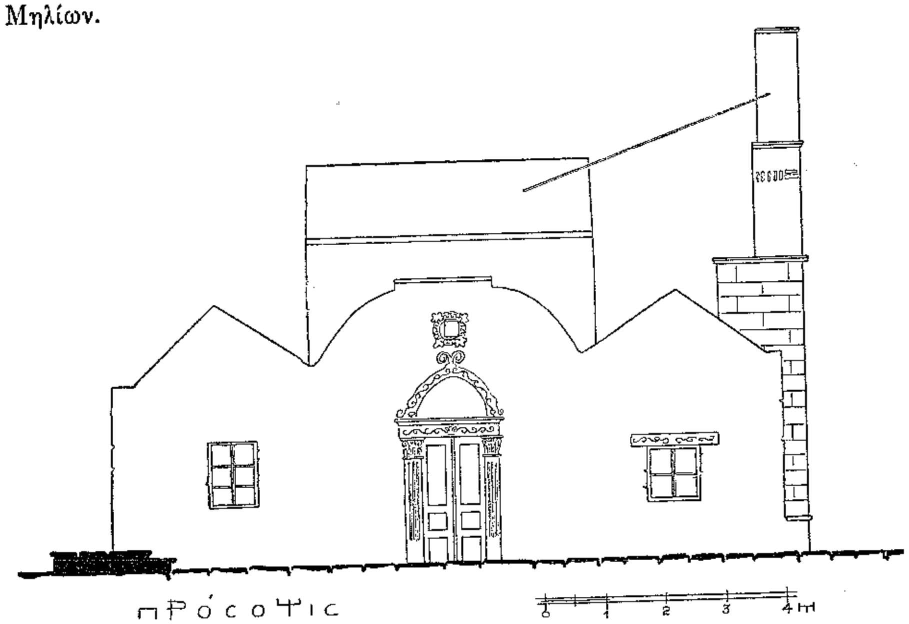
---

[1] Ἰωσὴφ Χατζιδάκη, Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, 1927, σ. 164, 167.

[2] Βλ. Περ. Ζερλέντη, Παναγιώτης Νικούσιος καὶ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος ἄρχοντες Μυκονίων, ἐν Νησιωτικῇ Ἐπετηρίδι, Σῦρος 1918, τόμ. Α΄, σ. 163, 164, 169, 170.

[3] Βλ. Ἀνδρ. Δρακάκη, Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Σῦρος 1948, τόμ. Α΄, σ. 189, 190.

αὐλῆς τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου, συντελεσθεῖσα ἐνδεχομένως καὶ πολὺ μεταγενεστέρως ἀπὸ τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ, νὰ ἐκάλυπτε κατ' ἐπιβίωσιν παρόμοιον ἢ ἀνάλογον πρὸς αὐτὸν τὸν πέραν τοῦ θρησκευτικοῦ προορισμόν, τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὸν δημόσιον βίον τῶν Μηλίων.

Εἰκ. 8. Ἡ πρόσοψις, δυτικὴ ὄψις, τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος.

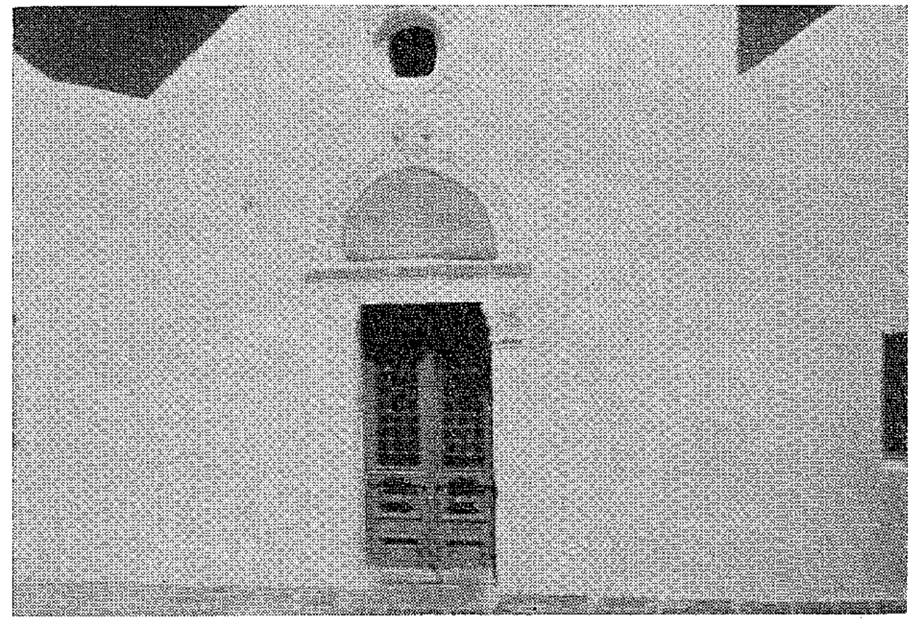
Ἡ ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις. Ὁ ναὸς ὡς πανταχόθεν ἐλεύθερος ἐμφανίζει τέσσαρας ὄψεις, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ δύο αἱ ἀντικρύζουσαι πρὸς τὴν αὐλήν, ἡ δυτικὴ καὶ ἡ μεσημβρινή, ὡς πλουσιώτερον διαμορφωμέναι παρουσιάζουν ἀρχιτεκτονικὸν ἐνδιαφέρον καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν.

Ἡ δυτικὴ ὄψις ἀποτελεῖ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 8), ἂν καὶ ἐπισημοτέρα εἶναι ἡ μεσημβρινή, ὡς ἐντονώτερον τονιζομένη διὰ τοῦ ἐπ' αὐτῆς τοποθετημένου κωδωνοστασίου.

Ἡ πρόσοψις λοιπὸν ἐπὶ πρώτου ἐπιπέδου ἀναπτύσσεται καθ' ὁριζοντίαν ἔννοιαν, ποικιλλομένη κυρίως ἐκ τῶν τριῶν καμαρῶν καλύψεως τῶν κλιτῶν, αἵτινες ἐξωτερικῶς ὑποδηλοῦνται διττῶς: Τόσον διὰ τῆς ἀπολήξεως τῶν καμαρῶν ὑπὸ μορφὴν τριγωνικῶν τοίχων τῶν πλαγίων, καὶ καμπυλοσχήμου τοίχου, ἀποκεκομμένου δι' ὁριζοντίου ἐπιπέδου πρὸς τὰ ἄνω, τῆς μεσαίας, ὅσον καὶ διὰ τῆς κατ' ἄξονα τοποθετήσεως τῶν δύο παραθύρων ἐπὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ τῆς θύρας ἐπὶ τοῦ μεσαίου κλίτους. Ἡ διαμόρφωσις τῶν δυτικῶν τοίχων τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπὸ μορφὴν τριγώ-

νου [1] εἶναι ἐπιτυχὴς καὶ ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς, ὡς ὑποδηλοῦσα προσέτι καὶ τὴν τεθλασμένην μορφὴν τῶν καμαρῶν καλύψεως.

Ἡ δυτικὴ μεταξὺ τῶν παραθύρων θύρα ἐμφανίζει πλουσίαν διαμόρφωσιν (εἰκ. 8, 9), διὰ τοῦ τονισμοῦ τῶν σταθμῶν της διὰ παραστάδων μετ' ἐπικράνων εἴδους τινὸς κορινθιακοῦ ρυθμοῦ (ἡ βορεία παραστὰς μετὰ τοῦ

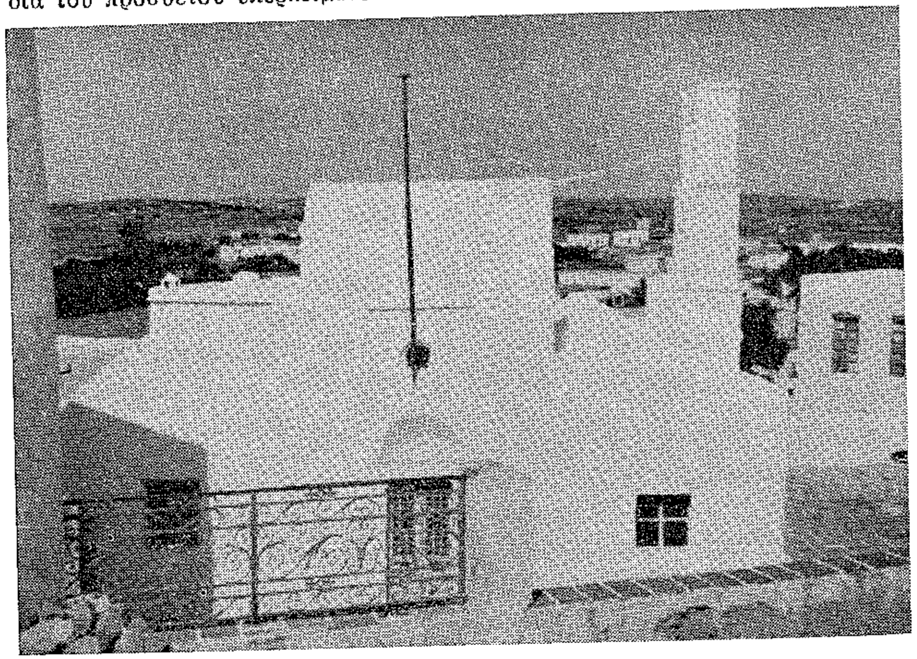

Εἰκ. 9. Ἡ δυτικὴ θύρα τοῦ ναοῦ.

ἐπικράνου της σήμερον λείπει), καὶ τοῦ ἀνωφλίου διὰ λιθίνου κατακοσμήτου ὑπερθύρου μετὰ μικρᾶς ἐξοχῆς γεισώματος μετ' ὀδόντων, καὶ διὰ τοῦ ὑπεράνω αὐτοῦ κειμένου ἀνακουφιστικοῦ τόξου, ἐμφανιζομένου ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ ὡς τυφλῆς ὀρθογωνίου κόγχης. Τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον, ἀνεπαισθή-

[1] Ἡ τριγωνική - ἀετωματοειδὴς ἀπόληξις τῶν τοίχων ἀποτελεῖ συνήθη διάταξιν τῆς δυτικῆς μεσαιωνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἐφαρμοσθεῖσαν ἰδίᾳ εἰς τὴν Ρωμανικὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς νοτίου Γαλλίας (βλ. C. Enlart, Manuel d'archéologie Française, Architecture religieuse, Paris 1927, τόμ. I, εἰκ. 57, 147, σ. 429, 430), ὡς ἐπίσης δὲν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἀναφέρομεν μερικὰ παραδείγματα ἐξ αὐτῆς: α) τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκέων καὶ τοὺς ἁγίους Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (Ch. Diehl, Le Tourneau, Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918, πίν. LI, LIII, LXIV, LXV, LXVI), β) τὸν ναὸν τῶν Βλαχερνῶν Ἠλείας (Ἀν. Ὀρλάνδου, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας, Ἀπόσπασμα Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1923, σ. 25, εἰκ. 31, 33, 49, 59), γ) τὴν βασιλικὴν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Καλαμπάκας (Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς

τως τεθλασμένης μορφῆς, τονίζεται ὑπὸ ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαισίου κοσμουμένου ὑπὸ ἑλισσομένης περιπλοκάδος ἐκφυομένης ἐκ δύο ἀνθοδοχείων περὶ τὰς γενέσεις, καταλήγοντος πρὸς τὰ ἄνω διὰ δύο ἀντινώτων μικρῶν ἑλίκων συνεκφυομένων. Τέλος ὁ ἄξων συμμετρίας τῆς προσόψεως συμπληροῦται καὶ διὰ τοῦ προσθέτου ὑπερκειμένου τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου κυκλικοῦ φεγγί-

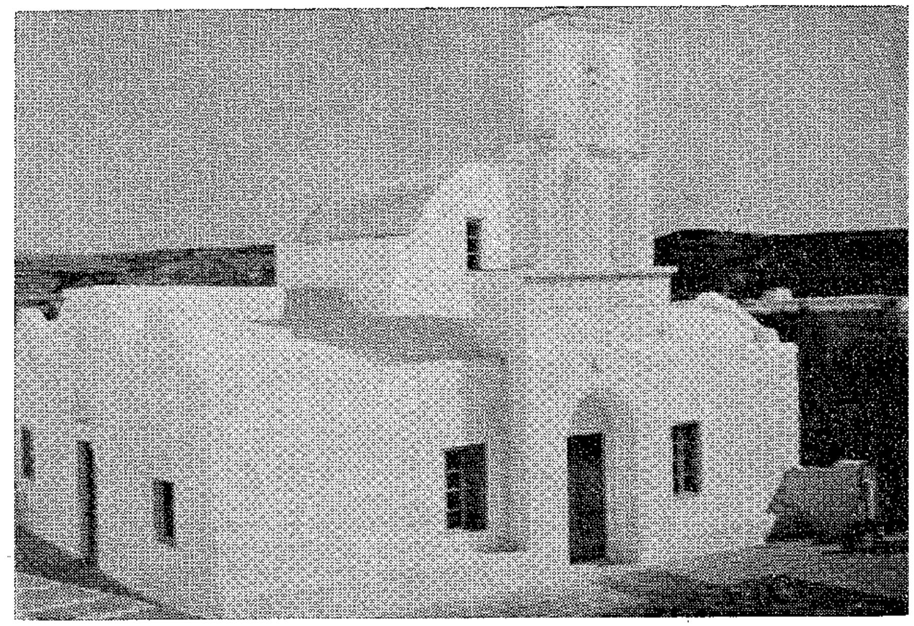

Εἰκ. 10. Ἄποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ δυσμῶν.

του καταλλήλως διακοσμημένου, ἐπιστεγαζομένου δὲ ὑπὸ τῆς ὑπεράνω του ἐξεχούσης ἐλαφρῶς πλακὸς ὑποδοχῆς, ἀρχιτεκτονικοῦ ἢ διακοσμητικοῦ μέλους πιθανῶς οὐδέποτε τοποθετηθέντος ἐπὶ τοῦ τοίχου ἀποφράξεως τοῦ μεσαίου

Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, ΕΕΒΣ, τόμ. Ϛ' (1929), σ. 290, 291, 298, εἰκ. 1, 2, 3), δ) τὸν ναὸν τῆς Κωστάνιανης Ἠπείρου (Δ. Εὐαγγελίδης, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἠπείρου, Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, τόμ. Ϛ' (1931), εἰκ. 3, σ. 265), ε) τὸν ναὸν τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς Θεσσαλίας (Ἀν. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ, τόμ. Α' (1935), τεῦχ. I, σελ. 14-16, εἰκ. 2, 4, 6), ϛ) τὴν ἁγίαν Θεοδώραν τῆς Ἄρτης (Ἀν. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ, τόμ. Β' (1936), τεῦχ. I, σελ. 96, εἰκ. 3, 6), ζ) τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς Κάτω-Παναγιᾶς Ἄρτης (Ἀν. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ, τόμ. Β' (1936), τεῦχ. I, σελ. 76, εἰκ. 5, 6), ὡς καὶ τὸν ἅγιον Βασίλειον Ἄρτης (Ἀν. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ, τόμ. Β' (1936), τεῦχ. II, σ. 117, εἰκ. 1, 2) κ.ἄ. Τέλος μνημονεύομεν καὶ ἐκ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος παραδείγματα ἀετωματοειδῶν ἀπολήξεων τοίχων καμαρῶν, ὡς λ.χ. ἐκ Κρήτης (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, Venezia, 1908, τόμ. II, σ. 96, 97, εἰκ. 60 κ.ἄ.).

κλίτους, καὶ ἀποτελούσης τὸ ἀκροτελεύτιον καθ' ὕψος θέμα τῆς συνθέσεως τῆς ὄψεως ταύτης ἐπὶ πρώτου ἐπιπέδου. Τὰ δύο ἑκατέρωθεν παράθυρα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θύραν παραμένουν ἁπλᾶ ἀδιακόσμητα ὀρθογώνια (εἰκ. 8, 10), πλὴν τοῦ νοτίου φέροντος μαρμάρινον ἀνώφλιον μετὰ κοσμημάτων καὶ εὑρισκομένου ἐν ἀνισοσταθμίᾳ πρὸς τὰ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὄψεως παρακείμενα

Εἰκ. 11. Ἡ ΝΔ ἄποψις τοῦ ναοῦ.

ἀνώφλια τῆς θύρας καὶ τοῦ ἑτέρου παραθύρου· ἤτοι ἐμφανίζεται ἀσύμμετρος καὶ ἐλευθέρα διάταξις, ἀτόλμως καὶ εἰς ἐλάσσονα τόνον, περὶ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀνοιγμάτων ἐν ὄψει, πλήρης γραφικότητος, τόσον συνήθης καὶ ἀγαπητή, ἐμφανιζομένη καὶ εἰς ἄλλα παραδείγματα κυκλαδικῶν ναῶν εἰς τοὺς ὁποίους παρουσιάζεται ἐντονωτέρα.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαμόρφωσις τῶν παραθύρων δι' εὐθέων καὶ ὄχι τοξωτῶν ἀνωφλίων (εἰκ. 11), ὡς καὶ τῶν θυρῶν, καίτοι τονιζομένης τῆς μὲν δυτικῆς θύρας διὰ τοῦ ὑπερκειμένου καμπυλοσχήμου τυφλοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου (εἰκ. 8, 11), τῆς δὲ μεσημβρινῆς θύρας πλαισιουμένης ὑπὸ τοῦ ἐλαφρῶς τεθλασμένου τόξου τοῦ ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ κωδωνοστασίου ἀνοίγματος ὑποδοχῆς καὶ προσπελάσεως πρὸς αὐτὴν (εἰκ. 11, 12). Πάντως ἡ δι' εὐθυγράμμων ἐν τῷ συνόλῳ των ἀνωφλίων γεφύρωσις τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ναοῦ προσδίδει εἰς αὐτὸν ἐν ὕφος κοσμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀξιομνημόνευτον (βλ. εἰκ. 11), παρὰ τὴν παρουσίαν τῶν θόλων, συναν-

τώμενον ἐντονώτερον μόνον εἰς τὰς ἐπιπεδοστέγους ἄνευ θόλων Κυκλαδικὰς βασιλικάς, τὰς ὁμοιαζούσας τόσον πρὸς νησιωτικὰς οἰκίας. Τέλος εἰς συμφωνίαν, πρὸς τὰ δι' ὁριζοντίων ἀνωφλίων γεφυρούμενα ἀνοίγματα, εὑρίσκεται καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κωδωνοστασίου, εἰς τὰς κυρίας γραμμάς της, διὰ τῆς ἀπολήξεως τῶν ἐπαλλήλων πρισμάτων του εἰς ὁριζόντια ἐπίπεδα (βλ. εἰκ.

Εἰκ. 12. Ἡ μεσημβρινὴ ὄψις τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος.

11, 12, 13, 14), ἀντὶ τῶν συνηθεστέρων εἰς κωδωνοστάσια κεκλιμένων ἐπιπέδων τῆς ἐπιστέψεως.

Ἡ ἰδία δυτικὴ ὄψις, ἐνῷ ἐπὶ πρώτου ἐπιπέδου ἀναπτύσσεται, ὡς ἐμνημονεύσαμεν, καθ' ὁριζοντίαν ἔννοιαν, ἐπὶ δευτέρου ἐπιπέδου διὰ τῆς ἀνακυπτούσης τρουλλοκαμάρας ἀποκτᾷ καὶ ἑτέραν τάσιν πρὸς τὴν κατακόρυφον, ἡ ὁποία ὅμως γίνεται αἰσθητὴ κυρίως εἰς τὰς προοπτικὰς ἀπόψεις τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1, 8, 10, 11). Ἐπίσης ἐπὶ δευτέρου ἐπιπέδου, ὡς πρὸς τὴν δυτικὴν ὄψιν, ἀναπτύσσεται καὶ ἡ ἀνατεινομένη μορφὴ τοῦ κωδωνοστασίου, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐπιρροή του ἐπὶ τῆς ὄψεως ταύτης δὲν εἶναι σοβαρά, ἐπηρεάζουσα οὐσιωδῶς μόνον τὰς προοπτικὰς εἰκόνας (εἰκ. 8, 11)· ἄλλως τε διὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς λόγον καὶ ἡ αὐστηρὰ συμμετρία τῆς ὄψεως ταύτης παραμένει ἀδιατάρακτος ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς ὄψεως τοποθετήσεως τοῦ κωδωνοστασίου.

Ἡ μεσημβρινὴ ὄψις (εἰκ. 12), ἁπλῆ καὶ ἀπέριττος, ἀναπτύσσεται καὶ αὐτὴ καθ' ὁριζοντίαν ἔννοιαν, τῆς κινήσεως ταύτης διακοπτομένης διὰ τῆς παρεμβολῆς τῆς ἀνατεινομένης συνθέσεως τοῦ κωδωνοστασίου, εὑρισκομένου

ἐν προχωρήσει ὡς πρὸς τὸ ἐπίπεδον τῆς ὄψεως καὶ συνεισφέροντος οὕτω πλαστικῶς. Καὶ ἡ ὄψις αὕτη ἐμφανίζει συμμετρικὴν διαμόρφωσιν — παρὰ τὴν ἐλαφρὰν καὶ ὅλως ἀνεπαίσθητον μετατόπισιν τοῦ συστήματος κωδωνοστασίου καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παραθύρων, ἀπὸ τοῦ γεωμετρικοῦ μέσου τῆς ὄψεως πρὸς τὰς ἀψῖδας τοῦ ἱεροῦ — διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν δύο ἴσων παραθύρων ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς θύρας καὶ μὲ τὰ ἀνώφλιά των ἐν ἰσοσταθμίᾳ. Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶναι ἡ προσέγγισις τῶν ἀνοιγμάτων πλησιέστατα πρὸς τὸ κωδωνοστάσιον. Πάντως τὰ ἀνοίγματα εἶναι μᾶλλον περιωρισμένων διαστάσεων ἐπικρατούντων τῶν πλήρων, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἔκφρασις τῶν ὄγκων τοῦ ναοῦ παραμένει μονολιθική.

Τὸ κωδωνοστάσιον. Τὸ κωδωνοστάσιον [1], ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ναὸν ὅστις ἐμφανίζει λιθοδομὴν ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας ἐπιχρισμένης, εἶναι κατεσκευασμένον ἐξ ἰσοδόμων λαξευτῶν λίθων (Ζαχαρόπετρα τῆς Μήλου) [2], καὶ συγκροτεῖται ἐκ τριῶν ὀρθογωνίων ὑπερκειμένων πρισμάτων, μικροῦ σχετικῶς πάχους ὑπὸ μορφὴν τοίχων, ἐλαττουμένου πλάτους, ὕψους καὶ πάχους ἐκ τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸν ὑπερκείμενον.

Τὸ πρῶτον ἐπὶ τοῦ ἐδάφους πρῖσμα, τὸ ὁποῖον εἶναι λίαν ὑψηλότερον τῶν ἄλλων (εἰκ. 8, 12, 13), διατρυπᾶται ὑπὸ εὐρέος καὶ ὑψηλοῦ ἀνοίγματος, γεφυρουμένου δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένου τόξου, χρησιμεύοντος πρὸς πλαισίωσιν καὶ τονισμὸν τῆς ἁπλῆς ὀρθογωνίου ἀκοσμήτου θύρας, εὑρισκομένης βαθύτερον τῆς ἐπιφανείας τοῦ κωδωνοστασίου [3] ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς τοιχοποιίας τῆς μεσημβρινῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ. Ἐπιτυχὴς αἰσθητικῶς εἶναι ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἀνοίγματος τούτου εὐρυνομένου πρὸς τὰ ἔξω, καὶ τρόπον τινὰ ὑποδεχομένου τὸν προσκυνητὴν (βλ. κάτοψιν εἰκ. 3). Τὸ πρῶτον πρῖσμα ἐπιστέφεται ὑπὸ ἐξέχοντος γεισώματος, φέροντος ὑπ' αὐτὸ πλατὺ λαξευτὸν κόσμημα ἐξ ἐπαλλήλων ταινιῶν διακοπτόμενον ὑπὸ μικροῦ ἀναγλύπτου σταυροῦ (εἰκ. 12)· τέλος ἡ ἐπιφάνεια μεταξὺ τοῦ κοσμήματος τούτου καὶ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τεθλασμένου τόξου ποικίλλεται διὰ τριῶν ἐξεχόντων ἐξαφύλλων ροδάκων, ὑπὸ μορφὴν κομβίων συμμετρικῶς διατεταγμένων, τοῦ μεγα-

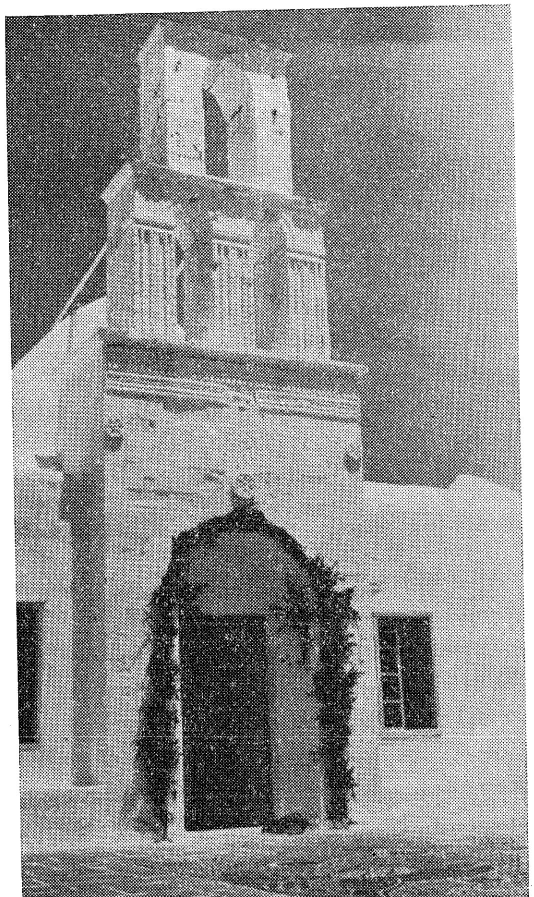
[1] Σήμερον ὡς κωδωνοστάσιον χρησιμεύει ἁπλοῦν σιδηροῦν κατασκεύασμα, εὑρισκόμενον εἰς τὴν αὐλὴν παρὰ τὸν μεσημβρινὸν αὐλόγυρον, μόλις διακρινόμενον εἰς τὸ δεξιὸν τῆς εἰκ. 1.

[2] Περὶ τοῦ εἴδους τούτου τραχείτου βλέπε Β. Παπαθανασοπούλου, Μηχανικὴ τεχνολογία δομικῶν ὑλικῶν, 1956, σ. 22 (Λιθόγραφον).

[3] Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευσεν ὡς ὑπόδειγμα διὰ τὴν κατασκευὴν ἑτέρου παρομοίου (κατὰ τὰ χαμηλότερα αὐτοῦ μέρη) κωδωνοστασίου ἐν τῇ νήσῳ, ἐγειρομένου ἐπὶ παλαιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Κάστρου τῆς Παναγίας τῆς Θαλασσίτρας (βλέπε τὸ σχέδιόν του εἰς H. Fletcher-S. Kitson, The churches of Melos, The Annual of the British School at Athens, τόμ. II (1895-1896), εἰκ. σ. 164, καὶ σ. 165).

λυτέρου ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τοῦ τόξου καὶ τῶν ἑτέρων δύο μικροτέρων ἑκατέρωθέν του καὶ ὑψηλότερον παρὰ τὰς ἀκμὰς τοῦ πρίσματος — βάσεως τοῦ κωδωνοστασίου.

Τὸ δεύτερον πρῖσμα τοῦ κωδωνοστασίου, πολὺ χαμηλότερον τοῦ ὑποκειμένου του καὶ ὡς βάσεως χρησιμεύοντος, στενώτερον καὶ λεπτότερον αὐτοῦ,

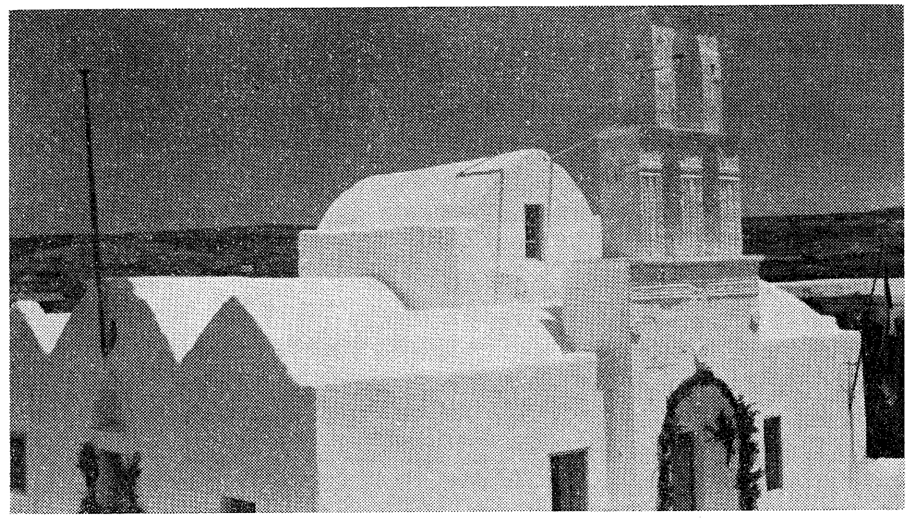

Εἰκ. 13. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς ἁγίας Τριάδος.

διατρυπᾶται ὑπὸ δύο ἰσοπλατῶν καὶ ἰσοϋψῶν ἀνοιγμάτων, χρησιμευόντων διὰ τὴν ἀνάρτησιν τῶν κωδώνων, γεφυρουμένων δι' ἐντονώτερον τεθλασμένων τόξων (εἰκ. 12, 13), καὶ βαινόντων ἐπὶ τῶν τριῶν σχηματιζομένων ὀρθογωνίων πεσσῶν. Τὸ πρῖσμα τοῦτο ἐπιστέφεται ὑπὸ ἐξέχοντος γεισώματος, κοσμουμένης τῆς προσθίας ἐπιφανείας τῶν τριῶν πεσσῶν του διὰ κατακορύφων ἀναγλύφων εὐθυγράμμων κοσμημάτων ἐκ ταινιῶν καὶ ῥάβδων,

εἴδους βεργίων, συνεχιζομένων καὶ ὑπὲρ τὰς τονισμένας γενέσεις τῶν τόξων.

Τέλος ὑπὲρ τὸ πρῖσμα τοῦτο ὑψοῦται τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον, ἰσοϋψὲς πρὸς τὸ ὑποκείμενόν του, ἀλλὰ λίαν στενώτερον αὐτοῦ, καὶ λεπτότερόν του πρῖσμα, τὸ ὁποῖον διατρυπᾶται ὑπὸ εὐρυτέρου ἀνοίγματος γεφυρουμένου ὑπὸ ἐντόνως τεθλασμένου τόξου βαίνοντος ἐπὶ τῶν δύο σχηματιζομένων ὀρθογωνίων

Εἰκ. 14. Αἱ κατὰ μῆκος καμάραι καὶ ἡ ἐγκαρσία καμάρα, ἡ τρουλλοκαμάρα, ἀπὸ ΝΔ.

πεσσῶν, κοσμουμένων κατὰ παρόμοιον ὡς καὶ οἱ ὑποκείμενοί των τρεῖς πεσσοὶ τρόπον. Καὶ τὸ κορυφαῖον τοῦτο πρῖσμα τοῦ κωδωνοστασίου ἐπιστέφεται ὑπὸ γεισώματος καταλήγοντος εἰς ὁριζόντιον ἐπίπεδον, ὡς καὶ τὰ ἕτερα δύο ὑποκείμενα πρίσματα. Λόγῳ τοῦ μεγάλου σχετικῶς ὕψους τοῦ κωδωνοστασίου ἀγκυροῦται τοῦτο διὰ δύο σιδηρῶν ἑλκυστήρων (βλ. εἰκ. 8, 10, 11, 13), ἀπὸ τοῦ μέσου τῶν πεσσῶν τοῦ ἀνωτάτου μονοτόξου ἀνοίγματός του πρὸς τὴν σχεδὸν κατ' ἄξονα ὄπισθεν αὐτοῦ εὑρισκομένην χαμηλοτέραν, εὐρυτέραν, καὶ εὐσταθεστέραν τρουλλοκαμάραν· ἡ τοιαύτη ἀγκύρωσις ἦτο ἐπιβεβλημένη ὡς ἐξασφαλίζουσα τὸ κωδωνοστάσιον ἀπὸ ἀνατροπῆς, λόγῳ τοῦ εὐσείστου τῆς νήσου, καὶ προσέτι κυρίως λόγῳ τοποθετήσεώς του μὲ τὴν μεγάλην διάστασίν του κάθετον πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν ἐπικρατούντων ἐν τῇ νήσῳ σφοδροτάτων βορείων ἀνέμων.

Βεβαίως εἰς τὴν συμβατικὴν μόνον εἰκόνα τῆς ὄψεως ἐν σχεδίῳ ἀποκρύπτεται ὑπὸ τοῦ κωδωνοστασίου ἡ ἐπὶ δευτέρου ἐπιπέδου εὑρισκομένη κορυφαία καὶ ἐπίσης ἀνατεινομένη μορφὴ τῆς τρουλλοκαμάρας, διότι εἰς τὴν πραγματικότητα αἱ προπτικαὶ εἰκόνες τοῦ ναοῦ συντίθενται διὰ τῆς συμβολῆς ἀμφοτέρων, ἤτοι τόσον τοῦ κωδωνοστασίου ὅσον καὶ τῆς τρουλλοκαμάρας.

Παρατηροῦμεν μάλιστα ὅτι ἡ ποιότης τῆς ἀνατάσεως ἑκάστου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τούτων μελῶν εἶναι ὅλως διάφορος, ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς φύσεως τοῦ στερεομετρικοῦ σχήματος ἑκάστου, τῆς ἀνατάσεως τῆς τρουλλοκαμάρας χαρακτηριζομένης τονικῶς ὡς βαρείας, ἐν εἴδει κυματισμοῦ γεωμετρικῆς μορφῆς (εἰκ. 8, 10, 11, 14), καὶ τῆς ἀνατάσεως τοῦ κωδωνοστασίου χαρακτηριζομένης ὡς ὀξείας, ὑπὸ μορφὴν κατακορύφου κινήσεως (βλέπε ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω εἰκόνων καὶ τὰς εἰκ. 12, 13).

Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν παράδειγμα ναοῦ εἶναι ἐλάχιστος, περιοριζόμενος μόνον εἰς ἔνια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη χρήζοντα ἐξάρσεως καὶ τονισμοῦ.

Ἄλλως τε ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀφθόνου, πάσης φύσεως, διακοσμήσεως ἀποτελεῖ ὀργανικὴν τάσιν τῆς κυκλαδικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τόσον τῆς κοσμικῆς ὅσον καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, πηγάζουσαν ἀπὸ τὸν καθαρῶς κατασκευαστικὸν καὶ αὐστηρῶς γεωμετρικὸν χαρακτῆρα τῆς τέχνης ταύτης, ὡς καὶ ἐκ τοῦ πνεύματος οἰκονομίας, ἁπλότητος, λιτότητος καὶ ταπεινότητος τοῦ ἐκφραζομένου ὑπ' αὐτῆς, καὶ πηγάζοντος ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει ἐκ τῆς πενίας τῶν νησιωτῶν.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τὰ μόνα ὑπάρχοντα γλυπτὰ εἶναι τὰ δύο ἁπλᾶ ἐπιθηματοειδῆ ἀκόσμητα κιονόκρανα, τὰ βαίνοντα ἐπὶ χαμηλῶν μονολίθων ἀρραβδώτων κορμῶν, καὶ τὰ ὑπὸ μορφὴν κιλλιβάντων ὑφαψίδια ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται κατὰ θέσεις τὰ ἐνισχυτικὰ τόξα τῶν καμαρῶν. Τὰ ὑφαψίδια ταῦτα συγκροτοῦνται ἐκ ταινίας μετὰ ὑποκειμένου κυματίου, διατομῆς περίπου ἡμικυκλικῆς, καὶ ἑτέρας μικροτέρας ταινίας κυμαινομένου ἀνὰ ὑφαψίδιον ὕψους. Ἐπίσης κατὰ θέσεις, εἰς τὰς βαθμίδας τῆς ὡραίας πύλης τῶν ἱερῶν τῶν κλιτῶν, ὡς κατώφλια κλπ., ὑπάρχουν ἀνάγλυπτα μέλη ἐν τῷ δαπέδῳ τοποθετημένα, προερχόμενα ἐξ ἄλλων ναῶν, ὡς καὶ ἔνια μέλη ἐν τῷ ἱερῷ (βάσις κλπ.).

Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ γλυπταὶ ἢ ὀρθότερον ἐλαφρῶς ἀνάγλυφοι διακοσμήσεις ἐμφανίζονται καὶ πάλιν πρὸς ἔξαρσιν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν: α) Ἐπὶ τῆς προσόψεως, δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ, διὰ τοῦ τονισμοῦ τῶν κυρίων γραμμῶν τῆς θύρας, ὡς ἀνωτέρω ἐμνημονεύσαμεν (εἰκ. 8, 9). β) Ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ, διὰ τοῦ τονισμοῦ τῶν συνιστώντων τὸ κωδωνοστάσιον τριῶν ἐπαλλήλων πρισμάτων ὑπὸ ἐξεχόντων μετὰ κυματίων ἢ ὀδόντων γεισωμάτων (εἰκ. 12, 13), τῆς διακοσμήσεως τῶν προσθίων ἐπιφανειῶν τῶν πεσσῶν δι' ἁπλῶν κατακορύφων ταινιῶν καὶ ῥάβδων εἴδους βεργίων, καὶ τέλος τῆς ἐμφανίσεως τριῶν διακοσμητικῶν ἐν ἐξοχῇ ἐξαφύλλων ῥοδάκων, ὑπὸ μορφὴν κομβίων, ὑπὸ εὐρὺ ἐξ ἐπαλλήλων πλαισίων κόσμημα.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαφορὰ τεχνοτροπίας καὶ ἐκτελέσεως ἡ διαπιστουμένη μεταξὺ τῶν κοσμημάτων τῆς προσόψεως (εἰκ. 8, 9), καὶ τῆς μεσημ-

βρινῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ (εἰκ. 12, 13). Οὕτως ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προσόψεως, τὰ ἐπίκρανα, αἱ ταινίαι μεθ' ἑλικοειδῶν περιπλοκάδων, κληματίδων κλπ., μαρτυροῦν ἕνα νατουραλισμὸν καὶ μίαν ἐλευθερίαν καὶ δεξιότητα περὶ τὴν ἀπόδοσιν καὶ λεπτομερειῶν ἀκόμη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν μεσημβρινὴν ὄψιν ὅπου τὸ κωδωνοστάσιον ἐμφανίζει διακοσμήσεις γεωμετρικὰς μᾶλλον ἀδεξίας καὶ ἀκάμπτους, μαρτυρούσας λαϊκὴν ἐκκλησιαστικὴν τέχνην ξηρὰν καὶ πληκτικήν. Ἐν τούτοις ἡ διαφορὰ αὕτη, καὶ ἡ χαλάρωσις εἰς τὴν τέχνην τῆς διακοσμήσεως τοῦ κωδωνοστασίου, προδίδει ἄλλον, ὄχι τόσον ἐπιδέξιον τεχνίτην ὅσον ὁ ἐργασθεὶς εἰς τὴν πρόσοψιν, ἀλλ' ἐνδεχομένως μαρτυρεῖ καὶ μεταγενεστέραν ἐκτέλεσιν τῶν ἀναγλύφων τούτων διακοσμήσεων, κατ' ἀνοικοδόμησιν τοῦ κωδωνοστασίου λόγῳ προγενεστέρας καταρρεύσεώς του, καθισταμένης πιθανῆς ἐκ τῆς ἀγκυρώσεώς του ἐπὶ τῆς τρουλλοκαμάρας, τοῦ εὐσείστου τῆς νήσου, καὶ ἄλλων τινῶν ἐνδείξεων.

Τὰ τέμπλα καὶ αἱ εἰκόνες. Ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Τριάδος ἀκολουθῶν καὶ κατὰ τοῦτο τὴν παράδοσιν τῶν κυκλαδικῶν ναῶν στερεῖται καθ' ὁλοκληρίαν τοιχογραφιῶν [1], κοσμούμενος ὑπὸ τριῶν ξυλογλύπτων πολυειργασμένων τέμπλων [2], ἀνὰ ἑνὸς εἰς ἕκαστον κλίτος, φερόντων μερικὰς ἐνδιαφερούσας παλαιὰς εἰκόνας, κοσμεῖται δὲ προσέτι ὑπὸ ἑτέρων φορητῶν εἰκόνων ἀνηρτημένων εἰς διαφόρους θέσεις ἐπὶ τῶν τοίχων.

Αἱ ἀξιολογώτεραι ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τέμπλων καὶ τῶν τοίχων εἰκόνες εἶναι αἱ ἑξῆς: α) Εἰκὼν τοῦ ἁγίου Βασιλείου ὁλοσώμου ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς θύρας τοῦ ἱεροῦ τοῦ βορείου κλίτους. β) Εἰκὼν τῆς Παναγίας ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ ἰδίου κλίτους, φέρουσα τὴν ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν «Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Μιχαὴλ ἱερέως Ἀλισάφη» [3], ἀναφερομένην εἰς τὸν δωρητὴν ἱερέα Ἀλισάφην μὲ τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου θὰ ἀσχοληθῶμεν κατωτέρω. γ) Εἰκὼν τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἀνηρτημένη ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ τοίχου τοῦ βορείου κλίτους, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἅγιος παρίσταται ἐν στηθαρίῳ. δ) Τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ βορείου ἐπίσης κλίτους. ε) Ἑτέρα εἰκὼν τοῦ ἁγίου Νικολάου ὁλοσώμου ἐπὶ τῆς μικρᾶς θύρας τοῦ τέμπλου τοῦ μεσαίου κλίτους, καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὸ θυρόφυλλον καὶ φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν «Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Στεφάνου Ἰουστινιάνη» [4]. ϛ) Τοῦ ἁγίου

[1] Βλ. τοὺς λόγους οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν σχεδὸν χρησιμοποίησιν τῶν φορητῶν εἰκόνων μετὰ τὸν XVI αἰῶνα εἰς Ἀγγ. Προκοπίου, Νεοελληνικὴ τέχνη, 1936, σ. 15, 16, τοῦ αὐτοῦ, La peinture religieuse dans les îles Ioniennes pendant le XVIIIe siècle, 1939, σ. 21, 22, 23.

[2] Τὸ τέμπλον τοῦ νοτίου κλίτους εἶναι νεώτερον, ἁπλουστέρας ἐπεξεργασίας, ἀποτελοῦν ἀντίγραφον τῶν ἑτέρων δύο.

[3] Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἰωσὴφ Χατζιδάκη, ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς νήσου Μήλου, 1927, σ. 224.

[4] Ἐδημοσιεύθη ἔνθ' ἀνωτ., σ. 224.

Βασιλείου ἐν στηθαρίῳ, ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. ζ) Τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγητρίας καὶ τῆς ἁγίας Τριάδος ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ μεσαίου κλίτους. Καὶ τέλος η) Τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἐπὶ τοῦ τέμπλου, καὶ τῆς Ἀποκαθηλώσεως ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους.

Αἱ εἰκόνες αὗται θεωροῦνται ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸν ναὸν καὶ συνοδεύουσαι τοῦτον παλαιόθεν, ἀπὸ τῆς κτίσεώς του· ἐν τούτοις ὑπάρχουν σήμερον καὶ ἄλλαι εἰκόνες ἐν αὐτῷ, αἱ ὁποῖαι ὡς ἀναφέρεται [1] προέρχονται ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς «Παλαιᾶς Χώρας», αἵτινες κατεστράφησαν ἐν ἔτει 1735 [2] ὑπὸ σεισμῶν. Αἱ εἰκόνες αὗται πρὸ τοῦ ἔτους 1927 ἐστεγάζοντο εἰς τὸν γυναικωνίτην τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους, τῆς νεωτέρας ἐκκλησίας τοῦ Ἀδάμαντος, μεταφερθεῖσαι μετὰ ταῦτα εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸν τῆς ἁγίας Τριάδος μετὰ διαφόρων ξυλογλύπτων τεμαχίων ἐζωγραφημένων διὰ μορφῶν ἁγίων.

Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι εἰκόνες τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος, ὡς καὶ αἱ ἐκ «Παλαιᾶς Χώρας» μεταφερθεῖσαι, εἶναι ἀξιόλογα Κρητικῆς τέχνης ἔργα τοῦ 17ου αἰῶνος, ἡ δὲ περιγραφή, ἡ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυσις καὶ αἰσθητικὴ τοποθέτησις, καθὼς καὶ ἡ συγκριτικὴ χρονολόγησίς των δὲν δύνανται νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὰ πλαίσια τῆς παρούσης αὐστηρῶς ἀρχιτεκτονικοῦ περιεχομένου ἐργασίας.

Χρονολόγησις. Λόγῳ ἐλλείψεως ἐπιγραφικῶν στοιχείων καὶ συναφῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων ἡ χρονολόγησις τοῦ ναοῦ δὲν δύναται νὰ γίνη ἐπακριβῶς, ἀλλὰ κατὰ στοιχειώδη προσέγγισιν διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως ἐνδεικτικῶν στοιχείων καὶ δεδομένων. Πάντως κατ' ἀρχὴν πρόκειται περὶ κτίσματος τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς συνάγεται καὶ ἐκ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ναοῦ, δηλονότι τῆς τρικλίτου μετὰ τρούλλου βασιλικῆς, τόσον προσφιλοῦς καὶ συνήθους κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας. Λίαν χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔλλειψις οἱασδήποτε μνείας τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ Pitton de Tournefort, ἐπισκεφθέντος ὡς γνωστὸν τὴν νῆσον Μῆλον περὶ τὸ ἔτος 1700, εἰς τὸν συνταχθέντα ὑπ' αὐτοῦ κατάλογον τῶν κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ναῶν τῆς νήσου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐν τούτοις ἀναφέρεται πλῆθος ἄλλων ἐκκλησιῶν [3]. Ὥστε ἐπὶ τῆς διαπιστώσεως ταύτης στηριζόμενοι δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν δύο τινά: α) Ὅτι ὁ ναὸς εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ἔτους 1700 καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐμνημονεύθη ὑπὸ τοῦ Tournefort· ἐνδεχόμενον συμφωνοῦν, τόσον πρὸς τὸν χρόνον καθ' ὃν ἔζησε

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 236, 237.
[2] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 185.
[3] Βλ. Pit. de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, Paris 1717, τόμ. I, σ. 153 - 154.

28 - 11 - 1960

καὶ εἰργάσθη ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς ἱερεὺς Ἀλισάφης, δωρητὴς καὶ πιθανῶς ζωγράφος τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας τῆς ἀποκειμένης ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ βορείου κλίτους τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος, ἤτοι περὶ τὸ 1719 [1], ὅσον καὶ πρὸς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τοῦ τρικλίτου τρουλλοκαμάρου ναοῦ, τοῦ ἐμφανιζομένου διὰ τοῦ μόνου γνωστοῦ μέχρι σήμερον παραδείγματος ναοῦ, ἐξ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, τοῦ Λεβειδίου Ἀρκαδίας, χρονολογουμένου εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ XVII αἰῶνος [2]· παρουσιαζομένου μάλιστα εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸν διὰ τῶν πολλαπλῶν ἐνισχυτικῶν τόξων τῶν καμαρῶν του, πιθανῶς διὰ πλείονα ἀσφάλειαν καὶ ἐκ φόβου λόγῳ τῆς προσφάτου ἐκ σεισμοῦ ἐκτεταμένης καταστροφῆς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς γειτονικῆς «Παλαιᾶς Χώρας». Καὶ β) Ὅτι ὁ ναὸς εἶναι προγενέστερος τοῦ 1700. Κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς πιθανὸν χρόνον κτίσεως τοῦ ναοῦ τὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1600 ἕως 1700 ἑκατονταετίαν, καθ' ὅσον κατὰ ταύτην μαρτυρεῖται ἡ οἰκοδόμησις πολλῶν ναῶν ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἰδιαιτέρως ἐν Παλαιᾷ Χώρᾳ [3], ἥτις περὶ τὸ 1600 εὑρίσκετο εἰς τὴν μεγαλυτέραν αὐτῆς ἀκμὴν καὶ ἀνάπτυξιν [3].

Ὥστε τὸ τελικὸν συμπέρασμα ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἐνδεικτικῶν ὑποθέσεων, ἐλλείψει ἄλλων ἀσφαλῶν στοιχείων, εἶναι ὅτι πιθανῶς ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Τριάδος Ἀδάμαντος Μήλου ἐκτίσθη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἢ ἀρχομένου τοῦ ΙΗ'.

Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

---

[1] Βλέπε περὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἔζησεν ὁ ἱερωμένος οὗτος ζωγράφος τοῦ Κάστρου Μήλου εἰς Ἰωσὴφ Χατζιδάκη, Ἱστορία, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 224.
[2] A. K. Orlandos, Eine unbeachtete kuppelform, ἐν Byzantinische Zeitschrift, τόμ. XXX (1929 - 1930), σ. 581.
[3] Βλ. Ἰωσ. Χατζιδάκη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 176.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΕΩΣ ΠΟΙΗΤΟΥ ΤΖΑΝΕ ΒΕΝΤΡΑΜΟΥ

Περὶ τοῦ Ναυπλιέως ποιητοῦ Τζάνε Βεντράμου[1] (ΙϚ´ αἰ.) ἐλάχιστα μέχρι τοῦδε γνωρίζομεν, ὀφειλόμενα ἀποκλειστικῶς εἰς ὅσα — οἱονεὶ αὐτοβιογραφούμενος[2] ἢ περιγράφων τὰς ἐκ τῆς ἀλαζονείας ἐπελθούσας οἰκονομικὰς ἀτυχίας εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ πρὸς μητρὸς πάππου του[3] — ἀφηγεῖται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ ἕτερον τῶν γνωστῶν καὶ ἐκδεδομένων στιχουργημάτων του ὑπὸ τίτλον « Ἱστορία φιλαργυρίας μετὰ τῆς περηφανίας »[4].

Ὑπὸ τοῦ Β. Knös βασιζομένου ἐπὶ τοῦ ἠθικοδιδακτικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ὑπ' αὐτοῦ μελετηθέντος στιχουργήματος τοῦ Βεντράμου, ὑπὸ τίτλον « Ἱστορία τῶν γυναικῶν τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν »[5], ὑπεστηρίχθη ὅτι « l'auteur est jusqu'à ce jour complètement inconnu, peut-être un moine, mais en tout cas un homme un peu versé dans les Écrits de la Bible et dans les légendes de l'Église grecque »[6].

Ὁ καθηγητὴς Γ. Ζώρας ἀντιθέτως, χωρὶς νὰ ἀποκλείῃ κατηγορηματι-

---

[1] Ἴδ. γενικῶς Γ. Θ. Ζώρα, Τζάνε Βεντράμου « Ἱστορία Φιλαργυρίας μετὰ τῆς Περηφανίας » (Ἄγνωστον στιχούργημα τοῦ ΙϚ´ αἰῶνος) ⟨Σπουδαστήριον Βυζ. καὶ Νεοελλ. Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν⟩, Ἀθῆναι 1956, σ. 8 κ.ἑξ.

[2] Εἰς ἀμφότερα τὰ γνωστὰ καὶ ἐκδεδομένα στιχουργήματα ὁ Βεντράμος καταλήγει διὰ τοῦ διστίχου :

Κ τ' Ἀνάπλι, ξεύρετε λοιπόν, εἶναι τὰ γονικά μου,
Τζάνε μὲ λέσιν τ' ὄνομα καὶ τὴν γενιὰν Βεντράμου.

[3] Στίχ. 259 - 338.

[4] « *Ἱστορία | Φιλαργυρίας | Μετὰ τῆς περιφανίας. | Ἐνετίησι παρὰ Φρανκίσκου τοῦ Ραμπαζέτου | ,αφξζ´* » (Ἴδ καὶ Γ. Θ. Ζώρα, ἔνθ' ἀν.).

[5] « *Ἱστορία τῶν γυναικῶν | τῶν καλῶν, καὶ | τῶν κακῶν | Ἀνδρέου Κουνάδου* ». [Ἐν τέλει :] « *In Vinegia per Pietro de Nicolini da Sabio, ad instantia de Messer Damian de Santa Maria. Ne l'Anno del Signore MDXLIX* ». (Ἴδ. καὶ τὴν ἀμέσως ἑπομένην σημείωσιν).

[6] Börje Knös, Un miroir des femmes du XVIe siècle, περ. « Ἑλληνικὰ » 14 (1955), σ. 127 (Ἴδ. καὶ Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Παρατηρήσεις εἰς μεσαιωνικὸν κείμενον : Τζάνε Βεντράμου « Ἱστορία τῶν γυναικῶν... », περ. « Ἀθηνᾶ » ΝΘ´ (1955), σ. 231 - 239).

κῶς τὴν ἄποψιν τοῦ Knös καὶ βασιζόμενος ἐπὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Βεντράμου ἀναφερομένων ταξιδίων εἰς διάφορα ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Μεσογείου — ἔνθα καὶ συνῆψε γνωριμίας ὁ ποιητὴς μετὰ πολλῶν ἐμπορευομένων, τῶν ὁποίων καὶ ἐκθέτει τὰ τοῦ βίου εἰς τὸ περὶ Φιλαργυρίας καὶ Περηφανίας στιχούργημά του — ἀποκλίνει ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι « ὁ ποιητὴς ἠσχολεῖτο κυρίως περὶ τὸ ἐμπόριον, δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ ἦτο καὶ ναυτικός »[1].

Ἤδη διὰ τῶν κατωτέρω δημοσιευομένων ἀνεκδότων ἐγγράφων, ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας[2], ἀποκαλύπτεται ὅτι ὁ Τζάνε Βεντράμος ἦτο πράγματι ναυτικὸς καὶ ὡς τοιοῦτος ἀσφαλῶς ἐταξίδευσεν ἀνὰ τὰς περιοχὰς τῆς Μεσογείου, τὰς ὁποίας εἰς τὰ ἔργα αὐτοῦ ἀναφέρει.

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειώσω ὅτι περὶ τῶν Ναυπλιέων καὶ Μονεμβασιωτῶν, οἵτινες κατέφυγον εἰς Βενετίαν, μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν ἀντιστοίχων ἑλληνικῶν περιοχῶν εἰς τουρκικὰς χεῖρας, ἡ Βενετικὴ Γερουσία ἔλαβεν εἰδικὴν πρόνοιαν.

Οὕτω διὰ διατάγματος ἀπὸ 4 Μαρτίου 1541 ἀπεφασίζετο ὅπως συσταθῇ πενταμελὴς ἐπιτροπὴ πρὸς ἐξέτασιν τῶν ὑπὸ προσφύγων ἐγκαταλειφθέντων ἐν Ναυπλίῳ καὶ Μονεμβασίᾳ περιουσιακῶν στοιχείων καὶ λῆψιν τῶν ἀπαραιτήτων φροντίδων εἰς ἀποζημίωσιν ἢ καὶ τοποθέτησιν αὐτῶν εἰς διαφόρους ὑπηρεσίας. Τὸ διάταγμα τοῦτο ἐγκριθὲν ὑπὸ τῆς Γερουσίας διὰ ψήφων 157 κατὰ 12 καὶ 5 ἀποχῶν παρεπέμφθη εἰς τὸ Μεῖζον Συμβούλιον καὶ ἐπεκυρώθη διὰ ψήφων 1223 κατὰ 195 καὶ 61 ἀποχῶν. Δι' ἑτέρου δὲ διατάγματος τῆς Γερουσίας, ἀπὸ 17 Μαρτίου 1541, διωρίζετο ἡ ἐκ πέντε εὐγενῶν μελῶν ἐπιτροπὴ πρὸς διεκπεραίωσιν ὑποθέσεων τῶν ἐξ Ἑλλάδος προσφύγων[3].

Εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς Βενετικῆς Γερουσίας, τὰς ἐκδοθείσας ὑπὲρ Ναυπλιέων, ἰδιαιτέραν ἐν προκειμένῳ σημασίαν ἔχει ἡ ἀπὸ 3 Μαρτίου 1546, δι' ἧς ἐλαμβάνετο πρόνοια καὶ ὑπὲρ τοῦ Τζάνε Βεντράμου.

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου τούτου, ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα[4] — ἀναδημοσιεύω ἐνταῦθα τὸ ἀφορῶν εἰς τὸν Βεντράμον σχετικὸν ἀπόσπασμα :

---

[1] Γ. Θ. Ζώρα, ἔνθ' ἀν., σ. 14.

[2] Τὴν ὑπόδειξιν τῶν ἐγγράφων τούτων καὶ τὴν ἀποστολὴν φωτογραφιῶν αὐτῶν ὀφείλω εἰς τὸν σεβαστὸν φίλον καὶ ἀκάματον ἐρευνητὴν τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας κ. Κωνστ. Μέρτζιον, πρὸς ὃν καὶ ἐντεῦθεν ἐκφράζω θερμὰς ἐπὶ τούτοις εὐχαριστίας.

Ἂς σημειωθῇ δ' ἐνταῦθα ὅτι τὸ κατωτέρω ὑπ' ἀρ. IV ἐκδιδόμενον ἔγγραφον — θέσπισμα τῆς Γερουσίας, ἀπὸ 2 Μαρτίου 1566 — ἔχει δημοσιευθῆ καὶ ὑπὸ C. N. Sathas, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας..., t. IX. Paris MDCCCXC, σ. 113 - 114 (ἀρ. DCC), διέλαθε δὲ μέχρι τοῦδε τὴν προσοχὴν τῶν περὶ τὸν Τζ. Βεντράμον ἀσχοληθέντων.

[3] Archivio di Stato di Venezia : Senato Mar. Registo No 26, φύλλ. 3 καὶ 4.

[4] Const. N. Sathas, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας..., t. VIII. Paris

«Che per auttorità di questo conseglio siano concessi li infrascritti officii alli infrascritti fidelissimi nostri da Napoli di Romania, con tutti salarii, utilità, regalie et emolumenti, et con tutti li modi, carichi, et obligatione ad essi officii legitimamente spettanti, et pertinenti, si come sono stati posseduti, et esercitati dalli precessori soi, et primo

. . . .

»Al fidel nostro Zuan Ventrame, nobile da Napoli di Romania, in vita sua, il luoco di capitaneo alla porta Altilia di Treviso, vacato per la morte del d° Zuan Macrì con espressa dichiaratione del ditto lo habbia a goder con il stipendio che lo hebbe il precessor del ditto Zuan Macri qual è di L(ire) 15 S(oldi) 17 al mese, come per lettere sue de XIII Dicembre prossimo passato scrive il potestà et capitaneo di Treviso alli cinque nobili nostri sopra Napolitani et Malvasioti, il qual Zuan Ventrame habbi a goder il ditto luoco in vita sua et dopo la sua morte sia de suoi heredi per anni vinti.

. . . . »[1].

Ἂς προστεθῇ ἀκόμη ὅτι, ὡς προκύπτει ἐκ συμβολαιογραφικῆς πράξεως τοῦ νοταρίου Marin Renio, ἀπὸ 13 Ἰουλίου 1590[2], οἱ Κωνσταντῖνος Ἐπισκοπόπουλος καὶ Ἀνδρέας Βεντράμος, ποτὲ Τζάνε (*«Andrea Ventramo quondam messer Zuane da Napoli di Romania»*) διώρισαν πρὸς διευθέτησιν ἀναφυείσης μεταξύ των ἐμπορικῆς διαφορᾶς τοὺς Ἀνδρέαν Ἀγέλην καὶ Ἰάκωβον Φραγκόπουλον.

Ἡ πληροφορία αὕτη εἶναι σημαντική, διότι καθιστᾷ εἰς ἡμᾶς γνωστόν, υἱὸν τοῦ ποιητοῦ, τὸν Ἀνδρέαν Βεντράμον, καὶ παρέχει τὸ terminus ante quem πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ χρόνου θανάτου τοῦ Ναυπλιέως ποιητοῦ καὶ ναυτικοῦ.

Πρέπει δὲ ὁ ἐν λόγῳ Ἀνδρέας Βεντράμος νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἀναφερόμενον ἐν ἐπιστολῇ τοῦ ἱερομονάχου Μητροφάνους (ἐκ Πόλας τῆς Ἰστρίας) πρὸς τὸν μητροπολίτην Φιλαδελφείας Γαβριὴλ τὸν Σεβῆρον, ἐν ᾗ σημειοῦται ὅτι *«ἐφθημεν γεγραφότες τῇ σῇ λογιότητι, σοφώτατε δέσποτα, μετὰ τοῦ μισὲρ Ἀνδρέου Βεντράμου τὰ καθ' ἡμᾶς, λέγω τὰ περὶ τῆς ὑγείας καὶ ἀνόδου ἡμῶν, πρὸς δὲ καὶ τὰ περὶ τοῦ οἴνου καὶ τῶν ἱερῶν ἀμφίων...»*[3].

MDCCCLXXXVIII, σ. 416-417 (ἀρ. CDLV). Καὶ τὸ ἔγγραφον τοῦτο διέλαθε τοὺς μελετητὰς τοῦ Βεντράμου.

[1] Archivio di Stato di Venezia: Senato Mar. Registro No 28, φύλλ. 136.

[2] Busta No 11652.

[3] Io. Lamii, Deliciæ eruditorum, seu Veterum ἀνεκδότων opusculorum collectanea. Florentiæ MDCCXLIV. [Τόμ. XV:] Gabrielis Severi et aliorum Græcorum recentiorum Epistolæ, σ. 121-122.

Ἐν τῇ ἐπιστολῇ σημειοῦται μόνον ἡμερομηνία (1 Μαρτίου) παραλειπομένου τοῦ ἔτους συντάξεως αὐτῆς. Μητροφάνης ὅμως ἀναφέρεται ὡς ἐφημέριος τοῦ ἐν Πόλᾳ ὀρθοδόξου ναοῦ εἰς ἔγγραφον τοῦ Μαρ. Μαλιπιέρου, ἀπὸ 12 Μαρτίου 1583[1].

ΕΓΓΡΑΦΑ

I.

Αἴτησις Τζάνε Βεντράμου — **Ἰανουάριος 1565**

(Archivio di Stato di Venezia: Senato Mar. Filza 34)

f. 1r *S(erenissi)mo Principe et Ill(ustrissi)ma S(ignori)a*|[2]

Conoscendo V(ost)ra Ser(eni)tà esser la viva fonte|[3] *de pietà et misericordia qual mai abandona*|[4] *alcuno suo fidelissimo servitor della sua*|[5] *santa gratia, maxime quelli che si hanno*|[6] *longamente affaticato al servitio di questo*|[7] *Ill(ustrissi)mo Dominio sopra le sue galie, come ho*|[8] *fatto io Zuanne Ventrame v(ost)ro fidelissimo*|[9] *servitor et nobile della infelice città de*|[10] *Napoli de Romania, ha dato ancor a me*|[11] *ardire de riccorrer alli benigni piedi di V(ostra)*|[12] *Ser(eni)tà ad esponerli qualmente son stato al ser*|[13]*vitio di quella dal 1522 dal tempo de Rodi in*|[14] *qua, che sono anni 43, che del continuo mi ho*|[15] *adoperato cosi sopra le sue galie grosse, per*|[16] *pedotta, come etiam sotil, et sopra etiam il suo*|[17] *galion al tempo del cl(arissi)mo m(esse)r Bertuci*|[18] *Contarini all'hora capitaneo de ditto galion*|[19] *il che volendo particolar-* f. 1v *mente narrar una*|[20] *per una de ditte galee con le quali ho servito,*||[21] *saria troppo tedioso a V(ost)ra Ser(eni)tà; ma il tutto*|[22] *appar per le mie fedi della Camera dell'Arma*|[23]*mento, et etiam ritrovandomi questo april passato*|[24] *per pedota sopra la galia del Cl(arissi)mo m(esse)r Marchio*|[25] *Michiel degnissimo general, essendo à Zara*|[26] *mostrando tutta l'armada, carena per palmar*|[27] *le galee, lo visti la mazor parte delle ditte*|[28] *galee scavazade et discazude del suo sesto*|[29] *considerando che a caso si ritrovasseno in*|[30] *fortuna, saria in grandissimo pericolo d(e) andar*|[31] *in doi pezzi p(er) la qual causa è sta manda due*|[32] *galie alla Cania à cambiar all'Arsenal il che*|[33] *vedendo si grande pericolo et dáno dell'Ill(ustrissi)mo*|[34] *Dominio che patria haver p(er) tal in-*

---

[1] Ἴδ. Μαργ. Κωνσταντινίδου, Ἡ ἄλλοτε ἐν Πόλᾳ τῆς Ἰστρίας ἑλληνικὴ κοινότης καὶ οἱ ἐν τῇ περιφερείᾳ αὐτῆς ἑλληνικοὶ συνοικισμοὶ (1540-1796), περ. «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» (Ἀλεξανδρείας), ἔτ. Ϛ', τόμ. IB' (1913), σ. 517.

conveniente;|[55] io come suo fidelissimo servitor, ho col mio|[56] ingegno, trovà rimedio a tal galie che mai|[57] più, così le nove che sono all'Arsenal, come|[58] etiam le vecchie, non discazerano dal suo sesto|[59] et non staranno con pericolo de mai più|[60] scavazarsi et ho etiam fatto il modello||[61] del modo si ha a tenir, con il qual si potra|[62] far la esperientia. **f. 2r** *Pertanto supplico V(ost)ra Ser(eni)tà|[63] sia contenta la conciedermi ancor a me [come|[64] a miei fioli dopo la mia morte] suo fidel s(ervi)tor|[65] gratia de ducati io al mese di provisione|[66] così a me come a miei fioli dopo la mia morte|[67] da essermi dati dal suo arsenal et passata|[68] ditta parte mi offero di darli et mostrarli|[69] il ditto modello come ho preditto et a V(ostra) S(ereni)tà|[70] genuflesso mi rac(oma)ndo.|[71]*

['Εν συνεχείᾳ:]

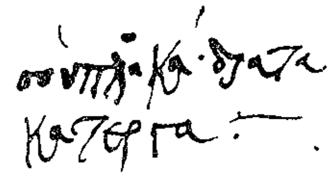
1565 28 Zenaro|[72]

Che alla soprascritta supplicatione respondino|[73] li Proveditori et Patroni all'Arsenal, conside|[74]rato et servato quanto si deve et ci dicano|[75] sopra le cose in essa contenute la loro opi|[76]nione con giuramento et sottoscrittione|[77] di mano propria segondo la forma delle|[78] leggi|[79]

I consiglieri|[80]

Piero Loredan	*Nic(ol)ò da Ponte|[81]*
Nic(ol)ò Nani	*Giac(om)o Soranzo|[82]*
	Hier(onymu)s Ronus|[83]
	Duc(ali)s no(tariu)s.

['Εν φύλλῳ 2v σημειοῦται ἑλληνιστὶ (διὰ χειρὸς τοῦ Βεντράμου;):]
σοὺπληκά διατα | κατεργα ~

II.

Αἴτησις Τζάνε Βεντράμου **[1565]**

(Archivio di Stato di Venezia: Senato Mar. 34)

f. 1r *Ser(enissi)mo Principe et Ill(ustrissi)ma S(ignori)a, Jo Zuanne Ventrame cittadino|[2] nobile di quella infelice città di Napoli di Romania,|[3] mi buto alli benigni piedi di V(ostra) S(ereni)tà, dapoi che la|[4] mia non è passata in Pregai questo mia inzegno|[5] de fortificar le galie vene facio un presente et dono|[6] et(iam) di quello non dimando*

cosa alc(un)a ma solum li dima(n)do|[7] gratia che mi lassate fortificar una galia nova segondo|[8] il ditto mio modello qual è alla presentia di V(ostra) S(ereni)tà|[9] et che ditta galia sia mandata fuori p(er) anni dui et|[10] se riuscirà bene che non discaza segondo la mia|[11] proferta, li lasso la libertà a V(ostra) S(ereni)tà di farmi a me|[12] et a mei fioli quelle remuneration che a V(ost)ra|[13] Ser(eni)tà parerà et questo ho fatto acciò che altri|[14] Sig(nor)i p(er) adviso de tanti che l'hanno visto sin hora|[15] non fussenò loro prima a far tal inzegno. Et|[16] a V(ostra) S(ereni)tà me raccomando.

III.

Ἔκθεσις Προβλεπτῶν **11 Φεβρουαρίου 1565**

(Archivio di Stato di Venezia: Senato Mar. Filza 34)

f. 1r *Alla supplicatione del fedel Zuane Ventrame da Napoli di Romania|[2] à piedi suoi presentata di ordine di V(ostra) Ser(eni)tà, Nui Proveditori et|[3] Patroni all'Arsenà, havendola vista et diligentemente considerata con|[4] tutte le cose in quella contenute re(veren)ter et cum juramento nostro rispondemo|[5] che trovando detto supplicante rimedio che le sue galee si nove come|[6] vecchie, si come egli si offerisse, non habbino a descazer del suo sesto|[7] ne mai scavazarsi, cosa che è come impossibile p(er) li rispetti a Lei|[8] molto ben noti, ni par [degno] non solamente degno della provisione|[9] che dimanda, ma de molto maggiore, perciò che tal aricordo apporteria|[10] tanto beneficio alle ditte galee, quanto che si possa credere con grandiss(im)a|[11] loro sicurtà et sparagno di modo che V(ostra) Ser(eni)tà lo potrà abbraciar|[12] p(er) far questa signalata opera, la qual lui habbi a esperimentar et|[13] far prova di sè, dapoi passati anni doi che le galee nove sarano|[14] state fuora et da poi presa la parte nel Suo Ecc(ellentissi)mo Senato; sia|[15] tenuto imediate mostrar il modello accio che si possa far quelle|[16] considerationi intorno di quello necessarie, rimettendosi però del tuto|[17] al Sapientiss(im)o Suo giudicio, alla cui buona gratia p(er) sempre si|[18] racc(omandia)mo. Dall'officio dell'Arsenà à XI Frever 1565|[19]*

Nic(ol)ò	*Dandolo*	*P(rovedito)r*	*all' Arsenal|[20]*
Polo de	*Priuli*	*P(rovedito)r*	*all' Arsenal|[21]*
Ant(on)io	*Moro*	*P(atro)n*	*all' Arsenal|[22]*
Santo	*Tron*	*P(atro)n*	*all' Ars(enal).*

IV.

Θέσπισμα τῆς Γερουσίας **2 Μαρτίου 1566**

(Archivio di Stato di Venezia: Senato Mar. Registro N⁰ 37. Φύλλ. 131v)

Adi II Marzo MDLXVI|[2]

È cosi a proposito per la casa nostra dell'Arsenal il ricordo del fi|[3]del nostro Zuanne Ventrame da Napoli di Romania di operare tal|[4]mente che le nostre galee cosi vecchie come nuove si sca|[5]vezzeranno nè descazeranno punto dal suo sesto, ma dureranno molto|[6] più tempo di quello che fanno al p(rese)nte con beneficio grandissimo della|[7] Sig(nori)a n(ost)ra, che non si deve mancare d'esperimentarlo ed di ricono|[8]scere il supplicante di quel modo che si conviene; però|[9] L'anderà parte che con l'auttorità di questo Cons(egli)o sia preso che|[10] ogni volta che 'l ricordo che serà dato dal fidel n(ost)ro Zuanne Ventra|[11]me di fare che le galee nostre cosi vecchie come nuove non si scave|[12]zeranno nè discazeranno dal sesto col quale esse saranno state|[13] fatte et ritornate nel suo sesto, quelle che fussero scavezzade et|[14] discazude sia posto in essecutione et ritrovatolo riuscire in una delle|[15] nostre galee per tutto un viaggio longo, siano ad esso Zua(n)ne|[16] concessi di provisione ducati diese al mese delli denari della|[17] Sig(nori)a nostra in vita sua et con facultà di poter disponer di essi|[18] per anni tre da poi la sua morte, non altrimente che di cosa|[19] sua propria, li qual ducati diese al mese gli debbano comin|[20]ciar a correr dal giorno che 'l darà principio ad operare ma|[21] però non gli debbano esser pagati se non dapoi che sarà finito|[22] il viaggio longo di detta galea, et approbato con li due terzi delle|[23] ballotte del Coll(egi)o n(ost)ro il predetto ricordo come è conveniente|[24]

[De parte]	128	*[De parte]*	116	*Pende*|[25]
[De non]	24	*[De non]*	38	*t.c. die 23 feb. 1565*|[26]
[Non sincere]	21	*[Non sincere]*	20	*1566 2 Margo in Coll(egi)o*|[27]

Adi detto

V.

Θέσπισμα τῆς Γερουσίας **23 Μαρτίου 1566**

(Archivio di Stato di Venezia: Senato Mar. Registro N⁰ 37. Φύλλ. 137v)

Adi XXIII Marzo|[2]

Non dovendosi mancar per beneficio delle cose n(ost)re di dar modo al fidel|[3] n(ostr)o Zua(n) Ventrame di poter fortificar una galea nova l'ari|[4]cordo suo, di quel muodo che si è veduto dal modello per

lui p(rese)ntato|[5] nel Coll(egi)o n(ost)ro, accio che riuscendo a viaggio longo si che la non si|[6] scavezzi, si possa esser certi che la Sig(nori)a n(ost)ra ne sia per sentir bene|[7]ficio per tal conto, pero|[8] L'andera parte che per autt(orit)à di questo Con(sigli)o sia commesso alli Proved(ito)ri|[9] et P(at)roni all'Ars(en)al che consignar debbano al p(redet)to Zua(n) Ventrame una|[10] galea nova da esser p(er) lui fortificata secondo il detto suo ricordo|[11]

[De parte]	120|[12]	
[De non]	5	*1566 23 Martii c.c.*|[13]
[Non sincere]	9	

ΦΑΙΔΩΝ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ

ΝΟΘΑ, ΑΝΥΠΑΡΚΤΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΕΟΜΕΝΑ ΠΡΟΣ ΑΛΛΗΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

Ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης καὶ τὰ ἔργα του εἵλκυσαν τὴν προσοχὴν παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων μελετητῶν τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας τοῦ 15ου αἰῶνος. Καὶ ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν ἐτόνισαν τὴν σπουδαιότητα τῶν ἔργων του, καὶ δὴ τῶν ἐπιστολῶν του, ὡς πηγῆς πληροφοριῶν διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινωνικὴν κατάστασιν τῆς Κρήτης κατὰ τὰς πρώτας μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως δεκαετίας[1], ἄλλοι δὲ ὑπεγράμμισαν τὴν φιλολογικὴν ἀξίαν τοῦ Ἀποστόλη ὡς κωδικογράφου, συλλέκτου παροιμιῶν καὶ συνθέτου ἐπιγραμμάτων[2]. Ἀλλὰ καὶ ὡς χαρακτηριστικὸς τύπος Ἕλληνος λογίου τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως ἠξιώθη προσοχῆς ὁ Μιχαὴλ Ἀποστόλης[3].

Σήμερον, μετὰ τὴν ἔκδοσιν πολλῶν ἔργων του ὑπὸ τοῦ Β. Λαούρδα[4],

---

1 Πρβλ. Φ. Κουκουλέν, «Κρητικὰ Χρονικά», 2 (1948), σ. 376 καὶ Β. Λαούρδαν, αὐτόθι, 5 (1951), σ. 258 - 259.

2 Πρβλ. A. Dain, Un manuscrit de Thucydide, le Monacensis gr. 126,
«L'Antiquité Classique», 6 (1937), σ. 123. J. E. Powell, The Cretan Ma-
nuscripts of Thucydides, «Classical Quarterly», 32 (1938), σ. 103 ἑξ. καὶ
Martin Wittek, Pour une étude du scriptorium de Michel Apostolés et
consorts, «Scriptorium», 7 (1953), σ. 290 - 297.

Διὰ τὸν Ἀποστόλην ὡς συλλέκτην παροιμιῶν βλ. τὴν παρὰ Κρουμβάχερ βιβλιο-
γραφίαν (Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, II, Ἀθῆ-
ναι 1897, σ. 393) εἰς ἣν πρόσθες: E. Geisler, Beiträge zur Geschichte des
griechishen Sprichwortes, Breslau 1908, K. Rupprecht, Apostolis, Euden
und Suidas, «Philologus», 15 (1922), καὶ τὸ ἄρθρον «Apostolis» τοῦ Cru-
sius ἐν Pauli - Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissen-
schaft, 2¹ (1896), στήλ. 1823 - 1824.

3 Πρβλ. Deno J. Geanakoplos, A Byzantine Looks at the Renais-
sance. The Attitude of Michael Apostolis towards the Rise of Italy to Cultu-
ral Eminence, «Greek and Byzantine Studies», 1 (1958), σ. 157 - 162.

4 Βλ. *1*) Λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης, ΕΕΒΣ, 19 (1949), σσ. 235 - 244.
2) Ἀνέκδοτα Ἐπιγράμματα, αὐτόθι, 20 (1950), σσ. 177 - 208. *3*) Ἐπικήδειος εἰς
Καλοτάρην καὶ Γαλατηνόν, «Κρητικὰ Χρονικά», 4 (1950), σσ. 251 - 256. *4*) Μενέ-
ξενος, αὐτόθι, 6 (1952), σσ. 51 - 58. *5*) Ἐπικήδειος εἰς Ἀνδρέαν Καλέργην, αὐτόθι,
12 (1958), σσ. 381 - 386. *6*) Ἡ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερῖκον τὸν τρίτον ἔκκλη-
σις, «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου», Ἀθῆναι 1953, σσ. 516 - 527. 7) Προσευχὴ
πρὸ τῆς μεταλήψεως, Tome commémoratif du millénaire de la Bibliothèque
Patriarcale d'Alexandrie, Alexandrie 1953, σσ. 47 - 52.

δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν εἰκόνα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πληρεστέραν ἐκείνης τὴν ὁποίαν μᾶς ἔδωκεν ὁ Legrand[1] καὶ συνεπλήρωσεν ὁ Noiret[2]. Πρὸ πάσης ὅμως νέας ἀποπείρας βιογραφήσεως τοῦ λογίου τούτου, πρέπει νὰ καταστῇ σαφὲς τί ἔγραψε καὶ τί δὲν ἔγραψεν οὗτος, διότι πολλὴ σύγχυσις ἐπικρατεῖ περὶ τὰ ἔργα του. Καὶ παλαιότερον μὲν ἀτελῆ πίνακα τῶν ἔργων τοῦ Ἀποστόλη ἔδωκαν οἱ Fabricius[3], Boerner[4] καὶ Ζαβίρας[5], πληρέστερον δέ, ἀλλ' οὐχὶ ἀπηλλαγμένον σφαλμάτων, οἱ Σάθας[6] καὶ Legrand[7]. Οἱ περιγράψαντες, ἐξ ἄλλου, κώδικας περιέχοντας κείμενα τῶν Ἑλλήνων λογίων τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως ἢ οἱ ἐκδώσαντες ταῦτα πολλάκις ὑπέπεσαν εἰς λάθη ἐπιτείνοντα τὴν περὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἀποστόλη σύγχυσιν.

Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ διαφωτισθῇ τὸ ζήτημα τοῦτο. Ἤδη, τελευταίως, ὁ Βέλγος ἑλληνιστὴς F. Masai, εἰς εἰδικὸν ἄρθρον του, ἐπεσήμανεν ἓν ἐκ τῶν κακῶς ἀποδιδομένων εἰς τὸν Ἀποστόλην ἔργων[8]. Ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς ἐρεύνης πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς παρούσης πραγματείας. Ἐν αὐτῇ ἐπισημαίνονται ἓν ἀνύπαρκτον καὶ πέντε νόθα ἔργα τοῦ Ἀποστόλη, ἐνῷ ἕτερα πέντε ταυτίζονται πρὸς γνωστὰ ἔργα αὐτοῦ.

1. «Μονῳδία ἐπὶ θανάτῳ Ἰωάννου Παλαιολόγου τοῦ αὐτοκράτορος».

Ἔργον ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἀποδίδεται εἰς τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλην ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Οὕτω ὁ Boerner[9], ἔχων ὑπ' ὄψιν τὸν Παρισινὸν κώδικα 1760, προσγράφει εἰς τὸν Ἀποστόλην *«monodiam in mortem Io. Paleologi Imp»*. Τοῦτον ἠκολού-

---

1 É. Legrand, Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles, 1, Paris 1885, σσ. LVIII - LXX.

2 H. Noiret, Lettres inédites de Michel Apostolis, Paris 1889.

3 Johannes-Albertus Fabricius, Bibliotheca Graeca, ἔκδοσις δ' curante G. C. Harles, τόμ. XI, Hamburgi 1808, σσ. 189 - 193. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ ἔργου τούτου ἐγένετο τὸ 1705 - 1728.

4 Christian Boerner [=Börnerus], De doctis hominibus graecis litterarum graecarum in Italia instauratoribus liber, Lipsiae 1750, σσ. 157 - 163.

5 Γ. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλὰς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου, Ἀθῆναι 1872, σσ. 56 - 58.

6 Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθῆναι 1868, σσ. 73 - 74.

7 Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. LXVI - LXX.

8 F. Masai, Un περὶ οὐσίας faussement attribué à Michel Apostolis, «Scriptorium», 1 (1946 - 1947), σ. 162.

9 Boerner, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 162.

θησαν καὶ οἱ μεταγενέστεροι Harles[1], Σάθας[2], καὶ Legrand[3], ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀντλεῖ τὴν πληροφορίαν ἐκ τοῦ αὐτοῦ Παρισινοῦ κώδικος 1760.

Πράγματι ὁ κῶδιξ οὗτος, κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ H. Omont[4], περιέχει ἐν f. 250v *«ejusdem monodia in mortem Joannis Palaeologi· imp.»*, ἀρχομένην: « *Φεῦ· εἰ δὲ δὴ φύσεις ἀνθρώπων κλπ.* ».

Τὸ ἔργον ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι τοῦ Ἀποστόλη, ἀλλὰ τοῦ Ἰωάννου Ἀργυροπούλου, ὡς προκύπτει ἐξ ἑτέρων πέντε κωδίκων[5], δι' ὧν μᾶς παρεδόθη. Ἡ σύγχυσις προέκυψεν ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ Παρισινοῦ κώδικος 1760, γραφέντος περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Σουλιάρδου[6] καὶ περιέχοντος μεταξὺ ἄλλων καὶ τέσσαρα ἔργα τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη, ἤτοι: τὸν πρὸς Ἰταλοὺς παραινετικὸν λόγον (ff. 238r κ.ἑ.), τὸ πρὸς τὸν Φρειδερῖκον III προσφώνημα (f. 245r κ.ἑ.), τὴν πρὸς Ἀμιρούτσην ἐπιστολὴν (ff. 248r κ.ἑ.) καὶ τὸν λόγον πρὸς « *τὸν αὐτοῦ κηδεστὴν* » (ff. 249r κ.ἑ.). Τὸν τελευταῖον τοῦτον λόγον ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τῆς ἀνωτέρω Μονῳδίας, ἄνευ τίτλου ἢ ἐνδείξεως περὶ τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ φερόμενον. Ἡ παράλειψις ἀκριβῶς αὕτη ἦτο ἡ αἰτία τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἔργου τούτου εἰς τὸν Μιχ. Ἀποστόλην, τοῦ ὁποίου ἔργα προηγοῦνται, ὡς ἐλέχθη, ἐν τῷ κώδικι.

Ὡς ἔργον τοῦ Ἀργυροπούλου ἐξέδωκε τὴν ἐν λόγῳ Μονῳδίαν δὶς ὁ Λάμπρος[7], χωρὶς νὰ διορθώσῃ ὅμως τὸ σφάλμα τῶν Omont, Legrand κλπ.

2. « Oratio ad Constantinum Palaeologum, cum imperium suscepit ».

Ἔργον ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἀποδίδεται εἰς τὸν Μιχ. Ἀποστόλην ὑπὸ τοῦ Boerner[8], ἀρυομένου τὴν πληροφορίαν ἐκ τοῦ Καταλόγου τῶν Ἑλ-

[1] Συμπληρῶν τὸν Fabricius, ἔνθ' ἀνωτ., XI, σ. 193.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. LXX.

[4] H. O m o n t, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, τόμ. III, Paris 1888, σ. 136.

[5] Parisinus gr. 1191, ff. 14v - 16r, Parisinus gr. 817, ff. 146v - 148v, Vaticanus gr. 1098 A, ff. 121r - 123v, Ambrosianus gr. M 41, sup., ff. 46r - 50r, Matritensis gr. 115 (4636), ff. 156r - 159v. Εἰς τὸν Ἀργυρόπουλον ἀποδίδει τὸ ἔργον τοῦτο καὶ ὁ βιογράφος αὐτοῦ G. Cammelli, χωρὶς ὅμως νὰ θίγῃ τὸ θέμα τῆς ἀποδόσεως τῆς Μονῳδίας ταύτης καὶ εἰς τὸν Ἀποστόλην. Βλ. G. C a m m e l l i, I dotti bizantini e le origini dell'Umanesimo. II. Giovanni Argiropulo, Firenze 1941, σ. 29, σημ. 1 καὶ σ. 184.

[6] Βλ. M. V o g e l - V. G a r d t h a u s e n, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 320.

[7] Βλ. Σπ. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἀργυροπούλεια, Ἀθῆναι 1910, σσ. 1 - 7 καί, Τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 3, Ἀθῆναι 1926, σσ. 313 - 319.

[8] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 160.

ληνικῶν κωδίκων τῆς Βασιλικῆς (νῦν Ἐθνικῆς) Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων[1], ὅπου, ἐν σελίδι 398, περιγράφεται ὁ γνωστὸς κῶδιξ 1760. Πράγματι ὁ κῶδιξ οὗτος καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Omont[2], ἀντιγράψαντος ἐν προκειμένῳ τυφλῶς τὸν ἀνωτέρω παλαιὸν κατάλογον, περιέχει λόγον τοῦ Ἀποστόλη *«ad Constantinum Palaeologum cum imperium suscepit»* (ff. 252v - 257r), οὗ ἡ ἀρχὴ « *Χαίρω μέν, ὦ θειότατε βασιλεῦ, ὁρῶν σε...* ».

Ἀλλὰ τὸ κείμενον τοῦ λόγου τούτου σώζεται καὶ εἰς ἑτέρους πέντε κώδικας[3], ὅπου ρητῶς ἀναφέρεται ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος ὡς συγγραφεὺς αὐτοῦ. Αἰτία δὲ τῆς συγχύσεως εἶναι καὶ πάλιν ἡ ἔλλειψις τίτλου καὶ μνείας συγγραφέως εἰς τὸν Παρισινὸν κώδικα 1760.

Ὁ Λάμπρος πρῶτος ἐξέδωκε τὸν ἀνωτέρω λόγον ὡς ἔργον τοῦ Ἀργυροπούλου ὑπὸ τὸν τίτλον « *Παραμυθητικὸς πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν βασιλέα ἐλθόντα ἐκ Πελοποννήσου καὶ λαβόντα τὰ σκῆπτρα τοῦ Ἰωάννου ἀποθανόντος* »[4]. Ἀργότερον ὅμως παρασυρθεὶς προφανῶς ὑπὸ τοῦ Omont, παρεσκεύασεν ἔκδοσιν[5] τοῦ αὐτοῦ κειμένου, ὡς ἔργου τοῦ Μιχ. Ἀποστόλη πλέον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 1760.

Οὕτως ἐπανεξεδόθη (ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Λάμπρου) εἰς τὸν τέταρτον τόμον τῶν « Παλαιολογείων καὶ Πελοποννησιακῶν » ὑπὸ τὸν τίτλον « *Μιχαὴλ Ἀποστόλη προσφώνημα εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει* »[6]. Παραδόξως οὔτε ὁ ἐπιμεληθεὶς τῆς ἐκδόσεως Ἰ. Βογιατζίδης ἀντελήφθη τὸ σφάλμα, καίτοι ἀντέβαλεν ἐκ νέου τὸ κείμενον πρὸς φωτογραφίας τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 1760[7].

3. « Λόγος συμβουλευτικὸς πρὸς Ἀμοιρούτζην τὸν φιλόσοφον ».

Μετὰ τῶν ἔργων τοῦ Ἀποστόλη συγκαταλέγεται ὑπὸ τοῦ Σάθα[8] καὶ λόγος ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον. Ὑπὸ τοῦ Omont ἐπίσης, περιγράφοντος τὸν

[1] Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae regiae, τόμ. II, Parisiis 1740, σ. 398.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 136.

[3] Βλ. Paris. gr. 1191, ff. 16r - 20v., Paris. gr. 817, ff. 149r - 157r., Vatic. gr. 1098 A, ff. 123v - 132r., Ambros. gr. M 41 sup., ff. 50r - 63v., Matriten. gr. 115 (4636), ff. 143r - 147r. Πρβλ. G. C a m m e l l i, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 29, σημ. 1 καὶ σ. 184.

[4] Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Ἀργυροπούλεια, σσ. 8 - 28.

[5] Πρβλ. Γ. Χ α ρ ι τ ά κ η, Σπυρίδωνος Λάμπρου τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα, « Νέος Ἑλληνομνήμων », 14 (1917), σ. 215 καὶ Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 4, Ἀθῆναι 1930, σ. γ'.

[6] Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 67 - 82. Πρβλ. σσ. θ' - ια' τοῦ προλόγου τοῦ Βογιατζίδου, ὅπου ἐξαίρεται ἡ σημασία τοῦ ὑποτιθεμένου ἔργου τοῦ Ἀποστόλη.

[7] Πρβλ. αὐτόθι, σ. γ'.

[8] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 73.

Παρισινὸν κώδικα 1760, σημειοῦται: «*f. 249r, ejusdem oratio ad Amirytzem philosophum socero iratum*»[1]. Καὶ ὁ Legrand, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὸν αὐτὸν κώδικα βεβαιώνει ὅτι «*...Apostolios lui* [= Ἀμιρούτσην] *a aussi adressé un Discours...*»[2].

Ἀλλ', ὡς ἠδυνήθην νὰ διαπιστώσω ἐκ φωτογραφιῶν τοῦ κώδικος τούτου, ἐν f. 249r ἄρχεται τὸ κείμενον τοῦ γωστοῦ λόγου τοῦ Ἀποστόλη «*πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστὴν* κλπ.». Ὑπεράνω δὲ τούτου ἔχει προστεθῇ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ ἀντιγραφέως ἀλλ' ἐκ τῶν ὑστέρων[3] ὁ τίτλος «*Πρὸς Ἀμοιρούτζην τὸν φιλόσοφον. Τοῦ αὐτοῦ λόγος συμβουλευτικὸς πρὸς τὸν αὐτοῦ κηδεστὴν μηνιθέντα ὅτε εἰς δευτέρους ἀφίκετο γάμους*». Καὶ τὸ μὲν δεύτερον μέρος τοῦ τίτλου: «*τοῦ αὐτοῦ λόγος συμβουλευτικὸς... ἀφίκετο γάμους*», εἶναι ὁ γνωστὸς τίτλος τοῦ κειμένου τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ. Τὸ δὲ πρῶτον, ἤτοι ἡ φράσις «*Πρὸς Ἀμοιρούτζην τὸν φιλόσοφον*», ἀναφέρεται ὄχι εἰς τὸ ἀκολουθοῦν ἀλλ' εἰς τὸ προηγούμενον κείμενον, τὸ ὁποῖον ὁ Omont παρέλειψε νὰ περιγράψῃ. Τὸ κείμενον τοῦτο ἄρχεται ἐν f. 248r διὰ τῆς φράσεως «*ἐγώ σε τοιουτότροπα συνειπόντα...*» καὶ λήγει ἐν f. 249r. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλη πρὸς τὸν Ἀμιρούτσην ἡ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Noiret[4]. Ἡ ἔνδειξις λοιπὸν «*πρὸς Ἀμοιρούτζην τὸν φιλόσοφον*» ἀντὶ νὰ τεθῇ ἐν ἀρχῇ, ἐτέθη κατὰ λάθος ἐν τέλει τοῦ κειμένου τούτου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρέσυρε τοὺς περιγράψαντας τὸν κώδικα εἰς σύγχυσιν τῶν δύο τίτλων. Ὥστε, ἐκτὸς τῆς γνωστῆς ἐπιστολῆς, οὐδὲν ἄλλο ἔργον τοῦ Ἀποστόλη ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Ἀμιρούτσην.

4. «Περὶ οὐσίας».

Ὁ Omont, περιγράφων τὸν κώδικα Bruxellensis 11270 - 75, σημειώνει ὑπ' ἀριθ. 8: «*Michaelis Apostolii de substantia.* Inc. ***Περὶ τῆς οὐσίας ἡ θεωρία...***»[5].

[1] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 136. Καὶ ἐδῶ ὁ Omont παρεσύρθη ὑπὸ τοῦ παλαιοῦ καταλόγου τῶν ἑλλην. χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὁ ὁποῖος περιγράφει τὸ ἀνωτέρω κείμενον ὡς ἑξῆς: «epistolae Apostolii ad Amirenzem philosophum, socero iratum, quod, amissa uxore priore, alliam duxisset». (Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae regiae, II, σ. 398. Πρβλ. B o e r n e r, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 162, σημ. 1. Τὴν περιγραφὴν ταύτην ἀσφαλῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν καὶ ὁ Σάθας).

[2] Ἔνθ' ἀνωτ., III, σ. 204. Πρβλ. καὶ I, σ. LXVII.

[3] Ὁ γραφικὸς χαρακτὴρ εἶναι ὁ αὐτός, ἡ μελάνη ὅμως εἶναι διάφορος.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., ὑπ' ἀριθ. 64.

[5] H. O m o n t, Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque royale de Bruxelles et des autres bibliothèques de Belgique, ἐν Revue de l'Instruction publique, τ. 27 καὶ 28, Grand 1885, σ. (ἀνατύπου) 28.

Ὑπὸ τοῦ F. Masai[1] κατεδείχθη τελευταίως ὅτι τὸ κείμενον τοῦτο δὲν εἶναι ἔργον τοῦ Ἀποστόλη ἀλλὰ ἀπόγραφον τοῦ βιβλίου Λ τῶν Μεταφυσικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Masai[2] εἰκάζει ὅτι ὁ Omont παρεσύρθη ἐκ τῆς ἑξῆς σημειώσεως ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ f. 97r: «*Mich. Apostoli de substantia dissertatio ad Aristotelem*».

5. «Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος».

Ὑπὸ τῶν παλαιότερον ἀσχοληθέντων περὶ τὴν νεοελληνικὴν γραμματείαν μετ' ἐπιμονῆς ἐπαναλαμβάνεται ὅτι ἐκ τῶν κυριωτέρων ἔργων τοῦ Ἀποστόλη ἦτο καὶ πραγματεία «*περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος*». Οὕτως ὁ Ἀλλάτιος πρῶτος βεβαιώνει ὅτι ὁ Ἀποστόλης «*librum contra eandem* [Ecclesiam Romanam] *scripsit de processione Spiritus Sancti*»[3]. Τὴν αὐτὴν εἴδησιν ἐπαναλαμβάνουν ἀργότερον οἱ Ζαβίρας[4] καὶ Σάθας[5]. Καὶ αὐτὸς ὁ Ehrhard συγκαταριθμεῖ μετὰ τῶν ἔργων τοῦ Ἀποστόλη «*πραγματείαν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος*», παραπέμπων εἰς τὸν κώδικα *Baroccianus gr.* 76, ff. 63 - 69, τῆς ἐν Ὀξφόρδῃ Βοδληιανῆς Βιβλιοθήκης[6]. Ἀλλ' εἰς τὸν κώδικα τοῦτον καὶ ἐν ff. 63 - 69 περιέχεται

[1] F. M a s a i, Un περὶ οὐσίας faussement attribué à Michel Apostolis, «Scriptorium», I (1946 - 1947) σ. 162.

[2] Αὐτόθι.

[3] L e o n i s A l l a t i i, De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione lib. III, Coloniae 1648, σ. 938.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58, γράφει τὰ ἑξῆς: «Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ: π: κατὰ Γεωργ: τοῦ Πλήθωνος. Ἴδε περὶ τοῦτο τὸν Ἰέχερ (Χριστιάνον Γγοττ λιεβ) ἐν τῷ αὐτοῦ τῶν πεπαιδευμένων λεξικῷ [= C h r i s t i a n G o t t l i e b J ö c h e r, Gelehrten - Lexicon κλπ., Λειψία 1733, στ. 201]· τὸν δημήτριον συμεῶνα ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν κατὰ λατίνων συγγραψάντων· καὶ τὸν ῥοβέρτον Γέριον ἐν ταῖς εἰς τὰ τοῦ Καβέου προσθήκαις. σελ: 150 [= R o b. G e r i u s, Appendix in G. Cave, Sciptorum ecclesiasticorum Historia Literaria]».

Καὶ κατ' ἀρχὴν μὲν παρατηροῦμεν ὅτι ἡ προσθήκη τῆς φράσεως «κατὰ Γεωργ: τοῦ Πλήθωνος» ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς λάθος τοῦ Ζαβίρα, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ἀποστόλης καθ' ὅλον τὸν βίον του διετήρησε βαθὺν σεβασμὸν πρὸς τὸν διδάσκαλόν του Πλήθωνα. Ὅσον ἀφορᾷ δὲ εἰς τὰς παραπομπὰς τοῦ Ζαβίρα εἰς τὸν Jöcher καὶ Gerius, οὗτοι ἀναφέρουν πράγματι ἔργον τοῦ Ἀποστόλη περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, ἀλλ' ἀσφαλῶς τὴν πληροφορίαν ἠρύσθησαν ἐκ τοῦ Ἀλλατίου. Δὲν γνωρίζω ποῖος ἦτο ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Ζαβίρα Δημήτριος Συμεών.

[5] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

[6] Παρὰ Κ. Κ ρ ο υ μ β ά χ ε ρ, Ἔνθ' ἀνωτ., I, Ἀθῆναι 1897, σ. 240. Ἐκ τοῦ Ehrhard ἀντλῶν ὁ H. G. Beck, εἰς τὸ προσφάτως δημοσιευθὲν βιβλίον του Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischem Reich, München 1959, σσ. 770 - 771, ἐπαναλαμβάνει τὴν πληροφορίαν καθ' ἣν ὁ Ἀποστόλης συνέγραψε λόγον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, δι' οὗ, μάλιστα, ὑπεστήριξε τὴν λατινικὴν ἄποψιν!

ὄχι πραγματεία περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ 'Αγ. Πνεύματος, ἀλλὰ τὸ γνωστὸν ἔργον τοῦ 'Αποστόλη «*Πρὸς τοὺς διϊσχυρισαμένους τῶν 'Ανατολικῶν εἶναι τοὺς 'Εσπερίους κρείττους τὰ ἐς πᾶσαν φιλοσοφίαν καὶ δῆθεν κάλλιστα εἰπόντας περὶ τοῦ τρόπου τῆς πρώτης γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς τοῦ 'Αγ. Πνεύματος ἐκπορεύσεως*»[1]. 'Εκ τῆς τελευταίας ταύτης φράσεως («*...τῆς τοῦ 'Αγ. Πνεύματος ἐκπορεύσεως*») φαίνεται ὅτι παρεσύρθη τόσον ὁ Ehrhard ὅσον καὶ ὁ συντάξας τὸν κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν κωδίκων τῆς Βοδληιανῆς Βιβλιοθήκης H. O. Coxe, ὁ ὁποῖος, εἰς τὸν ἐν τέλει τοῦ καταλόγου του πίνακα, ἀναφέρει τὸ ἐν λόγῳ ἔργον τοῦ 'Αποστόλη ὡς πραγματείαν «*De processione Spiritus Sancti*»[2].

Σημειωτέον ὅτι ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ οὐδεὶς λόγος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ 'Αγ. Πνεύματος γίνεται. 'Ασφαλῶς καὶ ὁ 'Αλλάτιος παρεσύρθη ἐκ τοῦ τίτλου τῆς ἀνωτέρω πραγματείας. Τοῦτο ὑπώπτευσε πρῶτος ὁ Boerner, ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος εἰς τὸν λόγον τοῦ 'Αποστόλη «*Πρὸς τοὺς διισχυρισαμένους κλπ.*», παρατηρεῖ: «*is forte liber ille est, quem «de processione Spiritus Sancti» contra ecclesiam Romanam Apostolium composuisse Alatius... tradit*»[3].

Ὥστε πραγματείαν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ 'Αγ. Πνεύματος ὁ 'Αποστόλης δὲν ἔγραψε.

6. «De figuris rhetoricis».

'Ο Σάθας βεβαιώνει ὅτι ἔργον τοῦ 'Αποστόλη «*Περὶ ῥητορικῆς*, ἐξεδόθη ὑπὸ 'Αλλατίου μετ' ἄλλων ἐν Ρώμῃ, 1643»[4]. 'Ο Legrand ἐπίσης συγκαταριθμεῖ μετὰ τῶν ἔργων τοῦ 'Αποστόλη καὶ πραγματείαν «*De figuris rhetoricis*»[5], ὑποσημειῶν ὅτι αὕτη ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ 'Αλλατίου εἰς τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «*Tiberius Sophista, Herodianus, Lesbonactes Romanus, Michael Apostolius. et alii, De Figuris Rhetoricis, Georgius Choeroboscus, De Tropis poeticis* κλπ.... *nunc primum editi* [a Leone Allatio], *Romae... 1643*»[6].

---

[1] Τὸν λόγον τοῦτον τοῦ 'Αποστόλη ἐξέδωκε τελευταίως ὁ Β. Λαούρδας, Μιχαὴλ 'Αποστόλη Λόγος περὶ 'Ελλάδος καὶ Εὐρώπης, ΕΕΒΣ, 19 (1949), σσ. 235-244.

[2] H. O. Coxe, Catalogi Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, 'Οξφόρδη 1853, σ. 914.

[3] Boerner, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 158 ἐν ὑποσημειώσει.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

[5] Ἔνθ' ἀνωτ., I, σ. LXX.

[6] Legrand, Bibliographie Hellénique, XVIIe siècle, I, σσ. 451-452, ὑπ' ἀριθ. 338.

11-1-1961

'Αλλ' ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον «*De figuris rhetoricis*» δὲν ἐγράφη ποτὲ ὑπὸ τοῦ 'Αποστόλη. 'Η πραγματεία τοῦ 'Αποστόλη, τὴν ὁποίαν ὁ 'Αλλάτιος ἐσκόπευε νὰ περιλάβῃ εἰς τὸν μνημονευθέντα τόμον, τοῦ ὁποίου ἡ ἔκδοσις τελικῶς δὲν ἐπραγματοποιήθη, ὡς θὰ ἴδωμεν, δὲν ἦτο ἄλλη ἢ ἡ γνωστὴ πραγματεία «*De figuris* (ἢ tropis) poeticis»[1].

Περὶ τῶν ἀνωτέρω μᾶς πείθουν αἱ ἀκόλουθοι παρατηρήσεις: Πρῶτον, ὁ τίτλος «*De figuris rhetoricis*» εἶναι ὁ γενικὸς τίτλος τοῦ τόμου, τὸν ὁποῖον προετίθετο νὰ ἐκδώσῃ ὁ 'Αλλάτιος, καὶ ὄχι τῆς ἐπὶ μέρους πραγματείας τοῦ 'Αποστόλη.

Δεύτερον, ὁ τόμος οὗτος (*De figuris rhetoricis*), εἰς τὸν ὁποῖον θὰ συμπεριελαμβάνετο καὶ ἡ πραγματεία τοῦ 'Αποστόλη, ἀνηγγέλθη μὲν ὑπὸ τοῦ 'Αλλατίου ἀλλὰ δὲν ἐξεδόθη.

'Ο Legrand[2], περιγράφων τὴν ὑποτιθεμένην ταύτην ἔκδοσιν τοῦ 'Αλλατίου, ὁμολογεῖ ὅτι δὲν ἠδυνήθη νὰ εὕρῃ τὸ βιβλίον ἀλλ' ἔλαβε τὸν τίτλον ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ἐκδόσεων τοῦ 'Αλλατίου[3]. Καὶ μολονότι ἀλλαχοῦ[4] βεβαιώνει ὅτι ὁ τόμος οὗτος ἐξεδόθη, ἐνταῦθα τείνει νὰ δεχθῇ τὴν γνώμην τοῦ Fabricius, ὁ ὁποῖος κατηγορηματικῶς ἀρνεῖται τὴν ἔκδοσιν ταύτην τοῦ 'Αλλατίου[5]. Ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη δὲν ἐπραγματοποιήθη, νομίζω ὅτι ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ἑξῆς: Τὸ 1668 ὁ 'Αλλάτιος ἀναγγέλλει ὅτι εἰς τὸ πέμπτον βιβλίον τῶν «*Συμμίκτων*»[6] του, ἐκτὸς ἄλλων, θὰ περιλάβῃ πραγματείας

---

[1] Βλ. Codd. Vatic. Palat. gr. 100, f. 143. Vatic. Palat. gr. 292, f. 44. Vallicel. 217, No 6. Πρβλ. Fabricius, ἔνθ' ἀνωτ., XI, σ. 193, Boerner, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 160, καὶ Ζαβίραν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 57, σημ. να'. 'Η πραγματεία αὕτη εἶναι γνωστὴ καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «*'Επιδιόρθωσις ποιητικῶν τρόπων*». Βλ. Cod. Vatic. Palat. gr. 360, f. 323. Πρβλ. Σάθαν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 73. 'Επίσης ἀπαντᾷ καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Περὶ σχημάτων ποιητικῶν*». Βλ. Cod. Mosquensis gr. 279, No 49. Πρβλ. Legrand, Bibliographie Hellénique, XV et XVI siècles, I, σ. LXX.

[2] Legrand, Bibliographie Hellénique, XVII siècle, I, σ. 451-452.

[3] Leonis Allatii, Librorum editorum elenchus, Ρώμη 1659. Πρβλ. Legrand, ἔνθ' ἀνωτ., II, σ. 123 κ.ἑ.

[4] Legrand, Bibliographie Hellénique, XV et XVI siècles, I, σ. LXX.

[5] Fabricius, ἔνθ' ἀνωτ., II, σ. 872: «Fuit Lesbonax romanus grammaticus, cuius περὶ σχημάτων, de figuris grammaticis, spiritibus et dictionibus exstat ms in variis bibliothecis Galliae atque Italiae et una cum Tiberii, Herodiani, Apostolii et aliorum monumentis similis argumenti graece et latine a. 1643 vulgare voluit Leo Allatius; neque enim vulgavit licet edita memoret Labbeus, 383, qui tamen ipse vidisse ea se negat».

[6] Βλέπε πίνακα περιεχομένων τῶν Συμμείκτων ἐν Legrand, Bibliographie Hellénique... XVIIe siècle, II, σ. 220-236.

Περὶ τὴν ἔκδοσιν τῶν Συμμείκτων ἐπικρατεῖ σύγχυσις. 'Ο 'Αλλάτιος ἐσκόπευε νὰ ἐκδώσῃ εἰς δέκα βιβλία ὑπὸ τὸν τίτλον «Σύμμικτα» ὑπερεκατὸν ἔργα Βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν συγγραφέων. Πίνακα τῶν ἔργων ἅτινα θὰ συμπεριελαμβάνοντο

περὶ ῥητορικῆς καὶ ποιητικῆς τῶν Λεσβώνακτος, Τιβερίου τοῦ Σοφιστοῦ, Ἡρωδιανοῦ, Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ καὶ «*Michaelis Apostolii Byzantini de Figuris Poeticis*. Inc. *Φράσις ἐστὶ λόγος ἐγκατάσκευος...*». Παρατηροῦμεν δηλαδὴ ὅτι οἱ συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα περιελαμβάνοντο εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «*De figuris rhetoricis*» ὑποτιθεμένην ἔκδοσιν τοῦ 1643 προγραμματίζονται καὶ πάλιν πρὸς ἔκδοσιν, μὲ τὴν αὐτὴν σχεδὸν σειράν, εἰς τὸ πέμπτον βιβλίον τῶν «*Συμμίκτων*». Ἀλλ' ἐὰν εἶχον πράγματι ἐκδοθῆ τὸ 1643, δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος ἐπανεκδόσεώς των τὸ 1668. Εἶναι λογικὸν λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ μὲν ἔκδοσις τοῦ «*De figuris rhetoricis*» ἀνηγγέλθη μὲν τὸ 1643 ἀλλὰ δὲν ἐπραγματοποιήθη[1], ἡ πραγματεία δὲ τοῦ Ἀποστόλη, τὴν ὁποίαν ὁ Ἀλλάτιος προετίθετο νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὴν ματαιωθεῖσαν ταύτην ἔκδοσιν, εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸ πέμπτον βιβλίον τῶν «*Συμμίκτων*», δηλ. ἡ «*de figuris poeticis*».

Κατὰ ταῦτα ἔργον τοῦ Ἀποστόλη ὑπὸ τὸν τίτλον «*De figuris rhetoricis*» δὲν ὑπάρχει.

7. «Expositio in artem rhetoricam».

Ἐκτὸς τῶν «*De figuris rhetoricis*» καὶ «*Περὶ σχημάτων ποιητικῶν*» τὰ ὁποῖα ἐταυτίσαμεν, ὑπὸ τοῦ Legrand ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀποστόλην καὶ πραγματεία ὑπὸ τὸν τίτλον «*Expositio in artem rhetoricam*. Inc. «*Πρὸ τῆς ἀκριβοῦς ἐκθέσεως κλπ.*»[2]. Ἐν ὑποσημειώσει ὁ Legrand ἀναφέρει ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Ἀποστόλη μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἀλλατίου ἐν τοῖς «*Συμμίκτοις*»[3].

Πράγματι εἰς τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων τοῦ πέμπτου βιβλίου τῶν Συμμίκτων εὑρίσκομεν πραγματείαν ἀρχομένην διὰ τῶν αὐτῶν λέξεων («*πρὸ τῆς ἀκριβοῦς ἐκθέσεως κλπ...*») καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «*Expositionum in Artem Rhetoricam, cum a christianis tum ab Ethnicis traditarum*»[4] ἀλλ' ὄνομα συγγραφέως δὲν ἀναφέρεται. Προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ὁ Legrand ἀπέδωκεν εἰς τὸν Ἀποστόλην τὴν ἀνωνύμως φερομένην πραγματείαν ταύτην.

εἰς τὰ δέκα βιβλία τῶν Συμμείκτων ἐξέδωκε τὸ 1668. Ἐκ τῶν δέκα ὅμως τούτων βιβλίων μόνον τὰ δύο πρῶτα ἐξέδωκε (τὸ 1653).

[1] Τοῦτο δὲν εἶναι ἀσύνηθες. Ὁ Ἀλλάτιος εἶχεν ἀναγγείλει ὅτι θὰ ἐξέδιδε καὶ ἄλλα βιβλία, τῶν ὁποίων μάλιστα τὸν τίτλον ἔσπευσε νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ κυκλοφορηθέντα Ἔλεγχον τῶν ἐκδόσεών του, χωρὶς νὰ δυνηθῇ ἐν τέλει νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν πρόθεσίν του. Πρβλ. L e g r a n d, ἔνθ' ἀνωτ., I, σ. 451.

[2] L e g r a n d, Bibliographie Hellénique..., XVe et XVIe siècles, τόμ. I, σ. LXX.

[3] Αὐτόθι, σημ. 5.

[4] L e g r a n d, Bibliographie Hellénique..., XVIIe siècle, II, σ. 226.

8. «Στίχοι ἰαμβικοί».

Ἐκτὸς τῶν ἔργων «*Στίχοι ἡρωϊκοὶ καὶ ἰαμβικοὶ καὶ ἐλεγειακοὶ εἰς διαφόρους ἑορτὰς*» καὶ «*Πολιτικοὶ στίχοι ἐγκωμιαστικοὶ εἰς Βατραχομυομαχίαν*» ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Σάθα[1] εἰς τὸν Ἀποστόλην καὶ ἕτερον ποιητικὸν ἔργον ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον. Ἀλλ' οὐδεμίαν ἀλλαχόθεν ἔχομεν μαρτυρίαν ἢ μνείαν ὑπάρξεως τοιούτου ἔργου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Miller, εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἑλλην. κωδίκων τοῦ Ἐσκουριάλ, ὁμιλεῖ περὶ «*vers iambiques et autres de Michel Apostolis*»[2], ἐννοεῖ ὅμως τοὺς «*Στίχους ἡρωικοὺς καὶ ἰαμβικοὺς καὶ ἐλεγειακοὺς εἰς διαφόρους ἑορτὰς κλπ.*», τῶν ὁποίων ὁ τίτλος ποικίλλει. Ἐκ τούτου πιθανῶς παρεσύρθη ὁ Σάθας.

9. «Ὁμολογία τῆς αὐτοῦ πίστεως ὑποπτευομένης».

Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Σάθα[3] ὡς ἔργον τοῦ Ἀποστόλη ἀνεξάρτητον τοῦ «*Προσφωνήματος εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον*», ἐνῷ πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ἔργου, τοῦ ὁποίου ὁ ἀκριβὴς τίτλος ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Προσφώνημα εἰς τὸν εὐλαβέστατον βασιλέα Κωνσταντῖνον ἅμα δὲ καὶ ὁμολογία τῆς αὐτοῦ πίστεως ὑποπτευομένης*»[4].

10. «Πραγματεία κατὰ τοῦ ὅρου τῆς ἑνώσεως τοῦ Φλωρεντινοῦ».

Ἀναφέρεται ὑπὸ μόνου τοῦ Ζαβίρα, ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι τὴν ὑποτιθεμένην ταύτην πραγματείαν τοῦ Ἀποστόλη «*ἐξέδοτο ὁ Le moine in Varia Sacra*»[5].

Τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Le Moyne δὲν ἠδυνήθην νὰ εὕρω διὰ νὰ ἐλέγξω τὴν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀκρίβειαν τοῦ Ζαβίρα. Ἐξ ἐμμέσων ὅμως ἐνδείξεων πειθόμεθα ὅτι τοιοῦτο ἔργον τοῦ Ἀποστόλη δὲν ὑπάρχει. Διότι οὔτε ὁ Σάθας, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Le Moyne[6], οὔτε ὁ Δημητρακόπουλος, εἰδικῶς μὲ τὴν κατὰ τῶν Λατίνων φιλολογίαν ἀσχοληθεὶς καὶ

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 73.

[2] E. M i l l e r, Catalogue des manuscrits grecs de l'Escurial, Paris 1848, σ. 329, ὅπου ἀναδημοσιεύεται κατάλογος τῶν ἑλλην. κωδίκων τῆς συλλογῆς τοῦ καρδιναλίου Sirlet.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

[4] Βλ. Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, 4, Ἀθῆναι 1930, σ. 83 - 87, ὅπου ἐκδίδεται.

[5] Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 58.

[6] Πρβλ. Σ ά θ α ν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 124.

γνωρίζων ἐπίσης τὸ ἔργον τοῦ Le Moyne[1], οὔτε ὁ τὰ Varia Sacra περιγράψας Legrand[2], ἐπιβεβαιοῦν τὴν πληροφορίαν ταύτην τοῦ Ζαβίρα.

11. «Ἐπιστολὴ Μιχαὴλ Ἀποστόλη πρὸς Βησσαρίωνα».

Ὁ κῶδιξ *Vallicell. gr.* 190 (τῆς συλλογῆς τοῦ Ἀλλατίου) περιέχει, κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Martini[3], μεταξὺ ἄλλων καὶ «*Mich. Apostolii ad Bessarionem epistt:*», πέντε τὸν ἀριθμόν, ἐξ ὧν ἡ πρώτη, ἡ μόνη ἀνέκδοτος, ἄρχεται: «*Πάλαι μὲν πάνυ ἐπεθύμησα κλπ.*».

Τὴν ἐπιστολὴν ἐμελέτησα ἐκ φωτογραφιῶν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος κώδικος. Αὕτη ὑπογραφὴν μὲν δὲν φέρει, ἐπιγράφεται δὲ ἀορίστως «*τῷ αὐτῷ ἐπιστολή*». Ἐκ τοῦ περιεχομένου συνάγεται ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν καρδινάλιον Βησσαρίωνα, τὸν ὁποῖον ὁ ἐπιστέλλων συγχαίρει διὰ τὴν μόλις ἐκδοθεῖσαν πραγματείαν του, δι' ἧς ὁ Βησσαρίων ἀντέκρουσε τὴν κατὰ τοῦ Πλάτωνος ἐπίθεσιν τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου[4]. Ὥστε ἡ παροῦσα ἐπιστολὴ πρέπει νὰ ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργου τοῦ Βησσαρίωνος, ἤτοι περὶ τὸ 1470[5].

Συγγραφεὺς τῆς ἐπιστολῆς πρέπει νὰ ἦτο θαυμαστής τις τοῦ Πλάτωνος, ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει, οὗτος δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Μιχαὴλ Ἀποστόλην διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους:

α) Ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιστολῆς ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς γράφει: «*Πάλαι μὲν πάνυ ἐπεθύμησα πάτερ Βησσαριὼν ἁγιωσύνην σου ἤτε ἐπιστολῇ, ἤτε στίχοις ἀσπάζεσθαι...*». Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι δὲν εἶχε προηγηθῆ ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ ἐπιστέλλοντος καὶ τοῦ ἀποδέκτου, τοῦθ' ὅπερ δὲν δύναται νὰ λεχθῆ περὶ τοῦ Ἀποστόλη, ὁ ὁποῖος ἐτήρει τακτικὴν μετὰ τοῦ Βησσαρίωνος ἀλληλογραφίαν ἀπὸ τοῦ 1455 μέχρι τοῦ 1472, ὅτε ὁ καρδινάλιος ἀπέθανε[6].

β) Ὁ ἐπιστέλλων φαίνεται ὅτι μόνον ἐξ ἀκοῆς ἐγνώριζε τὸν Βησσαρίωνα, οὐχὶ δὲ καὶ προσωπικῶς, ἐφ' ὅσον γράφει: «*Ἀφ' οὗ τοίνυν ἔγνωκα σὴν ἐπιστήμην, σοφίαν τε καὶ ἐξόχειαν ἀεὶ παρεδόθην ὅλος ἁγιωσύνην σου*

---

[1] Πρβλ. Α. Δημητρακόπουλον, Ὀρθόδοξος Ἑλλάς, Λειψία 1872, σ. 122.

[2] Legrand, Bibliographie Hellénique..., XVIIe siècle, V, σσ. 138 - 140.

[3] E. Martini, Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane, II, Milano 1902, σ. 218.

[4] Πρόκειται περὶ τῆς περιφήμου πραγματείας τοῦ Βησσαρίωνος «Adversus Calumniatorem Platonis libri V, et liber de natura et arte adversus Georgium Trapezuntium, Romae 1469. Βλ. τὴν τελευταίαν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου τούτου ὑπὸ τοῦ L. Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann, II, Paderborn 1927.

[5] Περὶ τοῦ χρόνου ἐκδόσεως τοῦ ἔργου βλ. τὴν προηγουμένην σημείωσιν.

[6] Βλ. ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλη πρὸς Βησσαρίωνα ἐν Noiret, ἔνθ' ἀνωτ., καὶ Legrand, ἔνθ' ἀνωτ., XV - XVI siècle, II, σ. 233 κ.ἑ.

ἐπευχόμενος καθ' ἡμέραν καὶ νύκτα τοσαύτης ἀρετῆς ἁγίασμα κατιδεῖν, καὶ τούτου εἰς βραχὺ ἐλπίζω τυχεῖν...». Ἀλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Ἀποστόλης νεώτατος ἐσχετίσθη μετὰ τοῦ Βησσαρίωνος.

γ) Περαιτέρω ὁ ἐπιστέλλων γράφει: «*Ἐνδειξαμένου γὰρ τούτου* [= τοῦ ἔργου τοῦ Βησσαρίωνος] *τῷ διδασκάλῳ μου παναγάθῳ Λεωνικήνῳ ἡλικιώτας ἅπαντας ῥήτορας τῇ ἐπιστήμῃ ἑλληνικῇ καὶ λατίνῃ... ὑπερβαίνοντι ἔφη θαυμαζόμενος*». Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου προκύπτει ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς ἐπιστολῆς ἦτο σπουδαστής, ἑπομένως νέος εἰσέτι, διαμένων πιθανώτατα ἐν Φερράρᾳ, ὅπου ὁ γνωστὸς ἑλληνιστὴς Νικόλαος Leoniceno ἐπὶ τριακονταετίαν καὶ πλέον ἐδίδαξε[1]. Διαμονὴ τοῦ Ἀποστόλη ἐν Φερράρᾳ καὶ σχέσεις αὐτοῦ μετὰ τοῦ Λεωνικένου οὐδαμόθεν μαρτυροῦνται. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἄλλωστε ὁ Ἀποστόλης ἔζη ἐν Κρήτῃ.

δ) Τέλος παρατηροῦμεν ὅτι ὁ ἐπιστέλλων προφανῶς δὲν ἦτο Ἕλλην, ὡς ἐκ τοῦ ὕφους καὶ τῶν σολοικισμῶν δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ.

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

---

[1] Περὶ τοῦ Νικολάου Leoniceno (1428 - 1524), ἰατροῦ καὶ καθηγητοῦ τῆς ἑλληνικῆς, βλ. D. Vitaliani, Della vita e delle opere di Nicolò Leoniceno Vicentino, Verona 1892.

SCOLÎ INEDITI ALLE EPISTOLE DI SINESIO

La pubblicazione dell'imponente massa di scolî alle Epistole di Sinesio tramandati in gran numero di codici, è un' impresa alla quale non si è ancora posto mano, ma la cui importanza è appena il caso di richiamare.

Gli scolî sono di vario genere. Accanto a quelli di tipo « antico » vi sono i recenti: parafrastici, lessicali, grammaticali. Diversi per estensione globale, per struttura formale, per intrinseco valore, presentan tutti il loro particolare interesse, da questo o quel punto di vista, per lo studioso di questa o quella branca della filologia classica e bizantina.

La pubblicazione dell'intiero *corpus* scoliografico, ove qualcuno la intraprenda, comporterà evidentemente varî anni di lavoro. Pertanto, avendo avuto occazione di occuparci direttamente degli scolî nello studio della storia della tradizione del testo delle Epistole, alla cui edizione attendiamo [1], ci è parso non inutile di dare fin d'ora qualche saggio del vastissimo materiale inedito perch'esso fosse già, sia pure parzialmente e provvisoriamente messo a disposizione degli studiosi.

Gli scolî che qui presentiamo sono tratti dal Vaticano greco 113 (C), s. XIV. Del codice, e dei suoi parenti, abbiamo ampiamente trattato altrove [2]. Qui ci limitiamo a ricordare ch'esso è uno dei più tipici rapresentanti di un nutrito gruppo di testimoni ($\pi\mu$) di provenienza planudeo-moscopulea [3], sia per il testo che esibiscono che per il materiale esegetico che li accompagna. Gli scolî in esso, o marginali o interlineari, hanno carattere prevalentemente glossematico: grammaticale e lessicale, e quando volgono alla spiegazione di termini storici o geografici o mitologici, si rivelano, com'è norma con gli scolî recenti, nettamente inferiori ai rappresentanti della esegesi antica [4].

[1] Cfr. « Boll. Com. Ed. Naz. Class. Gr. e Lat. » VI (1958), pp. 29ss.; « Rdc. Acc. Lincei », s. VIII, v. XIII (1958), pp. 200 ss.: « Rdc. Acc. Arch. Lett. Belle Arti Napoli » XXXIII (1958), pp. 41 ss.

[2] « Rdc. Acc. Lincei » cit., pp. 202 ss.

[3] Non è da escludere naturalmente che qua e là sia penetrato anche il contributo di qualche filologo minore dell'età di Andronico II, forse il Lacapeno; cfr. *o.c.*, p. 213, 45.

[4] Alcuni di questi abbiamo pubblicati in « Boll. Com. Ed. Naz. Glass. Gr. e Lat. » VIII (1960), pp. 47 ss.

Ci siamo limitati a dare il nostro testo solo da C, eccetto qualche rarissima eccezione. Non sarebbe stato difficile fornire il quadro complessivo di tutti i rappresentanti della stessa famiglia, ma la cosa avrebbe comunque esorbitato dal compito immediato che ci eravamo proposto. D'altra parte questo tipo di scolî è proprio in C che, *grosso modo*, è rappresentato più ampiamente [1]. Talvolta, in rappresentanti dello stesso gruppo, si può sorprendere qualche addizione, ma in generale essa tradisce anche origine diversa [2]. Come pure, in codici con scolî di tutt'altra natura, per esempio il Gud. gr. 104 (m) o il Matr. gr. 4624 (Q), si riscontrano qua e là contributi comuni a $\pi\mu$. Il che non sorprende ove si consideri il carattere più o meno composito di tutte le raccolte scoliografiche.

[1] Altro codice affine, per natura e completezza, è il Barb. gr. 103. Alcuni dei nostri scolî furon pubblicati, relativamente all'epistola 4(5), da J. Fr. Boissonade, in L. de Sinner, Novus SS. Patrum Graecorum Saeculi IV Delectus, Paris, Hachette, 1842, pp. 443 ss.

[2] Cfr. *o.c.*, pp. 206; 213, 45.

SIGLA

C	Vat. gr. 113
J	Scor. gr. Y. III 9
N	Ambr. gr. M 51 sup.
Q	Matr. gr. 4624
$\mathrm{l(iber)}^{t}$	l(iber) in textu
l^{l}	l in linea
l^{sl}	l supra lineam
l^{ac}	l ante correctionem
l^{pc}	l post correctionem
l^{c}	l ex correctione
l^{Σ}	sch(olium) in textum

Per economia di spazio abbiamo rinunziato a indicare quando trattasi di scolio (o glossa) interlineare o marginale; quando il lemma è dato nel codice o è stato ricavato da noi. Inoltre si è fatto a meno di addurre il lemma tutte le volte che il riferimento era inequivoco. Le citazioni delle epistole sono secondo il testo di R. Hercher, *Epistolographi Graeci*, Parisiis 1873 (= *He*), per epistola, pagina e linea. La lezione del lemma è sempre quella del codice. Quando la cosa poteva prestare il fianco a dubbî, si è indicata la discordanza fra la lezione di C e quella di *He*. L'ordinamento delle epistole è quello di *He*, che si è conservato per comodità del lettore. Quando il numero d'ordine in C era diverso che in *He*, lo si è indicato in parentesi, (L'ordinamento di C è, con lievi scarti, quello originario, *Co*; cfr. « Rdc. Napoli » cit., 46).

In Synesii Cyrenensis Epistulas Scholia et Glossemata e Cod. Vat. gr. 113 desumpta

f. 307 **1.638**.1. **a**. ἐγέννησα. **a**[1]. ὁ δεῖνα ἐγέννησε τὸν δεῖνα ἐκ τοῦ δεῖνος. 2. **a**. *συννάου* : ὁμοτίμου. **a**[1]. σύνναος ἤγουν ὁμότιμος· ἀπὸ τῆς 'σὺν' προθέσεως καὶ τοῦ 'ναός'. λέγεται δὲ καὶ ἄλλως ἀπὸ τοῦ 'συννάω' τὸ 'συρρέω'. 3. **a**. *πανδήμου* : ἐπίτασιν ἔχει τὸ 'παν' ἐνταῦθα. **a**[1]. τῆς προσηκούσης καὶ ἁρμοζούσης παντὶ δήμῳ καὶ κρίσει. 5. **a**. *νῦν bis* : ποτέ. **b**. *σπουδήν* : 5 φιλοσοφίαν. **c**. *ἡδονήν* : ῥητορικήν. 6. **a**. *δή* : δέ. **b**. *λόγος* : ὁ Περὶ φαλάκρας λόγος ἦν. 7. **a**. *ὑποσχέσεως* : ὑπισχνοῦμαί σοι ποιήσειν τόδε· καὶ ὑπισχνοῦμαί σοι τόδε· **b**. *κατερεῖ* : διασαφήσει. **b**[1]. ἐπίτασιν ⟨ἔχει⟩ ἡ 'κατά'. 8. **a**. *διαφερόντως* : λίαν. **b**. *εἰσποιῆσαι* : υἱοθετῆσαι. 9. **a**. *τοῖς γνησίοις* : τῇ φιλοσοφίᾳ. **b**. *ἐγκρῖναι* : συναριθμῆσαι. 10. **a**. *ἐπιτρέψειν* : 10 ἐνδώσειν. παραχωρήσειν. **a**[1]. προτρέπω τὸ παρακινῶ· ἐπιτρέπω σοι βουλομένῳ. **b**. *νόμοι* : τί ἐστι νόμος; ἔγγραφος συνήθεια. τί ἐστι συνήθεια; ἄγραφος νόμος. 11. **a**. εὐπραξίας. καλῆς διαγωγῆς. **b**. πρόμαχοι. 11s. *κέρδος* : ὁ λόγος. 12. *αὐτῷ* : τῷ λόγῳ. 12s. **a**. *σπουδαίας μερίδος* : φιλοσοφίας. **b**. σπουδάζω περὶ λόγους· σπεύδω δὲ καὶ ἐπείγομαι εἰς πανήγυριν. 15 13. *ἤνεγκα* : εἰσή-. 14. πρόθες εἰς κοινὸν τοῖς Ἕλλησιν. 14s. **a**. *ἀποψηφισθείς* : ἤγουν δοκιμασθείς. **a**[1]. τὸ ψηφίζομαι ἐπὶ ἀγαθοῦ· τὸ δὲ ἀποψηφίζομαι ἐπὶ κακοῦ. 17. **a**. *ἀγαμένας* : ἤγουν θαυμαζούσας. **a**[1]. *τοῦ κάλλους* : ἕνεκα. 19. *ἅπερ* : οἷα. 20. **a**. *ἐξετάζειν* : ἤγουν ἐρευνᾶν, κρίνειν. **b**. *ἔκγονα* : υἱδοῦς καὶ υἱωνὸς ὁ ἔγγονος· θυγατριδοῦς ὁ υἱὸς τῆς θυγατρός. ἔγγο- 20 νος ὁ τοῦ υἱοῦ υἱός· ἔκγονος ὁ υἱός. **c**. *δειναί* : ἐπιτήδειαι. 21. *δεκάσαι* : ἤγουν παρὰ τὸ δίκαιον κρῖναι. 21s. ὁ Λύσιππος ἀγαλματοποιός, ὁ δὲ Ἀπελλῆς ζωγράφος. 22. **a**. ζωγραφίας. **a**[1]. εἰς τὰς ἀγαλματοποιΐας.

2.638.24. *ᾐσχύνθης* : αἰδοῦς πρᾶγμα ἔκρινες. 26. *κλέπτωσι* : δωροδοκῶσι. 27. ἀλλ' ἴσον δηλονότι ἄξιον φοβεῖσθαι. 25

3.638.30. **a**. *ἦν* : ἡμέρα. **b**. *Αἰσχίνῃ* : τῷ. **c**. *κειμένῳ* : ἀποθανόντι. **d**. *ἀδελφιδῇ* : ἤγουν ἡ ἀνεψιὰ αὐτοῦ. 31. **a**. πρώτως. **b**. *ἧκεν* : ἥκω· ὁ δεύτερος ἀόριστος ἧκον ἧκες ἧκε. **c**. *νομίζεται* : συνήθειά ἐστι. 32. **a**. νύμφαις. **b**. *ἐκφοράν* : ἔξοδον εἰς ἐνταφιασμόν. **b**[1]. ἐκφορὰ λέγεται τὸ ἐξόδιον καὶ ὁ λεγόμενος ἐνταφιασμός. **c**. *φοινικίδι* : μαγναδίῳ. 33. **a**. *διαφανής* : 30 φανερός. λαμπρός. **b**. *κεκρύφαλος* : ὁ κεκρυμμένος κόσμος. 34. *ἐξήρτητο* : ἐκκρεμαμένους εἶχε. 35. **a**. *σύμβολος* : οἰωνός. **b**. *ἀπαίσιος* : μισητός. 36. **a**. *καθέδρας* : ἤτοι φορείου. **b**. *πολλά* : λίαν. **639**.1. **a**. *κατεμέμφετο* : ἐβαρύνετο. **b**. *ἀκαιρίαν* : ἀωρίαν. **b**[1]. τὴν παρὰ καιρὸν γενομένην

---

2 ἤγουν] ἢ C

συμφοράν. συμφορὰ ἡ δυστυχία ἡ γενομένη παρὰ καιρόν, ἤγουν ἀκαίρως.
307v 3. *ἐφ' οἷς* : ἤγουν δι' ἅ. 4. *εἱστιάκαμεν* : εὐτρεπίσαμεν. διῳκήσαμεν. | 5.
τὸ ἕνεκεν τῆς ταφῆς γεγονός. 6. **a**. τίτθην· τήθη καὶ τηθὶς ἡ μάμμη. **b**.
ἐπί : εἰς. 7. **a**. *ὀρικόν* : [ὄνομα τόπου.] **a**[1]. ὅπερ ἔσυρον οἱ ὀρεῖς, ἤγουν
οἱ κοινῶς λεγόμενοι ἀείδαροι. **b**. πεπληρωμένης ὑπαρχούσης. 8. **a**. διῆλθε
μετὰ προπομπῆς. **b**. *εὐθύ* : ἀντικρύ. **c**. *Τευχείρων* : ὄνομα τόπου. **d**. τὸ
ἐλαύνω ἐπὶ ἵππων. 9. *ἐπιοῦσαν* : ἐπερχομένην. 9s. **a**. στεφανηφόρος.
a[1]. φοροῦσα τὸν στέφανον τὸν οὕτως καλούμενον πύργον. 10. **a**. περίοδον
ποιήσεσθαι. κύκλῳ περιδραμεῖσθαι. **b**. ἤγουν ταύταις ταῖς πράξεσιν αὐτῆς.
12. *γεγονέναι* : ἡμεῖς. 14. *Σαπφώ* : ποιήτρια. 16. **a**. ἀμφιβάλλων. ἐρίζων.
b. *διετέλεσε* : ὑπῆρξε. **c**. *τούτου* : τοῦ Ἁρμονίου. 17. **a**. *πλέον* : εὐγενε-
στέρου. **b**. *Κέκροπος* : τοῦ εὐγενεστέρου. **c**. *θυγατριδῆν* : ἐγγόνην. 17s.
Αἰσχίνης καὶ Ἡρώδης ὁ θυρωρὸς καὶ ἡ τῆς νύμφης μήτηρ ἀδελφοί. 18.
ἀπέδοτο : ἐπώλησε. 19. **a**. *πλήν* : χωρίς. **b**. *νυμφίον* : παρὸ ἦν ὁ Κέκροψ.
20. **a**. σεμνὸν ἀποφαίνουσι. **b**. *γενεαλογοῦντες* : τὸ γένος ἀποδεικνύντες ἔχειν
αὐτόν. 20s. τῆς οὔσης ἐν ἱστορίᾳ, διηγήσει. 22. Ὑκκαρικὸν ἀπὸ τῆς Ὑκκα-
ρίας· ψιλὸν καὶ δύο 'κκ'. Ἰκαρικὸν δὲ πέλαγος ἀπό τινος Ἰκάρου· 'ι' καὶ ἓν
'κ'. 22s. *ἐωνημένον* : ἠγορασμένον. 23. **a**. ἀφ' οὗ, ἐξ ἧς Λαΐδος. **b**. *τε-
κοῦσα* : γεννήσασα. 24. παλλακὴ ἦν. 26. συντρόφῳ. συνδούλῳ. 26s. *λαμ-
πρῶς* : φανερῶς. 27. καὶ προστάτις ἐγένετο τῆς πορνείας. 28. **a**. *χαλαρᾷ* :
κεχαλασμένῃ. **b**. *κατέλυσε* : διέφθειρε. 28s. τὰς ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας.
29 **a**. *ἡλικίᾳ* : νεότητι. **b**. *παιδοτριβεῖ* : διδάσκει. **c**. *ἀντικαθίστησιν* : ἤγουν
ἔμπροσθεν τῶν νέων ἵστησι. 30. **a**. *ὁ ῥήτωρ* : ὁ ἀνωτέρω γαμβρός. **b**.
ἀφεῖσθαι : ἀπολελυμένος εἶναι. ἀπολελύσθαι. 31. *τρέφειν* : ὥστε. 32. ἤγουν
τοῖς γεννηθεῖσιν ἀπὸ πορνείας φανερὰ ὑπάρχει ⟨ἡ μήτηρ⟩. 33. ἀμφίβολος.
34. **a**. παρὰ τῶν γεννηθέντων νομίμως. **b**. *εὖ* : νομίμως. 35. **a**. *ἥκειν* :
ἔρχεσθαι. **b**. ἤγουν παρὰ τῶν μὴ ἐχόντων πατέρας.

308 4(5).**639**.36. **a**. *λύσαντες* : ἀφέντες τὰ πρυμνήσια δηλονότι. **b**.
Βενδιδείου : τόπος. **c**. ἡ *δείλη* ὀψία τὸ μέσον τῆς ἡμέρας ἢ παρελθούσης
τὸ πλέον τῆς ἡμέρας. **d**. *μόλις* : κατὰ βίαν. **d**[1]. μόγις κοινόν, μόλις ἀττι-
κόν· τὸ δὲ μόλις γίνεται ἀπὸ τοῦ μόγις. 37. *Φάριον* : τόπος ἐστί. 37s.
308v *παρηλλάξαμεν* : παρήλθομεν. | 38. *ἐνσχεθείσης* : προσκρουσάσης. 39. **a**.
ἐδάφει : πυθμένι γῆς. **b**. *πονηρός* : γρ. κακός. 40. **a**. *οἰωνὸς ἐδόκει* :
σημεῖον ἐφαίνετο. **b**. ἐπέβη τῆς νεώς, ἢ ἀπέβη· ἀνέβη δὲ τὸν ἵππον,
ἢ κατέβη. 41. **a**. *ἀφετηρίας* : κινήσεως. **a**[1]. ἀφετηρία ἐπὶ ἵππων· ἐχρή-
σατο γοῦν ἐνταῦθα καὶ τῇ τῆς νηὸς κινήσει. **b**. *παρ'* : ἐν. 41s. **a**. κατηγο-
ρηθῆναι καὶ φυγὰς ὃν ἄκοντα διώξουσι. **b**. *ἔγκλημα* : κατηγόρημα. 43. **a**.

---

4 τὸ τῶν ὄνων scribere fort. debuerat ut exh. Q 5 cf. vulg. γάϊδαρος
16 Ὑκκαρικὸν C[Σ] eiusque fons scil. : καρικὸν C[t] cum aliis libris

ἔσκεν : ἤγουν ἦν. **b**. *ὑποτρέσαι* : ἤγουν φοβηθῆναι· ποιητικὰ δὲ ταῦτα
Ὁμήρου. **c**. *ἀναδῦναι* : ὑπερθέσθαι. 44. **a**. γρ. κἂν εἴ τι συμβαίη. **b**. μέλ-
λομεν ἀπολεῖσθαι. 46. *Ἐπιμηθεῖ* : θεός. 47. **a** παρ(οιμί)α. **b**. *μέλειν* :
ἤγουν τὸ προβουλεύεσθαι. **c**. *μεταμέλειν* : μετανοεῖν. 48. **a**. *τότε* : ἤγουν
ἡνίκα προσεκρούσθη ἡ ναῦς. **b**. *ἐξόν* : δυνατοῦ ὄντος. 49. κατὰ τρόπον
συναυλίας· κατὰ συμφωνίαν. 50. *οἷον* : δυνατόν. **640**.1. *τὴν*[2] : τὴν Κυρήνην.
2. *ἅ* : ἐκεῖνα. 3. **a**. *ἠλπίσαμεν* : παθεῖν· ἤγουν προσεδοκήσαμεν. **b**. *γάρ* :
τοιγαροῦν. 4. **a**. *πρῶτον* : ἄκουε. **b**. *ὅπως* : ἤγουν πῶς. **c**. *εἶχε* : διάκειτο.
4s. *τὰ τοῦ πληρώματος* : ἤγουν τοὺς ἀνθρώπους, τὸ φορτίον τῆς νηός.
5. *ἐθανάτα* : ἤγουν θανάτου ἐπεθύμει. 8. *ἔκσπονδον* : ἐχθρωδῶς διακείμενον
πρὸς ἡμᾶς. 10s. ἀγοραῖοι. χυδαῖοι. ἀγελαῖος ἄνθρωπος ὁ χυδαῖος. ἤγουν
οἱ Ἰουδαῖοι. 11. *ἡμμένοι* : ἁψάμενοι. 12. **a**. *κακεῖνοι* : οἱ ἀγελαῖοι. **b**.
πεπηρωμένοι : βεβλαμμένοι. 13. *ὡς* : ἕως. 14. *ἐκομψεύοντο* : ἤγουν ἠστεΐ-
ζοντο. 16. *παραβλώψ* : ὁ διαστρόφους ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς. 17. **a**. *τοὐ-
πίσημον* : τὸ ἐπίκλην τὸ σῆμα. **b**. *τὸ τοιοῦτο* : ἤγουν τὸ κομψεύεσθαι πρὸς
ἀλλήλους. 17s. *παρεῖχε* : ἐδίδου. 18. *τὴν διατριβήν* : ἤγουν τὴν διάχυσιν
καὶ ἐλευθερίαν. 19. *ἀποιμώζομεν* : ἐθρηνοῦμεν. 20. **a**. πλέον. **b**. τὸ τρί-
τον μέρος. 21. *ἀγαθαί* : καλαὶ κατά. 22. **a**. παραπέτασμα. **b**. *ἀπετεί-
χιζε* : διεζεύγνυ. διεχώριζε. 23. *διερρωγότος* : διασχισθέντος. 23s. *ἱστίου
τεμάχιον* : ἀρμένου κόμμα. 24. **a**. τοῖς σωφρόνως διάγουσιν. **b**. *τεῖχος* :
ἐστι. 25. *Πρίηπος* : ἀκόλαστός τις. 25s. ἤγουν τῷ κυβερνήτῃ. 26. *σχο-
λάζειν* : παύεσθαι. 27. **a**. *δεδιέναι* : φοβεῖσθαι. **b**. *τὸν ἔσχατον* : τὸν μέγι-
στον. **c**. *ὅστις* : ὃς. 28. τὸν ὄντα ἐν. 29. **a**. *κατεκάμψαμεν* : διέβημεν.
b. ἀναπετάσας τὰ ἱστία. **c**. ἄξιον ἔκρινε πλέειν. 30. **a**. *Ταφοσίριδος* : τῆς.
b. Ταφόσιρις χώρα οὕτω καλουμένη. **c**. Σκύλλα τὶς θάλασσα σκληρά.
309 31. **a**. *γραμματίοις* : συμφωνίαις. **b**. ἀποτροπαίαν, κακὴν ἡγούμεθα. |
c. *συννενοηκότων* : εἰς γνῶσιν ἐλθόντων τοῦ πράγματος. 32. *ἀνακραγόν-
των* : μετὰ φωνῆς εἰπόντων. 32s. πρὸ τοῦ ἅψασθαι κινδύνου. 33s. διὰ
τῆς νηὸς μαχέσασθαι. 34. **a**. ἤγουν πρὸς τὰς πέτρας τὰς ἐχούσας σπίλας.
ἤγουν γλισχρώδεις. **b**. *ἐντεῦθεν* : ἀπὸ τού⟨του, τοῦ τόπου⟩. **c**. *ἀποστρέψας* :
⟨ἀντὶ τοῦ⟩ ἀποστῆναι. 35. **a**. μεταμελείας. **b**. ἀφῆκε τὴν ναῦν τῷ πελάγει
καὶ ἀφῆκε τὴν ναῦν εἰς τὸ πέλαγος. **c**. *τέως* : ἤγουν ὡς ἐν τοσούτῳ. 36.
παραβαλλόμενος : μαχόμενος. 37. **a**. *συνεπιλαμβάνει* : συγκροτεῖ. **a**[1]. συναί-
ρεται. βοηθεῖ. **a**[2]. ἤγουν σὺν τῷ θελήματι ἐκείνου συνεκρότησε καὶ νότος
εὔφορος. **b**. *ὑφ' οὗ* : νότου λαμροῦ. **c**. ταχέως. 38. **a**. *ἀπεκρύπτομεν* :
ἐξεφεύγομεν. **a**[1]. ταχέως ἀπήλθομεν μὴ βλέπειν τὴν γῆν. 39. **a**. *ὁλκάδων...
τῶν διαρμενίων* : νηῶν τῶν ἐχουσῶν δύο ἄρμενα. **b**. *αἷς* : ὁλκάσι. **c**. *ἔδει* :

---

2 κἂν τι συμβῇ C[t] 17 τριτημόρια C[t] (-ον *He*) 30s. ἀπὸ τοῦ ἀποστῆναι C :
ex J rest. (qui tum τρόπου)

χρεία ἦν. 40. τῆς ἡμετέρας. 40s. *σχετλιαζόντων* : βαρυνομένων. δυσχεραι-
νόντων. βαρέως φερόντων. 41s. *ἀπηρτῆσθαι* : ἐκκρεμεῖς εἶναι. 43. **a.**
ἰκρίων : ὀρθίων, ὑψηλῶν ξύλων. **b.** καὶ παρειστήκειν τῷ βασιλεῖ, οὐχὶ παρι-
στάμην. **c.** *ἐτραγῴδει* : ἔλεγε. **d.** *παλαμναιοτάτας* : ἀπεχθεῖς. βαρυτάτας.
44. **a.** μέλλομεν πτήσεσθαι. **a**[1]. πέτομαι· ὁ μέλλων πτήσομαι. 45. *χρή-* 5
σαιτο : μεταχειρίσατο. 45s. ἤγουν οἵτινες καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλατταν
φοβεῖσθε. 46. **a.** εἰς ὑποπτίαν ἔχετε. **b.** *αὐταῖς* : ἤγουν τῇ γῇ καὶ τῇ
θαλάσσῃ. 47. *ἔφην* : ἐγώ. 48. *ἔδει*[1] : χρεία ἦν. 49. **a.** *ἀλλά* : δεῦρο, ἵνα.
b. *πλέωμεν* : γρ. ἔφην. 50. *ἀπέχοντες* : ἀφεστηκότες. 50s. *εἴ τι κτλ.* :
συμβαίη ἡμῖν δηλονότι. 52. **a.** ἐκ τοῦ ⟨πλησίον⟩. ἐντεῦθεν. **a**[1]. σχεδὸν 10
ἀντὶ τοῦ ἐγγύς, καὶ ἀντὶ τοῦ ἄντικρυς. 53. **a.** οὐδαμῶς. μηδαμῶς. **b.** *ἔπει-*
θον : ἐκεῖνον ἐγώ. 53s. *ἐξεκεκώφει* : τὰ τῶν κωφῶν ὑπεκρίνετο. 54. **a.**
κάθαρμα : μίασμα. **b.** ἀπὸ τῆς ἄρκτου ὤν. ἤγουν βορέας. 54s. *ἐπαράσ-*
σει σφοδρός : ἐπέρχεται σφοδρός. **641**.1. *ἐλαύνων* : ὁ ἄνεμος. 1s. ὁ ἀπαρ-
κτίας βαρέως ἐπιπεσών. 2. *ὤθησε* : ἤγουν ἀντέστρεψε. 4. ἀνατραπῆναι. 15
4s. *κατεστήσαμεν* : ἡσυχῇ ἐποιήσαμεν. ἐπαύσαμεν. 5. *ὁ βαρύστονος* : ἤγουν
ὁ σχέτλιος. 6. **a.** *ναυτίλλεσθαι* : πλεῖν. κυβερνᾶν. **b.** *προσδέχεσθαι* : ἀναμέ-
νειν. ἀντέχειν. 6s. *αὐτός* : ὁ Ἀμάραντος. 7s. *μετέωρος* : ἀπηρτημένος.
8. *πλεῖν* : ἤγουν ἀπέρχεσθαι πρὸς τὴν στερεάν. **b.** *κατιέναι* : ἔφη ἔρχεσθαι.
c. *ἐγκάρσιος* : ἤγουν πλάγιος. 8s. *ἐνδιδόντος* : παρέχοντος. 9s. *τοῦτον* 20
(δὲ...) *τὸν* (πλοῦν) : τοιοῦτον. 10. *οὐκ* : οὐκ εἶχε φύσιν γενέσθαι. 10s.
πλησίον τῶν ἀκτῶν. 11. **a.** *προσαναπεπλάσθαι* : προσπελάσαι. πλησιάσαι.
a[1]. ἢ προσκροῦσαι. ἐμπεσεῖν. 12. **a.** *λέγοντος* : ἐκείνου. **b.** *ἕως* : ἐν ὅσῳ.
13. **a.** *ἤρξατο* : τὰ δεινά. **a**[1]. ἔλαβε τὰ δεινὰ κίνησιν. ἀρχὴν ἐποίησε τὰ
δεινά. 14. **a.** *προϊόντος* : αὐξανομένου. προκόπτοντος. **b.** *μεῖζον τοῦ κλύ-* 25
δωνος : μεγαλώτερον τῆς ταραχῆς τῆς θαλάσσης. 15. *ἄγουσιν* : ἔχουσιν. 16.
τῇ : τῇ οὔσῃ. 16s. *λογίζονται* : συναριθμοῦσι. συγκαταλέγουσι. 17. **a.**
ἦν : νύκτα. **b.** οὐδενὶ ἔνι νενομισμένον, τεταγμένον. **c.** *ἔνεργον* : ἐργαζο-
μένην τί. 18. **a.** *διαφερόντως* : λίαν. **b.** *αὐτήν* : ἤγουν τὸ σάββατον. |
309v 20. **a.** *εἴκασεν* : ἐστοχάσατο. διέγνω. **b.** *ἀπολελοιπέναι* : καταλιπεῖν. 21. 30
καταβαλών : ῥίψας. 22. **a.** στίχος Σοφοκλέους. **b.** *πατεῖν* : κατα-. **c.**
παρεῖχε : ἐνεδίδου. 23. **a.** *οὖσαν* : ἀληθῆ. **b.** ἤγουν ὅτι ἐπλήρουν τὸν Ἰου-
δαϊκὸν νόμον. 24. **a.** *ἐβαλόμεθα* : ἤγουν συνήκαμεν. **b.** *ἀπόγνωσιν* : ἀμη-
χανίαν. **b**[1]. παντελῆ ἀπορίαν. **b**[2]. ἀπόγνωσίς ἐστι τὸ μὴ ἐλπίζειν τινὰ
γενέσθαι τί. **c.** *οἰόμενοι* : ἡγούμενοι ἡμεῖς. 24s. *προσήειμεν* : πρὸς ἐκεῖ- 35
νον. 25. παρεκαλοῦμεν ὥστε προδοῦναι. 26. **a.** *ἐσχάτας* : τελευταίας. **b.**
τελευταία ἐλπὶς τὸ σωθῆναι τῆς θαλάσσης. **c.** *ἐπεῖχον* : ἤγουν ἐπεκράτουν.
27. *στασιάσαντος* : μαχεσαμένου. 28. **a.** *τὸ τοιοῦτον* : ἤγουν τὸ στασιάσαι

8 ἔφην om. C[t] 10 ex J rest. 36 τελευταία C : ex N corr.

τὸ πέλαγος πρὸς ἑαυτό. **b.** *λήξαντι* : παυθέντι. 29. **a.** *παρ'* : ἀν'. **b.** *συνα-*
ναπαύσηται : ἤγουν συνηρεμήσῃ. 29s. *ἰσχῦον* : ἐπικρατοῦν. 30. **a.** *ἐνδό-*
σιμον : κινητικόν. ὁρμητικόν. **b.** *ὑπαντιάζῃ* : συναντᾷ. ἐναντιοῦται. 31.
a. τῷ κινουμένῳ πνεύματι. **b.** *ἀντεμβάλλῃ* : ἐπικρατήσῃ. ἀντικρούῃ. 32.
a. *ἐμβολαῖς* : ἀντικρούσεσι τῶν ἀνέμων. **b.** ἤγουν διῃρημένων καὶ ὄγκον 5
ἐχόντων. ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν *φλεγμαινουσῶν* πληγῶν. γίνεται δὲ ἡ λέξις ἀπὸ
τοῦ φλέγω· ἀφ' οὗ φλέγμα παρὰ ποιηταῖς τὸ πῦρ· παρὰ δὲ τοῖς κοινοῖς φλέ-
γμα ὁ ἐν τοῖς ζώοις χυμός, ὁ ψυχρὸς καὶ ὑγρός. 32s. *φλεγμαινόντων ὀνο-*
μάτων : ἤγουν τραχειῶν λέξεων. 33. *μικροπρεπέστερον* : ἀτελέστερον. 34. **a.**
τοιῷδε : καιρῷ. **b.** *ἀπό* : παρά. 34s. ἤγουν ἕτοιμόν ἐστιν εἰς κίνδυνον 10
ἐμπεσεῖν. 37. **a.** *συνήκαμεν τὸν νοῦν* : ἔγνωμεν, ἐνοήσαμεν ⟨τὸν⟩ σκοπόν.
b. *ἀπολείψεως* : καταλ-. 39. *ἐνόντων* : δυνατῶν. 39s. ἤγουν εἰς ἀνελπι-
στίαν, εἰς *ἀπόγνωσιν*, ἐλθόντες τῆς *πειθοῦς*· ὅτι οὐκ ἔστι δυνατὸν καταπεῖ-
σαι αὐτὸν τὴν πειθώ. 41. **a.** γενναῖος. **b.** ἀπὸ τῆς Ἀραβίας πολλοί. 42.
σπασάμενος : λαβών. 43. *ἀποκόψειν* : ἐκτεμεῖν. 44. **a.** *ἀντιλήψοιτο* : -λά- 15
βοιτο. **b.** *αὐτόχρημα* : φανερῶς. 45s. *μέσον* λαμβανούσης. ἤγουν μεσονυ-
κτίου καταγενομένου. 47. *ἐφίησιν* : ἤγουν ἄδειαν δίδωσι. 48. *ψυχῆς* : ζωῆς.
48s. *πρὸς τοῦτο* : εἰς τὸ ἑστηκότα γενέσθαι αὐτόν. 49s. τὸ οἰμόζω ἐπὶ
ἀνδρῶν· ⟨τὸ⟩ ὀλολύζω ἐπὶ γυναικῶν. 50. **a.** *ὀλολυγαί* : κλαυθμοί. **b.** *ἐθεο-*
κλύτουν : ἐδέοντο. 51s. *εὔθυμος* : περιχαρής. 52. *παραγράφων* : **a.** περι. 20
a[1]. μέλλων ἀποβαλεῖν. 53s. *πρεσβεύει* : τιμᾷ. **642**.1. **a.** ἐτάραττε. συνέ-
τριβε. **b.** *ἄρα ἀληθές* : πολλάκις. 3. *λέγει* : ὁ Ὅμηρος. 4. *ἐξαπόλωλεν* :
παντελῶς ἠφανίσθη. 5. *ἀκριβεστάτην* : ἀληθεστάτην. παντελῆ. φανερωτά-
την. 6. **a.** *τιθέμενος* : πειθόμενος. **b.** τὸν ἐν θαλάττῃ θάνατον ἀκριβεστά-
την ἀπώλειαν καὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς. **c.** *οὐδένα... ἄλλον* : τῶν ἀνθρώπων. 25
d. *γοῦν* : διὰ τοῦτο. **e.** *ἀπολωλέναι* : διαφθαρῆναι. 7. **a.** εἰς τὸν ᾅδην.
b. *βεβήκει* : ἤγουν ἐπορεύθη. 8. **a.** διὰ ταῦτα. **b.** *νεκυομαντείαιν*. **b**[1].
τὰς μαντείας ⟨λέγει⟩ τὰς γινομένας ἀπὸ τῶν ψυχῶν τῶν νεκρῶν. **c.** *μικρός* :
γρ. Λοκρός. 8s. εἰς οὐδὲν μέρος τοῦ δράματος εἰσῆλθε. 10. **a.** ἐν τῷ τόπῳ
τοῦ ᾅδου. **b.** *εὐψυχότατος* : ἀνδρειότατος. 11. **a.** *φιλοκινδυνότατος* : ἀπο- 30
δεχόμενος τὸν θάνατον. **b.** μάλιστα *δειλίαν* λαμβάνει. 12. **a.** *θάνατον* :
ὄλεθρον. **b.** *λευγαλέον* : ὀλέθριον. 13. **a.** *ἑλίττων* : συστρέφων. **a**[1]. κατὰ
310 νοῦν στρέφων. ταύτην τὴν διάνοιαν συστρέφων κατὰ νοῦν. | 14. *ἐσπα-*
σμένους : ἤγουν διειληφότας. 14s. *πυθόμενος* : ἤγουν ἐρωτήσας. 15. **a.**
ἐμάνθανον : ἤκουον. **b.** *παρ'* : ἀπ'. **c.** *καλόν* : ἐστί. 15s. *ἐπὶ τοῦ κατα-* 35
στρώματος : ἐπάνω τοῦ πάτου τῆς νηός. 17. **a.** *ἐρυγεῖν* : ἀφεῖναι. **a**[1].

2 συνηρεμήσῃ legi cum J : -θῃ C prob. 4 ἐπικρατήσει C (ἀντεμβάλλει [η] N[t]) 11 ex N ins. 14 τὴν scripsi : ἡ C (qui prorsus facit cum N : ...δυνατὸν τῇ πειθῷ ὥστε κ. αὐ. J) 19 ex N ins. (qui tamen οἰμώζειν... ὀλολύζειν)

ἐρεύξασθαι. ἀποπέμψαι. 17s. **a**. ἀπὸ τῆς οἰκείας *φύσεως*. **a**[1]. ἐκ φύσεως
γεγονότας. 18. **a**. ἤγουν κρατοῦντας τὸ δόγμα τοῦ Ὁμήρου. **b**. *ἐνόμισα* :
ὑπέλαβον. **c**. *ἐθέμην* : συνεφώνησα. 21. *ἐσκευάζοντο* : παρευτρεπίζοντο.
22. **a**. *διένεμον* : ἐδίδουν. **b**. *καταδεδειγμένον* : πεφανερωμένον. 23. **a**.
νοῦν : σκοπόν. γνῶσιν. **b**. *δεῖ* : πρέπον ἐστί. **c**. *τιμήν* : μισθόν. τίμημα. 5
23. **a**. *ἐντάφιον* : ἕνεκα τάφου. **a**[1]. ἁρμοδίαν οὖσαν εἰς ταφήν. 24. *ναυα-
γίας* : ναυαγία ἢ ἀπώλεια τῆς νεώς. ἤγουν τοῦ κινδύνου τοῦ γενομένου ἐν
τῇ θαλάττῃ. 25. **a**. Ἀδράστεια λέγεται ἡ δικαιοσύνη ἀπό τινος Ἀδράστου
φερομένης ἱστορίας. **a**[1]. δικαιοσύνης. **b**. ἀντὶ τοῦ αἰδεσθήσεται, ὡς ται-
νιώσεσθαι, στεφανώσεσθαι. 26. *ἀποδάσασθαι* : ἀπόμοιραν δοῦναι. 27. **a**. 10
οἵ : ἤγουν οἱ ὄντες ἐπὶ τοῦ καταστρώματος. **b**. ἤγουν πρὸς ταῦτα ἐνησχο-
λοῦντο. 28. **a**. *παρακαθήμενος* : παραφυλάττων. **b**. τὸ *παλαμναῖον* : τὸ
ἰσχυρότατον. 29. **a**. *τοῦ ξένου* : τοῦ φίλου. **b**. ἤγουν ὁ θεὸς ὁ ἔφορος τῆς
ξενίας. 30. **a**. ἀποθάνοιμι. **b**. *ἀλλ'* : ἔκλαιον. **c**. ὁ ἀπὸ τῆς Θρᾴκης.
d. *στέρησιν* λάβοιτο. 31. **a**. *ὅν* : τὸν Θρᾷκα. **b**. *ᾐσχυνόμην* : ᾐδούμην. 15
32. **a**. *μέν γε* : δέ. **b**. *ἐξαπολωλέναι* : διαφθαρῆναι. **b**[1]. ὄλλυμι ἐνεστώς,
καὶ ὀλλύω· ὤλλυον παρατατικός· ὀλέσω μέλλων, καὶ ἀπολῶ· ὤλεσα ἀόρι-
στος· ὀλώλεκα παρακείμενος. ὄλλυμαι ἐνεστώς· ὠλλύμην παρατατικός· ὀλοῦ-
μαι μέλλων· ἀπωλόμην ἀόριστος· ὀλώλεκα παρακείμενος. 33. **a**. *ἀποδρᾶναι* :
ἐκφυγεῖν. **b**. *παρά* : ἐγγύς. 35. *ὑποτεμέσθαι* : ἤγουν ὑποχαλάσαι, ὑπενδοῦ- 20
ναι. 36. **a**. ἐγχειρήσαντες. ἐπιβαλόντες. χρησάμενοι. **b**. *καλωδίοις* : σχοι-
νίοις. **b**[1]. κάλως τὸ σχοινίον· τὸ ὑποκοριστικὸν καλώδιον, ὡς πόλις πο-
λίδιον. **c**. *ἀπηγορεύκειμεν* : ἀπεγνώκειμεν. 37. **a**. *τ. τροχῶν* : τῶν κοινῶς
καρύων. **b**. *ἐνδακόντων* : συσφιγξάντων. **c**. *ὑφώρμει* : ἐτάραττε. προσέπι-
πτε καὶ ἦν ὁρμὴ ἡμῖν. 37s. ἤγουν φόβος οὐκ ἐλάττων. 38. **a**. *διαγενοί-* 25
μεθα : λυτρωθείημεν. **a**[1]. ἤγουν ἄνεσιν, ἐλευθερίαν λάβοιμεν. 39. **a**. *πελά-
ζειν* : πλησιάζειν. **b**. *φθάνει* : καταλαμβάνει. 40. *ὡς οὐκ οἶδ' εἴ ποτε ἥδιον* :
ἤγουν μετὰ πάσης περιχαρείας. 40s. ἤγουν ἡ κίνησις τοῦ ἀνέμου *γέγονεν*
εὐκολωτέρα. 41. **a**. ῥᾷον τὸ ἁπλοῦν· ῥᾴδιον τὸ ὑποκοριστικόν. **b**. *ἀλέας* :
θέρμης. **c**. *ἐπιδιδούσης* : ἤγουν προκοπτούσης. 42. **a**. *ἐξισταμένη* : ἀπερχο- 30
μένη. ἀφανιζομένη. **b**. *παρεῖχεν* : ἐνεδίδου. 43. γρ. μεταχειρίζω καὶ μετα-
χειρίζομαι, ὡς μεταμέλω καὶ μεταμέλομαι, παρέχω καὶ παρέχομαι. 44. **a**.
ἱστίον : ἄρμενον. **b**. *νόθον* : τὸ λεγόμενον μικρὸν ἄρμενον λέγει, ὡς μὴ ἀνά-
λογον τῇ νηΐ· γνήσιον γὰρ τὸ μέγα καὶ τὴν ἀναλογίαν σῷζον πρὸς αὐτήν.
c. γρ. ἠνεχύραστο. 45. **a**. *ἀναλαμβάνομεν* : συνάγομεν. **b**. *αὐτό* : τὸ ἱστίον. 35
c. *καθάπερ* : ἀναλαμβάνουσι. 46. *ἀποβαίνομεν* : ἐξερχόμεθα ἀπὸ τῆς νεὼς
δηλονότι. 47. **a**. *ἀθήναιον* : γρ. τεθνάναι. **b**. *ἐν ἐσχατιᾷ* : ἐν τελευταίῳ
τόπῳ. **b**[1]. πᾶς τόπος ἀπεχόμενος κατὰ πολὺ τῆς θαλάσσης μὴ ἔχων τὸ πλη-

---

1 ὑπὸ C : ex JN corr. 24 καρύων scripsi : καρείων C καροίων J

σίον καλεῖται ἐσχατιά. 47s. μάλιστα ἐρημοτάτη. 50,51. **a**. *ἐσάλευεν* : ἐκι-
νεῖτο. **a**[1]. τὸ σαλεύω κυρίως ἐπὶ τῆς νηός. 50. *ἐπὶ μετεώρου* : ἐφ' ὑψηλοῦ
κρεμαμένη. 51s. *ἐπ' ἀγκύρας μιᾶς* : στηριζομένη δηλονότι. **643**.1. **a**. *ἡψά-
μεθα* : ἐλαβόμεθα. ἐπέβημεν. **b**. *περιεβάλλομεν* : ἤγουν περιελαμβάνο-
310v μεν. | 2. θυσιάσαντες. 3. *εἰώθειμεν* : εἴχομεν συνήθειαν. 4. **a**. *αὐτοῖς* : 5
τοῖς ὕμνοις δηλονότι. **b**. *ἔναγχος* : πρὸ ὀλίγου. **c**. παρὰ *δόξαν* : παρ' ἐλ-
πίδα. 5. *ἐπιμείναντες* : καρτερήσαντες. 5s *ἀφυβρίσῃ* : ἤγουν παύσηται ἀτα-
κτοῦν. 6. **a**. *ἄπορον* : ἀμήχανον. **b**. *χρήσασθαι* : ἡμᾶς. 7s. *ἐπετολμήσα-
μεν τῇ θαλάττῃ* : ἐπέβημεν. τολμηρὸν ἡγησάμεθα πλέειν ἐν τῇ θαλάσσῃ. 8.
a. *ἄραντες* : ἀπ-. **a**[1]. τὰ ἱστία δηλονότι. **b**. *ἀρχομένης* : ἀρχὴν λαμβανού- 10
σης. 9. *ἐπλέομεν ἐκ πρύμνης ἀνέμῳ* : ἤγουν εἴχομεν ἐξ οὐρίας τὸν ἄνεμον.
9s. *τὴν ἐπιγενομένην ἡμέραν* : ἤγουν τὴν αὔριον. 10. *ἧς... ληγούσης* : τε-
λειουμένης τῆς ἡμέρας. 11. **a**. *ἀπέλιπεν* : ἐπ-. **b**. *ἐμέλλομεν* : ἀποκείμενον
εἴχομεν. 12. *ἄρα* : ὅμως δέ. 13. *ἐπαιωρουμένου* : ἐπάνω ἡμῶν κρεμαμένου.
14. *εἰς ταὐτό* : εἰς ἕν. 15. **a**. *πολυθρυλήτων* : περι-. **a**[1]. γρ. πολυθρηνή- 15
των. πολυεξακουστῶν. περιβοήτων. **b**. *τυχαίων* : τῶν ἄστρων τῶν οὕτω
καλουμένων τυχαίων. 16. **a**. *πλέων* : ἐν τῇ θαλάσσῃ πορευόμενος. **b**. *ἐθάρ-
σησε* : ἀπετόλμησε. 16s. *ἐλλιμενίζειν* : καταίρειν. 17. **a**. ἡμεῖς ἐλάθομεν.
b. *ἀναδεδραμηκότες* : πλεύσαντες. ἐλθόντες. 18. *στάσις* : ἤγουν ἡ ταραχὴ
τῆς θαλάσσης. 19s. *κατὰ τὴν συνοδικὴν νύκτα* : κατὰ τὴν συνέλευσιν τοῦ 20
ἡλίου καὶ τῶν ἄστρων. 20. *ἠκόσμει* : ἤγουν ἠτάκτει. 21. **a**. *κυκεών* : ἤγουν
τεταραγμένη. **b**. ἤγουν *τὰ καθ' ἡμᾶς* πράγματα ὁποῖα ἦσαν. **c**. *εἰκός* : πρέ-
πον ἐστί. 21s. *ἐν τοιούτοις* : γρ. ἐν τούτοις. 22s. διηγώμεθα. 23. *ὤνησε* :
ὠφέλησε. 24. **a**. ἔτριζε. **b**. *ᾠόμεθα* : ἤγουν πρέπον ἐνομίζομεν. **b**[1]. οἴω
ποιητικῶς, καὶ ὀΐω· οἶμαι τὸ αὐτὸ κοινῶς, καὶ οἴομαι· ᾤμην παρατατικός, καὶ 25
ᾠόμην καὶ ὠϊόμην ποιητικῶς· ᾠήθην ἀόριστος. **c**. *προτονίζειν* : ἤγουν ἀπὸ
τῶν προτόνων ἤτοι τῶν σχοινίων ἠχεῖν. **c**[1]. πρότονα τὰ σχοινία οἷς κατέ-
χουσι τὸν ἱστὸν τείνοντες τὴν ἐναντίαν τῷ ἀνέμῳ, ἵνα μὴ ὑπὸ τῆς βίας τοῦ
ἀνέμου θραυσθῇ. 25. *κατεαγός* : κλασθέν. κοπέν. συντριβέν. 28. **a**. *δέ* :
γάρ. **b**. δυσκόλως πειθόμενον, ἤγουν βεβρεγμένον. 29. *εὔτροχον εἰς καθαί-* 30
ρεσιν : εὔδρομον εἰς καταβίβασιν, εἰς καταβολήν. 30. **a**. *ἀποφορτισάμενοι* :
ἀπορρίψαντες. **b**. *τὴν ἀπληστίαν* : ἤγουν τὴν ἀμετρίαν. **c**. *βιαίας* : ἤγουν
τῆς γενομένης κατὰ δυναστείαν. 31. ἤχθημεν. ἐπλεύσαμεν. 31s. *δευτέραν* :
ἤγουν τῆς νυκτός. 32. *ᾠδήν* : φωνήν. **b**. ἐλαθήσθημεν πλησιάσαντες. 33.
a. *προβεβλημένη* : ἤγουν μικρὸν προκειμένη. **b**. τοσοῦτον. 35. **a**. *παρηγ-* 35
γύησεν : ἤγουν ἐβεβαίωσεν. **b**. *θροῦς* : θόρυβος. 36. **a**. ἤγουν μὴ συμφω-
νῶν. **b**. *πεφροντικότων* : ἤγουν φροντίδα ποιησαμένων. 37. **a**. ἀπὸ τοῦ
μὴ ἔχειν *πεῖραν*. **b**. *ἐπικροτούντων* : κρουόντων. 38. *ἐχόντων ὅπως* : δυνα-

---

36 συμφωνοῦντες C

μένων πῶς. 39. *αὐτός* : ὁ κίνδυνος. 40. **a**. *τῶν* : ἀπὸ. **b**. *περιστάντων* :
ξυμβάντων. 40s. μετρίως φαινομένης. προκοπτούσης. 41. *κατασείει* : τὴν
χεῖρα. 41s. *χωρικῶς ἐσταλμένος* : ἰδιωτικῶς πεπορευμένος. 42. **a**. διὰ τῆς
χειρός. **b**. *ὑπόπτους* : ἤγουν ἐπιφόβους. 43. **a**. *οὕς* : καὶ δείκνυσι οἷς. **b**.
θαρσῆσαι ἀποτολμῆσαι. **c**. *τέλος* : κατὰ. **d**. *ἧκεν* : ἦλθεν. 44. **a**. *κελητίου* : 5
εἶδος πλοίου. **b**. *ὅπερ* : τὸ κελήτιον. **c**. *ἐξάψας* : κρεμάσας. δήσας. 44s.
μεταχειρίζεται : λαμβάνει. 45. **a**. *ὁ Σύρος* : ἤγουν ὁ Ἀμάραντος. **b**. *ἄσμε-
νος ἐξέστη* : ἤγουν μετὰ προθυμίας ὑπεχώρησε. 46. *ἀναλύσας* : ἀνακάμψας.
εἰς τὸ ὄπισθεν στραφεὶς ἢ πλεύσας. 47. **a**. *ἐνορμίζει* : κατάγει. **b**. λι-
311 μένι. | **c**. *χαρίεντι* : ἡδεῖ. 48. τὸ 'οἶμαι' ἐναπολύτως. 50. **a**. ἤγουν μικρὸν 10
ὕστερον εἰσεβίβασε. **b**. *εἰσήγαγε* : γρ. εἰσήλασε. 52s. *περισωθεῖσαι* : φυλα-
χθεῖσαι. 53. *ἐναντίον* : γρ. ἐναντιώτατον. 54. *ὁμοίως* : τῷ Ναυπλίῳ
δηλονότι. **644**.1. **a**. *τὴν ὑστεραίαν* : αὔριον. **b**. *κατῆραν* : ἐνελλιμένι-
σαν. 2. **a**. *ὧν* : τῶν καταράντων. **b**. *ἔνιοι* : τινες. **c**. *προλαβόντων* :
ἡμᾶς. 3. *ὁλόκληρος* : ἐντελής. 3s. ἐν λιμενισκίῳ. 4. τὰ ἐπὶ τῇ ὁδῷ. 15
4s. **a**. κατεβρώθησαν. **a**[1]. ἐσθίω· ὁ μέλλων ἔδομαι, φάγομαι· ὁ παρακείμε-
νος ἐδήδοκα· ὁ ὑπερσυντέλικος ἐδηδόκειν, ἐδήδοσο, ἐδήδοτο· ὁ δεύτερος ἀόρι-
στος ἔφαγον. 5. *ἐθάδες* : συνήθεις. 6. *ὑπερήμεροι γενέσθαι* : ἤγουν ποιῆσαι
πολλὰς ἡμέρας. 7. *οὐδὲ... μετρίως* : ἀλλὰ πλείστως, ἀδεῶς δηλονότι. 8 *ἠκέ-
σατο* : ἤγουν ἐθεράπευσεν. 9. *ἔχοντι* : ἀνθρώπῳ. 10. **a**. ἤγουν καθ' ἑκά- 20
στην ἡμέραν. **b**. κεκρυμμένον εἶναι. 11. ἤγουν ἰχθύας τρώγοντες. ἰχθυάο-
μαι, ἰχθυῶμαι, τὸ ἰχθύας τρώγω. 12. *οἱ* : ἄνδρες. 13. *εὐωχεῖ* : γρ. εὐτυχεῖ,
ἤγουν τὴν εὐτυχίαν αὐτῶν ποιεῖται. 14. ὁ προσκείμενος τῇ θρησκείᾳ τῇ
καθ' ἡμᾶς. 15. ἤγουν τὴν τροφὴν ἔχομεν ἀπὸ τῶν *λεπάδων*. 16. *ἐπειδὰν
λάβηται* : ὁπηνίκα ἅψηται. 16s. ἤγουν *ἰσχυρῶς* ἔχεται. προσκολλᾶται. 17. 25
γλισχρῶς : φειδολῶς. 18. **a**. *περιεχόμενος* : ἀντεχόμενος. **b**. *λάβοιτο* : κρα-
τήσει. 19. **a**. *ἀφθονωτέροις* : δαψιλεστέροις. πλουσιωτέροις. **b**. *ἅπαντες* :
ἐσμὲν δηλονότι. 20. *αἰτίας* : ἥστινος μέλλω ἐρεῖν. 21. *βούλοιντο* : ἤγουν εἰ
ἦν δυνατόν. 22. *παρασχεῖν, παρέχουσι* : δοῦναι, διδόασι. 24. ἀλέκτωρ
ἀρσενικόν, ἀλεκτορὶς θηλυκόν. 25. *ἐκτόπως ἡδύ* : λίαν χάριεν. 26. **a**. *ἄγροι-* 30
κος : ἰδιώτης. **b**. *αὗται* : ἤγουν αἱ γυναῖκες αἱ Λίβυσσαι. 27. **a**. *τὰ δῶρα* :
ταῖς γυναιξὶ δηλονότι. **b**. *αἵ* : αἱ πλέουσαι. 28. εἰς *κοινὸν* προτιθέασι. 29.
ἐπ' ἄλλῳ : ὕστερον ἄλλου. 30. *ἀεί* : διόλου. 31. **a**. *ξένιον* : δῶρον. **b**. ὑπὸ τοῦ
ἀγκίστρου κατεχόμενον. 32. *ὧν φέρουσι* : ἃ ἔχουσι. 33. **a**. ἤγουν οὐ βούλο-
μαι. **b**. τὰ δῶρα παρὰ τῶν. 34. **a**. *σὴν χάριν* : διὰ. **b**. ἤγουν ἐλευθερία, 35
311v ἄδεια· ὅταν ἔνι πόλεμος καὶ παυθῇ, τότε λέγεται *ἐκεχειρία*. | 36. *διαπο-
ροίην* : ἵνα μή. 37. *ἐπιτηδείοις* : ἤγουν ἁρμόζουσι πράγμασιν. 38. **a**. *συρ-
ρεῖ* : συντρέχουσι. **b**. *λογιῇ* : συγκαταριθμήσεις. **b**[1]. λογίζομαι τὸ ἀναλο-

12 καὶ ὡς οὐχ ὁμοίως C^t : καὶ γὰρ οὐχ ὡς *He* 15 ἡμᾶς *He* : om. C^t

6 - 4 - 1961

γίζομαι καὶ τὸ ἀριθμῶ. παρὰ δὲ τοῖς κοινοῖς καὶ τὸ ἡγοῦμαι. **b**. *φιλοφρο-
σύνην* : τὴν ἀποδοχήν. τὴν δεξίωσιν. 40. *ἑτεροῖον* : ἀλλοῖον παρ' ὃ δοκεῖ
τισι. 41. **a**. *καὶ ταῦτα* : καὶ μάλιστα. **b**. *σχολῆς* : ἐλευθερίας. ἀπραξίας.
42. **a**. *εἰκάσαι* : ἔστι δῆλον. **b**. *κατέχει* : κατακρατεῖ. **c**. *τὴν γῆν* : τὴν χώραν.
43. μεγίστους ἔχουσι *μαζούς*. 44. **a**. *ἔχουσι* : διάκεινται. **a**[1]. τὸ ἔχω μετὰ 5
ἐπιρρήματος γενικῇ συντάσσεται. **b**. *στέρνων* : ἕνεκα. 45. **a**. *σπᾶν* : μετα-
λαμβάνειν. **b**. τῆς *θηλῆς* : τοῦ μαζοῦ. 46. **a**. *ἀναβεβλημένης* : ἀνεστηκυίας.
b. Ἄμμων παρ' Αἰγυπτίοις ὁ Ζεύς. 47. *μηλοτρόφον* : ἀγαθήν. 47s. ἤγουν
τρέφουσαν κούρους. 48. **a**. *ἀνεῖναι* : ἀναδοῦναι. **b**. *ὁμοίως* : γρ. ὥσπερ.
49. *δαψιλεστέρας* : ἤγουν πλουσιωτέρας. 50. **a**. *πίδακας* : πηγάς. **b**. *ἁδρο-* 10
τέρων : πλουσιωτέρων. **c**. *οὐθάτων* : ἤγουν μαζῶν. 51. **a**. *μανθάνουσαι* :
πυνθανόμεναι. **b**. *δή* : τοίνυν. 52. **a**. *συμβόλαιον* : ἐμπορία. πραγματεία.
συμφωνία. **b**. *ὑπερόριον* : ξένον. **b**[1]. ἔξω τῶν ὅρων, ἤτοι τῶν ὁροθεσίων.
53. **a**. *μή* : οὐ. **b**. *τοιοῦτον* : ἤγουν ὁποῖαί εἰσιν αἱ Λίβυσσαι. 54. **a**. *ἐπειδάν* :
ὁπηνίκα. **b**. *λάβωνται* : κατακρατήσωσι. **c**. *φιλοφρονοῦνται* : ξενίζονται. 15
ἀποδέχονται. δεξιοῦνται. **645**.1. **a**. *ἔστ'* : ἕως. **b**. *διερευνήσωνται* : ἐξετάσωσι.
2. *καλοῦσιν* : παρακινοῦσιν, ἐπὶ τὴν θέαν δηλονότι. 3. **a**. αἱ γυναῖκες. **b**.
συντρέχουσιν ἐπὶ τὴν θέαν. 5. **a**. ὅ : τὸ γύναιον. **b**. συνδραμοῦσαι. 6.
a. ἐπέκεινα τῶν μυρμήκων. **b**. *ἀμφὶ τοῦτο* : περὶ τὸ θεραπαινίδιον. 6s. *ἦν
ἅπασα σπουδή* : ἐπραγματεύετο. 7. *σπουδή* : ἐπιμέλεια. 7s. *ἐνεπορεύετο* : 20
ἤγουν ἐπορίζετο. 8. **a**. μετεκάλουν. **b**. *αὐτό* : τὸ θεραπαινίδιον. 9. **a**.
τῶν γειτνιαζόντων τῷ ἀγρῷ. **b**. *εὐδαίμονες* : ὄλβιαι. εὐτυχεῖς. 10. **a**. *ἰτα-
μόν* : ἀναιδές. **b**. *ἀποδύσασθαι* : ἐκ-. 10-12. ἤγουν ἀπὸ θλίψεως λέγω σοι
χαράν. 12. *ἐνήρμοσε* : προεξένησε. 13. **a**. *ἐκτείνας* : μείζω ποιησάμενος.
13s. *τοῦ μετρίου μεῖζον* : ἐπέκεινα τοῦ ἁρμόζοντος. 15. *ἀπλήστως* : ἀκορέ- 25
στως. 16. **a**. ἐν ἐλπίσιν ἦν. **b**. *ἔτι* : εἰς τὸ ἑξῆς. **c**. *διαλέξεσθαι* : ὁμιλή-
σειν. **d**. *ἐξὸν* : δυνατόν ἐστιν. 16s. *ἐμφοροῦμαι* : πληροῦμαι. 17. **a**. καὶ
ἐν. **b**. *ἐφημερίσι* : αἱ ἡμέραι ἃς ἡγούμεθα ἀποτροπαίας. **c**. καθ' ἅς. 18.
ἐναρμόσας : ποιήσας. 19. **a**. ἤγουν ἵνα ἔχω ἐνθυμήσεις. **b**. *υἱόν* : σου. 20.
312 *κέλευε* : ἐρρῶσθαι δηλονότι. | 26. *φρονίμως* ποιῶν. διατιθέμενος αὐτῷ. 27. 30
a. *τάττεις* : κατα-. **b**. χαιρετείσθω. προσαγορευέσθω. 29. **a**. ἐλανθάνετο
ὅτι μάντις ἐστί. **b**. προγνούς : προιδὼν ἐκεῖνος. 30. *κατέβαλε* : ἐνέδωκεν.
ἀφῆκεν. 30s. *ἀποδημίας* : ἐξελεύσεως. 31. **a**. *ἀλλ'* : γρ. ἀλλ' οὖν. **a**[1]. ἀλλ'
ὅμως. 32. *δεήσοι* : δεήσειεν. 33. **a**. *ἀλλὰ μήποτε* : γρ. ἀ. μήτοι. **a**. *φθί-
νοντος... μηνός* : ἤγουν τῆς σελήνης τέλος λαμβανούσης. 35

307v **5(4).645**.34. **a**. *ἀγαθόν* : ἐστι. **b**. *πεποιθέναι* : θαρρεῖν. 34s. θάρρος
ἔχειν. 55. *τοὺς ἐκ* : τοὺς καταγομένους ἀπό. 35s. ἤγουν τοὺς Εὐνομιανι-
στάς. 36. *πυνθάνομαι* : ἀκούω. 37s. δύναμιν. 38. **a**. ἤγουν προστάτας

28 τὰς ἡμέρας C

ποιησαμένους. **b**. *μοιχᾶσθαι* : διαφθείρειν. ἐνεδρεύειν. 39. **a**. *ψευδοδι-*
σκάλου : ἤγουν λόγους τινὰς πλαστοὺς συνιστῶντας, τὸ δόγμα τοῦ Εὐνομίου.
b. γρ. ὑφεστάναι. **c**. ἤγουν κρυφίως πῶς ἱστᾶν, ἐντιθέναι παγίδα. 40. **a**.
ἀκεραιοτέρων : ἁπλουστέρων. ἀτελεστέρων. **b**. *ἔναγχος* : πρὸ ὀλίγου. **c**. *οὕς* :
ἤγουν τοὺς Εὐνομίους τοὺς ποιήσαντας προστάτην τὸν Κυντιανόν. 41. **a**. 5
σταλέντες : ἀπο- **b**. *ἐπ' αὐτῷ τούτῳ* : δι' αὐτὸ τοῦτο. **b**[1]. γρ. ἐπ' αὐτὸ
τοῦτο. ἤγουν ἐπὶ τὸ πλανᾶν καὶ ἀπατᾶν τοὺς ἀφελεστέρους. **b**[2]. ἀντὶ τοῦ
εἰς τὸ ὑφεστάναι παγίδα. **c**. *καταπεπλεύκασιν* : κατήρασιν. ἐνελλιμένισαν,
42. **a**. *δίκη* : κρίσις. **a**[1]. ἤγουν ἣν ἔχειν προφασίζοντες. **b**. *πρόσχημα* :
ἤγουν προσωπεῖον, πρόφασις. 43. **a**. *νόθοι* : ἤγουν οἱ μὴ ὄντες γνήσιοι. 10
a[1]. ἤγουν οἱ παρακεχαραγμένοι τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. 43s. ἤγουν οἱ
κίβδηλοι ἱερεῖς. 44. **a**. *νεήλυδες* : νεωστὶ ἐλθόντες. **b**. *ἀπόστολοι* : διδάσκα-
308 λοι. | 45. *ἐμπηδήσαντες* : ἐμπεσόντες. 45s. ἐνέπεσε τῇ ποίμνῃ· ἀπὸ μετα-
φορᾶς τῶν λύκων· ἐνεπήδησε, ἤγουν ἐνέπεσε. 48. **a**. καταδύσεις. **b**. *ἀγροί* :
τόποι. **c**. μέλλουσι δέξασθαι. 48s. *αὐτούς* : τοὺς Εὐνομιανούς. 49. ἀνεῳ- 15
γμέναι εἰσί. 50. **a**. *μετέλθετε* : κολάσατε. **a**[1]. μετῆλθε ἀντὶ τοῦ μετεχειρί-
σατο καὶ ἀντὶ τοῦ ἐκόλασεν. **b**. *φῶρας* : κλέπτας. **c**. *ῥινηλατοῦντες* : ἀνι-
χνεύσαντες. ἐρευνῶντες. **d**. *ζηλωταί* : μιμηταί. 50s. σπεύσατε γενέσθαι
μιμηταί, λαβεῖν τὴν εὐλογίαν τὴν Μωσαϊκήν. 51ss. ὅτι τῆς διὰ τῶν γυναικῶν
τῶν Μαδιανιτῶν πρὸς τοὺς Ἰουδαίους ἀπάτης μέμνηται. **646**.1. ἐν τῷ τά- 20
γματι. 1s. *γνώμην* : κρίσιν. προαίρεσιν. 2. τοῦτο ὅπερ μέλλω ἐρεῖν. 4. *ἀνη-*
ρήσθω : καταλελύσθω. 4s. *ἐγχειρείσθω* : πραττέσθω. 5. **a**. *κακίας* : γρ.
πονηρίας. 6. **a**. *ὑπόθεσιν* : πρᾶξιν. **a**[1]. ὑπόθεσις ἡ ἐν τοῖς δικαστηρίοις· καὶ
τὸ καθ' ὑπόθεσιν σχῆμα ὅταν τὸ μὴ ὂν ὡς ὂν λαμβάνωμεν· καὶ ἡ ἀφορμὴ
ἥτις μετὰ τούτων ἐστί. **b**. ὁ ἀγὼν ἔστω δηλονότι. **b**[1]. δρόμος ἡ ἐνέρ- 25
γεια καὶ ὁ τόπος ἔνθα τρέχει τις. 7. **a**. ἀπὸ τοῦ λαοῦ τῆς εὐσεβείας. **b**.
ἤγουν σαλεύσωσιν. 8. **a**. ἤγουν ὅπερ ἔλαβον νῦν ἐν συνηθείᾳ. **b**. *πεποίην-*
ται : ἤγουν ἐσχήκασι. 9. **a**. *προστησάμενος* : προφασισάμενος. **b**. αὐξάνῃ.
b[1]. ἤγουν ἐπιτηδεύεται λαβεῖν κέρδος. 10. *δριμύτητα* : σφοδρότητα. 11.
κατεργάζηται : κτᾶται. 12. **a**. ἀφορίζομεν. **a**[1]. ἐκκήρυκτον ποιοῦμεν. 30
14. *πρέποντες* : ἁρμόζοντες. 15. *εὑρήσει* : ὁ θεός. 16. *ἐντελεῖς* τοὺς *μισθοὺς*
ἔχοντας. 18. **a**. *ἐπαράσασθαι* : κατάραν ποιήσασθαι. **b**. *μαλακίσηται* :
ἤγουν χαυνωθῇ. 19. *ἐπεξέλθῃ* : ἤγουν κολάσῃ. 20. *ἀναίτιος* : ἀτιμώρη-
τος. 20s. *ἓν μόνον* : ποιήσατε. 21. *ἑλκύσατε* : αὐτούς. 23. **a**. *παραχαράτ-*
τοντας : καταλύοντας. **b**. περιαγάγετε. πέριξ τῆς πόλεως ἀγάγετε. 23s. *κατα-* 35
φανεῖς : φανερούς. 24. **a**. *οἵτινες* : ὁποῖοι. **b**. ἀπὸ τῶν Εὐνομιανῶν. 25. **a**.

---

2 sch. textum manifeste respicit, ubi διδασκάλους (τινὰς) nec διδασκάλου (τινὸς) exstabat 5 Εὐνομίου fort. scrib. (seu Εὐνομιανοὺς seu Εὐνομιανιστὰς) 19s. *LXX, Num.* 31, 15ss.

ὁροθεσίων. **b**. ἀποδιωχθήτωσαν. 26. *ἀμειαγώγητον ἀποφέροντες* : ἀζημίω-
τον, ἀνυστέρητον, ὁλόκληρον ἀπολαμβάνοντες. 27. **a**. *ἐπάρατος* : εἴη τὸ ἀνά-
θεμα. **a**[1]. ἔστω κατηράμενος. 28. **a**. *παρεῖδεν* : παρέβλεψεν. **b**. *παρήκου-*
σεν : ἤγουν παρέργως ἤκουσεν ἀκοῦσαι κατεφρόνησεν. 29. *τούτους* : τοὺς
Εὐνομιανούς. 29s. λέγομεν ἔχειν τὴν τάξιν τῶν Ἀμαληκιτῶν. 30. *δια-* 5
ταττόμεθα : διακρίνομεν. 31. ἤγουν περὶ τοῦ λαοῦ τοῦ λαβόντος τὸ λάφυρον.
33. **a**. *μεταμέλοιτο* : εἴθε. **b**. *μέλοι* : εἴθε φροντὶς εἴη. 34. *ὑμῖν* : καί.
312 **6.646**.35. **a**. ἤγουν βραδύνει. μέλλει καὶ ἀντὶ τοῦ ἀπόκειται, καὶ
ἀντὶ τοῦ φαίνεται ποιητικῶς. **b**. *ἑκών* : ἐθελουσίως. 35s. *ὑπ' ἀνάγκης* :
ἤγουν ἄκων. 36. *χρή* : πρέπον ἐστί. 37s. **a**. ὑπὸ ποίων ὀφθαλμῶν. **b**. 10
οἱ ὀφθαλμοὶ εἰκόνες εἰσὶ τῶν τῆς ψυχῆς παθημάτων. 38. *παρ'* : ἀφ'. 40.
προτείνει : προδίδωσι. 41. **a**. *ἀποδιδομένοις* : πιπράσκουσι. **a**[1]. γρ. ἀποδο-
μένοις. 42. δικαίως. 43. **a**. *αἱ τυραννίδες* : αἱ ἀρχαί. **b**. *ἐπέτρεπον* :
παρεῖχον. 45. **a**. *χαλεπόν* : ἤγουν δύσκολον. **b**. ἐπανάγω μεταβατικόν·
ἐπανήκω ἀμετάβατον, καὶ καθήκω. 47. *ἐλέγξοντας* : ἐξελέγξοντας. μαρτυ- 15
ρήσοντας. 48. *καλέσωμεν* : κράξωμεν.

7.646.49s. ἤγουν διαδοθείσης φήμης. 647. 1. *πέρα* : ἐπέκεινα. 3.
πέφηνεν : ἐφανερώθη. 4. *προφάσεως* : ἀφορμῆς. 5. **a**. *ἐπί* : εἰς **b**. *ἐτρα-*
γῴδησε : ἤγουν ἐκήρυξε πρὸς πάντας. 6. **a**. εὔχομαι τραπέσθαι. **b**. *ἐκεῖ-*
νον : αὐτόν. **c**. *ἅττα* : ἐκεῖνα. 6s. ἤγουν *ψευδῶς* καθ' ὑμῶν εἶπε. 8. **a**. 20
χρῆν : ἔπρεπε. **a**[1]. χρεῖα ᾖ, χρεῖ' ᾖ, χρή· χρεῖα ἦν, χρεῖ' ἦν, χρῆν. 9. **a**.
τεκμαίρεσθαι : γρ. σημαίνεσθαι. **b**. *μὴ δ' ὅτι* : μηδὲ τί. 10. **a**. *μάλιστα* :
ἐχρῆν. **b**. ἤγουν συνόντας ἡμῖν. 12. ἀμελῶς ἔχετε.

8.647.14. **a**. *ἐρεῖς* : μέλλων ποτὲ οὐχ ὑποτάσσεται εἰ μὴ εἴη ἀόριστος.
a[1]. κακίζεται τὸ 'οὐ μὴ ἐρεῖς'· τὸ ἐρῶ γὰρ οὐχ ὑποτάσσεται. 'οὐ μὴ φῄς' 25
312v γὰρ ἔθελε· τὸ 'ἐρεῖς' γὰρ οὐδέποτε ὑποτάσσεται. | 17. *ἐπιθεῖναι* : τινὶ δη-
λονότι. 18. **a**. *ἔχετε* : διὰ τὴν ὑγείαν. **b**. *ἐστέ* : διὰ τὰ πράγματα. **c**. *οὐκ*
ἀμελές : ἀλλὰ μεγάλη ἐπιμέλεια. 18s. ἤγουν οὐκ ἔστιν ἐν ἀμελείᾳ γνῶναι
ὅπως ἔχετε. 19. *εἰδέναι* : μαθεῖν. 20. βούλομαι. δι' ἐφέσεως ἔχω. 22.
ἀφῄρησθε : ἐστερήσατε. 22s. ἤγουν ἐγεγόνειμεν ἀπὸ τῶν αὐτῶν γονέων. 30
23. ἀνατροφαί. 25. **a**. ἐμὲ ᾠκείωσε σοί, καὶ σὲ ἐμοί. **b**. *ὡς* : ὥσπερ.
26. *δυσημερία* : δυστυχία. 27. **a**. *ἀντίξους* : ἤγουν ἐναντίος, δυστυχής. **b**.
ἐνταῦθα : τότε. **b**[1]. ἐπίρρημα ἀντὶ ἐπιρρήματος. 30. **a**. *εἴη νομεύς* : εἴθε
γένοιτο παροχεύς. 30s. τοιαύτης ἀκοῆς.

9.647.32. **a**. *βαθύ* : ἔσχατον. πολύ. **b**. *λιπαρόν* : ἤγουν νεάζον καὶ 35
ὑγιεινόν· ᾧ ἐναντίον τὸ ἄωρον. **b**[1]. λιπαρῶ τὸ ἐπιμόνως παρακαλῶ. **c**.
περιμείνοιεν : εὔχομαι ἀνα-. 34s. *τῷ διδασκαλείῳ* : ἤγουν τῇ ἐκκλησίᾳ. 36. **a**.

---

20 αὐτὸν om. C[t] 25s. ex J desumpsi 30 ἐγεγόναμεν C (qui in textu γεγόνει[α]μεν) 31 οἰκείωσε C

ἀριθμός : ἤγουν λόγος. **b**. *ἐνιαυτοῖς* : χρόνοις. **c**. *ὡς* : ὅτι. **d**. *τῆτες* :
ἤγουν τούτῳ τῷ ἔτει, ὥσπερ τήμερον τὸ 'ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ'· ἀφ' οὗ τὸ σήμε-
ρον. **d**^{1}. κατὰ τὸν παρόντα χρόνον. 37. *καταπεμφθείς* : ἀποσταλείς. 37s. *τὸ
μέν* : ὤνησε. [εὔφρανε.] 38. **a**. *τὸ δέ* : ἧσε. **b**. *τῶν ὀνομάτων* : ἤγουν τῶν
λέξεων. 39. διὰ τὸ χαρίεν. 5

10.647.40s. *ἑταίρους* : συντρόφους. 41. **a**. *κατασπάζομαι* : γρ. ἀ-. **a**.^{1}
ἤγουν προσφθέγγομαι. **b**. *μακαρία* : γρ. σεβασμία. 41s. ἤγουν πάλαι ἐβου-
λόμην ἐγκαλέσαι σοι, κατηγορῆσαι. 42. *ἐφ' οἷς* : διότι. 43. **a**. *παρεωραμέ-
νος* : κατεφρονημένος. παρεωραθείς. καταφρονηθείς. **b**. *ἐφ' οἷς* : διότι. 43s.
οὐδεμίαν ἀδικίαν ἐργάζομαι. 44. *ὅσα* : τοσαῦτα. 45. **a**. *εἶχον* : καὶ ἠδυνά- 10
μην. **b**. *ἐντυγχάνειν* : ἐπί. **b**^{1}. λαμβάνειν. 46. *διατρίβετε* : διάγετε.
648.1s. *πεῖραν* λαμβάνεσθε τῆς τύχης. 2. **a**. *ἔπραττον πονήρως* : ἐδυστύ-
χουν. **a**^{1}. ἤγουν ἐδυστύχουν τὸ ἥμισυ εἰ ἐλάμβανον ὑμέτερα γράμματα.
3. **a**. *τῶν* : ἕν. **b**. *τῶν χαλεπῶν* : ἐκείνων τῶν κακῶν δηλονότι. 5. *τῆς* :
μετά. 6. *ἥν* : ψυχήν. 7. **a**. *ἐμμένειν* : παραμένειν. διατίθεσθαι φυλάττειν 15
τὴν σχέσιν ἐν ἐμοί. **b**. *κρείττω* : ἐπικρατεστέραν. **c**. *δαιμονίας* : τυχηρᾶς.
8. **a**. *εἱμαρμένης* : τῆς τύχης. **b**. *ῥημάτων* : γρ. ῥευμάτων, ἤγουν κινήσεων.

11.648.9. **a**. *περιῆν* : ἤγουν ἐνίκησα, νικητὴς ἐγενόμην. **a**^{1}. ἤγουν
ὑπερίσχυον. περίεστιν ἀντὶ τοῦ ὑπερισχύει· καὶ ἀντὶ τοῦ ζῇ· καὶ ἀντὶ τοῦ
περιουσία ἐστίν. 10. **a**. *μηχαναῖς* : ἐπιτηδειότησιν. **b**. *ἐκκλίνας* : ἤγουν 20
ἀποφυγών· ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν ἐκτρεπομένων τῆς ὁδοῦ. 11. *κεκρατήκατε* :
ἤγουν ἐγκρατεῖς ἐγένεσθε ἡμῶν. 11s. τὸ μὴ γενέσθαι με ἱερέα. 12. *καί* :
ἤγουν τὸ γενέσθαι μὲ ἱερέα. 13. εἶχον φύσιν *προελέσθαι*. 13s. κατ' ἐμέ·
ἤγουν κατὰ τὴν ἐμαυτοῦ δύναμιν. 14. *τὸν κόσμον ἐλογιζόμην* : τὴν κατά-
313 στασιν ἐνενόουν. 15. **a**. ἐπαγαγόντος. | **b**. οὐχὶ ἐκεῖνο τὸ πρᾶγμα. 16. **a**. 25
νομέα : ἤγουν πάροχον. **b**. *τοῦ βίου* : τῆς ὅλης ζωῆς. **b**^{1}. ⟨ἢ τοῦ νῦν ἢ⟩ τοῦ
παντὸς πράγματος. 17 **a**. ἤγουν τοῦ δοθέντος. **b**. *προστάτην* : ἡγεμόνα.
ὁδηγόν. **c**. *ἐννεάσας* : τὴν νεότητα διαβιβάσας. **c**^{1}. τὸ νέον τῆς ἡλικίας δια-
βιβάσας. ἀνατραφεὶς ἀπὸ νεότητος. 18. **a**. *τῇ* : οὔσῃ. **b**. *σχολῇ* : ἀδείᾳ ἀπὸ
πάντων τῶν πραγμάτων, ἤγουν τῇ μὴ δεχομένῃ μηδεμίαν τινὰ ὄχλησιν. **c**. 30
θεωρίᾳ : σκέψει. 19. ὁπόσον. 20. **a**. *ἀφοσιώσασθαι* : ἀποδοῦναι. **a**^{1}.
ἀφοσιῶ φασιν ἀντὶ τοῦ καθαίρω, καὶ ἀφανίζω. καὶ ἀφοσιώσασθαι τὸ μὴ
ἐντελῶς ποιῆσαι, ἀλλ' ὥσπερ ὁσίας ἕνεκεν· ὅπερ δοκεῖ λέγεσθαι ἐνταῦθα.
παρὰ δὲ τῷ Θεολόγῳ Γρηγορίῳ ἀφωσιωμένον δοκεῖ λέγεσθαι τὸ ἀποδεδο-
μένον. **b**. μετὰ τοῦ. 21. *ἀρκέσω* : ἱκανὸς ἔσομαι. 22. παραδοὺς πλήθει 35

3s. ἀποσταλεὶς ex ἀποπεμφθεὶς in quodam textus antigrapho prob. exstante
4 εὔφρανε ad ἧσε 37 spectat ut recte in J 14 ἕν τι om C^t 15 παραμενεῖν C :
corr. J ut schol. cum textu faceret 17 ῥ$^{\eta}$ευμάτων C^t 26 *16b* ex J desumpsi || ex
JN ins. (παρόντος N) 30 ἡ δεχομένη C : ex J corr.

ὀχλήσεων. 23. **a**. *προσβαλῶ* : σκοπήσω. **b**. *ἅ* : κάλλη. 24. μακαρίαν σχο-
λὴν λέγει τὴν ἄδειαν τῶν πραγμάτων. 25s. **a**. *εἰδείην* : γινώσκοιμι. **a**^{1}.
γινώσκω ἐνεστώς· ἐγίνωσκον παρατατικός· γνώσομαι μέλλων, καὶ εἰδήσω,
καὶ εἴσομαι· ἔγνων ἀόριστος· ἔγνωκα παρακείμενος, καὶ οἶδα, οὗ τὸ δεύτε-
ρον οἶδας, καὶ πλεονασμῷ τῆς 'θα' συλλαβῆς καὶ συγκοπῇ οἶσθα· ᾔδειν ὑπερ- 5
συντέλικος, καὶ ἐγνώκειν. εἰδὼς μετοχὴ ἀπὸ τοῦ 'εἰδηκὼς' ἀχρήστου κατὰ
συγκοπήν· ἀπὸ τούτου εἴδοιμι εὐκτικόν, καὶ τροπῇ τῆς 'μι' εἰς 'ην' εἰδείην,
καὶ ἵνα μὴ συνεμπέσῃ τῷ 'ἐὰν δοίην' καὶ 'παράσχοιμι' γίνεται τὸ 'δει', 'ε'
καὶ 'ι'. 26. *δέ* : ὅμως. 27. **a**. *οὖν* : λοιπόν. **a**^{1}. τὸ οὖν αἰτία. 28. **a**.
ἐπάρατε. **a**^{1}. ἤγουν εὔξασθε δι' ἐμέ. **b**. *ὅσοι* : καὶ ἐκείνοις. 30. **a**. *παρεγ-* 10
γυήσατε : παράδοτε ἐντειλάμενοι. α^1. παρακελεύσατε. 31. ἐστερημένος στε-
ρηθείην. 32. **a**. μέλλω γνώσεσθαι. **b**. *ἀπόβασιν* : χορισμόν. **b**^{1}. χορι-
σμὸς φιλοσοφίας. 33. *ἐπανάβασιν* : ἤγουν προσέλευσιν. γρ. ἐπίβασιν.

12.648.34. *ἴθι* : ἐλθέ. 35. **a**. *ἀπεκόπης* : ⟨παντελῶς⟩ ἐξεβλήθης. **b**. *εἰς* :
καιρόν : ⟨μέχρι καιροῦ⟩. 36. **a**. *ὅ* : τὸ εἰς καιρὸν χωρισθῆναι. **b**. διωρι- 15
σμένον ἐστί. 37. *σαφῶς* : ἀληθῶς. 38. **a**. *ὁ* : ὤν. **b**. *ὁσίας* : δικαίας. **c**.
τὸ χρεών : ἤγουν ὁ θάνατος. 39. **a**. *ἔφθασε* : προέλαβε. **b**. *μέτρῳ* : ποσῷ.
c. *τιμωρίαν* : κόλασιν. 41s. **a**. ἐπανέλευσιν. **a**^{1}. κάθοδος ἐκ τῆς ἐξορίας
ὑποστροφή· κατήχθησαν οἱ φυγάδες εἰς τὴν πόλιν. 43. **a**. ἤγουν μηδαμῶς
ἐχούσῃ μνήμην τῶν κακῶν. **b**. ἤγουν ἀμνησικακίαν. 44. ...*ἄγε* : φέρε, ἤγουν 20
ἐπαίνει. 46. *ἀποθύμιον* : μισητόν.

13.648.17. *ἡγείσθω* : ἤγουν ἀρχέτω. **649**.1. ἤγουν τὸν ἄνθρωπον τὸν
διακομίζοντα τὰ πανηγυρικὰ γράμματα. 1s. ἀπαγγέλλει. ἑρμηνεύει. 2.
a. τὴν κεκυρωμένην. **b**. *ἐννεακαιδεκάτην* : κατὰ. 3. **a**. *Φαρμουθί* :
Ἀπρι[λ]λίῳ. **b**. *ταύτην* : τὴν ἐννεακαιδεκάτην. 4. **a**. τῆς ἀναστάσεως. **b**. 25
μυστήριον : τὴν ἑορτήν. 5. **a**. *προσιόντα* : προσερχόμενον. **b**. *ἐπανιόντα* :
ἤγουν ἐπαναστρεφόμενον. 5s. *ἄξιον* κρίνατε. 6. **a**. *ἀμοιβῇ* : ἀλλαγῇ. **b**.
ἑκάτερα : μέρη. **c**. *ὅστις* : ὁ διακομιστής. 7. *ἔθος* : ἤγουν συνήθεια. 9.
ὑποστάς : τολμήσας. θαρρήσας. ὑπομείνας. 10. **a**. *ταῦτα* : τὰ γράμματα.
a^1. ἤγουν τὰ γράμματα τὰ καταγγέλλοντα τὸ ἀναστάσιμον μυστήριον. **b**. 30
313v καταπείθει. | 11. *ἐντεῦθεν* : ἀπὸ τοῦδε τοῦ πράγματος. 11s. ἤγουν τὸ ποιῆ-
σαί με ἐπίσκοπον. ἐπίσκοπος γὰρ λέγεται ὁ ἐπιτηρητὴς τῆς πόλεως ἤτοι ὁ
νῦν λεγόμενος πατριάρχης. 12. κακοβουλίας. 14. **a**. *διαβάντι* : εἰσελθόντι
εἰς τὰ ἄδυτα. **b**. *ἀλλ' ὅστις* : ἀλλ' ἐκάλεσεν ἐκεῖνον. 15. **a**. δεῖται αἰτη-
θῆναι ὑπὸ τοῦ δήμου, ⟨καὶ τὸν δῆμον ποιήσασθαι εὐχὴν ὑπὲρ αὐτοῦ⟩. **b**. 35
δημαίτητος : ἤγουν ζητῶν εὐχὴν ὑπὸ τοῦ δήμου. 16s. *συντυχία* : συνέλευ-
σις. 17 **a**. *ὁ καιρός* : καί. **b**. *ἐπιθεμένων* : βιασαμένων· σχῆμα καινοπρεπές.

14s. ex J ins. (bis) 15 ὃ καὶ ταῖς C^t : ὃς ταῖς *He* || sch. 36a ad εἰς καιρὸν
35 perperam trib. C (recte contra colloc. J) 34 εἰς J : καὶ C 35 ex J ins.

18. *ἔσχον εἰπεῖν* : ἔγραψα δηλονότι. 19. *ἔγκλημα* : ἁμάρτημα. 21. *ἀνθεί-*
λεσθε : προεκρίνατε.
14.649.22. **a**. *ἀμύνουσι* : βοηθοῦσι. ἐκδικηταὶ καθίστανται. **b**. *ἀπέχω* :
λαμβάνω. **b**[1]. ἀπέχω σημαίνει δύο· τὸ λαμβάνω καὶ διίσταμαι· ὡς τὸ ἄπεχέ
μου, καὶ ἀπέχω τὰ τροφεῖα ἀντὶ τοῦ λαμβάνω. 23. **a**. *οὗ* : τοῦ Καρνᾶ. **b**. 5
ἱκετείαν : δέησιν. 24. *αἰδοῦς* ἀξίαν. 24s. ἤγουν πῶς ἔστιν ἔργον ἱερέως
ἴδιον. 25. *περιιδεῖν* : παραβλέψαι. 26. **a**. *ἀφῆκεν* : ἑκών. **b**. *ἀφῃρέθη* :
ἤγουν ἄκων ἐστερήθη. 27. *βεβιάσθαι* : δεδυναστεῦσθαι. ἀφαιρεθῆναι. 28.**a**.
κατέστημεν. **b**. *ἀδικίαν* ποιήσασι.
15.649.32. **a**. *συνωσθῆναι* : ἤγουν συμβληθῆναι· **a**[1]. γρ. συνωνηθῆ- 10
ναι. 33. κατὰ μίμησιν κυλίνδρου. 35. *ῥοπὴν ἐξετάζομεν* : κίνησιν ἐρευνῶ-
μεν. 40. *τῆς ῥητῆς* : ῥητὴ κατὰ γεωμέτρας ἐστὶν ἡ δι᾿ ἀριθμῶν γνωρίμη. καὶ
ῥητὰ μεγέθη τὰ ἀλλήλοις σύμμετρα· τὰ δὲ ἀσύμμετρα ἄλογον, μὴ ἔχοντα
λόγον, πρὸς ἅμιλλαν. ἐνταῦθα οὖν, ὡς οἶμαι, ῥητὴν τὴν ὥραν ἐκάλεσεν.
16.649.42. **a**. *κλινοπετής* : ἀσθενὴς ὤν. **a**[1]. ἐν τῇ κλίνῃ κείμενος. 15
b. *ὑπηγόρευσα* : ἐξέδωκα. 43. *κομίσαιο* : λήψῃ. 44. καὶ σὺν *πᾶσι* τούτοις
οἷς εἶπον. 46. *ἐξῆπται* : ἐξηρτημένα ἐστί. **650**.1. *δαπανᾷ* : διαφθείρει.
b. *ἀπελθόντων* : ἀποθανόντων. 2. ἤγουν μὴ *πειραθείς*. 3. *ἐπισχεθέν* : κρα-
τηθέν. 4. **a**. ἐκ τοὐντεῦθεν ἔρρευσεν. **b**. *μετέβαλεν* : μετηλλάγη. μετε-
βλήθη. **c**. *πανσαίμην* : εἴθε λήξαιμι. 4s. ἤγουν ἀπέθανον. 5. *μεμνημένος* : 20
ἤγουν ἔζων. 6. *ὑγιαίνοις* : εἴθε. 8. **a**. ἀρχὴν ποιησαμένη. **b**. *καὶ εἴ τις* :
καὶ ἐκεῖνος. **c**. καὶ σὺν αὐτοῖς ἐγένετο. **c**[1]. οἰκεῖος γέγονεν. 9. **a**. κατα-
314 θύμιος. τὸ ἐναντίον ἀποθύμιος. **a**[1]. προσφιλής. **b**. *ἐμέ* : διὰ μέσου. | **c**.
οἶδά σοι χάριν. ὀφείλω σοι χάριν. 11. κατά τι.
17.650.14. *τῷδε* : τῷ γραμματοκομιστῇ. 15. **a**. ἔχοντι *μεγαλοπρέπειαν*· 25
b. *ἄγει* τὸν δεῖνα ἡ εὐφημία. 16. πεπληρωμένας ποιήσαντι. 17. *πλὴν*
ἀλλά : ὅμως. 18. **a**. *παραπόδας* : ἐκ τοῦ σύνεγγυς. **b**. *χάριν* : ἀμοιβήν. **c**.
εὐφημίας. 18s. ἀντιδοξάζεται. ἀπολαμβάνει. 19. *μυρίων* : πολλῶν. 20. **a**.
ἀμφισβητῶ σοι τοῦδε· ἀμφισβητῶ σοι περὶ τοῦδε. **a**[1]. φιλονεικῶ. ἀμφι-
βάλλω. 21. *συγχωροῦσι* : ἔχειν με δηλονότι τὰ πρωτεῖα. 30
18.560.22. *ὁ δεῖνα* : τίς. 24. **a**. συμπολίτας. **a**[1]. πολίτης ὁ συμπο-
λίτης, ὥσπερ καὶ ἧλιξ ὁ ὁμῆλιξ καὶ πατριώτης ὁ συμπατριώτης. 25. *τῷδε* :
τῷ γραμματοκομιστῇ. 25s. τὸ 'μακάριος' ἐπὶ τοῦ ζῶντος καὶ ἐπὶ τοῦ ἀπο-
θανόντος τάττεται· τὸ δὲ 'μακαρίτης' ἐπὶ τοῦ ἀποθανόντος. 27. **a**. *μηδέν* :
ἀττικὸν ἀντὶ τοῦ μή. **b**. *ἀμελεῖσθαι* : καταφρονεῖσθαι. **c**. *τῇδε* : ἤγουν ἐν 35
τῇ χώρᾳ ταύτῃ ἐν ᾗ κατοικοῦμεν. 28. ἤγουν τὰ πρωτεῖα. 29. **a**. *ὡς* : εἰς.
b. *ἡμᾶς* : ὑ-. **c**. *διανομὴν* καὶ ῥόγαν. 30. **a**. ἤγουν χρησίμοις εἰς τὴν *ὁδόν*.

---

7 παριδεῖν loco περι- prob. ante oculos habuit 13 εὔλογον C : ex JN corr. 25 τῷδε C[t] : τῷ δεῖνι *He* (sic 34)

a[1]. ἐφόδιον τοῦ κρατοῦντος ἤτοι βαστάζοντος, καὶ τοῦ διδόντος. 31. **a**.
παραπέμψαι : ἐμέ. **b**. *ἕξειν* : γενήσεσθαι. 32. **a**. *παρ᾿* : ἀπ᾿. **b**. *τῷδε* : ἤγουν
τῷ βουλευτῇ. **b**[1]. τῷ γραμματοκομιστῇ. 32s. **a**. *συστῆναι* : μαρτυρηθῆναί
σοι. **a**[1]. συνιστῶ σοι τὸν ἄνδρα, ἤγουν μαρτυρῶ σοι.
19.650.35. **a**. *αἰτίᾳ* : μέμψει. **b**. δοκεῖ μοι, κατ᾿ ἐμαυτόν. **c**. *τὴν* 5
κοινωνίαν : τὸ γράψαι ⟨πρὸς⟩ τοὺς δύο ἐν ταὐτῷ. 36. *διῴκισα* : διεχώρισα.
b. οἰκίζω τὸ ποιῶ πόλιν οἰκεῖν. διοικίζω δὲ τὸ διαχωρίζω. οἰκῶ τὸ κατοικῶ·
διοικῶ δὲ τὸ διευθετῶ. 37s. *προσείρησθε δή* : χαιρετίσθητε οὖν. 38. *τὸν*
ἐπιδιδόντα : τὸν ἄνθρωπον παρέχοντα. 39. *ἐστάλη* : ἐπορεύθη. 39s. ἕνεκα
τοῦ *δήμου*. 40. **a**. *θάλψατε* : εὐφράνατε. **b**. κατὰ τὴν *ἐνοῦσαν* δύναμιν. 10
41. *συνέστη* : καὶ ἐμαρτυρήθη. 41s. ἤγουν βουλοίμην μετὰ ἐφέσεως. 42.
μήν : δέ. 43. *μέλειν* : φροντίδα εἶναι. 44. **a**. *ἐπιμελώμεθα* : γρ. ἐπιβάλω-
μεν. **a**[1]. ἐπιβάλλω τῷ δεῖνι· ἐνταῦθα δὲ διὰ τὴν προηγησαμένην πτῶσιν
συνετάχθη γενικῇ.
20.651.1. **a**. *περιῆν* : ἤγουν ἔζη. **b**. *ὁ μακαρίτης* : ὁ προτεθνηκώς. 15
2. **a**. *πρόξενος* : ἤγουν ἀνάδοχος. **b**. *διαφερόντως* : καθ᾿ ὑπερβολήν. γρ.
314v ἐξαιρέτως. 3. *ἅπαντα* : ἄνθρωπον. 4. *εὐστομίᾳ* : εὐγλωττίᾳ. | 6. **a**. *ἀνε-*
ψιόν : ἤγουν τὸν ἐξάδελφον. **b**. μνησθῶμεν τῆς χάριτος. ἐνθυμηθῶμεν.
7. *ἀπέτισα* : ἤγουν ἀπέδωκα. 8. **a**. *παροῦσι* : ἐν τῇ πόλει. **b**. *συστῆσαι* :
μαρτυρῆσαι. 20
21.651.10. *παρά* : ἐστὶ δηλονότι. 11. *μέλλει* : εἶναι παρά σοι ἡ μνήμη
τοῦ Θεοδώρου. 12. **a**. *καθήκουσι* : καὶ δικαίοις. **b**. ἀνεψιὸν τὸν ἐξάδελφον
λέγει. 14. βουλῇ. 14s. *χάριτα* παρασχών. 15. **a**. *ὡς* : ὅτι. **b**. *ἀθρόοι* :
ὁμοῦ. **c**. *προσαγηόχασιν* : ἐκόμισαν. 16. *ὄνασθαι* : ὠφεληθῆναι. 19. *ἐπι-*
ζητεῖται : γρ. αἰτεῖται, ἤγουν ζητεῖται· ἤγουν ζητούμενόν ἐστι. 25
22.651.20. **a**. *πῶς οἴει* : ὅτι ἥσθην. **b**. *οὖν* : δή. 22. **a**. *φωνῇ* : τῇ
κελεύσει. **b**. κατὰ τὸν *νόμον* ὃν ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι υἱοθετεῖν. 24. **a**.
μισῶ : ἤγουν ἔχω κακῶς. 24s. ἤγουν τὰς κεκρυμμένας ἐλπίδας. 25. *ὑπετέ-*
μετο : ἀντὶ τοῦ ἔκυψεν.
23.651.26. **a**. *τοιοῦτον κτλ.* : πραγματικὴ ἀπόδοσις. **b**. *τροφή* : ἀνα- 30
τροφή. 28. *οὐκ ἠσπάσω* : οὐ προσεῖπες. 29. *πρός* : διά. 30. *ὑπαγορεύειν* :
λέγειν. γράφειν. 32. *ὑγιαίνοις* : -ῃ 32. γρ. κάλλιστος.
24.651.34. *συνεξυψοῦσθαι*. 35. *μνήμην* ἔχειν. 36. ἤγουν ἐπελάθου
ἡμῶν. 37. *συχνοῦ* : ἀττικόν· πολλοῦ. 38. *ἀλλήλοις* : ἐμοί σε καὶ σοὶ ἐμέ.
25.651.39. **a**. *συμπρόεισι* : καὶ συναυξάνει, ἐπιδίδωσι. **b**. *τοῖς* : σύν. 35
39s. πρόσθεσις τῆς φιλίας. **652**.1. **a**. *ὁμοίως* : ὡς ἐγὼ σοί. **b**. *ἔχων* :
διακείμενος. **c**. *ἄγεις* : ἔχεις. 2. **a**. *πραγμάτων* : ὀχλήσεων. **b**. *ὄχλου* :

---

6 ex J ins. 11 βουλοίμην... ἂν ἀ. C[t] : βουλοίμην... ἀ. *He* 14 συνετάχθη J : ἐσυντάχθη C 34 ἐμοὶ σοὶ καὶ σοὶ ἐμοὶ C : ex J corr.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

καὶ τοῦ πλήθους. 3. **a**[1]. *κλέψας* : λάθρᾳ ἐκβαλών. **a**. διαχωρίσας. 4. *δημο-*
σίων : πραγμάτων. 4s. *πρὸς μέτρον* : εἰς γραφήν. 5. *μήνυσον* : ὅτι οὐκ
ἄγεις σχολὴν δηλονότι. 6. ὅπερ *ὑπώπτευσάν* τινες. 7. μετάνοια ἢ ὑστε-
ροβουλία.

315 **26.652**.9. *ἀστυγειτόνων* : τῶν πλησιοχώρων τῇ Κυρήνῃ. 10. χάριν 5
αὐτῶν τῶν πόλεων. 11s. *προσέσται* : γενήσεται. 12. **a**. οἰκεῖον ποιεῖς.
b. *τῇ κοινωνίᾳ* : τῇ μετοχῇ. 12s. διὰ τὴν εὐεργετικὴν προαίρεσιν. 13.
εὐδαίμων εἴης. 14s. *ὑπαγορεύει* : λέγει. διδάσκει.

27.652.16. **a**. *δέ* : καί. **b**. ἢ τὴν φιλοσοφίαν ἢ τὸ διάγειν καλῶς.
c. ἀρετὴ ἵππου τὸ τρέχειν καλῶς, καὶ ἀρετὴ τῆς φιλοσοφίας τὸ διάγειν 10
καλῶς· ὥσπερ καὶ τοῦ ξίφους ἀρετὴ τὸ σφαδάζειν ἢ τὸ κόπτειν. **c**[1]. διαγω-
γὴν ἀρίστην τὴν ἀπὸ φιλοσοφίας. 16s. τιμήσεις τὴν ἀρετὴν *ἐν τοῖς* ζῶσι,
οὖσι. 17. **a**. *μετασχοῦσιν* : τιμήσεις ἀπὸ κοινοῦ. **b**. *ἐν ἀποῦσι* : ἐν τοῖς τε-
λευτήσασι. 18. *θαυμάσιος* : γρ. θεσπέσιος, ἤγουν ὁ θεῖος. 19. **a**. *ἀμείνονος* :
μακαρίας. **b**. *δοκεῖ* : ἤγουν παρεῖναι. 20. *τούτου* : τοῦ Ἀμυντιανοῦ. 20s. 15
αὐτανεψίον : πρωτεξάδελφον.

28.652.23. **a**. *ἀφιέναι* : συγχωρεῖν. **b**. εἰ τὸ δεῖν οὐκ ἀπὸ τοῦ 'δέον'
συναλείφεται. διότι οὐκ ἐπὶ πάντων λέγεται ἐφ' ὧν τὸ δέον· ἀλλὰ 'δεῖν μὲν
ᾠήθην γράψαι' λέγεται, καθὰ καὶ 'δέον ᾠήθην γράψαι'. 'δεῖν δὲ ὂν γενέσθαι
τόδε' (ἐγένετο τόδε) οὐ λέγεται, ὥσπερ τὸ 'δέον γενέσθαι τόδε' (ἐγένετο τόδε). 20
καὶ τὸ πλεῖν ἐξ ἀνάγκης οὐκ ἀπὸ τοῦ πλέον γίνεται, ἐπεὶ καὶ αὐτὸ οὐκ ἐπὶ
πάντων λέγεται ἐφ' ὧν τὸ 'πλέον' πλέον μὲν γὰρ δύναται τόδε τοῦδε' λέγεται·
'πλεῖν δὲ δύναται' οὐ λέγεται. **c**. *ὀφειλήματα* : ἁμαρτήματα. 24s. ἔδωκε
δίκην ὁ τιμωρηθείς· ἔλαβε δίκην ὁ τιμωρήσας. δίδωσι δίκην ὁ κολαζόμε-
νος· λαμβάνει δίκην ὁ κολάζων. 25. **a**. *οὖν* : λοιπόν. **b**. *ὑπεριδών* : κατα- 25
φρονήσας.

29.652.26. *τοῦ* : ἕνεκα. 27. **a**. *αἰτιῶ* : ἤγουν μέμφου. **b**. ἐπι*μεληθείς*.
27s. *καταφανής* : ἤγουν διάδηλος. 28. *ἄγεις* : ἔχεις. 28s. **a**. *καταπονουμέ-*
νοις : ἤγουν τοῖς ἀδικουμένοις. **b**. *ἐπ'* : εἰς. **c**. ἀνεῳγμένον ἐποίησας.
30. **a**. *ὅπως* : πῶς. **b**. *κοπτόμενον* : ἤγουν ὀχλούμενον. 31. *πολλῶν* : πρα- 30
γμάτων. 32. *οὗ* : ὁ ἄνθρωπος. 33s. μὴ λαμβανέτω τινὰ βοήθειαν ἀπὸ
σοῦ. 34. *τε* : γε. 35. *οὖν* : ἔστω δηλονότι. 36. **a**. *ἀφίκωμαι* : παραγένω-
μαι. **b**. *δῆθεν* : τάχα. **c**. *αἰτιασόμενος* : ἤγουν μεμψόμενος. 37. ἤγουν
ἐπικλεῖσαι, ἑνῶσαι· ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν ἑνουμένων ἐν τῷ *ζυγῷ* : ἐναποκλεῖ-
σαι. 39. **a**. *ἴδωσιν* : θεάσονται. **b**. *τῶν* : ἀπό. **c**. *τοὐντεῦθεν* : ἤγουν τὸ 35
ἐξ ἐκείνου. 40. ἤγουν ἕξομεν. 41. **a**. *τοῦ λοιποῦ* : εἰς τὸ ἑξῆς. **b**. διηγή-
σεται μετὰ κλαυθμοῦ τὰς συμφορσά. προσανακλαίομαι τῷ δεῖνι τὰς συμφο-
ράς. 42. ἀντὶ τοῦ δειλιάσεις. 43. **a**. γνῶναι. συγγνωμονῆσαι. **a**[1]. συγ-

---

17 - 23 totum sch. perperam in fol. praec. transcr. C

γινώσκω σοι ἀδικίαν· ἀντὶ τοῦ 'ἐπίσταμαί σοι τὰς ἀδικίας'. γινώσκω γινώ-
σκεις γινώσκει· τὰ δυϊκὰ ἴστον ἴστον κατὰ συγκοπήν· τὰ πληθυντικὰ ἴσμεν
ἴστε ἴσασιν. **653.1**. *ποιεῖν* : ἤγουν εὐεργετεῖν. 4. *πορίζόμενος* : ἤγουν
εὑρίσκων.

315v **30.653**.5. *ὡς* : ἵνα. | 6. **a**. *ἀδικοίης* : ἀδικέαι. ἀδικῶ· καὶ ἡ μετοχὴ ὁ 5
ἀδικέων ὁ ἀδικῶν, τοῦ ἀδικέοντος τοῦ ἀδικοῦντος· καὶ τὸ εὐκτικὸν ἀδι-
κέοιμι ἀδικοῖμι, καὶ τροπῇ τῆς 'μι' εἰς 'ην' ἀδικοίην, τὸ δεύτερον ἀδικοίης.
τοιοῦτον τὸ εὐδρομοίης καὶ εὐδαιμονοίης καὶ πολλὰ ἕτερα. **b**. ἀδικίαν πά-
σχει. 8. *ἔοικα* : δοκῶ. 9. **a**. *πραττομένου* : ἤγουν ἀπαιτουμένου. **a**[1]. καὶ
ἀπαιτουμένου. γρ. εἰσπραττομένου καὶ πραττομένου· πράττομαι σημαίνει δύο· 10
τό τε λαμβάνω καὶ δίδωμι.

31.653.11. οὐ *ψυχὰς* λέγει τῶν πόλεων, ἀλλὰ ψυχὰς ἀνθρώπων, ἐφό-
ρους τῶν πόλεων· τοῦτο δέ φησι κατὰ τὴν Ἡσιόδου δόξαν· ἐκεῖνος γὰρ τοὺς
τοῦ χρυσοῦ γένους δαίμονας λέγει μετὰ τὴν τελευτὴν γεγονέναι καὶ φύλακας
ὑπὸ τοῦ Διὸς καταστῆναι τῶν ἀνθρώπων. ὅθεν οὗτος 'θεῖαι' εἰπὼν καὶ 'δαι- 15
μόνιοι' ἐπάγει, ὥσπερ ἐφερμηνεύων καὶ ἄντικρυς λέγων ὅτι 'θεῖαι εἶπον
⟨ἐπειδὴ δαιμόνιοι⟩'. τὸ γὰρ δαιμόνιον πάντως θεῖον. 12. *ἔφοροι* : ἐπιτηρη-
ταί, ἀπὸ θεοῦ καταγόμεναι. 13. **a**. ἤγουν μετὰ ἀποδόσεως καὶ ἀμοιβῆς
μεμνῆσθαι. **b**. *ὤν* : εὑρισκόμενος. 15. **a**. στάσιν ἐνταῦθα δηλοῖ ἡ 'παρά'.
b. ἐφ' ἑνὸς ἑκάστου. **c**. *οἷον* : πράγματος. 16. *συνηγόρους* : βοηθούς. 20
18. *μιμήσεως* : ἕνεκα. 20. **a**. *συνάπτει* : οἰκειοῖ καὶ ὅμοιον ἐργάζεται τὸ πρᾶ-
γμα ἐκεῖνο ὃ μιμεῖται. **a**[1]. ἤγουν συνημμένον ποιεῖ ἡ μίμησις. 21. *διά-*
κεισο : ἤγουν διάθεσιν ἔχε. 21s. *ἀπειργασμένος* : ἤγουν γεγενημένος. 22. **a**.
οἰκείως. **b**. διὰ τὴν ⟨κοινωνίαν⟩. 23. *σύνεσο* : ἤγουν συνύπαρχε. 24. *δια-*
θέσει : ἤγουν τῇ εὐεργετικῇ. 27. τὸν νέον ἡγεμόνα. 25

324v **32(45).653**.28. **a**. κατὰ ὄνομα. **b**. *τήν* : κατὰ. 28s. *οὐ νοήσας* ὅστις
ἐστίν. οὗ τὴν γνώμην μὴ γνούς. 30. *ἐώνημαι* : ἠγόρασα. 31. **a**. ἐγεννήθη...
ἀνετράφη. **b**. *ἀγωγῆς* : ἤγουν παιδεύσεως. **b**[1]. γρ. ἀναγωγῆς. **c**. *ἀπέτυ-*
χεν : ἐστερήθη. 32. **a**. ἐκ παιδικῆς ἡλικίας. **b**. τηλία τράπεζα ἐφ' ᾗ ἐκύ-
325 βευον, καὶ ἀνατρεπομένης τοὺς ὄρνιθας πυκτεύειν παρεσκευάζοντο. | 33. 30
a. *καλινδηθείς* : πεσών. **b**. *ἀλλά* : δέ. 34. **a**. ἐξειργάσθη. **b**. *ἀηδίας* :
ἀκαταστασίας. 35. **a**. τῷ Ἑρμῇ διὰ τὸ τεχνικὸν καὶ δόλιον [ἔταξαν]· τῷ δὲ
Ἡρακλεῖ ὡς στερρῷ καὶ ἀνδρείῳ ὄντι. **b**. *Ἑρμῇ* : τῷ **c**. *ἐφόροις* : ἐπι-
στάταις. 36. **a**. *πρέπει* : ἁρμόττει. **b**. *Κοττυτοῖ* : γρ. Κότυϊ. 37. **a**. κονί-
σαλοι δαίμονές τινες ἐπιστάται τῶν βδελλυρῶν καὶ κακῶν πραγμάτων. **a**[1]. 35
πάντες οἱ ἔφοροι δαίμονες τῶν αἰσχρῶν ἐν τῇ Ἀττικῇ ἐκαλοῦντο κονίσαλοι.
b. *νεωκορεῖ* : ὑπηρετεῖ. ὑπηρέτης ἐστίν. 38. **a**. *τοῦ κόμματος* : ἤγουν τοῦ

---

12 πολλῶν C : ex J corr. 13 τοὺς J : τὰς C 13 - 15 Hes., *Ἔργα* 121ss. 32 ἔτα-
ξαν om. J 35 ex J ins.

χαράγματος. **a**[1]. ταύτης τῆς μερίδος. 39. *πάντων* : τῶν πραγμάτων μέλει.
39s. ἤγουν οὐ κολάσαιμι αὐτόν. 40. **a**. *ἀποχρῶσα* : ἀρκετή. **b**. *δίκη* : τιμω-
ρία. 41. **a**. *δοκιμασθείς* : κριθείς. **a**[1]. δοκιμάζω τὸ κρίνω. **b**. *ἀνεπιτή-
δειος* : οὐχ ἁρμόττων. 42. **a**. *ὧν* : φιλοσόφων. **b**. *οἰκορούντων* : καθημένων
ἐν τῇ οἰκίᾳ. 43. *ἡμᾶς* : ὑ. 44. **a**. ἤγουν τὸν ἐν τοῖς *πορνείοις* διατρίβοντα. 5
b. *σοβαρῶς* περιπατοῦντα. ἀτάκτως βαδίζοντα. **654**.1. *ἔχοντας* : δεσπόζον-
τας. 2. **a**. *ὅπως* : σκόπει πῶς˙ ἀττικόν. **b**. *οὖν* : λοιπόν. 3. **a**. *τῆς ἐνεγκού-
σης* : τῆς πατρίδος. **b**. *ἐκείνη* : ἤγουν ἡ ἐνεγκοῦσα. 4. φύσιν ἔχει ἀνασχέ-
σθαι, ὑπομεῖναι. 5. **a**. ὁ πάτος τῆς νηὸς ὁ ἄνω καλεῖται κατάστρωμα. **b**.
εἰς κοίλην (ναῦν) : ἤγουν εἰς τὴν κοινῶς λεγομένην σῶταν. 6. *καταβαίη* : 10
εὔχομαι. 7. *ἡμίκενα* 7s. *παρατείνοιτο* : βραδύτερος γίνοιτο. 8. φύσιν ἔχει
ἐκροφῆσαι. 9. *ἀναγκάσειε* : γρ. ἀναπείσειε. 10. **a**. *ἄλλοις* : κακοῖς ἃ ἔχει.
b. *πιθανώτατον* : ἤγουν ἔχει μάλιστα πειθώ. 11. **a**. *ἡγήσασθαι* : ὁδηγὸν
γενέσθαι. **b**. *ἐμβριθής* : στερρός. **b**[1]. βεβηκὼς ἐπ' ὄνου. 12. **a**. ἕνεκα
μισθοῦ. **b**. *πλεόντων* : ἤγουν τῶν ναυτῶν. **b**[1]. τοὺς ναύτας φησί. 12s. 15
διαχυθῆναι : χαῦνος γενέσθαι εἰς ἡδονάς. 13. **a**. *κορδακίσαντος* : ὀρχησαμέ-
νου. **a**[1]. κόρδαξ κόρδακος˙ εἶδος ὀρχήσεως, ἐξ' οὗ καὶ κορδακίζειν τὸ μετὰ
μέθης ὀρχεῖσθαι. 14. **a**. *περιφορᾷ* : κύκλῳ. κινήσει. περιδινήσει. **b**. *βωμο-
λοχεύεται* : ἀκολάστως πράττει. 15. καταχειρωθῆναι. πεφραγμένον εἶναι,
ὡπλισμένον. ἤγουν πεφραγμένα ποιῆσαι τὰ ὦτα, ὥσπερ Ὀδυσσεὺς ἐποίησε 20
τοὺς ναύτας αὐτοῦ. 17. **a**. δεδεσμημένος. **b**. *παρήμειβεν* : διέβαινεν. παρήρ-
χετο. **c**. *οὑτοσί* : διέβαινεν. 18. **a**. *διαφθείροιεν* : -ρη. **b**. *ἐκεῖνοι* : ἤγουν
οἱ πλέοντες.

33(46).654.20. *ἀποδίδωμι* : ἀντιδίδωμι.

34(47).654.22. **a**. *μέλει* : φροντίς ἔστι. **b**. *μελήσει* : ἤγουν φροντὶς 25
γενήσεται. 23. **a**. μέχρι παντός. **b**. ἐν τῷ *οἴκῳ* διατρίψουσιν. ἐν τῷ οἴκῳ
καθεδοῦνται. 24. *ἀλλά* : ὅμως δέ. 26. **a**. *δή* : οὖν. **b**. *ταύτης* : τῆς δυνά-
μεως δηλονότι τῆς παρούσης σοι. 27. *ἐκείνης* : τῆς ἐσομένης δηλονότι
δυνάμεως.

315v **35(32).654**.28. **a**. ἤγουν συντομωτάτην. **b**. *ἐπί* : εἰς. 29. **a**. διέγνω 30
καὶ διέκρινεν. **b**. ὁμοῦ. 30. **a**. *εἰσπρακτέον* : καὶ ἀπαιτητέον. **a**[1]. γρ. πρα-
κτέον, ἤγουν πορευτέον καὶ ἄξιον εἶναι πορεύεσθαι. **b**. *αὐτούς* : γρ. αὐτό.
b[1]. ἤγουν χάριν αὐτῶν. 31. *δημόσιος* : γραμματεύς. 32. **a**. ἕνεκα διαθήκης.
b. *συνείς* : ἤγουν γνούς. **c**. *ἅλλεται* : γρ. ἀγάλλεται, ἤγουν χαίρει.

36(34).654.33. *ἀθύρ* : νοεμβρίου. 34. *αὐτὸ τοῦτο* : μακαρίτης. 35

37(33).654.36. διὰ τοῦτο. 37. *προσεπάλαισεν* : ἤγουν ἠσθένησε νόσον
βαρεῖαν. 39. **a**. *καὶ νῦν* : ὑγιαίνων. εἰς ὑγείαν ἐπανελθών. **b**. *ἐν τοῖς*

---

7 σκοπ' ἀττικὸν πῶς C 10 σῶτα] cf. francogall. 'soute' 14 γενήσεσθαι C : ex J corr.

ὁμοίοις ἐστί : ἤγουν νοσεῖ. **c**. *τούτῳ* : τῷ Ἰωάννῃ. 40. *ἐργάζεται* : ποιεῖ.
41. **a**. *δυσκόλως* : ἤγουν δυσαρέστως. **b**. ἤγουν βαρέως διάκειται.

316 **38(35).655**.1. 'ἐπί', ὅτε δηλοῖ κίνησιν αἰτιατικῇ, ὅτε δὲ αἰτίαν δοτικῇ˙
ἐνταῦθα γὰρ αἰτίαν. 2. **a**. *εἶναι*. διὰ τό. **a**[1]. ἐπὶ τό. 3. **a**. *τοῖς συνι-
στᾶσι* : τοῖς μαρτυροῦσι. **b**. τοὺς *δεομένους* : τοὺς ἀδικουμένους. 6. *συνί-* 5
στημι : μαρτυρῶ. 7. *βῶλον* : τὴν κλῆρον. 9. **a**. *ἄξιος* κρίνεται. **b**. *συν-
τελεῖν* : σὺν τοῖς πρώτοις. **c**. *νεόβωλοι* : οἱ νέαν κληρονομίαν λαβόντες. οἱ
νεωστὶ λαβόντες κληρονομίαν. 10. διὰ τὴν πατρῴαν περιουσίαν.

39(36).655.12. **a**. ἐφέλκει. **b**. *παρά* : εἰς. **c**. *πόθος* : ἀγάπη. **d**. *πυν-
θάνομαι* : ἐρωτῶ. 13. *εἰ περιμένεις* : γρ. εἴπερ μενεῖς. 10

40(37).655.14. *ἀκροφυέστατον* : ἐπιτηδειότατον. 16. **a**. *ἁμίλλαις* :
ἀγῶσι. **b**. *ἐξάγῃς* : φέρῃς. 17s. κατὰ τὸν τόπον τῆς Λιβύης. 18. *ἐπὶ
τῇ νίκῃ* διδομένην. 19. *ἐν τῷ ἀγῶνι* ἁρμόδιος. 20s. ὡς τὸ 'ἡδὺς ὁ ποτα-
μὸς πιεῖν'. 21. *ὀχθώδης* : ὀστώδης. 21s. ἐλλιπὴς κατὰ τὴν *σάρκα*. 24.
ποτε : ἄρα. 24s. *συντελῇ* : λυσιτελῇ. ὠφελῇ. 25. *εἰ* : ἐπειδή. 26. **a**. 15
ἐκληρώσατο : εἴληχε. **b**. *πρός γε* : ὅμως δέ. 27. **a**. δυνάμενα *διαρκεῖν* ἢ
ὑπομένειν. **b**. *παρ'* : ἐν. **c**. *ἵπποι* : πλείους.

41(38).655.29. **a**. *ναῦν* : πεπληρωμένην δηλονότι. **b**. *εὐγενῶν* : ἐπιτη-
δείων. 31. **a**. *ὁλκάδες* : νῆες. **b**. *φήμην ἔχουσι* : λέγουσι περὶ αὐτῶν, ἤγουν
νηῶν. 32. **a**. ἤγουν τῶν Κερκυραίων. **a**[1]. οἱ Φαίακες ἐν τῇ Κερκύρᾳ ἦσαν, 20
ἢ καὶ τὰ Κέρκυρα λέγεται, οὐδετέρως˙ Κέρκυρα δὲ ἔστιν ἡ νῦν Κορυφοὶ ὀνο-
μαζομένη, πληθυντικῶς. 33. *νῆσον* : τῶν Φαιάκων.

42(39).655.35. **a**. *ἔλαχες* : ἔτυχες. **b**. *προσοχῆς* : ὑποθέσεως. ἀφορμῆς.
316v αἰτίας. | 40. **a**. *ἀκροάσεως* : τῆς διαθήσεως. **b**. *τὸν χρόνον* : κατά. 41.
τυγχάνομεν δεόμενοι : ἀττικόν. 25

43(40).656.2. *παρά* : διά. 4. *πράττων...πονήρως* : ἤγουν δυστυχῶν.
8. **a**. ἤγουν εἰ εὐδαιμονεῖς. **a**[1]. εἰ δὲ *φιλίαν* ἔχεις πρὸς τὴν τύχην. **b**.
σύστησον : γνωρίμως ποίησον. 10. ῥᾴδιον δὲ καὶ εὔκολόν ἐστι τῇ τύχῃ
τοῦτο. 11. **a**. *φύσαντος* : γεννήσαντος. **b**. *χαλεπῶς* : ἤγουν δυσκόλως.

322v **44(43).656**.14s. ἐποιησάμην σοι ὠφέλειαν ἐπὶ τῶν πάντων πραγμάτων. 30
ὅτε ἐδέου βοηθείας παρεῖχόν σοι βοήθειαν. 15. **a**. *χρήσιμος* : ἤγουν ἐπιτή-
δειος εἰς χρείαν σήν. **b**. παρηγόρησα. **b**[1]. παραμυθοῦμαι τὸν ἄνθρωπον.
καὶ παραμυθοῦμαι τὸ πρᾶγμα δι' οὗ ἔχει τὴν λύπην. 16. *ἑκάστοτε* : ἤγουν
καθ' ἕνα καιρόν. 17. **a**. *ὑπηγόρευσε* : ἔδωκε. **b**. *περί* : ἕνεκα. **c**. *κατα-
σχόντων*. 18. **a**. συνεισαγαγεῖν. κομίσαι. **a**[1]. συνεισενεγκεῖν. **b**. *γνώμην* : 35
βουλήν. 19. **a**. *μή* : οὐ. **b**. *ἔργον* : πρᾶξιν. **c**. *δύναμαι* : συνεισενεγκεῖν. **d**.
Συνέσιον κτλ. : εἰπέ μοι τὸν Πολύδωρον εἰ ζῇ, ὁ Πολύδωρος δηλονότι. **e**.
θέμις : δίκαιον τὸ πρὸς ἀνθρώπους, θεμιτὸν τὸ ἐπὶ θεῶν. 20. **a**. *ἐμπνεῖ* :

---

13 resp. Phot., *bibl.* 49b, p. 146, 16 Henry 30 πάντων] πρεπόντων J

ζῇ. **b**. *δύναται* : ὁ Συνέσιος. **c**. κατά, διὰ παντὸς τρόπου. 22. **a**. *ἅ* : τὰ
πράγματα ἐκεῖνα. **b**. ἤγουν ἃ δοκῶ εἶναι καλά. 23. ἤγουν κατὰ τὸν Ἡσίο-
δόν ἐστι ἡ φήμη θεός. 24. **a**. *διεχρήσω* : ἤγουν ἐφόνευσας. **b**. *τὸν μακα-
ρίτην* : τὸν ἀποθανόντα. **c**. *πράξας* : ἐνεργήσας τῷ φόνῳ. 25. ἤγουν βου-
λὴν δοὺς περὶ τοῦ φόνου. 25s. **a**. ἐποίησας δρᾶμα ὅπερ ἐβούλοντο ἂν 5
ποιῆσαι οἱ βάρβαροι. **b**. *συνθείς* : ἤγουν κατασκευάσας, συστήσας. **b**[1].
συμπλάσας. 26. **a**. *καθείς* : καταπέμψας. **b**. ἐκ τοῦ τάγματος τῶν στρα-
τιωτῶν· ἤγουν ὅτι ἐβουλεύσω τὸν φόνον. 27. **a**. *οὖν* : γρ. γάρ. **b**. *ψεύ-
δεσθαι* : τὴν φήμην. 28. οὐδὲν λέγει ὁ δεῖνα, ἀντὶ τοῦ ψευδῶς λέγει·
ὄντα δὲ λέγει, ἀντὶ τοῦ ἀληθῆ. 29. *μάτην* : ἤγουν ψευδῶς. 30. **a**. *ἕν* : 10
ψεῦδος. **b**. βούλομαι. προαιροῦμαι. **c**. *περὶ ἐλάττονος* : ἡ 'περί' τὸ
περισσὸν δηλονότι ἐνταῦθα, καὶ ἐπίτασιν τοῦ ἐλάττονος. **c**[1]. ἔλαττον.
31. *ποιοῦμαι* : ἤγουν νομίζω, ἔχω. 32. **a**. *ἀκούεις κακῶς* : ἤγουν ψέγῃ.
a[1]. ἤγουν ψέγῃ ὑπὸ πάντων. **b**. ἀτυχίαν πάσχεις. 34. **a**. ἤγουν κατ'
ἐκεῖνον τὸν τρόπον. κατὰ τὸ φονεῦσαι τὸν Αἰμίλιον. **b**. ὀφειλόμενον ἦν. **c**. 15
οὕτω : ἤγουν τῷ λέγειν κατὰ σοῦ ψευδῆ, κατὰ τὸ ἀτυχεῖν. 35. **a**. *δοκῶ* : ἀρε-
στὸν φαίνεται ἐμοί. **b**. *συνηθείας* : φιλίας. 35s. ἀντὶ τοῦ εὐάλωτος. 36. **a**.
κἀκείνως : κατὰ τὸ φονεῦσαι. **b**. *σέ* : δοκῶ μοι. 37. *ἐστι* : ἴδιον δη-
λονότι. 37s. βοήθειαν ἐπάγειν ὅσον δύναται. 38. **a**. *ἐξευρίσκειν* : μηχανᾶ-
σθαι. **b**. *ὅθεν* : ἀφ' οὗ πράγματος. **c**. *οὐκοῦν* : εἰργάσω τὸν φόνον. 39. **a**. 20
καθ' ἕτερον : κατὰ τὸν ἕνα. **b**. πρότερος ἐκ δύο· πρῶτος ἐκ πολλῶν. πότε-
ρος ἐκ δύο· τὶς ἐκ πολλῶν. ἅτερος καὶ ἕτερος ἐκ δύο· εἷς ἐκ πολλῶν. οὐδέτε-
ρος ἐκ δύο· οὐδεὶς ἐκ πολλῶν. 40. **a**. *ἔοικε* : δοκεῖ. **b**. *ταὐτόν* : τὸ ἕν. 41.
323 *ἴθι* : ἄπελθε. 42. μετὰ πάντων. | 43. **a**. *κἀκείνων* : τῶν λοχιτῶν. **b**.
ἤγουν εἰ ἐφόνευσας τὸν Αἰμίλιον. 44s. κυλιόμενος. 45. **a**. *διαπράξῃ* : σύ. 25
a[1]. ἐνεργήσῃς. **b**. *παρὰ τῆς ψήφου* : ἀπὸ τῆς κρίσεως τῶν νόμων. 46.
δίκην : τιμωρίαν. 46s. καλὸν γενήσεταί σοι. 47. προκαθαρθέντα. 48.
a. *ἀπελθεῖν* : ἀποθανεῖν. **b**. *ἄλλως* : μάταιον. 49. *κατὰ* σαυτόν. **657**.1.
a. μὰ τὴν ἱερὰν φιλοσοφίαν. **b**. *ὀναίμην* : ὠφέλειαν λάβοιμι. **c**. *προσέτι* :
σὺν τούτοις. 3. **a**. εἶχον φύσιν συμβουλεῦσαι. **b**. *εὔχομαι* ἵνα μὴ γένηται. 30
b[1]. εὔχομαι τῷ δεῖνι τόδε. 4. *αὐτῶν* : τῶν ἐχθρῶν. 4s. καὶ εὔχομαι *μήποτε*
γνώσουσι. 5s. ἤγουν τιμωρηθῆναι. 6. ἤγουν *αὐτοπροαίρετον*. 8. *ἐκεῖ* :
ἤγουν κάτω· ἤτοι ἐν τῷ ᾅδῃ. 8s. *κινδυνεύω* : ἀναγκάζομαι. βιάζομαι. 9. **a**.
ὡς : ὅτι. **b**. *ἀνόμοιον* : ἄνισον. 10. **a**. *παχεῖ* : γηΐνῳ. **b**. *εἰδώλῳ* : ψυχῇ.
10s. *δοῦναι τὴν δίκην* : τὸ τιμωρηθῆναι. 11s. τῆς θείας τάξεως. 12. *σκιά* : 35
μίμημα. εἰκών. 13. ἐν ταῖς ἐνεργείαις ταῖς παρούσαις ταῖς πόλεσι. 14. **a**.
αἱ ποιναί : αἱ τιμωρητικαὶ δυνάμεις. **b**. *τῇ φύσει* : ἤγουν τῇ διατάξει, τῷ
ὁρισμῷ τοῦ θεοῦ. 16. γναφεὺς ἐπὶ πετζίων· κναφεὺς ⟨δὲ⟩ ἐπὶ ἱματίων.

---

2 Hes., *Ἔργα* 760 - 764 16 τῷ J : τὸ C 21 *39b* in fol. seq. perperam C

17. *πιναροῖς* : ῥυπαροῖς. μεμολυσμένοις. 18. *λακτιζόμενα καὶ νιτρούμενα* :
πλυνόμενα. 19. **a**. *πάντα* : κατὰ. **b**. *κναπτόμενα* : λευκαινόμενα. 19s. *ὀδυ-
νῶν* : *λυπῶν*. 20. **a**. *κηλῖδας* : ῥύπους. **b**. *ἀρχαίας* : πολυετεῖς. **c**. *προσ-
τετηκότα* : συνιζήσαντα. **c**[1]. προσκολληθέντα. 21. **a**. *ὀμόργματα* : ἀπο-
σπογγίσματα· ῥυπάσματα. **b**. *πολλοῖς* : γρ. πολύς. 22. **a**. *ἐνέφυ* : ἐγένετο. 5
ἐνεκολλήθη, τοῖς ἱματίοις δηλονότι. **a**[1]. ἤγουν ἡνώθη οὕτως ὡς μὴ ἔξωθεν
δοκεῖν προσχωρῆσαι, ἀλλὰ φυσικῶς ἐνυπάρχειν· ἀφ' οὗ λέγεται παρὰ Φιλο-
στράτῳ τὸ ἐμφῦναι τῇ δέρῃ, ἤγουν δακεῖν καὶ κολληθῆναι· καὶ ἐπὶ παντὸς
δὲ ἰσχυρῶς κατέχοντός τι λέγεται τὸ ἐμφῦναι, διὰ τὸ τὰ ἐσφιγμένα δοκεῖν
ἡνῶσθαι τοῖς σφίγγουσι αὐτά, ὡς ἓν γίνεσθαι. **b**. *σφόδρα* : λίαν. 22s. 10
ἀναπάλλακτος : ἤγουν ἀχώριστος. 23. **a**. *φθάνει* : προλαμβάνει τὰ ἱμάτια.
b. *διαφθαρέντα* : κατακοπέντα. **c**. *πρίν* : πρὸ τοῦ. **d**. *εἰς τὴν φύσιν* : ἤγουν
ὁποῖα ἦσαν. 25. **a**. *διὰ μέγεθος* : τοῦ ῥύπου. **b**. *ἐχούσῃ* : ἤγουν διακειμένῃ.
26. *εἶχεν* : ἤγουν διάκειτο, τὸ πρᾶγμα δηλονότι. 27. **a**. *λόγον ἔχει* : ἤγουν
ἀναλογίαν κέκτηται. **b**. *ἀνεκπλύτους κηλῖδας* : ἀκαθάρτους ῥύπους. 29. **a**. 15
ἀντέχον : ὑπομένον. **b**. *τίνει* : δίδωσι. 30. **a**. ἁμαρτήματα ποιήσῃ. **b**.
323v *δευσοποιά* : στύφα. **c**. μὴ ἔχοντα φύσιν ἀπονίπτεσθαι. | 31. **a**. *βίῳ* : ἐν τῇ
ζωῇ. **b**. ἤγουν τιμωρούμενος. 32. *προσιζῆσαν* : προσκεκολλημένον. 33. *ἀρ-
τίως* παθοῦσα. 36. **a**. ἀναπείθει. **b**. *κυρίους* : ἐξουσιαστάς. 37. *ἐπιτέμνειν* :
κύπτειν. 38. *παραπλήσιον* : ὅμοιον. 39. ἤγουν *ἐπεξέρχεται* καὶ κολάζει, 20
τιμωρεῖται. 40. **a**. *ἐν τῷ μέρει* : κατὰ μέρος. **b**. *δεῖ* : πρέπον ἐστί. **c**.
πᾶσιν : τοῖς ἀδικηθεῖσι. **d**. ὑπηρετῶ σοι· διακονῶ σοι. 40s. τὴν δικαιο-
σύνην. 41. *ἰάσιμος* : ἔχων φύσιν θεραπευθῆναι. δυνατὸς θεραπευθῆναι.
41s. μεγάλην δύναμιν ἔχει ἐκεῖνος. 42. **a**. *δύναται* : ὑπὸ τοῦ. **b**. *τῷ* : τό.
c. *προπεπονθέναι* : παθεῖν. 43. **a**. γρ. παρὰ τῶν ἠδικημένων αὐτῶν. **b**. 25
ἔλεον : ἐλεημοσύνην. **c**. *εὑράσθαι* : -έ-. 44. *εἰκός ἐστι* : εἰκάσαι. 45. **a**.
συμπαθεστέρας. συμπάθειαν παρεχούσης. **b**. τὸ οἶμαι ἐπὶ ὑπολήψεως· τὸ
δὲ οἶδα ἐπὶ βεβαίας γνώσεως. 46. *σαφῶς* : εἰς ἀκρίβειαν. 47. ἡμῖν. 47s.
ὁμο*λογίαν*. 48. **a**. γρ. καὶ δίχα τοῦ 'ὑπέρ'. **b**. *καταστάς* : γενόμενος. 49.
ὁμολογῆσαι : εἰπεῖν ὅτι ἐγὼ ἥμαρτον. 49s. *εἶναι* : αὐτός. 50. *ἐνευωχηθῆ-* 30
ναι : ἤγουν ἐντρυφῆσαι. 51. *εἴτε πράγμασι* : γρ. εἴτε σώμασι. 54. *αὐτήν* :
μόνην. 54s. ἐγώ εἰμι ἡ ψυχή μου· τὸ σῶμα δὲ κατ' ἐμέ ἐστιν. **658**.2. **a**.
ἐγγεγραμμένον. ἐντετυπωμένον. **b**. *τοὐπίσημον* : τὸ διάδηλον. 3. ἑλκυ-
σθήσῃ σύ. 4. *ἐκκείσῃ* : ἐκδοθείσῃ. 5. **a**. *δημοσιευθεῖσα* : εἰς τὸ φανερὸν
γινομένη. φανερωθείσῃ. **b**. *μετά*γνωσις. **c**. ἄξιόν ἐστιν ἀνδρίζεσθαι, τὰ 35
τῶν ἀνδρῶν ποιεῖν. 7. **a**. καταφρονητέον. ἄξιόν ἐστιν ὑπεριδεῖν, καταφρο-
νῆσαι. **b**. *ἐπορισάμεθα* : ἐκομισάμεθα. ἐλάβομεν. 8. **a**. οὐκ ἄξιόν ἐστιν

---

28 ἡμῶν C[t] : ἡμῖν *He* 29 ad *48a* scripsi secundum J : γρ. ἁμαρτήματος C
35 φανερωθήσῃ C[ac]

αἰδεῖσθαι, αἰσχύνεσθαι. **b**. τῷ καθημένῳ ἐπὶ τῷ *δικάζειν*. 9. **a**. *ἐξιλα-*
στέον : ἤγουν ἄξιόν ἐστιν ἐξευμενίσασθαι, **b**. *παραυτίκα* : τῇ ταχυτῆτι τῆς
μετανοίας. ταχύτης˙ τὸ ἐναντίον ἡ βραδύτης. 9s. *τίσει* : τιμωρίᾳ. 10. **a**.
τὰς ἐν τῷ ᾅδῃ. **b**. τὰς τιμωρητικὰς δυνάμεις. 10s. τοῦ μὴ ἐμπεσεῖν εἰς
ἁμαρτίαν. 11. δίκαιον γενέσθαι διὰ μετανοίας. 12. **a**. *ἀκόλαστος* : μὴ παι- 5
δευόμενος παρά τινος. **b**. *δεῖ* : πρέπον ἐστί. 13. τὸν μάλιστα πάντων
324 ἀτυχῆ. 14. **a**. *κήδεται* : φροντίδα ποιεῖται. | **b**. *ταύτῃ* : οὕτως. 14s. **a**. τὸ
ἀτιμώρητον εἶναι. **a**[1]. ἀκόλαστον ἦθος τὸ ἀπαίδευτον˙ κεκολασμένον δὲ τὸ
πεπαιδευμένον. 15. **a**. *πρὸς κακοῦ* : ἀττικόν˙ ἴδιον. **b**. *λέγεται... ἀκούεται* :
ἤγουν νοεῖται παρὰ πάντων. 16. **a**. τὸ κεκολασμένον εἶναι. **b**. *πρὸς ἀγα-* 10
θοῦ : ἴδιον. **c**. *ἐναντίῳ* : τοῦ κακοῦ δηλονότι. 16s. *τὸ ἐναντίον* : τὸ κεκο-
λασμένον. 17. *ὁ λόγος νέμει* : ἡ κρίσις τῶν φιλοσόφων παρέχει. **b**. *παρὼν*
ἐτύγχανον : ἀττικὸν ἀντὶ τοῦ ʽπαρῆν᾿. **b**[1]. μετὰ σοῦ. 18. **a**. *ἔδει* : χρεία
ἦν. **b**. *πρᾶγμα* : ὄχλησις. **c**. *ἀπερυθριῶντα* : τὴν αἰδῶ ἀπορρίπτοντα. 19.
a. *καταγγέλλοντα* : δηλοῦντα. **a**[1]. γρ. προσ- **b**. εἶχον φύσιν τάξαι. 19s. 15
βοηθήσοντά σοι. συνήγορος γενέσθαι σοί. 20s. *καθάπερ κτλ.* : ἤγουν κομί-
ζουσι τοὺς ἀσθενοῦντας εἰς ἰατρούς. 21. *ὡς* : ὅτι. 22. **a**. κατήγορός ἐστι.
b. *ἠπίστασο* : ἐγίνωσκες. 23. **a**. φειδὼ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ φειδοῦντος, ἤγουν
τοῦ ἐλεοῦντος καὶ δι᾿ οὗ γίνεται ἡ φειδώ. **b**. *κηδεμονίᾳ* : φροντίδι. **c**.
κατηγορίαν : τὴν κατ᾿ ἐμοῦ. 23s. *εἱλόμην* : ἔλαβον. προέκρινον. 24. **a**. ἐν 20
ταῖς δυστυχίαις ἐν αἷς ὑπάρχεις. **b**. *ἄμεινον* : εὔχομαι. **c**. *ταῦτα* : ἅπερ
εἶπον ὕστερον. 25. **a**. ἐγένετο. **b**. *σου... ἕνεκα...* : εἶπον δηλονότι. 26.
ἅπασα : ἡ πόλις. **b**. *μιαρὰ* : μεμιασμένη. **c**. ὑπὸ τοῦ φόνου. 27. **a**. μετὰ
τόλμης προαχθέντος. **b**. *αἵματος* : φόνου. **c**. συγγενοῦ. **c**[1]. ὁμόγνιον τὸ
τῶν ὁμογενῶν, ὥσπερ συγγενικὸν τὸ τῶν συγγενῶν. ὁμογενεῖς δέ εἰσιν οἱ 25
ὁμοεθνεῖς. **d**. ἤγουν καθαριεύεις τοῦ πάθους. 28. **a**. *γνώμην* : κατὰ τὴν
βουλήν. **b**. *εἴη* : εὔχομαι. **c**. *κατάρατοι*. **d**. *οἵ* : ἔστωσαν. 29. **a**. *συνθέν-*
τες : ἤγουν συμπλάσαντες˙ οἱ ψευσάμενοι ταῦτα κατά σου ⟨δηλονότι⟩. **b**. *κατά*
σου. **c**. *κἀκείνους* : τοὺς συνθέντας τὴν αἰτίαν. 30. **a**. κάτω. **b**. *ὡς* : ὅτι.
30s. μισούμενος ὑπὸ τοῦ θεοῦ. 31. **a**. ὁ συντιθέμενος ψευδεῖς *λόγους*. **b**. 30
ὁ τιτρώσκων : ὁ βάλλων. **c**. *ἐξ ἀφανοῦς* : κρυφίως. 31s. *ἀγεννέστατος* :
ἀσθενής. ἀφελής. 33. **a**. λέγεται εἶναι αὐτοῖς μερίς. **b**. *αὐτοῖς* : τοῖς λογο-
ποιοῖς. **c**. *κιναίδοις* : ἐν τοῖς. **c**[1]. τοῖς πόρνοις. τοῖς ἀστάτοις ἀνθρώποις.
34. *τοῦτ᾿* : τὸ λογοποιεῖν. 35. **a**. *σοφισταί* : ἤγουν ἐφευρεταί. **b**. εὔποροι.
36. **a**. *ἁλῷ* : ἤγουν κρατηθῇ **b**. *φήμας* : λόγους. **c**. ἤγουν τοῖς ψευδέσι 35
πλάττων. 37. διστάμενον σχῆς. 39. **a**. *ἡμίγυνον* : ἄνανδρον. **b**. *θιασώτην* :
συγχορευτήν. **c**. *τῆς* : τοῦ. **d**. *Κότυος* : δαίμων ἔφορος τῆς ἄρρενος μίξεως.
Κότυς θεὰ ἔφορος τοῦ λογοποιεῖν καὶ ἑτέρων κακῶν πραγμάτων. 40. **a**.

---

26 καθαρειεύεις C

ἔξεστιν : δυνατὸν ἐστί. **b**. *τούτων* : ὧν εἶπον. **c**. *ἀποδεῖξαι*. 40s. *συκο-*
φαντοῦσαν : ψευδῆ λέγουσαν. 41. **a**. *τὴν δόξαν* : τὴν ὑπόληψιν. **b**. ἐπιδώ-
σεις. 42. **a**. *τῇ δίκῃ* : τῇ κρίσει. **b**. *εἰσελθών* : εἰς τὸ κριτήριον. **c**. *ὡς* :
ὅτι. 43. ἄξιον κρίνουσι. 45. **a**. *κινδυνεύουσι* : προχωροῦσι. **a**[1]. καὶ παρὰ
μικρὸν τὸ πρᾶγμα κινδυνεύει πεισθῆναι. **b**. *ἐνίους* : τινάς. 46. **a**. ἐπιβου- 5
λὰς ἐργαζόμενοι. **b**. *δεινοὶ* : ἐπιτήδειοι. 47. **c**. διελθών. διηγησάμενος. **d**.
ἐφ᾿ αἷς : δι᾿ ἅς. **e**. *ἀκούεις κακῶς* : ἤγουν ὑβρίζῃ. 49. **a**. *ὑπό* : παρά. **b**.
κάθετον : κατάμεμπτον. **c**. *ἅμα* : σὺν σοί. 50s. ἐπιμόνως ⟨δεόμενος⟩. 51.
ἐρήμην : κρίσιν κακήν. 51s. ἁλίσκομαι ἐνεστώς. ἡλισκόμην παρατατικός. ἁλώ-
σομαι μέλλων. ἑάλωκα παρακείμενος. ἑάλων ἀόριστος δεύτερος. 53. **a**. ἤγουν 10
κατηγορίαν **b**. εἰς τὸ φανερόν. **c**. *ἀπηνέγκατο* : ἐκόμισε. **d**. *παρά* : διά.
324v 54. *βασάνου* : τιμωρίας. **659.1. a**. *μετιόντα* : ἐξερχόμενον. | **b**. *θηρώμενον* :
ἐπιζητοῦντα. 1s. *διαβεβοημένος* : ὁ λεγόμενος ὑπὸ τῆς φήμης ὅτι ἐφόνευσε
τὸν Αἰμίλιον. 2. χράω χρῶ ἐνεστώς˙ τὸ δανείζω καὶ τὸ μαντεύω. ἔχραον
ἔχρων παρατατικός˙ χρήσω μέλλων˙ ἔχρησα ἀόριστος. χράομαι χρῶμαι ἐνε- 15
στώς˙ ἐπὶ χρείας. ἐχραόμην ἐχρώμην παρατατικός˙ χρήσομαι μέλλων˙ ἐχρη-
σάμην ἀόριστος˙ κέχρημαι παρακείμενος. 4s. *κἂν μὲν οὕτω σου λέγοντος* :
καινοπρεπὴς σύνταξις. 5. **a**. *λέγοντος* : σοῦ. **b**. *οὐ* : γρ. μή. **c**. *πείθηται* :
ὁ κριτής. 8. *λογοποιούς* : ψευδολόγους. 9. *αἰσχῦναι* : γρ. κατ-. 11. **a**.
κρεμασθήσεται. **b**. γρ. τὰ πλευρά. **c**. ὀρύσσω ἐνεστώς˙ ὤρυσσον παρατα- 20
τικός˙ ὀρύξω μέλλων˙ ὤρυξα ἀόριστος˙ ὀρώρυχα παρακείμενος. ὀρύσσομαι
ἐνεστὼς παθητικός˙ ὠρυσσόμη παρατατικός˙ ὀρυγήσομαι μέλλων˙ ὠρήγην
ἀόριστος˙ ὀρώρυγμαι παρακείμενος. 11s. ἐλέγξαι. 12. **a**. *προσποίησιν* : ὑπό-
κρισιν. **b**. *οἱ βασανισταί* : οἱ κολασταί. 13. *ἐξευρημένοι* : ἤγουν ἐπινενοη-
μένοι. 14. *ἐκείνων κρατούντων* : τῶν ὀνύχων ἐνεργούντων. 15. *ἀπολυθῇς* : 25
ἐλευθερωθῇς. 16. **a**. *ἄπει* : ἀπελεύσῃ. **b**. *γαῦρος* : ἤγουν μετέωρος καὶ
ἐπηρμένος. 17. **a**. *εὐαγής* : καθαρός. **b**. *εὐαγὴς καὶ ὢν* : γρ. εὐ. τε ὤν. **c**.
εἰσηγησάμην : συνεβουλευσάμην. 19. *πρόσει* : προσελεύσῃ. 20. *ἥκων* :
ἐρχόμενος. 21. φάραγξ ὁ διεσχισμένος τόπος. 22. τὸν προσποίητον, ἐπί-
πλαστον. 24s. καὶ *ὅτι* εἶπε καὶ *ὅτι* ἤκουσεν, εἰ δή τι καὶ εἶπε καὶ *ἤκουσεν*, 30
εἰ δ᾿ ἀναίτιος σύ : γρ. καὶ ἤκουσε καὶ εἶδεν, εἰ δή τι εἶπε καὶ *ἤκουσε, καὶ* οἶδεν,
ὅτι καὶ τύχοις μὲν ἀναίτιος σύ. 27. *ἐξάγιστον* : μυσαρώτατον. 30. **a**. *ἀλά-*
στορας : φονεῖς. τὰς τιμωρητικὰς δυνάμεις. **b**. φοβούμεθα τὰς δυνάμεις
αἳ ἐκδικοῦσι τὸν Αἰμίλιον. **c**. *ἐναπομόρξῃ* : ἤγουν ἀποστρέψῃ. 31. *προσ-*
τροπήν : ἤγουν τὸ μίασμα. 32. *προσερανίζεσθαι* : ἤγουν καὶ πρὸς τούτοις 35
ἑτέρας συνάγειν.

45(44).659.33. *λυποῦσι* : ταράττουσι. 34. **a**. ὑπὸ παττάλων. **b**. *ἐκ-*
κρούονται : ἐκβάλλονται. **b**[1]. ἐκρίπτονται. ἀπελαύνονται.

---

8 ex J ins. 9 sch. ad 51s. in f. seq. perperam descripsit C

325v **46.48.659**.35. **a**. *καλός* : ἤγουν ὑπῆρχε. **b**. *φυλαξάμενος* : ἤγουν ἀπο-
φυγών. 36. μελλούσας ἔσεσθαι. 36s. *προέγνω*. 37. **a**. *ἀλλ'* : ἐπειδή. **b**.
εὐτυχοῦντι : τῷ Πολυκράτει. **b**[1]. εὐτυχίαν ἔχοντι Πολυκράτει. **c**. *πέμψας* :
ὁ Ἄμασις. 38. **a**. *ἀπηγόρευσεν*. **a**[1]. ἤγουν ἠρνήσατο. 38s. *προύλαβεν* :
προέφθανεν. 39. **a**. ἤγουν τὴν *ἀπαγόρευσιν*, τῆς φιλίας δηλονότι. **a**[1].
ἀπόρρησιν ποιήσασθαι φιλίας. 39s. **a**. ἤγουν ἕως οὐκ ἐδυστυχοῦμεν. **a**[1]
ἤγουν ἕως οὐκ ἐμπόδιον ἡμῖν καθίστατο ἡ τύχη. 40. **a**. *προσεκόπτομεν* :
προσεκρούομεν. **b**. *σὺν* ἡμῖν ὑπῆρχες φίλος ὤν. 41. *συναπῆλθες*. 41s. ἤγουν
λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι οἱ ἐρχόμενοι ἀπὸ τῆς Θρᾴκης. 42. **a**. *οὐδέν* : ἐπιεικές.
b. ἤγουν διατίθεσθαί σε φιλικῶς πρὸς ἡμᾶς. 43. **a**. *ἐπιεικές* : ἤγουν μέτριον.
b. *ὅλως* : παντελῶς. 44. **a**. ἤγουν πρὸς τῇ προτέρᾳ λύπῃ ἐπαγαγεῖν σε καὶ
ἑτέραν λύπην. **b**. *φιλίαν ἀπειπεῖν* : ἤγουν ἀπόρρησιν ποιήσασθαι φιλίας.
c. *ἀνειπεῖν* : ἤγουν ἀναγορεῦσαι. **c**[1]. ἤγουν ἀπαρνήσασθαι. **d**. ἀρκετὸν ἦν.
44s. *εἴπερ ἄρα ἐδόκει* : ἀρεστὸν ἐφαίνετο. 45. **a**. *συνανιᾶσθαι* : συλλυπεῖσθαι.
b. ἤγουν πρὸς τὸ μὴ συναλγῆσαι καὶ ἀνιᾶσαι. 46. **a**. εἰς βάθος τῶν δει-
νῶν, γρ. **a**[1]. ἐπέκεινα τῶν δεινῶν, καὶ πέρα τῶν δεινῶν, γρ. **b**. *Ἀμάσι-
δος* : ἔστιν ἔργον δηλονότι. 46s. ἤγουν ἀνθρώπου. 48. **a**. ἐσκέψω κρεῖτ-
τον. **a**[1]. ἐσκεμμένον ἐστὶ ὑπὸ σοῦ. **b**. ἤγουν τὸ δοκοῦν ἄξιον εἶναι ποιεῖ-
σθαι. 49s. *πάσχω κακῶς* : ἤγουν δυστυχῶ. 50. πρόξενός εἰμι ἡδονῆς τοῖς
φίλοις.

47(49).660.1. ὀργὴ τοῦ ὀργιζομένου καὶ ὀργὴ τοῦ δεχομένου τὴν
ὀργήν, ἤγουν πρὸς ὃν ἡ ὀργή· καὶ ὀργὴ τὸ πρᾶγμα δι' οὗ ἡ ὀργή. 2.
a. μετὰ τέχνης. **b**. καταλύειν. 3. *τὸν οὕτω μετιόντα* : ἤγουν τὸν μετὰ
τέχνης καταλύοντα τοὺς νόμους. τὸν οὕτω πειρώμενον καταλύειν τοὺς
νόμους. 4. **a**. *οὗτος* : ὁ Πέτρος. **b**. *νεανικώτερος* : ἐπηρμένος μᾶλ-
λον. 4s. *ἐκείνου τἀνδρός* : τοῦ Διοσκουρίδου. 5. **a**. *ὅτου* : πράγματος.
b. *ἐπιθυμήσῃ* : ἐπιθυμίαν σχῇ. 6. *ἑαυτῷ* : γρ. -όν. 7. **a**. τὴν κρίσιν. **b**.
ἁλῷ τῇ ψήφῳ : κρατηθῇ τῇ κρίσει. **c**. *κρατεῖ* : δυναστείᾳ χρῆται. 8. **a**.
πρῴην : γρ. πρότερον. **a**[1]. πρῴην ἐπὶ πολλοῦ χρόνου· πρότερον ἐπὶ ὀλίγου·
b. *ἐγράψατο* : κατηγόρησεν. 9. *ὁ μέν... ὁ δέ* : ⟨ὁ⟩ γραψόμενος... ὁ Πέτρος.
10. *πρὸς ὅν* : γρ. πρὸς ὅ. 10s. *νεμεσήσας* : ἤγουν δικαίως ἀγανακτήσας καὶ
μεμψάμενος. 11. **a**. *νομίσας* : ἡγησάμενος. **b**. ἤγουν οὐκ εἶναι ἄξιον ζῆν,
ἄξιον ζωῆς. **b**[1]. ἤγουν οὐκ ἔστιν ἄξιόν τινα ζῆν ἐκεῖ ὅπου οὐκ ᾖ δικαία
κρίσις. 12. *παρεσκεύασα* : ηὐτρέπισα. ᾠκονόμησα. 13. **a**. *λαμπροτάτους* :
ἤγουν περιφανεστάτους. **b**. *εἴξαντας* : ὑποταγέντας. **c**. *ἀποφάσει* : τῶν νό-
μων. **d**. βοήθειαν ποιῆσαι. 14. **a**. *προυχώρησεν* : ἐξεγένετο, τὸ πρᾶγμα δηλο-
νότι. **a**[1]. εἰς τέλος ἦλθεν. **b**. *αὐτῷ* : τῷ Πέτρῳ. 15. **a**. *ὀλίγου* : χρόνου. **b**.
φύσιν εἴχομεν θεάσασθαι. **c**. *ᾧ* : πράγματι. **c**[1]. ἤγουν ἐν τῷ μὴ δυνηθῆ-

---

11 πρὸς τῇ redupl. C 14 ἐδόκει om. *He* 26 τοῦ Διοσκουρίδου scriba ipse eras.

7 - 4 - 1961

ναι τὸν Πέτρον ποιῆσαι ὅπερ ἠβούλετο. 16. ὁμολογῶ χάριν. οἶδα χάριν.
19. **a**. *θεοῦ* : τοῦ. **b**. *παρά* : ἀπό. **c**. *καλῶς ἔχει* : τῷ Μαρτυρίῳ. 20.
326 *λαβεῖν* : τὸν Μαρτύριον. | 21. **a**. *τοῦτο* : ἤγουν ὑπερισχύσῃ ὁ Πέτρος **b**.
δέω δῶ, τῷ δεσμῷ, ἐνεστώς· ἔδεον ἔδουν παρατατικός· δήσω μέλλων· ἔδησα
ἀόριστος. δέομαι δοῦμαι ἐνεστὼς παθητικός· ἐδεόμην ἐδούμην παρατατι-
κός· δεθήσομαι μέλλων· ἐδέθην ἀόριστος· δέδεμαι παρακείμενος. **c**. *σοῦ* :
Θεοτίμου. 23. **a**. κωλύσατε παίζειν· καὶ κωλύσατε μὴ παίζειν. **b**. *τήν* :
ὁδόν. 24. **a**. ἤγουν διὰ τῶν κριτῶν τῶν ἐχόντων τοὺς νόμους. **b**. *ἐπὶ
τοὺς νόμους* : κατὰ τῶν νόμων. 25. **a**. *γεγονέναι* : ἐμέ. **b**. *φίλῳ* : ἤγουν
τῷ Μαρτυρίῳ. 26. *ἀνακοπείη* : ἀνασταλείη. 27. *πάντων* : τῶν ἀνθρώπων.
28. πρόξενε μάλιστα τῶν ἀγαθῶν πραγμάτων.

48(50).660.29. *ἐποίησας* : γρ. ποιεῖς. 30. *ἐπαναστραφείς*. 31. *παρά* :
διά. 32. **a**. ἤγουν ἀτυχής. **b**. *ἰδικῶς* συντελεῖ. **c**. *παρ'* : εἰς. 33. **a**. *οὗ* :
ὅπου. **b**. διάγων. **b**[1]. διατρίβω ἀντὶ τοῦ βραδύνω καὶ ἀντὶ τοῦ διάγω·
ἐνταῦθα δὲ ἀντὶ τοῦ διάγω. καὶ διατριβὴ ἡ ὁμιλία. 34. **a**. *λήψῃ* : ἀπ' ἐμοῦ.
b. *πέμψεις* : ἐμοί. 35. γρ. ἀγώγιμον.

49(51).660.36. *συνουσίας* : ὁμιλίας. 36s. ἀπολαύω σου τόδε· ἀπὸ γενι-
κῆς εἰς αἰτιατικήν. καὶ ὠνοῦμαι τοῦδε τόδε ὁμοίως. 38. *τῆς* : ἕνεκα. 39.
τῆς σῆς : ἕνεκα ὁμιλίας. 40. ἤγουν δυναμένῳ. 41. **a**. *ἦθος* : φιλίαν. **b**.
ἀκαπήλευτον : ἄδολον. **b**[1]. ἤγουν μὴ πιπρασκόμενον. καπηλεύειν γὰρ τὸ
πιπράσκειν· κάπηλος ἀπὸ τοῦ κακύνειν καὶ μιγνύειν τὸν πηλὸν καὶ τὸν οἶνον,
ἐξ οὗ καὶ ἀκαπήλευτος ὁ ἄδολος. 41s. *παρεχόμενος* : διδούς. 42s. θεοφι-
λὴς ὁ ὑπὸ θεοῦ φιλούμενος, καὶ θεομισὴς ὁ ὑπὸ θεοῦ μισούμενος. 44s.
ἕνεκα ἀργυρίου. 45. *διαλέγεσθαι* : ὁμιλεῖν. 46. *συνέστησε* : συνεμαρτύρησε.
47. **a**. *ὦσι* : ἤγουν ζῶσι. **b**. *πολύς* : μέγας. **661**.1. *διατριβαῖς* : ἤγουν ταῖς
σπουδαῖς, ὁμιλίαις. 2. **a**. *ἐκεῖνος* : γρ. αὐτός. **b**. αὔξεις τὸ ὄνομα ἐκείνου
δηλονότι. 3. *ταμιεύειν* : φυλάττειν. 4. *περιέρχεται*.

50(52).661.6. **a**. ἀντιπολιτευομένου. **b**. κατ' αὐτοῦ. **c**. τοῦτο. 6s.
συμπλάσαι : συνθέσαι. 9. **a**. δέον εἶναι. **b**. τὸν Ἰωάννην ἀποτροπιάζεσθαι.
ἀποτρόπαιον, μισητὸν ἡγεῖσθαι. 10. **a**. *ἔστιν* : κατὰ τοὺς τρόπους. **b**.
πεποίηκεν : τὸν φόνον. 12. **a**. *αἰτίαν* : κατηγορίαν. **b**. *τοὺς* διαβάλλοντας
326v τὸν Ἰωάννην· περὶ ὧν ὁ λόγος ὅτι διέβαλον τὸν Ἰωάννην. | 13. **a**. *πρός* :
ἴδιον. **b**. ἐπιχείρημα. **c**. *ὡς* : ὅτι. 14. *ἀνοίκειον* : μὴ προσῆκον. ἀνάρ-
μοστον. 16. **a**. *ἑταιρήσεως* : ἀρρενομανίας. **a**[1]. ἑταίρειν λέγεται τὸ ἑαυτόν
τινα παρέχειν εἰς τὸ μιαίνεσθαι. **b**. *διώκοι* : κατηγοροίη. 17. **a**. ἤγουν ὁ
Πάρις. **b**. *θῆλυς* : καὶ καταπύγων. 17s. *θηλυδρίας* : ἤγουν γυναικώδης.
18. **a**. *αἰτίαν* : κατηγορίαν. **b**. ἀνεχώρει. 20. *τὰ πλεῖστα* : καταπολύ. 21.
ἐγώ : δέ. 22. **a**. *τοιούτων* : ἤγουν λογοποιῶν. **b**. στέρησιν ἔχων. **c**. *δια-*

---

35 διώκοι C^{sl} : -ει C^1

κεχωρίσθω. 24. **a.** *ξένος* : ὤν. **b.** *ξένοις* : ἀνθρώποις. **c.** *βιῴην* : εἴθε
διάγοιμι τὴν ἐμὴν ζωήν. 29. **a.** ἀλλὰ μὴ δὲ γράφε. **b.** τῶν ἀπ᾽ αὐτοῦ.
30. συνίστα. 30s. ἤγουν οὔκ ἐστι δυνατὸν ἐπιδοῦναι. 33. **a.** στέρησιν
εἶχον. **b.** μετοχὴν ἔχω. **c.** *ἀντιλογιῶν* : ὀχλήσεως. 34. **a.** *ἀφελκόντων* :
καὶ ταῦτα χωριζόντων. **b.** *ῥᾳστώνης* : ἀδείας καὶ ἀναπαύσεως. 36. **a.** 5
προῖκα : δωρεάν. **b.** *περιεργασαίμην* : γρ. -άσομαι.

51(53).661.37ss. ἐπιστολὴ κατὰ τρόπον διηγήσεως. 37. **a.** λύσαντες,
τὰ ἱστία δηλονότι. **b.** ὁ Φυκοὺς τοῦ -ντος. **c.** ἀρχὴν λαμβανούσης τῆς
πρωΐας. **d.** *δείλης* : ὥσπερ 'νυκτὸς' ἀντὶ τοῦ 'ἐπὶ τῆς νυκτός'. 38. **a.** γρ.
Ἐρυθρᾶς. **b.** ἐνελιμενίσαμεν. *προσέσχον* τῷ λιμένι, ἤγουν ἐγενόμην ἐν τῷ 10
λιμένι. 38s. *ἐνδιατρίψαντες* : βραδύναντες. 39. **a.** *ὅσον* : τοσοῦτον καιρόν.
b. *ὑδρεύσασθαι* : ἐν τοῖς ἀγγείοις βαλεῖν. 40. **a.** *δέ* : γάρ. **b.** *αὐτῆς* : γρ.
-ήν. **c.** *ἐκδιδόασι* : ἤγουν ἐκβλύζουσι. **d.** *καθαροῦ* : ἤγουν τοῦ αἰγιαλοῦ.
42. ἤγουν εὐτυχήσαντες πνεύματος. 44. **a.** *ἀνύειν* : πληροῦν. **b.** *ἐξηνυκό-*
τες : πληρώσαντες. **b**[1]. ἤγουν διεξεληλυθότες. 45. **a.** πεμπτέος ἀντὶ τοῦ 15
'ἄξιος πεμφθῆναι', ψιλόν. πεμπταῖος δὲ ἦλθέ τις, ἀντὶ τοῦ 'κατὰ πέμπτην
ἡμέραν', δίφθογγος. **b.** *φρυκτόν* : πυρσόν. φανόν. **c.** ἐπαίρουσιν οἱ ἄνθρω-
ποι. 46. **a.** *σύνθημα* : σημεῖον. **a**[1]. ἀπὸ μεταφορᾶς λέγεται τοῦ ἐν τοῖς
ἀγῶσι συνθήματος, οὕτινος αἰρομένου οἱ ἀγωνισταὶ εὐθὺς ἠγωνίζοντο. 46s.
ἤγουν παρὰ προσδοκίαν ἤλθομεν ἔνθα ἐχρῄζομεν. 47. ἀπέβη⟨μεν⟩ τῆς νηός. 20
48. λυπηρά. 49. ὁ ἅλς τοῦ ἁλός.

327 **52(54).662.**1. **a.** ἐμβατοπώλης. **a**[1]. κρηπὶς τὸ ὑπόδημα. 2. *ἐωνῆσθαι* :
ἀγοράσαι. 4. **a.** *ἐμπορεύεσθαι* : πραγματείαν ποιεῖσθαι. ἐμπορία γὰρ ἡ πρα-
γματεία. **b.** ἐν τῇ Ἀττικῇ χώρᾳ ἐργασθείσας. 5. ἐνδύματα· ἀναβολὴ τὸ
ἔνδυμα καὶ ἡ ὑπέρθεσις. 7s. *προεντυγχάνοντες* : πρότερον λαμβάνοντες τὰ 25
πράγματα. 10. *πρίω* : ἀγόρασον. 11. **a.** *κατάθῃ* : καταβάλῃς. **a**[1]. κατέ-
θετο τὸν πόλεμον· κατέθετο τὰ ὅπλα.

53(55).662.13. **a.** *μῆκος* : τὸ μέγεθος. **b.** ἤγουν τὸ μὴ ἔχειν *οἰκείως*
πρὸς τὸν γράψαντα. 13s. *διακομίζοντος* : τοῦ γραμματοκομιστοῦ. 17. *τῷ*
νόμῳ : τῇ συνηθείᾳ. 19. **a.** ἐμὲ σοί. **b.** *υἱοῦ* : σοῦ. 19s. τὸ μέν... τὸ δέ. 30
22. *παρεσχόμεθα* : ἔδομεν.

54(56).662.26. **a.** *συχνοί* : πολλοί. **b.** *παρ᾽* : ἐν. **c.** *παρ᾽ ἡμῖν* : ἐν
Κυρήνῃ. 26s. *πλαττόμενοι* : ἀνατυποῦντες. 27. *ἀποκαλύψεις* : ἤγουν θεῖα
ὀνείρατα. 28. **a.** *ἐοίκασιν* : δοκοῦσι. **b.** φανερῶς τὸ 'ὕπαρ' ἐναντίον τοῦ
'κατ᾽ ὄναρ'. 31. *ἐκεῖ* : ἤγουν ἐν τῷ Πειραιεῖ. 34. **a.** *ἐκεῖθεν* : ἤγουν ἀπὸ 35
τῶν Ἀθηνῶν. **b.** ἕνεκα λόγων. 36. **a.** *σύνεσιν* : γνῶσιν. **b.** *τῶν* : ποιη-
μάτων. 36s. *ἀναστρέφονται* : διάγουσι. 38. **a.** *τεθέανται* : εἶδον. ἑωράκασι.
b. τόπος ἐν ᾧ διέτριβον οἱ φιλόσοφοι· εἰς τὴν ἀκαδημίαν γὰρ κατῴκει ὁ

7 διηγήσεως C : προσειδήσεως J 36 βιβλίων τῶν ποιημάτων J

327v Ἀριστοτέλης· ἔνθα καὶ Σωκράτης ἐδίδασκε. 39. *Ποικίλην* : στοάν. | 41.
ἐπὶ σοφίᾳ μέγα φρονεῖν : φιλοσοφεῖν. διδάσκειν.

55(57).662.42. **a.** ἤγουν ἐφῆκεν ἡ ναῦς εἰς πέλαγος. **b.** ὁ ἡμίονος,
ἀλλὰ καὶ ἡ ἡμίονος· καὶ ὁ πῶλος καὶ ἡ πῶλος· καὶ ὁ ὄνος καὶ ἡ ὄνος. τοῖς
γὰρ θηλυκοῖς χρῶνται οἱ Ἀθηναῖοι. 43. **a.** *ἀπήνης* : ἁμάξης. **a**[1]. ἅμαξα 5
ἡ ὑπὸ βοῶν ἑλκομένη· ἀπήνη δὲ ἡ ὑπὸ μουλαρίων δύο. **b.** *ἀποβαίνοντος* :
ἐμοῦ δηλονότι. 44. **a.** ἕνεκά σου. **b.** ἐπηρμένον ἐγένετο. 45. *ἐξικνοῦντο* :
ἔφθανον κυρίως ἡ λέξις. 45s. *προύπεμψα* : τε καὶ πολλά. **663.**1. **a.** *ἐρω-*
μένης : ἐφετῆς. **a**[1]. ἐρῶ ἐγώ· ἐρῶμαι δὲ ὑπό τινος. 2. **a.** *συνιστάς* : μαρ-
τυρῶν. **b.** *αὐτοῖς* : τοῖς ἀνέμοις. 3. *τιμαλφέστατον* : τιμιώτατον. 3s. *οὐ* 10
...καλῶν : σχῆμα γλυκύτητος. 5. **a.** *κομιδήν* : ὁδόν. **a**[1]. κομιδῇ ἀντὶ τοῦ
λίαν περισπᾶται. **b.** *ἀνακομιδήν* : ἐπάνοδον. 7. **a.** *ἐντεῦθεν* : ἤγουν
ἀφ᾽ ἡμῶν. **b.** *ἐκεῖσε* : αὐτοῦ. 8. **a.** *ἐνθάδε* : ἤγουν πρὸς ἡμᾶς. **b.** *ἡδίους* :
ἤγουν ἡδονὴν προξενοῦντες.

56(58).663.11. *ἐνσείσας* : παρακινήσας. ἀνατρέψας. 12. τῶν ἀδελφῶν 15
τῶν δύο οἱ παῖδες λέγονται πρωτανέψιοι, καὶ αὐτανέψιοι οἱ πρωτεξάδελφοι·
ἐξανέψιοι δὲ οἱ ἐξάδελφοι, ἀλλὰ καὶ ἀνεψιοί· ὁ τῆς ἀδελφῆς υἱὸς ἀδελφιδοῦς,
ὁ τῆς θυγατρὸς θυγατριδοῦς· ὁ τοῦ υἱοῦ υἱειδοῦς καὶ υἱωνός. 12s. *ἀφελό-*
μενος : ἤγουν χωρίσας. 14. ἔβλεπον ἐκείνην καὶ δι᾽ ἐκείνης σέ. 16. *μέμ-*
φομαι : αἰτιῶμαι. 16s. *ἀμετρίαν* : ὑπερβολήν. 17. **a.** *ἀδικεῖσθαι* : γρ. δια- 20
κεῖσθαι. **b.** *ῥοπῆς* : ὁρμῆς. 18. **a.** *ἀρρενοπώτερον* : ἰσχυρότερον. **b.** *ἀνα-*
κτήσομαι : ἀνατραπήσομαι. 19. **a.** *τοῦ λοιποῦ* : εἰς τὸ ἑξῆς. **b.** *σφεν-*
δαμνίνῳ : σκληρῷ. **b**[1]. ἤγουν ἀπὸ σφενδάμνου ὄντι· σφένδαμνον ξύλον
σκληρόν. **c.** *ἀκλινεστέρῳ* : μὴ ἡττωμένῳ.

316v **57(41).663.**21. *συνεργοῦσι*. 23. *ἀποτρόπαιοι* : ἄξιοι ἀποστροφῆς. 24. 25
καθ᾽ ὑμῶν. 25. **a.** ἐν τῷ *τέλει*. **b.** *ἐκείνοις* : δι᾽ ὧν. 26. *ἐπεξελεύσεσθαι* :
τιμωρήσεσθαι. 27. *οὖν* : γάρ. 28. **a.** *ἐξεμελέτησα* : ἐκ στήθους ἔμαθον.
b. τοὺς ἱεροὺς λόγους. **c.** *ἰσχυρίζομαι* : διαβεβαιοῦμαι. 29s. *πεποίηται* :
πέπλασται. 32. *τὸ ...ἔθνος* : τοὺς Ἰουδαίους. 33. *οὐκ εἰς μακράν* : παραυ-
τίκα. 34. *ὡς* : οὕτως δηλονότι. 36. κατὰ ⟨τῶν⟩ ἡμαρτηκότων. 38. *δή-* 30
μιοι : κολασταί. 39. δέοντος. 40. **a.** *ἀλλ᾽ ἤ* : γρ. ἀλλὰ ὄντως. **b.** *ἀπόκρισιν* :
317 τῶν λόγων. 41. *βεβλαμμένου* : καταλελυμένου. 42. *τῇδε* : ἐνταῦθα. | 43.
περιουσίᾳ : ἐπικρατείᾳ. τῇ ὑπερβολῇ τῆς κακίας. 44. *δραστήρια* : ἐνεργη-
τικά. 49. *ἐπινοηθέντων* : πραγμάτων. **664.**1. *δοκοῦσι* : φαινομένοις. 4.
ἀγελάρχαις : ἡγεμόσι. 6. ὡς ἐν κεφαλαίῳ εἰπεῖν· ὡς ἐν συντόμῳ. 9. *ὄρ-* 35
γανα : ἐργαλεῖα. 10. *διότι* : γρ. διατί. 11. *χρήσιμος* : ἐπιτήδειος. 12. **a.**
παντελῶς. **b.** *ἀποκόπτει* : διαχωρίζει. 13. **a.** *νομίζεται* : γρ. λογί-. **b.**
διακρίνεται : 14. παρέχει. δίδωσι. 16. τὸ φιλεῖν τοὺς ξένους. 18. ὑπηρε-

11 γλυκύτατον J 21 ἀναχθήσομαι *He*

τεῖται ἀττικὸν ἀντὶ τοῦ ὑπηρετεῖν. 18s. *μετέγνω*. 19. *μέν* : δέ. 20. *ἐπι-*
σκέψεως. 21. *δίκης* : τιμωρίας. 23. ὥρ(αῖον) ὅλον. 25. *λειτουργίαν* : ὑπη-
ρεσίαν. 26. *τῇ μοχθηρίᾳ* : τῇ πονηρίᾳ, βδελυρίᾳ. 27. **a.** *ἐπεξέρχεται* : ἀτ-
τικόν. τιμωρεῖται. **b.** *οὐ τοίνυν κατλ.* : ἀποστροφὴ τὸ σχῆμα. 28. **a.** *τὴν*
317v *πόλιν* : ἤγουν τὴν Κυρήνην. **b.** *παρά* : διά. 29. *διαδρᾶναι* : ἐκφυγεῖν. | 5
30. *ἔδει* : ἀπέκειτο. 31. *σωτηρίας* : γρ. ἁμαρτίας. 32s. πᾶν τὸ γεννώμενον
καὶ γινόμενον· οὐ μὴν πᾶν τὸ γινόμενον καὶ γεννώμενον. 34. *τὸ μὲν ὁρώμε-*
νον : ἀττικόν· κατὰ τὸ μὲν ὁρώμενον. 37. ᾗ : καθά. 38. **a.** *τῷ χρεών* : τῷ
ἀποκειμένῳ. **b.** *ἀστείας* : πεπαιδευμένης. 39. *δεῖ* : ἀπόκειται. 41. *κομίσα-*
σθαι : ἀπολαβεῖν. 45. **a.** *τῇ πληγῇ* : τῇ τῶν ἀκρίδων. **b.** *ἀντέταξεν* : ἐναντίον 10
ἐποίησε. 46. **a.** κατ' Αὐσουριανῶν. **b.** *ἤρηται* : προεβλήθη. προεκρίθη.
c. *παρ' αὐτοῦ* : ἤγουν τοῦ θεοῦ. 49. **a.** *τοῦτον* : τὸν στρατηγόν. **b.** *κατὰ* :
τῶν Αὐσουριανῶν. **c.** *γένοιτο* : εὔχομαι ἵνα. 50. *φησίν* : ἡ γραφή. 51.
εἰς ἔδαφος καταβαλεῖ. 52. *παρά* : πρός. εἰς. 53. **a.** *ὄλεθρος* : ἀπώλεια.
b. *ἀναμενεῖ*. **c.** *παλαμναῖον* : κάκιστον. ἐχθρόν. **c**[1]. τὸ παλαμναῖον 15
ἀεὶ ἐπὶ κακοῦ· ἀλιτήριον, ἐχθρόν. 54s. *κακεργάτιδος* : τῆς κακὰ ἔργα
διαπραξαμένης. **665.1.** **a.** *ὡς* : ὅτι. **b.** *μετῆλθεν* : ἐτιμωρήσατο. 2.
μακρῷ : καταπολύ. 3. **a.** *βαρύτερος* : ἐμοί. **b.** *πρός* : σύν. 4. **a.** διὰ τοῦ
Ἀνδρονίκου. **b.** *μέτεισιν* : κολάζει. τιμωρεῖταιι. 6. **a.** ἄξιόν ἐστιν ἐπανα-
γαγεῖν. **b.** *ἄνω* : πρότερον. 7. *ἵν'* : ἐγώ. 8. κατ' *ἐμέ*. 9. *μετὰ ταῦτα* : 20
ὕστερον τούτων. 10. *ἔχει* : διάκειται. 11. **a.** *παιδόθεν* : ἐκ βρέφους. **b.**
παρέστη : ἔδοξεν. 12. **a.** *τοῦ ζῆν* : ἤγουν τῆς ζωῆς. **b.** *εὐμάρεια* : εὐκολία.
ἐλευθερία. 13. *αὐτὸ τοῦτο* : προσήκει. 14. **a.** *συνιστᾶν* : μαρτυρεῖν. **b.**
αὐτήν : τὴν σχολήν. 15. **b.** *πράγματα* : ἤγουν ὀχλήσεις. **b**[1]. τὸ θεῖον οὔτε
αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλῳ παρέχει. 16s. *καὶ ὅσα... καὶ ὅσα* : ἐστὶν ἢ 25
318 γίνεται ...τούτων ἐλάχιστον μετέσχον. | 17. *εἰς ἄνδρα παραγγείλας* : φθάσας
ἐλθών· φθάσας εἰς ἀνδρῶν ἡλικίαν. 18. **a.** *εἰς ἀπραγμοσύνην* : εἰς ἁπλό-
τητα. **b.** διήλλαξα· διέφερον. 19. **a.** *σεμνῇ* : ἐνδόξῳ. **b.** *διεξάγων* : διαβι-
βάζων. 20. *ἀκύμαντον* : ἀτάραχον. 21. **a.** *διὰ τοῦτο* : ἤγουν διὰ τὸ εἶναι
ἀπράγμονα. **b.** *ἀσυντελῆ* : ἀσύμφορον. 23. *ἐδίδου* : παρεῖχε. 24. *βούλε-* 30
σθαι : προαιρεῖσθαι. 26. *ὑπετέμνετο* : ἐκώλυεν· ἐλάττονα ἐποίει. 27. **a.**
μόλις : ἤγουν μετὰ βίας. **b.** *δαπανᾷ* : καταλύει. 28. *ἐμβαπτίζει* : βυθίζει.
ἐμβάλλει. ἐντίθησι. 29. ᾧτινι. 30. *ἀνυσιμώτατος* : ὠφελιμώτατος. εὐεργετη-
τικός. 31. *φειδώ* : προσοχή. ἔλεος. 32. *γάρ* : ἐπειδή. 34. **a.** *μέχρι* : ἕως. **b.**
ἐνιαυτοῦ. **c.** *τάχα* : τυχόν. ἴσως. 35. **a.** ἐδόθη μοι ὥσπερ *κληρονομία* ἀπὸ 35
θεοῦ. **b.** *τάχα* : ἴσως. 35s. ἐπιχειρῶν *πράγμασι*. 37. **a.** *ἔοικεν* : δοκεῖ.
b. ἀπελέγχεσθαι. 38. *τοῦτ'* : ἤγουν τὸ δύνασθαι πείθειν τοὺς ἀνθρώπους.
39. **a.** *ἀγαθῶν* : καλῶν. **b.** *ὥσπερ* : καθάπερ. 40. **a.** *ἄφετον* : ἐλεύθερον.

2 ad lineam scr. 6 ubi γέγονε *32 He* γίνεται C[t] || ad ἐγένετο *33* ἐγεννήθη J[sl]

b. *ἀνειμένον* : μὴ ὑπό τινος κεκρατημένον. 41. *τὸν βίον* : ἤγουν τὴν ἐμαυ-
τοῦ ζωήν. 42. **a.** *τό* : τὸ σῶμα. **b.** *πονεῖν* : ἐνεργεῖν. 43. **a.** *εὐμαρείας* :
ἀνέσεως. **b.** *εἵλκυσα* : ἤγαγον. 44. **a.** τῆς προαιρέσεως. **b.** ἡ 'παρά' πολ-
λάκις μὲν ἐπίτασιν, πολλάκις δὲ ⟨τὸ⟩ ἔλαττον ⟨δηλοῖ⟩· ἐνταῦθα δὲ ἐπίτασιν
'παρὰ τοὺς πώποτε'. 45s. τὸν ἐφορῶντα *πάντα*· τὸν ἐπιστατοῦντα τὰ *πάντα*. 5
46. *ἀπορρήτους* : μυστικάς. 47. *τελετάς* : θυσίας. 47s. *σπουδῶν* : ἐπιμε-
λειῶν. 48. *καταμόνας* : μοναχός· ἐν ἐρημίᾳ πάντων τῶν πραγμάτων. 49. **a.**
πρηνής : ἐπὶ πρόσωπον κείμενος. **b.** *γονυπετής* : ἐπὶ τοῦ γόνατος πεσών.
50. *αἰδώς* : εὐλάβεια. 52. *δεῖν* : πρέπον εἶναι. 53. *ἐκράτουν* : περιεγινό-
μην. ἐγκρατὴς ἤμην. 54. **a.** *ἡττώμην* : ἐνικώμην. **b.** *ὡς* : ὅτι. **c.** *φήμη* : 10
γρ. γνώμη, ἤγουν κρίσις. 54s. *γνωστόν*. **666.1.** **a.** *ἔφερον* : ὑπέμενον. **b.**
δυσηνιάστως : βαρέως. δυσαγωγῶς. 1s. *καινοτομίαν* : ἐναλλαγήν. 2. **a.** *δρα-*
σμῷ : φυγῇ. **b.** *ἐπιθέμενον* : θελήσαντα ἐμὲ φυγεῖν· ἐπιχειρήσαντα ἐμέ. 3.
318v *ἀνέκοψε* : ἀνέπαυσε. | 5. κατὰ *λέξιν* τοιαύτην ἣν λέγω. 6. **a.** *ἱλαροὺς* ποιεῖ.
b τοὺς *μετασχόντας*. **c.** *αὐτοῦ* : τοῦ ἁγίου πνεύματος. **d.** *προσέθηκεν* : 15
εἶπεν. 7. **a.** *ἠμφισβήτησαν* : ἐμαχέσαντο. **b.** *ἡμῖν* : χάριν ἡμῶν. 8. **a.**
προσχωρήσας : παραγενόμενος. προσελθών. **b.** *μερίδι* : γρ. δυνάμει. **c.** τῇ
κρείττονι : τῇ θείᾳ. **d.** *κἄν τι* : φησί. 9. **a.** *προσβάλωσι* : ἐπάγωσι. **b.**
οὐκ ἔστι παρὰ θεοῦ ἀμεληθῆναι φιλόσοφον ἱερέα. 10. *οὖν* : δή. 11. **a.**
χαῦνος γενέσθαι. **b.** ἀναλογίσασθαι. **b**[1]. ἡγήσασθαι. 12. *ᾐτιασάμην* : 20
αἰτίαν ἔκρινον. 13. *προσήκειν* : ὑπάρχειν. 14. **a.** *ἐκίνησεν* : εἶχε φύσιν κινή-
σειν. **b.** *ἐφόβει* : ⟨εἰς φόβον διήγειρεν, ἐτάραττεν.⟩ 15. **a.** *παραξίαν* :
ἐκτὸς ἀξίας. **b.** *ἅψασθαι* : λαβέσθαι. 16. ἐμαντευόμην : προέλεγον. 17. **a.**
κατὰ μικρόν : ⟨παραυτίκα⟩. **b.** *ὤλισθον* : ἐκ τουντεῦθεν ἐξέπεσον. **c.** *ἐνθάδε* :
ἤγουν εἰς τὴν ἱερωσύνην. 18. *χορηγός* : δοτήρ. 19. **a.** *ἀρήιος* : πολεμικός. 25
b. *ἄπληστος* : μὴ δυνάμενος πληρωθῆναι. 20. **a.** ἐπι*κείμενος*. βιάζων. **a**[1].
ἐπιτιθέμενος. **b.** *ἔα* : φεῦ. 21. *οἰμωγαί* : θρῆνοι. 22. *σχῆμα* : εἶδος.
22s. *περιτέθεικεν* : ἐνέδυσεν. 23. **a.** *ἧς* : πόλεως. **b.** *ἀποτεμόμενος* : ἰδιο-
χωρισάμενος. **c.** *τίσεως* : ἀνταποδόσεως. **c**[1]. ἤγουν τιμωρίας. 24s. βασιλι-
κήν. 25. **a.** *κριτήριον* : ἤγουν ὁ τόπος ἐν ᾧ ἐκάθηντο καὶ ἔκρινον. **b.** 30
βασανιστήριον : ἀντὶ τοῦ 'κολαστήριον'. 26. **a.** *ποινίμοις* : τιμωρητικοῖς. **b.**
ἄρας : λαβών. **c.** *προσένειμε* : παρέσχε. 27. **a.** *βωμόν* : ναόν. **b.** πόσοις
αὐτούς. **b.**[1] τοὺς δαίμονας. 28. *εἱστίασε δάκρυσι* : ἤγουν ἐποίησε πολλοὺς
δακρύειν. 29. *τῷ* : ὄντι. 31. **a.** *ἐπ'* : εἰς. **b.** *πανταχόθεν* : ἤγουν κύκλω-
θεν. **c.** *ἐβαλλόμην* : ἐτιτρωσκόμην. 32s. *ἐπιτιμήσας* : κυρίως τὸ ἀνα- 35
στριγγήσας. 33. *ἠρέθισα* : διήγειρα. 34. ἐποίησε κεκρυμμένην. 35.

4 ex J ins. 22 ex J desump. : C voluit quidem, om. tamen transscr.
24 ex J desump. : C notulam appinxit, at transscr. om. || ἔπεσον C : ex J corr.
32 ἄρα *He* 35 ἐβαλόμην C[ac]

συγχωρουμένων : πραγμάτων. 35s. *καρπωσάμενος* : λαβών. 36. *ὑπόνοιαν*. ὑπόληψιν. 37. *συμβεβηκότων* : ἐπελθόντων. γενομένων. 38. **a**. *τὴν ἐλπίδα* : τὴν δόξαν καὶ τὴν ὑπόληψιν. **b**. κρίνουσι ἐμέ. 39. **a**. *αὐτούς* : τοὺς πολίτας. **b**. *ὡς* : ὅτι. **c**. ἄξιος κρίνομαι. 40. **a**. *περίεστιν* : περιγίνεται **319** ἡμῖν. | **a**^{1}. ἀντὶ τοῦ κατήντησε γοῦν ἡμᾶς. 41s. πολυειδεῖς φροντίδες οὖσαι ἐν τῇ ψυχῇ μου. 42. *εἰδωλοποιΐα* : ἀνατύπωσις. 43. **a**. *προσβολαί* : ἐπήρειαι. κινήσεις. πόλεμοι. ἐπαγωγαί. **a**^{1}. προσβολὴ κυρίως ἐπὶ πολέμου. 44. *ἐβούλοντο* : ἤγουν οἱ δαίμονες. 45. **a**. τῆς οὔσης ⟨ἐμοὶ⟩ κατὰ συνήθειαν. **b**. *γλυκυθυμίας* : τέρψεως. εὐφροσύνης. 46. **a**. ἡ διάθεσις τοῦ σχήματος. **b**. περιφέρομαι. περιήχθην. περιῆλθον. **b**^{1}. περιεγενόμην εἰς ἅπαντα τὰ πράγματα· τὸ δὲ *ἁπανταχοῦ* ἀπῆρε τὴν γενικήν. **b**^{2}. περιφέρω· ὁ μέλλων περιοίσω· ὁ παρακείμενος περιενήνοχα· ὁ παθητικὸς περιήνεγμαι· ὁ ἀόριστος περιηνέχθην. 48. **a**. *νοῦ* : λογισμοῦ. **b**. *συγγινόμεθα* : ὁμιλοῦμεν. 49. **a**. ἀφ' οὗ καὶ ὑπηρετοῦμαι, παθητικῶς ἀντὶ ὑπηρετῶ. **a**^{1}. γρ. καὶ ὑπηρετεῖται καὶ ἐξυπηρετεῖ. 50. **a**. *ἠτύχηκα* : ἔπαθον. **b**. *παρά* : ἐγγύς. 51. **a**. *γε* : ὅμως. **b**. *μεταβολῆς* : ἤγουν τῆς ἐκ φιλοσοφίας εἰς ἱερωσύνην. 52. *ἀπραξίας* : ἀνενοχλησίας. 53. **a**. *εἰς τὸ μέχρι* : ἤγουν μέχρι τοῦ νῦν. **b**. *πρῴην* : καὶ τῆς πρόχθες. **c**. τὸ δὲ διαγενόμενος [ἤγουν] ἀντὶ τοῦ ζήσας. 54. *νεκρόν* : τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου δηλονότι. **667**.1. **a**. *ἐπιβατηρίοις* : εἰσελεύσεσι. **a**^{1}. κυρίως τὸ ἐπιβαίνειν ἐπὶ νεώς· τὸ δὲ ἐπὶ τὴν πόλιν εἰσιτήριον. 1s. τῶν ἀνθρώπων. 3. **a**. *περιχωρεῖ* : περιέρχεται. **b**. *ῥοῦς* : ῥεῦμα. **c**. κυρίως τὸ 'αἴσια' ἐπὶ μαντείας. 4. *συνέπεσεν* : συνέβη. **d**. τὸ δὲ ἀποβαλεῖν ἀντὶ τοῦ ἀπολέσαι. 5. φύσιν εἶχον ἐργάσασθαί τι δεινόν. 6. *ἑαλώκειν* : ἐκρατήθην. 6s. κατὰ ἢ διὰ δὲ τὰ ἄλλα. 7. **a**. ἀρρενέστερος. **b**^{1}. τὸ 'ἄρρην' ἐπὶ ψυχῆς· ⟨τὸ δὲ⟩ ἄρσην ἐπὶ σώματος· ἀρρενωπὸς ὁ κατὰ ψυχὴν ἀνδρεῖος. **c**. κατὰ *πολύ*. 8. **a**. *δοῦλος τοῦ λόγου* : ὅπερ με ἀπαιτεῖ ὁ λόγος, ἐκεῖνο ποιῶ. **b**. *συνηθείας* : φιλίας. 9. **a**. *ταύτῃ* : οὕτως, ἤγουν κατὰ συνήθειαν. **b**. *κρατεῖν* : περιγίνεσθαι. 10s. *ἐκράτησα* : ἐνίκησα. περιεγενόμην. 11. **a**. *ἀντιπεριήγαγε* : εἰς τοὐναντίον περιέστησε. **b**. *πρός* : ἐν. 14. **a**. *ἀνθέλκουσαι* : αἱ συμφοραί. **b**. *πάθει πάθος ἐκκρούουσαι* : κακῷ τὸ κακὸν ἴαται. **c**. *ἐκκρούουσαι* : ἐκβάλλουσαι αἱ συμφοραί. 15. **a**. *συνεπιτίθεται* : βαρέως ἐπεμβαίνει. **a**^{1}. ἐπίθεσις κυρίως ἡ ἐκ τῶν ὀπίσω τῶν πολεμίων προσβολή. 15s. ἤγουν τῇ λύπῃ τῶν *παρόντων* δεινῶν. 16. *οἵων* : ἀγαθῶν. 17. **a**. *οἵοις* : κακοῖς. **b**. *πονήρως* : δυστυχῶς. κακῶς. **c**. *ἅμα* : ὁμοῦ. 17s. *ἀφῃρημένος* : ἐστερημένος. στέρησιν εἰληφώς. 18. *τὸ μέγιστον* : τὸ ὑπερβάλλον. 19. *εἰωθώς* : συνήθειαν ἔχων ἐγώ. 19s. *ἀποτυγχάνειν ἐν ἱκετείαις θεοῦ* : ἤγουν μὴ ἔχειν τὸν θεὸν ἀπονεύοντα. 21. *κακῶς πράττουσαν* : δυστυχοῦσαν. 22s. *ἀναγκάζο-*

8 ex J ins. 11 ἐπῆρε J ‖ περιήσω C : ex J corr. 25 ex J ins. 26s. sch. ad δουλεύω τῷ λόγῳ *He* magis consentaneum vid. esse

μαι : βιάζομαι. 23. **a**. γρ. προκείμενος. **b**. *ἐφ' ᾧ* : διὰ τό. **c**. *προσανα-* **319v** *κλάεσθαι* : ἀττικόν. θρηνεῖν πάντας. | 24. *τὰ κατ' αὐτόν* : ἤγουν τὰς ἰδίας συμφοράς. 25. **a**. *ἀνόνητον* : ἀνωφελῆ. **b**. *πρόσεστι* : σὺν τῷ ἐλεεῖν ἀνονήτως. 26. *χρησάμενον συμφοραῖς* : ἤγουν δυστυχήσαντα. 27. **a**. ἀπαίτησιν δοὺς ὁ 'Ανδρόνικος. **b**. *ὑπὲρ στατῆρας μυρίους* : 'Αριστοφάνους· 'στατῆρσι δ' οἱ θεράποντες ἀρτιάζομεν χρυσοῖς'. 28. *ἀναβολήν* : ὑπέρθεσιν. 29. **a**. *δι' ἐμέ*^{1} : ⟨τὸν κλαπέντα⟩, οὐ διὰ τοὺς χιλίους στατῆρας. **b**. *καθείρξας* : ἤγουν ἐμβαλὼν εἰς φυλακήν. 30. **a**. *ἀνεπιχείρητον* : στερεόν. **b**. *φρούριον* : φυλακήν. 30s. ἤγουν δεδεσμημένους εἶναι. 31. *φαντάζονται* : ὑπολαμβάνουσι. 32. *ἀφαιρηθῇ, φησί* : ὁ 'Ανδρόνικος τὸν ἄνθρωπον. 32s. μέχρι ταύτης τῆς ἡμέρας. 34. *πρῴην* : πρότερον. 34s. *αὐτοῦ* : τοῦ 'Ανδρονίκου. 35. *ὡς* : ὅτι. 36s. *πολιτευόμενος* : ὁ χρώμενος τοῖς πολιτικοῖς πράγμασι. 38s. **a**. *ἀφίστησιν* : ἐκτρέπει. **a**^{1}. μακρὰν ἀπάγει. κωλύει. ἐμποδίζει. 39. *δεῖ* : χρείαν ἔχει. 40. ἐστὶ χρείαν ἔχειν. 41. **a**. *ἐρυμνοῖς* : στερεοῖς. **b**. *προσβαλεῖν* : προσελεύσεσθαι. 42. *εἰσερπύσαι* : κρυφίως βαδίσαι. 43. **a**. παροιμία. **b**. ἀφίησι. **c**. *οὐδένα* : τῶν δεσμοφυλάκων. 44s. ἀφορῶντες ἔχουσι, μιμοῦνται τὸν 'Ανδρόνικον. 47. **a**. (τῶν...) *αὐτοῦ* : γενομένων. **b**. *λόγος οὐδείς* : φροντὶς οὐδεμία. **c**. *ὡς* : ὅτι. **d**. τὴν οὖσαν. 48. *ὡς* : καθά. 49. **a**. *τίς* : αὐτός. **b**. *μηδὲν ἄλλο* : ἔχοντα δηλονότι. 51. *Δωριέας* : ὡς ἐξορίστους. 52. **a**. *ἐνεκολάφθησαν* : ἐνεγράφησαν. **a**^{1}. κυρίως ἐπὶ λίθων. 53. *ἔχων* : δυνάμενος. **668**.1. **a**. *ἡγεμονικήν* : ναυτικήν. **b**. *ἀπήνην* : τὸ ἅρμα. **c**. *ἁλάμενος* : πηδήσας. 2. **a**. διὰ *θαύματος* κτησάμενος. **b**. *αἰσχυνέσθω* : ποτὲ νῦν αἰδείσθω. 2s. *τοῖς ἐλλείμμασι* : τοῖς στερήμασιν. 4. **a**. *ἐνεφορήθην* : ἐμπεπλησμένος εἰμί. **b**. θέσις καὶ ἄρσις. **c**. *ἐγευσάμην* : ἠψάμην. 6. **a**. οὐδὲν ἀπὸ τῶν δύο, τουτέστι τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀτιμίας. **b**. *ἔτι* : εἰς **320** τὸ ἑξῆς. 7. **a**. ἑκάτερον : ἤγουν τὸ τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀτιμίας. | **b**. *εἰς ἀναφοράν* : ἤγουν ἀναφέρει, ἀνατρέχει. 8. ὁ τολμηρός. 9. *παρεκίνησεν* : κατέλυσεν. διέφθειρεν. 10. *διακυρίττεται* : μάχεται. 11. *ἐπί* : ἐνώπιον. 12. **a**. *ἅς* : φωνάς. **b**. *τῆς* : ἐπιστολῆς. 14. *ἐπειλεμμένη* : ἡμμένη. 14s. ὡραῖον' ἀρχὴ δείξει ἄνδρα. 15. **a**. *ἐξαράσσειν* : κρούειν. συντρίβειν. **b**. *ἐπιχειρεῖ* : ἐπιβάλλει. ἐπιτίθησι. **c**. *ἔστω* : αὐτός. **d**. *δύναμιν* ἐχέτω. 16. **a**. *κεχρήσθω* : ἐνεργείτω τῆς ἑαυτοῦ φύσεως. **b**. *ἀποκτιννύτω* : τί. ἀνταποδιδότω. 17. *τῶν πολεμίων* : ἀπό. 17s. *ἀπόχρη μένουσιν* : ἤγουν ἀρκετὸν ἦν οὖσιν. 18. *ἐπὶ τῆς τάξεως* : ἤγουν ἐπὶ τῆς ἡσυχίας. 18s. ἀπηλλαγμένον εἶναι. 20. **a**. *ἁγνεῦσαι* : ἁγνὰς κτήσασθαι. **a**^{1}. καθαρὰς ἀποφῆναι ἔχειν. **b**. βλασφημίας τῆς πρὸς θεόν. **c**. *ἀλεγεινῆς* : λυπηρῆς. 21. *ἀπόγνωσιν* λαβεῖν. ἀπαγορεῦσαι. 21s. **a**. *ἀπολογίαν* ποιήσασιν. **a**^{1}. ἀποκρίνεται ὁ ἐρωτώμενος· ἀπολογεῖται δὲ ὁ ἐγκαλούμενος. 22s. ἐπιχειρήματος. 22s. *ὁ νοῦ* :

5s. Ar. Plut. 816 7 ex J ins. 29s. Diogen. II 49 (Paroem. I 212)

ἴδιον ἦν νοῦ. 23. *ἔχοντος* : ὕστερον. 29. *συχνόν* : πολύν. 30. *τὸ θεῖον* : ἤγουν τὸ τῆς ἱερωσύνης. 30s. ἐχώρισεν· *διοικίζω* τὸ διαχωρίζω. 31. *ἡγεμονικός* : βασιλικός. 32. *τοὺς μὲν... τοὺς δέ* : τοὺς βασιλεῖς... τοὺς ἱερεῖς. 33. **a**. συντεταγμένους ἐποίησε. **b**. τεταγμένοι εἰσί. **c**. *οἳ μέν* : οἱ βασιλεῖς. 33s. ἤγουν ἐπὶ τῷ ἐνεργεῖν τὰ *πράγματα*. 34. **a**. *ἡμεῖς δέ* : τεταγμένοι ἐσμέν. **b**. *ἀπαιτεῖ* : ὡς κεχρεωστημένον πρὸς τὸν ζητοῦντά με σιτεύεσθαι. 35. **a**. διὰ τί[1]. **b**. *ἐπανάγεις* : ἤγουν φέρεις τὰ πράγματα ὄπισθεν. 37. *παραδιοικεῖν* : παραδυναστεύειν. 38. *βάδιζε* : πορεύου. 39. ἐπιτροπὴν ἔχοντα. 40. κατὰ τί. 41. *ἐνόν* : καὶ δυνατοῦ ὄντος. 42. **a**. πρόθυμος γενήσομαι. **b**. *ἠρεμεῖν* : ἤγουν ἀποχὴν ποιήσασθαι τῶν πραγμάτων. **c**. *τάχα* : ἴσως. 45. μὴ ψευδὲς ἐχούσης. 45s. ⟨οὐκ⟩ *ἄξιον* κρίνουσι, ἤγουν οὐ δύνανται. 46. *συγγίνεσθαι* : ἤγουν συνηνωμέναι εἶναι. 47. **a**. *ἀπαθής* : ὁρμὴ χωρὶς πάθους πραγμάτων. **b**. *κενήν* : ἐλευθέραν. καθαράν. **c**. *παθῶν* : ἤγουν

320v πραγμάτων. | 49. *μή οὐ* : δέδοικα ἵνα. 49s. σχόλασον καὶ γνῶθι. 51. **a**. *δεῖ* : χρεία ὑπάρχει. **b**. *καταδικάζω* : καταψηφίζομαι. **b**[1]. κατηγορεῖ ὁ ἐγκαλῶν· καταδικάζει δὲ καὶ καταψηφίζεται ὁ κριτής. 52. τοὺς ὄντας τῶν ἐπισκόπων ἐν τοῖς πράγμασιν. 53. **a**. *εἰς θάτερον* : εἰς ἕν. **b**. *ἐξικνούμενον* : ἐξαρκοῦντα. **c**. θαυμάζω· *ἄγαμαί* σου τόδε. **669**.1. **a**. *ἑκάτερα* : τὰ δύο. **b**. *δύναμις* : ἀρκετὸν γινόμενον. 2s. **a**. *τῆς συγκαταβάσεως* : τῆς εἰς τὰ πράγματα ⟨συγκατανεύσεως⟩. **a**[1]. ἤγουν ἀπὸ τοῦ ἐγκύπτειν εἰς τὰ πράγματα. 5s. *τοῦτο παθών* : ἤγουν ὁμιλήσας βορβόρῳ· ἐμπεσὼν εἰς βόρβορον. 7. **a**. πλέον. **b**. *ἐνιαυτούς* : χρόνους. 7s. *ἀνθρώπῳ* γενομένῳ. 8. ἀπολαύω σου τόδε. 9. *ἔδει* : χρεία ὑπῆρχε. 10. **a**. *περιουσία* : ὑπερβολή. πλῆθος. **b**. ἀβλαβῆ διαμένειν. 11. **a**. κατὰ μηδένα τρόπον. **b**. *παθαίνεσθαι* : πάθος λαμβάνειν. **c**. *τοῦτο* : ἤγουν τὸ ὁμιλεῖν τοῖς χείροσι καὶ μένειν ἐπὶ τῆς φύσεως· τὸ μὴ μολύνεσθαι. 12. *παραίτησις* : συγγνώμη. 13. *διευλαβουμένῳ* : φοβουμένῳ. 14. **a**. *ὅρους* : ὅρον ἐνταῦθα τὴν τάξιν. **b**. *συνέσομαι* : συνυπάρξω. 15. **a**. διακρίνειν. **b**. καιρὸς ὁ ἁρμόζων ἑνὶ ἑκάστῳ πράγματι. **c**. *ἀφαιρήσομαι* : στερήσω. **d**. *ἐξῇ* : καιρός ἐστι. δυνατόν ἐστι. 15s. **a**. *ἐξῇ κτλ.* : δοκεῖ κατιέναι. **a**[1]. ὠφελεῖν τινας κατέρχεσθαι. 16. *κατιέναι* : συγκαταβαίνειν. 16s. τουτέστι διὰ τῆς μικρᾶς ἐπιστροφῆς καὶ συγκαταβάσεως ἀγαθόν τι ποιεῖν. 18. **a**. *προστετηκέναι* : προσμένειν καὶ καρτερεῖν. **a**[1]. ⟨τὸ χαίρειν ἀεὶ τοῖς αὐτοῖς⟩. **a**[2]. στοιχεῖν πρὸς ταλαιπωρεῖν. **b**. *οὗ* : τοῦ πράγματος τοῦ ἀνενδότως ἔχειν πρὸς τὰ πράγματα. 19. *ἀνέχεται* : ὑπομένει. 19s. **a**. ἤγουν ὅστις μιμεῖται τὸν θεόν. **b**. *ἀπευθύνει* : διορθοῖ. 21. **a**. *σύνιστε* : γινώσκετε. **b**. λογαριασμούς. 23. **a**. *ἀλαζών* : αὐθάδης. **a**[1].

---

1 ὕψος ἴδιον τοῦ νοῦ J 5 ἐπὶ C^{t} : πρὸς *He* 18 ἐξαρκοῦντα ἐξερχόμενον J 20 ex J ins. 23 ἔδει *He* : δεῖ C^{t} 27 ὅρους J^{Σ} fort. recte 33 ex J ins. : C signum appinxit at describere om.

⟨τερατολόγος. ψεύστης⟩. 23s. ἄξιον κρίνω συγγνωμονεῖσθαι. 24. *ἀμελήσας* : ἐγώ. 25. *συνέταξα* : συνηρίθμησα. 26. **a**. *ἴσων* : ὁμοίων. **b**. ἀξίους κρίνω. **c**. *τούτοις* τοῖς λόγοις οἷς λέγομεν. **c**[1]. λέγοντες ὡς οὐδεὶς δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν. 26s. ἀρεστοὶ φαινόμεθα. 27. *οἳ* : ἕτεροι. 28. **a**. *διαγίνεσθαι* : ζῆν. **b**. *ἔξεστι* : καιρός ἐστι. 29. *ἐξομοῦμαι* : ἀπαρνοῦμαι· ἀρνήσομαι μετὰ ὅρκου. 32. **a**. *θέατρα*. πανηγύρεις. ὀχλήσεις. **b**. *ἐπεθέ-*

321 *μην* : ἐφίλησα ἢ ἠγάπησα. 33. *εἴην* : ἔσομαι. | 35. *συγγενόμενος* : ὁμιλήσας. 36. **a**. *καταβάς* : συγγενόμενος. **b**. *θεωρίας* : τῆς φιλοσοφίας, ἀρετῆς. **c**. *συνουσίας* : ὁμιλίας. 38. **a**. *ἀγελαίους* : χυδαίους. ἀπαιδεύτους. δημώδεις. **b**. *φύσεως* : ἀγαθῆς. 39. **a**. *ἀγωγῆς* : ἀγαθῆς δηλονότι. **b**. διὰ *θαύματος* σχεῖν. 40. *πολλοῦ* : χρόνου. 41. **a**. *ῥᾳστώνης* : ἀναπαύσεως. **b**. ἴσως φύσιν ἔχω *γενέσθαι*. 42. **a**. *καταχωννύμενος* : καταβαπτιζόμενος. **b**. *αὐτῶν* : τῶν πραγμάτων. 44. *μισοῦντα* : τινὰ ἄνθρωπον. 45. **a**. *δεδογμένα* : δόξαντα. ἀρεστά. **b**. *ποιῶν* : πράττων. 46. **a**. *προστάτης* γενέσθαι. **b**. *σχολήν* : ἐλευθερίαν. 47. **a**. *ἀνοικείως* : ἀνεπιτηδείως. **b**. *ἔστιν* : τρόπος. **b**[1]. δυνατόν ἐστι. **c**. πῶς. **d**. *τῷ σχολάζοντι* : τῇ σχολῇ. **d**[1]. ⟨ἤγουν τῷ⟩ ἀφιστάσθαι ἀπὸ τῶν πραγμάτων. 48. **a**. *τὸ πᾶν* : παντελῶς. **b**. δυνάμενος ὠφελεῖν τὸν δῆμον. 49. *πολυχωροτάτη* : ἤγουν χωροῦσα πολλὰ πράγματα, πολλὰς ὑποθέσεις. 50. *πέφυκεν* : ἐκ φύσεως ἔχει εἶναι ʽπολυχωροτάτη ψυχήʼ. 51. *ἑλκούσαις* : ἐφελκομέναις. 52. *περιστάσεσιν* : ταραχαῖς. ὀχλήσεσιν. 53. *εἰς τὸ κατορθοῦν* : εἰς τὸ ποιεῖν τὰ πράγματα ὡς ἔχει. 54. **a**. ἄξιος *αἱρηθῆναι* καὶ προκριθῆναι. **b**. *ἅπασιν ὑμῖν* : ὑφ᾽ ἁπάντων ὑμῶν. **670**.1. **a**. *λυσιτελέστατος* : ὠφελιμώτατος. **b**. *ἀνθαιρετέος* : ὄνομα. **c**. *ἡμῶν* : ἤγουν ἐμοῦ τοῦ Συνεσίου. 2. **a**. *μόνοι* : ἡμεῖς. **b**. *μήπω* : μέχρι τὸ νῦν. 8. *εἴδει* : πράγματι. 11. *μακρῷ* : κατὰ πολύ. 11s. μέλλει δυνήσεσθαι. 14. **a**. *εἰσαῦθις* : καὶ μετὰ ταῦτα. **b**. *αὐτοῦ* : τοῦ πράγματος. 15. *βουλὴν* ποιήσασθαι. 16. **a**. *συνέδριον* : ἤγουν ἡ σύνοδος. **b**. *οἷς... μετῆλθε* : λόγοις δι᾽ ὧν κατεγόρησεν, ἐστηλίτευσεν.

321v **58(42).670**.18s. ἕνεκα κακῆς μοίρας. | 20. *τῆς ἐνεγκούσης* : ἤγουν τῆς πατρίδος. 21. *ἀλιτήριος* : ἐχθρός. 22. **a**. *ἀπεληλάσθω* : ἀποδεδιώχθω. **b**. *πανέστιος* : συγκάτοικος. 23. *ἔσχατον* σημαίνει δύο· τὸ τελευταῖον καὶ τὸ μέγα. 25. *ἐπεξελθών* : τιμωρήσας. 25s. *ἐγκαταλείμμασιν* : τοῖς ἐναπολειφθεῖσιν. 26. **a**. *ἄτοπα* : ἀλλόκοτα. ἀσυνήθη. **b**. *γένη* : γρ. εἴδη. 27. **a**. *εἰσενεγκών* : εἰσαγαγών. **b**. *εἴη* : γένοιτο. 27s. εὔχομαι δὲ ὅτι καὶ μόνος αὐτός. 28. **a**. ἀμετάβατον τὸ ʽχρησάμενοςʼ ἐνταῦθα. **b**. *δακτυλήθραν* : τιμωρητικὸν ὄργανον τῶν δακτύλων. 31. *προαπολόμενοι* : προδιαφθαρέντες. 33s. **a**. *ἐβλασφήμησεν* : ὕβρισεν. **a**[1]. ἔργῳ καὶ λόγῳ βλάσφημα

---

1 C se omisisse ostendit : ex J add. 5 διαγίγνεσθαι C^{tpc} 16 ex J ins. 23 ἀνθαιρετέος *He* : αὐθαιρετέος C (-τέος in ras.) 25 ἔθει *He*

ἐποίησε κατὰ τοῦ Χριστοῦ. 34. ἀφ' οὗ ἀντὶ τοῦ ἐπειδή· ἀφ' ὅτου. 34s. *προσεπαττάλευσεν* : προσήλωσεν. ἔπηξε. 35. προστάγματα. 36. **a**. *παρανομουμένοις* : τοῖς παράνομα πάσχουσι. **a**[1]. γρ. παροινουμένοις, ἤγουν ἀτιμαζομένοις. 37. **a**. *ἱκετείαν* : παράκλησιν. **b**. *ἀνατεινόμενος* : ἐπαπειλῶν. 38. **a**. *Φάλαρις... Κεφρήν* : ὤκνησεν ἂν *(bis)*. **b**. *ὁ Ἀκραγαντῖνος* : ὁ τύραννος. 38s. *Κεφρήν... Σεναχηρείμ* : τύραννοί εἰσι. 40. μέλλοντας ὀνειδίζειν. 41. **a**. *ἐκείνην* : κατ'. **b**. ἐνεγκεῖν. **b**[1]. κομίσαι. ἐλθεῖν. 42. ἕνεκα τοῦ ὀνειδίσαι τὸν Χριστόν. 43. *λοίδορον* : ὑβριστικόν. 46. **a**. *ἐπιτροπεύοντος* βασιλεύοντος. ἐπιτρόπου ὄντος. **b**. *ἀφ' οὗ* : Τιβερίου. 47. *ἡγεμονίαν* : ἀρχήν. 48. **a**. *ἐχούσης* : διοικούσης. κρατούσης. **b**. *ἀφ' ἧς* : γενεᾶς. 49. **a**. *ἔλαθεν* : τοὺς ἄλλους. **b**. *μνηστεύσας* : ἀγοράσας. 49s. **a**. ὑπὸ τοῦ ...φρονήματος. **a**[1]. κατὰ τὸ Πιλάτου φρόνημα. 50s. **a**. γέλωτα προξενοῦντα ⟨ἦν τὰ γράμματα⟩. **a**[1]. ⟨ἀντὶ τοῦ 'γέλωτα ἐποίουν τὰ γράμματα'⟩. 51. καθάπερ : γέλως. **671**.1. *τὰ παραγεγραμμένα* : γρ. τὰ ἐπι-. 2s. *οὐκ εὐσεβοῦς* : ἀλλὰ ἀσεβοῦς. 3. **a**. ἀντὶ τοῦ 'σεμνὴ ἦν ἡ λέξις'. **b**. *δι' οὗ* : ἐπιγράμματος. 4s. ὁμοία ἦν ἡ γλῶσσα τῇ γνώμῃ. 5. **a**. συνεφώνει· *συμβαίνει* σημαίνει δύο· τὸ συμφωνῶ καὶ τὸ κατὰ τύχην γεγονός. **b**. ὕστερον τούτων. 6. **a**. *ἐστηλιτευμένων* : κατηγορηθέντων. προλελεγμένων. προειρημένων. **b**. 322 *βαρύτερα* : δεινότερά εἰσι. | 8. ὃ μέν : ὁ Ἀνδρόνικος. 9. **a**. *ἀποτροπαίοις* : μισητοῖς. **b**. *ἠκίζετο* : ἐμαστίζετο. **b**[1]. αἰκίζομαί σε τοῖσδε· καὶ αἰκίζω σε τοῖσδε. 11. **a**. *παύσαιτο* : εὔχομαι ἵνα. **a**[1]. εὔχομαι ἵνα παύσηται. **b**. *γένοιτο* : καὶ εὔχομαι ἵνα. **c**. *τοῖς μεθ' ἡμᾶς* : τοῖς μεταγενεστέροις. 12. *συνθήματα* : ἐπινοήματα. ἐφευρήματα. μηχανήματα. 13. *ἀτυχῶν* : ἀτυχίαν πάσχων. 14. **a**. *κατετείνετο* : ἐκολάζετο. **a**[1]. ἐτιμωρεῖτο. **b**. *ταῦτα* : τὰ τῆς κολάσεως. 15. *σταθερώτατον* : κατα-. 16. **a**. *τοῖς δημίοις* : τοῖς κολαστηρίοις. **b**. *ἀπόλοιτο* : διαφθαρείη. 17. *συμπάσχουσαν*. 18. *ἐφ' ᾧ* : ἐπὶ τῷ. 19. **a**. *συνδιενέγκαι* : ἤγουν συναλγῆσαι, παραμυθήσασθαι. **b**. λύσσης, ἤγουν μανίας, πλήρης γίνεται. 22. **a**. *νεανιευσάμενος* : ἀλαζονευσάμενος. **a**[1]. μετὰ ἀλαζονείας εἰπών. 23. *ἐρεθίζοντος* : παρακινοῦντος. 24. *ἐπέθηκε* : ἐπήγαγε. 26. **a**. *ἐξαιρεθείη* : ἐλευθερωθείη. **a**[1]. λυτρωθείη. ἀπαλλαγείη. 28ss. σημείωσαι ὅλον ὕστερον τούτων. 29s. ἄξιος νουθετηθῆναι. 30. **a**. *ἀνιάτως* : ἤγουν ἀθεραπεύτως. **b**. *ἔχον* : διακείμενον. 30s. ἄξιός ἐστιν ἀποκοπῆναι, χωρισθῆναι. 31. ὑπὸ τῆς κοινωνίας. 32. *διαδόσιμος γίνεται* : ἤγουν κινεῖται καὶ πρὸς τὰ ἄλλα. 33. **a**. *θιγών* : ἁπτόμενος. **b**. *ἐναγοῦς* : μεμολυσμένου πράγματος. **c**. *τῆς προστροπῆς* : ἤγουν τοῦ μολυσμοῦ. 34. καὶ κατὰ τὴν γνώμην καὶ κατὰ τὸ σῶμα. 35. μετὰ ταῦτα. 36. **a**. τὰς εἰς ἅπασαν τὴν γῆν οὔσας. **b**. *διατάττεται* : παρακελεύεται. 37s. *τοῖς αὐτοῦ* : οἰκείοις. 38. ἀνοίγνυμι· ἀνοιγέσθω· ἀνεῳγμένον γενέσθω. 39. **a**. *σηκός* :

---

13 sch. *50s*. a1 ex J access. 31 *28ss*. ad lineam scr. 34 θίγων C

ναός. **b**. *περίβολος* : τὰ πέριξ τοῦ ναοῦ. 40. **a**. *λάθῃ διαδύς* : πρὸς τὸ 'ἑταῖρε, πῶς εἰσῆλθες, ἔνδυμα οὐκ ἔχων ⟨γάμου⟩;'. **b**. *διαδύς* : εἰσελθών. 41. **a**. *ἐξελαύνεται* : ἀποδιώκεται. **b**. *παραινῶ* : νουτεθῶ διορίζομαι. 43. **a**. *διαφερόντως* : παραινῶ μάλιστα. **b**. *οἳ* : οἱ ἱερεῖς. **c**. *μήτε* : οὔ-. 44. **a**. 322v *προσεροῦσι* : χαιρετίσουσι. | **b**. παρα*πέμψουσιν* εἰς ἐκφοράν. 45. **a**. *ὡς μικροπολῖτιν* : ὡς εὐτελῆ· ὡς πένητα. **b**. *ἀποσκυβαλίσει* : ἐξευτελίσει. φαύλην ἡγήσεται. 47. **a**. *τῇ πένητι* : ἤγουν τῇ ἐκκλησίᾳ. **b**. ἤγουν σχίζεται, ῥήγνυται τῆς ἐκκλησίας. 49. **a**. *λευΐτης* : διάκονος. **b**. *πρεσβύτερος* : ἱερεύς. **c**. *ἐπίσκοπος* : μητροπολίτης. 51. **a**. *ἐμβαλοῦμεν... δεξιάν* : ἤγουν προσαγορεύσομεν. **b**. *αὐτῆς* : μιᾶς τραπέζης. 52. **a**. *πολλοῦ... δεήσομεν* : μακρὰν γενησόμεθα. **a**[1]. ἐλλιπεῖς γενησόμεθα· ἀποστησόμεθα. **b**. *κοινωνῆσαι* : ἐκείνῳ. 53. **a**. *τῆς ἀπορρήτου τελετῆς* : τῆς μυστικῆς θυσίας, ἢ τοῦ θείου ἄρτου, τῆς θείας λειτουργίας. **b**. *ἐθελήσασιν* : βουληθεῖσιν.

327v **59.672**.1. *φιλόσοφος* : ἤγουν πραΰς. 2. *τήν (bis)* : κατά. 4. **a**. *ταύτην* : τὴν ῥητορικήν. **b**. *εἰργάζετο* : μεταχειρίζετο. **c**. ὕστερον *σοῦ*. 5. *ἀποδόμενος* : πωλήσας. 6. **a**. διέγνω. **b**. πλέειν. **c**. εἰς *ἕτερον* πλῆθος λαοῦ. 7. **a**. ὅπερ ἄγουσιν οἱ ῥήτορες. **b**. *γνώριμον* : διάδηλον. 8. **a**. *μνήστευσον* : ἤγουν προξένησον. **b**. ἤγουν κληρωθέντος ἀνδρός. **c**. *ἄρχειν* : ἐξουσιάζειν. 9. **a**. τὸν ἔφορον τῆς *φιλίας*. **b**. *σόν* : τόν. **c**. *ὅν* : τὸν ἄνθρωπον. 10. **a**. οἶδάς σοι χάριν. **b**. *εἴσεται* : γνωρίσει.

60.672.12. **a**. ἤγουν ⟨ὅτι⟩ ἐργάζῃ ὅσον ἀνήκει τῇ φιλίᾳ. **b**. φιλίας 328 ἕνεκα. 13. **a**. *δικαζόντων* : τοῖς ψήφοις δηλονότι. | **b**. *αἱρήσω* : νικήσω. 14. προσ*θήκη*. 14s. *δυσμενείας* : ἔχθρας. 15. **a**. δοκοῦντος. **a**[1]. ἤγουν ἀρεστοῦ φαινομένου. 16. **a**. *ἐπολιτεύετο* : ἀντ-. **b**. χάριν τοῦ μακαρίτου Φάου. 17. **a**. *λέγων* : παραινῶν. **b**. *ἔτρεψας* : ἐπήγαγες. 18. ἐποίησας. 19. **a**. *ἐξῆν* : δυνατὸν ἦν μάχεσθαι. **b**. *πρόκλησιν* : ἀναγόρευσιν. **c**. *τῆς διαφορᾶς* : ἤγουν τῆς μάχης. **c**[1]. διενέξεως. 20. *ἔξεστιν* : μάχεσθαι. 21. *τὸ φιλότιμον* : ἤγουν τὸ ἐπηρμένον ἐμοῦ. 23. *διατριβῆς* : ὁμιλίας. 24. ἤγουν νόμισον. 24s. **a**. *ἄρχου* : γρ. ἔχου. **a**[1]. ἀρχὴν ποιοῦ. 26. *ἡγουμένου* : ἐμοῦ. 28. *τὸ διαφιλοτιμεῖσθαι* : τὸ διά τι μάχεσθαι.

61.672.29. **a**. *δάπιδα* : τάπητα. **a**[1]. τάπης τάπητος τὸ κοινῶς ἐπεύχιον, καὶ γράφεται 'η'· δάπις δὲ δάπιδος τὸ αὐτό, 'ι'. **a**[2]. δάπις τοῦ ἔχοντος, ἀλλὰ καὶ τοῦ τόπου οὗ γέγονε. **b**. *Αἰγυπτίων* : ἤγουν ἣν ποιοῦσιν οἱ Αἰγύπτιοι. 29s. ὑποκάτω εἶναι τῆς στρωμνῆς. 32. **a**. *προ* : ἔμπροσθεν **b**. ἀρχεῖον τὸ παλάτιον· ἀλλὰ καὶ τὰ οἰκήματα ἅτινα ἄρχονται ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος, ἤγουν τοῦ βασιλέως, ἀρχεῖα καλοῦνται. **c**. *ἔδει* : ἀποκείμενον ἦν. ἔμελλον. 33. *καθεύδειν* : κοιμᾶσθαι. 34. δυνατὸν ἦν. 34s. *παραβαλλόμενον* : ῥιψο-

---

1s. Matth. 22, 11 ss. 2 ex J add. 12 ἢ scripsi : τὰ C 20 ubi οἶδας, αἰτεῖς Ctac -ήσεις Ctpc 21 ex J ins. 25 γρ. ἐποίησας J 31s. ἐπεύχιον J

κινδυνοῦντα. 37. *ὑπομνησθῇς* : ἐνθυμηθῇς. 37s. **a**. τῶν καιρῶν. **a**[1]. κεί-
μενον˙ πρότερον, καὶ πρὸ τοῦ. 39. πρὸς ἱκετείας. 40s. *ἐκραδαίνετο* : ἐδονεῖτο.
ἐκλονεῖτο˙ ἐταράττετο. 41. ᾧ : καιρῷ δηλονότι 42. **a**. συντείνω. σπεύδω.
a[1]. ἄγω. 43. **a**. ἤγουν μηδενὶ συντυχών. **b**. *ὅτι μή* : πλήν. **c**. *Φάῳ* : γρ.
Φωτίῳ. 44. **a**. κράξας. καλέσας. **b**. διὰ τῆς χειρός. 44s. *σημήνας* : δηλώσας.
45. *οἰχήσομαι* : παραθήσομαι. 46. *ἀπροσαύδητον* : χωρὶς τοῦ προσειπεῖν.
47. *περὶ τῶν αὐτῶν* : περὶ τοῦ ὅτι οὐ προσεῖπε. **673**.1. **a**. *ἐκείνην* : γρ. ἐκεῖθεν.
328v **a**[1]. τὴν ἀπ᾿ αὐτοῦ. 2. **a**. *ἀποδημίαν* : ἐξέλευσιν. **b**. *στόλον* : πλοῦν. | 3. *ὑπ᾿
ἐμοῦ* : ἤγουν ὑπὸ τῆς ἐξουσίας τῆς ἐμῆς. 4. **a**. *στέλλεται* : πλέει. **b**. *ἔξεστιν* :
ἠδυνήθη. 5. *χάριτα* ποίησον ἐμοί. 6. **a**. *δή* : οὖν. **b**. *φθάνω* : προλαμ-
βάνω. **c**. *δηλώσας* : ἤγουν ᾿Αστέριος ὁ ταχυγράφος. 7. *προσθεῖναι* : ἐπαγα-
γεῖν. 9. *ταὐτῷ συγκυρεῖ* : τῷ ἑνὶ καὶ αὐτῷ συμβαίνει. 9s. *Σύρος* : τὸ ῾συ᾿
βραχύ. 11. *παρά* : πλησίον. 11s. τῆς βασιλικῆς οἰκίας. 12. **a**. *κατόπιν* :
ὄπισθεν. **b**. *αὐτῆς* : τῆς βασιλικῆς. 13. *νῦν* : γρ. νυνί. 15. **a**. *γινόμενον* :
ἐνδεχόμενον. **b**. ζήτησον. 16. *τῶν ἐκ κτλ.* : τῶν ὄντων εἰς τὴν τάξιν τοῦ
ὑπάρχου. 17. **a**. *τῆς συμμορίας* : τῆς τάξεως. **a**[1]. πληθύος. **b**. *ἄρχων* :
ἐξουσιάζων. 18. *ἐχούσης* : ἐπανάληψις. 18s. **a**. *τὴν συμμορίαν* : τὴν πλη-
θύν. μόρα τὰ ἀλλάγια παρὰ Λακεδαιμονίοις, ἀφ᾿ οὗ καὶ συμμορία. **a**[1]. τά-
ξιν. 20. **a**. *νῦν* : γρ. νυνί. **b**. *κἄν* : ἴσως. 21. *δάπιδα* : τάπητα. 22. **a**.
ἐρεῖς : εἰπέ. **b**. *περὶ τοῦ χρόνου* : περὶ τῆς βραδύτητος. 23. **a**. ἤγουν ἀνά-
γνωθι. **b**. *σχολήν* : ἐλευθερίαν. 26. *δυνηθείη* : ὥστε ποιῆσαι ἡμᾶς ἀδικίαν.

62.673.27. ἡ δωρεὰ ἡ γενομένη ἐπὶ τῇ ἀρετῇ. 29. **a**. *σχολάζει* : κατα-
παύεται. **b**. *ὅστις* : ὁ Μαρκελλῖνος. 30. *πολεμουμένας* : διαφθειρομένας.
32. πλεονεξία˙ τὸ ἐναντίον μειονεξία. 35. *ἀμφοῖν* : δύο. 36. **a**. *εἰρήνην* :
κατάστασιν. **b**. *ὑπερεῖδε* : κατεφρόνησε. **c**. *δοκεῖν* : φαίνεσθαι. 37. **a**.
νόμιμα : ἤγουν τεταγμένα. **b**. *ἐπεβούλευσε* : ἐπέθετο. 38. *ὕβρισε* : ἐτιμώ-
ρησε. 41. **a**. *αὐτόν* : τὸν Μαρκελλῖνον. **b**. ᾧ : ἤγουν ἐμοί. **c**. *εὕρατο* :
329 εὗρε-. | 42. **a**. ὑπὸ χάριτος. **b**. *δεδεκασμένην* : διεφθαρμένην. **c**. *καί* : γρ.
αὐτὸν καί. 43. ἤγουν τοὺς δικαστάς. 44. τῶν ἀνθρώπων τῶν κατοικούν-
των ἐν τῇ Πτολεμαΐδι˙ Πτολεμαῒς ἡ χώρα, Πτολεμαῖος ὁ ὢν ἐξ αὐτῆς. 45.
a. *τὸν δυνατόν* : ὅσον ἀπὸ τῆς δυνάμεως˙ ἤγουν τὸν πρέποντα. **b**. *ἄξιον* :
γρ. δίκαιον. **c**. ἤγουν τὴν συλλογήν˙ *ἔρανον* εὐφημίας λέγει. 46. *τοι ἥττων* :
γρ. τῆς ἴσης. 47s. μακρὰν τῶν *ὁρίων* ἡμῶν. 48. *τὴν μαρτυρίαν* : τοὺς ἐπαί-
νους. 48s. *κατατιθέμεθα* : ποιοῦμεν. 49. **a**. *ἐνοχληθέντες* : παρ᾿ ἄλλων. **b**.
ἐνοχλήσαντες : ἤγουν ὥστε ἐπαινέσαι αὐτόν.

63.674.1. *τῶν δυνατῶν* : τῶν ἐν ἀξιώμασι.

64.674.3. *δυοῖν* : γένηται δηλονότι.

65.674.5. *ἄμφω* : σοί.

30 Πτολεμαίων C^{t}: -αιέων *He*

334 **66(67).674**.7. **a**. *πυθέσθαι* : ἐρωτῆσαι. **b**. *προελόμενος* : προαιρεθείς.
c. *οὗ* : πράγματος. 8. πρότερον *διηγήσασθαι*. 9. *ἀπὸ βουλῆς* : ἀπὸ προαι-
ρέσεως. 9s. ἤγουν *μοναχὸς* ἐγεγόνει. 10. **a**. *ἐτέλεσε* : ἐγένετο. ὑπῆρξε. **b**.
συμπροϊούσης : αὐξανομένης. προκοπτούσης. 11. **a**. *ἐνστάσεως* : καρτερίας.
b. *ἄξιος* ἐκρίθη. 12. *διακονίας* : ὑπηρεσίας. 12s. ἤγουν τοῦ γενέσθαι ἱε-
ρεύς. 13. *στρατοπέδου* : τόπον. 13s. παραγενόμενος. 14. **a**. *᾿Ιωάννῃ* : τῷ
Χρυσοστόμῳ δηλονότι. **b**. *συστάς* : μαρτυρηθείς. 16. **a**. *συναποτίθεται* :
συναποβάλλεται. **b**[1]. συναπόλλυται. **c**. *τούτῳ* : τῷ ᾿Ιωάννῃ. 17. **a**. *στα-
σιασθῆναι* : εἰς μάχην ἐλθεῖν. **a**[1]. μαχέσασθαι. 18. **a**. *ἀπεδείχθη* : ἤγουν
ἐχειροτονήθη. **b**. τῆς ἐν τῇ Βιθυνῇ οὔσης. 19. *διαφορᾶς* : μάχης. 20. *τῷ
χειροτονήσαντι* : ἤγουν τῷ Χρυσοστόμῳ. 20. **a**. τῶν ὑπὲρ ἐκείνου μαχομέ-
νων. **a**[1]. τῶν βοηθούντων ἐκείνῳ. τῶν συνεστηκότων μετ᾿ ἐκείνου. 21.
γνώμη : ἀπόφασις. 22. *διῳκηκότι* : ἤγουν οἰκονομήσαντι. 24. *βιβλίον* :
ἐπιστολήν. 24... *σοφόν, ὅ* : ...πεπληρωμένον σοφίας, ἣν. 26. *ἐνάγων* :
παραινῶν. νουθετῶν. διδάσκων. 28. *ἴδιον* : τοῦ ᾿Αλεξάνδρου. 29. **a**. *ἐξή-
κει* : ἐξῆλθε˙ τέλος ἦλθε. **b**. *ἀμνηστίαν* : ἤγουν μετὰ τὴν εἰρήνην. 30. ὃ :
ὁ ᾿Αλέξανδρος. 30s. *τῆς λαχούσης* : ἤγουν τῆς κληρωθείσης. 32. *αὐτόν* :
γρ. αὐτῷ. 32. *διαφορὰν* ἔχων. 34. *καθήκει* : ἁρμόττει. 35. *τοῦ καταλό-
γου* : τῆς τάξεως, ἀριθμοῦ. 36. *αἰσθόμενος* : γνούς. 37. **a**. *προσποιουμέ-
334v νους* : ὑποκρινομένους. **b**. δειλιάσαντας. | 38s. *προσκόψαντες* : σφαλέντες.
40. **a**. *προσενηνεγμένους* : ὁμιλοῦντας. **a**[1]. συντυγχάνοντας. 41. *κατασκε-
δάσαντας* : καταχέαντας. 42. *ἠνέσχοντο* : ὑπέμειναν. 43. πῶς. 44. *ἐκκλη-
σίᾳ* : ἐν τῇ. 45. **a**. *ἐκοινώνησα* : συμμετέσχον. **b**. *ἴσα* : ὁμοίως. **675**.1.
ὅστις : ὁποῖος. 2. **a**. *αὐτῶν* : τῶν ἐπιχωρίων. **b**. *ἐφέστιος* : ἐπὶ τῆς ἡμε-
τέρας οἰκίας. 3. *ἐξιστάμεθα* : παραχωροῦμεν. 4. *δυσχεραίνοντας* : βαρυνο-
μένους. 5. *καταβάλλομεν* : ῥίπτομεν. 6. *κατωμαδόν* : ἐπάνω τῶν ὤμων.
7. **a**. *μόνος* : ἐγώ. **b**. *ἀσχολοῦμαι* : ἤγουν περισπῶμαι. 7s. *σχολῆς* : ἐπιμε-
λείας. 8. *κείσεται* : γενήσεται. 8s. *πλεονεκτεῖν* : ἤγουν κεκτῆσθαι πλείονας
πόνους. 9. *μειονεκτεῖν* : ἤγουν τὸ ἔχειν ἐλάττους τιμάς. 11. **a**. βούλομαι.
b. μηδαμοῦ. **b**[1]. γρ. μηδαμόθεν. 11s. συμβάντος. 12. **a**. *ἑτέρωσε* : ἀλ-
λαχοῦ. **b**. *τρέπω* : κινῶ. 13. **a**. *ἐπανθεῖ* : ἐπιγίνεται. ἐπιφαίνεται. **b**.
κατά : ἐπάνω. 13s. *διαβάντα*. 14. **a**. *τὴν πατρῴαν* : τὴν πατρικήν. **b**.
ὁμωρόφιον : ἤγουν εἴσω τῆς οἰκίας. 15. *τοῖς εἰκόσι* : τοῖς πρέπουσι τῷ ἐπι-
σκόπῳ. 16. ἐν οὐδενί. 17. **a**. *δεδογμένα* : ἀρεστὰ ἐμοί. **b**. *ἀλλά* : ὅπερ
ποιῶ. 17s. *τὸ μὲν... τὸ δέ* : ἤγουν τὸ τιμᾶν αὐτὸν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ... τὸ τι-
μᾶν αὐτὸν ἐν τῇ οἰκίᾳ. 19. **a**. *καίτοι* : ὅμως δέ. **b**. *ἀπεβιασάμην* : ἐδυνά-
στευσα. 21. *αὐθεντίαν* : ἐξουσίαν. 21s. *ἀποστολικῆς διαδοχῆς* : ἤγουν τοῦ
πατριαρχικοῦ θρόνου. 23. *πυνθάνομαι* : ἐρωτῶ.

32. πατρῴαν C^{t}: οἰκείαν *He* 37 ἀποστολικῆς C^{t}: εὐαγγελικῆς *He*

329 **67(66).675**.25. ὁρισμὸς θεῖος. 26. α. *ἡγεῖσθαι* : δοκεῖν. **b**. *ἐκεῖνος* :
ἤγουν ὁ σός. 27. **a**. προσμονὴν *πένθους*. **a**[1]. πένθος καὶ θρῆνος διαφέρει.
πένθος γὰρ τὸ μελανειμονεῖν· θρῆνος δὲ ὁπόταν τὶς κλαίῃ. **b**. *παραιτησά-
μενος* : ἀφείς. 27s. *νοσοκομούμενον* : ἤγουν ἰατρευόμενον, ἐπιμελούμενον
κατὰ τὴν νόσον. 28s. *ἐκβιασάμενος* : βίᾳ ἀγαγών. 29. *διοδεύσας* : διαβάς. 5
30. **a**. *διετείχισεν* : διεχώρισεν. **b**. *γέγονα* : παρεγενόμην. 30s. Παλαι-
βίσκα Παλαιβίσκης, Ὕδραξ Ὕδρακος· εἰσὶ δὲ ὀνόματα τόπων. 32. **a**. *δι-
ψηρᾶς* : ἀπὸ τοῦ μὴ ἔχειν ὕδωρ. **b**. *μεθόρια* : τὰ μέσον τῶν ὁρίων. 33.
ἐκκλησιάσας : συναγαγών. 34. *τὰ μέν* : τῶν γραμμάτων. 34s. *τὰ δέ* : τὰ
ἕτερα γράμματα. 35. *διεξελθών* : εἰπών. 36. **a**. *εἰς ἀρχαιρεσίαν* : ⟨εἰς⟩ 10
ἐκλογὴν ἀρχῆς. **a**[1]. εἰς τὸ παρακινῆσαι αὐτοὺς ἐκλέξασθαι ἀρχιερέα. 37.
a. *προχωροίη* : δυνατὸν γένοιτο. **b**. ἔμπροσθεν *θέσθαι*. **c**. ἐπισκόπους. 38.
ἠδυνήθην *νικῆσαι*. 39. *ἀξιῶ* : παρακαλῶ. 40. *ἦν μοι βουλομένῳ* : ἀττικόν·
ἀντὶ τοῦ ἠβουλήθην. 41. προσέκρουσα. ἠναντιώθην τῷ δήμῳ. 41s. *φανε-
ρωτάτους* : ἐντιμωτάτους. 43. κρηπὶς τὸ ὑπόδημα καὶ τὸ θεμέλιον· ἐνταῦθα 15
δὲ τὴν κοινῶς λεγομένην ἀναβάθραν λέγει. 44. **a**. *ὠνίους* : ἠγορασμένον.
b. *συνωμότας* : ἤγουν ποιήσαντας ὅρκους ἐπὶ τῷ ἀγορασθῆναι. 45. *ἐκκυλι-*
329v *σθῆναι* : ἀποδιωχθῆναι. ἐκβληθῆναι. | 47. *καταστήσας* : εἰς τάξιν ἀγαγών.
48. *ὁδοῦ* : μεθόδου. 49. **a**. *ἐκεῖνον* : ἤγουν τὸν σόν. **b**. *σεμνὸν* ἀποδει-
κνύων. **c**. *πείθων* : ἐγὼ αὐτούς. 50. *ἀθετεῖται* : καταφρονεῖται. 51. *οἵ* : 20
ἤγουν ὁ δῆμος. **676**.1. **a**. ἐκάλεσαν. **a**[1]. ἐπικαλοῦμαι τὸν θεόν. 5.
δυσκόλως μεταχειριζόμενον. 6. *ἔρημον* : ἐστερημένον. 7s. *μικρόν* : παρά.
8. *ἐδέησε* : ἔλειψε. 9. ἐπικαλέσασθαι τὸ ὀνομάσαι· ἐκκαλέσασθαι τὸ εἰς
ἔλεον· προκαλέσασθαι τὸ εἰς πόλεμον· ⟨προσκαλέσαρθαι δὲ τὸ εἰς δικαστή-
ριον⟩. 11. *ἐκκλησίαν* : συνάθροισιν. 12. *παλαμναιοτάτας* : βαρυτάτας. 13. 25
διαφέρον : λυσιτελοῦν. συντελοῦν. 14s. εἰς τὸ καταφρονῆσαι. 15. ἤγουν ἡ
κεκυρωμένη ἡμέρα· ἤτοι ἡ τετάρτη. 17. **a**. *παμμιγής* : ὑπὸ πάντων μεμι-
γμένη. **b**. *ἐνηχεῖν* : ἦχον ἐμποιεῖν. **c**. ἀδιαχώριστος. 18. **a**. *κατασιγα-
ζόντων* : ⟨σιγὴν⟩ κελευόντων. **b**. ὥσπερ μοναχὸς καὶ ἱερομοναχός, οὕτως
καὶ κῆρυξ καὶ ἱεροκῆρυξ. 21. **a**. *ὁ μέν* : ⟨ὁ⟩ νέος. **b**. *πατέρα ποθεῖν* : τὸν 30
Παῦλον ἐπιζητεῖν. **c**. *ὁ δέ*[1] : ὁ δὲ γέρων ἔφη υἱὸν Παῦλον. **d**. *ὁ δέ*[2] :
ἧλιξ ἔφη Παῦλον. 25s. *ἐνορκισμός* : ἤγουν λόγος ἀποτείνων ὅρκον. 26.
παύσασθαι : ἐμέ. 27. *ἀναθέσθαι* : ἀναμεῖναι. ἀναβολὴν ποιήσασθαι. 29. **a**.
ψήφισμα : κρίσιν. **b**. *πρεσβευτὴν* : ἀποκρισιάριον. 30. **a**. παράκλησιν
ἐποιοῦντο πρὸς *ἐμέ*. **b**. συναγορεύω τὸ ῥῆμα· τὸ πρᾶγμα συνηγορία· τὸ 35
330 ὄνομα συνήγορος. | 34. *πάτριον* : ἀπὸ πατέρων. 35. τελούσας εἰς Ἐρυθράν·
ὑποτελεῖς οὔσας τῇ Ἐρυθρᾷ. 35s. *ἀποστασιάσαι* : ἤγουν χωρισθῆναι. 36.

7 Παλαιβίσκα... Ὕδραξ disposui : inv. ord. C 8 ὁρίων J : ὀρέων C 24 ex J ins. 27 post παμμιγὴς *He* ὑπὸ τοῦ λίαν ἐνηχεῖν ταῖς ἀκοαῖς C[t] 29 ex J ins.

ἀπὸ τοῦ Ὠρίωνος. 36s. *πορρωτέρω* : ἐκ μακροῦ χρόνου. 37. κατηγορού-
μενον· 'ἔσχεν αἰτίαν' ἀντὶ τοῦ 'κατηγορήθη'. 39. *ἄξιον* κρινόντων. 40. **a**.
*πολυ*τάραχον. **b**. ἐξέτεινε, πολὺν καιρὸν διεβίβαζε ζῶν. 41. *ἀνασχέσθαι* :
λέγεται τὰς ἐκκλησίας. 42. *προβαλέσθαι* : εἰς χειροτονίαν αὐτὸς ὁ Ὠρίων.
43. **a**. *οὗτος* : ὁ Σιδήριος. **b**. *ῥέκτης* : δραστήριος. 45. *οἷος* : τοιοῦτος 5
δηλονότι. 46. ἐπεκράτει. 47. **a**. ὑπὸ πλήθους. **b**. *περιῆσαν* : ἔτι ὑπῆρχον.
48. ἤγουν διὰ τῆς δεινότητος ἐργάζεται ἡ φρόνησις. 50. **a**. *ἐνθέσμως* : δι-
καίως. **b**. *μὲν οὖν* : μᾶλλον. 52. **a**. ἐνταῦθα. **b**. *σύνθημα* : σημεῖον.
677.1. *ἀνάρρησιν* : ἀναγόρευσιν. 2. *τά* : κατά. 6. **a**. *λόγῳ* : ᾧ εἶπον. **b**.
πρεσβυτέρου. **c**. *τοῦτον* : λέγεται. 7. *ἀποδεῖξαι* : λέγεται. 8. *ἐν κακοῖς* : 10
γρ. ἐν καιροῖς. 9. *παραβαίνεσθαι* : παροράσθαι. 11. **a**. μετ᾽ ὀλίγου. **b**.
δεῆσαν : χρείας γενομένης. **b**[1]. εἰκότως γενομένου· ἔστι δὲ ῥῆμα ἀπρόσωπον
τὸ 'δεῆσαν', χρόνου ἀορίστου πρώτου· ἔδει, δεῖ, δεῆσαν, ἐδέησε· πλέον οὐχ
330v εὑρίσκεται. 12. *τῆς ὀρθοδοξίας* : τοῦ χριστιανικοῦ μέρους. | 14. *ἐκεῖ* : εἰς
τὴν Πτολεμαΐδα. 15. *ἐπίτροπον* γενησόμενον· μέλλοντα ἐπιτηρήσειν. 16. 15
καταλύσας : ἀποθανών. 19s. *δόγματι* : θείῳ ὁρισμῷ. 22. *θρονισμόν* : χει-
ροτονίαν. 25. **a**. *πειθό*μενοι. **b**. *ἐκεῖθεν* : ἀπ᾽ αὐτοῦ. **c**. *πεῦσιν* : ἐρώτη-
σιν. 26. ⟨ἀντὶ τοῦ⟩ δόξαντος· ἀττικὸν ⟨δέ ἐστι⟩ τὸ λαμβάνειν εὐθεῖαν ἀντὶ
γενικῆς· δεῖ, προσήκει, δόξαν ῥήματα ἀπρόσωπα. 27. *θρονιστάς* : χειρο-
τονητάς. 29. γνωμικόν. 30. *ἀφελέσθαι* : στερῆσαι. 31. **a**. *κρατείτω* : κύριον 20
ἔστω. **b**. *δόξῃ* : ἀρεστὸν φαίνῃ. 32. **a**. *δόξαι* : ἀρεστὸν φανῆναι. **b**. *αὐ-
τοῖς* : τῷ λαῷ τῆς ἐπισκοπῆς. 33. **a**. *προΐσχονται* : προβάλλονται. **b**. *δο-
κεῖν* : ἀρέσκειν. 36. *ἀνταίρουσι* : ἐναντιοῦνται. μάχονται. 39. *τῆς* : ἕνεκα.
42. **a**. *ἐξομαλίσαι* : γρ. ἐξομιλῆσαι. **b**. ὡς δημαγωγὸς διοικῆσαι. **c**. *πλῆ-
θος* : τοῦ λαοῦ. 45. *κἀκεῖ* : ἐν τῷ ἄστει. 47. **a**. διῴκησα. ἔπραξα. **b**. *διέ-* 25
τριψα : διεβίβασα. 48. **a**. *τύπον* : τάξιν. **b**. *εὕρατο* : ἐδέξατο. **c**. ὁποίαν
κατάστασιν ἐδέξατο παρ᾽ ἐμοῦ. 49. **a**. *τὸν αὐτόν* : ἕνα τόπον. **b**. *εὖ τε...
εἰπεῖν* : ἤγουν ἐπαινέσαι· κακῶς εἰπεῖν, ἤγουν ψέξαι· 50. **a**. *αὐτοῖς* : ὁμοίοις.
331 **b**. *ἑκάτερα* : ὁ ἔπαινος καὶ ὁ ψόγος. | 52. *στάσις* : μάχη. ἔρις. 53. *φύοιτο* :
στάσις. 54s. *καταπεμφθέντι* : ἀπὸ σοῦ. **678**.1. **a**. *διαιτᾶν* : διοικεῖν. **b**. 30
ἠνεσχόμην : ὑπέμεινα. 2. *ἀμφισβητήσει* : ἀμφιβολίᾳ. διαστάσει. 3. *μετεω-
ρότατον* : τὸ εἰς ὕψος ἐπηρμένον· τὸ ἐπανεστηκός. 4. **a**. *ἐρυμνότατον* : ὀχυ-
ρώτατον. **b**. *κατασείσαντος* : σεισμὸν ἐπαγαγόντος. 5. *ἐρείπιον* : καταβε-
βλημένον. 6. *ὀλίγοις* : μέρεσι. 8. *ἐκτειχισθῆναι* : ἀνακαινισθῆναι. 8s. **a**.
ἐπανελθεῖν εἰς τὴν ἀρχαίαν τάξιν. **b**. *ἀρχαίαν* : προτέραν. 9. *αὐτό* : τὸ 35
χωρίον. 9s. *τοῖς κεκτημένοις* : τοῖς ἔχουσι. 12. ἤγουν περὶ οὗ εἶχον τὴν
μάχην. 12s. **a**. ἐν αἰτίᾳ ποιοῦμαι τὸν δεῖνα, ἤγουν μέμφομαι. **a**[1]. ἤγουν
ἐμέμφετο. 13. **a**. *Ἐρυθρίτην* : τὸν Διόσκορον. **b**. *Δαρδανίτης* : ὁ Παῦλος.

7 δικαίως ad ἐκθέσμως [t] perperam refert C[Σ] 18 ex J ins.

16. οὕτω τοῦ 'Ερυθρίτου. 18s. ἤγουν *ἀντιλογηθῆναι*. 19. *προκατε-*
σχήκει : ἤγουν πρότερον ἐκτήσατο τὴν ἐκκλησίαν. 20. γρ. παλαιότερον. 22.
μαλακώτερον : ἐνδεδομένως. 23. **a**. ταχείως. **b**. *ὥσπερ* : καθάπερ δηλονότι.
24. **a**. *ἕωλον* : μάταιον. **b**. *ἐπιδρομῇ* : ἐφόδῳ. 26. *τὰ ἀναγκαῖα* : τὰ ὀφει-
λόμενα· τὰ ἅπερ ὀφείλει ἄνθρωπος χριστιανὸς εὔξασθαι. 27. φάραγξ ὁ διε- 5
σχισμένος καὶ διερρωγὸς τόπος. 28. **a**. δημόσιος εἶναι. **b**. *ἐν οἷς* : ἐν τοῖς
ὄρεσι καὶ τοῖς φάραγξι. 29. *προνομεύσωσιν* : σκυλεύσωσιν. 30. *ὅσαι* : ἤγουν
πολλαί. 30s. οὕτω δοκεῖ κατὰ τοὺς καιροὺς τῶν ἐξ 'Αρείου ἀθέων. 32.
a. *ἴδιαι* ἐκκλησίαι. **b**. *κἀκεῖνο* : τὸ ἀποδιωχθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἐκκλησιῶν
331v καὶ εὔχεσθαι ἐν οἰκίαις. 33. *ἐκεῖνοι* : οἱ 'Αρειανοί. | **34**. **a**. *τῆς καθιδρύσεως* : 10
τῆς καθιερώσεως τῶν λόφων. **b**. *παραδιδόντων* : ἀνθρώπων. 35s. *λαμ-*
πρῶς : διαδήλως. 37. *ὃ δὲ κτλ.* : διὰ τὸ δικαίωμα κεῖται ἡ μετοχή. 38s.
a. *εἰσφρήσας* : μετὰ φθορᾶς εἰσαγαγών. **a**[1]. εἰσκομίσας. 40. **a**. *γάρ* : δέ.
b. *παριτητέον* : δυνατὸν παριέναι. 41. *τέχνη* : μηχανή. 42. ἰδιο*ποιήσασθαι*.
κτήσασθαι ἑαυτῷ. 43. **a**. *πέρα* : ἐπέκεινα. **b**. ἄξιον ἀγανακτῆσαι. 44s. 15
ὑπὲρ τοῦ εἶναι τὰ δίκαια ἐν τῇ πολιτείᾳ. 46, 47. τὸ μέν... τὸ δέ. 46. *καὶ*
νόμος : γρ. καινός, ἤγουν νέος. 47s. *κρίνοιτο* : διαχωρίζοιτο. 48. *τράπεζα* :
τὴν ἱερὰν λέγει. 49. *ἐφόδου* : ἐπιθέσεως. 50. **a**. *διέγνωστο* : κρίσις, διά-
γνωσις ἐγένετο. **b**. ἡ 'παρὰ' ἐπὶ ἐλλείψεως. 52s. *ἀκροώμενοι* : οἱ ἐπίσκο-
ποι. 54. **a**. *δεισιδαιμονίαν* : τὸν φόβον τὸν παρὰ τὸ πρέπον. **a**[1]. ἀθεΐα ἡ 20
ἀντονομαστικὴ τὸ μὴ ὀνομάζειν θεούς· καὶ ἀθεΐα αἱρετικὴ τὸ ὀνομάζειν
τοὺς μὴ πρέποντας θεούς· καὶ ἀθεΐα ἡ δεισιδαιμονία, ἤγουν τὸ μὴ σέβεσθαι
προσηκόντως. **b**. *διαστέλλειν* : διαχωρίζειν. **679**.1. *ἔστιν* : ἡ δεισιδαιμο-
νία. 2. *περικειμένη* : ἐνδεδυμένη. 3. *ἐφώρασεν* : ἐπένθησεν. 4. *οὔκουν* :
οὐδαμῶς. 4s. *οὔκουν ἐπῄει μοι* : οὐκ ἐλογιζόμην. 5. *πεφρικέναι* : διὰ φό- 25
βον ἔχειν· φοβεῖσθαι. 6. ἤγουν ἐξ *ἀνάγκης*. 6s. ταῖς ἐπὶ ταῖς τελέταις,
ἤγουν τοῖς μυστηρίοις, ἀγομέναις. 7. **a**. *ὁλκαῖς* : ἑλκύσεσι. **a**[1]. ὥσπερ
ἕλκει ἡ μαγνῆτις τὸν σίδηρον. τὸ ῥῆμα ἕλκω, τὸ πρᾶγμα ὁλκή. 8. ἔχει φύ-
σιν ⟨παθεῖν⟩. 10s. τὸ θεῖον ἁπλοῦν, ἀπερίεργον, φρόνιμον· ὀργή, θυμὸς
καὶ ἔρως ὀλέθρια. 11. *δύσερι* : κακὴν φιλονεικίαν ἄγον. 12. **a**. *παραγίνεται* : 30
ἐπιφοιτᾷ. **b**. *ὧν* : τοῦ θυμοῦ καὶ τῆς ὀργῆς. 13. **a**. *προενῳνηκός* : προ-
κατοικοῦν. **b**. *ἐξοικίζεται* : ὑποχωρεῖ. 14. **a**. *εἶχον* : διετιθέμην. **b**. *ἀπο-*
φανούμενος : μέλλων ἀποδείξειν. **c**. ὅ : ὁ Παῦλος. 15. **a**. *ἐξηλέγχετο* :
332 ἀπεφαίνετο, ἐφανεροῦτο μετὰ ἐλέγχου. **b**. *αὐτήν* : τὴν μετάθεσιν. | 16.
τούτου : ἤγουν τῆς ὑποσχέσεως. 17. **a**. *ἀσμένως* : μετὰ προθυμίας. **b**. 35
ἀπεδίδρασκον : ἀπέφευγον. 18. *ἐκεῖνον* : τὸν Παῦλον. 19. **a**. *ἐκβιβάζειν* :
τὸν Παῦλον. **a**[1]. ἀποδιώκειν. **b**. *ἠνάγκαζον* : ἐγὼ τοὺς ἐπισκόπους. **c**.

---

13 εἰσφορήσας *He* 20 αὐτοματιστικὴ C : ex J corr. 29 ex J ins. 31s. προ-
κατοικὸς C : ex J corr.

28 - 4 - 1961

ἀνατιθεμένου : ἀναβαλλομένου. 20. *διατρίβοντος* : βραδύνοντος. 21. **a**.
παρεγενόμην : ἐγώ. **b**. *ἐδέησεν* : χρεία ἐγένετο. **c**. *ἐπιβαλεῖν* : ἐπαγα-
γεῖν. σκέψασθαι. ἐπιθεῖναι. 22. *ἐπιδιαγνῶναι* : μετὰ τὸ θεάσασθαι. 24.
περιοικίδος : ἐκ τῆς χώρας τῆς οὔσης πέριξ. 25. **a**. *ἐφ'* : ἐνώπιον. **b**. *κἀ-*
μοῦ : τοῦ Συνεσίου. 26. **a**. τοῦ ἐπισκόπου Δαρδάνων. **b**. *ἀποτεμνόμενοι* : 5
ἀποκόπτοντες. 29. *ἐγκειμένου* : ἐπιμόνως παρακαλοῦντος. 33. **a**. *εἴδει* :
τρόπῳ. **b**. *κωμῳδίαν* : ὕβριν. **c**. κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ. 33s. *ἀνασεσυρμένην* :
ἐπὶ γέλωτι πεποιημένην καὶ διασυρμῷ. 34. **a**. *πλημμελῆ* : πάθος ἔχουσαν.
b. *ἀφ' ἧς* : ἐπιστολῆς ἀνασεσυρμένης. 35. **a**. *κακῶς ἀγορεύσαντι* : ἤγουν
ὑβρίσαντι. **b**. *ἀγορεύσαντι* : εἰπόντι. 36. *τούτου* : τοῦ μὴ ποιῆσαι τὸ κα- 10
κόν. 39. *ἐρύθημα* : αἰδώς. 40. *παρόντος* : γεγονότος. 41. **a**. *ἰσχυροτέ-*
ραν : δυνατωτέραν. **b**. *ἀπέφηνε* : ἀπέδειξε. 42. ἐξομολογήσασθαι. εἰπεῖν.
43. *αἰσχράν* : τὴν ἀσχήμονα οὖσαν. 44. *αὐθαιρέτοις* : αὐτοπροαιρέτοις. 45.
συνδιατιθεμένους : ἤγουν συμπάσχοντας. 47. **a**. *τέως* : πρὸ ὀλίγου. **b**. *δια-*
φιλοτιμούμενον : ἐναντιούμενον. διαμαχόμενον. 47s. εἰς ταπείνωσιν ἐμπε- 15
σόντα· ἥττονα γεγονότα. 48s. **a**. ὑπὸ τῆς γνώμης. **a**[1]. γνώμη σημαίνει
γ'· τὴν προαίρεσιν, τὴν ἀπόφασιν καὶ τὴν γνῶσιν. 49. *γέγονεν* : ἀποκατέ-
στη τὸ πρᾶγμα. 50. *βούλοιτο* : θέλοι ὁ Παῦλος. 51s. *αἱρέσεσιν* : προκρίσε-
332v σιν. 53. *ἠνέσχετο* : ὑπέμεινε. 54. *καί*[1] : ἀλλά. | **680**.1. **a**. *ἐπιδαψιλευόμε-*
νος : πλουσίους πόρους παρέχων αὐτῷ. **b**. *αὐτῷ* : τῷ Παύλῳ. 2. **a**. πρόσ- 20
ληψις διαφέρει προλήψεως· πρόληψις μὲν λέγεται τὸ προληφθῆναι ψυχήν τι-
νος. **b**. χάριτα ποιήσαι⟨το⟩. **c**. ὅ : ὁ Παῦλος. 3. **a**. *ὤκνει* : ἀνεβάλλετο.
b. γρ. ὑπελθεῖν. 4. *αὐτοῖς* : ὁμοίοις. 4s. *ἀντικαταστῆναι* : ἀντὶ τοῦ Διο-
σκούρου γενέσθαι. 5. *πρός* : σύν. 6. ἐλαία τὸ δένδρον· ἐλάα ὁ καρπός· πυρ-
ρὸν τὸ κούκουτζον. 7. *τῷ* : Διοσκούρῳ. 8. **a**. μεγαλώτερον κτῆμα. **b**. 25
ἐλάττονος : κτήματος. **c**. *ἀμφοῖν* : τοῖς δυσίν, ἤγουν τῷ Παύλῳ καὶ τῷ Διο-
σκούρῳ. **d**. *εἴσω* : ἔνδον. 9. *οἷ* : νόμοι. 9s. περιεκτικωτάτην· συνέχου-
σαν. περικρατοῦσαν τὰς ἐντολάς. 10s. *ἀπεφήναντο* : διώρισαν. 11. ἄξιον
κρῖναι ἐμέ. 12. *τὰς συμβάσεις* : τὰς συμφωνίας. 13. α. διαλιμπάνειν καὶ
παραλιμπάνειν τὸ αὐτό· ἔστι δὲ διαλιπεῖν τὸ ἀπὸ τῆς βίβλου ἕνα λόγον ἀνα- 30
γινώσκειν, τὸν δὲ ἕτερον ἀπολιμπάνειν· ὅπερ καὶ ἐκ διαλειμμάτων λέγεται.
b. ἑάλω. ἐκρατήθη. 15. **a**. *ἔχει* : ἁρμόττει. **a**[1]. διάκειται. **b**. *πάντα* : κατά.
16s. *αἰτήσεσιν* : ἱκετείαις. 17. *ἐπεξελθεῖν* : διηγήσασθαι. 18s. παρὰ μι-
κρόν. 20. **a**. *ἀποβάντων* : γεγονότων. **b**. *μή* : οὐ. 21. *μοι* : ἔστιν. 21s.
ἁρμόττων τῷ τρόπῳ ἐμοῦ. 22. **a**. *θρόνον* : τὸν σόν. **b**. *αἰδοῦς* : ἕνεκα. 35
22s. *ὑπεράγαμαι* : θαυμάζω. 23. ἣν φιλῶ. 25. *συμπτώχους* : συμπένητας.
26. **a**. *ἐξ ἀπόρων* : ἐξ ὧν οὐκ ἔστι πόρον λαβεῖν τινα. **b**. *φόρους* : τέλη.

24s. cf. vulg. πυρήν, κουκούτσι 26 post περιγέγονε *He* κοινὸν ἀμφοῖν ἀγα-
θὸν ἡ φιλαδελφία C[t]

26s. *ἐκλέγων* : συνάγων. 27. *παριστάμενος* : βοηθὸς γενόμενος τοῖς ἀνθρώ-
ποις κατὰ τὸν ἁρμόζοντα καιρόν. 29. **a**. πῶς. **b**. μέλλω ἀκούσεσθαι.
32. **a**. *ὁμολογίᾳ* : συγκαταθέσει. **b**. *τὸν ἔλεγχον* : τὴν ἀπόδειξιν. τὴν κρί-
σιν. **c**. *ἔχει* : κρατεῖ. 33. *τὴν δίκην* : τὴν τιμωρίαν. 36. **a**. *τὴν αὐθεντίαν* :
τὴν ἐξουσίαν. **b**. *ἱερατικήν* : ἤγουν τὴν σήν. 37. **a**. *ἀνέπεμψα* : ἀνέθηκα. 5
b. *οὖν* : ὅμως. 38. **a**. *τὸ χρεών* : τὸ ἀποκείμενον. **b**. *ἡ κυρία* : τοῦ θανά-
333 του. | 40. **a**. *μεταδοῦναι* : ἤγουν τῶν θείων μυστηρίων μεταλαβεῖν. **b**.
μηδείς : εὔχομαι. 41. ὑπ' ἐμοῦ. 42. **a**. *τοῖς αὐτοῖς* : τοῖς ὁμοίοις. **b**. *ὑπό-
δικος* : ὑπεύθυνος. **b**^{1}. ἀφωρισμένος. **c**. *θεσπεσίας* : θείας. 44. **a**. *τὸ
σύνθημα* : τὴν κατάνευσιν. **b**. *πάντα* : κατά. **c**. ἤγουν ὑπαίτιός ἐστιν. 10
45. **a**. *προπετής* : ἀκρατής. ἕτοιμος πρὸς τὸ λοιδορῆσαι. **b**. *ἄνθρωπος* : ὁ
Ἰάσων. 46. *λεγόμενον* : παρὰ πάντων. 48. *ἐξέτισε* : ἀπέδωκε. 51. **a**.
ναυαγίας : ἀπωλείας τῆς νηός. **b**. ὠφέλειαν ἔχειν ἢ ἐσχηκέναι. 51s. *τὸ
συμβόλαιον* : τὴν συμφωνίαν. 52. ὤνιον πρᾶγμα τὸ ἀγοραζόμενον. 54.
καταθεῖτο : καταβάλλοι. **681**.3. ἄξιόν ἐστιν ἀναφορὰν ποιῆσαι. 5. *διώκου-* 15
σιν : ἤγουν κατηγοροῦσιν. 5s. *πάντως* : ὅμως δέ. 7. *λάβωσι δίκας* : ἤγουν
τιμωρήσωνται οἱ ἱερεῖς τοὺς ἱερεῖς. 8. *μνηστεύσωσιν* : προξενήσωσι. 8s.
ἐπάνω τῶν ἐμῶν ὤμων. 9s. *δέομαι* : σου. 10. **a**. πρόσταττε. **b**. *μηδενί* :
τῶν ἱερέων. 11s. *ἀπραγμονεστέροις* : ἁπλουστέροις. 15s. *τὸ μὲν... τὸ δέ* :
τὸ ἀδικεῖν... τὸ ἀδικεῖσθαι. 18. *ἀπεχθοίμην* : μισοίμην. 21s. μετὰ βοη- 20
θείας τοῦ θεοῦ. 26. **a**. *περινοστοῦσι* : περιέρχονται. **b**. *βακάντιβοι* : σχο-
333v λάζοντες· ἡ δὲ λέξις τῶν Λατίνων. 27. βάρβαρον λέξιν εἰπόντος. | 29. **a**.
ἐμφαντικώτερον : φανερώτερον. **b**. *παραστήσαιμι* : δηλώσαιμι. **c**. *οὗτοι* :
οἱ βακάντιβοι. 30. **a**. *ἀποδεδειγμένην* : φανεράν. **b**. *οἵ* : καὶ γάρ. 31s.
αὐθαίρετοι : ἀπὸ τῆς οἰκείας γνώμης. 32. **a**. *μετανάσται* : πάροικοι. **b**. 25
καρποῦνται : λαμβάνουσι. 33. **a**. ἐκεῖσε. **b**. *κερδαλεώτερον* : ἐπικερδέστε-
ρον. 34. *χρῆναι* : πρέπον εἶναι. 36. **a**. *ἐπελθόντες* : ἀπ-. **b**. *ἐκεῖ* : ἐκεῖνα.
37. **a**. *δέχεσθαι* : ἀνα-. **b**. *θυσιαστηρίῳ* : ἐν. 38. **a**. *ἀγελαίους* : χυδαίους
ὡς τοῦ δήμου ἀνθρώπους. **b**. ἐν αἷς κάθηνται οἱ *δήμιοι*. 39. *ἐμβάλωσι* :
παραγένωνται. ἔλθωσι. 40. *ἐπανέλθοιεν* : ἐπαναστρέφοιεν. 41. *μᾶλλον* : 30
πλέον. 43. ἄξιόν ἐστι προσφέρεσθαι. 45. *ἥκῃ* : ἔλθῃ. 48. **a**. *ἱερέως* γενο-
μένου. **a**^{1}. τὴν ἱερωσύνην λαβόντος. 49. *ἐξόν* : δυνατοῦ ὄντος. 50. *ἐπι-
χωριάζει* : διατρίβει παρ' ἡμῖν· διάγει. 51s. *ἐπεξελθών* : πάντα διηγησάμε-
νος. 53. *ἥκει* : ἦλθε. 54. **a**. ἤγουν ἐν ἀμφιβολίᾳ ὑπάρχων. **b**. *πότερον* :
ἆρα. **682**.1. *μακαρίας* : γρ. θαυμασίας. 4. *ἐπέταξα* : παρεκελευσάμην. 5. 35
a. ἤγουν εἰ οὐκ ἔτυχες. **b**. *ἔχοις* : δύναιο. 7. **a**. *τἀμοιβαῖα* : ἀντίγραφα.
b. κατὰ πάντα ἃ εἶπον. ὕστερον πάντων. **c**. μετὰ τὰς ὑποθέσεις ἃς ἔγραψα

---

13 ὠφελῆσθαι C^{tl} -εῖσθαι C^{tsl} 15 κατάθειτο C^{t} 21, 24 βακάντιβοι boni :
βασκ- $C^{t\Sigma}$ 27 εἶναι scripsi : ἐστὶ C 29 ἐμβάλλωσι C^{t} 36 τυγχάνεις C^{tl} -οις C^{tsl}

ζητῶ εὐχὴν ποιῆσαι ἕνεκεν ἐμοῦ. 9. **a**. *συνεργίας* : ἤγουν εὐχῆς. **b**. *αὐτός* :
334 ἐγώ. 11. **a**. *περιίσταται* : περιέρχεται. | **b**. τὴν ἀφορῶσαν εἰς κίνδυνον. τὴν
κινδύνου πρόξενον. 12. *ἀπότροφος* : ἔξω ὤν. 13. **a**. *ἠγμένος* : πεπαιδευ-
μένος. **b**. *ἡψάμην* : ἀπελαβόμην.
334v **68.682**.14. **a**. *ᾧ* : τῷ ἀνθρώπῳ τούτῳ. **b**. *στέλλεται* : πορεύεται. 5
15. *ὅσιον* : δίκαιον. 16. **a**. *νέας* : ἡλικίας δηλονότι. **b**. *ἀσκεῖ* : παιδεύε-
ται. 18. **a**. ἐγράψατό τις δίκην, ἤγουν κατηγόρησε. **b**. *γραφήν* : κατηγο-
335 ρίαν. **c**. *εἱμαρμένην* : τύχην. | 19. *φόνου* : γρ. μώμου.
69.682.21. **a**. *ἐντεύξῃ* : ἐπιτύχῃς. **a**^{1}. ἐντυγχάνω δοτικῇ. τὸ θέμα ἐν-
τυγχάνω· ὁ μέλλων ἐντεύξομαι ἐντεύξῃ. 24. **a**. *ἐπί* : εἰς. **b**. *ἐκεῖθεν* : 10
ἀπ' αὐτοῦ. 26. **a**. *ἀθρόον* : αἰφνίδιον. **b**. γρ. ἀθρόον καὶ τὰ τῆς χώρας.
27s. *τὸ μέχρις* : μέχρις. 29. *δεῖ* : χρεία ἐστίν. 30. **a**. *τῶν ἐθάδων* : τῶν
κατὰ συνήθειαν οὐσῶν. **b**. *δυσωπεῖν* : παρακαλεῖν· εἰς ἔλεον ἐπισπᾶσθαι.
c. *ὡς* : ὅτι. 31. *τὰ ἴδια...τὰ κοινά* : τὰ ἡμέτερα... τὰ τῆς πόλεως. 32s.
περιίσταται : περιγίνεται. 15
70.682.35. *ἥκει* : ἦλθε. 37. **a**. *ἐκεῖνο* : μέρος δηλονότι. **b**. κατὰ πολύ.
38. *πολλῶν* : πραγμάτων. 39. *ψυχαγωγίαν* : παραμυθίαν. 40s. χρήσιμον.
41. *πειρᾶσθαι τοῦ δαίμονος* : ἤγουν δυστυχεῖν. 42. *δή* : οὖν. 44. *ἀγωγί-
μων* : γρ. ἀγώγιμον.
71.683.1. *τοῦ* : ἕνεκα. 4. *τὸν φιλόσοφον* : ἤγουν σέ. 6. *τὸν σπινθῆρα* : 20
ἤγουν τὴν φιλοσοφίαν. 7. *μοχθηρᾶς* : ταραχώδους.
72.783.9. ψεύδομαι ἀμεταβάτως· καὶ ψεύδομαί σε μεταβατικῶς, ἀντὶ
τοῦ ψεύδομαι διά σε, ὥσπερ φεύγω σε ἀντὶ τοῦ φεύγω διά σε. 10. **a**.
πεῖραν λαβέτω. **b**. ἁμαρτίαν ἐποίησεν. 11. **a**. ἄτιμα πράγματα εἰργάσατο
335v εἰς τοὺς ἀνθρώπους. **b**. *οἷς* : ἁμαρτήμασι. 12. *αὐτῷ* : τῷ Ἀνδρονίκῳ. | 14. 25
a. *γνώμην* : κρίσιν. **b**. *τούτων* : τῶν γραμμάτων. 15. **a**. *ἱκετείαν* : μετά-
νοιαν. **b**. *προσποιησάμενος* : ὑποκρινάμενος. 16. **a**. *ἅπαντες* : οἱ ἐπίσκο-
ποι. **b**. ἄξιον ἔκρινον. **c**. *πλήν* : χωρίς. 17. *ἐδόκουν* : ἐνόμιζον. 18.
προσεδεχόμην : ἤλπιζον. 20. **a**. ὂν εἰκός. **b**. *ἀτολμότερον* : τὸ ʽαʼ καὶ ἐπί-
τασιν καὶ στέρησιν. 21. **a**. *προσκεκοφότα* : προσπταίσαντα. **b**. *μᾶλλον* : 30
τολμηρότερον. 22. **a**. διὰ τοῦτο αὐτός. **b**. *οἷος* : τοιοῦτος. 23. *ἦν* : ἐγώ.
24. *βουλευσάμενος* : ἐγώ. 25. *ἰταμόν* : ἤγουν ἀναίσχυντον. 25s. *ἀντισχεῖν* :
ἤγουν ἐναντιωθῆναι. 27. *ἡμμένον* : ἤγουν ἐμέ. 28. **a**. ἀλλὰ γάρ· ἀλλ' εἶξα
δεομένοις· ἰταμὸν γάρ. **b**. *εἶξα* : ὑπήκουσα. 29. **a**. *ἐπὶ ῥητοῖς* : ἐπὶ συμ-
φωνήμασι. **b**. διὰ τό. **c**. *μηκέτι* : εἰς τὸ ἑξῆς. **30**. **a**. *ἐφ' ᾧ* : διότι. **b**. 35
νοῦν : γνῶσιν. σύνεσιν. 31. **a**. ἤγουν προστάτην ποιήσεται. **b**. *ἔφην* : ἐγώ.
32. **a**. τῆς συμφωνίας ἧς ἔθου. **b**. εὐχὴν ποιησόμεθα. **b**^{1}. ὑπερεύχομαι

---

11 ἀθρόον $C^{tvρ}$: -οι *He* 29 sch. *20a* ad alium librum prob. spectat ubi,
ut est in J^{t}, ἦν ei. exst.

τοῦ δεῖνος καὶ ὑπερεύχομαι τῆς ἁμαρτίας τοῦ δεῖνος. 33. εὐχὴν ποιησόμεθα. 34. *δίκη* : τιμωρία. 34s. φανερωθήσεται δημοσίᾳ· λαληθήσεται εἰς ἅπαντας. 36. *ἔδοξε* : ἐκυρώθη. 38. **a**. *ἐπεδαψιλεύσατο* : πλείονα ὑπόθεσιν παρέσχε. **a[1]**. δαψίλειαν, πλουσιότητα παρέσχε. 39. *ἀποκηρύξεως* : ἀφορισμοῦ. 39s. μετὰ *ἀποτολμίας* ἐγένετο. 40. μετεχειρίζετο. 41. *ἀλῆται* : πλανῆται. 42. πτωχοὶ ὑπάρχουσι. 42s. *εὖ... γεγονότα* : ἤγουν εὐγενῆ ὄντα. 336 48. *ἀπεδίδοτο* : ἤγουν ἐπίπρασκε. | 49. τὴν *παρανόμως* ἀπολωλυῖαν. **684.1.** *οἷ* : ὅπου. 2. *παρ' οὕς* : νόμους· ἢ 'παρά' τὸ ἔξω. 4. *τούτων* : τῶν πραγμάτων. 5. *ἀπόχρη* : ἀρκετόν ἐστι. 6. δύναμιν σχῶμεν. 7. **a**. *τοῖς ἐναγέσι* : ἤγουν τοῖς μιαροῖς. **b**. *εὐαγέστατα* : παναγέστατα.

73.684.9. ἤγουν προσαναγγεῖλαι μετὰ κλαυθμοῦ· προσαποδύρασθαι. 10. *πολιτείαν* : -ίτην. 11. **a**. *ἀμφότερα* : τὰ δύο. **a[1]**. ἤγουν διὰ τὸ εἶναί σε φιλόσοφον καὶ ἥμερον. 14. **a**. *τέχνην* : μέθοδον. γνῶσιν. **b**. *ᾧ* : Ἀνθεμίῳ. **c**. *ὑπαρξάντων* : γενομένων. 16. **a**. *ὅπως* : ὅρα πῶς. **b**. *ἐπιβαλεῖς* : ἐπάξεις. 17. **a**. προσέχω τὸν νοῦν τοῖς γράμμασι. **b**. *πάνυ* : λίαν. **c**. *σφόδρα* : μάλιστα. 22. **a**. ἤγουν καταλύειν τοὺς νόμους. **a[1]**. ἤγουν ἐναντιοῦσθαι τοῖς νόμοις. 23. *ὧν* : τῶν Λιβύων. 23s. *τοῖς παραβαίνουσι* : τοῖς ἁμαρτάνουσι. 24. **a**. *τἀπιτίμια* : αἱ κολάσεις. **a[1]**. ἐπιτίμια αἱ ἐπὶ τοῖς πταίσματι τιμωρίαι. 24s. *τότε μᾶλλον* κτλ. : νῦν πλέον κολάζονται παρὰ τοῦ θεοῦ διὰ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν. 25. **a**. *ἐνεκυβίστησαν* : ἐταράχθησαν. ἐνωρχήσαντο. **b**. *ἄρδην* : ὁμοῦ. **b[1]**. τὸ ἄρδην ἀπὸ τοῦ αἴρω γίνεται, καὶ ἐπεὶ τὸ αἴρω δύο δηλοῖ, τὸ ὑψῶ καὶ τὸ ἀφανίζω, καὶ τὸ ἄρδην δύο δηλοῖ· ἐνίοτε μὲν τὸ μετεώρως καὶ κούφως, ἐνίοτε δὲ τὸ ἀφανιστικῶς. 25s. *ἀνῃρῆσθαι* : διαφθαρῆναι. 26. τὴν πλησίον τοῦ τόπου τῆς Κυρήνης. 27. *κατήνυσαν* : ἐτελείωσαν. εἰς τέλος ἤγαγον. 29. **a**. ταχέως. **b**. *κατειργάσθαι* : ἤγουν ἠφανίσθαι, ἐργασθῆναι. 30. τὸ *πάλαι* ῥηθέν. 30s. *χρησμὸν* ᾖσεν, εἶπεν· ἐπήγαγε διὰ χρησμοῦ. 34. *τὸ τεμάχιον* : τὸ κόμμα. 35. **a**. *ἀναβολήν* : ὑπέρθεσιν. **b**. *μηχανήσασθε* : διανοήσασθε. 37. **a**. *φύσις ἐστί* : τῷ ἀν- 336v θρώπῳ ἀποθνήσκειν. **b**. *καθάπαξ* : ἤγουν διόλου, παντελῶς. | **c**. *κωλύει* : τὸν θάνατον· ἤγουν ποιῆσαι ἐκεῖνον ἀθάνατον. 40. **a**. ἤγουν μὴ μᾶλλον μὲν οὖν. **b**. *κατασπευδέτω* : σπουδαζέτω. 41. **a**. *τῶν* : ἐπί. **b**. κατὰ τοὺς καιροὺς καθ' οὓς ἄρχει ὁ μέγας Ἀνθέμιος. 42. *ἀνῃρῆσθαι* : ἤγουν φθαρῆναι. 42s. **a**. *διοικήσεως* : τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ. **a[1]**. διοικεῖ ὁ Ἀνθέμιος πολλά· καὶ μὴ φθαρήτω ἐκ μέσης τῆς διοικήσεως ἡ Πεντάπολις. 43. **a**. *πρὸς αὐτόν* : πρὸς τὸν Ἀνθέμιον. **b**. ἔοικε ὅτι πρόσταγμα πεποιήκει ὁ Ἀνθέμιος ἐπὶ τῷ μηδένα πολίτην ἄρχειν τῆς ἑαυτοῦ πόλεως. 45. **a**. *πρόσφατον* : νεαρόν. **b**. *ἀνατείνεται* : ἤγουν ἀπειλεῖ. 46. **a**. *τοῖς μνηστεύουσι* : τοῖς προξενοῦσι. **b**. *τῆς ἐνεγκούσης* : τῆς πατρίδος. 47. **a**. *οὐ νεμεσᾷς* : οὐ μέμφῃ.

5 ἀλῆται C[t] : ἀλῶνται *He* 11 προσανακλαύσασθαι C[t] : -κλάεσθαι *He*

b. ἐνώπιον σοῦ. 47s. *διαρρηγνύναι* : καταλύειν. 50. τὸν ἔχοντα τὴν μάλιστα τὴν *ἡγεμονίαν*. 51. τοὺς *ὑπὸ* τοῦ Ἀνθεμίου *ἄρχοντας* γενομένους. **685**.1. **a**. *ἡ πρόνοια* : ἡ προμηθία. **b**. ᾗ : προνοίᾳ. 4. *τῶν ἐναλλομένων* : ἤγουν τῶν ἐμπεδόντων. 5. *παρ' οὕς* : ἤγουν ἐκτὸς τῶν νόμων. 6. *στήσατε* : κωλύσατε. 7. ἤγουν νομίμους. 9. *ὡς* : ὅτι. 10. *ἀντιπολιτευόμενος* : ἐναντιούμενος. 11. **a**. *τήν* : οὖσαν. **b**. *διαφοράν* : μάχην. **b[1]**. διένεξιν. 14. ἐξ ἄλλων κελευσθείς. 14s. *ὃς ἄν* : ὃς δ' ἄν. 15. **a**. *γράφηται* : κατηγορῇ. **b**. εἰ μή πως. 16. *ἑαλωκότων* : κρατηθέντων. 19. *ἐδίωκε* : κατηγόρει. 20. **a**. *ἀπείρητο* : ἤγουν ἀπηγόρευτο καὶ κεκωλυμένον ἦν. **b**. *ἐναγέσιν* : βεβήλοις. 22. **a**. *τὸν ἥλιον εἶδεν* : ἤγουν ἀπηλλάγη τῆς εἱρκτῆς. **b**. *ἐπὶ ῥη-* 337 *τοῖς* : ἐπὶ συμφωνήμασι. 22s. *ἐφ' ᾧ* : διό. 23. *ἔγραψεν* : κατηγόρησε. | 27. *ὠμότητι* : ἀπηνείᾳ. 30. *εἰσφοράν* : εἰσκομιδήν. 32. *παυσαμένων* : τῆς ἀρχῆς. 33. *ὑπέρ* : ἕνεκα. 35. **a**. *φύλακα* : νόμων. **b**. *ἄξιον* : ἤγουν δίκαιόν ἐστι. 36. **a**. *τῳ* : τινί. **b**. *δοκεῖ* : ἄξιον αἰδεῖσθαι. 38. *ἐπιγραφόμενα* : λεγόμενα. δηλοῦντα.

74.685.39. κατὰ τοὺς Ἀττικοὺς εἰργασμένον. 41. *τοῦτο* : τὸ ἐπαινεθῆναι. 43. *παίζειν* : αἰτιατικῇ.

75.685.44. τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Συνεσίου ἦν· ὅπερ ἰδιοποιήσατο ὁ Νίκανδρος εἴς τινα τῶν αὐτοῦ συγγενῶν. 47. *παρεποιήθη* : γρ. ἐποιήθη. παρεξεβλήθη. **686**.4. *προσεδρείας* : προσμονῆς. 5. **a**. *πλέον* : τῶν ἄλλων δηλονότι. **b**. *ταύτῃ* : οὕτως. διὰ ταῦτα.

76.686.9 *ἐδέησεν* : ἤγουν χρεία ὑπῆρξεν. 10. *αἱρέσεως* : ἐκλογῆς. 11. *μακρῷ* : ἤγουν γηραιῷ ὄντι. 12. *κοινωνόν* : συμμέτοχον. 13. *σκέμματος* : 337v ἤγουν τῆς αἱρέσεως τοῦ ἐπισκόπου. | 17-19. *προστεθέντων* κτλ. : ὅτι ἔκριναν καὶ δύο ἐπίσκοποι μετὰ τοῦ πλήθους, ἵνα ⟨ἤτοι⟩ γένηται ἐπίσκοπος ὁ Ἀντώνιος. 18. **a**. δύο. **a[1]**. δυεῖν. καὶ δύο καὶ δυοῖν καὶ δυσί. 19. συντεθραμμένος ἦν. 20. *ἀποδέδεικτο* : ἐφάνη. 23. *προσθείς* : προσαγαγών. 27. *μέντοι* : ὅμως δέ.

77.686.30. **a**. ὑπὸ τοῦ νόμου. **b**. *περιίσταται* : ὑποχωρεῖ. ἐναντιοῦται. 30s. *ἐπανελθόντες* : στραφέντες ἡμεῖς. 31. προπομπῆς. 31s. *κατελάβομεν* : εὕρομεν.

78.686.33. *λυσιτελέστερον* : ὠφελιμώτερον. 34. Οὐννιγάρδας : οὕτω καλουμένους. 35. προτιμοτέρους γενέσθαι. 36s. ἕνεκα συμμαχίας. 37. α. *ἀφίκοντο* : ἦλθον. **b**. *ἐκεῖνοι* : οἱ ἡμέτεροι. 38. *τῶν πολεμίων* : ἀπό. 39. **a**. *συνηνέχθησαν* : ἤγουν συνέκρουσαν, συνῆλθον. **b**. *οὗτοι* : οἱ Οὐννιγάρδαι. 41s. *παρέταξαντο* : ἐπολεμήσαντο. 42s. ἤγουν ἀνῄρηνται, ἤραντο, ἔλαβον. 44. *ἀπεληλακότες* : ἤγουν ἀποδιώξαντες. 47. **a**. *προπηδήσαντες* :

1s. μάλιστα C : μεγίστην fort. scrib. 12 ὠμότητι C[t] : σκληρότητι *He* 18 τοὐπίγραμμά σου C[t] : τ. μου *He* || ἰδιωποιήσατο C : ex J corr. 25 ex J ins.

ἔμπροσθεν. **b.** *ἐφ' ᾧ* : διό. **c.** *οὐκ ἐναλεῖται* : οὐκ ἐμπηδήσει. **687.**1. *ἀρι-*
338 *στέας* : ἤγουν τοὺς Οὐννιγάρδας. | 7. *καταλεγῆναι* : συναριθμηθῆναι. 8. *ἀχρεῖοι* : ἀφελεῖς. 9. *μήθ'* : γρ. μήτε. 11. *ἀνδράσιν* : ἀνδρείοις. 13. *οὗτοι* : οἱ Οὐννιγάρδαι. 14. **a.** ἤγουν μενέτωσαν. **b.** *ἄσυλοι* : ἤγουν ἀσάλευτοι. 16. **a.** *φιλανθρωπότατος* : γρ. θειότατος. **b.** *πόσον* : γρ. τόσον. 17. *ἐγένοντο* : αὐτοί. 18. *σαυτοῦ* : σοῖς. 20. *θεοῦ* : βοηθοῦντος. 21. *τούτοις* : τοῖς τεσσαράκοντα. 22. *οὐχ ἥκιστα* : μάλιστα. 23. *ἀρκέσειν* : οἶμαι. 23s. *διαπολεμηθῆναι* : ἐνεργηθῆναι. 24. ὑπὸ τοῦ βασιλέως. 25. **a.** *καταλόγων* : συναθροίσεων. **b.** *κατ' ἐνιαυτόν* : κατὰ χρόνον. 26. *δαπάνης* : ἐξόδου.

79.687.28. **a.** οὐδαμῶς. **b.** *χρήσιμος* : ἤγουν ἐπιτήδειος εἰς χρείαν. 30s. *ἀποφράς* : ἤγουν ἀποτρόπαιος. 31. *παλαμναίαν* : ἤγουν φονικήν. 34. *ἀράσσει* : ἤγουν κρούει. 35. *σχῆμα* : ἤγουν κατάστασιν. 37. ἤγουν μηχανησάμενος, ἐφευρών. 38. *τὸ νῦν* : ἤγουν κατὰ τὸ ἐνεστώς. 39. *συντελούν-*
338v *των* : τέλος διδόντων. | 45. *παλαιῷ* : κακῷ δηλονότι. 47. *ἕως* : ἤγουν ἐν ὅσῳ χρόνῳ. 49. ἤγουν ἄνευ τινῶν δακτύλων. **688.**1. *πάθει* : ὅπερ ἔχει πρὸς τὸ ζημιοῦν ἀνθρώπους. 2. *ἐπαινεῖσθαι* : γρ. ἐπαινεῖσθαι καὶ εὐτυχεῖν. 7. *ὑψηλόν* : ἀλαζόνα. 8. ἐν δούλου μοίρᾳ. 10. ἤγουν εἰσπράξας, ἀπαιτήσας. 11. παραπρεσβεύω τὸ ῥῆμα καὶ παραπρεσβεία ⟨τὸ πρᾶγμα⟩. 11s. *διώξεσθαι* : κατηγορήσειν. 12. **a.** *οὗτος* : ὁ Ζηνᾶς. **b.** *αὐτοῦ* : ἤγουν τοῦ Ἀνδρονίκου. 15. *τοῖς* : λόγοις. 16. *ἐπανατεινάμενος* : ἤγουν ἀπειλήσας. 23. κατὰ τοὺς καιρούς. 27. **a.** *πονηρίᾳ* : γρ. μοχθηρίᾳ. **a¹.** πονηρία φρόνησις μωρία· ἀλαζονεία ἀλήθεια εἰρωνεία. 27s. καὶ ὑπὸ τοῦ καθ' ἡμέραν
339 ἀπορρήγνυσθαι. | 39. ὅσον μὲν γάρ. 46. *ἀνασοβεῖ* : ἤγουν ἀναστέλλει. **689.**2. **a.** *πέπραγε* : ἤγουν διατέθειται. **b.** *πονήρως* : ἤγουν ταλαιπόρως. 5. *ἐκπάγλως* : ἤγουν λίαν. 7. **a.** *κρατερή* : ἤγουν ἰσχυρά. **b.** *ἕ* : αὐτόν.
339v 8. *τούτοις* : οἷς εἴπομεν δηλονότι. 9. *ἐδέησεν* : ἤγουν χρεία ὑπῆρξεν. | 10. *ἀπαλλάξειν* : ἤγουν διάξειν. 11. *ἄντικρυς* : ἤγουν κατὰ πρόσωπον. 12. αὐτὸν τόν. 14. *σωφρονῇ* : ἤγουν φρόνιμος ᾖ. 15. *καταδικάζουσαν* : ψῆφον δηλονότι. 17. κατὰ τά. 20. *παρόντι* : ἐμοὶ δηλονότι. 22. *συνέπεσεν* : ἤγουν συνέβη. 23. **a.** *ἐξήγαγον* : τοῦ βίου δηλονότι. **b.** *κρατηθείς* : ἤγουν νικηθείς. 24. **a.** *θῆλυς* : ἤγουν χαῦνος. **b.** *ταῦτα* : τοῦτο. 29. *ἐκκρούουσαι* : ἤγουν ἐκβάλλουσαι. 30. *λύπην* : ἐκκρούει δηλονότι. 31. *κυρίαν* : ἤγουν ἐκκυρωμένην, τεταγμένην. 32. ἤγουν ἱερεὺς ἐγενόμην. 35. *ὁντινοῦν* : ἤγουν πλέον τῶν πεφιλοσοφηκότων. 37. **a.** *αἰσθάνομαι* : ἤγουν νοῶ. **a¹.** αἰσθάνομαι τὸ νοῶ· καὶ συντάσσεται μετοχῇ, οἷον· 'αἰσθάνομαι ἔξω τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ μέτρου φερόμενος'· αἰσθάνομαι καὶ τὸ αἴσθησιν
340 λαμβάνω, οἷον· 'αἰσθάνομαι τοῦ ψύχους'. | 43. *προσανακλάεσθαι* : μετὰ κλαυθμοῦ διηγεῖσθαι ἕκαστον τὰ ἑαυτοῦ. 45. **a.** γρ. οὐδ' ἐν ἀκαρεῖ. **a¹.** ἤγουν μικρόν. **690.**1. *κατηφείας* : ἤγουν σκυθρωπότητος. 5. *ἀποχρώντως* : ἤγουν ἀρκούντως. 8. *ἐξηρήσθων* : ἤγουν ἐκβεβλήσθωσαν.

80.690.11. *εἰσενεγκεῖν* : εἰσαγαγεῖν. 12. κάλλιον ὅτι ὁ ⟨Ἀμπέλιος⟩. 13. **a.** *λυσιτελούντων* : συμφερόντων. **b.** *ἀλλοτριωθείη* : ἤγουν ξένος γένοιτο· στερηθείη. 14. **a.** δι' ἅ. **b.** *ἀπῆρεν* : ἐξῆλθεν. 15. *ἐπανῆλθεν* : ἐπανεστράφη. 16. **a.** *ἀποδημεῖ* : ἀποχωρεῖ. **b.** *πῶς κτλ.* : ἔμελλον γινώσκειν τὸν ἄνθρωπον δηλονότι. **c.** ἤγουν περὶ τοῦ Νικαίου. 17. *ἀπηγγέλλετο* : ἐλέγετο. 18. **a.** *ἕτερος* : ἄλλος. **b.** *ἀντήτησεν* : ἀντεζήτησεν. 19. **a.** *ἤδη* : ἀπὸ τοῦ νῦν. **b.** ἤγουν *ἀπολύσαντος* τὸ σχοινίον· ἀφῆκε τὴν ναῦν. 22. **a.** *ὑπερόριον* : μακρὰν ὄντα, διάγοντα. **b.** *διαιτώμενον* : ἤγουν διατρίβοντα. 23. ἤγουν ἀντὶ τοῦ νικῆσαι καὶ λαβεῖν τὰ οἰκεῖα. | 24. *πλείω* : ἀγαθά. 25. ἐγκρατὴς ἐγένετο.

81.690.26. *ἀφελέσθαι* : ἤγουν ἀπ' ἐμοῦ λαβεῖν. 28. **a.** *εὖνιν* : μεμονωμένον, ἐστερημένον. **b.** *ἔθηκεν* : ἤγουν ἐποίησεν. 29. **a.** *προαιρεῖσθαι* : ἤγουν προτιμᾶν. **b.** *τίθεσθαι κτλ.* : ἤγουν ἐν τῇ μερίδι πίπτειν τῶν ἀδικουμένων. 32. *βουλοίμην ἄν* : ἤγουν βούλομαι μὲν ἄν. 33. **a.** *τοῦτο* : ἓν δηλονότι. **b.** *οἴχεται* : ἤγουν ἔφθαρται. 35. Μίλητος τόπος, καὶ οἱ ἐκ τούτου Μιλήσιοι. 41. *ἀριθμῶ* : ἤγουν τάττω. 43. πῶς.

82.691.2. *ἐμμελῆ* : τὸν ἔμμουσον. τὸν εὔτακτον.

83.691.11. ἤγουν παντὸς μᾶλλόν ἐστιν ἀληθὲς εἰπεῖν. 13s. ἀξιώτατον εἶναι τὸν γέροντα ἀπολαύειν τῆς σῆς συνουσίας.

341 **84(88).**

85(84).691.23. **a.** ἤγουν διὰ νόμον, τουτέστι συνήθειαν. **b.** ἤγουν διὰ χρείαν. **c.** *προσειπεῖν* : ἤγουν προσαγορεῦσαι.

86(85).691.27. *ἐπέθηκα* : ἤγουν ἐπέδωκα διακομίσαι. 29. *τότε* : ἤγουν κατὰ τὴν πρώτην ἐντυχίαν.

87(86).691.32. *ταμίας* : διοικητής. 34. ἴσα τοῖς υἱοῖς.

88(87).691.37. **a.** ἤγουν ἐαρινάς. **b.** *κομισάμενος* : ἤγουν λαβών. **692.**1. *φακέλλῳ* : ἤγουν τῷ δεσμῷ. 2. ἤγουν ἐπιγραφὴν ἔχουσα. 2s. ὡς οὐκ ὄντος ἀξίου. 3. ἑτέρᾳ ἐπιστολῇ. 5. *ἐπανέλθοις* : εἴθε.

89.692.9. *τέως* : μέχρι τινός. 10. *ἀνθυπενεχθέντος* : ἐξ ἐναντίας ἐπελ-
341v θόντος. | 16. πάντας.

90.692.20s. δι' ἅ. 21. **a.** *προήκατο* : ἤγουν ἀφῆκεν. **b.** ἤγουν μέχρι τοῦ ἀδικεῖσθαι. 22. *ὑπὲρ κατάραν ὡμίλησεν* : ὑπὲρ πᾶσαν εὐχὴν εὐδαιμόνησε. 23. *ὅτε* : ἐπειδή. 26. *στυγνοῦ* : ἤγουν ἀλγεινοῦ. 27. *τἄλλα* : κατά.

91.692.32. *ἀπραγμονεστέρας* : ἀνενοχλήτους. 34. *ἀσύντακτος* : ἀσυναρίθμητος. 36. **a.** *ἀποδεδειγμένον* : ἤγουν ὡρισμένον εἰς φανερόν. **b.** *αὐτόν* : ἤγουν ἐμέ. 37. *διηριθμημένοις* : ἤγουν ὡρισμένοις. 38. *συλλαχοῦσι* : ἤγουν συγκεκληρωμένοις. 44. *τἀμὰ καὶ σὰ παιδικά* : ἤγουν τὰ ἐρωτικά, τουτέστιν ὧν ἐρῶ καὶ ἐγὼ καὶ σύ.

92.

342 **93.693**.5. *παρ᾽* : ἐπέκεινα. 6. ἤγουν τῶν ἐπὶ τῷ χρόνῳ αὐτοῦ. 9. *παρῆλθεν* : ἤγουν παρεγένετο. 10. *εἰκός* : ἡσθῆναι δηλονότι. 12. *μνηστευσάσης* : προξενησάσης. 16. *δοκοῦντα* : ἤγουν ἀρέσκοντα. 17. Εὐόππιον. 20. *χρεών* : τὸ ὀφειλόμενον. 26. *ὧν* : συμφορῶν δηλονότι.

94.693.28. *ἔφθασα* : ἤγουν διήρκεσα. 29. **a**. *πυθόμενος* : μαθών. **b**. *διενοούμην* : διελογιζόμην. **c**. κατὰ τάχος. **c[1]**. καθόσον ἐστὶ δυνατὸν ποιῆσαι τοῦτο ταχέως. 31. **a**. *ὡς* : ὅτι. **b**. *ὁ στρατηγός* : ἤγουν σύ. **c**. *μετέωρα* : τὰ ὑψηλά. 32. **a**. κατέλαβε. **b**. *ἐφθάκεις* : ἤγουν προειλήφεις. **c**. *εὔραιο* : ἤγουν εἴθε εὔροις. 33. **a**. *προθυμίας* : ἕνεκα. **b**. *παρά* : ἀπό. 34. ἤγουν ἅπερ ἔπραξας. 35. **a**. *πευσόμενος* : ἤγουν ἐρωτήσων. **b**. *ἐν οἷς εἴης* : ἤγουν ὅπως ἔχεις. 38. ἤγουν οὐκ ἐλάχιστα, ἀλλὰ πλεῖστα δηλονότι. 39. ἐπὶ 342v ἑνί. 40. **a**. ἄξιον κρίνουσι. **b**. *συνήδεσθαι* : σὺν ἐμοὶ εὐφραίνεσθαι. | 41s. δίκαιόν ἐστιν ἐμοὶ γινώσκειν τὰ σά. 42. **a**. *προετρεψάμην* : παρεκίνησα. **b**. *ὡς ἐνῆν* : ὡς δυνατὸν ἦν. 43. **a**. *ἄλλως* : ἤγουν χωρὶς παραγγελίας. **b**. *αὐτῷ* : τῷ Ἰωάννῃ. 43s. *τιθῆται* : ἤγουν ἐν τῇ μερίδι κέηται τῆς ἐμῆς προτροπῆς. 44. **a**. *χεῖρα* : ἤγουν βοήθειαν. **b**. *ὅς* : ὁ ἀδελφός. 45. **a**. *ὑπουργήσει* : ὑπηρετήσει. **b**. *ἄριστον* : κάλλιστον. 46. *τῶν νεανίσκων* : ἤγουν τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ. 47. **a**. *ἔχουσι* : ἤγουν διάκεινται. **b**. *αἰδοῦς* : ἕνεκα. **694**.1. **a**. *κύριον* : ἤγουν βέβαιον, κεκυρωμένον. **b**. στρατευσαμένους. 2. *ἄσπασαι* : χαιρέτισον. 4. **a**. *ὤν* : ὅμως. **b**. *ἐθάρσησε* : ἀπετόλμησε. 5. *συνωρίδα* : ἤγουν τὴν δυάδα.

95.694.8. *εἴκειν* : ὑποτάσσεσθαι. 10. **a**. *φρονεῖς* : ὑπολαμβάνεις. **a[1]**. φρονῶ τὰ τῶν Ἑλλήνων, ἤγουν δοξάζω· καὶ φρονῶ τὸ νοῶ ὡς ἐνταῦθα· καὶ τὸ ἁπλῶς φρονῶ. 11. **a**. *ἀπέχομεν* : ἀπολαβόντες ἔχομεν. **a[1]**. ἀπολαμβάνομεν. 12. *τοῦ* : ἕνεκα. 14. **a**. *ἀντίδοσιν* : ἀντίχαριν. **b**. ἀρκετόν ἐστιν ἡμῖν. **c**. *ἀγνοεῖσθαι* : γινώσκεσθαι. 14s. **a**. ἤγουν τὸ μὴ ἀγνοεῖν σε τὴν μάχην ἣν μαχόμεθα ὑπέρ σου. **b**. *ἔνστασιν* : μάχην. ἀγῶνα. 15. **a**. προσκείμεθα. **a[1]**. ἔκκειμαί σοι, ἤγουν ἐπὶ τῇ ἐξουσίᾳ τῇ σῇ κεῖμαι. 16. **a**. *ὡς* : ὅτι. **b**. ἤγουν εὔχεται. 18. *γε* : γάρ. 21. **a**. *τἀναντία* : λέγει δηλονότι. **b**. *ἀνεγνωκέναι* : ἐκεῖνος. 22. *διαλέγοιτο* : ὁμιλοίη ὁ Ἰούλιος. 22s. *ἀνεπιτηδείους* : ἤγουν ἀνοικείους φιλίᾳ. 24. **a**. *ὁμόγνιον* : ἤγουν τὸν θεὸν τὸν ἔφορον τῆς ἀδελφικῆς ἑνώσεως. **a[1]**. ὁ Ζεὺς καλεῖται ἐπὶ συγγενείας ὁμόγνιος· ἐπὶ δὲ φιλίας φίλιος· ἐπὶ δὲ ἱκετείας ἱκέσιος. 25. **a**. *μετενόουν* : μετεμελούμην. **b**. *εὖ πεποιήκειν* : εὐεργέτησα. 26. τῇ πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἡμέρᾳ. 27. **a**. *ἀποσκευάσας* : ποιήσας παυθῆναι. **b**. *ἐδίωκεν* : κατηγό-343 ρει. | 29. **a**. ὑπὸ συχνῶν δοκιμασιῶν, ἤγουν προσβουλαῖς, τοῦ κατηγόρου δηλονότι. **b**. *ἀντέσχον* : ἠναντιώθην. **c**. *τοῦτο μὲν* : εἰ μὴ ἀντέσχον δηλονότι. 31. *προσιεμένου* : ἤγουν προσδεχομένου. 32. **a**. *ἀπονοίᾳ* : ἀγνοίᾳ. **b**. *προσποιουμένου* : ἤγουν ὑποκρινομένου. 36. **a**. παροιμία. **b**. *κακῶν... Ἰλιάς* : ἤγουν πλῆθος κακῶν. **c**. *περιέστη* : ἤγουν περικύκλωσεν. 37. ἤγουν

ἀποθανεῖν ἐφιεμένου. 38. *δίκην* : γρ. νίκην. 39. ἄξια ποιηθῆναι ἐμοί. 41. **a**. ἤγουν συναπολαυέτω. **b**. ἤγουν πάνυ ἐχθρὸς καὶ μεμισημένος. **c**. καταπολύ. 42. *ἔχει* : δοκεῖ. 42s. *πεποιηκέναι καλῶς* : ἤγουν εὐεργετῆσαι. 43. **a**. ἐξόν : δυνατοῦ ὄντος. **b**. ἡ 'παρά' τὸ ἔξω. 46. **a**. *αὐτός* : ὁ Ἰούλιος. **b**. διὰ τὰς λοιδορίας τὰς ἐμάς. 47. παθεῖν ὑπ᾽ ἐμοῦ κακόν. 50, 51. μέντοι *(bis)* : ὅμως δέ. **695**.2. κατὰ τί. 3. **a**. *ὁ ἀνήρ* : ὁ Ἰούλιος. **b**. *συντελεῖ* : ὠφελεῖ. 6. *ἀγορεύει* : ἤγουν λοιδορεῖ. 7. **a**. *ἀντικειμένως* : ἐναντίως. **b**. *ἔχειν* : ἤγουν διακεῖσθαι. 8. **a**. *παντοδαπήν* : ἤγουν παντοίου 343v τρόπου. **a[1]**. γρ. πᾶσαν. | 10. *τοιοῦτον* : εἰς ἀρετὴν ὄντα. 11. *πιστοῦται* : ἤγουν βεβαιοῖ. 13. *κρεῖττον* : κάλλιον. 14. *πρός* : παρά. 15. *κείσεται* : γενήσεται. 16. **a**. τοῦτο : ἤγουν τὸ λοιδορεῖσθαι. **b**. *προαιρέσεως* : ἕνεκα. **b[1]**. ἤγουν τῆς γνώμης αὐτοῦ. **c**. μέλλει δώσειν τιμωρίας. 17. **a**. *οὗ* : δώσει δίκας. **b**. *τυχόν* : ἴσως. **c**. *δυναίμην* : ἔχοιμι δύναμιν κολάσαι αὐτόν. **d**. *βουλοίμην* : προαιροίμην τιμωρῆσαι αὐτόν. 18. **a**. *βουλοίμην* : προαιροίμην. **b**. *δυναίμην* : τιμωρήσασθαι αὐτόν. 19. **a**. *οὕτως* : γρ. ὄντως. **b**. *ἀτυχής* : ὢν ἐγώ. 20. **a**. *ἀλᾶσθαι* : πλανᾶσθαι. **b**. *τὴν ἑαυτοῦ* : πόλιν, ἤγουν τὴν ἐμαυτοῦ. 20s. ἤγουν μὴ ἐλπίζων ἐπανελεύσεσθαι εἰς τὴν ἡμετέραν χώραν. 21. **a**. *καθόδου* : ἐπανόδου. ἐπανελεύσεως τινὸς πράγματος γενομένου. **b**. *ἐστρατοπεδευκότων* : κατοικούντων. 22. **a**. *ἐμοῖς* : πράγμασι. **b**. τοῖς ἐμοῖς τρόποις. **b[1]**. ὁρμητήριον ὁ τόπος ἐξ οὗ ὁρμᾶταί τις ἐχθρὸν ποιῆσαι κακόν. **c**. *κατά* : ἀπ᾽ ἐναντίας. 24. *ἐγγυῶμαι* : ὑπισχνοῦμαι. 24s. *μετελεύσεται* : τιμωρήσεται. 25. *αὐτόν* : ἡ Δίκη δηλονότι. 26. *πεπολιτεύμεθα* : διεπραξάμεθα. 27. **a**. ἤγουν ὑπ᾽ ἀλλήλων. **b**. *ἀπηχθήμεθα* : ἤγουν μεμισήμεθα. **b[1]**. ἀπεχθῶς διετέθημεν. **c**. *ὑπὲρ τῶν ἐμαυτοῦ* : ἀπεχθήμεθα. 28. **a**. *αὐτός* : ὁ Ἰούλιος. **b**. *ἔχοι* : δυνηθείη. 29. *βουλευτικόν* : τάγμα δηλονότι. 30. **a**. *θητικόν* : εἰς τάξιν μισθωτῶν. **a[1]**. ἀνδράποδα τὰ δοῦλα· θῆτες δὲ οἱ ἀπὸ τῆς οἰκείας προαιρέσεως λαβόντες μισθὸν καὶ τὴν ὑπηρεσίαν ποιοῦντες. **b**. *ἀντέχειν* : ἐναντιοῦσθαι. 31. **a**. *περί* : κατά. **b**. ἤγουν εἰς μάχην ἐκίνησαν. **b[1]**. ἐποίησεν ἡμᾶς μαχέσασθαι. 32. *ἐῶ* : ἀφίημι. 33. **a**. ὡς δυνατὸν γενέσθαι· δυνηθῆναι. **a[1]**. οὐχ ὡς δυνατόν ἐστι κινῆσαι. 34. *ἧς* : δίκης. 35. ἤγουν κρούοντες τὴν λύραν ψάλλομεν τὴν ᾠδήν. 36. **a**. λήθην ἐμποιοῦσα. **b**. πλησίον, ἐντὸς τοῦ ποδός. 37. **a**. *γαυρούμενον* : ἤγουν ἐπαιρόμενον. **b**. *ὑποκεκλιμένον* ποιεῖς. 38. ὑποκάτω τῆς πήχεως. 39. **a**. *ψηφίζεσθαι* : κρίσιν ποιεῖσθαι ὑπέρ τινων πραγμάτων. **b**. *ἔγραφον* : λόγους ἐποίουν. 40. **a**. *ὅ* : ὁ Ἰούλιος. **b**. *ἀντέλεγεν* : ἠναντιοῦτο. 41. *καίτοι* : ὅμως. 42. **a**. ἤγουν τοὺς διακειμένους ἀπὸ φύσεως εἰς στρατιωτικὴν τάξιν. **b**. *φύσει* : λίαν. **c**. *στρατιωτικῶς* : ἤγουν ἐπιτηδείως στρατεύειν.

---

1 ἄξιον C : ex J corr. 10 ante μοι κρεῖττον C[t] (nec, ut *He*, μεῖζον ante χαρίσαιτο 14) 20 οὗ C

43. **a**. *μεταδιδάσκουσι* : μεταλλάττουσι. **b**. *μετασκευάζουσιν* : ἤγουν μεταβάλλουσι. λέγεται δὲ κυρίως τὸ μετασκευάζεσθαι ἐπὶ ἐνδυμάτων. 44. **a**. *ἔγραφον* : ἤγουν προσήγαγον ψήφισμα εἰς τὸ μέσον. **b**. *τήν* : κατά. 45. **a**.
344 *στρατηγίαν* : τὴν ἀρχήν. **b**. ἤγουν ὁμοφωνήσαντες. | 46. *λυτήριον* : ἐλευθερίαν ἐπάγον. 46s. *ἐπανελθεῖν* : ἐπαναστραφῆναι. 48s. *τετάχθαι* : καταστῆναι. 49. *ἀντέλεγεν* : ἠναντιοῦτο. 49s. *ἄντικρυς* : φανερῶς. 50. *λυσιτελεῖ* : ὠφέλιμόν ἐστι. 52. **a**. *εἰρῆσθαι* : ὑπ' ἐμοῦ δηλονότι. **b**. ἤγουν κατάρατος. **696**.1. *μέντοι* : ὅμως δέ. 2. **a**. ἤγουν τεταγμένον ἐστί. **b**. *ἐμπεριεχό*μενον εἶναι. **c**. ὑπὸ τοῦ. 3-6. χρήσιμον ὅλον. 4. **a**. *συμφορᾶς* : τοῦ πάθους. **b**. *ἀντέχει* : ἐναντιοῦται. 5. **a**. *εὐσθενεῖ* : ἑδραιοῦται. **b**. *ἀπολλυμένῳ* : διαφθειρομένῳ. 5s. *συναπόλλυται* : τῷ ὅλῳ δηλονότι. 6. *τὸ παρόν* : τὸ νῦν καθεστώς. 7. **a**. *πολιτεύμασιν* : ταῖς πράξεσιν. **b**. *εἱμαρμένη* : κακή.

96.696.12. **a**. *πρεσβεύει* : ἤγουν τιμᾷ. **a**^{1}. διὰ τιμῆς ἄγει. 13. *ἐπενεγκόντος* : ἐπαγαγόντος τὸ πρᾶγμα ἐκεῖνο. 14. **a**. *ἐβούλετο* : ἠ-. **a**^{1}. ὁ θεός. **b**. *νομέα* : τὸν πάροχον. 15. **a**. *νεμηθέντος* : ἤγουν τοῦ δοθέντος, τουτέστι τοῦ βίου. **b**. *προστάτην* : βοηθόν. 16. **a**. *πρᾶγμα* : ἤγουν τὸ γενέσθαι με ἀρχιερέα. **b**. *ἀπόβασιν* : στέρησιν. χωρισμόν. 17. **a**. *αὐτήν* : τὴν φιλοσοφίαν. **b**. *ἐπανάβασιν* : ἐπάνοδον. 18. **a**. *συνεπεπτώκει* : ἤγουν συμβέβηκεν. **b**. ἤγουν *κοινὸν* ἐποίησα. 20. *συνάχθοιο* : ἤγουν συναλγοίης. 21. *ἐξετάσας* : ἐρευνήσας. 21s. *εἰσηγήσαιο* : ἤγουν εἰσενέγκοις. 22. **a**. *γνώ-*
344v *μην* : βουλήν. **b**. *δεήσει* : πρέπον ἔσεται. | 25. ἤγουν ἱερεὺς γενήσομαι. 27. *ἐγχωρῇ* : ἤγουν ἐνδέχηται. 28. *ἀγωγήν* : ἤγουν παίδευσιν. 29. *τήν* : τὴν ὁδὸν δηλονότι τὴν ἄγουσαν. 30. **a**. *οἰχήσομαι* : πορεύσομαι. **b**. *ἀπειπαμένῳ* : ἤγουν ἀποπεμψαμένῳ. **c**. ἀπαγορεύσαντι. 31. **a**. *ἀπογνωστέον* : ἄξιόν ἐστιν ἀπελπίσαι. **b**. *δεῖ* : ἀπόκειται.

97.

98.697.2. **a**. *περί* : εἰς. **b**. *οὐχί* : οἴει δηλονότι. 4. *διάθεσιν* : ἤγουν ἀγαπήν. 6. *ἐφ' οἷς* : ἐπειδή. 7. *ἐξηρτημένους* ἐποίησας ἡμᾶς. 8s. **a**. *τῶν χαμαὶ ἐρχομένων* : γηΐνων. **a**^{1}. ἤγουν τῶν ἀνθρώπων τῶν εὐτελῶν. 9. οὐ
345 δυνάμεθα διαγνῶναι τὴν ἀξίαν οὖσαν μεγάλην. | 13. **a**. *παιδός* : σοῦ. **b**. *αἰτιᾷ* : σύ. 14. *αὐτόν* : ἤγουν τὸν κόμητα. 14s. *ἐρρωμένος* : ἤγουν ὑγείαν ἔχων. 16s. *ἠργμένῳ* : ἤγουν ἀρχὴν πεποιηκότι, ποιησαμένῳ. 18. **a**. *ἀνεχόμενος* : ἤγουν διαρκῶν, ὑπομένων. **b**. *εἰς διασκευήν* : ἤγουν εἰς οἰκονομίαν καὶ συνθήκην. 19. *δοκιμάσῃ* : ἤγουν ἐκλέξηται, κρίνῃ. 20. **a**. *ἀνασφήλω* : ἤγουν κουφισθῶ τῆς νόσου· εἰς ὑγείαν ἐπανέλθω. **b**. *ἵεμαι* : πορεύσομαι.

99.697.21. **a**. *καινὸς... τρόπος* : ἤγουν ὁδὸς ξένη. **b**. *ἐπιτηδεύεται* : κατασκευάζεται. **c**. *παρ'* : ἀπ'. 22. *συστήσω* : μαρτυρήσω. 23. δίδωμι ἐγὼ τὴν ἐπιστολήν· ἐπιδίδωσι δὲ αὐτός. 24. *οὐ μικρόν* : ἀλλὰ μέγα. 25. *τοῖς*

9s. sch. *3-6* ad lineam script.

σοῖς παιδικοῖς : ἀντὶ τοῦ 'τῷ σῷ φίλῳ'. 26. **a**. *χαλεπήνῃς* : ἤγουν δυσχεράνῃς, βαρυνθῇς. **b**. *δέ* : ἀλλά. 27. **a**. *δοκιμάζω* : κρίνω. **b**. *τοῦτο* : ποίησον δηλονότι. 28. *ἐνθεώτατος* : κάλλιστος. 28s. γρ. καὶ τί δεῖταί τις ἄν. 30. **a**. *ἀπόντας* : τοὺς ὕστερον ἐσομένους· τοὺς μακρὰν ὄντας. **b**. ἤγουν τὰ μεγάλα ἔργα. 31. **a**. *κηρύκων* : ἀγγέλων. **b**. *ἀπορρεῖ* : ἀποχωρεῖ. 32. **a**. *ἀμπίσχεται* : ἐνδύεται. **b**. *παρ'* : κατ'. 33. *ἀνθήσαντα* : φανέντα. 34. **a**. *ταύτῃ* : ἤγουν οὕτως καὶ κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἢ διὰ τοῦτο. **b**. ἄξιον τιμηθῆναι. **c**. ὑφ' ὑμῶν. **d**. *ἀντί* : ἕνεκα. 35. **a**. ἄξιον σπουδασθῆναι. **b**. *αἰδοῖ* : εὐλαβείᾳ. 36. **a**. *ἱερούς* : γρ. -εῖς. **a**^{1}. ἤγουν τοὺς ὑπουργούς, ἤτοι τοὺς λογίους ἀνθρώπους. **b**. *περιέπειν* : ἐπιμέλειαν ἀξιοῦν. 37. **a**. *δευτέρους* : ἤγουν ἐλάττονας. **b**. *τίθεσθαι* : ἤγουν τάττειν. **c**. ἤγουν *τῶν ῥητόρων*. **d**. *τὰς θύρας* : [ἤγουν τοὺς ῥήτορας]. 38. *προσκείσθω* : προστεθείσθω. 39. *ἀγασθείς* : θαυμάσας. 40. **a**. *πάντα* : τὰ πράγματα. **b**. *οἷς* : πράγμασι. 41. **a**. *ἐρρωμένος* : ὑγιής. **b**. *διαβιῴης* : εἴθε ζή⟨σ⟩αις. **c**. *πάν-*
345v *των* : ἃ ἔχεις. 42. *προσαγορεύουσι* : προσφθέγγονται. | 43. *αὐτήν* : ὁμοίαν. 44. *μάλιστα* : προσαγορεύει. 45. *μάλιστα* : προσαγορεύω. 46. **a**. *αὐτός* : σύ. **b**. *δοκιμάσεις* : κρινεῖς. **c**. *μή* : μὴ δοῦναι.

100.697.47. ὁ θαυμαζόμενος ὑπὸ *πολλῶν λόγων* ἡμῖν, ἤγουν ὁ ἐπαινούμενος παρ' ἡμῖν. **698.1**. **a**. *δείξας* : ⟨γρ.⟩ ἔδειξα. **a**^{1}. ἔμελλον δείξειν. 3. **a**. *συντυχίαν* : συνέλευσιν. **b**. γνωριμίαν πρὸς ἀλλήλους. 4. *φιλοφρονήσασθε* : δεξιώσασθε. ἀγαπήσατε. 4s. πῶς ἐστι δυνατὸν ποιῆσαι ὑμᾶς ἐμέ τι ἀγαθόν. 5. *σχολή* : τὸ ἐλευθερίαν ἔχειν ἀπὸ τῶν πραγμάτων. 6. *πάμφορον* : ἔχουσαν πάντα καρπόν, πᾶν εἶδος. 7. **a**. *καρπώσομαι* : λήψομαι. **a**^{1}. ἀπολαύσω. 8. **a**. τοῦ συντεταγμένον εἶναι. **b**. *τῇ πολιτείᾳ* : τῇ τάξει. 9. *παρέσται* : παραγενήσεται. 10. **a**. *λειτουργίας* : ὑπηρεσίας. **b**. *ἀνειμένῳ* : ἐλευθερωθέντι. **b**^{1}. ἤγουν ἀπολελυμένῳ καὶ ἐλευθερωμένῳ. 10s. ἤγουν ὅσον τὸ ἐπὶ τῷ βασιλεῖ μέρος δηλονότι, ἤγουν τὸ ὅσον ἥκει ἐπὶ τὸν βασιλέα. 12s. ἤγουν ἀπολογούμενος σὺ τῷ βασιλεῖ, ὑπὲρ ἐμοῦ τρόπον τινὰ αὐτὸς ἀπολογοῦμαι· ὁ γὰρ φίλος ἄλλος αὐτός. 13. **a**. ὑπὲρ ἐμαυτοῦ, τοὐμοῦ. **b**. *δόξω* : φανήσομαι. **c**. *αὐτὸς* ἐργάζεσθαι, αὐτὸς δι' ἐμαυτοῦ ἐργάζεσθαι. 14s. *πρεσβεύει* : ἤγουν μεσιτεύει. 15s. *ἐπαινεσάντων* : ἤγουν ἀποδεξαμένων. 16. *ὡρίσατο* : ἔταξεν.

101.698.17. **a**. ἀπὸ τοῦ Φυκοῦντος, τόπου οὕτω καλουμένου. **b**. *ἐπίνειον* : ἤγουν λιμήν. 19. **a**. ἤγουν *ἐπιγραφὴν* ἔχουσαν. **b**. *ἡδέως* : μετὰ περιχαρείας. 20. **a**. *ἀγαμένως* : ἤγουν μετὰ θαύματος. **b**. ὀφειλόμενον ἦν. **c**. *διαθέσει* : εὐνοίᾳ. σχέσει. 21. *ψυχῆς* : τῆς σῆς. 22. **a**. *παρεσκεύασα* : ἤγουν

---

4 τοῖς ὕστερον ἐσομένοις, ut recte J, debuerat, ad τοῖς μετέπειτα 29 14 ex J ins. 19 secundum J collocavi, atque γρ. ins. : ad αὐτὸν refert C 28 ἀπολογουμένου σου J

ἡτοίμασα, εὐτρέπισα. **b**. *θέατρον* : πανήγυριν. **c**. ἤγουν ἐπὶ τοῦ τόπου
τῆς Λιβύης. 23. **a**. *παραγγείλας* : ἐπαγ-. **a**[1]. ἐπαγγέλλομαι τὸ ὑπισχνοῦμαι,
παθητικῶς· ἐπαγγέλλω δὲ ἐνεργετικῶς τὸ ζητῶ. **a**[2]. ἤγουν ἐντειλάμενος·
ἀφ' οὗ παράγγελμα. **b**. *ἀκροασομένους* : μετὰ σπουδῆς ἀκουσαμένους. **b**[1].
διαφέρει τοῦ ἀκούειν τὸ ἀκροᾶσθαι †τῶ†· τὸ μὲν ἀκροᾶσθαι τὴν σπουδὴν 5
τοῦ ἀκοῦσαι ἐμφαίνει, τὸ δὲ ἀκούειν τὴν αἴσθησιν μόνην τῆς ἀκοῆς. 24.
παρ' ἡμῖν : ἤγουν ἐν τῷ τόπῳ τῆς Κυρήνης. 25. **a**. *πολύς* : πολλοῦ λόγου
ἀξιούμενος. **b**. *δημιουργός* : ὁ ποιητής. **c**. *τῆς θεσπεσίας* : ἤγουν τῆς θείας.
26. **a**. *τοῦτο* : ὅπερ μέλλω ἐρεῖν. **b**. *ἄτοπον* : ἤγουν ἀνακόλουθον, ἀπρεπές.
c. *παρ'* ἐλπίδα. **d**. *ἀπήντησε* : ἤγουν ἀντέπεσε, συνήντησε. 27s. τινος σπου- 10
δαίου. 28. **a**. *αὐταῖς* : ταῖς Κυνηγετικαῖς. **b**. ἐνόντος. **c**. *σεσηρός κτλ.* :
τρόπον τινὰ εἰρωνικόν. 28s. γρ. παρασχέσθαι. 29. **a**. *ἠξίουν* : ἐκεῖνοι.
346 **a**[1]. πρὸς τὸ σημαίνεσθαι. | 30. **a**. *φαυλότατον* : τὸν εὐτελέστατον, τὸν μικρό-
τατον. **b**. ἤγουν εἰς τὸ εἰπεῖν. **c**. ἤγουν *προσενεγκεῖν*, γεννῆσαι. 32. *εἰρω-
νείας* : ἔξω. 33s. ἀγαπᾷς μάλιστα τοὺς ἀνθρώπους. 34. φιλῶν δωρεῖσθαι 15
ἐγκώμια τοῖς ἀνθρώποις. 34s. *καταγέλωτι* : ἐπὶ εἰρωνείᾳ. 35. ποιεῖσθαι.
36. γρ. γράφειν. 37. **a**. *ἐγχωρῇ* : ἤγουν ἐνδέχηται. **b**. *ἑστία* : ἤγουν τρέφε.
b[1]. γρ. ἑστιᾶν. 38. **a**. *ὡς* : ὅτι. **b**. ἡδύτερον. **c**. φύσιν ἔχοι γενέσθαι.
39. **a**. *κατισχημένοις* : κατεσχη-. **a**[1]. ἤγουν κεκρατημένοις. 40. **a**. *παραδεί-
γματος* : γρ. δείγματος. **b**. *συχνοῖς* : πολλοῖς. **c**. *δεῦρο* : ἐνθάδε. 41s. γρ. 20
ἄρχουσι. 44. **a**. *δανειστῶν* : γρ. δυνασ-. **b**. *διαφέρει* : ἤγουν προσήκει. **b**[1].
ἐπιθυμία ἔστι σοι. 45. **a**. τὴν φιλοσοφίαν ἐργαζόμεθα. **b**. *ὦ ἀγαθέ* : γρ.
ὦ 'γαθέ. **c**. *ἐρημίαν* : μόνωσιν. 46. *συνεργόν* : βοηθόν. 47. **a**. *ὅτου* : ἀν-
θρώπου δηλονότι. **b**. *ἐπὶ Λιβύης* : ἐπὶ τοῦ τόπου. **c**. *ἀφιέντος* : ἐκείνου.
47s. *φιλόσοφον* : θείαν. 48. τὰ ἴσα τῆς ἐμῆς φωνῆς φθεγγομένης. 49. πα- 25
ροιμία. 51s. *προκεῖσθαι* : προτεθειμένον εἶναι. **699**.1. *βάσανον* : κρίσιν.
3. *πάντως γε ὁ θεός* : γρ. ἀλλ' αὐτός γε πάντως ὁ θεός. 5. **a**. *ἀτενίζειν* :
γρ. ἐνατ-. **a**[1]. ὁρᾶν. **b**. *ὅν* : ἐμέ. **c**. *ἠπείρῳ* : γῆ. 6. *αὐτῶν* : τῶν ἀστέρων.
9. **a**. *οὖν* : δή. **b**. *ἀξιῶ* : παρακαλῶ. 9s. *εὐροούντων* : εὐτυχούντων. 10.
a. *τὰ ἔσω* : ἤγουν τὰ τῆς ψυχῆς. **b**. *εὐτυχίας* : πλούτου. 10s. ἤγουν τὸ 30
δὲ δοῦναι εὐτυχίαν καὶ εὐδαιμονίαν λαβεῖν· τὸ δοῦναί ἐστι χάλκεια, καὶ λα-
βεῖν χρύσεια. 11. **a**. *εὐδαιμονίαν* : ἤγουν κατάστασιν ἀρετῆς. **b**. εὐτυχία
ὅταν τὰ ἔξωθεν ἔχῃ τις εὐροοῦντα· εὐδαιμονία δὲ ἐπὶ τῶν τῆς ψυχῆς καλῶν.
346v **c**. *ἐστί* : ὅμοιον ἀλλάξασθαι. | 12. *καταγελώμενος* : ὑβριζόμενος. καταγέλα-
στος ὢν παρὰ πάντων. 12s. ἤγουν σπουδαζόντων περὶ ἀρχάς. 14. *δορυ-* 35
φορεῖσθαι : ὁδηγεῖσθαι. 15. **a**. *οὐκέτι* : οὐδαμῶς. **b**. *χωρούντων* : ἤγουν
δεχομένων. 15s. *ἐπιμελητήν* : ἐνεργητήν. 16. γρ. μηδέν. 17. *πέπραχας* :
ἤγουν εὐτύχησας. 18. **a**. *ἔσχον* : ἤγουν ἐκτησάμην. **b**. *ἔσχον ἐλπίδας* :

---

18 ἔχον C : ex J corr.

ἤγουν προσεδόκησα. 21. δυνατόν *ἐστι*. 23. *Κέρκωπα* : δοῦλον. 25. *συν-
τόνως* : ἰσχυρῶς. 25s. **a**. *ἀνεμέσητον* : ἤγουν ἄμεμπτον. **a**[1]. γρ. οὐ νεμε-
σητὸν δέ. 26. *ἐκπερινοστεῖν* : περιέρχεσθαι. 27. **a**. *βάρβαρον* : γῆν δηλο-
νότι. **b**. *θήρᾳ* : ἐξετάσει. 28. *αὐχμώσῃ* : καταξήρῳ οὔσῃ τῇ νῦν περιόδῳ
τοῦ χρόνου. 29. *ἧκε* : ἐλθέ. 30. **a**. *ἡμετέρων* : ἀνδρῶν. **b**. ἤγουν ἐπίσης 5
καὶ ὁμοίως. 35. *ἐπιθεῖναι* : δοῦναι. 36. **a**. *ἐνάρκησα* : ὤκνησα. συνεστά-
λην. **b**. *εὐθύνας* : ἐξετάσεις. **c**. *ὑπόσχω* : ἤγουν δῶ. 37. **a**. ἤγουν τοῖς *πάντα
χωροῦσι*, ἤτοι *δεχομένοις*. **b**. *ἀποσμιλεύουσι* : ἀποξύουσι. 37s. *οὐ μικρός* :
ἀλλὰ μέγας. 38. ἐν τῷ τόπῳ ἐν ᾧ συνάγονται οἱ Ἕλληνες. 42. *τοῦ πρε-
σβύτου* : ἤγουν τοῦ Μαρκιανοῦ. 42s. **a**. *καταμαστευούσης* : ἤγουν ἐρευνώ- 10
σης. **a**[1]. ἐπιζητούσης. 44s. *καὶ κτλ.* : κέλευε χαίρειν δηλονότι.

347 **102.699.47**. **a**. *τὴν* τροφήν. **b**. τροφὴ ἡ δι' ἄρτου, καὶ τροφὴ ἡ διὰ
λόγου, ἐξ οὗ καὶ τροφεῖς οἱ διδάσκαλοι. 48. **a**. *ἀπαντᾷ* : συνέρχεται, ἤγουν
συμβαίνει. **b**. *κατὰ λόγον* : κατὰ τάξιν, ἤγουν ἀναλογίαν. 49. **a**. *δή* : οὖν.
b. *ἀκληρίαν* : ἤγουν ἀτυχίαν. 50. **a**. *ὡς* : ὅτι. **b**. *συμμεταβαλεῖν* : συναλ- 15
λάξαι. 51. *ἀφίξεται* : μέλλει παραγενήσεσθαι. **700**.1. *πάνυ* : καταπολύ. 2.
a. *τυχόν* : ἤγουν ἴσως. **b**. *δή* : οὖν. 3. *συντέλεσον* : ἤγουν βοήθησον,
συγκρότησον. 4s. *τὸ δύνασθαι καὶ τοὺς δεομένους συνιστᾶν* : γρ. τὸ δύνα-
σθαι τοὺς δεομένους συνιστάναι. 5. *δέηται* : χρείαν ἔχῃ. 6. *προσοίσεις* :
τοῖς σοὶ φίλοις δηλονότι. 20

103.700.7. ἤγουν τὸν θεὸν τὸν ἐπὶ τῇ φιλίᾳ προσκαλούμενον. 8. **a**.
ἀπέσκωψα : ἐλοιδόρησα. **b**. *τὴν ἐνεγκοῦσαν* : ἤγουν τὴν πατρίδα. 9. *ἀνέ-
στιος* : ἤγουν ἐστερημένος κατοικίας. 10. *ἐξεδέξω* : ἤγουν ἐνόησας, ἐξελά-
βου. 11. *κατηγόρηκας* : εἶπας καθ' ἡμῶν. 14. **a**. *δεῖν* : πρέπον εἶναι.
b. *ἀνελέσθαι* : ἤγουν λαβεῖν. 15s. *εἶτα σύ μοι δοκεῖς εἰ δίκας ἀγορεύοις* 25
κτλ. : εἶτα σύ μοι δοκεῖς δίκας ἀγορεύων· οὕτω γὰρ πρὸς τὸ 'φιλοσοφῶν'.
νῦν δέ, τὸ 'εἰ' ἐποίησε τὸ ῥῆμα. 17. *πῶς τοῦτο* : ἤτοι πῶς σύ μοι δοκεῖς
δίκας ἀγορεύων οἴεσθαι μᾶλλον ἢ φιλοσοφῶν ὠφελιμώτερος ἔσεσθαι τῇ πα-
τρίδι; **b**. ἤγουν *τοῦ μὴ* μεταβεβλῆσθαι, ἤτοι ἀπὸ τῆς ἀγοραίου διατριβῆς
εἰς φιλοσοφίαν. 18. *αἴτιον* ἔκρινας. 19. *ἀπέσκωψα* : κατηγόρησα. 20. **a**. 30
προύργου : ἤτοι ἐξ ἀνάγκης. **b**. ὠφέλιμον πρᾶγμά τι ποιήσειν. **c**. *ποιή-
σειν* : ἤγουν συνοίσειν, συντελέσειν. **d**. ἤγουν *εἰς* τὸ ἀγαπᾶν τὴν πατρίδα
σου. 21. **a**. *προσεδρεύειν* : τὸ συνεῖναι. τὸ προσκαθῆσθαι. **b**. ἤγουν λέγω.
22. **a**. *ἱκανήν* : ἀρκετήν. **b**. μέλλει ἐλέγξειν. 24. *ἀκριβέστερον* : φανερώτε-
ρον. 26. **a**. παρέχει. **b**. γρ. ἐπὶ πάσης. 27. *ἰδιώτῃ τε καί* : καὶ ἰδιώτῃ 35
347v καί. | 28. **a**. *οὐ μήν* : ὅμως δέ. **b**. ἀρκετὴ ἀποφαίνει. **c**. *τί* : μέρος δη-
λονότι. **d**. *ἀγαθόν... ποιεῖν* : ἤγουν εὐεργετεῖν. 29. *ἔχει* : ἤγουν διάκειται,
τὸ πρᾶγμα δηλονότι. 30. *ἐπιτηδευμάτων* : μαθημάτων. 31. οἷον ἡ ψυχὴ
αὐτὴ ἥτις χρῆται τῷ ἀγαθῷ. 33. **a**. *ἔχειν* : γρ. ἔχει. **b**[1]. φέρουσι δηλο-
νότι. 30. *ἐπιτηδευμάτων* : μαθημάτων. 31. οἷον ἡ ψυχὴ αὐτὴ ἥτις χρῆται 40

τῷ ἀγαθῷ. 33. **a.** *ἔχειν* : γρ. ἔχει. **a**[1]. φέρουσι δηλονότι ἔχειν. 34. ὑπὸ
τῆς ἀνάγκης. 36. **a.** *ἐργάζῃ* : μεταχειρίζῃ. **b.** *παραχωρῶ.* **c.** *ταύτην* :
ἤγουν τὴν ἀγοραίαν. 37. *τὴν ὀρθὴν καὶ γενναίαν* : ἤγουν τὴν διαλεκτικήν.
38. *διαγράφειν* : καταλύειν 39. **a.** *τῶν* : ἀγαθῶν ἐκείνων δηλονότι. **b.** προ-
τιμοτέραν κρίνω. 40. **a.** *ταύτῃ* : ἤγουν οὕτως. **b.** *ἡμῶν* : τῶν φιλοσόφων.
c. ἀντὶ τοῦ οὐδὲν ἔσται πλέον δηλονότι. 41. **a.** *ὑποβληθεῖεν* : ὑποτεθεῖεν.
b. ἀρκετοὶ γινόμενοι. 42. *ὀργάνων* : ἤγουν ἀνθρώπων ὑποτακτικῶν. 43.
παρασκευάζον : εὐτρεπίζον. ἄγον τὴν ὕλην καὶ τὰ ὄργανα. 44. **a.** ἤγουν
κατ' *ἐκεῖνον* τὸν τρόπον. **b.** ἤγουν κατὰ τὸ ἐργάζεσθαι τὴν ῥητορικήν.
45. *παρέσεσθαι* : παρυπάρξειν. 46. **a.** *εἰκότως* : γρ. τί. **a**[1]. δοκεῖ τὸ ὀρ-
θόν· 'ἀρχὴν εἰκότως κατέγνωκας'. **b.** *κατέγνωκας* : ἐνόησας κατὰ τῆς φιλο-
σοφίας ἀτυχίαν. 47. *ἐπίσης* : ὁμοίως. 48. **a.** *ἀμφοῖν* : ταῖς δυσίν· ἤγουν
τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ῥητορικῇ. **b.** *τέως* : πρὸς τὸ παρόν. 49. *καθ' αὑτό* :
χωρὶς πράγματός τινος. 49s. *φιλοσοφίαν* : τήν. 50. *δεῖν* : πρέπον εἶναι.
51. **a.** *ὄνασθαι* : ὠφέλειαν λαβεῖν ἀπὸ σοῦ. **b.** *ἀναγκαιότερον* : χρησιμώτε-
ρον. **c.** *τὸ χεῖρον* : ἤγουν τὴν ῥητορικήν. **701.1. a.** *καθά* : ὡς. **b.** *ἔξεστιν* :
δυνατόν ἐστι. 3. **a.** *ἐξοχετεύουσι* : διώκουσι. ἐξελαύνουσι. **b.** ἀπολελειμ-
μένην εἶναι τὴν τύχην. 4. **a.** *οὔπω* : ἀκμήν. **b.** ἤγουν ἀκήκοα. 6. ἤγουν
ἐν τῇ τῶν ἀνθρώπων. 7. ἔχειν *ἰσχὺν* εἰς τὰ τῆς πολιτείας πράγματα. 8.
348 **a.** *ἔξεστιν* : ἄδειά ἐστιν. **b.** *λόγου* : οὗ εἴπομεν. | 10. *ἀπογινώσκειν* : ἀπη-
γορευμένην ἔχειν. 12. *οὐχ ἥκιστα* : οὐκ ἐλάχιστα, ἤγουν μάλιστα. 14. **a.**
αὐτούς : ἤγουν τοὺς φιλοσόφους. **b.** ἀνάγκη δὲ ἔχειν δηλονότι τὸ ἔλαττον
τοὺς φιλοσόφους. 17. *ἐπὶ τῆς* ῥητορικῆς. 17ss. ἔσκωψε ὁ Συνέσιος τὸν
Πυλαιμένην διότι οὐ μετήρχετο τὴν φιλοσοφίαν ἀλλὰ τὴν ῥητορικήν· ὁ δὲ
ἀπελογήσατο πρόφασιν ποιούμενος τὸ βοηθεῖν τῇ πατρίδι· καὶ ὁ Συνέσιος
μετέθηκε τὴν ἀπολογίαν τοῦ Πυλαιμένους ἣν ἐποιήσατο ὑπὲρ τῆς ῥητορικῆς
εἰς κατηγορίαν τοῦ Πυλαιμένους. 18s. *ἀπολογίαν* :̧ σοῦ. 19. ἤγουν *πρὸ* τού-
του τοῦ καιροῦ. 20s. διαβεβλημένος εἶναι. 25. τὰ τῶν συμφωνιῶν γράμ-
ματα λέγεται συμβόλαια. 29. **a.** *τύχης* : καλῆς δηλονότι. **b.** *αὐτήν* : τὴν
τύχην. 31. τὴν συντονωτέραν ἁρμονίαν δηλονότι. 32. ἤγουν μεταθεῖναι
τὴν τάξιν. 33. *ταύτῃ* : οὕτως. 34. **a.** τὰ οἰκεῖα πράττειν. **b.** *παραδιοι-
κεῖν* : παραδυναστεύειν. 35. **a.** *ἀσχημονεῖν* : τινας. **b.** γρ. ὠθίζεσθαι.
41. **a.** ταῖς δυσὶ μερίσι. **a**[1]. ἤγουν κεχωρισμένως ἑκατέραν.

348v **104.701.**47. *βάσανος* : ἐξέτασις. 48. *συχνούς* : πολλούς. 48s. *μετριω-
τέρους* : ταπεινωτέρους. 50. *σοβήσειν* : ἤγουν μετὰ ἐνθουσιασμοῦ πορεύε-
σθαι. 51. **a.** *ἐντενεῖν* : τὰς χεῖρας δηλονότι. **b.** *λάξ* : ἤγουν διὰ λακτισμοῦ.
c. *ἐναλεῖσθαι* : ἤγουν ἐμπηδήσειν. 51. *ἐπιεικεστέρων* : τῶν μετριωτέρων,
ἤγουν ταπεινοτέρων. 52. συνηγορήκει· τὸ θέμα συνηγορέω -ρῶ. **702.2.**

---

12 ἀμφοῖν post παραγενέσθαι C[t]: post ἐπίσης 47 *He*

στίχος ἰαμβικός. 3. τὸ 'ψηνιζέται' ἀντὶ τοῦ 'ἐπιβατεύεται' ἤτοι 'ἑταιρεῖ'
ἢ 'ἐρᾷ'. ἔστι δὲ τὸ ἑταιρεῖν τὸ παρέχειν ἑαυτόν τινα εἰς τὸ μιαίνεσθαι·
'ψηνιζέται' γοῦν μεταφορικῶς ἀπὸ τῶν κωνώπων τῶν ἐπὶ τοῖς ἀγρίοις
ὀλύνθοις ἐπικαθημένων· ψῆνες γάρ εἰσι κώνωπές τινες, οἳ τρόπον τινὰ ἐπι-
βατεύοντες τοῖς ἡμέροις ὀλύνθεις. 4. **a.** *προσηγγέλλοντο* : ἤγουν ἐμηνύοντο.
b. ἤγουν ἄξιον εἶναι ἀπαντῆσαι. 6. *πεδινήν* : πεδιάδα. 7. **a.** *βουλυτόν* :
βοῦς λύω. **a**[1]. ἤγουν παρὰ τὴν ἑσπέραν. 8. **a.** *συνθέμενοι* : ἤγουν συμφω-
νήσαντες. **b.** ἤγουν *εἰς τὴν* αὔριον. 10s. **a.** *κατεαγώς* : ἤγουν συντριβείς,
κλασθείς. **a**[1]. κατεαγώς ἐστι, δοκεῖ. 14. *τοῦ* : ἕνεκα. 17. *ἔδει* : ἤγουν χρεία
ἦν. 19s. *ἀπηλλάττετο* : ἤγουν ἀπήρχετο. 21. *τρεφομένων* : παρα-. 23.
ἤγουν ἅρπαγες. 24. *γυναικῶν* : ἅρπαγες δηλονότι. 25. *παρεσκεύαστο* :
ἤγουν εὐτρεπισμένους εἶχε. 26. *χαλεπόν* : ἤγουν δύσκολον. 27. **a.** πῶς
ἄν. **b.** ἤγουν ὑπὲρ τοὺς ὄντας. 29. *ἀντιπολιτεύσασθαι* : ἐναντιωθῆναι. 30.
349 *ἤδη* : ἡμέραν. 31. *κακουργούντων* : πολιορκούντων. | 32. *ὡς* : καθά. 35.
a. *κατεγέλα* : ἀλλά. **b.** *ἀνασχομένων* : τινῶν. 37, 38. *γάρ, παρ' ὅ, οὐδέ* :
ἔφη (*ter*). 40. *καταπλαγέντας* : ἤγουν φοβηθέντας. 43. *διαδοθῇ* : ἤγουν
πλατυνθῇ. 44. **a.** παραδυναστεύειν. παραδιοικεῖν. παραστρατηγεῖν. **b.**
ἀξιῶν : ὡς. 47. *πλαίσιον* : ἤγουν τὸ τετράγωνον. 49. ἤγουν *μαθηταὶ* ἐπε-
θύμουν γενέσθαι. 50. *ἐφόδου* : τῆς ἐπιδρομῆς τῶν πολεμίων. 53. *δρόμον* : γρ.
δρόμῳ. **703.1.** *δεῖν* : ἤγουν χρείαν εἶναι. 5. *δοκεῖ* : γρ. δοκεῖν. **b.** *προχειρό-
τατα* : ἤγουν ἑτοίμως πάνυ. 7. *ἐπεί* : γρ. ἐπειδή. 9. *διεσκευάζοντο* : εὐ-
τρεπίζοντο. 10. *ἄφιππα* : ἤγουν ἀνάρμοστα ἵπποις. 12. *τὸν ἀγῶνα* : ἤγουν
τὸ φυγεῖν. 13. **a.** παραγαγών. **b.** ψάλιον ὁ κρίκος τοῦ χαλινοῦ, ὃ ψέλιον
394v λέγεται κοινῶς. 15. *ἀφιείς* : ἤγουν ἐνδιδούς, ἀπολύων. | 16s. *οὐκ ἔστι* : γρ.
οὐκέτι. 19. **a.** *πρανῶν* : κατωφερῶν. **b.** *ὀρθίων* : ἀνωφερῶν. 20. *ῥύμῃ* :
ἤγουν ὁρμῇ. 21. *ἤρετο* : ἤγουν μετεωρίζετο. 22. *οὐδενί* : μέρει δηλονότι.
24. *πολλά* : λίαν. 25. *ὡς τὸ εἰκός* : ἤγουν κατὰ τὸ προσῆκον. 26. *ψευσθέν-
τες* : ἀποτυχόντες. 27. **a.** *δ'* : ὅμως. **b.** *ὡς* : οὕτως. **c.** *ἐπίοι* : ἐπέρχοιτο.
30. *ἔνθα* : ἤγουν ἐν ᾧ καιρῷ. 31s. γρ. πρῶτος πρὸς τὸ προ(αρα)δώσειν ἡμᾶς. 33.
παραταξάμενοι. 35. **a.** *ἐπεχειρεῖτο* : ἀρχὴν ἐλάμβανεν ὁ πόλεμος. **b.** *τήν* :
ὁδόν. 36. *ἐπὶ θάτερα* : ἤγουν ἐπὶ τὰ δεξιά. 38. *τοῦ* : ἕνεκα. 39. *μέντοι* :
δέ. 43. *ἐρυμνότατον* : ἤγουν ὀχυρότατον. 45. *ἐξήταζον* : συνέκρινον. 46.
a. *οἷς* : ἐφ' ἅ. ἐπειδή. **b.** ὑπὲρ πάντα. 50. *εἰσελθόντι* : τινί. 51. *δρα-
σμούς* : φυγάς.

350 **105.704.**2. *αὐτός* : ἠξίουν. 3. *ἀλλ'* : ὅμως. 4. *μικροῦ* : λείποντος δη-
λονότι. 7. *ὑποτείνει* : ὑποσημαίνει. ὑποδείκνυσι. 9. *ἀμπλακών* : ἤγουν
ἁμαρτών. 10. *καταμανθάνων* : ἤγουν κατανοῶν. 11. *ὡς* : ἔχειν οὕτως. 13.
a. *κινημάτων* : ἐνθυμημάτων. **b.** *ἔχω* : δύναμαι ὁμιλῆσαι. 18. **a.** *ὡς* :

---

1 Com. adesp. 12

πῶς. **b**. *ἔχει* : διάκειται. 19. **a**. *ἀράμενος* : ἤγουν βαστάσας. **b**. *ἐνεγκεῖν* :
ἤγουν διαγαγεῖν. 20. *δόξαι* : ἤγουν νομισθῆναι, ἐγώ. 21. *ἁμαρτάνειν* :
ἤγουν ἀποτυγχάνειν. 24. **a**. *προσέμενος* : ἤγουν προσδεξάμενος. **b**. *ἀμ-
φοῖν* : ἤγουν ἀμφοτέρων. 25. *ἐφικόμενος* : ἤγουν φθάσας, ἁψάμενος. 29.
350v τῷ ἀνακύπτειν ἐναντίον τὸ ἐγκύπτειν. 33. *ἀμείλικτον* : ἀνένδοτον. | 40s. 5
ἔνοχον εἶναι. 43. *κατακλύσαι* : ἤγουν καταβυθίσαι. 44. *μοῖραν τὴν θεῖαν* :
ἤγουν τὴν ἀρετήν. 45. *ἀπαγόντων* : ἤγουν ἀφελκόντων. 48. *ὁμιλεῖν* :
προσέχειν. 52. *α*. *ὅσης* : τοσαύτης δηλονότι. **b**. *τῷ* : διὰ τό. 53s. *ἐπιγε-
νόμενον* : ἤγουν προστεθέν. 54. *συμβάλλεται* : ἤγουν συντελεῖ, συγκροτεῖ.
705.1. *τά τε ἔνδον* : τὰ ἐν τῇ ψυχῇ. 2. *δέω* : ἤγουν λείπομαι. 4. **a**. τῷ 10
ἀποδύεσθαι ἐναντίον τὸ ἐνδύεσθαι· λέγεται δὲ τὸ ἀποδύεσθαι ἐπὶ τῶν γυμνου-
μένων ἁπλῶς, οἷον· 'ἀπεδύσατο τὴν λεοντῆν καὶ ἐνεδύσατο τὴν ἀλωπεκῆν'·
καὶ ἀπὸ τούτου ἐπὶ τῶν ἐπ' ἀγῶνι γυμνουμένων καὶ εἰς ἀγῶνα ὁρμησάντων,
εἶτα διὰ δειλίαν ἀποφυγόντων τὸν ἀγῶνα καὶ ἐνδυσαμένων. λέγεται τὸ ἀνα-
δύεσθαι καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνανεύειν ἀπὸ θαλάσσης· ᾧ ἐναντίον τὸ καταδύεσθαι, 15
οἷον· 'καταδύεταί τι εἰς τὸν βυθὸν καὶ ἀναδύεται ἐκ τοῦ βυθοῦ'. **a**[1]. τὸ ἀνα-
δύεσθαι δὲ λέγεται ἐπὶ τῶν ἀπεκδυσαμένων. 5. ἤγουν πολλῇ τῇ περιουσίᾳ.
6. **a**. *ἐκπλύνοντα* : καθαίροντα. **b**. *κἀκεῖνο* : τοῦτο. 8s. *οὐχ ἥκιστα* : ἤγουν
μάλιστα. 9. **a**. *τούτου* : ἤγουν τοῦ ἀναγνῶναι τὴν ἐπιστολήν. **b**. *τοῦ* :
351 ἕνεκα. 13. *ἁπάντων* : τῶν ἐμῶν. | 16. *μαρτύρομαι* : πάντας. 17. *καθάπαξ* : 20
παντελῶς. 18. *τὸ μέν* : τὸ λάθρᾳ συνεῖναι. 19. *τὸ δέ* : τὸ ἀλλοτριοῦσθαι
καθάπαξ. 21. **a**. *δή* : οὖν. **b**. *τοῦτο* : ὃ εἶπον. 24. **a**. *ᾑρῆσθαι* : ἤγουν
προκεκρίσθαι. **b**. ἤγουν οὐδαμῶς. 25. *δεῖ* : ἤγουν χρεία ἐστί. 27. *χαλε-
πόν* : δύσκολον. 30s. *ἀντιδιατάττεται* : ἐναντιοῦται. 36. *ἐπόπτης* : ἤγουν
θεατής. 37. τοῦ ψεύδους. 38. *πρὸς νοῦν* : γρ. Πλανούδης πρὸς δῆμον. 25
42. ἀτενίσαι. 43. *ἐνάργειαν* : ἤγουν τὴν καθαρότητα. 45. *οἴκοι* : ἤγουν ἐν
ἐμαυτῷ. 48. *δῆμον* : δῆμον γοῦν ἐνταῦθα οὐ τὴν συνάθροισιν τῶν ἀνθρώ-
πων λέγει, ἀλλ', ὡς οἶμαι, τὴν ἐκ συναθροίσεως ἀνθρώπων ἀποφαινομένην
γνῶσιν· οἶμαι δὲ καὶ 'νοῦν' κεῖσθαι ἐπὶ τῇ τοῦ δήμου προσηγορίᾳ· οὐδὲν
γὰρ ἀφελὲς καὶ ἐπισφαλές. 48s. κατὰ τὰς δόξας. 49. ἤτοι ταχέως ποιοίην 30
ἐμαυτὸν φανερόν. 50. οὕτω· δοκεῖ δήμῳ δὲ φιλοσοφία φῶς ἀλήθεια, ὄμμα
351v νοῦς. | 51. *ἀπόρρητον* : κεκρυμμένον. 53. πρᾶγμά ἐστι δηλονότι. **706.1.**
a. *προσποιεῖσθαι* : ὑποκρίνεσθαι. **b**. *ταῦτα (bis)* : διά. 8. *τριπηδέστατα* :
ὑπὸ σκωλήκων καταβεβρωμένα. 10s. *βαρεῖαν* : ἐμοί. 11. ἤγουν *ἐκπληροῦν*.
11s. *ἐπηλυγάσομαι* : ἤγουν ἐπικρύψω. 13. ἀρέσκω τινὶ ἀντὶ τοῦ 'ἀρεστὸς 35
αὐτῷ φαίνομαι'· ἀρέσκομαι δέ τινι ἀντὶ τοῦ ἀποδέχομαι αὐτόν, καὶ ἀπα-

21 ἓν δὴ C[t] ἓν *He* 25 τοῦ ψεύδεσθαι C[t] 27 δῆμον C[tl] δῆλον C[tsl] 31 φῶς ἀλήθεια ὄμμα νοῦς diagrammate quodam coniuncta exhib., litteris quibusdam, hoc ordine notata: β, δ, η, ιϛ

ρέσκομαι ἀντὶ τοῦ 'οὐκ ἀποδέχομαι'. 14. καταλείπει τίς τι ἀντὶ τοῦ
ἀφίησι, καὶ καταλείπεται ἀντὶ τοῦ ἀφίεται· ἐπιλείπει ἀντὶ τοῦ παρέρχε-
ται καὶ ἀναλοῦται, οἷον· 'ἐπιλείψει με ἡ ἡμέρα διηγούμενον' ἀντὶ τοῦ
'παρελεύσεται καὶ ἀναλωθήσεται' ·ἀπολείπεται ἐπὶ τῶν μετά τινος τρεχόν-
των καὶ ὑστερισάντων ἐν τῷ δρόμῳ· ὑπελείφθη δὲ ἀντὶ τοῦ ἀπέμεινε κοι- 5
νῶς. 16ss. οὕτω δοκεῖ Θεόφιλος σαφῶς πάντα τὰ κατ' ἐμέ, οὕτω βουλευ-
σάσθω περὶ ἐμοῦ. 19s. *διαγράφειν* : ἤγουν ὀβελίζειν. 20. *χώραν* : ἄδειαν.
21. **a**. ἄλλως ἔχω σου δηλονότι. **b**. ἤγουν ἅπας λογισμός. 25. *δεήσαντος*.
25s. *μετασκευάζεσθαι* : ἤγουν μετατάττεσθαι, μετατίθεσθαι. 27. **a**. *ἱερεῦ-
σιν* : ἐκεῖνος. **b**. τοῦτο : ἤγουν τὸ ἐγκρίνειν. 28. ἀπὸ μεταφορᾶς τοῦ *συν-* 10
θήματος τοῦ αἰρομένου ἐν τοῖς ἀγῶσιν. 29s. ἤγουν εἰ ἐπέταξε⟨ν ὁ⟩ βασι-
352 λεύς. | 32. **a**. *προσίεται* : ἤγουν προσδέχεται. **b**. *λειτουργεῖν* : γρ. λειτουρ-
γόν. 35. *παραδύεσθαι* : ἤγουν εἰσέρχεσθαι. 36. *δή* : λοιπόν. 37. *ἐκεῖνον* :
τὸν Θεόφιλον.

106.706.38. **a**. *ὑπέρ* : ἤγουν ἕνεκα. **b**. *σιλφίου* : αἰγυπτιακὸν βάλσα- 15
μον. 40. *ὡς* : ὅτι. 43. ὀνίνημι ἐνεστώς· ὠφέλουν παρατατικός· ὀνήσω
μέλλων· ὤνησα ἀόριστος. ὀνίναμαι ἐνεστὼς παθητικός· ὠνινάμην παρατατι-
κός· ὀνήσομαι μέλλων· ὠνάμην ἀόριστος, ἀφ' οὗ τὸ ὀναίμην. 46. *ἔχοις* :
δύναιο.

107.706.49. **a**. *ἐπεχόντων* : ἤγουν ἐπικρατούντων. **a**[1]. γρ. ἐπιόντων. 20
707.1. **a**. ἤγουν καθ' ἑκάστην ἡμέραν. **b**. *ἀθρόους* : ἤγουν ὁλοκλήρους.
2. *ὥστε* : οὕτως. 3. **a**. *λέξεις* : μὴ ποιεῖν ὅπλα. **b**. *οὐκ ἐξόν* : οὐ δυνατοῦ
ὄντος. 4. *εἴπερ* : ἐπειδή. 6. *γοῦν* : κἄν. 9. *σχῆμα* : ἤγουν τὴν τάξιν, τὴν
κατάστασιν.

108.707.15. **a**. *ἐρρωμενέστερον* : ῥωμαλεωτέρως. **b**. *ἐμβάλλειν* : ἤγουν 25
352v εἰσδύεσθαι. | 17. *κορύνας* : ἤγουν ῥόπαλα. 18. **a**. *ἐνίοις* : ἤγουν τισίν. **b**.
ἀφ' ἡμῶν. 19. **a**. *περί* : γρ. παρά. **b**. δι' ὧν. 20. *ἴσῳ* : μέρει δηλονότι.
21. *ὡς εἰκάσαι* : ἤγουν ὡς δυνατόν ἐστι. 22. ἤγουν ἐπὶ *τῆς* αὔριον ἡμέ-
ρας λέγει. 24. **a**. *ἁλῶναι* : ἤγουν κρατηθῆναι. **b**. *ἀγγέλλειν* : ἤγουν μη-
νύειν. 28. *ἀποσπάσαι* : ⟨ἐκβαλεῖν⟩ ἑαυτοὺς δηλονότι. 30. *τά* : ἀνήκοντα 30
δηλονότι. 31. *ὡς* : καθά.

109.707.37. **a**. *ἀφειμένων*. ἀπολελυμένων. **b**. *εἰς σοῦ* : τὸν οἶκον.
39. *προσήκοντες* : συγγενεῖς. 44. *δόξαν* : ὑπόληψιν. 47. *ἀντιλαμβανόμε-*
353 *νοι* : δραττόμενοι. | **708**.3. *θρυλουμένων* : θρυλλ-.

110.708.11. *κάλλιστον* : κατ' εἰρωνείαν. 13. τοῖς *πρότερον* πεπραγμέ- 35
νοις κατὰ τὸν βίον *αὐτοῦ*. 14. **a**. *ἐλλαμπρύνεσθαι* : κοσμεῖσθαι. **a**. *πράγμα-
σιν* : γρ. τάξεσι, πράξεσι. 15. *ἥκει* : ἦλθεν. 16. *γενναιωτάτων* : κατ' εἰρω-
νείαν. 18. *στρατηγοῦ* : ὕστερον. 19. **a**. *ἔλεγε* : ὁ Χειλᾶς. **a**[1]. ἔλεγεν

6 post πάντα εἰδέναι fort. inserendum 30 ex J ins. 32 εἰς σοῦ C[t] : ὡς σὲ *He*

ἐκεῖνα δηλονότι ἐν οἷς ἀπέλειπε τὸ θεῖον στρατόπεδον. 19s. *συγγενόμενος* :
ὁ Χειλᾶς. 21. *θεῖον* : κατὰ εἰρωνείαν. 22. *δέοι* : πρέποι. 25. **a**. *θαυμά-
σιος* : κατὰ εἰρωνείαν. **a**[1]. γρ. θαυμαστός. **b**. οὗτός ἐστι περὶ οὗ φησι·
'οὐ γὰρ οἶμαι τὸ ἀπὸ τοῦδε σοβήσειν διὰ τῆς ἀγορᾶς Ἰωάννην τὸν ἀλιτή-
ριον'. 26. **a**. παραμικρόν. **b**. *αὐτοῖς* : κακοῖς ἃ εἶχε. **c**. *ἐπιδιδούσης* : πρό- 5
τερον. 29. **a**. *τούτων* : τῶν ὤτων. **b**. *ἡ γνώμη* : τοῦ βασιλέως, ἀνεῖται τῇ
γνώμῃ δηλονότι. 30s. ὕβρις τοῦτο μεγάλη. 31. *τούτῳ* : τῷ Ἰωάννῃ.
353v 32. *ἀπὸ Γρατιανοῦ* : καταγόμενον. | 33. *εἰδεχθέστατον* : αἰσχρότατον. 34.
πρόκοιλος : ἤγουν ὁ προγάστωρ. 35s. *ἐπιδυναστεύσας* : μετ' ἐκεῖνον δυνα-
στεύσας. 36. *τοῦτον* : τὸν Ἀντίοχον. 38. **a**. *δικαιότατον* : ἤγουν τὸν 10
Χειλᾶν. **b**. *ἄρχοντα* : κατ' εἰρωνείαν. 39. **a**. *τοῦ μέν* : ἤγουν τοῦ Ἀντιό-
χου. **b**. *τῷ δέ* : ἤγουν τῷ Ἰωάννῃ.

111.708.44. *ἐκτείνει.*

112.708.46. *αὐτοῖς* : μέρεσι. **709**.2. οἰκεῖοι γινόμεθα ἀλλήλοις.

113.709.6. **a**. *λείᾳ* : ὑπὸ λείας. **a**[1]. γρ. λείαν. 7. **a**. *περιποιήσωνται* : 15
κτήσωνται. **b**. *τοῦ* : ἕνεκα. **c**. *προέσθαι* : ἤγουν ἀπολῦσαι. 8s. ἤγουν
χώρᾳ, ἱεροῖς, νόμοις, κτήμασι. 10. **a**. *ἀφειδήσομεν* : ἤγουν καταφρονήσω-
μεν. **b**. περιποιησόμεθα. **b**[1]. περιέχομαι ὑπό τινος ἀντὶ τοῦ περιλαμβά-
νομαι· καὶ περιέχομαί τινος ἀντὶ τοῦ περιλαμβάνω αὐτὸ καὶ περιέπω. 11.
a. ψυχὴ ἐνταῦθα ἡ ζωή. **b**. *δόξομεν* : φανούμεθα. 12. **a**. *ἰτητέον* : ἤγουν 20
ἄξιόν ἐστιν ἰέναι. **b**. κατ' αὐτῶν. **c**. *ὡς ἔχω* : ὡς δύναμαι. 14. ἤγουν
ἐχέτωσαν, διακείσθωσαν οἱ Ῥωμαῖοι. 15. **a**. παροιμία. **b**. *ἀλλ'* : ἀλλὰ
γάρ. 16. *ἀνατίθεται* : ἤγουν αἴρει, βαστάζει. 17. ἤγουν καθόλου· κατὰ
τὴν ἀκολουθίαν τοῦ 'ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ' καὶ τοῦ 'ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον' λέγεται
καὶ 'ὡς ἐπίπαν'. 17. *τοιούτοις* : τοῖς πολέμοις. 18. *ζῶντας* : ἐκείνους δη- 25
354 λονότι. 19. *τούτων* : εἷς δηλονότι. 20. **a**. ὁ μέλλων τεθνήξεσθαι. | **b**. *πε-
ριέσομαι* : ἤγουν νικήσω. 21. **a**. *ἄνωθεν* : ἤγουν ἀπ' ἀρχῆς. **b**. ἤγουν
ἔπεμψαν Λακεδαιμόνιοι πρὸς Λεωνίδαν ἕνεκα τῶν ταγμάτων. 22. ἤγουν
μαχέσθωσαν.

114.709.25. **a**. *εἰ ῥιγοῖς* : εἰ ῥίγος ἔχῃ. **a**[1]. τὸν κοινῶς συνεριγασμέ- 30
νον. **b**. ἤγουν *πονηρὸν* καὶ μοχθηρὸν ἐποίησας. 28. **a**. *ῥᾴονι* : ἤγουν ὑγιεῖ.
a[1]. ἐρράϊσεν ἤγουν ἐλαφρώθη καὶ ὑγίανε καὶ ῥᾴων ἐγένετο, ἤγουν ὑγιὴς ἐγέ-
νετο. 30. ἤγουν καθόλου. 31. ἤγουν ἐπάνω τῆς ψάμμου. 32. *διατριβήν* :
ἤγουν διάχυσιν καὶ ἐλευθερίαν. 33. **a**. τρέπω τινά· τρέπομαι δὲ ἐγώ, οὐχ
ὑπό τινος. **b**. *ἐνθαδί* : οὕτω φησὶ καὶ Θεόκριτος. 35. ἤγουν ὅλον δρυμῶνα. 35
39. **a**. *ἄνθη* : γρ. θάμνοι. **b**. *τὰ μέν* : ἄνθη. 40. *χυμοί* : ἤγουν ποιότητες.
40s. ὃ ἀνατέθειται ταῖς Νύμφαις.

---

4 Syn. ep. 104. 701. 49s., ubi quidem de alio, nec de hoc, Ioanne, agi
videtur. 26 τεθνήξεσθαι scripsi : -ομαι C

115.709.44s. *αὔχημα* ἔχοντι.

116(117).710.3. *αὐτοῖς* : τοῖς ἐκ φιλονεικίας κλάδοις. 6 *ἔχειν* : διάκει-
354v σθαι. | 10. νοούμενόν ἐστι ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος. 11. **a**. *προκατάρξασθαι* :
τῆς μάχης. **b**. *θεῷ* : ἤγουν τῷ Ἀπόλλωνι. 12. *πρεσβύτερον* : γεραιότερον. 14.
a. *πρεσβύτης* : ἤγουν γέρων. **b**. *χρῷ* : τῷ σώματι. 15s. *περιίσταται* : πε- 5
ριέρχεται. 17. *τοῦτον* : ἁμαρτόντα. 18. *τοῦτο* : ἤγουν τὸ ἐκδοῦναι.
354v **117(116)**.

118.710.28. *ἐξανέψιος* : ἤγουν ἐξάδελφος. 31. ἤγουν μεγάλην· δι' ἣν
ἄν τις *φιλοτιμήσαιτο* ὥστε λαβεῖν αὐτήν. 34. ἐνδεῖκται οἱ λεγόμενοι ὑποδεῖ-
κται. 38. *ἀνδρός* : ἤγουν τοῦ ἐμοῦ ἐξανεψίου. 40s. ἤγουν εὐτυχῆ γενέσθαι. 10
41. *τοῖς φθάσασι* : τοῖς προλαβοῦσι. 42. *προτρέψεται* : ἤγουν τὸ ἐνευτυχη-
θῆναι τὴν πεῖραν τοῖς φθάσασιν.

355 **119.711**.3. *δέεται* : χρείαν ἔχει. 9. *ἔργον* : παρανάλωμα. 10. *ὅν* :
ἤγουν τὸν αὐτανέψιον ἐμοῦ.

120.711.13. *Ἀσκληπιάδαι* : οἱ ἰατροί. 15

121.711.19. *διαφεῖναι* : ἤγουν ἀπολῦσαι. 20. *ἐκ τοῦ σπηλαίου* : λέγων.
21. ἤγουν παρὼν εἴην. 23. ἤγουν *ἀντιστῆναι μὴ χαυνωθῆναι*. 26. *φαί-
νεται* : ἤγουν ὁ θυρεός. 27. *κατεργασάμενος* : ἤγουν μαλάξας. 29. **a**.
ἴυγξι : ἤγουν ταῖς ἑλκτικαῖς δυνάμεσι. **b**. *ἀγώγιμον* : ἤγουν ἐπιτήδειον
ἀχθῆναι. 30. **a**. *ἀκκιῇ* : ἤγουν προσποιήσῃ. **a**[1]. ἀκκίζομαι τὸ κοινῶς κανα- 20
κίζομαι. 32. *γράσος* : ἤγουν ἡ ὀσμή. 33. *τῆς* : ἐπί. 33s. *εὐτεθήσας* : ἤγουν
εὐτάκτως θείς. 34. *ἐκκορήσειας* : ἤγουν κοσμήσειας. 36. **a**. *παρασκευά-
σαιο* : ἤγουν εὐτρεπίσειας. **b**. *κιττοῦ* : ἀπό. 37. **a**. *παιδικά* : ἤγουν τὴν
355v ἐρωμένην. | **b**. *διατρίβεις* : ἤγουν βραδύνεις. **b**[1]. διατρίβειν τὸ κοινῶς πα-
ραδιαβιβάζειν καὶ διατριβὴ ὁ παραδιαβιβασμός. 39. ποιὰ λέξις λέγεται δὲ 25
ἐπὶ τοῦ γέλωτος τῶν ἀνδρῶν ; τὸ καγχάζειν· ἐπὶ δὲ τῶν γυναικῶν τὸ κιχλί-
ζειν. 41. *ὅ* : καθ'. 43. *δριμύτατον* : ἤγουν δραστηριώτατον. 44. *ἐγκατα-
τετριμμένον* : ἤγουν γεγυμνασμένον. 45. *ἐνθένδε* : ἤγουν ἀπὸ τῶν ἐνταῦθα.
49. *δίκη* : ἤ. **712**.1. *ὑπερσχεῖν* : περιγενέσθαι. 3. *καταρρηγνύς* : ἤγουν
καταβάλλων. 4. ἤγουν ἐπὶ τῇ ἐξουσίᾳ τῶν ἱερέων. 8. *ἐπευθόμεθα* : ἤγουν 30
ἠκούομεν. 9s. *εὔχεσθαι* : ὡς ἱερέα. 10. **a**. *πράττειν* : ὡς βασιλέα. **b**. πῶς.
11. *παραγένοιτο* : τὰ κοινὰ ἀγαθὰ δηλονότι. 12. *γένος* : γρ. ἔθνος. 13.
διῳκίσθησαν : ἤγουν ἐχωρίσθησαν. 14. ἤγουν ἐτάχθησαν. 14s. **a**. *ἐπὶ τοῖς
πράγμασι* : ἐπὶ ταῖς πράξεσι. **a**[1]. γρ. ἐν τοῖς π. 16. **a**. *ἀπαγορεύει* : ἤγουν
κεκωλυμένον ἔχει. **b**. *ἀποκτιννύναι* : ἤγουν κολάζειν τοὺς κακοὺς καὶ φο- 35
νεύειν. 17. **a**. *αὐτοῖς* : ἤγουν ἡμῖν. **b**. *ἐπιτρέψειεν* : ἤγουν ἄδειαν δοίη.
18. 'χεῖρα ὀρέγειν' ἀντὶ τοῦ βοηθεῖν· λέγεται δὲ ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν κειμέ-
νων, ὅταν ἐκτείνας τις τὴν χεῖρα ἀνιστᾷ αὐτούς. 20. ἤγουν πλέον *σχεῖν*. |

---

20 καναкανακίζομαι C 31 βασιλεὺς C : ex J corr.

356 21. *ταὐτόν* : καὶ ἕν. 24. **a**. *ἐξόν* : ἤγουν ἀδείας οὔσης. **b**. *ἔξεστι* : ποιῆσαί
τι κατά σου.

122.712.26. *Αὐξοικιατῶν* : γρ. Αὐξιδιτῶν. 27. *χηραμοῖς* : καταδύσεσι.
28. *ἀγροῖκον* : τὸν κατοικοῦντα εἰς τὸν ἀγρόν. 29. *τήν* : ὁδὸν δηλονότι. 30.
προηγήσαντο. 31s. *προμήκης* : εἰς ὀξὺ λήγουσα. 34. *δέ* : δέ γε. 37. *παί-* 5
σας : πλήξας. 41. δι' ἅ. 42. *παρά* : κατά. 45. **a**. *τοῖς καταπεπληγμένοις* :
τοῖς πεφοβημένοις ἡμῶν στρατιώταις. **b**. *εἰσι* : οἱ πολέμιοι. 48. *ἐν τοῖς*
τοιούτοις : ἤγουν ἐν τοῖς πολέμοις. **713**.1. *φαινομέναις* : φανεραῖς.

356v **123.713**.10. *ἄγαλμα* : εἰκόνα. 10s. *ἐμβομβεῖ* : ἐνηχεῖ. 14. **a**. *κατέ-*
σπεισα : κατέχεα. **b**. *οἷς* : διότι. 16. εἰς ἐμαυτὸν φέρων. 17. *τε φίλου* : 10
φίλου τε. 26. **a**. *πρεσβυτέρου* : γηραιοῦ. **a**[1]. γρ. πρεσβύτου.

357 **124.713**.36. *τούτοις* : τοῖς κακοῖς. |

125.713.41. *οἷς* : ἐπειδή. 42. *Βαττείαν* : ὄνομα τόπου. 44. *ἠνδραπο-*
δίσαντο : κατεδουλώσαντο. **714**.1. *ὄντες* : οἱ πολέμιοι. 2. ἀρκετοὶ γενέ-
σθαι οἱ πολέμιοι. 5. *σιτηρέσιον* : τῶν στρατιωτῶν. 7. *τούτοις* : τοῖς στρα- 15
τιώταις. 9s. ἤγουν εἰς μάχην ἐλευσόμεθα. 16. *συχνόν* : ἤγουν πολύ. 17.
Δισιθίταις : γρ. Δισοέσταις. κάλλιον.

357v **126.714**.28. *ἔδει* : ἀπέκειτο. 29. προσβολήν : τὴν ἔφοδον. 35s. *ἐτί-*
θετο : ἐποιεῖτο. 43. *προσευτρεπίζομαι* : πρὸς τῷ κτίζειν. 44. *ἐπιβαλόμενος* :
ἤγουν ἀρχὴν ποιησάμενος. 20

127.714.45. **a**. εἶδος ὄφεως ὁ φρῦνος. **b**. ἤγουν *ἀπόφευγε*. **715**. 4.
a. *διαγαγόντα* : διατρίψαντα. **b**. γρ. οὐκ εἴασαν. 5. **a**. *Βαλλαντᾶν* : τὸν
Εὐθάλιον λέγει. **a**[1]. βαλλάντιον καὶ φασκώλιον τὸ αὐτό. 6. *προσηγορίας* :
358 ἤγουν τῆς κλήσεως. 7. *περιποιησάμενον* : κτησάμενον ἑαυτῷ. | 12s. ἤγουν
εἰσπραξαμένους καὶ ἀταιτήσαντας· ἀπὸ τούτου πράκτωρ καὶ ὁ ἀπαιτητής. 25
15. *ἐπιδιηγούμενος* : μετὰ ἄλλους. 15s. *πέπυσαι* : ἤγουν ἀκήκοας. 19. **a**.
στατὴρ νόμισμα χρυσοῦν· ὀβολὸς νόμισμα χαλκοῦν. **b**. *τοῦτο* : τὸ τοῦ χρυ-
σίου. 24. *κομιεῖν* : δια-. 26. *ἐξῆρεν* : ἤγουν ὕψωσεν. 28. ἤγουν ὑπὲρ τοὺς
πώποτε θαυματοποιούς. 30. ὄχημα τὸ κοινῶς ὑπόσελλον· καὶ τὸ ἅρμα,
ἤγουν τὸ τέθριππον, καὶ καθόλου ἐφ' ᾧ ὀχεῖταί τις. 30s. διὰ τῆς πόλεως. 30
32. ἐν τοῖς προτεμενίσμασι. 32s. λάλος λαλίστερος λαλίστατος. 33. *παρα-*
λύσει : ἐκβαλεῖ.

128.715.38. *περιπτύσσου* : ἤγουν ἀποδέχου. 40. *τοῦ* : ἕνεκα. **b**. *Γηῶν* :
ποταμὸς τῆς Αἰγύπτου.

358v **129.715**.43. **a**. *τὰ παιδικά* : ἤγουν τοὺς ἐρωμένους. **b**. *αὐτά* : ἤγουν τοὺς 35
ἐρωμένους. 46. *παραιτεῖσθαι* : ἤγουν ζητεῖν. 48. *ἐπισχών* : ἤγουν καρτη-
ρήσας. **716**.2. **a**. *ἀθρόας* : ὁμοῦ πάσας. **b**. *φόρων* : τελῶν. 6. **a**. *κωπεῦσι* :
ἐρέταις. κωπηλάταις. **b**. *σχασάμενος* : παύσας. ἀφείς. 9s. *ἐκτεθέντων* : ῥι-

---

29 ὑπόσελλον C : ὑποζύγιον J

φέντων. 11. *ἐκεῖ* : ἤγουν αὐτοῦ. 13. **a**. *ἤνεγκα* : μὴ ἐπιστεῖλαι. **b**. *συχ-*
νούς : πολλούς. 18. *πλείω* : ἤγουν δέκα. 20. **a**. *δεῆσαν* : -τος. **a**[1]. ἤγουν
359 χρείας γεγονυίας. 23. *ἡ ναῦς* : ἐκεκόμιστο. | 26. *ᾤμην* : προσεδόκων. 32.
κομισαμένου : ἀπολαβόντος. 36. *διάθεσιν* : σχέσιν.

130.716.40. *προσειπών* : προσαγορεύσας. προσφεγξάμενος. 42. *οὐχ* 5
ἅπαξ ἠξίωσεν : ἀλλὰ πολλάκις. 42s. *εἰδέναι* : ἰδεῖν δοκεῖ. 46. *ὤνιος* : ἠγο-
ρασμένος. 47. *μὴ* πεῖραν ἔχων *πολέμου*. 51. τὸ μὴ συντεταγμένον εἶναι.
717.1. *ᾤετο* : προσεδόκα. 3. **a**. ζημιοῦν εἰς *ἄργυρον*. **b**. *αὐτῶν* : τῶν ἀρ-
359v χόντων. 7. **a**. ἔθνος βάρβαρον οἱ Μακέται. **b**. διαδεδομένη. | 8. *βαρβά-*
ρους : ἤγουν τοὺς Μακέτας. 14. *ἀπελήλαται* : ἐλήλαται. 15. *ἔκφορος* : ἐξε- 10
στηκὼς ἐμαυτοῦ. 21. τῆς ἥβης. 29. *ἔργον* : παρανάλωμα. 30. ᾧ : μέρει
δηλονότι. 33. *κελήτιον* : εἶδος πλοιαρίου. 36. οἷς οὐκ ἔστι τινὰ μαχέσα-
360 σθαι. 41. *παρ'* : πλησίον. | 47. *ἐξερύσαι* : ἐξάρασθαι.

131.717.48. **a**. *ὅρους* : κανόνας. **b**. *ὅτε* : ἐπεί. **718**.1. *συμπορίσωνται* :
λάβωσι. 2. **a**. *τῷ αὐτῷ* : τῷ ἑνί. **b**. *τὰ αὐτά* : τὰ ὅμοια. 3. *τρόπος* : σου. 15
4. καὶ ὁ τρόπος καὶ ἡ φύσις· συγγενὴς γὰρ ἦν τοῦ Συνεσίου. 5. *δή* : οὖν.
8. *σεμνοπρεπείας* : μεγαλοπρεπείας. 9. *ἀντιλήψεται* : ἤγουν ἀντιδοῦναί σοι
ἑαυτὸν μετὰ τῆς ἐπιστολῆς. 10. *γάρ* : δὲ δοκεῖ. 14. *δεῖ* : χρεία ἐστί. 19.
ἔξω τῶν ἐφήβων. 20s. *παραβαλλόμενος* : παρεξεταζόμενος. 25s. *συνελόντι*
360v δέ : γρ. καὶ συνελόντα φάναι. | 32. *ἐκ τῆς ἑτέρας* : ἐκ τῆς ἀγαθῆς. 33. *μι-* 20
σθὸν λαμβάνειν. 34. **a**. *δίκην* : κρίσιν. **b**. *ταύτῃ* : οὕτως. 35. *σπάσαι* :
λαβεῖν. 37. **a**. *γραφήν* : κατηγορίαν. **b**. *ἀνατεινάμενος* : ἀπειλήσας. 38.
a. *πρεσβύτερον* : παλαιότερον. **b**. *δή* : οὖν. **c**. *φθάσας* : προλαβών.

132.718.50. *ὄρνις* : τὰς γυναῖκας. **719**.4. *παρ'* : πλησίον. 6. *οἰστά* :
361 ὑπομονητά. 8s. ἐπιβὰς ἵππου. 9. ὡς δυνατὸν ἀνῦσαι. | 25. *διαφέρειν* : 25
ἤτοι ἀνύειν· παρὰ τῷ Θουκυδίδῃ ἡ λέξις. 26. αὐλοῖς χρωμένους. 27. *κρα-*
τεῖν : νικᾶν. 28. ἐπὶ τῷ διψῆν δοκεῖ. 37s. *Φυκουντίους* : τοὺς παρὰ σοί.
41. *δεῆσαν* : χρείας γενομένης. 43. θυλάκιον κρεϋλλίων· ἤγουν τὸ ἀπὸ
361v κρεῶν συνιστάμενον. 44. *ἄτεγκτος* : ἤγουν ἀκαμπτής. | 45. *διεγγυῶμαι* : δια-
βεβαιοῦμαι. 30

133.719.50s. *τὸ σὸν κτλ.* : ἤγουν σοῦ. **720**.1. ὑπὸ τοῦ. 3. *δασμόν* :
φόρον. 6. *ἑώλοις* : παλαιοῖς. 9. *τά* : πεμπόμενα παρ' ἡμῶν. 16. *μεθαρ-*
μοσόμεθα : μεταλλαξόμεθα. 20. ἤγουν πρὸς τὴν Ὑπατίαν. 21s. *γνωριμω-*
362 *τάτῳ* : ἤγουν τῷ Πέτρῳ. | 28s. *παραστήσηται* : καταδουλώσηται. 29. διὰ
τοῦτο. 33. *ἀξιόλογα* : μεγάλα. 34. *σοι πέμπειν* : σοι πρὸς τὸ πέμπειν. 35. 35
μὴ μέντοι : πέμπειν μοι δηλονότι. 47s. πέμπε.

362v **134.721**.10. *ἀδελφόν* : ὅμοιον τῷ σῷ· ἤγουν οὐ πλουσίον. 16. δὴ
363 καί. | 49. *ἀλλ' ἂν ἐξεπέμψαμεν* : ἀλλ' ἂν ἐκπέμψαιμεν.

---

9 sch. 7a ex f. sq. transpos. quo perperam irrepserat

135.722.7. *ἐβαρύνετο* : ἐδυσχέραινε.

136.722.11. **a**. *ὀναίμην* : συνυπακούεται ὁ 'ἄν' σύνδεσμος. **a^1**. Μάξι-
μος ὁ Πλανούδης 'ὠνάμην τῶν Ἀθηνῶν ὁπόσα βούλει' γράφει· καὶ κάλλιόν
ἐστι· οὕτω γὰρ δοκεῖ. 13. ἤγουν ἀπ' *αὐτοῦ* τοῦ πράγματος. 14s. Ἀναγυροῦς
δῆμος ἐν ἀρήναις· καὶ κλίνεται Ἀναγυροῦντος. 15. *Σφηττοῖ* : δῆμος. 16. 5
a. Κηφισσιὰς δῆμος καὶ Φάληρον ὁμοίως δῆμος. **b**. *κακός* : ὢν δηλονότι.
c. *κακῶς* : φησί. 19. *διαπεπραγμένου* : πεφονευμένου. 20. *ἐνθένδε* : ἀπὸ
τούτου τοῦ τόπου. 21. *λείπεται* : ἤγουν ὑπόλοιπόν ἐστιν. 22. **a**. *Ἀκαδη-
μίαν* : γυμνάσιον· λέγεται δὲ ἀπὸ Ἀκαδήμου. **b**. *Λύκειον* : γυμνάσιον. 25.
363v *ὑφείλετο* : ἤγουν ἔκλεψεν. 27. *ὑπατίας* : τὰς τῶν ὑπάτων. | 31s. ἐγείρω τὸ 10
ἀνιστῶ καὶ τὸ παρορμῶ· ἀγείρω δὲ τὸ συναθροίζω.

137.722.40. τῶν διὰ φήμης. 42. *καθηγεμόνος* : διδασκάλου. 43. **a**.
κοινωνήσαντας : τῶν ἀνθρωπικῶν χρειῶν. **b**. *διαθέσει* : εὐνοίᾳ. **723**.1.
προχειριζομένης : προβαλλούσης. 3. *ἔχεις* : διατίθεσαι. 6. *φιλοσοφίαν* :
πρός. 8. *βραβευτῇ* : δοτῆρι. παροχεῖ. 14. κτήματα : ἤγουν τὰ τῆς φιλοσο- 15
364 φίας. 16. *ἐξωρχησάμην* : ἐξεκάλυψα. 16s. *ἀνέκπυστα* : ἀνέκφορα. | 22. *ἠρ-
γμένων* : ἀρχὴν λαβόντων. 26. *ὠδίνω* : ἀναγκάζομαι. 32. *ἀνακεχωσμένον* :
ἀνωρωρυγμένον. 33. *ἀνορύττων* : φανερῶν. 39. *δεῖ* : αὐτοῖς τοῖς πολλοῖς.
41. *ἄλογος* : μὴ διά τι γινομένη.

138.723.49. *τοῦτ'* : τὸ ἐπαινεῖν τὴν χρείαν τῆς ἐπιστολῆς. 50. *ἐπε-* 20
364v *ποίητο* : ἐλαμβάνετο. | **724**.3. *ἐμπιπλᾶσαν* : -ῶ-. 5. ἀνθρώπου.

365 **139.724**.27. *θέλκτρον* : γρ. θέλγητρον. 31s. γνωμικόν. | **725**.6. εἴθε
ἀνάγοις. 8. *ὅ* : ἤγουν τὸ ἀνάγον εἰς τὸ πρόγονον θεῖον. 9. *ἀναλύοντα* : χω-
ρίζοντα.

140.725.12. *ἐξίτηλοι* : ἀσθενεῖς. 14. **a**. *βραβεύει* : τὸν ἔρωτα. **b**. 25
θαυμασίαν : γρ. θεσπεσίαν. 15. ὑπὸ τῆς θείας τέχνης. 19. *ἐκεῖθεν* : ἤγουν
ἀπὸ τοῦ θείου ἔρωτος. 21. **a**. *αὕτη* : ἡ αἴσθησις. **b**. *θυροκοπῆται* : ἤγουν
365v διεγείρηται. 22. *ποτνιᾷ* : δυσφορεῖς. | 28. *θῆλυ* : ἀγεννές. ⟨ἀσθενές⟩. 37.
ἀνακεχῶσθαι : καθαρὸν εἶναι. 45. *περιγείου* : γηΐνου. 46. *τετρακτύος* : τῆς
δικαιοσύνης σωφροσύνης φρονήσεως ⟨...⟩. 47. *τρίταις καὶ τετάρταις* : ἀρε- 30
366 ταῖς. 49. λεγομένου. |

141.726.25. ἴσως δὲ καί.

366v **142.727**.9. *συνήγαγε* : ἤγαγε.

143.727.15. *ὡμολογημένα* : ὑπεσχημένα. 16. **a**. *ἔκπυστα* : φανερά. **b**.
ἔκπυστα ποιῶν : γρ. μὴ ἔκπυστα ποιεῖν. 17. *ἀφικνουμένων* : -κομένων. 20. 35
μετεποιήθημεν : οἰκεῖα ἐνοήσαμεν. 24. *ἐπιστολήν* : νουθεσίαν δηλονότι. 26.
367 *τῆς* : ἕνεκα. 27. *ἐκφάσεως* : ἀποκαλύψεως. 31. *προάλως* : μάτην. | 33. **a**.

---

3 ὀναίμην C^{tac} -άμην C^{tpc} 10 ὑπατίας C^{tl} -είας C^{tsl} 22 θέλκτρον C^{tac}
θέλγητρον C^{tpc} 28 ex J ins. 32 καὶ om. C^t (exh. *He*)

ὅπερ ἦσαν : ὕστερον. **b**. *φύσης* : ἐπάρσεως. 34. *μεταποιήσει* : οἰκειώσει.
42. **a**. *ἀλαζόσι* : τερατολόγοις. **b**. *κηφῆσι* : φθορεῦσι. 44. *ἀναγώγως* :
ἀπαιδεύτως. 47. *παρακαλῶ* : προμηθέστερον φύλακα δηλονότι. 49. *ταῦτα* :
τὰ ὄργια τῆς φιλοσοφίας. 51. **a**. ἀποτρόφους φιλοσοφίας τοὺς μακρὰν αὐ-
τῆς φανέντας. **b**. *αὐτῆς* : τῆς φιλοσοφίας. **728**.1. *μεταποιήσει* : οἰκειώσει. 5
3. *χαρακτῆρες* : οὓς ὄπισθέν φησι περὶ τῶν δοξοσόφων. 5. γρ. αὐτῶν. 6.
a. *ἄρρεν* : γενναῖον. **b**. *πρὸς τρόπου* : ἴδιον δηλονότι· ὡς τὸ οὐ πρὸς ἰατροῦ
σοφοῦ. 13. *τετρακτύν* : τετράδα. 14. **a**. *εὐφημείσθω* : ἐπαινείσθω. **b**.
367v *τετρακτύος* : περὶ τῶν τεσσάρων ἀρετῶν φησι. | 20. *τοῦ σοῦ φίλου* : ἤγουν
ἐμοῦ. 25. *μεσσορί* : ὄνομα μηνός. 10

144.

368 **145.729**.10. *ἀναγωγῆς*. 16. **a**. *ἐκμελής* : ἄτακτος. **b**. *ἀνάγωγος* :
ἀπαίδευτος. 19s. τῆς τάξεως τῶν Ἡρακλειανοῦ. 22. *πεπίστευται* : γρ. πι-
στεύεται. 27. *ἀντεχομένων* : ἤγουν καταφρονούντων. 34. *μελήσει* : ὡς μέ-
λει ἐμοὶ ὁ ἄνθρωπος. 15

146.729.35. *ἀρρενῶσαι* : γενναίαν ποιῆσαι. 37. *συστάσεως* : φιλίας.
38. **a**. *κατακλυσμοῦ* : πλήθους. **b**. *ἰύγγων* : χαρίτων. 39. *ἐθηλύνθην* : ἐμα-
368v λακίσθην. | **730**.1. **a**. *καταγοητευθέντας* : ἑλκυσθέντας. **b**. *προσηνεῖ* : τῷ
ἡδεῖ. 3. *ἐμβριθές* : γενναῖον. 15-18. ἔσφαλται.

369 **147.730**.36. *δεῦρο* : ἐν σώματι. ὤν. 44. *φανοτάτη* : καθαρωτάτη. 46. 20
ἐπήνεσας : γρ. ἐζήλωσας. 48s. ἤγουν τὸ θεῖον γίνεται. 50s. *σχεδιάσαντι* :
ἑτοίμως λαβόντι.

148.731.7. τὰς ἐπιστολάς φησι τάξιν φόρων συμβολικῶς. 9. **a**. *εἰς τὴν
παρ' ὑμῖν* : γρ. εἰς τὴν παρ' ὑμᾶς· εἰς τὴν φέρουσαν εἰς ὑμᾶς. **b**. *παρ'* : ἐν.
369v 12. *ἄν* : ἴσως. 13. ἐπὶ τοῦ λιμένος διάγω. | 16s. *παραιτούμενος* : ἤγουν 25
ἀποπεμπόμενος. 19. **a**. *ἄλεσσι* : ἤγουν ἁλσί. **b**. *εἶδαρ* : ἤγουν βρῶμα. **c**.
ἤγουν ἐσθίουσι. 21. **a**. στάσιν δηλονότι ἐνταῦθα τὸ δεῦρο. **b**. *μήν* : ὅμως.
22. *πέμματα* : τὰ πλακοῦντα. 27. **a**. *ἐπιβεβλημένην* : ἐπικειμένην. **b**. *ἐφελ-
κίδα* : τὸν ἐπικείμενον τῷ ἕλκει ὑμένα. **c**. *ῥαστώνη* : εὐκολία. 29. *ἀναχων-
νύμενον* : ἀνορυττόμενον. 29s. *γεύσασαθαι* : ἡδεῖς δηλονότι. 30. *τὴν ἄλλην* 30
ἡδονήν : κατά. 37. *ἀπότροφον* : ἀσύνηθες. 39. *δεῦρο* : ἐνταῦθα. 40. *ἀνα-
κρινόμενος* : ἐξεταζόμενος. 43. **a**. *τὴν λαμυράν* : τὴν γλυκεῖαν. **b**. λαμυρὰ
370 ἡ πλατεῖα. 48. *ἀνέλεγκτα* : ἤγουν μὴ ἐλεγχόμενα. | **732**.1. *πρεσβεῖον* : τὸ
γέρας. 3. *προσαράξας* : συντρέψας. 4. *τῶν* : ὄντων. 7. *ὀδόντων* : τῶν
ὄφεων. 8. σχολή. 9. αὐτόθεν. 19. *Ἀγεμάχου* : διηγήσεις. 20. πόρων 35
καὶ ὁδῶν. 22. *ἀσχολία* : οὐκ ἄδεια. 23. *ἑταιρικαί* : φιλικαί. 39s. γρ. δι-
370v κορραφεῖν. 45s. ἐλαία τὸ δένδρον, ἐλάα ὁ καρπός· πυρὸν δὲ τὸ κούκουτ-

---

4 ἀποτρόφους C^t 19 adn. *15 - 18* ad lineam script. 30s. τὴν ἄλλην ἡδο-
νὴν C^t *30* post γεύσασθαι (om. *He*)

ζον. 49. *ἑκάστης* : χώρας δηλονότι. 51. *πάντα* : κατά. 52. ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. **733**.1. *δεῖν* : χρείαν ἔχειν. 2. τῆς ποιότητος, τῆς γλυκύτητος τῆς ξένης. 3. *τήν* : κατά. 4. *ῥοπῇ* : βάρει. 5. *μειαγωγοῦν* : ἤγουν τὸ κουφότερον. 6. *λογίζονται* : τίθενται. 7. *αὐτό* : ἤγουν τὸ χαλκεύειν τάλαντα. 9. **a.** *ὤνιον* : ἀγοραζόμενον. **b.** *θρυαλλίσιν* : λύχνοις. 10. **a.** *οὐδενείας* : εὐτελείας. **b.** *αὐτόχθον* : ἤγουν τὸ ἡμεδαπόν. 13. *λιπῆναι* : λιπαρὰν ποιῆσαι. (5)

371 16. *ἄρρεν* : τὸ γενναῖον. | 23. *δίκαιός ἐστι* : τυγχάνειν ἐγκωμίου δηλονότι. 24. *λαρυγγίζων* : ὑλακτῶν.

371v **149**.734.3. *ἀπών* : καί. | 6. *πάντων* : γρ. πάντα.

150-153. (10)

373v **154(156)**.737.2. *ἐλλάμψεις* : γρ. ἐκλ-.

372 **155(154)**.

372v **156(155)**.

INDEX VIRORUM SELECTUS

INDEX GRAECITATIS VULGARIS

Napoli ANTONIO GARZYA

Ο ΙΟΥΔΑΙΟΣ ΛΟΓΙΟΣ ΑΡΤΑΠΑΝΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΑΥΤΟΥ*

(Γλωσσικόν, φιλολογικὸν καὶ θρησκειολογικὸν ὑπόμνημα εἰς κείμενα τῆς ἑλληνιστικῆς γραμματείας).

> « ...*πατρίδα μὲν τὴν οἰκουμένην προσέταξεν* (sc. *Ἀλέξανδρος*) *ἡγεῖσθαι πάντας, ...συγγενεῖς δὲ τοὺς ἀγαθούς, ἀλλοφύλους δὲ τοὺς πονηρούς* ».
> (Πλούτ. περὶ τῆς Ἀλεξ. τύχ. ἢ ἀρετῆς I 6 [= ἠθ. p. 329b]).

§ 18.

Πληροφορηθεὶς ὁ Χανεθώθης τὴν φυγὴν τοῦ Μωυσέως ἐνήδρευέ που ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως δολοφονήσῃ αὐτόν, ἰδὼν δ᾿ ἐκεῖ που τὸν Μωυσέα μακρόθεν ἐρχόμενον, σπασάμενος τὴν μάχαιραν ὥρμησεν ἐναντίον αὐτοῦ. Ὁ Μωυσῆς προλαβὼν κατέσχε τὴν χεῖρα τοῦ Χανεθώθου καὶ σπασάμενος τὸ ξίφος ἐφόνευσεν αὐτόν.

Ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » [1] ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἐνῆλιξ πλέον γενόμενος ἐξῆλθε πρὸς ἐπίσκεψιν τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ, τῶν υἱῶν Ἰσραήλ, κατανοήσας δὲ τὸν πόνον αὐτῶν βλέπει αἴφνης ἄνθρωπον Αἰγύπτιον τύπτοντα Ἑβραῖόν τινα. Ρίψας ὁ Μωυσῆς βλέμματα τῇδε κἀκεῖσε καὶ πεισθείς, ὅτι οὐδεὶς ἦτο ἐκεῖ που πλησίον, ἐπάταξε τὸν Αἰγύπτιον καὶ ἔκρυψεν εἶτα αὐτὸν ἐν τῇ ἄμμῳ. Παρ᾿ Ἀρταπάνῳ φονεύει ὁ Μωυσῆς τὸν Αἰγύπτιον Χανεθώθην οὐχὶ ὑπὸ τὸ κράτος βιαίας καὶ αἰφνιδίου ὀργῆς, ἀλλ᾿ ἐν καταστάσει πολλῷ μᾶλλον διατελῶν δικαίας ἀμύνης. Ἡ μεταποίησις αὕτη τῆς εἰκόνος ταύτης τοῦ φόνου συνετελέσθη ὑπὸ τοῦ Ἰουδαίου λογίου ἐπὶ τῷ σκοπῷ προφανῶς ἀπαλλαγῆς τοῦ μεγίστου τῶν Ἰουδαίων προφητῶν τῆς μομφῆς ἐκείνης ἐπὶ ἀδίκῳ φθορᾷ ἀνθρωπίνης ζωῆς, ἣν πᾶς τις θὰ ἐπέρριπτεν αὐτῷ μέχρι τοῦδε σιωπηλῶς ἢ ῥητῶς κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ οἰκείου χωρίου τῆς

---

* Τῆς ἐργασίας ταύτης ἐδημοσιεύθησαν ἤδη τὰ δύο πρῶτα τμήματα ἐν τῷ περιοδικῷ ἡμῶν συγγράμματι: « Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν » 27 (1957) 292 - 339 καὶ 29 (1959) 273 - 321.

[1] Ἔξοδ. 2, 11 κέξ.

« 'Εξόδου ». Τὴν σκηνὴν τοῦ φόνου ἐπάγεται ὁ 'Αρτάπανος ἐν τῇ διηγήσει τόσον εὐτέχνως ἠλλοιωμένην, ὥστε μηδεμίαν διὰ τοῦτον μομφὴν νὰ δύναταί τις, ὅπως ἐπιρρίψῃ κατὰ τοῦ Μωυσέως. 'Ο 'Ιώσηπος[1] οὐδένα λόγον ποιεῖται περὶ φόνου ἐκ μέρους τοῦ Μωυσέως εἴτε Αἰγυπτίου τινὸς ἄρχοντος, καθ' ὃν χρόνον οὗτος ἔτυπτεν 'Εβραῖόν τινα, εἴτε τοῦ Χανεθώθου, ἐπειδὴ προφανῶς 'Ιουδαῖος καὶ οὗτος οὐδαμῶς ἐπεθύμει, ὅπως βαρύνῃ ἔστω καὶ ἐπ' ἐλάχιστον τὸν μέγαν προφήτην τοῦ λαοῦ αὐτοῦ διὰ πράξεως ὁπωσδήποτε ἐπιμέμπτου εἴτε αὕτη ἐσκεμμένως εἴτε ἐν ἀμύνῃ εὑρισκομένου τοῦ δράστου ἐξετελέσθη. Παρ' 'Ιωσήπῳ ἀναγινώσκομεν ἁπλῶς, ὅτι αἱ ἐπιτυχίαι τοῦ Μωυσέως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν Αἰθιόπων διήγειρον παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις μῖσος καὶ φθόνον· φοβούμενοι οἱ ἱερογραμματεῖς, μὴ ὁ Μωυσῆς διὰ τὴν εὐπραγίαν προβῇ εἰς ἐπαναστατικόν τι ἐγχείρημα, συνεβούλευον τῷ βασιλεῖ, ὅπως φονεύσῃ αὐτόν. Τὴν ἐπίνοιαν ταύτην εἶχεν ἤδη ὁ βασιλεὺς καθ' ἑαυτὸν ὑπὸ τὸ κράτος διατελῶν τοῦτο μὲν φθόνου τῆς στρατηγίας τοῦ Μωυσέως, τοῦτο δὲ δέους ταπεινώσεως. Νῦν πιεζόμενος καὶ ὑπὸ τῶν ἱερογραμματέων προυτίθετο ὁ βασιλεύς, ὅπως διενεργήσῃ τὴν ἀναίρεσιν τοῦ Μωυσέως, ὅμως οὗτος ἐγκαίρως καταμαθὼν τὴν ἐπιβουλὴν ἐδραπέτευσεν. 'Η μετ' ἰουδαιόφρονος φιλοτιμίας ἀποσιώπησις καὶ κατάκρυψις ἐκ μέρους τοῦ 'Ιωσήπου τῆς σκηνῆς τοῦ φόνου καὶ ἡ ὑφὴ τῶν αἰτίων τῆς φυγῆς τοῦ Μωυσέως ἐξ Αἰγύπτου οὐχὶ διάφορος οὖσα τῆς ὑφῆς τῶν οἰκείων αἰτίων τοῦ 'Αρταπάνου καθίστησιν ἡμῖν ἐναργῆ τὴν ἐξάρτησιν τοῦ πρώτου τῶν ἰουδαίων τούτων συγγραφέων ἐκ τοῦ δευτέρου[2].

§ 19.

Διεκδρὰς οὕτως ὁ Μωυσῆς εἰς 'Αραβίαν συνεβίου ἐκεῖ τῷ Ραγουήλῳ, τῷ ἄρχοντι δηλαδὴ τῶν τόπων ἐκείνων, λαβὼν ὡς σύζυγον τὴν θυγατέρα αὐτοῦ. 'Ο Ραγουῆλος ἤθελε νῦν, ὅπως ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων καὶ ὅπως καταγαγὼν οὕτω τὸν Μωυσέα κατασκευάσῃ τὴν δυναστείαν τῇ τε θυγατρὶ καὶ τῷ γαμβρῷ αὐτοῦ, ὁ Μωυσῆς ὅμως ἀπεκώλυσε τοῦ ἔργου τούτου τὸν πενθερὸν αὐτοῦ στοχαζόμενος κυρίως τῆς τύχης τῶν ὁμοφύλων. Κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην τοῦ Μωυσέως διακωλύων νῦν ὁ Ραγουῆλος τοὺς "Αραβας τῆς διεξαγωγῆς ἐκστρατείας τινὸς ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων προσέταξεν αὐτοῖς, ὅπως ἐν μικραῖς ἑκάστοτε καὶ ἀτάκτοις ἐπιδρομαῖς λῃστεύωσι τοὐλάχιστον τὴν Αἴγυπτον.

'Εν τῇ « 'Εξόδῳ »[3] ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ Μωυσῆς μετὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ

[1] 'Ιώσ. II 11, 1 (= § 254 κέξ. = I [1887] 136 κέξ. Niese).

[2] Πρβλ. Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 9 (= § 46 κέξ. = IV [1902] 130 κέξ. Cohn)· Κλήμ. 'Αλεξ. στρωμ. I 23, 154, 1 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 96, 6 κέξ. Stählin).

[3] "Εξοδ. 2, 15 κέξ.

ἐκτελεσθέντα καὶ τῷ Φαραὼ γνωστὸν πλέον γενόμενον φόνον Αἰγυπτίου τινὸς ἐν κινδύνῳ διατελῶν ἀνεχώρησε μακρὰν αὐτοῦ καὶ ᾤκησεν ἐν γῇ Μαδιάμ. 'Ενταῦθα ἐκάθισεν ἐπὶ φρέατός τινος. 'Εκεῖ παρέσχεν οὗτος βοήθειαν ταῖς θυγατράσι τοῦ ἱερέως τῆς χώρας Μαδιὰμ Ραγουὴλ καλουμένου, αἵτινες ἐποίμαινον τὰ πρόβατα τοῦ πατρὸς αὐτῶν. "Ηντλησαν αὗται ἐκεῖ ὕδωρ καὶ ἐπλήρωσαν τὰς δεξαμενάς, ἵνα ποτίσωσι τὰ πρόβατα αὐτῶν, ὅμως ἐλθόντες ποιμένες τινὲς ἐξέβαλλον αὐτὰς ἐκεῖθεν· ὁ Μωυσῆς ἀναστὰς ἀπήλλαξεν αὐτὰς τῆς προσβολῆς ταύτης τῶν ποιμένων καὶ ἀντλήσας ὕδωρ ἐπότισε τὰ πρόβατα αὐτῶν. 'Επανελθοῦσαι αὗται εἰς τὸν πατέρα αὐτῶν διηγήθησαν αὐτῷ τὰ συμβάντα· ἐπέρχεται οὕτω στενοτέρα τις γνωριμία καὶ ὁ Μωυσῆς νυμφεύεται τὴν θυγατέρα τοῦ Ραγουὴλ Σεπφώραν. 'Η οἰκεία ἔκθεσις τοῦ 'Αρταπάνου, ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὅσα οὗτος ἐν γένει περὶ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μωυσέως ἐναντίον τῶν Αἰθιόπων καὶ περὶ τοῦ φόνου τοῦ Χανεθώθου λέγει, διαφέρει ἰσχυρῶς τῆς ἐκθέσεως ταύτης τῆς Βίβλου ἅτε παρ' αὐτῷ ἐναργοῦς οὔσης μυθιστορηματικῆς τινος ἐν τοῖς λεγομένοις χροιᾶς καὶ πνοῆς[1]. 'Ο 'Ιώσηπος[2] παρέχει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔκθεσιν οὐχὶ πολὺ διαφέρουσαν τῆς ἐκθέσεως τῆς « 'Εξόδου ». Καθ' ὅμοιόν τινα τρόπον διηγεῖται τὰ πράγματα καὶ ὁ Φίλων[3], παρὰ ταῦτα ὅμως περιβάλλεται παρ' αὐτῷ ἡ οἰκεία ἔκθεσις διὰ τῆς ἠθικῆς πνοῆς ἀνωτέρας τινὸς φιλοσοφικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ τῶν νόμων αὐτοῦ.

'Εν τῷ κειμένῳ τοῦ 'Αρταπάνου ἀναγινώσκομεν ἐπὶ λέξει : « ...τὸν δὲ Μώυσον ἀποκωλῦσαι στοχαζόμενον τῶν ὁμοφύλων· τὸν δὲ 'Ραγουῆλον διακωλύοντα στρατεύειν τοῖς "Αραψι προστάξαι λῃστεύειν τὴν Αἴγυπτον (sc. 'Αρτάπανός φησιν) ». 'Εκ τῶν ἐκδοτῶν τῆς « Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς » τοῦ Εὐσεβίου ἢ τῶν ἀποσπασμάτων ἁπλῶς τοῦ 'Αρταπάνου μόνον ὁ Müllerus (FHG) καὶ ὁ Mras παρέχουσιν ἡμῖν τὸ κείμενον ὑπὸ τὴν ὀρθὴν ταύτην στίξιν αὐτοῦ ἐξαιρουμένου μόνον τοῦ γεγονότος, ὅτι οὗτοι ἀτόπως τίθενται κόμμα μετὰ τὸ ἀπαρέμφατον : « ἀποκωλῦσαι » γνωστοῦ ὄντος, ὅτι αἱ μετοχικαὶ προτάσεις στενῶς ὡς τοιαῦται συνάπτονται μετὰ τῶν ὑπ' αὐτῶν κατά τινα τρόπον προσδιοριζομένων προτάσεων καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδέποτε συγχωρεῖται ἡ διάσπασις τούτων ἀπ' ἐκείνων διὰ κόμματος. 'Η στίξις τοῦ

[1] Πρβλ. Is. Lévy, ἔ.ἀ., 53 (1907) 205 κέξ. : Mais le récit même des hauts faits de Moïse dans la Haute - Égypte et l'Éthiopie constitue un bloc sans rapport avec aucune tradition biblique ou aucun développement logique de cette tradition. Nous sommes devant un corps étranger, un agrégat de matériaux non judaïques, inseré, d'ailleurs assez adroitement, dans le cadre fourni par l'histoire sainte.

[2] 'Ιώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 11, 2 (= § 258 κέξ. = I [1887] 137 κέξ. Niese).

[3] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 10 κέξ. (= § 51 κέξ. = IV [1902] 132 κέξ. Cohn).

Freudenthal καὶ ἡ ὑπ᾽ αὐτοῦ παρεχομένη ἡμῖν οἰκεία μετάφρασις τοῦ χωρίου, καθὰ καὶ ἡ στίξις τοῦ Jacoby (FGr. Hist.) καὶ ἡ ὑπ᾽ αὐτοῦ γενομένη διόρθωσις τοῦ « διακωλύοντα » εἰς « διακωλυθέντα, θὰ ἀπασχολήσωσιν ἡμᾶς κατωτέρω. Πάντως ὑπὸ τὸν ἀναγραφέντα τύπον τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου ἔχομεν τὸ ἀνωτέρω ἤδη ἐν νεοελληνικῇ μεταφράσει ἀποδοθὲν εὔλογον νόημα, ὅτι ὑπὸ τοῦ Μωυσέως στοχαζομένου τῆς τύχης τῶν ὁμοφύλων διεκωλύθη ὁ Ραγουῆλος τῆς ἐκτελέσεως τοῦ σχεδίου ἐκστρατείας τινὸς ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων καὶ ὅτι οὗτος τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ ἐκτελῶν ἀνεκοίνωσε τῷ λαῷ αὐτοῦ τὴν ἀπόφασιν τῆς ἐπισχέσεως καὶ ἀνακοπῆς τῆς ἐκστρατείας ταύτης, ὅτι ὅμως, ἐνῷ οὗτος διεκώλυε διὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης καὶ ἠμπόδιζε τοὺς πολεμοχαρεῖς Ἄραβας τοῦ ἐφετοῦ τούτου ἐγχειρήματος, παρεχώρησεν αὐτοῖς ὑπὸ τύπον διαταγῆς τὴν εὐπρόσδεκτον ἄδειαν ἐνεργείας κατὰ τῶν Αἰγυπτίων ληστρικῶν τοὐλάχιστον καὶ ἀτάκτων ἐπιδρομῶν. Πάντες οἱ ἐκδόται πλὴν τοῦ Mülleri (FHG) καὶ τοῦ Mras, ὡς ἐλέχθη, καὶ πλὴν τοῦ Freudenthal περαιτέρω καὶ τοῦ Jacoby (FGr. Hist.), ὧν αἱ παραλλαγαὶ θὰ ἀπασχολήσωσιν ἡμᾶς κατωτέρω, τίθενται ἀκολουθοῦντες χειρογράφοις τισὶ κόμμα μετὰ τὸ « Ἄραψι » καὶ παρέχουσιν ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν ἄστοχον ἔννοιαν, ἣν εὑρίσκομεν ἔν τινι μέτρῳ ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει τοῦ Vigeri: Moysum, quod gentilibus suis metueret, ab ea ipsum mente dimovere conatum esse quidem (sc. Artapanus scribit), sed tamen et Arabibus abstinere et ex Aegypto praedas agere a Raguelo iussum fuisse. Κατὰ πάντας λοιπὸν τοὺς μετὰ τὸ « Ἄραψι » κόμμα τιθεμένους ἐκδότας γράφει δῆθεν ὁ Ἀρτάπανος, ὅτι ὁ Μωυσῆς κηδόμενος τῶν ὁμοφύλων ἐπειράθη, ὅπως ἀποτρέψῃ τὸν Ραγουῆλον ἐκστρατείας τινὸς κατὰ τῶν Αἰγυπτίων, ὅπως ὅμως ἀνακόψῃ ἐπὶ πλέον αὐτὸν ὁμοίας τινὸς ἐπιχειρήσεως καὶ κατὰ τῶν Ἀράβων, καὶ ὅτι διετάχθη ὑπὸ τοῦ Ραγουήλου, ὅπως οἱ στρατιῶται αὐτοῦ ληστεύωσι τὴν Αἴγυπτον. Διὰ τῆς ἑρμηνείας ταύτης παρέχεται ἡμῖν ἡ ἄστοχος ἔννοια πρῶτον μέν, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἐπειράθη ἁπλῶς, ὅπως ἀνακόψῃ καὶ ἀναχαιτίσῃ τὸν Ραγουῆλον τοῦ ἐγχειρήματος τῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Αἰγύπτου, ὅτι ὅμως οὐδαμῶς κατώρθωσεν οὗτος τοῦτο, ἐφ᾽ ὅσον διετάχθη μετ᾽ ὀλίγον ὑπὸ τοῦ Ραγουήλου ἡ λεηλασία τῆς Αἰγύπτου, δεύτερον δέ, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἐπειράθη περαιτέρω, ὅπως ἀνακόψῃ τὸν Ραγουῆλον καὶ ἐνδεχομένης τινὸς ἐπιχειρήσεως τούτου κατ᾽ ἄλλων τινῶν ἀραβικῶν ἐθνῶν. Οἱ τὸ ἐν λόγῳ χωρίον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἑρμηνεύοντες, πρῶτος δὲ ὁ Vigerus, οὐχὶ τῆς δεούσης προσοχῆς ἠξίωσαν ὡρισμένα τινὰ ἀξιόλογα γεγονότα ἱστορικοῦ καὶ συντακτικοῦ χαρακτῆρος. Ἐν πρώτοις παρατηρητέον σχετικῶς, ὅτι τὸ « ἀποκωλῦσαι » ἅτε χρόνου ὄντος ἀορίστου (συνοπτικοῦ τοῦ παρελθόντος ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρόνον τοῦ « φησὶν ») παρέχει ἡμῖν ἐνταῦθα τὴν ἔννοιαν τῆς τελειώσεως τοῦ ἔργου τῆς ἐπισχέσεως καὶ τοῦ ἐμποδισμοῦ ἐπισήμου τινὸς τῶν Ἀράβων ἐκστρατείας κατὰ τῆς Αἰγύπτου, ἥτις βεβαίως

σημασία οὐχὶ ἀσυμβίβαστος καὶ ἀσυνάρμοστος εἶναι τῇ ἐντολῇ τοῦ Ραγουήλου πρὸς διεξαγωγὴν κατὰ τῆς χώρας ταύτης ληστρικῶν ἁπλῶς καὶ ἀτάκτων ἐπιθέσεων· δεύτερον παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι τὸ « στρατεύειν » συντάσσεται μετ᾽ ἐμπροθέτων μόνον προσδιορισμῶν, οὐδέποτε δὲ μετὰ δοτικῆς: « τοῖς Ἄραψιν », ὥστε νὰ παραστῇ ἴσως ἀνάγκη, ὅπως ὁ Μωυσῆς ἀνακόψῃ περαιτέρω τὸν Ραγουῆλον καὶ ἐκστρατείας τινὸς κατὰ τῶν Ἀράβων. Σχετικῶς πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην παρατήρησιν ῥητέον ἔτι, ὅτι ἐκτάκτως absurdum θὰ ἦτο, εἰ ὁ Ραγουῆλος προτιθέμενος, ὅπως ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν Αἰγυπτίων, εἶχε συγχρόνως ἐν νῷ σχέδιόν τι ἐπιθέσεως καὶ καθ᾽ ὁμογενῶν ἀραβικῶν φύλων, περὶ οὗ ἐπὶ τέλους οὐδεὶς πρότερον λόγος ἐγένετο. Ἀλλ᾽ ἐπὶ πλέον οἱ ἐν λόγῳ ἐκδόται ἢ ἐπὶ τὸ εἰδικώτερον ὁ Vigerus, ὅστις πάντων τούτων τὴν γνώμην διερμηνεύει ἐν τῇ λατινικῇ αὐτοῦ μεταφράσει, οὐδαμῶς παρετήρησεν, ὅτι ἐν τῇ περιπτώσει ἐκείνῃ, καθ᾽ ἣν οὗτος ἐν τῇ μεταφράσει αὐτοῦ δέχεται ὡς ὑποκείμενον τῆς μετοχῆς: « διακωλύοντα » τὸν « Μώυσον » (= « τὸν δὲ ») ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι οὗτος διεκώλυε τὸν Ραγουῆλον ἐκστρατείας τινὸς κατὰ τῶν Ἀράβων, θὰ ὤφειλεν ἐν συνεχείᾳ, ὅπως καὶ τῷ ἀπαρεμφάτῳ: « προστάξαι » τὸν « Μώυσον » πάλιν προσγράψῃ ὡς ὑποκείμενον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι οὗτος κυρίως, οὐχὶ δὲ ὁ Ραγουῆλος, παρέσχε τοῖς Ἄραψι τὴν ἐντολὴν ληστρικῆς τινος ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Αἰγυπτίων· ἐν τῇ περιστώσει ταύτῃ ὅμως θὰ εἴχομεν ἐνώπιον ἡμῶν ἀδόκητόν τι καὶ ἀσυγχώρητον φαινόμενον ὑποκαταστάσεως τοῦ φυσικοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ λαοῦ τούτου διά τινος « παροίκου ἐν γῇ ἀλλοτρίᾳ », ὡς αὐτὸς οὗτος ὁ Μωυσῆς λέγει περὶ ἑαυτοῦ ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »[1]. Ἐντελῶς ἄτοπος λοιπὸν καὶ ἀνελλήνιστος εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ Vigeri ἐνεργούμενος συντακτικὸς συνδυασμός: « τὸν δὲ (sc. Μώυσον) Ραγουῆλον διακωλύοντα στρατεύειν τοῖς Ἄραψι, προστάξαι (sc. τὸν Ραγουῆλον) ληστεύειν τὴν Αἴγυπτον (sc. Ἀρτάπανός φησιν) ». Τοιούτῳ τινὶ συνδυασμῷ ἀντίκειται ἔτι καὶ ἡ ἀμέσως προηγουμένη φράσις: « τὸν δὲ Μώυσον ἀποκωλῦσαι στοχαζόμενον τῶν ὁμοφύλων ». Λίαν κακόζηλος θὰ ἦτο ἡ ἐπανάληψις: « τὸν δὲ Μώυσον » — « τὸν δὲ (sc. Μώυσον) ». Παρὰ ταῦτα παραθεωρουμένων ἔν τινι στιγμῇ τῶν κανόνων τῆς γλωσσικῆς φιλοκαλίας ἀναμφισβήτητον ἐπὶ τοῦ προκειμένου θὰ ἦτο πάλιν, ὅτι ὑποκείμενον τοῦ « προστάξαι » οὐχὶ ὁ « Μωυσῆς », ἀλλ᾽ ὁ « Ραγουῆλος », εἶναι. Τὴν ὑπὸ τοῦ Vigeri παρεχομένην ἡμῖν ἐν τῇ λατινικῇ αὐτοῦ μεταφράσει ἔννοιαν τοῦ χωρίου θὰ εἴχομεν ὑπὸ τήνδε μόνον τὴν διάρθρωσιν: « διακωλύειν μὲν Μώυσον (sc. Ἀρτάπανός φησι) Ραγουῆλον στρατεύειν τοῖς Ἄραψι, προστάξαι δὲ Ραγουῆλον ληστεύειν τὴν Αἴγυπτον » ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν βεβαίως, ὅτι θὰ ἠνειχόμεθα ἔν τινι στιγμῇ τὴν ἀπίθανον σύνταξιν τοῦ « στρατεύειν » μετὰ δοτικῆς. Εἰ περαιτέρω ἀντέτασσέ τις ἡμῖν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Vigerus ἐν

[1] Ἔξοδ. 2, 22.

τῇ φράσει: sed tamen et Arabibus abstinere et ex Aegypto praedas agere a Raguelo iussum fuisse (sc. Artapanus scribit) ἀποδίδων τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον: «τὸν δὲ 'Ραγουῆλον διακωλύοντα στρατεύειν τοῖς Ἄραψι, προστάξαι λῃστεύειν τὴν Αἴγυπτον» νοεῖ ὡς ὑποκείμενον τοῦ abstinere οὐχὶ τὸν Moysum («Μώυσον»), ἀλλὰ τοὺς Arabes («Ἄραβας»), ὅπερ εἶναι ὁμοίως ὑποκείμενον καὶ τοῦ agere, τότε θὰ εἴχομεν πάλιν τὴν ἄτοπον ἔννοιαν τοῦ ἐμποδισμοῦ πολέμου τινὸς Ἀράβων ἐναντίον Ἀράβων διενεργουμένου ὑπὸ τοῦ «Ραγουήλου» ἀνταλλάξαντος ἐν τῷ μεταξὺ τὴν θέσιν τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου. Ἀλλ' ἐμφύλιός τις πόλεμος θὰ ἐδηλοῦτο μετὰ τόσης ἁπλότητος καὶ ἀδιαφορίας, ὡσεὶ ἐπρόκειτο περὶ πάλης μικρῶν παιδίων;

Ὁ Müllerus (FHG) πρὸς ἀποφυγὴν πάντων τῶν ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ Vigeri προκυπτουσῶν ἱστορικῶν, λογικῶν καὶ γλωσσικῶν ἀνωμαλιῶν μετεποίησε ταύτην ἐν τῇ λατινικῇ αὐτοῦ μεταφράσει ὧδε: Moysum, quod gentilibus suis metueret, ab ea ipsum mente amovere conatum esse; Raguelum vero missa expeditione Arabes iussisse ex Aegypto praedas agere. Διὰ τῆς μεταφράσεως ταύτης παρέχει ἡμῖν ὁ Müllerus τὴν ἐσφαλμένην πάλιν ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου ἔννοιαν, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἐπειράθη ἁπλῶς ἄνευ ἀποτελέσματος, ὅπως ἀποτρέψῃ τὸν πενθερὸν αὐτοῦ ἐκστρατείας τινὸς ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου, ὅτι ὅμως οὗτος καταφρονῶν τῆς συστάσεως τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ διεβίβασε τοῖς Ἄραψιν, οἵτινες ἐξεστράτευσαν ἤδη κατὰ τῆς χώρας ταύτης, τὴν διαταγήν, ὅπως λῃστεύωσι ταύτην, ὅπερ ἐγχείρημα βεβαίως ἀντικείμενον τῇ ἐπιθυμίᾳ τοῦ Μωυσέως ἠδύνατο ἀκωλύτως τε καὶ εὐχερῶς, ὅπως ἔχῃ τὸν τύπον καθαρωτάτου καὶ συστηματικωτάτου πολέμου.

Ὁ Freudenthal[1] παρέχει ἡμῖν τὸ κείμενον ὧδε: «τὸν δὲ (sc. Μώυσον) Ραγουῆλον διακωλύοντα στρατεύειν, τοῖς Ἄραψι προστάξειν (sic) λῃστεύειν τὴν Αἴγυπτον», ἤτοι τιθέμενος τὸ κόμμα μετὰ τὸ «στρατεύειν», οὐχὶ δὲ μετὰ τὸ «Ἄραψι», καὶ μεταφράζει γερμανιστί[2]: Moses verhindert ihn daran (ἐκστρατείας τινὸς δηλαδὴ κατὰ τῆς Αἰγύπτου), befiehlt aber den Arabern, Aegypten zu brandschatzen. Διὰ τῆς θέσεως τοῦ κόμματος μετὰ τὸ «στρατεύειν» ἀντὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ μετὰ τὸ «Ἄραψι» ἐξυγιάζει, ὡς νομίζει, ὁ Freudenthal τὸ ἐν λόγῳ χωρίον παρέχων αὐτῷ διὰ τῆς γερμανικῆς αὐτοῦ μεταφράσεως τὸ νόημα, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἠμπόδισε μὲν τὸν Ραγουῆλον ἐκστρατείας τινὸς ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων, ἐπέταξεν ὅμως τοῖς Ἄραψιν, ὅπως λῃστεύωσι τὴν Αἴγυπτον. Πολλὰ ἐκείνων, ἅτινα ἐσημειώθησαν κατὰ τὸν ἔλεγχον τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Vigeri, ἰσχύουσι καὶ

[1] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 157, σημ. *

[2] Ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἐργασίας αὐτοῦ, αὐτ., σ. 157.

ἐνταῦθα. Ἄτακτος καὶ ἀπειρόκαλος εἶναι ὁ ἐπεξηγηματικὸς προσδιορισμὸς τοῦ «τὸν δὲ» διὰ τοῦ «τὸν Μώυσον», ὡσεὶ οὗτος μὴ διετέλει ἀνωτέρω ἐν δράσει: «τὸν δὲ Μώυσον ἀποκωλῦσαι» καὶ παρίστατο οὕτως ἀνάγκη ἐμφανίσεως αὐτοῦ ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν συντακτικὴν χροιὰν τῆς ἀντιθέσεως. Ἀκατανόητος θὰ ἦτο ἡ ὑποκατάστασις τοῦ Ραγουήλου ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐν τῇ διοικήσει τῶν ἀραβικῶν στρατευμάτων. Προσθετέον ἔτι, ὅτι παράλογος θὰ ἦτο ἡ ἀναφορὰ τοῦ «διακωλύοντα στρατεύειν» εἰς τὸν Μωυσέα ὡς ὑποκείμενον τῆς μετοχῆς τῆς φράσεως ταύτης· θὰ εἴχομεν οὕτω περιττὴν ἐπανάληψιν πληροφορίας τινός, ἥτις ἐδόθη ἡμῖν ὀλίγον πρότερον σαφῶς διὰ τοῦ «ἀποκωλῦσαι». Κόμματος οὐδεμία χρεία ὑφίσταται οὔτε μετὰ τὸ «στρατεύειν» οὔτε μετὰ τὸ «Ἄραψι», διότι τὸ «Ἄραψι» συνάπτεται συντακτικῶς ἀβιάστως τε καὶ φυσικῶς μετὰ τοῦ «προστάξαι», οὐχὶ δὲ μετὰ τοῦ «στρατεύειν», ὅπερ μόνον μετ' ἐμπροθέτου, ὡς ἐλέχθη, προσδιορισμοῦ συντάσσεται.

Καθὰ ὁ Freudenthal, οὕτω καὶ ὁ Jacoby (FGr. Hist.) τίθεται ὁμοίως κόμμα μετὰ τὸ «στρατεύειν», ὅπερ, ὡς ἐλέχθη, οὐχὶ ἀναγκαῖον εἶναι, ὅμως ὁ ἐπιφανὴς οὗτος κλασσικὸς φιλόλογος, βαθὺς γνώστης τοῦ ῥυθμοῦ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ λόγου, παρέχει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου πολὺ ἀρτιώτερον ἢ ὁ Freudenthal νόημα διὰ τῆς διορθώσεως κυρίως τοῦ «διακωλύοντα» εἰς «διακωλυθέντα»: «τὸν δὲ Ραγουῆλον διακωλυθέντα στρατεύειν, τοῖς Ἄραψι προστάξαι λῃστεύειν τὴν Αἴγυπτον» = «ὁ δὲ Ραγουῆλος διακωλυθεὶς ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐκστρατείας τινὸς ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων προσέταξε τοῖς Ἄραψιν, ὅπως λῃστεύωσι τὴν Αἴγυπτον». Τὸ νόημα τοῦτο οὐχὶ πολὺ διάφορον εἶναι τοῦ ὑφ' ἡμῶν ἀνωτέρω ἐν νεοελληνικῇ μεταφράσει ἀποδοθέντος νοήματος τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου. Παρὰ ταῦτα οὐχὶ ἀναγκαίαν θεωρῶ τὴν διόρθωσιν ταύτην τοῦ Jacoby, ἐφ' ὅσον διὰ ταύτης ἀποτρίβεται ἡ διὰ τῆς παρατατικῆς μετοχῆς: «διακωλύοντα» δημιουργουμένη εἰκὼν τῶν ἐνδελεχῶν καὶ μακρῶν πόνων, οὓς ὁ Ραγουῆλος τῷ γαμβρῷ αὐτοῦ χαριζόμενος ἀνέλαβε παρὰ τοῖς φιλοπολέμοις Ἄραψι πρὸς διακώλυσιν ἐκστρατείας τινὸς αὐτῶν κατὰ τῶν Αἰγυπτίων. Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου ἀκριβῶς ἐπέτρεψεν ὁ Ραγουῆλος τῷ λαῷ αὐτοῦ ὡς ἐπικερδὲς καὶ εὔχαρι ἀντισήκωμα τὸ ἔργον τῆς δι' ἀτάκτων ἐπιδρομῶν λεηλασίας τῆς Αἰγύπτου. Ἀλλ' ἐπὶ πλέον σημειωτέον σχετικῶς, ὅτι διὰ τῆς μετοχῆς τοῦ ἀορίστου (συνοπτικοῦ ἢ συντελικοῦ τοῦ παρελθόντος): «διακωλυθέντα» οὐδὲν ἄλλο θὰ ἐλέγετο περὶ τοῦ Ραγουήλου ἢ ὅτι οὗτος «διεκωλύθη» τῆς ἐκτελέσεως ἔργου τινὸς ὑπὸ τοῦ Μωυσέως, ὅπερ ὅμως ἐλέχθη ἤδη ὀλίγον πρότερον διὰ τοῦ ἀπαρεμφάτου τοῦ ἀορίστου (συνοπτικοῦ ἢ συντελικοῦ τοῦ παρελθόντος): «διακωλῦσαι»· κατ' ἀκολουθίαν ματαία καὶ ἀνωφελὴς εἶναι ἡ ἐπανάληψις τῆς ἐννοίας ἢ εἰκόνος ταύτης.

Περίεργόν τινα παραλλαγὴν τῆς ἐννοίας τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου παρέχει

ἡμῖν ὁ Herzfeld, ὅστις μεταφράζει γερμανιστὶ ὧδε[1]: aber Moysus hätte aus Rücksicht auf seine Stammgenossen ihn davon abgehalten, worauf Raguel ihn befahl, nicht gegen die Araber zu ziehen, sondern Ägypten zu plündern = « ἀλλ' ὁ Μωυσῆς στοχαζόμενος τῶν ὁμοφύλων ἠμπόδισεν αὐτὸν (sc. τὸν Ραγουῆλον) τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῆς Αἰγύπτου, μεθ' ὃ ὁ Ραγουῆλος ἐπέταξεν αὐτῷ, ὅπως μὴ χωρήσῃ κατὰ τῶν 'Αράβων, ἀλλ' ὅπως ληστεύῃ τὴν Αἴγυπτον ».

'Η ὑπὸ τοῦ 'Αρταπάνου παρεχομένη ἡμῖν ἐνταῦθα πληροφορία περὶ ληστρικῶν τῶν 'Αράβων ἐπιδρομῶν κατὰ τῆς Αἰγύπτου διατελεῖ πιθανώτατα ἐν σχέσει τινὶ πρὸς τὸν θρύλον ἐκεῖνον τῶν 'Υκσώς, περὶ οὗ ἐγένετο ἀνωτέρω σύντομός τις λόγος, ὡς τοῦτον παραδίδει ἡμῖν ὁ Μανέθων κυρίως παρ' 'Ιωσήπῳ. Παρὰ ταῦτα παρατηροῦνται παρ' 'Αρταπάνῳ ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ ἰσχυραὶ ἀποκλίσεις ἀπὸ τῆς παραδόσεως. 'Ο Jablonskius[2] ἔχει τὴν γνώμην, ὅτι οἱ ἐν τῷ ἐν λόγῳ χωρίῳ τοῦ 'Αρταπάνου μνημονευόμενοι "Αραβες εἶναι οἱ αὐτοὶ τοῖς παλαιοτέροις ἐκείνοις "Αραψιν, οἵτινες ἀπόγονοι ὄντες τοῦ 'Αβραὰμ καὶ ἐξ 'Αραβίας ἐλθόντες κατέλαβόν ποτε τὴν Αἴγυπτον καὶ ἔκτισαν ἐκεῖ τὴν 'Ηλιούπολιν.

§ 20.

Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον μετήλλαξε καὶ ὁ Χανεφρῆς τὸν βίον πρῶτος ἁπάντων ἀνθρώπων προσβληθεὶς ὑπ' ἐλεφαντιάσεως. Εἰς τὸ πάθος τοῦτο περιέπεσεν ὁ Χανεφρῆς ἕνεκα τοῦδε κυρίως τοῦ λόγου, ὅτι δηλαδὴ οὗτος προσέταξεν, ὅπως οἱ 'Ιουδαῖοι σινδόνας μόνον, οὐχὶ δὲ ἐρεᾶν τινα ἐσθῆτα, περιβάλλωνται, ἵνα οὕτως ἐπίσημοι οὗτοι διὰ τῆς ἀμφιέσεως ὄντες εὐχερέστερον καὶ εὐστοχώτερον κολάζωνται ἑκάστοτε ὑπὸ τοῦ σκληροῦ τούτου καὶ ἀσπλάγχνου ἡγεμόνος.

Κατὰ Μανέθωνα καὶ ἄλλους[3] προσβληθέντες οἱ 'Εβραῖοι ὑπὸ λέπρας καὶ ἄλλων ἀρρωστημάτων ἐξεδιώχθησαν τῆς Αἰγύπτου. Κατ' 'Αρτάπανον εἶναι ὁ Μωυσῆς μέγας διδάσκαλος, σύμβουλος καὶ στρατηγὸς τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἀκριβῶς οὐχὶ οὗτος ἢ ἄλλος τις 'Εβραῖος, ἀλλ' ὁ Αἰγύπτιος βασιλεὺς Χενεφρῆς, ἀποθνήσκει λόγῳ ἐλεφαντιάσεως.

Εὐρέως διαδεδομένη παρ' Αἰγυπτίοις ἦτο ἡ χρῆσις λινῶν ἐνδυμάτων

---

[1] L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 485.

[2] P. E. Jablonskius, ἔ.ἀ., II (1806) 100. Πρβλ. A. v. Gutschmid, Die Nabatäische Landwirtschaft und ihre Geschwister ἐν: Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft 15 (1861) 3 κἑξ.

[3] Παρ' 'Ιωσ. περὶ τῆς ἀρχαιότ. 'Ιουδ. (ἀντιρρ. πρὸς 'Απ.) I 26 (= § 229 κἑξ. = V [1889] 40 κἑξ. Niese)· I 28 (= § 256 κἑξ. = αὐτ., p. 44 κἑξ.)· I 34 (= § 304 κἑξ. = αὐτ., p. 50 κἑξ.). Πρβλ. A. Schlatter³, ἔ.ἀ., σ. 42.

12 - 5 - 1961

κυρίως[1]. Οἱ ἱερεῖς οὐδέποτε ἐφόρουν ἐνδύματα ἐξ ἐρίων κατεσκευασμένα, ἀλλὰ λινᾶ μόνον διὰ τὴν χρόαν, ἣν τὸ λίνον ἀνθοῦν ἀναπέμπει ὁμοίαν οὖσαν τῇ τὸν κόσμον περιεχούσῃ αἰθερίῳ χαροπότητι. 'Εκ περιττωμάτων τὰ ἔρια ἀναφύονται καὶ βλαστάνουσι, τὸ δὲ λίνον φύεται ἐκ τῆς ἀθανάτου γῆς καὶ φέρει καρποὺς ἐδωδίμους, παρέχει δὲ λιτὴν καὶ καθαρὰν ἐσθῆτα οὐδόλως βαρύνουσαν τὸ ὑπ' αὐτῆς καλυπτόμενον σῶμα, ἐλάχιστα δ' οὖσαν φθοροποιόν[2]. Παρὰ Φίλωνι[3] ἀναγινώσκομεν, ὅτι, ὁσάκις ὁ 'Ιουδαῖος ἀρχιερεὺς εἰσήρχετο εἰς τὰ ἐσωτάτω τῶν ἁγίων, ἀπεξεδύετο μὲν τὴν ποικίλην ἐσθῆτα, ἀνελάμβανε δὲ ἑτέραν λινῆν ἐκ καθαρωτάτης βύσσου κατεσκευασμένην· σύμβολον ἦτο αὕτη εὐτονίας, ἀφθαρσίας καὶ φέγγους αὐγοειδεστάτου· ἀρραγὴς εἶναι ἡ ὀθόνη καὶ ἐξ οὐδενὸς τῶν ἀποθνῃσκόντων γίνεται, χρῶμα δὲ λαμπρότατον καὶ φωτοειδέστατον ἔχει καὶ ἀμελῶς ἔτι καθαρθεῖσα. Καὶ ἡ σινδὼν αἰγυπτιακῆς προελεύσεως εἶναι[4]. Κατατετμημένων τελαμώνων ἐκ σινδόνος βυσσίνης ἐγίνετο χρῆσις πρὸς περιείλησιν τῶν νεκρῶν ἢ ἑλκῶν ἐν γένει[5].

§ 21 κἑξ.

'Ο Μωυσῆς ηὔξατο νῦν τῷ Θεῷ, ὅπως παύσῃ πλέον οὗτος τοὺς λαοὺς τῶν κακοπαθειῶν. Καθ' ἣν ὥραν ἐτέλει οὗτος τὴν προσευχὴν αὐτοῦ, ἀνήφθη αἰφνιδίως ἐκ τῆς γῆς πῦρ, ὅπερ ζωηρῶς ἐκαίετο παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι οὔτε ὕλη οὔτε ἄλλη τις ξυλεία ὑφίστατο ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ. 'Επὶ τῇ θέᾳ τοῦ παραδόξου τούτου σημείου καταληφθεὶς ὁ Μωυσῆς ὑπὸ ἰσχυροῦ δέους ἔφευγεν ἐκεῖθεν δρομαίως, ὅμως κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην ἀκριβῶς εἶπεν αὐτῷ « θεία » τις « φωνή », ὅτι ὀφείλει, ὅπως ἐκστρατεύσῃ ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως διασώσας ἐκεῖ τοὺς 'Ιουδαίους ἀγάγῃ αὐτοὺς εἰς τὴν ἀρχαίαν πατρίδα. 22. Θαρρήσας ὁ Μωυσῆς κατόπιν τῆς ἀκροάσεως τῆς φωνῆς ταύτης ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν, ὅπως ἐπαγάγῃ ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων δύναμιν πολεμίαν. 'Εν πρώτοις ἦλθεν ὁ Μωυσῆς εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ 'Ααρών. Πληροφορηθεὶς ὁ βασιλεύς τῶν Αἰγυπτίων τὴν παρουσίαν τοῦ Μωυσέως ἐκάλεσε τοῦτον πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἠρώτα αὐτόν, ἐπὶ τίνι σκοπῷ ἦλθεν ἐκεῖσε. Οὗτος ἀπαντῶν εἶπε τῷ βασιλεῖ, ὅτι ὁ δεσπότης τῆς οἰκουμένης προστάσσει αὐτῷ, ὅπως ἀπολύσῃ τοὺς 'Ιουδαίους.

---

[1] Πρβλ. 'Ηροδ. II 37, 2· Πλουτ. περὶ "Ισ. καὶ 'Οσ. 4 (= ἠθ. p. 352 d κἑξ.)· P. E. Jablonskii, ἔ.ἀ., II (1806) 227 κἑξ. — G. Lumbroso, ἔ.ἀ., σ. 110.

[2] Πρβλ. D. Wyttenbach, Πλουτάρχου τοῦ Χαιρωνέως τὰ ἠθικά. Plutarchi Chaeronensis moralia, id est opera exceptis vitis reliqua etc. VII (II), Oxonii 1810, p. 471: animadv. in Plut. lib. de Is. et Os. p. 352 d κἑξ.). Πρβλ. ἔτι Plin. nat. hist. XIX 1 κἑξ.

[3] Φίλ. περὶ τοῦ θεοπν. εἶναι τοὺς ὀνείρ. I 37 (= § 216 κἑξ. = III [1898] 251 κἑξ. Wendland).

[4] Πρβλ. Πολυδ. VII 72 (= II [1931] 24 κἑξ. Bethe).

[5] Πρβλ. 'Ηροδ. II 85, 6· VII 181, 2.

Ἡ περὶ τοῦ βίου τοῦ Μωυσέως ἔκθεσις τοῦ Ἀρταπάνου συνυφαίνεται μετ᾽ αἰγυπτιακῶν κυρίως καὶ ἑλληνιστικῶν παραδόσεων, αἵτινες ἐκτενῶς συνέχουσι καὶ κατακαλύπτουσι τὰς ὀλίγας ἐκείνας εἰκόνας, ἃς οὗτος ἐκ τῆς Βίβλου ἀντλεῖ. Κυρίως τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ βίου τοῦ Μωυσέως, ὅπερ ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς φυγῆς αὐτοῦ ἐξ Αἰγύπτου μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ἐπανόδου αὐτοῦ εἰς ταύτην, πληροῦται ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου διὰ λογοτεχνικῶν στοιχείων ἰσχυρῶς διαφερόντων τῆς οἰκείας βιβλικῆς ἐκθέσεως.

Ἐν τῇ «Ἐξόδῳ»[1] ἀναγινώσκομεν σχετικῶς, ὅτι ὁ Μωυσῆς ποιμαίνων τὰ πρόβατα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ Ἰοθόρ, ἱερέως τῆς Μαδιάμ, ἤγαγε ταῦτά ποτε ὑπὸ τὴν ἔρημον καὶ ἦλθεν εἰς τὸ ὄρος Χωρήβ. Ἐκεῖ ὤφθη τῷ Μωυσεῖ ἄγγελος Κυρίου ἐν πυρὶ φλογὸς ἐκ τοῦ βάτου. Ὁ Μωυσῆς ἔκπληκτος ἔβλεπεν, ὅτι ἐκαίετο μὲν ὁ βάτος πυρί, ὅτι ὅμως οὗτος οὐδαμῶς κατεκαίετο. Ὅτε ὁ Μωυσῆς πρὸς ἔλεγχον τοῦ παραδόξου τούτου φαινομένου ἐχώρει πρὸς τὸν τόπον τοῦ βάτου, «ἐκάλεσεν αὐτὸν Κύριος ἐκ τοῦ βάτου» καὶ ἔδωκεν αὐτῷ ἐν συνεχείᾳ τὴν ἐντολήν, ὅπως μεταβῇ εἰς Αἴγυπτον καὶ ἐξαγάγῃ ἐκεῖθεν τοὺς Ἑβραίους καὶ εἰσαγάγῃ αὐτοὺς εἰς γῆν ἀγαθὴν καὶ πολλήν, εἰς γῆν ῥέουσαν γάλα καὶ μέλι. Οὐδεὶς λόγος γίνεται ἐνταῦθα καὶ δὴ καὶ κατά τινα ἀόριστον τρόπον περί τινος «θείας φωνῆς», ὡς ὅμως συμβαίνει τοῦτο παρ᾽ Ἀρταπάνῳ διατελοῦντι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὑπὸ τὴν δρᾶσιν καὶ ἐπιρροὴν τῆς θύραθεν κυρίως ἑλληνικῆς γραμματείας. Μεθ᾽ ὑπερόχου θρησκευτικοῦ πάθους καὶ πολλῆς κατανυκτικῆς μεγαληγορίας περιγράφει τὴν οἰκείαν σκηνὴν ὁ Ἰώσηπος[2]. Ὑψηλότατον εἶναι τὸ Σιναῖον ὄρος, ἐν ᾧ ὁ Μωυσῆς ἐποίμαινε τὰ πρόβατα τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ, καὶ πρὸς νομὰς ἄριστον ἀγαθῆς φυομένης πόας, ἐπειδὴ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς πίστεως, ὅτι ἐκεῖ που ἐνδιέτριβεν ὁ Θεός, οὐδεὶς τῶν ποιμένων ἐτόλμα, ὅπως ἐμβατεύῃ εἰς αὐτό. Ἐνταῦθα λοιπὸν εἶδεν ὁ Μωυσῆς τέρας θαυμάσιον. «πῦρ γὰρ θάμνου βάτων νεμόμενον τὴν περὶ αὐτὸν χλόην τό τε ἄνθος αὐτοῦ παρῆλθεν ἀβλαβὲς καὶ τῶν ἐγκάρπων κλάδων οὐδὲν ἠφάνισε καὶ ταῦτα τῆς φλογὸς πολλῆς καὶ ὀξυτάτης ὑπαρχούσης. ὁ δὲ καὶ αὐτὴν μὲν ἔδεισε τὴν ὄψιν παράδοξον γενομένην, κατεπλάγη δ᾽ ἔτι μᾶλλον φωνὴν τοῦ πυρὸς ἀφιέντος καὶ ὀνομαστὶ καλέσαντος αὐτὸν...». Ὁ Ἰώσηπος εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐνταῦθα πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν «Ἔξοδον» κυρίως, οὐχὶ δὲ τὸν Ἀρτάπανον, διότι ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος κατά τινα ἐκτροπὴν καὶ παρέκκλισιν ἀπὸ τῆς οἰκείας βιβλικῆς διηγήσεως μόνον περὶ «πυρὸς» ποιεῖται λόγον, οὐχὶ δὲ περὶ «βάτου» ἢ ἄλλης τινὸς ὕλης καιομένης μέν, ὅμως οὐδαμῶς κατακαιομένης:

---

[1] Ἔξοδ. 3, 1 κἑξ. — Πρβλ. Λ. Ἰ. Φ ι λ ι π π ί δ ο υ, Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἐπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς. Ἀθῆναι 1958, σ. 592 κἑξ.

[2] Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 12, 1 κἑξ. (= § 264 κἑξ. = I [1887] 138 κἑξ. Niese).

«ἱλασκομένου δ᾽ αὐτοῦ (sc. τοῦ Μωύσου) αἰφνιδίως φησὶν (sc. Ἀρτάπανος) ἐκ τῆς γῆς πῦρ ἀναφθῆναι καὶ τοῦτο κάεσθαι μήτε ὕλης μήτε ἄλλης τινὸς ξυλείας οὔσης ἐν τῷ τόπῳ». Μόνον ἡ τελευταία φράσις τῆς ἀνωτέρω καταγραφείσης περικοπῆς τοῦ Ἰωσήπου: «...φωνὴν τοῦ πυρὸς ἀφιέντος καὶ ὀνομαστὶ καλέσαντος αὐτὸν (sc. τὸν Μωυσέα)» μαρτυρεῖ συνάφειάν τινα τῆς ἐκθέσεως τοῦ Ἰωσήπου πρὸς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀρταπάνου λέγοντος ὁμοίως: «φωνὴν δ᾽ αὐτῷ (sc. τῷ Μωύσῳ) θείαν εἰπεῖν στρατεύειν ἐπ᾽ Αἴγυπτον...». Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ θὰ εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Ἰώσηπος πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν οἰκείαν ἔκθεσιν οὐ μόνον τῆς «Ἐξόδου», ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἀρταπάνου[1]. Καὶ ὁ Φίλων ἔχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν «Ἔξοδον». Ἄγων, λέγει[2], ὁ Μωυσῆς τὴν ποίμνην εἰς τόπον εὔδενδρόν τε καὶ εὔχορτον, ἔνθα καὶ πολλὴ πόα προβατεύσιμος ἀνεδίδοτο, ἐλθὼν ἐγγὺς νάπους τινὸς εἶδε θέαμα ἐκπληκτικώτατον. Βάτος ὑπῆρχεν ἐκεῖ, ἀκανθῶδές τι φυτὸν καὶ ἀσθενέστατον· «οὗτος οὐδενὸς πῦρ προσενεγκόντος ἐξαίφνης ἀνακαίεται καὶ περισχεθεὶς ὅλος ἐκ ῥίζης εἰς ἀκρέμονα πολλῇ φλογὶ καθάπερ ἀπό τινος πηγῆς ἀνομβρούσης διέμενε σῷος, οὐ κατακαιόμενος, οἷά τις ἀπαθὴς οὐσία καὶ οὐχ ὕλη πυρὸς αὐτὸς ὤν, ἀλλὰ τροφῇ χρώμενος τῷ πυρί. κατὰ δὲ μέσην τὴν φλόγα μορφή τις ἦν περικαλλεστάτη, τῶν ὁρατῶν ἐμφερὴς οὐδενί, θεοειδέστατον ἄγαλμα, φῶς αὐγοειδέστερον τοῦ πυρὸς ἀπαστράπτουσα, ἣν ἄν τις ὑπετόπησεν εἰκόνα τοῦ ὄντος εἶναι· καλείσθω δὲ ἄγγελος, ὅτι σχεδὸν τὰ μέλλοντα γενήσεσθαι διήγγελλε τρανοτέρᾳ φωνῆς ἡσυχίᾳ διὰ τῆς μεγαλουργηθείσης ὄψεως». Ἐν συνεχείᾳ ἑρμηνεύει ὁ Φίλων τὸ ἐν λόγῳ θαυμάσιον θέαμα μεταφορικῶς τε καὶ συμβολικῶς: «σύμβολον γὰρ ὁ μὲν καιόμενος βάτος τῶν ἀδικουμένων, τὸ δὲ φλέγον πῦρ τῶν ἀδικούντων, τὸ δὲ μὴ κατακαίεσθαι τὸ καιόμενον τοῦ μὴ πρὸς τῶν ἐπιτιθεμένων φθαρήσεσθαι τοὺς ἀδικουμένους, ἀλλὰ τοῖς μὲν ἄπρακτον καὶ ἀνωφελῆ γενέσθαι τὴν ἐπίθεσιν, τοῖς δὲ τὴν ἐπιβουλὴν ἀζήμιον κ.οὕ.κ.».

Οὐκ ὀλίγοι λόγιοι καὶ ἐπιστήμονες πειρῶνται, ὅπως φυσικῶς τε καὶ λογικῶς ἑρμηνεύσωσι τὸ ἐν τῇ «Ἐξόδῳ» τὸ πρῶτον ἀναφερόμενον θαῦμα τοῦτο τοῦ πυρὶ μὲν καιομένου, ὅμως οὐχὶ κατακαιομένου, βάτου[3] λέγοντες, ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ ἀτμώδους ἐκείνου μελιίνου θάμνου

---

[1] Περὶ τῶν «τοῦ Θεοῦ φωνῶν» ποιεῖται ὁμοίως λόγον ὁ Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 13, 2 (= § 283 = I [1887] 142, 17 κἑξ. Niese), ἔνθα περιγράφει οὗτος τὴν πρώτην μετὰ τὴν ἐπάνοδον εἰς Αἴγυπτον συνάντησιν τοῦ Μωυσέως μετὰ τοῦ Φαραώ.

[2] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 12 κἑξ. (= § 63 κἑξ. = IV [1902] 135 κἑξ. Cohn).

[3] Πρβλ. προχείρως J. S c h m i d t, Bible plants, their history with a review of the opinions of various writers regarding their identification. London 1878· H. N. M o l d e n k e - A. L. M o l d e n k e, Plants of the Bible. Waltham, Mass., U.S.A., 1952 (= A New Series of Plant Science Books. 28), σ. 23 καὶ Fig. 45.

(fraxinella), ὅστις εἶναι γνωστὸς ἐν τῇ φυτολογίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα: Dictamnus abbus L. Ὁ θάμνος οὗτος μετὰ τῶν πολυπληθῶν καὶ ἰσχυρῶν αὐτοῦ κλάδων, οἵτινες κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἀνθήσεως μεστοὶ εἶναι ἐρυθρῶν ἀνθυλλίων, εἶναι ὕψους ἑνὸς μέτρου περίπου. Ὁ ὅλος θάμνος καλύπτεται διὰ μικρῶν καὶ λεπτῶν ἐλαιοφόρων ἀδένων. Τὸ ἐν τοῖς ἀδέσι τούτοις περιεχόμενον ἔλαιον εἶναι τόσον ἐπιπόλαιον καὶ εὐπετές, ὥστε διαρκῶς διαρρέει καὶ ὑπεκφεύγει· οὕτως ἐρχόμενον τὸ ἔλαιον τοῦτο εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἐλευθέρου φωτὸς προκαλεῖ αἰφνίδιον ἀνάφλεξιν. Κατ' ἄλλην τινὰ τοῦ πράγματος λογικὴν διασάφησιν ἡ, περὶ ἧς ὁ λόγος, πυρίνη φλὸξ οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὑπέρυθρός τις ἀνθεμόεις θαλλός, ἰξῶδές τι ἔρνος ἢ βλάστημα (Loranthus acaciae), ὅπερ πανταχοῦ τῆς περιοχῆς τοῦ Σινᾶ καὶ τῆς ἁγίας γῆς φύεται ἐπὶ διαφόρων ἀκανθωδῶν θάμνων ἢ μικρῶν δένδρων ἀνηκόντων εἰς τὸ γένος τῆς ἀκακίας τοῦ Νείλου (Acacia Nilotica). Ὁσάκις ὁ ἐν λόγῳ θαλλὸς εὑρίσκεται ἐν τῇ καταστάσει τῆς πλήρους ἀνθήσεως, φαίνεται ὁ, ἐφ' οὗ οὗτος φύεται, ἀκανθώδης θάμνος μετὰ τῶν φωτεινῶν αὐτοῦ καὶ λαμπρῶν χρωμάτων ὡσεὶ διὰ πυρίνων φλογῶν κεκαλυμμένος. Κατὰ ταῦτα τὸ φαινόμενον τοῦ πυρὶ μὲν καιομένου, ὅμως οὐχὶ κατακαιομένου, βάτου παρέχει ἡμῖν αὐτὴ αὕτη ἡ φύσις καὶ δὴ καὶ παρὰ φυτοῖς κυρίως περιέχουσιν ἱκανὴν ποσότητα αἰθερίου ἐλαίου. Πολλοὶ φυσιολόγοι ποιοῦνται ἐπὶ τοῦ προκειμένου μνείαν εἰκόνων αὐτομάτου ἀναφλέξεως παντοειδῶν ἐν φυτοῖς περιεχομένων ἀτμῶν, ἥτις συντελεῖται ἐν ὥραις κυρίως ὑψηλῆς ἡλιακῆς θερμότητος ἢ ἐν ὥραις πάλιν ἐκτενοῦς νηνεμίας καὶ καθ' ἣν αὐτὰ ταῦτα τὰ φυτὰ παραμένουσιν ἀβλαβῆ καὶ ἀκέραια. Παρὰ ταῦτα οἱ ταῦτα λέγοντες σοφοὶ ἐπιλανθάνονται τοῦδε τοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδή, εἰ τοιαῦτα φυτὰ ὄντως ὑφίστανται μετὰ τῆς περιέργου ταύτης ἰδιότητος τῆς αὐτομάτου πραγματικῆς ἢ φαινομενικῆς ἀναφλέξεως, τότε ὁ Μωυσῆς ὡς μόνιμος καὶ πολυχρόνιος ποιμὴν τῶν προβάτων τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ θὰ ὤφειλεν, ὅπως ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ μὴ ἅπαξ, ἀλλ' ἐπανειλημμένως γένηται θεατὴς τοῦ ἐν λόγῳ θαυμασίου φαινομένου. Ἐπὶ πλέον οἱ ταῦτα λέγοντες σοφοὶ οὐδεμίαν συγχρόνως λογικὴν διασάφησιν παρέχουσιν ἡμῖν καὶ τῆς ἐκ τοῦ βάτου προερχομένης κλήσεως τοῦ Μωυσέως ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ἧς ῥητὴ μνεία γίνεται ἐν τῇ « Ἐξόδῳ ». Ἐν συνδυασμῷ πρὸς ταῦτα σημειωθήτω ἐν τέλει περὶ τῆς οἰκείας ἐκθέσεως τοῦ Ἀρταπάνου, ὅτι ἐν ταύτῃ γίνεται, ὡς εἴδομεν, λόγος μόνον περὶ « πυρὸς » κατ' εὐθὺ ἐκ τῆς γῆς ἀνυψουμένου, οὐχὶ δὲ περὶ « βάτου » ἢ ἄλλης τινὸς ὕλης. Ἀναμφισβήτητος λοιπὸν εἶναι ὁ ἱστορικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἐν λόγῳ θαύματος, τῆς ἐπιφανείας δηλονότι τοῦ Θεοῦ ἐν βάτῳ καιομένῳ μὲν πυρί, ὅμως οὐχὶ κατακαιομένῳ. Ὁ τρόπος καὶ τὸ ἦθος, ἡ φύσις ἐν γένει τοῦ Μωυσέως οὐδαμῶς ἐπιτρέπει τὴν ἀνάπτυξιν παρ' ἡμῖν τῆς δόξης ἢ τῆς εἰκασίας, ὅτι οὗτος ἐν τῷ ὄρει Χωρὴβ οὐχὶ καθαρὰν καὶ ἐναργῆ ἀντίληψιν ἔσχεν ἐκτάκτου τινὸς φυσικοῦ φαινομένου, ἀλλ' ὅτι ἐγένετο ἐκεῖ θῦμα ἀρρώστου καὶ ψευδοῦς αἰσθή-

σεως εἰκόνος φαντασιώδους καὶ ἀνυπάρκτου οὐδεμίαν σχέσιν ἐχούσης πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ὑπερφυοῦς τινος ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ. Πᾶν τοὐναντίον! Ὁ Μωυσῆς ἐν τῷ ὄρει Χωρὴβ ἐγένετο θεατὴς σαφοῦς καὶ ἀληθοῦς πράγματος, συμβάντος μεγαλειώδους, ὅπερ βαθυτάτην καὶ ἀποφασιστικὴν δρᾶσιν ἤσκησεν ἐπὶ τὸν βίον αὐτοῦ καὶ ζωηρῶς παρώρμησεν αὐτὸν εἰς τὴν εὔτολμον ἀνάληψιν τῆς διεξαγωγῆς ἔργου ἀνθρωπίνως ἀκατορθώτου, τῆς λυτρώσεως δηλαδὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐκ τοῦ ζυγοῦ τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῆς μετὰ μακροχρόνιον ἐν τῇ ἐρήμῳ πορείαν ἀγωγῆς αὐτοῦ εἰς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας. Ἡ ἀδιάσειστος πίστις, μεθ' ἧς ὁ Μωυσῆς παρὰ πάσας τὰς ἀναριθμήτους δυσχερείας εἴχετο τῆς ὑψηλῆς αὐτοῦ ἀποστολῆς, θὰ παρέμενεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὥς τι ἀνερμήνευτον καὶ ἀκατάληπτον αἴνιγμα ἄνευ τῆς ὁμολογίας, ὅτι ὁ θεοφιλὴς ἀνὴρ ἀμέριστον καὶ σταθερὰν τὴν βεβαιότητα εἶχε περὶ τῆς ἐν τῷ ὄρει Χωρὴβ ἐπισήμου κλήσεως αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ φυσικοῦ γεγονότος ἐναργῶς ὑπερβαίνοντος τὰ ὅρια ἐκτάκτου τινὸς ἁπλῶς καὶ παραδόξου ὄψεως. Ἀπάται τῶν αἰσθήσεων καὶ γεγονότα ἐσωτερικοῦ μόνον χαρακτῆρος οὐδαμῶς θὰ ἐνέπνεον τῷ Ἰουδαίῳ προφήτῃ ἡρωικὴν πίστιν ἐπὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἀμείωτον διατηρηθεῖσαν ἐπὶ τέσσαρας δεκαετηρίδας ὀδυνηρῶν πόνων καὶ ἀκοιμήτου πάλης [1].

§ 23.

Ὁ βασιλεὺς ἀκούσας παρὰ τοῦ Μωυσέως, ὅτι ὁ δεσπότης τῆς οἰκουμένης προστάσσει αὐτῷ, ὅπως ἀπολύσῃ τοὺς Ἰουδαίους, καθεῖρξεν αὐτὸν ἐν φυλακῇ.

Ὁ Μωυσῆς πάσχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων τὰ αὐτὰ ἐκεῖνα, ἅπερ ἔπαθε βραδύτερον καὶ Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεὺς ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως Δομιτιανοῦ [2].

§ 23 κέξ.

Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου νῦν τῆς διηγήσεως συμβαίνει θαῦμά τι αὐτομάτου ἀπελευθερώσεως τοῦ Μωυσέως. Ἐπὶ τοῦ ἐπεισοδίου τούτου παρέχω κατωτέρω τὸ κείμενον τοῦ Εὐσεβίου, παρ' αὐτὸ δὲ παρέχω ὁμοίως καὶ τὸ κείμενον Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως:

« Νυκτὸς δὲ ἐπιγενομένης τάς τε θύρας πάσας αὐτομάτους ἀνοιχθῆναι (sc. Ἀρτάπανός φησι) καὶ τῶν φυ-

« Ἀρτάπανος γοῦν ἐν τῷ περὶ Ἰουδαίων συγγράμματι ἱστορεῖ κατακλεισθέντα εἰς φυλακὴν Μωυσέα ὑπὸ Χε-

[1] Παράλληλον εἰκόνα ἔχομεν ἐν τῇ Κ.Δ. ἐν τῷ ὁράματι ἐκείνῳ τοῦ Παύλου (Πράξ. Ἀποστ. 9, 3 κέξ.), καθ' ὃ τῷ ἕως τότε διώκτῃ τῶν Χριστιανῶν ὑπερφυῶς ἐπεφάνη ὁ Κύριος καὶ ἔστρεψε τὸν βίον αὐτοῦ πρὸς ἐντελῶς νέαν κατεύθυνσιν, τὴν ἔνθεον δηλαδὴ καὶ ἀκάματον διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

[2] Φιλόστρ. τὰ εἰς τὸν Τυαν. Ἀπολλών. VII 38 κέξ. (= I [1870] 292 κέξ. Kayser). Πρβλ. αὐτ. VIII 30 (= αὐτ., p. 341 κέξ.).

λάκων οὓς μὲν τελευτῆσαι, τινὰς δὲ ὑπὸ τοῦ ὕπνου παρεθῆναι τά τε ὅπλα κατεαγῆναι, ἐξελθόντα δὲ τὸν Μώυσον ἐπὶ τὰ βασίλεια ἐλθεῖν, εὑρόντα δὲ ἀνεῳγμένας τὰς θύρας εἰσελθεῖν καὶ ἐνθάδε τῶν φυλάκων παρειμένων τὸν βασιλέα ἐξεγεῖραι »[1].

νεφρέους τοῦ Αἰγυπτίων βασιλέως ἐπὶ τῷ παραιτεῖσθαι τὸν λαὸν ἐξ Αἰγύπτου ἀπολυθῆναι, νύκτωρ ἀνοιχθέντος τοῦ δεσμωτηρίου κατὰ βούλησιν τοῦ Θεοῦ, ἐξελθόντα καὶ εἰς τὰ βασίλεια παρελθόντα ἐπιστῆναι κοιμωμένῳ τῷ βασιλεῖ καὶ ἐξεγεῖραι αὐτόν »[2].

Οὐδαμοῦ τῆς « Ἐξόδου » ἢ ἀλλαχοῦ που τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εὑρίσκομεν ὁμοίαν τινὰ σκηνὴν ἀπελευθερώσεως. Τὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐν σχέσει πρὸς τὸ θαῦμα ἀπελευθερώσεως τοῦ Μωυσέως ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ἐκτιθέμενα ἡμῖν γεγονότα οὐδαμῶς ἀποτελοῦσιν εἰκόνας ἢ στοιχεῖα τῆς γραμματείας ἢ τῆς παραδόσεως τῶν Ἰουδαίων, ἀλλ' ἑτερογενῆ τινα ταῦ Ἰουδαίου τούτου λογίου προσθήκην, ἣν θὰ ἠδυνάμεθα, ὅπως λίαν εὐστόχως καὶ ἐπιτυχῶς ἐξηγήσωμεν, ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος ἐμιμήσατο ἐνταῦθα Ἕλληνας ἢ Λατίνους συγγραφεῖς τῶν εἰδωλολατρικῶν χρόνων. Τὸ « αὐτομάτως », λέξιν δηλαδή, ἧς γίνεται συνήθως χρῆσις ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γραμματείᾳ τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων εἰδωλολατρῶν ἐπὶ περιπτώσεων κυρίως προθύμου τινὸς καὶ βιαίας ἀνοίξεως θυρῶν καὶ πυλῶν φυλακῶν τε καὶ ἀνακτόρων ἐνώπιον τοῦ « θείου ἀνδρὸς » πρὸς ἀρεταλογικὴν ἔξαρσιν τοῦ ὑπερόχου καὶ αἰγλήεντος αὐτοῦ μεγαλείου, οὐχὶ εὐχερῶς θὰ ἠδύνατό τις, ὅπως θεωρήσῃ ὡς δάνεισμα ἐκ τῶν περιοχῶν τῆς ἰουδαϊκῆς παραδόσεως, ἥτις, καθ' ὅσον γινώσκω, οὐδαμοῦ παρέχει ἡμῖν τοιαύτην τινὰ περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Μωυσέως σκηνήν. Περαιτέρω παρατηρητέον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ὁ Κλήμης ἰσχυρῶς μεταβάλλει καὶ παραλλάσσει τὴν ἐν λόγῳ ἔκθεσιν τοῦ Ἀρταπάνου. Ἐν πρώτοις τὴν ἀρχαίαν λέξιν: « αὐτομάτως » ἀντικαθίστησιν ὁ Κλήμης διὰ τῆς φράσεως: « κατὰ βούλησιν τοῦ Θεοῦ », οὐδαμῶς δὲ περαιτέρω ποιεῖται μνείαν τῆς περιέργου ἐκείνης λεπτομερείας, καθ' ἣν τὸ συντελεσθὲν θαῦμα τῆς « αὐτομάτου » ἀνοίξεως τῶν θυρῶν τοῦ δεσμωτηρίου δεινῶς δρᾷ ἐπὶ τοὺς φύλακας, οἵτινες λόγῳ φόβου ἐν μέρει μὲν τελευτῶσιν, ἐν μέρει δὲ ἔξαλλοι ἐγείρονται ἐκ τοῦ βαθέος αὐτῶν ὕπνου, ἐν ᾧ χρόνῳ καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ ὅπλα

[1] Ὁ Jacoby (F Gr. Hist.) παρέχει ἐνταῦθα ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος O: « ...εἰσελθεῖν, καὶ ἐνθάδε τῶν φυλάκων παρειμένων, καὶ τὸν βασιλέα ἐξεγεῖραι ». Τὸ δεύτερον « καὶ » εἶναι περιττὸν καὶ ὀρθῶς τοῦτο παραλείπεται ἐν τῷ κώδικι I. Διὰ τοῦ ἐπιρρήματος: « ἐνθάδε » νοεῖται λίαν εὐχερῶς οὐχὶ ὁ τόπος, ἔνθα ἐκοιμῶντο οἱ θυρωροί, ἀλλ' ὁ τόπος πολλῷ μᾶλλον τῶν ἀνακτόρων, ἔνθα ἐκοιμᾶτο ὁ βασιλεύς.

[2] Κλήμ. Ἀλεξ. στρωμ. I 23, 154, 2 κἑξ. (= II [1869] 124, 6 κἑξ. Dindorfius = PG VIII [1881] 900 b κἑξ. Potterus = Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 96, 9 κἑξ. Stählin).

αὐτῶν ἀφ' ἑαυτῶν θραύονται[1]. Ἐπὶ πλέον μνημονευτέον, ὅτι ἡ ἔκθεσις τοῦ Κλήμεντος οὐδαμῶς περιλαμβάνει καὶ τὸ δεύτερον ἐκεῖνο θαυμάσιον ἐπεισόδιον τῆς διηγήσεως τοῦ Ἀρταπάνου, καθ' ὃ ἐν καιρῷ βαθείας νυκτὸς μεταβαίνων ὁ ἐλευθερωθεὶς Μωυσῆς πρὸς τὸν κοιμώμενον βασιλέα εὗρε τὰς θύρας τοῦ ἀνακτόρου ἀνεῳγμένας. Ἡ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος ἐν εὐρείᾳ τινὶ κλίμακι διενεργηθεῖσα μεταποίησις αὕτη τῆς ἐκθέσεως τοῦ Ἀρταπάνου οὐδαμῶς αἴρει, ἀλλὰ βεβαιοῖ πολλῷ μᾶλλον τὸ ἀναμφισβήτητον κῦρος τοῦ γεγονότος ἐκείνου, καθ' ὃ κατὰ τὴν σύνταξιν ταύτης ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις τῆς ἀρχαίας γραμματείας τῶν Ἑλλήνων κυρίως καὶ Λατίνων εἰδωλολατρῶν διετέλει ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος καὶ ἱστορικός. Μάλιστα τὸ ὑπ' αὐτοῦ παρεχόμενον ἡμῖν θαῦμα ἀπελευθερώσεως εἶναι διφυὲς τὴν σύνθεσιν, ἐφ' ὅσον, ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ θαύματος ἐκείνου ἀπελευθερώσεως τοῦ Ἀπολλωνίου συμβαίνει, οὕτω καὶ ἐνταῦθα δὶς ἀνοίγονται ἀφ' ἑαυτῶν αἱ θύραι, εἰ καὶ μετὰ τῆς διαφορᾶς βεβαίως, ὅτι παρ' Ἀπολλωνίῳ μὲν θύραι φυλακῆς καὶ ναοῦ[2], παρὰ

[1] Πρβλ. σχετικῶς ὁμοίας εἰκόνας ἐπὶ τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας μὲν γραμματείας τῶν εἰδωλολατρῶν Δίων. Κασσ. LXV 8, 1 κἑξ. (= III [1801] 122, 8 κἑξ. Boissevain ὑπ' ἀριθ. βιβλ. LXIV), Ξιφιλ. 195 (= αὐτ., p. 618, 28 κἑξ.), Ζων. XI 16 (= CSHB II [1844] 488 κἑξ. Pinderus = PG CXXXIV [1864] 969 b du Fresne), ἔνθα ἐπὶ τῇ ἀδοκήτῳ ὄψει τοῦ θαυμασίου ἐκείνου « σημείου » τῆς ἀνοίξεως τοῦ ἐν Καπιτωλίῳ κειμένου ναοῦ τοῦ Διὸς φύλακές τινες ἐκ φόβου ἀπέθανον· Νόνν. Διον. XLV 273 κἑξ., ἔνθα οἱ φύλακες τοῦ δεσμωτηρίου τοῦ Πενθέως ἐν Θήβαις ἐπὶ τῇ θέᾳ τῶν μαινομένων βακχῶν, αἵτινες διὰ μέσου τῶν « αὐτομάτως » ἀνοιγεισῶν θυρῶν ἐξέρχονται τῆς φυλακῆς καὶ ἀκάθεκτοι ὁρμῶσι πρὸς τὰ δάση, ὑπὸ ἰσχυροῦ δέους καταληφθέντες τρέπονται εἰς φυγήν, καὶ τέλος Φιλοστρ. τὰ εἰς τὸν Τυαν. Ἀπολλ. VIII 30 (= I [1870] 341 κἑξ. Kayser), ἔνθα Ἀπολλώνιος ὁ Τυανεὺς ἐν ὥρᾳ νυκτὸς καλεῖ ἐν τῷ ἐν Κρήτῃ κειμένῳ ἱερῷ τῆς Δικτύννης τοὺς δήσαντας αὐτόν, ἵνα κατάδηλον ποιήσηται αὐτοῖς τὸν τρόπον τῆς θαυμασίας αὐτοῦ ἀπελευθερώσεως, τῆς χριστιανικῆς δὲ γραμματείας Πράξ. Ἀποστ. 16, 19 - 40, ἔνθα ὁ φύλαξ τοῦ δεσμωτηρίου θέλει, ὅπως αὐτοκτονήσῃ εὐθύς, ὡς εἶδε τὰς θύρας αὐτοῦ ἀνεῳγμένας. Πρβλ. ἔτι σχετικῶς R. Reitzenstein, Hellenistische Wundererzählungen. Leipzig 1906, σ. 119 κἑξ. καὶ τὴν ἔξοχον ἐργασίαν τοῦ πολυφιλήτου διδασκάλου μου O. Weinreich, Gebet und Wunder, ἔ.ἀ., 5 (1929) 207 κἑξ. — 298 κἑξ. — 302 κἑξ. — Ὁ P. Wendland, De fabelis antiquis, p. 18 δεόντως ἐξαίρει χωρία τῆς « Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας » τοῦ Ἰωσήπου καὶ τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἀρταπάνου, ἅτινα ζωηρῶς προδίδουσι σπουδήν τινα καὶ τάσιν τῶν λογίων τούτων πρὸς δημιουργίαν ὁμοιότητός τινος ἐξ ἐπόψεως ὑφῆς τε καὶ περιεχομένου μεταξὺ τοῦτο μὲν τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐκτιθεμένων, τοῦτο δὲ τῶν παραδόξων σκηνῶν καὶ εἰκόνων ἀρχαίων θαυμάτων, ὅμως λίαν ἐνωρὶς ἀτυχῶς καταλείπει οὗτος τὴν γραμμὴν τῆς ὑπὸ τοιαύτην τινὰ κατεύθυνσιν κυρίως διεξαγωγῆς ἐπὶ τοῦ προκειμένου τῶν οἰκείων γραμματολογικῶν καὶ θρησκειολογικῶν ἐρευνῶν.

[2] Παρὰ Φιλοστρ. τὰ εἰς τὸν Τυαν. Ἀπολλ. VIII 30 (= I [1870] 342, 14 κἑξ. Kayser) ἀναγινώσκομεν σχετικῶς τάδε: « οἱ μὲν δὴ τοῦ ἱεροῦ (sc. τῆς Δικτύννης) προϊστάμενοι ξυλλαβόντες αὐτὸν (sc. τὸν Ἀπολλώνιον) ὡς γόητα καὶ λῃστὴν δῆσαι (sc. λέγεται) μείλιγμα τοῖς κυσὶ προβεβλῆσθαί τι ὑπ' αὐτοῦ φάσκοντες, ὁ δ' ἀμφὶ

Μωυσεῖ δὲ θύραι φυλακῆς καὶ ἀνακτόρου κυρίως, « αὐτομάτως » ἀνοίγονται. Αἱ ὑπὸ τοῦ Freudenthal [1] μνημονευόμεναι ἰουδαϊκαὶ παραδόσεις, καθ' ἃς οἱ φύλακες πειρῶνται, ὅπως κωλύσωσι τὸν Μωυσέα τῆς εἰσόδου εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Φαραὼ κ.τ.τ., οὐδαμῶς δύνανται, ὅπως θεωρηθῶσιν ὡς περιοχή τις γραμματολογική, ἐξ ἧς ἤντλησε δῆθεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ 'Αρτάπανος τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ· αἱ παραδόσεις αὗται ἀναφέρονται εἰς χρονικόν τι σημεῖον προγενέστερον ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρόνον τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Μωυσέως καὶ ἕνεκα τούτου οὐδαμῶς αὗται περιέχουσι τὴν θαυμασίαν ἐκείνην σκηνὴν τῆς « αὐτομάτου » ἀνοίξεως τῶν θυρῶν τῆς τε φυλακῆς καὶ τοῦ ἀνακτόρου, καθ' ἣν ὁ θεῖος οὗτος ἀνὴρ τοῦτο μὲν ἀπελευθεροῦται, τοῦτο δὲ εἰσέρχεται ἀκωλύτως καὶ ἐλευθέρως εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ βασιλέως. 'Επὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Freudenthal μνημονευομένων ἰουδαϊκῶν παραδόσεων πρόκειται πολλῷ μᾶλλον περὶ τῆς πρώτης ἐνώπιον τοῦ Φαραὼ ἐμφανίσεως τοῦ Μωυσέως καὶ τοῦ 'Ααρών, καθ' ἣν οὔτε οἱ ἄγριοι λέοντες οὔτε οἱ ἑξήκοντα χιλιάδες ἥρωες ἐκεῖνοι, οἵτινες ἵσταντο ἑκάστοτε πρὸ ἑκάστης τῶν 400 πυλῶν τοῦ ἀνακτόρου, ἠδυνήθησαν, ὅπως ἀναχαιτίσωσιν αὐτοὺς καὶ κωλύσωσιν οὕτω τῆς εἰσόδου [2]. 'Επὶ τοῦ προκειμένου λέγεται μάλιστα, ὅτι ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ 'Ααρὼν οὐχὶ κυρίως διὰ μέσου τῶν θυρῶν ἐχώρησαν μέχρι τῶν ἐσωτέρων περιοχῶν τοῦ ἀνακτόρου. Μετὰ πάντα ταῦτα τὴν μετὰ τοῦ ἐξόχως χαρακτηριστικοῦ σημείου ἐκείνου τῆς « αὐτομάτου » ἀνοίξεως τῶν θυρῶν συνημμένην σκηνὴν ταύτην τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Μωυσέως, ἣν λίαν ἐναργῶς ἐμφανίζει ἡμῖν ὁ 'Αρτάπανος ἐν τῇ ἐν λόγῳ ἐκθέσει αὐτοῦ, θὰ ἐπεθύμουν ζωηρῶς, ὅπως θεωρήσω ὡς δάνεισμα ἐκ τῶν γραμματολογικῶν περιοχῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ λατινικοῦ βίου, οὐχὶ δὲ ὡς εἰκόνα ἰουδαϊκῆς τινος δῆθεν προελεύσεως, ἐφ' ὅσον ἡ ἰουδαϊκὴ γραμματεία οὐδαμοῦ τῶν σελίδων αὐτῆς παρέχει ἡμῖν τοιαῦτα λογοτεχνικὰ ἢ θρησκειολογικὰ παραδείγματα κατέχοντά πως τὸν χαρακτῆρα εὐστόχου τινὸς καὶ ἀκριβοῦς ἀντιστοιχίας.

'Οσάκις 'Ιουδαῖός τις θέλει, ὅπως ἀποτελεσματικῶς ἀσκήσῃ δρᾶσίν τινα καὶ ἐπιρροὴν ἐπὶ τοὺς συγκρητιστικοὺς κύκλους τοῦ ἀρχαίου βίου, εἰδωλολατροποιεῖ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην καὶ παρέχει ταῖς ἐν αὐτῇ ἐπὶ παντοειδῶν θεμάτων περιεχομέναις ἱστορίαις γάνωμά τι ἑλληνιστικῆς χροιᾶς καὶ ὑφῆς. Ἕνεκα τοῦ λόγου τούτου κυρίως καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ 'Αρταπάνου ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ παρεχομένη ἡμῖν εἰκὼν τῆς διὰ τῆς « αὐτομάτου » ἀνοίξεως τῶν θυρῶν

μέσας νύκτας ἑαυτὸν λῦσαι, καλέσας δὲ τοὺς δήσαντας, ὡς μὴ λάθοι, δραμεῖν ἐπὶ τὰς τοῦ ἱεροῦ θύρας, αἱ δ' ἀνεπετάσθησαν, παρελθόντος δὲ ἔσω τὰς μὲν θύρας ξυνελθεῖν, ὥσπερ ἐκέκλειντο, βοὴν δὲ ᾀδουσῶν παρθένων ἐκπεσεῖν ».

[1] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 172.

[2] Πρβλ. Jalkut 175. Πρβλ. ἔτι Aug. Wünsche, Aus Israels Lehrhallen. Kleine Midraschim zur späteren legendarischen Literatur des Alten Testaments. I, Leipzig 1907, σ. 73 κἑξ.

τῆς φυλακῆς θαυμασίας ἀπελευθερώσεως τοῦ Μωυσέως, ἥτις οὐδέν, ὡς ἐλέχθη, ἔρεισμα ἔχει ἐν τῇ περιοχῇ τῶν κανονικῶν ἢ ἀποκρύφων ἔτι συγγραφῶν τῆς Π.Δ. ἢ ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ γραμματείᾳ ἐν γένει, ἐμφανίζει ἡμῖν ὁμοιότητά τινα μετὰ τῶν οἰκείων καὶ ἀντιστοίχων τύπων θαυμάτων ἀπελευθερώσεως τῆς ἀρχαίας γραμματείας ἐκτεινομένην μέχρι βαθμοῦ συγχύσεώς τινος τούτων καὶ ταὐτίσεως. Τὴν εἰκόνα τῆς αὐτενεργοῦ καὶ « αὐτομάτου » ἀνοίξεως τῆς θύρας παρέχουσιν ἡμῖν ὑπὸ τὸν τύπον ἀπαισίου προμηνύματος τῆς ἐπικειμένης καταστροφῆς τῶν 'Ιεροσολύμων ὁ 'Ιώσηπος [1] καὶ ὁ Τάκιτος [2]· τὴν εἰκόνα ταύτην παρέχει ἡμῖν περαιτέρω καὶ ὁ Δαυΐδ [3], ὅμως ῥητέον, ὅτι ἐπὶ τῶν περιπτώσεων τούτων ἡ εἰκὼν αὕτη ἐμφανίζεται ἡμῖν ὑπ' ἐντελῶς ἰδιόρρυθμον συγκρότησιν· εἶναι αὕτη ἐντελῶς διάφορος τοῦ τύπου ἐκείνου θαυμασίας ἀπελευθερώσεως, ὅστις ἀπαντᾷ ἡμῖν ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ 'Αρταπάνου καὶ τῇ ἀρχαίᾳ γραμματείᾳ. Παρὰ ταῦτα, καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει ἐγίνετο δεκτόν, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ 'Αρταπάνου ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ παρεχομένη ἡμῖν εἰκὼν τῆς θαυμασίας τοῦ Μωυσέως ἀπελευθερώσεως διὰ τῆς « αὐτομάτου » κυρίως ἀνοίξεως τῶν θυρῶν τῆς φυλακῆς ἐξεπήδησεν ἐκ γραμματολογικῶν περιοχῶν τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἀποκλειστικῶς βίου καὶ ὅτι οὕτω κατ' οὐδένα τρόπον αὕτη ἀποτελεῖ δάνεισμά τι ἐκ τῶν κειμένων τῆς ἀρχαίας ἢ ἄλλης τινὸς οὐχὶ ἰουδαϊκῆς γραμματείας, πάλιν οὐδαμῶς αἴρεται τὸ ἀκράδαντον κῦρος τῆς ἐπὶ τοῦ ἔργου τούτου ἐξενεχθείσης ἤδη γνώμης, καθ' ἣν δι' αὐτοῦ ἐπεδιώκετο κυρίως μυστικός τις καὶ ἀφανὴς σκοπὸς ἰουδαιόφρονος προπαγάνδας. 'Ο 'Αρτάπανος ἀνέλαβεν ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ὁπωσδήποτε τὴν ἐν λόγῳ εἰκόνα θαυμασίας τινὸς ἀπελευθερώσεως ὁμοῦ μετ' ἄλλων ὁμοιογενῶν εἰκόνων ἕνεκα τοῦδε τοῦ λόγου κυρίως, ἐπειδὴ δηλαδὴ ἐπίστευεν, ὅτι αὕτη πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν οὐχὶ 'Ιουδαίων ἀναγνωστῶν, παρ' οἷς λίαν γνωστὸς ἦτο ὁ κύκλος τοιούτου τύπου θαυμάτων συντελουμένων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς διονυσιακῆς κυρίως θρησκείας, εὐχερῶς θὰ περιεβάλλετο τὸ κῦρος ἀκαταμαχήτου τεκμηριώσεως τῆς ὑπερφυοῦς ἰσχύος τοῦ « θείου ἀνδρὸς » Μωυσέως. 'Ενδεχομένη τις ἐπέρεισις τοῦ 'Αρταπάνου κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐπὶ διονυσιακῶν παραδόσεων ἀρεταλογικοῦ χαρακτῆρος οὐδαμῶς δέον, ὅπως ξενίζῃ ἡμᾶς, δεδομένου μάλιστα, ὅτι καὶ ὁ 'Ιουδαῖος τραγικὸς ποιητὴς 'Εξεκιῆλος ἔν τινι περιγραφῇ

[1] 'Ιώσ. ἱστορ. ἰουδ. πολ. VI 5, 3 (§ 293 = VI [1894] 551, 15 κἑξ. Niese): « ...ἡ δ' ἀνατολικὴ πύλη τοῦ ἐνδοτέρω ναοῦ χαλκῆ μὲν οὖσα καὶ στιβαρωτάτη, κλειομένη δὲ περὶ δείλην μόλις ὑπ' ἀνθρώπων εἴκοσι, καὶ μοχλοῖς μὲν ἐπερειδομένη σιδηροδέτοις, κατάπηγας δὲ ἔχουσα βαθυτάτους εἰς τὸν οὐδὸν ὄντα διηνεκοῦς λίθου καθιεμένους, ὤφθη κατὰ νυκτὸς ὥραν ἕκτην αὐτομάτως ἠνοιγμένη ». Πρβλ. Εὐσεβ. ἐκκλ. ἱστ. III 8, 4 (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II 1 [1903] 216, 12 κἑξ. Schwartz).

[2] Tac. hist. V 13: apertae repente delubri fores.

[3] Ψαλμ. 23 (24), 7 κἑξ.: « Ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες ὑμῶν, καὶ ἐπάρθητε πύλαι αἰώνιοι καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης... ».

τοῦ βίου τοῦ Μωυσέως ἐκτενῆ ὁμοίως ἐποιήσατο χρῆσιν στίχων ἐκ τῶν «Βακχῶν» τοῦ Εὐριπίδου ἐπὶ τῷ σκοπῷ καρποφόρου τινὸς δράσεως ἐπὶ τοὺς εἰδωλολάτρας ἀναγνώστας αὐτοῦ[1].

Ἵνα καταλήξωμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἰς ἀσφαλεστέραν τινὰ καὶ βεβαιοτέραν κρίσιν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἰδιόρρυθμον τρόπον συνθέσεως καὶ γενέσεως τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου, δέον, ὅπως θεωρήσωμεν καὶ ἐκτενῶς πως ἀναλύσωμεν καὶ ἐλέγξωμεν ἅπαντα τὰ τῷ μνημονευθέντι ἤδη διπλῷ περὶ τὴν θύραν θαύματι ὑπὸ σειρὰν ἐπαλλήλου τινὸς καὶ διαδοχικῆς συνεχείας ἀκολουθοῦντα ἐν τῇ ἐκθέσει παντοειδῆ ἄλλα θαύματα, ἅτινα ὁ Μωυσῆς ἢ οἱ περὶ τὸν βασιλέα Ἰουδαῖοι σοφοὶ ἐνεργοῦσιν. Σημειοῦμαι ἐνταῦθα εὐθὺς ἀμέσως, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ διατελεῖ ἐκτενῶς ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν ἑλληνικῶν γραμματολογικῶν συνθέσεων.

§ 24.

Ὁ βασιλεὺς ἐγερθεὶς τοῦ ὕπνου ἐν καιρῷ νυκτὸς ὑπὸ τοῦ Μωυσέως καὶ ἐκπλαγεὶς ἐπὶ τῷ γεγονότι ἐνετείλατο αὐτῷ, ὅπως εἴπῃ αὐτῷ τὸ ὄνομα τοῦ πέμψαντος αὐτὸν Θεοῦ, ἐπειδὴ ὁ Μωυσῆς διεχλεύασεν αὐτὸν ἀνοίξας αὐθαιρέτως ἐν ὥρᾳ νυκτὸς τὰς πύλας τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἐγείρας τοῦ ὕπνου τὸν θεῖον ἡγεμόνα.

Διὰ πάντα ταῦτα ἔδει, ὅπως διενεργηθῶσι νῦν τὰ δέοντα ἐκ μέρους τοῦ βασιλέως ἐναντίον τοῦ αὐθάδους τούτου Ἰουδαίου προφήτου καὶ τῆς θρησκείας αὐτοῦ. Ἡ ἔννοια αὕτη προκύπτει κατ᾿ ἐμὲ ἐκ τῆς φράσεως τοῦ πρωτοτύπου κειμένου: «τὸν δὲ (sc. βασιλέα) ἐκπλαγέντα τῷ γεγονότι κελεῦσαι (sc. Ἀρτάπανός φησι) τῷ Μωύσῳ τὸ τοῦ πέμψαντος αὐτὸν θεοῦ εἰπεῖν ὄνομα διαχλευάσαντα αὐτόν». Τὴν φράσιν ταύτην μεταφράζει ὁ Weinreich γερμανιστὶ ὧδε[2]: Der König will, um ihn zu verhöhnen, den Namen des Gottes wissen, der Moses schickte, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δηλαδή, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἤθελεν, ὅπως μάθῃ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, ὅστις ἔπεμψεν ἐκεῖσε τὸν Μωυσέα, ἵνα οὕτως ἐν γνώσει τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ τούτου διαχλευάσῃ αὐτόν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Weinreich παρεχομένη ἡμῖν ἔννοια αὕτη εἶναι οὐχὶ εὔστοχος, διότι οὐχὶ ὁ Θεός, ἀλλ᾿ ὁ Μωυσῆς, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, διεχλεύασε τὸν βασιλέα ἀνοίξας αὐθαιρέτως ἐν ὥρᾳ βαθείας νυκτὸς τὰς πύλας τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἐγείρας τοῦ ὕπνου τὸν θεῖον ἡγεμόνα[3].

---

[1] Καὶ τὸν λόγιον τοῦτον γινώσκομεν ἐκ τῶν παρ᾿ Εὐσεβ. εὐαγγ. προπαρ. IX 28, 1 κἑξ. κειμένων. Ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Εὐσεβίου παρέσχον ἤδη ἀνωτέρω. Καλὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἐξεκιήλου παρεσκεύασεν ὁ Fr. Dübner: Christns patiens, Ezechieli et Christianorum poetarum reliquiae dramaticae. Emend. et annot. crit. instr. Fr. D. — Parisis 1846 καὶ ὁ K. Kuiper, De Ezechiele, poeta Judaeo ἐν: Mnemosyne 28 (1900) 237 κἑξ.

[2] O. Weinreich, ἔ.ἀ., 5 (1929) 394.

[3] Πρβλ. Κ. Ἰ. Μερεντίτου, Γλωσσικαὶ καὶ φιλολογικαὶ παρατηρήσεις. Ἐν Ἀθήναις 1953, σ. 9 κἑξ. — Ἐνταῦθα γίνεται ἐκτενὴς λόγος καὶ περὶ τῆς ἀνακριβοῦς τοῦ χωρίου τούτου μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ Vigeri: qui (sc. rex) facti novitatem primum quidem obstupuerit, mox tamen, quasi ludos Moysum faceret, dei, a quo missus esset, nomen eum aperire iusserit. Ἐν τῇ μεταφράσει ταύτῃ λέγεται οὐχί, ὅτι ὁ Μωυσῆς διεχλεύασε τὸν βασιλέα, ὅπερ τὴν ὀρθοτέραν τοῦ χωρίου ἑρμηνείαν ἀποτελεῖ, οὐδέ, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἤθελεν, ὅπως μάθῃ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ, ὅστις ἔπεμψεν ἐκεῖσε τὸν Μωυσέα, ἵνα οὕτως ἐν γνώσει τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ τούτου διαχλευάσῃ αὐτόν, καθὰ ὁ Weinreich δέχεται, ἀλλ᾿ ὅτι ὁ βασιλεὺς παρέχων τῷ Μωυσεῖ τὴν ἐν λόγῳ ἐντολὴν προυκάλει συγχρόνως τὴν ἐντύπωσιν, ὡσεὶ διεχλεύαζε τὸν Ἰουδαῖον ξένον.

§ 25 κἑξ.

Ὁ Μωυσῆς προσκύψας πρὸς τὸ οὖς εἶπε τῷ βασιλεῖ τὸ ὑπ᾿ αὐτοῦ αἰτηθὲν ὄνομα τοῦ ἀποστείλαντος αὐτὸν ἐκεῖσε θεοῦ, ἀκούσας δὲ ὁ βασιλεὺς ἔπεσεν ἄφωνος, διακρατηθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Μωυσέως πάλιν ἀνεβίω· 26. γράψας δὲ τὸ ὄνομα ἐν δέλτῳ κατεσφραγίσατο ταύτην.

Ἡ συνήθεις τύπους τιμωρίας καὶ ἰάσεως ὑπομιμνήσκουσα ἡμᾶς σκηνὴ αὕτη οὐδαμοῦ τῆς «Ἐξόδου» ἢ ἀλλαχοῦ που τῆς Π.Δ. ἀπαντᾷ ἡμῖν ὑπὸ ταύτην ἢ ἄλλην τινὰ ὁμοίαν μορφήν, παρὰ ταῦτα ὅμως ῥητέον, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος λίαν καλῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἠδύνατο, ὅπως ἐμπνευσθῇ ταύτην ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἐν σχέσει πρὸς τὴν δαιμονίαν ἰσχὺν τῶν ὀνομάτων ἢ τῶν διὰ «μάνα» πεποικισμένων «θείων προσώπων» ἢ προφητῶν διαμορφουμένας λογοτεχνικὰς ἐκείνας εἰκόνας καὶ παραστάσεις, αἵτινες ἐκτενῶς δεσπόζουσι τοῦ βίου καὶ τῆς γραμματείας οὐ μόνον τῶν ἀρχαίων εἰδωλολατρῶν Ἑλλήνων τε καὶ Λατίνων, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἰουδαίων ἢ καὶ ἄλλων ἔτι λαῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Τὸ πρωτότυπον κείμενον ἔχει ἐνταῦθα ὧδε: «τὸν δὲ (sc. Μώυσον) προσκύψαντα πρὸς τὸ οὖς εἰπεῖν (sc. τὸ ὄνομα Ἀρτάπανός φησιν), ἀκούσαντα δὲ τὸν βασιλέα πεσεῖν ἄφωνον, διακρατηθέντα δὲ ὑπὸ τοῦ Μωύσου πάλιν ἀναβιῶσαι· γράψαντα δὲ τοὔνομα εἰς δέλτον κατασφραγίσασθαι». Εἶναι καταφανές, ὅτι ὑποκείμενον πάντων τῶν ἀπαρεμφάτων τῆς περικοπῆς ταύτης πλὴν τοῦ πρώτου ὁ «βασιλεὺς» εἶναι κατὰ πτῶσιν αἰτιατικὴν λόγῳ ἑτεροπροσωπίας· εἰς τὸν «βασιλέα» ἀναφέρονται κατ᾿ ἀκολουθίαν καὶ αἱ μετοχαί: «ἀκούσαντα», «διακρατηθέντα», «γράψαντα». Τὸ ὑποκείμενον τοῦτο ἐπὶ μὲν τοῦ «πεσεῖν» τίθεται ῥητῶς, ἐπὶ τοῦ «ἀναβιῶσαι» δὲ καὶ τοῦ «κατασφραγίσασθαι» νοεῖται. Κατὰ ταῦτα ὁ βασιλεὺς εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἀνεβίω διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Μωυσέως ἐκ τῆς καταστάσεως τῆς ἀφώνου πτώσεως καὶ ὑπὸ τὸ κράτος οὕτω διατελῶν βαθείας ἐκπλήξεως «κατεσφραγίσατο» τὴν δέλτον, ἐν ᾗ «ἔγραψε» πρότερον τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ. Ὁ Herzfeld καὶ ὁ Schlatter παρενόησαν τὸ χωρίον καὶ οὕτω τὸ ἔργον τοῦτο τῆς «γραφῆς» τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ ἐν δέλτῳ τινὶ καὶ τῆς «κατα-

σφραγίσεως » εἶτα ταύτης προσγράφουσιν οὐχὶ τῷ βασιλεῖ, ἀλλὰ τῷ Μωυσεῖ λέγοντες ὁ πρῶτος μὲν τάδε [1]: ...jedoch von Moysos... wiederaufgelebt; später schrieb Dieser (sc. Moses!) den Namen auf ein Täffelchen..., ὁ δεύτερος δὲ τάδε [2]: Mose schreibt ihn (sc. den Namen) nieder und versiegelt den Zettel. 'Αμφότεροι οἱ ἐπιφανεῖς οὗτοι θεολόγοι μαρτυροῦσι διὰ τούτου, ὅτι οὐχὶ ἐπαρκῶς κατενόησαν τὴν συντακτικὴν πλοκὴν τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου, ἐφ' ὅσον τὸ ἐν αὐτῇ ὑπάρχον ὑποκείμενον μετοχῶν τε καὶ ἀπαρεμφάτων: « τὸν βασιλέα » ἀντικατέστησαν ἐπὶ τῆς μετοχῆς: « γράψαντα » καὶ τοῦ ἀπαρεμφάτου: « κατασφραγίσασθαι » διὰ τοῦ νοουμένου δῆθεν ὑποκειμένου « τὸν Μωυσέα », ὅπερ ἀνέλαβον προφανῶς ἐκ τοῦ ἐν τῇ ἐν λόγῳ παραγράφῳ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν μετοχήν: « διακρατηθέντα » κειμένου ποιητικοῦ αἰτίου: « ὑπὸ τοῦ Μωύσου » [3].

'Η δύναμις τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ περιγράφεται ἡμῖν ἐνταῦθα διὰ ζωηροτάτων χρωμάτων. 'Η δύναμις αὕτη διαδηλοῦται ἡμῖν ὁμοίως λίαν ἐναργῶς ἐν τῷ εὐθὺς ἀμέσως ὑπὸ τοῦ 'Αρταπάνου ἐκτιθεμένῳ ἐπεισοδίῳ τιμωρίας, ἐν ᾧ μάλιστα ζωηρῶς ὑψοῦται τοῦ περιεχομένου ἡ ἔντασις ἐπὶ κλίμακός τινος προοδευτικῆς ἀναβάσεως τῶν οἰκείων τῆς παραδόξου ταύτης λογοτεχνικῆς εἰκόνος τόνων τε καὶ χρωμάτων. Εὐθὺς μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ βασιλέως « γραφὴν » τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ ἐν δέλτῳ καὶ τὴν « κατασφράγισιν » αὐτῆς συμβαίνει θαῦμα δεινοτέρας τιμωρίας: 26. « τῶν τε ἱερέων τὸν φαυλίσαντα τὰ ἐν τῇ πινακίδι γεγραμμένα μετὰ σπασμοῦ τὸν βίον ἐκλιμπάνειν (sc. 'Αρτάπανός φησιν) ». 'Επὶ τῆς περιπτώσεως ταύτης οὐδεμία πλέον σκηνὴ ἀναστάσεως ἐκ νεκρῶν συντελεῖται· τὸν ἱερέα τοῦτον οὐδαμῶς ἀπαλλάσσει ὁ Μωυσῆς τῆς δεινῆς τιμωρίας τοῦ θανάτου καὶ τοῦτο, διότι πολὺ δικαία ὑπῆρξεν αὕτη. 'Η εἰς τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ καὶ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ ἀναφερομένη ἐνταῦθα θαυμασία τε καὶ παράδοξος σκηνὴ παρίστησι νῦν κατὰ τὴν γνώμην μου λογοτεχνικὸν δάνειον ἐκ τῶν περιοχῶν οὐχὶ πλέον τῆς ἑλληνικῆς ἢ αἰγυπτιακῆς, ἀλλὰ τῆς ἰουδαϊκῆς κυρίως, γραμματείας. 'Η σκηνὴ αὕτη ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν ὁμοίας τινὰς σκηνὰς καὶ παραδόσεις, αἵτινες ὑφίσταντο ὁπωσδήποτε ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ γραμματείᾳ, ἀνεπτύχθησαν δὲ περαιτέρω ἐν ἰουδαϊκοῖς τε καὶ χριστιανικοῖς κύκλοις τῶν ὑστέρων χρόνων ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ εὐλαβοῦς δέους οὐ μόνον πρὸ αὐτοῦ τούτου τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἁγίου καὶ

---

[1] L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 486.

[2] A. Schlatter[3], ἔ.ἀ., σ. 195.

[3] 'Εν τῇ μεταφράσει τοῦ Vigeri: ...quod (sc. nomen dei) ubi Moysus in aurem insinuasset, regem illico mutum concidisse (sc. Artapanus scribit), donec ab eodem arreptus, sibi ac vitae redderetur. Et illum quidem indicatum nomen tabellis inscripsisse, quas postmodum obsignavit, οὐχὶ σαφὲς εἶναι, εἰς τίνα ἀναφέρεται τὸ illum, εἰς τὸν Moysum ἢ τὸν regem δυνάμενον λεκτικῶς, ὅπως εἰς ἑκάτερον τούτων ἀναφέρηται.

παντοδυνάμου Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ ὀνόματος μόνον αὐτοῦ καὶ τῆς ἄνευ λόγου προφορᾶς καὶ ἐξαγγελίας αὐτοῦ [1]. 'Εν πολλοῖς μέχρι τοῦδε σημείοις τῆς διηγήσεως αὐτοῦ ἐνεφανίσθη ἡμῖν ὁ 'Αρτάπανος θεωρῶν τὰ στοιχεῖα τῆς πίστεως καὶ τῆς θρησκείας τῶν εἰδωλολατρῶν καὶ τῶν ἐθνικῶν ἐν γένει μετ' ἐκτάκτως ἐλευθέρας ὀρθολογιστικῆς διαθέσεως κατ' ἀντίθεσιν πάντοτε πρὸς τὰ λανθάνοντα ἢ ρητῶς δηλούμενα συναισθήματα εὐλαβοῦς δέους πρὸ τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἁγίου καὶ παντοδυνάμου Θεοῦ καὶ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Καὶ ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει ἐναργὴς εἶναι ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦτο μὲν τῆς ὀρθολογιστικῆς ἀντιλήψεως καὶ ἑρμηνείας τῆς θρησκείας τῶν Αἰγυπτίων, τοῦτο δὲ τῆς εὐσεβοῦς καὶ περιδεοῦς ἀφοσιώσεως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, τοῦ μεγάλου καὶ κραταιοῦ 'Ιεχωβά. Καθὰ ἤδη ἐν πολλοῖς μέχρι τοῦδε σημείοις τοῦ ἔργου τοῦ 'Αρταπάνου εἴδομεν, ἡ αἰγυπτιακὴ θρησκεία εἶχε παρ' αὐτῷ τὸν χαρακτῆρα εὐφυοῦς τινος μόνον συστήματος πολιτικῶν καὶ διοικητικῶν ἀρχῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἁπλῶς συγκρατήσεως τοῦ εἰς ἐπαναστάσεις ἐπιρρεποῦς λαοῦ τῆς χώρας ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς εὐπειθοῦς χάριν τοῦ κράτους καὶ τοῦ βασιλέως ἐκτελέσεως τῶν παντὸς εἴδους πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν καθηκόντων. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι τὴν ἵδρυσιν καὶ συγκρότησιν τῶν διαφόρων κεφαλαίων τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας προσγράφει ὁ 'Αρτάπανος ἄνευ ἐνδοιασμοῦ τινος τῷ Μωυσεῖ πρὸς ἔξαρσιν κυρίως τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ καὶ διοικητικῆς εὐφυΐας. Βαθέως τῶν πραγμάτων ἐλεγχομένων ἀνακύπτει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἐναργῶς διάθεσίς τις παρ' 'Αρταπάνῳ πρὸς στυγνὴν καὶ πικρὰν περιφρόνησιν τῆς αἰγυπτιακῆς θρησκείας καὶ τῶν βδελυρῶν στοιχείων καὶ εἰκόνων αὐτῆς. Οὐδαμοῦ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐμφανίζεται ἡμῖν ὁ 'Αρτάπανος ὁμολογῶν πίστιν καὶ εὐλάβειαν ἔναντι τῶν ἱερῶν ζῴων τῶν Αἰγυπτίων, τῶν αἰλούρων, τῶν κυνῶν, τῶν ἴβεων καὶ τοῦ ῎Απιος αὐτῶν. 'Υπὸ τὸ γεγονὸς ἀκριβῶς τῆς ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ 'Αρταπάνου καθιερώσεως ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐν Αἰγύπτῳ τῆς λατρείας τῶν ζῴων θὰ ἠδύνατό τις ἴσως, ὅπως διίδῃ τοῦ 'Ιουδαίου συγγραφέως τὴν στρυφνὴν καὶ ἀνάλγητον διάθεσιν καὶ προαίρεσιν πρὸς ταπείνωσιν καὶ ἐξευτελισμὸν τοῦ λαοῦ τῆς χώρας ταύτης δι' ἔργου συντελουμένου ἐκ μέρους τοῦ ὑπερόχου καὶ θείου προφήτου τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Τὸ ὄνομα τοῦ 'Ιεχωβὰ

---

[1] Πρβλ. Rabb. ῎Εξοδ. 1, 34. Πρβλ. ἔτι Πράξ. 'Αποστ. 5, 5, ἔνθα λέγεται, ὅτι ἀνήρ τις 'Ανανίας ἐλεγχόμενος ὑπὸ τοῦ Πέτρου διὰ λόγων πικρᾶς αὐστηρότητος, διότι πωλήσας κτῆμά τι ἐνοσφίσατο μέρος τῶν εἰσπραχθέντων χρημάτων καὶ μόνον τὰ ὑπόλοιπα τούτου προσήνεγκε τοῖς 'Αποστόλοις, « ἀκούων τοὺς λόγους τούτους πεσὼν ἐξέψυξεν· καὶ ἐγένετο φόβος μέγας ἐπὶ πάντας τοὺς ἀκούοντας. ἀναστάντες δὲ οἱ νεώτεροι συνέστειλαν αὐτὸν καὶ ἐξενέγκαντες ἔθαψαν ». Πρβλ. περαιτέρω Κλήμ. 'Αλεξ. στρωμ. I 23, 154, 1. 3 (= II [1869] 124, 3 κέξ. — 12 κέξ. Dindorfius = PG VIII [1891] 900 κέξ. Potterus = Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte II [1906] 96, 6 κέξ. — 14 κέξ. Stählin).

τοὐναντίον κατέχει παρ' 'Αρταπάνῳ δι' αὐτῆς ταύτης μόνον τῆς ἐξαγγελίας αὐτοῦ ἰσχὺν κραταιὰν καὶ θαυματουργόν· ἡ τὸ ὄνομα τοῦτο περιέχουσα δέλτος ἀνυψοῦται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν εἰς περιωπὴν ἱεροῦ κειμηλίου περιβαλλομένου ὑπὸ θείας τινὸς καὶ ἀκαταμαχήτου δυνάμεως δεσποτικῶς παρ' ἡμῶν ἀξιούσης στάσιν βαθυτάτης εὐλαβείας καὶ τιμῆς. 'Η εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ὠθεῖται οὕτω παρ' 'Αρταπάνῳ εἰς περιοχὰς μαγείας καὶ εἰδωλολατρικῆς τινος πνοῆς, ἡ δὲ πίστις καὶ ἀφοσίωσις τοῦ 'Ισραὴλ ἔναντι αὐτοῦ μεταποιεῖται εἰς ψυχικήν τινα διάθεσιν πνιγηρᾶς οὕτως εἰπεῖν καὶ βαθείας δεισιδαιμονίας. Πάντα ταῦτα ἐναργῶς μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ 'Αρτάπανος οὐχὶ Ἕλλην οὐδὲ Αἰγύπτιος, ἀλλ' 'Ιουδαῖος ὁπωσδήποτε, εἶναι [1].

---

[1] Πρβλ. L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 574. Πρὸς κατανόησιν τοῦ ὅλου προβλήματος τοῦ ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ γραμματείᾳ ἐν γένει ὑφισταμένου ἰδιορρύθμου ἐκείνου τρόπου ἐξαγγελίας τοῦ σεπτοῦ καὶ ὑψηλοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ θὰ ἐπεθύμουν, ὅπως παράσχω ἐνταῦθα συντόμους τινὰς πληροφορίας ἔχων κυρίως πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν A. Schlatter[3], ἔ.ἀ., σ. 52 κἑξ. καὶ τὸν Λ. 'Ι. Φιλιππίδην, 'Ιστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης, σ. 588 κἑξ. — 'Εν 'Εξόδ. 3, 13 κἑξ. ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἐρωτήσας ἐπὶ τοῦ ὄρους Χωρὴβ τὸν ἐκ τῆς καιομένης βάτου τὸ ἔργον τῆς ἐξαγωγῆς ἐξ Αἰγύπτου τῶν υἱῶν 'Ισραὴλ ἀνατιθέμενον αὐτῷ Θεόν, τί θὰ εἴπῃ αὐτοῖς, ὅταν ἐρωτήσωσιν αὐτὸν περὶ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν: « 'Εγώ εἰμι ὁ ὤν. ...οὕτως ἐρεῖς τοῖς υἱοῖς 'Ισραήλ. ὁ ὢν ἀπέσταλκέ με πρὸς ὑμᾶς ». Κατά τινα ἀόριστον λοιπὸν καὶ μεστὸν εὐλαβοῦς δέους τρόπον δηλοῦται ἐνταῦθα τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦτο συμβαίνει ἐν πάσῃ τῇ ἰουδαϊκῇ γραμματείᾳ.

Οἱ ἱερεῖς τῶν 'Εβραίων ἐθεώρουν τὸν δεκάλογον (Ἔξοδ. 20, 1 κἑξ.) ὡς τὸ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ τεθὲν σεπτὸν καὶ ἀρραγὲς θεμέλιον τοῦ οἰκοδομήματος τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν κοινότητος καὶ κατ' ἀκολουθίαν βαθύτατα ἐτίμων αὐτὸν καὶ μετ' ἀΰπνου ἐπιμελείας ἐμερίμνων περὶ τῆς πιστῆς καὶ ἀκριβοῦς ἐκτελέσεως τῶν ἐν αὐτῷ περιεχομένων ἐντολῶν. 'Η ἐπιμελὴς αὐτῶν ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ φροντὶς καὶ σπουδὴ ἐχώρει μάλιστα μέχρι τῆς προθυμίας βεβαιώσεως καὶ ἀσφαλίσεως τῆς ὀφειλομένης ἐκπληρώσεως τῶν ἐντολῶν τοῦ δεκαλόγου διὰ τοῦδε κυρίως τοῦ ἐγχειρήματος, τῆς ἐκτελέσεως δηλαδὴ καὶ πραγμάτων ἔτι κειμένων πολὺ πέρα τῆς περιοχῆς τῶν ὑπὸ τοῦ δεκαλόγου αἰτουμένων. Καθὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν δύο πρώτων ἐντολῶν τοῦ δεκαλόγου ἐκτενῶς οἱ 'Ιουδαῖοι ἠσφάλιζον καὶ ἐβεβαίουν διὰ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν ἀπαγορεύσεως οὐ μόνον ἑαυτοῖς, ἀλλὰ καὶ παντὶ ξένῳ ἔτι, λατρείας τινὸς ἢ χρήσεως ὁμοιωμάτων θεοῦ τινος οὐχὶ σχέσιν ἐχόντων πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ 'Ιεχωβά, οὕτω τὴν ἐκτέλεσιν τῆς τρίτης ἐντολῆς, δι' ἧς ἀπηγορεύετο ἡ λῆψις τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ ματαίῳ, ἠσφάλιζον οὗτοι καὶ ἐβεβαίουν διὰ τῆς ἐντελοῦς ἀποσπάσεως τοῦ ὀνόματος τούτου ἐκ τῆς προφορικῆς χρήσεως. Εἰς τὴν παρὰ τοῖς 'Ιουδαίοις σύστασιν τοῦ κανόνος ἢ θεσμοῦ τούτου ὤθησε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοὺς ἱερεῖς ὁμοῦ μετὰ τοῦ εὐλαβοῦς σεβασμοῦ τοῦ ὑψηλοῦ μεγαλείου τοῦ Θεοῦ, ὃν διήγειρεν ἐν τῇ ψυχῇ παντὸς πιστοῦ οἱαδήποτε ἀνάκλησις τοῦ δεσπότου καὶ κυβερνήτου τοῦ σύμπαντος κόσμου, καὶ τὸ δέος ἔτι πρὸ τῆς ἀλαθήτως δρώσης ἰσχύος τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, ἣν τοῦτο περιεβάλλετο καὶ διεδήλου ἅμα τῇ ἐξαγγελίᾳ αὐτοῦ. Διὰ τῆς ἰσχύος ταύτης ἤγετο εἰς ἀσφαλῆ ἐκπλήρωσιν πᾶν, ὅ,τι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐκυροῦτο καὶ ἐβεβαιοῦτο οὐ μόνον ἐν προσευχαῖς καὶ ὅρκοις, ἀλλὰ καὶ ἐν κατάραις ἔτι. Οὕτω μόνον ἐν τοῖς ἱεροῖς βιβλίοις παρέμεινε τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ ὥς τι γεγραμμένον ση-

§ 27.

Νῦν παρεμβάλλει ὁ 'Αρτάπανος ἐν τῇ διηγήσει αὐτοῦ τὴν ἐν τῇ Π.Δ. ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐκ μέρους τοῦ Μωυσέως διενέργειαν παραδόξων « ση-

---

μεῖον λόγῳ τοῦ καθήκοντος τῆς ἀθίκτου καὶ ἀκεραίου διατηρήσεως τοῦ κειμένου αὐτῶν. 'Εν τῷ ναῷ ἐγίνετο χρῆσις τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως κατὰ τὴν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ ἐξιλασμοῦ καὶ τῆς διαλλαγῆς συντελουμένην ἐξομολόγησιν αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἐμερίμνων οἱ 'Ιουδαῖοι, ὅπως ἡ γνῶσις τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ περιορίζηται ἔν τινι ἐντελῶς μικρῷ κύκλῳ. 'Η ἐξαγγελία τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐθεωρεῖτο ὥς τις τόσον σοβαρὰ πλημμέλεια ἢ ἁμαρτία, ὥστε σοβαρῶς ἐπιστεύετο, ὅτι μετὰ ταύτης εὐλόγως συνήπτετο ἡ ἀναπόφευκτος ποινὴ τῆς ἀπωλείας τῆς αἰωνίου ζωῆς. Καὶ αὐτοὶ ἔτι οἱ ἱερεῖς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ σπανίως ἐπετύγχανον, ὅπως ἀκούσωσι τὸ ἅγιον ὄνομα, καὶ τοῦτο, διότι ἐν τῷ ναῷ τὰ πάντα ἐπίτηδες καὶ ἐκ προνοίας οὕτω πως διετίθεντο, ὥστε οὐχὶ ἀκουστὸν νὰ παραμένῃ τοῦτο καὶ τότε ἔτι, ὅτε ὁ ἀρχιερεὺς ἐξήγγελλεν αὐτό· (πρβλ. A. Schlatter[3], ἔ.ἀ., σ. 400, σημ. 68). 'Εν ἑλληνικαῖς περιοχαῖς οὐδεμία δημοσία χρῆσις τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐγίνετο, εἰ καὶ κατὰ τοὺς περσικοὺς χρόνους αἱ ἰουδαϊκαὶ κοινότητες ἐν Αἰγύπτῳ 'Ιαῶ ἔτι ἐκάλουν τὸν Θεὸν αὐτῶν· (πρβλ. A. Schlatter[3], αὐτ., σ. 400, σημ. 69). Τούτου ἕνεκα μεμονωμένως ἐπιφαίνεται ὁ τύπος οὗτος τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ· (πρβλ. W. Pape-G. E. Benseler, ἔ.ἀ., III 1 [1863-1870[3]] 531 b ἐν λ.: « 'Ιαῶ »). Τοὐναντίον πᾶσα γνῶσις τοῦ βιβλικοῦ τύπου τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἀφανίζεται ἐντελῶς, ὅπερ οὐχὶ εὐχερῶς θὰ συνέβαινεν, εἰ τούτου ἐγίνετο ἔτι χρῆσις κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐν ἑλληνικαῖς χώραις διασπορᾶς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. 'Εν τῷ Λευϊτ. 24, 16 ἀναγράφεται, ὅτι δέον, ὅπως θανάτῳ θανατῶται ὁ ὀνομάζων τὸ ὄνομα Κυρίου, ὅπως διὰ λίθων λιθοβολῇ αὐτὸν πᾶσα ἡ συναγωγὴ 'Ισραήλ. 'Ο ὀνομάσας τὸ ὄνομα Κυρίου δέον, ὅπως τελευτᾷ, εἴτε προσήλυτος εἴτε αὐτόχθων εἶναι οὗτος. 'Ακολούθως τούτοις ὑφίστατο ἤδη ἐν ταῖς συναγωγαῖς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος οὐχὶ ἡ φράσις: « Διὰ τὸν 'Ιεχωβά », ἀλλ' ἡ φράσις: « Διὰ τὸν ὕψιστον Θεὸν » καὶ οὕτως ὁ 'Αρτάπανος θεωρεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ὥς τι μαγικὸν καὶ μυστηριῶδες μέσον, οὗτινος ἡ ἐξαγγελία ἐνεῖχεν ὑψηλὴν δραστικὴν ἰσχὺν καὶ προυκάλει ἀποτελέσματα θαυμασίου καὶ ἐκπληκτικοῦ χαρακτῆρος. Οὐδεὶς τύπος ὑφίσταται ἐν τῇ θρησκευτικῇ γραμματείᾳ τῶν 'Ιουδαίων ἐν γένει, ἐν ᾧ θὰ ἠδύνατό τις, ὅπως παρατηρήσῃ ἀπόκλισίν τινα ἐκ τοῦ κανόνος ἐκείνου, καθ' ὃν τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ ἔδει, ὅπως ὑποδηλῶται διὰ τῆς λέξεως ἁπλῶς: « Κύριος »· (πρβλ. A. Schlatter[3], ἔ.ἀ., σ. 400, σημ. 70). Τὸ ὄνομα ἐκεῖνο, οὗτινος ποιοῦνται χρῆσιν οἱ Ἕλληνες πρὸς ἀναπλήρωσιν ἢ ἀντικατάστασιν τοῦ κυρίου ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, συμφωνεῖ κατὰ πάντα τοῖς ἐπιτάγμασι καὶ τῷ νόμῳ τοῦ ὀφειλομένου τρόπου ἀναγνώσεως τῆς ἑβραϊκῆς Βίβλου. 'Ο νόμος τῆς ὑπό τι εὐλαβὲς περικάλυμμα καὶ κατ' ἀντικατάστασιν ἐξαγγελίας τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ οὐδαμῶς κατὰ ταῦτα ἤρξατο ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐν ἑλληνικαῖς χώραις διασπορᾶς τῶν 'Ιουδαίων, ἀλλὰ προῆλθε πολλῷ μᾶλλον ἐκ τοῦ ἱερατείου τῆς 'Ιερουσαλήμ. 'Η ἱστορία τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ὅμως μαρτυρεῖ, πόσον συνηνωμένος ἐν ἑαυτῷ διὰ μέσου τῶν αἰώνων παρέμεινεν ὁ 'Ιουδαϊσμός. 'Η ἀξίωσις τῆς εὐλαβοῦς ἀποφυγῆς τοῦ ὑπὸ τῆς Γραφῆς παραδεδομένου ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐχώρησε βαθέως εἰς τὸν καθημερινὸν βίον τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἐκτενῶς ἐδέσποσεν αὐτοῦ· τῇ ἀξιώσει ταύτῃ προθύμως ἐπείθοντο πᾶσαι αἱ εὐρέως ἀνὰ τὸν κόσμον διεσπαρμέναι ἰουδαϊκαὶ κοινότητες.

Τὸ ἔθος ἢ ὁ θεσμὸς τῆς λεκτικῆς ἀναπληρώσεως ἢ ἀντικαταστάσεως τοῦ κυρίου

μείων» περιεχομένην παράδοσιν. Διὰ τῶν σημείων τούτων ἀκριβῶς ἐμφανίζει ὁ Μωυσῆς ἑαυτὸν ὑπὸ τὴν ὑψηλὴν ἰδιότητα τοῦ νομίμου ἀπεσταλμένου καὶ κήρυκος τοῦ Θεοῦ.

ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐξώθει βαθμηδὸν ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς συνήθους χρήσεως καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ ἀντὶ τοῦ ὀνόματος τούτου τεταγμένα ὀνόματα τῆς λεκτικῆς ταύτης ἀναπληρώσεως ἢ ἀντικαταστάσεως καὶ δὴ καὶ συνέβαινε τοῦτο οὐ μόνον ἐν Παλαιστίνῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς χώραις τῆς διασπορᾶς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ· παρὰ ταῦτα κατ' οὐδένα τρόπον ὥς τις ἄφθεγκτος καὶ ἄρρητος ἐκηρύχθη ἡ λέξις τοὐλάχιστον: «Κύριος». Κατὰ πᾶσαν ἀνάγνωσιν τῆς Βίβλου ἠκούετο ἡ λέξις αὕτη ὡς τὸ ἐν τῷ κειμένῳ αὐτῆς ἐγγεγραμμένον καὶ τεταγμένον ὄνομα τοῦ Θεοῦ. 'Επὶ πλέον παρέμεινεν ἡ λέξις αὕτη ἐν χρήσει καὶ ἐν τοῖς ὅρκοις, ἐν οἷς ἤθελον οἱ 'Ιουδαῖοι, ὅπως περιβάλλωσιν ἑκάστοτε τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ διὰ χροιᾶς ὑψίστης κατὰ τὸ δυνατὸν σεμνότητος καὶ μεγαλοπρεπείας καὶ διὰ τῶν τίτλων ἔτι κραταιᾶς τινος ἰσχύος καὶ ἐπιρροῆς. 'Εν τῷ ἐλευθέρῳ λόγῳ ὅμως ἀπεφεύγετο ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ταύτης. Πανταχοῦ ἐκεῖ, ἔνθα παρίσταται ἀνάγκη δηλώσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, ἀποφεύγουσι τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως ταύτης ὅ τε Φίλων καὶ ὁ 'Ιώσηπος. 'Εν ταῖς σχολαῖς τῆς Παλαιστίνης πρὸς δήλωσιν τοῦ Θεοῦ ἐγίνετο συνήθως χρῆσις τοῦ ὀνόματος: «ὁ ἅγιος», ᾧτινι προσετίθετο: «εὐλογημένος εἶναι οὗτος». 'Εν τῷ 1ῳ καὶ 2ῳ αἰῶνι μ.Χ. πρὸς δήλωσιν τοῦ Θεοῦ ἐκτενῶς ἐγίνετο χρῆσις τῆς φράσεως: «πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς».

'Εκ τῶν προσδιοριστικῶν τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ ἐπιθέτων ἐτέλουν ἐν συνήθει καὶ βεβαίᾳ χρήσει τάδε: «ὁ ὕψιστος», «ὁ ἐλεήμων», «ὁ εὐλογημένος». Τὴν σημασίαν ὀνόματός τινος τοῦ Θεοῦ ἀναλαμβάνει καὶ ἡ λέξις: «ὁ παντοδύναμος», καθὰ καὶ ἡ λέξις περαιτέρω: «Σαβαώθ», ἥτις δηλοῖ κυρίως τὰς τῷ Θεῷ ἀνηκούσας στρατιὰς καὶ δυνάμεις, εἶναι δὲ ἐκ τῶν ὀλίγων ἐκείνων ἑβραϊκῶν λέξεων, αἵτινες καὶ εἰς τῶν 'Ελλήνων τὴν θρησκευτικὴν γλῶσσαν μετεχώρησαν. Καὶ περιφράσεις τινὲς περαιτέρω ἀνέλαβον τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ κῦρος ὀνόματός τινος τοῦ Θεοῦ, οἷον: «οἱ οὐρανοί», «ἡ οἴκησις» (sc. τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ναῷ ἢ παρὰ τῇ θρησκευτικῇ κοινότητι), «ἡ δύναμις», «ἡ μεγαλειότης», «ὁ τόπος», «ἡ λέξις» κ.οὕ.κ. (πρβλ. Γενέσ. 23, 11· 'Ιερ. 7, 15· A. Schlatter³, ἔ.ἀ., σ. 400, σημ. 71).

'Η ἄθικτος καὶ ἄσυλος ἁγιότης τοῦ θείου ὀνόματος ὑπηγόρευεν ἔτι καὶ τὸ καθῆκον τῆς ἀγωγῆς εὐκρινοῦς τινος γραμμῆς διακρίσεως καὶ χωρισμοῦ μεταξὺ τοῦτο μὲν ἐκείνου, ὅπερ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ καὶ οὕτω ὡς κτῆμα αὐτοῦ δηλοῦται, τοῦτο δὲ ἐκείνου, ὅπερ διατελεῖ ὑπὸ τὰς ἐντολὰς καὶ τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνθρώπου. 'Ο πλήρης καὶ ἀπαράβατος διαχωρισμὸς τοῦ «ἁγίου» ἀπὸ τοῦ «βεβήλου» καὶ «ἀνιέρου» ἀνέλαβε τὸν τύπον κανόνος καὶ νόμου, ὅστις ὁλοτελῶς ἐρρύθμιζε τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος τὴν στάσιν καὶ συμπεριφοράν. 'Ανάκλησις τῆς διὰ τῆς ἐξαγγελίας τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ παραδόσεως αὐτῷ ἀντικειμένου τινὸς ὡς κτήματος αὐτοῦ ῥητῶς ἀπηγορεύετο. 'Εν σχέσει πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς ἐνάρξεως τῶν ἑλληνικῶν χρόνων μαρτυρεῖται τοῦτο διὰ τοῦ ἑξῆς κυρίως πράγματος, ὅτι δηλαδὴ ὁ Θεόφραστος ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ: «Περὶ νόμων» (παρ' 'Ιωσ. περὶ τῆς ἀρχαιότ. 'Ιουδ. [=ἀντιρρ. πρὸς 'Απ.] I 22 [=§ 166 κἑξ.=V, 1889, p. 31, 10 κἑξ. Niese]), λέγων περὶ τῶν Τυρίων νόμων, ὅτι οὗτοι ἐκώλυον τοῦ ὀμνύειν ξενικοὺς ὅρκους, καταριθμεῖ μεταξὺ τούτων καὶ τὸν «κορβὰν» καλούμενον ὅρκον τῶν 'Ιουδαίων, ὅστις ἐκ τῆς διαλέκτου τῶν 'Εβραίων μεθερμηνευόμενος «δῶρον Θεοῦ» δηλοῖ. 'Ακολούθως τούτοις οὐδαμῶς παρὰ Δανιὴλ 5, 1 κἑξ. ἀποβάλλουσι τὴν ἁγιότητα καὶ ἱερότητα

15 - 5 - 1961

'Εκβαλὼν ὁ 'Ιουδαῖος ξένος κατόπιν σχετικῆς τοῦ βασιλέως ἀξιώσεως τὴν ῥάβδον, ἣν εἶχεν, ἐποίησεν ὄφιν, πτοηθέντων δὲ πάντων ἐπιλαβόμενος τῆς οὐρᾶς ὕψωσε τὸν ὄφιν καὶ μετεποίησε τοῦτον εἰς ῥάβδον πάλιν[1].

'Η ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ κειμένη φράσις: «...σημεῖόν τι αὐτῷ (sc. τῷ βασιλεῖ) ποιῆσαι (sc. 'Αρτάπανός φησιν εἰπεῖν τὸν βασιλέα)» ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὴν φράσιν τῆς «'Εξόδου»[2]: «ἐὰν δὲ μὴ πιστεύσωσί σοι μηδὲ εἰσακούσωσι τῆς φωνῆς τοῦ σημείου τοῦ πρώτου, πιστεύσουσί σοι τῆς φωνῆς τοῦ σημείου τοῦ δευτέρου». Κατὰ ταῦτα ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶχεν ὁ 'Αρτάπανος πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν «῎Εξοδον».

Αἱ φράσεις τῆς ἐν λόγῳ παραγράφου τοῦ 'Αρταπάνου: «τὸν δὲ Μώυσον... ῥάβδον ἐκβαλόντα ὄφιν ποιῆσαι (sc. 'Αρτάπανός φησι)» καί: «...ἐπιλαβόμενον τῆς οὐρᾶς (sc. τὸν Μώυσον)...» ἀνακαλοῦσιν ὁμοίως εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν ἀντιστοίχως τὰς φράσεις τῆς «'Εξόδου»[3]: «εἶπε δὲ αὐτῷ (sc. τῷ Μωυσεῖ) Κύριος: ⟨Τί τοῦτό ἐστι τὸ ἐν τῇ χειρί σου;⟩, ὁ δὲ εἶπεν: ⟨'Ράβδος⟩ καὶ εἶπεν: ⟨'Ρῖψον αὐτὴν ἐπὶ τὴν γῆν⟩ καὶ ἔρριψεν αὐτὴν ἐπὶ τὴν γῆν καὶ ἐγένετο ὄφις» καί: «καὶ εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσῆν: ⟨῎Εκτεινον τὴν χεῖρα καὶ ἐπιλαβοῦ τῆς κέρκου⟩, ἐκτείνας οὖν τὴν χεῖρα ἐπελάβετο

αὐτῶν τὰ ἀγγεῖα τοῦ ναοῦ διὰ τῆς καταστροφῆς τούτου· (πρβλ. A. Schlatter³, ἔ.ἀ., σ. 401, σημ. 72). Οὐχὶ ἔλαττον βαθέως ἐχώρησε περαιτέρω εἰς τὸν βίον τῶν 'Ιουδαίων καὶ ἐδέσποσεν αὐτοῦ καὶ ὁ θεσμὸς ἐκεῖνος, καθ' ὃν ἀπηγορεύετο ἡ χρῆσις πράγματός τινος, ὅπερ ξένῳ τινὶ θεῷ ἀφιερώθη διὰ τῆς ἐξαγγελίας τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ. Τίνα τοῦτο σημασίαν κατέχει, δηλοῖ ἐπεισόδιόν τι συμβὰν ἐν τῇ ὁλοτελῶς ἐξελληνισμένῃ πόλει τῆς Καισαρείας, ἐν ᾗ μεῖζον τοῦ ῥαββίνου κῦρος εἶχεν ὁ τελώνης· καὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ λοιπὸν 'Ιουδαίων καὶ 'Ελλήνων ἀλλήλοις ἐριζόντων περὶ τῆς κτήσεως χωρίου τινὸς παρὰ τὴν συναγωγὴν κειμένου στασιαστής τις Καισαρεὺς γάστραν καταστρέψας ἐπέθυε παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς συναγωγῆς ὄρνεις. Τοῦτο ἀνηκέστως παρώξυνε τοὺς 'Ιουδαίους ὡς ὑβρισμένων μὲν τῶν νόμων αὐτῶν, μεμιασμένου δὲ τοῦ χωρίου· ('Ιώσ. ἱστορ. ἰουδ. πολ. II 14, 4 κἑξ. [=§ 284 κἑξ.=VI, 1824, p. 208 κἑξ. Niese). Καὶ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ λοιπὸν ἠδυνήθη ῞Ελλην τις, ὅπως ἄχρηστον καταστήσῃ παρὰ τοῖς 'Ιουδαίοις τὴν εἰς τὴν συναγωγὴν ἄγουσαν στενωπὸν διὰ τῆς ἐπ' αὐτῆς τελέσεως θυσίας πτηνῶν. Καὶ τὸ ἔδαφος ἔτι στενωποῦ τινος ἔδει, ὅπως ἀποφεύγηται, εἰ ἔρρευσεν ἤδη ἐπ' αὐτοῦ αἷμα θυσίας. Τόσον εὐρέως καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ Καισαρείᾳ ἐξετείνετο ὁ θεσμὸς ἐκεῖνος, καθ' ὃν πᾶν, ὅ,τι ἀφιερώθη τοῖς θεοῖς, «ἀπόβλητον» ἦτο καὶ περιέπιπτεν εἰς τὴν χώραν τῆς ῥήτρας ἐκείνης τοῦ Δευτερ. 13, 17, καθ' ἣν οὐδὲν ἀπὸ τοῦ ἀναθέματος ἔδει, ὅπως προσκολληθῇ ἐν τῇ χειρὶ τοῦ πιστοῦ 'Ιουδαίου· (πρβλ. A. Schlatter³, ἔ.ἀ., σ. 401, σημ. 73).

[1] Πρβλ. τὴν ἱστορίαν τῶν θαυμάτων τοῦ Μωυσέως καὶ τῶν πληγῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ ἐν 'Εξόδ. 7 κἑξ. — παρὰ Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 16 (=§ 91 κἑξ.=IV [1902] 140 κἑξ. Cohn) καὶ παρ' 'Ιωσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 13 κἑξ. (=§ 284 κἑξ.=I [1887] 142 κἑξ. Niese).

[2] ῎Εξοδ. 4, 8.

[3] ῎Εξοδ. 4, 2 κἑξ. — 4, 4.

τῆς κέρκου... »[1]. Ἀλλαχοῦ τῆς « Ἐξόδου »[2] λέγεται, ὅτι ὁ Μωυσῆς ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἀαρὼν ἦλθεν εἰς τὸν Φαραὼ καὶ ὅτι ὁ Ἀαρὼν κυρίως ἔρριψε τὴν ῥάβδον αὐτοῦ ἐνώπιον τούτου καὶ τῶν θεραπόντων αὐτοῦ. Προφανῶς ἐκ τῶν δύο τούτων παραδόσεων τῆς « Ἐξόδου » τὴν πρώτην κυρίως ἀνέλαβεν ὁ Ἀρτάπανος ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ. Παρ' Ἰωσήπῳ[3] ὁ Μωυσῆς κυρίως, οὐχὶ δὲ ὁ Ἀαρών, ῥίπτει ἐπὶ τὴν γῆν τὴν βακτηρίαν αὐτοῦ καὶ μεταβάλλει ταύτην εἰς ὄφιν, εἶτα δὲ ἀναλαμβάνει ταύτην ἐκ τῆς γῆς καὶ ἐπανάγει ταύτην εἰς τὴν προτέραν μορφήν. Κατὰ ταῦτα ὁ Ἰώσηπος ἔχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸ ὀφθαλμῶν ὡς πηγὰς αὐτοῦ ἢ τὴν πρώτην τῶν ἀνωτέρω παραδόσεων τῆς « Ἐξόδου » ἢ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀρταπάνου. Παρὰ Φίλωνι ἀλλαχοῦ μὲν[4] ὁ Μωυσῆς, ἀλλαχοῦ δὲ[5] ὁ Ἀαρών, ῥίπτει τὴν ῥάβδον ἐπὶ τὴν γῆν. Κατὰ ταῦτα ὁ λόγιος οὗτος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ἀμφοτέρας τὰς παραδόσεις τῆς « Ἐξόδου » ἢ καὶ τὴν διήγησιν ἔτι τοῦ Ἀρταπάνου.

Ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »[6] λέγεται περαιτέρω, ὅτι ὁ Φαραὼ εὐθὺς μετὰ ταῦτα συνεκάλεσε τοὺς σοφιστὰς τῆς Αἰγύπτου καὶ τοὺς φαρμακοὺς αὐτῆς καὶ ὅτι οἱ « ἐπαοιδοὶ » τῶν Αἰγυπτίων διὰ τῶν φαρμακειῶν αὐτῶν τὰ αὐτὰ ἐποίησαν, ἅπερ καὶ ὁ Ἀαρών, ἤτοι ἔρριψεν ἕκαστος αὐτῶν τὴν ῥάβδον αὐτοῦ, ἥτις εὐθὺς δράκων ἐγίνετο, ὅτι ὅμως πάσας τὰς ῥάβδους ταύτας κατέπιεν εὐθὺς ἀμέσως ἡ ῥάβδος τοῦ Ἀαρών[7].

§ 28.

Μετὰ τοῦ ἀνωτέρω καταγραφέντος θαύματος « θέας » ἐπισυνάπτεται παρ' Ἀρταπάνῳ εὐθὺς ἀμέσως καὶ ἄλλο τι θαῦμα « θέας ». Προελθὼν ὁ Μωυσῆς μικρόν τι ἐπάταξε τὸν Νεῖλον διὰ τῆς ῥάβδου αὐτοῦ, μεθ' ὃ ὁ ποταμὸς πολύχους γενόμενος ἤρξατο κατακλύζων ὅλην τὴν Αἴγυπτον· ἀπὸ τότε δὲ

[1] Ἐν Ἐξόδ. 4, 29 κἑξ. τὸ αὐτὸ θαῦμα ὁμοῦ μετ' ἄλλων θαυμάτων ἐπιτελεῖ ὁ Μωυσῆς αὖθις ἐνώπιον τῆς γερουσίας τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ καὶ ἐνώπιον ἐν γένει τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ὅστις ἐπίστευσε καὶ ἐχάρη, ὅτι ἐπεσκέψατο ὁ Θεὸς τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ καὶ εἶδεν αὐτῶν τὴν θλῖψιν, καὶ κύψας προσεκύνησεν.

[2] Ἔξοδ. 7, 10 κἑξ.

[3] Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 12, 3 (= § 272 = I [1887] 140, 10 κἑξ. Niese)· II 13, 3 (= § 287 = αὐτ. p. 143, 12 κἑξ.).

[4] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 14 (= § 77 κἑξ. = IV [1902] 137 κἑξ. Cohn).

[5] Φίλ. αὐτ. I 16 (= § 91 = αὐτ. p. 140 κἑξ.).

[6] Ἔξοδ. 7, 11 κἑξ.

[7] Ἐν σχέσει πρὸς τὴν παράδοσιν ταύτην πρβλ. H. Gressmann, Moses u. seine Zeit, σ. 88 κἑξ., ὅστις παραπέμπει ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ ἐπεισόδια ταῦτα καὶ εἴς τινα ὁμοίας ὑφῆς αἰγυπτιακὴν ἱστορίαν μαγείας, ἥτις περιέχεται ἐν τῷ παπύρῳ Westcar. Πρβλ. ἔτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου A. Erman, Die ägyptische Religion², σ. 167 κἑξ.: Die Zauberei· τοῦ αὐτοῦ, Die Literatur der Ägypter. Gedichte, Erzählungen und Lehrbücher aus dem 3. u. 2. Jahrtausend v. Chr. Leipzig 1923, σ. 66 κἑξ.

καὶ ἡ κατάβασις αὐτοῦ γίνεται. Συγκεντρωθὲν δὲ τὸ ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ μετὰ τὴν κατάκλυσιν εἰς ὡρισμένους τόπους καὶ λιμνάσαν κατέστη δυσῶδες καὶ οὕτω διέφθειρε τὰ ποτάμια ζῷα, ἐφθείροντο δὲ καὶ οἱ λαοὶ διὰ τὴν δίψαν.

Ἐκ τοῦ ἐν τῷ κειμένῳ ὑπάρχοντος ἐπιρρήματος: « μικρόν », δι' οὗ προσδιορίζεται ἡ μετοχή: « προελθών », προκύπτει, ὅτι τὸ ἀνάκτορον τοῦ Φαραὼ ἔκειτο παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ. Ἡ φράσις: « ...τῇ ῥάβδῳ πατάξαι (sc. τὸν Μωυσέα Ἀρτάπανός φησιν) » ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὴν φράσιν τῆς « Ἐξόδου »[1]: « καὶ ἐπάρας (sc. ὁ Μωυσῆς) τῇ ῥάβδῳ αὐτοῦ ἐπάταξε τὸ ὕδωρ », ἣν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Ἀρτάπανος.

Ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »[2] τὸ περὶ τὸν Νεῖλον θαῦμα ἀποτελοῦν τὴν πρώτην πληγὴν τῶν Αἰγυπτίων συμβαίνει οὐχὶ τὴν πρώτην ἡμέραν τῆς συναντήσεως τοῦ Μωυσέως μετὰ τοῦ Φαραώ, ἀλλὰ τὸ πρωὶ τῆς ἑπομένης, ἐπὶ πλέον δὲ οὐδὲν λέγεται ἐνταῦθα περί τινος κατακλύσεως τῆς χώρας ὑπὸ τοῦ Νείλου, ἀλλ' ἁπλῶς τοῦδε τοῦ σημείου μόνον γίνεται κυρίως μνεία, ὅτι δηλαδὴ τὸ ὕδωρ πληγὲν διὰ τῆς ῥάβδου μετεβλήθη εἰς αἷμα, οὗ ἕνεκα ἐτελεύτησαν οἱ ἰχθύες οἱ ἐν τῷ ποταμῷ καὶ δύσοσμος κατέστη οὗτος, οἱ δὲ Αἰγύπτιοι οὐδαμῶς ἠδύναντο, ὅπως πίωσι τὸ ὕδωρ αὐτοῦ. Παρὰ Φίλωνι[3] ἀναγινώσκομεν, ὅτι τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μωυσέως κατενεγκόντος κατόπιν θείας προστάξεως τὴν βακτηρίαν ἐπὶ τὸν ποταμὸν οὗτος μὲν εὐθὺς ἀπὸ τῆς Αἰθιοπίας μέχρι τῆς θαλάσσης εἰς αἷμα μετεβλήθη, λίμναι δὲ καὶ διώρυχες καὶ κρῆναι καὶ φρέατα καὶ πηγαὶ καὶ πάντα ἐν γένει τὰ κατ' Αἴγυπτον ὕδατα ὁμοῦ μετὰ τοῦ ποταμοῦ μετεποιήθησαν εἰς αἷμα· ἕνεκα ἀπορίας ποτίμου ὕδατος ἀνέσκαπτον τὰς παρὰ τὰς ὄχθας περιοχάς, αἱ δ' ἀποτεμνόμεναι φλέβες, καθὰ ἀκριβῶς ἐν ταῖς αἱμορραγίαις, κρουνηδὸν αὐλοὺς ἠκόντιζον αἵματος οὐδεμιᾶς που διαφαινομένης διαυγοῦς λιβάδος· καὶ τὰ γένη τῶν ἰχθύων ἅπαντα ἐναπέθνησκον ἅτε τῆς ζωτικῆς δυνάμεως φθοροποιὸν δρᾶσιν ἀναλαβούσης· τὰ πάντα ἀνεπλήσθησαν δυσωδίας τοσούτων σωμάτων ἀθρόως σηπομένων· πολὺς δὲ καὶ ἀνθρώπων ὄχλος ὑπὸ δίψης διαφθαρεὶς ἔκειτο σωρηδὸν ἐπὶ τῶν τριόδων ἅτε τῶν οἰκείων οὐδαμῶς δυναμένων, ὅπως ἐκκομίζωσιν ἐπὶ τὰ μνήματα τοὺς ἀποθνήσκοντας. Καὶ παρ' Ἰωσήπῳ[4] ἀναγινώσκομεν ὁμοίως, ὅτι ὁ ποταμὸς « αἱματώδης » κατέστη κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, ἀλγήματα δὲ καὶ πικρὰν ὀδύνην προσέφερε τοῖς πίνουσιν ἐξ αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Freudenthal, ὅστις νομίζει, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος κατὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὤφειλεν ὁπωσδήποτε, ὅπως ἀντιγράψῃ τὴν Βίβλον, ἐκφέρει τὴν ὑπό-

[1] Ἔξοδ. 7, 20.

[2] Ἔξοδ. 7, 14 κἑξ. — Πρβλ. Ψαλμ. 77 (78), 44· 104 (105), 29· Σοφ. Σολ. 11, 6.

[3] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 17 (= § 99 κἑξ. = IV [1902] 143, 1 κἑξ. Cohn).

[4] Ἰώσ. II 15, 1 (= § 294 = I [1887] 145, 1 κἑξ. Niese).

νοιαν [1], ὅτι ὁ Πολυΐστωρ κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ ἐν λόγῳ Ἰουδαίου λογίου παρενόησε καὶ παρεποίησε ταῦτα λόγῳ οὐχὶ ἀκριβοῦς καὶ ἐντελοῦς ἀναγνώσεως αὐτῶν καὶ καταγραφῆς. Περιγραφή τις μεγάλης τινὸς πλημμύρας τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου ὥς τινος φθορᾶς τοῦ οἰκονομικοῦ πλούτου τῆς χώρας καὶ ἐν γένει καταστροφῆς ἐναντιοῦται ἐκτενῶς πάσαις ταῖς οἰκείαις πληροφορίαις πολυαρίθμων συγγραφέων, καθ' ἃς ἡ πλήμμυρα αὕτη εἶχεν ἐν τῇ χώρᾳ τὴν σημασίαν οὐχὶ ἀτυχήματος, ἀλλ' εὐλογίας πολλῷ μᾶλλον καὶ πηγῆς ἀφθόνου καὶ ἀνεξαντλήτου πλούτου [2]. Μετὰ γεγονότος τινὸς πλημμύρας τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου ἐν τῇ ἑκατέρωθεν τῶν ὀχθῶν αὐτοῦ ἐκτεινομένῃ κοιλάδι μόνον ἡ ἔννοια τῆς εὐλογίας, τῆς εὐφορίας καὶ τῆς εὐτυχίας ἠδύνατο, ὅπως συνδυασθῇ, οὐχὶ δὲ ἡ ἔννοια τῆς φθορᾶς καὶ τῆς καταστροφῆς. Πᾶν τμῆμα τοῦ ἐδάφους τῆς κοιλάδος ταύτης, ὅπερ οὐχὶ ὑπὸ τῶν ἱερῶν κυμάτων τοῦ Νείλου ἐκαλύπτετο ἐν τῇ ἀνόμβρῳ ταύτῃ καὶ ξηρᾷ χώρᾳ, παρέμενε ἄγονος καὶ ἄκαρπος ἄμμος. Ὅσον ὑψηλότερον ἀνέβαινον τὰ ὕδατα τοῦ ποταμοῦ, ἐπὶ τοσοῦτον ἐκτενέστερον ἀνέδιδεν ἡ πλουσίως οὕτω διαβρεχομένη καὶ γονιμοποιουμένη γῆ τοὺς ἀνεξαντλήτους αὐτῆς καρποὺς τοῦ πλούτου καὶ τῆς εὐδαιμονίας. Τούτων πάντων ἕνεκα συνάγει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Freudenthal τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν τῇ πρωτοτύπῳ αὐτοῦ συγγραφῇ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐποιεῖτο λόγον ὁ Ἀρτάπανος οὐχὶ περὶ συνήθους τινὸς ἐπι-

---

[1] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 159.

[2] Πρβλ. Ἡροδ. II 14, 1 κἑξ. — Πλάτ. Τίμ. p. 22 d κἑξ. — Ἰσοκρ. λόγ. XI. Βούσ. 11 κἑξ., p. 223 κἑξ. Ἐνταῦθα λέγει ὁ Ἰσοκράτης περὶ τοῦ Βουσίριδος, ὅτι οὗτος ἐν Αἰγύπτῳ κατεστήσατο τὴν βασιλείαν αὐτοῦ προκρίνας, ὅτι ἡ ἐκεῖ οἴκησις οὐ μόνον ἐκ τῶν παρουσῶν, ἀλλ' ἐξ ἁπασῶν, τῶν οἰκήσεων διέφερεν. Οὗτος ἔβλεπεν, ὅτι οἱ μὲν ἄλλοι τόποι οὐχὶ εὐκαίρως οὐδὲ εὐαρμόστως εἶχον πρὸς τὴν τοῦ σύμπαντος φύσιν, ἀλλ' ὅτι ἄλλοι μὲν τούτων ὑπ' ὄμβρων κατεκλύζοντο, ἄλλοι δὲ ὑπὸ καυμάτων διεφθείροντο, ἐνῷ ἡ Αἴγυπτος ἐν καλλίστῳ μὲν μέρει τοῦ κόσμου ἔκειτο, πλεῖστα δὲ καὶ παντοδαπώτατα ἠδύνατο, ὅπως φέρῃ, δι' ἀθανάτου δὲ τείχους, τοῦ Νείλου, ἦτο τετειχισμένη, ὅστις οὐ μόνον φυλακήν, ἀλλὰ καὶ τροφὴν ἱκανήν, παρεῖχεν αὐτῇ ἐκ φύσεως ἀνάλωτος μὲν ὢν καὶ δύσμαχος τοῖς ἐπιβουλεύουσιν, εὐάγωγος δὲ καὶ πρὸς πολλὰ χρήσιμος τοῖς ἐντὸς αὐτοῦ κατοικοῦσιν. Πρὸς τοῖς προειρημένοις καὶ τὴν δύναμιν ἔτι τῶν κατοίκων τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὴν τῆς γῆς ἐργασίαν ἰσόθεον κατέστησεν ὁ Νεῖλος· τοῖς μὲν ἄλλοις ἀνθρώποις ὁ Ζεὺς εἶναι ταμίας τῶν ὄμβρων καὶ τῶν αὐχμῶν, παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ὅμως ἕκαστος αὐτῶν αὐτὸς ἑαυτῷ κύριος κατέστη ἀμφοτέρων τούτων. Εἰς τοσαύτην ὑπερβολὴν εὐδαιμονίας ἦλθον οἱ Αἰγύπτιοι, ὥστε διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν φύσιν τῆς χώρας καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν πεδιάδων ἤπειρον ἐκαρποῦντο, διὰ τὴν διάθεσιν δὲ τῶν περισσευόντων καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἐλλειπόντων, ἅτινα εὐχερῶς συνετελοῦντο διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ποταμοῦ, νῆσον οὗτοι κατῴκουν· κύκλῳ τὴν χώραν περιέχων ὁ ποταμὸς καὶ πᾶσαν ταύτην διαρρέων πολλὴν εὐπορίαν παρεσκεύαζεν ἑκάστοτε τοῖς κατοίκοις ἐν ἀμφοτέροις ταῖς περιοχαῖς ταύταις τοῦ οἰκονομικοῦ βίου. Πρβλ. ἔτι Διοδ. I 30 κἑξ. — R. Lepsius, ἔ.ἀ., I (1849) 24.

κλύσεως τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου, καθὰ ἐμφανίζει τοῦτον λέγοντα ὁ τὰ ἀποσπάσματα αὐτοῦ διασώσας Πολυΐστωρ, ἀλλὰ περὶ πλημμύρας τινὸς πολλῷ μᾶλλον αὐτῶν δυσωδῶν πρότερον καταστάντων λόγῳ τῆς μεταβολῆς αὐτῶν εἰς αἷμα. Πρὸς κύρωσιν τῆς ὀρθότητος τῆς θεωρίας αὐτοῦ ταύτης ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς ὁ Freudenthal [1] τὸ γεγονός, ὅτι ὀλίγον κατωτέρω τῆς διηγήσεως αὐτοῦ, ἐν Γ 30 δηλονότι, λέγει ὁ Ἀρτάπανος, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἱερεῖς κατὰ διαταγὴν τοῦ βασιλέως «μετέχρωσαν» τὸν ποταμόν. Πῶς θὰ ἐποιεῖτο ὁ Ἀρτάπανος λόγον περὶ ἀλλαγῆς τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος τῶν ὑδάτων ἄνευ προηγουμένως μνείας γεγονότος τινός, καθ' ὃ ταῦτα εἰς αἷμα μετεβλήθησαν; Ἡ θεωρία αὕτη τοῦ Freudenthal φαίνεταί μοι παρὰ τὰ προσαγόμενα εὔλογα ἐπιχειρήματα οὐχὶ κατὰ πάντα εὔστοχος. Ἐν πρώτοις παρατηρητέον, ὅτι ὁ Νεῖλος οὐχὶ πάντοτε σωτηρίαν καὶ εὐδαιμονίαν ἔφερε τοῖς Αἰγυπτίοις διὰ τῆς ὑπὸ τῶν ὑδάτων αὐτοῦ κατακλύσεως τῆς ξηρᾶς αὐτῶν χώρας, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς κινδύνους ἔτι, φθορὰν καὶ καταστροφήν. Παρὰ Διοδώρῳ [2] ἀναγινώσκομεν, ὅτι κατὰ τὴν «ἀνάβασιν» τοῦ Νείλου ἡ πρόσοψις τῶν χειροποιήτων ἐκείνων χωμάτων, ἐφ' ὧν ἅτε τῆς χώρας πεδιάδος οὔσης ἔκειντο πόλεις τε καὶ κῶμαι καὶ ἀγροικίαι, ὁμοία ἐγίνετο ταῖς Κυκλάσι νήσοις. Ἐκ τῶν χερσαίων θηρίων τὰ πολλὰ μὲν περιλαμβανόμενα ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ διεφθείροντο βαπτιζόμενα εἰς τὰ ὕδατα αὐτοῦ, τινὰ δὲ διεσῴζοντο ἐκφεύγοντα εἰς τοὺς ὑψηλοτέρους τόπους. Τὰ βοσκήματα κατὰ τὸν τῆς «ἀναβάσεως» χρόνον διετρέφοντο ἐν ταῖς κώμαις καὶ ταῖς ἀγροικίαις προπαρασκευαζομένης αὐτοῖς τῆς δεούσης τροφῆς. Οἱ ὄχλοι ἀπηλλαγμένοι ὄντες τῶν ἔργων αὐτῶν κατὰ πάντα τὸν τῆς πληρώσεως χρόνον ἐτρέποντο εἰς ἄνεσιν συνεχῶς ἑστιώμενοι καὶ ἀνεμποδίστως ἀπολαύοντες πάντων τῶν εἰς ἡδονὴν συντελούντων πραγμάτων. Διὰ τὴν ἀγωνίαν, ἥτις λόγῳ τῆς «ἀναβάσεως» τοῦ ποταμοῦ ἀνεπτύσσετο παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, κατεσκευάσθη ὑπὸ τῶν βασιλέων ἐν Μέμφει Νειλοσκοπεῖον· ἐν τούτῳ τὴν «ἀνάβασιν» ἀκριβῶς ἐκμετροῦντες οἱ τὴν διοίκησιν τούτου ἔχοντες ἐξαπέστελλον εἰς τὰς πόλεις ἐπιστολὰς διασαφοῦντες, πόσους πήχεις ἢ δακτύλους ἀνέβη ὁ ποταμὸς καὶ πότε ἤρξατο ἡ ἐλάττωσις αὐτοῦ. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὁ λαὸς λαμβάνων γνῶσιν τῆς εἰς τὸ ἐναντίον μεταβολῆς τῆς αὐξήσεως τῶν ὑδάτων τοῦτο μὲν ἀπηλλάσσετο τῆς ἀγωνίας, τοῦτο δὲ προεπεγίνωσκεν εὐθὺς ἀμέσως τὸ πλῆθος τῶν ἐσομένων καρπῶν, ἐπειδὴ ἀπὸ πολλῶν χρόνων ἦσαν παρ' Αἰγυπτίοις ἀκριβῶς ἀναγεγραμμέναι αἱ παρατηρήσεις αὗται. Παρὰ ταῦτα τὸν λόγον τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ἐσκεμμένως ἐπὶ τοῦ προκειμένου συντελεσθείσης μεταποιήσεως τῆς οἰκείας βιβλικῆς παραδόσεως εὑρίσκομεν κυρίως, ὅταν λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος ἐν τῇ προκειμένῃ ἐκθέσει αὐτοῦ

---

[1] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 217.

[2] Διόδ. I 36, 8. Πρβλ. Ἡροδ. II 97, 1.

ἐσπούδαζεν, ὅπως τὸ « αἴτιον » τοῦ ἔκτοτε συχνάκις ἐν Αἰγύπτῳ παρουσιαζομένου παραδοξοτάτου καὶ σπουδαιοτάτου ἅμα φαινομένου ἐκείνου τῆς διογκώσεως τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου καὶ τῆς εὐεργετικῆς οὕτω κατακλύσεως ὑπ᾽ αὐτῶν τῆς χώρας συνδυάσῃ κυρίως ὑπό τινα ἰουδαιόφρονα προφανῶς ἑρμηνείαν μετὰ τῆς περιέργου παρατηρήσεως, ὅτι τοῦτο οὐδὲν ἄλλο παρίστα ἢ τὴν περαιτέρω ἁπλῶς ἐνέργειαν παλαιᾶς τινος ὑπερφυοῦς καὶ θαυμασίας δράσεως μεγάλου τινὸς Ἰουδαίου ἀνδρός, τοῦ Μωυσέως δηλονότι· « ἀπὸ τότε δὲ καὶ τὴν κατάβασιν αὐτοῦ γίνεσθαι » λέγει σχετικῶς περὶ τοῦ ποταμοῦ ὁ Ἀρτάπανος. Ὅτι διὰ τῆς « καταβάσεως » οὐχὶ πτῶσις, ἀλλ᾽ ὕψωσις τοὐναντίον καὶ διόγκωσις, τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου νοεῖται ἐνταῦθα, ἀπέδειξεν ἤδη ὁ Freudenthal [1], ἀτυχῶς ὅμως οὐδὲν παρετήρησεν ὁ λόγιος οὗτος ἐπὶ τοῦ ἐναργῶς ἐνταῦθα λανθάνοντος σημείου ἐκείνου τῆς ἐκτάκτως φιλοπάτριδος καὶ « σωβινιστικῆς » τάσεως καὶ σπουδῆς τοῦ Ἰουδαίου Ἀρταπάνου, ὅπως παντοιοτρόπως ἀναδείξῃ τὸ ὑπερφυές, θεῖον καὶ ἀκαταμάχητον μεγαλεῖον τοῦ ὁμοεθνοῦς αὐτῷ Μωυσέως. Τὸ σημεῖον τοῦτο ἀκριβῶς κατέχει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἰδιαιτέραν τινὰ σπουδαιότητα καὶ σημασίαν. Τὴν θεμελιώδη βάσιν καὶ προϋπόθεσιν τῆς πλουσίας εὐφορίας τῆς Αἰγύπτου, τὸ θαῦμα ἐκεῖνο τῆς καθ᾽ ἕκαστον ἔτος παραδόξου διογκώσεως τοῦ Νείλου, ὅπερ οἱ Αἰγύπτιοι μὲν ἀνῆγον εἰς εὐμενῆ τινα δρᾶσιν μιᾶς τινος τῶν φιλανθρώπων αὐτῶν θεοτήτων, τοῦ Χνοὺμ δηλαδή, τοῦ Φθᾶ, τοῦ Ρᾶ ἢ τῆς Ἴσιδος [2], οἱ Ἕλληνες δὲ ἡρμήνευον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν [3] καὶ οἱ εὐσεβεῖς Ἀλεξανδρεῖς τέλος ἐθεώρουν ὥς τι θεῖον δῶρον τοῦ Σαράπιδος αὐτῶν [4], τὸ περίεργον λοιπὸν τοῦτο καὶ ἐπωφελέστατον ἅμα φαινόμενον τῆς φύσεως ἐκτίθησι νῦν ἡμῖν ὁ Ἰουδαῖος Ἀρτάπανος ὥς τι δῶρον

[1] J. Freudenthal, αὐτ., σ. 164. 217. Σήμερον ἐν τῇ δημώδει γλώσσῃ λέγομεν: « κατέβασε (= « πλημμύρησε ») τὸ ποτάμι »· « κατεβασιὰ » = « πλήμμυρα » κ.οὕ.κ. Περὶ πτώσεως τῶν ὑδάτων καὶ ἐπανόδου αὐτῶν εἰς τὴν κοίτην αὐτῶν ποιεῖται λόγον ὁ Ἀρτάπανος ἐν Γ 29 τὸ πρῶτον: « τὸν δὲ Μώυσον πάλιν τῇ ῥάβδῳ πατάξαντα τὸ ὕδωρ συστεῖλαι τὸ ῥεῦμα (sc. Ἀρτάπανός φησιν) ».

[2] Πρβλ. σχετικῶς W. Drexler, ἔ.ἀ., II 1 (1890 - 1894) 455 κέξ. — W. Capelle, Die Nilschwelle ἐν: Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik 33 (1914) 333, σημ. 3· G. Roeder, Urkunden zur Religion des alten Ägypten. Übersetzt und eingeleitet. Jena 1915 (= Religiöse Stimmen der Völker. 4), τὰς κατὰ τὸ Namen- und Sachregister, σ. 319a καὶ 327a ὑπὸ τὰς λέξεις ἀντιστοίχως: Nil καὶ Überschwemmung παρεχομένας σελίδας· H. Kees, Ägypten. Tübingen 1928 (= Religiongeschichtliches Lesebuch. N. F. 10), σ. 21.

[3] Πρβλ. W. Capelle, ἔ.ἀ., 33 (1914) 317 κέξ.

[4] Πρβλ. W. Capelle, αὐτ., σ. 354· O. Weinreich, Neue Urkunden zur Sarapisreligion. Tübingen 1919 (= Sammlung gemeinverständlicher Vorträge und Schriften aus dem Gebiet der Theologie und Religionsgeschichte. 86), σ. 17.

τοῦ θαυματουργοῦ Μωυσέως. Ὁ Ἰουδαῖος οὗτος ὡς « θεῖος ἀνὴρ » διενεργεῖ τὰ πάντα μετὰ τῆς τελείας ἀρτιότητος καὶ ἀνεξαρτησίας τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑπερόχου καὶ ἀηττήτου ἰσχύος, οὐχὶ δὲ κατόπιν εἰδικῆς τινος ὑποδείξεως ἢ ἐντολῆς ἢ βοηθείας τέλος τοῦ Ἰεχωβά, ὡς τοῦτο ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » κυρίως συμβαίνει [1]. Τούτων οὕτως ἐχόντων καλῶς κεῖται ἡ ἀνωτέρω καταγραφεῖσα φράσις: « ἀπὸ τότε δὲ καὶ τὴν κατάβασιν αὐτοῦ (sc. τοῦ ποταμοῦ) γίνεσθαι (sc. Ἀρτάπανός φησιν) » ἔχουσα τὴν ἔννοιαν, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τῆς ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐπιτελέσεως τοῦ οἰκείου θαύματος διογκοῦται καὶ πλημμυρεῖ κατ᾽ ἔτος ὁ Νεῖλος φέρων κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀρταπάνου εὐφορίαν καὶ εὐδαιμονίαν. Διὰ ταῦτα μετ᾽ ἐκπλήξεως ἀναγινώσκω τὴν ἀκατανόητον παρατήρησιν τοῦ Freudenthal [2], καθ᾽ ἣν ἐν τῇ φράσει ταύτῃ τὸ μὲν « ἀπὸ τότε » παρέχον, ὡς εἴδομεν, τὸν χρόνον τῆς πρώτης γενέσεως τοῦ φαινομένου εἶναι δῆθεν ἀνεξήγητον, τὸ « γίνεσθαι » δὲ θὰ ὤφειλε δῆθεν, ὅπως εἰς « γενέσθαι » μεταβληθῇ, ὅπερ ὅμως θὰ εἶχεν οὐχὶ τὴν ἀπαιτουμένην ἐνταῦθα καὶ ἀνωτέρω ἤδη ἀναγραφεῖσαν ἔννοιαν τοῦ ἀπαρεμφάτου τοῦ ἐνεστῶτος (παρατατικοῦ): « γίνεσθαι », τὴν ἔννοιαν δηλαδὴ τῆς κατ᾽ ἔτος ἐπαναλήψεως τοῦ φαινομένου τούτου, ἀλλὰ τὴν ἄστοχον πολλῷ μᾶλλον καὶ οὐχὶ ἁρμοδίαν ἔννοιαν τοῦ ἀπαρεμφάτου τοῦ ἀορίστου (συνοπτικοῦ), τὴν ἔννοιαν δηλαδὴ τῆς συνοπτικῆς ἔν τινι στιγμῇ θεωρήσεως τοῦ φαινομένου τούτου ὥς τινος γεγονότος συμβάντος ἤδη καὶ συντελεσθέντος ἅπαξ διὰ παντὸς ἐν τῷ παρελθόντι. Οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος κατὰ τὴν πρώτην συγκρότησιν τῆς ἐν λόγῳ ἐκθέσεως αὐτοῦ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν « Ἔξοδον » κυρίως καὶ ταύτην ἀντέγραφεν, ὅτι δὲ κατόπιν μετεποίησε ταύτην εἰς ὕμνον τοῦ Μωυσέως ὑπὸ τὸ κράτος ἀκαταμαχήτων συναισθημάτων εὐνοίας καὶ στοργῆς ἔναντι τοῦ λαοῦ τῶν Ἰουδαίων. Ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ θεωρουμένῃ ὑπὸ τὴν ὑποτιθεμένην ταύτην μορφὴν αὐτῆς θὰ ἐγίνετο πιθανώτατα λόγος περὶ μεταβολῆς τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου εἰς αἷμα καὶ μετὰ πολλῆς φυσικῆς ἀκολουθίας θὰ συνήπτετο μετὰ τῆς εἰκόνος ταύτης ἡ ἄλλη ἐκείνη εἰκὼν τῆς « μεταχρώσεως » αὐτῶν ἐκ μέρους τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων. Κατὰ τὴν ἰουδαιόφρονα μετατροπὴν τῆς ἐκθέσεως ταύτης ποιεῖται λόγον ὁ Ἀρτάπανος οὐχὶ πλέον περὶ μεταβολῆς τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου εἰς αἷμα, ἀλλὰ περὶ τοῦ κατακλυσμοῦ ἁπλῶς τῆς χώρας ὑπ᾽ αὐτῶν, ὃν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς εὐεργετικῆς πλέον ἐν τῷ μέλλοντι δράσεως αὐτοῦ ἐπὶ τὴν οἰκονομίαν τῆς χώρας ἐν γένει προσγράφει οὗτος τῷ Μωυσεῖ ὡς θεῖον ἔργον τοῦ ἐξόχου τούτου ἀνδρός· παρὰ ταῦτα ἐπελάθετο ὁ Ἰουδαῖος λόγιος, ὅπως μετὰ τὴν διαδικασίαν ταύτην ἁρμοδίως μεταποιήσῃ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς ὑπὸ τῶν ἱερέων διενεργηθείσης μεταχρώσεως, ἥτις οὐχὶ ἀναιτίως ὤθησε τὸν Freuden-

[1] Ἔξοδ. 4, 1 κέξ. — 7, 14 κέξ. καὶ ἀλλαχοῦ.

[2] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 217.

thal, εἰς τὴν συναγωγὴν ἐσφαλμένων ἐπὶ τοῦ προκειμένου συμπερασμάτων [1].

Λέγων ὁ Ἀρτάπανος ἐν συνεχείᾳ: « συναγαγὸν δὲ τὸ ὕδωρ ἐποζέσαι καὶ τὰ ποτάμια διαφθεῖραι ζῷα τούς τε λαοὺς διὰ τὴν δίψαν φθείρεσθαι » ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἤδη ἐν νεοελληνικῇ γλώσσῃ ἀποδοθεῖσαν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἔννοιαν τῆς συγκεντρώσεως τοῦ ὕδατος τοῦ ποταμοῦ ἐν ὡρισμένοις τόποις καὶ τῆς περιαγωγῆς τούτου λόγῳ λιμνάσεως εἰς τὴν κατάστασιν τῆς δυσωδίας, οὗ ἕνεκα ἐφθείροντο ζῷά τε καὶ ἄνθρωποι, ἔχει βεβαίως πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς οἰκείας εἰκόνας τῆς « Ἐξόδου » [2]. Δυσχερείας τινὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρέχει τοῖς ἑρμηνευταῖς ἡ μετοχή: « συναγαγὸν » καὶ τὸ ἀπαρέμφατον: « ἐποζέσαι ».

Παράδοξος, λέγει ὁ Freudenthal [3], εἶναι ἡ μετοχή: « συναγαγόν », εἰς ἣν πρῶτος, ὡς γνωστόν, ὁ Stephanus διώρθωσε τὴν οὐδεμίαν ἔννοιαν παρέχουσαν μετοχὴν τῶν χειρογράφων: « συναγαγὼν » καὶ ἣν ἀνέλαβον κατόπιν πάντες οἱ ἐκδόται τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου, καὶ τοῦτο, καθὰ οὗτος περαιτέρω λέγει, διότι τοῦ « συνάγω » γίνεται πάντοτε χρῆσις ὑπὸ μεταβατικὴν μόνον σημασίαν, ἐνῷ ἐνταῦθα λόγῳ τῶν συμφραζομένων ἔχομεν χρείαν ἀμεταβάτου ῥηματικῆς ἐννοίας πρὸς δήλωσιν τῆς συγκεντρώσεως καὶ συναγωγῆς τῶν ὑδάτων ἐν ὡρισμένοις τόποις. Ἕνεκα τούτου δέχεται ὁ Freudenthal, ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου προέκυψε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀσάφειά τις καὶ σύγχυσις τῶν ἐννοιῶν λόγῳ συντμήσεως κυρίως, συγκοπῆς καὶ βραχύνσεως τοῦ πρωτοτύπου ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου ἐκ μέρους τοῦ Πολυΐστορος, ὅστις μικρὸν πολλάκις διαφέρον εἶχεν ὑπὲρ διατηρήσεως ἀκεραίας καὶ πλήρους τῆς ἐννοίας τοῦ συνόλου. Παρὰ ταῦτα φαίνεται, ὅτι ὁ πολυμαθὴς ἄλλως τε καὶ φιλολογικώτατος οὗτος μελετητὴς καὶ ἐρευνητὴς κειμένων τῆς ἑλληνιστικῆς γραμματείας οὐχὶ ἐπαρκῶς ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς ἠρεύνησε τὰς παντοειδεῖς σημασίας τοῦ ἐν λόγῳ ῥήματος· εἰ οὗτος ἔπραττε τοῦτο, θὰ ἔβλεπεν, ὅτι τοῦ « συνάγειν » γίνεται χρῆσις καὶ ὑπὸ ἀμετάβατον σημασίαν, τὴν σημασίαν δηλαδὴ τῆς συγκεντρώσεως εἰς ἑαυτὸν καὶ περιαγωγῆς εἰς κατάστασιν ἀγῶνος, πάλης, μάχης, ἥτις προκύπτει προφανῶς διὰ τῆς παραλείψεως τῆς θέσιν ἀντικειμένου κατεχούσης αὐτοπαθοῦς ἀντωνυμίας: « ἑαυτόν », « ἑαυτούς », οἷον: « οἱ δὲ (sc. Πολυδεύκης καὶ Ἄμυκος)... | ἐς μέσσον σύναγον φόνον

[1] Ὁ Ἰώσ. II 15, 1 (= § 294 = I [1887] 145, 1 κἑξ. Niese) γράφων, ὡς εἴδομεν, ὅτι ὁ ποταμὸς « αἱματώδης » κατέστη κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, ἀλγήματα δὲ καὶ πικρὰν ὀδύνην προσέφερε τοῖς πίνουσιν ἐξ αὐτοῦ, εἶχε προδήλως πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ τὸν Ἀρτάπανον, ἀλλὰ τὴν « Ἔξοδον ». Παρὰ ταῦτα καὶ ὁ Ἰουδαῖος οὗτος ἱστορικὸς μετὰ πολλῆς ἰουδαιόφρονος μεροληψίας γράφει ἐν συνεχείᾳ περὶ τοῦ ποταμοῦ, ὅτι οὗτος « ἦν τοιοῦτος μὲν Αἰγυπτίοις, Ἑβραίοις δὲ γλυκὺς καὶ πότιμος καὶ μηδὲν τοῦ κατὰ φύσιν παρηλλαγμένος ».

[2] Ἔξοδ. 7, 14 κἑξ. — 19 κἑξ.

[3] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 217 κἑξ.

ἀλλάλοισι πνέοντες » Θεόκρ. XXII 82· « ...συναγαγὼν ἐκ μεταβολῆς ὁ Φιλοποίμην αὐτῷ (sc. τῷ τυράννῳ τῆς Σπάρτης Μαχαλίδᾳ) καὶ πατάξας τῷ δόρατι καιρίως... » Πολύβ. XI 18, 4 (= III [1893], 149, 20 κἑξ. Büttner-Wobst)· « ἀρχομένων δὲ αὐτῶν (sc. Τυρρηνῶν τε καὶ Ῥωμαίων) συνάγειν εἰς χεῖρας... » Πλούτ. Ποπλικ. 9, 3 (= βίοι p. 101c). Κατὰ ταῦτα λίαν ὀρθῶς μεταφράζουσι τὴν μετοχήν: « συναγαγὸν » ἐν τῷ ἐν λόγῳ χωρίῳ τοῦ Ἀρταπάνου ἀμεταβάτως, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δηλαδὴ τῆς συγκεντρώσεως τῶν ὑδάτων καὶ τῆς περιαγωγῆς οὕτως αὐτῶν εἰς κατάστασίν τινα τελματώδους λιμνασίας, ὅ τε Vigerus: Mox collectas et stagnantes passim aquas... καὶ ὁ Mras ἐν τῷ οἰκείῳ ὑπομνήματι αὐτοῦ: nachdem es (sc. τὸ ὕδωρ) sich in Tümpeln gesammelt hatte. Τὴν ἔννοιαν ταύτην παρέχει ἡμῖν ἡ « Ἔξοδος » [1] διὰ τῆς φράσεως: « ...ἔκτεινον τὴν χεῖρά σου ἐπὶ τὰ ὕδατα Αἰγύπτου... καὶ ἐπὶ τὰ ἕλη αὐτῶν καὶ ἐπὶ πᾶν συνεστηκὸς ὕδωρ... ». Ἐν συνδυασμῷ πρὸς ταῦτα ῥητέον, ὅτι λίαν ἀστόχως ὁ Herzfeld ἀπέδωκέ ποτε [2] γερμανιστὶ τὸ « συναγαγὸν » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπανόδου τοῦ Νείλου εἰς τὴν κοίτην αὐτοῦ: ...und als er (sc. der Nil) wieder fiel, hätte sein Wasser zu sieden angefangen, sodass, alle Flusstiere starben und die Menschen vor Dust umkamen = « ...καὶ ὅτε ὁ Νεῖλος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κοίτην αὐτοῦ, ἤρξατο τὸ ὕδωρ ζέον οὕτως, ὥστε ἀπέθνῃσκον τὰ ποτάμια ζῷα καὶ ἐφθείροντο οἱ ἄνθρωποι διὰ τὴν δίψαν ». Ὁ Herzfeld παρέλειψεν, ὅπως ἐν συνδυασμῷ πρὸς τοιαύτην τινὰ τοῦ χωρίου ἑρμηνείαν παράσχῃ ἡμῖν διασάφησίν τινα ἐν σχέσει πρὸς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, καθ' ὃ ἡ ἐπάνοδος τοῦ Νείλου εἰς τὴν κοίτην αὐτοῦ θὰ εἶχε δῆθεν ὡς φυσικὸν ἀποτέλεσμα τὴν περιαγωγὴν τῶν ὑδάτων εἰς κατάστασίν τινα ζέσεως, ὑφ' ἣν θὰ ἐφθείροντο ζῷά τε καὶ ἄνθρωποι. Μόνον ὅμως ἡ συγκέντρωσις τῶν ὑδάτων ἐν ὡρισμένοις τόποις καὶ ἡ περιαγωγὴ τούτων εἰς κατάστασίν τινα τελματώδους λιμνασίας θὰ ἠδύνατο ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅπως δημιουργήσῃ διὰ τῆς δυσωδίας αἰτίαν φθορᾶς τοῦ ἐμψύχου κόσμου· κατ' ἀκολουθίαν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην μόνον δέον, ὅπως ἑρμηνευθῇ τὸ ἐν λόγῳ χωρίον· ἐπὶ τέλους περὶ ἐπανόδου τοῦ Νείλου εἰς τὴν κοίτην αὐτοῦ γίνεται τὸ πρῶτον λόγος ἐν τῇ ἑπομένῃ παραγράφῳ: « τὸν δὲ Μώυσον πάλιν τῇ ῥάβδῳ πατάξαντα τὸ ὕδωρ συστεῖλαι (sc. Ἀρτάπανός φησι) τὸ ῥεῦμα ».

Ἐφ' ὅσον ἐν τῇ ἐν λόγῳ παραγράφῳ ὁ Ἀρτάπανος τὸ κείμενον τῆς « Ἐξόδου » κυρίως εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν, ἔνθα λέγεται, ὡς γνωστόν: « καὶ ἐποζέσει ὁ ποταμός » [3]· « καὶ ἐπώζεσεν ὁ ποταμός » [4], καὶ ἐφ' ὅσον ἡ οἰκεία

[1] Ἔξοδ. 7, 19.

[2] L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 486.

[3] Ἔξοδ. 7, 18.

[4] Ἔξοδ. 7, 21. Πρβλ. Ἐξόδ. 16, 20. 24.

ἔκθεσις αὐτοῦ πανταχοῦ ἐν πλαγίῳ λόγῳ, ἤτοι ἀπαρεμφατικῶς, ἅτε ἐκ τοῦ « 'Αρτάπανός φησιν » ἐξαρτωμένη παρέχεται ἡμῖν, ἔδει, ὅπως ἐν αὐτῇ τὸ « ἐποζέσαι » κυρίως κῆται, ἤτοι τὸ ἀπαρέμφατον τοῦ ἀορίστου τοῦ ῥήματος: « ἐπόζειν », ὅπερ καὶ μόνον θὰ παρεῖχεν ἡμῖν τὴν ὀφειλομένην ἐνταῦθα ἔννοιαν τῆς περιαγωγῆς τῶν ὑδάτων εἰς κατάστασίν τινα δυσωδίας θανατηφόρου. Παραδόξως πάντες σχεδὸν οἱ ἐκδόται τοῦ ἔργου τοῦ 'Αρταπάνου πλὴν τοῦ Freudenthal καὶ τοῦ Mras ἀκολουθοῦντες βεβαίως ἐν τούτῳ τῇ γραφῇ τῶν πλειόνων χειρογράφων παρέχουσιν ἡμῖν τὸν τύπον: « ἀποζέσαι », ὅστις παρίστησι βεβαίως τὸ ἀπαρέμφατον τοῦ ἀορίστου οὐχὶ τοῦ ῥήματος: « ἀπόζειν », ὅτε θὰ εἴχομεν πάλιν τὴν ἔννοιαν τῆς δυσοσμίας, ἀλλὰ τοῦ « ἀποζέειν », διότι μόνον τὸ ῥῆμα τοῦτο δύναται, ὅπως ἔχῃ τοιοῦτόν τινα τύπον ἐν τῷ ἀπαρεμφάτῳ τοῦ ἀορίστου[1], ἐνῷ τὸ « ἀπόζειν » μετὰ μέλλοντος τῆς ὁριστικῆς: « ἀποζήσει » μόνον τὸν τύπον « ἀποζῆσαι » θὰ εἶχεν ἐν τῷ ἀπαρεμφάτῳ τούτῳ. Τὸ « ἀπόζειν » οὐδαμοῦ τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας παρέχει ἡμῖν ἐν ἐγκλίσει τινὶ ἢ ἐν τῇ μετοχῇ τοῦ μέλλοντος ἢ τοῦ ἀορίστου τύπους μετὰ θέματος: « ἀπόζε- » (μετὰ τῆς οἰκείας χρονικῆς αὐξήσεως ἐν τῷ ἀορίστῳ τῆς ὁριστικῆς), ὥστε οὕτω νὰ δεχθῶμεν ἐπ' αὐτοῦ ἄνευ ἀντιρρήσεώς τινος καὶ τὸν τύπον τοῦ ἀπαρεμφάτου τοῦ ἀορίστου: « ἀποζέσαι ». Εἰ τὸ ῥῆμα τοῦτο ἐβιάζετο, ὅπως καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις παράσχῃ ἡμῖν τοὺς οἰκείους τύπους, τότε θὰ συνεκροτοῦντο οὗτοι οὐχὶ ἐκ θέματος: « ἀποζε- », ἀλλ' ἐκ θέματος: « ἀποζη- », ἵνα μὴ προκύψῃ σύγχυσις τούτων πρὸς τοὺς ἀντιστοίχους τύπους τοῦ « ἀποζέειν ». 'Εν τῷ ἀπαρεμφάτῳ λοιπὸν τοῦ ἀορίστου τοῦ ῥήματος τούτου θὰ εἴχομεν οὐχί: « ἀποζέσαι », ἀλλά: « ἀποζῆσαι ». Κατὰ ταῦτα ὁ ἀπαρεμφατικὸς τύπος: « ἀποζέσαι » παρέχει ἡμῖν ἐνταῦθα εἰκόνα τινὰ τοῦ πράγματος ἐντελῶς διάφορον τῆς ἀναμενομένης, διότι κατὰ ταύτην τὰ ὕδατα τοῦ Νείλου περιπίπτουσι πλέον εἰς τὴν κατάστασιν οὐχὶ τῆς δυσωδίας, ὡς ἡ « Ἔξοδος » δέχεται, ἀλλὰ τῆς ζέσεως καὶ

---

[1] Πρβλ. 'Ιπποκρ. περὶ διαίτ. ὀξ. (νόθα) 63 (= I [1894] 177, 1 κἑξ. Kvehlewein): « Τοῖσι δ' ἐμπύοισι σκίλλης καταταμὼν κυκλίσκους ἕψε ἐν ὕδατι καὶ ἀποζέσας εὖ μάλα ἀπόχεον... »· Εὔφρονα παρ' 'Αθην. I 13 p. 7 d (= CAF III [1888] 323: Εὔφρ. ἀδ. δραμ. fr. 11, στ. 9 κἑξ.): « ἀποζέσας, ἔλαιον ἐπιχέας,... | ... | περὶ τὴν Σκυθίαν ἔλυσε τὴν ἐπιθυμίαν »· Δίφιλον παρὰ τῷ αὐτῷ IV 9 p. 132 d (= αὐτ. II 1 [1884] 545: Διφ. ἀπολιπ. fr. 17, 7 κἑξ.). 'Ενταῦθα ἐμφανίζει ἡμῖν ὁ κωμικὸς οὗτος ποιητὴς μάγειρόν τινα λέγοντα: « εἰσιοῦσι (sc. Ροδίοις) δὸς | εὐθὺς ἀπὸ θερμοῦ τὴν μεγάλην αὐτοῖς σπάσαι | ἀποζέσας σίλουρον ἢ λεβίαν, ἐφ' ᾧ | χαριεῖ πολὺ μᾶλλον ἢ μυρίνην προσεγχέας »· IG XII 7 (1908) 125, ἀριθ. 515, 77 κἑξ. (ἐξ 'Αμοργοῦ): « καὶ τοῦ κριοῦ τὰ κρέα | ὁλομελῆ ἀποζέσαντες παρατιθέτωσαν τῷ ἀγάλματι »· Ἄλεξιν παρ' 'Αθην. II 4 p. 36 e = παρὰ Στοβ. ἐκλ. IV 50, 5 (= III [V], 1912, p. 1021, 9 κἑξ. Hense) (= CAF II 1 [1884] 313: 'Αλέξ. Δημήτρ. ἢ Φιλέτ. fr. 45, 2 κἑξ.): « καὶ γὰρ οἶνον τὸν νέον | πολλή 'στ' ἀνάγκη καὶ τὸν ἄνδρ' ἀποζέσαι | πρώτιστον ἀφυβρίσαι τ',... ».

τοῦ βρασμοῦ, ἥτις ἀναντιρρήτως οὐχὶ ἔλαττον θανατηφόρος θὰ ἦτο. 'Ακολούθως τούτοις ἀποδίδει καὶ ὁ Vigerus τὸ « ἀποζέσαι » ἐν τῇ λατινικῇ αὐτοῦ μεταφράσει διὰ τοῦ efferbuisse: Mox collectas et stagnantes passim aquas efferbuisse (sc. Artapanus scribit)... Καὶ ὁ Herzfeld ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, ὡς εἴδομεν, ἀπέδωκέ ποτε[1] τὸ « ἀποζέσαι » γερμανιστί: ...und als er (sc. der Niel) wieder fiel, hätte sein Wasser zu sieden angefangen,... Νομίζω, ὅτι ὁ ἀπαρεμφατικὸς οὗτος τύπος: « ἀποζέσαι » μετὰ τῆς νέας αὐτοῦ σημασίας, ἥτις οὐδαμῶς πλέον ἀντιστοιχεῖ τῇ ὑπὸ τῆς « 'Εξόδου » παρεχομένῃ ἡμῖν ἐπὶ τοῦ πράγματος ἐννοίᾳ, προέκυψε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λόγῳ συγχύσεώς τινος καὶ παρανοήσεως καὶ ὅτι καλῶς ἔπραξαν ὅ τε Freudenthal καὶ ὁ Mras ἀναλαβόντες ἐν τῷ κειμένῳ αὐτῶν ἀντ' αὐτοῦ τὸν τύπον κυρίως: « ἐποζέσαι », ὃν παραδίδουσιν ὁμοίως χειρόγραφά τινα. 'Ο Freudenthal δεόντως παρετήρησε τὸ πρᾶγμα γράφων[2]: Art. hat hier nicht von siedendem Wasser erzählt, sondern von fauligem (= « ὁ 'Αρτ. ποιεῖται λόγον ἐνταῦθα οὐχὶ περὶ ζέοντος, ἀλλὰ περὶ λιμνάζοντος καὶ σαπροῦ, ὕδατος »), ὁ δὲ Mras εὐστόχως πάλιν ἐν τῷ οἰκείῳ εἰς τὸ « ἐποζέσαι » ὑπομνήματι αὐτοῦ ἑρμηνεύει τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως ταύτης: sei stinkend geworden (« κατέστη δυσῶδες »). Περὶ δυσοσμίας λοιπὸν κυρίως, οὐχὶ δὲ περὶ ζέσεως, τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου δέον, ὅπως λέγωμεν ἐνταῦθα. Τὴν διασάφησιν ταύτην τοῦ πράγματος ἐθεώρησα ἀναγκαίαν, διότι ἄνευ αὐτῆς ὁ περὶ τὴν σπουδὴν τῆς ἐκθέσεως τοῦ 'Αρταπάνου ἀσχολούμενος ἀναγινώσκων ἐν λατινικῇ τινι μὲν μεταφράσει ταύτης τὸ efferbuisse, ἐν γερμανικῇ δὲ τὸ sieden καὶ ἔχων οὕτως ἐνώπιον αὐτοῦ εἰκόνα τινὰ ζέσεως ὑδάτων οὐχὶ εὐκόλως θὰ ἐδέχετο τὴν γνώμην, ὅτι ὁ 'Ιουδαῖος οὗτος λόγιος ἀκολουθεῖ ἐνταῦθα τῇ « 'Εξόδῳ », ἀλλὰ θὰ ἦτο πρόθυμος, ὅπως καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἔτι παρατηρήσῃ παρ' αὐτῷ τὴν ἔλλειψιν παντὸς σεβασμοῦ τῆς ἐπισήμου καὶ ἐγκύρου ἐν σχέσει πρὸς τὸν βίον τοῦ Μωυσέως βιβλικῆς παραδόσεως[3].

'Εν σχέσει πρὸς τὴν ἀνωτέρω πολλάκις μνημονευθεῖσαν « αἱματώδη »

---

[1] L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 486.

[2] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 217.

[3] 'Ο O. Weinreich, Gebet u. Wunder, ἔ.ἀ., 5 (1929) 304 κἑξ. ἐν σχέσει πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο τοῦ 'Αρταπάνου, ἐν ᾧ περιέχεται τὸ « ἐποζέσαι », ὀρθῶς παρατηρεῖ, ὅτι περὶ δυσοσμίας κυρίως τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου πρόκειται καὶ ὅτι ὁ 'Ιουδαῖος λόγιος παρέχει ἡμῖν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἰκόνας εἰλημμένας προφανῶς ἐκ τῆς « 'Εξόδου », ὅμως θὰ ὤφειλεν ἴσως οὗτος, ὅπως παράσχῃ ἔτι καὶ τὴν δέουσαν τοῦ πράγματος διασάφησιν· ὁ περὶ τὰ ζητήματα ταῦτα ἀσχολούμενος ἀναγινώσκων ἐν λατινικῇ τινι μὲν μεταφράσει τὸ efferbuisse, ἐν γερμανικῇ δὲ τὸ sieden καὶ ἔχων οὕτως ἐνώπιον αὐτοῦ εἰκόνα τινὰ ζέσεως ὑδάτων οὐχὶ εὐκόλως θὰ συνεφώνει τῷ Weinreich λέγοντι, ὅτι ὁ 'Αρτάπανος ἐνταῦθα ἀκολουθεῖ τῇ « 'Εξόδῳ », εἰ μὴ πρὸς τοῦτο δεόντως πρότερον διεφωτίζετο. Πρβλ. σχετικῶς Κ. Μερεντίτου, ἔ.ἀ., σ. 12 κἑξ.

χροιὰν τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου, ἣν ταῦτα ἀναλαμβάνουσι κατὰ τὸν καιρὸν κυρίως τῆς ἐπικλύσεως, διογκώσεως καὶ ὑπερχύσεως αὐτῶν, παρατηρητέον, ὅτι πρόκειται περί τινος φαινομένου, ὅπερ οὐχὶ ἀπίθανον οὐδὲ ἀσύνηθες εἶναι ἐν τῇ θαυμασίᾳ χώρᾳ τῶν Αἰγυπτίων. Ἀπέραντος ὕλη παντοειδῶν ἰζημάτων ὁρμητικῶς καταφερομένων ἀπὸ τῶν πολυπληθῶν λιμνῶν τῆς Αἰθιοπίας παρέχει τοῖς ὕδασι τοῦ Νείλου χροιὰν ὑπομέλαιναν καὶ ἐρυθράν, ἥτις οὐχὶ πολὺ ἀφίσταται τῆς «αἱματώδους» χροιᾶς. Καὶ σήμερον ἔτι γίνεται λόγος ἐν Αἰγύπτῳ περὶ τοῦ «ἐρυθρόχρου» ἢ «ἐρυθροβαφοῦς» Νείλου. Παρὰ ταῦτα ὁμολογητέον, ὅτι οὐδαμῶς πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς φυσικῆς ταύτης καθ' ὡρισμένον χρόνον μεταποιήσεως τῆς χροιᾶς τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου, οὐ μόνον διότι πολλῆς φαντασίας θὰ ἦτο χρεία πρὸς ἀντίληψιν ὡς αἵματος τῶν ἐρυθροχρόων τούτων ὑδάτων, ἀλλὰ καὶ διότι διετέλουν ταῦτα περαιτέρω καὶ ὑπὸ τὴν κατάστασιν ταύτην πόσιμα ὄντα, ὅπερ ὅμως οὐδαμῶς συνέβαινε καὶ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐπιτελέσεως τοῦ ἐν λόγῳ θαύματος· κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον πληγὲν τὸ ὕδωρ διὰ τῆς ῥάβδου μετεβλήθη εἰς αἷμα, οὗ ἕνεκα ἐτελεύτησαν οἱ ἰχθύες ἐν τῷ ποταμῷ καὶ δύσοσμος κατέστη οὗτος, οἱ δὲ Αἰγύπτιοι οὐδαμῶς ἠδύναντο, ὅπως πίωσι τὸ ὕδωρ αὐτοῦ. Ἐπὶ πλέον σημειωθήτω ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ διαφθορὰ καὶ λώβη τῶν ὑδάτων συνετελέσθη εὐθύς, ὡς ἔπληξε ταῦτα ὁ Μωυσῆς διὰ τῆς ῥάβδου αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ κατὰ τὸν χρόνον τῆς φυσικῆς αὐτῶν διογκώσεως καὶ ὑπερχύσεως. Ἐπὶ τέλους οὐδεμία χρεία ὑφίσταται, ὅπως νοῶμεν ἐνταῦθα εἰκόνα τινὰ ὑδάτων μεταποιηθέντων πράγματι εἰς φυσιολογικὸν αἷμα· πολυάριθμοι ὀργανισμοὶ τοῦ φυτικοῦ ἢ ζωικοῦ βασιλείου εὑρισκόμενοι ἐν τοῖς ὕδασι τοῦ ποταμοῦ θὰ ἠδύναντο, ὅπως θνήσκοντες εὐθὺς μετὰ τὸ πλῆγμα τῆς ῥάβδου καταστήσωσιν αὐτὰ αἱματώδη. Ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Ἀαρὼν ἐπετέλεσαν κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ γνήσια θαύματα, ὅμως κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου τούτου οὐδὲν ἐκώλυεν αὐτούς, ὅπως ποιῶνται χρῆσιν καὶ φυσικῶν ἔτι συμβάντων καὶ φαινομένων. Πρὸς ἑρμηνείαν θαύματός τινος ἔχει τις ἀναντιρρήτως τὸ δικαίωμα, ὅπως ἐγείρῃ παντοειδῆ ἐρωτήματα ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑφὴν καὶ τὸν φυσικὸν χαρακτῆρα τῶν πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτοῦ συμπραξάντων συντελεστῶν καὶ ὅπως ἀναζητῇ τὴν οἰκείαν ἀπάντησιν ὑπὸ τὸ φῶς τῶν συγχρόνων ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων καὶ γνώσεων, ὅμως σημειωτέον σχετικῶς, ὅτι ἡ ἀπάντησις αὕτη μεταβάλλεται ἑκάστοτε ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς προόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἀναμφήριστος λύσις τοῦ προβλήματος εἶναι ἐνταῦθα οὐχὶ εὐχερής, ἀλλ' οὐδὲ καὶ ἀναγκαία. Ἐν τῇ Γραφῇ δηλοῦται ἁπλῶς, ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ Μωυσέως ἐκτελεσθέντα θαύματα οὐδαμῶς ἦτο δυνατόν, ὅπως διὰ φυσικῶν μόνον μέσων διεξαχθῶσιν [1].

[1] Ὁ Θεοδώρητος, εἰς τὴν Ἔξοδ. 7, 19 (= PG LXXX [1864] 245 C Schulze) λέγει, ὅτι ὁ Θεὸς πρώτην τὴν τοῦ ὕδατος πληγὴν ἐπήγαγε τοῖς Αἰγυπτίοις, ἐπειδὴ οὗτοι μέγα ἐφρόνουν ἐπὶ τῷ ποταμῷ καὶ θεὸν τοῦτον ἐνόμιζον παρέχοντα αὐτοῖς, ὅσα συνήθως τὰ νέφη παρέχουσι τοῖς ἀνθρώποις· ἔπειτα ἔπραξεν ὁ Θεὸς τοῦτο καὶ διὰ τήνδε ἔτι τὴν αἰτίαν, ὅτι δηλαδὴ εἰς τοῦτον τὸν ποταμὸν παρεπέμφθησαν τῶν Ἰουδαίων τὰ βρέφη· εἰς αἷμα οὗτος μεταβληθεὶς κατηγόρει τῆς γενομένης παιδοκτονίας. Πρβλ. Προκοπ. Γαζ. εἰς τὴν Ἔξ. ἑρμ. 8, 14 (= PG LXXXVII 1 [1865] 551 B).

§ 29.

Τούτων τῶν τεράτων γενομένων εἶπεν ὁ βασιλεύς, ὅτι μετὰ ἕνα μῆνα θὰ ἀπολύσῃ τοὺς λαούς, ἐὰν ὁ Μωυσῆς «ἀποκαταστήσῃ» τὸν ποταμόν, ἐὰν δηλαδὴ ἐπαναγάγῃ οὗτος τοῦτον εἰς τὴν προτέραν αὐτοῦ κατάστασιν. Ὁ Μωυσῆς πατάξας πάλιν διὰ τῆς ῥάβδου αὐτοῦ τὸ ὕδωρ συνέστειλε τὴν ἀσυνήθη ὁρμὴν καὶ δρᾶσιν τοῦ ῥεύματος αὐτοῦ.

§ 30.

Τούτου γενομένου ἐκάλεσεν ὁ βασιλεὺς εἰς ἑαυτὸν πάντας τοὺς ὑπὲρ Μέμφιν κατοικοῦντας ἱερεῖς καὶ εἶπεν, ὅτι θὰ φονεύσῃ αὐτοὺς καὶ ὅτι θὰ κατασκάψῃ τὰ ἱερά, ἐὰν μὴ καὶ αὐτοὶ τερατουργήσωσί τι. Οἱ ἱερεῖς τότε διά τινων «μαγγάνων» καὶ «ἐπαοιδῶν» ἐποίησαν δράκοντα καὶ μετέχρωσαν τὸν ποταμόν.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸ δεύτερον ἐδάφιον τῆς παραγράφου ταύτης παρατηρητέον, ὅτι οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ὁ Ἀρτάπανος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν «Ἔξοδον», ἐν ᾗ λέγεται [1], ὅτι καὶ οἱ «σοφισταὶ» καὶ «φαρμακοὶ» τῆς Αἰγύπτου, οἱ «ἐπαοιδοὶ» τῶν Αἰγυπτίων, τὰ αὐτὰ τῷ Μωυσεῖ ἐποίησαν ταῖς «φαρμακείαις» αὐτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὄφιν καὶ τὸ ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ, παρὰ ταῦτα ὁμολογητέον, ὅτι ἐν τῷ ἐδαφίῳ τούτῳ εὐκρινῶς ἀπηχεῖ φράσις τις τοῦ Πλάτωνος [2]: «ἄλλη δὲ (sc. φαρμακεία ἐστίν), ἣ μαγγανείαις τέ τισι καὶ ἐπῳδαῖς... πείθει τοὺς μὲν τολμῶντας βλάπτειν αὐτούς, ὡς δύνανται τὸ τοιοῦτον, τοὺς δ', ὡς παντὸς μᾶλλον ὑπὸ τούτων δυναμένων γοητεύειν βλάπτονται».

Ὁ ἀρχαῖος θρῦλος περὶ τοῦ μεταξὺ τοῦ Μωυσέως καὶ Αἰγυπτίων ἱερέων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς θαυματοποιΐας διεξαχθέντος ἀγῶνος χωρεῖ σχεδὸν ἀμετάβλητος διὰ μέσου μακρᾶς τινος σειρᾶς συγγραφῶν ἑλληνικῶν καὶ ῥωμαϊκῶν ἢ ἰουδαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν [3]. Καὶ αὐτὸς ἔτι ὁ σκώπτης Βολταῖρος ἐποιήσατο χρῆσιν τοῦ θρύλου τούτου, ἵνα ἐν τῷ προσώπῳ εὐνούχου τινὸς πρότε-

[1] Ἔξοδ. 7, 11 κέξ. — 22.

[2] Πλάτ. νόμ. XI p. 933a.

[3] Πρβλ. Plin. nat. hist. XXX 1 κέξ. — Apul. apol. 90· Κ.Δ. Τιμ. II 3,8· Ὠριγ. ἐκ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ματθ. εὐαγγ. ἐξηγητ. XVII (εἰς Ματθ. 21, 23 - 27) (= Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte X [1935] 582 κέξ. Klostermann)· J. A. Fabricii, Codex pseudepigraphus veteris testamenti etc. I, Hamburgi-Lipsiae 1713, p. 813 κέξ.

ρον, ὕστερον δὲ ἀρχιμάγου τῆς αὐλῆς, τοῦ Μαμβρῆ δηλονότι, δημιουργήσῃ μίαν τῶν χαριεστάτων καὶ τερπνοτάτων μορφῶν τῶν κωμῳδιῶν αὐτοῦ[1]. Ἀπολλώνιος ὁ Μόλων[2], ὁ Λυσίμαχος[3] καί τινες ἄλλοι εἴτε ἐξ ἀγνοίας εἴτε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἕνεκα δυσμενείας οὐχὶ δικαίους οὐδὲ ἀληθεῖς, καθὰ ὁ Ἰώσηπος γράφει[4], ἐποιήσαντο λόγους περὶ τοῦ μεγάλου νομοθέτου τῶν Ἰουδαίων, τοῦ Μωυσέως δηλονότι, καὶ τῶν νόμων αὐτοῦ· ὡς « γόητα » καὶ « ἀπατεῶνα » διέβαλλον οὗτοι τὸν Μωυσέα. Ὅ τε Ἀπολλώνιος ὁ Μόλων καὶ ὁ Λυσίμαχος εἶναι σύγχρονοι σχεδὸν τοῦ Ἀρταπάνου, ὁ δὲ Λυσίμαχος εἶναι ἐπὶ πλέον, καθὰ καὶ ὁ Ἀρτάπανος, Ἀλεξανδρεὺς τὴν καταγωγήν. Τῇ ὑφῇ καὶ τῷ περιεχομένῳ τοιούτου τινὸς εἴδους ἐν τῇ θύραθεν γραμματείᾳ κυρίως ἀπαντωσῶν ἐν σχέσει πρὸς τὸν Μωυσέα γνωμῶν τε καὶ κρίσεων, αἵτινες ἀνάγουσαι βεβαίως τὴν ἀρχὴν προελεύσεως αὐτῶν μέχρι τοῦ ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » ἐκτιθεμένου ἀγῶνος τοῦ Μωυσέως μετὰ τῶν Αἰγυπτίων σοφιστῶν τε καὶ φαρμακῶν ἐνωρὶς λόγῳ τῆς ὑψηλῆς σπουδαιότητος καὶ σημασίας τοῦ προσώπου τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἀνελήφθησαν ἐν τοῖς παπύροις μαγείας[5], ἀντιτάσσει νῦν ὁ Ἀρτάπανος τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐθνάρχην τῶν Ἰουδαίων γραμματολογικὴν εἰκόνα. Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ κατ᾿ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ὑπὸ κακοβούλων ἱστορικῶν ἢ ἄλλων οἱωνδήποτε διαβολέων λεγόμενα ἐκτελεῖ ὁ Μωυσῆς τὰ θαύματα αὐτοῦ οὐχὶ διὰ μαγικῶν τεχνασμάτων ἀπάτης καὶ δόλου, ἀλλὰ διὰ τῆς ἰσχύος ἐκείνης, ἣν οὗτος ἤντλει κατ᾿ εὐθὺ ἀπ᾿ αὐτοῦ τοῦ παντοδυνάμου Κυρίου. Αὐτὸς οὗτος ὁ Μωυσῆς παρ᾿ Ἰωσήπῳ[6] βλέπων, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι σοφοί, καθὰ καὶ οὗτος, ῥίψαντες τὰς βακτηρίας αὐτῶν εἰς τὴν γῆν μετεποίησαν ταύτας εἰς δράκοντας, λέγει τῷ Φαραώ, ὅτι οὐδαμῶς κατεφρόνει τῆς σοφίας τῶν Αἰγυπτίων, παρὰ ταῦτα ὅμως τὰ ὑπ᾿ αὐτοῦ πραττόμενα τόσῳ κρείττονα ἦσαν τῆς μαγείας καὶ τῆς τέχνης τούτων, ὅσῳ τὰ θεῖα τῶν ἀνθρωπίνων διαφέρουσιν. Τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐφαίνοντο γινόμενα οὐχὶ κατὰ

[1] Oeuvres de Voltaire avec préfaces, avertissements, notes etc. par M. Beuchot. XXXIV: Romans. II, A Paris 1829, σ. 275 κἑξ: Le taureau blanc.

[2] Πρβλ. W. Schmid, ἄρθρον Apollonios (85) ἐν: RE II 1 (1896) 141 κἑξ. — W. v. Chris-W. Schmid-O. Stählin, ἔ.ἀ., II 1 (1920[6]) 458 κἑξ. — 540, σημ. 5· 598.

[3] Πρβλ. A. Gudeman, ἄρθρον Lysimachos (20) ἐν: RE XIV 1 (1928) 32 κἑξ. — W. v. Christ-W. Schmid-O. Stählin, ἔ.ἀ., II 1 (1920[6]) 223. 225. 238 κἑξ. — 418. 598.

[4] Ἰώσ. περὶ τῆς ἀρχαιότ. Ἰουδ. (= ἀντιρρ. πρὸς Ἀπ.) II 14 (= § 145 = V [1889] 72, 18 κἑξ. Niesse).

[5] Πρβλ. A. Abt, Die Apologie des Apuleius von Madaura und die antike Zauberei. Beiträge zur Erläuterung der Schrift de magia ἐν: Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten IV 2 (1908) 320 [247] κἑξ.

[6] Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 13, 3 (= § 286 = I [1887] 143, 7 κἑξ. Niesse).

γοητείαν καὶ πλάνην τῆς ἀληθοῦς δόξης, ἀλλὰ κατὰ πρόνοιαν καὶ δύναμιν τοῦ Θεοῦ. Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς ταῦτα σημειωτέον ἔτι ἐνταῦθα, ὅτι εἰδωλολάτρης τις ἢ ἐθνικὸς ἱστοριογράφος, οἷον πολλοὶ λόγιοι θεωροῦσι τὸν συγγραφέα τῶν ἐν λόγῳ ἀποσπασμάτων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ὅστις ἐν Αἰγύπτῳ πολλὰ θὰ ἤκουσεν ἐκ στόματος Ἰουδαίων περὶ τῆς διατριβῆς αὐτῶν ἐν Αἰγύπτῳ, θὰ ἠδύνατο πιθανώτατα, ὅπως γράψῃ τὸ ἐν Γ 25 περιεχόμενον θαῦμα, ὅμως οὐδέποτε οὗτος θὰ ἠδύνατο, ὅπως ἄνευ ἐκφορᾶς οὐδὲ τῆς ἐλαφροτάτης λέξεως ἀμφιβολίας καὶ ἀπιστίας διηγηθῇ πᾶσαν τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν περιεργοτάτων θαυμάτων, ἅτινα κατ᾿ ἐπιταγὴν « θείας » τινὸς « φωνῆς » ἐτέλεσεν ὁ Μωυσῆς πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ Φαραώ.

§ 31.

Ὁ βασιλεὺς ἐξόχως φρονηματισθεὶς ἐπὶ τῷ ὑπὸ τῶν ἱερέων αὐτοῦ διεργασθέντι θαυμασίῳ τούτῳ γεγονότι τῆς ποιήσεως δράκοντος καὶ τῆς μεταχρώσεως τοῦ ποταμοῦ κατήκιζε τοὺς Ἰουδαίους διὰ παντὸς εἴδους κολάσεως καὶ τιμωρίας. Ὁ Μωυσῆς ὅμως ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ταῦτα ἄλλα τε « σημεῖα » ἐποίησε καὶ πατάξας τὴν γῆν διὰ τῆς ῥάβδου αὐτοῦ « ζῷόν τι πτηνὸν » ἐπὶ πλέον ἀνήγαγεν ἐξ αὐτῆς ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ὅπως τοῦτο λυμαίνηται τοὺς Αἰγυπτίους καὶ προξενῇ ἐπὶ τῶν σωμάτων αὐτῶν δεινὰς ἐξελκώσεις. Ἐπειδὴ οἱ ἰατροὶ οὐδαμῶς ἠδύναντο, ὅπως ἰῶνται τοὺς κάμνοντας, ἔτυχον πάλιν οἱ Ἰουδαῖοι ἀνέσεώς τινος.

Περὶ τῶν διαφόρων βασάνων καὶ ταλαιπωριῶν τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἐγένετο ἤδη ἀνωτέρω λόγος. Ἐνταῦθα πρόκειται προφανῶς περὶ ὑψώσεως τοῦ βαθμοῦ τῶν περιπετειῶν τῶν Ἰουδαίων καὶ περὶ στυγνῆς καὶ ἀπαρηγορήτου ἐπιδόσεως τῶν τιμωριῶν αὐτῶν. Ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »[1] βλέπων ὁ Φαραώ, ὅτι πολυπληθὴς καθίστατο ὁ λαὸς τῶν Ἰουδαίων, ἐπιτάσσει τοῖς ἐπιστάταις τῶν ἔργων καὶ τοῖς γραμματεῦσιν, ὅπως οὗτοι μὴ παρέχωσι τοῖς Ἑβραίοις τὰ ἐν τῇ πλινθουργίᾳ ἀπαιτούμενα ἄχυρα, ἀλλ᾿ αὐτοὶ μόνοι συνάγωσι ταῦτα, ἵνα οὕτω δυσχερέστερον καὶ βαρύτερον καθίσταται τὸ ἔργον αὐτῶν[2]. Ὁ Ἰώσηπος[3] γράφων σχετικῶς, ὅτι ὁ Φαραὼ ἐνετείλατο τῷ ἐπὶ τῶν Ἑβραίων τεταγμένῳ, ὅπως μηδεμίαν ἄνεσιν παρέχῃ αὐτοῖς καὶ ἀνάπαυσιν ἐκ τῶν πόνων, ἀλλ᾿ ὅπως διὰ πλειόνων τῶν πρότερον κακῶν καταναγκάζῃ αὐτούς, καὶ ὅτι οὗτος τὴν ἐντολὴν ταύτην ἐκτελῶν νέον εἶδος ταλαιπωρίας ἐφεῦρε καὶ ἐφήρμοσε, τὴν ἀποστέρησιν δηλαδὴ τῶν ἐν τῇ πλινθείᾳ ἀπαιτουμένων ἀχύρων, εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν « Ἔξοδον » καὶ τὸν Ἀρτάπανον.

[1] Ἔξοδ. 5, 5 κἑξ.

[2] Ἐν τῇ Ἐξόδ. 7, 22 λέγεται ἁπλῶς: « καὶ ἐσκληρύνθη ἡ καρδία Φαραώ ».

[3] Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 13, 4 (= § 288 κἑξ. = I [1887] 143 κἑξ. Niese).

Ἡ παρ' Ἀρταπάνῳ ἐν σχέσει πρὸς τὰς νέας πληγὰς τῶν Αἰγυπτίων ἀκολουθοῦσα διήγησις ἀποτελεῖ προφανῶς σύντμησιν τῶν ἐν τῇ Ἐξόδ. 8, 20 (16)-9, 12 ἐκτιθεμένων, ἐν οἷς πρόκειται κατὰ σειρὰν περὶ τῆς τετάρτης, πέμπτης καὶ ἕκτης πληγῆς. Κυνόμυιαι, λοιμὸς καὶ θάνατος τῶν ζῴων, ἕλκη δὲ τέλος παντὸς εἴδους καὶ φλυκτίδες ἀναζέουσαι ἔν τε τοῖς ἀνθρώποις καὶ τοῖς τετράποσι συναπαρτίζουσιν ἐν τῇ «Ἐξόδῳ» τὰς πληγὰς ταύτας. Ἐν τῇ τετάρτῃ πληγῇ τῆς «Ἐξόδου»[1] πρόκειται κυρίως ἐν τῷ ἑβραϊκῷ κειμένῳ περί τινος «ἀγρίου ὄντος», ὅπερ ὑπὸ τῶν Ἑβδομήκοντα ἀπεδόθη ἐν τῇ ἑλληνικῇ αὐτῶν μεταφράσει διὰ τοῦ παραδόξου ὀνόματος: «κυνόμυια»[2]. Ἐφ' ὅσον ὁ Ἀρτάπανος ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ οὐχὶ περὶ «ἀγρίου» τινὸς «ὄντος» ποιεῖται λόγον, ἀλλὰ περὶ «ζῴου τινὸς πτηνοῦ», εἶναι πιθανώτατον, ὅτι οὗτος ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν μετάφρασιν τῶν Ἑβδομήκοντα κυρίως ἀντιγράφει. Ὁ Φίλων[3] ἐκτενῆ λόγον ποιεῖται περὶ τῆς πληγῆς τῆς «κυνομυΐας» καὶ περὶ τῆς πληγῆς τοῦ θανάτου ζῴων καὶ ἀνθρώπων. Τὸ ὄνομα τῆς «κυνομυΐας» συνετέθη ἐκ τῶν ὀνομάτων τῶν ἀναιδεστάτων ζῴων, κυνὸς καὶ μυΐας, τοῦ μὲν τῶν χερσαίων θρασυτάτου, τῆς δὲ τῶν πτηνῶν· δηκτικὸν καὶ ἐπίβουλον ζῷον εἶναι ἡ κυνόμυια· πόρρωθεν μετὰ ροίζου καθάπερ βέλος εἰσακοντίζεται καὶ ἐπεμπίπτουσα βιαίως εἰς τὸν στόχον βαθέως εἰς αὐτὸν διεισδύει. Μετὰ τὴν πληγὴν τῆς «κυνομυίας» εἵπετο ἡ πληγὴ τοῦ θανάτου ζῴων τε καὶ ἀνθρώπων. Βουκόλια καὶ αἰπόλια καὶ ποίμνια μεγάλα καὶ παντοειδῆ ἄλλα ὑποζύγια καὶ θρέμματα ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ὡς ἀφ' ἑνὸς συνθήματος ἀγεληδὸν διεφθείροντο, προμήνυμα τοῦτο, καθάπερ ἐν τοῖς λοιμώδεσι νόσοις, τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπωλείας, ἥτις ἔμελλεν, ὅπως μικρὸν ὕστερον συμβῇ· ἡ ἀλόγων ζῴων αἰφνίδιος φθορὰ προάγων τις εἶναι λοιμικῶν ἀρρωστημάτων.

Ταλαιπωρίαι, λῦπαι, πόνοι καὶ συμφοραὶ προερχόμεναι ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς «κυνομυιῶν» καὶ τῆς ἐπελεύσεως φθοροποιοῦ καὶ θανατηφόρου λοιμοῦ

[1] Ἔξοδ. 8, 20 (16) κἑξ.

[2] Πρβλ. Ψαλμ. 104 (105), 31: «εἶπε καὶ ἦλθε κυνόμυια καὶ σκνῖφες ἐν πᾶσι τοῖς ὁρίοις αὐτῶν». Πανταχοῦ ἐνταῦθα ἡ «κυνόμυια» τῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Ἀ. Π. Χαστούπη, Ἡ Ἁγία Γραφή. Παλαιὰ Διαθήκη. Μετάφρασις τῶν Ἑβδομήκοντα κτλ. I, ἐν Ἀθήναις 1954, σ. 163b κἑξ. — II (1955) 174b ἐν τῇ νεοελληνικῇ αὐτοῦ μεταφράσει τῆς Βίβλου διὰ τῶν «μυιῶν». Πρβλ. Σοφ. Σολ. 16, 9: «οὓς μὲν γὰρ ἀκρίδων καὶ μυιῶν ἀπέκτεινε δήγματα καὶ οὐχ εὑρέθη ἴαμα τῇ ψυχῇ αὐτῶν, ὅτι ἄξιοι ἦσαν ὑπὸ τούτων κολασθῆναι» καὶ Ἡσ. 718: «καὶ... συριεῖ κύριος μυίαις...», ἔνθα περὶ «μυιῶν» ἁπλῶς γίνεται λόγος, ἃς ἐπὶ τοῦ δευτέρου τῶν χωρίων τούτων διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως πάλιν ἀποδίδει ἐν τῇ νεοελληνικῇ γλώσσῃ ὁ Ἀ. Π. Χαστούπης, ἔ.ἀ., II (1955) 518b. Τὴν «κυνόμυιαν» τοῦ Ψαλμ. 77 (78), 45 ἀποδίδει ὁ Ἀ. Π. Χαστούπης, αὐτ., σ. 147b διὰ τῆς φράσεως «σμήνη ἐντόμων».

[3] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 23 (= § 130 κἑξ. = IV [1902] 150 κἑξ. Cohn).

22 - 5 - 1961

ζῴων παρατηροῦνται πανταχοῦ τῆς γῆς. Ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἕλκη καὶ τὰς ἀναζεούσας φλυκτίδας, αἵτινες προσέβαλλον ἀνθρώπους τε καὶ τετράποδα, παρατηρητέον, ὅτι πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Νείλου συχνάκις ἀπαντῶντος πνιγηροῦ ἐκείνου καὶ καυστικοῦ πυρετοῦ ἢ μᾶλλον περὶ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ εὐρέως διαδεδομένης πληγῆς τῆς ψώρας καὶ τῆς κνήφης, τοῦ κνίζοντος καὶ ὀδυνηρῶς κεντοῦντος δερματικοῦ ἐκείνου ἐξανθήματος ἢ ἐκζέματος, ὅπερ καὶ ὁ Μωυσῆς καταρώμενος ἐπεύχεται τοῖς Ἑβραίοις ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἐάν ποτε οὗτοι μὴ εἰσακούσωσι τῆς φωνῆς τοῦ Κυρίου καὶ παραβῶσι τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ[1]. Παρὰ ταῦτα ῥητέον, ὅτι ἡ θεία προέλευσις καὶ ὁ θαυμάσιος χαρακτὴρ τῶν ἐν λόγῳ πληγῶν μαρτυρεῖται ἐκ τοῦδε κυρίως τοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδὴ αὗται εὐρυτάτην ἔκτασιν εἶχον καὶ ἔπληττον τοὺς Αἰγυπτίους μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ τοὺς Ἑβραίους, καὶ δὴ καὶ ἐν χρόνῳ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ ὁρισθέντι.

Εἰκόνα ἑλληνιστικῆς κυρίως ὑφῆς, οὐχὶ δὲ ἐμπνεύσεώς τινος οἱασδήποτε διενεργουμένης δῆθεν ὑπὸ τοῦ περιεχομένου τῆς Π.Δ. ἢ τοῦ κόσμου ἐν γένει τῶν ἰουδαϊκῶν παραδόσεων, ἀποτελεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ἐπιφερομένη προσθήκη, καθ' ἣν λέγεται: «τῶν δὲ ἰατρῶν μὴ δυναμένων ἰᾶσθαι τοὺς κάμνοντας, οὕτω πάλιν ἀνέσεως τυχεῖν τοὺς Ἰουδαίους (sc. Ἀρτάπανός φησιν)». Οἱ ἰατροὶ οὐδαμῶς ἠδύναντο, ὅπως θεραπεύσωσι τοὺς ἐκ τῆς πληγῆς ταύτης τοῦ «πτηνοῦ ζῴου» κάμνοντας, ὁ δὲ βασιλεὺς ἠπιώτερος ἕνεκα τούτου κατέστη ἔναντι τῶν Ἰουδαίων, οἵτινες ἔτυχον ἀναπαύσεώς τινος καὶ ἀνέσεως. Τοιαύτη τις εἰκὼν οὐδαμοῦ ἐν τῇ «Ἐξόδῳ», τῇ «Παλαιᾷ Διαθήκῃ» ἐν γένει ἢ ἀλλαχοῦ που ἔτι τῆς ἐκτενεστάτης ἰουδαϊκῆς γραμματείας ἐμφανίζεται ἡμῖν[2].

§ 32.

Πλήξας πάλιν ὁ Μωυσῆς τὴν γῆν διὰ τῆς ῥάβδου αὐτοῦ ἀνήγαγεν ἐξ αὐτῆς βατράχους, πρὸς τούτοις δὲ ἀκρίδας καὶ σκνίφας. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι πρὸς ἀνάμνησιν τῆς ῥάβδου ταύτης τοῦ Μωυσέως ἀνατίθενται ῥάβδον τινὰ ἐν παντὶ μὲν ναῷ, μάλιστα δὲ ἐν τῳ ναῷ τῆς Ἴσιδος, διότι ἡ Ἶσις εἶναι ἡ γῆ, ἥτις παιομένη διὰ τῆς ῥάβδου τὰ τέρατα ἀνήγαγεν.

Αἱ ἐν ἀρχῇ τῆς παραγράφου ταύτης ἀναφερόμεναι τρεῖς πληγαὶ ἀντιστοιχοῦσι διαδοχικῶς ταῖς ἐν τῇ Ἐξόδ. 8, 2 (=7, 26) κἑξ. - 10, 1 κἑξ. καὶ

[1] Δευτερ. 28, 27: «Πατάξαι σε Κύριος ἕλκει Αἰγυπτίῳ εἰς τὴν ἕδραν καὶ ψώρᾳ ἀγρίᾳ καὶ κνήφῃ ὥστε μὴ δύνασθαι ἰαθῆναι».

[2] Πρβλ. O. Weinreich, Antike Heilungswunder. Untersuchungen zum Wunderglauben der Griechen und Römer. Giessen 1909 (= Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. VIII 1), σ. 195 κἑξ. — Ἐνταῦθα ἐπάγεται ὁ Weinreich πληθὺν χωρίων ἐκ τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ἐν οἷς ἡ τέχνη τῶν ἰατρῶν καταδείκνυται ἄκαρπος καὶ ματαία.

8, 16 (12) κέξ. ὡς δευτέρα, ὀγδόῃ καὶ τρίτῃ διαλαμβανομέναις πληγαῖς[1]. Κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ ἐξέτεινεν ὁ 'Ααρὼν τὴν ῥάβδον αὐτοῦ ἐπὶ τὰ ὕδατα τῆς Αἰγύπτου, ἐπὶ τοὺς ποταμοὺς καὶ ἐπὶ τὰς διώρυγας καὶ ἐπὶ τὰ ἕλη τῆς χώρας ταύτης καὶ ἀνήγαγε βατράχους· ἀναβάντες οὗτοι εἰσῆλθον εἰς τοὺς οἴκους τοῦ Φαραὼ καὶ εἰς τὰ ταμιεῖα τῶν κοιτώνων αὐτοῦ, εἰς τοὺς οἴκους τῶν θεραπόντων καὶ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ καὶ ἔκειντο ἐπὶ τῶν κλινῶν ἢ ἐν τοῖς φυράμασι καὶ τοῖς κλιβάνοις αὐτοῦ. Τὴν πληγὴν τῶν βατράχων κυρίως περιγράφει ὁ 'Ιώσηπος[2] δι' ἐναργεστάτων εἰκόνων φρίκης καὶ ἀπογνώσεως: « βατράχων πλῆθος ἄπειρον τὴν γῆν αὐτῶν ἐπεβόσκετο, μεστὸς δὲ τούτων καὶ ὁ ποταμὸς ἦν, ὡς διαμωμένους τὸ ποτὸν τῷ τῶν ζῴων ἰχῶρι κεκακωμένον λαμβάνειν ἐναποθνῃσκόντων καὶ συνδιαφθειρομένων τῷ ὕδατι, ἥ τε χώρα μεστὴ κακῆς ἦν ἰλύος γεννωμένων τε καὶ ἀποθνῃσκόντων τάς τε κατ' οἶκον αὐτῶν διαίτας ἠφάνιζον ἐν βρωτοῖς εὑρισκόμενοι καὶ ποτοῖς καὶ ταῖς εὐναῖς αὐτῶν ἐπιπολάζοντες ὀσμή τε χαλεπὴ ἦν καὶ δυσώδης ἀποθνῃσκόντων τῶν βατράχων καὶ ζώντων καὶ διεφθαρμένων ». 'Ενταῦθα ἔχει τις παρ' 'Ιωσήπῳ τὴν αἴσθησιν τοῦ κραταιοῦ καὶ ὑψηγόρου ὕφους τοῦ Θουκυδίδου[3]. 'Εν ταῖς χώραις τῆς 'Ανατολῆς τὰ στίφη τῶν ἀκρίδων ἀποτελοῦσι σύνηθες φαινόμενον φθορᾶς καὶ καταστροφῆς[4]. Διὰ τῶν « σκνιφῶν » ἐννοεῖ ὁ 'Αρτάπανος τοὺς παρ' ἡμῖν ἐν 'Ελλάδι τόσον ὀδυνηρῶς γνωστοὺς ὄντας, εἰς τὸ γένος δὲ τῶν κωνώπων κυρίως ἀνήκοντας, « σκνῖπας »[5]. "Ενεκα τῶν πολλῶν ὑδάτων, τῆς

---

[1] Πρβλ. Ψαλμ. 77 (78), 45· 104 (105), 30· Σοφ. Σολ. 16, 9· 19, 10.

[2] 'Ιώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 14, 2 (= § 296 κέξ. = I [1887] 145, 12 κέξ. Niese).

[3] 'Ο Θεοδώρητος, εἰς τὴν "Εξοδ. 7, 19 (= PG LXXX [1864] 245 C κέξ. Schulze) λέγει, ὅτι ἕνεκα τῆς ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων διενεργηθείσης παιδοκτονίας ἀνέβλυσαν τοὺς βατράχους τοῦ Νείλου τὰ ὕδατα· ἀνεδύθησαν ἐκ τῶν ὑδάτων τοῦ ποταμοῦ τούτου βάτραχοι ἀντὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων ἀποπνιγέντων παιδίων τῶν 'Εβραίων· μιμοῦνταί πως τοὺς βατράχους τὰ βρέφη βαδίζοντα· ἐπειδὴ ταῦτα οὐδαμῶς εἰσέτι δύνανται, ὅπως ποιῶνται χρῆσιν τῶν ποδῶν μόνον, ἐνισχύουσι διὰ τῶν χειρῶν αὐτῶν τῶν ποδῶν τὴν ἀσθένειαν. 'Επειδὴ προσώζεσαν καὶ ἐσάπησαν παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις οἱ μώλωπες τῆς παμπόλλης πονηρίας καὶ τῆς ἁμαρτίας, διὰ τοῦτο προσώζεσεν ἡ γῆ αὐτῶν ἐκ τῶν βατράχων. Πρβλ. Προκοπ. Γαζ. εἰς τὴν "Εξοδ. ἑρμ. 8, 14 (= PG LXXXVII 1 [1865] 551 B).

[4] 'Ο 'Ιωὴλ 1, 4 κέξ. καὶ 2, 1 κέξ. (πρβλ. 'Αμ. 4, 9) παρέχει ἐναργῆ εἰκόνα τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ἐρημώσεως, ἣν προυξένησαν αἱ ἀκρίδες ἐν Παλαιστίνῃ. 'Η πληγὴ τῶν ἀκρίδων ἦτο συνήθης ἐν Αἰθιοπίᾳ κυρίως (πρβλ. 'Ησ. 18, 1), σπανιωτέρα ὅμως ἐν τῇ Αἰγύπτῳ (πρβλ. Ψαλμ. 77 (78), 46).

[5] Περὶ τῆς πληγῆς τῶν ἀκρίδων ποιεῖται λόγον ὁ 'Ιώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 14, 4 (= § 306 = αὐτ. p. 147, 14 κέξ. Niese). Περὶ σκνιφῶν οὐδὲν λέγει οὗτος. Περὶ τῆς πληγῆς τῶν βατράχων, τῶν ἀκρίδων καὶ τῶν σκνιφῶν ποιεῖται λόγον ὁ Φίλων διαδοχικῶς ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ: « Περὶ τοῦ βίου τοῦ Μωυσέως » I 18 (= § 103 κέξ. = IV [1902] 143 κέξ. Cohn)· I 21 (= § 121 = αὐτ. p. 148, 15 κέξ.)· I 19 (= § 107 κέξ. = αὐτ. p. 144 κέξ.).

θερμότητος τοῦ κλίματος καὶ τῆς πολλῆς ἠπιότητος τοῦ χειμῶνος ὑποφέρει, ὡς γνωστόν, ἡ Αἴγυπτος πλέον πάσης ἄλλης χώρας τοῦ κόσμου καὶ δὴ καὶ κατὰ πάσας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους ἐκ τῶν ἀνηλεῶν ἐκείνων προσβολῶν κωνώπων τε καὶ κυνομυιῶν. Μετὰ τὴν ἐπίκλυσιν κυρίως καὶ διόγκωσιν τοῦ Νείλου αἱ εὐρεῖς καὶ ἥσυχοι ὑδάτινοι ἐπιφάνειαι καὶ τὰ δημιουργούμενα πολυάριθμα ἕλη ἀποτελοῦσι περιοχὰς ταχείας ἐκκολάψεως καὶ εὐνοϊκωτάτης ἀναπτύξεως τῶν ἐντόμων τούτων, μιᾶς τῶν ὀδυνηροτέρων ὄντως πληγῶν τῆς χώρας. Εἰσπίπτουσι τὰ ἔντομα ταῦτα κατὰ στίφη εἰς ὁλοκλήρους περιοχὰς καὶ προσβάλλοντα τοὺς ὀφθαλμούς, τὴν ῥῖνα καὶ τὰ ὦτα ἀνθρώπων τε καὶ ζῴων μετὰ μανιώδους ὄντως βόμβου καὶ ἀκαμάτου ἐπιμονῆς προκαλοῦσιν ἀλγηδόνας δριμείας καὶ ἀποβαίνουσιν οὕτω πληγὴ τῆς χώρας ἐπώδυνος καὶ πικρά. « Σκνιφῶν » γίνεται ὁμοίως, ὡς ἤδη ἐλέχθη, μνεία καὶ ἐν τῇ « 'Εξόδῳ » ὡς τρίτης τῶν Αἰγυπτίων πληγῆς, οὓς ὁ Λούθηρος ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν γενομένῃ μεταφράσει τῆς Π.Δ. λίαν ὀρθῶς διὰ τῶν « κωνώπων »: Stechmücken, Mücken κυρίως ἀποδίδει. 'Ο Herzfeld[1] τὰς « σκνίφας » τοῦ 'Αρταπάνου ἀπέδωκε γερμανιστὶ διὰ τῆς φράσεως: nagende Ameisen, δι' ἧς δηλοῦνται « μύρμηκες περιτρώγοντές τι ». Οὐχὶ σπανίως ὑπὸ τῶν λεξικογράφων θεωροῦνται οἱ « σκνῖπες » καὶ ὥς τι εἶδος μυρμήκων, οἵτινες κατατρώγουσι τὸν φλοιὸν ἢ τὸ ἐσωτερικὸν τῶν δένδρων[2], ὅμως τοῦτο γίνεται ἐπὶ ὡρισμένων μόνον περιπτώσεων. Πάντως ταῦτα πιθανώτατα ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Weinreich οὐχὶ εὐστόχως, νομίζω, ποιεῖται λόγον[3] περὶ τῶν « σκνιφῶν » τοῦ 'Αρταπάνου ὡς περί τινος Ameisenplage. Παρὰ ταῦτα εἴτε « μύρμηκες » εἴτε « κώνωπες » διὰ τῶν « σκνιφῶν » τοῦ 'Αρταπάνου νοοῦνται, ὤφειλεν ὁ Weinreich, ὅπως καλῶς γινώσκῃ, ὅτι οἱ « σκνῖφες » οὗτοι ἀπαντῶσι παρ' 'Αρταπάνῳ τε ἅμα καὶ ἐν τῇ « 'Εξόδῳ » καὶ ὅτι οὕτω κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ 'Αρτάπανος ἐκ τῆς « 'Εξόδου » ἤντλησε τὴν περὶ τῆς πληγῆς ταύτης πληροφορίαν. Παραδόξως ὁ Weinreich ἔχων κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ τὴν μετάφρασιν τῶν « 'Εβδομήκοντα », ἀλλὰ τοῦ Λουθήρου κυρίως, ἐν ᾗ, ὡς ἐλέχθη, περὶ Stechmücken γίνεται λόγος, καὶ συγκρίνων τὴν λέξιν ταύτην τῇ Ameisenplage, δι' ἧς οὗτος ἀστόχως, ὡς ἐλέχθη, ἐν τῇ ἐργασίᾳ αὐτοῦ ἀπέδωκε τοὺς « σκνῖφας » τοῦ 'Αρταπάνου, συνήγαγεν ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐν λόγῳ τρεῖς πληγὰς τῶν Αἰγυπτίων, τὰς πληγὰς δηλαδὴ τῶν βατράχων, τῶν ἀκρίδων καὶ τῶν σκνιφῶν, τὸ ἐσφαλμένον πόρισμα, ὅτι μόνον δῆθεν αἱ δύο πρῶται τούτων ἀντιστοιχοῦσι ταῖς ἐν τῇ « 'Εξόδῳ » ὡς δευτέρᾳ καὶ ὀγδόῃ διαλαμβανομέναις πλη-

---

[1] L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 486.

[2] Πρβλ. 'Αριστοτ. περὶ αἰσθήσ. καὶ αἰσθητῶν 5, p. 444b 12 κέξ. — Περὶ τὰ ζῷα ἱστορ. Θ 3, p. 593a 3 κέξ. — I 9, p. 614a 34 κέξ.

[3] O. Weinreich, Gebet u. Wunder, ἔ.ἀ., 5 (1929) 306.

γαῖς, ἡ πληγὴ τῶν μυρμήκων ὅμως ἀποτελεῖ προσθήκην τοῦ Ἀρταπάνου[1].

Ταλαιπωρίαι, λῦπαι, πόνοι καὶ συμφοραὶ προερχόμεναι ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς βατράχων, ἀκρίδων καὶ σκνιφῶν παρατηροῦνται πανταχοῦ τῆς γῆς, μάλιστα δέ, ὡς εἴδομεν, ἐν Αἰγύπτῳ. Παρὰ ταῦτα ῥητέον καὶ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ θεία προέλευσις καὶ ὁ θαυμάσιος χαρακτὴρ τῶν ἐν λόγῳ πληγῶν μαρτυρεῖται ἐκ τοῦδε κυρίως τοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδὴ αὗται εὐρυτάτην ἔκτασιν εἶχον καὶ ἔπληττον τοὺς Αἰγυπτίους μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ τοὺς Ἑβραίους, καὶ δὴ καὶ ἐν χρόνῳ ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ ὁρισθέντι[2].

Μετὰ τῶν σημείων τούτων τῆς αἰφνιδίας γενέσεως ἐκ τῆς γῆς βατράχων καὶ ἀκρίδων καὶ σκνιφῶν συνάπτει περαιτέρω ὁ Ἀρτάπανος ἐν τῇ διηγήσει αὐτοῦ καὶ εἰκόνα τινὰ λατρευτικοῦ χαρακτῆρος, ἥτις ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὸ πρόσωπον τῆς ἑλληνικῆς Δήμητρος. « διὰ τοῦτο δέ », λέγει λοιπὸν ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος, « καὶ τοὺς Αἰγυπτίους τὴν ῥάβδον ἀνατιθέναι εἰς πᾶν ἱερόν, ὁμοίως δὲ καὶ τῇ Ἴσιδι, διὰ τὸ τὴν γῆν εἶναι Ἶσιν, παιομένην δὲ τῇ ῥάβδῳ τὰ τέρατα ἀνεῖναι ». Ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Ἀρταπάνου, καθ' ἣν ἡ Ἶσις ἡ αὐτὴ θεὰ δῆθεν εἶναι τῇ Γῇ ἢ τῇ Δήμητρι, ἀπετέλει γνώμην πολλῶν Ἑλλήνων ὀρθολογιστῶν τῶν προχριστιανικῶν χρόνων[3]. Τοιαύτης τινὸς ὑφῆς πληροφορίαν οὐδέποτε κατὰ Freudenthal[4] θὰ παρεῖχεν ἡμῖν εἰδωλολάτρης τις ἢ ἐθνικὸς ἐν γένει συλλογεὺς καὶ συρράπτης διαφόρων θρύλων καὶ παραδόσεων. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν συντακτικὴν πλοκὴν τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου παρατηρητέον, ὅτι αὕτη εἶναι ἀνώμαλός πως, διότι ἐν αὐτῷ πρῶτον μὲν τὸ « ἀνατιθέναι » συντάσσεται μετ' ἐμπροθέτου προσδιορισμοῦ δηλοῦντος τὴν ἐν τόπῳ στάσιν διὰ τοῦ « εἰς » σὺν αἰτιατικῇ, ἀκολουθεῖ δ' εἶτα ἀνωμάλως πως δοτική: « τῇ Ἴσιδι ». Ἐν τῇ νεοελληνικῇ

[1] Πρβλ. Κ. Ἰ. Μερεντίτου, ἔ.ἀ., σ. 13 κἑξ. — Πρβλ. ἔτι Chr. Aug. Lobeck, Phrynichi eclogae nominum et verborum atticorum cum notis etc. Ed., expl. Chr. Aug. L. — Accedunt fragmentum Herodiani etc. — Lipsiae 1820, p. 398 κἑξ. — Οἱ « σκνῖφες » τῆς μεταφράσεως τῶν « Ἑβδομήκοντα » ἀποδίδονται ὁμοίως ὑπὸ τοῦ Α. Π. Χαστούπη, ἔ.ἀ., I (1954) 163b ἐν τῇ νεοελληνικῇ αὐτοῦ μεταφράσει τῆς Βίβλου διὰ τῶν « κωνώπων ». Ἡ τρίτη πληγή, ἡ πληγὴ δηλονότι τῶν « σκνιφῶν », δέον, ὅπως μὴ συγχέηται μετὰ τῆς τετάρτης πληγῆς, τῆς πληγῆς δηλονότι τῶν κυνομυιῶν ». Πρβλ. τὸ ἀνωτέρω ἤδη ἀναγραφὲν χωρίον: Ψαλμ. 104 (105), 31, ἐν ᾧ σαφὴς ἀπ' ἀλλήλων διάκρισις γίνεται τῶν δύο τούτων πληγῶν.

[2] Αἱ διὰ τῶν ζῴων προκαλούμεναι τιμωρίαι τῶν Αἰγυπτίων ἀπετέλουν δικαίαν ποινὴν τῆς λατρείας τούτων. Πρβλ. Σοφ. Σολ. 11, 16 κἑξ.: « ἀντὶ δὲ λογισμῶν ἀσυνέτων ἀδικίας αὐτῶν, ἐν οἷς πλανηθέντες ἐθρήσκευον ἄλογα ἑρπετὰ καὶ κνώδαλα εὐτελῆ, ἐπαπέστειλας αὐτοῖς πλῆθος ἀλόγων ζῴων εἰς ἐκδίκησιν, ἵνα γνῶσιν, ὅτι, δι' ὧν τις ἁμαρτάνει, διὰ τούτων κολάζεται... ».

[3] Πρβλ. Διοδ. I 12, 4 κἑξ. — 13, 5· 25, 1· Πλουτ. περὶ Ἴσ. καὶ Ὀσ. 32 (= ἠθ. p. 363d)· 38 (= αὐτ. p. 366a)· 57 (= αὐτ. p. 374c)· Serv. comm. in Verg. VII 696 (= II [1884] 202, 7 κἑξ. Thilo).

[4] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 145.

μεταφράσει ἀπέδωκα τὴν φράσιν ταύτην ἐλευθέρως πως: « Διὰ τοῦτο δὲ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι... ἀνατίθενται ῥάβδον τινὰ ἐν παντὶ μὲν ναῷ, μάλιστα δὲ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἴσιδος, διότι ἡ Ἶσις εἶναι ἡ γῆ,... ». Ὁ Herzfeld[1] μεταφράζει ἐπὶ τοῦ προκειμένου γερμανιστὶ ὧδε: daher die Ägypter in jedem Tempel einen Stab aufstellten gleich (neben ?) der Isis, weil Isis die Erde sei... (= « τούτου ἕνεκα οἱ Αἰγύπτιοι ἀνετίθεσαν ἐν παντὶ ναῷ ῥάβδον τινὰ ὁμοίαν τῇ Ἴσιδι [πλησίον τῆς Ἴσιδος;], διότι ἡ Ἶσις ἡ γῆ εἶναι... »). Τέλος παρατηρητέον, ὅτι ἀνώμαλος εἶναι ὁ συντακτικὸς συνδυασμός: « παιομένην (sc. τὴν γῆν) ἀνεῖναι », διότι ἐν αὐτῷ ἔχομεν μετοχὴν μὲν χρόνου ἐνεστῶτος (παρατατικοῦ) δηλοῦντος παρατατικὴν ἐξέλιξιν ἢ ἐπανάληψιν τῆς ῥηματικῆς ἐννοίας, ἀπαρέμφατον δὲ χρόνου ἀορίστου (συνοπτικοῦ τοῦ παρελθόντος) δηλοῦντος συνοπτικὴν ἀντίληψιν γεγονότος τινὸς συντελεσθέντος ἐν τῷ παρελθόντι. Ἡ ἀνώμαλος σύνταξις τῆς φράσεως ταύτης καθίσταται καταφανής, ἂν ἀποδώσωμεν ταύτην μετ' ἀκριβείας ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ: « ὅταν πλήττηται ἡ γῆ, ἀνήγαγεν ». Ἐπὶ τὸ ὀρθότερον ῥητέον: « ὅταν πλήττηται (ὁσάκις πλήττεται), ἡ γῆ, ἀνάγει » ἤ: « ὅτε (ὁσάκις) ἐπλήττετο ἡ γῆ, ἀνῆγεν », αἷς φράσεσι θὰ ἀντεστοίχει παρ' Ἀρταπάνῳ ἡ φράσις κυρίως: « παιομένην (sc. τὴν γῆν) ἀνιέναι ».

§ 33.

Ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς ἐν τῇ ἀφροσύνῃ αὐτοῦ διετέλει περαιτέρω δεινῶς πιέζων τὸν λαὸν τῶν Ἰουδαίων, χάλαζάν τε καὶ σεισμοὺς ἀπετέλεσεν ὁ Μωυσῆς διὰ νυκτός, ἵνα οὕτως οἱ τὸν σεισμὸν φεύγοντες ὑπὸ τῆς χαλάζης φονεύωνται, οἱ τὴν χάλαζαν δ' ἐκκλίνοντες ὑπὸ τῶν σεισμῶν διαφθείρωνται. Τότε συνέπεσον αἱ μὲν οἰκίαι πᾶσαι, τῶν δὲ ναῶν οἱ πλεῖστοι.

Ἐν τῇ ὡς ἑβδόμῃ ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »[2] διαλαμβανομένῃ πληγῇ μόνον περὶ χαλάζης κυρίως γίνεται λόγος. Πᾶσαν βοτάνην τὴν ἐν τῷ πεδίῳ ἐπάταξεν ἡ χάλαζα καὶ πάντα τὰ ξύλα τὰ ἐν τοῖς πεδίοις συνέτριψεν αὕτη· τὸ λίνον καὶ ἡ κριθὴ δεινῶς ἐπλήγη ὑπὸ τῆς χαλάζης καὶ τοῦ ὑετοῦ. Ἡ μετὰ τῆς πληγῆς ταύτης συναπτομένη ἐνταῦθα πληγὴ τοῦ σεισμοῦ ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα προσθήκην τοῦ Ἀρταπάνου, ὅστις μάλιστα καὶ κατὰ ῥητορικώτατον τρόπον παρέχει ἡμῖν τὸ « αἴτιον » καὶ τὸν σκοπὸν τῆς πληγῆς ταύτης. Περὶ χαλάζης μόνον ποιεῖται λόγον καὶ ὁ Ἰώσηπος[3]. Αὕτη σπανιώτατα ἐν Αἰγύπτῳ πίπτουσα καὶ δὴ καὶ κατὰ τοὺς μῆνας κυρίως τοῦ χειμῶνος, ἔαρος νῦν ἀκμάζοντος ἐντελῶς ἀδοκήτως κατενεχθεῖσα κατέκλασε τοὺς καρποὺς τῶν κατοίκων αὐτῆς. Ἐν ἀμέσῳ συνεχείᾳ ποιεῖται λόγον ὁ Ἰώσηπος περὶ τῆς

[1] L. Herzfeld, ἔ.ἀ., III (1857) 486.

[2] Ἔξοδ. 9, 13 κἑξ. — 22 κἑξ. — Πρβλ. Ψαλμ. 77 (78), 47 κἑξ.

[3] Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 14, 4 (= § 305 = I [1887] 147, 10 κἑξ. Niese).

ἀνωτέρω ἤδη μνημονευθείσης πληγῆς τῶν ἀκρίδων, αἵτινες ἐπενέμοντο τὴν ὑπὸ τῆς χαλάζης μὴ καταβληθεῖσαν σποράν, ὥστε νὰ ἀπολεσθῶσι παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις πᾶσαι αἱ ἐλπίδες αὐτῶν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἀπὸ τῆς γῆς γεννωμένους καρπούς. Καὶ ἐνταῦθα, ὡς παρ' Ἀρταπάνῳ, παρατηροῦμεν σύμπραξίν τινα δύο φυσικῶν φαινομένων πρὸς ἐπιτυχίαν ἐντονωτέρας τινὸς καὶ ἐντελεστέρας καταστροφῆς. Παρὰ ταῦτα μεταξὺ τῶν δύο τούτων γραμματολογικῶν περιοχῶν ὑφίστανται ἱκαναὶ διαφοραί, ὥστε νὰ μὴ δύναταί τις, ὅπως καὶ ἐνταῦθα δεχθῇ ἐξάρτησίν τινα τοῦ Ἰωσήπου ἐκ τοῦ Ἀρταπάνου. Ὁ Φίλων[1] ποιεῖται λόγον ἐπὶ τοῦ προκειμένου περὶ σφοδρῶν ἀνέμων, περὶ καταρρακτωδῶν ὑετῶν, περὶ χαλάζης πολλῆς καὶ βαρείας, περὶ ἐπαλλήλων ἀστραπῶν καὶ βροντῶν, περὶ κεραυνῶν συνεχῶν, περὶ φθορᾶς δένδρων, καρπῶν καὶ ζῴων[2].

Ἡ ἐν τέλει τῆς παραγράφου ταύτης παρεχομένη ἡμῖν εἰκὼν τῆς φθορᾶς καὶ καταστροφῆς τῶν ναῶν τῶν Αἰγυπτίων ἐνέχει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νόημά τι βαθύτερον. Διὰ τῆς ποιήσεως τοῦ «σημείου» τούτου ὁ Μωυσῆς, ὅστις ἐν τῷ μεταξὺ διὰ τῆς χάριτος προσωπικῆς τινος συναντήσεως ἔγνω τὸν ἀληθινὸν Θεόν, ἤθελεν ἴσως, ὅπως καταστρέψῃ ἐκ θεμελίων πᾶν, ὅ,τι αὐτὸς πρότερον ὑπὸ τὸ κράτος ἐμπνεύσεων ψευδοῦς τινος θρησκείας εἶχεν ἱδρύσει, τοὺς εἰδωλολατρικοὺς δηλονότι χώρους τῆς αἰγυπτιακῆς λατρείας.

§ 34.

Τοιαύταις συμφοραῖς περιπεσὼν ὁ βασιλεὺς ἀπέλυσεν ἐν τέλει τοὺς Ἰουδαίους. Οὗτοι δανεισθέντες παρὰ τῶν Αἰγυπτίων πολλὰ μὲν ἐκπώματα, οὐκ

[1] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 20 (= § 114 κέξ. = IV [1902] 146 κέξ. Cohn).

[2] Ὁ Ἀρτάπανος οὐδένα λόγον ποιεῖται περὶ τῆς ἐν τῇ Ἐξόδ. 10, 21 κέξ. (πρβλ. Σοφ. Σολ. 17, 1 κέξ.) μνημονευομένης πληγῆς ἐκείνης τῶν Αἰγυπτίων, καθ' ἣν κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ ἐξέτεινεν ὁ Μωυσῆς τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐγένετο σκότος, θύελλα δὲ ἐξαπελύθη ἐπὶ πᾶσαν τὴν Αἴγυπτον, ἥτις ἐλυμαίνετο τὴν χώραν ταύτην τρεῖς ἡμέρας. Κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας οὐδεὶς εἶδε τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ οὐδεὶς ἐξανέστη τῆς κοίτης αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ εἶχον φῶς πανταχοῦ τῶν ἀσχολιῶν αὐτῶν. Λόγιοί τινες καὶ σοφοὶ φυσικῶς καὶ λογικῶς θεωροῦντες τὸ ἐν λόγῳ θαῦμα λέγουσιν, ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περί τινος οὐχὶ σπανίως ἐν τῇ Ἀνατολῇ συμβαίνοντος φυσικοῦ φαινομένου. Ὁ καυστικὸς ἐκεῖνος ἄνεμος τῆς Ἀνατολῆς, ὅστις «Χαμσίν» ἢ «Σιμοὺν» καλεῖται, ἀναδινεῖ πολλάκις καὶ στροβιλίζει πελωρίας ποσότητας ἄμμου, ἥτις σκοτίζει τὸν ἥλιον καὶ παρέχει αὐτῷ ὄψιν τινὰ ὠχρὰν καὶ ἀσθενῆ· οὕτως ἐν πλήρει ἡμέρᾳ καθίστανται τὰ πάντα ἀμαυρὰ καὶ σκοτεινά. Παρὰ ταῦτα σημειωτέον σχετικῶς, ὅτι οἱ ταῦτα λέγοντες ἐπελάθοντο τοῦ ῥητῶς ἐν τῇ «Ἐξόδῳ» μνημονευομένου γεγονότος, ὅτι τὸ σκότος ἐκάλυπτεν ἀπηνῶς τοὺς Αἰγυπτίους μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ τοὺς Ἑβραίους· ἡ διάκρισις αὕτη ἀποτελεῖ ἐναργὲς καὶ θαυμάσιον τεκμήριον τῆς εὐμενείας τοῦ Θεοῦ ἔναντι τῶν Ἑβραίων. Ἐπὶ πλέον ἐπῆλθεν ἡ πληγὴ αὕτη ἐν χρόνῳ οὐχὶ τυχαίῳ καὶ ἀορίστῳ, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὁρισθέντι.

ὀλίγον δὲ ἱματισμὸν καὶ ἄλλους παμπληθεῖς θησαυρούς, διαβάντες τοὺς κατὰ τὴν Ἀραβίαν ποταμοὺς καὶ ἱκανὸν τόπον διαπορευθέντες ἦλθον τὴν τρίτην ἡμέραν ἐπὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν.

Μεταξὺ τῆς παραγράφου ταύτης καὶ τῆς προηγουμένης δέχεται ὁ Freudenthal[1] τὴν ὕπαρξιν κενοῦ τινος, ὅπερ προῆλθε λόγῳ παραλείψεως κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὑπὸ τοῦ Πολυΐστορος τμήματός τινος ἀναφερομένου εἰς τὴν πληγὴν ἐκείνην τοῦ θανάτου τῶν πρωτοτόκων, περὶ ἧς μεθ' ὕφους φρικτῆς καὶ ἀτέγκτου σκληρότητος γίνεται λόγος ἐν τῇ «Ἐξόδῳ»[2]: «ἐγενήθη δὲ μεσούσης τῆς νυκτὸς καὶ Κύριος ἐπάταξε πᾶν πρωτότοκον ἐν γῇ Αἰγύπτῳ, ἀπὸ πρωτοτόκου Φαραὼ τοῦ καθημένου ἐπὶ τοῦ θρόνου ἕως πρωτοτόκου τῆς αἰχμαλωτίδος τῆς ἐν τῷ λάκκῳ καὶ ἕως πρωτοτόκου παντὸς κτήνους». Μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ὀλίγον ἀνωτέρω ἐγίνετο λόγος περὶ τοῦ θανάτου τοῦ πρωτοτόκου υἱοῦ τοῦ Φαραώ, θὰ ἠδύνατο ὁ Ἀρτάπανος, ὅπως γράψῃ περὶ αὐτοῦ ἐν συνεχείᾳ: «τοιαύταις συμφοραῖς περιπεσόντα τὸν βασιλέα...»[3]. Ἐν συναφείᾳ πρὸς ταῦτα σημειωτέον, ὅτι οὐδαμῶς θὰ ἠδύνατό τις, ὅπως φυσικῶς τε καὶ λογικῶς ἑρμηνεύσῃ τὴν θείας ὄντως προελεύσεως πληγὴν ταύτην τῆς θανατώσεως τῶν πρωτοτόκων, ὅπερ ὅμως ἀνενδοιάστως ἀποτολμῶσι σοφοί τινες ἐπὶ πασῶν τῶν ἄλλων πληγῶν.

Ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς οἰκείας πληροφορίας τῆς «Ἐξόδου»[4] δυνάμεθα, ὅπως εὐκρινῶς καθορίσωμεν τὴν γραμμὴν πορείας τῶν ἐξ Αἰγύπτου πρὸς Παλαιστίνην κατευθυνομένων Ἰουδαίων. Ὅτε ὁ Φαραὼ ἠναγκάσθη, ὅπως ἐξαποστείλῃ ἐπὶ τέλους τοὺς Ἰουδαίους εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν πατρίδα, κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ οὐδαμῶς οὗτοι, ὡς τις φυσικῶς θὰ ἀνέμενεν, ἐχώρησαν τὴν μεγάλην ἐκείνην καὶ κυρίαν ὁδόν, ἥτις συντομώτερον καὶ ἀσφαλέστερον πάσης ἄλλης ὁδοῦ παραλλήλως πάντοτε τῇ ἀκτῇ τῆς Μεσογείου θαλάσσης ἦγε πλήθη λαοῦ καὶ τάγματα στρατιωτῶν ἀπ' Αἰγύπτου εἰς Ἀσίαν διὰ μέσου τῆς γῆς τῶν Φυλιστιείμ. Τοῦτο ἐγένετο, ἵνα μήποτε ὁ λαὸς ἰδὼν πόλεμον καὶ μεταμεληθεὶς ἐπιστρέψῃ εἰς Αἴγυπτον· ἐπὶ πλέον σημειωτέον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι πλῆθος στρατιωτῶν καὶ ὑπαλλήλων ἤσκουν ἐν τοῖς φρουρίοις τῶν συνόρων ἀκριβῆ, ἀτερπῆ καὶ ἐπικίνδυνον πολλάκις ἔλεγχον τῶν διερχομένων. Τούτων πάντων ἕνεκα ἐχώρησαν οἱ Ἰουδαῖοι πρὸς νότον. Ἀπάραντες οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐκ τῆς ἐν τῷ ἀνατολικῷ βραχίονι τοῦ Δέλτα τοῦ Νείλου κειμένης πόλεως Ραμεσσῆ ἐχώρησαν νοτίως τὴν εἰς Σοκχὼθ ἄγουσαν ὁδόν. Ἐξάραντες οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐκ Σοκχὼθ ἐστρατοπέδευσαν ἐν Ὀθὼμ

[1] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 216.

[2] Ἔξοδ. 12, 29. Πρβλ. αὐτ. 11, 1 κέξ. — Ψαλμ. 77 (78), 51.

[3] Περὶ τῆς δεκάτης πληγῆς, τοῦ θανάτου δηλαδὴ τῶν πρωτοτόκων παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις, πρβλ. Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 25 (= § 130 κέξ. = IV [1902] 150 κέξ. Cohn)· Ἰωσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 14, 6 (= § 311 κέξ. = I [1887] 148 κέξ. Niese).

[4] Ἔξοδ. 12, 37· 13, 17. 18. 20· 14, 2. 9.

παρὰ τὴν ἔρημον καὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν. Ἐν συνεχείᾳ ἐστρατοπέδευσαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἀπέναντι τῆς ἐπαύλεως μεταξὺ Μαγδώλου καὶ θαλάσσης καὶ ἐξεναντίας Βεελσεπφῶν. Ἡ λέξις: « Μάγδωλον » κεῖται ἔτι καὶ ἐν τῇ αἰγυπτιακῇ γραμματείᾳ ἔχουσα τὴν ἔννοιαν τοῦ « πύργου ». Φρούριόν τι ἠσφάλιζεν ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ τὴν ὁδὸν πρὸς Σινᾶ. Ὑπάρχει ἡ γνώμη, ὅτι τὰ 25 χιλιόμετρα βορείως τοῦ Σουὲζ ἀνευρεθέντα ἐρείπια ἀνήκουσι τῷ φρουρίῳ τούτῳ.

§ 35 κἑξ.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔλεγον οἱ Μεμφῖται μέν, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἱκανῶς ἔμπειρος ἦτο τῆς χώρας καὶ τῆς φύσεως αὐτῆς καὶ ἀναμείνας τὸν καιρὸν τῆς ἀμπώτιδος ἐπεραίωσε τὸ πλῆθος διὰ τῆς θαλάσσης ὡσεὶ διὰ ξηρᾶς, οἱ Ἡλιουπολῖται δέ, ὅτι ἐπικατέδραμεν ὁ βασιλεὺς μετὰ πολλῆς δυνάμεως ἅμα καὶ μετὰ τῶν καθιερωμένων ζῴων, διότι δανεισθέντες οἱ Ἰουδαῖοι τὰ ὑπάρχοντα τῶν Αἰγυπτίων διεκόμιζον ταῦτα εἰς τὴν παλαιὰν αὐτῶν πατρίδα. 36. Τῷ Μωυσεῖ ἐδόθη νῦν ἡ ἐντολὴ διὰ « θείας » τινὸς « φωνῆς », ὅπως πατάξῃ τὴν θάλασσαν διὰ τῆς ῥάβδου αὐτοῦ καὶ διαστήσῃ οὕτως ἀλλήλων τὰ ὕδατα αὐτῆς. Ὁ Μωυσῆς ἀκούσας τῆς φωνῆς ταύτης ἐπέθιγε διὰ τῆς ῥάβδου αὐτοῦ τοῦ ὕδατος καὶ οὕτω τὸ μὲν νᾶμα διέστη, ἡ δὲ δύναμις διὰ ξηρᾶς ὁδοῦ ἐπορεύετο.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τῆς διαβάσεως τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ὡσεὶ διὰ ξηρᾶς ἀναγινώσκομεν ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » [1], ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι καταδιώξαντες τοὺς Ἰουδαίους εὗρον αὐτοὺς παρὰ τὴν θάλασσαν· οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ πρὸ τῆς θέας τῆς ἀπειροπληθοῦς στρατιᾶς καὶ τῶν ἁρμάτων τῶν Αἰγυπτίων ἐφοβήθησαν σφόδρα καὶ ἤρξαντο δυσχεραίνοντες ἐπὶ τούτοις καὶ ἀγανακτοῦντες καὶ καταμεμφόμενοι τὸν Μωυσέα, διότι οὗτος οὐχὶ ἐν Αἰγύπτῳ κατέλιπεν αὐτούς, ἵνα δουλεύοντες ἐν ἡσυχίᾳ τοὐλάχιστον ἀποθάνωσιν ἐκεῖ καὶ μὴ ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐκείνῃ. Παρὰ ταῦτα ὁ Μωυσῆς εὗρε τὴν σωτήριον διέξοδον. Κατ' ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ ἔλαβεν ὁ Μωυσῆς τὴν ῥάβδον αὐτοῦ καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἔρρηξεν αὐτήν· ὑπήγαγεν ὁ Κύριος τὴν θάλασσαν ἐν ἀνέμῳ νότῳ βιαίῳ ὅλην τὴν νύκτα καὶ ἐποίησε τὴν θάλασσαν ξηράν· ἐσχίσθη τὸ ὕδωρ αὐτῆς εἰς τείχη οἱονεὶ ἐκ δεξιῶν καὶ ἐξ εὐωνύμων καὶ οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ εἰσῆλθον εἰς μέσον τῆς θαλάσσης ὡσεὶ διὰ ξηρᾶς [2]. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ποιεῖται ἐνταῦθα ὁ Ἀρτάπανος μνείαν ὡς πηγῶν αὐτοῦ, ἐξ ὧν ἤντλησε τὰς οἰκείας πληροφορίας, τῶν Μεμφιτῶν κυρίως καὶ τῶν Ἡλιουπολιτῶν. Οὐχὶ σαφὲς εἶναι ἡμῖν ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ, εἰ ὁ Ἀρτάπανος ὑπὸ τοὺς Μεμφίτας καὶ Ἡλιουπολίτας

[1] Ἔξοδ. 14, 9 κἑξ.

[2] Πρβλ. Ψαλμ. 105 (106), 9· 135 (136), 13· Θεοδωρ. εἰς τὴν Ἔξοδ. 16, 25 (= PG LXXX [1864] 256 B κἑξ. Schulze).

Αἰγυπτίους κυρίως ἐννοεῖ ἢ Ἰουδαίους διδασκάλους κατοικοῦντας κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἐν Μέμφιδι καὶ Ἡλιουπόλει. Πάντως τὴν ὑπόθεσιν τῆς διαβάσεως τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἡρμήνευον οἱ Μεμφῖται μὲν φυσικῶς τε καὶ λογικῶς, λέγοντες δηλαδή, ὅτι ὁ Μωυσῆς ἔμπειρος ἦτο τῆς χώρας καὶ ἀναμείνας τὸν καιρὸν τῆς ἀμπώτιδος ἐπεραίωσε τὸ πλῆθος διὰ τῆς θαλάσσης ὡσεὶ διὰ ξηρᾶς, οἱ Ἡλιουπολῖται δὲ ἀρεταλογικῶς καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπέμβασιν τοῦ Θεοῦ, λέγοντες δηλαδή, ὅτι ὁ Μωυσῆς κατόπιν θείας ἐντολῆς ἐπάταξε τὰ ὕδατα καὶ διέστησε ταῦτα ἀλλήλων καὶ οὕτως ἡ δύναμις διὰ ξηρᾶς ὁδοῦ ἐπορεύετο. Ἐφ' ὅσον ἡ οἰκεία ἐπὶ τοῦ προκειμένου πληροφορία τῶν Μεμφιτῶν ἐκτείνεται μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου, καθ' ὃ συντελεῖται πλέον ἡ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων διάβασις τῆς θαλάσσης, ὀφείλομεν, ὅπως δεχθῶμεν παραλλήλως χάριν τῆς τηρήσεως τοῦ ὀφειλομένου νόμου τῆς ἐναρμονίου ἀντιστοιχίας, ὅτι καὶ ἡ ἔκθεσις τῶν Ἡλιουπολιτῶν μέχρι τοῦ αὐτοῦ σημείου ἐκτείνεται, ὅτι δηλαδὴ αὕτη περιλαμβάνει οὐ μόνον τὸ δεύτερον μέρος τῆς παραγράφου 35, ἐν ᾗ ἁπλῶς γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐπικαταδρομῆς τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρον τὴν συνεχομένην παράγραφον 36, ἐν ᾗ κυρίως τε καὶ κατ' ἐξοχὴν γίνεται λόγος περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων διαβάσεως τῆς θαλάσσης ὡσεὶ διὰ ξηρᾶς. Ἡ ἀντίθεσις τῶν ἐν λόγῳ δύο πηγῶν κεῖται ἐν τῷ πρωτοτύπῳ μεταξὺ τοῦτο μὲν τοῦ ἀπαρεμφάτου: « περαιῶσαι » τῶν Μεμφιτῶν, τοῦτο δὲ τοῦ ἀπαρεμφάτου: « πορεύεσθαι » τῶν Ἡλιουπολιτῶν. Ἀποτελεῖ ἰδιόρρυθμόν τινα τεχνιτείαν τῶν ἀρχαίων ἱστοριογράφων ὁ τρόπος ἐκεῖνος, καθ' ὃν οὗτοι διὰ τῶν λέξεων: « οἱ μέν », « οἱ δὲ » ἀνακοινοῦσιν ἡμῖν ἀντιμαχομένας ἀλλήλαις παραλλαγὰς ἐν περιγραφαῖς συμβάντος τινὸς καὶ τῶν αἰτίων αὐτοῦ, ἐπειδὴ οὗτοι, καὶ εἰ ἔτι μίαν τῶν παραλλαγῶν τούτων δέχονται ὡς ὀρθήν, θέλουσι παρὰ ταῦτα, ὅπως καταστήσωσιν ἡμῖν γνωστὰς τὰς γνώμας καὶ ἀντιλήψεις πάντων ἐκείνων, οἵτινες ἠσχολήθησαν ὁπωσδήποτε περὶ τὴν ἑρμηνείαν καὶ διασάφησιν τοῦ συμβάντος τούτου. Ἑλληνιστικοῦ τινος καὶ « εὐημεριστικοῦ » χαρακτῆρος εἶναι περαιτέρω καὶ ἡ ἔν τινι ἐκθέσει τοιούτων τινῶν συμβάντων παρατηρουμένη κλίσις καὶ διάθεσις τοῦ συντάκτου αὐτῆς, ὅπως κατὰ τὴν ἑρμηνείαν αὐτῶν παρέχῃ ἑκάστοτε ἐκτενῆ τινα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον σειρὰν « αἰτίων ». Ἡ κλίσις αὕτη εἶναι ὁμοία τῇ λογοτεχνικῇ ἐκείνῃ εἰκόνι τῆς ἀρχαίας γραμματείας, καθ' ἣν ἐπὶ πάντων τῶν πραγμάτων ἀναζητοῦνται ἐπιμόνως οἱ πιθανώτεροι τούτων δημιουργοί, οἱ « εὑρεταὶ » δηλονότι τούτων, οἵτινες ἀνήκουσι κυρίως εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ ἀξιοσέβαστον τάξιν μεγάλων θεῶν καὶ ἡρώων ἐπιφανῶν. Ἐν ταῖς ἀναλυομέναις ἐνταῦθα παραγράφοις τῆς ἀρταπανείου ἐκθέσεως καθορῶμεν εὐκρινῶς τὴν ὕπαρξιν σαφῶν ἰχνῶν μιμήσεως τοῦ ὕφους τούτου καὶ τῆς τεχνιτείας τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀνωτέρω ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου καταγραφεῖσα περικοπὴ ἔδει, ὅπως περιλαμβάνηται ὑπὸ μίαν ἑνιαίαν καὶ ἀδιαίρετον παράγραφον, οὐχὶ δὲ ὑπὸ

δύο παραγράφους, ὡς τοῦτο ἀνέκαθεν συμβαίνει παρὰ πᾶσι τοῖς ἐκδόταις τοῦ ἔργου τοῦ Ἰουδαίου τούτου λογίου.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατηρητέον ἔτι, ὅτι οὐ μόνον οἱ Μεμφῖται τὸ παλαιόν, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ λόγιοι καὶ σοφοὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ἑρμηνεύουσι τὸ ἐν λόγῳ θαῦμα τῆς διὰ μέσου τῶν ὑδάτων τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης διαβάσεως τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ φυσικῶς τε καὶ λογικῶς. Καθὰ οὗτοι λέγουσιν, ἡ ἐν τῷ ἑβραϊκῷ κειμένῳ τῆς Γραφῆς ὑφισταμένη λέξις: Yam suph ἑρμηνεύεται ἄλλοτε μὲν διὰ τῆς «Ἐρυθρᾶς θαλάσσης», ἄλλοτε δὲ διὰ τῆς ἐννοίας «τέλματος» ἢ «ἕλους» μετὰ «καλάμων». Περὶ τελμάτων καὶ ἑλῶν μεστῶν καλάμων γίνεται λόγος πολλαχοῦ τῆς Γραφῆς, οἷον ἐν τῇ «Ἐξόδῳ»[1], ἐν τῷ «Ἰησοῦ»[2] καὶ ἀλλαχοῦ. Παρὰ ταῦτα οἱ Ἑβδομήκοντα ἀποδίδουσιν ἐνταῦθα τὴν οἰκείαν ἔννοιαν διὰ τῆς «Ἐρυθρᾶς θαλάσσης». Ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ γίνεται λόγος μόνον περὶ «Ἐρυθρᾶς θαλάσσης»[3]. Οὐδαμοῦ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης φύονται καὶ ἀναπτύσσονται κάλαμοι. Καλαμῶνες ὑπῆρχον πολὺ μακρὰν ταύτης ὑπὸ βορείαν κατεύθυνσιν. Ἀναπαράστασίς τις τοῦ οἰκείου τοπίου ὑπὸ τὸν παλαιὸν αὐτοῦ τύπον εἶναι οὐχὶ εὐχερής. Ἡ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα συντελεσθεῖσα ἄνοιξις καὶ κατασκευὴ τῆς διώρυχος τοῦ Σουὲζ μετεποίησεν εὐρέως τε καὶ οὐσιωδῶς τὴν φυσικὴν ὄψιν τῆς περιοχῆς. Πολλοὶ λόγιοι καὶ σοφοὶ δέχονται, ὅτι ἡ κατὰ θαυμάσιον τρόπον διάβασις τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ὑπὸ τῶν Ἑβραίων συνετελέσθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν τῇ ἱκανῶς ἠλλοιωμένῃ περιοχῇ ταύτῃ τῆς διώρυχος τοῦ Σουέζ, ἥτις πολλαχοῦ εἶχε τὴν φυσικὴν διασκευὴν βατοῦ τινος ἐν πολλοῖς δονακοτρόφου ἕλους. Τοιοῦτόν τι θὰ ἠδύνατο, ὅπως μετ᾽ ἀσφαλείας λεχθῇ περὶ τῆς ἤδη κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς διώρυχος ἐξαφανισθείσης λίμνης Βαλλάχ, ἥτις ἔκειτο νοτίως τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης μεγάλης ὁδοῦ τῆς γῆς τῶν Φυλιστιείμ, ἢ περὶ τῆς λωρίδος ἐκείνης γῆς, ἥτις ἀπὸ τοῦ κόλπου τοῦ Σουὲζ ἐξετείνετό ποτε κατὰ τοὺς χρόνους Ραμσῆ τοῦ II. ὑπὸ βορείαν κατεύθυνσιν μέχρι τῶν πικρῶν λιμνῶν ἢ μέχρι τῆς λίμνης περαιτέρω τῶν κροκοδείλων. Πανταχοῦ ἐνταῦθα ὑπῆρχον κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρόνους ἑλειογενεῖς καλαμῶνες μετ᾽ ἀσφαλῶν πόρων καὶ διαβάσεων, ὧν οὐκ ὀλίγα ἴχνη ἀνευρέθησαν καὶ δεόντως προσδιωρίσθησαν κατὰ τὸν χρόνον τῆς κατασκευῆς τῆς διώρυχος.

---

[1] Ἔξοδ. 13, 18: «Καὶ ἐκύκλωσεν ὁ Θεὸς τὸν λαὸν ὁδὸν τὴν εἰς τὴν ἔρημον, εἰς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν».

[2] Ἰησ. 2, 10: «Ἀκηκόαμεν γάρ, ὅτι κατεξήρανε Κύριος ὁ Θεὸς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν ἀπὸ προσώπου ὑμῶν, ὅτε ἐξεπορεύεσθε ἐκ γῆς Αἰγύπτου».

[3] Ἑβρ. 11, 29: «Πίστει διέβησαν (sc. οἱ Ἑβραῖοι) τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν ὡς διὰ ξηρᾶς γῆς, ἧς πεῖραν λαβόντες οἱ Αἰγύπτιοι κατεπόθησαν»· Πράξ. Ἀποστ. 7, 36: «Οὗτος (sc. ὁ Μωυσῆς) ἐξήγαγεν αὐτοὺς (sc. τοὺς Ἑβραίους) ποιήσας τέρατα καὶ σημεῖα ἐν γῇ Αἰγύπτῳ καὶ ἐν Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ καὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ἔτη τεσσαράκοντα».

Κατ᾽ ἄλλην γνώμην τῶν φυσικῶς τε καὶ λογικῶς θεωρούντων τὴν κατὰ θαυμάσιον τρόπον συντελεσθεῖσαν ὑπὸ τῶν Ἑβραίων διάβασιν τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, ἥτις διήγειρεν ἤδη τὴν ὑποψίαν οὐκ ὀλίγων ὁδοιπόρων προσκυνητῶν τῶν πρωίμων χριστιανικῶν χρόνων, ἐχώρησαν οἱ Ἑβραῖοι ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν Ἀσίαν διὰ τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης μέν, ὅμως διὰ τοῦ τμήματος ἐκείνου κυρίως ταύτης, ὅπερ κατέχει σήμερον τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ λιμένος τοῦ Σουὲζ καὶ κεῖται οὐχὶ μακρὰν τῆς πόλεως ταύτης. Καὶ ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ οὐχὶ δυσχερὴς θὰ ἦτο ἡ διάβασις τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Οὐχὶ σπανίως ἐνταῦθα ἰσχυροὶ καὶ βίαιοι βορειοδυτικοὶ ἄνεμοι ὠθοῦσι τὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης ἀπὸ τῆς βορείου ἄκρας τοῦ λιμένος τοῦ Σουὲζ πρὸς νότον τόσον βαθέως καὶ ἐκτενῶς, ὥστε νὰ δύναταί τις, ὅπως πεζῇ διέλθῃ ταῦτα. Συνήθεις εἶναι ἐνταῦθα οἱ δυτικοὶ ἄνεμοι, καθὰ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ συνήθεις εἶναι οἱ πολλάκις ἐν τῇ Βίβλῳ μνημονευόμενοι ἀνατολικοὶ ἄνεμοι. Οἱ λέγοντες ὅμως ταῦτα σοφοὶ ἐπελάθοντο τοῦδε τοῦ ἁπλοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδὴ κατὰ τὸ βραχὺ χρονικὸν διάστημα τῆς ἀμπώτιδος οὐχὶ εὐχερῶς θὰ ἠδύνατο ὁλόκληρος λαός, ὅπως διαβῇ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν ἢ τὰ παρὰ ταύτην ἐκτεινόμενα δονακοτρόφα τέλματα ὁμοῦ μετὰ τῶν ζῴων καὶ τῶν παντοειδῶν ἀποσκευῶν αὐτοῦ. Ἐπὶ πλέον σημειωτέον ἐν συναφείᾳ πρὸς τοῦτο, ὅτι οἱ Ἑβραῖοι μόνον διέβησαν τὴν θάλασσαν, οὐχὶ δὲ καὶ οἱ διώκοντες αὐτοὺς Αἰγύπτιοι, οἵτινες πάντες ἐπνίγησαν ἐν αὐτῇ. Οὐχὶ ἡ ἄψυχος καὶ ἄλογος φύσις, ἀλλ᾽ ἡ ταύτην κυβερνῶσα καὶ διέπουσα θεία καὶ μεγάλη δύναμις διενεργεῖ θαύματα χαρακτῆρος ὑπερφυοῦς καὶ ἀκατανοήτου διὰ τῶν ὅπλων μόνον τοῦ ἁπλοῦ λογισμοῦ.

Τοιαῦτα «θαλάσσια θαύματα», οἷον τὸ ἐν τῇ ἀνωτέρω περικοπῇ τοῦ Ἀρταπάνου περιεχόμενον, ἀπετέλουν ἐν οὐ μικρᾷ κλίμακι συνήθεις εἰκόνας τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας Ἑλλήνων τε καὶ Ρωμαίων. Ἥ τε ὀρθολογιστικὴ καὶ ἀρεταλογικὴ ἐκ μέρους τοῦ Ἀρταπάνου ἑρμηνεία τοῦ ὑπερφυσικοῦ περὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν φαινομένου ἀποτελεῖ ἱστοριογραφικὴν ἔμπνευσιν ἑλληνικοῦ κυρίως καὶ ρωμαϊκοῦ χαρακτῆρος. Ἡ ἀπέραντος θάλασσα ὑπεχώρησεν ὁμοίως ποτὲ καὶ πρὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ βραδύτερον πρὸ τῶν Ρωμαίων στρατηγῶν Π. Κορνηλίου Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ (πρεσβυτέρου) καὶ τοῦ Λευκούλλου. Τὸ ὑπερφυσικὸν τοῦτο γεγονὸς ἑρμηνεύεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἱστοριογράφων διὰ παρατηρήσεων ἄλλοτε μὲν ὀρθολογιστικοῦ χαρακτῆρος, καθ᾽ ἃς τοῦτο ἀναφέρεται εἰς γνῶσίν τινα τῶν καιρῶν τῆς ἀμπώτιδος καὶ πλημμυρίδος, ἄλλοτε δὲ ἀρεταλογικοῦ χαρακτῆρος, καθ᾽ ἃς θείᾳ βουλήσει εὐλαβῶς ὑποχωροῦσι τὰ ὕδατα ἐνώπιον δαιμονίων καὶ ὑπερόχων ἀνδρῶν. Πρὸς ἐκτενεστέραν διασάφησιν τοῦ πράγματος ἐπάγομαι κατωτέρω χωρία τινὰ ἐκ τῆς ἀρχαίας γραμματείας[1].

---

[1] Πρβλ. ἔτι σχετικῶς J. G. Frazer, Folk-Lore in the Old Testament. Studies in comparative Religion, Legend und Law. II, London 1919, σ. 456

'Ο 'Ιώσηπος[1] λέγει ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπερφυσικὸν γεγονὸς τῆς διαστάσεως τῶν ὑδάτων τῆς 'Ερυθρᾶς θαλάσσης, ὅτι οὐδεὶς δέον, ὅπως θαυμάσῃ καὶ ἐκπλαγῇ, εἰ ἀρχαίοις ἀνθρώποις καὶ πονηρίας ἀπείροις εὑρέθη σωτηρίας ὁδὸς καὶ διὰ θαλάσσης ἔτι διανοιγομένης ἢ ὑποχωρούσης ἐν γένει εἴτε κατὰ βούλησιν Θεοῦ εἴτε κατά τινα αὐτόματον καὶ φυσικὴν τοῦ φαινομένου τούτου ἐπέλευσιν, ἐφ' ὅσον καὶ τοῖς περὶ τὸν 'Αλέξανδρον, τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας, οἵτινες οὐχὶ πρὸ πολλοῦ ἐγένοντο, ὑπεχώρησε τὸ Παμφύλιον πέλαγος καὶ τούτοις οὐδεμίαν ἄλλην ὁδὸν ἔχουσι παρέσχε τοῦτο τὴν δι' αὐτοῦ χωροῦσαν, ἵνα οὕτω καταλύσωσιν οὗτοι τὴν ἡγεμονίαν τῶν Περσῶν τοῦ Θεοῦ θελήσαντος. Τοῦτο, λέγει ἐν συνεχείᾳ ὁ 'Ιώσηπος, πάντες ὁμολογοῦσιν οἱ τὰς 'Αλεξάνδρου πράξεις συγγραψάμενοι. 'Ο 'Ιουδαῖος ἱστορικὸς ἑρμηνεύει τὸ ἐν λόγῳ ὑπερφυὲς γεγονὸς ἀρεταλογικῶς κυρίως, ἐφ' ὅσον δὶς ἐν σχέσει πρὸς τοῦτο ποιεῖται λόγον περὶ βουλήσεως ἢ θελήσεως τοῦ Θεοῦ, μόνον δ' ἐπιτροχάδην θεωρεῖ αὐτὸ καὶ ὥς τι ἐνδεχόμενον ἔτι ἀποτέλεσμα ὁμαλῆς τινος καὶ εὐλόγου μεταβολῆς τῆς φύσεως: « κατὰ ταὐτόματον ». Τὸν μεικτὸν τοῦτον τύπον ἀνέλαβεν ὁ 'Ιώσηπος ἐν τῇ κρίσει αὐτοῦ ταύτῃ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν ἀναντιρρήτως καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν οἰκείων γραμματολογικῶν πηγῶν αὐτοῦ, ἐν αἷς ἀμφότεραι αἱ ἑρμηνεῖαι αὗται τοῦ ἐν λόγῳ ὑπερφυοῦς γεγονότος περιέχονται, ἥ τε ὀρθολογιστικὴ δηλονότι καὶ ἡ ἀρεταλογική.

'Ο Στράβων[2] περιγράφει διὰ πολλῶν τὰ περὶ τὴν Φασηλίδα ὑπάρχοντα κατὰ θάλασσαν στενὰ καὶ τὴν διὰ τούτων ὑπὸ τοῦ 'Αλεξάνδρου παραγωγὴν τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ. 'Υπάρχει ἐκεῖ ὄρος τι « Κλίμαξ » καλούμενον, ὅπερ ἐπίκειται τῷ Παμφυλίῳ πελάγει στενὴν ἀπολεῖπον πάροδον ἐπὶ τῷ αἰγιαλῷ· ἡ πάροδος αὕτη κατὰ μὲν τὰς νηνεμίας ἐγυμνοῦτο τῶν ὑδάτων οὕτως, ὥστε βατὴ αὕτη νὰ εἶναι τοῖς ὁδεύουσι, κατὰ δὲ τὰς πλημμύρας τοῦ πελάγους ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῶν κυμάτων ἐπὶ πολλὴν ἔκτασιν. 'Επειδὴ ἡ διὰ τοῦ ὄρους ὑπέρβασις μακρὰ καὶ προσάντης ἦτο, ἐποιοῦντο οἱ ἄνθρωποι χρῆσιν πρὸς διάβασιν τῶν στενῶν τούτων τοῦ αἰγιαλοῦ κατὰ τοὺς καιροὺς τῆς εὐδίας. 'Ο 'Αλέξανδρος ὅμως εἰς καιρὸν χειμῶνος ἐμπεσὼν καὶ τὴν ἔκβασιν τοῦ πράγματος τῇ τύχῃ ἀνατιθέμενος ὥρμησε πρὸς διάβασιν τῶν στενῶν τούτων, πρὶν ἔτι ἐν καιρῷ τινι εὐδίας ὑποχωρήσωσι τὰ κύματα. Οὕτως ὅλην τὴν ἡμέραν οἱ στρατιῶται αὐτοῦ ἐτέλεσαν τὴν πορείαν ἐν ὕδατι μέχρις ὀμφαλοῦ βαπτιζόμενοι. Καθὰ βλέπομεν, ὀρθολογιστικὸν κυρίως χαρακτῆρα, οὐχὶ δὲ ἀρεταλογικόν, ἔχει ἡ ἔκθεσις αὕτη τοῦ Στράβωνος[3].

κἑξ. — O. Weinreich, Studien zu Martial. Literarhistorische und religionsgeschichtliche Untersuchungen. Stuttgart 1928 (= Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft. 4), σ. 138, σημ. 87.

[1] 'Ιώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 16, 5 (= § 347 = I [1887] 155 κἑξ. Niese).

[2] Στράβ. XIV 3, 9 (= p. 982 A. = p. 666 C. = III [1852] 149 κἑξ. Kramer).

[3] Τὴν σκηνὴν ταύτην τῆς φυσικῆς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου καὶ τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ διαβάσεως τοῦ Παμφυλίου πελάγους αἰνίττεται ὁ 'Αρτέμων παρὰ Sen. suas. I 8, 11 λέγων: « ...οὐδ' ἐπὶ τῷ Παμφυλίῳ πελάγει τὴν ἐμπρόθεσμον καραδοκοῦμεν ἄμπωτιν ».

'Ο Ψευδο-Καλλισθένης[1] λέγει περὶ τοῦ Μεγάλου 'Αλεξάνδρου, ὅτι ἐν Παμφυλίᾳ συνέβη αὐτῷ παράδοξον πρᾶγμα. Τῷ βασιλεῖ στερουμένῳ νεῶν ὑπεχώρησε μέρος τῆς θαλάσσης, ἵνα διέλθῃ ἡ πεζικὴ δύναμις αὐτοῦ. Τὸν ἀρεταλογικὸν χαρακτῆρα τῆς διηγήσεως ταύτης ἐξαίρει ἐναργῶς ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος[2], ὅστις λέγει, ὅτι κατὰ τὸν Καλλισθένη τὸ Παμφύλιον πέλαγος 'Αλεξάνδρου παρερχομένου ἐξυπανέστη λαβὼν αἴσθησιν οἱονεὶ τῆς πορείας ἐκείνου καὶ οὐδαμῶς ἀγνοῆσαν οὐδ' αὐτὸ ἄψυχον ὂν τὸν ἄνακτα· ὑποκυρτωθὲν τὸ πέλαγος προσεκύνησεν οὕτως εἰπεῖν τὸν ἄνακτα[3]. 'Ο 'Αρριανὸς λέγει ὁμοίως[4], ὅτι ὁ 'Αλέξανδρος ὁρμήσας ἐκ Φασηλίδος ἦγε τὴν στρατιὰν αὐτοῦ παρὰ τὴν θάλασσαν διὰ μέσου τοῦ αἰγιαλοῦ· τὴν ὁδὸν ταύτην οὐχὶ ἄλλως δύναταί τις, ὅπως χωρήσῃ, ἢ ἀπὸ βορρᾶ μόνον πνεόντων ἀνέμων, τότε ὅμως αἰφνιδίως ἀντὶ σκληρῶν νότων βόρειοι ἄνεμοι πνεύσαντες οὐχὶ ἄνευ τῆς βουλήσεως τοῦ θείου, ὡς αὐτός τε καὶ οἱ ἀμφ' αὐτὸν ἐξηγοῦντο, εὐμαρῆ καὶ ταχεῖαν κατέστησαν τὴν πάροδον. Καὶ ὁ 'Αππιανὸς τέλος[5] λέγει ὁμοίως, ὅτι ὁ 'Αλέξανδρος τῆς θαλάσσης ἀνακοπείσης δαιμονίως διέτρεχε τὸν Παμφύλιον κόλπον τοῦ δαίμονος κατέχοντος χάριν αὐτοῦ τὸ πέλαγος, ἕως ὅτου παρέλθῃ ὁ βασιλεὺς μετὰ τῆς στρατιᾶς αὐτοῦ. Πανταχοῦ ἐνταῦθα περιβάλλει τὰς οἰκείας διηγήσεις ἀρεταλογική τις πνοή. Σχετικῶς μετὰ πολλῆς ὀρθολογιστικῆς σκέψεως καὶ ἐφεκτικότητος ἀποφαίνεται ὁ Πλούταρχος[6]. Πολλοῖς τῶν ἱστορικῶν, λέγει ὁ ἐκ Χαιρωνείας φιλόσοφος, ἡ ὑπὸ τοῦ 'Αλεξάνδρου συντελεσθεῖσα παραδρομὴ τῆς Παμφυλίας κατέστη εὐπρόσδεκτος ὑπόθεσις πρὸς σύνθεσιν περιγραφῶν μεστῶν ἐκπλήξεως καὶ ὄγκου ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο, καθ' ὃ ὑπεχώρησε δῆθεν ἡ θάλασσα τῷ 'Αλεξάνδρῳ θείᾳ τινὶ τύχῃ, ἐν ᾧ αὕτη πάντοτε προσφέρεται ἐκεῖ ἐκ τοῦ πελάγους τραχεῖα καὶ

[1] Ψευδο-Καλλισθ. I 28 (= p. 30b τῆς ὑπὸ τοῦ Mulleri γενομένης ἐκδόσεως: Pseudo-Callisthenes [1846], ἥτις εἶναι συνημμένη μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ γενομένης ἐκδόσεως: Scriptores rerum Alexandri Magni [1846] καὶ μετὰ τῆς ἐκδόσεως περαιτέρω τῶν ἔργων τοῦ 'Αρριανοῦ ὑπὸ τοῦ Dübner: Arriani Anabasis et Indica [1877]).

[2] Εὐστ. παρεκβ. εἰς 'Ομ. 'Ιλ. N 29 (= II [1540] 918, 38 κἑξ. e.R. = τῷ μνημονευθέντι ἤδη ἀνωτέρω Scriptores rerum Alexandri Magni. Fragmenta, p. 19a: Callisth. fr. 25 = F Gr. Hist. II B [1929] 650, 18 κἑξ.: 124. Kallisth. F 31).

[3] Πρβλ. F Gr. Hist. II D (1930) 427 κἑξ.: 124. Kallisth. F 31· Schol. Townl. in Hom. Il. N 29 (= VI [II], 1888, p. 5, 22 κἑξ. Dindorfius [Maass])· Curt. Ruf. V 3, 22· VI 3, 16.

[4] 'Αρρ. ἀνάβ. 'Αλεξ. I 26, 1 κἑξ.

[5] 'Απτ. ρωμ. ἐμφυλ. II 149.

[6] Πλούτ. 'Αλέξ. 17, 6 κἑξ. (= βίοι p. 673 f κἑξ.).

σπανίως καταλείπει ἀκάλυπτα τμήματά τινα τῶν παρ' αὐτὴν ἀποκρήμνων καὶ ἀποτόμων βράχων. Αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος, λέγει ἐν συνεχείᾳ, ὁ Πλούταρχος, οὐδὲν τοιοῦτον τερατῶδες καὶ παράδοξον πρᾶγμα ἀναφέρει ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ, ἀλλὰ λέγει ἁπλῶς, ὅτι ὁρμήσας ἐκ Φασηλίδος διῆλθε τὰ ἐκεῖ στενὰ πορευθεὶς τὴν διὰ τοῦ ὄρους Κλίμακος χωροῦσαν ὁδόν[1].

Ἡ ὑπόθεσις αὕτη τῆς ὑποχωρήσεως κατά τινα τρόπον τῆς θαλάσσης ἐνώπιον ἐπιφανῶν ἀνδρῶν μετηνέχθη καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας. Περὶ τοῦ Π. Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ (τοῦ πρεσβυτέρου) λέγεται[2], ὅτι οὗτος κατὰ τὴν ἐν Ἱσπανίᾳ πολιορκίαν τῆς νέας Καρχηδόνος περιθέων τὴν πόλιν καὶ βοῶν καὶ παρακαλῶν εἶδε περὶ μεσημβρίαν τὴν θάλασσαν ὑποχωροῦσαν ἐν τόπῳ τινί, ἐν ᾧ βραχὺ τὸ τεῖχος τῆς πόλεως ἦτο καὶ ἕλος προσέκλυζε τούτῳ. Ἡ ἄμπωτις ἐφήμερος εἶναι ἐκεῖ καὶ ὁ κλύδων ἐπήρχετο μὲν μέχρι τοῦ ὕψους τῶν μαστῶν, ὑπεχώρει δὲ μέχρι τοῦ μέσου τῶν κνημῶν. Τοῦτο ἰδὼν τότε ὁ Σκιπίων καὶ δεόντως πρότερον πληροφορηθεὶς περὶ τῆς φύσεως τοῦ πράγματος ἔτρεχε τῇδε κἀκεῖσε ἐντελλόμενος τοῖς στρατιώταις αὐτοῦ, ὅπως προσβάλωσι τὴν πόλιν ἐκ τοῦ μέρους ἐκείνου προσιτοῦ πλέον ὄντος λόγῳ ὑποχωρήσεως τῶν ὑδάτων. Σύμμαχος αὐτοῦ ἦτο ὁ θεὸς Ποσειδῶν, ὅστις παρέστη αὐτῷ κατὰ τὸν ὕπνον καὶ παρέσχε τὰς δεούσας συμβουλὰς καὶ ὁδηγίας ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐπιτυχέστερον τρόπον προσβολῆς τῆς πόλεως καὶ δὴ καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν βεβαίωσιν συνεργίας αὐτοῦ κατ' αὐτὸν τὸν καιρὸν τῆς πράξεως.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Ρωμαίου στρατηγοῦ Λευκόλλου (Lucullus)

---

[1] Ὁ Πλούτ. αὐτ. 17, 7 (= αὐτ. p. 673 f) ἐπάγεται στίχους κωμῳδίας τινὸς τοῦ Μενάνδρου, δι' ὧν ὁ ποιητὴς οὗτος παίζει πρὸς τὸ παράδοξον τοῦτο πρᾶγμα. Πρβλ. CAF III (1888) 240: Μεν. ἀδ. δρ. ἀπ. 924. Πρβλ. ἔτι ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην F Gr. Hist. II B (1929) 819 κἑξ.: 151. Anonyme Alexandergeschichte. (Fragm. Sabbaiticum)· αὐτ. II D (1930) 536 κἑξ.: 151. Anon. Alexandergesch. (Fragm. Sabb.).

[2] Πρβλ. Πολυβ. X 7 κἑξ. (= III [1893] 64 κἑξ. Büttner - Wobst)· Ἀππ. ρωμ. ἰβηρ. 19 κἑξ. — Liv. XXVI 42 κἑξ. — Ἐν XXVI 45, 8 κἑξ. γράφει ὁ Λίβιος τάδε: medium ferme diei erat et ad id, quod sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, acer etiam septemtrio ortus inclinatum stagnum eodem, quo aestus ferebat et adeo nudaverat vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. hoc cura ac ratione compertum in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum Romanis mare verterent et stagna auferrent viasque ante numquam initas humano vestigio aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris sequi ac medio stagno evadere ad moenia. Κυρίως ἐνταῦθα ἡ ὑποχώρησις τῆς θαλάσσης θεωρεῖται ἢ ὡς φυσικὸν φαινόμενον ἢ ὡς ἔργον τοῦ Ποσειδῶνος ἢ τῶν θεῶν ἐν γένει, παρ' οἷς προσφιλὴς ἦτο ὁ Σκιπίων, οὐχὶ δὲ ὥς τι ὑπερφυὲς γεγονὸς ἀφ' ἑαυτοῦ κατὰ βούλησιν θεοῦ τινος συμβαῖνον ἐνώπιον ἐξόχου τινὸς ἀνδρός. Κατὰ ταῦτα οὐχὶ καθαρώτατα ἀρεταλογικὸς εἶναι ὁ χαρακτὴρ τῆς διηγήσεως ταύτης.

διάβασιν τοῦ ποταμοῦ Εὐφράτου, καθ' ὃν χρόνον οὗτος ἐπορεύετο ἐναντίον τοῦ Τιγράνους, λέγει ὁ Πλούταρχος[1], ὅτι οὗτος μετὰ πολλῆς ταχύτητος ὁδεύσας ἦλθεν ἐπὶ τὸν Εὐφράτην, εὑρὼν δὲ τοῦτον ἕνεκα τοῦ χειμῶνος ἄφθονον ὕδωρ φέροντα καὶ θολερὸν ὄντα ἤσχαλλεν, ἐπειδὴ παρίστατο ἀνάγκη διατριβῆς ἐκεῖ καὶ πραγματείας λόγῳ τῆς ἀπαιτουμένης κατασκευῆς πορθμείων καὶ σχεδιῶν. Παρὰ ταῦτα ἤρξατο τὸ ρεῦμα ἀφ' ἑσπέρας ὑποχωροῦν, κατὰ τὴν διάρκειαν δὲ τῆς νυκτὸς ἠλαττοῦτο τοῦτο ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ τέλος ἅμα τῇ ἡμέρᾳ κατῆλθεν εἰς τὴν κοίτην αὐτοῦ. Οἱ ἐπιχώριοι ἰδόντες μικράς τινας νησῖδας, αἵτινες διεφάνησαν ἐν τῷ πόρῳ, καὶ τὰ ὁρμητικῶς πρότερον ρέοντα ὕδατα μεταποιούμενα νῦν ἐπ' αὐτῶν εἰς ἥσυχα τενάγη προσεκύνουν τὸν Λεύκολλον, ἐπειδὴ τοῦτο σπανιώτατα συνέβαινεν ἐν τῷ πρότερον χρόνῳ, ἐκείνῳ δὲ χειροήθη καὶ πρᾷον παρέσχεν ἑαυτὸν ὁ ποταμὸς πρὸς ἀπράγμονα καὶ ταχεῖαν διάβασιν αὐτοῦ. Τοῦ καιροῦ τούτου ἀκριβῶς ποιησάμενος χρῆσιν ὁ Λεύκολλος διεβίβαζε τὴν στρατιάν. Ἐν τῇ ἀπέναντι ὄχθῃ τοῦ παταμοῦ ἔθυσεν ὁ Λεύκολλος τῷ Εὐφράτῃ διαβατήρια ταῦρον[2]. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην τῆς διαβάσεως τοῦ Εὐφράτου ὑπὸ τοῦ Λευκόλλου φαίνεται ἀναφερομένη φράσις τις τοῦ Σαλλουστίου παρὰ Σερβίῳ[3] καὶ παρὰ Δονάτῳ[4]: ut tanta repente mutatio non sine deo videretur[5].

Τὸ θαῦμα τῆς πρὸ τῶν Ἰουδαίων διαστάσεως τῶν ὑδάτων τῆς Ἐρυ-

---

[1] Πλούτ. Λεύκ. 24, 2 κἑξ. (= βίοι p. 507d κἑξ.).

[2] Πρβλ. Μέμν. παρὰ Φωτ. βιβλιοθ. 224 (= I [1824] 238b 14 Bekkerus) = FHG III (1849) 556a: Memn. fr. LVI 1 = F Gr. Hist. III B (1950) 365: 434. Memn. I F 38, 2.

[3] Serv. comm. in Aen. II 632 (= I [1881] 312, 7 κἑξ. Thilo).

[4] Donat. comm. Ter. Eun. V 2, 36 (= I [1902] 458, 13 κἑξ. Wessner).

[5] Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο τοῦ Συλλουστίου πρβλ. τῆς ὑπὸ τοῦ Dietsch γενομένης ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ ἱστορικοῦ τούτου II (1859) 139 κἑξ.: histor. inc. libr. rel. 97. Ἐν p. 140 γράφει ὁ Dietsch τάδε: De nulla re haec verba aptius dici videntur potuisse, quam de subita Euphratis inminutione. Αὐτ. παραπέμπει ἡμᾶς ὁ Dietsch εἰς p. 109: hist. lib. IV, fr. 51, ἐν ᾧ πρόκειται περὶ τῆς ἀφίξεως τοῦ Λευκόλλου εἰς τὸν Εὐφράτην. Ἐν συνεχείᾳ γράφει ὁ Dietsch τάδε: Set simile prodigium videtur fuisse illud, de quo fr. inc. 75 narratum est. Ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ γενομένῃ ἐκδόσει τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Σαλλουστίου II (1893) 180 τίθεται ὁ Maurenbrecher τὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα τοῦ ἱστορικοῦ τούτου, ὅπερ ὑπ' ἀριθ. 97 εὑρίσκεται παρὰ Dietsch, ὑπ' ἀριθ. 60 τοῦ IV. βιβλίου τῶν Historiarum εὐθὺς μετὰ τὸ ἀπόσπασμα 59 τοῦ αὐτοῦ βιβλίου, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ τῷ ὑπ' ἀριθ. 51 ἀποσπάσματι τοῦ Dietsch, λέγων ἐν p. 180 πρὸς διασάφησιν τοῦ πράγματος τάδε: Quoniam de miro subitoque aliquo naturae eventu aperte agitur, summa veri specie esse Dietschii coniectura mihi videtur, qui haec ad Euphratem Luculli adventu magnopere inundantem tumentemque, at subito noctu dei cuiusdam ope diminutum, rettulit; quod eo etiam confirmatur, quod re vera traiecto flumine Lucullus taurum sacrificavit velut διαβατήρια, scilicet ut deo illi grates ageret.

θρᾶς θαλάσσης ἑρμηνεύει ὁ Φίλων[1] διά τινος ἐπιδεξίου συνδυασμοῦ τῆς ὀρθολογιστικῆς ὑπὸ τῶν Μεμφιτῶν θεωρήσεως τοῦ πράγματος μετὰ τῆς ἀρεταλογικῆς ὑπὸ τῶν Ἡλιουπολιτῶν διασαφήσεως αὐτοῦ μιμούμενος ἴσως ἐν τούτῳ τὸν Ἀρτάπανον. Καταδύντος, λέγει ὁ Ἰουδαῖος οὗτος λόγιος, τοῦ ἡλίου ἤρξατο εὐθὺς κατασκήπτων νότος βιαιότατος, ὑφ' οὗ τὸ πέλαγος ἐξανεχώρησεν· πολλάκις πρότερον συνέβαινεν, ὅπως ἀμπωτίζῃ τὸ πέλαγος τοῦτο ὅμως τότε ζωηρότερόν πως ὠθούμενα τὰ παρὰ τοῖς αἰγιαλοῖς ὕδατα ὑπεσύρθησαν εἰς τὸ βάθος ὡσεὶ εἰς χαράδραν τινὰ ἢ χάρυβδιν· οὐδεὶς ἀστὴρ ἐφαίνετο ἐν τῷ οὐρανῷ, ἀλλ' ἅπαντα τοῦτον πυκνὸν καὶ μέλαν νέφος ἐπεῖχε γνοφώδους τῆς νυκτὸς οὔσης εἰς κατάπληξιν τῶν διωκόντων. Προσταχθεὶς νῦν ὁ Μωυσῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παίει τὴν θάλασσαν διὰ τῆς βακτηρίας αὐτοῦ· αὕτη ραγεῖσα διίσταται καὶ τῶν τμημάτων τὰ μὲν ἐγγὺς τοῦ ραγέντος μέρους κείμενα μετέωρα πρὸς ὕψος ἐξαίρονται καὶ ὡσεὶ τεῖχος παγέντα κραταιῶς ἠρέμουν καὶ ἡσύχαζον, τὰ δ' ὀπίσω εὑρισκόμενα συσταλέντα καὶ χαλινωθέντα ἀνεχαίτιζον τὴν εἰς τὰ πρόσω φορὰν ὡσεὶ δι' ἀφανῶν ἡνιῶν, τὸ δὲ μεσαίτατον τμῆμα, καθ' ὃ ἐγένετο ἡ ρῆξις, ἀποξηρανθὲν ὁδὸς εὐρεῖα γίνεται καὶ λεωφόρος.

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν παρὰ τῶν Αἰγυπτίων ἐκ μέρους τῶν Ἰουδαίων δανεισμὸν διαφόρων χρησίμων ἀντικειμένων καὶ τὴν κατακράτησιν εἶτα τούτων ἀναγινώσκομεν ἐν τῇ «Ἐξόδῳ»[2], ὅτι οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ᾔτησαν παρὰ τῶν Αἰγυπτίων σκεύη ἀργυρᾶ καὶ χρυσᾶ καὶ ἱματισμὸν καὶ ἐσκύλευσαν αὐτοὺς τῇ βοηθείᾳ αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ: «ἔδωκε Κύριος τὴν χάριν τῷ λαῷ αὐτοῦ ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων. καὶ ἔχρησαν αὐτοῖς καὶ ἐσκύλευσαν τοὺς Αἰγυπτίους». Τὴν πληροφορίαν ταύτην δεόντως μετεποίησεν ὁ Ἰουδαῖος Ἀρτάπανος ἐν τῇ διηγήσει αὐτοῦ χάριν διαφυλάξεως τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ. Παρ' Ἀρταπάνῳ οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ «σκυλεύσεως» αἰγυπτιακῶν ἀντικειμένων, ἀλλά, καθὰ καὶ ἐν Γ 34, περὶ «δανεισμοῦ» ἁπλῶς καὶ «διακομίσεως» τούτων: «χρησαμένους διακομίζειν», οὐδεμία δὲ περαιτέρω μνεία γίνεται παρ' αὐτῷ τῆς ἀτόπου ἐκείνης καὶ παραδόξου ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ συμπράξεως τοῦ Θεοῦ. Ὁ Φίλων καὶ ὁ Ἰώσηπος τηροῦσιν ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἀπόλυτον σιγήν[3].

---

[1] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 32 (= § 176 κέξ. = IV | 1902 | 162, 8 κέξ. Cohn).

[2] Ἔξοδ. 12, 35 κέξ.

[3] Ὁ Θεοδώρητος, εἰς τὴν Ἔξοδ. 7, 23 (= PG LXXX [1864] 249 B Schulze) λέγει σχετικῶς, ὅτι πολὺν ἐν Αἰγύπτῳ χρόνον ὑπέμεινεν ὁ λαὸς τῶν Ἑβραίων πλινθουργῶν καὶ τειχοποιῶν καὶ πόλεις οἰκοδομῶν. Ἠθέλησε λοιπὸν ὁ δεσπότης Θεός, ὅπως μισθὸν λάβωσιν οὗτοι ὡς τίμημα τῶν πόνων αὐτῶν· διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἔλαβον οὗτοι παρὰ τοῦ Θεοῦ τὴν ἐντολήν, ὅπως πράξωσι ταῦτα. Οὐδεὶς δέον, ὅπως ἄδικον θεωρήσῃ τὴν πρᾶξιν ἅτε δῆθεν τοῦ Φαραὼ μὲν ἀδικήσαντος, παρὰ τῶν Αἰγυπτίων δὲ τοῦ μισθοῦ εἰσπραττομένου· καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ἐκοινώνουν τῆς ἀδικίας μιμούμενοι τὴν τοῦ βασιλέως ὠμότητα.

24 - 5 - 1961

Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ κειμένῳ τοῦ Ἀρταπάνου ἀναγινώσκομεν: «τῷ δὲ Μωύσῳ φωνὴν θείαν γενέσθαι (sc. Ἀρτάπανός φησι) πατάξαι τὴν θάλασσαν τῇ ράβδῳ καὶ διαστῆναι. τὸν δὲ Μώυσον ἀκούσαντα ἐπιθιγεῖν τῇ ράβδῳ τοῦ ὕδατος καὶ οὕτω τὸ μὲν νᾶμα διαστῆναι, τὴν δὲ δύναμιν διὰ ξηρᾶς ὁδοῦ πορεύεσθαι». Ἐν τῇ «Ἐξόδῳ»[1] λέγεται, ὅτι τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ παρὰ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν εὑρισκομένων καὶ ἐν πολλῇ ἀμηχανίᾳ διατελούντων πρὸ τῶν καταδιωκόντων αὐτοὺς Αἰγυπτίων εἶπεν ὁ Θεὸς τῷ Μωυσεῖ: «καὶ σὺ ἔπαρον τῇ ράβδῳ σου καὶ ἔκτεινον τὴν χεῖρά σου ἐπὶ τὴν θάλασσαν καὶ ρῆξον αὐτήν..., ἐξέτεινε δὲ Μωυσῆς τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴν θάλασσαν· καὶ ὑπήγαγε Κύριος τὴν θάλασσαν ἐν ἀνέμῳ νότῳ βιαίῳ ὅλην τὴν νύκτα καὶ ἐποίησε τὴν θάλασσαν ξηρὰν καὶ ἐσχίσθη τὸ ὕδωρ»[2]. Ἐν τῇ περικοπῇ ταύτῃ τῆς «Ἐξόδου» παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐπιταχθὲν τῷ Μωυσεῖ ἔργον ἐν πρώτοις μὲν διφυὲς ἦτο, συνιστάμενον δηλαδὴ τοῦτο μὲν ἐκ τῆς ἄρσεως τῆς ράβδου καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς χειρὸς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς ρήξεως ταύτης, εἶτα ὅμως ἁπλοῦν, συνιστάμενον δηλαδὴ ἐκ τῆς ἐκτάσεως ἁπλῶς τῆς χειρὸς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, ὠθουμένης οὕτω τῆς ὑποθέσεως τῆς διαστάσεως τῶν ὑδάτων αὐτῆς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς αὐτομάτου περαιτέρω καὶ φυσικῆς ἀκολουθίας τῶν γεγονότων. Ἡ διασάφησις αὕτη τοῦ οἰκείου χωρίου τῆς «Ἐξόδου» ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν ὀρθῆς ἑρμηνείας ὡρισμένων λογοτεχνικῶν ἰδιορρυθμιῶν καὶ ὡρισμένων περαιτέρω συντακτικῶν ἀνωμαλιῶν τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τοῦ Ἀρταπάνου.

Ἐν πρώτοις παρατηρητέον, ὅτι παρ' Ἀρταπάνῳ ὁ Μωυσῆς κατόπιν ἀκροάσεως «θείας» τινὸς «φωνῆς» κυρίως διίστησι τὰ νάματα τῆς θαλάσσης καὶ ὅτι διεξάγει τὸ θαυμάσιον τοῦτο ἔργον οὐχὶ δι' ἐκτάσεως τῆς χειρὸς ἐπὶ τὴν θάλασσαν, ὡς ἐν τῇ «Ἐξόδῳ» σχετικῶς λέγεται, ἀλλὰ διὰ πλήξεως ταύτης διὰ τῆς ράβδου αὐτοῦ. Πανταχοῦ ἐπὶ τῶν εἰκόνων τούτων διαπλοῦται ζωηρῶς λογοτεχνική τις χροιὰ εἰδωλολατρικοῦ μᾶλλον, οὐχὶ δὲ ἰουδαϊκοῦ, χαρακτῆρος μαρτυροῦσα ἐναργῶς μίμησιν τοῦ ὕφους καὶ τῆς τεχνιτείας τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας. Παρ' Ἰωσήπῳ[3] τύπτει ὁμοίως ὁ Μωυσῆς τῇ βακτηρίᾳ τὴν θάλασσαν, ἥτις ὑπὸ τῆς πληγῆς ταύτης ἀνακοπεῖσα καὶ εἰς ἑαυτὴν ὑποχωρήσασα γυμνὴν ἀφῆκε τὴν γῆν, ἵνα αὕτη εἶναι τοῖς Ἑβραίοις ὁδὸς καὶ

---

[1] Ἔξοδ. 14, 9 κέξ.

[2] Παρατηρητέον τὸν ὀρθολογιστικὸν χαρακτῆρα τῆς τελευταίας ταύτης φράσεως. Εἴδομεν ὅμως ἀνωτέρω ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ Ἀρριανοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου διάβασιν τοῦ Παμφυλίου πελάγους, ὅτι τοῦτο ὑπεχώρησεν αὐτῷ καὶ τῇ στρατιᾷ αὐτοῦ διὰ τῆς δράσεως οὐχὶ νοτίων, ἀλλὰ βορείων κυρίως, ἀνέμων. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ συγχύσεως διαφόρων γραμματολογικῶν πηγῶν ἢ ὄντως πρὸς δημιουργίαν συνθηκῶν ἀμπώτιδος παρίσταται ἀνάγκη δράσεως διαφόρων ἑκάστοτε ἀνέμων ἀντιστοίχως τῇ γεωγραφικῇ ζώνῃ ἑκάστης θαλάσσης;

[3] Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. II 16, 2 (= § 338 = I [1887] 154, 4 κέξ. Niese).

φυγή. Κατὰ ταῦτα ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἀντιγράφει ὁ Ἰώσηπος τὸν Ἀρτάπανον.

Ἐν ἀμφοτέροις τοῖς ἐδαφίοις τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τοῦ Ἀρταπάνου κεῖται τὸ ἀπαρέμφατον: « διαστῆναι », ὅπερ εἶναι χρόνου ἐνεργητικοῦ ἀορίστου δευτέρου, ὡς συνήθως ἐν τῇ γραμματικῇ λέγομεν, καὶ ἔχει ἀμετάβατον διάθεσιν. Κυρίως τὰ ἀπαρέμφατα τοῦ χρόνου τούτου ἔχουσι συνοπτικὴν ἔννοιαν, δηλοῦσι δηλαδὴ τὴν ρηματικὴν ἔννοιαν οὐχὶ ἐν παρατατικῇ ἐξελίξει, ἀλλὰ συνειλημμένην οὕτως εἰπεῖν καὶ συντετελεσμένην ἔν τινι ὡρισμένῳ χρονικῷ σημείῳ καὶ δέον, ὅπως ἐπὶ τὸ ὀρθότερον καλῶνται « ἀπαρέμφατα χρόνου συνοπτικοῦ ». Εἶναι γνωστόν, ὅτι τά τε ἀπαρέμφατα καὶ αἱ μετοχαὶ στεροῦνται ἀπολύτου χρονικῆς βαθμίδος· ταῦτα ἔχουσι σχετικὴν μόνον χρονικὴν βαθμίδα, χρονικὴν δηλαδὴ βαθμίδα ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τῆς ρηματικῆς ἐννοίας, ἐξ ἧς ἐξαρτῶνται. Τὰ εἰδικὰ ἀπαρέμφατα, ἤτοι τὰ ἀπαρέμφατα, ἅτινα ἐξαρτῶνται ἐκ λεκτικῶν καὶ δοξαστικῶν ρημάτων, εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τῆς, ἐξ ἧς ἐξαρτῶνται, ρηματικῆς ἐννοίας προτερόχρονα ἢ ὑστερόχρονα, χρόνου δηλαδὴ παρελθόντος ἢ μέλλοντος, τὰ τελικὰ δὲ ἀπαρέμφατα, ἤτοι τὰ ἀπαρέμφατα ἅτινα ἐξαρτῶνται ἐξ ἐφετικῶν καὶ δυνητικῶν ρημάτων, εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τῆς, ἐξ ἧς ἐξαρτῶνται, ρηματικῆς ἐννοίας ὑστερόχρονα μόνον, χρόνου δηλαδὴ μέλλοντος, οἷον: « οἱ δὲ στρατιῶται ἐχαλέπαινον τοῖς στρατηγοῖς καὶ ἔφασαν αὐτοὺς πάλαι ταῦτ' εἰδότας κρύπτειν » Ξενοφ. Κύρ. ἀν. I 4, 12· « ὑπώπτευον (sc. οἱ στρατιῶται) ἤδη ἐπὶ βασιλέα ἰέναι » I 3, 1· « ...νῦν ἐλπὶς ἤδη, καθάπερ ἂν αὐτῶν (sc. τοῦ τε ὄντος καὶ τοῦ μὴ ὄντος) θἄτερον εἴτε ἀμυδρότερον εἴτε σαφέστερον ἀναφαίνεται, καὶ θἄτερον οὕτως ἀναφαίνεσθαι » Πλάτ. σοφ. 250 e· « ...ὅτ' ἔφησθα κελαινεφέι Κρονίωνι | οἴη ἐν ἀθανάτοισιν ἀεικέα λοιγὸν ἀμῦναι » Ὁμ. Ἰλ. A 897 κἑξ. — « ἐλπωρή τοι ἔπειτα τελευτῆσαι (sc. σὲ τὸν Τηλέμαχον) τάδε ἔργα » Ὀδ. β 280· « ... | ἐλπωρή τοι ἔπειτα φίλους τ' ἰδέειν (sc. σὲ τὸν Ὀδυσσέα) καὶ ἱκέσθαι | οἶκον... » ζ 313 κἑξ. — « καὶ δή μοι γέρας αὐτὸς ἀφαιρήσεσθαι ἀπειλεῖς » Ἰλ. A 161· « ἐλπίζειν γὰρ (sc. ἔφη Γύλιππος) ἀπ' αὐτοῦ τε ἔργον ἄξιον τοῦ κινδύνου ἐς τὸν πόλεμον κατεργάσεσθαι » Θουκ. VII 21, 2· « ...λογιζόμενοι (sc. Ἕλληνές τε καὶ ὁ Ἀριαῖος) ἥξειν... εἰς κώμας τῆς βαβυλωνίας χώρας » Ξενοφ. Κύρ. ἀν. II 2, 13· « ... | ... | τῶν σε, γέρον, πλούτῳ τε καὶ υἱάσι φασὶ κεκάσθαι » Ὁμ. Ἰλ. Ω 543 κἑξ. — « ἤδη φαμὲν τοῦτον (sc. ὃς ἂν ἐν τῇ πόλει παραμείνῃ) ὡμολογηκέναι ἔργῳ ἡμῖν (sc. τοῖς νόμοις), ἃ ἂν ἡμεῖς κελεύωμεν, ποιήσειν ταῦτα » Πλάτ. Κρίτ. p. 51 e· « ...κέκλετο (sc. Ἕκτωρ) δ' ἄλλους | Τρῶας φευγέμεναι » Ὁμ. Ἰλ. 657 κἑξ. — « καθάπερ ἄρτι Λάχης μὴ ἀφίεσθαί σε ἐμοῦ διεκελεύετο, ἀλλὰ διερωτᾶν,... » Πλάτ. Λάχ. p. 186 d· « ἃ δ' αὖ εἶπεν (sc. ὁ Κριτίας), ὡς ἐγώ (sc. ὁ Θηραμένης) εἰμι οἷος ἀεί ποτε μεταβάλλεσθαι,... » Ξενοφ. ἑλλ. II 3, 45· « ... | εὐχόμενος θάνατόν τε φυγεῖν καὶ μῶλον Ἄρηος »

Ὁμ. Ἰλ. B 400 κἑξ. — « οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν (sc. Ἐρετριέων) ἐβουλεύοντο ἐκλιπεῖν τὴν πόλιν... » Ἡρόδ. VI, 100, 2· « ...ἱκανοὶ ἔσονται τά τε παρὰ βασιλέως τοῖς Ἕλλησιν ἀπαγγεῖλαι... » Ξενοφ. Κύρ. ἀν. II 3, 4· « ὁ δὲ (sc. Ξενοφῶν) ...παρήγγειλε... τοὺς τοξότας ἐπιβεβλῆσθαι ἐπὶ ταῖς νευραῖς,... » V 2, 12 [1]. Κατὰ ταῦτα τὰ ἐν τῷ πρώτῳ ἐδαφίῳ τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου τοῦ Ἀρταπάνου κείμενα ἀπαρέμφατα ἀορίστου, ἤτοι συνοπτικὰ ἀπαρέμφατα: « πατάξαι » καὶ « διαστῆναι », ὡς τελικὰ ἀπαρέμφατα ἅτε ἐκ τῆς ἐφετικῆς φράσεως « φωνὴν θείαν γενέσθαι » = « κελεῦσαι τὸν Θεὸν » ἐξαρτώμενα εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τῆς ρηματικῆς ἐννοίας: « γενέσθαι » ἢ « κελεῦσαι » ὑστερόχρονα, χρόνου δηλαδὴ μέλλοντος. Νῦν παρατηρητέον περαιτέρω, ὅτι ἐξ ἐπόψεως διαθέσεως εἶναι τὸ μὲν « πατάξαι » ρῆμα μεταβατικὸν ἔχον ὑποκείμενον μὲν τὸν « Μώυσον », ἀντικείμενον δὲ τὴν « θάλασσαν », τὸ δὲ « διαστῆναι » ρῆμα ἀμετάβατον ἔχον ὑποκείμενόν τι μόνον, ὅπερ νοητέον βεβαίως κατ' αἰτιατικήν. Ποῖον τοῦτο; Ἐφ' ὅσον τὸ « διαστῆναι » συνάπτεται διὰ τοῦ συμπλεκτικοῦ συνδέσμου: « καὶ » μετὰ τοῦ « πατάξαι », ὀφείλομεν, ὅπως ὑποκείμενον αὐτοῦ νοήσωμεν τὸ ὑποκείμενον τοῦ « πατάξαι » πάλιν, τὸν « Μώυσον » δηλονότι. Τοῦτο εἶναι ἄτοπον· ὁ Μωυσῆς θὰ πατάξῃ βεβαίως τὴν θάλασσαν, ὅμως οὐχὶ οὗτος, ἀλλ' ἡ θάλασσα, θὰ « διαστῇ ». Κατὰ ταῦτα, ἐφ' ὅσον τὸ ὑποκείμενον τοῦ « διαστῆναι » διάφορον εἶναι τοῦ ὑποκειμένου τοῦ « πατάξαι », ἡ « θάλασσα » δηλονότι, καὶ ἐφ' ὅσον τοῦτο οὐχὶ ὁμαλῶς δύναται, ὅπως νοηθῇ ἐπὶ τοῦ ἀπαρεμφάτου τούτου συμπλεκτικῶς μετὰ τοῦ « πατάξαι » συνδεομένου, ἔδει, ὅπως τεθῇ τοῦτο ὑποδηλούμενον βεβαίως κατ' ἀντικατάστασιν διὰ τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας: « αὐτήν ». Οὕτως ἔδει, ὅπως ἔχωμεν ἐνταῦθα: « τῷ δὲ Μωύσῳ φωνὴν θείαν γενέσθαι (sc. Ἀρτάπανός φησι) πατάξαι τὴν θάλασσαν τῇ ράβδῳ καὶ διαστῆναι αὐτὴν (ἐπὶ τὸ ὀρθότερον: ὥστε διαστῆναι αὐτὴν) » ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἐκείνην τοῦ δευτέρου μέρους τῆς διηγήσεως τῆς « Ἐξόδου », καθ' ἣν ὁ Μωυσῆς θὰ ἔπληττεν ἁπλῶς τὴν θάλασσαν ἢ θὰ ἐξέτεινε τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπ' αὐτήν, θὰ ἐπήρχετο δ' εἶτα ἡ διάστασις τῶν ὑδάτων αὐτῆς ὥς τι πρᾶγμα αὐτομάτου καὶ φυσικῆς ἀκολουθίας τῆς πράξεως ταύτης τοῦ Μωυσέως ἄνευ ἀνάγκης περαιτέρω τινὸς ἐνεργείας αὐτοῦ. Κατὰ ταῦτα πρὸς ἄρσιν τῆς συντακτικῆς ἀνωμαλίας τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου δέον, ὅπως μετὰ τὸ « διαστῆναι » τεθῇ: « αὐτήν ». Οὕτως ὅμως διὰ τῆς ἐπακολουθούσης φράσεως: « τὸν δὲ Μώυσον... ἐπιθιγεῖν τῇ ράβδῳ τοῦ ὕδατος καὶ οὕτω τὸ μὲν νᾶμα διαστῆναι... », ἐν ᾗ τὰ αὐτὰ πάλιν λέγονται μετὰ τῆς διαφορᾶς μόνον, ὅτι τὰ συνοπτικὰ ἀπαρέμφατα αὐτῆς εἶναι πλέον εἰδικὰ ἅτε ἐκ τοῦ νοουμένου: « φησὶν (sc. Ἀρτάπανος) » ἐξαρτώμενα

---

[1] Πρβλ. προχείρως R. Kühner-B. Gerth, ἔ.ἀ., I (1954⁴) 182 κἑξ. (= § 389, 3. 4)· 184 (= § 389, 5b)· 192 κἑξ. (= § 389 D. Anm. 4 κἑξ.)· II (1954⁴) 3 κἑξ. (= § 472 κἑξ.).

καὶ χρόνου παρελθόντος ἐν σχέσει πρὸς τὸν χρόνον τοῦ « φησί », θὰ εἴχομεν περιττήν τινα καὶ ἀτερπῆ ἐπανάληψιν ταὐτοσήμων ἐννοιῶν. Ἴσως τὴν λεπτομέρειαν ταύτην κυρίως ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Stephanus προέβη εἰς τὴν λύσιν τοῦ Γορδίου δεσμοῦ διὰ τῆς ἀπαλείψεως ἐκ τοῦ κειμένου αὐτοῦ τοῦ ὑπὸ πάντων ὅμως τῶν χειρογράφων παραδεδομένου: « καὶ διαστῆναι ». Παρὰ ταῦτα πάντες οἱ μετ' αὐτὸν ἐκδόται τοῦ ἔργου τοῦ 'Αρταπάνου πλὴν τοῦ Heinichen, ὅστις ἀπήλειψεν ὁμοίως ἐκ τοῦ κειμένου αὐτοῦ τὸ « καὶ διαστῆναι » ἀκολουθῶν προφανῶς τῷ Stephano, τοῦ Mras καὶ τοῦ Freudenthal διατηροῦσιν ἐν τοῖς κειμένοις αὐτῶν τὰς λέξεις ταύτας. Ὁ ἔξοχος θεολόγος καὶ φιλόλογος Mras μετέβαλεν ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ λίαν εὐφυῶς τὸ « διαστῆναι » εἰς « διαστῆσαι », οὗ νῦν μεταβατικῆς διαθέσεως ὄντος δύναται, ὅπως ὁμαλώτατα νοηθῇ ὑποκείμενον μὲν ὁ Μωυσῆς (« τὸν Μωυσέα »), ἀντικείμενον δὲ ἡ θάλασσα (« αὐτήν »). Ὑπὸ τὴν διόρθωσιν ταύτην παρέσχον καὶ ἐγὼ τὴν ἔννοιαν τοῦ οἰκείου κειμένου ἐν τῇ νεοελληνικῇ αὐτοῦ μεταφράσει, ἐφ' ὅσον ἡ ἔννοια αὕτη ἄλλως τε ἀντιστοιχεῖ τῇ ἐννοίᾳ ἐκείνῃ, ἣν παρέχει ἡμῖν τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀντιστοίχου διηγήσεως τῆς « 'Εξόδου », ἣν θὰ εἶχε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ 'Αρτάπανος. Ὁ Freudenthal κρίνων, καθ' ὃν τρόπον ἴσως καὶ ὁ Stephanus ποτὲ ἔκρινε, λέγει ἐπὶ τοῦ προκειμένου[1], ὅτι τὸ « καὶ διαστῆναι » εἶναι « περιττὸν » (überflüssig) ἀποτελοῦν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐνταῦθα « γλώσσημα » παρεμβληθὲν ὑπό τινος ἔχοντος πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ « διαστῆναι » τοῦ δευτέρου ἐδαφίου τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου: « ...καὶ οὕτω τὸ μὲν νᾶμα διαστῆναι,... ». Τούτου ἕνεκα τίθεται ὁ Freudenthal ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ τὸ « καὶ διαστῆναι » μεταξὺ ἀγκυλῶν, σημειωτέον δ' ὅμως συναφῶς, ὅτι οὐχὶ δίκαιον εἶναι τὸ ὑπερήφανον ὕφος, μεθ' οὗ οὗτος γράφει ἐν τῷ οἰκείῳ ὑπομνήματι: suspicionis signum addidi, ἐφ' ὅσον ἡ ὑποψία παρεμβολῆς ἐνταῦθα τοῦ « καὶ διαστῆναι » ὡς « γλωσσήματος » ἐγεννήθη οὐχὶ παρ' αὐτῷ τὸ πρῶτον ὥς τις πρωτότυπος καὶ μεγαλοφυὴς ἅμα ἔμπνευσις κριτικοῦ καὶ ἑρμηνευτικοῦ χαρακτῆρος, ἀλλὰ παρὰ τῷ Stephano κυρίως, ὅστις μάλιστα καὶ διέγραψεν, ὡς ἐλέχθη, ἐν τῷ κειμένῳ αὐτοῦ τὴν φράσιν ταύτην. 'Εν συνεχείᾳ παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι ἄστοχα καὶ παράδοξα εἶναι, ὅσα περαιτέρω ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν συνδυασμὸν τοῦ « διαστῆναι » μετὰ τοῦ « πατάξαι » λέγει ὁ Freudenthal, καθ' ἃ ὁ συνδυασμὸς οὗτος « βάρβαρος » καὶ « σόλοικος » (sprachwidrig) εἶναι, « ἐφ' ὅσον ὑπό τινος ἐπιδεξίου λογογράφου, ὡς ὁ Ψευδο-'Αρτάπανος, οὐδέποτε θὰ ἀντηλλάσσετο ὁ μέλλων πρὸς τὸν ἀόριστον ». Ἂν ὀρθῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἑρμηνεύω τοὺς λόγους τοῦ Freudenthal, τότε νοεῖ οὗτος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὅτι ὁ 'Αρτάπανος ὤφειλεν, ὅπως γράψῃ οὐχὶ ἀόριστον: « διαστῆναι », ἀλλὰ μέλλοντα πολλῷ μᾶλλον: « διαστήσειν ». Ὁ Freudenthal

[1] J. Freudenthal, ἔ.ἀ., II (1875) 218.

οὐχὶ τῆς δεούσης προσοχῆς ἠξίωσε τόδε τὸ πρᾶγμα, ὅτι δηλαδὴ τὸ « διαστῆναι » δέον, ὅπως τοῦ αὐτοῦ χρόνου εἶναι, οἵου χρόνου εἶναι καὶ τὸ « πατάξαι », μεθ' οὗ συνδέεται συμπλεκτικῶς διὰ τοῦ « καί », καὶ ὅτι ἐν συνεχείᾳ ἀμφότερα τὰ ἀπαρέμφατα ταῦτα εἶναι συνοπτικὰ τελικὰ ἀπαρέμφατα χρόνου μέλλοντος ἐν σχέσει πρὸς τὴν χρονικὴν βαθμίδα τῆς φράσεως: « φωνὴν θείαν κελεῦσαι », ὅπως ἴσως θὰ ἤθελε καὶ ὁ Freudenthal ἐν σχέσει τοὐλάχιστον πρὸς τὸν ἕτερον τούτων, τὸ « διαστῆναι » δηλονότι. Ἄλλως τε εἶναι γνωστόν, ὅτι ἐκ τῶν συνοπτικῶν ἀπαρεμφάτων, τῶν ἀπαρεμφάτων δηλαδὴ τοῦ ἀορίστου καὶ τοῦ μέλλοντος, μόνον τὰ πρῶτα συνάπτοντα μετὰ ῥημάτων ἐφετικῶν ἢ δυνητικῶν πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐννοίας αὐτῶν, οἷον: « οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν (sc. τῶν 'Ερετριέων) ἐβουλεύοντο ἐκλιπεῖν τὴν πόλιν... » Ἡρόδ. VI 100, 2· « ...καὶ τοῖς πρεσβυτέροις ἀντιπαρακελεύομαι (sc. ἐγὼ ὁ Νικίας) μὴ καταισχυνθῆναι,... » Θουκ. VI 13, 1· « εἰ γὰρ ἐμοὶ (sc. τῷ Τηλεμάχῳ) τοσσήνδε θεοὶ δύναμιν περιθεῖεν, | τίσασθαι μνηστῆρας... » Ὁμ. 'Οδ. γ 205 κἑξ. — « ...ὃς (sc. ἐγὼ ὁ Περικλῆς) οὐδενὸς ἥσσων οἴομαι εἶναι γνῶναί τε τὰ δέοντα καὶ ἑρμηνεῦσαι ταῦτα... » Θουκ. II 60, 5. Ὑπάρχουσιν, ὡς γνωστόν, χωρία τινὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, ἐν οἷς ἐφετικὰ ἢ δυνητικὰ ῥήματα φαίνονται συντασσόμενα μετ' ἀπαρεμφάτων μέλλοντος, οἷον: « ἐδεήθησαν (sc. οἱ Κορίνθιοι) τῶν Μεγαρέων ναυσὶ σφᾶς ξυμπροπέμψειν » Θουκ. I 27, 2· « ...ἐφιέμενοι (sc. οἱ 'Αθηναῖοι) ...τῆς πάσης (sc. Σικελίας) ἄρξειν » VI 6, 1· « ...ἐβούλοντο (sc. ὁ 'Αρμόδιος καὶ ὁ 'Αριστογείτων) ...προτιμωρήσεσθαι » 57, 3· « πείσειν γὰρ (sc. ὁ Νυμφόδωρος ὑπεδέχετο) Σιτάλκην πέμψειν στρατιὰν Θρᾳκίαν 'Αθηναίοις » II 29, 5· « ...εἰ σέ γ' (sc. τὸν Φιλοκτήτην) ἐν λόγοις | πείσειν δυνησόμεσθα μηδέν, ὧν λέγω; » Σοφ. Φιλ. 1393 κἑξ., ὅμως ἐν τοῖς χωρίοις τούτοις πρόκειται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περὶ ἐσφαλμένης γραφῆς ἀπαρεμφάτων ἐνεστῶτος ἢ ἀορίστου, ἤτοι κατὰ σειρὰν τῶν ἀπαρεμφάτων: « ξυμπροπέμπειν » - « ξυμπροπέμψαι », « ἄρχειν » - « ἄρξαι », « προτιμωρεῖσθαι » - « προτιμωρήσασθαι », « πέμπειν » - « πέμψαι », « πείθειν » - « πεῖσαι ». Περὶ τῶν ἀπαρεμφάτων τῶν δύο τελευταίων χωρίων, ἤτοι τῶν: « πέμψειν » καὶ « πείσειν », θὰ ἠδύνατο ἴσως, ὅπως καὶ τόδε ἔτι λεχθῇ, ὅτι δηλαδὴ ταῦτα παρὰ τὸν κανόνα ἀνέλαβον τὸν τύπον τοῦ μέλλοντος καὶ οὐχὶ τοῦ ἀορίστου κατά τινα ἀφομοίωσιν τῶν χρόνων, λόγῳ δράσεως δηλαδὴ ἐπ' αὐτὰ τοῦ μέλλοντος χρόνου τῶν, ἐξ ὧν ἐξαρτῶνται, ῥημάτων, ἤτοι τῶν « πείσειν », « δυνησόμεθα ». Εἰ ὁ Freudenthal μετὰ τῆς δεούσης προσοχῆς παρετήρει ταῦτα, τότε θὰ ἀνεκάλυπτεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου βαρβαρισμόν τινα ἢ σολοικισμὸν οὐχὶ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀντικαταστάσεως δῆθεν ὑπὸ τοῦ 'Αρταπάνου ἢ ἄλλου τινὸς τοῦ μέλλοντος διὰ τοῦ ἀορίστου, ἀλλ' ἐν τῷ ἀσυγχωρήτῳ πολλῷ μᾶλλον συμπλεκτικῷ συνδυασμῷ ῥηματικῶν ἐννοιῶν διαφόρου διαθέσεως, περὶ οὗ ἱκανὸς ἤδη ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος. Πάντως ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις ταύτας τοῦ Freudenthal διατελῶν πιθα-

νώτατα καὶ ὁ Jacoby (FGr. Hist.) ἐπάγεται μετά τινος ἐνδοιασμοῦ ἐν τῷ οἰκείῳ ὑπομνήματι αὐτοῦ εὐθὺς μετὰ τὴν μνείαν τῆς διορθώσεως τοῦ Mras τόδε: «καὶ διαστήσειν?». Τὸ δεύτερον ἐδάφιον τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου: «τὸν δὲ Μώυσον ἀκούσαντα ἐπιθιγεῖν (sc. Ἀρτάπανός φησι) τῇ ῥάβδῳ τοῦ ὕδατος καὶ οὕτω τὸ μὲν νᾶμα διαστῆναι,...» ἀντιστοιχεῖ ἐννοιολογικῶς τῷ δευτέρῳ μέρει τῆς οἰκείας διηγήσεως τῆς «Ἐξόδου», καθ' ἣν ὁ Μωυσῆς ἐξέτεινεν ἁπλῶς τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τὴν θάλασσαν, ἐπῆλθε δ' εἶτα ἡ διάστασις τῶν ὑδάτων αὐτῆς ὥς τι γεγονὸς αὐτομάτου καὶ φυσικῆς ἀκολουθίας τῆς πράξεως ταύτης τοῦ Μωυσέως ἄνευ ἀνάγκης περαιτέρω τινὸς ἐνεργείας αὐτοῦ. Τὴν θέσιν τοῦ «ἐπιθιγεῖν» κατέχει ἐν τοῖς χειρογράφοις ἐν ἄλλοις μὲν τούτων τὸ «ἐπιθήγειν», ἐν ἄλλοις δὲ τὸ «ἐπιθήσειν» καὶ ἐν ἄλλοις τέλος τὸ «ἐπιθίγειν». Τὸ «ἐπιθήγειν» καὶ τὸ «ἐπιθήσειν» οὐδεμίαν προφανῶς εὔλογον ἔννοιαν παρέχουσιν ἡμῖν ἐνταῦθα καὶ οὕτω λίαν ὀρθῶς οὐδεὶς τῶν ἐκδοτῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου ἀνέλαβε ταῦτα εἰς τὸ κείμενον αὐτοῦ. Τὸ «ἐπιθίγειν» ἔχουσιν ἐν τοῖς κειμένοις αὐτῶν ὁ Stephanus, ὁ Heinichen, ὁ Gaisford καὶ ὁ Vigerus (PG). Ὁ Dindorfius διώρθωσε τὸ ἀπαρέμφατον τοῦτο τοῦ ἐνεστῶτος εἰς ἀπαρέμφατον ἀορίστου: «ἐπιθιγεῖν», ὅπερ ὀρθῶς ποιοῦντες ἀνέλαβον εἰς τὰ κείμενα αὐτῶν πάντες οἱ μετέπειτα ἐκδόται. Ἐνταῦθα πάντα τὰ ἀπαρέμφατα: «πατάξαι», «διαστῆσαι», «ἐπιθιγεῖν», «διαστῆναι» ὀφείλουσιν, ὅπως εἶναι χρόνου ἀορίστου, συνοπτικοῦ δηλαδή, ἵνα ἡ ῥηματικὴ αὐτῶν ἔννοια τῆς πλήξεως τῆς θαλάσσης καὶ τῆς διαστάσεως τῶν ὑδάτων αὐτῆς θεωρῆται ὥς τι συνεπτυγμένον πλέον καὶ τετελειωμένον θαυμάσιον γεγονὸς τοῦ παρελθόντος, οὐχὶ δὲ ὥς τι παρατεινόμενον καὶ ἐξελισσόμενον ἔργον ἐπιπόνου διαρκείας, ὡσεὶ ὁ Μωυσῆς οὐχὶ πλέον ὡς προφήτης τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὡς ἐργολάβος αἰγυπτιακῆς τινος ἢ ἰουδαϊκῆς ἑταιρείας ἀνέλαβε τὸ πολυχρόνιον καὶ ἀκατόρθωτον ἔργον τοῦ διὰ μηχανικῶν μέσων διαχωρισμοῦ τῶν ὑδάτων τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης πρὸς δημιουργίαν διὰ μέσου αὐτῆς χάριν τῶν Ἰουδαίων καὶ πάντων τῶν ἀνθρώπων ἐν γένει ὁδοῦ προσιτῆς καὶ βατῆς. Ἄλλα σφάλματα τῶν ἐκδοτῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου ἀναφερόμενα κυρίως εἰς τὴν κακὴν στίξιν τοῦ κειμένου, καθ' ἣν τίθεται φέρ' εἰπεῖν κόμμα μετὰ τὸ «γενέσθαι» ἢ «ἀκούσαντα» κ.οὕ.κ., καταλείπω ἀνεξέλεγκτα, διότι περὶ ὁμοίων σφαλμάτων ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω. Μόνον ἐν κατακλεῖδι ἐπάγομαι ἐνταῦθα τὴν οἰκείαν τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου μετάφρασιν τοῦ Vigeri, ἵνα ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης ἰδίοις ὄμμασι λάβῃ γνῶσιν τῆς εὐχερείας, μεθ' ἧς τὰς συντακτικὰς ἀνωμαλίας τῶν ἑλληνικῶν κειμένων καὶ τὰς λεπτὰς αὐτῶν ἐννοιολογικὰς ἀποχρώσεις παρακάμπτουσιν ἢ παρορῶσιν οἱ ταῦτα εἰς ξένην τινὰ γλῶσσαν μεταφράζοντες, ὅταν τὸ ἔργον τοῦτο ἐπιτελῶσιν οὗτοι οὐχὶ μετὰ τῆς δεούσης ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας, ἀλλ' ἐλευθέρως καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν: At Moysum, uti mare virga percuteret, divinitus admonitum aquam virga tetigisse

(sc. Artapanus scribit) ac discedentibus illico fluctibus copias sicco tramite deduxisse[1].

§ 37.

Μετὰ τὴν διάστασιν τῶν ὑδάτων τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης καὶ καθ' ὃν χρόνον διὰ μέσου ταύτης ὡσεὶ διὰ ξηρᾶς ἐπορεύοντο οἱ Ἰουδαῖοι, συνεμβάντων τῶν Αἰγυπτίων καὶ διωκόντων αὐτοὺς πῦρ αὐτοῖς ἐκ τῶν ἔμπροσθεν ἐξέλαμψεν, ἡ δὲ θάλασσα ἐπέκλυσε πάλιν τὴν ὁδόν. Οὕτω διεφθάρησαν πάντες οἱ Αἰγύπτιοι ὑπό τε τοῦ πυρὸς καὶ τῆς πλημμυρίδος. Οἱ Ἰουδαῖοι διαφυγόντες τὸν κίνδυνον διέτριψαν ἐν τῇ ἐρήμῳ τεσσαράκοντα ἔτη βρέχοντος τοῦ Θεοῦ κρῖμνον, ὅπερ ἦτο ὅμοιον ἐλύμῳ, χιόνι δὲ παραπλήσιον τὴν χρόαν. Ἐγένετο δὲ ὁ Μωυσῆς μακρὸς τὸ ἀνάστημα καὶ ὑπέρυθρος τὴν ὄψιν· ἔφερε μακρὰν πολιὰν κόμην καὶ εἶχεν ὕφος καὶ παράστημα ἀξιωματικόν.

Ἐν τῇ «Ἐξόδῳ»[2] περιγράφεται διὰ δραματικωτάτου ὕφους ἡ καταστροφὴ τῶν Αἰγυπτίων ἐν τῇ Ἐρυθρᾷ θαλάσσῃ. Οἱ Αἰγύπτιοι διώκοντες τοὺς Ἰουδαίους εἰσῆλθον μετ' αὐτοὺς εἰς μέσον τῆς θαλάσσης μετὰ τῶν ἵππων καὶ τῶν ἁρμάτων αὐτῶν καὶ τῶν ἀναβατῶν αὐτῶν, ὁ Κύριος ὅμως συνετάραξε τὴν «παρεμβολήν», τὴν «παράταξιν» δηλονότι, αὐτῶν ἐν στύλῳ

---

[1] Ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐλευθέραν ταύτην μετάφρασιν τοῦ Vigeri ἀνακαλῶ τὴν στιγμὴν ταύτην εἰς τὴν νοσταλγὸν μνήμην εἰκόνας ἐκ τῶν χρόνων τῆς νεότητός μου, οὓς μακρὰν οἱουδήποτε πόνου καὶ πάθους ἤρεμος καὶ ἐν μέσῳ ἀθολώτου εὐτυχίας διῆγόν ποτε ἔν τινι μικρῷ χωρίῳ τῆς Εὐρυτανίας. Κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ τὰς ἑορτὰς συνέψαλλον ἐν τῷ καθαρωτάτῳ ναῷ τοῦ χωρίου μετὰ τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ διδασκάλου τῆς κοινότητος τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε οἰκείων τούτων ἐκδόσεων μετὰ τῶν ὡραίων καὶ εὐηχοτάτων χαρακτήρων τῆς ἀθανάτου ἡμῶν βυζαντινῆς μουσικῆς. Ὁσάκις μετὰ τοῦ ἱερέως συνέψαλλον, οὐδεμία διαφωνία ἢ «ἀσυμφωνία» μᾶλλον κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ οἰκείου μουσικοῦ ἔργου ἀνέκυπτε, διότι ἀμφότεροι μετ' ἀκριβείας εἰχόμεθα τῆς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν χαρακτήρων ἐπιτασσομένης ἡμῖν μουσικῆς ἀγωγῆς, ὁσάκις ὅμως μετὰ τοῦ διδασκάλου συνέψαλλον, οὐχὶ μικραὶ ἀρρυθμίαι καὶ παραφωνίαι ἐτάραττον τὸν ἱερὸν χῶρον τοῦ ναοῦ, διότι οὗτος οὐχὶ λίαν ἀκριβῆ καὶ ἐπιστημονικὴν γνῶσιν εἶχε τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἐν ἐπιγνώσει τῆς ἀδυναμίας αὐτοῦ ταύτης καὶ ἐν τῇ ἐφέσει, ὅπως μόνος καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν ψάλῃ ἐπίσημόν τινα ὕμνον, οἷον τὸ χερουβικόν, ἔλεγέ μοι πολλάκις ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς διδάσκαλος τοῦ χωρίου μου: «Θὰ συμψάλωμεν ἢ θὰ μὲ ἀφήσῃς καλλίτερα μόνον νὰ τραγουδήσω;». Καὶ ὄντως «τραγοῦδι» ἦτο ἡ ἐπακολουθοῦσα μουσικὴ ἀπαγγελία τοῦ ὕμνου, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐλευθέρα ἦτο καὶ αὐθαίρετος ἔχουσα ὡς μέτρον καὶ ὁδηγὸν οὐχὶ τοὺς καθιερωμένους μουσικοὺς χαρακτῆρας, ἀλλὰ τὰς πρωτοτύπους ἐμπνεύσεις καὶ πτήσεις ἀμέτρου μουσουργίας καὶ ἀσυγκροτήτου. Διὰ τοῦ χαρακτῆρος τούτου τοῦ ἐλευθέρου καὶ αὐτοσχεδίου «τραγουδιοῦ» ἐπιθυμῶ, ὅπως προσδιορίσω νῦν καὶ πάσας τὰς μεταφράσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων, αἵτινες, ὡς ἡ τοῦ Vigeri, κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ γράμματος τοῦ πρωτοτύπου ἀποδίδουσι τὴν ἔννοιαν αὐτῶν.

[2] Ἔξοδ. 14, 23 κἑξ.

πυρὸς καὶ νεφέλης καὶ συνέδησε τοὺς ἄξονας τῶν ἁρμάτων αὐτῶν. Ἐκτείναντος τοῦ Μωυσέως κατόπιν ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἀποκατέστη τὸ ὕδωρ αὐτῆς εἰς τὴν προτέραν αὐτοῦ χώραν. Οἱ Αἰγύπτιοι ἔφυγον ὑπὸ τὸ ὕδωρ καὶ ὁ Κύριος ἐξετίναξεν αὐτοὺς εἰς μέσον τῆς θαλάσσης. Ἐπαναστραφὲν τὸ ὕδωρ ἐκάλυψε τὰ ἅρματα καὶ τοὺς ἀναβάτας αὐτῶν καὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ Φαραώ· οὐδὲ εἷς ἐξ αὐτῶν κατελείφθη ζῶν. Οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ τοὐναντίον ἐπορεύθησαν διὰ μέσου τῆς θαλάσσης ὡσεὶ διὰ ξηρᾶς, τὸ δὲ ὕδωρ ἔστη χάριν αὐτῶν ἐκ δεξιῶν τε καὶ εὐωνύμων ὡσεὶ τεῖχος. Οὐχὶ ἔλαττον δραματικὴ εἶναι ἡ οἰκεία περιγραφὴ τοῦ Ἰωσήπου[1]. Ὅτε οἱ Αἰγύπτιοι χωροῦντες καὶ οὗτοι τὴν ὁδὸν τῶν Ἑβραίων εὑρίσκοντο ἐντὸς τῆς θαλάσσης, ἐπεχύθη αὕτη καὶ περικατέλαβεν αὐτοὺς ροώδης κατερχομένη λόγῳ τῆς βιαίας πνοῆς τῶν ἀνέμων· ὄμβροι κατέβαινον ἐξ οὐρανοῦ, βρονταὶ δὲ σκληραὶ μετ' ἀστραπῶν καὶ κεραυνοὶ κατηνέχθησαν· νὺξ ζοφώδης καὶ σκοτεινὴ κατέλαβεν αὐτούς. Οὕτως ἀπώλοντο πάντες οἱ τοὺς Ἑβραίους διώκοντες Αἰγύπτιοι· οὐδὲ εἷς ἐσώθη ὡς ἄγγελος τοὐλάχιστον τῆς συμφορᾶς[2].

Ὁ χρόνος, ὃν διέτριψαν οἱ Ἰουδαῖοι ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἀναβιβάζεται ὑπὸ τοῦ Ἀρταπάνου ἐν ἄλλοις μὲν χειρογράφοις εἰς τεσσαράκοντα ἔτη ἀκολούθως τῇ οἰκείᾳ παραδόσει τῆς «Ἐξόδου», ἐν ἄλλοις δὲ εἰς τριάκοντα. Ἐκ τῶν ἐκδοτῶν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρταπάνου ἀνέλαβον εἰς τὸ κείμενον αὐτῶν ἄλλοι μὲν τὸν πρῶτον, ἄλλοι δὲ τὸν δεύτερον, τῶν ἀριθμῶν τούτων. Εἰ ὁ Ἀρτάπανος ὄντως «τριάκοντα» ἔγραψε, τότε ὀφείλομεν, ὅπως ὁμολογήσωμεν, ὅτι οὗτος καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἐπεθύμει, ὅπως ἐκκλίνῃ τῆς βιβλικῆς παραδόσεως.

Περὶ τῆς ἐξ «ὀρτύγων» καὶ «μάννα» ἐν τῇ ἐρήμῳ συνισταμένης τροφῆς τῶν Ἰουδαίων ἐκτενὴς γίνεται λόγος ἐν τῇ «Ἐξόδῳ»[3]. Πολλὰ μέχρι τοῦδε ἐγράφησαν σχετικῶς ὑπὸ ἱστορικῶν, φιλολόγων, θρησκειολόγων, ἀρχαιολόγων, γεωγράφων καὶ βοτανολόγων. Οὐχὶ ἀναγκαῖον θεωρῶ, ὅπως βαθύτερόν πως ἐνταῦθα ὑπεισέλθω εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ζητήματος τούτου, διότι οὕτως εἰς μέγα μῆκος θὰ ἦγεν ἡμᾶς ὁ λόγος. Σημειοῦμαι ἁπλῶς, ὅτι πολλοὶ τῶν μνημονευθέντων ἐπιστημόνων κατ' ὀρθολογιστικὸν τρόπον ἑρμηνεύουσι τὸ ὑπερφυὲς τοῦτο θαῦμα τῆς ἐρήμου λέγοντες, ὅτι, καθὰ καὶ οἱ κάτοικοι τῶν περιοχῶν ἐκείνων βεβαιοῦσι, τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς ἐπελεύσεως πληθύος ὀρτύγων καὶ τῆς πτώσεως μάννα συχνάκις καὶ σήμερον ἔτι συμβαίνει ἐκεῖ ἐν ὡρισμέναις ἐποχαῖς τοῦ ἔτους. Ἡ ἔξοδος τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐξ Αἰγύπτου ἤρξατο τὴν ἐποχὴν τοῦ ἔαρος, καθ' ἣν τὰ πτηνὰ ἀποδημοῦσιν ἐκ τῆς θερμῆς καὶ ξηρᾶς

[1] Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. ΙΙ 16, 3 (=§ 343 κἑξ. = Ι [1887] 355, 2 κἑξ. Niese).

[2] Πρβλ. Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. Ι 32 (=§ 178 κἑξ. = ΙΙ [1902] 162 κἑξ. Cohn).

[3] Ἔξοδ. 16, 1 κἑξ. — Πρβλ. Ψαλμ. 77 (78), 27 κἑξ. — 104 (105) 40· Σοφ. Σολ. 16, 2· Διοδ. Ι 60, 10.

Αἰγύπτου χωροῦντα διὰ δύο διαφόρων ὁδῶν εἰς Εὐρώπην. Ἐκ τῶν ὁδῶν τούτων ἄγει ἡ μία μὲν ὑπεράνω τῆς δυτικῆς κορυφῆς τῆς Αἰγύπτου εἰς Ἱσπανίαν, ἡ ἑτέρα δὲ ὑπεράνω τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου εἰς τὰς χώρας τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Ὁμοῦ μετ' ἄλλων πτηνῶν συναποδημοῦσι καὶ ὄρτυγες χωροῦντες ὑπεράνω τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης. Κεκμηκότα λόγῳ τῆς μακρᾶς πτήσεως καὶ τῶν ἀντιθέτων ἀνέμων καταπίπτουσι τὰ πτηνὰ ταῦτα εἰς τὰς πεδινὰς καὶ ὁμαλὰς ἀκτάς, ἵνα οὕτω νέας ἐκεῖ κτήσωνται δυνάμεις πρὸς περαιτέρω ὑπὲρ τὰ ὑψηλὰ ὄρη πτῆσιν. Ὁ Φίλων[1] λέγει, ὅτι κατὰ τὰς ἑσπέρας «ὀρτυγομητρῶν νέφος συνεχὲς ἐκ θαλάττης ἐπιφερόμενον ἅπαν τὸ στρατόπεδον ἐπεσκίαζε[2] τὰς πτήσεις προσγειοτάτας ποιουμένων εἰς τὸ εὔθηρον»· συλλαμβάνοντες λοιπὸν ταύτας οἱ Ἑβραῖοι καὶ καταλλήλως παρασκευάζοντες ἀπέλαυον ἡδίστων κρεῶν καθιστῶντες οὕτω συγχρόνως τὴν κυρίαν αὐτῶν τροφὴν εὐγεστοτέραν διὰ τοῦ «ἀναγκαίου» τούτου «προσοψήματος». Καὶ ὁ Ἰώσηπος[3] μετ' ἐναργοῦς ὀρθολογιστικῆς χροιᾶς περιγράφει, πῶς οἱ Ἑβραῖοι συνελάμβανον πλῆθος ὀρτύγων ὑπὸ τοῦ κόπου τῆς πτήσεως εἰς αὐτοὺς καταφερομένων καὶ πῶς οὕτω πλουσίαν τροφὴν παρεσκεύαζον ἑαυτοῖς. Ἔτι καὶ σήμερον ἐν τῇ αὐτῇ περιοχῇ συλλαμβάνουσιν οἱ Βεδουῖνοι κατὰ τὸ ἔαρ καὶ τὸ φθινόπωρον ἄνευ μηχανικοῦ τινος μέσου, ἀλλ' ἁπλῶς διὰ τῶν χειρῶν αὐτῶν, τοιαῦτα ἐξηντλημένα πτηνά. Τὸ εὔγεστον κρέας τῶν πτηνῶν τούτων ξηραίνουσι ἢ φρύγουσι οἱ νομάδες καὶ ποιοῦνται οὕτω χρῆσιν αὐτοῦ ὡς σιτηρεσίου κατὰ τὰς ἐκδημίας[4]. Παρὰ ταῦτα σημειωτέον, ὅτι ἔχομεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἀναμφίλεκτον θαῦμα συνιστάμενον ἐν τῷδε κυρίως τῷ σημείῳ, ὅτι δηλαδὴ οἱ ὄρτυγες ἀπειροπληθεῖς κατέπιπτον εἰς τὴν γῆν οὐχὶ κατὰ τὴν συνήθη ἐποχὴν τῆς ἀποδημίας αὐτῶν, ἀλλὰ κατὰ τὸν προεξηγγελμένον ὑπὸ τοῦ Μωυσέως καὶ ὡρισμένον οὕτω χρόνον καὶ δὴ καὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ καὶ ἐν νηνεμίᾳ πρὸς διατροφὴν τοῦ πεινῶντος λαοῦ.

[1] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. Ι 37 (=§ 209 = IV [1902] 170, 8 κἑξ. Cohn).

[2] Διὰ τῆς χρήσεως ρηματικῶν ἐννοιῶν ἐν χρόνῳ παρατατικῷ ποιεῖται ὁ Φίλων ἐνταῦθα λόγον περὶ κανονικῆς τινος καθ' ἑκάστην ἑσπέραν ἐμφανίσεως ὀρτύγων ἐν προφανεῖ οὕτως ἀντιλογίᾳ πρὸς ἐκεῖνα, ἅτινα ἐν τῇ Ἐξόδ. 16, 13 ἀναγινώσκομεν: «καὶ ἀνέβη ὀρτυγομήτρα καὶ ἐκάλυψε τὴν παρεμβολήν», ἐν οἷς διὰ ρηματικῶν ἐννοιῶν συνοπτικοῦ χρόνου παρέχεται ἡμῖν ἡ ἔννοια, ὅτι ἅπαξ μόνον παρὰ τοῖς ἐν τῇ ἐρήμῳ ὁδοιποροῦσιν Ἑβραίοις συνέβη τὸ θαῦμα τοῦτο τῆς αὐτομάτου εἰς αὐτοὺς ἐπελεύσεως πολυπληθῶν ὀρτύγων· ἡ ἀντιλογία αὕτη αἴρεται, ἂν δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Φίλων ὁμοῦ μετὰ τοῦ μνημονευθέντος χωρίου τῆς «Ἐξόδου» εἶχεν ἔτι πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὸ χωρίον: Ἀριθ. 11, 31, ἐν ᾧ γίνεται λόγος ἅπαξ ἔτι περὶ ἐπελεύσεως ὀρτύγων: «καὶ πνεῦμα ἐξῆλθε παρὰ Κυρίου καὶ ἐξεπέρασεν ὀρτυγομήτραν ἀπὸ τῆς θαλάσσης καὶ ἐπέβαλεν ἐπὶ τὴν παρεμβολὴν ὁδὸν ἡμέρας ἐντεῦθεν...».

[3] Ἰώσ. ΙΙΙ 1, 5 (=§ 25 = Ι [1887] 163, 14 κἑξ. Niese).

[4] Πρβλ. Ἀριθ. 11, 32: «καὶ ἀναστὰς ὁ λαὸς ὅλην τὴν ἡμέραν... καὶ συνήγαγον τὴν ὀρνυγομήτραν... καὶ ἔψυξαν ἑαυτοῖς ψυγμοὺς κύκλῳ τῆς παρεμβολῆς».

Τὸ λεγόμενον « μάννα » ἀπαντᾷ ἡμῖν ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἐξαγομένων ἐμπορευμάτων τῆς Χερσονήσου Σινᾶ. Τὸ παράγον αὐτὸ φυτὸν περιλαμβάνεται ἐν παντὶ βοτανικῷ πίνακι ὑπὸ τὸ ὄνομα: Tamarix gallica mannifera. Ἐν πάσαις ταῖς περὶ τὸ ὄρος Σινᾶ ἐκτεινομέναις κοιλάσι εὑρίσκει τις ἔτι καὶ σήμερον τὸν οὐράνιον τοῦτον ἄρτον, ὃν περισυλλέγουσι καὶ ἐπιμελῶς φυλάττουσι πρὸς πώλησιν παρὰ τοῖς προσκυνηταῖς τῶν ἁγίων τόπων καὶ τοῖς περιηγηταῖς ἐν γένει μοναχοὶ καὶ Ἄραβες τῆς περιοχῆς ἐκείνης. Ὁ οὐράνιος οὗτος ἄρτος πίπτει κατὰ τὴν πρωίαν ὡς δρόσος ἢ πάχνη καὶ ὑπὸ τύπον σταγόνων κρέμαται ἀπὸ τῶν φύλλων τῆς χλόης, ἀπὸ τῶν κλάδων τῶν δένδρων καὶ ἀπὸ τῶν λίθων. Γλυκεῖα εἶναι ἡ γεῦσις αὐτοῦ ὡς ἡ τοῦ σεμιδαλίτου ἄρτου ἐν μέλιτι. Ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »[1] ἀναγινώσκομεν σχετικῶς: « ἦν δὲ ὡσεὶ σπέρμα κορίου λευκόν, τὸ δὲ γεῦμα αὐτοῦ ὡς ἐγκρὶς ἐν μέλιτι ». Ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη, ὅτι τὸ « μάννα » εἶναι κυρίως προϊὸν τῶν φυτῶν καὶ θάμνων ἐκείνων, ἅτινα ὀνομάζονται: « ταμαρῖσκαι »· τὰ φυτὰ ταῦτα παρέχουσι τὸ μάννα, ὁσάκις κεντοῦνται ὑπὸ εἴδους τινὸς ἐντόμων ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Σινᾶ κυρίως βιούντων[2]· τὰ κεντήματα τῶν ἐντόμων τούτων προκαλοῦσι παρὰ ταῖς ταμαρίσκαις ἀφίδρωσίν τινα, ἥτις ἔχουσα κατ' ἀρχὰς τὸν τύπον ῥητινώδους ὑγροῦ μεταποιεῖται ὕστερον εἰς μικροὺς κόκκους κοριάννου. Τὸ χρῶμα τοῦ « μάννα » εἶναι κατ' ἀρχὰς μὲν λευκόν, ὕστερον δὲ καθίσταται τοῦτο ὑπόξανθον καὶ φαιόν. Ἐν τῇ « Ἐξόδῳ » πάλιν[3] ἀναγινώσκομεν, ὅτι ἕκαστος Ἰσραηλίτης συνέλεγε λίαν πρωὶ τὴν ἐξαρκοῦσαν αὐτῷ ποσότητα· ὅτε ὁ ἥλιος διεθέρμαινεν, ἐτήκετο τοῦτο[4]. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον ἔτι καὶ σήμερον σπεύδουσιν οἱ Βεδουΐνοι λίαν πρωί, ὅπως συλλέξωσι τὸ « ἐξ οὐρανοῦ », ὡς λέγουσι, « πῖπτον μάννα », διότι οἱ μύρμηκες εἶναι ἐν τῇ ὑποθέσει ταύτῃ λαίμαργοι ἀνταγωνισταί. Ἄρχονται οἱ Βεδουΐνοι τῆς συλλογῆς τοῦ « μάννα » τὸ πρωί, ἐν ᾗ ὥρᾳ ἐν νάρκῃ ἔτι διατελοῦσιν οἱ μύρμηκες. Τὸ συλλεγόμενον « μάννα » κατακλείουσιν οἱ Βεδουΐνοι ἐπιμελῶς ἐν δοχείοις,

---

[1] Ἔξοδ. 16, 31. Πρβλ. ἐν γένει αὐτ. 16, 4 κἑξ. — 14 κἑξ.

[2] Αἱ τὸ « μάννα » παράγουσαι « ταμαρῖσκαι » φύονται καὶ πλουσίαν ἐπίδοσιν λαμβάνουσιν ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Σινᾶ κυρίως μέχρι τῆς Νεκρᾶς θαλάσσης κατὰ μῆκος τῆς ἐρήμου τῆς Ἀραβίας.

[3] Ἔξοδ. 16, 21.

[4] Ἐν τῇ Σοφ. Σολ. 16, 29 θεωρεῖται τὸ πρᾶγμα τοῦτο ὡς τις ὑπόμνησις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπον τοῦ ὀφειλομένου καθήκοντος τῆς εὐχαριστίας καὶ τῆς εὐλαβοῦς προσευχῆς· « ἀχαρίστου γὰρ ἐλπὶς ὡς χειμέριος πάχνη τακήσεται καὶ ῥυήσεται ὡς ὕδωρ ἄχρηστον ». Παρὰ τοῖς Ἰσραηλίταις ὑφίστατο ἀνέκαθεν τὸ εὐσεβὲς ἔθος τῆς ἐνάρξεως ἑκάστης νέας ἡμέρας τοῦ βίου διὰ τῆς κατανυκτικῆς ἐξαγγελίας πρωινῆς τινος προσευχῆς. Ἐν Σοφ. Σιρ. 39, 5 ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ σοφὸς ἀνὴρ « τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἐπιδώσει ὀρθρίσαι πρὸς Κύριον τὸν ποιήσαντα αὐτὸν καὶ ἔναντι ὑψίστου δεηθήσεται· καὶ ἀνοίξει στόμα αὐτοῦ ἐν προσευχῇ καὶ περὶ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ δεηθήσεται ».

διότι ἄλλως ἐπιτίθενται κατ' αὐτοῦ οἱ μύρμηκες. Ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »[1] λέγεται ῥητῶς, ὅτι τὸ « μάννα », ὁσάκις τοῦτο κατελείπετο ὑπό τινων ἐπὶ μακρὸν ἀφύλακτον, ἐπληροῦτο σκωλήκων καὶ περιήρχετο εἰς κατάστασιν δυσωδίας. Οἱ Βεδουΐνοι κατασκευάζουσι σήμερον διὰ τοῦ « μάννα » ἐξαίρετον θρεπτικὸν πόλτον, ὃν οὗτοι ἀπλήστως τρώγουσιν. Καὶ οἱ υἱοὶ Ἰσραήλ, καθὰ ἐν τῇ « Ἐξόδῳ »[2] λέγεται, ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη ἐν τῇ ἐρήμῳ ἔτρωγον « μάννα »[3]. Ὁ Φίλων[4] λέγει σχετικῶς, ὅτι περὶ τὴν ἕω δρόσος βαθεῖα καὶ πολλὴ περὶ σύμπαν τὸ στρατόπεδον ἐν κύκλῳ ἡπλοῦτο, ἣν ἡσύχως ἐπένιφεν ὁ Θεός, ὑετὸν ἀσυνήθη καὶ παρηλλαγμένον, οὐχὶ ὕδωρ οὐδὲ χάλαζαν, χιόνα ἢ κρύσταλλον, ἀλλὰ κέγχρον βραχυτάτην καὶ λευκοτάτην, ἥτις διὰ τὴν ἐπάλληλον φορὰν σωρηδὸν ἦτο ἀνακεχυμένη πρὸ τῶν σκηνῶν, ἄπιστος ὄψις. Καὶ ὁ Ἰώσηπος[5] λέγει σχετικῶς, ὅτι τὸ θεῖον μετέπεμψε τοῖς Ἰουδαίοις ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐπὶ διατροφῇ καὶ σωτηρίᾳ αὐτῶν τὸ γλυκὺ αὐτὸ βρῶμα, ὅπερ ἔλαβε τὸ ὄνομα αὐτοῦ: « μάννα » ἐκ τῆς ἐρωτήσεως: « μάν », ἥτις ἐν τῇ ἑβραϊκῇ γλώσσῃ δηλοῖ: « τί τοῦτ' ἐστιν; ». Ἀμφότεροι οἱ εὐσεβεῖς οὗτοι Ἰουδαῖοι λόγιοι θεωροῦσι τὸ ἐν λόγῳ ὑπερφυὲς φαινόμενον τῆς αὐτομάτου πτώσεως οὐρανίας τροφῆς ὡς ἔργον τοῦ φιλανθρώπου Θεοῦ, ὅστις φιλοστόργως ἐμερίμνα περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἐν ἐρήμῳ καὶ ἀφίλῳ γῇ διαπορευομένου λαοῦ τῶν Ἑβραίων. Ὁ χρηστὸς λογισμὸς καὶ τὰ εὐλαβῆ ἔναντι τοῦ μεγάλου Ἰεχωβᾶ συναισθήματα αὐτῶν οὐδαμῶς εἰσέτι ὑπέστησαν τὴν δρᾶσιν τοῦ ἀσεβοῦς καὶ φθοροποιοῦ πολιτισμοῦ τοῦ συγχρόνου βίου μετὰ τῶν ἀνὰ τὸ ἀτέρμον διάστημα ματαίως τε καὶ ἀνωφελῶς χωρούντων πυραύλων καὶ δορυφόρων[6].

---

[1] Ἔξοδ. 16, 20.

[2] Ἔξοδ. 16, 35.

[3] Ἡ ἀνάγκη τῆς καθ' ἑκάστην ἡμέραν συλλογῆς ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν τοῦ « μάννα » ἀνεκάλει ἀδιαλείπτως τε καὶ σταθερῶς εἰς τὸν λογισμὸν αὐτῶν τὴν πλήρη αὐτῶν ἐξάρτησιν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, οὗ ἄνευ οὐδὲν ἠδύναντο, ὅπως ἐπιτελέσωσιν ἐν τῷ βίῳ. Ἕκαστος Ἰσραηλίτης ὤφειλεν, ὅπως ταπεινόφρων, ὑπήκοος καὶ εὐπειθὴς εἶναι ἔναντι τοῦ Θεοῦ, διότι, καθὰ ἐν Δευτερ. 8, 3 ἀναγινώσκομεν, « οὐκ ἐπ' ἄρτῳ μόνῳ ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ῥήματι τῷ ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος Θεοῦ ζήσεται ἄνθρωπος »· πρβλ. Ματθ. 4, 4. Κατὰ τὸ Σάββατον διεκόπτετο ἡ πτῶσις τοῦ μάννα. Ἡ κατὰ τὴν Παρασκευὴν συλλεγομένη ποσότης αὐτοῦ ἐξήρκει ἐπὶ δύο ἡμέρας. Ἕνεκα τῆς θείας αὐτοῦ προελεύσεως καλεῖται τὸ μάννα ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ « ἄρτος οὐρανοῦ »: Νεεμ. 9, 15· Ψαλμ. 77 (78), 24· 104 (105), 40· « ἀγγέλων τροφή »: Σοφ. Σολ. 16, 20· « ἀμβροσία τροφή »: 19, 21. Αὐτὸς ὁ Κύριος θεωρεῖ παρ' Ἰω. 6, 31 τὸ μάννα ὡς « ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ » καὶ παραβάλλει ἐν Ἀποκ. 2, 17 τὴν οὐρανίαν μακαριότητα « τῷ μάννα τῷ κεκρυμμένῳ ». Ὁ Παῦλος, 1. Κορ. 10, 3 θεωρεῖ τοῦτο ὡς « πνευματικὸν βρῶμα ».

[4] Φίλ. περὶ τοῦ βίου Μωυσ. I 36 κἑξ. (= § 199 κἑξ. = IV [1902] 168 κἑξ. Cohn).

[5] Ἰώσ. ἰουδ. ἀρχαιολ. III 1, 6 (= § 26 κἑξ. = I [1887] 163 κἑξ. Niese).

[6] Ἐκ τῆς οἰκείας νεωτέρας βιβλιογραφίας πρβλ. κυρίως ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ ζητή-

'Επὶ τοῦ προκειμένου ἔχομεν πάλιν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν συναμφίλεκτον θαῦμα συνιστάμενον ἐν τῷδε κυρίως τῷ σημείῳ, ὅτι δηλαδὴ τὸ βιβλικὸν μάννα ἐξαιρουμένων τῶν Σαββάτων ἔπιπτεν ἐπὶ τὴν γῆν καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη καὶ δὴ καὶ ἐν τοσαύτῃ ἀφθονίᾳ, ὥστε δι' αὐτοῦ ἐπαρκῶς νὰ τρέφηται ὁλόκληρος λαὸς παντελῶς τοῦ ἄρτου στερούμενος καὶ λιμώττων [1], ἐν ᾧ αἱ « ταμαρῖσκαι » παράγουσι μάννα κατὰ Μάιον μόνον καὶ 'Ιούνιον καὶ δὴ καὶ τότε κυρίως, ὅταν κατὰ τὸν χειμῶνα ὑπὸ κανονικὰ χρονικὰ διαστήματα καὶ κατὰ τὴν δέουσαν ἀναλογίαν πίπτῃ ἐπὶ τὴν γῆν ἡ βροχή· μετ' ἀνόμβρους χειμῶνας κατ' οὐδένα τρόπον παράγουσι μάννα τὰ ἐν λόγῳ φυτά. 'Επὶ πλέον σημειωθήτω ἐνταῦθα, ὅτι τὸ φυτικὸν μάννα διατηρεῖται ἐπὶ μακρὸν ἐν κρυσταλλοειδῆ καταστάσει, ἐνῷ τὸ βιβλικὸν μάννα, ὁσάκις τοῦτο ἐπί τινα χρόνον κατελείπετο ὑπό τινων ἀφύλακτον, ἐπληροῦτο, ὡς εἴδομεν, σκωλήκων καὶ περιήρχετο εἰς κατάστασιν δυσωδίας. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων εἰδῶν μάννα ὑπάρχει κολοσσιαία διαφορά. Πᾶσα ἀπόπειρα ἀμφισβητήσεως τῆς ἱστορικότητος τοῦ ἐν λόγῳ θαύματος ἀνατρέπεται ἐκ θεμελίων καὶ ἐκ τοῦδε ἔτι τοῦ πράγματος, ὅτι δηλαδὴ τοῦτο οὐ μόνον συχνάκις ἀναφέρεται ἐν τῇ Π.Δ., ἀλλὰ καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεανθρώπου ἔτι εὐθέως τε καὶ ἐναργῶς μαρτυρεῖται καὶ βεβαιοῦται ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ [2]. Διὰ τοῦ θαύματος τούτου ἐσκόπει ὁ Θεὸς οὐχὶ ἁπλῶς τὴν ἄρσιν τῶν παντοειδῶν δυσχερειῶν τοῦ ἐπισιτισμοῦ τοῦ ἐν τῇ ἀγόνῳ ἐρήμῳ πορευομένου λαοῦ τῶν 'Εβραίων, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχικὴν πολλῷ μᾶλλον προπαρασκευὴν τοῦ λαοῦ τούτου πρὸς εὐλαβῆ ὑποδοχὴν τῶν ἐντολῶν καὶ τῆς διαθήκης αὐτοῦ παρὰ τὸ ὄρος Σινᾶ καὶ πρὸς πανηγυρικὴν εἶτα ἐκ μέρους αὐτοῦ ὁμολογίαν πίστεως πρὸς τὸν ἕνα καὶ μόνον δημιουργὸν καὶ κύριον τοῦ σύμπαντος κόσμου, ὅστις τρέφει καὶ σῴζει τοὺς εὐσεβεῖς. Τὸ θαῦμα τῆς πτώσεως τοῦ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ ἀπετέλει ἐναργῆ προφητείαν τῆς ἱδρύσεως ἐν μέλλοντί τινι χρόνῳ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κ.Δ. σύμβολον ὂν ἄλλου τινὸς μείζονος θαύματος, τοῦ θαύματος τοῦ « ἄρτου τῆς ζωῆς », τῆς « εὐχαριστίας ». Τὸ μάννα ἀπετέλει τὸ διαρκῶς ἀνανεούμενον τεκμήριον τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ· πάντας τοὺς ἐν

ματος τὰ ἑξῆς ἔργα: Symbolae physicae seu icones adhuc ineditae corporum naturalium novorum aut minus cognitorum, quae ex itineribus per Libyam, Aegyptum, Nubiam, Dongalam, Syriam, Arabiam et Habessiniam publico institutis sumptu Fr. G. Hemprich et Chr. G. Ehrenberg... studio annis MDCCCXX - MDCCCXXV redierunt. Publico usui obtulit C. Schumann. Botanica. Berolini 1900, σ. 1 καὶ Taf. I καὶ II· Fr. S. Bodenheimer - O. Theodor, Ergebnisse der Sina - Expedition 1927 der Hebräischen Universität, Jerusalem. Leipzig 1929, 29 κἑξ. — 45 κἑξ.

[1] Πρβλ. 'Αριθ. 21, 5: « ἐξήγαγες ἡμᾶς ἐξ Αἰγύπτου ἀποκτεῖναι ἐν τῇ ἐρήμῳ. ὅτι οὐκ ἔστιν ἄρτος οὐδὲ ὕδωρ, ἡ δὲ ψυχὴ ἡμῶν προσώχθισεν ἐν τῷ ἄρτῳ τῷ διακένῳ τούτῳ ». Πρβλ. ἔτι 'Ιησ. 5, 12 κἑξ.

[2] Πρβλ. 'Ιω. 6, 48 κἑξ.

πίστει γευσαμένους αὐτοῦ συνέδεε τοῦτο μετὰ τοῦ Σωτῆρος ἔν τινι ὑψηλοτέρᾳ σφαίρᾳ εὐμενοῦς καὶ φιλανθρώπου δωρεᾶς χάριτος καὶ ἐπιεικείας. 'Ενταῦθα ἔχομεν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν εἰκόνα τελετουργικῆς ὑψώσεως τῆς διὰ μέσου τῆς ἀξένου ἐρήμου θαυμασίας καὶ εὐτυχοῦς πορείας τῶν 'Ισραηλιτῶν, ἥτις τεσσαράκοντα ἔτη διαρκέσασα πολὺ σπουδαιοτέρα καὶ ἀξιομνημονευτέρα ἦτο καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς διαβάσεως τῆς 'Ερυθρᾶς θαλάσσης, ἥτις ἅπαξ μόνον καὶ ἐν βραχεῖ τινι χρονικῷ διαστήματι συνετελέσθη. Πάντως ὁ οὐράνιος οὗτος ἄρτος ἦτο σκιώδης τις εἰκὼν τοῦ ἐν τῇ Κ.Δ. « ἄρτου τῆς ζωῆς », τοῦ Χριστοῦ δηλονότι. 'Εν τῇ ἐν Καπερναοὺμ γενομένῃ ὁμιλίᾳ αὐτοῦ λέγει ὁ Θεάνθρωπος σχετικῶς τοῖς 'Ιουδαίοις τάδε [1]: « 'Εγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, οἱ πατέρες ἡμῶν ἔφαγον ἐν τῇ ἐρήμῳ τὸ μάννα καὶ ἀπέθανον· οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ. ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς· ἐάν τις φάγῃ ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου, ζήσει εἰς τὸν αἰῶνα· καὶ ὁ ἄρτος δέ, ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σάρξ μού ἐστιν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς ». Καθ' ὅμοιον τρόπον λέγει καὶ ὁ Χρυσόστομος σχετικῶς [2]: « ῎Εχομεν μάννα· μᾶλλον δὲ οὐ μάννα, ἀλλὰ πολλῷ πλέον τοῦ μάννα ἔχομεν » [3].

῾Η περιγραφὴ τῆς σωματικῆς διασκευῆς καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ὄψεως καὶ τῆς μορφῆς τοῦ Μωυσέως εἶναι ἀναντιρρήτως αἰγυπτιακῆς προελεύσεως. ῾Ο Διόδωρος [4] λέγει, ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἱερεῖς εἶχον ἐν τοῖς ἱεροῖς βίβλοις αὐτῶν ἐκ παλαιῶν χρόνων ἀναγραφὰς περὶ πάντων τῶν βασιλέων παραδεδομένας ἑκάστοτε τοῖς διαδόχοις, ἐν οἷς ἐγίνετο λόγος περὶ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς φύσεως ἐν γένει ἑκάστου αὐτῶν, περὶ τῶν ἔργων αὐτῶν κ.οὕ.κ.

---

[1] 'Ιω. 6, 48 κἑξ. — Πρβλ. αὐτ. 6, 31 κἑξ.

[2] Χρυσόστ. ὑπόμν. εἰς τὴν πρὸς 'Εφεσ. ἐπιστολήν· ὁμιλ. 23 (= PG LXII [1862] 166. Πρβλ. August. in Joan. Evang. tract. XXVI 6, 13 (= PL XXXV 3 [1902] 1612: De caelo descendit et manna: sed manna umbra erat, iste veritas est.

[3] 'Εν τῷ θαύματι ἐκείνῳ τοῦ χορτασμοῦ τῶν πεντακισχιλίων ('Ιω. 6, 1 κἑξ.), καθ' ὃ ὁ 'Ιησοῦς ἔλαβε τοὺς πέντε ἄρτους καὶ τὰ δύο ὀψάρια καὶ εὐχαριστήσας διέδωκε ἐκ τούτων τοῖς ἐπὶ τοῦ χόρτου ἐν τῷ ὄρει ἀνακαθημένοις, ὅσα ἤθελον, ἐξεπληρώθη ἡ προσδοχία τῶν 'Ιουδαίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καθ' ἣν κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Μεσσίου πάλιν θὰ ἔπιπτεν ἐξ ὕψους μάννα καὶ σωτηρίως θὰ ἐγεύοντο αὐτοῦ οἱ ἄνθρωποι. ῞Ενεκα τῆς προσδοκίας ταύτης πιθανώτατα ὑπομιμνήσκουσιν οἱ 'Ιουδαῖοι ἐν Καπερναοὺμ τὸν 'Ιησοῦν τὸ θαῦμα ἐκεῖνο τῆς πολυετοῦς πτώσεως τοῦ μάννα ἐν τῇ ἐρήμῳ ('Ιω. 6, 30 κἑξ.): « τί οὖν ποιεῖς σὺ σημεῖον, ἵνα ἴδωμεν καὶ πιστεύσωμέν σοι; τί ἐργάζῃ; οἱ πατέρες ἡμῶν τὸ μάννα ἔφαγον ἐν τῇ ἐρήμῳ, καθὼς ἐστι γεγραμμένον: 'ἄρτον ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἔδωκεν αὐτοῖς φαγεῖν' »· πρβλ. Ψαλμ. 77 (78), 24. Πρός ἀπόδειξιν καὶ τεκμηρίωσιν τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ ὡς Μεσσίου ὤφειλεν ὁ 'Ιησοῦς, ὅπως ὅμοιόν τι θαῦμα διενεργήσῃ. 'Επὶ τοῦ προκειμένου οὐδαμῶς ἐξήρκει ἡ περίπτωσις ἐκείνη μόνον τοῦ χορτασμοῦ τῶν πεντακισχιλίων ἐν τῷ ὄρει.

[4] Διόδ. I 44, 4.

Ἡ ἀνωτέρω περιγραφὴ τῆς σωματικῆς διαπλάσεως τοῦ Μωυσέως μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ συντάξας αὐτὴν Ἰουδαῖος λόγιος εἶχε γνῶσίν τινα τῶν βιβλίων τούτων, περὶ ὧν ποιεῖται ἐνταῦθα λόγον ὁ Διόδωρος. Παρὰ ταῦτα καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς βιογραφίας οὐχὶ σπανίως ἐμφανίζεται ἡμῖν τὸ ὕφος τοῦτο, ὅπερ παρατηροῦμεν νῦν παρ' Ἀρταπάνῳ, ὥστε οὐχὶ ἀμφίβολον νὰ εἶναι, ὅτι ἡ περιοχὴ αὕτη ἐγένετο ἐπὶ τοῦ προκειμένου τῷ Ἰουδαίῳ τούτῳ λογίῳ ἡ ἑτέρα γνώριμος καὶ εὐπρόσδεκτος πηγή. Πάντως οὐχὶ ἀπίθανον εἶναι, ὅτι ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις τοῦ Ἀρταπάνου κυρίως περιγράφει ἡμῖν τὴν εὔμορφον σωματικὴν διάπλασιν τοῦ παιδὸς Μωυσέως ὁ Ἰώσηπος[1]. Τοῦ Μωυσέως τὸ ἀνάστημα, ὅτε οὗτος τριετὴς ἔτι ἦτο, θαυμαστὸν εἰς ὕψος κατέστησεν ὁ Θεός, τὸ κάλλος δ' αὐτοῦ τόσον λαμπρὸν ἦτο, ὥστε πάντες ἐξεπλήττοντο διὰ τὴν εὐμορφίαν αὐτοῦ· τόσον πολλὴ καὶ ἄκρατος ἦτο ἡ παιδικὴ αὐτοῦ χάρις, ὥστε πάντες ἀπαντῶντες αὐτῷ καθ' ὁδὸν κατέλειπον τὰς ἐργασίας αὐτῶν καὶ ἠσχολοῦντο περὶ τὴν θέαν αὐτοῦ.

Ἐνταῦθα λήγει ἡ ἔκθεσις τοῦ Ἀρταπάνου προφανῶς ἀτελὴς οὖσα, τὸ πρωτότυπον ὅμως ἔργον αὐτοῦ θὰ ἦγε ταύτην εἰς τέλος μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μωυσέως. Κυρίως εὐρὺς ἐν αὐτῇ λόγος θὰ ἐγίνετο περὶ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τοῦ Μωυσέως.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΗΣ

[1] Ἰώσ. Ἰουδ. ἀρχαιολ. II 9, 6 (= § 231 = I [1887] 131, 7 κἑξ. Niese).

Ο ΥΠ' ΑΡΙΘ. 121 ΚΩΔΙΞ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓ. ΝΙΚΑΝΟΡΟΣ (ΖΑΒΟΡΔΑΣ) ΚΑΙ ΔΥΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΙ: ΤΗΣ ΕΚΛΟΓΗΣ ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΡΟΧΕΙΡΟΥ ΝΟΜΟΥ

Κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ καταλόγου τῶν χφφ. κωδίκων τῆς Μονῆς Ἁγ. Νικάνορος (Ζάβορδας) τῆς Δυτ. Μακεδονίας ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Λίνου Πολίτου[1], ἐκίνησε τὴν προσοχήν του, μεταξὺ ἄλλων, ὁ ὑπ' ἀριθ. 121 κῶδιξ, τοῦ ιγ' ἢ ιδ' αἰ., τοῦ ὁποίου μάλιστα ἐφωτογράφησε τὸν πίνακα περιεχομένων (φ. 1α - 29β). Ἐπειδὴ ἐπρόκειτο περὶ νομικῶν κειμένων, ὁ κ. Πολίτης ἠθέλησε νὰ ἔχῃ τὴν γνώμην εἰδικοῦ περὶ τὰ νομικὰ βυζαντινὰ κείμενα καὶ ἐμπείρου περὶ τὴν παλαιογραφίαν. Νομίσας δέ, ὅτι θὰ ἤμην τὸ κατάλληλον πρόσωπον, μοὶ παρέδωκε τὴν πρόχειρον περιγραφὴν τοῦ χφ. καὶ φωτογραφίας τοῦ πίνακος.

Τὸ χφ. ἀποτελεῖ συλλογὴν βυζ. νομικῶν κειμένων, παρατιθεμένων κατὰ συνέχειαν, ἄνευ οἱασδήποτε μεταξύ των συνδέσεως. Συνεπῶς δὲν πρόκειται περὶ ἰδιωτικοῦ νομικοῦ ἐγχειριδίου. Ἡ μόνη ὀργανικὴ σύνδεσις τοῦ ὅλου συνίσταται εἰς τὸν προτασσόμενον (φ. 1α - 29β) Πίνακα περιεχομένων τῆς ὅλης ὕλης, ἐνταχθείσης εἰς ΡΝΘ' τίτλους, ὑπὸ τὴν γενικὴν ἐπικεφαλίδα: «Πρόχειρος Νόμος», ἥτις συμπίπτει νὰ εἶναι καὶ ἡ τῆς πρώτης παρατιθεμένης νομοθετικῆς συλλογῆς. Παρατίθενται, συνεπῶς, ἐν ἀρχῇ εἰς τὸν Πίνακα οἱ τίτλοι Α' - Μ', συμπίπτοντες πρὸς τοὺς τίτλους Α' - Μ' τοῦ Προχείρου Νόμου, ὑπὸ ἕκαστον δὲ τῶν 40 τίτλων, ἀναγράφονται εἰς τὸν Πίνακα τὰ κεφάλαια ἑκάστου τίτλου, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν συμπίπτουν πάντοτε πρὸς τὰ κεφάλαια τῆς ἐκδόσεως τοῦ Zachariae· συγκεκριμένως, ὁ τίτλος ΙΔ' τοῦ χφ. ἔχει 12 κεφάλαια, ἀντὶ τῶν 11 τῆς ἐκδόσεως, ὁ δὲ τίτλος ΛΔ' ἔχει κεφ. 19, ἀντὶ τῶν 17 τῆς ἐκδόσεως. Συνεπῶς ἐπιβάλλεται ἡ ἀντιβολὴ τοὐλάχιστον τῶν τίτλων ΙΔ' καὶ ΛΔ' μεταξὺ ἐκδόσεως καὶ χφ. 121.

Ἐκτὸς τοῦ Προχείρου Νόμου, ἕτερον σπουδαῖον κείμενον, περιεχόμενον ὁλόκληρον εἰς τὸ χφ. 121 (τίτλοι ΝΒ' - ΡΑ') εἶναι ἡ νομικὴ μονογραφία

[1] Πρβλ. Λ. Πολίτου, ἐν π. Ἑλληνικὰ 16 (1958 - 1959), σ. 441. Παλαιοτέρα ἀπόπειρα τοῦ Α. Σιγάλα εἶχεν ἀποτύχει· πρβλ. Α. Σιγάλα, Ἀρχεῖα καὶ Βιβλιοθῆκαι Δυτ. Μακεδονίας (Θεσσ. 1939), σ. 107.

τοῦ ζ' αἰ. «αἱ ῥοπαί», σωζόμενον ὁλόκληρον μόνον εἰς 3 χφφ., ἐὰν δὲν ἀπατῶμαι, εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ ἐβασίσθη ἡ κριτικὴ ἔκδοσις (1837) τοῦ Zachariae.

Τὰ λοιπὰ νομικὰ κείμενα τοῦ χφ. 121 ἔχουν ληφθῆ ἐκ τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοκρατόρων, ἐκ τῶν Παραρτημάτων τῆς Ἐκλογῆς, κλπ. Ἐκ τῶν ἀτελεστάτων περιλήψεων τοῦ Πίνακος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ, μήπως τυχὸν τινὰ ἐκ τῶν κειμένων τούτων εἶναι ἄγνωστα, ἢ μήπως, ἐκ τῆς ἀντιβολῆς, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτύχωμεν κείμενα ὀρθότερα τῶν ἐκδεδομένων. Τὸ ὅτι τὸ χφ. 121 εἶναι πολὺ μεταγενέστερον τῆς ἐποχῆς τῶν περιεχομένων νομικῶν κειμένων, δὲν σημαίνει, κατ' ἀνάγκην, ὅτι ἀποκλείεται νὰ ἐλπίζωμεν εἰς πιστότερα κείμενα, διότι πιθανὸν ν' ἀντεγράφησαν ταῦτα ἐν τῷ χφ. 121 ἐκ χφφ. ἀρχαιοτέρων τῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς τὰς ἐκδόσεις[1].

Ἀλλ' ἤδη ὁ κῶδιξ 121 μᾶς παρέσχε δύο ἐκπλήξεις, δηλ. νὰ μᾶς δόσῃ τὴν χρονολογίαν δύο σπουδαιοτάτων νομοθετημάτων τῆς βυζ. περιόδου:

1) Τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, τὴν ὁποίαν ῥητῶς τοποθετεῖ (φ. 27β καὶ φ. 142) εἰς τὸ ἔτος ,ϛσλδ' (726), ὡς ἤδη πρὸ πολλῶν ἐτῶν ὑπεστήριξα[2]. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῷ χφ. 121 (φ. 25α καὶ 132β) ῥητῶς προσδιορίζεται, ὅτι ἡ Ἐκλογὴ ἐξεδόθη κατὰ τὸ ἕβδομον ἔτος τῆς συμβασιλείας Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου, λεπτομέρεια ἄγνωστος μέχρι σήμερον. Οὕτω, ἐκτὸς τοῦ χφ. ΕΒΕ 1374, περιέχοντος τὴν Ἐκλογὴν ὑπὸ χρονίαν 726, ἔχομεν καὶ δεύτερον χφ. μὲ τὴν ἰδίαν χρονολογίαν.

2) Τοῦ Προχείρου Νόμου, ὅτι *«ἐξεφωνήθη μηνὶ δεκεμβρίῳ α' ἰνδ. ϛ', ἔτους ,ϛτπα'»*, δηλ. τὸ 872, ἐν ᾧ μέχρι σήμερον ἄλλοι μὲν ὥριζον τὴν χρονολογίαν τοῦ Προχείρου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 867 καὶ 879[3], ἄλλοι δὲ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 870 καὶ 878, ἢ τῶν ἐτῶν 870 καὶ 879[4], ἄλλοι περὶ τὸ 879[5] καί, τέλος, ἄλλοι κατὰ τὸ 870[6].

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΓΚΙΝΗΣ

[1] Ὁ κ. Πολίτης μοὶ ὑπεσχέθη, ὅτι, κατὰ τὴν προσεχῆ μετάβασίν του εἰς τὴν Μονὴν Νικάνορος, θὰ φροντίσῃ περὶ τῆς μικροφωτογραφήσεως ὁλοκλήρου τοῦ κώδικος 121, διὰ τὴν περαιτέρω ὑπ' ἐμοῦ ἔρευναν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἐπιτρέψῃ τὴν παροῦσαν σύντομον ἀνακοίνωσιν.

[2] Ἐν B.Z. 24 (1923 - 1924), σ. 346 - 358.

[3] E. H. Freshfield, A Manual of Eastern Roman Law: The Procheiros Nomos... (Cambridge 1928), ἐν τῷ τίτλῳ, Ζέπων, J.G.R. 2, σ. XII.

[4] C. W. E. Heimbach, ἐν Ersch - Gruber, Enc. 7, 303, Zachariae, Ὁ Πρόχειρος Νόμος, σ. LVI, τοῦ ἰδίου, Delineatio, σ. 39, Siciliano Villanueva, σ. 63, Γ. Πετροπούλου, Ἱστ. καὶ Εἰσ., σ. 233.

[5] Zachariä, Geschichte, σ. 22, F. Dölger, Regesten, No 499, L. Wenger, Die Quellen d. röm. Rechts, σ. 700.

[6] Mortreuil, Hist. du dr. byz. 2, 30. Αὐτόθι (ὑποσημ. α), περὶ ἄλλων παλαιότερον ὑποδειχθεισῶν χρονολογιῶν: 838, 876, 911.

1 - 6 - 1961

ΜΝΗΣΤΕΙΑΙ ΣΥΝΑΠΤΟΜΕΝΑΙ ΔΙ' ΕΓΚΟΛΠΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑ ΣΤΑΥΡΙΚΩΝ ΔΕΣΜΩΝ ΕΝ Τῼ ΒΥΖΑΝΤΙΝῼ ΔΙΚΑΙῼ

Ι. Ὁ διεξερχόμενος τὰ ὑπὸ τῶν Miklosich καὶ Müller δημοσιευθέντα βυζαντινὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα εὑρίσκεται οὐχὶ σπανίως πρὸ μνηστειῶν τελουμένων *δι' ἐγκολπίων* ἢ πρὸ μνηστειῶν, αἵτινες ἀποκαλοῦνται *σταυρικοὶ δεσμοί*[1].

Δέον νὰ λεχθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὅτι διὰ τῶν ὅρων τούτων δὲν νοεῖται ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου οὔτε ἡ ἱερολογημένη μνηστεία. Τοῦτο προκύπτει ἐκ τῶν ἀκολούθων ἐγγράφων:

Acta, τόμ. II, σελ. 50: *«θαρρήσας δὲ τῇ ἐξετάσει καὶ ἀκριβείᾳ τοῦ παπᾶ Ἰωάννου τοῦ τὸν σταυρικὸν ποιήσαντος δεσμὸν ἀπῆρα παρὰ τοῦ τιμιωτάτου μεγάλου χαρτοφύλακος βοῦλλαν καὶ ηὐλόγησα»*. Ἐνταῦθα σαφῶς διαστέλλεται ἡ ἱερολογία ἀπὸ τὸν σταυρικὸν δεσμόν.

Acta, τόμ. I, σελ. 46: *«ἔχειν ἐξ ἀκοῆς, ὅτι σταυρικοὺς δεσμοὺς ὁ τοιοῦτος Σγουρανὸς ἔθετο ἐπὶ τῷ λαβεῖν εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα τοῦ καλουμένου Γαληνοῦ»*. Ἐνταῦθα διὰ τῶν λέξεων *ἐπὶ τῷ λαβεῖν* (= ἵνα λάβῃ) δὲν νοεῖται βεβαίως ὅτι εἶχε συντελεσθῆ διὰ τῶν σταυρικῶν δεσμῶν ὁ γάμος, ἀλλ' ὅτι ἐγένετο συμφωνία περὶ τῆς μελλοντικῆς τελέσεως αὐτοῦ[2].

Acta, τόμ. II, σελ. 116: *«τὸ γὰρ τῶν ἐγκολπίων οὐδέν τι λογίζεται διὰ τὸ μὴ ἐπακολουθῆσαι καὶ εὐχὴν ἱερατικὴν εἰς αὐτά»*.

[1] Miklosich - Müller, Acta et Diplomata, τόμ. I καὶ II (Acta Patriarchatus Constantinopolitani). Βλ. τόμ. I, σελ. 14, 46, 98, 485, 496, τόμ. II, σελ. 49, 50, 115, 212. Βλ. ἐπίσης καὶ τὰ ἀκόλουθα ἔγγραφα: Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, τόμ. 1 (1888), σελ. 24, Ι. Σακκελίωνος, Συνοδικαὶ διαγνώσεις τῆς ιδ' ἑκατονταετηρίδος ἐν Δελτίῳ τῆς Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρίας, τόμ. 3 (1889), σελ. 415, J. Oudot, Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta, τόμ. I (1941), σελ. 152, ὡς καὶ τὸ ἀκόλουθον χωρίον Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, Ἱστοριῶν III, 17 (ἔκδ. Βόννης, τόμ. II, σελ. 108): *«συμβάσεις τε θέμενοι περὶ τοῦ γάμου καὶ κατὰ τὸ Ῥωμαίων ἔθος δι' ἐγκολπίων ἐμπεδώσαντες τὴν πρᾶξιν»*.

[2] Πρβλ. καὶ Acta, τόμ. I, σελ. 98 *«πέμπτον δὲ τῆς ἡλικίας ἔτος αὐτῆς ἀννούσης, ἔθετο διὰ σταυρικῶν δεσμῶν μετά τινος ἀπὸ τῆς νήσου τοῦ Πρίγκιπος Ἰωάννου, καλουμένου τοῦ Χασολόγρου, ἀγαγέσθαι γαμβρὸν ἐπ' αὐτῇ τὸν τούτου υἱόν, ἔνατον τῆς ἡλικίας ἄγοντα χρόνον»*.

Acta, τόμ. I, σελ. 485: « *εἶτα ἠρώτησεν ἡ σύνοδος, ποταπὴ μνηστεία ἐγένετο; καὶ εἶπον, ὅτι τοῦ ἱερέως σταθέντος ἔμπροσθεν τοῦ εἰκονοστασίου καὶ βαλόντος ἐπιτραχήλιον καὶ μνημονεύσαντος τῶν βασιλέων καὶ τοῦ πατριάρχου καὶ εὐχὴν εἰπόντος ἐπὶ μνηστείᾳ ἐγένετο ἀλλαγὴ ἐγκολπίων* ». Ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ ρητὸς εἶναι ὁ λόγος περὶ μνηστείας δι' ἀνταλλαγῆς ἐγκολπίων. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅμως ὅτι συνάμα γίνεται λόγος καὶ περὶ ἱερολογίας αὐτῆς δὲν πρέπει νὰ συναγάγωμεν ὅτι μνηστεία δι' ἐγκολπίων εἶναι ἡ ἱερολογημένη μνηστεία. Διότι εἰς τὸ ἀμέσως προηγουμένως παρατεθὲν χωρίον τοῦ ἐν Acta, τόμ. II, σελ. 116 ἐγγράφου σαφῶς διαστέλλεται ὁ δι' ἐγκολπίων δεσμὸς ἀπὸ τὴν ἱερολογίαν. Ἐκ τούτου συνάγομεν ὅτι ναὶ μὲν καὶ κατὰ τὴν δι' ἐγκολπίων ἢ καὶ κατὰ τὴν διὰ σταυρικῶν δεσμῶν τελουμένην μνηστείαν οὐδὲν ἐκώλυεν ὅπως λάβῃ χώραν καὶ ἱερολογία αὐτῆς [1], οἱ ὅροι ὅμως οὗτοι καθ' ἑαυτοὺς ἄλλα ἐδήλουν πράγματα καὶ οὐχὶ τὴν ἱερολογίαν τῆς μνηστείας. Τοῦτο πιστοῦται καὶ ἐξ ἑτέρου ἐγγράφου, ἔνθα λέγεται: « *μνηστείαν ἔχων ἀτελῆ δι' ἐγκολπίων μόνον, δίχα δηλονότι τῆς διὰ τοῦ ἱερέως ἐκφωνήσεως τῶν συνήθων εὐχῶν* » [2].

II. Περὶ τὴν ἐξήγησιν ἀμφοτέρων τῶν τύπων τούτων μνηστείας ἠσχολήθη ὁ Zhishman [3]. Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον, ἡ μνηστεία δι' ἐγκολπίων ἐτελεῖτο δι' ἀνταλλαγῆς ἐγκολπίων [4], ἡ δὲ μνηστεία διὰ σταυρικῶν δεσμῶν δι' ἀνταλλαγῆς σταυρῶν.

Νομίζομεν ὅτι ὁ Zhishman διδάσκει τὸ ὀρθὸν ὡς πρὸς τὰς δι' ἐγκολπίων μνηστείας [5], ἀλλ' ὅτι ἡ διδασκαλία του δὲν εἶναι ὀρθὴ προκειμένου περὶ τῶν διὰ σταυρικῶν δεσμῶν συναπτομένων μνηστειῶν.

---

[1] Ἐφ' ὅσον βεβαίως οἱ μνηστευόμενοι εἶχον συμπληρώσει τὴν κατάλληλον πρὸς ἱερολογίαν ἡλικίαν.

[2] M. Γεδεών, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 1, σελ. 24.

[3] J. Zhishman, Das Eherecht der orientalischen Kirche (1864), σελ. 397.

[4] Ἐγκόλπια καλοῦνται, ὡς γνωστόν, τὰ ἱερὰ περιάμματα, τὰ ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ πρὸ τοῦ κόλπου κρεμάμενα· πρβλ. Γεωργίου Παχυμέρη, Μιχαὴλ Παλαιολόγος IV, 6 (ἔκδ. Βόννης, τόμ. I, σελ. 265): « *τὰ ἱερὰ περιάμματα, ἃ δὴ καὶ ἐγκόλπια ὁ κοινὸς ὀνομάζει λόγος* ».

[5] Συνηθίζετο δηλονότι παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς, ὅπως πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς ὑποσχέσεώς των ὁ ὑπισχνούμενος παραδίδῃ τὸ ἐγκόλπιόν του εἰς τὸν λαμβάνοντα τὴν ὑπόσχεσιν· ἐπειδὴ δὲ ἐν τῇ μνηστείᾳ ἀνταλλάσσονται ἑκατέρωθεν ὑποσχέσεις, ἐγίνετο καὶ ἀμοιβαία παράδοσις (ἀνταλλαγὴ) ἐγκολπίων. Βλ. ἤδη Δουκάγγιον ἐν λ. ἐγκόλπιον: « Ejusmodi vero Encolpia tanto cultu venerabantur, tantique faciebant, ut in rebus arduis, fidei firmandae, ac securitatis gratia ea transmitterent ». Σαφῶς προκύπτει τοῦτο ἐκ τῶν ἐν Acta, τόμ. I, σελ. 485 λεγομένων: « *τοῦ ἱερέως - - εὐχὴν εἰπόντος ἐπὶ μνηστείᾳ ἐγένετο ἀλλαγὴ ἐγκολπίων* », J. Oudot, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. I, σελ. 152: « *μηδένα ποτὲ τῶν ἱερωμένων τολμῆσαι δεσμὸν δι' ἐγκολπίων ποιῆσαι, ἢ κινδυνεύσει εἰς τὸν τῆς ἱερωσύνης βαθμὸν ὡς αἴτιος ὅρκου - -· ὁ δὲ τοιοῦτος δεσμὸς καὶ πλείων ὅρκου ἐστίν· ὡς ἐνέχυρον γὰρ δίδονται παρ' ἑκατέρων τῶν μερῶν*

Ὅτι ἐν τῷ βυζαντινῷ κόσμῳ πρὸς ἐπίρρωσιν τῶν ὑποσχέσεων παρεδίδοντο καὶ σταυροὶ — μάλιστα τὰ ἐγκόλπια ταῦτα ἀπετελοῦντο ἐξ εἰκόνων, σταυρῶν κ.τ.λ. — καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ προκύπτει, ἀλλὰ καὶ ρητὴν ἔχομεν μαρτυρίαν [1]. Διὰ τοῦ ὅρου ὅμως σταυρικὸς δεσμὸς δὲν δηλοῦται τοιοῦτόν τι (δηλ. ἡ παράδοσις σταυροῦ), ἀλλὰ τὸ ἐπὶ τῇ μνηστείᾳ συντασσόμενον ἔγγραφον, τῶν λέξεων τούτων ἐχουσῶν τὴν ἔννοιαν τῆς ὑπογραφῆς, δηλουσῶν δηλ. τὴν ἐκ τῆς ὑπογραφῆς τῶν δικαιοπρακτούντων δέσμευσιν.

III. Πρὸς διασάφησιν τοῦ πράγματος δέον ὅπως πρότερον εἴπωμέν τινα περὶ τῶν ὑπογραφῶν εἰς τὰ βυζαντινὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα.

Συνήθως εἰς τὰ βυζαντινὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα δὲν πρόκειται περὶ ἐν κυριολεξίᾳ ὑπογραφῶν τῶν δικαιοπρακτούντων, ἀλλὰ περὶ *προταγῶν* [2], δηλ. ὁ δικαιοπρακτῶν θέτει τὸ ὄνομά του ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ἐγγράφου [3]. Στοιχεῖον τῆς ὑπογραφῆς ἐν κυρίᾳ καὶ καταχρηστικῇ ἐννοίᾳ (προταγὴ) εἶναι καὶ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ. Καὶ ὁσάκις μὲν ὁ δικαιοπρακτῶν ἠδύνατο νὰ γράψῃ, ἔθετεν ἰδιοχείρως τό τε σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ ὄνομά του, ἐν ἐναντίᾳ

αἱ δεσποτικαὶ καὶ θεῖαι εἰκόνες ». Ὅτι διὰ τῆς παραδόσεως τῶν ἐγκολπίων δὲν συνήπτοντο μνηστεῖαι μόνον, ἀλλὰ παντοειδεῖς ἐπερρωνύοντο ὑποσχέσεις, βλ. Acta, τόμ. II, σελ. 125: « *καὶ πάλιν παρὰ μὲν τοῦ πατριάρχου γράμματα πέμπονται τοῖς προτέροις ὅμοια, παρὰ δὲ τοῦ βασιλέως τοῦ ἁγίου ἄρχοντες ἐπιφερόμενοι καὶ τὰ ἱερὰ αὐτοῦ ἐγκόλπια, δι' ὧν αὐτοῖς πᾶσαν ἐποίουν ἀσφάλειαν, ἀποσείσασθαι πάντα φόβον καὶ ἄνευ δειλίας ἐνταῦθα ἐλθεῖν* », Γεωργίου Παχυμέρη, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, III, 10 (ἔκδ. Βόννης, τόμ. II, σελ. 225): « *καὶ πίστεις λαβόντες ἅμα καὶ δόντες ἐξ ὅρκων φρίκης μεστῶν καί γε καὶ ἀντιδόσεσιν ἱερῶν ἐγκολπίων* ».

Ὁ P. Possini ἐν σχολίῳ εἰς Παχυμέρην, Μιχαὴλ Παλαιολόγος IV, 6 (ἔκδ. Βόννης, τόμ. I, σελ. 553 ἑπ.) ἑρμηνεύων τὸ χωρίον Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, Ἱστοριῶν III, 17: « *συμβάσεις τε θέμενοι περὶ τοῦ γάμου καὶ κατὰ τὸ Ρωμαίων ἔθος δι' ἐγκολπίων ἐμπεδώσαντες τὴν πρᾶξιν* » διδάσκει ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τοῦ Καντακουζηνοῦ ὁ λόγος εἶναι περὶ ὅρκου δι' ἐπαφῆς τῶν ἐγκολπίων διὰ τῆς χειρός. Χωρὶς νὰ ἀμφισβητοῦμεν ὅτι καὶ τοῦτο ἠδύνατο νὰ συνηθίζηται παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς, νομίζομεν ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τοῦ Καντακουζηνοῦ περὶ ἀνταλλαγῆς ἐγκολπίων πρόκειται καὶ οὐχὶ ἁπλῶς περὶ ἐπαφῆς αὐτῶν, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῶν ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς παρούσης σημειώσεως παρατεθέντων χωρίων.

[1] Συνεχιστὴς Θεοφάνους I, 3 (ἔκδ. Βόννης, σελ. 9): « *καὶ τὸ χρυσοῦν σταυρίδιον - - αὐτῷ ἀπέσταλτο πρὸς ἀσφάλειάν τε καὶ πίστωσιν* ».

[2] Πρβλ. Acta, τόμ. I, σελ. 33: « *γράμμα - - φέρον μὲν προταγὰς ἄνωθεν γεγραμμένας τοῦ τε πατρὸς καὶ λοιπῶν προσγενῶν* ».

[3] Οὐχ ἧττον καὶ περιπτώσεις ὑπάρχουσι, καθ' ἃς πρόκεινται ὑπογραφαὶ ἐν κυριολεξίᾳ. Πρβλ. Acta, τόμ. IV, σελ. 104: « *ἡμεῖς οἱ τοὺς τιμίους καὶ ζωοποιοὺς σταυροὺς κάτωθεν ἐγχαράξαντες* », Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 113 (σελ. 309), ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 114 (σελ. 310). Καὶ περιπτώσεις ὑπάρχουσι, καθ' ἃς οἱ δικαιοπρακτοῦντες προτάσσουσιν ἅμα καὶ ὑπογράφουσι, πρβλ. Acta, τόμ. IV, σελ. 267: « *ὁ καὶ ἄνωθεν προτάξας καὶ κάτωθεν ὑποτάξας* ».

δὲ περιπτώσει ἔθετε μόνον τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, εἰς τὰς γωνίας τοῦ ὁποίου ἔγραφεν ὁ συντάσσων τὸ ἔγγραφον τὸ ὄνομα τοῦ δικαιοπρακτοῦντος[1].

Ἐκαλεῖτο δὲ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ *σίγνον* (ἐκ τοῦ λατινικοῦ signum = σημεῖον). Καὶ ἄλλοτε μὲν λέγεται ἀναλυτικῶς *σιγνογραφῶ τὸν τίμιον σταυρὸν* ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ θέτω ἐν τῷ ἐγγράφῳ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ (ἐπὶ μὴ δυναμένων γράψαι)[2], ἄλλοτε δὲ ἁπλῶς *σιγνογραφῶ* (ἐπὶ μὴ δυναμένων ὡσαύτως γράψαι)[3]. Εἰς μίαν γνωστήν μοι περίπτωσιν διὰ τοῦ ρήματος *σιγνογραφῶ* δηλοῦται ἡ καθ' ὁλοκληρίαν ἰδιόχειρος προταγή[4]. Τοσαύτη δὲ σημασία ἀπεδίδετο εἰς τὴν ἔνταξιν τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, ὥστε, ἐνίοτε, διὰ μόνης τῆς λέξεως *σταυρὸς* νὰ δηλῶται ἡ προταγὴ ἢ ὑπο-

---

[1] Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὸ ἀκόλουθον ἔγγραφον, ἔνθα ἀμφότεροι οἱ τρόποι προταγῆς ἀπαντῶσιν ὁμοῦ· Acta, τόμ. IV, σελ. 106:

« † Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Κωνσταντῖνος ὁ Δούκας ὁ Συναδηνός, οἰκείᾳ χειρὶ προέταξα.

Σίγνον | Μάρθας μοναχῆς
τῆς Θρακη|σίνης

Σίγνον | Ἄννης
Ἀγγελίνης τῆ|ς θυγατρὸς τοῦ Θρακήσου

– – ἡμεῖς οἱ ἄνωθεν τοῦ παρόντος ὕφους, ὁ μὲν αὐτοχείρως προτάξας, αἱ δὲ οἰκειοχείρως σιγνογραφήσασαι τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν στουρὸν – –». Ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ ὁ πρῶτος ἔθεσεν ἰδιοχείρως τό τε σημεῖον τοῦ σταυροῦ καὶ τὸ ὄνομά του, αἱ δὲ λοιπαὶ μόνον τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ.

Περὶ τῆς θέσεως τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἐπὶ μὴ δυναμένων γράφειν πρβλ. καὶ βυζαντινὸν πάπυρον δημοσιευθέντα ὑπὸ Heisenberg - Wenger, Byzantinische Papyri, πάπ. ὑπ' ἀρ. 7 (ἔτ. 583 μ.Χ.), στ. 89 ἑπ.: *« Χριστόφορος Βίκτορος ὑποβοηθ(ὸς) ἀπὸ Ἀντι(νόου) ἀξιωθεὶς ἔγραψα ὑπὲρ αὐτοῦ γράμματα μὲν μὴ εἰδότος, βαλόντος δὲ τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ χειρὶ τοὺς τρεῖς τιμίους σταυρούς »*, Νεαρὰν Εἰρήνης 27: *« εἰ δὲ ὁ τὸ ἔγγραφον ποιῆσαι ἀπαιτούμενος – – ἀγράμματος ὑπάρχει ἢ ἐκ πάθους ἀδυνάτως ἔχει τοῦ γράφειν, προτάσσειν αὐτὸν τὸν τίμιον σταυρὸν ».*

[2] Πρβλ. Acta, τόμ. IV, σελ. 66: *« οἱ ἄνωθεν τοὺς τιμίους καὶ ζωοποιοὺς σταυροὺς οἰκείαις χερσὶ σιγνογραφήσαντες ».*

[3] Πρβλ. Acta, τόμ. IV, σελ. 116: *« ὁ μὲν οἰκειοχείρως προτάξας ἄνωθεν τοῦ παρόντος ὕφους, οἱ δὲ σιγνογραφήσαντες ».* Ἐνταῦθα ὁ εἷς ἔθεσεν ἰδιοχείρως ὁλόκληρον τὴν προταγὴν *(οἰκειοχείρως προτάξας)*, οἱ δὲ ἄλλοι μόνον τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ *(σιγνογραφήσαντες)*. Ἕτεραι ἐκφράσεις ἐπὶ μὴ δυναμένων γράψαι: *σταυρικῶς προτάσσω*, Dölger, ἔνθ' ἀνωτ., ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 111 (σελ. 303): *« ἡ μὲν στ(αυ)ρικῶς, ὁ δὲ γράμμασιν οἰκειοχείροις προτάξαντες »· σταυροτύπως προτάσσω*, Actes de Xénophon (Παράρτημα 1ον, τοῦ 10ου τόμ. τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν, 1903), ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. V (σελ. 40), Actes de Chilandar (Παράρτημα τοῦ 17ου τόμ. τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν 1911), ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 28 (σελ. 65).

[4] Acta, τόμ. IV, σελ. 98: *« † Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως, Θεόδωρος Κομνηνὸς ὁ Βρανᾶς, οἰκείᾳ χειρὶ προέταξα †. – – Ἐγὼ – – Κομνηνὸς Θεόδωρος ὁ Βρανᾶς, ὁ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ παρόντος χάρτου σιγνογραφήσας ».*

γραφὴ[1] ἢ καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς καθ' ὁλοκληρίαν ἰδιοχείρου προταγῆς νὰ δηλῶται ὅτι ἐτέθη καὶ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ[2].

IV. Ὅτι διὰ τῶν λέξεων *σταυρικὸς δεσμὸς* νοεῖται ἡ ὑπὸ τοῦ δικαιοπρακτοῦντος ἔνταξις τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἐν τῷ ἐγγράφῳ, προκύπτει ἀμέσως ἐκ τῶν ἀκολούθων ἐγγράφων:

Ferrari, Registro Vaticano di atti bizantini di diritto privato, ἀρ. VII[3]: « *Εἰρήνη κυρὰ ἡ Δρυμούχαινα συμβιβάζεται ἐπὶ σταυρικῷ δεσμῷ καὶ λαμβάνει γαμβρὸν κὺρ Θεόδωρον ἐπὶ τῇ ὑπ' αὐτῆς θυγατρὶ τεθραμμένῃ Μαρίᾳ* ». Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐγγράφου ὑπάρχουσι τὰ *σίγνα* τῆς Εἰρήνης (μητρὸς τῆς μελλονύμφου), τῆς μελλονύμφου, τοῦ μελλογάμβρου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ.

Ferrari, Registro κ.τ.λ., ἀρ. XIII[4]: « *Ἐγὼ Γεώργιος ὁ Κανάκ(ης) διὰ τοῦ παρόντος μου σταυρικοῦ δεσμοῦ παρίδω τὴν τυγχάνουσάν μοι πᾶσαν κληρονομίαν ἐν τῷ προρρηθέντι ὁσπιτίῳ* ». Ἐν ἀρχῇ τοῦ ἐγγράφου ὑπάρχει τὸ σίγνον τοῦ Γεωργίου.

Ὡς παρατηρεῖ ὁ Ferrari[5], εἰς τὰ ὡς ἄνω δύο ἔγγραφα ὁ ὅρος σταυρικὸς δεσμὸς δηλοῖ τὴν ἐκ τῆς ἐντάξεως τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἐν ταῖς προταγαῖς γεννωμένην ὑποχρεωτικότητα τοῦ ἐγγράφου. Ἐπίσης προσφυῶς

---

[1] Μ. Γεδεών, ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 1, σελ. 15, ἐρώτησις πρὸς τὸν Πατριάρχην Νικόλαον Γ' τὸν Γραμματικόν: *« Καὶ περὶ τῶν ποιούντων ἰδιοχείρους σταυροὺς καὶ παραιτήσεις ἡγουμενιῶν καὶ λοιπῶν τινων ἀθετούντων περὶ τὰ ἰδιόχειρα »*, Acta, τόμ. IV, σελ. 168 (ἀρ. XCII): *« τὸ χωράφιον τοῦ Κουτούλη χωρὶς ἐγγράφου συνήθους καὶ σταυροῦ τοῦ πολλαχῶς Κουτούλη τοῦ ἀληθῶς γεγονότος κυρίου κατασχὼν ἔκτοτε καὶ μέχρι τοῦ νῦν κρατεῖ. – – καὶ γράμμα καταδοχῆς αὐτοῦ καὶ σταυρὸν οὐκ ἔλαβεν ὁ δηλωθεὶς Κεραμάρης – – ὁ γὰρ ἅπαξ ἀπεβάλετο σταυρῷ αὐτοῦ καὶ γράμματι ἐγγράφῳ, καθὼς οὗτος ὁ Κρητικὸς παρίστησι λέγων, πῶς ἂν καὶ πάλιν γράμμα αὐτοῦ ἕτερον ποιήσειεν* (γρ. *ποιήσειν*) *τῷ Κεραμάρῃ ἔμελλε ; ».* Ἡ ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ τρὶς ἀπαντῶσα λέξις *σταυρὸς* ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς προταγῆς ἢ ὑπογραφῆς. Τοῦτο προκύπτει ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὸ ἀμέσως προηγούμενον ἔγγραφον ἐν Acta, τόμ. IV, σελ. 165 (ἀρ. XCI), εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἀναγόμενον, λέγεται: *« ἐπεὶ ἐπιστήσατο* (γρ. *ἐπιστώσατο) τὰ τοῦ γράμματος ὁ Κρητικὸς δι' οἰκειοχείρου σιγνογράφου »*, ἡ φράσις δ' αὕτη συνδυαζομένη πρὸς τὴν *« ὃ γὰρ ἅπαξ ἀπεβάλετο* (ἐνν. ὁ Κρητικὸς) *σταυρῷ αὐτοῦ καὶ γράμματι ἐγγράφῳ »* καθιστᾷ βέβαιον ὅτι ἐνταῦθα διὰ τῆς λ. *σταυρὸς* νοεῖται ἡ προταγὴ ἢ ὑπογραφή.

[2] Βλ. Dölger, ἔνθ' ἀνωτ., ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 108 (σελ. 293): *« † Ἀθανάσιος εὐτελὴς (μονα)χ(ὸς) καὶ ἡγούμενος τῆς Λαύρας οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέγραψα* (ἄνωθεν: *προέταξα*) *τὸν τίμιον στ(αυ)ρὸν καὶ τὸ ὄνομά μου † »*, ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 109 (σελ. 296): *« οἱ καὶ τοὺς τιμίους καὶ ζωοποιοὺ(ς) στ(αυ)ροὺς μετὰ παντὸς τοῦ ὕφους ἰδιοχ(είρως) ποιήσαντες ».* Διὰ τῶν λέξεων *παντὸς τοῦ ὕφους* δηλοῦται ὅτι ἰδιοχείρως ἐτέθησαν πλὴν τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ ὀνόματά των. Βλ. καὶ Δημήτριον Χωματιανόν, στ. 406: *« προχαράξας ἐν χάρτῃ μετὰ τοῦ τιμίου σταυροῦ τὴν οἰκείαν ὀνομασίαν ».*

[3] Νῦν ἐν Ferrari, Scritti giuridici, τόμ. 3 (1956), σελ. 45.

[4] Ferrari, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 47.

[5] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 40.

ὁ Ferrari, συσχετίζει τὸν ὅρον σταυρικὸς δεσμὸς πρὸς τὴν Νεαρὰν 72 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ κηρύξασαν ὑποχρεωτικὸν πᾶν ἔγγραφον σύμφωνον, ἐν τῷ ὁποίῳ « *τῶν συμφωνούντων ἰδιόχειρος ἐνέργεια τὸν θεῖον σταυρὸν ἐντάξει τοῖς γράμμασι* ».

Βλ. ἐπίσης Acta, τόμ. I, σελ. 108 : « *πρὸς συμβάσεις ἐχώρησαν, συνθέμενοι καὶ συμφωνήσαντες διὰ ταβουλλαρικοῦ γράμματος, σταυρικοῖς δεσμοῖς σιγνογραφήσαντες ἐν αὐτῷ, ὥστε ἀνυψῶσαι τὸν τοιοῦτον Καλωνυμίτην τόδε τὸ χαμαίγ(αιον) οἴκημα αὐτοῦ* ». *Σταυρικοῖς δεσμοῖς* σιγνογραφήσαντες σημαίνει : θέσαντες ἐν τῷ ἐγγράφῳ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ, ὅπερ ἀλλαχοῦ λέγεται : *σιγνογραφῶ τὸν τίμιον σταυρόν*[1]. Acta, τόμ. I, σελ. 312 : « *προβάντος καὶ παλαιγενοῦς ἐγγράφου πρατηρίου φέροντος καὶ τὰς διὰ σταυρικοῦ τύπου οἰκειοχείρους προταγὰς καὶ σιγνογραφίας αὐτῶν* ».

Ὅθεν ἔγγραφον φέρον ἐν ἀρχῇ τὰ σίγνα τῶν πωλητῶν ἀποκαλεῖται ἐν τῷ κειμένῳ *σταυρικὸν γράμμα*[2].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐγγράφων προκύπτει ἀβιάστως ὅτι καὶ αἱ εἰς τὰ βυζαντινὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα ἀπαντῶσαι μνηστεῖαι διὰ σταυρικῶν δεσμῶν δὲν εἶναι μνηστεῖαι τελούμεναι δι' ἀνταλλαγῆς σταυρῶν, ὡς ὑπετέθη, ἀλλὰ μνηστεῖαι ἔγγραφοι, τοῦ ὅρου σταυρικὸς δεσμὸς δηλοῦντος τὴν ἐκ τῆς ἐντάξεως τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἐν τῇ προταγῇ ἢ τῇ ὑπογραφῇ προκύπτουσαν δέσμευσιν, ἐπίσης δὲ προκύπτει ὅτι ὁ ὅρος σταυρικὸς δεσμὸς δὲν ἀφεώρα μόνας τὰς μνηστείας, ἀλλὰ καὶ περὶ ἑτέρων ἐλέγετο δικαιοπραξιῶν.

Λόγῳ τῶν ἐν ταῖς μνηστείαις διὰ σταυρικῶν δεσμῶν καὶ δι' ἐγκολπίων ὑπαρχόντων θρησκευτικῶν στοιχείων (ἡ ἔνταξις τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ ἐν τῷ ἐγγράφῳ, ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἱερῶν περιαμμάτων) χαρακτηρίζονται αὗται ὡς *ἐκκλησιαστικοὶ συνήθεις δεσμοί*[3]. Μάλιστα ὑπάρχει καὶ πρᾶξις τοῦ Πατριάρχου Ματθαίου Α' ἀπαγορεύουσα τὴν σύμπραξιν κληρικῶν κατὰ τὴν τέλεσιν μνηστειῶν δι' ἐγκολπίων, τῆς ἀνταλλαγῆς αὐτῶν οὔσης βαρυτέρας καὶ αὐτοῦ τοῦ ὅρκου[4].

---

[1] Βλ. ἀνωτ., σελ. 356, σημ. 2.

[2] Actes de Chilandar (Παράρτημα τοῦ 17ου τόμ. τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν 1911), ἔγγρ. ὑπ' ἀρ. 24 (σελ. 52).

[3] Acta. τόμ. II, σελ. 212 : « *ὁ παρὼν Δημήτριος ὁ Ἀσωματιανὸς ἀναδραμὼν εἰς τὴν ἡμῶν μετριότητα συνοδικῶς προκαθημένην ἀνέφερεν, ὡς συνεβιβάσθη πρό τινος ἤδη καιροῦ λαβεῖν εἰς γυναῖκα ἐπὶ συμφωνίᾳ ἁπλῇ καὶ χωρίς τινος ἐκκλησιαστικοῦ συνήθους δεσμοῦ τὴν θυγατέρα Νικολάου τοῦ Βαμβακᾶ, οὗ προέβη δὲ εἰς τοῦτο οὔτε σταυρικὸς δεσμός, οὔτε δι' ἐγκολπίων, οὔτ' ἄλλο τοιοῦτον οὐδέν, ἀλλὰ μόνον ψιλή τις συμφωνία καὶ συγκατάθεσις* ».

[4] J. Oudot, Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta, τόμ. I (1941), σελ. 152 : « *μηδένα ποτὲ τῶν ἱερωμένων τολμῆσαι δεσμὸν δι' ἐγκολπίων ποιῆσαι, ἢ κινδυνεύσει εἰς τὸν τῆς ἱερωσύνης βαθμὸν ὡς αἴτιος ὅρκου· νομοθεσία γὰρ τοῦ Σωτῆρος τὸ μὴ ὀμόσαι ὅλως· ὁ δὲ τοιοῦτος δεσμὸς καὶ πλείων ὅρκου ἐστίν· ὡς ἐνέχυρον γὰρ δίδονται παρ' ἑκατέρων τῶν μερῶν αἱ δεσποτικαὶ καὶ θεῖαι εἰκόνες· εἶθ' ὡς ψιλὸν δεσμὸν καταλύοντες τοῦτον, εἰς τὸ τῆς ἐπιορκίας ἐμπίπτουσι βάραθρον* ».

V. Αἱ διὰ σταυρικῶν δεσμῶν καὶ δι' ἐγκολπίων μνηστεῖαι διακρίνονται σαφῶς τῶν ἱερολογημένων μνηστειῶν[1]. Ἵνα χρησιμοποιήσωμεν τὴν ἐν τῇ Νεαρᾷ 31 τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ὁρολογίαν[2] αἱ πρῶται ἀποτελοῦσιν *ἀτελεῖς* μνηστείας[3], ἐνῷ αἱ ἱερολογημέναι *ἐντελεῖς*, ἰσοδυναμούσας τῷ γάμῳ.

Ἐν τούτοις, εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς ἀπαντᾶται καὶ ἑτέρα, αὐστηρά, ἀντίληψις περὶ τῶν μνηστειῶν τούτων. Οὕτως ὁ Συμεών, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, πραγματευόμενος περὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου λέγει καὶ τὰ ἀκόλουθα :

« *Θεωρήσωμεν δὲ καὶ ὅπως ὁ γάμος νομίμως ἄρχεται γίνεσθαι. Εἰ μὲν πατέρες τοῖς συναπτομένοις εἰσίν, οὗτοι δὴ καὶ συμφωνοῦσιν ἀλλήλοις καὶ τὰς γνώμας πρὸς τὸ ἔργον ἱστῶσιν. Εἶτα καὶ ἡμέρας ἐπιστάσης, ὥστε γραφῆναι καὶ τὰ συμβόλαια, συνάθροισις τιμίων γίνεται ἀνδρῶν, μαρτυρίας χάριν τοῦ γινομένου καὶ ὅτι νομίμου γάμου συνάλλαγμα ἐνεργεῖται. Διὸ καὶ νομικὸς ἀποτεταγμένος ἐστί, καὶ τὰ συμβόλαια γράφει καὶ σιγνογραφίας τῶν συναλλαττόντων ποιεῖται διὰ σταυροῦ, δηλῶν ὡς ἐκ τοῦ Θεοῦ τὸ ἔργον ἐστὶ καὶ ἐν Χριστῷ ἄρχεται, τῶν μελλονύμφων καὶ τῶν πατέρων αὐτῶν τοῦ καλάμου ἐφαπτομένων, τὸ ἑκούσιον καὶ οἰκειοθελὲς ἐνδεικνυμένων ἐκ τούτου· καὶ ὅτι Χριστὸς συνάπτει αὐτούς. Διὸ καὶ πρὸς αὐτὸν προσκυνοῦσι πρῶτον καὶ οὕτω τοῦ καλάμου ἐφάπτονται· καὶ τούτου ἕνεκεν ὅτι Χριστὸς συνδεῖ τούτους· καὶ σταυρικοὶ λέγονται δεσμοί. Καὶ οὐκ ἐξὸν αὐτοὺς λύειν δίχα τινῶν παρακολουθημάτων νομίμων, τοιούτων ὡς καὶ ἐπὶ τετελεσμένῳ τῷ γάμῳ. Εἰ δ' οὖν, ἔσται παρανομία ἡ λύσις. Τοῦ καιροῦ δὲ ἐπιστάντος τῶν γάμων, εἰς τὸν ναὸν ὅ τε νυμφίος καὶ ἡ νύμφη γίνονται* »[4].

Ἐπὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου κειμένου παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς. Ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος περὶ συμβολαίου συντασσομένου ὑπὸ τοῦ νομικοῦ. Ἀλλὰ τί ἦτο, εἰδικώτερον, τὸ συμβόλαιον τοῦτο ; Ἦτο τὸ προικοσύμφωνον ; Ἦτο ἡ ἔγγραφος μνηστεία ; Ἦτο ἡ ἔγγραφος μνηστεία ἅμα καὶ τὸ προικοσύμφωνον ; Νομίζομεν ὅτι ἕκαστον τούτων ἦτο δυνατόν. Διότι οὐδὲν ἐκώλυεν ὅπως ἐν αὐτῷ τῷ ἐγγράφῳ τῆς μνηστείας καθορισθῶσι καὶ αἱ περιουσιακαὶ σχέ-

---

[1] Βλ. Acta, τόμ. II, σελ. 50, ἔνθα διακρίνεται ἡ ἱερολογία ἀπὸ τὸν σταυρικὸν δεσμόν : « *θαρρήσας δὲ τῇ ἐξετάσει καὶ ἀκριβείᾳ τοῦ παπᾶ Ἰωάννου τοῦ τὸν σταυρικὸν ποιήσαντος δεσμόν, ἀπῆρα παρὰ τοῦ τιμιωτάτου μεγάλου χαρτοφύλακος βοῦλλαν καὶ ηὐλόγησα* », Acta, τόμ. II, σελ. 116 : « *τὸ γὰρ τῶν ἐγκολπίων οὐδέν τι λογίζεται, διὰ τὸ μὴ ἐπακολουθῆσαι καὶ εὐχὴν ἱερατικὴν εἰς αὐτά* ». Πρβλ. τὰ λεχθέντα ἀνωτ., σελ. 353 ἑπ.

[2] Zachariae, J.G.R., τόμ. III, σελ. 381.

[3] Ρητῶς χαρακτηρίζονται αἱ δι' ἐγκολπίων μνηστεῖαι ὡς ἀτελεῖς ἐν Μ. Γεδεών, Κανονικαὶ διατάξεις, τόμ. I (1888), σελ. 24 : « *μνηστείαν ἔχων ἀτελῆ δι' ἐγκολπίων μόνον, δίχα δηλονότι τῆς διὰ τοῦ ἱερέως ἐκφωνήσεως τῶν συνήθων εὐχῶν* ».

[4] Migne, P.G., τόμ. 155, στ. 505.

σεις τῶν μελλόντων νὰ συνδεθῶσι διὰ τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου[1], ὡς ἐπίσης ἦτο δυνατὸν νὰ προηγηθῇ ἡ ἄγραφος ἢ ἔγγραφος μνηστεία καὶ εἶτα νὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ ἕτερον ἔγγραφον περὶ τῶν περιουσιακῶν σχέσεων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ ἔγγραφον τοῦτο συνετάσσετο πρὸ τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου ἤτοι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μνηστείας, διότι ὡς ἐν τέλει τοῦ χωρίου τούτου λέγεται: *«τοῦ καιροῦ δ᾽ ἐπιστάντος τῶν γάμων, εἰς ναὸν ὅ τε νυμφίος καὶ ἡ νύμφη γίνονται»*. Ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ ὁ νομικὸς *«συγγραφίας τῶν συναλλαττόντων ποιεῖται διὰ σταυροῦ»*, ὅθεν ἡ ὀνομασία τοῦ ἐγγράφου σταυρικοὶ δεσμοί. Τούτων πάντων προηγεῖτο ἡ προσκύνησις τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι σημαντικὸν διὰ τὴν ἐν αὐτῷ ἀπαντῶσαν αὐστηρὰν ἀντίληψιν περὶ τῶν σταυρικῶν δεσμῶν, οἵτινες, καίτοι διακρινόμενοι τῆς ἱερολογίας, δὲν ἠδύναντο νὰ λυθῶσιν, εἰμὴ δι᾽ οὓς καὶ ὁ γάμος λόγους: *«καὶ οὐκ ἐξὸν αὐτοὺς λύειν δίχα τινῶν παρακολουθημάτων νομίμων, τοιούτων, ὡς καὶ ἐπὶ τετελεσμένῳ τῷ γάμῳ»*.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι καὶ τὸ κεφ. ΡΝϚ´ τῆς ὑπὸ Σγούτα δημοσιευθείσης παραλλαγῆς τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ[2], ἔνθα λέγεται: *«Ὅτι οὐδένας δεσμὸς γίνεται συνοικεσίου τῇ μεγάλῃ τεσσαρακοστῇ δηλονότι, οὔτε εὐλόγησις, οὔτε μνηστεία, ἤγουν συμφωνία, τοῦτο μόνον ἠξεύρομεν ὁποῦ ἐγίνη δυὸ φοραῖς εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κυροῦ Φιλοθέου ἐξ ἀνάγκης μεγάλης, καὶ τῇ μίᾳ φορᾷ ἐγένοντο σταυρικοὶ δεσμοὶ καὶ τὴν ἄλλην ἄλλαξαν ἐγκόλπια τὸ ἕνα μέρος πρὸς τὸ ἄλλον, ἀμὴ ὄχι νὰ ἔγινεν ἱερολογία τουτέστιν εὐλόγησις, τὸ ὁποῖον οἱ σταυρικοὶ δεσμοὶ καὶ ἡ ἀλλαγὴ ὅπου ἄλλαξαν τὰ ἐγκόλπια λέγεται στερεωμένη καὶ ἀμετάτρεπτη ἡ συμφωνία τοῦ γάμου, διότι εἶχαν τότε συνήθειαν ὅτι ὅταν ἤθελαν κάμῃ σταυρικοὺς δεσμούς, ἢ νὰ ἀλλάξουν ἐγκόλπια δὲν ἐδύνετο ἐκεῖνο τὸ ἀνδρόγυνον νὰ χωρίσῃ πλέον, καὶ εἰς πολλοὺς δὲ τόπους ἀπὸ τότε κρατεῖ συνήθεια ἕως τῆς σήμερον καὶ κάμνουν σταυρικοὺς δεσμοὺς καὶ ἀλλάσσουν ἐγκόλπια, καὶ οὕτως ἔναι ὁ γάμος βεβαιωμένος, ὅμως τοῦτο ὁποῦ ἐγίνη δύο φοραῖς ἐξ ἀνάγκης τῶν γάμων ἡ ὑπόθεσις τῇ μεγάλῃ τεσσαρακοστῇ ἔγινε τὴν ἡμέραν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καὶ ἄλλην φορὰν τοῦτο δὲν ἐγίνη ποτὲ* (Συμεὼν Θεσσαλονίκης)».

---

[1] Καὶ κατὰ τὰ ἐν τῇ Πείρᾳ 17, 14 ἐν τῷ ἐγγράφῳ τῆς μνηστείας ἐγένοντο οἱ περιουσιακοὶ διακανονισμοί, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν λεγομένων: *«Ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ κομνηνοῦ ιη´ ὢν ἐτῶν ἐποίησε χαρτίον μετὰ τοῦ πρωτοσπαθαρίου ἡλίου, ἵνα λάβῃ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ· πλὴν ἵνα ἐξέλθῃ ἔξω διὰ τὸ κατεπείγεσθαι τοὺς καρποὺς συγκλεῖσαι, καὶ ἐὰν μὴ ἐντὸς ἓξ μηνῶν ἔλθῃ καὶ ποιήσῃ χαρτία ἀρραβωνικὰ καὶ παραλάβῃ τὴν προῖκα, ἵνα δῷ πρόστιμον λίτρας κε´»*. Ὁμοίως καὶ κατὰ Πεῖραν 17, 19: *«Ὅτι ἡ πατρικία ἡ καστόρισσα σύμφωνον ἐποίησε ὑπὲρ τοῦ ἐγγόνου αὐτῆς, ἵνα λάβῃ τὴν θυγατέρα τοῦ πρωτοσπαθαρίου βασιλείου τοῦ στρατηγοῦ καὶ συνεφώνησαν καὶ τὴν προῖκα»*.

[2] Ἐν Θέμιδι Σγούτα, τόμ. Ζ´ (1856), σελ. 195.

Ἐν τῷ ἀντιστοίχῳ κεφ. τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ[1] φέρεται τὸ ἀκόλουθον χωρίον τοῦ Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης: *«Γάμον δὲ οὐ χρὴ ποιεῖν ὅλως* (ἐνν. ἐν τῇ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ) *ὅτι σαρκὸς τοῦτο ἔργον καὶ σαρκικῆς εὐφροσύνης πρόξενον, καὶ οὐ δύναταί τις τὰ τῆς σαρκὸς μεριμνᾶν καὶ μετανοεῖν, οὐδὲ κοσμικοὺς ἔχειν λογισμοὺς καὶ πενθεῖν ὑπὲρ τῆς ψυχῆς. Διὸ οὐδὲ συνάλλαγμα γάμου ποιεῖν χρή, εἰ μὴ κατ᾽ ἀνάγκην τινὰ καὶ ἅπαξ, καὶ τοῦτο γενέσθαι ἐν τῇ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἡμέρᾳ, εἰ ἔξω τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος εὑρεθῇ καὶ τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων»*[2]. Καὶ μέχρι μὲν ποίου σημείου προέβη ἡ ἐπεξεργασία τοῦ χωρίου τούτου τοῦ Συμεὼν ἐν τῇ Παραλλαγῇ, εὐκόλως προκύπτει ἐκ τῆς παραβολῆς τῶν δύο κειμένων. Ὁπωσδήποτε ὅμως κατὰ τὴν Παραλλαγήν, ἀρχαιοτέρας ἀποδίδουσαν ἀντιλήψεις[3], τόσον οἱ σταυρικοὶ δεσμοὶ ὅσον καὶ αἱ δι᾽ ἐγκολπίων μνηστεῖαι δὲν ἠδύναντο νὰ λυθῶσιν ἐλευθέρως[4].

VI. Ἀλλ᾽ ἤδη τίθεται τὸ ἀκόλουθον εἰδικώτερον ζήτημα: Ποῖοι ὑπέγραφον[5] εἰς τοὺς σταυρικοὺς δεσμούς; Ἦσαν τὰ ἔγγραφα ταῦτα συντεταγμένα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ἑνὸς μέρους, οὗτινος καὶ ἔφερον τὰς ὑπογραφὰς ἢ εἰς ταῦτα ὑπέγραφον ἀμφότερα τὰ μέρη;[6] Ὑπέγραφον καὶ οἱ μέλλοντες νὰ ἔλθωσιν εἰς γάμον ἢ μόνον οἱ ἀσκοῦντες τὴν ἐπ᾽ αὐτῶν ἐξουσίαν;

---

[1] Κεφ. ΥϞΗ´ τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 287 χειρογρ. τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τοὺς κ.κ. Ἐπιτρόπους τῆς Μονῆς Ἰβήρων, οἵτινες εἶχον τὴν εὐγενῆ καλωσύνην νὰ ἀνταποκριθῶσιν εἰς σχετικὴν παράκλησίν μου.

[2] Migne, P.G., τόμ. 155, στ. 876-877.

[3] *«-- διότι εἶχαν τότε συνήθειαν ὅτι ὅταν ἤθελαν κάμῃ σταυρικοὺς δεσμοὺς ἢ νὰ ἀλλάξουν ἐγκόλπια δὲν ἐδύνετο ἐκεῖνο τὸ ἀνδρόγυνον νὰ χωρίσῃ πλέον»*.

[4] Ὅτι τοιαύτη αὐστηρὰ ἀντίληψις περὶ τῶν σταυρικῶν δεσμῶν διατυποῦται παρὰ τῷ Συμεὼν ἐν ἑτέρῳ χωρίῳ αὐτοῦ, βλ. ἀνωτ., σελ. 359 ἑπ.

[5] Ἐν τοῖς κατωτέρω καὶ χάριν συντομίας τὰς λέξεις *ὑπογράφω* καὶ *ὑπογραφὴ* θέλομεν χρησιμοποιῇ ὑπὸ εὐρεῖαν ἔννοιαν, περιλαμβάνουσαν τόσον τὴν ἐν κυριολεξίᾳ ὑπογραφὴν ὅσον καὶ τὴν προταγήν.

[6] Τὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα ἀγοραπωλησιῶν καὶ δωρεῶν εἶναι συντεταγμένα μονομερῶς καὶ δὴ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ πωλητοῦ ἢ τοῦ δωρητοῦ, ὧν καὶ φέρουσι τὰς ὑπογραφάς· πρβλ. Zachariae, Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Urkundenwesens ἐν B.Z., τόμ. 2 (1893), σελ. 178. Μονομερῶς ἐπίσης, παρὰ τοῦ ἰδιοκτήτου πρὸς τὸν ἐκλαμβάνοντα εἰς καλλιέργειαν, εἶναι συντεταγμένα τὰ παρὰ Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Ϛ´ (1877) τυπικὰ παραχωρήσεως γαιῶν εἰς καλλιέργειαν (τυπικὰ ὑπ᾽ ἀρ. 12, 13, 14), παρὰ δὲ τοῦ ἐκλαμβάνοντος εἰς καλλιέργειαν πρὸς τὸν ἰδιοκτήτην τὸ ὑπὸ τοῦ Zachariae ἐν Supplementum editionis Basilicorum Heimbachianae (1846), σελ. IV ἑπ., δημοσιευθὲν ἔγγραφον. Ὡσαύτως μονομερῶς, παρὰ τοῦ ἐγκαλέσαντος μέρους, τὸ παρὰ Σάθᾳ, ἔνθ᾽ ἀνωτ., τυπικὸν συμβιβασμοῦ (τυπ. ὑπ᾽ ἀρ. 21), ἐνῷ κατὰ τὸ αὐτόθι τυπικὸν ὑπ᾽ ἀρ. 20 (τυπικὸν διανομῆς) πάντες οἱ συμβαλλόμενοι ἔμελλον νὰ προτάξωσι. Ἀλλὰ καὶ ἡ σύνταξις ἐγγράφων παρ᾽ ἑκατέρου τῶν συμβαλλομένων μερῶν, καὶ πρὸς ἄλληλα ἐκτιθεμένων δὲν ἦτο ἄγνωστος εἰς τὸν βυζαντινὸν κόσμον, ὡς τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ἐν

Ὡς γνωστόν, ἐλάχιστα εἶναι τὰ μέχρις ἡμῶν περιελθόντα βυζαντινὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τὰ ἀναγόμενα εἰς τὸν γάμον[1]. Κατωτέρω παρέχω ἀνάλυσιν τοῦ γνωστοῦ εἰς ἐμὲ ὑλικοῦ[2].

Βυζαντινὸν τυπικὸν ἐγγράφου μνηστείας, περιέχον συνάμα ὑπόσχεσιν προικὸς καὶ ποινικὴν ῥήτραν, εἶναι συντεταγμένον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν γονέων τῆς μελλονύμφου, ἀπευθυνόμενον πρὸς τοὺς γονεῖς τοῦ μελλογάμβρου[3].

Μονομερῶς συντεταγμένα εἶναι καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Σάθα καὶ τοῦ Ferrari δημοσιευθέντα βυζαντινὰ τυπικὰ γαμηλίων συμφώνων[4], καὶ δὴ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν γονέων τῆς μελλονύμφου[5], ἀπευθυνόμενα πρὸς τοὺς γονεῖς τοῦ μελλογάμβρου. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς μητρὸς τῆς μελλονύμφου, ἧς καὶ μόνης (τῆς μητρὸς) φέρει τὴν προταγήν, εἶναι συντεταγμένον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Μ. Γεδεὼν[6]

Actes de Chilandar (Παράρτημα τοῦ 17ου τόμ. τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν, 1911) ὑπ' ἀρ. 97 (σελ. 204) δημοσιευομένου ἐγγράφου.

[1] Διὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς σπάνεως πρβλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ Ferrari, I documenti greci medioevali, νῦν ἐν Scritti giuridici, τόμ. 1 (1953), σελ. 252.

[2] Ἐν τῇ ἀκολουθούσῃ ἐρεύνῃ δὲν περιλαμβάνονται τὰ ἐκ τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας ἔγγραφα. Περὶ τούτων πρβλ. Ferrari, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 207 ἑπ.

[3] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Zachariae ἐν Jus Graeco-romanum, τόμ. III, σελ. XIV. Τὸ τυπικὸν τοῦτο ἀφορᾷ μνηστείαν μὴ ἱερολογημένην (ἀτελῆ), γίνεται δὲ ἐν αὐτῷ λόγος περὶ τῆς μελλούσης νὰ λάβῃ χώραν ἱερολογίας τῆς μνηστείας: « *ὥστε καὶ τοὺς παῖδας ἡμῶν συνδεθῆναι ἀλλήλοις ἐν τῷ προσήκοντι καιρῷ διὰ τῆς ὡρισμένης ἐκ τοῦ νόμου μνηστείας* ».

[4] Κ. Σάθα, ἔνθ' ἀνωτ., τυπικὸν ὑπ' ἀρ. 1, G. Ferrari, Formulari notarili inediti dell'età bizantina, νῦν ἐν Scritti giuridici, τόμ. 1 (1953) τυπικὰ ὑπ' ἀρ. 1, 2 καὶ 3 (σελ. 338 ἑπ.). Τὰ τυπικὰ ταῦτα ἀφορῶσι γαμήλια σύμφωνα συντασσόμενα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μνηστείας καὶ πρὸ τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου (διὰ τὸ παρὰ Σάθᾳ τυπικὸν πρβλ. τὰ ἐν αὐτῷ λεγόμενα: « *τοῦ ἱερολογηθῆναι μετ' αὐτοῦ κανονικῶς καὶ συναφθῆναι νομίμως* », διὰ δὲ τὰ παρὰ Ferrari βλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ αὐτοῦ Ferrari, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 368). Προϋπέθετον ὅμως τὰ τυπικὰ ταῦτα τετελεσμένην ἔγγραφον ἢ ἄγραφον μνηστείαν ἢ συνιστᾶτο δι' αὐτῶν τὸ πρῶτον καὶ ἡ μνηστεία; Νομίζω ὅτι ἑκάτερον τούτων ἦτο δυνατόν, διότι δὲν εὑρίσκω τὸν λόγον διατὶ τὰ τυπικὰ ταῦτα δὲν ἠδύναντο (κατὰ τὰς περιστάσεις) νὰ χρησιμεύσωσι καὶ διὰ τὴν σύστασιν αὐτῆς ταύτης τῆς μνηστείας. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σελ. 359 ἑπ.

[5] Ἐν τῷ παρὰ Σάθᾳ τυπικῷ λέγεται περὶ τῆς μελλονύμφου: « *συναινούσης καὶ στεργούσης ἐγγράφως τὸ παρὸν συνάλλαγμα* ». Δὲν νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἔννοια τούτου εἶναι ὅτι ἡ κόρη ἔμελλε νὰ ὑπογράψῃ ἐν τῇ πράξει· ἡ ἔννοια φαίνεται οὖσα ὅτι αὕτη συνῄνει ἐπὶ τῷ προβάντι ἐγγράφῳ.

[6] Μ. Γεδεών, Βυζαντινὰ συμβόλαια, B.Z., τόμ. 5 (1896), σελ. 114 ἑπ. Κατὰ τὸν Α. Παπαδόπουλον-Κεραμέα, B.Z., τόμ. 8 (1899), σελ. 80, τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 1466 ἢ 1467, δηλ. εἰς βραχὺν χρόνον μετὰ τὴν ἅλωσιν. Ὁ Ferrari, Scritti giuridici, τόμ. I (1953), σελ. 254, δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι παραλλήλως πρὸς τὸ ἔγγραφον τοῦτο εἶχε συνταγῇ καὶ ἕτερον ἔγγραφον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν γονέων τοῦ μελλογάμβρου πρὸς τὴν μητέρα τῆς μελλονύμφου.

δημοσιευθὲν γαμήλιον σύμφωνον[1]. Τὰ ὑπὸ τοῦ Ferrari ὅμως δημοσιευθέντα γαμήλια συμβόλαια[2] φέρουσι τὸ μὲν τὰς προταγὰς τῆς μητρὸς τῆς μελλονύμφου, αὐτῆς τῆς μελλονύμφου, τοῦ μελλογάμβρου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ[3], τὸ δὲ τὰς ὑπογραφὰς (ἐν κυριολεξίᾳ) τοῦ πατρός, τῆς μητρός, τῆς μάμμης καὶ ἑτέρου συγγενοῦς τῆς μελλονύμφου, αὐτῆς τῆς μελλονύμφου καὶ τοῦ μελλογάμβρου[4].

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι καὶ αἱ ἀκόλουθοι περιπτώσεις ἐκ τῆς βυζαντινῆς νομολογίας:

Κατὰ τὰ ἐν Πείρᾳ 17, 19 ἱστορούμενα, εἰς ἔγγραφον μνηστείας περιέχον ὑπόσχεσιν προικὸς καὶ ποινικὴν ῥήτραν[5] δὲν ὑπέγραψεν ὁ μελλόγαμβρος, ἀλλ' ἡ μάμμη αὐτοῦ. Τοῦ μελλογάμβρου λύσαντος τὴν μνηστείαν, ὁ δικαστὴς ἀπεφάνθη ὅτι ὁ μελλόγαμβρος δὲν εἶναι ὑπόχρεως εἰς καταβολὴν τῆς ποινικῆς ῥήτρας, ὡς μὴ ὑπογράψας ἐν τῷ συμφώνῳ· ἀλλ' οὐδὲ ἡ μάμμη αὐτοῦ εἶναι ὑπόχρεως εἰς τὴν καταβολὴν ταύτης, διότι δὲν ἔλυσεν αὕτη τὴν μνηστείαν.

Ἀπόφασις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κρίνουσα περίπτωσιν καθ' ἣν πενταετὴς κόρη ἐμνηστεύθη ὑπὸ τῶν γονέων αὐτῆς, ἀποφαίνεται τὴν μνηστείαν ἄκυρον οὐ μόνον διὰ τὸ ἄωρον τῆς ἡλικίας, ἀλλὰ καὶ προσθέτως διότι δὲν συνῄνεσαν οὐδὲ προέταξαν ἐν τῷ προβάντι ἐγγράφῳ οἱ μνηστευόμενοι, ἀλλὰ μόνον οἱ γονεῖς αὐτῶν[6].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΜΑΤΣΗΣ

---

[1] Τὸ ἔγγραφον τοῦτο συνετάγη συγχρόνως μὲ τὴν ἱερολογίαν τῆς μνηστείας, βλ. Ferrari, ἐν Scritti giuridici, τόμ. 1, σελ. 253.

[2] G. Ferrari, Registro κ.τ.λ. ἐν Scritti giuridici, τόμ. 3 (1956), ἀρ. VII (σελ. 45) καὶ ἀρ. XVI (σελ. 48).

[3] Τὸ ὑπ' ἀρ. VII. Τὸ συμβόλαιον τοῦτο ἀποκαλεῖται ἐν αὐτῷ τῷ κειμένῳ *σταυρικὸς δεσμός*. Βλ. ἀνωτ., σελ. 357.

[4] Τὸ ὑπ' ἀρ. XVI. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο εἶχε δημοσιεύσει προηγουμένως ὁ S. G. Mercati ἐν Studi Bizantini, τόμ. 2 (1927), σελ. 35.

[5] Ὅτι διὰ τοῦ ἐγγράφου τούτου συνεστήθη ἡ μνηστεία προκύπτει σαφῶς ἐκ τῶν λεγομένων: « *ἡ πατρικία μαρία ἡ καστόρισσα σύμφωνον ἐποίησεν ὑπὲρ τοῦ ἐγγόνου αὐτῆς ἵνα λάβῃ τὴν θυγατέρα τοῦ πρωτοσπαθαρίου – – καὶ ἀρραβὼν προέβη* ».

[6] Acta, τόμ. I, σελ. 99: « *τὸ μὲν ὅτι πενταετὴς ἦν ἡ κόρη – – τὸ δὲ καὶ ὅτι οὐδόλως συνήνεσαν οὐδὲ προέταξαν ἐν τῷ τοιούτῳ τῶν δεσμῶν γράμματι οὗτός τε καὶ ἡ κόρη* ».

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΕΡΙ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΧΡΙΔΟΣ

Ἐκ τῶν βυζαντινῶν λογίων τῶν διορισθέντων κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν εἰς διάφορα ἀξιώματα τῆς αὐτοκεφάλου ἐκκλησίας Ἀχρίδος ὁ σημαντικώτερος εἶναι δίχως ἀμφιβολίαν ὁ Θεοφύλακτος, γνωστὸς πρὸ παντὸς ὡς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς καὶ ἑρμηνευτὴς τῶν ἁγίων γραφῶν. Ἦτο ἐπίσης ἐξαίρετος ῥήτωρ, τοῦ ὁποίου διετηρήθησαν ἐκκλησιαστικαὶ ὁμιλίαι καὶ πανηγυρικοὶ λόγοι. Ἦτο δὲ συγγραφεὺς μιᾶς *Βασιλικῆς παιδείας*, εἰς τὴν ὁποίαν ἔκαμε ἐπίδειξιν τῆς μεγάλης του μορφώσεως καὶ ἀρίστης γνώσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλολογίας [1]. Ἓν θεολογικὸν σύγγραμμα *Περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται οἱ Λατῖνοι* δεικνύει βαθεῖαν γνῶσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διενέξεως καὶ εὐρεῖαν ἀντίληψιν τῶν θεολογικῶν διαφορῶν. Ὡς ἀρχιποιμὴν τῆς λεγομένης « βουλγαρικῆς » Ἐκκλησίας ὁ Θεοφύλακτος συνέθεσε συγγράμματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὡς θέμα τὴν ἰδιαιτέραν παράδοσιν τῆς ἐκκλησίας του καὶ βασίζονται ἐν μέρει τοὐλάχιστον ἐπὶ σλαβικῶν πηγῶν συντεθειμένων ὑπὸ τῶν Σλάβων λογίων τῶν ἐκπαιδευομένων εἰς Ἀχρίδα ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος τοῦ μαθητοῦ τοῦ ἱεραποστόλου Μεθοδίου. Τὸ Μαρτύριον τῶν ἐν Τιβεριουπόλει ιε΄ μαρτύρων καὶ ὁ Βίος τοῦ ἁγίου Κλήμεντος διασῴζονται ἀπὸ τὰ ἔργα του ταῦτα καὶ δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα. Ἰδιαιτέραν σημασίαν ὡς ἱστορικὴ πηγὴ καὶ ἔργον ῥητορικῆς φιλολογίας ἔχουν αἱ διατηρηθεῖσαι ἐπιστολαὶ τοῦ ἱεράρχου. Συνέθεσε δὲ καὶ ποιήματα μετρίας ἀξίας καὶ ὕμνους εἰς τὸν ἅγιον Κλήμεντα, ἱεραπόστολον καὶ διδάσκαλον τῶν Σλάβων τῆς Μακεδονίας καὶ ἐπιστάτην τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀχρίδος.

Τὰ στοιχεῖα διὰ τὴν βιογραφίαν τοῦ σοφοῦ ἱεράρχου καὶ ἐξόχου ῥήτορος εἶναι μᾶλλον πενιχρά. Βασικὰς εἰδήσεις διὰ τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ Θεοφυλάκτου παρέχει ὁ κατάλογος τῶν ἀρχιεπισκόπων τῆς Ἀχρίδος ὁ περιεχόμενος εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 888 κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἐκδοθεὶς ὑπὸ τοῦ H. Gelzer. Ἐκεῖ ἀναγινώσκομεν περὶ τοῦ Θεοφυλάκτου τὰ ἑξῆς: *ιγ΄ Θεοφύλακτος ὁ ἐξ Εὐρίπου ῥήτωρ ὢν καὶ διάκονος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας* [2]. Τὴν ἐκ Χαλκίδος καταγωγήν του

---

[1] K. Prächter, Antike Quellen des Theophylaktos von Bulgarien, BZ 1, 1892, σελ. 399-414.

[2] H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, σελ. 6-7.

ἐπιβεβαιώνει ὁ ἴδιος ὁ Θεοφύλακτος εἰς μίαν ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Ἰωάννην τὸν Δοῦκα τὸν γυναικάδελφον τοῦ βασιλέως Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ [1]. Ἡ χρονολογία τῆς γεννήσεώς του εἶναι ἄγνωστος. Ὁ μεταφραστὴς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοφυλάκτου εἰς τὴν βουλγαρικήν, ὁ Μητροπολίτης τῆς Βάρνας Συμεών, βιογραφῶν τὸν ἀρχιερέα, ἀρκεῖται εἰς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι, καθὼς ἡ δρᾶσις του παρατείνεται μέχρι τῶν πρώτων χρόνων τοῦ 12ου αἰῶνος, οὗτος δέον νὰ ἔχῃ γεννηθῆ εἰς τὴν τρίτην ἢ τετάρτην δεκαετηρίδα τοῦ 11ου αἰῶνος [2].

Γενικῶς τὰ χρονολογικὰ προβλήματα εἶναι τὰ δυσχερέστερα εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἐπειδὴ δέ, ὅπως θὰ ἴδωμεν παρακατιόντες, ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος κατὰ τὸ 1090-1091 καὶ ἡ κανονικὴ ἡλικία διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦτο ἦτο ἡ τῶν 35 ἐτῶν, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐγεννήθη τὸ ἀργότερον τὸ 1055. Ἡ χρονολογία αὕτη ἀποτελεῖ ἓν ἀσφαλὲς terminus ante quem διὰ τὴν γέννησίν του. Εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ Θεοφύλακτος, ὁ ὁποῖος διετέλει ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἀπέκτησε καὶ φήμην λογίου καὶ ῥήτορος, ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος ἱκανὰ ἔτη μετὰ τὴν ἐλαχίστην κανονικὴν ἡλικίαν. Οὕτω πλησιάζομεν εἰς τὴν χρονολογίαν τὴν δοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Συμεών.

Δὲν εἶναι ἐπίσης γνωστὸν εἰς ποῖα σχολεῖα ἀπέκτησεν ὁ Θεοφύλακτος τὴν τεραστίαν μόρφωσίν του. Ὁ μητροπολίτης Συμεὼν εἰκάζει, ὅτι ἐφοίτησε πρῶτον εἰς Ἀθήνας καὶ ὕστερον εἰς Κωνσταντινούπολιν [3]. Ἡ περὶ Ἀθηνῶν εἰκασία ἔχει ὡς μόνην βάσιν τὴν μικρὰν ἀπόστασιν τῆς πόλεως ταύτης ἀπὸ τὴν Χαλκίδα, τὴν γενέτειραν τοῦ Θεοφυλάκτου, καὶ στερεῖται ἑπομένως πάσης ἀξίας. Ἀναμφιβόλως δὲ ἐσπούδασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ὑπῆρξε εἰς τὸ ἱδρυθὲν ὑπὸ τοῦ Βάρδα Πανεπιστήμιον μαθητὴς τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων, τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Περὶ τοῦ διδασκάλου του γράφει εἰς μίαν ἐπιστολὴν μὲ ἰδιαιτέραν θέρμην [4]. Ὡς φοιτητὴς ἐμυήθη εἰς

---

[1] Finetti 2, PG 126, 312 AB: *Φύλαττέ μοι τοίνυν τὴν ἐπὶ ἀγαθότητι θεομιμησίαν, καὶ μηδέποτε μηδενὶ θελήσῃς κακὸν καὶ πρὸς πάντας μὲν ἀγαθοσύνην ἐπιδεικνύμενος, μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς ἐξ ἀρχῆς ἐλεηθέντας σοι, ὁποῖοί ἐσμεν ἡμεῖς, οἷς μάλιστα ἂν χαρίσαιο καὶ τὰ μέγιστα εἴ γε τοὺς ἐν Εὐρίπῳ συγγενεῖς ἡμῶν ἐλέους ἀξιοῖς, καὶ δείξοις τοῖς ἐν Ἑλλάδι, ὡς παρὰ σοὶ τῷ πανσεβάστῳ πάντων ἀντιλήπτορι πλείονος ὁ ἀρχιεπίσκοπος λόγου ἄξιος.*

[2] Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (βουλγαρικὴ μετάφρασις), Σόφια 1931, σελ. VIII. Ἡ μετάφρασις αὕτη μὲ εἰσαγωγὴν καὶ σχόλια ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν 27ον τόμον τῆς Συλλογῆς (S'bornik) τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν (BAN).

[3] Αὐτόθι.

[4] Meursius 15, PG 126, 384 D: *Ἀμέλει καὶ τῷ τρισμακαριωτάτῳ ὑπερτίμῳ τῷ Ψελλῷ καὶ ἀπαραμίλλῳ τὴν γλῶτταν ὀφείλω μέν, ὡς εἰκός, οὐκ εὐαποδότους χάριτας. Πολλὰ γὰρ οἶδα τῆς Μούσης τοῦ ἀνδρὸς ἀπονάμενος.*

ὅλους τοὺς κλάδους τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἤδη ὡς ἀρχιεπίσκοπος ἠσχολεῖτο, καθὼς γράφει ὁ ἴδιος, μὲ θεολογίαν καὶ ἰατρικήν [1].

Ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ἀρχιεπισκόπων πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Θεοφύλακτος εἰσῆλθεν εἰς τὸν κλῆρον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας εἰς Κωνσταντινούπολιν μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ διακόνου. Ὑπὸ ποίου πατριάρχου ἐχειροτονήθη διάκονος δὲν εἶναι γνωστόν. Τρεῖς εἶναι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφυλάκτου πρὸς πατριάρχην (Finetti 4, 13, Meursius 3). Ἡ τελευταία αὕτη φέρει τὴν ἐπιγραφήν: *Τῷ πατριάχῃ κυρίῳ Νικολάῳ*. Εἶναι προφανές, ὅτι καὶ αἱ τρεῖς ἐπιστολαὶ ἐγράφησαν πρὸς τὸν πατριάρχην Νικόλαον τὸν Γραμματικὸν (1084-1111). Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἐκφράζουν σέβας καὶ ἀφοσίωσιν, δὲν δύναται ὅμως νὰ συμπερανθῇ ἐξ αὐτῶν, ὅτι ὁ πατριάρχης οὗτος ἐχειροτόνησε τὸν Θεοφύλακτον διάκονον, ὅπως θέλει ὁ μητροπολίτης Συμεών [2]. Αἱ ἐκφράσεις σεβασμοῦ, ἀφοσιώσεως καὶ οἰκειότητος δὲν εἶναι παρὰ ῥητορικαὶ κομψολογίαι μὲ τὸν σκοπὸν νὰ καταστήσουν τὸν παραλήπτην εὐνοϊκὸν πρὸς τὸν γράφοντα. Ἑπομένως δὲν δύνανται νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἔμμεσοι εἰδήσεις διὰ τὸν βίον τοῦ Θεοφυλάκτου.

Ὁ κατάλογος τῶν ἀρχιεπισκόπων Ἀχρίδος, ἡ βασικὴ πηγὴ διὰ τὴν βιογραφίαν τοῦ Θεοφυλάκτου, μνημονεύει καὶ ἄλλο ἀξίωμα καὶ ἀποκαλεῖ τὸν Θεοφύλακτον *ῥήτορα*. Οὕτω δὲ ὠνομάζετο ἰδιαίτερον ἀξίωμα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον ἀναφέρει καὶ ὁ ψευδο-Κωδινὸς εἰς τὴν τετάρτην πεντάδα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικίων [3]. Συλλογὴν μαρτυριῶν περὶ τοῦ ἀξιώματος τούτου παρέχει ὁ ἀπαράμιλλος Du Cange [4]. Ἀνήκει δὲ τὸ ἀξίωμα τοῦτο εἰς τὴν σειρὰν τῶν διδασκαλικῶν ἀξιωμάτων τοῦ πατριαρχείου. Ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς χρόνους ὑπῆρχε τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα τοῦ *διδασκάλου*. Περὶ αὐτοῦ λέγει ἓν σχόλιον εἰς τὸν ψευδο-Κωδινόν: *ὁ διδάσκαλος ἑρμηνεύει τὸ εὐαγγέλιον εἰ δυνατός ἐστιν, ὁμοίως καὶ τὸ ψαλτήριον, κρατῶν καὶ τὰ σχολεῖα τῆς ἐπισκοπῆς* [5].

Ἡ λέξις *ἐπισκοπὴ* σημαίνει ἐνταῦθα τὸ πατριαρχεῖον, ὅπως καὶ ἀλλοῦ εἰς τὸ ἴδιον κείμενον. Εἰς τὸν $11^{ον}$ αἰῶνα, ὅταν ἐξελίσσοντο τὰ σχολεῖα τοῦ πατριαρχείου, προσετέθη καὶ τὸ ὀφφίκιον τοῦ *ῥήτορος, ἤτοι τοῦ μαΐστορος τῶν ῥητόρων*, ἤτοι τοῦ διδασκάλου τῶν ῥητόρων [6].

---

[1] PG 126, 476, 396 B. *Πλὴν ἀλλὰ καὶ νῦν σοι βίβλον Χρυσοστομικὴν διεπέμψαμεν*. Πρβλ. καὶ Meurs. 30, PG, 126, 421 Περὶ ἐξηγήσεως τῶν προφητικῶν γραφῶν.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ., X-XI.

[3] Ἐκδ. Βόννης, σελ. 5.

[4] Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis, Lugduni 1688, στῆλαι 1294-1296.

[5] Ἐκδ. Παρισίων, σελ. 315.

[6] Πρβλ. Migne, PG 135, στήλη 925.

Παρομοία ἦτο καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς Θεολογικῆς σχολῆς τῆς Νυσίβεως [1]. Ὁ ῥήτωρ ἢ μαΐστωρ τῶν ῥητόρων εἶναι εἷς μόνον ἐκ τῶν διδασκάλων τοῦ πατριαρχείου.

Ὁ καθαυτὸ διδάσκαλος (ὁ οἰκουμενικὸς διδάσκαλος) καλεῖται κατὰ τὸν $11^{ον}$ αἰῶνα καὶ διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου, διότι ἡ διδασκαλία αὕτη ἔμεινεν εἰς τὴν ἁρμοδιότητά του. Ἐκτὸς τούτου ὑπῆρχον ἀκόμη ὁ διδάσκαλος τοῦ ἀποστόλου (ἤτοι τῶν ἐπιστολῶν) καὶ διδάσκαλος τοῦ ψαλτηρίου [2].

Ὅλοι οἱ διδάσκαλοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας εἶναι κατὰ κανόνα διάκονοι [3], ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὸν Θεοφύλακτον. Οἱ διδάσκαλοι οὗτοι δὲν ἐκήρυττον μόνον, ἀλλὰ ἐδίδασκον εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ σχολεῖα. Ὁ Θεοφύλακτος γράφων πρὸς Νικήταν τῶν Σερρῶν, διδάσκαλον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ὁμιλεῖ περὶ μαθητῶν [4].

Τὸ πεδίον δράσεως τοῦ ῥήτορος ἢ μαΐστορος τῶν ῥητόρων προσδιορίζουν αἱ διάφοροι πηγαὶ κατὰ τρόπον διαφορετικόν. Τὸ κείμενον τῆς ἐκδόσεως τοῦ ψευδο-Κωδινοῦ λέγει: *ὁ ῥήτωρ εἰς τὸ ἑρμηνεύειν τὰς γραφάς* [5]. Τὰ δὲ ἄλλα διδασκαλικὰ ὀφφίκια προσδιορίζονται ὡς ἀκολούθως: *ὁ διδάσκαλος τοῦ εὐαγγελίου, ἑρμηνεύων αὐτό, ὁ διδάσκαλος τοῦ ἀποστόλου, ἑρμηνεύων αὐτόν· ὁ διδάσκαλος τοῦ ψαλτηρίου εἰς τὸ ἑρμηνεύειν αὐτό* [6].

Ἑπομένως ἡ διδασκαλία τοῦ ῥήτορος συμπεριλαμβάνει ὅσα ὅλαι αἱ ἄλλαι διδασκαλίαι, χωρὶς εἰδικὴν διαίρεσιν. Αἱ ἄλλαι ὅμως πηγαὶ ὁμιλοῦν περὶ τῆς εἰδικῆς διδασκαλίας τοῦ μαΐστορος τῶν ῥητόρων. Τοιουτοτρόπως ὁ πρῶτος κατάλογος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφικίων ἔχει: *ὁ ῥήτωρ γράφων λόγους διδασκαλικοὺς ἀπὸ προσώπου τοῦ ἀρχιερέως* [7] καὶ ὁ δεύτερος: *ὁ ῥήτωρ εἰς τὸ ῥητορεύειν* [8].

Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς εἰς ἐπιστολήν του *Τῷ μητροπολίτῃ Θεσσαλονίκης τῷ γεγονότι μαΐστορι τῶν ῥητόρων* γράφει: *οὐδὲν ὁ ῥήτωρ ὅτι μὴ γλῶσσα κἂν λέγῃ κἂν γράφῃ κἂν παιδεύῃ ῥητορικὴν κἂν φιλοσοφίᾳ τὸν νοῦν ἀσχολεῖ* [9]. Ὁ μαΐστωρ τῶν ῥητόρων ἦτο λοιπὸν πρωτίστως συντάκτης λόγων καὶ διδάσκαλος ῥητορικῆς καὶ φιλοσοφίας. Δὲν νομίζω ὅμως, ὅτι εἶναι ἐντελῶς περι-

---

[1] Cause de la fondation des Écoles, Patrologia Orientalis 4, 4, Paris 1908, σελ. 383, 389.

[2] Πρβλ. Ψευδο-Κωδινός, ἐκδ. Βόννης, σελ. 5, 115 ἄνω καὶ κάτω, F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Byzantinisches Archiv, Heft 8, Leipzig-Berlin 1926, σελ. 37.

[3] Fuchs, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 37.

[4] Migne, PG 126, 436 D, 437 A, 373, 509. Πρβλ. Fuchs, αὐτόθι.

[5] Ἐκδ. Βόννης, σελ. 5.

[6] Αὐτόθι.

[7] Ψευδο-Κωδινός, ἐκδ. Βόννης, σελ. 115.

[8] Αὐτόθι.

[9] PG 122, 1161.

φρονητέα ἡ εἴδησις ὅτι ὁ ῥήτωρ ἦτο εἰς τὸ ἑρμηνεύειν τὰς γραφάς. Διότι ἡ εἴδησις αὕτη ἐξηγεῖ τὴν ἀφορμήν, ἡ ὁποία ἔκαμε τὸν Θεοφύλακτον ἕνα ἐκ τῶν γνωστοτάτων ἐξηγητῶν τῶν ἁγίων γραφῶν εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν [1].

Ὁ διάκονος καὶ μαΐστωρ τῶν ῥητόρων Θεοφύλακτος διέπρεψε καὶ ὡς συγγραφεύς. Συνέθεσε ἔργα ἐξηγητικά. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην τῆς διδασκαλίας εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ σχολεῖα δυνάμεθα μὲ μεγάλην πιθανότητα νὰ θέσωμεν τὴν ἀρχὴν τοὐλάχιστον τῆς δράσεως τοῦ Θεοφυλάκτου ὡς ἐξηγητοῦ τῶν γραφῶν. Ὡς ἀρχιεπίσκοπος δὲν διέθετε τόσον χρόνον καὶ δὲν εἶχε εἰς τὴν διάθεσίν του τὰ ἀπαραίτητα βοηθήματα. Λίαν πιθανῶς συνέγραψε τότε εἰς Κωνσταντινούπολιν τὰς ὀγκώδεις ἐξηγήσεις του εἰς τὰς γραφάς. Ὡς διδάσκαλος εἰς Κωνσταντινούπολιν συνέθεσεν ἐπίσης σειρὰν ῥητορικῶν συγγραμμάτων ἀνεκδότων εἰσέτι. Ὁ κῶδιξ Laurentianus, plut. LIX, cod 12 (χαρτ. 14ου αἰῶνος) φυλ. 218 - 234v περιέχει, ἐκτὸς τῆς γνωστῆς *Βασιλικῆς παιδείας*, τέσσαρα ἀνέκδοτα ῥητορικὰ συγγράμματα τοῦ Θεοφυλάκτου: 1. *Πρὸς τὸν μέγαν οἰκονόμον τὸν τοῦ πατριάρχου ἀδελφόν*. 2. *Πρὸς τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἀτακτήσαντας*. 3. Ἀνεπίγραφος *ἀπολογία εὐνουχισμοῦ πρὸς παρηγορίαν τοῦ ἀδελφοῦ του*. 4. Ἀνεπίγραφος *προσλαλιὰ πρὸς παῖδας*. Τὰ αὐτὰ ἔργα περιέχει καὶ ὁ κῶδιξ Vindobonensis theologicus Graecus 43 (χαρτ.) φυλ. 116 - 147v καὶ πάλιν μὲ τὴν ἐκδοθεῖσαν ἤδη *Βασιλικὴν παιδείαν*. Ὑπάρχουν σοβαραὶ ἐλπίδες τὰ ἀδημοσίευτα κείμενα ταῦτα νὰ ῥίψουν νέον φῶς ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Θεοφυλάκτου καὶ γενικῶς τῆς ἀνωτέρας παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον τοῦ 11ου αἰῶνος.

Περὶ τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν ζωῆς του γράφει ὁ ἴδιος, ὡς ἀρχιεπίσκοπος πλέον, τὰ ἑξῆς: *Οἶσθα τὸν βίον ἡμῶν ὅπως εἶχεν ἀπραγμόνως καὶ ἀνωφελῶς. Καὶ τί γὰρ ἢ βιβλίων ὦζε καὶ πολιτείας ἀρχαίας τῷ νέῳ τούτῳ βίῳ καὶ δραστηρίῳ μηδὲν ἐχούσης κατάλληλον;* (Meurs. 11, PG 126, 376 A).

Ἡ λαμπρὰ αὕτη διάνοια προσείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν βασιλέων. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος ὁ Κομνηνὸς ἠθέλησε νὰ δώσῃ καλὸν διδάσκαλον εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, νεαρὸν υἱὸν τοῦ Μιχαὴλ Ζ' Δοῦκα Παραπινάκου (1071 - 1078), ὁ ὁποῖος ἦτο τότε μνηστευμένος μὲ τὴν νεαρὰν κόρην τοῦ αὐτοκράτορος Ἄνναν καὶ τὸν ὁποῖον ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος εἶχεν ἀναγνωρίσει ὡς συμβασιλέα καὶ διορίσει διάδοχόν του. Τὴν θέσιν τοῦ διδασκάλου τοῦ πρίγκιπος ἐνεπιστεύθησαν εἰς τὸν Θεοφύλακτον, διάκονον τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ μαΐστορα τῶν ῥητόρων. Ἡ τιμητικὴ θέσις αὕτη ἔδωσεν εἰς τὸν Θεοφύλακτον τὴν εὐκαιρίαν νὰ συνθέσῃ τὴν περίφημον *Βασιλικὴν παιδείαν*. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν καλυτέρων βυζαντινῶν ἔργων περὶ βασιλικῶν ἀρετῶν. Εἰς τοῦτο ὁ Θεοφύλακτος ἐπιδεικνύει εὐρυτάτας γνώσεις τῆς

[1] Περὶ τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως τοῦ ἀξιώματος τοῦ μαΐστορος τῶν ῥητόρων πρβλ. F u c h s, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 40,

3 - 6 - 1961

ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ μεγάλην ῥητορικὴν εὐγλωττίαν [1]. Τὸ ἔργον εἶναι πλῆρες φιλοφρονήσεων πρὸς τὸν νεαρὸν Κωνσταντῖνον καὶ τὴν μητέρα του τὴν βασίλισσαν Μαρίαν, ἡ ὁποία ἦτο γεωργιανῆς καταταγωγῆς. Τὸ ἔργον τοῦτο ἔκαμε τοὺς παλαιοτέρους ἐρευνητὰς νὰ σχηματίσουν τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ πατὴρ τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Ζ' Δοῦκας ἀνέθεσεν εἰς τὸν Θεοφύλακτον τὴν παιδαγώγησιν τοῦ υἱοῦ του. Ἡ ἐσφαλμένη ὑπόθεσις αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν λίαν διαδεδομένην καὶ ὄχι ὀρθὴν χρονολόγησιν τῆς ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ Θεοφυλάκτου. Κατὰ τοὺς ἐρευνητὰς τούτους ὁ Θεοφύλακτος ἦτο διάκονος καὶ μαΐστωρ τῶν ῥητόρων ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Ζ' Δοῦκα (1071 - 1078) [2].

Τὸ ζήτημα τῆς χρονολογίας τῆς *Βασιλικῆς παιδείας* ἔλυσεν ὁριστικῶς ὁ V. G. Vasiljevskij [3] παρατηρῶν ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὁ Θεοφύλακτος ὁμιλεῖ περὶ τῶν κοκκίνων ὑποδημάτων τοῦ Κωνσταντίνου καὶ περὶ τῆς μητρός του ὡς μοναχῆς. Κόκκινα ὑποδήματα ἐφόρει ὁ Κωνσταντῖνος ὡς βρέφος [4] ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ πατρός του καὶ ὡς συμβασιλεὺς τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ. Ἐπὶ Νικηφόρου Βοτανειάτου δὲν εἶχε τοῦτο τὸ δικαίωμα, ὡς πληροφορεῖ ἡ Ἄννα Κομνηνή [5]. Ἀπορριπτέα εἶναι λοιπὸν ἡ ἐπικρατοῦσα πρὶν γνώμη ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἦτο διδάσκαλος τοῦ Κωνσταντίνου ἐπὶ Μιχαὴλ Δοῦκα. Ἡ *Βασιλικὴ παιδεία* ἐγράφη ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος εἶχεν ἀκόμη τὸ δικαίωμα νὰ φορῇ κόκκινα ὑποδήματα, ἡ μήτηρ του ὅμως εἶχεν ἀναγκασθῇ νὰ ἀφήσῃ τὰ ἀνάκτορα καὶ νὰ ἐνδυθῇ τὸ μοναχικὸν σχῆμα. Εἶναι ἡ πρώτη φάσις τῆς αὐτοκρατορικῆς δυσμενείας ἡ ὁποία ἐπῆλθεν ἐξ αἰτίας τῆς γεννήσεως γνησίου υἱοῦ εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Ἔκτοτε δὲν ἠδύνατο πλέον ὁ Ἀλέξιος νὰ ἀνέχεται τὸν Κωνσταντῖνον ὡς συμβασιλέα. Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀλεξίου Ἰωάννης ἐγεννήθη τὸ 1088. Τὸ 1092 ὁ τετραετὴς Ἰωάννης ἀνηγορεύθη συμβασιλεύς. Κατὰ μίαν πληροφορίαν τοῦ Ζωναρᾶ [6] ὁ Ἀλέξιος ἐβασίλευε

[1] Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 364, σημ. 1.

[2] K r u m b a c h e r - E r h a r d, Geschichte der byzantinischen Litteratur, β' ἔκδ. 1897, σελ. 133. — Κ ρ ο υ μ β ά χ ε ρ - Σ ω τ η ρ ι ά δ ο υ, Ἱστορία τῆς Βυζαντηνῆς Λογοτεχνίας, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1897, σελ. 262. — Ἐπίσης H. - G. B e c k, Kirche uud theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σελ. 649. — J. D r ä z e k e, Theophylaktos' Schrift gegen die Lateiner, BZ 10, 1901, σελ. 520.

[3] Ἔργα (Trudy), τόμος 1, Πετρούπολις 1908, ἄρθρον: Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Πατσινακῖται (ῥωσιστί), ἀνατυπωθὲν ἐκ τῆς Ἐφημερίδος τοῦ Ὑπουργείου λαϊκῆς παιδείας (Žurnal ministerstva narodnago prosvěščenija) 164, 1872, μέρος 1, σελ. 116 - 165 καὶ 243 - 332. Εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην παραπέμπω κατὰ τὰς σελίδας τοῦ πρώτου τόμου τῶν Ἔργων (Trudy).

[4] Ζ ω ν α ρ ᾶ ς, 18, 12, ἔκδ. Βόννης, τόμ. 3, σελ. 733.

[5] 3, 4, 6, ἔκδ. Leib, 1, 115 - 116.

[6] 18, 12, ἔκδ. Βόννης, τόμ. 3, σελ. 733: *μετὰ δέ τινα χρόνον καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ*

ἐπί τι χρονικὸν διάστημα μόνος. Ἑπομένως ἡ *Βασιλικὴ παιδεία*, ἐὰν ἐγράφη εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς βασιλικῆς δυσμενείας, χρονολογεῖται τὸ 1088 - 1089 [1].

Ἀγνοῶν τὴν ἐργασίαν τοῦ Vasiljevskij ὁ B. Leib τοποθετεῖ ἐπίσης εἰς τὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια τὴν *Βασιλικὴν παιδείαν* [2].

Ἡ χρονολόγησις αὕτη ἔχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν ὀρθὴν λύσιν τοῦ κεντρικοῦ χρονολογικοῦ προβλήματος τῆς βιογραφίας τοῦ Θεοφυλάκτου. Τοῦτο εἶναι τὸ πότε ἐχειροτονήθη ὁ Θεοφύλακτος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Ὁ Er. de Rubeis, ὁ συγγράψας πραγματείαν περὶ τοῦ Θεοφυλάκτου δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν ἐνετικὴν ἔκδοσιν τῶν ἔργων του καὶ ἀνατυπωθεῖσαν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne, φρονεῖ ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος ἐπὶ Μιχαὴλ VII τοῦ Δούκα [3].

Ἡ ἄποψις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοφυλάκτου, ἡ ὁποία ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὴν χρονολογίαν τῆς βιογραφίας του. Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ ἐπιγράφεται *Τῷ φιλοσόφῳ κυρίῳ Ἰωάννῃ* (Meursius 45). Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἔγραψεν ὁ Θεοφύλακτος ὡς ἀρχιεπίσκοπος καὶ δὴ ἱκανὸν χρόνον μετὰ τὴν εἰς Ἀχρίδα ἄφιξίν του. Ἐκεῖ ὁμιλεῖ περὶ ἐχθρῶν καὶ διαβολέων· τοῦτο δεικνύει ὅτι εἶχεν ἤδη ἐμπλακῆ εἰς ἀγῶνα μὲ τοὺς φορολογικοὺς πράκτορας.

Ἐὰν ὁ φιλόσοφος Ἰωάννης, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ ἀρχιεπίσκοπος γράφει γράμμα λίαν φιλικόν, εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, ὅπως νομίζει ὁ de Rubeis, τότε τὸ γράμμα ἐγράφη ὁπωσδήποτε πρὸ τοῦ 1084, ὁπότε κατεδικάσθη ὁ φιλόσοφος ὡς αἱρετικός.

Τὴν γνώμην ταύτην ὑποστηρίζει καὶ ὁ T. Uspenskij [4]. Εἰς τοιαύτην χρονολόγησιν ἀντιτίθεται ὅμως τὸ γεγονός, ὅτι τὸ 1088 - 1089, ὅταν ἔγραφε τὴν *Βασιλικὴν παιδείαν* ὁ Θεοφύλακτος κατῴκει ἀκόμη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἑπομένως δὲν ἦτο ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Εἰς τὸ σύγγραμμά του τοῦτο γράφει: *οὐχ ὁρᾷς γάρ τοι καὶ τοὺς τῶν δένδρων καρπούς, οἷς ἐντρυφῶμεν οἱ τῆς εὐδαίμονος οἰκήτορες πόλεως* [5].

Συνεπῶς ὁ φιλόσοφος Ἰωάννης δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν Ἰωάννην

μετημφιάσθη, μέλαν ἐνδῦσα χρῶμα κατὰ τοὺς μοναχούς, τὸ μὲν ἑκοῦσα, τὸ δέ τι τυραννουμένη· καὶ ὁ παῖς ἀφῃρέθη τὰ περιπόρφυρα πέδιλα καὶ μόνῳ τῷ Κομνηνῷ ἡ τῆς αὐταρχίας κλῆσις καὶ ἡ βασιλεία περιελέλειπτο.

[1] Vasiljevskij, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 143.

[2] La Παιδεία βασιλικὴ de Théphylacte de Bulgarie, REB 11, 1953, σελ. 203.

[3] De Theophylacti Bulgariae archiepiscopi gestis, scriptis ac doctrina, Migne, PG 123, 25 - 26.

[4] Ἵδρυσις τῆς δευτέρας βουλγαρικῆς αὐτοκρατορίας (ρωσιστί), Ὀδησσὸς 1879, σελ. 7 - 8, σημ. 2.

[5] Migne, PG 126, 256 C. Πρβλ. Vasiljevskij, ἔνθ' ἀνωτ., 144.

τὸν Ἰταλόν. Ὁ Vasiljevskij ὑπογραμμίζει ὀρθῶς, ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰταλὸς ἦτο ἐχθρὸς τοῦ Ψελλοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ Θεοφύλακτος ἦτο θερμὸς θαυμαστής [1].

Δὲν εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν νὰ συνέδεε τὸν Θεοφύλακτον θερμὴ φιλία μὲ τὸν Ἰωάννην τὸν Ἰταλόν. Καὶ ἐκτὸς τούτου ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ γράμμα φαίνεται ὅτι ὁ παραλήπτης του ἦτο εἷς ἐκ πολλῶν λογίων μὲ φιλοσοφικὴν μόρφωσιν, ἐνῷ ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰταλὸς ἐλέγετο ὕπατος τῶν φιλοσόφων. Γράφων εἰς ἄλλον ὕπατον τῶν φιλοσόφων, τὸν Σμυρναῖον, ὁ Θεοφύλακτος τοῦ ἀπονέμει δεόντως τὸν ἐπίσημον τοῦτον τίτλον [2]. Ὁ Vasiljevskij νομίζει ὅτι ὁ φιλόσοφος Ἰωάννης εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος μνημονεύεται εἰς δύο γράμματα πρὸς Ρωμαῖον (Finetti 5, Lami 34) καὶ ὅτι ἦτο ἀδελφός του [3].

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται ἀποκλειστικὰ 1091 - 1108 [4], καμμία ἀντίφασις πρὸς τὴν ἐκ τῆς *Βασιλικῆς παιδείας* ἠντλημένην πληροφορίαν, ὅτι τὸ 1088 - 1089 ὁ Θεοφύλακτος εὑρίσκετο ἀκόμη εἰς Κωνσταντινούπολιν [5]. Ὑπάρχει ἀντιθέτως ἀναμφίβολος ἀπόδειξις, ὅτι τὴν 6 Ἰανουαρίου τοῦ 1090 εὑρίσκετο ἀκόμη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἦτο μαΐστωρ τῶν ῥητόρων [6]. Διότι τὸν χρόνον τοῦτον ὁ Θεοφύλακτος ἐξεφώνησεν ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῶν Φώτων τὸν διασωθέντα λόγον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν [7]. Εἰς τὸν λόγον τοῦτον ὁ Θεοφύλακτος μνημονεύει τὴν γέννησιν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ ἀναγορευθῇ οὗτος βασιλεύς [8]. Ἑπομένως ὁ λόγος ἐξεφωνήθη μεταξὺ τοῦ 1088, ὅταν ἐγεννήθη ὁ Ἰωάννης, καὶ τοῦ 1092, ὁπότε ἐστέφθη.

Ἐπίσης μνημονεύει ὁ Θεοφύλακτος, ὅτι συνήφθη εἰρήνη μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῶν Πατσινακιτῶν. Πρόκειται ὁπωσδήποτε περὶ τῆς ἀνακωχῆς τοῦ χειμῶνος τοῦ 1089. Δύναται λοιπὸν νὰ συμπερανθῇ, ὅτι ὁ ἐπίσημος λόγος ἐξεφωνήθη εἰς τὰς 6 Ἰανουαρίου 1090. Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Φώτων ἐξεφώνουν πάντοτε ἐπίσημοι ῥήτορες λόγους εἰς τὸν βασιλέα καὶ τοὺς αὐλικούς [9].

---

[1] Meursius 15, Migne, PG 126, 384 D.

[2] Meursius 40, Lami 21.

[3] Βιβλιοκρισία τοῦ ἄνω ἀναφερθέντος βιβλίου τοῦ Uspenskij, Ἐφημερὶς τοῦ Ὑπουργείου λαϊκῆς παιδείας (Žurnal ministerstva narodnago prosvěščenija) 204, σελ. 153 σημ.

[4] Κατὰ προσέγγισιν βεβαίως.

[5] Vasiljevskij, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 138.

[6] Vasiljevskij, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 146 κ.ἑ.

[7] Migne, PG 126, 288 κ.ἑ.

[8] Migne, PG 126, 301 B: *Ἀλλὰ τί, ὦ πάτερ, πρὸς τὸν παῖδα βραδύτερος ἐγένου τῆς φύσεως; Τί μὴ τὸν βασιλέα υἱὸν καὶ βασιλέα γνωρίζεις, ἀλλ' ἀναδύῃ τὴν ποθουμένην ἀνάρρησιν;*

[9] Πρβλ. Miller, Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l'Escurial, Paris 1848, σελ. 208 - 209.

Τὴν χρονολόγησιν ταύτην τοῦ λόγου, τὴν ὁποίαν μὲ μεγάλην ὀξυδέρκειαν καθώρισεν ὁ Vasiljevskij, παραδέχεται ἀνεπιφυλάκτως καὶ ὁ F. Chalandon[1] καὶ ὁ μητροπολίτης Συμεών[2]. Ὅτε ἐξεφώνει τὸν λόγον ὁ Θεοφύλακτος ἦτο μαΐστωρ τῶν ῥητόρων, καθὼς προκύπτει ἐκ τῶν ἰδίων του τῶν λόγων: *Ἀλλ' ἐγὼ μέν, ὦ παῖδες, τῷ πέπλῳ τῆς βασιλικῆς εὐφημίας τὸν στήμονα προὐπίστησα. Ὑμεῖς δὲ καὶ τὴν κρόκην προσεπιβάλετε. Ἐγὼ τὴν τέχνην ὑμῖν παρέδωκα, ἵνα ποικιλώτερος ὁ πέπλος καὶ τελεώτερος γένηται*[3]. Ὡς ἀρχιεπίσκοπος δὲ ὁ Θεοφύλακτος ἔπαυσε νὰ εἶναι μαΐστωρ τῶν ῥητόρων, ὅπως εἶναι αὐτονόητον, συνάγεται δὲ καθαρῶς καὶ ἐκ μιᾶς ἐπιστολῆς του[4].

Ἑπομένως δύναται νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι ὁ Θεοφύλακτος εἰς τὰς 6 Ἰανουαρίου 1090 ἦτο ἀκόμη μαΐστωρ τῶν ῥητόρων καὶ ἔμενεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐσφαλμένη δὲ εἶναι ἡ γνώμη πάντων ὅσοι ἐνόμιζον ὅτι ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος πρὸ τῆς ἡμερομηνίας ταύτης. Οὕτως ὁ Baronius ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος ἐπὶ Ῥωμανοῦ Διογένους (1067 - 1071) καὶ Μιχαὴλ Ζ' Παραπινάκου (1071 - 1078)[5].

Τὴν χρονολόγησιν ταύτην παρεδέχθη ἀνεξελέγκτως καὶ ὁ Muralt[6]. Ὁ Golubinjskij νομίζει ὅτι ἐχειροτονήθη μετὰ τὸ 1084 - 1085[7]. Τὴν αὐτὴν γνώμην ὑποστηρίζει καὶ ὁ Uspenskij[8]. Ἀντιθέτως ὁ Vasiljevskij, στηριζόμενος εἰς τὴν χρονολογίαν τοῦ λόγου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον, νομίζει ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐχειροτονήθη τὸ 1091[9]. Ὁ μητροπολίτης Συμεὼν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ χειροτονία τοῦ Θεοφυλάκτου ἐγένετο τὸ 1091 - 1092[10]. Ἡ διόρθωσις αὕτη τῆς χρονολογίας τοῦ Vasiljevskij δὲν εἶναι πειστική, διότι ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Θεοφυλάκτου πληροφορούμεθα ὅτι τρέχοντος τοῦ 1091 ἦτο ἤδη ἀρχιεπίσκοπος. Οὕτω αἱ ἐπιστολαὶ Lami 5 καὶ 9 ἐγράφησαν τὸ 1091. Ἐστάλησαν δ' εἰς τὸν καίσαρα Νικηφόρον τὸν Μελισσηνόν, ὁ ὁποῖος διωργάνωνε τὸν στρατὸν τοῦ θέματος τῆς « Βουλγαρίας » (σημ. Μακεδονίας) ἀκριβῶς τὸ 1091[11].

---

[1] Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, Paris 1900, σελ. XXV - XXVI.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XIII.

[3] Migne, PG 126, 305 BC.

[4] Finetti 2, Migne, PG 126, 389 C: *τίς δ' ἂν μοι ῥητόρων χορὸν συνεκρότησε, ἵνα τούτων κορυφαῖος γενόμενος, ὅπερ ἦν ποτε, εἶτα δοὺς αὐτοῖς τὸ ἐνδόσιμον κοινῇ τὴν λογικὴν χορίαν ἐπλήρωσα.* Πρβλ. Vasiljevskij, ἔνθ' ἀνωτ., 69 - 146.

[5] Annales Ecclesiastici, Lucca 1738 - 1759.

[6] Essai de chronologie byzantine 1057 - 1453, Πετρούπολις 1871 - 1873, σελ. 24.

[7] Σύντομον σχεδίασμα τῆς ἱστορίας τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν, τῆς βουλγαρικῆς, τῆς σερβικῆς καὶ τῆς ῥουμανικῆς (ῥωσιστί), Μόσχα 1871, σελ. 42 - 43.

[8] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 5 - 15.

[9] Πρβλ. τὴν ἀναφερθεῖσαν βιβλιοκρισίαν, σελ. 148 - 149.

[10] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XIII.

[11] Πρβλ. Ἄννα Κομνηνὴ 8, 3, 4, ἔκδ. Leib, τόμος 2, σελ. 134 - 135; Chalandon, ἔνθ' ἀνωτ., XXVI, σημ. 5.

Ὁ Chalandon συμφωνεῖ πλήρως μὲ τὴν χρονολογίαν τοῦ Vasiljevskij[1]. Δυνάμεθα λοιπὸν μὲ μεγάλην πιθανότητα καὶ σχεδὸν μὲ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξωμεν τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας τὸ 1091.

Ὁ μητροπολίτης Συμεὼν νομίζει περαιτέρω, ὅτι ἡ προαγωγὴ τοῦ Θεοφυλάκτου δὲν ἐγένετο μὲ τὴν συγκατάθεσίν του καὶ ὅτι ἦτο ἕνα εἶδος τιμητικῆς ἐξορίας. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ μητροπολίτου, ὁ Θεοφύλακτος ἐστάλη εἰς τὴν μακρυνὴν Ἀχρίδα, διότι ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος δὲν τὸν ἠνείχετο πλέον εἰς Κωνσταντινούπολιν[2]. Μόνον εἷς ἐξόριστος, νομίζει ὁ μητροπολίτης Συμεών, ἠδύνατο νὰ γράψῃ τὰ πικρὰ παράπονα περὶ τῆς ἕδρας του, τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται τόσον συχνὰ εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ σοφοῦ ἱεράρχου.

Ἐξωρίσθη δὲ ὁ Θεοφύλακτος, κατὰ τὸν Συμεών, ἐπειδὴ ἦτο ὀπαδὸς τῆς οἰκογενείας τῶν Δουκῶν καὶ ἰδιαιτέρως ὡς φίλος τῆς βασιλίσσης Μαρίας, τῆς μητρὸς τοῦ μαθητοῦ του. Οὐδὲν θετικὸν στοιχεῖον ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ πιθανὴν τὴν εἰκασίαν τοῦ μητροπολίτου. Ἡ κανονικὴ σταδιοδρομία τῶν κληρικῶν τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ἦτο νὰ χειροτονῶνται ἐπίσκοποι, μητροπολῖται καὶ ἀρχιεπίσκοποι. Εἰς τοὺς θρόνους τῶν μακρὰν τοῦ πολιτισμένου καὶ καλλιεργημένου περιβάλλοντος τῆς βασιλευούσης ᾐσθάνοντο πάντες μᾶλλον ὡς ἐξόριστοι καὶ ἐξέφραζον εἰς τὰ συγγράμματά των, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὰς ἐπιστολάς, διὰ ζωηρῶν χρωμάτων καὶ λίαν ῥητορικῶς τὴν νοσταλγίαν των.

Ὁ καλλιεργημένος ἱεράρχης, ὁ ὁποῖος αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἐξόριστον εἰς τὴν ἐπαρχιακὴν ἕδραν του, μετὰ τὴν ὡραίαν ζωὴν τοῦ νέου κληρικοῦ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶναι μορφὴ κοινοτάτη εἰς τὸ Βυζάντιον τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος[5].

Ἐξ ἄλλου, ἡ θέσις τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς αὐτοκεφάλου ἐκκλησίας Ἀχρίδος ἦτο μεγάλης σημασίας διὰ τὴν βυζαντινὴν πολιτικὴν εἰς τὴν εὐαίσθητον, εὔφλεκτον καὶ εὔτρωτον περιοχὴν ταύτην. Οἱ αὐτοκράτορες ἔστελλον εἰς τὴν Ἀχρίδα ἀνθρώπους μεγάλων ἱκανοτήτων, ἀλλὰ καὶ ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης. Ἄνθρωπος τῶν Δουκῶν καὶ ἐχθρὸς τῶν Κομνηνῶν δὲν θὰ ἦτο

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XXVI.

[2] K. Roth, Studien zu den Briefen des Theophylaktos Bulgarus, Ludwigshafen 1900, σελ. 10.

[3] Οὗτος γράφει: περὶ τὸ 1090. Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 5 - 15.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XIV. Τὴν ἄποψιν ταύτην δὲν παραδέχεται ὁ V. N. Zlatarski, Ἱστορία τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους κατὰ τὸν Μεσαίωνα, τόμ. 2, σελ. 264 - 265.

[5] Πρβλ. τὸ ποίημα τοῦ Μουζάλωνος, Ἑλληνικὰ 7, 1934, 109 - 150, καὶ τοὺς στίχους Νικολάου Κερκύρας, ἔκδ. Σπ. Λάμπρου, Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα, Ἀθῆναι 1882, 30 - 41, καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου, μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ἔκδ. Σπ. Λάμπρου, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1880, καὶ ἄλλους.

ὀλιγώτερον ἐπικίνδυνος εἰς Ἀχρίδα παρὰ εἰς Κωνσταντινούπολιν. Μολονότι ἀναμφισβητήτως φίλος τῆς βασιλίσσης Μαρίας ὁ Θεοφύλακτος εὔχεται δημοσίως τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ Ἰωάννου καὶ ἐπομένως τὴν καθαίρεσιν τοῦ μαθητοῦ του Κωνσταντίνου. Αἱ πολλαὶ φιλικαὶ ἐπιστολαὶ πρὸς ἐξέχουσας προσωπικότητας τοῦ περιβάλλοντος τοῦ Ἀλεξίου, ὡς πρὸς τὸν ἀδελφόν του Ἀδριανόν, πρὸς τοὺς γαμβροὺς Νικηφόρον Βρυέννιον καὶ Νικηφόρον Μελισσηνόν, τοὺς καίσαρας, πρὸς τὸν ἀσικρῆτις τὸν Γρηγόριον τὸν Καματηρόν, πρὸς τοὺς ἰατροὺς τῆς αὐλῆς καὶ πρὸς πολλοὺς ἄλλους ἐπισήμους, δεικνύουν ἐπαρκῶς ὅτι, παρὰ ἐνδεχομένας προστριβάς, ἦτο εἰς καλὰς σχέσεις μὲ τὸν κύκλον τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἐπομένως οὐδόλως φανερός του ἐχθρὸς καὶ ἐξόριστος εἰς μίαν μακρυνὴν ἐπαρχίαν.

Περαιτέρω θεωρεῖ πιθανὸν ὁ Συμεὼν ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐπέκρινε τὸν αὐτοκράτορα διὰ τὴν μὴ ἐπιστροφὴν τῶν δεδημευμένων ἐκκλησιαστικῶν θησαυρῶν, ὅπως ὁ ἐπίσκοπος Χαλκηδόνος Λέων, ὁ ὁποῖος ἐξωρίσθη διὰ τοῦτο [1]. Ἡ εἰκασία αὕτη στερεῖται πάσης βάσεως. Δὲν δύναται νὰ τὴν καταστήσῃ πιθανωτέραν οὔτε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεοφύλακτος εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Μιχαὴλ Παντεχνὴν (Meursius 47) δὲν συγχαίρει τὸν μαθητήν του, ὅτι προσελήφθη ἰατρὸς τῆς αὐλῆς, ἀλλὰ τὸν συμβουλεύει νὰ προσέξῃ τοὺς κινδύνους τῆς αὐλικῆς ζωῆς. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη δὲν εἶναι ἀπόδειξις ἐχθρικῆς διαθέσεως τοῦ Θεοφυλάκτου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ μᾶλλον κοινὸς τόπος τῆς ἀρχαίας στωϊκῆς φιλοσοφίας. Εἶναι δὲ γράμμα ἄκρως προσωπικὸν καὶ ἐμπιστευτικὸν καὶ δὲν χαρακτηρίζει τόσον ἰδιαιτέρως τὸν Ἀλέξιον, ὅσον ἐκφράζει γενικῶς τὴν στάσιν τοῦ φιλοσόφου πρὸς τὸν ἄρχοντα. Ὁ Θεοφύλακτος ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὴν χειροτέραν γνώμην διὰ τὴν ζωὴν τῶν αὐλικῶν χωρὶς νὰ εἶναι ἐντούτοις ἐχθρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου. Καὶ μόνον τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν λέξιν *τύραννος* μεταχειρίζεται εἰς πληθυντικὸν (*τυράννοις ἐκποδὼν μεθίστασο*) δεικνύει, ὅτι πρόκειται περὶ ἀρχόντων γενικῶς καὶ ὄχι ἰδιαιτέρως περὶ τοῦ αὐτοκράτορος. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν οὐδεμία ἔνδειξις, ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐστάλη εἰς Ἀχρίδα ὡς εἰς ἐξορίαν [2].

Μέχρι σήμερον δὲν ἐξηκριβώθη ποῖος ἐχειροτόνησε τὸν Θεοφύλακτον ἀρχιεπίσκοπον. Τὸ πρόβλημα τοῦτο συνδέεται στενώτατα μὲ τὴν θέσιν τῆς

[1] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XV - XVI.

[2] Ὁ μητροπολίτης Συμεὼν ἀναφέρει (σελ. XVII) πρὸς ὑποστήριξιν τῆς εἰκασίας του τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Θεοφυλάκτου πρὸς τὸν μέγαν δομέστικον τῆς Δύσεως Ἀδριανὸν τὸν Κομνηνόν, τὸν ἀδελφὸν τοῦ βασιλέως (Meursius 34): *Δεινὸν ξυρηθῆναι τῷ τῆς διαβολῆς ξυρῷ τὸν Σαμψών, ἔπειτα παραδοθῆναι τοῖς ἀλλοφύλοις, ὥστε καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐξορυγῆναι, οἷς ἑώρα τὰ ἐπουράνια, καὶ ἀλήθειν τὰ τοὺς ἀθέους ἐκείνους τρέφοντα.* Ταῦτα ὅμως οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν μὲ τὴν ἀποδημίαν του εἰς τὸ σλαβικὸν περιβάλλον τῆς Ἀχρίδος, ἀλλὰ ὑπαινίσσονται τὰς προστριβὰς τοῦ ἀρχιέπισκόπου μὲ τοὺς φορολογικοὺς πράκτορας καὶ τὰς ἀπὸ τούτων προερχομένας διαβολάς.

ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, μερικὰς δεκαετηρίδας μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου ἵδρυσίν της. Χάρις εἰς τοὺς τρεῖς διασωθέντας χρυσοβούλλους λόγους τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀχρίδος Ἰωάννην γνωρίζομεν ἀρκετὰ περὶ τῆς ἐκτάσεως καὶ τῆς καταστάσεως τῆς αὐτοκεφάλου ἐκκλησίας τῆς λεγομένης βουλγαρικῆς.

Ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Σαμουὴλ ἦτο πολιτικὸν δημιούργημα βασιζόμενον εἰς ἓν εὐρὺ κίνημα ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἑνώσει ὄχι μόνον τὸν σλαβικὸν πληθυσμὸν τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ Σέρβους, Βουλγάρους καὶ Ἀλβανούς. Ἐπίκεντρον τοῦ κινήματος ἦτο ἡ πέριξ τῆς Ἀχρίδος Μακεδονία καὶ αἱ γειτνιάζουσαι ἀλβανικαὶ περιοχαί. Ὁ ἐκ τοῦ κινήματος δημιουργηθεὶς κρατικὸς ὀργανισμὸς συνέχιζε θεωρητικῶς τὴν βουλγαρικὴν αὐτοκρατορίαν ὡς μόνον ἀναγνωρισθὲν ἐπὶ τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου ἐκτὸς τοῦ Βυζαντίου κράτος [1]. Τοιουτοτρόπως καὶ ἡ ἐντὸς τοῦ κράτους τούτου δημιουργηθεῖσα αὐτόνομος ἐκκλησία συνέχιζε θεωρητικῶς τὸ βουλγαρικὸν πατριαρχεῖον.

Τὴν δημιουργηθεῖσαν οὕτως ἐκκλησίαν ἀνεγνώρισεν ἐπισήμως ὁ ὑποτάξας τὸ κράτος αὐτοκράτωρ Βασίλειος καὶ ἐδημιούργησε οὕτως ἕνα ἐκκλησιαστικὸν ὀργανισμόν, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεπεν εἰς τὸ Βυζάντιον νὰ καθοδηγῇ πνευματικῶς καὶ ἐπηρεάζῃ πολιτιστικῶς τὸν σλαβικὸν κυρίως πληθυσμὸν τῶν βορειοδυτικῶν του ἐπαρχιῶν, χωρὶς νὰ τὸν ἀποκρούσῃ καὶ ἀποξενώσῃ. Ἔκτοτε ἐστέλλοντο εἰς τὰς ἕδρας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἐξέχοντες λόγιοι καὶ ἄνθρωποι ἰδιαιτέρων ἱκανοτήτων.

Τοιουτοτρόπως ἐγένετο ἡ ἀρχιεπισκοπὴ κέντρον ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ ἀέναος πηγὴ ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς ἐπιρροῆς καὶ ἐπὶ τοῦ μὴ ἑλληνικοῦ ποιμνίου. Πόσην σημασίαν εἶχεν ἡ μόρφωσις τῶν ὑποψηφίων διὰ τὰς χηρευούσας ἕδρας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς δεικνύει καθαρῶς ἡ πρὸς τὸν δοῦκα Σκοπίων ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου [2].

Ἡ ἐκκλησία αὕτη δὲν ἔπαυεν ἐν τούτοις νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ σλαβική, διαφορετικὰ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀσκῇ ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ θὰ

[1] Πρβλ. G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum 8, 1936, σελ. 45 καὶ Geschichte des byzantinischen Staates, 2α ἔκδοσις, München 1952, σελ. 241 κ.ἑ. Περὶ τοῦ κράτους τοῦ Σαμουὴλ ὡς δημιουργηθέντος ὑφ' ἑνὸς ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνος πρβλ. καὶ Σπ. Ν. Λαγοπάτην, Γερμανὸς ὁ Β' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως - Νικαίας, Τρίπολις 1913, σελ. 52 σημ.

[2] Lami 13, PG 126, 525 A: *Τῶν γὰρ εἰς ἐπισκοπὰς προσαχθέντων παρ' ἡμῶν, οἱ μὲν ἐν ταύτῃ τῇ ἐκκλησίᾳ δουλεύσαντες καὶ ἐπ' εὐλαβείᾳ καὶ σεμνότητι μαρτυρούμενοι τῆς ἐπισκοπῆς ἐπέσχον, οἷος ὁ Μορόβου, ὁ Πρισδριάνης· οἱ δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ λάμψαντες, οἷος ὁ Καστορίας, ὁ Βελεγράδης· οἱ ἐν μοναστηρίῳ τῷ μοναδικῷ βίῳ ἐμπρέψαντες, οἷος ὁ Τριαδίτζης.*

ἀπεξενοῦτο ἀπὸ τὸ ποίμνιον. Κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα μᾶς πληροφορεῖ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, ὅτι εἰς ἐπισκοπικὰς ἐκκλησίας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, ὅπως ἡ ἐκκλησία τῆς Στρουμίτζης (Strumica), ἡ λειτουργία ἐτελεῖτο σλαβιστί [1].

Ὁ συνετὸς καὶ σώφρων χειρισμὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου ἐδημιούργησεν ἑλληνοσλαβικὸν ἐκκλησιαστικὸν ὀργανισμόν, ὁ ὁποῖος ἐξυπηρέτει ἄριστα τοὺς σκοποὺς τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ἐν μέσῳ κυρίως τῶν Σλάβων τῆς περιοχῆς.

Ὁ κατάλογος τῶν ἀρχιεπισκόπων Ἀχρίδος μετὰ τὸν Ἰωάννην ἀναφέρει τὸν ἀρχιεπίσκοπον Λέοντα μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν προσθήκην: *πρῶτος ἐκ Ῥωμαίων*. Ἔκτοτε οἱ ἀρχιεπίσκοποι ἦσαν Ἕλληνες καὶ Ἕλληνες ἐπίσης κατεῖχον ὅλα τὰ ἀνώτερα ἀξιώματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς.

Ὁ Zachariae von Lingenthal [2] παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι μὲ τὸν Λέοντα ἀρχίζει μία νέα ἐποχὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀχρίδος. Μετ' αὐτὸν προσλαμβάνει ἡ ἀρχιεπισκοπὴ καθαρῶς ἑλληνικὸν χαρακτῆρα εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα τῆς ἱεραρχίας της.

Εἶναι ἐπίσης κοινὴ γνώμη τῶν ἐρευνητῶν, ὅτι μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἡ θέσις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἡ καθορισθεῖσα διὰ τῶν χρυσοβούλλων τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου δὲν ἔμεινεν ἀμετάβλητος. Τὰ φορολογικὰ προνόμια τὰ δοθέντα εἰς τὰς ὑποταχθείσας ἐπαρχίας κατηργήθησαν κατὰ τοὺς ἑπομένους χρόνους. Ἦτο φυσικὸν καὶ ἡ θέσις τῆς αὐτοκεφάλου ἐκκλησίας νὰ ὑποστῇ ἀλλαγάς. Ἡ ἔκτασις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἐμειώθη καὶ ἔνιαι ἐκ τῶν ἐπισκοπῶν της περιῆλθον εἰς τὰς μητροπόλεις Θεσσαλονίκης καὶ Δυρραχίου.

Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Θεοφυλάκτου πληροφορούμεθα, ὅτι ἡ τελεία ἐλευθερία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀπὸ τὰ διοικητικὰ ὄργανα τῆς αὐτοκρατορίας ἡ ὑποσχεθεῖσα διὰ τοῦ χρυσοβούλλου δὲν ὑπῆρχε πλέον ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Οἱ εἰσπράκτορες τῶν φόρων καὶ οἱ ἀναγραφεῖς εἰσήρχοντο εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα καὶ ἐπροξένουν πολλὰς στενοχωρίας εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον. Ἡ ἐπιδείνωσις τῆς φορολογικῆς πιέσεως ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ἦτο γενικὴ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ δὴ ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Ἡ ἐξέλιξις ὅμως αὐτη δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐνδεικτικὴ διὰ τὴν μείωσιν τῆς αὐτονομίας ἔναντι τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου.

---

[1] 8, 14 ἔκδ. Βόννης, τόμ. 1, σελ. 379: *Τῇ δ' οὖν ὑστεραίᾳ πανημέριον ἀνύσαντες πορείαν ἔς τι γιγνόμεθα πολίχνιον, ὡς εἰπεῖν ὑπερνέφελον, Στρούμιτζαν οὕτω πως ἐγχωρίως καλούμενον..... ἐνταῦθά γε μὴν καὶ τὸ θεῖον ἐτετελέκειμεν Πάσχα· ἀνιαρῶς μὲν καὶ παρὰ τὴν ἀρχῆθεν ἡμῖν συνήθειαν· ἐτετελέκειμεν δ' οὖν. λῆρος γὰρ τοῖς ἐκεῖ παίδευσις ἅπασα καὶ ῥυθμὸς καὶ μοῦσα ἐμμελὴς ἱερᾶς ὑμνῳδίας, βάρβαρον ἠσκηκόσι γλῶτταν ὡς τὰ πολλὰ καὶ ἤθη μάλα γέ τοι εὐφυῶς προσήκοντα σκαπάνῃ.*

[2] Zachariä von Lingenthal, Beiträge zur Geschichte der Bulgarischen Kirche, Πετρούπολις 1864, σελ. 22.

Καὶ πράγματι, οὐδεὶς ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ἀμφέβαλε διὰ τὴν αὐτονομίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀχρίδος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος. Μερικοὶ νομίζουν ὅτι δύνανται νὰ διαπιστώσουν αὔξησιν τῆς ἐπιρροῆς τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐπὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, δὲν ἀμφιβάλλουν ὅμως διὰ τὸ αὐτόνομόν της. Οὔτε ὁ Zachariae von Lingenthal [1] οὔτε ὁ πρῶτος συστηματικὸς ἱστορικὸς τῆς ἐκκλησίας Ἀχρίδος H. Gelzer [2], οὔτε ὁ συγγράψας σύνοψιν ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας Ἀχρίδος ἀρχιμανδρίτης Κ. Δελικάνης [3] ἀμφιβάλλουν διὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐκκλησία αὕτη διετήρει κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος τὸ αὐτοκέφαλόν της. Τὴν ἰδίαν ἄποψιν ὑποστηρίζουν καὶ ὁ Βούλγαρος ἱστορικὸς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος Snĕgarov [4] καὶ ὁ Zlatarski [5]. Μόνον ὁ μητροπολίτης Συμεὼν νομίζει, ὅτι ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν Ἀχρίδος ἔχει ἀφαιρεθῇ ἡ αὐτονομία καὶ ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἦτο ἁπλοῦς ὑποτελὴς τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου [6], καὶ ὡς τοιοῦτος φυσικὸν ἦτο νὰ χειροτονηθῇ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ἢ ὑπὸ ἐκπροσώπου του. Διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν γνώμην του, ἀναφέρει ὁ Συμεὼν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ἐλάμβανε μέρος εἰς τὰς συνόδους τῆς Κωνσταντινουπόλεως [7] καὶ ὅτι διὰ παράπονα δὲν ἀπευθύνετο ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν πατριάρχην ὡς ἴσος πρὸς ἴσον, ἀλλ' ἔγραφεν εἰς τὸν χαρτοφύλακα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας Νικηφόρον καὶ εἰς τὸν ἐπίσκοπον Χαλκηδόνος Μιχαήλ [8].

Τὰ ἐπιχειρήματα ὅμως ταῦτα οὐδεμίαν ἔχουν πειστικότητα, διότι οἱ ἀρχιεπίσκοποι Ἀχρίδος ἤρχοντο εἰς τὰς συνόδους τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς προεστῶτες ἀνεξαρτήτου ἐκκλησίας καὶ μνημονεύονται εἰς τὰ πρακτικὰ μεταξὺ ἄλλων τοιούτων, ὅπως ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας ἢ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου [9]. Διὰ νὰ βεβαιωθῶμεν περὶ τούτου, ἀρκεῖ νὰ ἀναγνώσωμεν τὰ δημοσιευθέντα πρακτικὰ συνόδων κυρίως τοῦ 12ου αἰῶνος. Καὶ τὰ πρακτικὰ εἰς τὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ Συμεὼν [10] οὐδαμοῦ ἀναφέρουν τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας ὡς ἐπίσκοπον ὑποτελῆ εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀντιθέτως ὁ ἴδιος ὁ Θεοφύλακτος μαρτυρεῖ ρητῶς περὶ

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ.

[3] Ἱστορικὴ σημείωσις περὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν, Πατριαρχικὰ ἔγγραφα, τόμ. 3, Κωνσταντινούπολις 1905, σελ. 929-1058.

[4] Ἱστορία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος (βουλγαριστί), Σόφια 1924, σελ. 83 κ.ἑ.

[5] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 262.

[6] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XXI.

[7] Αὐτόθι.

[8] Ἔνθ' ἀνωτ., XXI-XXII.

[9] Πρβλ. Zachariae von Lingenthal, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 25.

[10] Μιχαὴλ Ὀξείτου, Σημείωμα ἐπὶ τῇ καθαιρέσει γεγονὸς τῶν ἀπὸ τῆς ἐνορίας τῶν Τυάνων ψευδοεπισκόπων, Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν ἱερῶν κανόνων, τόμ. 5, Ἀθῆναι 1855, σελ. 83-88.

τοῦ αὐτονόμου τῆς ἐκκλησίας του γράφων πρὸς τὸν τῆς Χαλκηδόνος Μιχαήλ: *τίς γὰρ ἐν Βουλγάροις μετουσία τῷ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχῃ, μήτε χειροτονίας ἐπ' αὐτῆς δίκαια ἔχοντι, λαχούσῃ τὸν ἀρχιεπίσκοπον αὐτοκέφαλον, μήτ' ἄλλο τι διαδεξαμένῳ κατὰ ταύτης προνόμιον*[1]. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Συμεὼν ἐδῶ πρόκειται περὶ ἁπλῆς διαμαρτυρίας τοῦ Θεοφυλάκτου διὰ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ πατριάρχου χωρὶς ὅμως νὰ ὑποστηρίζῃ τὴν αὐτονομίαν τῆς ἐκκλησίας του[2]. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη τοῦ μητροπολίτου Συμεὼν ἀγνοεῖ τὸ σαφὲς νόημα τοῦ ἐν λόγῳ χωρίου, ὅπου ὁ Θεοφύλακτος ρητῶς ὑποστηρίζει τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἐκκλησίας του. Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν τὴν γνώμην τοῦ Συμεὼν ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος ἡ ἐκκλησία Ἀχρίδος ἔπαυσε νὰ εἶναι αὐτόνομος καὶ ὑπετάχθη εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον[3].

Ἑπομένως παύει νὰ εἶναι αὐτονόητον ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Γραμματικοῦ (1084 - 1111). Ὁ Uspenskij θεωρεῖ πιθανόν, ὅτι ὁ Θεοφύλακτος, ἂν καὶ αὐτοκέφαλος ἀρχιεπίσκοπος, ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου[4]. Ἀπορεῖ μόνον διὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεοφύλακτος δὲν ἀναφέρει τοῦτο οὔτε τὸ ὑπαινίσσεται εἰς ἐπιστολάς του πρὸς τὸν πατριάρχην (Finetii 4, 13, Meursius 3). Ὁ Vasiljevskij, ἀντιθέτως, ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἀρχιεπίσκοποι Ἀχρίδος ὡς αὐτοκέφαλοι ἐχειροτονοῦντο ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς των. Τοιουτοτρόπως ἐχειροτονήθη κατὰ τὴν γνώμην του καὶ ὁ Θεοφύλακτος[5]. Ὁ μητροπολίτης Συμεὼν ἀποδοκιμάζει βεβαίως τὴν γνώμην τοῦ Vasiljevskij[6].

Ὑπάρχει ὅμως σύγχρονος πηγή, ἡ ὁποία ρητῶς ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ἐχειροτονεῖτο ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Ὁ Νεῖλος ὁ Δοξαπατρῆς ἔγραψε τὸ 1143 *Τάξιν τῶν πατριαρχικῶν θρόνων*[7]. Διὰ τὴν ἐκκλησίαν Ἀχρίδος γράφει τὰ ἑξῆς: *Ὁμοίως τῇ Κύπρῳ ἐστὶν αὐτοκέφαλος μὴ ὑποκειμένη τινὶ τῶν μεγίστων θρόνων ἀλλ' αὐτεξούσιος ἀγομένη καὶ ὑ π ὸ τ ῶ ν ἰ δ ί ω ν ἐ π ι σ κ ό π ω ν χ ε ι ρ ο τ ο ν ο υ μ έ ν η καὶ ἡ Βουλγαρία, μὴ οὖσα ἐξ ἀρχῆς Βουλγαρία, ὕστερον δὲ διὰ τὸ αὐτὴν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων κυριευθῆναι λέγεται Βουλγαρία. Ἔμεινεν οὖν καὶ αὐτὴ αὐτοκέφαλος διὰ τὸ ὑπὸ βασιλικῆς ἐξουσίας ἀποσπασθῆναι τῆς χειρὸς τῶν Βουλ-*

[1] M e u r s i u s 27, M i g n e, PG 126, 417 AB.

[2] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XX - XXI.

[3] Ἄλλως τε δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ ἡ μακροχρόνιος ἐπιβίωσίς της μέχρι τοῦ 18ου αἰῶνος.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 6.

[5] Βιβλιοκρισία, σελ. 150 - 151.

[6] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XIX - XX. Τὴν ἄποψιν τοῦ Συμεὼν παραδέχεται καὶ ὁ Z l a t a r s k i, Ἱστορία, τόμ. 2, σελ. 263 - 264.

[7] Ἔκδ. F. N. F i n c k, 1902.

γάρων ἤτοι τοῦ βασιλέως κυροῦ Βασιλείου τοῦ Πορφυρογεννήτου, καὶ μὴ ἀνατεθῆναί ποτε τῇ ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως· διὸ καὶ ἕως τοῦ νῦν ἡ Κύπρος καὶ ἡ Βουλγαρία ὑπὸ μὲν τοῦ βασιλέως λαμβάνουσιν ἐπισκόπους, χ ε ι ρ ο τ ο ν ο ῦ ν τ α ι δ ὲ ο ὗ τ ο ι ὑ π ὸ τ ῶ ν ἰ δ ί ω ν ἐ π ι σ κ ό π ω ν, ὡς εἴρηται, καὶ καλοῦνται ἀρχιεπισκοπαὶ ὡς αὐτοκέφαλοι[1]. Δὲν δύναμαι νὰ ἀντιληφθῶ πῶς ὁ σοφὸς βυζαντινολόγος B. Granić κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ χωρίον τοῦτο ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἀβάσιμον θεωρίαν περὶ ταυτότητος τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος μὲ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς[2].

Διότι ὁ Δοξαπατρῆς περιγράφει ἐδῶ μὲ πρωτοφανῆ ἀκρίβειαν τὰς ἱστορικὰς συνθήκας τῆς ἱδρύσεως τῆς αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς. Ἡ περιγραφὴ αὕτη ἀγνοεῖ πᾶσαν σχέσιν τῆς Ἀχρίδος μὲ τὴν πρώτην Ἰουστινιανὴν καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο δέον νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἰδιαιτέρως ἀξιόπιστος. Ἡ σχετικὴ εἴδησις τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ ἐπιβεβαιώνει πλήρως τὴν ἄποψιν τοῦ Vasiljevskij.

Εἰς τὸ *Περὶ ὀφφικίων* σύγγραμμα τοῦ ψευδο - Κωδινοῦ ὑπάρχει μία εἴδησις περὶ τῆς προβλήσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. Μετὰ τὴν περιγραφὴν τῆς ἐκλογῆς, τῆς προβλήσεως καὶ τῆς χειροτονίας τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ὁ ψευδο - Κωδινὸς γράφει: *Ὁμοίως καὶ ἀπαραλλάκτως γίνεται καὶ ἡ τῶν ἑτέρων πατριαρχῶν πρόβλησις, τοῦ τε Ἀλεξανδρείας, τοῦ Ἀντιοχείας καὶ τοῦ Ἱεροσολύμων, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας, ἐπεὶ δευτέρα Ἰουστινιανή ἐστι ἡ Κύπρος, καὶ τρίτη ἡ Καρχηδών*[3]. Ὅ,τι γράφει ὕστερα περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου χειροτονίας δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τοὺς πατριάρχας καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀχρίδος, ἀλλὰ λέγεται διὰ τοὺς ἄλλους ἀρχιερεῖς, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο πρότερον λόγος[4]. Ἑπομένως ὁ ψευδο - Κωδινὸς δὲν παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ἐχειροτονεῖτο ὑπὸ τοῦ πατριάρχου, ὅπως συνήθως ὑποτίθεται ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν συγγραφέων γνωρίζομεν, ὅτι οἱ αὐτοκράτορες εἶχαν ἀποφασιστικὸν λόγον εἰς τοὺς διορισμοὺς ἀρχιεπισκόπων Ἀχρίδος[5]. Ἡ εἴδησις τοῦ *Περὶ ὀφφικίων* ἐπιβεβαιώνει τοῦτο καὶ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ ἐκλογὴ

[1] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 21.

[2] Kirchengeschichtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien, Byzantion 12, 1937, σελ. 406, σημ. 2.

[3] Ἔκδ. Βόννης, σελ. 105.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 104 κάτω.

[5] Πρβλ. G. O s t r o g o r s k i, Jugoslavenski istoriski casopis (Γιουγκοσλαβικὸν ἱστορικὸν περιοδικὸν) 1, 1935, σελ. 516 κ.ἑ. ἐναντίον τῆς γνώμης τοῦ V. N. Z l a t a r s k i, Ἱστορία, τόμ. 2, Σόφια 1927, σελ. 17 κ.ἑ.

τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἐκ τριῶν ὑποψηφίων προτεινομένων ὑπὸ τῆς ἐνδημούσης συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτω δέον νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ εἴδησις τοῦ ψευδο-Κωδινοῦ, ἐπειδὴ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ ἐνδημοῦσα σύνοδος τῆς βασιλευούσης ἐπρότεινε τοὺς ὑποψηφίους διὰ τὰ ἀνατολικὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων.

Οὐδὲν ὅμως ἐμποδίζει νὰ παραδεχθῶμεν τὴν πληροφορίαν τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ, ὅτι ὁ προβληθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως ἀρχιεπίσκοπος ἐχειροτονεῖτο ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας Ἀχρίδος. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Θεοφύλακτος βάσει μιᾶς τυπικῆς προτάσεως τῆς ἐνδημούσης συνόδου προεβλήθη ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου καὶ ἐχειροτονήθη ὑπὸ ἐπισκόπων τῆς αὐτονόμου Ἐκκλησίας. Ἀβάσιμος εἶναι ἑπομένως ἡ ἀπορία τοῦ Uspenskij διὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεοφύλακτος εἰς τὰς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν πατριάρχην δὲν ἀναφέρει τὴν χειροτονίαν του[1]. Ἡ γνώμη τοῦ Vasiljevskij, ὅτι ὁ Θεοφύλακτος, πρὶν χειροτονηθῇ ἀρχιεπίσκοπος, ἀνῆκεν ὡς χαρτοφύλαξ εἰς τὸν κλῆρον τῆς Ἀχρίδος στερεῖται πάσης βάσεως, ὅπως ἀπεδείχθη πειστικώτατα ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Συμεὼν[2].

Κατὰ καλὴν σύμπτωσιν διεσώθη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Βιέννης ἓν ἀρχιερατικὸν μολυβδόβουλλον τοῦ Θεοφυλάκτου μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

ΚΕ ΒΟΗΘΕΙ ΘΕΟΦΙΛΑΚΤ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ

Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦτο διακρίνεται διὰ τὰς μικράς του διαστάσεις καὶ τὴν ἰδιαιτέρως ἁπλῆν ἐργασίαν. Πρβλ. N. A. Mušmov, Makedonski pregled (Μακεδονικὴ ἐπιθεώρησις) 3, 1, Σόφια 1927, σελ. 72-73.

Διὰ τὸ 1091 μᾶς πληροφορεῖ ἡ Ἄννα Κομνηνὴ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος εἶχεν ἀρχίσει μίαν ἐκστρατείαν ἐναντίον τοῦ ἄρχοντος τῶν Σέρβων Βοδίνου. Φθάσας εἰς Φιλιππούπολιν ὁ αὐτοκράτωρ ἔλαβε μήνυμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ὅτι ὁ ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννης, τότε δοὺξ Δυρραχίου, ἐσχεδίαζεν ἀποστασίαν[3]. Οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιεπισκόπου παραδίδει ἡ Ἄννα, οὔτε δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ ἀπὸ τὴν διήγησίν της κατὰ πόσον ἦτο ἡ καταγγελία ἀληθής. Ἡ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν συνεκλονίσθη βιαίως καὶ ἡ ὑπόθεσις ἐτάφη. Ἰδιαιτέρως βιαία ἦτο ἡ διένεξις μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ, τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος ἦτο πατὴρ τοῦ κατηγορηθέντος Ἰωάννου. Ἐπίσης δὲν μᾶς λέγει ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνή, τί συνέβη εἰς τὸν κατηγορήσαντα τὸν Ἰωάννην ἀρχιεπί-

1 Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 6.
2 Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 110-112, 149, 201-203.
3 8, 7, 2-3, ἔκδ. Leib, τόμ. 2, σελ. 147.

σκοπον. Ἡ χρονολογία τοῦ γεγονότος εἶναι τοιαύτη, ὥστε ὁ ἐν λόγῳ ἀρχιεπίσκοπος δύναται νὰ εἶναι ὁ Θεοφύλακτος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Τὴν ἄποψιν ταύτην τὴν ὑποστηρίζουν ὁ Muralt[1], ὁ Roth[2] καὶ ὁ Zlatarski[3]. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλο ἐνδεχόμενον. Ἂν ἡ καταγγελία ἦτο ψευδής, ὁ ἀρχιεπίσκοπος πιθανὸν ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ καὶ νὰ ἀποσυρθῇ εἰς μοναστήριον. Τότε εἶναι δυνατὸν νὰ τὸν διεδέχθη τὸν ἴδιον χρόνον ὁ Θεοφύλακτος. Ἂν ἡ καταγγελία ἦτο ψευδής, ὁ ἐν λόγῳ ἀρχιεπίσκοπος ἦτο ὁ Ἰωάννης ὁ Ἄοινος, ὁ προκάτοχος τοῦ Θεοφυλάκτου. Ἂν ὅμως ἦτο ἀληθής, τότε ὁ καταγγείλας ἦτο πιθανὸν ὁ ἴδιος ὁ Θεοφύλακτος, ὁ ὁποῖος εἰς τοιαύτην περίπτωσιν ἠδύνατο νὰ περιμένῃ τὴν ἐκδίκησιν καὶ ἀπόλυτον ἐχθρότητα τοῦ οἴκου τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰσαάκ.

Μεγάλην σημασίαν ἔχουν ἑπομένως διὰ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφυλάκτου αἱ ἐπιγραφόμεναι πρὸς Ἰωάννην τὸν υἱὸν τοῦ σεβαστοκράτορος.

Οὕτω ἐπιγράφονται αἱ ἐπιστολαὶ Lami 7 καὶ 8. Ἄλλαι ἐπιστολαὶ ἐπιγράφονται μόνον *Τῷ υἱῷ τοῦ σεβαστοκράτορος* (Lami 6, 16, 17, 18) καὶ *τῷ σεβαστῷ τοῦ σεβαστοκράτορος* (Lami 20). Ἐπειδὴ δὲ ὑπάρχει καὶ ἐπιστολὴ μὲ τὴν ἐπιγραφήν: *Τῷ σεβαστῷ καὶ δουκὶ Βερροίας, κυρίῳ Κωνσταντίνῳ, τῷ υἱῷ τοῦ σεβαστοκράτορος*, παραμένει ἀμφίβολον εἰς ποῖον ἐκ τῶν υἱῶν τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰσαὰκ ἐγράφησαν αἱ ἐπιστολαί, εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν ὁποίων δὲν ἀναφέρεται ὄνομα. Ὁ Roth, δίχως νὰ δώσῃ ἐξήγησιν, ὑποθέτει ὅτι ὅλαι αἱ ἐπιστολαὶ χωρὶς ὄνομα ἀπευθύνονται εἰς τὸν Ἰωάννην καὶ ἑπομένως ἀγνοεῖ ἓν δύσκολον πρόβλημα εἰς τὴν μελέτην τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοφυλάκτου[4]. Ἐκεῖνος νομίζει ὅτι εἰς τὴν ἐπιστολὴν Lami 8 ἔχομεν μαρτυρίαν διὰ τὴν ψυχρὰν καὶ ἐχθρικὴν στάσιν τοῦ Ἰωάννου πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον μετὰ τὴν καταγγελίαν. Ὁ Zlatarski ὅμως ὑποστηρίζει τὴν γνώμην ὅτι ὅλαι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφυλάκτου πρὸς υἱὸν τοῦ σεβαστοκράτορος ἐγράφησαν εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Κομνηνὸν καὶ ὅτι αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν ἐπιστολῶν Lami 7,8 λανθασμένως συνεπληρώθησαν διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰωάννου[5]. Οὕτω τὸ ζήτημα ἂν ἦτο ἢ δὲν ἦτο ὁ Θεοφύλακτος ἐκεῖνος ὁ ἀρχιεπίσκοπος ὁ ὁποῖος τὸ 1091 κατήγγειλε τὸν Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν τὸν δοῦκα τοῦ Δυρραχίου εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον δὲν δύναται νὰ λυθῇ, ἐφ᾽ ὅσον δὲν διαλευκανθῇ τὸ πρόβλημα τοῦ παραλήπτου τῶν πρὸς υἱὸν τοῦ σεβα-

1 Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 67-68.
2 Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 10.
3 Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 254, 263, σημ. 3.
4 Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σελ. 11.
5 Οἱ κυβερνῆται καὶ διοικηταὶ τῆς Βουλγαρίας ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (βουλγαριστί), Byzantinoslavica 4, 1932, σελ. 373, 374, 376-377.

στοκράτορος ἐπιστολῶν, καὶ παραμένει, πρὸς τὸ παρὸν τοὐλάχιστον, ἀνοικτόν.

Ὡς ἀρχιεπίσκοπος ὁ Θεοφύλακτος συνέθεσεν ἓν θεολογικὸν σύγγραμμα *Περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται οἱ Λατῖνοι*[1]. Τὸ ἔργον τοῦτο διακρίνει ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ μετριοπαθὴς στάσις πρὸς τὴν θεολογικὴν διένεξιν μεταξὺ δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς ἐκκλησίας[2].

Ὡς ἀρχιεπίσκοπος συνέχισεν ὁ Θεοφύλακτος τὴν ἑρμηνείαν τῶν Γραφῶν ἀσχολούμενος μὲ τοὺς προφήτας. Οὕτως ἑρμηνεύει τοὐλάχιστον ὁ Zlatarski τὴν ἐπιστολὴν Meursius 30 πρὸς τὸν μέγαν δομέστικον Ἀδριανὸν τὸν Κομνηνόν[3]. Δὲν ἀποκλείεται δὲ ὡς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος νὰ ἐξεφώνησε καὶ τὰς διασωθείσας ἐκκλησιαστικὰς ὁμιλίας.

Ὡς ἀρχιεπίσκοπος ἐπίσης ἔγραψε πολλὰς ἐπιστολάς, τῶν ὁποίων ἐδημοσιεύθησαν τρεῖς συλλογαί, ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τῶν Finetti, Meursius καὶ Lami καὶ ἀνατυπωθεῖσαι εἰς τὴν Patrologia Graeca τοῦ Migne[4].

Ὡς λόγιος ἱεράρχης ἐπὶ κεφαλῆς αὐτονόμου ἐκκλησίας ὁ Θεοφύλακτος φυσικὸν ἦτο νὰ συμπεριλάβῃ εἰς τὴν φιλολογικήν του δραστηριότητα καὶ θέματα σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του. Διεσώθησαν δύο τοιαῦτα συγγράμματα: *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγίου Κλήμεντος* καὶ τὸ *Μαρτύριον τῶν 15 ἐν Τιβεριουπόλει μαρτύρων*[5].

Ὁ ἅγιος Κλήμης ἦτο μαθητὴς τοῦ ἁγίου Μεθοδίου ἱδρύσας εἰς Ἀχρίδα κέντρον μοναστικὸν καὶ σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεξειργάζετο μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων καὶ τοιουτοτρόπως ἦτο ἡ Ἀχρὶς ἓν ἐκ τῶν πρώτων κέντρων διαδόσεως σλαβικῶν γραμμάτων. Ὁ ἅγιος Κλήμης ἦτο ἡ ἡρωϊκὴ μορφὴ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀχρίδος καὶ ἐτιμᾶτο ὡς ἱεραπόστολος τῶν Σλάβων τῆς Μακεδονίας. Ἡ δὲ ἀρχαία Τιβεριούπολις ἐταυτίζετο μὲ τὴν Στρούμιτζαν (Strumica), ἡ ὁποία ἦτο μία ἐκ τῶν ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος.

Ὁ βίος τοῦ ἁγίου Κλήμεντος συνεγράφη βάσει παλαιοτέρων σλαβικῶν ἁγιολογικῶν κειμένων. Διὰ τὴν γνησιότητα τοῦ συγγράμματος τούτου ὑπῆρχαν εἰς τὸ παρελθὸν ὡρισμέναι ἀμφιβολίαι, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἀπεδείχθησαν ἀβάσιμοι[6].

---

[1] Migne, PG 126, 211-249, Vasiljevskij, Ἔργα, σελ. 148.

[2] Πρβλ. J. Dräseke, Theophylaktos' Schrift gegen die Lateiner, BZ 10, 1901, σελ. 515-529.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 280.

[4] Τόμ. 126, 307-558.

[5] Migne, PG 126, 151-122 καὶ 1193-1240. Κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Κλήμεντος ἔκαμε ὁ N. L. Tunickij, Ὑλικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τῶν μαθητῶν τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου (ρωσιστί), Sergiev Posad 1918.

[6] M. Jugie, L'auteur de la vie de s. Clément de la Bulgarie, Échos d'Orient 23, 1924, 5-8· Beck, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 651.

Τοῦ Θεοφυλάκτου διεσώθησαν ποιήματα μετρίας μᾶλλον ἀξίας[1].

Τὰ στιχουργήματά του μνημονεύει ὁ ἴδιος εἰς γράμμα του (Meursius 20, PG 126, 393 D-396 D): *Οἶσθα τὰ καθ' ἡμῶν ἀρρωστήματα, καὶ μᾶλλον τὰ νῦν, ὅτε ὁ Κύριος ἡμῖν ἐπιβαλὼν καύσωνα, πᾶσαν ἰκμάδα ζωογόνον ἐξέτηξεν. Ἀλλὰ τοῦτον μέν, ὃ μόνον εἶχον, ἠμυνάμην στίχοις ἰαμβείοις, πολλὰς ἐλεγείας ᾄσαι δι' ὅλου ἐνιαυτοῦ με καταναγκάσαντος.*

Ὡς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ἐπεδόθη καὶ εἰς ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν. Συνέταξεν *ὕμνους εἰς τὸν ἅγιον Κλήμεντα*, προστάτην τῆς ἐκκλησίας Ἀχρίδος. Τμήματα τῶν ὕμνων τούτων διεσώθησαν εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἁγίου, τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἑλληνικὴ καὶ παλαιοσλαβικὴ παραλλαγή[2]. Τοιουτοτρόπως συνέβαλεν εἰς τὴν δημιουργίαν λειτουργικῶν κειμένων πρὸς χρῆσιν τῆς αὐτοκεφάλου καὶ αὐτονόμου ἐκκλησίας Ἀχρίδος.

Τὰ συγγράμματα τοῦ Θεοφυλάκτου τὰ σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἐπεδίωκον, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Zlatarski, ἰδιαίτερον πολιτικὸν σκοπόν[3]. Τὰ ἑλληνικὰ ταῦτα συγγράμματα προωρίζοντο νὰ ἀντικαταστήσουν παλαιότερα σλαβικὰ κείμενα καὶ νὰ καταστρέψουν τοιουτοτρόπως εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τὰ βαθέως ἐρριζωμένα σλαβικὰ γράμματα. Ὁ Zlatarski νομίζει ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐστάλη εἰς τὴν Ἀχρίδα μὲ μοναδικὸν σκοπὸν νὰ συμβάλῃ μὲ τὴν μεγάλην μόρφωσίν του εἰς βίαιον ἐξελληνισμὸν (ὁ Zlatarski λέγει ἐκρωμαϊσμὸν) τοῦ σλαβικοῦ πληθυσμοῦ, νὰ βοηθήσῃ ὅπως ἐκριζωθῇ ἡ σλαβικὴ γλῶσσα καὶ τὰ σλαβικὰ γράμματα[4].

Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι ἐντελῶς ἀπαράδεκτος. Ὁ διάσημος Βούλγαρος ἱστορικὸς διαπράττει ἐδῶ τὸ βαρὺ σφάλμα νὰ εἰσάγῃ εἰς τὴν ἑρμηνείαν γεγονότων τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τάσεις αἱ ὁποῖαι ἐξεδηλώθησαν μόνον ἐν σχέσει μὲ τὴν ἐθνικιστικὴν νοοτροπίαν τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ Zlatarski εὑρίσκεται εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς διαμάχης τῶν βαλκανικῶν ἐθνικισμῶν, μὲ τὴν ὁποίαν τὸ Βυζάντιον τοῦ 1100 οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει. Τὴν βυζαντινὴν κυβέρνησιν ἐλάχιστα ἐνδιέφερεν εἰς ποίαν γλῶσσαν συνωμίλουν οἱ δουλοπάροικοι τῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ μόνον ἂν ὑπετάσσοντο εἰς τὴν βυζαντινὴν κρατικὴν μηχανήν, εἰς τὴν φορολογίαν καὶ στρατολογίαν, ἂν ἐξεπλήρουν τὰς ἀγγαρείας καὶ ἀνεγνώριζον τὴν ἀπόλυτον αὐθεντίαν τῆς ἐπισήμου ὀρθοδόξου ἐκκλησίας.

Οὔτε τὰ σλαβικὰ γράμματα ἠμπόδιζον τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορικὴν

---

[1] Ἔκδ. S. G. Mercati, Poesie di Teofilatto di Bulgaria, Studi Bizantini 1, 1935, σελ. 173-194.

[2] Πρβλ. G. Balasčev, Κλήμης ἐπίσκοπος τῶν Σλάβων (βουλγαριστί), Σόφια 1898, μὲ πλήρη ἔκδοσιν τῶν σχετικῶν κειμένων.

[3] Zlatarski, Ἱστορία, τόμ. 2, σελ. 265-269.

[4] Ὁ Zlatarski ὁμιλεῖ περὶ βουλγαρικῆς γλώσσης καὶ βουλγαρικῶν γραμμάτων.

καὶ ἐκκλησιαστικὴν πολιτικήν, ἐφ' ὅσον ταῦτα ἐξησφάλιζον τὴν ἐπιρροὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πρὸ παντὸς τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ πληθυσμοῦ. Ἔφθανεν ἀπολύτως αἱ ἀνώτεραι θέσεις τῆς ἱεραρχίας τῆς ἐκκλησίας Ἀχρίδος νὰ κατέχωνται ὑπὸ Ἑλλήνων. Αἱ δύο γλῶσσαι ἠδύναντο νὰ συνυπάρχουν εἰς τὴν λειτουργίαν καὶ εἰς τὰ γράμματα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος.

Ἐὰν ὁ σκοπὸς τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἦτο νὰ ἐκριζώσῃ τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν, ἠδύνατο νὰ τὸ κάμῃ μὲ περισσοτέραν ἐπιτυχίαν, τοὐλάχιστον ἐπιφανειακῶς, καὶ εἰς ἐπίσημον χρῆσιν. Τοιοῦτο ὅμως πρᾶγμα δὲν συνέβη ποτὲ καὶ οὕτω εἰς τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου ἡ λειτουργία ἦτο συχνὰ σλαβικὴ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς καὶ εἰς ἕδρας ἐπισκοπῶν ἀκόμη, καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας σῴζονται ἀρχιεπισκοπικαὶ ἐπιγραφαὶ εἰς παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν [1].

Σκοπὸς τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ἑπομένως καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου ἦτο ὁπωσδήποτε νὰ θέσῃ τὰ σλαβικὰ γράμματα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας εἰς τὸν βαλκανικὸν χῶρον, ὄχι ὅμως καὶ νὰ τὰ καταστρέψῃ.

Ἡ ἀπασχόλησις τοῦ Θεοφυλάκτου μὲ ἁγιογραφικὰ θέματα σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν ἰδιαιτέραν παράδοσιν τῆς ἐκκλησίας Ἀχρίδος δεικνύει ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ὡς Ἕλλην ἱεράρχης ἤθελε νὰ καλλιεργήσῃ τὴν ἰδιαιτέραν παράδοσιν ταύτην καὶ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸ αὐτοκέφαλον καὶ αὐτόνομον τῆς ἐκκλησίας του. Ὀρθοτέραν ἑρμηνείαν τῆς στάσεως τοῦ Θεοφυλάκτου πρὸς τὸ ποίμνιόν του δίδει ὁ Δ. Ξανάλατος, ὁ ὁποῖος ἔδειξεν ὅτι αἱ δυσμενεῖς ἐκφράσεις τοῦ Θεοφυλάκτου περὶ τοῦ ποιμνίου του δὲν ἔχουν οὐδεμίαν ἐθνικὴν ἔννοιαν, διότι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον γράφουν ἄλλοι σύγχρονοι ἱεράρχαι περὶ ἐπαρχιωτικοῦ πληθυσμοῦ καθαρῶς ἑλληνικῶν περιοχῶν [2]. Ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ὡς ἀρχιεπίσκοπος ἔδειξε μεγάλην συμπάθειαν διὰ τὸ ποίμνιόν του καὶ δὲν ἔδειξεν ἐχθρότητα πρὸς τὴν ξένην ἐθνότητα ὑποστηρίζει καὶ ὁ Snĕgarov [3].

Αἱ ἐχθρικαὶ ἐκφράσεις αὗται, ρητορικαὶ καὶ ὑπερβολικαί, ἔχουν ὡς

[1] P. N. Miljukova, Χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν (ρωσιστί), Izvestia russkogo arheologičeskago instituta v Constantinopole (Ἀνακοινώσεις τοῦ Ρωσικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἰνστιτούτου εἰς Κωνσταντινούπολιν) 4, 1899, σελ. 92.

[2] Δ. Ξαναλάτου, Θεοφύλακτος Βουλγαρίας καὶ ἡ δρᾶσις αὐτοῦ ἐν Ἀχρίδι, Θεολογία 16, 1938, σελ. 228 - 240.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 222. Δέον ὅμως νὰ μὴ λησμονηθῇ ὅτι ὑπερασπίζων τὸν πληθυσμὸν ἀπὸ τὰς καταχρήσεις τῶν φορολογικῶν πρακτόρων ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐπρόσεχε πρωτίστως τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὴν ὁποίαν συνέφερε νὰ φορολογῇ τοὺς παροίκους ὅσον τὸ δυνατὸν ἀφορολογήτους ἀπὸ τὸ κράτος. Εἰς τὴν ἀντίστασιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου πρὸς τοὺς πράκτορας τῶν φόρων ἐκδηλοῦται ἡ πάντοτε παροῦσα εἰς τὸ Βυζάντιον ἀντιζηλία μεταξὺ ἐκκλησιαστικῆς καὶ κρατικῆς διοικήσεως.

5 - 6 - 1961

αἰτίαν τὴν κοινωνικὴν καὶ ἐκ τούτου μορφωτικὴν διαφορὰν μεταξὺ τοῦ καλλιεργημένου Κωνσταντινουπολίτου ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἐπαρχιωτῶν ἀφ' ἑτέρου, καὶ ὄχι τὴν ἐθνικὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Σλάβων.

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Θεοφυλάκτου παρέχει πολλὰς εἰδήσεις περὶ τῆς ζωῆς του ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. Εἰς τὴν ἀρχὴν παρεπονεῖτο πικρῶς διὰ τὴν ζωήν του μακρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Κατόπιν ὅμως τὸν ἀπερρόφησεν ἡ ὑπεράσπισις τῶν συμφερόντων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς καὶ τῶν ἰδικῶν του ἐναντίον τῶν ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων τῶν φορολογικῶν ὀργάνων. Τὸ θέμα τοῦτο ἐπεξειργάσθησαν λεπτομερῶς ὁ Δ. Ξανάλατος [1] καὶ ὁ V. A. Nikolaev [2], ὁ ὁποῖος ὅμως ὀλίγα μόνον νέα προσέθεσε.

Διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐπωφεληθῶμεν τοῦ ὑλικοῦ τὸ ὁποῖον παρέχουν αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφυλάκτου διὰ τὴν βιογραφίαν του, δέον νὰ προηγηθῇ ἐξονυχιστικὴ μελέτη τῆς ἀλληλογραφίας αὐτοῦ καὶ τῆς χρονολογίας της, διότι αἱ γνώσεις μας εἶναι ἀκόμη πολὺ ἐλλιπεῖς καὶ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ἐξαγάγωμεν παρὰ ἐλάχιστα ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Διὰ τοῦτον τὸν λόγον δὲν θὰ συμπεριλάβωμεν εἰς τὴν παροῦσαν βιογραφικὴν μελέτην καὶ τὰς εἰδήσεις τῶν ἐπιστολῶν τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ζωὴν τοῦ Θεοφυλάκτου ὡς ἀρχιεπισκόπου εἰς Ἀχρίδα, ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι θέμα ἰδιαιτέρας μελέτης.

Τὸ τελευταῖον ἱστορικὸν γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Θεοφύλακτος εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν του εἶναι ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Βαϊμούνδου τὸ 1108. Πιθανώτατον εἶναι ὅτι εὐθὺς μετὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἐπῆλθε τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Θεοφυλάκτου. Δὲν ὑπάρχει ὅμως οὐδεμία θετικὴ πληροφορία.

Ὁ μητροπολίτης Συμεὼν ὀρθῶς δεικνύει ὅτι τοὐλάχιστον μία ἐπιστολὴ ἐγράφη μετὰ τὸ 1108. Εἶναι ἡ ἐπιστολὴ (Lami 31) πρὸς τὸν Ἰωάννην Παντεχνὴν περὶ τοῦ θανάτου τοῦ πατρός του Μιχαήλ, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐστάλη ἡ ἐπιστολὴ τοῦ 1108 (Meursius 65) [3]. Ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς τοῦ Θεοφυλάκτου, οὕτω καὶ τὸ τέλος της, εἶναι ἀκαθόριστον [4].

(Zagreb) RADOSLAV KATIČIĆ

[1] Beiträge zur Wirtschafts und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, München 1937.

[2] Φεουδαρχικαὶ σχέσεις εἰς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου Βουλγαρίαν, κατοπτριζόμεναι εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (βουλγαριστί), Σόφια 1951.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. XXXIII.

[4] Ὁ Uspenskij, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 5, νομίζει ὅτι ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀπεσύρθη τὸ 1107 - 1108 τελικῶς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην πιεζόμενος ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν διοικητικῶν ἢ φορολογικῶν ὀργάνων.

ΑΙ ΠΡΟΣ ΠΑΚΟΥΡΙΑΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΧΡΙΔΟΣ

Αἱ συλλογαὶ ἀλληλογραφίας τοῦ Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος αἱ ἀνατυπωθεῖσαι εἰς τὴν Patrologia Graeca τοῦ Migne[1] περιέχουν τρεῖς ἐπιστολὰς σταλείσας πρὸς πρόσωπον ὀνόματι Πακουριανόν.

Μία ἐξ αὐτῶν (Meursius 7) ἐπιγράφεται ὡς ἑξῆς: *Τῷ Πακουριανῷ κυρίῳ Γρηγορίῳ, τῷ γαμβρῷ τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου.* Ἄλλη (Meursius 25) ἔχει τὴν ἐπιγραφήν: *Τῷ σεβαστῷ Πακουριανῷ.* Τρίτη, τέλος, (Finetti 14) ἀπευθύνεται ἁπλῶς: *Τῷ Πακουριανῷ.*

Τὸ ἐπώνυμον τοῦτο εἶναι λίαν γνωστὸν καὶ δὴ κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Εἰς τὴν συνωμοσίαν ἡ ὁποία ἔφερε τὸ 1081 εἰς τὴν ἐξουσίαν τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν ἔλαβε μέρος καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Πακουριανός, ἀνώτερος στρατιωτικὸς ἀξιωματοῦχος τῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς ἀμοιβὴν καὶ ἐκπληρώνων ὑπόσχεσιν ὁ νέος αὐτοκράτωρ προεβίβασε τὸν Πακουριανὸν εἰς τὸ ὑψηλὸν ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δομεστίκου τῆς Δύσεως, τὸ ὁποῖον κατεῖχεν ὁ ἴδιος πρὶν καταλάβῃ τὴν ἐξουσίαν[2]. Εἰσάγουσα τὸν Πακουριανὸν εἰς τὴν διήγησίν της ἡ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ λέγει: *ἀνὴρ δὲ οὗτος μικρὸς μὲν ἔην δέμας κατὰ ποιητήν, πλὴν ἀλλὰ μαχητής, γένους λαμπροῦ ἐξ Ἀρμενίων ὁρμώμενος*[3]. Τὴν πληροφορίαν ταύτην περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ μεγάλου δομεστίκου Γρηγορίου τοῦ Πακουριανοῦ διαψεύδει ὁ ἴδιος εἰς τὸ Τυπικὸν τῆς παρ' αὐτοῦ κτισθείσης μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Πετριτζιωτίσσης εἰς τὴν κώμην Πετριτζόν, τὸ σημερινὸν Bačkovo οὐ μακρὰν τῆς Φιλιππουπόλεως, εἰς ἀπόστασιν τριῶν ὡρῶν ἀπὸ τὴν πολίχνην Στενήμαχον (Stanimaka). Τὸ Τυπικὸν τοῦτο, συνταχθὲν εἰς ἑλληνικήν, γεωργιανὴν καὶ ἀρμενικὴν γλῶσσαν, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Louis Petit κατ' ἀντίγραφον τοῦ 18ου αἰῶνος εὑρισκόμενον εἰς χειρόγραφον τῆς συλλογῆς τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας[4]. Τὸ Τυπικὸν

---

[1] Τόμος 126.

[2] Ἄννα Κομνηνὴ 2, 4, 6-7 (Leib) 2, 1, σελ. 73.

[3] Αὐτόθι.

[4] Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie, Παράρτημα τοῦ 11ου τόμου τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν (Vizantijskij Vremennik) ἐν Πετρουπόλει 1904. Τὸ ἀντίγραφον εὑρίσκεται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 278 ἑλληνικὸν κώδικα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, κατὰ τὸν κατάλογον τοῦ C. Litzica, Catalogul manuscriptelor greceşti, Bucureşti 1909, σελ. 433, ἀρ. 694 (278). Μίαν νεοελληνικὴν μετάφρασιν τοῦ τυπικοῦ ἐξέδωκεν ὁ Γεώργιος Μουσαῖος ὁ Στενημαχίτης εἰς τὰς Dissertationes Jenenses, τόμ. 4, εἰς

τοῦτο δίδει πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῆς βιογραφίας τοῦ μεγάλου δομεστίκου. Οὗτος δὲν ἦτο Ἀρμένιος, καθὼς λέγει ἡ Ἄννα Κομνηνὴ καὶ παραδέχονται ἔνιοι ἐκ τῶν ἐρευνητῶν[1], ἀλλὰ Γεωργιανός.

Ὅσον δὲ ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴν θέσιν τῆς οἰκογενείας του, ἐπιβεβαιώνει ὁ ἴδιος τὴν πληροφορίαν τῆς Ἄννης, ὅτι ἦτο γένους λαμπροῦ. Ὁ ἴδιος γράφει εἰς τὸ Τυπικόν: *παρ' ἐμοῦ Γρηγορίου τοῦ εὐδοκίᾳ Θεοῦ σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δομεστίκου τῆς Δύσεως γνησίου τε υἱοῦ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Πακουριάνου, τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων ὄντος τε καὶ διαπρέποντος, τὴν γέννησίν τε ἐκ τῶν ἑῴων ἔχοντος ἐκ τῆς τῶν Ἰβήρων παμφαεστάτης φυλῆς...*[2].

Λειψίαν 1888, σελ. 135-210. Διὰ δὲ τὸ γεωργιανὸν κείμενον πρβλ. V. Nikolaev, Ἡ τύχη τοῦ τυπικοῦ τοῦ Γρηγορίου Bakuriani (Πακουριανοῦ) καὶ τῆς γεωργιανῆς ἀντιγραφῆς του τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης τῆς Σόφιας (S'dbata na tipika ustav na Grigorij Bakuriani (Pakurian) i na negovoto gruzinsko kopie at Sofijekata narodna biblioteka, βουλγαριστί), Izvestija na Instituta za b'lgarska istorija pri B'lgarska Akademija na Naukite (BAN), τόμ. 1-2, Σόφια 1951, σελ. 266-297.

[1] Ὁ Mordtmann, Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. 7, σελ. 79, γράφει: Ὁ σχηματισμὸς τοῦ ὀνόματος Πακὸρ μετὰ τῆς πατρωνυμικῆς καταλήξεως -ιαν ἐμφαίνει ἀρκούντως ἀρμενικὴν καταγωγὴν τῆς οἰκογενείας ταύτης. Ὁ G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, σελ. 684, σημ. 1 γράφει: Famille arménienne Pakourian. Ὁ N. Skabalanovič, Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ ἐκκλησία κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα (Vizantijskoe gorudarstvo i cerkov v 11-om věkě, ρωσιστί), Πετρούπολις 1884, σελ. 191, 404 σημ. ὑποστηρίζει τὴν ἰδίαν ἄποψιν.

[2] Σελ. 1,18—2,2. Τὸ ἴδιον δὲ τὸ ὄνομα εἶναι γεωργιανὸν καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην ἔχει τὴν μορφὴν Bakuriani, καθὼς ἐπληροφορήθη ὁ Βούλγαρος ἱστορικὸς V. Nikolaev ἀπὸ τὸν Γεωργιανὸν ἀκαδημαϊκὸν Šanidze. Πρβλ. V. Nikolaev, Αἱ φεουδαρχικαὶ σχέσεις εἰς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν ὑπὸ τὸ Βυζάντιον Βουλγαρίαν κατοπτριζόμεναι εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (βουλγαριστί), Σόφια 1951, σελ. 165, σημ. 3. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς τονίζουν τὴν ἑλληνικὴν μορφὴν τοῦ ὀνόματος ὡς ὀξύτονον. Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Γρηγόριος τονίζει εἰς τὸ τυπικὸν πάντοτε Πακουριάνος. Ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ N. Βέης, ὅτι ὁ δεύτερος τονισμὸς εἶναι προτιμότερος καθὸ πρωτότυπος (Ἀναγνώσεις καὶ κατατάξεις βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων, Διεθνὴς Ἐφημερὶς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας, 10, 1907, σελ. 352). Ὁ N. Marr νομίζει ὅτι ὁ Πακουριανὸς ἦτο ὀρθόδοξος (χαλκηδονίτης) Ἀρμένιος (Vizantijskij Vremennik 12, 1906, σελ. 17 κ.ἑ.). Ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος δίδει εἰς τὸ τυπικὸν (43, 12) καὶ τὴν μορφὴν Πακοριάννος. Ὁ Π. Καρολίδης, Τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς Πετριτζοῦ, Παναθήναια 11, 1905-1906, σελ. 291, σημ. 1 γράφει: Τὸ ὄνομα πάντως εἶναι παράγωγον τοῦ ἀπὸ τοῦ Γ' ἤδη αἰῶνος γνωστοῦ Ἰβηρικοῦ ὀνόματος Βακοὺρ (ἡγεμόνος Ἀρσακίδου τῆς Ἰβηρίας) ἢ Βακούριος (ὡς καλεῖται... ὁ περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀφικόμενος «βασιλίσκος Ἰβήρων» (Socrat. ed. Valerius, σελ. 43). Ὑπάρχει δὲ καὶ ὄνομα Ἀρμενικὸν τῶν αὐτῶν χρόνων Παγ(κ)ούρ. Εἰς τὸ Πακουριανὸς ἡ κατάληξις -ιανος δὲν εἶναι Λατινική, ἀλλὰ Περσοαρμενικὴ καὶ Ἰβηρικὴ (πρβλ. τὸ Ἰβηρικὸν Χοσριάνης ἐκ τοῦ Χοσροῦ, Χοσρόης). Εἶναι δὲ περίεργον ὅτι ὁ Βυζαντινὸς τύπος τοῦ ὀνόματος συνᾴδει πρὸς τὸν Ἀρμενικὸν καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν Ἰβηρικόν.

Ὁ τίτλος τοῦ πατρὸς τοῦ Γρηγορίου « ἄρχων τῶν ἀρχόντων » ἰσοδυναμεῖ, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Louis Petit, μὲ τὸν τίτλον τοῦ κουροπαλάτου [1]. Ὄντως οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἐχορήγουν συχνάκις τὸν τίτλον τοῦτον πρὸς ἄρχοντας καὶ ἐξέχοντας ἄνδρας τῆς Γεωργίας. Ὁ πατὴρ τοῦ μεγάλου δομεστίκου δύναται ἴσως νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν γεωργιανὸν εὐπατρίδην Πακουριάνον ὁ ὁποῖος ἀπήχθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Β′ [2]. Τὴν γνώμην ταύτην ὑποστηρίζει ὁ Louis Petit μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Γρηγορίου ἀπέθανεν ὅταν ὁ υἱός του ἦτο ἀκόμη μικρός [3]. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος, ὅταν τὸ 1083 ἔγραφε τὸ Τυπικὸν τῆς μονῆς, ὡμίλει περὶ τοῦ γήρατός του. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Βασιλείου εἰς τὴν Γεωργίαν ἐγένετο τὸ 1000, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ G. Schlumberger [4]. Ἐὰν ὁ πατὴρ τὸ 1000 ἦτο νέος, εἶναι δυνατὸν ὁ υἱός του νὰ ἔζη, γέρων ἤδη, εἰς τὰ 1083. Ἡ ταύτισις αὕτη εἶναι μὲν πιθανή, δὲν δύναται ὅμως νὰ θεωρῆται ἀποδεδειγμένη [5].

Ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ ἀδελφός του Ἀπάσιος εἶχον λαμπρὰν σταδιοδρομίαν ὡς διοικηταὶ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός των ἐστερήθησαν πολλῶν ἀγαθῶν [6]. Ὁ Ἀπάσιος προεβιβάσθη εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ μαγίστρου καὶ διῴκει ἐπί τι διάστημα τὴν Ἀντιόχειαν. Ὁ δὲ Γρηγόριος κατεῖχε πολλὰ στρατιωτικὰ ἀξιώματα καὶ ἀπέκτησε πολλὰ κτήματα

---

[1] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. VI.

[2] Κεδρηνὸς (Βόννης) 2,44,720 — 448,1: *ἄπεισιν* (δηλ. ὁ Βασίλειος) *εἰς Φοινίκην, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τοὺς ἐν τῇ κατ' αὐτὸν Ἰβηρίᾳ κατὰ γένος πρωτεύοντας, ὧν ἦσαν κορυφαῖοι ὁ Πακουριάνος καὶ Φεβδάτος καὶ Φέρσης οἱ αὐτάδελφοι, οὓς καὶ εἰς τὸν τῶν πατρικίων ἀνεβίβασε θῶκον.*

[3] Τυπικόν, σελ. 38, 23-24: *ὁ γὰρ μακαρίτης ἡμῶν πατὴρ πάλαι ταχέως θανών, πάνυ σμικροτάτους ἡμᾶς κατέλειψε καὶ ἀνήβους.*

[4] Epopée byzantine, τόμ. 2, σελ. 166, σημ. 1.

[5] Καὶ ὁ Ἀρμένιος ἱστορικὸς Açogh'ik ἐπιβεβαιώνει τὴν πληροφορίαν τοῦ Κεδρηνοῦ. Πρβλ. G. Schlumberger, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 157, σημ. 1. Ὁ Ματθαῖος τῆς Ἐδέσσης δίδει εἰς τοὺς τρεῖς Γεωργιανοὺς ἀριστοκράτας διαφορετικὰ ὀνόματα, πρβλ. αὐτόθι.

[6] Τυπικόν, σελ. 38,24 — 39,1 ὁμιλεῖ ὁ Γρηγόριος περὶ τῆς καταστάσεως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός: *καὶ πάντα τὰ ὑπάρχοντα αὐτῷ ἡ μήτηρ ἡμῶν κατὰ γυναικείαν ἕξιν εἰς τὰ ἐπιτήδεια τῶν παίδων αὐτῆς καὶ τῶν θηλειῶν ἀδελφῶν ἡμῶν δοῦσα εἰς προῖκα γυμνοὺς ἡμᾶς κατέλιπε καὶ κεναῖς ταῖς χερσὶ πάντων τῶν πατρῴων ἡμῶν χρημάτων, πρὸς δὲ καὶ τῶν ἑαυτῆς ἤτοι μητρῴων ἡμῶν· αἱ δὲ ἀδελφαὶ ἡμῶν μετὰ τῶν προικῶν αὐτῶν ἀπελθοῦσαι εἰς τοὺς ἄνδρας αὐτῶν ἐν διαφόροις χώραις. πρὸς δὲ κἀμοῦ περιερχομένου ἔν τε τῇ Ἀρμενίᾳ καὶ Ἰβηρίᾳ καὶ τῇ Συρίᾳ, ἔτι καὶ τῇ Ῥωμανίᾳ προσφοιτοῦντος καὶ τὴν εὐπορίαν τῆς ζωῆς μου ζητοῦντος, πολὺν ἄγαν διεβίβασα χρόνον, καὶ ταῦτα πάντα κἄν τε κτήματα κἄν τε χρήματα κἄν τε ἀξιώματα ἐχρησάμην τῇ βοηθείᾳ τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τῶν ἁγίων εὐχῶν τῶν γονέων μου καὶ δι' ἐμῶν πολλῶν τρόπων καὶ περιστάσεων γέγονεν, οὓς ὑπέστην, διά τε καμάτων καὶ δι' αἵματός μου ἐκκεχυμένου, οὐ διά τινος ἑτέρου ἀρωγῆς ἢ μεσιτείας...*

διὰ βασιλικῶν δωρεῶν. Εἰς τὸ τέλος τοῦ Τυπικοῦ παρέχεται κατάλογος τῶν χρυσοβούλλων τῶν δοθέντων εἰς τὸν Γρηγόριον καὶ φυλαττομένων εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει μεγάλην ἐκκλησίαν καὶ εἰς τὴν νεοκτισθεῖσαν μονήν. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα, τῶν ὁποίων αἱ χρονολογίαι δυστυχῶς δὲν διεσώθησαν, δίδουν σαφῆ εἰκόνα τῶν ἀξιωμάτων τῶν ἀποκτηθέντων ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου πρὶν γίνῃ μέγας δομέστικος καὶ τῶν κτημάτων τὰ ὁποῖα ἀπέκτησε εἰς τὴν μακροχρόνιον ὑπηρεσίαν του. Οὕτω πληροφορούμεθα ὅτι ὁ μέγας δομέστικος εἶχε κτήματα εἰς τὴν κυρίως Ἀρμενίαν, εἰς τὸ θέμα τοῦ Ἀρμενιακοῦ καὶ εἰς τὰ Βαλκάνια εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μοσυνουπόλεως καὶ τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ ἄλλα κτήματα πλησίον τῶν Σερρῶν καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς σημερινῆς Μακεδονίας, τοῦ τότε θέματος « Βουλγαρίας ».

Τὴν στρατιωτικήν του σταδιοδρομίαν ἤρχισεν ὁ Γρηγόριος ὁ Πακουριανὸς εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὡς διοικητὴς τοῦ Κάρσε (Kars) καὶ τῆς Θεοδοσιουπόλεως (Erzerum). Κατόπιν μετέβη εἰς τὴν Δύσιν ὡς διοικητὴς τῶν Σμολένων εἰς τὴν Μακεδονίαν. Τὰ στρατιωτικὰ κατορθώματα τοῦ Γρηγορίου ὡς μεγάλου δομεστίκου εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν διήγησιν τῆς Ἄννης Κομνηνῆς. Γέρων πλέον ἔκτισε τὴν μονὴν τοῦ Πετριτζοβοῦ (Bačkovo) τὸ 1083 [1]. Ὁ θάνατος τοῦ Γρηγορίου ἦτο, ὅπως καὶ ἡ ζωή του, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὸ 1086 εἰσέβαλον οἱ Πατσινακῖται εἰς τὴν περιοχὴν νοτίως τοῦ Αἵμου καὶ κατέδραμον τὰ βυζαντινὰ ἐδάφη. Διαταχθεὶς ὑπὸ τοῦ βασιλέως νὰ σταματήσῃ τὴν εἰσβολὴν ἔπεσεν ὁ μέγας δομέστικος εἰς τὴν σύγκρουσιν μαχόμενος πλησίον τοῦ χωρίου Βελιάτοβα (Beljatovo) εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Φιλιππουπόλεως [2].

---

[1] Πρβλ. τὸ Τυπικόν, σελ. 56, 11.

[2] Ἄννα Κομνηνὴ 6, 13, 3 (Leib) 2, σελ. 82,16 — 83,13: *Ταῦτα ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος μεμαθηκὼς παρακελεύεται τῷ δομεστίκῳ τῆς ἑσπέρας Πακουριανῷ γινώσκων αὐτὸν ἱκανώτατον οἰκονομῆσαι στράτευμα καὶ κατὰ φάλαγγα στῆναι καὶ παράταξιν διαμηχανήσασθαι ποικιλώτατα σὺν αὐτῷ τῷ Βρανᾷ (ἀνὴρ δὲ καὶ οὗτος μαχιμώτατος) τὰς δυνάμεις ἀναλαβόμενον κατ' αὐτῶν ἀπελθεῖν. Καταλαβὼν δὲ τοὺς Σκύθας διελθόντας τοὺς στενωποὺς καὶ τῆς Βελιατόβης ἔνθεν τὸν χάρακα πηξαμένους, πλῆθος ἀναρίθμητον τούτους θεασάμενος, πρὸς τὸν μετ' αὐτῶν εὐθὺς ἀπενάρκησε πόλεμον βέλτιον νομίζων τὰς ἰδίας τὸ παρὸν ἀμαχητὶ διασῶσαι δυνάμεις ἢ τὸν μετὰ τῶν Σκυθῶν ἀναδησάμενον πόλεμον καὶ ἡττηθέντα πολλοὺς ἀπολωλεκέναι. Ἀλλὰ τῷ Βρανᾷ φιλοκινδυνοτάτῳ τε καὶ θρασεῖ ὄντι ταῦτ' οὐκ ἤρεσκεν. Ὁ δέ γε δομέστικος ἵνα μὴ δειλίας ὑποψία τις κατ' αὐτοῦ ἀναβαλλομένου τὸν πόλεμον δοθῇ, ἐνεδίδου ταῖς ὁρμαῖς τοῦ Βρανᾶ καὶ θωρήξασθαί τε ἅπασι κελεύσας καὶ πολέμου σχῆμα διατυπώσας κατὰ τῶν Σκυθῶν ἐχώρησε τὸ μεσαίτατον αὐτὸς διέπων τῆς φάλαγγος. Ἐπεὶ δὲ οὐδὲ τὸ πολλοστὸν τοῦ πλήθους τῶν ἀντιτεταγμένων τὸ ῥωμαϊκὸν ἔσῳζε στράτευμα, ἐκ μόνης ὄψεως περιδεεῖς ἐγεγόνησαν ἅπαντες. Προσβαλόντες δὲ ὅμως τοῖς Σκύθαις ἀναιροῦνται μὲν πολλοὶ ἐν τῷ μάχεσθαι, πίπτει δὲ καιρίαν πληγεὶς ὁ Βρανᾶς. Ὁ δέ γε δομέστικος ἐκθύμως μαχόμενος καὶ σφοδρὰς τὰς κατὰ τῶν ἐναντίων ἱππασίας ποιούμενος φηγῷ προσκεκρουκὼς ἀφῄρηται παραχρῆμα τὴν ψυχήν. Τὸ δὲ ἐπίλοιπον τοῦ στρατοῦ ἄλλος ἀλλαχοῦ διεσπάρησαν.* Διὰ τὴν χρονολογίαν

Ὁ Γρηγόριος ὁ Πακουριανὸς εἶναι ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐνδιαφέρουσα μορφή. Εἶναι σπάνιοι οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ Βυζαντίου, περὶ τῆς ζωῆς τῶν ὁποίων ἔχομεν τόσον συμπεπληρωμένην εἰκόνα. Τὰ δεδομένα διὰ τὴν βιογραφίαν τοῦ Γρηγορίου μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαφωτίσωμεν τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα καὶ τὴν θέσιν τῆς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας. Ὁ Γρηγόριος εἶχε κατορθώσει νὰ καταταγῇ εἰς τοὺς δυνατοὺς φεουδαρχικοὺς γαιοκτήμονας τῆς αὐτοκρατορίας. Ἤσκει δὲ μεγάλην ἐπιρροὴν εἰς τὴν δυτικὴν Θρᾴκην καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὅπου εἶχεν ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν του τεραστίας ἐκτάσεις.

Τί σχέσιν ἔχουν λοιπὸν αἱ τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφυλάκτου, ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, πρὸς τὴν σημαντικὴν ταύτην προσωπικότητα; Μία ἐξ αὐτῶν (Meursius 7) ἀπευθύνεται εἰς Πακουριανὸν μὲ βαπτιστικὸν ὄνομα Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος ὡς πρὸς τοῦτο δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν μέγαν δομέστικον. Ὁ Γρηγόριος Πακουριανός, πρὸς τὸν ὁποῖον γράφει ὁ Θεοφύλακτος, μανθάνομεν ὅτι ἦτο καὶ γαμβρὸς τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου, τοῦ διοικητοῦ τοῦ βυζαντινοῦ στόλου. Μέγας δρουγγάριος ἦτο ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ ὁ ἀδελφὸς τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρος[1]. Ὁ γάμος οὗτος μὲ μίαν ἀνεψιὰν τοῦ αὐτοκράτορος θὰ συνέδεε περισσότερον ἀκόμη τὸν Πακουριανὸν μὲ τὸν οἶκον τῶν Κομνηνῶν. Ὁ Uspenskij[2], ὁ Louis Petit[3], καὶ ὁ N. Βέης[4], θεωροῦν τὴν ἐν λόγῳ ταύτισιν ἀσφαλῆ καὶ τὴν παραδέχονται πλήρως.

Ὑπάρχει ὅμως μία σοβαρὰ δυσχέρεια ἐμποδίζουσα νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὴν ἄποψιν ταύτην. Ἂν ἀναγνώσωμεν τὸ γράμμα εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Migne, θὰ ἐννοήσωμεν ἀμέσως, ὅτι πρόκειται περὶ γράμματος τὸ ὁποῖον ἔγραψεν ἱεράρχης τῆς ἐκκλησίας πρὸς νεαρὸν ἀξιωματοῦχον. Τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας τοῦ παραλήπτου τονίζει ὁ Θεοφύλακτος ἐπανειλημμένως[5]. Τὴν ἱερατικήν του ἰδιότητα ἀναφέρει ἐπίσης, ἔστω καὶ διὰ ῥητορικῆς περιφράσεως[6].

τῆς μάχης ταύτης πρβλ. F. Chalandon, Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène, Paris 1900, σελ. 105, σημ. 1.

[1] Ἄννα Κομνηνὴ 3, 4, 2 (Leib 1, σελ. 114): *καὶ Νικηφόρος ὁ ὕστατος ἀδελφὸς μέγας τε δρουγγάριος τοῦ στόλου προὐβέβλητο καὶ εἰς τὴν τῶν σεβαστῶν καὶ οὗτος ἀνήχθη βαθμίδα.*

[2] Uspenskij, Ἡ ἵδρυσις τῆς δευτέρας βουλγαρικῆς αὐτοκρατορίας (ῥωσιστί), Ὀδησσὸς 1879, σελ. 11, σημ. 1.

[3] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. X.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 351.

[5] Πρβλ. PG 126, 369 C: *Φημὶ τοίνυν ἐγὼ ἀνθρώπων ἐπιστασίαν σε δεδεγμένον νέον...·* αὐτόθι D: *τοίνυν ἐγὼ καὶ κατ' αὐτὴν μὲν ἡ νεότης χρῆμα πάντολμον καὶ δραστήριον·* 372 A: *καὶ τὸ τῆς νεότητος θερμουργόν·* αὐτόθι: *σχεδὸν μηδὲ παραγγείλας εἰς βίον θέατρον.*

[6] 372 B: *καὶ πᾶσι μὲν παρέχων σαυτὸν θεὸν τοῖς δεομένοις φιλανθρωπίας, μάλιστα καὶ δὲ τοῖς ἰδίᾳ θεῷ ἀνατιθεμένοις.*

Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι ὁ Θεοφύλακτος μὲ τὴν περίφρασιν ταύτην ἐννοεῖ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα τοῦ διακόνου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τὸ ὁποῖον κατεῖχε πρὶν χειροτονηθῇ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος[1].

Διότι ὡς διάκονος δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὸ θάρρος νὰ γράφῃ εἰς τόνον νουθεσίας πρὸς ἀνώτερον ἀξιωματοῦχον καὶ δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ζητήσῃ ἀπ' αὐτὸν προστασίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν συμφερόντων, ἀφοῦ ὡς διάκονος δὲν διηύθυνε τὰ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.

Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἐπιστολῆς καθίσταται φανερὸν ὅτι ὁ Θεοφύλακτος τὴν ἔγραψεν, ὅπως καὶ τὰς ἄλλας ἐπιστολάς, ὡς ἀρχιεπίσκοπος καὶ ὅτι προσεπάθει δι' αὐτῆς νὰ ἐπηρεάσῃ τὸν νεαρὸν ἀξιωματοῦχον νὰ λάβῃ τὸ μέρος τοῦ ἀρχιεπισκόπου εἰς τὰς γνωστὰς διενέξεις του μὲ τοὺς εἰσπράκτορας τῶν φόρων. Τὸ ἴδιον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ ἄλλου ἐκ τῶν τριῶν γραμμάτων (Finetti 14), ὅπου ὁ ἀρχιεπίσκοπος εἰς τόνον οἰκειότερον ἀκόμη προσπαθεῖ νὰ ἐπηρεάσῃ νεαρὸν ἄρχοντα. Εἰς τὸ ἄλλο τοῦτο γράμμα ἀναφέρει ὁ Θεοφύλακτος ῥητῶς περὶ τῆς *ἐξορίας* του εἰς τὴν ἕδραν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, εἰς τὴν μακρυνὴν Ἀχρίδα, ξένην πρὸς τὴν καλλιεργημένην πνευματικὴν ζωὴν τῆς βασιλευούσης.

Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ἔλθωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πακουριανὸς τῆς 14ης κατὰ Finetti ἐπιστολῆς εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον μὲ τὸν Γρηγόριον τὸν Πακουριανὸν τὸν γαμβρὸν τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου τῆς 7ης κατὰ Meursium ἐπιστολῆς. Ἡ δευτέρα ἐξ αὐτῶν δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι προηγεῖται χρονολογικῶς, ἐπειδὴ ἐγράφη εἰς ὀλιγώτερον οἰκεῖον τόνον. Φαίνεται ὅτι, ὅταν ὁ νεαρὸς Πακουριανὸς ἐδέχθη εὐμενῶς τὴν πρώτην ἐπιστολὴν (Meursius 7), προέβη ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ εἰς περαιτέρω νουθεσίας καὶ διδασκαλίας (Finetti 14).

Ὁ νεαρὸς οὗτος Γρηγόριος Πακουριανός, ὁ γαμβρὸς τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου Νικηφόρου τοῦ Κομνηνοῦ, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν ὁμώνυμον μέγαν δομέστικον τῆς Δύσεως, διότι οὗτος τὸ 1083 γράφων τὸ Τυπικὸν τῆς κτισθείσης ὑπ' αὐτοῦ μονῆς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ γήρατός του[2] καὶ τὸ 1086 ἐτελεύτησε τὸν βίον του. Ἔχομεν δὲ ἀναμφιβόλους ἐνδείξεις ὅτι ὁ Θεοφύλακτος διετέλει τὸ 1088-1090 ἀκόμη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ὕστερον μόνον ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος. Δὲν εἶναι ἑπομένως δυνατὸν ὁ Θεοφύλακτος νὰ ἐπέστελλε πρὸς ἄνδρα νεκρὸν καὶ τεθαμμένον.

Πρέπει συνεπῶς νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ὀρθοτέραν τὴν γνώμην τῶν ἐρευ-

---

[1] Πρβλ. τὸν κατόλογον ἀρχιεπισκόπων Ἀχριδῶν ἐν H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1903, σελ. 6-7: *ιγ' Θεοφύλακτος ὁ ἐξ Εὐρίπου ῥήτωρ ὢν καὶ διάκονος τῆς μεγάλης ἐκκλησίας.*

[2] Τυπικόν, σελ. 8, 7-8: *ἀνάξιος ἐκ νεότητός μου καὶ μέχρι τοῦ παρόντος καιροῦ τοῦ γήρως μου.* Αὐτόθι 8, 20: *τανῦν δὲ κατὰ τοῦ γήρως μου καιρόν.*

νητῶν οἱ ὁποῖοι νομίζουν ὅτι ὁ Γρηγόριος Πακουριανὸς ὁ γαμβρὸς τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου, ὁ γνωστὸς ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοφυλάκτου, δὲν εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν μέγαν δομέστικον, ἀλλὰ νεώτερός του συγγενής. Τοιαύτην ἄποψιν ὑποστηρίζουν ὁ Du Cange[1], ὁ Vasiljevskij[2] καὶ ὁ μητροπολίτης τῆς Βάρνας Συμεών[3]. Ὁ Du Cange καὶ ὁ Vasiljevskij θεωροῦν πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ υἱοῦ τοῦ μεγάλου δομεστίκου.

Εἰς τὸ Τυπικὸν τῆς μονῆς τοῦ Πετριτζοβοῦ ὁ κτήτωρ τῆς μονῆς δὲν ὁμιλεῖ οὔτε περὶ τέκνων αὐτοῦ οὔτε περὶ τοῦ προαποθανόντος ἀδελφοῦ του Ἀπασίου οὔτε προκύπτει ἐκ τοῦ Τυπικοῦ ἂν ἦσαν ἔγγαμοι οἱ ἀδελφοί. Λόγος γίνεται εἰς τὸ Τυπικὸν μόνον περὶ συγγενῶν καὶ προσηκόντων τῷ αἵματι[4] καὶ περὶ τοῦ ἐξ ἀδελφῆς γαμβροῦ Ἀπασίου[5], ὁμωνύμου τοῦ ἀδελφοῦ του. Οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ συζύγων ἢ τέκνων τῶν δύο ἀδελφῶν. Οἱ ἀναφερόμενοι ὅμως συγγενεῖς φαίνεται ὅτι ἦσαν πολυάριθμοι. Μόνον μία ἔνδειξις ὑπάρχει ὅτι ὁ Ἀπάσιος ὁ ἀδελφὸς τοῦ Γρηγορίου εἶχεν ἀπογόνους. Κατὰ τὸν L. Petit ὅλη ἡ περιουσία τοῦ Ἀπασίου περιῆλθε διὰ διαθήκης εἰς τὸν Γρηγόριον, διατελοῦντα τότε δοῦκα Θεοδοσιουπόλεως[6]. Ἐὰν ὅμως ἐξετάσωμεν λεπτομερέστερον τὴν ἐν λόγῳ εἴδησιν τοῦ Τυπικοῦ[7], δυνάμεθα νὰ βεβαιωθῶμεν ὅτι ὁ Ἀπάσιος δὲν κατέστησε τὸν Γρηγόριον κληρονόμον ὁλοκλήρου τῆς περιουσίας του, ἀλλὰ ἐμνήσθη αὐτοῦ δι' ἑνὸς μόνον ληγάτου. Τὸ δὲ ληγᾶτον ἢ λεγᾶτον ὁρίζει ὁ σχολιαστὴς τῶν Βασιλικῶν κατὰ τὸν ἑπόμενον τρόπον: «δωρεὰ ἐν διαθήκῃ καταλειφθεῖσα εἰς δήλωσιν ἀγάπης ἢ κληρονομίας, ἵνα λαβὼν αὐτὸ ἀνάμνησιν ἔχῃ τοῦ τελευτήσαντος»[8]. Πρόκειται λοιπὸν περὶ μέρους τῆς περιουσίας μόνον καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι τὰ ὑπόλοιπα ἐκληρονόμησαν τὰ τέκνα τοῦ Ἀπασίου. Δὲν δύναται βεβαίως νὰ ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι τὴν ὑπόλοιπον περιουσίαν τοῦ Ἀπασίου ἐκληρονόμησαν αἱ ἀδελφαί του.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχουν τὰ πράγματα, δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι τὸ ὄνομα

[1] Σχόλια εἰς τὴν Ἀλεξιάδα, ἔκδ. Βόννης, τόμ. 2, σελ. 447.

[2] Βιβλιοκρισία τοῦ προμνημονευθέντος ἔργου τοῦ Uspenskij εἰς τὴν Ἐφημερίδα τοῦ Ὑπουργείου Λαϊκῆς Παιδείας 204, σελ. 159 (ρωσιστὶ) (Žurnal ministerstva narodnago prosvěščenija).

[3] Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας (βουλγαρικὴ μετάφρασις), Σόφια 1931, σελ. 50. Ἡ μετάφρασις αὕτη μὲ εἰσαγωγὴν καὶ σχόλια ἐδημοσιεύθη εἰς τὸν 27ον τόμον τῆς Συλλογῆς (S'bornik) τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν (BAN).

[4] 9, 14-15· 9, 18-19· 9, 20-22· 42, 27-31· 45, 5, 8, 21.

[5] 11, 15-18.

[6] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. VII.

[7] Σελ. 11, 25 κ.ἑ.

[8] Du Cange, Gloss. 796.

τῶν Πακουριανῶν δὲν ἔσβησε μὲ τὸν μέγαν δομέστικον. Ὑπάρχει ἓν μολυβδόβουλλον τοῦ 12ου-13ου αἰῶνος μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Θ[εοτό]κε β[οή]θ[ει] βλαστόν με τὸν Πακουριάνον[1].

Τὸ ἐπίθετον Πακουριάνος ἐμφανίζεται καὶ τὸν 14ον αἰῶνα εἰς τὴν Μακεδονίαν[2]. Ἑπομένως ὑπῆρχον καὶ τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ Θεοφύλακτος διετέλει ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ἄνθρωποι ἔχοντες τὸ ἐπίθετον τοῦτο.

Τοιουτοτρόπως ὁ Γρηγόριος Πακουριανὸς ὁ γαμβρὸς τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν μέγαν δομέστικον καὶ ἀσφαλῶς ἦτο εἷς ἐκ τῶν συγγενῶν του. Υἱός του δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ, ἐκτὸς ἐὰν προϋποτεθῇ ὅτι ὁ δομέστικος εἰς τὸ Τυπικὸν δὲν ἔκαμε μνείαν τοῦ υἱοῦ τούτου. Διότι πρὸς ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος ἦτο τὸ 1083 γέρων δὲν δύναται ὁ Θεοφύλακτος μετὰ τὴν χρονολογίαν ταύτην νὰ γράφῃ ὡς πρὸς νεαρόν.

Ὁ Θεοφύλακτος γράφει εἰς τὸν Γρηγόριον Πακουριανὸν ὡς εἰς ἄνθρωπον μὲ ἐξουσίαν. Τοῦ ἀπευθύνεται:

Ἀρά σοι θρασὺς ἐγὼ καὶ περιττὸς τὴν παρρησίαν, πανσέβαστε, ὅτι μήπω μηδ' ἰδών, μηδ' ὀφθείς, εὐθὺς νουθητητής σοι καθίσταμαι[3] καὶ περαιτέρω συνεχίζει: *Φημὶ τοίνυν ἐγὼ ἀνθρώπων ἐπιστασίαν σε δεδεγμένον νέον*[4], προχωρῶν δὲ λέγει σαφέστερον: *Καὶ κατ' αὐτὴν μὲν ἡ νεότης χρῆμα πάντολμον καὶ δραστήριον, ὅταν δὲ ἡ τῆς ἀρχῆς ἐξουσία παρῇ, λέγει μετὰ ξίφους, φασίν*[5]. Παρακάτω γράφει ὁ Θεοφύλακτος: *Καί σε μακάριον ἐγὼ τίθημι, ὅτι μήπω σχεδὸν μηδὲ παραγγείλας εἰς βίου θέατρον οὕτω τοι ῥαδίαν ἔσχες πρόφασιν τῆς πρὸς τὸν μέγαν βασιλέα καὶ βασιλευτὴν παρρησίας, τὴν πρὸς τοὺς ἀρχομένους χρηστότητα*[6].

Ἡ θέσις τοῦ νεαροῦ Πακουριανοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν δὲν ἦτο ἑπομένως ἀσήμαντος. Περὶ τῆς θέσεως αὐτῆς πληροφορούμεθα περισσότερα ἐκ τῆς ἄλλης πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς (Finetti 14), γραφείσης μὲ μεγαλυτέραν οἰκειότητα καὶ παρεχούσης καὶ αὐτῆς νουθεσίας εἰς νεαρὸν διοικητήν. Ἀπὸ

[1] Ἐδημοσιεύθη πρῶτον ὑπὸ τοῦ G. Schlumberger, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, σελ. 684, ἐμελετήθη ὑπὸ τοῦ N. Βέη, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 353-354. Ὀρθῶς ἑρμηνεύει ὁ Βέης τὸ «βλαστὸν» ὡς ἀπόγονον, ἐνῷ ὁ Schlumberger ἐνόμιζεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ὀνόματος.

[2] L. Petit-V. Regel, Actes d'Esphigménou, Πετρούπολις 1906, ὑπ' ἀριθμὸν 1 παράρτημα τοῦ 12ου τόμου τῶν Βυζαντινῶν Χρονικῶν (Vizantijskij Vremennik), σελ. XVI: *καὶ ἀπὸ γαμβροῦ τοῦ Πακουριάνου μοδίων δ', ἐν ᾧ συκαῖ γ'.* Πρόκειται περὶ καταλόγου τοῦ φορολογικοῦ ἀναγραφέως τοῦ θέματος Θεσσαλονίκης.

[3] PG 126, 369 C.

[4] Αὐτόθι.

[5] PG 126, 369 D.

[6] PG 126, 372 A.

τῆς ἀρχῆς τοῦ γράμματος προκύπτει ὅτι ὁ νεαρὸς Πακουριανὸς ἤσκει τὴν ἐξουσίαν του εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀχρίδος, δηλαδὴ εἰς τὸ θέμα τῆς « Βουλγαρίας » [1].

Ὅτι ἡ ἐξουσία του εἶχε σχέσιν μὲ τὴν φορολογίαν, δηλώνει ἡ αὐτὴ ἐπιστολή: *Ἄλλο δέ ἐστι, ὃ ἀπαραιτήτως σε εἰσπραττόμεθα καὶ σφοδρότερον ἢ αὐτὸς ὑποτελῇ σοι τοὺς φόρους, τὸ μηδόλως ὑφίεσθαι κατὰ τοῦ δικαίου νεωτερίζειν τοῦ πλείονος ἔρωτι* [2]. Εἰς τὸ πρῶτον γράμμα ἀποκαλεῖ ὁ Θεοφύλακτος τὸν Πακουριανὸν *πανσέβαστον* [3] καὶ εἰς τὸ ἄλλο, *πανσέβαστέ μοι ἐν Κυρίῳ υἱέ* [4].

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τί ἀξίωμα κατεῖχε ὁ Γρηγόριος ὁ Πακουριανὸς εἰς τὸ θέμα τῆς Βουλγαρίας, ὑφίσταται γνώμη ὅτι ἦτο διοικητὴς κατωτέρας μονάδος τοῦ θέματος [5] ἢ πράκτωρ τῶν φόρων [6]. Ἡ νεότης τοῦ Πακουριανοῦ καὶ ὁ νουθετικὸς τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον γράφει ὁ ἀρχιεπίσκοπος, ἔκαμεν ἴσως τοὺς ἐρευνητὰς νὰ μὴ ὑποψιασθοῦν, ὅτι ὁ Πακουριανὸς ἦτο διοικητὴς τοῦ θέματος. Καὶ ὅμως, ἡ προσφώνησις *πανσέβαστε* ἐνδεικνύει ὑψηλὸν τοιοῦτον ἀξίωμα. Τί ἄλλο ἐκτὸς ἑνὸς ὑψηλοῦ ἀξιώματος ἠδύνατο νὰ κάμῃ τὸν σεβάσμιον ἱεράρχην νὰ προσφωνήσῃ ἕνα νεαρὸν ἄνθρωπον ὡς πανσέβαστον; Ὡς δοὺξ τῆς Βουλγαρίας ὁ Πακουριανὸς συνειργάζετο στενῶς μὲ τοὺς πράκτορας τῶν φόρων [7].

Τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας τοῦ δουκὸς ἔδωσε τὸ θάρρος εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον νὰ τοῦ γράψῃ ὡς διδάσκαλος καὶ νὰ προσπαθήσῃ νὰ τὸν ἐπηρεάσῃ διὰ νουθεσιῶν ὅπως τὸν βοηθήσῃ εἰς τὸν ἀγῶνα του μὲ τοὺς πράκτορας. Τοῦτο εἶναι τὸ ὑπονοούμενον τῶν χωρίων περὶ εἰσπράξεως φόρων καὶ περὶ τῆς ἰδιαιτέρας θέσεως τῆς ἐκκλησίας [8]. Ἕνας κατώτερος ἀξιωματοῦχος δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ ἀποτελεσματικῶς τὸν ἀρχιεπίσκοπον εἰς τὸν ἀγῶνα του μὲ τοὺς εἰσπράκτορας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν χρόνον καθ' ὃν ὁ Γρηγόριος Πακουριανὸς ὁ νεώτε-

---

[1] *Πάλαι τὴν ἐμαυτοῦ θρηνῶν τύχην, πανσέβαστέ μου ἐν Κυρίῳ υἱέ, καὶ τελχινώδη ταύτην ἀποκαλῶν καὶ δυσδαίμονα, ὅτι με φέρουσα ἐπὶ τὴν ἐσχατιὰν ταύτην ἔρριψεν... νῦν ἤδη καὶ χάριτας αὐτῇ γινώσκειν προάγομαι τὴν ἐν τοῖς βαρβάροις τούτοις παρασχομένῃ κατοίκησιν, δι' ἣν ἀκροατήν σε πεπλούτηκα. Ὃ καὶ τῶν ἐν τῇ μεγάλῃ πόλει πολλοῖς τοῦ παντὸς τιμώμενον μόλις ὀλίγοις ἂν ἐξεγένετο.*

[2] PG 126, 333 C.

[3] PG 126, 369 C.

[4] PG 126, 333 A.

[5] Vasiljevskij, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 159.

[6] Zlatarski, Ἱστορία τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους κατὰ τὸν Μεσαίωνα (βουλγαριστί), τόμ. 2, Σόφια 1934, σελ. 270.

[7] D. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, München 1937, σελ. 55.

[8] PG 126, 372 B· 333 C.

ρος ἤσκει τὴν ἐξουσίαν τοῦ διοικητοῦ τοῦ θέματος Βουλγαρίας, δυνάμεθα, χάρις εἰς τὰς μελέτας τοῦ διακεκριμένου Βουλγάρου ἱστορικοῦ V. N. Zlatarski [1], νὰ ἔλθωμεν εἰς συγκεκριμένα καὶ σχετικῶς ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Βάσει κυρίως τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Θεοφυλάκτου ὁ Zlatarski προσδιορίζει τοὺς διοικητὰς τοῦ θέματος τῆς Βουλγαρίας ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ τὴν χρονολογικήν των διαδοχήν. Ὁ γυναικάδελφος τοῦ βασιλέως Ἰωάννης ὁ Δούκας διῴκει τὸ θέμα 1090 - 1092 περίπου. Μετὰ τοῦτον ἀναφέρει ὁ Zlatarski τὸν Νικήταν τὸν Καρικὴν (περὶ τὸ 1096), παραμένει δὲ ἄγνωστον, ἂν οὗτος ἦτο ὁ ἄμεσος διάδοχος τοῦ προηγουμένου. Οἱ ὑπόλοιποι γνωστοὶ διοικηταὶ διαδέχονται ἀλλήλους χωρὶς χρονολογικὰ κενά.

Οὕτως ἔχομεν τὸν Νικηφόρον τὸν Βρυέννιον (1098 - 1100), τὸν Ἰωάννην τὸν Ταρωνίτην (1103 - 1105) καὶ τὸν Κωνσταντῖνον τὸν Κομνηνὸν (1107 - 1108). Εἶναι λοιπὸν αὐτονόητον ὅτι ὁ Γρηγόριος Πακουριανὸς ἦτο δοὺξ τοῦ θέματος τῆς Βουλγαρίας ἢ μεταξὺ τοῦ Δούκα καὶ τοῦ Καρικῆ, δηλαδὴ τὸ 1093 - 1095 περίπου, ἢ μεταξὺ τοῦ Βρυεννίου καὶ τοῦ Ταρωνίτου, τὸ 1100 - 1103. Αἱ χρονολογίαι αὗται δὲν εἶναι βεβαίως οὐδόλως ἀκριβεῖς καὶ ἔχουν ὡς σκοπὸν μόνον τὴν γενικὴν κατατόπισιν. Ἐκ τῶν δύο πιθανῶν χρονολογιῶν διὰ τὴν διοίκησιν τοῦ Πακουριανοῦ πιθανωτέρα εἶναι ἡ πρώτη. Τὰ παράπονα διὰ τὴν διαμονὴν μακρὰν τῆς βασιλευούσης τὰ περιεχόμενα εἰς τὴν ἀρχὴν μιᾶς τῶν ἐπιστολῶν (Finetti 14) εἶναι χαρακτηριστικὰ διὰ τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου.

Ἂς σημειωθῇ ὅτι ὑπάρχει καὶ ἓν μολυβδόβουλλον μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

[+Γ]ρηγό[ρι]ος σεβα[στ]ὸς καὶ δοὺξ [ὁ] Πακουρι[ά]νος.

Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦτο ἐδημοσίευσεν ἐκ τῆς συλλογῆς του ὁ Mordtman [2], τὸ παρέλαβε δὲ καὶ ὁ Schlumberger [3], καὶ τὸ ἐμελέτησε καὶ ἀνεδημοσίευσεν ὁ Βέης [4].

Ἐπειδὴ ἡ προέλευσις τοῦ μολυβδοβούλλου δὲν εἶναι γνωστή, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωσθῇ, εἰς ποῖον Γρηγόριον Πακουριανὸν ἀνήκει. Ὁ μετέπειτα μέγας δομέστικος ἦτο δοὺξ τῆς Θεοδοσιουπόλεως [5]. Ὅμως καὶ ὁ ὁμώνυμος γαμβρὸς τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου ἦτο κατὰ τὰ φαινόμενα δοὺξ τοῦ θέματος τῆς Βουλγαρίας. Τοιουτοτρόπως τὸ μολυβδόβουλλον δύναται νὰ ἀνήκῃ καὶ εἰς τοὺς δύο.

---

[1] Κυβερνῆται καὶ διοικηταὶ τῆς Βουλγαρίας ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, Byzantinoslavica 4, 1932, σελ. 139 - 158 καὶ 371 - 398.

[2] Περιοδικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. 7, σελ. 79, ἀριθ. 33.

[3] Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884, σελ. 684.

[4] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 349 - 353.

[5] Τυπικόν, σελ. 13, 15.

Ἡ τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου πρὸς Πακουριανὸν (Meursius 25) δὲν περιέχει οὐδὲν τὸ δυνάμενον νὰ παράσχῃ πληροφορίας περὶ τοῦ παραλήπτου. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος συγχωρεῖ εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην τὸν Πακουριανὸν δι' ἓν σφάλμα τὸ ὁποῖον οὗτος διέπραξε. Ἡ ἐπιγραφή, ὅπως τὴν παρέχει ἡ ἔκδοσις, *τῷ σεβαστῷ Πακουριανῷ*, ἄγει πρὸς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ παραλήπτης εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν διοικητὴν τοῦ θέματος Γρηγόριον τὸν Πακουριανὸν τὸν γαμβρὸν τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος προσφωνεῖ τὸν Πακουριανὸν καὶ εἰς ταύτην τὴν ἐπιστολὴν *πανσέβαστέ μου υἱέ* [1].

Ὅμως ἡ ταύτισις αὕτη δὲν εἶναι παραδεκτή, ἐπειδή, ὅπως ἐξηκρίβωσεν ὁ Uspenskij [2], ὁ Codex Vaticanus 509 pass II, f. 349 δίδει εἰς τὸν Πακουριανὸν τοῦτον ἄλλο βαπτιστικὸν ὄνομα.

Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ κατὰ τὸν βατικανὸν κώδικα ἐπιγράφεται: *Τῷ σεβαστῷ τῷ Πακουριανῷ, υἱῷ* (ἴσως: τῷ) *Νικολάῳ*. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἄλλου τινὸς συγγενοῦς, περὶ τοῦ ὁποίου οὐδὲν περαιτέρω εἶναι γνωστόν. Ὁ Uspenskij νομίζει, ὅτι ὁ Νικόλαος Πακουριανὸς εἶναι υἱὸς τοῦ μεγάλου δομεστίκου [3]. Μὲ τὴν ἄποψιν ταύτην συμφωνεῖ καὶ ὁ Vasiljevski [4].

Παραμένει ὅμως ἀνεξήγητον, διὰ ποῖον λόγον ὁ μέγας δομέστικος δὲν ἀναφέρει οὔτε μίαν ἔστω φορὰν τὰ τέκνα του εἰς τὸ Τυπικόν, εἰς τὸ ὁποῖον δίδει τόσας ἀφθόνους πληροφορίας περὶ ἑαυτοῦ καὶ τῶν συγγενῶν του.

Ἐκ τῆς παρούσης μελέτης δύνανται λοιπὸν νὰ ἐξαχθοῦν τὰ ἑξῆς συμπεράσματα: Ἐκ τῶν τριῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοφυλάκτου τῶν πρὸς Πακουριανὸν ἐπιγραφομένων οὐδεμία ἀπευθύνεται εἰς τὸν μέγαν δομέστικον τῆς Δύσεως. Δύο ἐξ αὐτῶν (Meursius 7, Finetti 14) ἐγράφησαν πρὸς τὸν ὁμώνυμον Γρηγόριον τὸν Πακουριανόν, γαμβρὸν τοῦ μεγάλου δρουγγαρίου Νικηφόρου τοῦ Κομνηνοῦ, νέον ἄνδρα ὅστις ἤρχισε πιθανὸν κατὰ τὸ 1094 λαμπρὰν σταδιοδρομίαν ὡς δοὺξ τοῦ θέματος τῆς Βουλγαρίας. Μία ἄλλη ἐπιστολὴ ἐστάλη εἰς τὸν Νικόλαον Πακουριανόν, περὶ οὗ οὐδὲν λεπτομερέστερον δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ. Καὶ οἱ δύο οὗτοι Πακουριανοὶ ἦσαν συγγενεῖς τοῦ μεγάλου δομεστίκου, ἀλλὰ ὁ βαθμὸς τῆς συγγενείας των παραμένει ἀνεξακρίβωτος.

Ταῦτα εἶναι τὰ συμπεράσματα περὶ τῶν πρὸς Πακουριανοὺς ἐπιστολῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεοφυλάκτου, ὅπως δύνανται νὰ ἐξαχθοῦν βάσει τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ὑπάρχοντος σήμερον εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐρευνητῶν. Τὰ θετικὰ ἀποτελέσματα εἶναι μικρὰ καὶ διὰ τὰ ὑπόλοιπα περιοριζόμεθα εἰς πλέον ἢ

---

[1] PG 126, 409 A.
[2] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 11.
[3] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 14, σημ. 3.
[4] Ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 159.

ὀλιγώτερον πιθανὰς ὑποθέσεις. Δὲν δύναται δὲ νὰ ἀποκλεισθῇ τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι μία κριτικὴ ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοφυλάκτου θὰ καταστήσῃ ἀναγκαίαν ἀναθεώρησιν τῶν πορισμάτων τούτων.

Αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν ἐπιστολῶν δὲν εἶναι πάντοτε ἀξιόπιστοι καὶ ἴσως εἷς ἀντιγραφεὺς νὰ συνεπλήρωσεν ἐσφαλμένως τὸ ἐπίθετον Πακουριανὸς διὰ τοῦ ὀνόματος Γρηγόριος ἔχων ὑπ' ὄψιν τὸν μέγαν δομέστικον. Εἰς τοιαύτην περίπτωσιν εἶναι καὶ αἱ τρεῖς ἐπιστολαὶ γεγραμμέναι πρὸς τὸν Νικόλαον Πακουριανόν. Πρὸς τὸ παρὸν ὅμως πρέπει νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὸ δεδομένον ὑλικὸν καὶ νὰ διακρίνωμεν τὸν Γρηγόριον καὶ τὸν Νικόλαον Πακουριανὸν ὡς παραλήπτας ἐπιστολῶν τοῦ Θεοφυλάκτου, ἕως οὗ ἐνδεχομένως ἀποδειχθῇ τὸ ἀβάσιμον τῆς διακρίσεως ταύτης.

(Zagreb) RADOSLAV KATIČIĆ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΧΡΗΣΜΟΥΣ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ

Ὁ Börje Knös (Docteur ès-Lettres, ancien Secrétaire d'État) ἐδημοσίευσεν ἐσχάτως ἀξιόλογον μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον: Les Oracles de Léon le Sage (d'après un livre d'Oracles byzantins illustrés récemment découvert) « Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη » Athènes 1960, σσ. 155-188+17 ὁλοσελίδους φωτοτυπίας τοῦ κώδικος Va 4a τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Στοκχόλμης.

Ὁ σ. μετὰ σύντομον εἰσαγωγὴν εἰς τὸ πρόβλημα τῶν χρησμῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν περίοδον περιγράφει λεπτομερῶς τὸν προμνημονευθέντα κώδικα μεταγράφων ταυτοχρόνως τὰ ἐμπεριεχόμενα κείμενα. Τῆς μεταγραφῆς τοῦ κειμένου τῶν χρησμῶν προτάσσει πίνακα παρομοίων κωδίκων, ἀντλῶν κυρίως ἐκ τῆς βασικῆς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου μελέτης τοῦ Ν. Α. Βέη [1].

Ἡ παροῦσα μελέτη δὲν ἀποσκοπεῖ τόσον εἰς τὴν κρίσιν τοῦ ἄρθρου τοῦ Β. Knös, ὅσον εἰς τὸ νὰ ὑποδείξῃ ὡρισμένας συμπληρωματικὰς πληροφορίας ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρησμῶν ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι θὰ προωθηθῇ ἔτι περαιτέρω τὸ καὶ ἄλλως πολύπλοκον τοῦτο πρόβλημα.

Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν τὸ ἄρθρον τοῦ κ. Knös θὰ ἦτο ἀναμφισβητήτως περισσότερον ἐνημερωμένον καὶ πληρέστερον, ἂν ὁ συγγραφεὺς εἶχεν ἴδει τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς A. Daneu Lattanzi εἰς τὸ VIII Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ Palermo [2], καὶ δὲν εἶχε στηριχθῇ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς

[1] Πρβλ. Νίκου Ἀ. Βέη, Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου (Codex Graecus, fol. 62 = 297) καὶ τοῦ θρύλου τοῦ Μαρμαρωμένου Βασιλιᾶ, Byz. Neugr. Jahrb. 13 (1936-1937), 203-244 λϛ'.

[2] Πρβλ. Angela Daneu Lattanzi, Il codice degli oracoli di Leone della Biblioteca Nazionale di Palermo, Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini I, Roma 1953, pp. 35-39 + Tav. VII-VIII (ἤτοι τέσσαρας φωτοτυπίας εἰκόνων τοῦ κώδικος μικροῦ μεγέθους ἐν μιᾷ σελίδι καὶ μιᾶς ὁλοσελίδου) (= Studi Bizantini e Neoellenici VII). Πρόκειται περὶ τοῦ κώδικος I. E. 8. Ἡ Lattanzi ἠγνόει ἀντιθέτως τὴν μελέτην τοῦ Βέη καὶ ἑπομένως δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐκταθῇ πέραν τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα τῆς παρεῖχον ἡ παρὰ Migne, PG 107, στ. 1129 ἑξ. ἔκδοσις καὶ οἱ κώδικες τοῦ Palermo κυρίως, καὶ ὁ Marc. Cl. 3 n. 3 (γρ. Cl. VII n. 3. 1), τοὺς ὁποίους τάσσει εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν.

εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ Βέη, ἥτις, καίτοι ἐκτενεστάτη, δὲν ἐξήντλει τὸ θέμα οὔτε βιβλιογραφικῶς οὔτε εἰς τὴν οὐσίαν [1].

Δὲν νομίζομεν ὅτι ὁ σ. ἦτο δυνατὸν νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν του παράλληλον μελέτην τοῦ Cyrill Mango [2], δημοσιευθεῖσαν, ὡς φαίνεται, συγχρόνως μὲ τὴν ἰδικήν του· ἂν τοῦτο συνέβαινεν ὁ κ. Knös θὰ ἔδει νὰ γράψῃ ἐξ ὑπαρχῆς τὴν μελέτην του καὶ τότε ἀναμφιβόλως θὰ εἶχε πολὺ περισσότερα καὶ σπουδαιότερα πράγματα νὰ μᾶς εἴπῃ.

Ἐν πρώτοις εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ προβλήματος πρέπει νὰ διακριθοῦν σαφῶς οἱ χρησμοὶ οἱ φερόμενοι ὑπὸ τὸ ὄνομα Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἀπὸ τῶν λοιπῶν τῶν φερομένων ὑπὸ ποικίλα ἄλλα ὀνόματα. Μία τοιαύτη διάκρισις δὲν φαίνεται δύσκολος, καθ' ὅσον οἱ πρῶτοι φέρονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐμμέτρως, δηλ. εἰς βυζαντινὸν δωδεκασύλλαβον, πλὴν τῶν ὑπ' ἀρ. X καὶ XI τῆς ἐξεταζομένης συλλογῆς, οἵτινες εὕρηνται ἐν πεζῷ λόγῳ καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἐμβόλιμοι, παλαιᾶς ὁπωσδήποτε ἐποχῆς [3], καὶ συνοδεύονται ὑπὸ ἐγχρώμων συνήθως ἀλληγορικῶν παραστάσεων.

Ἕτερον χαρακτηριστικὸν τῶν χρησμῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ εἶναι ὅτι ἀρχῆθεν ἦσαν ἀπηλλαγμένοι ἐσχατολογικῶν ὑπαινιγμῶν, ἀφεώρων δὲ ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς τύχας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν αὐτοκρατόρων της. Τούτων τεθέντων πρέπει νὰ γίνῃ κεχωρισμένως ἡ καταγραφὴ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος [4] χρησμῶν, ἂν καὶ πολλάκις τὰ χειρόγραφα χρησμολόγια παρέχουν ποικίλην ἀνάμικτον ὕλην. Κατὰ ταῦτα δὲν προάγει τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος ἡ παράθεσις νέων χειρογράφων κω-

[1] Ὁ Βέης ἐν τῇ πολυμερεστάτῃ μελέτῃ του δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰ δημοσιευθέντα ἐν ΝΕ 19 (1925), 97-138 κατάλοιπα ΛΘ' καὶ ΡΙΑ' τοῦ Σπ. Λάμπρου, ὅπου περιγράφονται χρησμολογικοὶ κώδικες καὶ ἐκδίδονται κείμενα παρεμφερῆ ἢ καὶ ὅμοια πρὸς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐξεταζόμενα, ὡς εἶναι φέρ' εἰπεῖν ὁ B V 27 XV αἰ. κῶδιξ τοῦ Τουρίνου ἔχων τὰ αὐτὰ κείμενα καὶ τὰς αὐτὰς εἰκόνας καὶ περιγραφόμενος ἐν σσ. 116-125.

[2] Πρβλ. Cyrill Mango, The Legend of Leo the Wise ἐν Viz. Institut, Zbornik radova, VI, Beograd 1960, pp. 59-93 + 2 φύλλα μετὰ 16 εἰκόνων (= Recueil de Travaux - Institut d'Études Byzantines - Académie Serbe des Sciences). Ὁ σκοπὸς τοῦ σ. δὲν εἶναι ἡ διερεύνησις τοῦ προβλήματος τῶν χρησμῶν, ἀλλ' ἡ ἀναζήτησις τῆς αἰτίας δι' ἣν οἱ χρησμοὶ οὗτοι ἀποδίδονται εἰς Λέοντα τὸν Σοφόν. Ἀφοῦ δὲ ἀποφανθῇ ὅτι « we must conclude... that Leo VI was neither a prophet nor e magician » (σ. 70) συμπεραίνει ὅτι « the legendary figure of Leo the Wise arose through a confusion with his less illustrious homonym » [δηλ. Λέοντα τὸν φιλόσοφον καὶ Μαθηματικὸν] (σ. 93). Παρὰ ταῦτα ὁ σ. κάμει ἐμπεριστατωμένην ἀνασκόπησιν τοῦ ὅλου θέματος χρησιμοποιῶν πρὸς τοῦτο καὶ σλαβικὰς πηγὰς καὶ παρέχων ἀξιόλογον βιβλιογραφίαν.

[3] Πρβλ. C. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 60.

[4] Καλὴν ἀρχὴν ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ Βέη, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 215-219 (Ἱστορημένα χρησμολόγια).

δίκων, χωρὶς τὴν μνείαν ἂν οὗτοι εἶναι ἱστορημένοι ἢ οὔ [1], καὶ ἂν τὸ παραδιδόμενον κείμενον εἶναι ἔμμετρον ἢ πεζόν.

Ἡ διάκρισις τῆς χειρογράφου παραδόσεως δύναται νὰ χωρήσῃ ἔτι περαιτέρω. Ἡ ὁμὰς δηλ. τῶν ἱστορημένων χειρογράφων διακρίνεται εἰς δύο μικροτέρας ὁμάδας: τὴν τῶν παλαιοτέρων καὶ τὴν τῶν νεωτέρων, ἅτινα διακρίνονται διὰ τὴν προσαρμογὴν τῶν χρησμῶν συμφώνως πρὸς τὴν νέαν κατάστασιν, τὴν διαμορφωθεῖσαν εἰς τὴν Ἀνατολὴν μὲ τὴν ἐμφάνισιν καὶ τὰς κατακτήσεις τῶν Τούρκων. Ἀπὸ τὴν τελευταίαν ταύτην ὁμάδα προέρχονται οἱ ἐπὶ τὸ δημωδέστερον γεγραμμένοι χρησμοί, οἱ ὁποῖοι ἀφοροῦν κυρίως εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ γένους, τὴν ἀνάστασιν τοῦ «Μαρμαρωμένου Βασιλιᾶ» καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ χρησμοὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ὁμάδος τῶν παλαιοτέρων χειρογράφων δύνανται μετ' ἐπισταμένην ἔρευναν νὰ διακριθοῦν ἐπίσης εἰς τοὺς χρησμοὺς τοὺς συνδεομένους μὲ τὴν τύχην τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν καὶ εἰς τοὺς ἀφορῶντας εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Βασιλευούσης ὑπὸ τῶν Φράγκων καὶ τὴν Λατινικὴν Αὐτοκρατορίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ ἔρευνα τῆς ὁμάδος τῶν παλαιοτέρων χρησμῶν ἔχει ἐπὶ πλέον νὰ ἐξετάσῃ καὶ δύο ἕτερα προβλήματα: α) Τὴν σχέσιν τῶν χρησμῶν τούτων μὲ τοὺς χρησμοὺς τοὺς μνημονευομένους ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν (Νικήτα Χωνιάτου, Γρηγορᾶ, Χαλκοκονδύλη κλπ.) [2] καὶ β) τὴν σχέσιν αὐτῶν μὲ τὰ Vaticinia Pontificum, ἅτινα ἀπέρρευσαν ἀναμφιβόλως ἐκ τῶν χρησμῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ [3].

Μόνον τοιουτοτρόπως καὶ διὰ τῆς μελέτης τῆς μετρικῆς μορφῆς τῶν δωδεκασυλλάβων θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησις τῶν ἰαμβικῶν τοὐλάχιστον χρησμῶν, τῶν καὶ ἀρχαιοτέρων [4].

---

[1] Ἀπαρίθμησιν κωδίκων περιεχόντων χρησμοὺς εὑρίσκει τις παρά: α) Krumbacher, GBL², p. 628 - 629 καὶ 809 (μεταφ. Γ. Σωτηριάδου, Β', σ. 446 - 447 καὶ Γ', 49 ἑξ.). β) Ν. Α. Βέη, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 211 καὶ σημ. 5 ἑξ. (καὶ πολλαχοῦ τῆς μελέτης αὐτοῦ). γ) Σπ. Λάμπρου, ΝΕ 7 (1910), 339, 10 (1913), 203, 296, 14 (1917), 232, 240, 17 (1923), 252, 293, 19 (1925), 97 - 138. δ) Εἰς τὰς προμνημονευθείσας μελέτας καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν τοῦ C. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 79 - 80. ε) G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I² (1958), p. 470 (ὀλίγοι μόνον).

[2] Εἰς μίαν βασικὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματος πρέπει νὰ γίνῃ ἐπιμελὴς συλλογὴ ὅλων τῶν χωρίων τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν χρονογράφων τῶν ἀπηχούντων ἢ ἑρμηνευόντων παλαιοτέρους ἢ νεωτέρους χρησμούς. Πρβλ. κατωτέρω, σ. 404, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῶν ἐκδόσεων ἀρ. 7.

[3] Πρβλ. Angela Daneu Lattanzi, I Vaticinia Pontificum ed un codice monrealese del sec. XIII - XIV, ἐν Atti della R. Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo, S. IV, V, III, Palermo 1943. Πρβλ. ἐπίσης C. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 62.

[4] Ὁ Bousset ὑποστηρίζει ὅτι τοὐλάχιστον οἱ πρῶτοι 10 χρησμοὶ συνετέθησαν

Βεβαίως οὔτε ὁ Β. Knös οὔτε ὁ Mango οὔτε ἡ Lattanzi προετίθεντο νὰ λύσουν οὕτω τὸ πρόβλημα· εἶναι ὅμως ἁρμόδιοι εἰς τοῦτο, ἀφοῦ τοὺς ἀπησχόλησεν ἤδη ἱκανῶς, ὡς φαίνεται, τὸ θέμα.

Εἰς τοὺς ἤδη γνωστοὺς ἱστορημένους κώδικας, δέον ὅπως προστεθοῦν καὶ οἱ ἑξῆς δύο: α) Vat. gr. 1713, XVI s. ff. 61 - 68v. Τοῦ κώδικος τούτου περιγραφὴ εὕρηται εἰς τὸν ἡμιτελῆ παραμείναντα Κατάλογον τῶν Βατικανῶν Κωδίκων 1684 - 1817 τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου μου Ciro Giannelli ἐν σελ. 81, ἔχει δὲ ὡς ἀκολούθως: «(ff. 61 - 68v) *Leonis VI Sapientis imperatoris* oracula I - XVI imaginibus pulchre depictis inlustrata (P.G. 107, 1129 - 1140 et cf. 1151 - 1158)». Δυστυχῶς περισσότερα δὲν ἀναφέρονται περὶ τοῦ κώδικος τούτου. β) Vat. gr. 2269, XVI s. ff. 349 - 366. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο δὲν ἔχει περιγραφῆ εἰσέτι· ἔχει ἐγχρώμους εἰκόνας ἐπίσης καὶ ἀνήκει εἰς τὴν οἰκογένειαν τῶν χειρογράφων τῶν χρησμῶν, εἰς ἣν ἀνήκει καὶ τὸ τοῦ Palermo. Ἔχει τὴν αὐτὴν διάταξιν καὶ τοὺς αὐτοὺς τίτλους. Ὑπάρχει ἐπίσης ἀντιστοιχία τῶν ὀνομάτων τῶν σουλτάνων πρὸς τὰς εἰκόνας καὶ τῶν δύο τούτων κωδίκων [1].

Οἱ ὡς ἄνω δύο κώδικες δὲν ἔχουν εἰσέτι μελετηθῆ καὶ πρέπει νὰ γίνουν ἀντικείμενον ἰδίας ἐξετάσεως πρὸς διακρίβωσιν τῆς καταγωγῆς των καὶ τῆς συγγενείας των πρὸς τοὺς λοιποὺς τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου καὶ ἐνδιαφέροντος.

Ἐπισημαίνομεν τέλος μνείαν χρησμῶν ἐν «Paquets non inventoriés» τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοπεγχάγης [2], διαφόρων προφανῶς τῶν τῆς συλλογῆς τῆς περιεχομένης εἰς τὸν κώδικα 2147 [3]. Δὲν διευκρινίζεται ἂν ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐνδιαφέροντες ἡμᾶς χρησμοί, παραλλήλως πρὸς τοὺς τῶν πατριάρχου Σχολαρίου, Θεοφίλου, Ριζινοῦ (sic), Δανιὴλ μοναχοῦ κλπ. [4].

περὶ τὸ 1180. Ὁ Mango τοὐναντίον ὑποστηρίζει «that the oracles were already in existence by the beginning of the twelfth century (σ. 65, πρβλ. καὶ σ. 62).

[1] Ὁ τίτλος τοῦ κώδικος τούτου ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Χρησμοὶ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κ(υρο)ῦ Λέοντος τοῦ φιλοσόφου περὶ τῶν μελλόντων βασιλεῦσαι ἀγαρηνῶν ἐν τῷ Βυζαντίῳ καὶ περὶ τοῦ εἰρηνικοῦ βασιλέως* (f. 349r). Ὁ αὐτὸς τίτλος εὕρηται καὶ ἐν Μαρκιανῷ κώδικι Cl. VII, 3, f. 1r. Πρβλ. Σπ. Λάμπρον, ΝΕ 19 (1925), 110 - 111 καὶ Lattanzi, Il codice..., Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 37 καὶ σημ. 1. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ κώδικος τοῦ Palermo εἶναι: *Χρησμοὶ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κ(υρο)ῦ Λέοντος τοῦ σοφωτ(άτου) περὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως*». Πρβλ. Lattanzi, Ἔνθ' ἀνωτ., Tav. VII, Fig. 1 καὶ Βέης, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 215, ὅπου ὅμως οὐχὶ πλήρης ὁ τίτλος.

[2] Πρβλ. Ada Adler, Catalogue supplémentaire des mss grecs de la Bibliothèque royale de Copenhague... (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter... II, 5), Copenhague 1916, p. 326.

[3] Πρβλ. Ch. Graux, Rapport sur les mss grecs de Copenhague... ἐν Archives des Missions scientifiques et littéraires, III série, t. VI (1880), 219.

[4] Ἐνταῦθα δέον ὅπως μνημονευθῇ καὶ ὁ Paris. Suppl. gr. 1202, XVI s., f.

Δὲν θὰ ἦτο ἐπίσης ἄσκοπος διὰ τὸν μέλλοντα ἐρευνητὴν καὶ ἡ μελέτη τοῦ χρησιμολογίου τοῦ συνταχθέντος ὑπὸ Παϊσίου Λιγαρίδου[1], ὅστις φαίνεται ὅτι πολλὰ ἔλαβεν ἐκ τῶν χρησμῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ[2].

Σχετικῶς μὲ τὰς ἐντύπους[3] ἐκδόσεις θὰ ἠθέλαμεν ἐπιπροσθέτως νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα:

1. Ἡ πρώτη ἔκδοσις τῆς Brescia (1596) ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικος Marc. Cl. VII, 3 καὶ εἶναι μετάφρασις μόνον εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν[4]. Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ παρανοήσεις εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τοῦ τίτλου, ὅπου ὁ « εἰρηνικὸς » βασιλεὺς γίνεται « agareno » ἡ δὲ λέξις *κυροῦ* (ἢ κυρίου) Λέοντος τοῦ Φιλοσόφου ἀναγινώσκεται *κατὰ* καὶ ἡ φράσις μεταφράζεται « contra Leonem Philosophum ». Ἐν τῇ ἐκδόσει ταύτῃ ὁ χρησμὸς XIV ἐπλάσθη ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν δι' ἐπικαιρότητα καὶ ἐμπορικοὺς λόγους[5]. Ὁ χρησμὸς οὗτος ἐν συνεχείᾳ παρελήφθη ὑπὸ τοῦ Lambeck καὶ ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ Migne.

2. Ἡ ὡς ἄνω ἔκδοσις, λατινιστὶ μόνον, ἐπανελήφθη τὸ ἑπόμενον ἔτος 1597 ὑπὸ τὸν τίτλον « Acta Mechmeti I Saracenorum principis... vaticinia Severi et Leonis... par Theodorum et Io. Israelem de Bry fratres »[6].

41, ὅστις περιέχει τὸν περὶ ἀναστάσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως χρησμὸν (πρβλ. Ch. Astruc-M. Louise Concasty, Catalogue des manuscrits grecs (IIIe partie) Le Supplément grec, tome III, Paris 1960, p. 380.

Ἀξία ἰδιαιτέρου λόγου εἶναι ἡ μνεία κωδίκων ἐμπεριεχόντων χρησμοὺς « *φυγουράδους* » τοῦ Λέοντος καὶ τῶν λοιπῶν τῶν φερομένων ὡς συγγραφέων χρησμῶν ἐν χειρογράφῳ καταλόγῳ ἀποκειμένῳ ἐν τῇ Βιενναίᾳ βιβλιοθήκῃ ὑπ' ἀρ. XCVIII. Τῶν μνημονευομένων τούτων χειρογράφων δὲν ἔχει γίνει εἰσέτι ταύτισις πρὸς τοὺς ἤδη γνωστοὺς κώδικας, τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἀπωλέσθησαν ἢ λανθάνουν ἀκόμη. Πρβλ. R. Foerster, De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentatio ἐν Incultae Litterarum Universitati Eberhardinae Carolinae Tubingensi sacra saecularia quarta... Rostochii (1877), σσ. 24, κδ', 25, β' καὶ 29. Πρβλ. καὶ Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 80.

[1] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς πρβλ. Κ. Ἀμάντου, Παΐσιος Λιγαρίδης, ΕΕΒΣ 13 (1937), 224-229 καὶ C. Mango, The Homelies of Photius Patriarch of Constantinople, Harvard Univ. Mass. Cambridge, Mass. 1958, pp. 12-15 (ἐν σελ. 13, σημ 34 ἅπασα ἡ περὶ Λιγαρίδου βιβλιογραφία).

[2] Πρβλ. C. Mango, The Legend... κλπ. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 86 ἑξ., ὅπου γίνεται διεξοδικὸς λόγος περὶ τοῦ κώδικος καὶ περιγραφή.

[3] Διότι ὑπάρχουν, ὡς φαίνεται, καὶ χειρόγραφοι ἐκδόσεις, ὡς εἶναι ὁ Baroc. gr. 170 γραφεὶς ὑπὸ Francesco Barozzi τὸ 1577 ἐν Κρήτῃ καὶ ἐμπλουτισθεὶς ὑπὸ λατινικῆς μεταφράσεως κοσμηθεὶς δὲ καὶ διὰ 24 ὁλοσελίδων εἰκόνων. Πρβλ. C. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 78-79 καὶ Β. Λαούρδα, Κρητ. Χρον. 2 (1948), σσ. 539-540.

[4] Πρβλ. Lattanzi, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 35-36.

[5] Πρβλ. Αὐτόθι, σ. 37 καὶ Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 81 καὶ 82, ὅπου παρελείφθη, κατὰ λάθος προφανῶς, ἡ παραπομπὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Lattanzi.

[6] Πρβλ. C. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 82.

3. Ἡ ἔκδοσις τοῦ Lambeck 1655 (β' ἔκδοσις ἐν Βενετίᾳ 1729) περιέλαβε καὶ τὴν παράφρασιν τῶν αὐτῶν χρησμῶν τὴν περιεχομένην εἰς τὸν κώδικα τοῦ Amsterdam. Ἡ παράφρασις περιελήφθη κατόπιν εἰς τὴν Πατρολογίαν τοῦ Migne, ἀνάγεται δὲ ὑπὸ τοῦ Mango, τοὐλάχιστον ἡ τῶν πρώτων χρησμῶν, εἰς τὸν XIV αἰ. ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ XV, ἐνῷ ὁ Veselovskij τὴν θέτει εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Λατινικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως[1].

4. Τὸ λατινικὸν κείμενον τῶν χρησμῶν μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ ἐγχρώμων εἰκόνων ἐδημοσιεύθη τὸ 1662 ἐν Παρισίοις ὑπὸ τὸν τίτλον: « Tableaux prophetiques des empereurs Severe et Leon avec leurs epigrammes predisans la ruyne de la monarchie des Turcs... par A. Thomas » ἐν παραρτήματι τῆς « Histoire generale des Turcs », ἔνθα καὶ γαλλικὴ μετάφρασις τοῦ Χαλκοκονδύλη[2].

5. Τὸ 1716 ἐν Verona τῆς Ἰταλίας ἐκυκλοφορήθη βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον Allusioni d'alcune predizioni tolte de Leone e Severo, imperadori di Constantinopoli...[3].

6. Τὸ 1767 ἐν Βενετίᾳ ἐξεδόθη: « Βίβλος Χρονικὴ περιέχουσα τὴν Ἱστορίαν τῆς Βυζαντίδος, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὸ κοινὸν ἡμέτερον ἰδίωμα παρὰ Ἰωάννου Στάνου »[4]· ὡς παράρτημα τοῦ IV τόμου καὶ ἐν σσ. 470-487 εὑρίσκομεν πλὴν τοῦ κειμένου τῶν χρησμῶν κατὰ λέξιν μετάφρασιν (ποιηθεῖσαν προφανῶς ὑπὸ Ἰω. Στάνου) καὶ παράφρασιν ἀλληγορικήν[5]. Καὶ ἡ ἔκδοσις αὕτη ἐβασίσθη εἰς τὴν τοῦ Lambeck κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, διότι ἕπεται τοῦ Κωδινοῦ ὡς καὶ ἐκείνη[6].

7. Τέλος μνημονευτέοι ὁ Ch. Du Cange, ὅστις περιέλαβεν ἕνα χρησμὸν (Knös, σελ. 177-178), καὶ ὁ Meursius, ὅστις παραθέτει ἐκφράσεις εἰς τὸ Λεξικόν του εἰλημμένας ἐκ τῆς παραφράσεως τοῦ Ρυζανοῦ[7]. Σημειωτέον ὅτι

---

[1] Αὐτόθι, σ. 61 καὶ σημ. 9.

[2] Αὐτόθι, σ. 82.

[3] Αὐτόθι, σ. 83.

[4] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς πρβλ. Ν. Γ. Σβορώνου, Ἰωάννης Στάνος, Ἀθηνᾶ 49 (1939), 233-242.

[5] Τόσον τὸ κείμενον ὅσον καὶ ἡ ἀλληγορικὴ παράφρασις ὁμοιάζουν πρὸς τὴν ἔκδοσιν Στεφανίτζη.

[6] Πρβλ. É. Legrand-L. Petit-H. Pernot, Bibliographie Hellénique... du XVIIIe siècle, II, Paris 1928, pp. 59-62. Ὁ C. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 83, προσγράφει τὴν Βίβλον Χρονικὴν εἰς τὸν Ἀ(γάπιον) Λοβέρδον. Ὁ ἀνὴρ ὅμως οὗτος δὲν εἶναι εἰ μὴ ἁπλοῦς διορθωτὴς τῶν δύο πρώτων τόμων, ἐνῷ τῶν τόμων III καὶ IV διορθωτὴς φέρεται ὁ ἱεροδιάκονος Σπυρίδων Παπαδόπουλος.

[7] Πρβλ. C. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 83. Τὸ ὄνομα τοῦ « *νοταρίου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Ρυζανοῦ* » ὡς μεταφραστοῦ χρησμῶν « *Θεοφίλου πρεσβυτέρου Ρωμαίων καὶ κληρικοῦ τῆς Μεγάλης ἐκκλησίας τῆς Παλαιᾶς Ρώμης* » μετὰ εἰκόνων τῶν δύο τούτων ἀγνώστων ἄλλοθεν (πιθανῶς δὲ καὶ πλασμάτων τῆς φαντασίας τῶν ἀντι-

ἡ τελευταία αὕτη παράφρασις εἶναι διάφορος τῆς παλαιᾶς ἀνωνύμου παραφράσεως τῶν χρησμῶν Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Ἐνταῦθα θὰ ἔπρεπε νὰ μνημονευθοῦν καὶ οἱ χρησμοὶ τῶν ἱστορικῶν καὶ τῶν χρονογράφων, οἵτινες περισυνελέγησαν εἰς τὴν Παλατινὴν Ἀνθολογίαν. (Πρβλ. Epigrammatum Anthologia Palatina (Cougny) III (1890), Appendix VI, ἀρ. 270-276). Σημειωτέον δὲ ὅτι πάντα τὰ ἐπιγράμματα (323) τοῦ παραρτήματος VI εἶναι χρησμοί. Τὸ ὑπ' ἀρ. 225 περὶ ἀναστάσεως ΚΠ. Inc. *Βύζαντος αὐλή...*

Εὕρηται δὲ προφητεία τετυπωμένη λίαν ἐνωρίς, ἐνωρίτερον ἀκόμη καὶ τῆς α' ἐκδόσεως τῆς Brescia, ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Giovanni Antonio Menavino, I Cinque libri della legge, religione et vita dei Turchi et della corte... oltre cio, una prophetia de'Mahomettani, ed altre cose turchesche, tradotte da M. Lodovico Domenicchi. In Venezia 1548.

Δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἂν αἱ προφητεῖαι αἱ μνημονευόμεναι ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ σχετίζωνται μὲ ἐκείνας αἱ ὁποῖαι προσετέθησαν ἐν τέλει τῆς ἐκδόσεως τῆς Brescia (πρβλ. Lattanzi, Ἔνθ' ἀνωτ. σ. 35).

8. Ὁ Ν. Α. Βέης περιγράφων τὴν ἔκδοσιν τοῦ Π. Στεφανίτζη [1] λέγει ὅτι οὐδὲν ἀσφαλὲς γνωρίζει περὶ τῆς τύχης τοῦ χειρογράφου του [2]. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀναζητήσεως ἑτέρου χειρογράφου ἔργου τοῦ αὐτοῦ Στεφανίτζη [3] εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἀναζητηθῇ καὶ τὸ ἐν λόγῳ χειρόγραφον ἢ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδόσεώς του νὰ ἐπιχειρηθῇ ἡ ταύτισις αὐτοῦ πρὸς τὰ ἤδη γνωστὰ χρησμολόγια, ἂν δὲν λανθάνῃ που ἀκόμη ἐν Ἑλλάδι ἢ ἐν τῇ ξένῃ μεταπωληθὲν ἐν τῷ μεταξύ.

9. Τόσον ὁ Knös (σ. 163) ὅσον καὶ ὁ Βέης (σσ. 216-217), ὅθεν ὁ πρῶτος ἀντλεῖ, ἀναφέρουν τὸ χρησμολόγιον τῆς συλλογῆς τοῦ Alexis Serge Uvarof χωρὶς νὰ δηλοῦν ἂν τοῦτο ἐξεδόθη. Ὁ Βέης ἀναφέρει ὅτι περιεγράφη καὶ ἡρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Δεστούνη. Πάντως αἱ σελίδες εἰς τὰς ὁποίας παραπέμπουν καὶ οἱ δύο ἐρευνηταὶ εἶναι τόσαι ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ἐκτενοῦς περιγραφῆς, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ὁ Krumbacher ὁμιλεῖ περὶ «δημοσιεύσεως» [4].

Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τοῦ κώδικος τῆς Κοπεγχάγης, διὰ

γραφέων) προσώπων εὕρηται ἐν Βερολινίῳ κώδικι (πρβλ. Βέης, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 223-224) καὶ ἐν κώδικι Β. V. 27 τοῦ Τουρίνου (πρβλ. Λάμπρος, ΝΕ 17 (1925), 117).

[1] Περὶ τοῦ ἀνδρὸς πρβλ. Ἀναστασίου Δ. Λιγνάδη, Πέτρος Στεφανίτζης..., Νέον Ἀθήναιον 2 (1957), 55-70 (ἐν σσ. 64-66 ἡ διαθήκη τοῦ Στεφανίτζη).

[2] Πρβλ. Ν. Α. Βέης, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 218.

[3] Πρβλ. Σπ. Ἀσδραχᾶ, Τὸ βιβλίο τοῦ Π. Δ. Στεφανίτζη γιὰ τὸ Μεσολόγγι, Αἰτωλικὰ Γράμματα 1 (1960), 113-115.

[4] Πρβλ. Krumbacher-Σωτηριάδου, Ἔνθ' ἀνωτ., Β', σ. 447, 7.

τὸν ὁποῖον ὁ αὐτὸς Krumbacher γράφει ὅτι ἐξεδόθη ἀποσπασματικῶς [1]. Εἰς τοὺς ἐκδότας τέλος ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων καταλεκτέοι καὶ οἱ Λάμπρος καὶ Βέης.

Κατόπιν τῶν γενικῶν τούτων παρατηρήσεων ἐρχόμεθα εἰς τὰ ἐπὶ μέρους σημεῖα τῆς μελέτης τοῦ κ. Knös.

Σελ. 161-162, σημ. 4. Ὁ σ. ὁμιλῶν περὶ βιβλίων δεχθέντων ἐπίδρασιν τοῦ Ἀγαθαγγέλου ἀναφέρει καὶ ἔργον τοῦ «professeur et russophile N. Tzartzakis (mort en 1772)». Ἕλλην συγγραφεὺς ὑπὸ τὸ ὡς ἄνω ὄνομα δὲν εἶναι γνωστός. Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ Νικολάου Ζερζούλη ἢ Ζερτζούλη γράψαντος περὶ τὸ 1767 «*ἑρμηνεία(ν) περὶ ἀναστάσεως Κωνσταντινουπόλεως σύντομον εἰς τοὺς χρησμοὺς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ*» (περὶ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ ἔργου του ἀντὶ παντὸς ἄλλου πρβλ. Α. Χατζημιχάλη, Οἱ ἐν τῷ Ἑλληνοσχολείῳ Μετσόβου διδάξαντες καὶ διδαχθέντες, ἐν Ἰωαννίνοις 1940, σελ. 38 ἑξ.).

Σελ. 162, σημ. 2. «Nous ne connaissons ce manuscrit que par la description de Martini». Ὑπῆρχεν ὅμως ἡ μελέτη τῆς Lattanzi (πρβλ. ἀνωτέρω, σ. 398, σημ. 2).

Σελ. 162-163, σημ. 3. Ὁ σ. γράφει ὅτι τοὺς δύο κώδικας, ἤτοι τὸν Baroc. 170 καὶ τὸν Land. (γρ. Laud.) 27, γνωρίζει μόνον ἐκ τοῦ καταλόγου τοῦ Coxe. Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου (Baroc. 170) διέλαβεν ὁ Β. Λαούρδας ἐν Κρητικοῖς Χρονικοῖς, 2 (1948) 539-540. Περὶ δὲ τοῦ δευτέρου (Laud. 27) δὲν εἶναι βέβαιον ἂν εἶναι ἱστορημένος ὡς οἱ ἄλλοι μεθ' ὧν συναναφέρεται. Ἄλλως χρησμολόγια ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἐν τῇ αὐτῇ Βιβλιοθήκῃ (πρβλ. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 79).

Σελ. 163, ἀρ. 4 καὶ σημ. 1. Εἶναι ἐπίσης ἀμφίβολον ἂν τὸ ὑπὸ Γεωργίου Κλόντζα τὸ 1590 ἱστορηθὲν χειρόγραφον τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης περιέχῃ τὰς εἰκόνας περὶ ὧν γίνεται λόγος ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ κ. Knös [2].

Αὐτόθι, ἀρ. 5 καὶ σημ. 2. Περὶ τοῦ Marc. Cl. VII, 3 ἡ παραπομπὴ εἰς τὸν Krumbacher σήμερον δὲν εἶναι ἀρκετή. Τὸν κώδικα τοῦτον, ἐφ' οὗ ἐστηρίχθη ἡ ἔκδοσις τῆς Brescia τὸ 1596 (πρβλ. ἀνωτ., σ. 402), περιέγραψε καὶ ὁ Λάμπρος [3] καὶ ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν της ἡ Lattanzi εἰς τὴν μελέτην της.

---

[1] Αὐτόθι, σ. 446.

[2] Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Mango γραφόμενα περὶ τοῦ κώδικος τούτου (σ. 80) προσθετέα καὶ ἡ μελέτη τοῦ Β. Λαούρδα, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ τοῦ Γεωργίου Κλόντζα καὶ οἱ περὶ Κρήτης χρησμοί, Κρητικὰ Χρονικὰ 5 (1951), 231-245.

[3] Πρβλ. Σπ. Λάμπρος, ΝΕ 19 (1925), 110-113. Ὁ Λάμπρος δὲν σημειώνει ὅτι ὁ κῶδιξ ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μερῶν ἐκ τῶν ὁποίων τὸ τρίτον εἶναι πιστὴ ἀντιγραφὴ τοῦ δευτέρου, τὸ ὁποῖον περιέχει καὶ τοὺς περὶ ὧν ὁ λόγος χρησμούς. Πρβλ. Lattanzi, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 36, σημ. 2. Πρβλ. καὶ ἐν ΝΕ, Ἔνθ' ἀνωτ.,

Αὐτόθι, ἀρ. 7 καὶ σημ. 4. Πρβλ. ἀνωτέρω, ἔνθα ὁ λόγος περὶ ἐκδόσεων, σ. 404, ἀρ. 9.

Αὐτόθι, ἀρ. 8. Ὁμοίως βλ. ἀνωτ., σ. 404, ἀρ. 8.

Σελ. 164, σημ. 1. Εἶναι ἀμφίβολον ἂν ὁ Lambeck ἐχρησιμοποίησε τὸ αὐτὸ χειρόγραφον μὲ τὸν Rutgers· ἄλλως πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ δεύτερος παρέλειψε τὴν ἀλληγορικὴν παράφρασιν ὑπάρχουσαν ἐν τῷ κώδικι καὶ ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Lambeck.

Αὐτόθι καὶ σημ. 3. Ὁ τίτλος τοῦ χειρογράφου « Libro di varie figure alla greca con lettere greche » μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ κῶδιξ οὗτος διῆλθεν ἐξ Ἰταλίας ἤ, τοὐλάχιστον, ὅτι εἶχε κάποτε ἰταλὸν κτήτορα.

Χρησμὸς I (f. 2r). Σελ. 165. Ὁ σ. γράφει: Aucune rubrique. Ἴσως ὅμως πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς τίτλον τὴν λ. *αἷμα* εὑρισκομένην εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν τῆς εἰκόνος καὶ μὴ συναπτομένην πρὸς τὸ κείμενον τοῦ χρησμοῦ. Ἐξ ἄλλου τοῦ χρησμοῦ τούτου γενικῶς ἡ λ. *αἷμα* φέρεται ὡς τίτλος (πρβλ. καὶ Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 63).

Σελ. 166 καὶ σημ. 2. Ἡ εἰκὼν τοῦ χειρογράφου τοῦ Palermo παρὰ Lattanzi, Fig. 1 καὶ παρὰ Mango, Fig. 1.

Αὐτόθι, σημ. 3. Ὁ σ. γράφει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ διορθώσῃ κατὰ τὴν ἔκδοσιν (μεταγραφὴν) τοῦ κειμένου εἰ μὴ μόνον ἐμφανῆ ὀρθογραφικὰ σφάλματα, ἀκριβῶς διότι αἱ διαφορετικαὶ γραφαὶ παρέχουν τὴν δυνατότητα καὶ διαφορετικῆς ἑρμηνείας ἑκάστοτε. Ἀτυχῶς ὅμως δὲν ἐτηρήθη ὁ ὀρθός, κατ' ἀρχήν, κανὼν οὗτος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Σελ. 166, στ. 1[1]. Ἀντὶ *Καὶ τὸν ἐχθρ.* ἀναγνωστέον *Τὸν ἐχθρ.*· ὅτι δὲν ὑπάρχει *Καὶ* ἐν τῷ κώδικι δηλοῖ καὶ τὸ κεφαλαῖον *Τ* τοῦ ἄρθρου. Δυστυχῶς ἡ κατάστασις τῆς φωτογραφίας δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὑπεράνω τοῦ *Τ* εὑρισκομένων γραμμάτων. Ὁπωσδήποτε ὅμως ταῦτα (2-3) οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν μὲ τὸ κείμενον. Ὁ στίχος ἄλλως θὰ εἶχε 13 συλλαβάς.

Στ. 4 ἀντὶ *ἀπελέξει* ἀναγν. *ἀπελέγξει*
» 5 » *ὄφις δὲ* » *ὄφις δε*[2]

σ. 112, ὅπου γίνεται φανερὸν ὅτι τὸ φ. 10β (= ἀρχὴ β' τμήματος τοῦ κώδικος) ἄρχεται ὡς τὸ φ. 22β (= γ' τμῆμα τοῦ κώδικος).

[1] Ὁ σ. ἔκαμε σχεδὸν φωτογραφικὴν μεταγραφὴν τοῦ κειμένου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κατὰ στίχους διάταξιν, καὶ ἐντεῦθεν ἠρίθμησε τοὺς στίχους ἀδιακρίτως ἂν οὗτοι ἀποτελοῦν βυζαντινοὺς ἰαμβικοὺς στίχους ἢ ὄχι. Παραπέμποντες εἰς στίχους ἀναφερόμεθα εἰς τὴν ἀρίθμησιν τοῦ κ. Knös.

[2] Ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι ἐπὶ τομῆς - παύσεως πενθημιμεροῦς εἰς τὸν βυζαντινὸν 12σύλλαβον στίχον ὁ τόνος συνήθως πίπτει ἐπὶ τῆς πέμπτης συλλαβῆς καὶ ἀποφεύγεται ὁ τονισμὸς τῆς τρίτης· εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν, ἂν ἡ τονιζομένη λέξις εἶναι ἐγκλιτικὸν ἢ σύνδεσμος *δέ, γάρ, μὲν* (κυρίως ὁ *δὲ*) ἐγκλίνει τὸν τόνον.

Στ. 10 ἀντὶ *δράσιας* γραπτ. *δράσειας*
» 10 » *κυνόπα·* » *κυνόπα;*
» 12 » *βίῳ·* » *βίω;*
» 13 » *ὑποπτέρους* » *ὑποπτέρους,*
» 14 » *πόλει* » *πόλει;*
» 18 » *ὑστέρησε* ἀναγν. *ὑστερήσει*
» 20 » *ὧ πῶς* » *ὢ πῶς*
» 25 » *ἀφηρημένος* γραπτ. *ἀφῃρημένος*

Ἐπὶ τοῦ πρώτου τούτου χρησμοῦ ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν καὶ τὰ ἀκόλουθα: πλὴν τῶν στ. 15-16, οἵτινες δὲν ἐγράφησαν ἐμμέτρως, οἱ λοιποὶ στ. 17-28, καίτοι γεγραμμένοι καταλογάδην, ἀποτελοῦν 11 δωκεκασυλλάβους βυζαντινοὺς στίχους. Χωλαίνει μόνον ὁ στ. 22 παρέχων 11 συλλαβάς. Κακῶς δὲ εἰσήχθησαν εἰς τὸ κείμενον, παρὰ τὰ ὑπεσχημένα, αἱ ἑξῆς γραφαί: στ. 8 ὡς ἀντὶ ὃς τοῦ κώδικος. Στ. 11 *δήγματι* ἀντὶ *δείγματι*, στ. 20 *ὧν* ἀντὶ *ὄν*, στ. 27 *κλονήσεις* ἀντὶ *κλονίσεις*.

Χρησμὸς II (f. 2v). Σελ. 169, στ. 1 ἀντὶ *ἡ πτώσις* [κριτ. ὑπόμν. *πτώσης* Cod] ἀναγν. *ἡπτότης*.

Στ. 8 ἀντὶ *μέσο(ν)* γραπτ. *μέσον*. Ὁ σ. δὲν ἀνεγνώρισε τὸ τελικὸν *ν* τοῦ κώδικος ὁμοιάζον πρὸς τὸ *Η*!

Στ. 14 ἀντὶ *ἔχων τε* ἀναγν. *ἔχων τὲ* (κατὰ τὸν κώδικα!) διότι ἔχει λόγον ὑπάρξεως ὁ τόνος εἰς τὸ ἐγκλιτικὸν *τε* εἰς τὴν πέμπτην συλλαβήν, ὅταν μάλιστα ἕπεται τομὴ - παῦσις πενθημιμερής[1]. Τὸ κείμενον τοῦ χρησμοῦ μὴ διακρινόμενον εἰς στίχους ἀποτελεῖ δώδεκα ἰαμβικοὺς βυζαντινοὺς δωδεκασυλλάβους. Ὁ δωδέκατος στ. ἀποτελεῖται ἐκ 13 συλλαβῶν διότι παρεισέφρησεν, προφανῶς ὑπό τινος ἀντιγραφέως, τὸ ἄρθρον τὸ ἐκ τῆς γνωστῆς φράσεως: *ἐγώ εἰμι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος*. Κατὰ ταῦτα ὁ στίχος ἀναγνωστέος οὕτως: ...*καὶ [τὸ] τέλος*, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ κώδικες ἐξ ἄλλου παρέχουν.

Σελ. 170, σημ. 1. Ἡ συζήτησις περὶ δικεφάλου ἀετοῦ (ΝΕ 6 (1909) 433-473) ἔσχε συνέχειαν εἰς τοὺς ἑπομένους τόμους τοῦ ΝΕ.

Πρβλ. C. Giannelli, Epigrammi di Teodoro Prodromo in onore dei santi megalomartiri Teodoro, Giorgio e Demetrio, Studi in onore di Luigi Castiglioni, Firenze 1960, p. 347 (πρβλ. τὴν ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου). Βλ. ἐπίσης P. Maas, Der byzantinische Zwölfsilber, Byz. Zeitschr. 12 (1903), 294 ἑξ.

[1] Συμβαίνει δηλ. τὸ ἀντίθετον· διατηρεῖται ὁ τόνος ἐπὶ τοῦ ἐγκλιτικοῦ. Πρβλ. C. Giannelli, Ἔνθ' ἀνωτ. καὶ P. Maas, Ἔνθ' ἀνωτ. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον τῆς διατηρήσεως δηλ. ἢ τῆς ἐγκλίσεως τοῦ τόνου τῶν ὡς ἄνω λεξιδίων λαμβάνει χώραν καὶ ἐπὶ τῆς ἑβδόμης συλλαβῆς (πρὸς διάσωσιν τοῦ νόμου τοῦ Hilberg) καὶ ἐπὶ τῆς ἑνδεκάτης καὶ δωδεκάτης πρὸς διατήρησιν τῆς παροξυτονίας.

Χρησμὸς III (f. 3r). Σελ. 170, στ. 1 ἀντὶ *βύξης* ἀναγν. *Βύζης* καὶ ἐν κριτ. ὑπομν. ἀντὶ *βύξη B* γρ. *βύζη B*.

Στ. 2 ἀντὶ *σεῖσα* ἀναγν. *σῆσαι* (ὁμοίως καὶ ἐν σελ. 171).

Στ. 5 ἀντὶ *ἐνσοὶ* ἀναγν. *ἐν σοὶ* καὶ ἐν κριτ. ὑπομν. γραπτ. *ἅτερ ἠνύων* Cod.

Σελ. 171, στ. 9 ἀντὶ *πάσης* γρ. *πέσης*.

Σημειωτέον ὅτι καὶ τούτου τοῦ χρησμοῦ τὸ κείμενον μὴ διῃρημένον εἰς στίχους (πλὴν τῶν στ. 4-5) ἀποτελεῖ 7 ἰαμβικοὺς βυζαντινοὺς δωδεκασυλλάβους.

'Εν σελ. 171 ὁ σ. διὰ τὸν στ. 4 γράφει: « Il est évident qu'il y a là un souvenir de l'Histoire de Nicétas » (τοῦ Χωνιάτου δηλ.). Εἶναι ὅμως λογικώτερον τὸ ἀντίθετον νὰ συμβαίνῃ· ὅτι δηλ. ὁ Χωνιάτης ἀπηχεῖ χρησμὸν ἤδη ὑπάρχοντα καὶ κυκλούμενον.

Χρησμὸς IV (f. 3v). Σελ. 171, στ. 7 ἀντὶ *ἀναγείρεις· τρεῖς τρεῖς* ἀναγν. *ἀνεγείρεις· τρεῖς, τρεῖς*.

Στ. 9 ἀντὶ *Ἅδην* ἀναγν. *ᾄδην* (ὁμοίως καὶ ἐν σελ. 172). 'Ο χρησμὸς οὗτος εἶναι λίαν τεταραγμένος μετρικῶς. Δύναται πάντως νὰ χωρισθῇ εἰς 9 ἰαμβικοὺς βυζ. στίχους. 'Ο δεύτερος εἶναι ἐλλιπὴς κατὰ δύο συλλαβάς. 'Επίσης ὁ στ. 4 ἔχει 13 συλλαβάς, ἀλλ' ἡ γραφὴ τοῦ Βερολινίου κώδικος *πάντ' ἀναλώσας*, ἣν παρεῖδεν ὁ σ., σώζει τὸν στίχον. Στ. 8 ἡ λῆξις τοῦ στίχου διὰ τῆς λ. *στοιχεῖον* ἀντίκειται εἰς τὸν κανόνα περὶ παροξυτόνων εἰς τοὺς βυζ. δωδεκασυλλάβους. Στ. 9 *λιπῶν* (sic)· ὁ κῶδιξ παρέχει *λυπῶν*, ὁ σ. ὅμως θέτει τὴν γραφὴν τοῦ κώδικος ἐν τῷ κριτ. ὑπομνήματι.

Χρησμὸς V (f. 4r). Σελ. 173. Τὸ κείμενον τοῦ χρησμοῦ δύναται νὰ ἀποτελέσῃ 12 ἰαμβικοὺς βυζ. δωδεκασυλλάβους. Στ. 1 ἀντὶ *πέλ(ωρ)ων* γραπτ. *πέλ[ωρ]ων*, διότι ἀλλαχοῦ διὰ τῶν σημείων (   ) δηλοῖ ὁ σ. τὰ addenda.

Στ. 13 ἀντὶ *ἐμμενὴς* ἀναγν. *ἐμμενης*. Δὲν φαίνεται τόνος εἰς τὴν φωτογραφίαν. 'Υποπτεύομεν πάντως ὅτι ἂν ἐν τῷ κώδικι φαίνεται θὰ πίπτῃ οὗτος ἐπὶ τῆς συλλαβῆς *μέ* (κανὼν παροξυτονισμοῦ).

Στ. 15 ἀντὶ *μάτην* ἀναγν. *μάτην·*

Στ. 18 ἀντὶ *ψυχήσεται* ἀναγν. *ψυγήσεται* (νὰ διαγραφῇ δὲ ἐκ τοῦ ὑπομν. *ψυγήσεται* Cod!)

Στ. 18 ἀντὶ *τέμνων* ἀναγν. *τέμων* (εἶχε γραφῆ πρότερον ἐν τῷ κώδικι *τέμν* ἀλλ' εἶτα διωρθώθη τὸ *ν* εἰς *ω*). Στ. 18 *(φέρει)*. 'Ο σ. προσθέτει τὴν λέξιν ἐξ ἄλλων κωδίκων. Θὰ ἠδύνατο νὰ πράξῃ τοῦτο καὶ ἀλλαχοῦ.

Στ. 7-9 ὁ ἴαμβος νοσεῖ· ἐλλείπουν δύο συλλαβαί.

Στ. 13 ἔχει 11 συλλαβάς· θεραπεύεται διὰ τῆς προσθήκης τοῦ ἄρθρου· ὅθεν γραπτ. *⟨ὁ⟩ ἐμμένης·* ὡς ἔχει ὁ B.

'Ο στ. 14 νοσεῖ ἐλλιπὴς ὢν κατὰ μίαν συλλαβὴν καὶ ἄλλως κακῶς ἔχων.

Χρησμὸς VI (f. 4v). Σελ. 174, στ. 1 ἀντὶ *βοὺς* ἀναγν. *βοῦς*.

Στ. 2-3 ἀντὶ *σοφρονίζεις σοφρονῶν* γραπτ. *σωφρονίζεις σωφρονῶν*. 'Ο σ. ἐθεώρει ὀρθὴν τὴν διὰ τοῦ *ο* γραφήν, δοθέντος ὅτι παραθέτει ἐν ὑπομν. τὴν διὰ τοῦ *ω* γραφὴν τῶν ἄλλων κωδίκων!

Στ. 5 ἀντὶ *χρηστατάτου* γραπτ. *χρηστοτάτου*
» 7 » *τ' ἑνωθεὶς* » *ϑ' ἑνωθεὶς* (μετὰ τῶν λοιπῶν κωδίκων).
» 9 » *λειπῶν* » *λ[ε]ιπὼν*
» 9 » *βραχεὶ* » *βραχεῖ*
» 10 » *τέλους* » *τέλους:*
» 11 » *ὅθεν* » *῞⟨Ο⟩θεν*.
» 11 » *πρῶτας* » *πρώτας*
» 11 » *ὠφθεὶς μοι* » *ὤφθης μοι* (μετὰ τῶν ἄλλων κωδίκων).

'Εν τῇ σελίδι ταύτῃ καὶ τῇ ἑπομένῃ τοῦ κώδικος τὰ ἀρχικὰ γράμματα τῶν χρησμῶν δὲν ἐγράφησαν, ἵνα συμπληρωθοῦν ἐν συνεχείᾳ δι' ἐγχρώμου μελάνης, ὡς φαίνεται. Ὅθεν γραπτέον καὶ *⟨Τ⟩ομὴ* ἐν σελ. 174 καὶ *⟨Μ⟩ελισμὸς* ἐν σελ. 175.

Χρησμὸς VII (f. 5r). Σελ. 175, στ. 1 γραπτ. ἐν κριτ. ὑπομν. ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος *τίς*. Στ. 1 *σκιᾶ γραφουμένη*. Ἴσως ἡ περισπωμένη ἐδήλου τὸ σύνθετον τῆς λ. καὶ γραπτ. *σκιαγραφουμένη*. 'Οπωσδήποτε ὁ στ. νοσεῖ ἀριθμῶν 13 συλλαβάς. Καὶ ὁ χρησμὸς οὗτος διαιρούμενος εἰς στίχους θὰ εἶχε 6 ἰάμβους βυζαντινούς.

Χρησμὸς VIII (f. 5v). Σελ. 176-177. Στ. 12 ἀντὶ *ἀρενοφθόρος* γραπτ. *ἀρρενοφθόρος*.

Στ. 16 ἀντὶ *λιβοκτόνο(ν)* γραπτ. *λιβοκτόνον*. Ν' ἀπαλειφθῇ δὲ ἐκ τοῦ κριτ. ὑπομν. τὸ *λιβοκτόνω* Cod. 'Ο σ. καὶ ἐνταῦθα δὲν ἀνεγνώρισε τὸ τελικὸν *ν* ἐκλαβὼν αὐτό, προφανῶς, ὡς κόσμημα. Παρὰ τὰ ὑπεσχημένα ἐπίσης ἐγένετο ἡ ἀλλαγὴ τῆς λέξεως *ἐκλήψει* τοῦ κώδικος εἰς *ἐκλείψει*.

Τὸ κείμενον τοῦ χρησμοῦ, πλὴν τῶν 4 πρώτων στίχων, παραδίδεται καταλογάδην· δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς 13 βυζ. ἰαμβικοὺς δωδεκασυλλάβους. Σημειωτέον ὅτι ὁ κῶδιξ τοῦ Palermo παρέχει τὸν ἐλλείποντα ἐν τῷ κώδικι τούτῳ στίχον, καθὼς ἐπίσης καὶ διάφορον διάταξιν τῶν λοιπῶν στίχων.

Χρησμὸς IX (f. 6r). Σελ. 178-179. Τίτλος· ἀντὶ *εὐχαριστεία* γραπτ. *εὐχαριστία*.

Στ. 2 ἀντὶ *φρένα(ν)* γραπτ. *φρένα[ν]*. 'Αλλ' εἶναι ἀμφίβολον ἂν πρέπει νὰ ὀβελισθῇ τὸ *ν*, χρησιμεῦον προφανῶς διὰ τὴν μάκρυνσιν τοῦ ᾰ εἰς ᾱ, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ ὀγδόη συλλαβὴ τοῦ βυζαντινοῦ 12συλλάβου.

Στ. 6-7 *τῶν β' δερνόντων ὁ τρίτος αος* (καὶ ἐν σελ. 179). Νομίζομεν

ὅτι ὁ στίχος ἔχει παρὰ πάντων ἀναγνωσθῆ κακῶς, διότι, ὡς ἔχει, νοσεῖ ἐλλιπὴς ὢν κατὰ μίαν συλλαβήν. Ἢ πρέπει νὰ ἀναγνωσθῆ τὸ *β' δευτέρων*, ὡς μᾶς πείθει ἡ ὕπερθεν τοῦ *β'* συντομογραφία τῆς καταλήξεως *ων* ἐν τῷ κώδικι καὶ ὁ τόνος, ἢ ἄλλως πως πρέπει νὰ θεραπευθῆ ὁ στίχος.

Στ. 8 ἀντὶ *προσίσεις* γραπτ. *προχύσεις* καὶ ἐν κριτ. ὑπομν. ἀντὶ *προχύσεις* Cod. γραπτ. *προσύσεις* Cod.

Στ. 9 ἀντὶ *τᾶς* γραπτ. *τάς*.

Οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι εἶναι λίαν παρεφθαρμένοι· μὲ ἀνεπαισθήτους δὲ προσθήκας ἀναγινώσκονται ὡς πολιτικοὶ 15σύλλαβοι οὕτως:

> *⟨ἐ⟩σὺ τῆς νίκης ἥπλωσας τὰς χεῖρας εὐχαρίστως*
> *καὶ ⟨τὸ⟩ βραβεῖον εἴληφας ἐν τέλει ⟨τε⟩ τοῦ σκήπτρου*

ἢ ⟨ὦ⟩*σὺ* καὶ *ἐν* ⟨*τῷ*⟩ *τέλει*· τὸ τελευταῖον τοῦτο κατὰ τοὺς λοιποὺς κώδικας.

Χρησμὸς X (f. 6v). Σελ. 179, στ. 2 ἀντὶ *ἀδικεία* γραπτ. *ἀδικίᾳ*, στ. 3 κακῶς γίνεται διόρθωσις τοῦ *ὡς* εἰς *ὅς*, *δρεπάνω* εἰς *δρεπάνη* κλπ. Σημειωτέον ἀκόμη ὅτι ὁ χρησμὸς ὄχι ἁπλῶς «n'est pas divisé en vers» (σ. 179), ἀλλ' εἶναι πάντη ἄμετρος καὶ ἴσως καὶ νόθος.

Χρησμὸς XI (f. 7r). Σελ. 180. Στ. 4 ἀντὶ *κρατήσει* ἀναγν. *καρήσει* (Cod. *καρίσει !*).

Στ. 6 ἀντὶ *εἰλειμένος* γραπτ. *ἠλειμμένος* (Cod. *ἠλιμμένος*). (Περὶ τῆς λ. πρβλ. Mango, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 60 καὶ σημ. 6).

Ἐν κριτ. ὑπομν. στ. 3 νὰ διαγραφῇ *βαθὴν* Cod. διότι ὁ κῶδιξ παρέχει σαφῶς *βαθύν*. Ὁ σ. ἔκαμε σύγχυσιν τῆς καταλήξεως *υν* πρὸς τὴν κατάληξιν *ην*, ἥτις ὅμως εἶναι αἰσθητῶς διάφορος ἔχουσα ἀνυψωμένην τὴν πρώτην κεραίαν τοῦ *η*. Καὶ ὁ χρησμὸς οὗτος, ὡς καὶ ὁ προηγούμενος, εἶναι πεζῇ φράσει γεγραμμένος καὶ ἴσως ἐμβόλιμος.

Χρησμὸς XII (f. 7v). Σελ. 181. Στ. 2 ἀντὶ *προλιπῶν* γραπτ. *προλιπών*.

Στ. 3 ἀντὶ *νεκρὸς*· γραπτ. *νεκρός*.

Στ. 4 ἀντὶ *συναγαγῶν* γραπτ. *συναγαγών*.

Στ. 5 ἀντὶ *ἠνομημένο(ν)* γραπτ. *ἠνομημένον* (καὶ ἐνταῦθα δὲν ἀνεγνωρίσθη τὸ τελικὸν *ν* ὡς καὶ προηγουμένως).

Σελ. 182, στ. 6 ἀντὶ *μείζον* γραπτ. *μείζων*.

Στ. 6 ἀντὶ *ὠφθήσει* γραπτ. *ὀφθήσει*.

(Ὁ στ. 1 παρὰ Βέη (σ. 234) *Καὶ τὴν π.* γραπτ. *[καὶ] Τὴν π.*).

Χρησμὸς XIII (f. 8r). Σελ. 182 «un ange verse parfum ou nard sur son visage» (ὁμοίως καὶ ἐν σ. 185). Ἀπίθανος ἑρμηνεία τῆς εἰκόνος. Εἰς ἄλλους κώδικας ὁ ἄγγελος παρίσταται κρατῶν τὸ αὐτοκρατορικὸν στέμμα.

Στ. 4 ἀντὶ *σκήπτρα κ. τῆς δὲ* γραπτ. *σκῆπτρα κ. τῆσδε*
» 5 » *στύλος γ. ὠφθεὶς* » *στῦλος γ. ὀφθεὶς*
» 7 » *μάλλον* » *μᾶλλον*

Αἱ λέξεις *πραῦν ὑψίνουν* (στ. 6) ὁπωσδήποτε ἀνήκουν εἰς τὸν στ. 13, τὸν ὁποῖον καὶ συμπληροῦν· ἀπεσπάσθησαν δὲ ἄλλοθεν μετὰ τῶν δύο ἑπομένων στίχων: *τὸ μέλλον...*

Ὁ σ. σημειοῖ ὅτι ἐλλείπουν οἱ στίχοι οὗτοι ἀπὸ τὸν Βερολίνιον κώδικα. Δὲν παρετήρησεν ὅμως ὅτι εὑρίσκονται παρὰ τῷ αὐτῷ κώδικι προηγουμένως (πρβλ. Βέη, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 224 (φ. 4α-β)).

Στ. 11 ἀντὶ *σπουδὴ* γραπτ. *σπουδῇ* (καὶ ἐν κρ. ὑπομν. γραπτ. *σποδὴ* Cod.).
» 12 » *εὕρετε* » *εὕρητε* κατὰ τὸν κώδικα.

Χρησμὸς XIV (f. 8v). Σελ. 184.

Στ. 7 ἀντὶ *ἀρτιάκης* γραπτ. *ἀρτιάκις*
» 8 » *ἤλιον* » *ἥλιον*

Χρησμὸς XV (f. 9r). Σελ. 185.

Στ.	1	ἀντὶ *κατώκνη*	γραπτ.	*κατόκνει*
»	4	» *τὲ... δεδοικῶς*	»	*τε... δεδοικὼς*
»	8	» *τῶ καθιερουμένω*	»	*τῷ καθιερουμένῳ*
»	9	» *τί δε*	ἀναγν.	*τὶ δὴ*
»	9	» *τεθηπῶς ἀ. εἰς δέχει*	γραπτ.	*τεθηπὼς ἀ. εἰσδέχει*
»	11	» *καλούντι*	ἀναγν.	*καλοῦντι*

Χρησμὸς XVI (f. 9v). Σελ. 185-186. Στ. 2 ἀντὶ *εὐτυχὴς* ἀναγν. *εὐτυχεῖς*.

Ὁ χρησμὸς «περὶ ἀναστάσεως Κωνσταντινουπόλεως» Ἀρχ. *Βύζαντος αὐλή, ἑστία Κωνσταντίνου* εὕρηται καὶ ἐν τέλει τῆς ἐκδόσεως τοῦ Στάνου (βλ. ἀνωτέρω, σ. 403, ἔνθα ὁ λόγος περὶ ἐκδόσεων, ὑπ' ἀρ. 6), καὶ ἐν τῷ Paris. Suppl. gr. 1202 κώδικι (πρβλ. ἀνωτ., σ. 401, σημ. 4).

Ἐν σελ. 186 λέγεται ὅτι τινὲς τῶν χρησμῶν, ἰδίᾳ οἱ περιλαμβανόμενοι εἰς τὰ ff. 2r-5r, ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν Νικήτα τοῦ Χωνιάτου καὶ ἴσως καὶ ἄλλων ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων. Ὑπόθεσις τελείως ἀβάσιμος. Οἱ χρησμοὶ ἐκυκλοῦντο καὶ ὁ ἱστορικὸς μεταφέρει ὅ,τι ἀκούει καὶ παραλαμβάνει ὑπὸ ἄλλων.

Σελ. 187. Δὲν ὑπάρχουν 16 εἰκόνες, ὡς διατείνεται ὁ σ. (πρβλ. Lattanzi, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 36), ἀλλὰ 15. Διὰ δὲ τὴν ἔκδοσιν τῆς Brescia εἴπομεν ἤδη ὅτι οἱ ἐκδόται αὐτῆς ἐπλαστογράφησαν εἰκόνα τε καὶ χρησμόν.

Ὀρθῶς ὁ κ. Knös (σ. 187) τονίζει τὴν σημασίαν τῶν εἰκόνων. Δὲν πρέπει δὲ μᾶλλον νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ γνώμη τοῦ Kondakov (πρβλ.

Mango, Ἐνθ' ἀνωτ., σ, 62), τοὐλάχιστον διὰ τὸ σύνολον τῶν χειρογράφων, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ εἰκόνες τῶν χρησμῶν εἶναι δημιουργήματα παρακμῆς. Τοὐναντίον πρέπει νὰ δοθῇ περισσοτέρα προσοχὴ εἰς αὐτὰς καὶ νὰ γίνῃ συγκριτικὴ ἐξέταξις ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν εἰκόνων τῶν διαφόρων χειρογράφων, ἀντιγραφόντων ἀναμφισβητήτως παλαιοτέρας ἀπεικονίσεις, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ συγγενῆ πρόσωπα καὶ θέματα ἐν τῇ καθόλου βυζαντινῇ εἰκονογραφίᾳ. Αἱ παραστάσεις φέρ' εἰπεῖν τοῦ ἀγγέλου, παρισταμένου συνήθως ὡς ὁ Γαβριὴλ εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, τοῦ πατριάρχου, τοῦ αὐτοκράτορος δύνανται μὲ τὰ τεχνικά των στοιχεῖα νὰ μᾶς ὁδηγήσουν εἰς ἱστορικὰ συμπεράσματα.

Περαιτέρω ἀξιέπαινος εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ κ. Knös νὰ δώσῃ ἑρμηνείαν τῶν χρησμῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀλληγορικῶν παραφράσεων καὶ τῶν μαρτυριῶν τῶν ἱστορικῶν καὶ χρονογράφων. Ἀλλ' ὁ ἴδιος ἀναγκάζεται νὰ δεχθῇ ὅτι τὸ νόημά των εἶναι σκοτεινὸν καὶ ὁ αὐτὸς χρησμὸς πολλάκις δύναται κάλλιστα νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ οὕτως καὶ ἄλλως.

Ὁ σ. θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποφύγῃ πλῆθος ἀβλεπτημάτων εἰς τὰ χρησιμοποιούμενα κείμενα καὶ νὰ προσέξῃ περισσότερον τὴν στίξιν τοῦ κειμένου.

Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα καίτοι οὐχὶ ἐξαντλητικὸν εἶναι πάντως πολὺ χρήσιμον, διότι παρέχει ἐν βραχεῖ εἰκόνα τριῶν ἄλλων χειρογράφων ἢ ἐκδόσεων σπανιωτάτων σήμερον καὶ δυσευρέτων.

Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν δύο σχετικῶν μελετῶν τοῦ Knös δηλονότι καὶ τοῦ Mango θὰ ἀναληφθῇ τὸ ἔργον τῆς καθάρσεως τοῦ κειμένου τῶν χρησμῶν καὶ τῆς διακρίσεως αὐτῶν κατ' ἐποχὰς καὶ συγγραφεῖς ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων ἑκάστοτε φέρονται, ἔστω καὶ ἂν οὗτοι δὲν ἐνέχωνται εἰς τὴν συγγραφήν των, διὰ νὰ γίνῃ ἐν συνεχείᾳ δυνατὴ ἡ ἐκτίμησις αὐτῶν ὡς κειμένων ἀπηχούντων πολιτικὰς καὶ θρησκευτικὰς καταστάσεις τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας[1].

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΚΟΜΙΝΗΣ

[1] Ὁ καθηγητὴς κ. P. Alexander μᾶς ἐπληροφόρησεν προσφάτως ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν χρησμῶν ἀπὸ πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀπόψεως.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΥΠΕΡΘΥΡΟΝ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΟΡΙΝΘΟΥ

ἁπλῶς αἰσώπειος μῦθος ἢ τὸ Συναξάριον τοῦ Τιμημένου Γαδάρου;

1. Τὸ κατωτέρω δημοσιευόμενον ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Κορίνθου ἀριθμ. Α.Μ. 436 (εἰκ. 1) ἐνδιαφέρει ἴσως τοὺς μελετητὰς τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας περισσότερον ἢ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Μαρμάρινον ὑπέρθυρον: Μῆκ. 1.375, πλάτ. 0.45-0.46 καὶ πάχ. 0.135-0.14 μ. Εἰς τὸ Μουσεῖον Κορίνθου εἰσήχθη κατὰ τὸ ἔτος 1955. Ἐπὶ τοῦ πάχους τοῦ μαρμάρου, ἄνω, διατηροῦνται τὰ ὑπολείμματα δύο σιδηρῶν γόμφων, πιθανῶς συγκρατούντων ἄλλοτε γεῖσον.

Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεώς του τὸ ἐν λόγῳ ὑπέρθυρον κοσμεῖται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ διὰ τῶν ἑξῆς ἀναγλύφων θεμάτων: Πλουσίας φυτικῆς ἕλικος, σταυροῦ ἐντὸς κύκλου, πτηνοῦ ἀπροσδιορίστου εἴδους (ἴσως ἀετοῦ), πλέγματος καὶ δύο ζῴων τρεχόντων πρὸς τὰ δεξιὰ (ὑπὸ τὸ πλέγμα) καὶ τέλος πάλιν διὰ σταυροῦ ἐντὸς κύκλου. Μεταξὺ τοῦ πρώτου κύκλου καὶ τοῦ πτηνοῦ ὑψοῦται σχῆμά τι, ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου πληροῦται ὑπὸ σταχυωτοῦ κοσμήματος καὶ δυνάμενον νὰ σημαίνῃ τὴν οὐρὰν τοῦ πτηνοῦ, ἀποτόμως ἀνασηκωμένην, ὡς ἡ οὐρὰ παγωνίου. Τὸ ἀνάγλυφον ἔχει ἀποτριβῇ ἐκ συνεχῶν πατημάτων[1]· ἐκτὸς τῆς φυτικῆς ἕλικος, ἥτις ἔτυχε νὰ ἔχῃ διατηρηθῇ εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν, τῶν ἄλλων θεμάτων δὲν διεσώθησαν εἰμὴ σχεδὸν τὰ περιγράμματα μόνον.

Ἡ φυτικὴ ἕλιξ ἀποτελεῖται ἐκ κυματοειδοῦς στελέχους, ἑλισσομένου μὲ δυναμικὴν ἰδιοτροπίαν, εὐρώστου, ραβδωτοῦ, ὡσὰν νὰ σφύζῃ ἐκ τῶν πολλῶν χυμῶν· ζωηραὶ παραφυάδες καὶ φύλλα γεμίζουν τὸ γύρω βάθος. Τὰ φύλλα ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον τῶν ἀνθεμίων, ἀλλ' εἶναι κάπως σχηματικὰ (ἀνθεμιοειδεῖς ἄκανθαι). Τὸ φυτικὸν τοῦτο κόσμημα ἀνήκει εἰς τὴν καλὴν ἐποχὴν τῆς μεσοβυζαντινῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς. Ἵσταται πολὺ πλησίον τῆς τέχνης τῶν κυματοειδῶν βλαστῶν ἰδίως τοῦ θωρακίου τοῦ Μουσείου Κορίνθου

[1] Ἦτο ἐστρωμένον ἐπὶ τοῦ δαπέδου τῆς ἄλλοτε ἐκκλησίας τῆς Παναγίας, νοτιοανατολικῶς τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς. Περὶ τῆς ἐκκλησίας βλ. Corinth XVI (1957), σ. 9, πίν. σχεδ. II L (R. Scranton). Κατηδαφίσθη τὸ 1955.

ἀριθμ. Α.Μ. 10[1]. Ἀλλ' ἐπὶ τοῦ γλυπτοῦ μας τὸ ὕφος τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος φαίνεται περισσότερον ἐξειλιγμένον· διαρρέεται ὑπὸ σφρίγους, ὡς ἐκεῖνο, τὸ ἑτοιμαζόμενον νὰ ἐκδηλωθῇ ζωηρότερον εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ τέμπλου τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μεσαριᾶς τῆς Ἄνδρου (μέσα 12ου αἰ.)[2] καὶ ἐπιτυγχάνον τὴν πλήρη ἄνθησίν του εἰς τὰ ὥριμα γλυπτὰ τοῦ τέμπλου τῶν Βλαχερνῶν Ἄρτης (περὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰ.)[3]. Νομίζω ὅτι ἡ μορφὴ τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος ἐπὶ τοῦ προκειμένου γλυπτοῦ τῆς Κορίνθου πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰ. ἢ καὶ ὀλίγον ἐνωρίτερον.

Τὰ θέματα τοῦ ἀναγλύφου μας ἁπλοῦνται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ μαρμάρου παρατακτικῶς καὶ ἄνευ συνθετικῆς ἑνότητος. Ἐν τούτοις οἱ δύο κύκλοι του ἀποτελοῦν στοιχεῖα κυριαρχικά· ὑποβάλλουν τὴν ἐντύπωσιν διακοσμητικῆς τινος συμμετρίας. Μεταξὺ τῶν δύο κύκλων ὑπονοεῖται ἓν συνθετικὸν κέντρον, συμφώνως πρὸς γνωστὸν σύστημα ὀργανώσεως τῶν ἐπιφανειῶν παρομοίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν — ὑπέρθυρον Βυζαντ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀριθ. 2535/979 (ἐκ τῆς Μονῆς Πετράκη)[4] — ἢ παρομοίως ἁπλουμένων ἐπιφανειῶν — θωράκιον τάφου τῆς ἐν Ἀθήναις Μονῆς τῶν Ὁμολογητῶν (12ου αἰ.)[5], πλευρὰ μαρμαρίνης σαρκοφάγου τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐν Ἀπιδιᾷ Λακωνίας (περὶ τὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 13ου αἰ.)[6] — ὅπου οἱ κύκλοι πληροῦν τὰς ἐλευθέρας ἐπιφανείας ἑκατέρωθεν κεντρικοῦ σταυροῦ. Ἡ αὐτὴ διακοσμητικὴ ἀντίληψις εἰς ἐπίτιτλον τοῦ Par. Gr. 83 φ. 134 (τοῦ ἔτους 1167) ἐπιδιώκει συνθετικὴν συμμετρίαν διὰ τῆς

---

[1] Ἀπεικόνισις ἐν Scranton, σ. 105, ἀριθ. 14, πίν. 21. Πρβλ. Α. Φιλαδελφέα, Ἀρχαιολ. Δελτ. 4, 1918, Παράρτ. σ. 8, εἰκ. 13. Περὶ τοῦ θωρακίου τούτου ὁ Scranton λέγει ὅτι εὑρέθη εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανείου· ὁ Φιλαδελφεὺς πληροφορεῖ ὅτι μετέφερε τοῦτο εἰς τὸ Μουσεῖον ἐκ Νέας Κορίνθου. Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κρανείου εὑρέθη τὸ ὅμοιον θωράκιον Μουσ. Κορίνθ. Α.Μ. 299 (Scranton, σ. 105, ἀριθ. 13, πίν. 22. Πρβλ. J. Shelley, The Christian Basilica near the Cenchrean Gate at Corinth, Hesperia XII, 1943, 186, εἰκ. 19). Δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἐκτελεσθῆ ὑπὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς οὔτε ἀνταποκρίνονται αἱ διαστάσεις των (τὸ πρῶτον: ὕψ. 0.87 καὶ πλάτ. 0.765· τὸ δεύτερον: ὕψ. 0.83 καὶ πλάτ. 0.59 μ.). Ὁ Shelley ἀποδίδει τὸ θωράκιον τοῦτο εἰς τὴν τρίτην ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἠγέρθησαν ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου, χρονολογουμένην ὑπὸ τούτου εἰς τὸν 11ον - 12ον αἰ.

[2] Α. Ὀρλάνδου, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Η', 1955 - 1956, σ. 57 κἑ., εἰκ. 38 καὶ 40 Α. Διὰ τὴν χρονολόγησιν — εἰς τὸ ἔτος 1158 — βλ. αὐτ., σ. 28.

[3] Ὀρλάνδου, αὐτ. Β', 1936, σ. 21 κἑ., εἰκ. 13 καὶ 22. Διὰ τὴν χρονολόγησιν βλ. αὐτ., σ. 27 καὶ 49.

[4] Ἀπεικόνισίν του βλ. εἰς τὸ Εὑρετήριον Μεσαιωνικῶν Μνημείων, τεῦχ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 127, εἰκ 159 (Α. Ὀρλάνδος).

[5] Ὀρλάνδος, αὐτ., σ. 129, εἰκ. 163.

[6] Ὀρλάνδου, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Α', 1935, σ. 131 - 132, εἰκ. 7.

Εἰκ. 1. Ὑπέρθυρον Μουσείου Κορίνθου ἀριθ. Α.Μ. 436.

παραθέσεως τριῶν κύκλων[1]· ὑπονοεῖται ὅτι ἐκ τοῦ κέντρου τοῦ μεσαίου κύκλου διέρχεται ἰδεατὸς ἄξων συμμετρίας.

Εἰς τὴν διακοσμητικὴν σύνθεσιν τοῦ ὑπερθύρου τοῦ Μουσείου Κορίνθου μεταξὺ τῶν δύο κύκλων ἀντὶ σταυροῦ ἢ ἄλλου θέματος ἐτοποθετήθησαν τὸ πτηνόν, τὸ πλέγμα καὶ τὰ δύο ζῷα, ἀλλ' οὕτως, παρατεταγμένα μὲ φορὰν πρὸς τὰ δεξιά, ὥστε νὰ μὴ παρέχουν τὴν ἐντύπωσιν αἰσθητικοῦ κέντρου. Οὕτω δ' ὁ βλαστὸς μὲ τὰ φύλλα, καθὼς μάλιστα δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχος πρὸς τοῦτον βλαστὸς κλείων τὴν σύνθεσιν ἐξ δεξιῶν, φαίνεται ὡς ἡ ἀρχὴ νοήματος διατυπουμένου ἰδεογραφικῶς διὰ τῆς παραθέσεως τῶν καθέκαστον θεμάτων.

Ἡ κλεὶς τοῦ νοήματος παρέχεται ὑπὸ τῶν δύο ζῴων κάτω. Παριστάνονται εἷς λύκος καὶ εἷς ὄνος. Οἱ χαρακτῆρες των εἶναι ἀναγνωρίσιμοι. Ὁ λύκος παριστάνεται μὲ τὸ στόμα του ἡμιανοικτὸν καὶ τὴν θυσανωτὴν οὐράν του ἀνυψωμένην ὑπεράνω τῶν νώτων του· ὁ ὄνος παριστάνεται μὲ τὴν οὐράν του — μόλις φαίνεται ἡ ἀρχή της — ἐλαφρῶς ὑψωμένην[2], τὸ στόμα του ἀνοικτὸν καὶ μὲ προβαῖνον τὸ ἄκρον τῆς γλώσσης του (εἰκ. 2). Εἶναι φανερὸν ὅτι ἐπὶ τοῦ μαρμάρου δὲν ἔχει ἀπεικονισθῆ συνήθης σκηνὴ ἀλληλοκυνηγουμένων ἢ ἀλληλοσπαρασσομένων ζῴων[3], ἀλλὰ διήγησις ἀνιστοροῦσα

---

[1] H. Omont, Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siècle, Paris 1891, πίν. XLVIII.

[2] Πρβλ. τὰ παραδείγματα: Ἐπὶ πυθμένος ὑαλίνου ἀγγείου H. Leclercq ἐν Dict. Arch. Chr. Lit. I 2, στ. 2061 εἰκ. 601 (ἄρθρ. âne), ἐπὶ τῆς παραστάσεως τῆς Βαϊοφόρου τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Rossano (A. Muñoz, Il codice purpureo di Rossano κλπ., Roma 1907, πίν. II καὶ προχείρως παρὰ D. Talbot Rice, The Art of Byzantium, London (1959) ἔγχρ. πίν. II). Πρβλ. τὸ ἴδιον θέμα εἰς Ψαλτηρ. Barberini, f. 10 (G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, 264, εἰκ. 242) καὶ Εὐαγγελ. Par. gr. suppl. 27 φ. 94 (αὐτ. 280, εἰκ. 263).

[3] Τοιαύτη δύναται νὰ εἶναι εἰς χάραγμα ἐπὶ τοίχου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἐλαιῶνος τῶν Μεγάρων, ὅπου φαίνεται λύκος (;) ἐφορμῶν διὰ νὰ δαγκάσῃ ἵππον (;) (Μ.

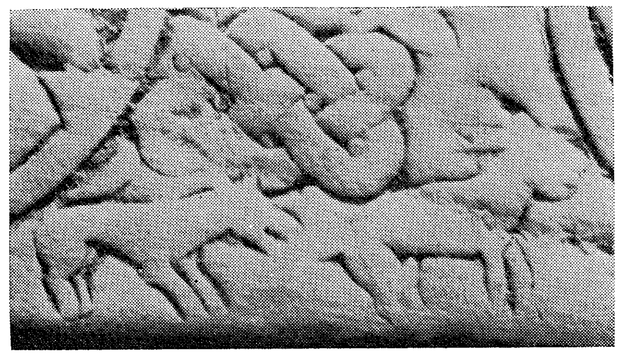
ἐπεισόδιόν τι μεταξὺ τῶν δύο τούτων ζώων — τοῦ λύκου καὶ τοῦ ὄνου.

Πράγματι ὁ λύκος καὶ ὁ ὄνος παρέχουν τὸ θέμα κυριώτατα εἰς σειρὰν αἰσωπείων μύθων. Περιορίζομαι εἰς τὸ νὰ ἀναφέρω δύο, τῶν ὁποίων τὰ θέματα ἀποτελοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ ἐπεισόδια διηγήσεως πλατυτέρας. Ὁ εἷς ἐκ τῶν μύθων, ὑπὸ τὸν τίτλον «*Λύκος καὶ ὄνος δικαζόμενοι*», παρουσιάζει τὸν ὄνον ὡς προσωποποίησιν τῆς ἀθώας ἀφελείας τοῦ ἀδυνάτου, ὅστις πίπτει θῦμα τῆς κακοηθείας τοῦ δυνατοῦ. Συνηντήθησαν κάποτε λύκος καὶ ὄνος· ὁ λύκος εἶχεν ἀποφασίσει νὰ τὸν φάγῃ, πρὶν ὅμως τὸν κατασπαράξῃ καὶ διὰ νὰ ἔχῃ κάποιαν τάχα ἠθικὴν δικαίωσιν, εἶπεν εἰς τὸν ὄνον ὅτι δὲν θὰ ἐπεχείρει ἐναντίον του κακὸν πρὶν ἢ ὁ εἷς ἐξομολογηθῇ τὰς ἁμαρτίας του εἰς τὸν ἄλλον. Τὸ ἁμάρτημα τοῦ ὄνου ἦτο ὅτι κάποτε, καθὼς μετέφερεν ἐπὶ τῆς ῥάχεώς του φόρτωμα λαχάνων τοῦ κυρίου του, ἔφαγεν ἀθελήτως φύλλον ἐκ τῶν λαχάνων ἐκείνων. Τοῦτο ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ λύκου ἁμάρτημα ἀσυγχώρητον, ὑπὸ τὸ πρόσχημα δὲ τοῦτο ὁ λύκος διεσπάραξε τὸν ὄνον[1]. Ὁ ἕτερος τῶν μύθων, ὑπὸ τὸν τίτλον «*Λύκος ἰατρός*», παρουσιάζει τὸν ὄνον προικισμένον δι' εὐφυΐας, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος, ἀντιθέτως, σώζεται ἐκ τοῦ στόματος τοῦ λύκου. Συνηντήθησαν πάλιν ὄνος καὶ λύκος. Διὰ νὰ σωθῇ ὁ ὄνος προσεποιήθη ὅτι εἶχεν εἰς τὸν πόδα του σκόλοπα καὶ ἐζήτησε ἀπὸ τὸν λύκον νὰ τοῦ ἐκβάλῃ πρῶτον τὸν σκόλοπα καὶ κατόπιν νὰ τὸν φάγῃ. Διὰ τοῦ τεχνάσματος τούτου ὁ ὄνος εὗρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ καταφέρῃ ἰσχυρὸν λάκτισμα κατὰ τοῦ λύκου καὶ νὰ σπάσῃ τοὺς ὀδόντας του. Ὁ μῦθος οὗτος τονίζει κυρίως τὴν ἄστοχον ἐνέργειαν τοῦ λύκου, θέλει δὲ νὰ ψέξῃ ὅσους ἐπιχειροῦν πράγματα ἀνάρμοστα εἰς τὸν χαρακτῆρα των[2].

Γκητάκου, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην καὶ ἑρμηνείαν τῶν ἀκιδογραφημάτων, ἐν Ἀθήναις 1956, σ. 13, πίν. III, ἀριθ. 26).

[1] «*Λύκος, ὁδοῦ πάρεργον, ὄνῳ περιτυγχάνει τινί. Ὡς οὖν ἐντὸς τῶν ἰδίων ἀρκύων ἀναμφιλέκτως ἐκεῖνον εἶχε καὶ δεῖπνον ποιεῖν ἔμελλεν, ὥσπερ οὐκ ἀποχρῶσαν ἑαυτῷ τε τροφὴν κἀκείνῳ συμφορὰν τοὐθ' ἡγούμενος, καὶ τὴν ἀπὸ τῶν λόγων προστίθησι· καὶ κατειρωνευόμενος τοῦ ἀθλίου «Μὴ δέδιθι» φησὶ πρὸς αὐτόν, «οὐ γὰρ οὕτως ἔγωγε ἀδίκως διάκειμαι ὥστε ἀκατάγνωστόν σε περὶ τὸν σαυτοῦ βίον εὑρὼν τι τῶν ἀπευκταίων σε δρᾶσαι, ἀλλ' ἐν μέρει τὰ πραχθέντα ἡμῖν ἐν τῷ βίῳ πλημμελήματα πρὸς ἀλλήλους ἐκκαλύψωμεν... Ταῦτα ὁ λύκος εἰπὼν* (κατεδίκασε τὰ ἁμαρτήματα τοῦ ὄνου), *διασπαράττει τὸν ὄνον ἐπιπηδήσας καὶ δεῖπνον ποιεῖ τὸν δύστυχον· ὃ καὶ πρὸ τῆς ἐξαγορεύσεως ἔργον ἐκείνῳ, κἂν εἰ, προσποιούμενος δῆθεν δικαιοσύνην, ἑαυτὸν μὴ δοκεῖν ἀδίκως ἐκεῖνον φαγεῖν τάχα κατέστησε· ταὐτὰ ποιῶν τοῖς τῶν ἀνθρώπων ἀδικωτάτοις, οἳ τὰ τῶν πλησίον ἁρπάζοντες ἐπισεμνολογοῦσι τὴν πρᾶξιν καὶ λόγοις ἀδικωτέροις δικαιοσύνην τὴν ἀδικίαν δοκεῖν ἀποδεικνύειν ἐπιχειροῦσιν*» (ἔκδ. Perry, σ. 500-501, ἀριθ. 452).

[2] «*Ὄνος ἔν τινι λειμῶνι νεμόμενος, ὡς ἐθεάσατο λύκον ἐπ' αὐτὸν ὁρμώμενον, χωλαίνειν προσεποιεῖτο. Τοῦ δὲ προσελθόντος αὐτῷ καὶ τὴν αἰτίαν πυνθανομένου, δι' ἣν χωλαίνει, ἔλεγεν ὡς φραγμὸν διαβαίνων σκόλοπα ἐπάτησε καὶ παρῄνει αὐτῷ πρῶτον ἐξελεῖν τὸν σκόλοπα, εἶθ' οὕτως αὐτὸν καθοινήσασθαι, ἵνα μὴ ἐσθίων περιπαρῇ. Τοῦ δὲ πεισθέντος καὶ τὸν πόδα αὐτοῦ ἐπάραντος, ὅλον τε τὸν νοῦν πρὸς τῇ ὁπλῇ ἔχοντος, ὁ*

Εἰκ. 2. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 1. Λύκος καὶ ὄνος.

Ἡ πλατυτέρα διήγησις περὶ τῶν δύο τούτων ζώων συνιστᾷ τὸ θέμα τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐπυλλίου «*Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου*», παραδεδομένου ὑπὸ τοῦ Vindob. cod. 244[1], πλατύτερον δὲ γνωστοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἐκ τῆς διασκευῆς του ὑπὸ τὸν τίτλον «*Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλουποῦς διήγησις ὡραία*» καὶ ὑπὸ τὸν λαϊκώτερον τίτλον «*Ἡ φυλλάδα τοῦ γαδάρου*»[2]. Εἰς τὸ μεσαιωνικὸν ποίημα τὰ πρόσωπα γίνονται τρία, παρεμβαίνει καὶ ἡ ἀλώπηξ — ἄλλο χαρακτηριστικὸν ζῶον ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἠθικολογικῶν ἀλληγοριῶν τῶν αἰσωπείων μύθων.

Εἰς τὸ Συναξάριον πλέκονται, πλουτισμέναι ὅμως διὰ τῆς παρεμβολῆς τῆς ἀλώπεκος καὶ διὰ πολλῶν δευτερευόντων ἐπεισοδίων καὶ ἀνεπτυγμέναι, αἱ ὑποθέσεις καὶ τῶν δύο, ὡς ἀνωτέρω μύθων: τῶν «Λύκος καὶ ὄνος δικαζόμενοι» καὶ «Λύκος ἰατρός»[3]. Εἰς τὸ Συναξάριον ἡ ὑπόθεσις μεταφέρεται

ὄνος λὰξ εἰς τὸ στόμα ἀφεὶς τοὺς ὀδόντας αὐτοῦ ἐξετίναξε. Καὶ ὃς κακῶς διατεθεὶς ἔφη «ἀλλ' ἔγωγε δίκαια πέπονθα· τί γάρ, τοῦ πατρός με μαγειρικὴν τέχνην διδάξαντος, αὐτὸς ἰατρικὴν ἐπελαβόμην;» Οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ τοῖς μηδὲν προσήκουσιν ἐπιχειροῦντες εἰκότως δυστυχοῦσιν» (Perry, σ. 395, ἀριθ. 187 = Hausrath [Teubner], II, σ. 19, ἀριθ. 198).

[1] Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae 1874, σ. 112 κἑ.

[2] Ἐτυπώθη ἐπανειλημμένως ἐν Βενετίᾳ. Ἡ πρώτη ἔκδοσις αὐτῆς κατέρχεται εἰς τὸ ἔτος 1539 (βλ. E. Legrand, Bibliographie hellénique aux XVe et XVIe siècles, I, Paris 1885, σ. 234, ἀριθ. 98). Ἐκ τῶν ἐκδόσεων Βενετίας ἀνετυπώθη ἐν Wagner, ἔνθ' ἀν., σ. 124 κἑ. Πρβλ. καὶ τὴν ἔκδοσιν Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «*Γαδάρου, λύκου καὶ ἀλεποῦς διήγησις χαρίης*, Ἀθῆναι 1856». Τελευταίως ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ Λευτέρη Ἀλεξίου, Ἡ φυλλάδα τοῦ Γαδάρου, ἤτοι γαδάρου, λύκου καὶ ἀλεποῦς διήγησις ὡραία, Κρητικὰ Χρονικά, Θ', 1955, σ. 81 κἑ.

[3] Ἡ παρεμβολὴ τῆς ἀλώπεκος εἰς τὴν πλοκὴν τοῦ μύθου εἶναι δευτερογενής· εἰσάγεται διὰ νὰ ἀποκτήσῃ ἡ ἀφήγησις περισσοτέραν δραματικότητα. Πρβλ. Α. Παπαδοπούλου, Βυζαντινὸν ἔπος ἐξ αἰσωπείου μύθου, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ., ΚΓ', 1953, σ. 390-391.

ἐντὸς πλοίου εἰς τὴν θάλασσαν. Ἐντὸς τοῦ πλοίου ἡ πονηρὰ ἀλώπηξ εἰσηγεῖται εἰς τὸν λύκον πρόσχημά τι διὰ νὰ φάγουν τὸν ὄνον· καὶ ἐκτυλίσσεται ἡ ἀφήγησις μὲ θέσιν τὸ τεχνοτροπικὸν θέμα τοῦ μύθου « Λύκος καὶ ὄνος δικαζόμενοι », διὰ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ λύσις συμφώνως πρὸς τὸ τεχνοτροπικὸν θέμα τοῦ μύθου « Λύκος ἰατρός ». Διὰ τεχνάσματός του ὁ ὄνος καταφέρει λάκτισμα κατὰ τοῦ στόματος τοῦ λύκου, σπάζει τοὺς ὀδόντας του καὶ ρίπτει τοῦτον εἰς τὴν θάλασσαν. Μετὰ τὸ πάθημα τοῦ λύκου ἐτιμωρήθη καὶ ἡ ἀλώπηξ. Ἂς προστεθῇ ἀκόμη ὅτι, ἐνῷ εἰς τὸν αἰσώπιον μῦθον « Λύκος ἰατρὸς » τὸ θέμα παρουσιάζεται μὲ περιεχόμενον χαρακτηρολογικόν, ἐπιζητεῖται δηλαδὴ νὰ μεταδοθῇ διὰ τούτου ἡ διδασκαλία ὅτι ὀφείλει τις νὰ ἐπιδιώκῃ μόνον ὅ,τι ἁρμόζει εἰς τὴν ἰδικήν του φύσιν, εἰς τὸ ἐπύλλιον — τὸ Συναξάριον — τὸ ἴδιον θέμα, χρησιμοποιούμενον ὡς λύσις τοῦ ὅλου δραματικοῦ ἀφηγήματος, μετατρέπεται εἰς ἀρετολογίαν· ἐπιζητεῖται δηλαδὴ διὰ τούτου νὰ μεταδοθῇ ἀλληγορικῶς ἡ διδασκαλία ὅτι ἡ εὐφυΐα μετὰ τῆς ἀρετῆς γενικῶς εἶναι ἱκαναὶ νὰ σώσουν ἀπὸ τῆς ἐπιβουλῆς.

Τὸ ἐπύλλιον περατοῦται διὰ τῆς περιγραφῆς τῆς ἀμέτρου χαρᾶς τοῦ ὄνου μετὰ τὴν νίκην του καὶ διὰ τῆς ἀναδείξεως τῆς νίκης ταύτης δι' ἐγκωμίου τοῦ ὄνου :

« *Ἀλλὰ τὸ ὄνομα αὐτὸν ἔστησαν νὰ τὸν λέγουν,*
ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς τὸ ἑξῆς Νῖκον νὰ τὸν λαλοῦσι
καὶ πλέον γάδαρον αὐτὸν ποσῶς μὴ τὸν εἰποῦσι·
ἀλλὰ Νῖκον ἂς τὸν λαλοῦν ὅτι ἐνίκησέν μας »
(Συναξαρ. στίχ. 376 - 379).

« *Νῖκος ἂς εἶσαι ἀπὸ τοῦ νῦν, Νικήτα νὰ σὲ λέσι* »
(Αὐτ. στίχ. 388).

« *γάδαρον δὲν τὸν λέγουν*
ἀλλὰ Νικήτα καὶ Νικὸν ὅσοι τὴν γνῶσιν ἔχουν »
(Αὐτ. στίχ. 392 - 393)[1].

Τὸ Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου χρονολογεῖται τὸ ἀργότερον εἰς τὸν $14^{ον}$ αἰ., ἔχει δὲ γίνει παραδεκτὸν ὅτι, εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως (προϋποτίθεται ὡς ἄμεσον πρότυπον ἀντίστοιχον ἀφήγημα ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης), προέρχεται ἐκ τοῦ κύκλου τῶν αἰσωπείων μύθων[2]. Ἀλλ' ἡ φιλολογικὴ

[1] W a g n e r, σ. 123. Πρβλ. Διηγησ. « *Χαρὰ σ' ἐσέ, κὺρ Γάδαρε, καὶ εἰς τὴν φρόνησίν σου | ... | πρέπει σ' ἐτοῦτο πῶκαμες πάντοτε νὰ παινῆσαι. | Θαρρῶ, γιὰ τοῦτο καὶ πολλοὶ Γάδαρον δὲν σὲ κράζουν, | ἀλλὰ ὡς τιμιώτερον, Νῖκον σὲ ὀνομάζουν* » (W a g n e r, σ. 139 - 140, Ἀ λ ε ξ ί ο υ, σ. 103).

[2] K. K r u m b a c h e r, Gesch. d. byz. Litt.[3] (1897), σ. 882 καὶ 883 (πρβλ. τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ Γ. Σ ω τ η ρ ι ά δ ο υ, ἔκδ. Βιβλιοθ. Μαρασλῆ, Γ', σ. 194 - 195, 196), Ν. Π ο λ ί τ ο υ, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, Α', ἐν Ἀθήναις 1920,

πλευρὰ τῶν ζητημάτων περὶ τὸ Συναξάριον δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει. Παρατηροῦμεν ἁπλῶς ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον τὸ βασικὸν ὑλικὸν τοῦ Συναξαρίου ὑπῆρχεν· εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τοῦ $9^{ον}$ αἰ. ἀρχίζουν εἰς τὸ Βυζάντιον νὰ ἀνασυντάσσουν καὶ νὰ παραφράζουν τοὺς αἰσωπείους μύθους[1]. Εἰδικώτερον, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Hausrath, εἰς τὸ Συναξάριον τὸ τεχνοτροπικὸν θέμα τῆς ἐξομολογήσεως κατάγεται ἀμέσως ἐκ τοῦ μύθου « Λύκος καὶ ὄνος δικαζόμενοι », δημιουργήματος χριστιανικῶν χρόνων· εὑρίσκεται μεταξὺ τῶν ρητορικῶν προγυμνασμάτων τοῦ Ἀφθονίου, περὶ τῶν ὁποίων ἔτρεφε μεγάλην ὑπόληψιν ἡ βυζαντινὴ παιδεία, πηγάζει δηλαδὴ τὸ θέμα τοῦτο ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως[2]. Δὲν εἶναι ἴσως περιττὸν νὰ σημειωθῇ τέλος ὅτι τὸ θέμα τῆς σωτηρίας τοῦ ὄνου ἐκ τῆς ἀπειλῆς τοῦ νὰ σπαραχθῇ ὑπὸ τοῦ λύκου ἀπαντᾶται καὶ εἰς παραμύθια. Εἰς τὰ παραμύθια εἶναι γνωσταὶ δύο παραλλαγαί του. Ἡ πρώτη παρουσιάζει πλοκὴν μὲ τὰ τρία πρόσωπα : τὸν λύκον, τὴν ἀλώπεκα καὶ τὸν ὄνον[3]. Τὸ θέμα της συμπίπτει πρὸς τὸ βασικὸν θέμα τοῦ ἐπυλλίου — ἀναφέρεται εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ὄνου ἀπὸ τῆς ἐπιβουλῆς τοῦ λύκου καὶ τῆς ἀλώπεκος. Ἡ ἑτέρα παραλλαγὴ παρουσιάζει μόνον τὸν λύκον καὶ τὸν ὄνον. Θέμα της εἶναι τὸ πάθημα τοῦ λύκου, παρασυρθέντος ὑπὸ τοῦ ὄνου εἰς τὸ χωρίον τάχα διὰ νὰ γίνῃ προεστὼς[4] — παραλλαγὴ τοῦ αἰσωπείου μύθου « Λύκος ἰατρός ».

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ ἀναγλύφου μας. Εἴδομεν ἀριστερὰ ἓν φύλλωμα, ἀκολούθως τὸν ἀετὸν καὶ κατόπιν τὸν λύκον μὲ τὸν ὄνον (εἰκ. 1). Εἰς τὸν αἰσώπειον μῦθον « Λύκος ἰατρὸς » τὸ ἐπεισόδιον τοποθε-

σ. 188 καὶ 192 - 193, Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ, ἔνθ' ἀν., 386 κἑ, Ἀ λ ε ξ ί ο υ, ἔνθ' ἀν., σ. 82 κἑ. Ὁ Παπαδόπουλος (ἔνθ' ἀν., σ. 388) παραπέμπει εἰς τὴν παραλλαγὴν τοῦ μύθου « Λύκος ἰατρός », τὴν ἀρχομένην διὰ τῆς φράσεως « *Ὄνος πατήσας σκόλοπα* » (ἔκδ. Halm, ἀριθ. 334).

[1] K r u m b a c h e r, ἔνθ' ἀν., σ. 717. Πρβλ. καὶ σ. 477, 544 καὶ 782 (ἑλλην. μεταφρ. Σωτηριάδου, τ. Γ', σ. 635. Πρβλ. καὶ σ. 140, 273 καὶ 635), H a u s r a t h, ἐν R.E. XIX 2, στ. 1494 κἑ., 1501 (ἄρθρ. Phaedrus), F r. R o d r í g u e z A d r a d o s, Sur une rédaction byzantine des fables ésopiques, Πεπραγμ. Θ' Διεθν. Βυζ. Συνεδρ. (Θεσσαλονίκης) Γ' (1958), σ. 207 κἑ., ἔνθα καὶ εἰδικωτέρα βιβλιογραφία. Ἐπίσης Φ. K o υ κ o υ λ έ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Ϛ', Ἀθῆναι 1955, σ. 330 κἑ.

[2] H a u s r a t h, ἔνθ' ἀν., στ. 1501. Ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῶν αἰσωπείων μύθων περισυνελέγη ἐκ τοῦ C h r. W a l z, Rhetores graeci, I (1832), σ. 597. Περὶ τῆς θέσεως τῶν ρητορικῶν προγυμνασμάτων ἐντὸς τῆς βυζαντινῆς παιδείας βλ. K r u m b a c h e r, σ. 450 κἑ. (= μετάφρ. Σωτηριάδου, τ. Β', σ. 87 κἑ.).

[3] J. G. v o n H a h n, Griechische und Albanesische Märchen, Leipzig 1894, II, σ. 104 κἑ. (ἀριθ. 92), Α. Α. Μ έ γ α, Παραμύθια, Ἀθήνα 1927, σ. 154 καὶ Δ. Λ ο υ κ ά τ ο υ, Νεοελληνικὰ λαογραφικὰ κείμενα, Ἀθήνα (1957), σ. 9 - 10. Πρβλ. καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Μέγα καὶ Λουκάτου σημειουμένην βιβλιογραφίαν.

[4] H a h n, σ. 105 - 106, ἀριθ. 93.

τεῖται ἐντὸς λειβαδίου (*« ὄνος ἔν τινι λειμῶνι νεμόμενος »)*· ὁμοίως καὶ εἰς τὸ Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου ὑπονοεῖται ἐν ἀρχῇ ὅτι ἡ ἱστορία ἐκτυλίσσεται εἰς λειβάδιον (« *κ' ἐκεῖ παραβοσκίζετον κοντὰ πρὸς τὸ ρυάκιν* » στίχ. 9), καὶ ἀκόμη ὅτι ἐκεῖ πλησίον ὑπῆρχε καὶ δάσος (« *πάντες διασκορ-*

Εἰκ. 3. Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκκλησίας ἐν Cruas (Νότιος Γαλλία). Λεπτομέρεια.
(E. Kitzinger)

πίζονται ἐν μέσῳ τοῦ δρυμῶνος » στίχ. 34) [1]. Νομίζω ὅτι δύναται τὸ φύλλωμα τοῦ ἀναγλύφου νὰ ἐξηγηθῇ ὡς ὑποδήλωσις φυτικοῦ τοπίου, ἀποδοθέντος ἀφῃρημένως διὰ τοῦ τρόπου τούτου, μὴ ἐντελῶς ἀγνώστου εἰς τὴν μεσαιωνικὴν εἰκονογραφίαν. Ἐπὶ παραδείγματι δι' ἐντελῶς παρομοίας φυτικῆς ἕλικος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Cruas ἐν Νοτίῳ Γαλλίᾳ (εἰκ. 3) ἔχει ὑποδηλωθῆ ἡ ἔννοια τοῦ φυτικοῦ τοπίου (τῆς ξηρᾶς), ἐνῷ

[1] W a g n e r, σ. 112 καὶ 113. Πρβλ. καὶ Διηγησ. « *Στὴν μιὰν μεριὰν τοῦ λειβαδιοῦ ἦτονε δάσος μέγα* » (στίχ. 31), « *καὶ παρευθὺς ἐκίνησαν στοῦ λειβαδιοῦ τὴν στράτα* » (στίχ. 39) (Wagner, σ. 125 καὶ Ἀλεξίου, σ. 91).

παραλλήλως διὰ στήλης ἐξ ὁριζοντίων κυματοειδῶν ταινιῶν ἔχει ὑποδηλωθῆ ἡ ἔννοια τοῦ ὠκεανοῦ· ἀναμέσον τούτων εἶναι τοποθετημένη παράστασις τοῦ Ἠλία καὶ τοῦ Ἐνὼχ ἐντὸς τοῦ παραδείσου [1]. Κατὰ τὸν E. Kitzinger ἡ σύνθεσις τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Cruas, χρονολογουμένου εἰς τὸ ἔτος 1097, εἶναι ἁπλούστευσις παλαιοχριστιανικοῦ προτύπου, ὡς τοῦ ἀπαντωμένου εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ βορείου πτεροῦ τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως [2]. Εἰς τὸ παλαιοχριστιανικὸν παράδειγμα ἡ χλωρὶς διατηρεῖ ἀκεραίαν τὴν παραστατικήν της ἀξίαν· εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἐπανάληψιν τοῦ θέματος ἡ παράστασις τῆς χλωρίδος ἀπεδόθη συμβατικῶς δι' ἁπλῆς φυτικῆς ἕλικος. Νομίζω ὅτι τοιοῦτο τι δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν καὶ περὶ τῆς φυτικῆς ἕλικος τοῦ ἀναγλύφου μας, ὅτι δηλαδὴ σημαίνει συμβατικὴν παράστασιν φυτικοῦ τοπίου.

Ἴσως καὶ ἡ παράστασις τοῦ πτηνοῦ (ἀετοῦ;) δύναται νὰ ἐννοηθῇ ὡς συμπληρωματικὸν στοιχεῖον τοῦ φυτικοῦ τοπίου. Εἰς τὸ Συναξάριον, ὅταν λέγεται περὶ τῶν κυνηγετικῶν κυνῶν τοῦ κυρίου τοῦ ὄνου ὅτι διεσκορπίσθησαν ἐντὸς τοῦ δάσους ὡς « *ζάγανοι καὶ σταυραητοί, ξιφθερογυρευτάδες* » (στίχ. 35) [3], περιγράφεται ἐμμέσως δάσος μὲ ὄρνεα. Οὕτω π.χ. εἰς διακόσμησιν κανόνος τοῦ Vat. Gr. 354, φ. 4 (τοῦ ἔτους 949) ἡ παράστασις πτηνοῦ ὑπεράνω ἐλάφου [4] ὑποδηλοῖ ἰδεατῶς δασικὸν τοπίον, ἐμψυχωμένον διὰ τῆς παρουσίας ἀντιπροσώπων τῆς πανίδος, τῆς διαιτωμένης ἐντὸς δάσους.

Ἀλλὰ καὶ ἡ στάσις τοῦ ὄνου ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου μας φαίνεται νὰ μὴ στερῆται σημασίας. Παριστάνεται, ὡς εἴδομεν, μὲ τὴν οὐράν του ἀνασηκωμένην, μὲ τὴν κεφαλήν του ὑψηλὰ καὶ μὲ τὸ στόμα ἀνοικτόν, ὡς νὰ ὀγκᾶται πλήρης εὐχαριστήσεως (εἰκ. 2). Ἡ στάσις αὕτη εὐχαριστήσεως ἀνταποκρίνεται εἰς ἱκανὸν μέτρον πρὸς τὴν περιγραφήν, τὴν ὁποίαν ἀφιερώνει τὸ Συναξάριον εἰς τὸν ὄνον μετὰ τὴν νίκην :

> « *Σηκώνει τὴν οὐράκλαν του ἀνοίγει καὶ τὸ στόμα*
> *καὶ οὐριάζει καὶ τζηνᾶ καὶ 'ξοίκησεν τὸν κόσμον* »
> (στίχ. 316 - 317) [5].

2. Ἡ μέχρι τοῦδε ἀνάλυσις ἔδειξεν, ὡς νομίζω, ὅτι τὸ θέμα τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ἀναγλύφου φαίνεται ἐμπνευσμένον ἐξ ἀφηγήματος, ἐξ ὅσων

[1] E. K i t z i n g e r, Mosaics at Nikopolis, Dumb. Oaks Pap. 6, 1951, 119 κέ., εἰκ. 35, ὅπου καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία περὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ.

[2] K i t z i n g e r, αὐτ.

[3] W a g n e r, σ. 113. Πρβλ. Διηγησ. « *Πέτονται ὡς οἱ γέρακες, ὡς ἀετοὶ γυρίζουν, | λιοντάρια, λύκους καὶ θεριὰ ὀσάβρουν τὰ ξεσκίζουν* » (στίχ. 87 - 88) (Wagner, σ. 126 καὶ Ἀλεξίου, σ. 92).

[4] A. G r a b a r, Miniatures gréco - orientales, Semin. Condakov., IV, 1931, σ. 219, πίν. XV, 1.

[5] W a g n e r, σ. 121. Πρβλ. Διηγησ. « *συχνὰ πηδᾷ, τζιλιμπορδᾷ καὶ τὴν οὐρὰν σηκώνει* » (στίχ. 455) (Wagner, σ. 137 καὶ Ἀλεξίου, σ. 101).

ἀνωτέρω ἐσημειώθησαν, ἀναφερομένου εἰς ἀνθρωπομορφικόν τι ἐπεισόδιον μεταξὺ λύκου καὶ ὄνου. Περισσότερα κοινὰ σημεῖα φαίνεται νὰ συνδέουν τὸ ἀνάγλυφόν μας πρὸς τὸ Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου καὶ φαίνεται, λοιπόν, ὅτι τὸ κορινθιακὸν τοῦτο ἀνάγλυφον, χρονολογούμενον, καθὼς εἴδομεν, πιθανώτατα εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰ., προσφέρει ἔνδειξιν πρὸς συναγωγὴν χρονολογικῶν συμπερασμάτων καὶ περὶ τοῦ Συναξαρίου· ὅτι δηλαδὴ τὸ ἐπύλλιον τὸ ἀφηγούμενον τὴν νίκην τοῦ ὄνου κατὰ τοῦ λύκου ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰ., ἤ, τοὐλάχιστον, ὅτι αἱ αἰσώπειαι πηγαὶ τοῦ ἐπυλλίου, συγκεκριμένως οἱ μῦθοι « Λύκος καὶ ὄνος δικαζόμενοι » καὶ « Λύκος ἰατρός », ἐκυκλοφόρουν εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, συντεθειμένοι εἰς ἑνιαῖον ἀρετολογικὸν ἀφήγημα. Μὲ ἄλλους λόγους φαίνεται ὅτι διὰ τοῦ κορινθιακοῦ τούτου ἀναγλύφου μαρτυρεῖται ἐμμέσως ἡ παρουσία ἴσως ὄχι ἀκόμη τοῦ ἐμμέτρου Συναξαρίου, ἀλλὰ τοὐλάχιστον ἑνὸς προφορικοῦ ἔπους, κυκλοφοροῦντος εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ ὡς ἀρετολογικοῦ ἀφηγήματος, πρὶν ἀκόμη συντεθῇ τὸ Συναξάριον, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ προφορικὸν ἐκεῖνο ἀφήγημα παρέσχε πιθανώτατα τὸ πρῶτον καὶ ἄμεσον ὑλικόν. Ὁ H. Hunger διαβλέπει εἰς τὸ Συναξάριον τοῦ τιμημένου γαδάρου κοινωνικὸν ἀντιαριστοκρατικὸν περιεχόμενον[1]. Ἀπροκαλύπτως ἀντιαριστοκρατικὰ συναισθήματα ἐκφράζονται εἰς τὸ ἔπος τοῦ Βελισαρίου[2], χρονολογούμενον πιθανώτατα πρὸς τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. Ἐκ τοῦ ἔπους τούτου δύνανται πιθανῶς νὰ συναχθοῦν συμπεράσματα ἐμμέσως καὶ περὶ τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῶν πηγῶν ἐμπνεύσεως ὡς καὶ περὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητοῦ τοῦ Συναξαρίου. Ἀλλὰ τὰ ζητήματα περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ Συναξαρίου ἐνδιαφέρουν, ὡς εἴπομεν, τοὺς φιλολόγους· ἐδῶ τὰ προσηγγίσαμεν μόνον ὅσον ἀπαιτεῖται διὰ νὰ ἐξηγηθῇ τὸ θέμα τοῦ ἀναγλύφου μας.

Ἐσημειώθη ἀνωτέρω ὅτι εἰς τὸ Βυζάντιον ὑπῆρχε διαδεδομένον ὑλικὸν ἐκ τοῦ κύκλου τῶν αἰσωπείων μύθων, πιθανώτατα δὲ καὶ μεταξὺ τῶν λαϊκῶν στρωμάτων[3]. Τὸ ὑλικὸν ὅμως τοῦτο τὸ κυκλοφοροῦν εἰς τὸ Βυζάντιον παρουσιάζεται πτωχότερον τοῦ κυκλοφοροῦντος εἰς τὴν Δύσιν, ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπου ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. ἀναπτύσσεται ἐκτεταμένη εἰκονογραφία μύθων ζώων, ἰδίως ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῶν αἰσωπείων μύθων.

Εἰς τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην τῆς Δύσεως ἡ εἰκονογραφία τῶν αἰσωπείων

[1] H. Hunger, Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels, Baden - Baden (1958), 286 - 287.

[2] Στίχ. 37 κέ., 53 κέ., 208 κέ., 293 κέ., 398 (Wagner, ἔνθ' ἀν., σ. 305, 306, 310, 316). Πρβλ. H. - G. Beck, Belisar - Philanthropenos. Das Belisar - lied der Palaeologenzeit, Serta Monacensia. Franz Babinger κλπ. als Festgruss dargebracht, Leiden 1952, σ. 47 - 48, τοῦ αὐτοῦ, Belisarius und die Mauern Konstantinopels, Die Welt der Slawen, V, 1960, σ. 256 - 257.

[3] Βλ. ἀνωτ., σ. 419.

μύθων κατάγεται ἐμμέσως ἐκ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ μέσῳ λατινικῶν ἱστορημένων χειρογράφων, ἀντιγράφων ἀντιστοίχων ἑλληνικῶν τοῦ 5ου - 6ου αἰ. μ.Χ., ἐξηρτημένων ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς ἀρχαίας τέχνης[1]. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης, μολο-

Εἰκ. 4. Θωράκιον Μουσείου Βερολίνου ἀριθ. 3250.
(Φωτογραφία Κρατικῶν Μουσείων Βερολίνου)

νότι οἱ αἰσώπειοι μῦθοι ἦσαν γνωστοὶ καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὰ σχολεῖα διὰ διδακτικοὺς σκοπούς[2], ἀξιόλογος παράδοσις εἰκονογραφίας τῶν αἰσωπείων μύθων δὲν ἔχει διαπιστωθῇ μέχρι τοῦδε. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν

[1] G. Thiele, De antiquorum libris pictis (1897), σ. 36 κέ., τοῦ αὐτοῦ, Der illustrierte lateinische Aesop in der Handschrift des Ademar, Codex Vossianus lat. oct. 15 (= Codices graeci et latini photographice depicti Duce Scatone de Vries, Suppl. III), Leiden 1905, σ. 25 - 26 καὶ 35 - 36, Hausrath, ἔνθ' ἀν., 1482 κέ, καὶ 1499 κέ., τοῦ αὐτοῦ, αὐτ., στ. 1735 (ἄρθρ. Fabel), ἰδιαιτέρως A. Goldschmidt, An Early Manuscript of the Aesop Fables of Avianus and related Manuscripts, Princeton 1947, σ. 1 κέ. καὶ 32 κέ. Πρβλ. καὶ K. Weitzmann, Ancient Book Illumination, Cambridge Mass. 1959, σ. 111 κέ.

[2] Βλ. τὴν βιβλιογραφίαν ἀνωτ., σ. 419_2.

ὅτι τὸ ἀρχαιότερον ἐκ τῶν γνωστῶν ἱστορημένων ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Αἰσώπου, ὁ ἄλλοτε Cryptoferat. cod. A 33 (ἤδη τῆς Συλλογῆς Pierpont Morgan ἀριθ. 397), χρονολογούμενος κατὰ τὴν γνώμην μου εἰς τὸν 12ον αἰ. [1], προέρχεται ἐκ Νοτίου Ἰταλίας καὶ εἶναι ἐπηρεασμένος ἐκ τῆς ρωμανικῆς τέχνης· ἀμφιβάλλει δέ τις περὶ τοῦ ἂν ἡ εἰκονογραφία τοῦ προκειμένου χειρογράφου δύναται νὰ προσγραφῇ ἀμέσως εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν τοῦ Αἰσώπου. Παρεμπιπτόντως ἂς σημειωθῇ ὅτι εἰς ἑλληνικὰ ἱστορημένα χειρόγραφα τῆς Νοτίου Ἰταλίας παρατηροῦνται ρωμανικαὶ ἐπιδράσεις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τὸ εὐαγγελιάριον Cryptofer. AaV [2].

Ἀλλὰ πρέπει καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βυζαντινῆς τέχνης νὰ ὑπῆρχεν εἰκονογραφικὸς κύκλος θεμάτων ἐμπνευσμένων ἐκ τῶν αἰσωπείων μύθων, δὲν ἔτυχεν ὅμως ἀκόμη νὰ ἐπιχειρηθῇ ἔρευνά του. Σχετικὸν ὑλικὸν ἀπαντᾶται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ· κατωτέρω σημειοῦνται προχείρως παραδείγματά τινα:

Ὁ μῦθος «*Κύων, ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ*» [3] νομίζω ὅτι εἰκονογραφεῖται ἐπὶ τοῦ θωρακίου ἀριθ. 3250 τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 4) [4]. Τὸ γλυπτὸν προέρχεται ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, χρονολογεῖται δ' εἰς τὸν 12ον αἰ. Ὁ ἴδιος μῦθος, ἀλλὰ διαμοιρασμένος εἰς δύο συνεχομένας ἐπιφανείας, ἀπαντᾶται, ὡς νομίζω, καὶ ἐπὶ ἐπικράνου τοῦ Μουσείου Θηβῶν (εἰκ. 5). Εἰς τὸ γλυπτὸν τοῦτο τὸ θέμα παρουσιάζεται ἁπλουστευμένον, παραλείπεται

---

[1] Belle da Costa Greene - Meta P. Harrsen, ἐν The Pierpont Morgan Library. Exhibition of Illuminated Manuscripts held at the New York Public Library, New York 1933 - 1934, σ. 7, ἀριθ. 13 (δεῖγμα τῆς τέχνης του βλ. ἐν πίν. 12). Ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν χρονολογεῖται εἰς τὸν 10ον αἰ.

[2] Εἶναι ὁ σημειούμενος εἰς τὸν κατάλογον τοῦ A. Rocchi, Codices Cryptenses, Tusculi 1883, σ. 5.

[3] Perry, σ. 419, ἀριθ. 252 = Hausrath (Teubner), II, σ. 87, ἀριθ. 268.

[4] O. Wulff, Altchristliche u. Mittelalterliche Bildwerke, II, Berlin 1911, σ. 4, ἀριθ. 1703, τοῦ αὐτοῦ, Altchristl. u. byzant. Kunst, σ. 608, εἰκ. 521. Ὁ μῦθος λέγει ὅτι κύων καὶ ἀλέκτωρ διενυκτέρευσαν εἰς τὸ δάσος καὶ ὅτι ὁ μὲν ἀλέκτωρ ἐκάθητο ἐπὶ δένδρου, ὁ δὲ κύων ὑπὸ τὸ δένδρον, ὅτε ἐπλησίασεν ἡ ἀλώπηξ καὶ διελέχθη μετὰ τοῦ ἀλέκτορος. Εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Βερολίνου τὸ θέμα παρουσιάζεται παρανοημένον· τὸ καθήμενον τετράποδον ἔχει ἀποδοθῇ διὰ τῶν χαρακτηριστικῶν ἀλώπεκος, ὁ δὲ ἀλέκτωρ παριστάνεται ἱστάμενος ἐπὶ κίονος ἐν μέσῳ κλάδων. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ὁ τεχνίτης τοῦ ἀναγλύφου ἢ τὸ πρότυπόν του φαίνονται ἐπηρεασμένοι ἐκ συνθέσεως μὲ ἀλέκτορα ἐπὶ κίονος ἢ στήλης (πρβλ. παραδείγματα εἰς ἀπεικονίσεις τῆς Ἀρνήσεως τοῦ Πέτρου: Μουσ. Λατεραν. σαρκοφάγος ἀριθ. 174 J. Wilpert, I sarcofagi christiani antichi, Roma 1929, πίν. CXXI, 3, τμῆμα σαρκοφάγου τοῦ Κοιμητηρίου τῆς Δομιτίλλης, αὐτ. πίν. CVIII, 3, μικρογραφίαι Λαυρεντ. κώδ. VI 23, φ. 94 καὶ φ. 205v G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile, Paris 1916, εἰκ. 368 καὶ 373). Περὶ τοῦ ἀρχικοῦ τύπου βλ. κατωτ. σ. 430.

ὁ κύων. Εἰς τὰς δύο ἄλλας πλευρὰς τοῦ ἐπικράνου παριστάνονται εἷς δράκων καὶ πτηνὰ ἐπὶ κλάδων [1].

Εἰς τὸ χειρόγραφον Χρυσοστόμου Vat. cod. Ottob. gr. 14 (10ου αἰ.) παριστάνεται ἀρχικὸν μῦ (Μ) ἐκ δύο κυνοειδῶν τετραπόδων κρατούντων ἐκ τῶν πτερύγων πτηνόν. Ὁ Weitzmann χαρακτηρίζει τὰ τετράποδα ὡς κύνας

α β
Εἰκ. 5. Ἐπίκρανον Μουσείου Θηβῶν.
(Ἀ. Ὀρλάνδος)

καὶ τὸ πτηνὸν ὡς ἀετόν [2]· ἡ μικρογραφία πιθανῶς εἶναι ἐμπνευσμένη ἐκ τοῦ αἰσωπείου μύθου «*Κύνες δύο*», τοῦ ἑνὸς θηρευτικοῦ καὶ τοῦ ἑτέρου οἰκουροῦ καὶ διανεμομένων θήραμα [3].

Ἐπὶ τοῦ μικροῦ πωρίνου πτυχωτοῦ κιονοκράνου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀριθ. 565/238 (εἰκ. 6) [4] παριστάνονται ἀριστερὰ τετράποδον μὲ ὀξέα ὦτα καὶ μακρὰν ἄνευ θυσάνου οὐράν, βεβαίως λύκος, εἰς τὸ μέσον εἷς τράγος πρὸς δεξιὰ καὶ ἀκολούθως ἕτερος λύκος. Ὁ πρῶτος λύκος παριστάνεται βλέπων πρὸς τὸν τράγον μὲ ζωηρὰν ἐπιθυμίαν· ὁ δεύτερος λύκος ἵσταται μὲ τὴν κεφαλὴν ἐλαφρῶς κεκλιμένην, ἀλλ' ἐπίσης βλέπων πρὸς τὸ μέρος τοῦ τράγου. Νομίζω ὅτι εἰς τὸ θέμα τοῦτο δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ αἰσώπειος μῦθος «*Ἔριφος ἐπὶ δώματος ἑστὼς καὶ λύκος*» [5]. Ὁ μῦθος ὁμιλεῖ περὶ ἑνὸς λύκου, ἐπαναλαμβάνεται ὅμως εἰς τὸ γλυπτὸν ἡ παράστασίς του, διὰ νὰ ἀποδοθοῦν αἱ δύο χαρακτηριστικαὶ φάσεις τῆς ἀφηγή-

---

[1] Α. Ὀρλάνδου, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ., Ε', 1939 - 1940, σ. 131 κἑ., ἀριθ. 14, εἰκ. 14 καὶ 15 ἀριστερά. Ὁ δράκων καὶ τὰ πτηνά, εἰκ. 13 καὶ 15 δεξιά.

[2] K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts, Berlin 1935, σ. 58, εἰκ. 384.

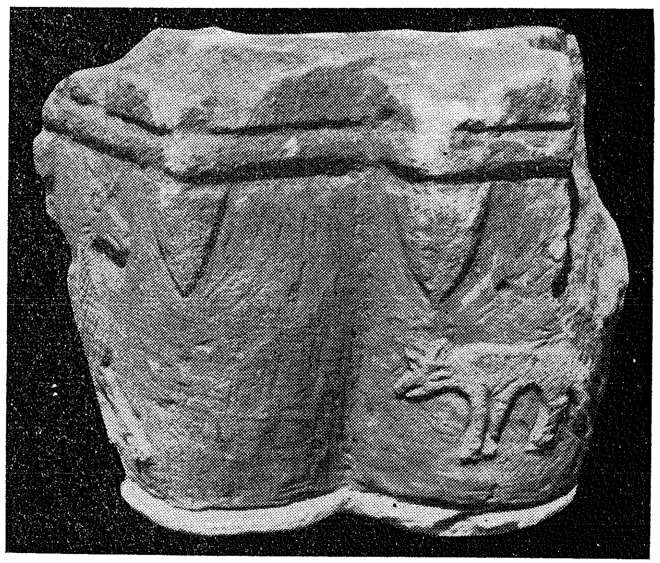
[3] Perry, ἀριθ. 92, σ. 357.

[4] Ἀγνώστου προελεύσεως. Δημοσιεύεται κατὰ παραχώρησιν τοῦ καθηγητοῦ Γ. Σωτηρίου.

[5] «*Ἔριφος ἐπὶ δώματος ἑστώς, ἐπειδὴ λύκον παριόντα εἶδεν, ἐλοιδόρει καὶ ἔσκωπτεν αὐτόν. Ὁ δὲ λύκος ἔφη· ὦ οὗτος, οὐ σύ με λοιδορεῖς, ἀλλ' ὁ τόπος*» (Perry, σ. 359, ἀριθ. 98 = Hausrath [Teubner] I, 359 - 360, ἀριθ. 98).

α
(Φωτογραφία Βυζαντινοῦ Μουσείου)

β
Εἰκ. 6. Κιονόκρανον Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. 565/238.
(Φωτογραφία Τ. Μαργαριτώφ)

σεως: ἡ πρόκλησις τοῦ τράγου, καθὼς πλησιάζει ὁ λύκος (ἀριστερὰ) καὶ ἡ σχετλιαστικὴ ἀπάντησις τούτου (δεξιά)[1]. Ὁ τεχνίτης δὲν ἀπέδωσε τὴν ἔννοιαν τοῦ δώματος, παρέστησεν ὅμως τὸν τράγον στητὸν καὶ μεγάλον, διὰ νὰ δείξῃ διὰ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς στάσεως ὅτι εὑρίσκεται εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν ἀπέναντι τοῦ ἐχθροῦ του, τὸν ὁποῖον προσβλέπει ὑπεροπτικῶς. Ἀνίσχυρος ὁ λύκος — παριστάνεται μικρὸς — ἐνώπιον τοῦ ἀπροσίτου τράγου φαίνεται ὡς νὰ ἀπαντᾷ: « *Ὦ οὗτος, οὐ σύ με λοιδορεῖς, ἀλλ᾿ ὁ τόπος* ». Ὁ τύπος τοῦ κιονοκράνου καὶ ἡ ὅλη μορφή του προδίδουν φραγκικὴν ἐπίδρασιν· ἐν τούτοις τοῦ λύκου ἰδιαιτέρως ἡ ἀπόδοσις τῆς μορφῆς εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς καλαισθησίας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον νομίζω ὅτι τὸ ὑπ᾿ ὄψει κιονόκρανον ἐξῆλθεν ἐκ τῶν χειρῶν βυζαντινοῦ τεχνίτου τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 12ου αἰ.[2].

Ὁ O. Wulff, βασιζόμενος πρὸ πάντων εἰς τὸ θέμα, ἐνέταξε τὸ θωράκιον τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 4) εἰς ὁμάδα διακοσμητικῶν γλυπτῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὑπεστήριξεν ὅτι προϋποθέτουν πρότυπα σαρακηνικὰ καὶ θέματα καταγόμενα ἐκ τοῦ κύκλου τῶν ἀνατολικῶν εἰκονογραφικῶν τύπων[3], ἐπικαλεσθείς, ὡς παράλληλον εἰκονογραφικὸν παράδειγμα διὰ τὸ ὑποτιθέμενον ἀραβικὸν πρότυπον, ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Capella Palatina τοῦ Παλέρμου τὴν παράστασιν εἰκ. 7[4]. Εἰς τὴν προκειμένην παράστασιν ὁ Wulff βλέπει ἁπλῶς σύνθεσιν μὲ δύο ἀλώπεκας, παρατηρῶν ὅτι περὶ αὐτῆς δὲν ὑπάρχει ἑλληνικὸν λογοτεχνικὸν ὑπόβαθρον[5].

Νομίζω ὅτι τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τῆς Capella Palatina δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ θέμα τοῦ θωρακίου τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου. Εἰς τὴν Capella Palatina (εἰκ. 7) ἀπεικονίζεται ἡ κυρία ὄψις σκηνῆς. Τὸ ὄρθιον σχῆμα εἰς τὸ μέσον, ὑπὸ τὸ τόξον, δὲν εἶναι δένδρον, ἀλλ᾿ ἐσωτερικὸς στῦλος τῆς σκηνῆς, διαφαινόμενος διὰ μέσου τοῦ ἀνοίγματός της[6]· ἑκατέρωθεν

---

[1] Παραδείγματα εἰκονογραφίας μύθων εἰς διαδοχικὰς φάσεις βλ. παρὰ W e i t z m a n n, Ancient Book Illumin. 114.

[2] Περὶ δυτικῶν ἐπιδράσεων εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην πρὸ τῶν χρόνων τῆς φραγκοκρατίας πρβλ. Δ. Π ά λ λ α, Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1953 - 1954, τεῦχ. Γ΄, σ. 296 κἑ.

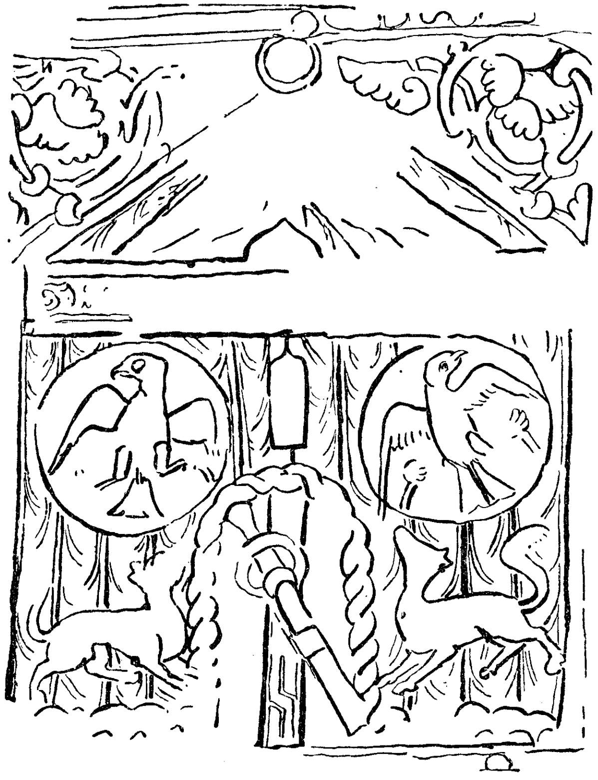
[3] W u l f f, ἔνθ᾿ ἀν.

[4] Παρὰ A. P a v l o v s k i j, Zivopis Palatinskoi Kapelli, S. Peterburg 1890, σ. 191, εἰκ. 62 (ἐν σ. 178). Εἰς τὴν νεωτέραν περὶ τῆς Capella Palatina ἐργασίαν τοῦ U g o M o n n e r e t d e V i l l a r d, Le pitture musulmane al soffitto della Capella Palatina in Palermo, Roma 1950, δὲν εὗρον ἀπεικονισμένην τὴν τοιχογραφίαν ταύτην.

[5] W u l f f, ἔνθ᾿ ἀν. Ὁ Wulff πληροφορεῖ ὅτι τὸ ἴδιον θέμα ἀπαντᾷ καὶ εἰς μικρογραφίαν τοῦ εὐαγγελίου τῆς Μονῆς Βατοπεδίου κῶδ. 737, φ. 34v. Δὲν κατώρθωσα νὰ ἐλέγξω τὴν πληροφορίαν ταύτην.

[6] P a v l o v s k i j, σ. 191.

δὲ τοῦ ἀνοίγματος ἐπαναλαμβάνεται εἰς σύνθεσιν ἀντωπὴν τὸ αὐτὸ τεχνοτροπικὸν θέμα: ἀλώπηξ διαλεγομένη πρὸς πτηνὸν καθήμενον ὑψηλὰ ἐπὶ κλάδου ἐντὸς κύκλου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συμμετρικὴ παρουσία τῶν δύο κύκλων μὲ τὰ πτηνά· ὑποδηλοῦν, ὡς νομίζω, ἐπιβλήματα ἐπερραμμένα ἐπὶ τῆς προσόψεως τῆς σκηνῆς.

Εἰκ. 7. Τοιχογραφία τῆς Capella Palatina Παλέρμου. *(A. Pavlovskij)*

σόψεως τῆς σκηνῆς. Σχετικὰ παραδείγματα δὲν λείπουν [1]. Κατὰ τὴν γνώμην μου τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι εἰς τὴν προκειμένην τοιχογραφίαν τῆς Capella

[1] Vat. Gr. 1851, φ. 6r (ἀδημοσίευτος) (ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου σκηνῆς δύο συμμετρικὰ κοσμήματα ὡς δένδρα) (πρβλ. περὶ τοῦ κώδικος J. Strzygowski, Das Epithalamion des Paläologen Andronikos II., Byz. Zeitschr. 10, 1901, 560), Ψευδο-Καλλισθένης Ἑλληνικῆς Κοινότητος (=Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν) Βενετίας, κῶδ. 6, φ. 134r (ἑκατέρωθεν δύο ἑραλδικὰ ζῶα) καὶ φ. 151r (ἑκατέρωθεν ἀνὰ εἷς ρόδαξ) (ἀδημοσίευτοι), Lucanus τῆς Bibl. Trivulziana (Μιλάνου), χειρ. 691, φ. 86v (;) (θυρεοὶ ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου) (Paolo D'Ancona, La miniature italienne du Xe au XVIe siècle, trad. P.

Palatina δύναται νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ αἰσώπειος μῦθος « *Ἀετὸς καὶ ἀλώπηξ* » [1], ἡ ἐπανάληψις δὲ τοῦ θέματος εἰς τὴν διακόσμησιν τῆς σκηνῆς εἶναι προφανὲς ὅτι ὀφείλεται εἰς λόγους αἰσθητικῆς συμμετρίας (ἑραλδικὴ σύνθεσις). Τοῦ μύθου τούτου ὑπάρχουν εἰκονογραφικὰ παραδείγματα καὶ ἐκ τῆς ἀρχαίας καὶ ἐκ τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης [2].

Ἐὰν ἡ προτεινομένη ἐξήγησις τῆς συνθέσεως τῆς εἰκ. 7 εἶναι, ὡς πιστεύω, ὀρθή, ὁδηγούμεθα εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι μέρος τῶν σαρακηνικῶν τοιχογραφιῶν τῆς Capella Palatina προϋποθέτει ἐμμέσως τὴν ἑλληνικὴν πολιτιστικὴν παράδοσιν. Πρὸ πολλοῦ μάλιστα ἔχει παρατηρηθῆ ὅτι ἡ εἰκονογραφία ἀνατολικῶν συλλογῶν μύθων, συγκεκριμένως τῆς συλλογῆς Bidpaï — ἰνδοστανικῆς καταγωγῆς — εἰς περσικὰ καὶ ἀραβικὰ χειρόγραφα, ὡς τὸ Par. suppl. pers. 1965 (περὶ τὸ 1150) καὶ Par. ar. 3465 (περὶ τὸ 1220) ἐπηρεάζονται ἐκ βυζαντινῶν προτύπων [3]. Ἐνδεικτικὴ περὶ τοῦ προκειμένου καὶ πρὸ παντὸς ἄλλου εἶναι ἡ εἰκονογράφησις τοῦ μύθου περὶ τοῦ κόρακος,

Poirier, Paris et Bruxelles 1925, σ. 33, πίν. XXIX, εἰκ. 42, [Mario Salmi], Mostra storica nazionale della miniatura, Catalogo, Firenze [1953], σ. 141, ἀριθ. 201, πίν. XXXVa, τοῦ αὐτοῦ, Miniatura italiana [1956], σ. 20, πίν. X καὶ Dino Formaggio-Carlo Basso, La miniatura, Novara [1960], σ. 104, πίν. 19).

[1] Perry, σ. 321, ἀριθ. 1 = Hausrath (Teubner) I, σ. 1 κἑ., ἀριθ. 1. Ἀποκλίνω ὑπὲρ τῆς παραδοχῆς τοῦ μύθου « *Ἀετὸς καὶ ἀλώπηξ* » ἕνεκα τοῦ ἠθικολογικοῦ περιεχομένου του, ἐπειδὴ τοῦτο ἀνταποκρίνεται πρὸς μίαν τῶν κυριωτέρων ἀρετῶν τῶν ἀπαιτουμένων παρὰ τῶν πολεμικῶν ἀρχηγῶν: « *Ὁ λόγος δηλοῖ* — ἐπεξηγεῖ τὸ ἐπιμύθιον — *ὅτι οἱ φιλίαν παρασπονδοῦντες, κἂν τὴν τῶν ἠδικημένων ἐκφύγωσι κόλασιν δι' ἀσθένειαν, ἀλλ' οὖν γε τὴν ἐκ θεοῦ τιμωρίαν οὐ διακρούονται* ». Σημειωτέοι καὶ οἱ μῦθοι « *Κολοιὸς καὶ ἀλώπηξ* » (Perry, σ. 370, ἀριθ. 126 = Hausrath I, σ. 154-155, ἀριθ. 128) καὶ « *Κόραξ καὶ ἀλώπηξ* » (Perry, σ. 369, ἀριθ. 124 = Hausrath [Teubner] II, σ. 152-153, ἀριθ. 126), ἂν καὶ εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τοῦ μύθου τούτου ὁ κόραξ παριστάνεται εἴτε κρατῶν εἰς τὸ ράμφος του εἴτε ἀφίνων νὰ πίπτῃ ἐκ τοῦ ράμφους του τεμάχιον κρέατος ἢ τυροῦ: τάπης Bayeux (Goldsmith, σ. 48, εἰκ. 35 ἀριστερὰ κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους), Ysopet τῆς Λυὼν (αὐτ., σ. 53 καὶ 59 εἰκ. 53).

[2] Λύχνος τοῦ Βρετταν. Μουσείου μὲ τὴν ἀλώπεκα ἐνδεδυμένην πιθανῶς ὡς κυνηγὸν (H. B. Walters, Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum, London 1914, σ. 104, ἀριθ. 686 καὶ πίν. XXIV. Πρβλ. Weitzmann, ἔνθ' ἀν., σ. 112, εἰκ. 119. Ὑπὸ τοῦ Walters ἐξηγεῖται ὡς ἀπεικόνισις τοῦ μύθου « Κόραξ καὶ ἀλώπηξ »), Romulus τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Leiden φ. 196v (Thiele, Der illustr. lat. Aesop, σ. 45, πίν. IV, Weitzmann, σ. 113, εἰκ. 120).

[3] E. Blochet, Les enluminures des manuscrits orientaux — turcs, arabes, persans — de la Bibliothèque Nationale, Paris 1926, σ. 55 καὶ E. Blochet, Musulman painting XIIth-XVIIth century, transl. by Cicely M. Binyon, London (1929), σ. 25 κἑ.

τοῦ λύκου, τοῦ θωὸς καὶ τῆς καμήλου εἰς τὸ Bidpaï Par. suppl. pers. 1965, φ. 14v: Θέμα τοῦ μύθου εἶναι ἡ συνωμοσία τῶν τριῶν πρώτων ζώων κατὰ τῆς καμήλου. Εἰς τὴν δημοσιευομένην ὅμως μικρογραφίαν ἀπεικονίζονται δύο κυνοειδῆ τετράποδα (κύων καὶ ἀλώπηξ;) ἑκατέρωθεν δένδρου καὶ ἐπάνω πτηνὸν[1] χωρὶς ἐν τούτοις νὰ παρεντίθεται καὶ τὸ κύριον πρόσωπον τοῦ μύθου τούτου, ἡ κάμηλος, φαίνεται δὲ οὕτω τὸ θέμα τῆς μικρογραφίας ταύτης νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὸ θέμα τοῦ αἰσωπείου μύθου «Κύων, ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ». Ἐπειδὴ δ' αἱ μικρογραφίαι τοῦ χειρογράφου τούτου μιμοῦνται ἑλληνικὰ πρότυπα[2], φαίνεται ὅτι ὁ πέρσης μικρογράφος ἀντέγραψε πιστῶς τὸ ἑλληνικὸν πρότυπόν του χωρὶς νὰ προσαρμόσῃ τοῦτο πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ μύθου τοῦ κειμένου του· μὲ ἄλλους λόγους συνάγεται ὅτι εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ Par. suppl. pers. 1965, φ. 14v διασώζεται ὁ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀρχικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ θέματος τοῦ βυζαντινοῦ θωρακίου τοῦ Μουσείου Βερολίνου ἀριθ. 3250 (εἰκ. 4), τοῦ παριστάνοντος ὡς εἴπομεν, τὸν αἰσώπειον μῦθον «Κύων, ἀλέκτωρ καὶ ἀλώπηξ». Ὁ Hausrath, ὅστις εἶχε παραξενευθῆ διότι δὲν εὗρεν ἀπεικονίσεις τοῦ μύθου τούτου εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀρχαίας τέχνης, διεπίστωσεν ὅτι οὗτος εἶναι γνωστὸς μόνον ἐκ τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνικῆς παραδόσεως[3]· οὕτω ὁδηγούμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τοῦ ἐν λόγῳ μύθου ἐδημιουργήθη ἐντὸς τῆς παραδόσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Πρέπει, λοιπόν, ὡς ἐμμέσως συμπεραίνομεν καὶ ἐκ τῆς μουσουλμανικῆς τέχνης, νὰ ὑπῆρχεν εἰς τὸ Βυζάντιον εἰκονογραφικὸς κύκλος θεμάτων ἐμπνευσμένων ἐξ ἀφηγημάτων ἀναφερομένων εἰς ἀνθρωπομορφικὰς ἱστορίας ζώων· μάλιστα δὲ ὁ κύκλος οὗτος πρέπει νὰ ἦτο εὐρύτερος τοῦ θεματικοῦ θησαυροῦ, τοῦ παραδεδομένου ἐκ τῆς ἀρχαίας εἰκονογραφίας τῶν αἰσωπείων μύθων ὡς καὶ ἐκ τῆς εἰκονογραφίας μύθων παραδιδομένων ὑπὸ ἄλλων κειμένων[4]. Πρὸς τὸ παρὸν ὁ κύκλος οὗτος λανθάνει· τὸν ἀνιχνεύομεν μόνον ἀποσπασματικῶς.

Πρὸς συμπλήρωσιν ὅσων ἀνωτέρω ἀνεπτύχθησαν παραθέτω δύο μὴ

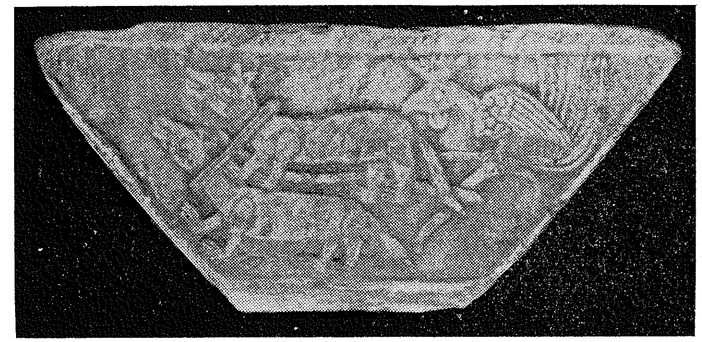
[1] Blochet, Enluminures, σ. 69, πίν. XVIII d.

[2] Αὐτ., σ. 66. Τῆς μικρογραφίας φ. 14v τὸ ὕφος φαίνεται καθαρῶς βυζαντινόν.

[3] Hausrath ἐν R.E. XIX 2, στ. 1502 καὶ 1503 (ἄρθρ. Phaedrus). Ὑπὸ τοῦ Perry κατατάσσεται ὁ μῦθος οὗτος εἰς ὁμάδα αἰσωπείων μύθων μὴ περιλαμβανομένων εἰς τὴν πρώτην ἀναθεώρησιν (recensio augustana) τοῦ κειμένου τοῦ Αἰσώπου.

[4] Ἐπὶ παραδείγματι ὑπὸ τοῦ Φυσιολόγου ὁ μῦθος τῆς Ἀλώπεκος, προσποιηθείσης τὴν νεκρὰν (Jos. Strzygowski, Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, Leipzig 1899, σ. 23 - 24 καὶ 67 - 68, πίν. VI. Τὸ κείμενον παρὰ F. Sbordone, Physiologus [1936], σ. 57 - 58). Εἰς κανόνα τοῦ εὐαγγελίου Λένινγραδ Δημοσ. Βιβλιοθ. Cod. Gr. 296 (12ου αἰ.) (V. Lazarev, Istorija bizantijskoj zhivopisi, Moskva 1947 - 1948, πίν. 156) ἀπεικονίζεται εἰς δύο φάσεις ἐπεισόδιον μεταξὺ φασιανοῦ καὶ ἀλώπεκος.

αἰσώπεια παραδείγματα ἐπὶ κιονοκράνου τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων εἰς Κουτήφαρι τῆς Μάνης: Ἐπὶ μιᾶς ὄψεως παριστάνεται σατυρικὸν ἀφήγημα, ἔχον ὡς θέμα δύο ἀλώπεκας ἐζευγμένας ὑπὸ ζυγὸν ἀρότρου ὁδηγουμένου ὑπὸ πετεινοῦ (εἰκ. 8α)· ἐπὶ ἄλλης ὄψεως παριστάνεται ἐπεισόδιον μεταξὺ κυνηγοῦ (;) καὶ ἄρκτου (εἰκ. 8β)[1].

α

β

Εἰκ. 8. Κιονόκρανον Ἁγίων Ἀσωμάτων εἰς Κουτήφαρι Μάνης.
(R. Traquair)

Τὸ πόρισμα ἐκ τῆς προηγηθείσης ἀναλύσεως δύναται, ὡς νομίζω, νὰ εἶναι ὅτι εἰς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ὑπ' ἀριθ. Α.Μ. 436 ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου τὸ θέμα τοῦ λύκου μετὰ τοῦ ὄνου ἀνήκει εἰς μεσοβυζαντινὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον ἀρετολογικῶν ἀφηγημάτων.

3. Ὑπολείπεται νὰ ἐξετασθῇ τὸ ἂν ἡ ἐπὶ τοῦ ὡς ἀνωτέρω ὑπερθύρου ἀπεικόνισις τοῦ θέματος τοῦ ὑπαινισσομένου τὴν νίκην τοῦ ὄνου κατὰ τοῦ

---

[1] R. Traquair, Laconia. Mediaeval Churches, Ann. Br. Sch. Ath. XV, 1908 - 1909, σ. 303, εἰκ. 6.

λύκου ἠδύνατο νὰ ἔχῃ νόημα. Ὁ προορισμὸς τοῦ μαρμάρου τούτου εἰς τὴν σημαντικὴν θέσιν ὑπεράνω εἰσόδου — εἰς οἰκοδόμημα πιθανώτατα ἀστικὸν — ἀποτελεῖ λόγον ἱκανὸν καὶ ἐπιτρέποντα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ γλυπτός του διάκοσμος ἐκφράζει εἰδικὴν ἰδέαν.

Ὡς εἶναι γνωστόν, ὑπεράνω τῆς κυρίας εἰσόδου πόλεων, ἐκκλησιῶν ὡς καὶ ἄλλων οἰκοδομημάτων συχνάκις ὑπῆρχε γραπτὴ ἢ γλυπτὴ παράστασις τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Χριστοῦ προπυλαίου ἢ « ὡραιοπυλιώτου » [1]. Σπανιώτερον ἀπαντᾶται ἀνάγλυφος προτομὴ τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ ὑπερθύρων [2]. Κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους συνηθίζετο πολὺ τὸ νὰ χαράζουν ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων — ὄχι δὲ μόνον ἐκκλησιῶν — ἐπιγραφήν, ἀναγράφουσαν ἐπίκλησιν πρὸς τὸν Χριστόν, ὡς π.χ. ἡ ὡραία ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Ἀπαμείας: « *Ἰατρὸς καὶ λύσις κακῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστός, ὁ ἐπὶ πάντων Θεός. Ἰχθύς* » [3]· ἤ, συνηθέστερον, ἡ ἐπιγραφή: « *Κύριε, φύλαξον τὴν εἴσοδον καὶ τὴν ἔξοδον τοῦ οἴκου* » [4]. Συχνάκις παρὰ τῶν ὑπερθύρων τούτων ἐπιγραφῶν

---

[1] Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων παραδειγμάτων ὁ Χριστὸς τῆς Χαλκῆς Πύλης (πηγαὶ παρὰ J. Richter, Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte [1897], 267-268. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἀρχαιοτέρα παράστασις τοῦ Χριστοῦ καταπατοῦντος δράκοντα Εὐσεβ., Εἰς τὸν Βίον Κωνσταντ. III, 3 Heikel, σ. 78) καὶ ἡ ἀχειροποίητος εἰκὼν τῆς Ἐδέσσης (Μηναῖον 16 Αὐγούστου, « *ὅτι ἐπάνω τῆς πύλης τῆς πόλεως ἐν τῷδε τῷ τόπῳ... ἡ τιμία εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ* » ἔκδ. Βενετίας 1862, σ. 96-97 καὶ E. von Dobschütz, Christusbilder, Leipzig 1899 [= Texte u. Untersuchungen, N. F., III] § 16, σ. 64** καὶ 65**, Hipp. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (1902), σ. 898). Πρβλ. Ὅσιον Λουκᾶν (R. Schulz-S. Barnsley, The Monastery of St. Luke κλπ., London 1901, σ. 46-47, εἰκ. 38 καὶ προχείρως Wulff, Altchr. u. byz. Kunst., σ. 554, εἰκ. 481). Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ ὑπέρθυρον ἀνάγλυφον τὸ ἐντετειχισμένον ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου ἐν Κωνσταντινουπόλει· παρουσιάζει προτομὴν τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς ἐγκολπίου, ὑπεράνω τοῦ ἐγκολπίου προτομὴν ἀρχαγγέλου, πιθανῶς τοῦ Μιχαήλ, ἑκατέρωθεν δὲ τοῦ ἐγκολπίου μέρη τῶν παραστάσεων τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου (Δέησις) (Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Εἰς Μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 523 κἑ. Θεωρεῖται τοποθετημένον ἀρχικῶς ὑπεράνω πύλης). Περισσότερα παραδείγματα βλ. προχείρως ἐν Th. Whittmore, The Narthex Mosaic of Sancta Sophia, Atti V Congr. Intern. Studi Biz., II (= Studi Biz. e Neoell. VI), Roma 1940, σ. 220 κἑ.

[2] Π.χ. εἰς τὴν πύλην μονῆς εἰς Alahan παρὰ τὴν ἀρχαίαν Κλαυδιούπολιν τῆς Κιλικίας (M. Gough, Early Churches in Cilicia, Byzantinoslavica XVI, 1955, 208 κἑ., πίν. III. Μὴ μεταγενεστέρα τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ), εἰς τὸ τοξωτὸν ὑπέρθυρον τῆς Μονῆς τῆς Χώρας (Καχριὲ Τζαμὶ) (προχείρως O. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 162, εἰκ. 94).

[3] L. Jalabert-R. Mouterde-Cl. Mondésert, Inscriptions Greques et Latines de la Syrie. IV. Laodicée. Apamène (1955), σ. 124, ἀριθ. 1418.

[4] Παραδείγματα παρὰ Jalabert-Mouterde-Mondésert, ἔνθ' ἀν. V. Émésènee (1959), σ. 126, ἀριθ. 2236, σ. 223, ἀριθ. 2516. Ἄλλαι εἶναι

23 - 6 - 1961

παρουσιάζεται τὸ οἰκοδόμημα ὡς κατοικία τοῦ Χριστοῦ, συνεπῶς ἀπρόσιτος εἰς τὸ κακόν· τὸ κακὸν δὲν δικαιοῦται νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς αὐτῆς: « *Ὁ Δεσπότης ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἐνθάδε κατοικεῖ. Μηδὲν εἰσίτω κακόν* » [1]. Τὸ ἁπλῶς προφυλακτικὸν νόημα τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων εἰς ἄλλα μετατρέπεται εἰς ἀμεσώτερον ἀποτρόπαιον καὶ μὲ περιεχόμενον περισσότερον συγκεκριμένον· παρουσιάζεται ὁ Χριστὸς προστατεύων τοὺς ἐνοίκους ἀπὸ τῶν δαιμόνων καὶ τῆς βασκανίας, ἀπὸ « τὸ κακὸ μάτι » [2]. Ἀπετέλει μόνιμον πίστιν καὶ θεολογικὴν διδασκαλίαν τὸ ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ νικητὴς τοῦ Σατανᾶ καὶ ὁ ἀποτρέπων τὰ πονηρὰ πνεύματα [3]. Ἄλλοτε πάλιν, ἀντὶ ἄλλης ἐπικλήσεως, ὑπὸ τὸ ἴδιον νόημα, θριαμβευτικὸν καὶ ἀποτρόπαιον συγχρόνως, χαράσσεται ὑπεράνω τῆς εἰσόδου ἐκκλησιῶν ἢ ἄλλων οἰκοδομημάτων ἰσοδυνάμως τὸ IC-XC NIKA [4].

ἁπλούστεραι: « *Κύριε, φύλαξον τὸν οἶκον τοῦτον* » (σ. 271, ἀριθ. 2629) ἢ « *Κύριε, τήρησον τὸν οἶκον τοῦτον* » (σ. 273, ἀριθ. 2634) ἢ « *Κύριε, ὁ Θεός, βοήθησον τὸν οἶκον τοῦτον* » (σ. 274, ἀριθ. 2638).

[1] Jalabert-Mouterde-Mondésert, ἔνθ' ἀν., IV, σ. 188, ἀριθ. 1579. Περισσότερα παρὰ O. Weinreich, De dis ignotis questiones selectae, Archiv f. Religionswiss. XVIII, 1915, σ. 15 κἑ. Πρβλ. W. Deonna, Christos Propylaios ou « Christus hic est », Rev. Archeol., ser. V, τόμ. 22, 1925, I, σ. 67 κἑ.

[2] Ἐπιγραφὴ εἰς Καισάρειαν: « *Ἅγιος ὁ Θεός, ἀπόστρεψον πᾶσαν βασκανίαν τοῦ οἴκου τούτου* » (H. Grégoire, Voyage dans le Pont et en Cappadoce, Bull. Corr. Hell. XXXIII, 1909, σ. 69, ἀριθ. 49. Πρβλ. L. Jalabert-R. Mouterde ἐν Dict. Arch. Chr. Lit. VII I, στ. 662 ἄρθρ. Inscriptions grecques chrétiennes) καὶ ἡ ἐπιγραφή: « *Ἡ Τριὰς ὁ Θεός, πόρρω διώκοι τὸν φθόνον. Εἰκὼν ἐπουράνοιο Θεοῦ Λόγε, μειλίχιον φῶς, ὃς Χριστὸς τελέθεις... οὐ τρομέομι κακορρέκτοιο μενοινὰς (;) δαίμονος, οὐδ' ἀνδρὸς στυγερὸν καὶ ἄθεσμον ὄμμα* » (Jalabert-Mouterde-Mondésert, ἔνθ' ἀν., IV, σ. 196, ἀριθ. 1599).

[3] « *ΧΜΓ. Χριστοῦ τὸ νῖκος, φεῦγε Σατανᾶ* » (Jalabert-Mouterde-Mondésert, ἔνθ' ἀν., IV, σ. 133, ἀριθ. 1443). Δὲν ἠδυνήθην νὰ χρησιμοποιήσω τὴν μελέτην τοῦ G. Aulen, Christus Victor. An Historical Study of the three main Types of the Idea of Atonement, Author. Translat. by A. G. Hebert, London 1931. Πρβλ. E. Peterson, Εἷς Θεός. Epigraphische, formengeschichtliche u. religionsgeschichtliche Untersuchungen, Göttingen 1926, σ. 153, 157 κἑ., Fr. Jos. Dölger, ΙΧΘΥC, I, Münster in W. 1928, σ. 243 κἑ., τοῦ αὐτοῦ, Ant. u. Christ. I, 1929, σ. 23 κἑ. καὶ V, 1936, σ. 251, Th. Klauser, ἐν Reallex. f. Ant. u. Christ. I, σ. 230-231 (ἄρθρ. Akklamation) καὶ Ἱερ. Κοτσώνη, Ἡ ἐπὶ τὴν νίκην πεποίθησις τῶν πρώτων χριστιανῶν κλπ. (1958), σ. 63 κἑ.

[4] Παραδείγματα παρὰ A. Frolow, IC-XC NIKA, Byzantinoslavica XVII, 1956, σ. 109 κἑ. Γενικώτερον περὶ τῆς πίστεως εἰς τὴν δύναμιν τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ βλ. A. Stuiber, ἐν Reallex. f. Ant. u. Christ. III, σ. 24-29 (ἄρθρ. Christusepitheta). Πρβλ. Κοτσώνη, ἔνθ' ἀν., σ. 66-67. Δὲν ἠδυνήθην νὰ χρησιμοποιήσω τὸ βιβλίον τοῦ V. Taylor, The Names of Jesus, London 1953.

Ὁμοίως καὶ τὸ σύμβολον τοῦ Χριστοῦ, ὁ σταυρός, φοβίζει καὶ ἀποδιώκει τοὺς δαίμονας[1] καὶ τὴν βασκανίαν, προκαλουμένην ὑπὸ φθονεροῦ βλέμματος[2]· καί, ἀντὶ παραστατικῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ ἢ γραπτῆς ἐπικλήσεως πρὸς τὸν Χριστὸν ἢ τὸν σταυρόν, συχνάκις ἀπεικονίζετο ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων ἐκκλησιῶν ἢ ἄλλων οἰκοδομημάτων ὁ σταυρὸς μόνος ἢ συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν γραμμάτων IC-XC NIKA[3]. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ ἀκόλουθον ἐπίγραμμα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου εἰς σταυρὸν εὑρισκόμενον εἰς εἴσοδον ἐκκλησίας· καὶ ἐκ μέρους τοῦ ἐπισήμου τούτου ἐκπροσώπου τῆς βυζαντινῆς θεολογίας ὁ σταυρὸς θεωρεῖται φρουρὸς τῆς ἐκκλησίας, ἀποτρόπαιος τῶν δαιμόνων :

Εἰς ναοῦ εἴσοδον· εἰς σταυρόν.

Ἔχων με φρουρόν, μὴ πτοοῦ κτύπους φέρων·
καυστὴρ γάρ εἰμι φρικτοειδὴς δαιμόνων[4].

Κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς καὶ τοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους, ἀντὶ ἀπεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ σταυροῦ ἢ ἀντὶ τῆς ἀναγραφῆς ἐπικλήσεων ἐπὶ τῶν ὑπερθύρων εἰσόδων, ὄχι σπανίως ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας καὶ ὑπὸ τὸ ἴδιον νόημα — προστασίας τῶν ἀγαθῶν τῶν εὑρισκομένων ἐντὸς τοῦ κτηρίου ὁμοῦ μετὰ τοῦ κτηρίου καὶ ἀποτροπῆς τοῦ κακοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ κτηρίου καὶ ἀπὸ τῶν ἐντὸς τούτου εὑρισκομένων ἀνθρώπων — ἐσυνηθίζετο νὰ τοποθετῆται παράστασις ὡς «θυρωροῦ» τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ «Φύλακος»[1]. Ἐπίγραμμα τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας ἀποδίδει τὸ νόημα τοῦ φύλακος καὶ εἰς τὴν συχνάκις ὑπεράνω εἰσόδου ἐκκλησίας εἰκονιζομένην Θεοτόκον[2]. Ὑπὸ τὸ ἴδιον νόημα φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἓν παράδειγμα μὲ τὴν παράστασιν τοῦ Δαυίδ[3]. Ἄλλοτε, τέλος, ὑπεράνω τῆς εἰσόδου ἐκκλησίας ἢ μονῆς ἀναγράφεται ἡ ἀκόλουθος ἀποτροπαία ἐπιγραφὴ εἴτε ἐν συνδυασμῷ πρὸς παράστασιν τοῦ Μιχαὴλ εἴτε ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀναφορᾶς πρὸς ἱερὰ πρόσωπα ἢ πρὸς ἱερὰ σύμβολα :

Εἰ μὲν φίλος πέφυκας, εἴσελθε χαίρων·
εἰ δ' ἐχθρὸς καὶ βάσκανος καὶ γέμων δόλου,

---

[1] Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ὡραία ἐξ Ἐφέσου ἐπιγραφή, ἔνθα ἀντιπαρατίθεται ἡ ἔννοια τοῦ δαίμονος πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ σταυροῦ: «*[Δαίμ]ονος Ἀρ[τέμιδος] καθελὼν ἀπατήλιον εἶδος, | Δημέας ἀτρεκίης ἄνθετο σῆμα τόδε, | εἰδώλων ἐλατῆρα θεὸν σταυρόν τε γεραίρων, | νικηφόρον Χριστοῦ σύνβολον ἀθάνατον*» (H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chretiènnes d'Asie Mineure, I, σ. 34, ἀριθ. 104. Πρβλ. M. Sulzberger, Le symbole de la croix κλπ., Byzantion 2, 1925, σ. 441). Πρβλ. ἐπίσης Φωτίου, Ἀμφιλόχ. 4 «*Καὶ οἱ μὲν* (οἱ δαίμονες) ... *καὶ αὐτὸν τὸν τύπον τοῦ σταυροῦ χαρασσόμενον ὀργάνου τύπῳ... φρίττοντες τρέμουσι καὶ ὡς πορρωτάτω δραπετεύουσι*» (P.G. 101, 129), Πέτρου Σικελοῦ, Ἱστορ. Μανιχ. : «*Τὸν τύπον καὶ τὴν ἐνέργειαν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ... σταυροῦ... ἣν καὶ δαίμονες ἐν ἀέρι καὶ μόνον χαραττομένην βλέποντες τρόμῳ δραπετεύουσι, σὺν τῷ ἀρχηγῷ αὐτῶν τῷ διαβόλῳ*» (P.G. 104, 1256). Περισσότερα καὶ ἀρχαιότερα κείμενα παρὰ Κοτσώνη, σ. 89.

[2] «*† Τὸν σταυρόν σου, Χριστὲ ὁ Θεός, ...γράφοντες, πᾶν εἶδος πονηρίας διαφεύγομεν*» (Jalabert-Mouterde-Mondésert, ἔνθ' ἀν., II. Chalcidique et Antiochène (1939), σ. 171, ἀριθ. 298), «*Σταυροῦ γὰρ προκειμένου οὐκ ἰσχύει ὀφθαλμὸς βάσκανος*» (αὐτ. IV, σ. 345, ἀριθ. 1969), «*Σταυροῦ προκειμένου οὐδὲν ἰσχύει φθόνος*» (αὐτ., σ. 322 - 323, ἀριθ. 1909) κ.ἄ.

[3] Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τοιαῦτα παραδείγματα εἶναι ἄφθονα καὶ κοινά. Διὰ τὴν παλαιοτέραν περίοδον πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ ὑπερθύρου εἰς Ἐμεσσηνήν : «*Τοῦτο νικᾷ †*» (Jalabert-Mouterde-Mondésert, V, σ. 282, ἀριθ. 2661). Πολλὰ παραδείγματα παρὰ Frolow, ἔνθ' ἀν., σ. 110.

[4] Θεοδ. Στουδ., Ἐπίγραμμα XLVII (ἔκδ. A. Garzya, Theodori Studitae epigrammata, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. ΚΗ', 1958, σ. 38).

[1] Εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἁγίας Σοφίας Νικήτ. Χωνιάτ., Ἱστορ. Μαν. Κομν. 6 («*Καὶ εἰσίασι τὸ (!) πρόναον, καθ' ὃ δὴ ὁ πρώτιστος καὶ μέγιστος τῶν παραστατούντων ἀρχαγγέλων Θεῷ Μιχαήλ, ἐσπασμένος ῥομφαίαν ἐστήλωται ψηφίδων λεπταῖς ἐπιθέσεσι, φύλαξ προβεβλημένος τοῦ ἱεροῦ*» Βόνν., σ. 309. Πρβλ. Richter, Quellen d. byzant. Kunstgesch., σ. 95 - 96. Διὰ τὴν χρονολόγησιν πρβλ. L. Maculevič, Monuments disparus de Džumati, Byzantion 2, 1925, σ. 82 - 83, ὅπου καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία), ἀνάγλυφον τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Βόλου (N. Giannopoulos, Les constructions byzantines de la region de Démétrias, Bull. Corr. Hell. XLIV, 1920, σ. 196 - 197, εἰκ. 9, G. Millet, Remarques κλπ., αὐτ., σ. 215 κἑ., Α. Ξυγγοπούλου, Τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ἐπισκοπῆς τοῦ Βόλου, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. Β', 1925, σ. 120, εἰκ. 8), τοιχογραφία ὑπεράνω τῆς νοτίας εἰσόδου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προδρόμου εἰς Κωστάνιανην Ἠπείρου (περὶ τῆς ἐκκλησίας βλ. Δ. Εὐαγγελίδου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα Ἠπείρου, Ἠπειρ. Χρον. 6, 1931, σ. 258 κἑ. Ἡ τοιχογραφία δὲν σημειοῦται). Ὑπεράνω εἰσόδου φαίνεται νὰ ἦσαν ἀρχικῶς τοποθετημένα καὶ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Μιχαήλ : τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν ἐν Ἄρτῃ (Ὀρλάνδου, Ἀρχ. Βυζ. Μν. Ἑλλ. Β', 1936, σ. 40, εἰκ. 38) καὶ τοῦ εὑρεθέντος παρὰ τὴν Κομοτηνὴν (Ἀνθίμου, Μητροπολ. Μαρωνείας, Ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, Θρακικά, I, 1928, σ. 364). Πρβλ. καὶ τὸ ἀνάγλυφσν ὑπέρθυρον τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου Κωνσταντινουπόλεως (βλ. ἀνωτ., σ. 432_1). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπὶ ἀναγλύφου τοῦ Μιχαὴλ ὑπεράνω τῆς εἰσόδου ἐκκλησίας εἰς Μανδαμάδος τῆς Λέσβου ἡ ἐπιγραφή : «*Θεοῦ ἀρχάγγελός εἰμι τοὺς πονηροὺς παιδεύων, τοὺς δ' ἀγαθοὺς φρουρῶν καὶ συστρατεύων*» (W. Rouse, Lesbos, Ann. Br. Sch. Ath. 2, 1895 - 1896, σ. 151). Γενικώτερον περὶ τῶν ἀρχαγγέλων φυλάκων βλ. Α. Ξυγγοπούλου, Κρητικὰ μελετήματα, Κρητ. Χρον. Ι', 1956, σ. 330 κἑ. Ἡ ἔννοια τοῦ «θυρωροῦ» παρὰ Μανουὴλ Φιλῇ, Εἰς εἰκόνας τῶν ἀρχαγγέλων... ἐν προπυλαίῳ ἑστώτων, ἔκδ. Ae. Martini, Manuelis Philae Carmina inedita, Neapoli 1900, σ. 1, ἀριθ. 1, στίχ. 3.

[2] Παλατ. Ἀνθολογ., Ἐπίγρ. I 106, στίχ. 8 - 9 «*τῆς εἰσόδου δ' ὕπερθεν ὡς θεία πύλη | στυλογραφεῖται καὶ φύλαξ ἡ Παρθένος*» ἔκδ. Waltz [« Les Belles Lettres »] I, σ. 41. Πρόκειται περὶ τῆς εἰσόδου εἰς τὸ Χρυσοτρίκλινον τοῦ Παλατίου ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' (842 - 867) (P. Waltz, Epigrammes chrétiennes de l'Anthologie Grecque, Byzantion 2, 1925, σ. 320).

[3] Βυζαντ. Μουσ. Ἀθηνῶν ἀνάγλυφον ἀριθ. 2493/968, βλ. Πάλλα, ἔνθ' ἀν., σ. 290.

πόρρω, πόρρω πέφευγε τῆς πύλης ταύτης·
ξιφηφόρος γὰρ ἵσταμαι φυλάττων τήνδε [1].

Σχετικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθος ἐπιγραφὴ τοῦ ἔτους 1715, γραπτὴ ἐπὶ ξυλίνου ὑπερθύρου ἐκ Κῶ :

῞Ορ(α), πονηρέ, τὸ πατάξαν σοι (!) βέλος·
ἄπιθι πόρρω τῆς παρούσης οἰκίας.
͵αψιε΄ αὐγούστου ς΄ [2].

Συμπληρώνω τὴν ἐνημέρωσιν, τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν καὶ τὴν ἐπιγραφικὴν τῶν ὑπερθύρων, διὰ τῆς ἐπανεκδόσεως καὶ ἀναλύσεως τῆς ἀκολούθου ἐπιγραφῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου :

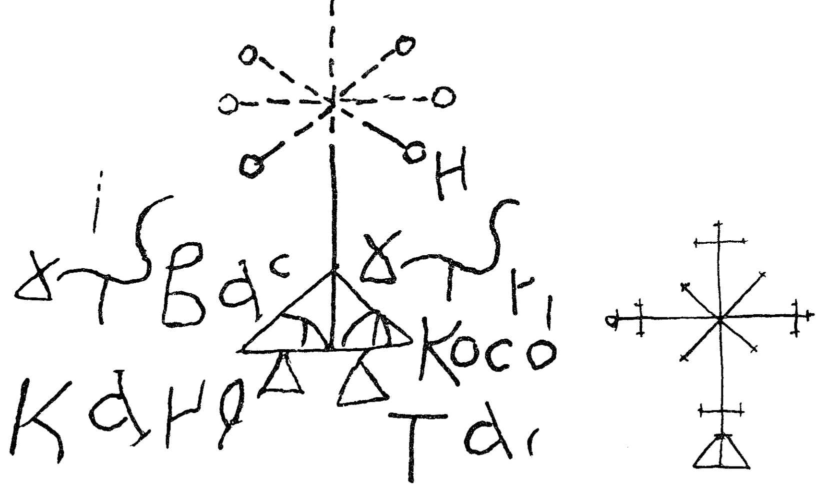
Εἰκ. 9. Ἐπιγραφὴ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. 2484/324. Φωτογραφία ἐξ ἐκτύπου. *(Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία)*

Πλὰξ ἐκ μαρμάρου ὑποκυάνου. Μῆκ. 0.35, ὕψ. 0.29, πάχ. 0.13 μ. Ἀριθ. 2484/324 (εἰκ. 9) [3]. Εἰς τὸ μέσον τῆς κυρίας ὄψεως φέρει χαραγμένον σύμβολον, ἀποτελούμενον ἐξ ἀκτινωτοῦ σταυροῦ, ὑψουμένου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τριγωνικῆς βάσεως, βαινούσης ἐπὶ δύο ποδαρικῶν εἰς σχῆμα δέλτα (Δ), τριγωνικῶν δηλαδὴ καὶ τούτων. Τοῦ σταυροῦ σώζεται μόνον ἡ κάτω κεραία καὶ τὰ ἄκρα τῶν κάτω διαγωνίων κεραιῶν, δύναται ὅμως νὰ συμπληρωθῇ μὲ

1 Ὑπεράνω τῆς εἰσόδου ἐκ τοῦ ἐξωνάρθηκος πρὸς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Φιλοθέου Ἄθωνος (G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris 1904, σ. 96, ἀριθ. 294). Πρβλ. εἰς ἐκκλησίαν τοῦ Ζευγοστασίου (Δόλιανης) τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (D. M. Nicol, Two Churches of Western Macedonia, Byz. Zeitschr. 49, 1956, σ. 101), εἰς τὴν ἀνατολικὴν πύλην τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας ἐν Ἀγυιᾷ τοῦ Πηλίου (Ζωσιμᾶ Ἐσφιγμενίτου, Προμηθεὺς (ἐκδ. Βόλου) Β΄, 1890, σ. 174). Ὅταν ἡ ἐπιγραφὴ δὲν συνοδεύῃ παράστασιν τοῦ Μιχαήλ, ὁ τελευταῖος στίχος παραλείπεται.

2 Εἶχε προσκομισθῆ πρό τινων ἐτῶν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

3 Ἄνω ἐλλιπής, δεξιὰ ἀποκεκρουμένη. Ἄλλοτε εὑρίσκετο μεταξὺ τῶν ἐν τῷ χώρῳ τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν μαρμάρων.

α β

Εἰκ. 10. Σχέδια: (α) τῆς ἐπιγραφῆς εἰκ. 9 καὶ (β) μικρογραφίας τοῦ κώδ. Harleianus 5596, φ. 3v.

ἀσφάλειαν ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων παραδειγμάτων, ὡς π.χ. ἐπὶ μικρογραφίας τοῦ Brit. Mus. Cod. Harleianus 5596, φ. 3v (εἰκ. 10β) [1], μὲ ἑκάστην τῶν κεραιῶν του ἀπολήγουσαν εἰς μικρὸν κύκλον (εἰκ. 10α). Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἶναι χαραγμένα τὰ γράμματα Ι καὶ Η, βραχυγραφία, ὡς νομίζω, τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ. Κάτω τοῦ σταυροῦ ἡ ἐπιγραφή. Ὕψ. γραμμ. 0.05 μ. (Β).

Ἰ + η(σοῦς)
Οὗτ(ος) βάσ|κανος – Οὗτ(ος) νε|κος, ὁ [σ]|τα(υ)ρ[ός] [2].

Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἀντιπαρατίθενται δύο ἔννοιαι: ἀφ' ἑνὸς ἡ ἔννοια τῆς βασκανίας, ἡ ὁποία συμφώνως πρὸς τὴν λαϊκὴν πίστιν εἶναι, ὡς

1 Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ A. Delatte, Anecdota Atheniensia, I, Liège - Paris 1927, σ. 392.

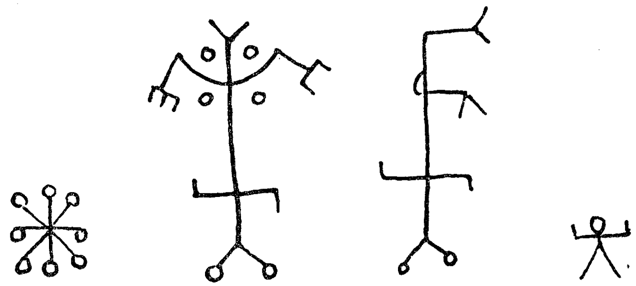
2 Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Παναρ. Κωνσταντινίδου, Ἀθηνῶν ἀνέκδοτοι χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, Παρνασσὸς 6, 1882, σ. 82. Ὁ Κωσταντινίδης ἀνέγνωσε: « Οὔτ[ο]ς βασκαν[είου] Κοστ[αντίας] γ[υναικὸς] α[ὐτοῦ] », χρονολογεῖ δὲ αὐτὴν εἰς τὸν 10ον αἰ. Ἴσως δὲν εἶναι προγενεστέρα τοῦ 13ου - 14ου αἰ.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

εἴδομεν, ἔργον τοῦ Σατανᾶ καί, συνεπῶς, διὰ τοῦ ἐπιθέτου « βάσκανος » ἐννοεῖται ὁ Σατανᾶς· ἀφ' ἑτέρου ἡ ἔννοια τῆς νίκης, προσγραφομένης εἰς τὸν σταυρόν, ὑπὸ τὸ νόημα βεβαίως τοῦ ὅτι ὁ σταυρὸς ἀποκρούει τὴν βασκανίαν, ὅτι, συνεπῶς, νικᾷ τὸν Σατανᾶν. Εἶναι σαφὲς τὸ ἀποτρόπαιον νόημα· διὰ τούτου ἀποκαλύπτεται ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ ἦτο τοποθετημένη ὑπεράνω εἰσόδου.

Ἡ διατύπωσις τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἐπεξηγηματικὴ τοῦ συνοδεύοντος αὐτὴν συμβόλου, ὡς νὰ δεικνύῃ εἰς τὸν ἀναγνώστην αὐτῆς τὸ σύμβολον (« οὗτος - οὗτος »). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι διὰ τοῦ δευτέρου « οὗτος » παρέχεται ἐντύπωσις ὡς νὰ δεικνύεται ὁ σταυρός· ἐπεξηγεῖται ἄλλωστε ἀμέσως. Ἀλλὰ διὰ τοῦ πρώτου « οὗτος » τί δεικνύεται; Ἂς ἐξετάσωμεν τὸ σύμβολον:

Ἀπεκαταστήσαμεν τὸν σταυρὸν μὲ ὀκτὼ κεραίας, ἑκάστην δὲ τῶν κεραιῶν νὰ ἀπολήγῃ εἰς μικρὸν κύκλον. Ὁ ὀκτάκτινος σταυρός, ὁ παλαιοχριστιανικὸς

α β γ δ

Εἰκ. 11. Μαγικὰ σύμβολα εἰς περίαπτα.

μονογραμματικὸς σταυρὸς (crux immissa), δὲν εἶναι ἄγνωστος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους[1]· ἐπίσης δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ ὑπὸ τὸν τύπον τὸν ἔχοντα κεραίας περατουμένας εἰς κύκλους, ὡς περίπου ὁ σταυρὸς ἐπὶ τοῦ προκειμένου μαρμάρου[2]. Ἰδιαιτέρως ὅμως ὁ τύπος οὗτος σταυροῦ, ὡς ἀστέρος ὀκτακτίνου, ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς μαγικὸς « χαρακτὴρ » (εἰκ. 11α), ὡς σύμβολον δηλαδὴ ἐπὶ μαγικῶν περιάπτων, ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μέχρι καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων· Ἐπὶ χρυσοῦ μαγικοῦ ἐλάσματος τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀριθ. 3413 (ἐκ Φθιώτιδος) ἐπανειλημμένως παρεντίθεται

[1] Π.χ. ἐπὶ θωρακίων τῶν παραθύρων τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (Schulz - Barnsley, σ. 25, πίν. 14 C), ἐπὶ ρωσικοῦ ἀντιμηνσίου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς Νοβγορὸδ (τοῦ ἔτους 1149) (Frolow, σ. 108 κ.ἄ.).

[2] Π.χ. ὡς κόσμημα στρατιωτικῆς ἐνδυμασίας (τῶν περισκελίδων τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου) ἐπὶ εἰκόνος ἐν Σινᾷ κυπριακῆς καταγωγῆς τοῦ 13ου αἰ. (Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθῆναι 1956 - 1958, σ. 171, εἰκ. 189), ἐπὶ νομισμάτων τῆς λατινικῆς ἀνατολῆς (G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, Paris 1878, πίν. I, 13).

ὁ χαρακτὴρ οὗτος μεταξὺ τοῦ κειμένου ὁμοῦ μετ' ἄλλων, ρητῶς χρησιμοποιουμένων ὡς φορέων ἀποτροπαίας δυνάμεως[1]. Ὁ « μαγικὸς » ἄρα τύπος τοῦ σταυροῦ τῆς ἐπιγραφῆς Βυζ. Μουσ. ἀριθ. 2484/324 ἐνδέχεται νὰ μὴ ὀφείλεται εἰς ἰδιοτροπίαν τοῦ χαράκτου, ἐνδέχεται δηλαδὴ νὰ μὴ εἶναι ἁπλῶς διακοσμητικός· εἶναι ὁμόλογος πρὸς τὸν ἀποτρόπαιον, τὸν « μαγικὸν » προορισμὸν τῆς ἐπιγραφῆς.

Δυσκολωτέρα εἶναι ἡ ἐξήγησις τῶν τριγωνικῶν σχημάτων, ἐπὶ τῶν ὁποίων φέρεται ἱστάμενος ὁ σταυρός. Παριστάνουν ἁπλῶς βάθρον τοῦ σταυροῦ ἢ ἐπεζητήθη διὰ τῶν σχημάτων τούτων νὰ διατυπωθῇ μυστικὸν νόημα;

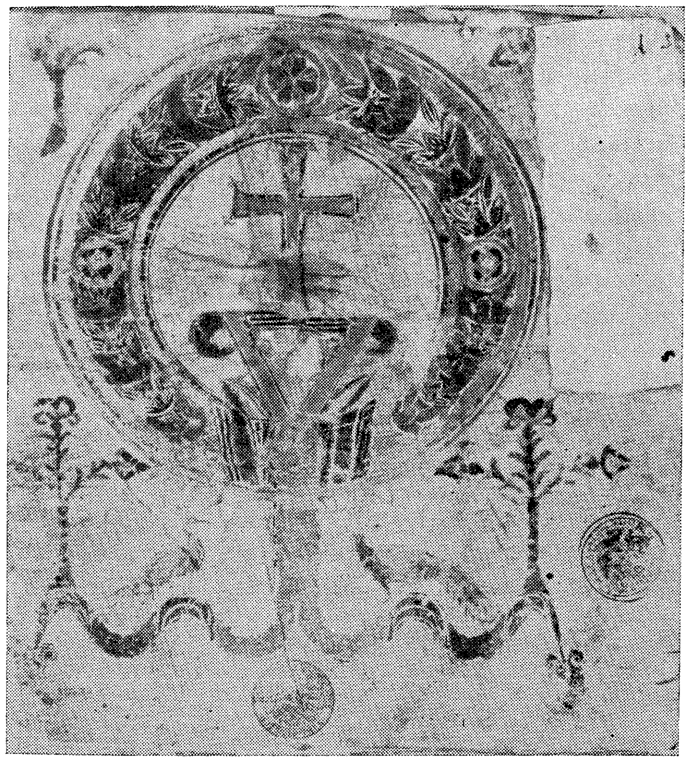
Εἰς τὴν βυζαντινὴν λογίαν παράδοσιν ἀπαντῶνται περιπτώσεις οἱονεὶ ἀναβιώσεως τῆς γεωμετρικῆς θεολογίας τῶν πυθαγορείων διὰ τῆς διατυπώσεως κοσμολογικῶν ἰδεῶν μέσῳ τῆς ἐννοίας τοῦ τριγώνου. Συγκεκριμένως κατὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸν τὸ ἰσόπλευρον τρίγωνον παριστάνει τὸ θεῖον, τὸ ἰσοσκελὲς παριστάνει τὸ ἀνθρώπινον, τὸ δὲ σκαληνὸν παριστάνει τὸ δαιμονικόν[2]. Πολὺ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τὸ τρίγωνον, γενικῶς, ἦτο σύμβολον γενετήσιον καὶ ἀπεδίδετο εἰς τοῦτο δύναμις ἀποτροπαία· ὡς ἦτο δ' ἑπόμενον κατήντησε σύμβολον μαγικόν, « χαρακτὴρ » μαγικός. Ὅ,τι ἀπὸ τῆς ἐπόψεως αὐτῆς ἰσχύει περὶ τοῦ τριγώνου ἰσχύει, κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, καὶ περὶ τοῦ γράμματος δέλτα (Δ), ἕνεκα τῆς ὁμοιότητός του πρὸς τὸ τρίγωνον. Παραλλήλως τὸ δέλτα, ἀρχικὸν γράμμα τοῦ Διονύσου, ἔγινεν ἱερὸν σύμβολον τοῦ θεοῦ τούτου· ἐπίσης ἐθεωρεῖτο σύμβολον τοῦ Ἄρεως καὶ τοῦ ᾍδου. Συμπερασματικῶς μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου κόσμου τὸ τρίγωνον — καὶ τὸ δέλτα (Δ) — ἐθεωρεῖτο ἱερὸν σχῆμα[3].

[1] « *Δαιμόνων ... διαφυλάξατε τὸν οἶκον καὶ τὰς ψυχὰς* (στίχ. 18 - 20) ...*[ἀπό]τρεψον πᾶν κακὸν ἀπὸ τοῦ [οἴκ]ου τούτου* (στίχ. 24 - 25) ... *δύναμις τῶν ἀγγέλων καὶ χαρακτήρων δότε νίκην χάριν Ἰωάννου καὶ Γεωργίας καὶ τοῦ οἴκου τούτου [ζών]των* » (στίχ. 47 - 51) (I.G. IX 2, ἀριθ. 232 O. Kern). Πρβλ. τὰ μαγικὰ περίαπτα Περγάμου (R. Wünsch, Antiken Zaubergeräte aus Pergamon, Berlin 1905, σ. 16, ἀριθ. 10, εἰκ. 18), Θάσου (W. Deonna, Talismans magiques trouvées dans l'Ile de Thasos, Rev. Ét. Gr. 20, 1907, σ. 366, ἀριθ. 3 καὶ σ. 377), Walters Art Gallery ἀριθ. 42875 (C. Bonner, Studies in Magical Amulets, London 1950, σ. 300, ἀριθ. 279, πίν. XIII), Ἀρχαιολ. Μουσ. Πανεπιστ. Michigan, ἀριθ. 26119 (αὐτ., σ. 307, ἀριθ. 324, πίν. XVII), τὸ χρυσοῦν ἔλασμα ἐκ Συρίας Jalabert - Mouterde - Mondésert, ἔνθ' ἀν., IV, σ. 38, ἀριθ. 1284 (πεντάκτινος), σχέδια εἰς τὰ μαγικὰ χειρόγραφα τῶν Ἀθηνῶν Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης κώδ. 1265, φ. 34r (17ου αἰ.) (Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινοὶ κατάδεσμοι καὶ καταπασσαλεύσεις, Λαογραφία Θ΄ [1926], σ. 80 = τοῦ αὐτοῦ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Ϛ', ἐν Ἀθήναις 1955, σ. 236) κ.ἄ. Περὶ τῶν « χαρακτήρων » γενικῶς βλ. Wünsch, σ. 31, τὴν βιβλιογραφίαν P. Pedrizet, Amulette grecque trouvée en Syrie, Rev. Ét. Gr. 41, 1928, σ. 81 καὶ Bonner, σ. 194 - 195.

[2] Μιχ. Ψελλ., Περὶ ἐνεργ. δαιμόνων, II (P.G. 122, 844).

[3] Πλουτάρχ., Περὶ Ἴσιδ. καὶ Ὀσίρ. 30 « *καὶ πάλιν τὴν μὲν τοῦ τριγώνου*

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω θὰ ἦτο εὔλογον νὰ ἀναμένῃ τις ὅτι μεταξὺ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τὸ τρίγωνον — καὶ τὸ δέλτα (Δ) —, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν ἱερότητα, τὴν ὁποίαν τὸ σχῆμα τοῦτο εἶχεν εἰς τὸν ἀρχαῖον κόσμον καὶ πρὸς τὴν σχέσιν του πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου, ὅτι θὰ

Εἰκ. 12. Μικρογραφία Ἐθνικ. Βιβλιοθ. Βιέννης κώδ. ἀριθ. 877 (Θεολ. 682) φ. 1.

προσελάμβανε νόημα ἀντίθετον· νὰ σημαίνῃ δηλαδὴ τοὺς Δαίμονας, τὸν Διάβολον, ἐφόσον μάλιστα καὶ τὰ ὀνόματά των ἀρχίζουν διὰ τοῦ ἰδίου γράμματος (Δ), τοῦ ἀρχικοῦ τοῦ ὀνόματος τοῦ Διονύσου. Ἐν τούτοις τὸ τρίγωνον μετατρέπεται εἰς χριστιανικὸν ἱερὸν σχῆμα[1]. Εἰς μικρογραφίαν τοῦ χειρογράφου τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Ρουφίνου τῆς Βιέννης Ἐθν. Βιβλιοθ. cod. lat. 847 (Θεολογ. 682), φ. 1 (εἰκ. 12)[1] παριστάνεται σταυρὸς ἱστάμενος ἐπὶ τριγώνου ἀνεστραμμένου (μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὰ κάτω)· ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ τριγώνου — ἄνω — φαίνεται ἡπλωμένον τι ὡς ὕφασμα, ἐνθυμίζον τὴν ἕδραν θρόνου. Ὑπονοεῖται ὁ σταυρὸς ἱδρυμένος ἐπὶ θρόνου, ὡς εἰς τὸ γνωστὸν θέμα τῆς Ἑτοιμασίας, ἀλλὰ μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς τὸ παράδειγμα τοῦτο ὁ θρόνος παριστάνεται ὑπὸ μορφὴν τριγώνου[2]. Εἶναι σαφὲς ὅτι εἰς τὴν προκειμένην σύνθεσιν τὸ τρίγωνον χρησιμοποιεῖται ὑπὸ συμβολικὸν νόημα. Τὸ ὅλον θέμα κλείεται ἐντὸς κύκλου — συμβόλου κοσμικοῦ, παραστάσεως τοῦ οὐρανοῦ· εἶναι, λοιπόν, πιθανώτατον ὅτι καὶ τὸ τρίγωνον ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τὸ νόημα κοσμικοῦ συμβόλου, συγκεκριμένως ἀντὶ τῆς παραστάσεως σφαίρας, συμβόλου τοῦ κόσμου, συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ παραδείγματα παραστάσεως σφαίρας φερούσης σταυρόν. Πράγματι εἰς παρομοίαν διακόσμησιν τοῦ Vatic. pal. gr. 220 φ. 1r ὁ σταυρὸς εἰκονίζεται ἐπὶ σφαίρας[3]. Τὸ ἐν λόγῳ παράδειγμα προέρχεται ἐκ τῆς ἐπισήμου τέχνης[4].

Μεταξὺ ὅμως τοῦ λαϊκοῦ ὑποστρώματος τὸ τρίγωνον, μόνον ἢ εἰς διάφορα συμπλέγματα, ἐξηκολούθησε τόσον κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ὅσον καὶ ἀργότερον νὰ παραμένῃ σύμβολον μαγικὸν (εἰκ. 13)[5]. Νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἰς τὰ μεταγενέστερα ταῦτα μαγικὰ μνημεῖα τὸ τρίγωνον καὶ τὸ γράμμα Δ, ἀρχικὸν τοῦ ὀνόματος τοῦ Διαβόλου καὶ τῶν Δαιμόνων, χρησιμοποιοῦνται ὡς σύμβολά των, ὅτι παριστάνουν σχήματα δαιμονικά; Ὅτι ἓν εἶδος τριγώνου, τὸ σκαληνόν, ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας ὡς παράστασις τοῦ δαιμονικοῦ, εἶναι γνωστόν· νὰ ἐπεκτεί-

φύσιν Ἅδου καὶ Διονύσου καὶ Ἄρεως εἶναι» (ἔκδ. Βερναρδ. 2, σ. 501). Γενικώτερον περὶ τοῦ τριγώνου βλ. G. Stuhlfauth, Das Dreieck. Die Geschichte eines religioses Symbols, Stuttgard 1937 (δὲν τὸ εἶδον). Πρβλ. Fr. Jos. Dölger, Ant. u. Christ. 2, 1930, σ. 105 καὶ A. Stuiber, ἐν Reallex. f. Ant. u. Christ. IV, στ. 310 κέ. (ἄρθρ. Dreieck).

[1] Stuiber, ἔνθ' ἀν., H. Leclercq ἐν Dict. Arch. Chr. Lit. XV 2, στ. 2761 (ἄρθρ. triangle).

[1] H. J. Hermann, Die frühmittelalterlichen Handschriften des Abendlandes. I. Die illuminierten Handschriften der Nationalbibliothek in Wien, Leipzig 1923, πίν. VII, R. Kömstedt, Vormittelalterliche Malerei, Augsburg 1926, σ. 36, 48_3 καὶ 69, ἀριθ. 118, εἰκ. 118, Ch. R. Morey, Early Christian Art, Princeton N. Jers. 1953, σ. 292, εἰκ. 197.

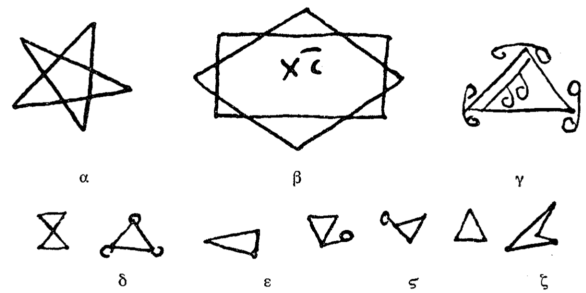
[2] Ὑπὸ τοῦ P. A. Underwood, The Fountain of Life in Manuscripts of the Gospels, Dumbart. Oaks Papers V, 1950, σ. 112 - 113, εἰκ. 58 ἐξηγεῖται τὸ τρίγωνον τοῦτο ὡς σχηματοποίησις ἀνθικοῦ κοσμήματος (φύλλων ἀκάνθης ἀνοιγομένων πρὸς τὰ ἄνω).

[3] Underwood, σ. 112 - 113, εἰκ. 220, ὅπου καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία.

[4] Τὸ θέμα ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὴν προμετωπίδα τοῦ συνεσταχωμένου Ρουφίνου, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ τριγώνου ἀντὶ ὑφάσματος ὑπάρχει σχηματική τις παράστασις (φυτικοῦ θέματος ἢ βράχων), ἐπὶ τῆς ὁποίας βαίνει ὁ σταυρὸς (παρὰ Morey, εἰκ. 198), ἐπίσης εἰς τὸ εὐαγγέλιον Ἀθων. Λαύρας κῶδ. Α 23, φ. 7v (ἀρχῶν 9ου αἰ.) (Weitzmannn, Byz. Buchmalerei, σ. 2, εἰκ. 6 καὶ Underwood, ἔνθ' ἀν., σ. 112, εἰκ. 60).

[5] Βλ. σχήματα εἰς τὴν βιβλιογραφίαν, σ. 439_1, ἰδίως παρὰ Wünsch, σ. 11, ἀριθ. 1, πίν. 1, εἰκ. 6 (ἐνταῦθα εἰκ. 13ς), σ. 16, ἀριθ. 9, πίν. 4, εἰκ. 17 (βλ. εἰκ. 13δ) καὶ ἀριθ. 10, πίν. 4, εἰκ. 18 (βλ. εἰκ. 13ε).

νωμεν τὴν σκέψιν καὶ νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἐντὸς τῆς μαγικῆς παραδόσεως μεταξὺ τοῦ λαϊκοῦ ὑποστρώματος τὸ τρίγωνον, γενικῶς, ἀπὸ μαγικοῦ ἀποτροπαίου σχήματος, ὡς ἦτο ἀρχικῶς, ἔγινεν εἰδικώτερον σύμβολον δαιμονικόν; Τρίγωνον ἐπὶ μαγικῆς σφραγῖδος τῆς σολομωνικῆς Ἀθην. Γενναδ. Βιβλιοθ., κώδ. 45, φ. 25v 16ου αἰ. (εἰκ. 13γ), ἀρκετὰ συγγενὲς πρὸς τὸ μέγα τρίγωνον τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Βυζαντ. Μουσείου (εἰκ. 9 καὶ 10α), εἶναι

Εἰκ. 13. Μαγικὰ τρίγωνα εἰς περίαπτα.

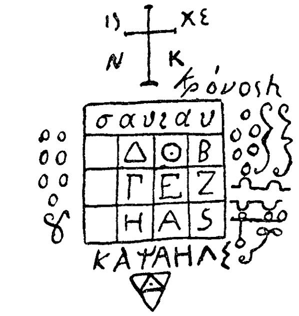
σαφῶς σύμβολον δαιμονικόν, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ σχετικοῦ κειμένου *(« Περὶ συνάξεως τῶν ἀερίων πνευμάτων, πῶς δεῖ συνάξαι αὐτά »)*, ἀναφερομένου εἰς πρόσκλησιν καὶ ἐρώτησιν δαιμόνων [1]. Ἀξιοσημείωτον ὅτι εἰς τὸν Ἀθην. Ἐθν. Βιβλιοθ. κώδ. 1265 φ. 45v δύο συμπλέγματα ἐξ ὀρθογωνίου καὶ ρόμβου (εἰκ. 13β) [2] σημαίνουν τὸν Ἰησοῦν Χριστόν. Ἐν συμπεράσματι νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ τριγωνικὰ σχήματα τῆς ἀποτροπαίου ἐπιγραφῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου — τοὐλάχιστον τὰ δύο ποδαρικὰ κάτω — σημαίνουν τοὺς δαίμονας, τὸν Σατανᾶν καὶ ὅτι τὰ σχήματα ταῦτα εἶναι τὰ τρόπον τινὰ δεικνυόμενα διὰ τοῦ πρώτου « οὗτος » τῆς ἐπιγραφῆς. Διότι, καὶ ἂν ἀκόμη ἐγίνετο δεκτὸν ὅτι τὸ μέγα τρίγωνον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ σταυρός, ἔχει τὸ νόημα συμβόλου κοσμικοῦ, θὰ ἦτο δύσκολον νὰ ὑποστηριχθῇ καὶ περὶ τῶν ἄλλων τριγώνων ὅτι ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς σύμβολα κοσμικά.

Ἂν τὰ συμπεράσματα ταῦτα εἶναι, ὡς πιστεύω, ὀρθά, συνάγεται ὅτι ἐπὶ τοῦ μαρμάρου τοῦ Βυζ. Μουσ. ἀριθ. 2484/324 διὰ τοῦ συμβόλου τοῦ ἐπεξηγουμένου ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς, διὰ τῆς παραστάσεως δηλαδὴ τοῦ σταυροῦ πατοῦντος ἐπὶ τριγώνων ἢ δέλτα, ἀποδίδεται ἰδεογραφικῶς ἡ ἔννοια τοῦ

[1] Παρὰ A. Delatte, Un nouveau témoin de la litterature solomonique. Le Codex Gennadianus 45 d'Athènes, Bull. Acad. R. de Belgique, Cl. L. Sc. Mor. et Pol. V 45 (1959), σ. 301. Πρβλ. αὐτ. καὶ ἄλλα τρίγωνα ὡς δαιμονικὰ σύμβολα. Ἐπίσης εἰς Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρ. κώδ. 115 (18ον αἰ.) παρὰ Delatte, Anecd. Atheniens., I, σ. 19 κἑ.

[2] Κουκουλέ, Λαογραφία Θ', σ. 81 = Βίος, Ϛ', σ. 237.

Χριστοῦ πατοῦντος τὸν Σατανᾶν, ὑπὸ τὸ εἰδικώτερον νόημα τῆς νίκης τοῦ Χριστοῦ κατὰ τῶν πονηρῶν πνευμάτων μέσῳ τοῦ σταυροῦ ὡς νικητηρίου ὀργάνου. Τὸ νόημα τοῦτο εὑρίσκεται ἐν ἀπολύτῳ συμφωνίᾳ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐκκλησίας: « *Ἐπιτιμᾷ σοι Κύριος, Διάβολε, ὁ πήξας τὸν σταυρὸν εἰς στήριγμα καὶ σωτηρίαν κόσμου, εἰς πτῶσιν δὲ σὴν καὶ πάντων τῶν ὑπὸ σὲ ἀγγέλων* » [1]. Παρεμφερὴς διάταξις ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἀμιγῶς μαγικὰ μνη-

Εἰκ. 14. Μαγικὸν περίαπτον ἐκ Θάσου.
(W. Deonna)

μεῖα: Ἐπὶ μαγικοῦ περιάπτου ἐκ Θάσου ἔχει παρασταθῇ ἄνω σταυρὸς μὲ τὴν ἐπιγραφὴν IC-XC NI-KA καὶ κάτω σύμπλεγμα ἐκ δύο τριγώνων (ἓν μικρὸν ἐγγεγραμμένον ἐντὸς μεγαλυτέρου) (εἰκ. 14) [2]. Ἐπὶ ἀρχαίου δὲ μαγικοῦ περιάπτου ἐκ Περγάμου, φέροντος παραστάσεις τῆς Φοιβίης τῆς Νυχίης καὶ τῆς Ἑκάτης, παριστάνονται ἡ Φοιβίη καὶ ἡ Νυχίη ἱστάμεναι ὑπεράνω τριγώνων [3]. Εἶναι φανερὸν ὅτι κάποια συγγένεια νοημάτων διέπει τὸ ἐπὶ τοῦ μαρμάρου Βυζαντ. Μουσ. ἀριθ. 2484/324 σύμβολον πρὸς τὰ παραδείγματα ταῦτα. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως περιεχομένου τὸ ἐπὶ τοῦ μαρμάρου Βυζαντ. Μουσ. ἀριθ. 2484/324 ἰδεογράφημα ἀνακαλεῖ τὴν γνωστὴν προσωπικὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ κρατοῦντος τὸν σταυρὸν ὡς δόρυ καὶ πατοῦντος ἐπὶ δράκοντος (βασιλίσκου) ἢ λέοντος, προσωποποιήσεων τοῦ Σατανᾶ [4]. Ὁ παραλ-

[1] Χρυσοστόμου, Ἐξορκιστ. Εὐχὴ (Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, Ἐπιμελείᾳ Σπυρ. Ζερβοῦ, ἐν Βενετίᾳ 1851, σ. 155. Πρβλ. τὰς Εὐχὰς J. Goar, Εὐχολόγιον² (1730), σ. 578 κἑ.).

[2] Deonna, ἔνθ' ἀν., σ. 364, εἰκ. 1 (πρβλ. καὶ σ. 376). Ἐπὶ σφραγῖδος τῆς σολομωνικῆς Γενναδ. Βιβλιοθ. κώδ. 45, φ. 25v δύο διασταυρούμενα τρίγωνα (πεντάλφα) (εἰκ. 13α) ἀποτελοῦν σύμβολον δαιμονικὸν (Delatte, Un nouveau témoin κλπ., σ. 301). Εἰς τὸ μαγικὸν σχῆμα Ἀθην. Ἐθν. Βιβλιοθ. κώδ. 1265, φ. 45v (εἰκ. 13β) κάτω ἀντὶ τριγώνων ὑπάρχει τὸ σύμπλεγμα ρόμβου καὶ ὀρθογωνίου τὸ σημαῖνον τὸν Χριστὸν (βλ. ἀνωτ., σ. 442).

[3] Wünsch, σ. 11, ἀριθ. 1, πίν. 1, εἰκ. 6.

[4] Παραδείγματα ἐκ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς παρὰ E. Weigand, Zum

ληλισμὸς οὗτος δὲν σημαίνει, βεβαίως, ὅτι ἡ προκειμένη ἰδεογραφικὴ διατύπωσις προῆλθεν ἐξ ἀμέσου μεταφορᾶς ἀπὸ προσωπικῆς παραστάσεως, διότι εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ χαρακτηριστικὴ ὁμοιότης τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἰδεογραφήματος πρὸς μαγικὰ σύμβολα ἐπὶ περιάπτων (εἰκ. 11β, γ καὶ δ)[1].

Τὸ ἀνωτέρω ἄφθονον καὶ χαρακτηριστικὸν ὑλικόν, ἐκ τῶν πλέον συνήθων εἰκονογραφικῶν θεμάτων καὶ τῶν πλέον συνήθων ἐπιγραφῶν τῶν τιθεμένων ὑπεράνω τῶν εἰσόδων τόσον θρησκευτικῶν ὅσον καὶ κοσμικῶν κτηρίων ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, παρουσιάζει τοὺς ἀνθρώπους διαπνεομένους ὑπὸ ἐμμόνου φόβου ἔναντι τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ ὑπὸ ἐμμόνου φροντίδος πρὸς προφύλαξίν των ἔναντι τῶν προσβολῶν ἐκ μέρους των καὶ τῶν παντοίων ἄλλων ἐχθρικῶν ἐνεργειῶν των. Ἀσφαλιζόμενοι ἐντὸς κλειστῶν χώρων οἱ ἄνθρωποι, προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν τὰ πονηρὰ πνεύματα ἔξω, ἀποδιώκοντες αὐτὰ μακρὰν τῶν εἰσόδων τῶν κατοικιῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν των. Ἡ κατοχὴ τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ δαιμονολογικῶν δοξασιῶν κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, διὰ τοὺς ὁποίους ἐνδιαφερόμεθα εἰς τὴν παροῦσαν ἀνάλυσιν, διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῶν κειμένων[2]· ἀποτελεῖ δὲ κατάλοιπον ἐκ τῆς ἀρχαιοτέρας δεισιδαιμονίας. Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρηθῇ, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν ὑλικόν, ὅτι ὁ φόβος ἔναντι τῶν πονηρῶν πνευμάτων καὶ τὰ μέσα πρὸς ἀπόκρουσίν των εὑρίσκονται πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς παραδόσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐσεβείας· ἀπὸ τῆς αὐστηρᾶς ταύτης παραδόσεως φαίνεται νὰ ἀποκλίνῃ πως τὸ σύμβολον τὸ συνοδεῦον τὴν ἀθηναϊκὴν ἐπιγραφὴν Βυζαντ. Μουσ. ἀριθ. 2484/324. Εἰς τοῦτο διαφαίνονται μετὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας ἀνάμεικτοι καὶ δεισιδαιμονικαὶ παραστάσεις, ἐξ ὅσων, συνεχιζομένης παμπαλαίας παραδόσεως, ἐκυκλοφόρουν μεταξὺ τοῦ λαϊκοῦ ὑποστρώματος. Ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι τι τὸ μοναδικόν. Παρομοία καὶ μάλιστα σαφεστέρα ἀνάμειξις χριστιανικῶν παραστάσεων καὶ μαγικῶν συμβόλων ἀπαντᾶται εἰς χάλκινον περίαπτον τοῦ Πανεπιστ. Μουσ. Michigan ἀριθ. 26119 (εἰκ. 15): Τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ εἰκονογραφικοῦ πεδίου καταλαμβάνεται ὑπὸ παραστάσεως τοῦ Χριστοῦ ἐνθρόνου ἐντὸς δόξης ἐν μέσῳ τῶν

Denkmälerkreis des Christusgrammnimbus, Byz. Zeitschr. 32, 1932, 74 κἑ. καὶ A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, 237 κἑ.

[1] Ἐπὶ τῶν περγαμηνῶν περιάπτων Wünsch, σ. 14, ἀριθ. 2, πίν. 2, εἰκ. 8 (ἐνταῦθα εἰκ. 11δ), σ. 15, ἀριθ. 6, εἰκ. 14 καὶ πίν. 3 (= εἰκ. 11β) καὶ εἰκ. 15 καὶ πίν. 3 (= εἰκ. 11γ). Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἀποτρόπαιος σταυρὸς συνοδευόμενος ὑπὸ μαγικῆς ἐπιγραφῆς εἰς τὴν θέσιν «Σελλὶν τῆς Ἁγίας Ἑλένης» εἰς Τόχνην τῆς Κύπρου· αἱ κεραῖαι του ἀπολήγουν εἰς ἁπλᾶ ἢ διπλᾶ τριχαλωτὰ σχήματα (Σίμου Μενάρδου, Ἡ Ἁγία Ἑλένη εἰς τὴν Κύπρον, Λαογραφία Β' (1910), σ. 296).

[2] Πρβλ. P. Ioannou, Croyances démonologiques à Byzance, Actes VI Congr. Intern. d'Et. Byz. I, 1950, σ. 260.

τεσσάρων συμβόλων τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ συνοδευομένου ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς «*Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ*»· εἰς τὸ κάτω ἥμισυ ἁπλοῦνται μαγικὰ σύμβολα, ὡς τὰ ἀπαντώμενα εἰς τὰ μαγικὰ περίαπτα[1]. Ἂς συγκρατήσωμεν τὴν διαπίστωσιν ταύτην.

Εἰκ. 15. Περίαπτον Πανεπιστημ. Μουσ. Michigan ἀριθ. 26119. *(C. Bonner)*

4. Ἡ φροντὶς τοῦ νὰ τοποθετοῦν ὑπεράνω τῶν εἰσόδων παραστάσεις ἱερῶν προσώπων, ἱερὰ σύμβολα ἢ ἐπιγραφὰς μὲ ἀποτρόπαιον περιεχόμενον ἐξηγεῖ τὴν παρουσίαν τῶν δύο σταυρῶν ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ Μουσείου Κορίνθου ἀριθ. Α.Μ. 436. Ποία ὅμως δύναται νὰ εἶναι ἡ σημασία τῶν παραστάσεων τοῦ λύκου καὶ τοῦ ὄνου μεταξὺ τῶν σταυρῶν καὶ ἡ θέσις των ἐντὸς τῶν δοξασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνέπνεον τὴν εἰκονογραφίαν καὶ τὴν ἐπιγραφικὴν τῶν εἰσόδων;

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν λύκον ἡ εὐαγγελικὴ ἀλληγορία περὶ τῆς δυσκόλου ἀποστολῆς τῶν Ἀποστόλων ἀνὰ τὸν κόσμον, ὡς προβάτων ἐν μέσῳ λύκων (Ματθ. 10, 16 καὶ Λουκ. 10, 3), χρησιμοποιεῖ τὸ θηρίον τοῦτο ὡς σύμβολον γενικῶς τοῦ κακοῦ. Ὑπὸ τὸ ἴδιον νόημα χρησιμοποιεῖ τὸ ζῶον τοῦτο καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἑρμηνεία. Ὁ Χρυσόστομος διὰ τῶν λύκων τῆς ἀλληγορίας ἐννοεῖ τὸν Διάβολον καὶ τοὺς δαίμονας[2]. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ἐμπνευσμένη ὑπὸ τῆς ἀλληγορίας ταύτης, ἀποδίδει τὸ ἐπεισόδιον τῆς Σωσάννης μετὰ τῶν Πρεσβυτέρων (ΔΑΝ. - ΣΩΣ. 5 - 28) ἀλληγορικῶς διὰ τῆς ἀπεικονίσεως προβάτου ἐν μέσῳ λύκων[3]. Εἰς λαϊκώτερα κείμενα ὁ λύκος φέρεται

[1] Bonner, σ. 219 - 220 καὶ 307, πίν. XVII, ἀριθ. 324.

[2] Χρυσοστ., Εἰς Ματθ. Ὁμιλ. 33, 4 «*Ἐνταῦθα δὲ οὐ Ξέρξου ἐλαύνοντος, ἀλλὰ τοῦ διαβόλου μετὰ τῆς οἰκουμένης ἁπάσης καὶ τῶν ἀπείρων δαιμόνων κατὰ τῶν δώδεκα τούτων ἐπιόντων*» (P.G. 57, 393).

[3] Τοιχογραφία τῆς κατακόμβης τοῦ Πραιτεξτάτου (G. Wilpert, Le pitture

ὡς ζῷον δόλιον καὶ πονηρόν[1]. Ἀργότερον ἡ δεισιδαιμονικὴ εὐσέβεια τοῦ λαοῦ ὁμιλεῖ περὶ τοῦ λύκου ὡς περὶ ἑνὸς ἐκ τῶν θηρίων, εἰς τὰ ὁποῖα μεταμορφοῦνται οἱ δαίμονες διὰ νὰ φανερωθοῦν εἰς τοὺς ἀνθρώπους[2]. Εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τὸ θέμα τοῦ λύκου ἀπαντᾶται σπανίως καὶ ἄνευ συμβολικοῦ νοήματος[3]· ἀδιαφόρως χρησιμοποιεῖ ἡ βυζαντινὴ τέχνη καὶ τὸ θέμα τοῦ κυνός, ζῴου συγγενοῦς πρὸς τὸν λύκον[4].

Ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὄνον ἡ παλαιοχριστιανικὴ ἐξήγησις, εἰδικῶς περὶ τῆς ὄνου τοῦ Βαλαὰμ (Ἀριθ. 22, 21 - 22), ἀλληγορεῖ τὸν Χριστόν[5]. Γενικῶς ὅμως ὁ ὄνος ἐθεωρεῖτο ζῷον ἀκάθαρτον, ἐχρησιμοποιεῖτο δὲ διὰ τοῦτο ἡ ἔννοια τοῦ ὄνου ὡς ἀλληγορία τῶν ἐθνικῶν[6]. Εἰς λαϊκώτερα κείμενα, ὡς ὁ Φυσιολόγος, ὁ ὄναγρος ταυτίζεται πρὸς τὸν Διάβολον[7]. Καὶ σήμερον ἀκόμη μεταξὺ τῶν παραδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὁ ὄνος πιστεύεται ὡς ἓν τῶν ζῴων, διὰ τοῦ φάσματος τῶν ὁποίων ἀγαπᾷ νὰ ἐμφανίζεται ὁ Διάβολος[8]. Ἀλλὰ

---

delle catacombe romane, Roma 1903, σ. 336 - 337, πίν. 251. Πρβλ. H. Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit. I 1, στ. 904, εἰκ. 217 [ἄρθρ. agneau] καὶ IX 2, στ. 2594 [ἄρθρ. loup]).

[1] Φυσιολόγος III 3 « *ὅτι δόλιον ζῷον καὶ πονηρὸν ὑπάρχει· ἐρχόμενον γὰρ τοῦ ἁρπάσαι ἀπὸ τῆς ἀγέλης τῆς ποίμνης ἀνεῳγμένον ἔχει τὸ στόμα αὐτοῦ* » (Sbordone, σ. 265 κἑ.).

[2] Εὐθυμ. Ζυγαβην., Ἔλεγχ. καὶ θρίαμβ., Ἀνάθ. I « *ὡς λύκος ἐν αὐτῷ δαίμων ἐφάνη* » (P.G. 131, 41 C). Πρβλ. Ioannou, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 254.

[3] Π.χ. ἐπὶ γείσου τῆς ἐκκλησίας τῆς Χριστιάνου (E. Sticas, L'église de Christianou κλπ., Paris 1952, σ. 27 - 28, εἰκ. 34).

[4] Π.χ. δύο κύνες ἀντωποὶ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου εἰσόδου τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Καστοριᾶς (Α. Ὀρλάνδου, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Δ', 1938, σ. 21, εἰκ. 14) ἀνήκουν εἰς σκηνὴν κυνηγίου.

[5] Εἰρηναίου, Ἀπόσπασμα 23 « *Ἡ μὲν ὄνος τύπον εἶχε σώματος Χριστοῦ· ἐφ᾽ ὃν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐκ καυμάτων ἀναπαυόμενοι, ὡς ὑπὸ ὀχήματος βαστάζονται* » (P.G. 7, 1241 = Βιβλιοθ. Ἑλλ. Πατ. Ἐκκλ. Συγγρ. 5, σ. 178 Ἀπόσπ. 22).

[6] Ὠριγέν., Εἰς Βιβλ. Ἰησ. Ναυῆ, Ὁμιλ. XV 3 « Sunt ergo ab scriptura in typo gentium positi » (G.C.S. VII 2, σ. 383, 23 - 24 Baehrens. Πρβλ. καὶ σ. 384, 7 - 8 καὶ 22), Σειρ. εἰς τοὺς Προφ., Ἀπόσπ. XXVI « *ὄνος ὁ ἐκ γένους ἀκάθαρτός τε καὶ ἐθνικὸς* » (G.C.S. III, σ. 212, 7 - 8 Klostermann). Πρβλ. καὶ τὰ μεταγενέστερα κείμενα παρὰ H. Leclercq, Dict. Arch. Chr. Lit. I 1, στ. 2060 - 2061 (ἄρθρ. âne).

[7] Φυσιολ. 45 (Sbordone, σ. 139). Πρβλ. L. Vischer, Le prétendu « Culte de l'Âne » dans l'église primitive, Rev. Hist. Rel. 139, 1951, σ. 26, βλ. καὶ Fr. Jos. Dölger, ΙΧΘΥC, 11, σ. 236. Πρβλ. καὶ τὰς βυζαντινὰς παραδόσεις περὶ τῆς ὀνοσκελίδος παρὰ Φ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ λαογραφικά, Ἀθῆναι 1950, Β', σ. 19.

[8] Ν. Γ. Πολίτου, Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις, Α', ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 382 κἑ., ἀριθ. 645 - 650 (Ἀνασκελάδες). Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 475 κἑ.

τοιαύτη ἀντίληψις περὶ τοῦ ὄνου δὲν δύναται νὰ ἰσχύῃ δι᾽ ἀπεικόνισιν τοῦ ζῴου τούτου ἐπὶ ὑπερθύρου, εἰς θέσιν δηλαδή, εἰς τὴν ὁποίαν αἱ ἔμμονοι δεισιδαιμονικαὶ δοξασίαι ἀπῄτουν νὰ ὑπάρχῃ ἀπεικόνισις ἢ ἐπιγραφὴ μὲ περιεχόμενον ἀποτρόπαιον ἀκριβῶς κατὰ τοῦ Διαβόλου. Οὔτε δ᾽ ἐξηγεῖ τὴν συμπαρουσίαν τοῦ λύκου. Ἀλλ᾽ ἂς εὐρύνωμέν πως τὴν βάσιν θεωρήσεως τοῦ θέματός μας.

Μεταξὺ τῶν ἀρχαίων λαῶν ὑπῆρχεν ἡ δοξασία ὅτι ὁ ὄνος εἶναι ζῷον

Εἰκ. 16. Ψηφιδωτὸν ἐν Djemila.
(L. Leschi)

δαιμονικόν, προικισμένον διὰ προφητικῆς δυνάμεως, προεκάλει δὲ δεισιδαιμονικὸν τρόμον[1]. Ἀλλ᾽ ἐπιστεύετο ἀκόμη ὅτι ὁ ὄνος φέρει εὐτυχίαν καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς μαγικὰς πράξεις κατὰ τῆς βασκανίας[2]. Τοιαύτη λαϊκὴ δοξασία ἀντανακλᾶται εἰς τὸ γνωστὸν ἀνέκδοτον τοῦ Ἀκτίου, ὅτε ὁ Ὀκτάβιος, πρὸ τῆς ναυμαχίας κατὰ τοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας, συνήντησε ἐντόπιόν τινα ὁδηγοῦντα ὄνον. Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ὠνομάζετο Εὔτυχος, τοῦ δὲ ὄνου τὸ ὄνομα ἦτο Νίκων (« *Ἐμοὶ μὲν Εὔτυχος ὄνομα, τῷ δὲ ὄνῳ Νίκων* »). Τὴν παρουσίαν ταύτην ἐθεώρησεν ὁ Ὀκτάβιος καλὸν οἰωνόν, μετὰ δὲ τὴν νίκην του ἔστησεν εἰς τὴν Νικόπολιν χάλκινον ἄγαλμα ἀμφοτέρων[3].

---

[1] Ἀριθ. 22, 27 - 28 « *Καὶ ἰδοῦσα ἡ ὄνος τὸν ἄγγελον τοῦ Θεοῦ... Καὶ ἤνοιξεν ὁ Θεὸς τὸ στόμα τῆς ὄνου καὶ λέγει τῷ Βαλαάμ* », Πλουτάρχ., Περὶ Ἴσιδ. καὶ Ὀσίρ. 30 « *Βουσιρῖται δὲ καὶ Λυκοπολῖται... τὸν ὄνον οὐ καθαρὸν ἀλλὰ δαιμονικὸν ἡγοῦνται ζῷον* » (Ἠθικὰ II Teubner [1936]), Σουΐδ. II, στίχ. 1129 « *Ὄνος εἰς Κυμαίους: Παρὰ Κυμαίοις ἐδόκει φοβερὸς εἶναι ὁ ὄνος καὶ κατὰ τουτουσὶ τοὺς καιροὺς πάντες ἦσαν Κυμαῖοι σεισμοῦ καὶ χαλάζης φοβερώτατον εἶναι τὸν ὄνον ἡγούμενοι* » (ἔκδ. Adler, III, σ. 541 - 542). Πρβλ. A. B. Cook, Animal Worship in the Mycenaean Age, Journ. Hell. Stud. XIV, 1894, σ. 87 καὶ 95. Περὶ τῆς λατρείας τοῦ ὄνου εἰς τοὺς προχριστιανικοὺς λαοὺς βλ. Vischer, ἔνθ᾽ ἀν., 14 κἑ.

[2] Dölger, ΙΧΘΥC, II, σ. 113 - 114 καὶ 236. Ἐκτενέστερον Oleck ἐν R.E. VI 1, στ. 651 (ἄρθρ. Esel).

[3] Πλουτάρχ., Ἀντών. 65 (Βίοι Παράλλ. III Teubner [1915], σ. 145), Σουετων., Ὀκτάβ. 96 (Ailloud [« Les Belles Lettres »] I, σ. 143).

Περαιτέρω χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιγραφὴ « Asinus NICA » ἐν συνδυασμῷ πρὸς παράστασιν ὄνου εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Μουσείου τῆς Djemila: Ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ἁπλοῦνται ἀνθοπλόκαμοι, πρὸ δὲ τοῦ ὄνου ἔχει τοποθετηθῆ κλάδος φοίνικος, σύμβολον νίκης (εἰκ. 16)[1]. Νομίζω ὅτι εἰς τὴν προκειμένην παράστασιν δὲν πρέπει νὰ ἴδωμεν ἁπλῆν ὑπόμνησιν νίκης τινὸς ὄνου εἰς ἀγώνισμα, ὡς ἐξηγεῖ τὴν παράστασιν ταύτην ὁ Leschi[2], ἀλλὰ σύμβολον μὲ περιεχόμενον βαθύτερον. Ἡ ἐπιγραφὴ Asinus NICA ἐπαναλαμβάνει τὸν τύπον τῶν γνωστῶν ἐπευφημιῶν, τῶν συνοδευομένων διὰ τῆς ἀναφωνήσεως ΝΙΚΑ, ἐπευφημιῶν ἀγωνιστικῆς μὲν καταγωγῆς, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἀπέληξαν εἰς μαγικὸν τύπον εὐχῆς καὶ συνάμα ἐπικλήσεως ἀποτροπαίου[3]· νομίζω δὲ ὅτι ἡ παρουσία τοῦ μαγικοῦ τούτου τύπου ἐν συνδυασμῷ πρὸς παράστασιν ὄνου, συνοδευομένου ὑπὸ συμβόλων νίκης, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς παρῳδία ἢ ὡς ὑπαινιγμὸς χαριτωμένου τινὸς ἀγωνίσματος, ὡς φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀλλ' ὡς ἐπευφημία μὲ περιεχόμενον μαγικὸν καὶ σύμφωνον πρὸς τὴν δαιμονικὴν καὶ εὐοίωνον φύσιν τοῦ ὄνου. Κατὰ ταῦτα καὶ εἰς τὸν αἰσώπειον μῦθον « *Ὄνος καὶ ὀνηλάτης* » ἡ φράσις τοῦ ὀνηλάτου, ἀποτεινομένου πρὸς τὸν κατακρημνιζόμενον πείσμονα ὄνον του « *Νίκα· κακὴν γὰρ νίκην νικᾷς* »[4], φαίνεται νὰ προδίδῃ ἀντίληψιν σχετίζουσαν τὸν ὄνον πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς νίκης. Πιθανῶς προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν τῆς προσηγορίας τοῦ ὄνου ὡς Νίκου ἢ Νίκωνος, ὄνομά του κατὰ τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Ἀκτίου[5]: εἶναι ἡ προσηγορία ἡ ἀπονεμομένη εἰς τὸν ὄνον ὑπὸ τοῦ Συναξαρίου τοῦ τιμημένου γαδάρου (στίχ. 376 κἑ.)[6].

Ὁ K. Krumbacher πρῶτος[7] καὶ κατόπιν ὁ P. Kretschmer[8], τελευταίως δὲ καὶ ὁ Ἄνθιμος Παπαδόπουλος[9] συνεσχέτισαν τὴν προσηγορίαν τοῦ ὄνου Νῖκος καὶ Νίκων πρὸς τὸ ὡς ἀνωτέρω ἀνέκδοτον τοῦ Ἀκτίου. Ὁ D. Hesseling ἠρνήθη τοιαύτην σχέσιν[10]. Πάντως τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Ἀκτίου ἦτο

[1] L. Leschi, Djemila. Antique Cuicul[3] (1950), σ. 58, εἰκ. ἐν σ. 62.

[2] « Dans la mosaique de « l'Âne vainqueur » (Asinus NICA) - qui était peut-être un jeu » (αὐτ., σ. 58).

[3] Πρβλ. Peterson, Εἷς Θεός, σ. 158, 161, 163.

[4] Perry, σ. 394, ἀριθ. 186.

[5] Καὶ ὁ Ἄνθιμ. Παπαδόπουλος, ἔνθ' ἀν., σ. 390 δέχεται ὅτι « ἡ ὀνομασία αὐτὴ εἶναι παλαιοτάτη, πάντως πολὺ ἀρχαιοτέρα τῶν χρόνων τοῦ Πλουτάρχου. Καὶ τότε οἱ ἄνθρωποι... διηγοῦντο τὸ κατόρθωμα τοῦ ὄνου νικήσαντος τόν... λύκον... διὸ καὶ τὸν ὠνόμαζαν Νίκωνα ».

[6] Βλ. ἀνωτ., σ. 418.

[7] Krumbacher, Gesch. d. byz. Litter.[2], σ. 882_1 (= μετάφρ. Σωτηριάδου, Γ', σ. 194_1).

[8] P. Kretschmer, Der Esel Nikos, Byz. Zeitschr. 6, 1897, σ. 569 κἑ.

[9] Παπαδοπούλου, ἔνθ' ἀν., σ. 389 κἑ.

[10] D. Hesseling, Zwei mittelalterliche Tiernamen, Byz. Zeitschr. 8, 1899, σ. 148 κἑ. Ὁμοίως ὁ Ἀλεξίου, Κρητ. Χρον. Θ', 1955, σ. 86.

24 - 6 - 1961

γνωστὸν εἰς τὴν λογίαν παράδοσιν τοῦ Βυζαντίου[1]. Ἀνωτέρω εἴχομεν ὁδηγηθῆ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐκυκλοφόρει λαϊκόν τι ἀφήγημα σχετικὸν πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ὄνου, νικήσαντος τὸν λύκον[2]. Ἤδη τείνομεν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι μεταξὺ τοῦ λαϊκοῦ ὑποστρώματος φαίνεται προσέτι νὰ ὑπῆρχε καὶ δοξασία τις σχετικὴ πρὸς τὴν ἀποτροπαίαν ἰδιότητα τοῦ ὄνου· διότι νομίζω ὅτι ἐπὶ ὑπερθύρου — ἐπὶ ἀρχιτεκτονικοῦ δηλαδὴ μέλους, τοῦ ὁποίου ἡ εἰκονογραφία καὶ ἡ ἐπιγραφικὴ ἦσαν σταθερῶς ἀποτρόπαιαι — ἡ ἀπεικόνισις θέματος ὑπαινισσομένου νίκην, συγκεκριμένως τὴν νίκην τοῦ ὄνου κατὰ τοῦ λύκου, ὡς ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου Μουσ. Κορίνθ. ἀριθ. Α.Μ. 436, δὲν δύναται εἰμὴ νὰ μαρτυρῇ ὅτι ἡ ἀρχαία δεισιδαιμονία, ἡ θεωροῦσα τὸν ὄνον ὕπαρξιν προικισμένην διὰ δυνάμεως ἀποτροπαίου, εἶχεν ἐπιβιώσει μέχρι τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων. Ἐν συναρτήσει, λοιπόν, πρὸς αὐτὴν τὴν δοξασίαν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὴν ἐπὶ ὑπερθύρου ἀπεικόνισιν τῆς νίκης τοῦ ὄνου κατὰ τοῦ λύκου. Καταλήγομεν δὲ οὕτω καὶ πάλιν εἰς τὸ νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου Κορίνθου ἀριθ. Α.Μ. 436 προσφέρει ἔμμεσον μαρτυρίαν περὶ μιᾶς ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ Συναξαρίου τοῦ τιμημένου γαδάρου — περὶ τῆς λαϊκῆς του πηγῆς. Πόρισμα χρήσιμον, ἴσως, εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας.

Ὑπὸ τὸ πρίσμα τὸ διαμορφωθὲν ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἀναλύσεως δυνάμεθα ἴσως νὰ εὕρωμεν νόημα καὶ εἰς τὸ πλέγμα τὸ παρεντεθειμένον ὑπεράνω τῶν παραστάσεων τοῦ λύκου καὶ τοῦ ὄνου (εἰκ. 1). Ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν προκαλεῖ τὸ ὅτι κάπως ἀπροσδοκήτως καὶ ἀσφυκτικῶς παρεντίθεται τοῦτο ἀνὰ μέσον τῶν ἄλλων θεμάτων, ἄνευ δὲ οὐσιαστικοῦ αἰσθητικοῦ λόγου, ἂν ἡ στενόχωρος αὕτη παρουσία του συγκριθῇ πρὸς τὴν ἄνετον ἀνέλιξιν τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος. Γίνεται ἤδη φανερὸν ὅτι δὲν εἶναι ὁ φόβος τοῦ κενοῦ ὁ παρακινήσας εἰς τὸ νὰ προστεθῇ καὶ τὸ πλέγμα μεταξὺ τῶν μαγικῶν συμβόλων· διότι καὶ τὸ πλέγμα, ὁ κόμβος, εἶναι σύμβολον μαγικόν, κατάδεσμος πρὸς παρεμπόδισιν τῶν πονηρῶν πνευμάτων ἀπὸ τοῦ νὰ διαβοῦν τὴν εἴσοδον. Καταδένει τὰ πονηρὰ πνεύματα καὶ τὰ καθιστᾷ ἀνίκανα πρὸς ἐνέργειαν[3].

5. Ὁ δεσπότης τοῦ οἰκοδομήματος, εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε χρησιμοποιηθῆ τὸ μαρμάρινον ὑπέρθυρον μὲ τὴν γλυπτὴν διακόσμησιν, τὴν ὑποκινήσασαν

[1] Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλ. Χρον. 3 (Βόνν., σ. 380), Νικήτα Χωνιάτου, Ἱστορ. Κωνσταντιν. 6 (Βόνν., σ. 860), Ἰω. Ζωναρᾶ, Χρον. X 30 (Βόνν. 2, σ. 399). Πρβλ. Kretschmer, σ. 568.

[2] Βλ. ἀνωτ., σ. 421 - 422.

[3] Πρβλ. Jos. Heckenbach, De nuditate sacra sacrisque vinculis (= Religionsgesch. Versuche u. Vorarbeiten 9), Giessen 1911, σ. 82 κἑ. καὶ 104 κἑ., K. Keyssner ἐν R.E.[2] XVII 1, στ. 803 κἑ. (ἄρθρ. Nodus), ὅπου καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία. Ἐπίσης Κουκουλέ, Βυζ. κατάδ. κλπ., Λαογραφία Θ', σ. 52 κἑ. (= Βυζαντ. βίος πολ., Ϛ', σ. 207 κἑ.).

εἰς τὴν παροῦσαν ἀνάλυσιν, φαίνεται νὰ κατείχετο ὑπὸ μεγάλου δεισιδαιμονικοῦ φόβου ἔναντι τῶν πονηρῶν πνευμάτων· δὲν ἀπετέλει ὅμως ἐξαίρεσιν ἡ θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ αὕτη στάσις τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐκείνου ἀνθρώπου. Ἡ ἐκκλησία συμμετεῖχεν εἰς τὸν γενικὸν τότε φόβον καὶ ἀντεπολέμει πρὸς τοὺς δαίμονας διὰ τῶν ἰδικῶν της μέσων: Σπανιώτερον καὶ ἀνεπισήμως διὰ τῆς ἐντειχίσεως θείας εὐχαριστίας εἰς τὰς οἰκίας, μὲ νόημα προφυλακτικὸν καὶ ἀποτρόπαιον συγχρόνως [1]· διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ οἰκία ἐτίθετο ὑπὸ τὴν ἄμεσον προστασίαν τῆς θείας δυνάμεως τῆς μετουσιωμένης εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, μὲ ἄλλους λόγους ἐτίθετο ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ἀμέσου, « ὑλικῆς » παρουσίας τοῦ Θεοῦ. Συχνότερον καὶ ἐπισήμως ἡ ἐκκλησία ἠμπόδιζε τὴν κακοποιὸν ἐνέργειαν τῶν δαιμόνων καὶ ἀπεδίωκε τούτους ἐκ τῶν κατοικιῶν διὰ τοῦ νικητηρίου ὅπλου της — τοῦ σταυροῦ — καὶ δι' εἰδικῆς εὐχῆς [2]. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ὑπερθύρου μας βλέπομεν νὰ ἔχουν ἐπιστρατευθῆ κατὰ τῶν πονηρῶν πνευμάτων περισσότερα μέσα καὶ ἀνάμεικτα: Τὸ ὅπλον τῆς ἐπισήμου ἐκκλησιαστικῆς πίστεως — ὁ σταυρὸς [3] — καὶ κατάλοιπα ἐκ προχριστιανικῶν δεισιδαιμονικῶν δοξασιῶν — αἱ δοξασίαι περὶ τῆς δαιμονικῆς φύσεως τοῦ ὄνου καὶ περὶ καταδέσμων. Παρομοίαν ἀνάμειξιν ἐκκλησιαστικῆς εὐσεβείας καὶ μαγείας παρετηρήσαμεν νὰ διαφαίνεται καὶ εἰς τὴν ὁμοίως ὑπέρθυρον ἀποτροπαίαν ἐπιγραφὴν ἀριθ. 2484/324 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἐκδηλότερον δὲ νὰ μαρτυρῆται διὰ τῆς εἰκονογραφίας περιάπτων [4].

Ἡ θρησκεία τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων δὲν εἶναι καθαρά, διότι καὶ ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν ἔχουν περὶ τοῦ κόσμου εἶναι συγκεχυμένη, χωρὶς σαφῆ διαχωρισμὸν μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Burckhardt, ἐλλείπει ἀπὸ τούτων ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ ἐλευθέρα ἔρευνα [5]. Τὸ ἄτομον ἐπεκτείνει τὸν ἐσωτερικόν του κόσμον πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸν ἑνώνει μὲ τὸν κόσμον, τὸν ὁποῖον οὕτω τρόπον τινὰ καὶ ἐμψυχώνει· ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος δὲν διαστέλλεται ἀπὸ τοῦ ἀτόμου, δὲν βλέπεται ὑπὸ τούτου, ἀλλὰ θεωρεῖται. Ἀπαρτίζεται δὲ οὕτω μία πνευματικὴ ἑνότης, ἡ ὁποία συνέχει τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀξίαν τοῦ ἀντικειμένου ὡς πράγματος καθ' ἑαυτὸ ἐν ὑποχωρήσει. Οἱ νεοπλατωνίζοντες βυζαντινοὶ προσπαθοῦν νὰ ἐννοήσουν τὴν ἑνότητα αὐτὴν συμφώνως πρὸς τὴν βασικὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν, ὡς ἑνότητα δύο ἰδιαιτέρων ἀξιῶν ὑπαρχουσῶν καθ' ἑαυτάς: *« Πάλιν εἷς ἐστι κόσμος τοῖς ἑαυτοῦ μὴ συνδιαιρούμενος μέρεσι· τοὐναντίον δέ, καὶ αὐτῶν τῶν μερῶν τὴν ἐξ ἰδιότητος φυσικῆς διαφοράν, τῇ πρὸς τὸ ἓν ἑαυτοῦ καὶ ἀδιαίρετον ἀναφορᾷ περιγράφων· καὶ ταυτὸν ἑαυτῷ τε καὶ ἀλλήλοις ἀσυγχύτως ἐναλλὰξ ὄντας... Καὶ εἰ καθορᾶται διὰ τῶν φαινομένων τὰ μὴ φαινόμενα... πολλῷ δὴ καὶ διὰ τῶν μὴ φαινομένων τοῖς θεωρίᾳ πνευματικῇ προσανέχουσι τὰ φαινόμενα νοηθήσεται. Τῶν γὰρ νοητῶν ἡ διὰ τῶν ὁρατῶν συμβολικὴ θεωρία τῶν ὁρωμένων ἐστὶ διὰ τῶν ἀοράτων πνευματικὴ ἐπιστήμη καὶ νόησις »* [1]. Ἡ εὐρεῖα ὅμως μᾶζα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας δὲν προσέφευγεν εἰς νοητικὰς συλλήψεις περὶ τῆς ὑφῆς τοῦ κόσμου. Ἐνόει τὸν κόσμον ἁπλούστερον, μέσῳ μιᾶς ὑπερβατικῆς παρουσίας εἴτε ἀγαθῆς, ὡς θείας παρουσίας ἀποτελούσης τρόπον τινὰ τὴν ψυχὴν τῶν πραγμάτων, δημιουργημάτων κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ [2], εἴτε κακῆς, ὡς παρουσίας τοῦ Σατανᾶ, ἐμφωλεύοντος εἰς τὰ πράγματα καὶ κακοποιοῦντος τοὺς ἀνθρώπους [3]. Αὐτὴν δὲ τὴν ἀντίληψιν περὶ ὑπερβατικῆς παρουσίας ἐντὸς τῶν πραγμάτων ἐκφράζει ἡ διατύπωσις τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅτι ἡ τιμὴ πρὸς τὴν εἰκόνα « διαβαίνει » εἰς τὴν ὑπερβατικὴν ὑπόστασιν, εἰς τὸ « πρωτότυπον » [4].

Ὁ πνευματικὸς κόσμος τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων φέρεται οὕτω διαποτισμένος ὑπὸ στοιχείου τείνοντος πέρα τῶν πραγμάτων, μὲ ἄλλους λόγους διαποτισμένος ὑπὸ στοιχείου μυθικοῦ [5]. Τὸ μυθικὸν ὅμως τοῦτο στοιχεῖον εἶναι ἀνυψωμένον εἰς ὑπόστασιν ὀντολογικὴν μὲ ἀξίαν ἰδικήν του καὶ μὲ δύναμιν ὑπερφυσικήν, ἡ ὁποία διακατέχει τὴν φύσιν καὶ ἐπηρεάζει τὸν ἄνθρωπον· διαπνέει συνεπῶς τὰ πάντα. Εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν τὰ σχήματα καὶ αἱ καλ-

---

[1] D ö l g e r, Ant. u. Christ. 5, 1936, σ. 241 καὶ 251.

[2] **«Εὐχὴ ἐπι οἰκίας περιεργαζομένης ὑπὸ πονηρῶν πνευμάτων:** *Αὐτὸς οὖν, Κύριε, ἡ ἀσφάλεια τῶν ἐπὶ σὲ ἐλπιζόντων... ἀπόστησον, φυγάδευσον καὶ ἀπέλασον πᾶσαν διαβολικὴν ἐνέργειαν, πᾶσαν σατανικὴν ἔφοδον, πᾶσαν ἐπιβουλὴν ἐναντίας δυνάμεως ἀπὸ τῆς οἰκίας ταύτης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κατοικούντων, τῶν τὴν σημείωσιν τοῦ φοβεροῦ κατὰ δαιμόνων τροπαίου, τοῦ σταυροῦ σου φορούντων καὶ ἐπικεκλημένων τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον »* (Εὐχολόγιον, ἔνθ' ἀν., σ. 493. Πρβλ. G o a r, σ. 569 - 570).

[3] Περὶ τοῦ σταυροῦ ὡς ὅπλου πρβλ. Χ ρ υ σ ο σ τ., Εἰς Α' Κορινθ., Λόγ. 12, 8 *« πνευματικοῖς... περιφράττετε ὅπλοις... αὐτοὶ ἐκτυποῦτε αὐτοῖς τὸν σταυρὸν »* (P.G. 61, 406), Δ α μ α σ κ η ν. *« ὅπλον ἀκαταγώνιστον »* (βλ. βιβλιογρ. ἀνωτ., σ. 434), Στιχηρ. Ἀναστάσ. Ἦχ. πλαγ. δ' Κυριακῆς πρωῒ *« Ὅπλον κατὰ τοῦ διαβόλου »* (Παρακλητική, Ἐνετίῃσιν 1819, σ. 385). Πρβλ. εἰς ἐπιγραφὴν ἐπὶ σταυροῦ *« τοῦτο τὸ θεῖον ὅπλον »* (G r é g o i r e, Recueil, σ. 43, ἀριθ. 115) καὶ ἐπιγραφὴν εἰς σχῆμα σταυροῦ ἐπὶ κιονοκράνου ἐκ Γλυκέος (Δ. Ε ὐ α γ γ ε λ ί δ ο υ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἠπείρῳ, Πρακτ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1953, σ. 159 καὶ Bull. Corr. Hell. LXXVIII, 1954, σ. 136 - 137).

[4] Βλ. ἀνωτ., σ. 443 - 444.

[5] J. B u r c k h a r d t, Die Kultur der Renaissance in Italien, Berlin - Leipzig 1930, σ. 359.

[1] Μ α ξ ί μ ο υ Ὁ μ ο λ ο γ., Μυσταγωγία 2 (P.G. 91, 669 B - C).

[2] Συμφώνως πρὸς τὸν Βίον τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ Ἀποστόλου τῶν Σλάβων (F. D v o r n i k, Les legendes de Constantin et de Methode vues de Byzance, Prague 1933, σ. 352 - 353).

[3] Πρβλ. παραδείγματα ἀνωτ., σ. 432 κἑ.

[4] M a n s i, XIII, σ. 377.

[5] Πρβλ. ὅσα παρατηρεῖ ὁ R. H a m a n n, Das Tier in der romanischen Plastik Frankreichs, Mediaeval Studies in Memory of A. Kingsley Porter, II, Cambridge 1939, σ. 413 κἑ. καὶ ἰδίως 435 κἑ.

λιτεχνικαὶ μορφαὶ ἀποτελοῦν ἔκφρασίν του, διὰ τοῦτο καὶ ἐνέχουν αὗται ἀξίαν μεταξὺ τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ πέρα τῶν πραγμάτων, τοῦ μυθικοῦ· διότι καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ὑπόστασιν διάμεσον μεταξὺ τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ μυθικοῦ, διακατεχόμενος ὑπὸ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ex opere operato. Τὸ πνευματικὸν δὲ τοῦτο ἐπίπεδον, τὸ διεπόμενον ὑπὸ μαγικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς διακυβερνήσεως τοῦ κόσμου, ἀποτελεῖ εἰς μεγάλον βαθμὸν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ μεσαίωνος. Διὰ νὰ χαρακτηρίση τὸν κόσμον ἐκεῖνον ὁ Otto Demus ἐχρησιμοποίησε τὸν ὅρον « μαγικὸς ρεαλισμός »[1]· νομίζω ἐπιτυχῶς, διότι διὰ τούτου ἀποδίδεται ἡ ἀντίληψις ὑπὸ τῆς ὁποίας διέπονται αἱ μεσαιωνικαὶ πολιτιστικαὶ μορφαὶ καὶ συγχρόνως ἐξηγεῖται ἡ οὐσία των[2], ὡς ὀντολογικῶν δηλαδὴ ὑποστάσεων συστοίχων πρὸς τὴν ex opere operato ἀντίληψιν καὶ πρᾶξιν.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

[1] O. Demus, Byzantine Mosaic Decoration, London 1953, σ. 43 - 44 καὶ 52 κέ.

[2] Ἐν τούτοις δὲν δύναταί τις νὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὸν τρόπον σκέψεως τοῦ Demus, παρ' ὅλον ὅτι ἐφαρμόζει οὗτος, ὡς ἰσχυρίζεται, μέθοδον « διαλεκτικήν », ἀκριβῶς διότι ἡ μέθοδός του δὲν εἶναι διαλεκτική· εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Demus ἀπηχεῖται ἀκόμη τὸ πνεῦμα τοῦ Strzygowski.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

τοῦ Κυριακοῦ τῆς ἐν Ἄθῳ Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης*.

(συνέχεια τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικος 105/22)

33 (φ. 150, β'). «Χρυσοστόμου, ἐκ τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς».
Ἀρχ. Ὁ τὸν ἀνάξιον ὡς ἐπίσκοπον...
Ἕπονται:
«Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην». Ἀρχ. Ὁ ἱερεύς...
«Τοῦ αὐτοῦ ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον». Ἀρχ. Ὃς ἐὰν λύσῃ...
«Τοῦ αὐτοῦ». Ἀρχ. Πείθεσθε τοῖς ἡγουμένοις...
«Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ θυμοῦ». Ἀρχ. Καθαροὶ θυμοῦ ὦμεν...
«Τοῦ αὐτοῦ». Ἀρχ. Τὸ ὀργισθῆναι παρ' ἡμῖν...
«Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκ τοῦ περὶ ἱερωσύνης». Ἀρχ. Τὸ νηστεύειν...
«Ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ». Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀγάθων...
«Περὶ λοιδωρίας». Ἀρχ. Ὃς δ' ἂν εἴπῃ τῷ ἀδελφῷ...
«Ἐκ τῆς πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῆς».
Ἀρχ. Ὅτι καὶ ἀπὸ λοιδωρίας μόνον...
«Τοῦ Χρυσοστόμου, Ἐκ τῆς πρὸς Κορινθίους».
Ἀρχ. Θρασύτης μέν ἐστι...
«Τοῦ αὐτοῦ». Ἀρχ. Ὦ ἀνόητοι γαλάται...
«Περὶ τοῦ καταλλάττεσθαι τῷ πλησίον».
«Τοῦ Χρυσοστόμου, Ἐγκοπτέσθω φησίν...».

34 (φ. 158, β'). «Περὶ συγκαταθέσεως τῆς πορνείας, ἐκ τοῦ εὐαγγελίου».
Ἀρχ. Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη...
Ἕπονται σχετικὰ κεφάλαια ἐκ τῶν ἁγίου Ἀθανασίου, ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ, ἁγίου Κασσιανοῦ, Κλίμακος, ἁγίου Νείλου.

35 (φ. 168). «Τοῦ χρυσοῦ τόμου, ἐκ τοῦ περὶ σωφροσύνης».
Ἀρχ. Ἀνάρμοστον τοῖς ἀποφυγοῦσι...
Συνάπτονται σχετικά: «ἐκ τοῦ Στουδίτου τῆς διαθήκης πρὸς ἡγούμενον, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ».

36 (φ. 171, β'). «Περὶ ὅρκου· τοῦ ἁγίου Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου».
Ἀρχ. Ἐάν τις ὁρίσῃ...
Ἕπεται ἐρωταπόκρισίς τις τοῦ ἁγίου Βαρσανουφίου.

37 (φ. 172, β'). «Περὶ ἀνεξικακίας καὶ ἀπροσπαθείας».
Ἀρχ. Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις· ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ...
Ἀποσπάσματα σχετικὰ ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Γεροντικοῦ.

38 (φ. 180, β'), «Περὶ ἀκακίας καὶ ἀφιλότητος· καὶ ὅτι ἀκακία ἐστί, τὸ μὴ περί τινος κακὰ λογίζεσθαι». Ἀρχ. Ἐὰν μὴ στραφῆτε...

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου, ΚΘ' 1959, σσ. 87 - 192.

Ἕπονται σχετικὰ εἰλημμένα ἐκ τῶν Χρυσοστόμου, προφήτου Ὠσηέ, Θεοδωρήτου.

39 (φ. 185, β'). «Περὶ ὑπακοῆς τοῦ εὐαγγελίου».

Ἀρχ. Ὅστις σε ἀγγαρεύσῃ...

Ὡσαύτως τεμάχια ἐκ τῶν Χρυσοστόμου, Κλίμακος, ἁγίου Ἐφραίμ, μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου Νύσσης, Στουδίτου, ἁγίου Βαρσανουφίου.

40 (φ. 191). «Περὶ ἐλεημοσύνης καὶ πῶς χρὴ τὰς διαδόσεις ποιεῖν».

Ἀρχ. Τῷ αἰτοῦντί σε δίδου...

Προσάγονται ἐπίσης τεμάχια λόγων ἐκ τῶν Χρυσοστόμου, ἀββᾶ Ἡσαΐου, ἁγίου Βαρσανουφίου, ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ, ἁγίου Μαξίμου, Ἀναστασίου Σιναΐτου, ἁγίου Ἀθανασίου, ἁγίου Βασιλείου, Γρηγορίου Διαλόγου, Θεοδωρήτου Στουδίτου, Ἰσαὰκ Σύρου.

41 (φ. 207, β). «Περὶ τοῦ πῶς δεῖ προσεύχεσθαι».

Ἀρχ. Προσευχόμενοι γάρ φησίν...

Προσάγονται ὡσαύτως αἱ σχετικαὶ ἀποδείξεις ἐκ τῶν ὡς ἄνω Πατέρων.

42 (φ. 214, β'). «Τύπος προσευχῆς καὶ διαγωγῆς ἀναχωρητῶν».

Ἀρχ. Τίς ποτε τῶν ἀναχωρητῶν...

Ἐρωταποκρίσεις τοῦ ἁγίου Βαρσανουφίου καὶ μέρη ἐκ τῶν ἄλλων ὁσίων.

43 (φ. 225, β'). «Περὶ τῶν μετὰ εὐχῆς ἐν ὁδῷ ὁδευόντων· ἢ ἐν ἑτέρῳ οἱῳδήποτε πειρασμῷ· καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἐν μόνῃ θαρρεῖν τῇ εὐχῇ, καὶ καταφρονητικῶς διακεῖσθαι, κἂν ἅγιός ἐστιν ὁ ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχόμενος· ἀλλὰ δεῖ καὶ τὴν περὶ ἑαυτοῦ πᾶσαν εἰσφέρειν δεῖ σπουδήν, καὶ ὅτι χρὴ τὸν πειρασμὸν ἀποφεύγειν, ὅτι κίνδυνος ψυχικὸς ἐξ αὐτοῦ προσδοκᾶται· τοῦ ἁγίου Βαρσανουφίου».

Ἀρχ. Ὁ μέγας Βαρσανούφιος εἶπεν...

Καὶ ἀκολουθοῦν αἱ συνήθεις πλούσιαι ἀποδείξεις ἐξ ὅλων τῶν προρρηθέντων Πατέρων.

44 (φ. 275). «Περὶ ἀκτημοσύνης· ἐκ τοῦ εὐαγγελίου».

Ἀρχ. Καταμάθετε τὰ κρίνα.

Ὡσαύτως σχετικαὶ μαρτυρίαι ἐν αἷς διακρίνεται καὶ Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου μακρὸν ἀπόσπασμα.

45 (φ. 268). «Ὅτι οὐ συμφέρει τοῖς μοναχοῖς συνδιάγειν μετὰ τῶν κοσμικῶν καὶ οὐ πάντα τὰ διδόμενα ἡμῖν παρά τινων χάριν ἀγάπης ἐκ τοῦ Θεοῦ εἰσι· τὰ γὰρ ὑπὲρ τὸ ζῆν τῇ ἀληθείᾳ ἀντίκειται· καὶ ὅτι ὀφείλουσιν οἱ λαμβάνοντές τι ἀπό τινων ὑπὲρ εὔχεσθαι αὐτῶν· καὶ ὅτι μοναχοῖς ἀσύμφορον ἐστὶν σχολάζειν ἐν τοῖς τοῦ κόσμου πράγμασιν, ἢ πυκτεύειν κτήματα τοῦ ὁσίου Ἡσαΐου».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἅγιος Ἡσαΐας...

Ἕπονται αἱ τῶν γνωστῶν Πατέρων περικοπαί, ἐν αἷς καὶ «ἐκ τῶν διατάξεων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων».

46 (φ. 285). «Περὶ τοῦ μὴ κρίνειν τινά».

Ἀρχ. Ἀδελφὸς ἁμαρτήσας...

Ἕπεται: «ὅτι οὐ δεῖ κρίνειν τοὺς ἱερεῖς εἴτε δικαίως, εἴτε ἀδίκως».

47 (φ. 288). «Περὶ προχειρίστων ἐξουσιῶν, καὶ ὅτι οὐ πάσας μὲν τὰς ἐξουσίας προχειρίζεται ὁ Θεός, διὰ πάντων δὲ ἐνεργεῖ».

Ἐρωταπόκρισις Ἀναστασίου Σιναΐτου.

Ἀρχ. Τοῦ ἀποστόλου λέγοντος...

Συνάπτονται: «τῆς Ἐξόδου, ἐκ τῶν Γερόντων, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Ἰσιδώρου».

48 (φ. 291, β'). «Πόσοι τρόποι ἐγκαταλείψεως εἰσίν...» Ἀναστασίου Σιναΐτου.

Ἀρχ. Πολλοὶ μὲν εἰσὶ καὶ διάφοροι...

Ἐμφαίνονται μέρη ἐκ τῶν Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου, Χρυσοστόμου.

49 (φ. 295, β'). «Τοῦ ἁγίου Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου ἐρωταπόκρισις».

Ἀρχ. Ἆρα πάντες οἱ κρημνιζόμενοι ἢ καταποντιζόμενοι...

Συνέπονται: «ἐκ τῶν ἐρωτήσεων πρὸς τὸν μέγαν Εὐσέβιον, τοῦ ἁγίου Μαξίμου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ ἁγίου Ἰσαάκ».

50 (φ. 300). «Περὶ τῶν ποιούντων σημεῖα καὶ προφητευόντων ἢ ἐνθουσιαζομένων κατὰ συγχώρησιν Θεοῦ· καὶ ὅτι οὐδεὶς βλέπειν εἰς τὰ τοιαῦτα, καὶ ἐκ τούτων ἀγάπης ἔχειν τοὺς πράσσοντας...».

Μαρτυρίαι ἁρμόδιοι ἐκ τῶν Ἀναστασίου Σιναΐτου, Κλίμακος κ.ἄ.

51 (φ. 309, β'). «Ἐκ τοῦ Λαυσαϊκοῦ».

Ἀρχ. Περὶ Παφνουτίου τοῦ λεγομένου κεφάλληνος. Οὗτος χάρισμα εἶχε...

Καὶ ἐκ τῶν ἁγίων Νείλου καὶ Σιναΐτου.

52 (φ. 316, β'). «Ὅτι ἱκανὸν καὶ ἐναπόδεικτον τῷ Θεῷ τὸ ἐργάζεσθαι· καὶ ὅτι ἐκ τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι πολλοὶ εἰς πλῆθος ἁμαρτημάτων ἐκκλίνουσι...».

Προσάγονται οἱ ἅγιοι Χρυσόστομος, Ἐφραίμ, Κασσιανὸς καὶ τὸ Γεροντικὸν μαρτυροῦντες πάντες περὶ τῆς ἀληθείας.

53 (φ. 325, β'). «Ποῖαι τέχναι τῷ ἐπαγγέλματι τῶν μοναχῶν ἁρμόζουσι· καὶ ὅτι ταῦτα τοὺς μοναχοὺς ἁρμόζει ἐργάζεσθαι, ὅσα μήτε, τῇ τετυπωμένῃ τῶν ὁρῶν ψαλμωδίᾳ, μήτε τῇ εὐχῇ ἢ ὅλως τῇ κατὰ Θεὸν λατρείᾳ αὐτὸν ἐμποδίζουσιν· ἢ κατάγουσιν εἰς ἐλάττωμα ψυχικόν».

Ἀρχ. Παρέβαλον ποτὲ ἀδελφοί...

Ἕπονται ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ κεφάλαια δύο.

54 (φ. 334, β'). «Πῶς χρὴ τινὰ πωλεῖν καὶ ἀγοράζειν, ἵνα μὴ προσκρούσῃ τῷ Θεῷ...».

Προηγεῖται τῆς ϛ' Συνόδου ὁ οϛ' κανών, μεθ' ὃν ἐκ τῶν ἀσκητικῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου καὶ ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ.

55 (φ. 337, β'). «Ποῖαι τέχναι τοῦ κατὰ κόσμον ἁρμόζουσι, καὶ ὅτι ἡ

ἰατρικὴ τέχνη καὶ ἐν τοῖς κοσμικοῖς καὶ ἐν τοῖς μοναχοῖς, οὐκ ἔστιν ἀπόβλητος».

Καὶ βεβαιοῦσι τοῦτο αἱ ῥήσεις Χρυσοστόμου καὶ Βαρσανουφίου, αἷς συνάπτεται: «περὶ ταπεινώσεως τοῦ ἁγίου Μαξίμου».

56 (φ. 340). «Ὅτι τὰς τοῦ Κυρίου, ἐντολὰς προτιμᾶν δεῖ· ἐν δευτέρῳ δὲ τὰς τῶν ἀνθρώπων παραδόσεις τίθεσθαι· καὶ ὅτι οἱ τὰς ἐντολὰς τοῦ Κυρίου μὴ φιλοπονοῦντες, εἰς δὲ τὰς παραδόσεις τῶν ἀνθρώπων δῆθεν σχολάζοντες, καὶ αὐτὸ τοῦτο κατὰ ἀνθρωπαρέσκειαν ἐργάζονται».

Ὁ ἅγιος Βασίλειος διὰ τῶν ἀσκητικῶν του λόγων μυσταγωγεῖ ἡμᾶς, καὶ κεφ. «Περὶ γελώντων».

57 (φ. 344). «Περὶ μετανοίας καὶ ἐξαγορεύσεως ἐκ τῶν θείων γραφῶν μαρτυρίαι...».

Προσάγονται: Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Ἀσκητικὰ ἁγίου Βασιλείου, ὁ Κλῖμαξ, ὁ Χρυσόστομος, ὁ Θεοδώρητος, τὸ Γεροντικόν, Ἰωάννης ὁ Καρπάθιος, ὁ ἅγιος Νεῖλος, Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ὑποδείγματα περὶ μετανοίας τέσσαρα ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ καὶ δύο ἐκ τοῦ Κλίμακος μετὰ νουθεσίας, ἐκ τοῦ βίου Θεοδώρου τοῦ ἡγιασμένου, μεθ' ἃ περὶ τῶν μετὰ θάνατον τοῦ Σιναΐτου, τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐκ τοῦ βίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος, ἁγίου Ἀθανασίου καὶ Γρηγορίου Θεολόγου.

58 (φ. 372). «Πῶς χρὴ μεταλαμβάνειν τῶν θείων μυστηρίων, καὶ ὅτι φοβερὸν λίαν καὶ ἐπικίνδυνον ἐστὶ τὸ ἀναξίως μεταλαμβάνειν...».

Μαρτυρίαι ἐκ τῶν ὡς ἄνω Πατέρων.

59 (φ. 380). «Ὅτι φοβερὸν καὶ ἐπικίνδυνόν ἐστι τοῖς ἀσθενέσι κατὰ ψυχήν, δέχεσθαι τινὰς εἰς ἐξαγορίαν...».

60 (φ. 382). «Περὶ γονυκλισιῶν τῶν κεκωλυμένων...».

61 (φ. 390). «Περὶ βρώσεως καὶ πόσεως τῶν τοῖς μοναχοῖς πρεπόντων...».

Ἕπονται ἐν ἀμφοτέροις τοῖς κεφαλαίοις αἱ σχετικαὶ μαρτυρίαι.

62 (φ. 393, β'). «Διδασκαλία χρονική, τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀναστασίου, ἐπισκόπου καὶ καθηγουμένου Σινᾶ ὄρους».

Ἀρχ. Ἀπὸ μὲν τῆς μεγάλης...

Καί τινες ἐρωτήσεις πρὸς αὐτόν, μεθ' ἃς τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ ἀββᾶ Ἰσαὰκ τεμάχια περὶ προσευχῆς.

63 (φ. 400, β'). «Νικήτα μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου μονῆς τοῦ Στουδίου, τοῦ Στηθάτου».

Κεφάλαια δώδεκα ἐκ τῆς α' αὐτοῦ ἑκατοντάδος, ἴδ. «Φιλοκαλία», κατ' ἐκλογήν.

64 (φ. 407). «Τρεῖς οἶδεν ὁ λόγος καταστάσεις βίου, σαρκικήν, ψυχικὴν καὶ πνευματικήν...».

Ἀρχ. Ἡ σαρκικὴ τοῦ βίου κατάστασις...

Ἕτερα κεφ. 16 ἕπονται.

65 (φ. 417). «Τρεῖς εἰσὶ τάξεις ἐν τοῖς ποιουμένοις τὰς προκοπὰς τῶν τελειοποιῶν ἀναβάσεων· καθαρτική, φωτιστική, μυστική...».

Ἀρχ. Ἡ καθαρτικὴ τῶν ἤδη πρὸς ἀγῶνας...

Ἕπονται κεφ. 6, τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου κεφ. 8, καὶ τοῦ ἁγίου Νείλου κεφ. 2. Τούτοις συνάπτονται ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἁγίου Μαξίμου, Βασιλείου, Συμεών, μεθ' ὧν: «Περὶ σωματικῶν πράξεων, περὶ ἐγκρατείας, καὶ τίς ἐστὶν ἡ κατὰ λόγον ἐγκράτεια» μετὰ σχετικῶν ἀποδείξεων ἐκ τῶν Ἀντιόχου, Ἰσαάκ, Βαρσανουφίου καὶ Διαδόχου.

66 (φ. 432, β'). «Τοῦ Χρυσοστόμου· ὅτι τῶν ἀγγέλων οὐδὲν ἀπεῖχον οἱ περὶ τὸν Ἠλίαν· καὶ ὅτι ἡ παρθενία τοιούτους αὐτοὺς ἐποίησεν».

Ἀρχ. Τί γὰρ τῶν ἀγγέλων ἀπεῖχον...

Ἕπονται: «Τί τὸ εὔσχημον καὶ εὐπρόσεδρον —Ὅσον ἡ ἀκτημοσύνη καλὸν —Ὅτι ἡ τὰ βιωτικὰ μεριμνῶσα, οὐκ ἂν εἴη παρθένος».

67 (φ. 436). «Στεφάνου μητροπολίτου Νικομηδείας, σύντομος ἐξήγησις τοῦ τριμεροῦς τῆς ψυχῆς».

Ἀρχ. Ὅτι τρία μέρη τῆς ψυχῆς...

Ἕπονται κεφάλαια τινά, Γρηγορίου Νύσσης, Ἐφραὶμ Σύρου, Βρυεννίου, Συμεὼν καὶ «Περὶ τῆς κατ' ἐρήμῳ διαγωγῆς», Χρυσοστόμου, Βασιλείου, Κύρου ἐπισκόπου.

68 (φ. 459, β'). «Ἀπὸ τὸν Χρονογράφον τοῦ Γλυκᾶ».

Ἀρχ. Μετὰ τοῦτον κρατεῖ ὁ υἱὸς αὐτοῦ...

69 (φ. 464, β'). «Τοῦ μεγάλου Βασιλείου πρὸς μονάζοντα ἐκπεσόντα».

Ἀρχ. Διττός μοι ἐνέσκηψε...

70 (φ. 417, β'). «Τοῦ αὐτοῦ Ἀμφιλοχίου ὡς παρὰ Ἡρακλείδου».

Ἀρχ. Ἐγὼ καὶ τῶν ὁμιληθέντων...

71 (φ. 472). «Οὗτος ὁ λόγος ἐστὶν ἀνεπίγραφος».

Ἀρχ. Αἰσχρὸν μὲν ὡς ἀληθῶς...

Ἕπονται: «Περὶ λειτουργιῶν προηγιασμένων, Νείλου μοναχοῦ πρὸς Βενοῦστον μοναχόν, τοῦ αὐτοῦ Παυλίνῳ μοναχῷ, Ἐλευθερίῳ μοναχῷ, ἀπὸ τὸ Γεροντικὸν παραίνεσις, Ἰσιδώρου, Δωροθέου περὶ τῆς μεγάλης μ'ῆς, περὶ ἀγαθῆς πολιτείας κεφ. ια', περὶ ἱερέων τοῦ θείου Χρυσοστόμου, Θεογνώστου, Ἀναστασίου Σιναΐτου περὶ πορνείας, τοῦ ἁγίου Μαξίμου, τοῦ Κλίμακος, τοῦ Θεολόγου, περὶ τοῦ λέγειν, περὶ τοῦ παραδείσου τοῦ Χρυσοστόμου, περὶ προσοχῆς Βασιλείου, ἀπὸ τοὺς Μαργαρίτας, τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου, περὶ ἱερέων, πρὸς τοὺς λέγοντας μὴ εἶναι κόλασιν» περικοπαὶ ποικίλαι.

72 (φ. 509, β'). «Ἡσυχίου πρεσβυτέρου Ἱεροσολύμων περὶ αὐταρκείας».

73 (φ. 513). «Τοῦ πανσόφου κὺρ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ διδασκαλία παντοδαπής, καὶ πάντη ἀναγκαιοτάτη. Ἔκθεσις τῆς ἡμῶν πίστεως».

Ἀρχ. Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν, τὴν πάντων ἀρχὴν καὶ αἰτίαν...

Ἕπονται τὰ ἑξῆς κεφάλαια:

Περὶ ὀνομάτων τινῶν λεγομένων ἐν τῷ τῶν χριστιανῶν δόγματι.
Περὶ ἐνυποστάτου.
Περὶ ὁμοουσίου.
Περὶ ὁμοϋποστάτου.
Περὶ οὐσιώδους ἑνώσεως καὶ διαφορᾶς.
Περὶ ὑποστατικῆς ἑνώσεως καὶ διαφορᾶς.
Περὶ σχετικῆς ἑνώσεως καὶ διαφορᾶς.
Περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος (δίς).
Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀντιδόσεως
Περὶ τῆς θείας ἑνώσεως.
Περὶ φύσεως ἀπειθοῦς.
Τὶς ὁ Θεός.
Εἰ ἄπειρον τὸ θεῖον, καὶ πῶς ἄπειρον.
Πῶς οἶδε Θεὸς τὰ μεταβαλλόμενα πράγματα.
Ἀπὸ ποίου πρώτου στοιχείου ἤρξατο τὸν κόσμον ποιεῖν ὁ Θεός.
Πόθεν ἔννοιαν Θεοῦ ἔσχον οἱ ἄνθρωποι.
Περὶ νοῦ.
Ἔτι περὶ νοῦ.
Περὶ ψυχῆς.
Ἔτι περὶ ψυχῆς.
Εἰ μεταβάλλει ψυχὴ εἰς ἄγγελον.
Εἰ ἄναρχόν τι ἡ ψυχή.
Τί ἐστὶ φύσις.
Πότε ἡ ψυχὴ τῷ κυουμένῳ ἑνοῦται σώματι.
Πῶς ἑνοῦται τῷ σώματι ἡ ψυχή.
Πότερον ἡ ψυχὴ λύεται ἀπὸ σώματος, ἢ τὸ σῶμα ἀπὸ ψυχῆς.
Πῶς συνέχεται ἡ ψυχὴ ἐν τῷ σώματι.
Περὶ ἀρετῆς.
Ἔτι περὶ ἀρετῆς.
Περὶ διαφορῶν γνώσεων.
Πῶς οὐκ ἀεὶ μετέχομεν τοῦ Θεοῦ, ἀεὶ ἐνεργοῦντος αὐτοῦ.
Εἰ ἔστι τί ἐν ἀγγέλοις κακόν.
Πῶς οἱ ὄνειροι γίνονται.
Διατὶ οἱ νηστεύοντες διψῶσι μᾶλλον ἢ πεινῶσι.

Εἶτα: «ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου, πρὸς Μαυριανὸν μοναχόν, Λυριανῷ, Κυρίλλῳ μοναχῷ, Μαρκιανῷ μοναχῷ».

74 (φ. 559). «Τοῦ πανσόφου κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ ἐπιλύσεις ἕτεραι σύντομοι, φυσικῶν ζητημάτων».

Ἀρχ. Ὁ μὲν Πλούταρχος, ὦ μέγιστε καὶ θειότατε βασιλεῦ...

Ἕπονται τάδε κεφάλαια:
Περὶ τοῦ εἶναι τὴν γῆν σφαιροειδῆ.
Περὶ τῶν μεταξὺ τῆς γῆς καὶ οὐρανοῦ στοιχείων καὶ τῶν περὶ ταῦτα παθῶν.
Περὶ ἀέρος, πυρός τε, νεφῶν, ἀστραπῶν καὶ βροντῶν.
Περὶ σεισμῶν.
Περὶ κομήτων.
Περὶ ἀνέμων.
Περὶ ἴριδος.
Περὶ ἅλω.
Περὶ σχήματος οὐρανοῦ.
Περὶ κόσμου.
Εἰ ἔμψυχος ὁ κόσμος καὶ προνοίᾳ διοικούμενος.
Εἰ φθαρτὸς ὁ κόσμος.
Εἰ στρέφεται ὁ οὐρανός.
Περὶ τάξεως κόσμου.
Περὶ τῆς τοῦ κόσμου ἐγκλίσεως.
Περὶ τοῦ εἰ ἔστι καινόν, ἐκτὸς τοῦ κόσμου.
Τίνα δεξιὰ κόσμου, καὶ τίνα ἀριστερά.
Τὶς ἡ τοῦ οὐρανοῦ οὐσία.
Περὶ τῶν ἐν τῷ οὐρανῷ νοουμένων κύκλων.
Περὶ οὐσίας ἀστέρων.
Περὶ σχημάτων ἀστέρων.
Περὶ τῆς τῶν ἀστέρων φορᾶς.
Πόθεν φωτίζονται οἱ ἀστέρες.
Πῶς γίνονται οἱ τέσσαρες καιροί.
Περὶ τοῦ μεγέθους τοῦ ἡλίου.
Περὶ τῆς τοῦ ἡλίου ἐκλείψεως.
Περὶ οὐσίας καὶ φωτισμοῦ ἡλίου καὶ σχήματος.
Περὶ ἐκλείψεως σελήνης.
Ἔτι περὶ ἐκλείψεως σελήνης.
Εἰς πόσους κύκλους διαιρεῖται ὁ οὐρανός.
Περὶ τῆς τῶν ἄστρων φορᾶς καὶ κινήσεως.
Πότερον πλείους οἱ ἄγγελοι ἢ οἱ ἄνθρωποι.
Εἰ ἀληθὲς ἐστὶ τὸ καταβασκαίνεσθαι τινὰς ὑπὸ τῶν ὁρώντων.
Διατὶ παραβάλλουσιν ἅλας οἱ νομεῖς τοῖς βοσκήμασιν.
Διατὶ τὴν χροιὰν ὁ πολύπους ἐξαλλάττει, ἐγκαθήμενος ταῖς πέτραις, καὶ ταύταις ἐξομοιούμενος.
Διατὶ τῆς ἄρκτου ἡ παλάμη τῆς χειρὸς φαγεῖν, γλυκυτάτη.
Διατὶ τὰ ῥόδα μᾶλλον ἀνθεῖ, δυσωδῶν τινῶν παραφυομένων αὐτοῖς.

Πῶς αἱ χάλικες καὶ αἱ μολυβδίδες ἐμβαλλόμεναι, ψυχρότατον τὸ ὕδωρ ποιοῦσι.
Πῶς ἀχύροις καὶ ἱματίοις ἡ χιὼν διαφυλάττεται.
Τίς ἡ αἰτία, δι' ἣν εὔθρυπτα γίνεται τὰ ἐν τῇ συκῇ κρεμαννύμενα κρέατα.
75 (φ. 573, β'). «Νείλου μοναχοῦ, Περὶ τῶν ὀκτὼ λογισμῶν».
Ἤτοι :
Περὶ γαστριμαργίας.
Περὶ πορνείας.
Περὶ φιλαργυρίας.
Περὶ λύπης.
Περὶ ἀκηδίας.
Περὶ κενοδοξίας.
Περὶ ὑπερηφανείας.
Εἶτα φύλλα δύο ἄγραφα.
76 (φ. 596). «Ἐπιστολαὶ τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου».
Ἕπονται αἱ ἑξῆς :
Βενιαμὶν Ἑβραίῳ : Περὶ ἐκκλησιαστικῆς προσφορᾶς.
Περὶ τῆς θείας συλλήψεως.
Κατὰ Ἑλλήνων : Παύλῳ.
Περὶ ἀκαταλήπτου : Ἰσιδώρῳ διακόνῳ.
Διατὶ πάντα τὰ θεῖα... Ἑρμίνῳ κόμητι.
Ὅτι οὐκ ἦν συμφέρον τὴν πάντων γνῶσιν ἔχειν ἡμᾶς : Ἀθανασίῳ.
Περὶ κοινωνίας : Οὐρανίῳ κόμητι.
Ὅτι λίαν ἱερωσύνης βασιλεία ὑψηλοτέρα : Ἑρμογένει πρεσβυτέρῳ.
Πρὸς τοὺς ἐρῶντας ἐπισκοπῆς : Λεοντίῳ.
Ὅτι μεγάλης δεῖται ψυχῆς ἡ ἐπισκοπή... : Εὐσεβίῳ ἐπισκόπῳ.
Ἡρακλείῳ ἐπισκόπῳ.
Ὅτι λίαν ἐπικίνδυνον ἡ ἐπισκοπή... : Ἐριβουνίῳ ἐπισκόπῳ.
Ὅτι δεῖ τὸν ἱερέα... Λεοντίῳ ἐπισκόπῳ.
Ὅτι καὶ τῶν ἐν ὄρεσι καὶ σπηλαίοις... : Παλλαδίῳ ἐπισκόπῳ.
Πρὸς τοὺς ἐπερειδομένους... : Εὐσεβίῳ ἐπισκόπῳ.
Ἑρμίνῳ κόμητι.
Τῷ αὐτῷ.
Περὶ ἀρετῆς.
Ὅτι ἄμεινον ἐν συγκρίσει... Ἱέρακι λαμπροτάτῳ.
Παλλαδίῳ διακόνῳ.
Περὶ ἀρετῆς.
Ἰωάννῃ σχολαστικῷ.
Ὅτι καλὸν καὶ πρέπον... Ἥρωνι μονάζοντι.
Ὅτι οὐδὲν ἀρετῆς ὑψηλότερον : Εὐτονίῳ διακόνῳ.

Ἰσιδώρῳ διακόνῳ.
Στρατηγίῳ μονάζοντι.
Ὅτι ποίῳ ἡ ἀρετὴ κατορθοῦται : Λεοντίῳ πρεσβυτέρῳ.
Ὀλυμπιοδώρῳ.
Ἰσχυρίωνι.
Ὅτι ἀμήχανον ἐν μέσῳ θορύβων... : Κυρίλλῳ.
Διοδώρῳ.
Θαυμασίῳ.
Ὅροι ἀσκήσεως : Ἱέρακι.
Περὶ ὑποταγῆς : Νείλῳ.
Θωμᾷ μοναχῷ.
Τοῖς ἐν Πηλουσίῳ μοναχοῖς.
Νείλῳ μοναχῷ.
Περὶ ἀσκήσεως : Ἀθανασίῳ.
Κέλσῳ.
Ἥρωνι διακόνῳ.
Περὶ αὐταρκείας βρωμάτων... : Παλλαδίῳ.
Δομετίῳ κόμητι.
Περὶ οἴνου καὶ μέθης : Λυσιμάχῳ.
Συνοδίῳ.
Πρὸς μοναχοὺς τόπου ἐκ τόπου... : Φιλίππῳ μοναχῷ.
Πρὸς μοναχούς... : Θέωνι μοναχῷ.
Ὅτι σύμμετρον χρὴ εἶναι... Τιμοθέῳ ἀναγνώστῃ.
Θωμᾷ μοναχῷ.
Πρὸς ἀσκητὰς ὑπεράγαν νηστεύοντας.
Περὶ ἁπλότητος.
Ὅροι αὐταρκείας περιληπτικῆς.
Περὶ ἀκτημοσύνης : Εὐτονίῳ.
Τῷ αὐτῷ.
Εὐτονίῳ διακόνῳ.
Περὶ φιλαργυρίας : Κασίῳ σχολαστικῷ.
Πρὸς τοὺς μεγάλα τὰ παρόντα... Θέωνι.
Χαιρήμονι.
Περὶ πενίας : Κύρῳ.
Τῷ αὐτῷ.
Παύλῳ διακόνῳ.
Περὶ ξενοδοχίας : Μοναστηρίῳ Πηλουσίου.
Περὶ ὑπομονῆς : Εὐτονίῳ διακόνῳ.
Περὶ σωφροσύνης : Παύλῳ πρεσβυτέρῳ.
Πέτρῳ.

Ἑρμίνῳ κόμητι.
Περὶ τοῦ ἐν ταῖς μεταβολαῖς...: Στρατηγίῳ μονάζοντι.
Ὅτι χρὴ ἐν ταῖς ἀρεταῖς...: Ἀσκληπιῷ ἐπισκόπῳ.
Περὶ τῆς εἰς Θεὸν ἐλπίδος: Παμπρεπίῳ διακόνῳ.
Ἀγαθοδαίμονι γραμματικῷ.
Περὶ λοιδωρίας.
Ὅτι οὐκ ἀπὸ τῆς βάσεως...: Εὐτονίῳ διακόνῳ.
Ὅτι οἱ καλοὶ καὶ οἱ κακοί...: Ἡσαΐᾳ στρατιώτῃ.
Παραίνεσις... Ἑρμίνῳ κόμητι.
Παύλῳ.
Περὶ μετανοίας: Ζωσίμῳ πρεσβυτέρῳ.
Μαρτινιανῷ.
Ἡσαΐᾳ.
Μάρωνι.
Εὐτονίῳ διακόνῳ.
Διατὶ ἐν καιρῷ ἀπειλῆς...: Καλλιοπίῳ πρεσβυτέρῳ.
Πέτρῳ.
Ἀπολλωνίῳ γεωργῷ.
Ἀρποκρᾷ σοφιστῇ.
Τῷ αὐτῷ.
Ὅτι οὐδὲν τῶν ὄντων αἰτιατέον...: Λεοντίῳ.
Ὅτι φρικτὸν ἱερωσύνην πωλεῖν ἢ ὠνεῖσθαι... Εὐσεβίῳ ἐπισκόπῳ.
Περὶ ἀρετῆς... Σερίνῳ Τριβούνῳ.
Θωμᾷ μοναχῷ.
Ὅτι κρίσεως καιρὸς ἀποκαλύψει... ὁ Ἀρσενουφίῳ ἀναγνώστῃ.
Ὅτι οἱ πάντες ὑπὲρ τῶν αὐτῶν ἁμαρτημάτων...: Παμπρεπίῳ.
Ἰδοὺ καὶ τὸ σχόλιον:
Ἀπολλωνίῳ ἐπισκόπῳ.
Διοφάντῳ ἄρχοντι.
Ἱέρακι λαμπροτάτῳ.
Ὅτι δεῖ τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς...: Ἑρμογένει ἐπισκόπῳ.
Ὅτι ἐνέσπαρται τῇ φύσει τὸ ἀγαθόν: Παλλαδίῳ.
Περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ θείου κηρύγματος: Παύλῳ.
Πρὸς τοὺς ἐρῶντας ἐπισκοπῆς: Λεοντίῳ.
Ὅτι φρικτὸν εἰς ὑπερβολὴν τὸ πιπράσκειν ἱερωσύνην...Εὐσεβίῳ ἐπισκόπῳ.
Περὶ ψυχῆς: Αἰγυπτίῳ πρεσβυτέρῳ.
Ὅτι ἀθάνατος ἡ ψυχή. Ἡσαΐᾳ στρατιώτῃ.
Ἐν ἀρχῇ, ἐν παραφύλ. νεωτέρῳ χαρακτῆρι:
«Τῶ παρὸν βιβλήον ὀνομαζώμενον κουβαρὰς καὶ εἶναι πολλὰ ὀφέλιμων διὰ τοὺς μοναχοῦς».

Ἐν φ. 593, β', ἡ ὑπογραφὴ τοῦ ὁσίου συγγραφέως οὕτως:
«Ἐγράφη τὸ παρὸν βιβλίον παρ' ἐμοῦ διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ στουδίτου ἐπὶ ἔτους ζϞ' (=1582)».
Ἐν φ. 638, ἐπὶ τῆς α' ὄψεως τάδε:
«διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ῥήτορος καὶ τῶν φίλων αὐτοῦ».
Ἐπὶ δὲ τῆς β' ὄψεως ταῦτα διὰ χειρὸς μεταγενεστέρας:
«Αὕτη ἡ βίβλος ὑπάρχει τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν διονυσίου τοῦ ῥήτορος, τοῦ ἀσκήσαντος ἐν τῷ ὄρει τοῦ ἄθω, καὶ ἀφιερώθη παρὰ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν μονὴν τῆς ἁγίας ἄννης, εἰς ὠφέλειαν τῶν ἐνασκουμένων ἀδελφῶν· καὶ εἴτις τὸ ἀποξενώσει ἄς ἔχει τὰς ἀρὰς τῶν τιη' θεοφόρων πατέρων ἡμῶν· καὶ αὐτοῦ τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν ἀθανασίου τὸ ἐπιτίμιον».

Πάντα τὰ ἐν τῷ κώδικι συλλεγέντα ἐκ διαφόρων ὑπὸ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Διονυσίου τοῦ ῥήτορος, εἰσὶν ἐκδεδομένα, αἱ δὲ ἐπιστολαὶ τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου εὕρηνται ἐν μικρᾷ ἐκλογῇ.

Στάχωσις βυρσίνη μετ' ἐκτυπωμάτων ἁπλῶν καὶ πορπῶν.

Ὁ ὅσιος πατὴρ ἡμῶν Διονύσιος ὁ ῥήτωρ, ὁ καὶ ἱερομόναχος καὶ Στουδίτης, ἤκμασε περὶ τὰ τέλη τοῦ ις' καὶ ἐν ἀρχαῖς τοῦ ιζ' αἰῶνος μετὰ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ ὁσίου Μητροφάνους, ἀγωνισάμενοι ἀσκητικῶς ἐν τῇ Μικρᾷ Ἁγίᾳ Ἄννῃ οὔσῃ τότε ἐρήμῳ καὶ καταφύτῳ ὑπὸ ἀριῶν καὶ ἄλλων, καὶ ἔκτοτε ἀρξαμένῃ οἰκεῖσθαι, ἔνθα καταφαίνεται ἄχρι τῆς δεῦρο καὶ τὸ σπήλαιον αὐτῶν. Καὶ τοῦ μὲν ὁσίου Διονυσίου ἔργα σῴζονται ἐν μὲν τῇ καθ' ἡμᾶς ἱερᾷ σκήτῃ Ἁγίας Ἄννης ὁ ἀνωτέρω κῶδιξ ὁ κοινῶς «Κουβαρᾶς» καὶ ψαλτήριον χειρόγραφον, χρησιμοποιούμενον παρ' αὐτοῦ ἐν τῇ καθημερινῇ ἀκολουθίᾳ, ἐν δὲ πλείσταις τοῦ Ὄρους μοναῖς μεταφράσεις τινὲς ἀσκητικῶν λόγων. Τοῦ δὲ ὁσίου Μητροφάνους ὀπτασία Δημητρίου τινὸς ἐξ Ἰσβόρου. Τούτων τὴν ᾀσματικὴν ἀκολουθίαν συνέταξεν ὁ τὸν παρόντα γράφων κατάλογον, ἐν ᾗ εὑρήσεις περισσοτέρας περὶ τῶν ὁσίων πληροφορίας. Ἐν τῷ ἐν Μικρᾷ Ἁγίᾳ Ἄννῃ σπηλαίῳ τῶν ὁσίων τούτων πατέρων ἱδρύθη ἐσχάτως περικαλλὲς ἐπ' ὀνόματί των ἐκκλησίδιον, ἔνθα τελεῖται κατὰ τὴν 9ην Ἰουλίου, ἐν συρροῇ πλήθους μοναχῶν, δι' ὁλονυκτίου πανηγυρικῆς ἀγρυπνίας, μεγαλοπρεπῶς ἡ ἁγία τῶν ὁσίων μνήμη.

104 23

Χαρτ. 8. 0,21×0,16. φύλλ. 178. XVI.

«***Συναγωγὴ τῶν θεοφθόγγων ῥημάτων*** καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων πατέρων, ἀπὸ πάσης γραφῆς θεοπνεύστου συναθροισθεῖσα, καὶ οἰκείως καὶ προσφόρως ἐκτεθεῖσα, εἰς ὠφέλειαν τῶν ἐντυγχανόντων, παρὰ ***Διονυσίου*** ἱερομονάχου τοῦ ***Στουδίτου,*** τοῦ ἐν τῇ σκήτῃ Ἁγίας Ἄννης ᾀσκήσαντος».

Ὁ κῶδιξ εἶναι ἐπιτετμημένον ἀντίγραφον τοῦ προηγουμένου, καὶ φέρει κατ' ἀρχὰς τοὺς ἓξ ὣς καὶ ὁ προηγούμενος λόγους, εἶτα διάφορα μέρη κατ' ἐκλογήν, ἤτοι: Τοῦ ἁγίου Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Νύσσης, Ἡλιοῦ καὶ Ἰωάννου μνήμη, Παλλαδίου ἀπὸ τῆς κατὰ βραχμάνων ἱστορίας, Ἀναστασίου Σιναΐτου περὶ διαφόρων τρόπων... ἐν κεφαλαίοις ι', Ὅτι οὐκ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων ἀλλ' ἐκ τῶν ἐπιχειρημάτων τὰ πράγματα ὥς τὰ πολλὰ κρίνεται. Ἐκ τῶν ἀσκητικῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου. Καὶ αὖθις ἐκ τοῦ Σιναΐτου καὶ ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ κεφάλαια τινά, Περὶ ἀγγέλων, Ἠθικὸν πάνυ θαυμαστὸν καὶ ἄλλα τινὰ κατ' ἐκλογὴν ἐκ τοῦ ὥς ἄνω προγραφέντος. Ἐκ δὲ τοῦ Ψελλοῦ κεφ. δ' καὶ ἐκ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου λβ', καὶ τέλος κεφάλαια τινὰ ἀσκητικὰ εἰλημμένα ἐκ διαφόρων ἐν οἷς διακρίνεται καὶ «Περὶ τοῦ ναοῦ ἁγίας κορυφῆς τοῦ Σινᾶ».

Ἐν ἀρχῇ ταῦτα:

«τω παρὸν πατερικόν: ἀφιερόθη εις τὴν αγίαν ἄννα καὶ ὅπιος βουληθὴ ἀποξενόσει αυτῶ ἔχετω τααρὰς τῶν πατέρων καὶ τὴν αγιαν επίμαχον».

Ἐν τέλει μολυβίνῃ γραφῇ ἐν παραφύλλῳ οὕτως:

«Ἔφυγαν εἰ τούρκοι ἀπὸ τὰ ἅγιον ὅρος ἔτος ἀπὸ χριστού: 1830: ἐν μήνα ἀπρίληον· αὐτουνοὺ τοὺ μηνὸς εἰς ταῖς: 13: ἥμερα κυριακὴ τῆς διακηνισίμου εὐλεθερόθημεν ἀπὸ τὸ τῆς ἄγαρ θράσος καθὼς ποτὲ ὁ ἤσραηλυτικὸς λαῶς ἀπὸ τὸν φαραῶ».

Στάχωσις βυρσίνη ἐπιδιορθωθεῖσα.

105 24

Χαρτ. 8. 0,21×0,15. σελ. 804. XVII.

1 «***Ἀποφθέγματα καὶ ἱστορίαι*** τῶν ἁγίων μαζόμματα τοῦ πατερικοῦ καὶ ἐκ τῶν βίων τῶν ἁγίων καὶ ἑρμηνευθέντα εἰς πεζὴν φράσιν παρὰ ***Γεωργίου*** ῥήτορος αἴνου».

Ἀρχ. Εἶπε τὶς τῶν ἁγίων πατέρων, ὅτι πολλὰ καλὴ εἶναι ἡ ἡσυχία, ἤγουν ἡ μοναξία καὶ ἀταραξία...

Ἕπονται τὰ ἀσκητικὰ διηγήματα μέχρι τῆς σελ. 670· μεθ' ἣν φύλλον ἓν ἄγραφον, εἶτα:

2 (σ. 672). «Ἀναζήτησις καὶ εὕρεσις τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, ἐπὶ Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, τῶν ἁγίων καὶ πρώτων ἐν χριστιανοῖς βασιλέων».

Ἀρχ. Ἐν ἔτει ἑβδόμῳ τῆς βασιλείας Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου βασιλέως...

Τελ. κολοβ. ἐν ταῖς λέξεσι: «...καὶ μέρος ἐξ αὐτῶν ἀνάμιξε τῷ σαλλιβαρίῳ τοῦ ἵππου τοῦ...».

Ἐν τέλ. ἐν παραφύλλῳ φέρονται τὰ κάτωθι:

«ἀφιερώθη τὸ παρὸν πατερικὸν παρ' ἐμοῦ δανιὴλ ἱερομονάχου ἀνεψιοῦ τοῦ παπᾶ νύφου τηνιακοῦ· ἐν τῇ σκήτῃ τῆς ἁγίας ἄννης· διὰ ψυχηκήν μου σωτηρίαν εἴτις δὲ βουληθῇ ἀποξενῶσαι αὐτῷ ἐκ τῆς εἰρημένης σκήτεως· νὰ ἔχῃ τὰς ἀρᾶς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ θεοφόρων πατέρων· καὶ τῶν ἐν τῇ αὐτῇ σκήτῃ ἀσκουμένων καὶ τὴν ἁγίαν ἄνναν ἀντίδικον ἐν τῇ ἡμέρα τῇ φοβερά· εἰ δὲ ἀναγινώσκωντες πατέρες καὶ ἀδελφοὶ εὔχεσθαι καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ: ἐν ἔτει 1694 — Δεκεμβρίου κθ' — ἐν τῇ ἐκκλησία ἀφιερώθη:».

Ἐπὶ τῆς β' ὄψεως τοῦ αὐτοῦ φύλλου τάδε:

«1747. νοέμβρι 9 Ἐνθύμυσις ὅπου ἦρτα ἐγῶ ὁ παπᾶ καλύῶπιος ἐκεφαλύνίας καὶ ἦλθα ἐδῶ εἰς τὸ ἅγιον καὶ θεοβάδιστον ὄρος εἰς τὴν σκύτην τὴς αγίας Ἄννης, μυτρὸς τῆς θεοτόκου, εἰς τονόσίον πατέρον τὴν σκίτην καὶ ύμε κατοίκύμένος εἰς τον οίκον τοῦ ὀσίου νύκυφόρου μόναχοῦ, μετὰ τῆς συνόδύας, αὐτοῦ· καὶ μέεχυ διὰ ἐφύμερίον του εἰς τὶν ἐκλύσιαν του, ὀνόμαζόμένοι καὶ αυτοὶ ἅγιοι πάντες».

Καὶ κατωτέρω:

«Κάλλοϊώπιος ἱερομόναχος ό καίφάλλώνήτης ἔγραψα ἄνωθεν, εἰς 1748, ἰανουάρίου ς».

Ὁ κῶδιξ ἐνέχει χαρακτῆρα Εὐεργετινοῦ, ἡ δὲ στάχωσις αὐτοῦ εἶναι νέα ἅτε ἐκπεσούσης τῆς πρώτης.

106 25

Χαρτ. 8. 0,204×0,160. φύλλ. 158. XVII.

1 «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῆς ὑποθέσεως τοῦ βιβλίου· τῆς ἐχούσης μὲν τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἰδίας ψυχῆς· ὑπὸ δὲ εὐχῶν πατέρων συνεγράφη· Παύλου τε φημί, σὺν Μαξίμῳ, Θωμᾷ καὶ Ἰωάννῃ ἅμα, Ἰακώβῳ τε Λουκᾷ, καὶ Μακαρίῳ τε πρὸς ὃν ἐστάλη αὕτη παρὰ μοναχοῦ τοῦ Δαμασκηνοῦ Πέτρου. Συνεργίᾳ δὲ τριῶν ἀρχιερέων· ὧν αἱ εὐχαὶ συνέργησαν τῷ λόγῳ, τῇ δὲ συμβουλῇ ὠφέλησαν μεγάλως».

Ἀρχ. Πολλῶν καὶ μεγάλων κατὰ χάριν ἀξιωθείς...

2 (φ. 153, β'). «Πέτρου Δαμασκηνοῦ μοναχοῦ, εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ».

Ἀρχ. Πρόσεχε σεαυτῷ ἀκριβῶς θαρρῶν καὶ πιστεύων ὅτι ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός...

Ἐν φύλ. 153: «εἴληφε πέτρου δαμασκηνοῦ τὸ πέρας: Ἐγράφη τῇ χειρί, Ἰωάσαφ μοναχοῦ ‚ζρμη' (=1640), μηνὸς αὐγούστου ιβ'».

Ἡ στάχωσις ἁπλῆ δι' ἐρυθροῦ ὑφάσματος.

Ἡ βίβλος τοῦ ἁγίου Πέτρου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐτυπώθη διῃρημένη καταλλήλως ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ», ἴδ. καὶ κώδ. 89 (8).

107 26

Χαρτ. 8. 0,21×0,15. φύλλ. 44. XVII.

1 (φ. 1). «Γεωργίου μητροπολίτου Νικομηδείας, Λόγος εἰς τὴν σύλληψιν τῆς παναγίας θεοτόκου».

Ἀρχ. Οὐρανῶν ἡ γῆ ταῖς τῆς χάριτος...

Ἐν τῇ ἄνω ὤᾳ: «Ἑλληνικῇ φράσει».

Ἐν τέλει τοῦ λόγου φύλλον ἓν ἄγραφον.

2 (φ. 22). «Γεωργίου μητροπολίτου Νικομηδείας, Λόγος εἰς τὴν σύλληψιν τῆς παναγίας θεοτόκου».

Ἀρχ. Σήμερον ἡ γῆ φαιδρύνεται περισσότερον ἀπὸ τοὺς οὐρανούς...

Ὁ ἀνωτέρω λόγος ἐν τῇ καθωμιλημένῃ, ὡς δηλοῦται καὶ διὰ τῶν ἑξῆς γεγραμμένων ἐν τῇ ἄνω ὤᾳ: «ἁπλῇ φράσει».

Ἐν ἀρχῇ, ἐν παραφύλλῳ συνεσταχωμένῳ φέρονται τάδε:

«Τὼ παρὸν πανηγηρικόν, εἶνε ἀφηέρομένον εἰς τὴν σκήτην τῆς θεοπρομίτορος ἄνης εἰς τὼ κυρίακόν, καὶ μὴν τολμίση κανῆς και το κλέψη, εἶνα μῆ ὡς ἡερόσιλος κατακριθῖ».

Ἡ στάχωσις φέρει ὡς περικάλλυμα φύλλον ἐκ μεμβραΐνου κώδικος μουσικῆς.

108 27

Χαρτ. 8. 0,20×0,15. φύλλ. 308, XVII.

1 (φ. 1). «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ νέου· συγγραφεῖσα παρὰ Γρηγορίου ταπεινοῦ καὶ φιλοχρίστου μαθητοῦ».

Ἀρχ. Ὁ ἁγιώτατος καὶ τῶν προφητῶν περισσώτερος, ὁ θεῖος λέγω, δαβίδ...

Ἐν τέλ. «Ἡ μὲν χεὶρ ἡ γράψασα σέσηπται τάφῳ· ἡ δὲ γραφὴ μένει εἰς αἰῶνας αἰώνων. Ἐτελειώθη δὲ ἐν ἔτει ‚ζρσα' (=1663), Νοεμβρίου 18. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ γερασίμου πόνος· οἱ ἀναγινώσκοντες δὲ εὔχεσθαι ὑπὲρ τῶν πολλῶν μου σφαλμάτων, καὶ εἴτε σφαλερὸν ἐστι διορθοῦσθαι».

Ὁ βίος εἶναι ἐν τῇ καθωμιλημένῃ, εἶναι δὲ διεξοδικώτατος, διαλαμβάνων καὶ περὶ τοῦ θανάτου τῆς Θεοδώρας, μαθητρίας τοῦ ὁσ. Βασιλείου, καὶ τῶν ἐναερίων τελωνίων· τούτου περίληψιν ἐδημοσίευσε πολλάκις ὁ ἐν Ἀθήναις ἐκδοτικὸς οἶκος Μ. Σαλιβέρου μὲ τὸν τίτλον «Μυστήριον τοῦ θανάτου...».

2 (φ. 203). «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰακώβου τοῦ νέου».

Ἀρχ. Καὶ σιωπᾶν βούλομαι...

Ἑλληνιστί, ἐν τέλ. «‚ζρμα' (=1633), μαρτίου ια', ἰδοὺ τὸ αἴτημά σου ἀδελφὲ καὶ σύγγνωθί μοι ὅτι ἐβράδινα κατὰ πολλὰ καὶ εἶ θέλεις δώσετο

διὰ νὰ τὸ γράψουν κάλλιστα ἵνα ἔχῃς καὶ βοήθειαν ἐξ αὐτῶν τῶν ἁγίων ἐν τῷ νῦν καὶ ἐν τῷ μέλλοντι».

Ἡ χρονολογία αὕτη δεικνύει ὅτι τὸ τεμάχιον τὸ περιέχον τὸν βίον τοῦ ἁγ. Ἰακώβου ἦτο ἐξ ἄλλου προγενεστέρου κώδικος, ἢ καὶ μεμονωμένον τεῦχος συσταχωθὲν μετὰ τῶν ἐπιλοίπων προφανῶς νεωτέρων.

Ὁ ἀνωτέρω βίος ἁπλοποιηθεὶς ἐτυπώθη ἐν τῷ Νοεμβρίῳ τοῦ Δουκάκη.

3 (φ. 254). «Τοῦ ἀββᾶ Μακαρίου τοῦ αἰγυπτίου λόγος».

Ἀρχ. Πορευόμενος ποτὲ ὁ ἀββᾶς Μακάριος...

Ἐξεδόθη ὑπὸ Δουκάκη ἐν παραρτήματι Ἰανουαρίου.

4 (φ. 262). «Ἀποφθέγματα καὶ ἱστορίαι τῶν ἁγίων, μαζομέναι ἐκ τοῦ πατερικοῦ καὶ ἐκ τῶν βίων τῶν ἁγίων, καὶ ἑρμηνευθέντα εἰς πεζὴν φράσιν παρὰ Γεωργίου ῥήτορος Αἴνου».

Ἀρχ. Διὰ τὴν ἀληθινὴν καὶ τελείαν ταπείνωσιν...

Εἶπε τις τῶν ἁγίων πατέρων...

Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 105 (24) κώδ. ἐν ᾧ βλ. πλείονα.

5 (φ. 281) «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου ἡγουμένου τοῦ Στουδίου, καὶ ὁμολογητοῦ, Κατήχησις εἰς τοὺς ἑαυτοῦ μαθητάς».

Ἀρχ. Ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, ὁ Θεὸς ὁποῦ ἐποίησε καὶ ἔπλασε...

Ἡ σημειωθεῖσα ἀναγινώσκεται τῇ Κυριακῇ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου, ᾗ συνέπονται καὶ αἱ ἑξῆς:

Τῇ Κυριακῇ τοῦ Ἀσώτου.

Περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας.

Τῇ Τετάρτῃ τῆς Τυροφάγου.

Τῇ Παρασκευῇ τῆς Τυροφάγου.

Τῇ Κυριακῇ τῆς Τυροφάγου.

Τῇ Τετάρτῃ τῆς α' ἑβδομάδος.

Τῇ α' Κυριακῇ τῶν νηστειῶν, ἥτις μένει ἀτελής.

Ἐν ἀρχ. ἐν α' παραφύλ. νεωτέρᾳ χειρί:

«1846. ἀφιερώθη εἰς τὸν περικαλεῖ ναὸν τῆς Θεοπρομήτορος τῆς ἁγίας ἄννης τὸ παρὸν βιβλίον τῆς Θεοδώρας τὴν ὀπτασία διὰ νὰ ἀναγνώθουν οἱ πατέρες· καὶ ὅποιος τῷ οἰκειωποιειθεῖ νὰ ἔχῃ ἀντίδικον τὴν ἁγίαν ἄννα καὶ ταῖς ἀραῖς τῶν πατέρων».

Ἐν β' παραφύλ:

«Ἐτούτω τὸ παρετικὸν τὸ ἀφιέροσεν ὦ γεροπαρθένηως. έις την αγήαν ἄνα καὶ ὥπηος τὸ αποξηνόσοι να την ἔχη ἀντήδηκον».

Ἐν τέλ. φαίνεται ἀποκοπὲν φύλ. μεθ' ὃ ἕτερον ἄγραφον καὶ παράφυλλα δύο, ἐξ ὧν τὸ α' φέρει τάδε:

«‚αχ٦γ'. φευρουάρίου ἡμέρα κιρίάκὴ ἐμαρτύρησε ἕνας χριστιανὸς τὸ ὀνομάτου γεώργιος· ἡ ἐπιστίμι του ράπτης· ἡ πατρίς του ἡ μιτηλίνης· τὸ ἐπίκλιν του παϊζάνος αἰονία του εἰ μνίμη».

Ἴδ. Νέον Μαρτυρολόγιον.

Στάχωσις βυρσίνη μετ' ἐκτυπωμάτων, φέρει δὲ ὁ κῶδιξ καὶ πόρπας.

Αἱ ἀνωτέρω κατηχήσεις τοῦ Στουδίτου φέρονται εἰς τὸ βιβλίον τῶν κατηχήσεων τὸ ὑπὸ Ζαχαρίου ἱερομονάχου Ἐσφιγμενίτου, Ἑρμούπολις Σύρου 1887, διαφέρουσαι κατά τι ἐν τῷ ὕφει.

109 28

Χαρτ. 8. 0,185×0,150. φύλλ. 350. XVII.

1 «Ἀρχὴ τοῦ βιβλίου τὸ ***Εὐεργετηνόν***, τὸ δεύτερον». Ὑπόθεσις α'. Παλλαδίου.

Ἀρχ. Ἐν Ταβένῃ, ἔστι μοναστήριον γυναικῶν...

Προτάσσεται «ὁ πίναξ τῆσδε τῆς βίβλου» ἐν τρισὶ φύλλοις ἀναγράφων ὑποθέσεις ν', ὧν ἡ ἀνωτέρω α', ἡ δὲ τελευταία ἡ με', ἐκπεσόντων τῶν λοιπῶν φύλλων τοῦ β' βιβλίου τοῦ Εὐεργετινοῦ.

Ἀρχ. Ἠρωτήθη γέρων...

2 (φ. 294). «Ἐκ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Εὐεργετηνοῦ».

Ἀρχ. Γέρων τις ἐκάθητο...

Ἕπονται φύλ. 5 ἐκ τοῦ β' ἐπίσης βιβλίου μὴ ἔχοντα συνέχειαν τῶν προηγουμένων, μεθ' ἅ:

3 (φ. 300). «Ὅτι δεῖ τὸν μοναχὸν πρέποντα βίον τῷ σχήματι ἐπιδείκνυσθαι· ὁ γὰρ μὴ κατὰ τὸ σχῆμα πολιτευόμενος οὐ μοναχός· καὶ ὅτι οὐκ ἐκ τοῦ χρόνου, ἀλλ' ἐκ τοῦ τρόπου τὸ κατὰ Θεὸν γῆρας χαρακτηρίζεται».

Ἐν τῷ βίῳ τῆς ἁγίας Συγκλητικῆς.

Ἀρχ. Ἔλεγεν ἡ μακαρία συγκλητική...

Ἡ ὡς ἄνω ὑπόθεσις ἥτις εἶναι ἡ λβ', ἐλήφθη ἐκ τοῦ α' βιβλίου τοῦ Εὐεργετινοῦ, ᾗ ἕπονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης βιβλίου ἡ λη' καὶ ἡ λε' κεκολοβωμένη ἐν ταῖς λέξεσιν «...ἔψησεν οὖν τὸ ὀψάριον καὶ ἠχρείωσεν αὐτὸ θέλων καὶ παρέθηκε τῷ γέροντι...», εἶτα τὰ ἐπίλοιπα φύλ. ἐκ τοῦ α' καὶ τοῦ β' ἀνάμικτα, ἐν οἷς διακρίνεται καὶ ἡ ν' ἡ καὶ τελευταία ὑπόθεσις τοῦ βιβλίου ἔχουσα οὕτω: «Πῶς δεῖ τοὺς συνόντας ἀδελφοὺς διορθοῦσθαι ἀλλήλους...», ἀτελὴς καὶ αὕτη, τὸ δὲ τέλος τοῦ ὅλου κώδικος ἐν ταῖς ἐφεξῆς: δίδου τὸ στόμα σου τῷ ψεύστῃ φιλῆσαι καὶ μὴ ἐκδῶς...».

Ὁ κῶδιξ φαίνεται ὅτι ἀρχῆθεν ἀπετέλει πλήρη Εὐεργετινὸν μὲ τὰ τέσσαρα αὐτοῦ βιβλία, ἀλλ' ἕνεκεν σημαντικῆς βλάβης (διακρίνονται ἴχνη καταφλέξεως), περισυλλεγέντα τὰ ἐναπομείναντα ἐσταχώθησαν ἀναμίξ, διατηροῦντα κατ' ἀρχὰς καὶ μόνον τὸν εἱρμὸν τῆς συνεχείας.

Ἐν ἀρχῇ καὶ τέλει ἀνὰ ἓν φύλλον (περγ. 4×), ἐν ᾧ περιέχονται ἀποσπάσματα λόγου εἰς τοὺς Ἀρχαγγέλους. Πρὸ δὲ τοῦ πίνακος φύλ. μεταγενέστερον ἐν ᾧ γέγραπται:

«Ἀφιερώθη τὸ παρὸν εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς ἁγίας Ἄννης παρὰ τῶν ἐν ἱερομονάχοις Καλλινίκου καὶ Ἀγαπίου τῶν ἐξ Ἰωαννίνων, καὶ μηδεὶς ἀποξενώσῃ αὐτὸ ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ὑποπέσῃ ταῖς ἀραῖς τῶν πατέρων, καὶ ὡς ἱερόσυλος καταδικασθῇ».

Στάχωσις βυρσίνη ἡμιεφθαρμένη.

Ὁ Εὐεργετινὸς ἐξεδόθη ὡς ἑξῆς:

«Συναγωγὴ τῶν Θεοφθόγγων ῥημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν Θεοφόρων καὶ Ἁγίων Πατέρων ἀπὸ πάσης γραφῆς Θεοπνεύστου συναθροισθεῖσα οἰκείως τε καὶ προσφόρως ἐκτεθεῖσα παρὰ Παύλου τοῦ ὁσιωτάτου μοναχοῦ, καὶ Κτήτορος Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος καὶ Εὐεργετινοῦ ἐπικαλουμένου, Ἥτις ληφθεῖσα ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἐν τῷ Ἁγιωνύμῳ Ὄρει Ἱερᾶς, Βασιλικῆς τε, καὶ Πατριαρχικῆς Μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου ἐπονομαζομένης. Νῦν πρῶτον τύποις ἐξεδόθη διὰ δαπάνης τοῦ... Ἰωάννου Καννᾶ, Ἐνετίῃσι, 1783».

Ἐγένετο καὶ δευτέρα ἔκδοσις ὑπὸ Κ.Α. υἱῶν Θ. Φωκαέως καὶ Συντροφίας. ΚΠολις 1861.

110 29

Χαρτ. 16. 0,151×0,109. φύλλ. 232. XVII.

1 (φ. 1). ***«Περὶ τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης μ' ῆς καὶ πάσης τετράδος καὶ παρασκευῆς κανὼν ξθ', τῶν ἁγίων ἀποστόλων».***

Ἀρχ. Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος...

Ἕπονται σχετικὰ περὶ νηστείας καί τινα παραινετικά, μεθ' ἃ ἀποσπάσματα λόγων ἐκ τῶν ἁγίων Χρυσοστόμου, Νείλου, Μεγάλου Βασιλείου, Ἐφραίμ, ἀββᾶ Μωϋσέως, ἀββᾶ Ἀμμωνᾶ, Μακαρίου, ἀββᾶ Ἡσαΐου, Στουδίτου Ἰωάννου Καρπαθίου κ.ἄ. ἐκ λόγων ἐκδεδομένων.

2 (φ. 44). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, Λόγος εἰς τὰς δέκα παρθένους».

Ἀρχ. Ὅταν τὸ εὐδαπάνητον τῆς ζωῆς ἐννοήσω...

Ἕπονται κεφ. τρία ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ.

3 (φ. 57). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, Λόγος εἰς τὸν μάταιον βίον, καὶ εἰς κατάνυξιν καὶ ὠφέλειαν ψυχικήν».

Ἀρχ. Ὅσοι τὰ τοῦ βίου μάταια...

Εἶτα: «Περὶ ἀποταγῆς κοσμικῶν φροντίδων, τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ ἁγίου Μάρκου».

4 (φ. 73). «Ἀποφθέγματα θείων πατέρων».

Ἀρχ. Τρεῖς ἀρεταὶ εἰσὶν αἱ ἐπιχορηγοῦσαι...

5 (φ. 115). «Περὶ πονηρῶν γυναικῶν».

Ἀρχ. Τί ἐστι γυνή· ἄγκιστρον διαβόλου...

6 (φ. 116). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Περὶ ἱερέων ἐγκλημάτων».

Ἀρχ. Ἀκούσατε ἱερεῖς κυρίου...

Συνέπονται Γρηγορίου Διαλόγου, Ἐφραὶμ καὶ Χρυσοστόμου τεμάχια λόγων.

7 (φ. 122). «Τοῦ ἁγίου Νήφου, Περὶ τῶν μοναχῶν τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος».

Ἀρχ. Ἠρώτησε δὲ πάλιν ὁ ἀδελφὸς τὸν ἅγιον...

Μέρος ἐκ τῆς ὀπτασίας τοῦ ἁγίου Νήφωνος Κωνσταντίας, ἐκτυπωθείσης ἐν τέλει τοῦ βιβλίου τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἁγ. Μακαρίου.

8 (φ. 124). «Ἀπὸ τῆς ἐρωτήσεως τοῦ ἁγίου Πέτρου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ».

Ἀρχ. Πρόσεχε σεαυτῷ ἀκριβῶς...

Ἕπεται κεφ. περὶ λύπης.

9 (φ. 135, β'). «Τοῦ σοφωτάτου Μαξίμου, Λόγος ὠφέλιμος».

Ἀρχ. Διὰ τοῦτο πάλιν προβλέπων...

Μεθ' ὃν «περὶ πανουργίας δαιμόνων».

10 (φ. 152). «Περὶ ἐλπίδος πάνυ ὠφέλιμον καὶ ὡραῖον».

Ἀρχ. Γέρων τίς ποτε φησί...

Ἕπονται ἀσκητικὰ κεφ., ἐν οἷς καὶ σύντομοι διδασκαλίαι τοῦ Στουδίτου.

11 (φ. 159, β'). «Τοῦ ἁγίου Μαξίμου, Ἐκ τοῦ παραινετικοῦ λόγου, πρὸς τὸν ἔπαρχον Ἀφρικῆς Γεώργιον».

Ἀρχ. Ἐπὶ τούτοις πᾶσιν ἀκριβῶς ἀδελφέ...

12 (φ. 164, β'). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Λόγος ὠφέλιμος».

Ἀρχ. Πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ἀκήκοα...

Ἀκολουθοῦν: «Συμεὼν τοῦ νέου Θεολόγου, Πνευματικὰ ζητήματα καὶ λύσις πλήρης διακρίσεως, τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ».

13 (φ. 171). «Ὀπτασία ἣν ἐθεάσατο παρθένος τις, ὡραία καὶ ὠφέλιμος».

Ἀρχ. Ἀνὴρ θαυμαστός, καὶ πολλῷ χρόνῳ...

14 (φ. 172, β'). «Διήγησις καὶ ὀπτασία ὠφέλιμος ὀρθοδόξου τινὸς Δημητρίου· συγγραφεῖσα παρὰ Μητροφάνους ἱερομονάχου προτροπῇ καὶ κελεύσει τοῦ πνευματικοῦ καὶ ῥήτορος κυροῦ Διονυσίου ἱερομονάχου».

Ἀρχ. Ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, ἐλάτε νὰ ἀκούσετε...

Ἐτυπώθη ἐν τῇ ἀκολ. τῶν Ἁγιανναντιτῶν ὁσίων, Ἀθῆναι.

Ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς εἶναι ὁ ὅσιος Μητροφάνης, μαθητὴς τοῦ ἁγ. Διονυσίου τοῦ ῥήτορος, ἴδ. κώδικα 103 (22).

Ἕπονται περὶ κενοδοξίας καὶ μέρη λόγων ἀββᾶ Ἡσαΐου, Συμεὼν νέου Θεολόγου, Πέτρου Δαμασκηνοῦ καὶ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου.

15 (φ. 219). «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Λόγος ψυχοφελὴς καὶ θαυμάσιος».

Ἀρχ. Ἄξιον εἶναι νὰ γνωρίσῃ τινάς, ὅτι διπλοῦς εἶναι ὁ ἄνθρωπος...

Ἐν πεζῇ φράσει, ὅρα «Φιλοκαλίαν», Ἱστέον ὅτι διπλοῦς ἐστιν...

Ἐν ἀρχ. ἐν τῷ β' παραφύλ. ὄψις β', τάδε:

«τὸ παρὸν πατερικὸν ἀφιερώθη εἰς τὸ κυριακόν, ἤγουν εἰς τὴν ἁγίαν ἄνναν τῆς μεγάλης σκήτεως· ὑπὸ τοῦ μακαρίτου ἰωσὴφ ἱερομονάχου ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας· μηδεὶς οὖν ἰδιοποιήσῃ τοῦτο ἵνα μὴ πέσῃ εἰς τὸ κατάκριμα τῶν ἱεροσύλων, ἀμήν: ἐν ἔτει ‚αχνϛ' (= 1656) αὐγούστου ιε'».

Ἐν τῷ κώδικι διακρίνονται τρεῖς γραφίδες, πάντα δὲ τὰ περιεχόμενά εἰσι σχεδὸν ἐκδεδομένα· ἐν τοῖς παραφύλλοις, ἀρχ. καὶ τέλ. φέρονται διάφορα ἀποφθέγματα ἀτάκτως γεγραμμένα, τὰ δὲ ἐν τῷ τέλει δύο παράφυλλα ἡμιεφθαρμένα.

Στάχωσις βυρσίνη, μὲ ἀκατάλληλον ἐπιδιόρθωσιν.

111 30

Χαρτ. 8. 0,21×0,15. φύλλ. 419. XVII.

1 (φ. 1). «***Ὕμνος τριαδικὸς σὺν εὐχῇ εἰς τὸ μεσονύκτιον***· λέγεται δὲ εἰς τὴν ἀρχὴν μετὰ τὸ πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν· καὶ ἔτι μετὰ τὸ τρισάγιον. Ἐκ τῶν δογμάτων τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἀρεοπαγίτου, ἐκλογὴ καὶ σύνταξις ***Θηκαρᾶ*** μοναχοῦ».

Ἕπονται αἱ εὐχαί, ἀναγιγνωσκόμεναι ὑπὸ τῶν αἱρουμένων ἐν τῷ Μεσονυκτικῷ, Ὄρθρῳ, Ὥραις κλπ., περιέχουσαι ἐξομολογήσεις, εὐχαριστίας, δοξολογίας, θεολογίαν κλπ.

Ἡ συλλογὴ εἶναι πλουσία, περιλαμβάνουσα 317 φύλ. καὶ ἔχει διαιρεθῆ καταλλήλως εἰς τμήματα πρὸς χρῆσιν.

Ἐν τέλει: «τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη χειρὶ κυρίλλου μοναχοῦ, ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ ὄρει τοῦ ἄθω· ἐν ἔτει ‚ζρι' (=1602), μηνὶ Ἰουλλίῳ· καὶ οἱ ἀναγιγνώσκοντες αὐτὸ εὔχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ».

Αἱ εὐχαὶ τοῦ Θηκαρᾶ ἐξεδόθησαν.

Φύλλον ἓν ἄγραφον, μεθ' ὅ:

2 (φ. 319). «Θεοδούλου μοναχοῦ, Διήγησις περὶ τῶν ὕμνων πῶς ὁ Θεὸς δεδώρηνται· καὶ ὅτι χρὴ τοὺς αἱρουμένους λέγειν αὐτούς, τηρεῖν ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν παθῶν· εἶτα καὶ μαρτυρίαι ἀπὸ τῶν ἁγίων Διδασκάλων περὶ τῆς πρὸς Θεὸν αἰνέσεως καὶ περὶ τῆς πρὸς αὐτὸν εὐχαριστίας· καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας· ὅσοι ποθοῦσι λέγειν τοὺς παρόντας ὕμνους ἀναγκαῖον αὐτοῖς ἀναγινώσκειν τὴν διήγησιν ταύτην, δὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ».

Ἀρχ. Δέον ἡμῖν ἅπερ ἠκούσαμεν καὶ τῇ πείρᾳ ἐγνώκαμεν...

Ἐκθέτει τὰ περὶ τῆς χρήσεως τῶν ὕμνων προσάγων πρὸς τοῦτο καὶ

διαφόρους ἐν τέλει μαρτυρίας ἐκ τῶν πατέρων Γρηγορίου Θεολόγου, Βασιλείου, Χρυσοστόμου, ἀββᾶ Ἰσαάκ, ἁγίου Μαξίμου, Ἀντιόχου κ.ἄ.

3 (φ. 376). Διονυσίου μοναχοῦ, Γνωστικὰ κεφάλαια ν', περὶ διαφόρων τῶν θείων ὕμνων».

Ἀρχ. Ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἐμπόρων...

Τὰ κεφ. ἀνέρχονται εἰς να', οἷς προστίθεται:

«Μητροφάνους μοναχοῦ, Ὕμνοι πρὸς τὸ θεῖον ἐρωτικοί...».

4 (φ. 389). «Τοῦ αὐτοῦ, Ἑρμηνεία πῶς δεῖ μεταγράφειν τοὺς ὕμνους· καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἀφιέναι τι ἀπὸ τῆς ὅλης ἀκολουθίας· καὶ πότε δεῖ λέγειν τὴν ἀσκητικὴν ἀκολουθίαν τῆς ἡμέρας· καὶ πῶς δεῖ λέγειν τοὺς ὕμνους· ἔστι δὲ αὕτη ἡ ἑρμηνεία, ὡς πίναξ τοῦ παρόντος βιβλίου. Εἴ τις οὖν βούλεται μεταγράψαι τοὺς ὕμνους ἢ καὶ ὅλον τὸ βιβλίον ἀναγνωσάτω πρῶτον τὴν παροῦσαν ἑρμηνείαν μετὰ ἀκριβείας καὶ πολλῆς προσοχῆς».

Ἀρχ. Ὅσοι τὸν ὄγκον τοῦ παρόντος βιβλίου θεάσονται...

5 (φ. 319). «Ὡρολόγιον σὺν Θεῷ τῶν θείων ὕμνων, καὶ εὐχαὶ μετὰ τροπαρίων· εἰσὶ δὲ πόνημα Θηκαρᾶ μοναχοῦ».

Ἀρχ. Τὸν ἀσχολούμενον περὶ τὴν καθαράν...

Ἕπονται θεολογικαὶ ἀποδείξεις περὶ πίστεως, εἰλημμέναι ἐκ διαφόρων Πατέρων, καί τι σύμπλεγμα ἐκ τριῶν διπλῶν κύκλων ἔχον κάτωθι ταῦτα:

«Εἰ δεῖ συντόμως εἰπεῖν, ἡ θεότης οἷον ἐν ἡλίοις τρισὶν ἐστὶν ἐχομένοις ἀλλήλων μία τοῦ φωτὸς σύγκρουσις...».

6 (φ. 410). «Στίχοι Θηκαρᾶ».

Ἐν ὅλῳ πέντε, ἰαμβικοί, τρίμετροι, ἀκατάληκτοι.

Ἀρχ. Σύνταξις ὕμνων πυρπνόων θεοσδότων.

. . . .

Τέλ. Εὔχεθέ μοι γοῦν τῆσδε χάριν, ὦ φίλοι.

Μεθ' οὕς: «τοῦ αὐτοῦ, Πρόλογος, Πάντες μὲν ὅσοι...».

Εἶτα:

«Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ προσηκούσης τυπώσεως καὶ συντάξεως τῶν ὕμνων· καὶ ἑρμηνεία μερικὴ ἐπὶ τούτοις».

Ἀρχ. Ἰστέον ὅτι πάντες οἱ ὕμνοι...

7 (φ. 418, β'). «Εὐχαὶ εἰς τὸ μεσονυκτικὸν μετὰ τὸ πάτερ ἡμῶν».

Ἀτελές.

Ἐν φύλ. 419, ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ:

«κυρίλλου μοναχοῦ πόνος· ,ζρι' (=1602) μηνὶ αὐγούστῳ· τὸ παρὸν βιβλίον εἶναι τῆς ἁγίας ἄννης».

Ἐν ἀρχ. καὶ τέλ. ἀνὰ τρία φύλλα ἄγραφα, ἐν δὲ τῇ γραφῇ καταφαίνονται δύο χαρακτῆρες. Στάχωσις βυρσίνη.

112 31

Χαρτ. 0,21×0,15. φύλλ. 217. XVII.

1 (φ. 1). «***Ὕμνος τριαδικὸς σὺν εὐχῇ εἰς τὸ μεσονυκτικόν***· ἐκ τῶν δογμάτων τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἀρεοπαγίτου· ἐκλογὴ καὶ σύνταξις ***Θηκαρᾶ*** μοναχοῦ».

Ὅμοιος τοῦ προηγουμένου.

2 (φ. 190). «Κανὼν χαιρετήσιμος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον. Ποίημα τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κῦρ Θεοδώρου τοῦ Λασκάρεως».

Ὠδὴ α'. Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος.

Ἀρχ. Χαῖρε ἱλαστήριον ψυχῶν...

Ἐξεδόθη ἐν τῇ «Ἁμαρτωλῶν σωτηρίᾳ» πρὸ τῆς περιγραφῆς τῶν θαυμάτων τῆς Θεοτόκου.

3 (φ. 395). «Θεοδούλου διήγησις περὶ τῶν ὕμνων· πῶς ἐκ Θεοῦ ἐδώθησαν καὶ ὅτι πρέπει τοὺς ἀγαπῶντας αὐτοὺς νὰ φυλάσσονται ἀπὸ τῶν παθῶν. Εἶτα καὶ μαρτυρίαι ἀπὸ τῶν ἁγίων διδασκάλων περὶ τῆς πρὸς Θεὸν αἰνέσεως· καὶ περὶ τῆς πρὸς αὐτὸν εὐχαριστίας· καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας».

Ἀρχ. Δέον ἡμῖν ἅπερ ἠκούσαμεν...

Ἰδ. προηγούμενον κώδικα.

Ἐν τέλει, ἐν παραφύλλῳ, συνεσταχωμένῳ τῷ ξύλῳ:

«Δαβὶδ μοναχοῦ υπάρχη η βιβλος άυτη».

Στάχωσις βυρσίνη.

113 32

Χαρτ. 8. 0,205×0,155. φύλλ. 352 XVII.

1 (φ. 1). «***Θεοδούλου μοναχοῦ, Διήγησις περὶ τῶν ὕμνων***· πῶς θεόθεν δεδώρηνται· καὶ ὅτι χρὴ τοὺς αἱρουμένους λέγειν αὐτούς, τηρεῖν αὐτοὺς ἀπὸ τῶν παθῶν· εἶτα· καὶ μαρτυρίας ἀπὸ τῶν ἁγίων διδασκάλων περὶ τῆς πρὸς Θεὸν αἰνέσεως· καὶ περὶ τῆς πρὸς αὐτὸν εὐχαριστίας καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας».

Ἀρχ. Δέον ἡμῖν ἅπερ ἠκούσαμεν...

Ἐν τέλει, φύλ. 44 β', ἀναγράφονται στίχοι ἰαμβικοί, ὧν ἡ ἀρχή:

Λειμὼν θεαυγὴς κρινοσυνθέτων ὕμνων
θεῖος χαριτότευκτος ἠγλαϊσμένος
. . . .

Τέλ. Οἴκτους ὁ Χριστὸς Θηκαρ' οὖν ὑμνογράφε.
Ὁ καὶ χάριν σοι παρέχων ἐν τοῖς ὕμνοις.

2 (φ. 45). «Διονυσίου μοναχοῦ, Γνωστικὰ κεφάλαια ν', περὶ διαφορᾶς τῶν θείων ὕμνων».

Ἀρχ. Ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἐμπόρων...

Ἕπονται τὰ ἐπίλοιπα κεφ. μέχρι τοῦ ν', ἐν οἷς διακρίνεται κεφ. λη', «ἑρμηνεία τοῦ αὐτοῦ περὶ διαφορᾶς τῆς νηπτικῆς εὐχῆς», καὶ προστίθεται: «μητροφάνους μοναχοῦ, ὕμνοι πρὸς τὸ θεῖον ἐρωτικοί...».

3 (φ. 57). «Τοῦ αὐτοῦ, Ἑρμηνεία πῶς δεῖ μεταγράφειν τοὺς ὕμνους· καὶ ὅτι οὐ δεῖ ἀφιέναι τί ἀπὸ τῆς ὅλης ἀκολουθίας ταύτης...».

Ἀρχ. Ὅσοι τὸν ὄγκον τοῦ παρόντος βιβλίου...

4 (φ. 59 β'). «Ὡρολόγιον σὺν Θεῷ τῶν θείων ὕμνων καὶ εὐχαὶ μετὰ τροπαρίων· εἰσὶ δὲ πόνημα Θηκαρᾶ μοναχοῦ...».

Ἀρχ. Τὸν ἀσχολούμενον περὶ τὴν καθαράν...

Προσάγονται διάφορα σχετικὰ θεολογικὰ ἐκ τῶν πατερικῶν λόγων ἀποσπάσματα.

Ἐν φύλ. 71 β' εἰκὼν τοῦ ἁγίου Βασιλείου ἔγχρωμος, ἐν ᾗ παρίσταται ὁ ἅγιος δεικνύων τὸ ἐν τῷ φύλ. 72 οἰκεῖον περὶ προσευχῆς κεφ. ἔχον οὕτως: «ὁ ἐν ἁγίοις πατὴρ ἡμῶν βασίλειος ὁ οὐρανοφάντης, Ἀρχόμενοι ἀγαπητὲ προσευχῆς...».

Ἐν φύλ. 74 εἰκὼν ἔγχρωμος τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου παριστῶσα τοῦτον δεικνύοντα τοῖς ἀναγνώσταις θεολογικὰς τινὰς μαρτυρίας ἐκ τῶν οἰκείων λόγων.

Ἐν φύλ. 74 β' εἰκὼν ὡσαύτως ἔγχρωμος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μετά τινων περὶ τῆς τριάδος ἀποδείξεων ἐκ τῶν θεολογικῶν αὐτῶν λόγων· παρίσταται δὲ ὁ ἅγιος ἐμφαντικῶς δεικνύων τὸ ἔναντι, ἐν φύλ. 75, ἐκ τριῶν κύκλων σύμπλεγμα, ἔχον κάτωθι τάδε:

«Εἰ δεῖ συντόμως εἰπεῖν ἡ θεότης· οἷον ἐν ἡλίοις τρισὶν ἐστὶν ἐχομένοις ἀλλήλων, μία τοῦ φωτὸς σύγκρισις· ὅταν μὲν οὖν πρὸς τὴν θεότητα βλέψωμεν, καὶ τὴν πρώτην αἰτίαν καὶ τὴν μοναρχίαν, ἓν ἡμῖν τὸ φανταζόμενον· ὅταν δὲ πρὸς τὰ ἐν οἷς ἡ θεότης, καὶ τὰ ἐκ τῆς πρώτης αἰτίας ἀχρόνως ἐκεῖθεν ὄντα καὶ ὁμοδόξως, τρία τὰ προσκυνούμενα».

Ἐν φύλ. 75 β' εἰκὼν τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ ἡγιασμένου, ἐπίσης ἔγχρωμος, μετὰ καθιπταμένου ἀγγέλου.

5 (φ. 76). «Ἐρώτησις Ἀντιόχου πρὸς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀλεξανδρείας».

Ἀρχ. Πιστεύσαντες καὶ βαπτισθέντες...

6 (φ. 77, β'). «Στίχοι Θηκαρᾶ».

Ἀρχ. Σύνταξις ὕμνων πυρπνόων θεοσδότων
Ἐρωτοφυῶν φωσφόρων τοῖς εὐθέσι
Τρισσοφαῆ δὲ καὶ μιᾷ θεαρχίᾳ
Οἰκτροῦ τάλαντος Θηκαρᾶ μονοτρόπου
Εὔχεσθέ μοι γοῦν τῆσδε χάριν, ὦ φίλοι.

Ἕπονται: «Τοῦ αὐτοῦ, Πρόλογος, Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς προσηκούσης

τυπώσεως καὶ συντάξεως τῶν ὕμνων, καὶ ἑρμηνεία μερικὴ ἐπὶ τούτοις».

Ἀρχ. Ἰστέον ὅτι πάντες οἱ ὕμνοι...

7 (φ. 86). «Εὐχὴ πρὸς τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν».

Ἀρχ. Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανόν...

8 (φ. 88, β'). «Εὐχὴ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον διὰ στίχων».

Ἀρχ. Παντάνασσα πανύμνητε...

Ἕπεται ἡ γνωστὴ πρὸ τοῦ Μεσονυκτικοῦ, Ἐκ τοῦ ὕπνου ἐξανιστάμενος... μετά τινος ἑτέρας τοῦ Χρυσοστόμου.

9 (φ. 90). «Ὕμνος τριαδικός· σὺν εὐχῇ εἰς τὸ μεσονυκτικόν, λέγεται δὲ εἰς τὴν ἀρχήν, μετὰ τὸ εἰπεῖν τὸν τρισάγιον· ἐκ τῶν δογμάτων τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἀρεοπαγίτου· ἐκλογὴ καὶ σύνταξις Θηκαρᾶ μοναχοῦ».

Ἀρχ. Δόξα τῇ ἀπειροτάτῃ...

10 (φ. 165). Στιχηρὰ προσόμοια κατὰ ἀλφάβητον εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον. Ποίημα τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρη».

Ἦχος α'. Πρὸς τό, Πανεύφημοι μάρτυρες.

Ἀρχ. Χαῖρε ἀγαλλίασις ἁγνή...

Ἐν ὅλῳ κδ', ἡ δὲ λέξις ἡ ἀρχομένη κατὰ τὴν ἀκροστιχίδα ἐκ τῶν γραμμάτων τοῦ ἀλφαβήτου ἐμφαίνεται μετὰ τὴν λέξιν χαῖρε ἐν ἑκάστῳ τροπαρίῳ.

11 (φ. 169). «Κανὼν χαιρετισμὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον· ποίημα τοῦ αὐτοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κῦρ Θεοδώρου τοῦ Λάσκαρη».

Ἦχος α'. Ὠδὴ α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος.

Ἀρχ. Χαῖρε ἱλαστήριον ψυχῶν...

12 (φ. 175, β'.). «Ἀκολουθία τῆς ἀκαθίστου».

Ὡς ἔχει ἐν τῷ Ὡρολογίῳ, πλὴν τοῦ προστεθέντος ἀνὰ ἑνὸς εὐκτικοῦ τροπαρίου εἰς πάσας τὰς ᾠδὰς τοῦ γνωστοῦ κανόνος, «Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον...».

13 (φ. 192). «Κατήχησις περὶ τῆς ἀσκητικῆς ἀκολουθίας».

Ἀρχ. Δεῖ τοίνυν τοὺς μὴ εἰδότας...

Ἕπονται εὐχαὶ δύο εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον.

Ἀπὸ δὲ τοῦ φύλ. 201 ἄχρι τοῦ φύλ. 282 περιέχεται ἡ ἀκολουθία τῶν τεσσάρων ὡρῶν, α', γ', ς' καὶ θ', ἡ τῶν τυπικῶν, τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ἀποδείπνου· ἔστι δ' αὕτη κατὰ τὴν τάξιν τοῦ Θηκαρᾶ μετ' εὐχῶν, δοξολογιῶν καὶ ποικίλων κατανυκτικῶν, ἐκ τῆς Παρακλητικῆς, τροπαρίων, πρὸς χρῆσιν τῶν αἱρουμένων.

14 (φ. 283). «Τοῦ αὐτοῦ, Εὐχαὶ συλλεχθεῖσαι ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς· πλεῖσται δὲ ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ, τοῖς βουλομένοις πολεμῆσαι τὴν ἑαυτῶν πρὸς τὰ πάθη καὶ τὰς ἡδονὰς ἐγκειμένην προαίρεσιν».

Τὰ «πένθη» ἤτοι αἱ κατανυκτικαὶ εὐχαί.

15. (φ. 335). «Κανὼν ἱκετήριος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον».

Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης.

Ἀρχ. Χαῖρε τῶν πατέρων...

Ἐτυπώθη ἐν τῷ Θεοτοκαρίῳ Ἀγαπίου.

16 (φ. 338, β'). «Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον χαιρετισμός».

Ἦχος πλ. δ'. Ἁρματηλάτην Φαραώ.

Ἀρχ. Χαῖρε κατάρας παλαιᾶς ἡ λύτρωσις...

Ἐτυπώθη ἐν τῇ κζ' Ἰανουαρίου καὶ ἐν πλείσταις ἁγίων ἀκολουθίαις.

17 (φ. 343). «Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον».

Ἦχος δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου.

Ἀρχ. Τὸ στόμα μου πλήρωσον, χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως..

18 (φ. 347). «Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον».

Ἦχος β'. Δεῦτε λαοί.

Ἀρχ. Μῆτερ Θεοῦ, κλῖνον τὸ οὖς σου τὸ ἄχραντον...

Ἑκάστῳ κανόνι, πλὴν τοῦ α', ἕπεται καὶ ἱκετήριος πρὸς τὴν Θεοτόκον εὐχή.

Ἰδ. καὶ κώδ. 30, 31.

Ἐν ἀρχ. ἐν παραφύλ. φέρονται ταῦτα:

«Τὸ παρὸν βιβλίον ὀνομαζόμενον Θηκαρᾶς ἀφιερώθη εἰς τὴν κατὰ τὸ ἁγιώνυμον ὄρος τοῦ Ἄθω σκήτην τῆς ἁγίας καὶ θεοπρομήτορος Ἄννης, εἰς τὸν ἱερὸν ναὸν αὐτῆς, τὸν ἐπονομαζόμενον Κυριακόν, παρὰ τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱεροδιακόνοις μελετίου, ὁρμωμένου ἐκ νήσου Σίφνου, εἰς μνημόσυνον, καὶ ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν· καὶ ὁ βουλόμενος λαμβανέτω αὐτὸ ἀκωλύτως, ὅμως μετὰ τῆς εἰδήσεως τοῦ Δικαίου, ἢ τοῦ πνευματικοῦ τῆς σκήτεως, καὶ ἀναγινωσκέτω μέχρι θανάτου αὐτοῦ, καὶ πάλιν διδότω εἰς τὸ Κυριακόν, ἵνα λάβῃ αὐτὸ ἄλλος· ἐὰν δὲ πρῶτον μὲν ἔχων προθυμίαν λάβῃ αὐτό, ὕστερον δὲ ῥαθυμήσας φυλάττῃ αὐτὸ κεκλεισμένον, ἀποδότω καὶ πρὶν τοῦ θανάτου αὐτοῦ εἰς τὸ Κυριακόν, ἀλλὰ καὶ ὁ λαμβάνων ἔστω ἀφιλάργυρος· καὶ μηδεὶς τολμήσῃ πωλῆσαι αὐτό, ἢ ἀποξενῶσαι ἐκ τῆς εἰρημένης σκήτεως, ἵνα μὴ ὡς ἱερόσυλος κατακριθῇ, καὶ ὑπὸ τὰς ἀρὰς τῶν πατέρων ἐμπέσῃ· εὔχεσθε οὖν οἱ ἀναγινώσκοντες ὑπὲρ τοῦ ἀφιερώσαντος».

Ἐν τέλει δὲ οὕτω:

«Δῶρον τὸ παρὸν τοῦ Θεοῦ συνεργείᾳ· ἔγραψεν ἰδοὺ ἀντώνιος ἐν πόνῳ· ἔτους, ,ζρμ' (=1632)».

Καὶ κατωτέρω:

«Τὸ παρὸν βιβλίον, τὸ καλούμενον Θηκαρᾶς, ὑπάρχει ἐμοῦ λαυρεντίου ἱερομονάχου, τοῦ ποτὲ λαζάρου ἱερέως, ἐκ χώρας καλάνδρας (;) καὶ ἀγόρασα αὐτὸ ἀπὸ τὸν παπᾶ ἀντώνιον διὰ ασπρα ιε'».

Μεθ' ὃ φύλλα δύο ἄγραφα, ἐν δὲ τῇ γραφῇ δύο χαρακτῆρες.

Στάχωσις διὰ βυρσίνης.

114 33

Χαρτ. 8. 0,215×0,150, φύλλ. 288. XVII

1 (φ. 1). «***Βιβλίον καλούμενον Θηκαρᾶς· περιέχον τὴν πρέπουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν.*** Θεόκλητος μοναχός, καὶ ἀμελὴς τῶν τοῦ Χριστοῦ ἐντολῶν τοῖς ἐντευξομένοις χαίρειν».

Ἀρχὴ Προλόγου: Πολλὺν πόθον καὶ ἐπιθυμίαν ἦχα...

Ἕπονται τὰ θεολογικὰ ἐκ τῶν πατέρων τεμάχια.

Ὅρα προηγουμένῳ κώδ., φύλ. 59 β'.

2 (φ. 17, β'). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῆς ἑρμηνείας τῆς ἀσκητικῆς ἀκολουθίας, πῶς εἶναι πρέπον νὰ διαβάζεται».

Ἀρχ. Ὅσοι θέλουν εἰδεῖν τὸν ὄγκον...

3 (φ. 21). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τοῦ μεσονυκτικοῦ...».

Ἀρχ. Δόξα τῇ ἀπειροτάτῃ...

Αἱ προγραφεῖσαι εὐχαὶ τοῦ Θηκαρᾶ· φέρεται δὲ ἄνωθεν ἐπίτιτλον κόσμημα.

Ἕπεται ἡ ἐπίλοιπος ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου κατὰ τὴν συνήθη, διατυπωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Θηκαρᾶ, τάξιν.

4 (φ. 100, β'). «Κανὼν χαιρετιστήριος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον· ποίημα τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως Θεοδώρου Λάσκαρη».

Ἀρχ. Χαίροις ἱλαστήριον ψυχῶν...

Ἰδ. προηγούμενον.

Ἕπονται δὲ τῷ κανόνι ἰδιόμελα πέντε τῆς Θεοτόκου ἐκ τῆς Παρακλητικῆς κατ' ἐκλογήν.

5 (φ. 106). «Ἀκολουθία τῆς ἀκαθίστου».

Φέρεται ὁ κανὼν «Χριστοῦ βίβλον ἔμψυχον...», μετά τινος εὐχῆς καὶ τῶν οἴκων τῆς Θεοτόκου.

Μεθ' οὓς ἡ ἀκολουθία τῶν ὡρῶν, ἑσπερινοῦ καὶ ἀποδείπνου κατὰ τὸν ὡς προερρέθη τύπον τοῦ Θηκαρᾶ.

6 (φ. 199). «Τοῦ αὐτοῦ, Εὐχαὶ συλλεχθεῖσαι ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς· τὰ πλεῖστα δὲ ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ· τοῖς βουλομένοις πολεμῆσαι τὴν ἑαυτῶν πρὸς τὰ πάθη καὶ τὰς ἡδονὰς ἐγκειμένην προαίρεσιν».

Προτάσσεται τὸ ἑξῆς τετράστιχον:

«Ὕμνων ἱερῶν ἐνταῦθα φίλε
Πένθους δ' ἔναρξις ἀκριβὴς μακαρίου
Ὅπερ ἐκπληρῶν παρακληθήσῃ μάλα
Τὴν τῶν οὐρανῶν ἐφευρὼν βασιλείαν».

Εἶτα τὰ συνήθη πένθη τῆς ἑβδομάδος ὑπὸ Θηκαρᾶ.

7 (φ. 258, β'). «Ἰδοὺ καὶ κανόνες τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, ἐκ τοῦ Θεοτοκαρίου, κατ' ἦχον».

Ἦχος α'. Σοῦ ἡ τροπαιοῦχος.

Ἀρχ. Ἅγιόν σε τέμενος εὑρών...

8 (φ. 263). «Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον».

Ἦχος β'. Δεῦτε λαοί.

Ἀρχ. Ἡ τὴν πηγήν, τῆς ἀπαθείας κυήσασα...

9 (φ. 267). «Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον».

Ἦχος γ'. Ὁ τὰ ὕδατα πάλαι.

Ἀρχ. Ἀρδευθῆναι πλουσίως...

10 (φ. 271). «Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον».

Ἦχος δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου.

Ἀρχ. Σὺ μόνη ἀντίληψις...

11 (φ. 275, β'). «Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον».

Ἦχος πλ. α'. Ἵππον καὶ ἀναβάτην.

Ἀρχ. Ὅλοι ἐπιθυμία, καὶ ἱλασμὸς καὶ ζωή...

12 (φ. 279, β'). «Ἕτερος κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον».

Ἦχος πλ. β'. Ὡς ἐν ἠπείρῳ.

Ἀρχ. Πῶς μου θρηνήσω τὸν βίον τὸν ῥυπαρόν...

13 (φ. 284). «Ὁ παρὼν κανόνας λέγεται τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας».

Ἦχος πλ. β'. Κύματι θαλάσσης.

Ἀρχ. Χαῖρε τῶν Πατέρων...

Πάντες οἱ κανόνες ἐκδεδομένοι.

Ἴδ. προηγουμένους κώδικας Θηκαρᾶ.

Ὁ χαρακτὴρ τῆς γραφίδος διττός, τὰ δὲ πλεῖστα ἀρχικὰ γράμματα, καὶ ἰδίᾳ τῶν «πενθῶν» τῆς ἑβδομάδος, ἀπὸ φύλλ. 199-258, διάκοσμα, ἑκάστου δὲ πένθους προηγῆται σχετικὸν τετράστιχον.

Ἐν φύλ. 288 β' γέγραπται τάδε:

«Ἐγράφη τὸ παρὸν βιβλίον, παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἁμαρτωλοῦ Θεοκλήτου τοῦ ἰβηρίτου· ἀφιερόνω δὲ αὐτῷ ἐν πρώτοις μὲν τῷ κυρίῳ μου Ἰησοῦ Χριστῷ, καὶ τῇ παναχράντῳ καὶ ἀειπαρθένῳ αὐτοῦ μητρί· δεύτερον δέ, εἰς τὴν σκήτην τῆς ἁγίας ἄννης εἰς τὸ κυριακόν· λαμβανέτω δὲ αὐτῷ ἀκωλύτως, ὅστις θέλει καὶ διαβαζέτω ἕως θανάτου αὐτοῦ, καὶ πάλιν δεδόσθω εἰς τὸ κυριακόν, ἵνα λάβη αὐτὸ ἄλλος· ἐὰν μὲν πρῶτον ἔχων προθυμίαν λάβη αὐτὸ ὕστερον δὲ ῥαθυμήσας ὡς ἐμὲ φυλάττη αὐτὸ κεκλεισμένον, διδότω καὶ πρὶν τοῦ θανάτου αὐτοῦ εἰς τὸ κυριακόν, ἵνα μὴ εἰς κρίμα ἐμπέσῃ· ἔστω δὲ καὶ μετὰ τῆς εἰδήσεως τοῦ δικαίου ἢ τοῦ πνευματικοῦ τῆς σκήτεως· ἀλλὰ καὶ ὁ λαμβάνων ἔστω ἀφιλάργυρος· μηδεὶς δὲ τολμήσει πωλῆσαι αὐτό· ἀσυγχώρητος εἴη καὶ ὁ πωλήσας καὶ ὁ ἀγοράσας καὶ ὁ ἐξώσας αὐτὸ τῆς σκήτεως· εὔχεσθαι οὖν καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ οἱ ἀναγινώσκοντες· ἐξόχως σύγγνωτε ὅτι ἄπειρος ὢν τῆς γραμματικῆς ἐπιστήμης τὸ πλεῖστον βαρβαρίζω, καὶ διορθώσατε οἱ ἔμπειροι».

Ἐν ἀρχ. ἄγραφον φύλλον ἓν καὶ ἐν τέλει δύο.

Στάχωσις βυρσίνη μετ' ἐντυπωμάτων ἁπλῶν καὶ πορπῶν.

115 34

Χαρτ. 8. 0,225×0,160. φύλλ. 12. XVIII.

«Εὐχαὶ τοῦ Λυχνικοῦ καὶ τοῦ Ὄρθρου».

Ἐν τέλ. «τὸ παρὸν λυχνικὸ ἀφιερώθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου παντελεήμονος εἰς τὴν σκήτην τῆς ἁγίας ἄννης».

Στάχωσις ἁπλῆ.

116 35

Χαρτ. 8. 0,220×0,155. φύλλ. 103. XVII.

1 (φ. 1). «***Εὐχὴ συγχωρητικὴ λεγομένη εἰς ἕνα καὶ μόνον***».

Ἀρχ. Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, υἱὲ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος ποιμὴν καὶ ἀμνέ...

2 (φ. 3). «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου».

3 (φ. 36). «Εὐχὴ τῶν κολύβων».

Ἀρχ. Ὁ πάντα τελεσφορήσας...

4 (φ. 57). «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου».

5 (φ. 80). «Ἡ θεία λειτουργία τῶν προηγιασμένων».

Ἐν τέλει: «Ἐγράφη διὰ χειρὸς Σεραφεὶμ μοναχοῦ ἐν ἔτει ,ζριγ' (=1605)».

6 (φ. 100). «Εὐχὴ συγχωρητική».

Ἡ ὡς ἄνω σημειωθεῖσα.

7 (φ. 103). «Μετὰ δὲ τὴν εὐχὴν τῶν κολύβων εὐλογεῖ ὁ ἱερεὺς τὰς σταφυλὰς λέγων τὴν εὐχὴν ταύτην».

Ἀρχ. Ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν ὁ εὐδοκήσας ἄμπελον κληθῆναι τὸν μονογενῆ σου υἱὸν καὶ Θεὸν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν...

Ἐν τέλει φύλλα δύο ἄγραφα.

Ἐν ἀρχῇ τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου ἐπίτιτλον κόσμημα, πάντα δὲ τἀρχικὰ γράμματα ἑκάστης εὐχῆς τῶν τριῶν λειτουργιῶν πεποικιλμένα διαφοροτρόπως.

Στάχωσις διὰ βυρσίνης μετ' ἐκτυπωμάτων καὶ πορπῶν.

117 36

Χαρτ. 8. 0,225×0,150. φύλλ. 53. XVII, XVIII, XIX.

1 (φ. 1). «***Εὐχὴ εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον*** (XVIII)».

Ἀρχ. Παναγία Δέσποινα Θεοτόκε ἡ ἐλπὶς καὶ προστασία...

2 (φ. 3). «Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν Θεοτόκον, καὶ εἰς τοὺς μεγαλομάρτυρας κατὰ βαρβάρων».

Ἦχος πλ. δ'. Ἁρματηλάτην Φαραώ.

Ἀρχ. Κατὰ βαρβάρων δυσμενῶν ἐνίσχυσον...

Ἑκάστη ᾠδὴ ἔχει ἀνὰ ἓξ τροπάρια· καὶ εἰς μὲν τὴν α' ᾠδὴν τὸ α' τροπάριον ἀφιεροῦται εἰς τὸν Δεσπότην Χριστόν, δύο εἰς τὴν Θεοτόκον, δύο εἰς τοὺς μάρτυρας καὶ τὸ τελευταῖον εἰς τὴν Θεοτόκον· εἰς δὲ τὰς ἐπιλοίπους ᾠδάς, δύο εἰς τὴν Θεοτόκον, τρία εἰς τοὺς μάρτυρας καὶ τὸ τελευταῖον αὖθις εἰς τὴν Θεοτόκον· ἀναφέρονται δὲ ὀνομαστὶ εἰς τὰ τροπάρια οἱ πρόκριτοι τῶν μαρτύρων.

Ἔστιν ὁ κανὼν κρᾶμα ἐκ πολλῶν, ᾧ ἕπονται μεγαλυνάρια τέσσαρα.

3 (φ. 14). Ἕτερος κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, ἐπὶ προσδοκίᾳ πολέμου· ποίημα Ἰωάννου, οὗ ἡ ἀκροστοιχίς: Τοῖς σοῖς ἄχραντε συμμάχησον οἰκέταις».

Ἦχος πλ. β'. Ὡς ἐν ἠπείρῳ πεζεύσας.

Ἀρχ. Τὸν κραταιὸν ἐν ἰσχύϊ καὶ δυνατόν...

Καὶ ὧδε ἑκάστη ᾠδὴ τροπάρια ἕξ.

Εἶτα ἐν φύλ. 23, β': «Ἰδιόμελον, ἦχος πλ. β'».

Ἀρχ. Ὅσιοι πατέρες, εἰς πᾶσαν τὴν γῆν...

4 (φ. 24). «Δεῖ εἰδέναι, ὦ σεβασμιωτάτοι πατέρες, καὶ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου, καὶ τοῦ κυριακοῦ τύπου ἀναγνῶστα, θεώρει».

Ἀρχ. Γνωστὸν ἔστω πᾶσι τοῖς ἐντυγχάνουσιν ὅτι αὕτη ἡ ἀκολουθία τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν συμεὼν καὶ σάββα πρότερον μὲν ἦτο τετυπωμένη νὰ ἐκτελεῖται κατὰ τὴν ιζ' τοῦ ἰανουαρίου μηνός, ἐπειδὴ ὅμως καὶ συνέπιπτε κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν ἡ μνήμη τοῦ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν ἀντωνίου, καὶ ἀκολουθοῦσε σύγχησις καὶ ταραχὴ ἀναμεταξὺ εἰς τὰς δύο ταύτας ἀκολουθίας, διὰ τοῦτο, ὥστε νὰ ἀρθῇ ἐκ μέσου δηλαδὴ ἡ τοιαύτη σύγχησις ἐκρίθη κατὰ κοινὴν σκέψιν τῶν κατ' ἐκεῖνον τοῦ καιροῦ προϊσταμένων τῆς ἱερᾶς ἡμῶν λαύρας, ὥστε νὰ ἐκτελῆται ἡ ἀκολουθία τῶν ῥηθέντων ἁγίων τὴν ἐρχομένην ἀμέσως κυριακὴν μετὰ τὴν ιζ' τοῦ ἰανουαρίου μηνός, δηλονότι τὴν μετὰ τὰ φῶτα κυριακήν· ὡς καθῶς καὶ ἐν τῇ ἡμετέρα λαύρα εἶναι τετυπωμένη, καὶ ψάλλετε, ἡ αὐτὴ ἀκολουθία· οὕτω νὰ ἐπιτελῆται, καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν σκήτην τῆς θεοπρομήτορος ἁγίας ἄννης, ἀπαραλλάκτως· καὶ οὐδεὶς τολμήσει συγχῆσαι, ἡ μεταθέσαι αὐτῇ, ἐν βάρει, ἀλύτῳ δεσμῷ· ᾳψμθ'. Ὁ σκευοφύλαξ τῆς μεγίστης Λαύρας μακάριος».

27 - 6 - 1961

Ἡ προτασσομένη αὕτη σημείωσις τῆς ἀκολουθίας τῶν ἁγίων Συμεὼν καὶ Σάββα εἶναι γραφὴ τοῦ XVIII αἰῶνος, οἱ δὲ προηγούμενοι κανόνες τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ἑπομένη ἀκολουθία τῶν ὡς ἄνω ἁγίων τοῦ XVII.

5 (φ. 25). «Ἀκολουθία, εἰς τοὺς ὁσίους πατέρας ἡμῶν, Σάβα καὶ Συμεών».

Ἀκολουθία πλήρης μετὰ δύο κανόνων τῆς Θεοτόκου, ποίημα Θεοκτίστου μοναχοῦ Στουδίτου εἰς εἱρμόν, «Ὑγρὰν διοδεύσας», «Γενοῦ μοι, Παρθένε, καταφυγή...» καὶ τῶν Ὁσίων, εἰς «Ἁρματηλάτην Φαραώ», «Ἀνατολὴ τῶν ἀρετῶν γενόμενος...».

Ἐν τέλει: «Χεὶρ Διονυσίου ἱεροδιακόνου»· ἡ δὲ ἀκολουθία ἠρανίσθη ἐξ ἄλλων.

Οἱ ἅγιοι οὗτοι Σάββας καὶ Συμεὼν εἶναι οἱ κτίτορες τῆς μονῆς Χιλιανδαρίου, ὧν τὸν βίον ἐτύπωσεν ὁ Δουκάκης ἐν τῷ Ἰανουαρίῳ 14.

6 (φ. 49). «Εὐχαὶ δύο εἰς τὴν Θεοτόκον (XIX)».

Ἐν φύλ. 2β' τάδε:

«Τὸ παρὸν ἀφιερώθη εἰς τὸ κυριακὸν τῆς σκήτης τῆς ἁγίας, καὶ θεοπρομήτορος ἡμῶν ἄννης, καὶ μηδεὶς τολμήσας ἀποξενώση αὐτὸ ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ὑποπέσῃ εἰς τὰς ἀρὰς τῶν πατέρων, καὶ ὡς ἱερόσυλος καταδικασθῇ».

Ἐν τέλει φύλλα τρία ἄγραφα, ἐν δὲ τῷ παραφύλλῳ φέρεται ἡ ἑξῆς «Εὐχὴ τοῦ ἁγίου ὑπατίου».

Ἀρχ. Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν...

Στάχωσις βυρσίνη.

118 37

Χαρτ. 8. 0,21×0,15, σελ. 175. XVIII.

1 (σ. 1). «***Μὴν ἰούλλιος κζ', τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος καὶ ἰαματικοῦ Παντελεήμονος***».

Ἕπεται ἡ ἐν τῷ μηναίῳ ἀκολουθία μετὰ προσθήκης μικροῦ ἑσπερινοῦ, δευτέρου κανόνος, εἰς εἱρμὸν «Ὑγρὰν διοδεύσας», «Τὸν θεῖον ἀγῶνα μάρτυς Χριστοῦ...», ὑπὸ Ἰωσὴφ ὑμνογράφου, καὶ ἀποστίχων ἀντὶ τῶν ἐν τῷ μηναίῳ εἰς εἱρμὸν «Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου», «Ὕψος σταυρικὸν κατανοῶν...». Ἀλλὰ καὶ τὸ δοξαστικὸν τῶν ἀποστίχων «Μητρικὴν ἀγαπήσας εὐσέβειαν...», ἀντικαθίσταται διὰ τοῦ «Φερωνύμως τὴν κλῆσιν δεξάμενος...» (Ἴδ. 22 Αὐγούστου), ἐπίσης καὶ τὰ καθίσματα. Μετὰ τοὺς αἴνους ἡ σχετικὴ Ἀποστολικὴ καὶ Εὐαγγελικὴ περικοπή, εἶτα:

«Τὶς Εὐθύμιος μοναχὸς καὶ πάσης ἀρετῆς ξένος».

2 (σ. 79). «Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος· μεταφρασθὲν εἰς τὴν κοινὴν γλῶτταν παρὰ Ἰγνατίου ἱερομονάχου, εἰς ὠφέλειαν τῶν ἀκουόντων».

Ἀρχ. Αἱ ἑορταὶ καὶ αἱ πανηγύρεις...

Ἐξεδόθη ἐν τῷ «Ἐκλογίῳ» καὶ τῷ Ἰουλίῳ τοῦ Δουκάκη.

Ἐν τέλει: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἀφιερόθει ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, καὶ ὅποιος τὸ ἀποξενώσει, ἐχέτω τᾶς ἀρᾶς τῶν ἁγίων πατέρων, καὶ τοῦ ἁγίου, καὶ λόγον ἀποδώσει ἐν ἥμερα κρίσεως».

Τὸ ὕφος τῆς γραφῆς διπλοῦν.

Στάχωσις βυρσίνη.

119 38

Χαρτ. 8. 0,21×0,15, φύλλ. 39. XVII.

1 (φ. 1). «***Μηνὶ Ἰουλίῳ κε', ἡ κοίμησις τῆς*** ἁγίας Ἄννης τῆς μητρὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου».

Ἕπεται ἡ ἐν τῷ Μηναίῳ ἀκολουθία τῆς ἁγίας μετὰ προσθήκης μικροῦ ἑσπερινοῦ.

Μετὰ τοὺς αἴνους φύλλα δύο ἄγραφα, μεθ' ἅ:

2 (φ. 30). «Κατήχησις τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Περὶ τῆς ἐνταῦθα ἀποβιώσεως, καὶ τῆς ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν καταπαύσεως».

Ἀρχ. Ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, ἰδοὺ μεταβαίνομεν...

Ἰδ. βιβλίον κατηχήσεων Στουδίτου.

3 (φ. 32, β'). «Ἐκλογὴ εἰς τὴν μνήμην τῆς ἁγίας Ἄννης».

Ὑπὸ Νικηφόρου Βλεμμύδου· ὅρα Ἐκλογάριον.

Ἕπονται οἱ ἑξῆς εἱρμοὶ τοῦ δ' ἤχου:

«Οὐκ ἐν σοφίᾳ», «Ἀσεβεῖς οὐκ ὄψονται», «Ὁ διασώσας ἐν πυρί», «Εὔα μὲν τῷ τῆς παρακοῆς».

4 (φ. 35). «Κανὼν εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον, οὗ ἡ ἀκροστιχίς: «Κανὼν τέταρτος Παρθένῳ μητροφάνους».

Ἦχος δ'. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος.

Ἀρχ. Κυρίως καὶ ἀληθῶς γεγέννηκας...

Ἐκδέδοται ἐν τῷ Θεοτοκαρίῳ Νικοδήμου.

Διαφέρει ἡ γραφὴ τοῦ κανόνος τῶν λοιπῶν τοῦ κώδικος.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ φέρεται ἐπίτιτλον κλαδωτὸν κόσμημα.

Ἐν δὲ φύλ. 27 β', ταῦτα:

«Ἀφιερώθη ἡ παροῦσα ἀκολουθία εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας καὶ θεοπρομήτορος ἄννης· οἱ γοῦν ταύτην ἀναγινώσκοντες εὔχεσθε καὶ ὑπὲρ τοῦ γράψαντος ἰγνατίου εὐτελοῦς ἱερομονάχου· ἔτι δὲ καὶ τοῦ συνεργήσαντος κυροῦ γερμανοῦ μοναχοῦ· ἐν ἔτει ,ζρκ' (=1612), μαΐῳ κε'».

Στάχωσις βυρσίνη.

120 39

Χαρτ. 8. 0,205×0,155. φύλλ. 92. XVII.

(Ἀκέφαλος).

1 (φ. 1). «***Εἰς ἱεράρχας***».

Τίμιος ἐναντίον Κυρίου...

Ἀδελφοί, πείθεσθε τοῖς ἡγουμένοις...

Ἕπονται ἀποστολοευαγγελικαὶ περικοπαὶ εἰς μάρτυρας, εἰς ὁσίους, εὐχὴ εἰς εὐλόγησιν οἴνου, καὶ εὐχὴ εἰς μετάληψιν σταφυλῆς, τῇ ς' τοῦ Αὐγούστου.

2 (φ. 5). «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου».

3 (φ. 33). «Εὐχὴ τῶν κολύβων».

Ἀρχ. Ὁ πάντα τελεσφορήσας...

Ἐν τέλ. «χεὶρ ἀρσενίου μονοτρόπου».

4 (φ. 36). «Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου».

5 (φ. 66). «Εὐχὴ συγχωρητικὴ ἐπὶ τοὺς μέλλοντας μεταλαβεῖν τῶν ἀχράντων μυστηρίων».

Ἀρχ. Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, υἱὲ καὶ λόγε...

Ἡ εὐχὴ αὕτη εἶναι ἐκτενεστέρα τῆς ἐν χρήσει, περιέχουσα λεπτομερείας τῶν πεπλημμελημένων.

6 (φ. 70). «Ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ».

Ἐξεδόθη ἐν φυλλαδίοις ὑπὸ Σάββα ἱερομονάχου βιβλιοπώλου.

7 (φ. 81). «Ἀποστολοευαγγέλια τῆς ἑβδομάδος».

Ἐν ἀρχ. ἀμφοτέρων τῶν λειτουργιῶν φέρονται ἐπίτιτλοι διακοσμήσεις, τὰ δὲ ἀρχικὰ στοιχεῖα τῶν εὐχῶν κεκαλλωπισμένα.

Ἐν τέλει ταῦτα:

«ἡ παρουσα λειτουργία ἀφιερόθει εἰς τὸν ἅγιον παντελεήμονα καὶ ὅποιος τὴν ἀποξενώσει ἐχέτω τᾶς ἀρᾶς τῶν ἁγίων πατέρων, καὶ τὸν ἅγιον ἀντίμαχον ἐν τῇ ἥμερα τῆς κρίσεως: Βενέδικτος ἱερομόναχος».

Στάχωσις βυρσίνη.

121 40

Χαρτ. 16. 0,152×0,103. φύλλ. 40. XVII.

«***Ἡ θεία λειτουργία*** τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου».

Ἕπεται καὶ ἡ τῶν κολύβων εὐχή.

Ἐν φύλ. 38, β', φέρονται τάδε:

«ἡ παροῦσα λειτουργία, ἐγράφη παρ' ἐμοῦ γαλακτίωνος, εὐτελοὺς τῶν

ἱερομονάχων, τοῦ ἐξ ἰωαννήνων· καὶ ἀφιέρωσα αὐτήν, εἰς τὸν θεῖον ναὸν τῆς ἁγίας ἄννας, διὰ ψυχικήν μου σωτηρίαν· ἐπὶ ἔτους 1680 ἤγουν ,αχπ', εἰς αὐτὸν τὸν χρόνον, καὶ τὸν καιρὸν ὁποῦ ἐτελειώθη ὁ θεῖος ναὸς αὐτῆς τῆς ἁγίας θεομήτορος ἄννης· ὁ δὲ ἀποξενῶσας καὶ ἐξώσας αὐτήν, ἐκ τοῦ θείου ναοῦ, ἐχέτω τὰς ἀρὰς τῶν τιη' θεοφόρων πατέρων καὶ τῆς ἁγίας ἄννας. ἀμήν».

122 41

Χαρτ. 8. 0,195×0,155. φύλλ. 223.

Κῶδιξ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.

«ἄρχῆ σῦν Θεῶ ἁγίω τοὺ μεγάλου· ἑσπερινοῦ ποίηθέντων παρὰ διἄφῶρων ποίητών παλαιῶν τε καὶ νέων».

Περιέχει τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ, τοῦ ὄρθρου, ἐν ᾗ «πολυἔλεὸς σὔνοπτικὸς καὶ γλυκήτατος· ποίημα κὺρ χρισάφου», τὰ ἕνδεκα ἑωθινά, τῆς λειτουργίας, διάφορα τρισάγια, χερουβικὰ καὶ κοινωνικὰ κατ' ἦχον. Διδάσκαλοι: Χρυσάφης, Κουκουζέλης, Λαμπαδάριος, Δαμασκηνός, Γερμανὸς Ν. Πατρῶν, Ρεδαιστινός, «κὺρ Ξένος ὁ κορόνης», Γεράσιμος ἱερομόναχος, Γαβριὴλ ἱερομόναχος, «κὺρ χάλιβούρι», Κωνσταντῖνος ὁ Μαγουλᾶς, Διονύσιος Πατριάρχης, Ἰωάννης Γλυκύς, «κὺρ Μπαλάσιος ἱερεὺς» κ.ἄ.

Ἐν τέλ. κολοβός, στάχωσις κατεστραμμένη.

Ἐν ἀρχ. καὶ ἐν φύλ. 64 καὶ 150, β', ἐπίτιτλοι διακοσμήσεις.

123 42

Χαρτ. 16. 0,145×0,100. φύλλ. 176.

Μουσικὸν ἀκέφαλον.

Ἀρχ. Τὰς ἑσπερινὰς ἡμῶν εὐχάς...

Ἕπονται τὰ τῶν λοιπῶν ἤχων κεκραγάρια μετὰ τῶν ἀναστασίμων ἑσπερίων, ἀποστίχων καὶ αἴνων, τὰ ἕνδεκα ἑωθινά, τὰ τροπάρια τῶν μεγάλων ὡρῶν τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων καὶ τῶν ἁγίων παθῶν, καί τινα προσόμοια. Διδάσκαλοι: Χρυσάφης, Κωνσταντῖνος ἐξ Ἀγχιάλου.

Στάχωσις βυρσίνη ἐφθαρμένη.

124 43

Χαρτ. 16. 0,170×0,115. φύλλ. 43.

Μουσικόν.

Περιέχει τὰ κατ' ἦχον κεκραγάρια, τὰ ὀκτὼ δογματικὰ θεοτοκία μετὰ τῶν πασαπνοαρίων, τὸ «Ἄνωθεν οἱ προφῆται», τὰ ἕνδεκα ἑωθινὰ σύντομα,

τὰ «Τὸ προσταχθέν», «Τῇ ὑπερμάχῳ» καὶ «Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταὶ» καὶ ἄλλα τινά. Διδάσκαλοι: Κουκουζέλης, Ἀνανίας Ἱεροσολυμίτης, Πέτρος.

Ἐν τέλει φύλλα τρία ἄγραφα ἄνευ ἀριθμοῦ.

Στάχωσις βυρσίνη.

125 44

Χαρτ. 16. 0,172×0,119. φύλλ. 243. XIX.

Μουσικόν.

«Ἀνθολογία σὺν Θεῷ ἁγίῳ περιέχουσα ἅπαντα τὰ χρειώδη μαθήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας, ἅπαντα τὰ τοῦ πρώτου χοροῦ».

Περιέχει τὰ τοῦ ἑσπερινοῦ, τοῦ ὄρθρου, διάφορα χερουβικά, τὰ ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου, μαθήματα ψαλλόμενα ἐν ἑκάστῃ ἑορτῇ τοῦ ἐνιαυτοῦ κ.ἄ. Διδάσκαλοι οἱ ἀνωτέρω.

Ἐν φύλ. 243 «Ἐγράφησαν τὰ παρόντα δύο ἐγχειρίδια τῶν δύω χορῶν διὰ συνδρομῆς τοῦ ὁσιωτάτου ἡμῶν συναδελφοῦ κυρίου νικοδήμου δικαίου ὄντος τῆς καθ' ἡμᾶς ἱερᾶς σκήτεως τῆς ἁγίας ἄννης· παρ' οὗ καὶ ἀφιερώθησαν εἰς τὸ κυριακόν, διὰ νὰ εὑρίσκονται εἰς αὐτὸ ἀεννάως· κατὰ τὸ ,αωιδ' ἔτος».

Στάχωσις βυρσίνη.

Ὁ κῶδιξ διὰ τὸν α' χορόν.

126 45

Χαρτ. 16. 0,17×0,12. φύλλ. 145. XIX.

Μουσικόν.

«Ἀνθολογία σὺν Θεῷ ἁγίῳ περιέχουσα τὰ χρειώδη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας, ἅπαντα τοῦ δευτέρου χοροῦ».

Περιέχει πάντα τὰ τοῦ δευτέρου χοροῦ, καὶ ἐν τέλει τὴν ὡς ἄνω σημείωσιν. Ἀμφότεροι οἱ κώδικες φέρουσιν ἐν ἀρχῇ ὡραῖον ἐπίτιτλον, τὸ δὲ ἀρχικὸν στοιχεῖον ἄλφα (ἀνοίξαντός σου, ἀποστρέψαντές σου) διάκοσμον.

Στάχωσις βυρσίνη μετὰ περικαλύμματος ἡμιεφθαρμένου μεμβραΐνου φύλλου.

127 46

Χαρτ. 16. 0,16×0,11. φύλλ. 169

Μουσικὸν ἀκέφαλον.

Περιέχει τοὺς οἴκους τῆς Θεοτόκου.

Ἀρχ. Χαῖρε θαυμάτων Χριστοῦ τὸ προοίμιον.

Στάχωσις βυρσίνη.

47

Χαρτ. 16. 0,145×0,103. φύλλ. 247

Μουσικόν.

«Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης τῶν τε ἀνιόντων, καὶ κατιόντων».

Ἀρχ. Ἀρχὴ μέση τέλος καὶ σύστημα πάντων τῶν σημαδίων...

Ἀνάλυσις τῶν μουσικῶν χαρακτήρων.

Ἕπεται ἡ ἀκολουθία τῶν ἀναστασίμων τοῖς ὀκτὼ ἤχοις, τὰ ἕνδεκα ἑωθινά, καὶ διάφορα δοξαστικὰ ἰδιόμελα.

Λόγῳ νοτίας ἡ γραφὴ ἔχει ὑποστῆ ἐνιαχοῦ βλάβην.

Ἐν ἀρχ. καὶ τέλ. φύλλα τινὰ ἄγραφα ἄνευ ἀριθμῶν.

Στάχωσις βυρσίνη.

48

Χαρτ. 8. 0,215×0,160. φύλλ. 85.

Μουσικόν.

«ἀρχη συν Θεὼ ἁγίο' τῶν σημαδίων τῆς μουσικῆς τέχνης τῶν τε ανιόντων' καὶ κατιοντων σημάτων τε καὶ πνευμάτων καὶ πάσης χειρονομίας καὶ ἀκολουθήας συντεθιμένον εἰς αυτῆν τῶν κατακεροῦς ἀναδιχθέντων παλαιῶν τε καὶ νέων».

Ἀρχ. Ἀρχῆ μέσι τέλος καὶ σύστημα πᾶντων τῶν σιμαδίων τῆς μουσικῆς τέχνης.

Ἑρμηνεία τῶν χαρακτήρων, μεθ' ἣν φύλλα τρία ἄγραφα, εἶτα «ἀρχῆ συν Θεῶ ἁγίω των αναστασίμων τοῦ πρότου ἤχου».

Ἀκολουθοῦν καὶ οἱ ἐπίλοιποι ὡς ἀνωτέρω ἦχοι, εἶτα χερουβικὰ καὶ κοινωνικὰ διάφορα καί τινες καλλιφωνικοὶ εἱρμοὶ μετὰ τοῦ δοξαστικοῦ τοῦ Πάσχα.

Ἐν ἀρχ. φύλλα ἄγραφα τέσσαρα, καὶ ἐν τέλει ἐννέα.

Στάχωσις βυρσίνη, ἔχουσα διάχρυσα ἐκτυπώματα παριστῶντα τοὺς Εὐαγγελιστάς, τὸν Χριστὸν κ.ἄ.

49

Χαρτ. 8. 0,20×0,15. φύλλ. 92. XVIII.

Μουσικόν.

«Οἱ παρόντες οἶκοι ἐκαλλωπίσθησαν ὑπὸ τοῦ μουσικωτάτου Κου Ἀναστασίου τοῦ ἐκ ῥαψάνης πρὸς τούτοις δὲ προσετέθησαν ὑπ' αὐτοῦ, καὶ οἱ λοιποὶ τέσσαρες στίχοι, οἱ ὁποίοι ἐκ τῶν παλαιῶν ποιητῶν, οὐχ εὑρέθησαν' ἀλλ' αὐτὸς ἐκ πόνου πολλοῦ ἐτώνησεν αὐτοὺς κατὰ τοὺς 1782».

Οἱ οἶκοι τῆς Θεοτόκου.

Ἐν τέλει: «Ἐπὶ τῷ χιλιοστῷ ἑπτακοσιοστῷ ὀγδοηκοστῷ τε, καὶ πέμπτῳ ἔτη, ἐτελειώθη ἡ βίβλος αὕτη, καὶ ἐγράφη παρ' ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς τῶν ἱερομονάχων Καλλινίκου, ἐκ πόλεως Λαρίσσης καὶ ἐκ μονῆς τῶν μετεώρων τῆς μεταμορφώσεως ἐν μηνῆ ἀπριλίῳ θ'».

Στάχωσις βυρσίνη.

50

Χαρτ. 8. 0,20×0,15. σελ. 412.

Μουσικὸν ἀκέφαλον (;).

Περιέχει χερουβικά, κανονικά, δοξολογίας, ἑωθινά, τὸ «Μακάριος ἀνήρ», κεκραγάρια, ἰδιόμελα κ.ἄ. τονισθέντα ὑπὸ διαφόρων διδασκάλων.

Στάχωσις βυρσίνη.

51

Χαρτ. 8 μεγ. 0,29×0,21. φύλλ. 383. XV.

1 (φ. 1). «***Ἐπιστολὴ ἀδελφοῦ πρός τινα γέροντα,*** Περὶ νηστειῶν καὶ καταλύσεων δεσποτικῶν καὶ λοιπῶν ἑορτῶν».

Ἀρχ. Πάτερ ἅγιε, παρακαλῶ τὴν ἐν κυρίῳ ἀγάπην σου...

Ἕπεται ἡ ἀπάντησις, ἀρχομένη οὕτω:

Προσήκει παντὶ χριστιανῷ...

2 (φ. 4 β'). «***Νομοκάνονον*** σὺν Θεῷ περιέχων συνοπτικῶς, ὅλους τοὺς κανόνας τῶν ἁγίων καὶ οἰκουμενικῶν ἑπτὰ συνόδων τῶν ἁγίων ἀποστόλων, τοῦ ἁγίου Βασιλείου καὶ ἑτέρων θεοφόρων πατέρων ἑρμηνευθέντος...».

Κολοβὸς ἐν ταῖς λέξεσι: «...τὸν ἄξιον ἱερωσύνης, μὴν κωλύεσθαι εἰς κλῆρον προβιβάζεσθαι εἴπερ...».

3 (φ. 8). «***Ἐξήγησις Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας*** εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἅγιον εὐαγγέλιον».

Ἕπεται καὶ ἡ τῶν λοιπῶν τριῶν εὐαγγελίων ἑρμηνεία μετὰ σχετικῶν ἐν ἑκάστῳ προλεγομένων.

Ἐν ἀρχῇ ὁ κῶδιξ καθίσταται ὀλίγον δυσανάγνωστος λόγῳ φθορᾶς ἐκ νοτίας.

Ἐν φύλ. 383 β', φέρονται ταῦτα:

«βαρσάμι, καὶ βαρσαμὴ πάλκο μαροῦδα γεργάκι' ἐτούτω το χαρτι το αφυἔροσαν οἱ ἄνοθεν γεγραμένοι εἰς τὴν ἁγία ἀνα διαμνιμόσινόν τους, καὶ μιδὶς αποξενόσι αυτὸ ἀπὸ αὐτῆν».

Στάχωσις βυρσίνη μετὰ πορπῶν ἁπλῶν.

Ἡ τοῦ ἱεροῦ Θεοφυλάκτου ἑρμηνεία ἐξεδόθη:

«Θεοφυλάκτου Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ἑρμηνεία εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια. Romae M.D.XLII», καὶ ὑπὸ Ἰωσὴφ Σκαθάρου, ἁπλοποιηθεῖσα, ἐν Ἀθήναις 1865. Ἀγνοοῦμεν ἑτέραν ἔκδοσιν.

52

Χαρτ. 8 μεγ. 0,27×0,20. φύλλ. 213. XVI.

«Δαυὶδ Προφήτου καὶ Βασιλέως, Μέλος».

Τὸ ψαλτήριον ἀνῆκεν εἰς τὸν ὅσιον Διονύσιον (ἴδ. κώδ. 22) τὸν Ῥήτορα, χρησιμοποιούμενον παρ' αὐτοῦ.

Περιέχει καὶ τὰς θ' ᾠδάς, μεθ' ἅς, ἐν φύλ. 211, στίχοι 15, ὧν ἡ ἀρχή:

«Δαβὶδ μέλη δὲ μουσικῆς ἀποκρύφου
σὺ μὲν δι' αὐτῆς, καὶ θανὼν ζῆς τῶν λόγων.
. . . .

Τέλ. Ὦ τίς τοσαύτην εὗρεν ἀνθρώπων χάριν
εἰ μὴ σὺ τὴν πρέπουσαν ἀνθρώποις χάριν».

Ἐν φύλ. 212: «προσευχὴ Μανασσῆ βασιλέως τῆς Ἰουδαίας».

Ἀρχ. Κύριε παντοκράτορ ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν...

Ἐν ἀρχ. καὶ τέλ. ἀνὰ τρία φύλλα ἄγραφα ἄνευ ἀριθμοῦ.

Ἐν δὲ φύλ. 213 β' φέρεται ἡ ἑξῆς νεωτέρᾳ χειρὶ σημείωσις:

«Τῶ παρὸν ψαλτίρηον ὑπάρχει τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν διονυσίου τοῦ ῥήτορος τοῦ ἀσκήσαντος ἐν τῷ ὄρει τοῦ ἄθω· καὶ ἀφιερώθη παρὰ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ, εἰς τὴν μονὴν τῆς ἁγίας ἄννης εἰς ὠφέληαν τῶν ἀσκουμένων ἀδελφῶν· καὶ εἴτις τὸ ἀποξενώσει ἂς ἔχει τὰς ἀρὰς τῶν τιη' θεοφόρων πατέρων ἡμῶν· καὶ αὐτοῦ τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν ἀθανασίου τὸ ἐπιτήμιον».

Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος εἶναι λαμπρά, ἡ δὲ στάχωσις αὐτοῦ διὰ βυρσίνης μετὰ πορπῶν ἁπλῶν.

53

Χαρτ. 8 μεγ. 0,31×0,21. φύλλ. 390. XVII.

1 «Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ ***Μαξίμου*** ἱερομονάχου ***τοῦ Πελοποννησίου, Διδαχαὶ εἰς τὰς Κυριακὰς τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*** ἀρχόμεναι ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου».

Ἐκ τούτου φαίνεται ὅτι ἀντεγράφη ὁ ὑπ' ἀριθ. 5 κῶδιξ, ἐν ᾧ ἴδε λεπτομερείας.

Προτάσσεται ὁ πίναξ, εἶτα φύλ. ἓν ἄγραφον καὶ τὸ προοίμιον φέρον ἐν τέλει τάδε:

«,αχιδ' μαρτίῳ ζ', εἰς ἰωάννινα».

Αἱ ὁμιλίαι ἀνέρχονται εἰς νη' ὡς ἐν τῷ 5ῳ κώδικι, τὸ δὲ 347 α' φύλλον, ἐν ᾧ λήγουν αἱ ὁμιλίαι, ἔχει ἀποκοπῇ τὸ ἥμισυ περίπου, ἐπιφέρον ὡς ἔτι ἐμφαίνεται ἀφιερωτικὴν σημείωσιν. Ἐπὶ δὲ τῆς β' ὄψεως φέρει τὸ ἐναπομείναν μέρος τὰ ἑξῆς:

«Τὸ παρὸν κυριακοδρόμιον ἀφιερώθη εἰς τὸ κυριακὸν τῆς ἁγίας ἄννης, ἐν ἔτει ,ζρξ' (=1652), καὶ εἴτις τὸ ἀποξενώσει, ἂς ἔχῃ ἀντίδικον τὴν παναγίαν καὶ τὴν μητέρα αὐτῆς».

2 (φ. 348). «Προοίμιον πάνυ ὡραῖον εἰς τὰ ἕνδεκα ἑωθινά· συγγραφὲν εἰς ἁπλῆν φράσιν παρά τινος εὐτελοῦς Σεραφεὶμ ἱερομονάχου, τοῦ ἑλλανικοῦ».

Ἀρχ. Διηγῆται ἡμῖν, ἀδελφοί, ὁ μέγας ἐν προφήταις θεόπτης Μωυσῆς...

Καὶ οὕτως ἕπεται ἡ ἑρμηνεία εἰς τὰ ἕνδεκα ἑωθινά.

Ἐν τέλ. «Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Σωφρονίου πόνος ,ζρμη' (=1640)», καὶ φύλλον ἓν ἄγραφον.

Στάχωσις βυρσίνη.

54

8 μεγ. 0,295×0,210. φύλλ. 400. XVIII.

1 (φ. 1). «Πρόλογος τῆς βίβλου τῶν γερόντων ὁ λεγόμενος ***παράδεισος***».

Ἀρχ. Ἐν τῇδε τῇ βίβλῳ ἀναγέγραπται ἐνάρετος ἄσκησις καὶ θαυμαστὴ βίου διαγωγή...

2 (φ. α', β'). «Παραινέσεις ἁγίων πατέρων εἰς προκοπὴν τελειότητος».

Ἀρχ. Ἠρώτησέ τις τὸν ἀββᾶν Ἀντώνιον λέγων...

3 (φ. λγ'). Ὅτι δεῖ τὴν ἡσυχίαν πάσῃ σπουδῇ μεταδιώκειν».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος· ὥσπερ οἱ ἰχθύες...

4 (φ. με', β'). «Περὶ κατανύξεως».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος· πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες...

5 (φ. οδ', β'). «Περὶ ἐγκρατείας· καὶ ὅτι...».

Ἀρχ. Ἀδελφοί τινὲς ἐρωτήσεως χάριν...

6 (φ. ϡγ', β'). «Διηγήματα διάφορα πρὸς ἀσφάλειαν τῶν ἐκ τῆς πορνείας ἐπανισταμένων πολέμων».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος· λογίζομαι...

7 (φ. ρις', β'). «Περὶ ἀκτημοσύνης καὶ πλεονεξίας».

Ἀρχ. Ἀδελφὸς ἀποταξάμενος τῷ κόσμῳ...

8 (φ. ρκζ'). «Διηγήματα διάφορα, πρὸς ὑπομονὴν καὶ ἀνδρείαν ἡμᾶς ἀλείφοντα».

Ἀρχ. Ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος καθεζόμενος ποτέ...

9 (φ. ρνδ'). «Περὶ τοῦ μηδὲν πρὸς ἐπίδειξιν ποιεῖν».

Ἀρχ. Ἤκουσε ποτὲ ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος...

10 (φ. ρξα΄, β΄). «Ὅτι φυλάττεσθαι χρὴ τοῦ μηδένα κρῖναι».
Ἀρχ. Ἀδελφῷ ποτὲ συνέβη πειρασμός...
11 (φ. ρο΄, β΄). «Περὶ διακρίσεως».
Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος· εἰσὶ τινές...
12 (φ. σια΄). «Περὶ τοῦ δεῖν πάντοτε νήφειν».
Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος· οἶδα μοναχούς...
13 (φ. σκϛ΄, β΄). «Περὶ τοῦ ἀδιαλείπτως καὶ νηφόντως προσεύχεσθαι».
Ἀρχ. Ἔλεγον περὶ τοῦ Ἀρσενίου...
14 (φ. σλθ΄, β΄). Περὶ ὑπακοῆς».
Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος· ὅτι ἡ ὑπακοή...
15 (φ. σμθ΄). «Περὶ ταπεινοφροσύνης».
Ἀρχ. Ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος ἀτενίσας εἰς τὸ βάθος τῶν τοῦ Θεοῦ κριμάτων...
16 (φ. σο΄, β΄). «Περὶ ἀνεξικακίας καὶ πραότητος».
Ἀρχ. Παρέβαλον, ἀδελφοί, πρὸς τὸν ἀββᾶν Ἀντώνιον...
17 (φ. σοζ΄, β΄). «Περὶ ἀγάπης».
Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος· ἐγὼ οὐκέτι φοβοῦμαι τὸν Θεόν...
18 (φ. σπδ΄, β΄). «Περὶ διορατικῶν».
Ἀρχ. Τῷ ἀββᾷ Ἀντωνίῳ ἀπεκαλύφθη...
19 (φ. τιϛ΄, β΄). «Περὶ σημειοφόρων ἁγίων γερόντων».
Ἀρχ. Ἔλεγεν ὁ ἀββᾶς Δουλᾶς...
20 (φ. τκβ΄). «Περὶ πολιτείας ἐναρέτων ἀναχωρητῶν».
Ἀρχ. Διηγήσατο ὁ ἀββᾶς Δουλᾶς λέγων...
Μεταξὺ τῶν φύλλων τλδ΄- τλε΄ φαίνεται διακεκομμένη ἡ συνέχεια τῆς διηγήσεως· ἴσως ἐλλείπει φύλλον.
21 (φ. τλϛ΄). «Ἀποφθέγματα ἁγίων γερόντων, ἐν ἀσκήσει γηρασάντων...».
Ἀρχ. Ἠρώτησέ τις γέροντα...
22 (φ. τλζ΄, β΄). «Διάλεξις γερόντων πρὸς ἀλλήλους».
Ἀρχ. Πῶς δεῖ εἶναι τὸν μοναχὸν ἐν τῷ κελλίῳ;...
23 (φ. τμα΄, β΄). «Ἐρώτησις νεωτέρου, πρὸς Θηβαῖον γέροντα, πῶς δεῖ καθίσαι ἐν τῷ κελλίῳ καὶ ἐπὶ θεωρίας».
Ἀρχ. Ἠρώτησεν ἀδελφὸς γέροντα...
24 (φ. τμβ΄). «Ἑπτὰ κεφάλαια ἀπέστειλεν ὁ ἀββᾶς Μωϋσῆς πρὸς τὸν ἀββᾶν Ποιμένα, καὶ ὁ φυλάττων αὐτὰ ῥύεται ἀπὸ πάσης κολάσεως».
Ἀρχ. Ὀφείλει ὁ μοναχός...
25 (φ. τμγ΄, β΄). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἀρετῶν, κεφάλαια, ιβ΄».
Ἀρχ. Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ...
26 (φ. τμϛ΄, β΄). «Διηγήματα διάφορα, τοῦ ἀββᾶ Δανιὴλ τοῦ σκητιώτου».

Ἀρχ. Οὗτος ὁ ἀββᾶς Δανιήλ...
27 (φ. τμη΄). «Περὶ τοῦ ἀββᾶ Μάρκου τοῦ σαλοῦ».
Ἀρχ. Τούτῳ τῷ μαθητῇ αὐτοῦ...
Τοῦτο καὶ τὰ ἑπόμενά εἰσι τὰ ὡς ἄνω διάφορα διηγήματα τοῦ ἀββᾶ Δανιήλ, ἔχοντα οὕτω:
«Περὶ τοῦ ἀπὸ ὀμμάτων. —Ἄλλοτε πάλιν ὁ ἀββᾶς δανιήλ...».
«Περί τινος ἁγίας καὶ σώφρονος κόρης. — Ὁ αὐτὸς ἀββᾶς Δανιήλ...».
Πρόκειται περὶ τῆς ἁγίας Θωμαΐδος, ἀλλὰ παραλλάσσει τοῦ ἐν τῷ Συναξαρίῳ ὑπομνήματος, ἴδ. 14 Ἀπριλίου.
«Περὶ τῆς προσποιουμένης μεθύειν. — Ἀνέβη ποτὲ ὁ ἀββᾶς Δανιήλ...».
«Περὶ τοῦ λατόμου. —Ἄλλοτε πάλιν γέγονε κατὰ τὴν Θηβαΐδα...».
Πρόκειται περὶ τοῦ ὁσίου Εὐλογίου.
«Περὶ ἀργυροπράτου ἀνδρονίκου καὶ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἀθανασίας. — Ἦν τίς ἀργυροπράτης...».
Οὗτοι εἰσὶν ὁ ὅσιος Ἀνδρόνικος καὶ ἡ σύμβιος αὐτοῦ Ἀθανασία, περὶ ὧν ἴδ. τὴν θ΄ Ὀκτωβρίου.
«Περὶ τῆς Πατρικίας. — Εὐνοῦχος τις ἔμενε...».
28 (φ. τξϛ΄, β΄) «Διηγήματα περὶ τῶν ἐν Σινᾶ ἁγίων πατέρων».
Ἀρχ. Δύο τινὲς τῶν πατέρων τοῦ ἁγίου ὄρους σινᾶ...
Μεταξὺ τῶν διηγημάτων διακρίνονται, «Τοῦ ἀββᾶ ἰωάννου ἡγουμένου τοῦ σινᾶ», «Περὶ τοῦ ἀββᾶ γεωργίου τοῦ ἀρσελαΐτου», «Περὶ τοῦ ἀββᾶ στεφάνου», «Περὶ τοῦ ἀββᾶ ἰωάννου τοῦ σαβαΐτου», «Περὶ τοῦ ἀββᾶ ὀρεντίου», κ.ἄ.
29 (φ. τπ΄). «Περὶ πολιτείας καὶ βίου ἐναρέτων».
Ἀρχ. Εἶπε γέρων ὅτι εἰσὶ τινές...
30 (φ. τπϛ΄). «Θαῦμα γενόμενον ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν τοῖς χαλκοπρατίαις».
Ἀρχ. Ἐν τοῖς χρόνοις Μαυρικίου τοῦ βασιλέως...
Ἴδ. πεζογράφον Δαμασκηνόν, Κυριακὴ Ὀρθοδοξίας.
31 (φ. τπη΄) «Παραίνεσις πρὸς τοὺς θέλοντας σωθῆναι μοναχοὺς ὡς ἐν συνόπτῳ· τοῦ ἐν ἐπισκόποις λογιοτάτου κυροῦ Δαμασκηνοῦ· λιτῆς καὶ ῥενδίτης καὶ προέδρου πολιανῆς».
Ἀρχ. Ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, ἐπειδὴ τόν κόσμον ἀφήσαμεν...
Οὗτος εἶναι ὁ πεζογράφος Δαμασκηνὸς ὁ ὑποδιάκονος, ὁ μετὰ ταῦτα ἀρχιερατεύσας.
32 (φ. τϞε΄). «Ἐκ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νήφωνος κεφάλαια ὠφέλιμα».
Ἀρχ. Ὁ μακάριος καὶ δοῦλος τοῦ Θεοῦ, ὁ ὅσιος πατὴρ ἡμῶν Νήφων...
Ἐκ τοῦ 400ου φύλλου σώζονται 0,075 μόνον, τὸ δὲ ὑπόλοιπον αὐτοῦ μέρος ἔχει ἀποκοπῆ καθέτως.

Προτάσσεται ὁ πίναξ, ἐν δὲ τῇ ἄνω ᾤᾳ τοῦ α' φύλλου ὑπάρχει ἐντετυπωμένη ἡ ἀρχαία τῆς σκήτης σφραγίς. Πρβλ. κώδ. 10.

Στάχωσις ἁπλῆ.

55

Χαρτ. 8. μέγ. 0,265×0,191. σελ. 546. XVIII

1 (σ. 1). «Πρόλογος τῆς βίβλου τῶν ἁγίων γερόντων ἥτις λέγεται *παράδεισος*».

Ἀρχ. Ἐν τῇδε τῇ βίβλῳ ἀναγέγραπται...

2 (σ. 2). Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ μεγάλου πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, Λόγοι διὰ κεφαλαίων πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ πᾶσι ἀποταξαμένοις καὶ θέλουσι σωθῆναι».

Ἀρχ. Ἀγαπητοί, φροντίσωμεν τῆς σωτηρίας ἡμῶν...

3 (σ. 8). «Παραινέσεις τῶν ἁγίων πατέρων εἰς προκοπὴν τελειότητος».

Ἀρχ. Ἠρώτησέ τις τὸν ἀββᾶν Ἀντώνιον...

4 (σ. 14). «Περὶ κατανύξεως».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος· πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες...

Ἕπονται τὰ κεφάλαια «Περὶ ἐγκρατείας» κλπ., ἄχρι τοῦ «Περὶ ἀγάπης», ὡς ἐν τῷ ἀνωτέρῳ κώδικι, πλὴν ᾧδε εἰσὶ συντετμημένα.

5 (σ. 77) «Παραίνεσις καὶ διδαχὴ πρὸς τοὺς κατὰ μόνας ἡσυχάζοντας· διαλαμβάνει δὲ καὶ περὶ τοῦ βίου τῶν ἁγίων μαρτύρων καὶ ἄλλα ἕτερα· ἔτι δὲ καὶ περὶ νηστείας καὶ ἐγκρατείας».

Ἀρχ. Ἀδελφέ, ὑπόμεινον διὰ τὸν κύριον...

6 (σ. 92). «Ἀρχὴ τῆς β' ὑποθέσεως· περὶ εὐχῆς καὶ ψαλμῳδίας κεφάλαια διάφορα ὑπὸ ἁγίων πατέρων καὶ διδασκάλων ῥηθέντα». Χρυσοστόμου.

Ἀρχ. Μέγα ὅπλον εὐχή...

Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν λόγων Βασιλείου Μ., Ἐφραίμ, Θαλασσίου, Διαδόχου, Κλίμακος, Μαξίμου, Ἰσαάκ, Χρυσοστόμου.

7 (σ. 107). «Διάλεξις γερόντων πρὸς ἀλλήλους περὶ λογισμῶν».

Ἀρχ. Καλὸν ἐστὶ κτίσασθαι δύο χιτῶνας...

Ἕπονται: Περὶ ἐργοχείρου καὶ φιλαργυρίας – Περὶ προσευχῆς – Περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίας – Ἐκ τοῦ πνευματικοῦ βίου – Ὅτι δεῖ τὸν μοναχὸν εἶναι ὡς στρατιώτην ἐν παρατάξει – Διάφοροι ἐρωταποκρίσεις – Περὶ ταπεινοφροσύνης – Περὶ ὑπομονῆς καὶ ἄλλα ἀσκητικά τινα κεφάλαια, εἰλημμένα πάντα ἐκ τῶν ὡς ἄνω διαληφθέντων ἁγίων πατέρων καὶ ἄλλων, ἐκ λόγων ἐκδεδομένων.

8 (σ. 141). «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μάρκου. Περὶ νόμου πνευματικοῦ».

Ἀρχ. Ἐπειδὴ πολλάκις ἐβουλήθην γνῶναι...

Ἰδ. ἐν «Φιλοκαλίᾳ».

Ἀκολουθοῦν ὡσαύτως ἀσκητικαὶ τινὲς ἐκ τῶν Πατέρων παραινέσεις.

9 (σ. 157) «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου τοῦ μεγάλου, Λόγοι ψυχωφελεῖς περὶ τοῦ μὴ δειλιᾶν τοῦ διαβόλου πειρασμούς».

Ἀρχ. Μία γοῦν τῶν ἡμερῶν προσελθών...

Καί τινα ἐκ πατερικῶν λόγων τεμάχια.

10 (σ. 181). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ἐκ τῆς πρὸς Θεσσαλονικεῖς α' ἐπιστολῆς λόγοι η'».

Ἀρχ. Τοῦτο γὰρ ὑμῖν λέγομεν ἐν λόγῳ κυρίου.

Μεθ' ὃ «Ἕτερα ἀποφθέγματα τῶν ὁσίων πατέρων».

11 (σ. 192). «Τοῦ μακαρίου Ἐφραίμ, Λόγος περὶ τῆς ἀνυποκρίτου ἀγάπης».

Ἀρχ. Ἀγαπητοί, μὴ προτιμησώμεθα...

Ἕπονται τεμάχια λόγων ἐκ τῶν ἁγίων Ἀναστασίου Σιναΐτου, Μακαρίου, Ἐφραίμ, Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Νείλου, Ἀθανασίου, Θεολόγου, μεθ' ὧν «Ἐντολὴ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Στεφάνου τοῦ Σαβαΐτου».

Ἀρχ. Ὁ πρῶτος λόγος τοῦ ἀββᾶ Στεφάνου...

12 (σ. 225). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Ὁμιλία· περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι τῆς ἰδίας ψυχῆς καὶ ὅτι τὰ μέγιστα ὠφελεῖ ἡ ἐν νυκτὶ προσευχή, ἐν ᾧ καὶ περὶ μετανοίας».

Ἀρχ. Μέγα ἐστὶ κακόν, ἀδελφοί, τὸ ἀγνοεῖν τὰς γραφάς...

13 (σ. 236). «Συμεὼν τοῦ Θαυμαστοῦ ὄρους, Περὶ τοῦ ἀεὶ ἐν νῷ ἔχειν τὴν ἡμέραν τῆς ἐξόδου αὐτοῦ».

Ἀρχ. Ἴστε, ἀδελφοί μου...

14 (σ. 239). «Ἀναστασίου μοναχοῦ τοῦ Σινᾶ ὄρους, Λόγος περὶ τῆς ἁγίας συνάξεως καὶ περὶ τοῦ μὴ κρίνειν καὶ μὴ μνησικακεῖν».

Ἀρχ. Ἀεὶ μὲν ἡ τοῦ ἁγίου πνεύματος χάρις...

Ἀσκητικὰ κεφάλαια, μεθ' ἅ:

15 (σ. 256). «Ἐκλογὴ τῶν θεσπεσίων πατέρων ἐκ τῶν θεοπνεύστων γραφῶν πάνυ ὠφέλιμος».

Ἀρχ. Ἡ τῶν ἀληθινῶν χριστιανῶν πίστις...

16 (σ. 260). «Περὶ τοῦ σφραγίσαντος τὸν δαίμονα εἰς τὸ σταμνί· πάνυ ὠφέλιμον».

Ἀρχ. Διηγήσατο ἡμῖν ὁ ἀββᾶς Πίωρ...

17 (σ. 265). «Περὶ τοῦ Μαργονίου· περὶ ὑπακοῆς παραβολή».

Ἀρχ. Φοιτητής φησι μεγάλου τινὸς τῶν γερόντων...

18 (σ. 268). «Τοῦ μακαρίου Ἐφραίμ, Λόγος περὶ τῆς ἀνυποκρίτου ἀγάπης».

Ἀρχ. Ἀγαπητοί, μὴ προτιμησώμεθα...

Ἕπονται παραίνεσις καὶ τεμάχια λόγων τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου, «Ἑτέρα

διάταξις θαυμαστὴ τοῦ αὐτοῦ – Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου – Τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου – Τοῦ ἁγίου Ἰακώβου» κ.ἄ.

19 (σ. 282). «Ἐκλογὴ ὑπὸ θείων πατέρων ἐκ τῆς θεοπνεύστου γραφῆς πάνυ ὠφέλιμος».

Ἀρχ. Πρῶτον δεῖ πιστεύειν...

20 (σ. 289). «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραὶμ τοῦ σύρου, Μακαρισμοὶ πάνυ ὡραῖοι».

Ἀρχ. Μακάριος ὃς γέγονεν ὅλος ἐλεύθερος...

Συνέπονται: «Τοῦ αὐτοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραίμ, Ἕτεροι μακαρισμοί, πρὸς νουθεσίαν πολλῶν».

Ἀρχ. Μακάριος ὃς μισήσας...

Ἕπεται, «Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἅγιος Ἐφραίμ...

Ἕτερα ἀποσπάσματα τοῦ ἀββᾶ Ἰσαάκ, ἐκ τοῦ Πατερικοῦ, ἐκ τῶν Ἀσκητῶν τοῦ Μ. Βασιλείου.

21 (σ. 306). «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, Λόγος πρὸς διόρθωσιν τῶν ἐμπαθῶς διαγόντων καὶ τιμὰς ἀπαιτούντων».

Ἀρχ. Ἀγωνιῶ, ἀδελφοί μου...

Ἕπονται: «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ κατανύξεως», «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ φόβου Θεοῦ», «Τοῦ αὐτοῦ κατὰ μίμησιν τῶν Παροιμιῶν».

22 (σ. 341). «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, Λόγος περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν».

Ἀρχ. Μακαρίζω τὴν ὑμῶν ζωήν...

Συνέπονται: «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ φόβου Θεοῦ – Περὶ ἀφοβίας Θεοῦ – Περὶ ἀγάπης – Περὶ τοῦ μὴ ἔχοντος ἀγάπην – Περὶ μακροθυμίας – Περὶ τοῦ μὴ ἔχοντος μακροθυμίαν – Περὶ ὑπομονῆς – Περὶ ἀοργησίας – Περὶ ὀξυχολίας – Περὶ πραότητος – Περὶ πονηρίας – Περὶ ἀληθείας – Περὶ ψεύδους – Περὶ ὑπακοῆς – Περὶ ἀνυποταξίας καὶ γογγυσμοῦ – Περὶ τοῦ μὴ ἔχειν ζῆλον ἢ φθόνον – Περὶ φθόνου καὶ ζήλου – Περὶ τοῦ μὴ εἶναι λοίδωρον, καὶ τοῦ ἀββᾶ Κασσιανοῦ – Περὶ ἐγκρατείας».

23 (σ. 359). «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Λόγος ψυχωφελὴς καὶ θαυμάσιος τοὺς τῇ ἀσκητικῇ μετερχομένους πολιτείᾳ».

Ἀρχ. Ἰστέον ὅτι διπλοῦς ἐστιν ὁ ἄνθρωπος...

Ἴδε «Φιλοκαλίαν».

Καὶ «Ἐκ τῆς δευτέρας ἐπιστολῆς τοῦ ἁγίου Μάρκου».

24 (σ. 399). «Ἐκλογὴ ἐκ διαφόρων ἁγίων· τὰ πλεῖστα δὲ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου· εἰς κεφάλαια ρ´».

Ἀρχ. Πρὸ πάντων φοβοῦ τὸν Θεόν...

Εἶτα ποικίλα ἀσκητικὰ καὶ διδακτικὰ κεφάλαια ἐρανισθέντα ἐκ διαφόρων, τὰ πλεῖστα δὲ ἐκ τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ.

25 (σ. 537). «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Κεφάλαια περὶ ἀγάπης Θεοῦ».

Ἀρχ. Ἀγάπη μὲν ἐστὶ διάθεσις ψυχῆς ἀγαθή...

Ἴδε ἐν «Φιλοκαλίᾳ».

Ἐν τέλει, μετὰ τὸ παράφυλλον, προστίθενται φύλλα τρία ἡμιεφθαρμένα, ἐν οἷς ἀναγράφεται ποικιλία εὐσεβῶν παραινέσεων.

Ὁ κῶδιξ ἐνιαχοῦ σητόβρωτος, ἡ δὲ στάχωσις αὐτοῦ ἁπλῆ.

56

Χαρτ. 8 0,199×0,140. σελ. 548. XVIII.

«***Ἱστορία ψυχωφελὴς*** ἐκ τῆς τῶν Ἰνδιάνων Αἰθιόπων χώρας τῆς ἰνδῶν λεγομένης, πρὸς τὴν ἁγίαν πόλιν μετενεχθεῖσα, διὰ Ἰωάννου μοναχοῦ Δαμασκηνοῦ, ἀνδρὸς τιμίου καὶ ἐναρέτου, μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα, διηγουμένη τὸν βίον ***Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ***».

Ἀρχ. Ὅσοι πνεύματι Θεοῦ ἄγονται...

Προτάσσεται τὸ προοίμιον διὰ στίχων ἰαμβικῶν, ὧν ἡ ἀρχή:

Φαιδρὸς ὁ χρυσός, φαεινοὶ οἱ ἀστέρες,
φεγγοβόλος τε, φωσφόρος ἡ σελήνη
καὶ ὁ ἥλιος ἀκτινοφωτοφόρος
. . . .

Τέλ. Πατέρα, Λόγον καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα
τὴν μίαν θεότητα εἰς τοὺς αἰῶνας.

Εἰσὶν ἐν ὅλῳ 87 στίχοι, ἐν ἐπανθούσῃ γλαφυρότητι, μεθ᾽ ὧν φύλλον ἓν ἄγραφον.

Ἐν ἀρχῇ, ἐν παραφύλλῳ β´, τάδε:

«Ἀφιερώθη ἡ παροῦσα βίβλος εἰς τὸ κυριακὸν τῆς πανενδόξου Θεοπρομήτορος ἁγίας ἄννης· καὶ οἱ ταύτην ἀναγινώσκοντες ὑπερεύχεσθε τῆς σωτηρίας τοῦ ἀφιερώσαντος· ὅστις δὲ καὶ ὁποῖος ἀποξενώσει ταύτην ἐκεῖθεν, ἐχέτω τὴν ἁγίαν ἄνναν ἀντίδικον».

Ἐν τέλει: «Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψοε´ ἐν μηνί, ἰανουαρίῳ διὰ χειρὸς ἐλαχίστου ἱερομονάχου διονυσίου Καλλιουπολίτου», μεθ᾽ ὃ φύλλα τρία ἄγραφα ἄνευ ἀριθμῶν.

Ἡ ἱστορία τῶν ὁσίων Ἰωάσαφ καὶ Βαρλαὰμ ἐξεδόθη μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτῶν ποιηθείσης ὑπὸ Ἀγαπίου Κρητὸς παρὰ Σωφρονίου Ἁγιορείτου, Ἀθῆναι 1884. Συντμηθεῖσα δὲ καὶ ἁπλοποιηθεῖσα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἀγαπίου ἐν «Παραδείσῳ» καὶ ἐν τῷ Αὐγούστῳ τοῦ Δουκάκη τῇ κϛ´.

57

Χαρτ. 8. 0,225×0,155. φύλλ. 512. XVIII.

1 (φ. 1). «Τοῦ ὁσίου καὶ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν ***Συμεὼν τοῦ νέου Θεολόγου***, ἡγουμένου καὶ πρεσβυτέρου τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος τῆς Ξυλοκέρκου, Λόγος ζ', περὶ τῶν δουλευόντων Θεῷ τίνες εἰσὶν καὶ ὁποῖοι καὶ ποταποί· καὶ τίς ἐστιν ὁ μετανοῶν...».

Ἀρχ. Ἐπειδήπερ ὅσον ἀπὸ τοῦ θείου βαπτίσματος...

2 (φ. 19, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς ζωοποιοῦ νεκρώσεως τοῦ Ἰησοῦ καὶ Θεοῦ, τῆς ἀεὶ γενομένης εὐαισθήτως ἐν τοῖς τελείοις καὶ ὅτι ἡ κτῆσις τῶν ἀρετῶν αἵματι ἀγοράζεται... λόγος ια'».

Ἀρχ. Τὰ τῆς ζωοποιοῦ νεκρώσεως...

3 (φ. 41). «Ἐκ τῶν τοῦ Συμεῶνος τοῦ εὐλαβοῦς κεφάλαιά τινα πρακτικὰ καὶ θεολογικά· λόγος κβ'».

Ἀρχ. Ὁ μὴ τὴν εἰκόνα τοῦ κυρίου ἡμῶν...

4 (φ. 47). «Τοῦ αὐτοῦ νέου Θεολόγου, Περὶ τῶν οἰομένων ἀγνώστως ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον... λόγος ε'».

Ἀρχ. Ἰδοὺ καὶ πάλιν ἐγώ...

5 (φ. 62, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ὧν ἠξίωτο δωρεῶν... λόγος ιζ'».

Ἀρχ. Εὐχαριστῶ καὶ προσκυνῶ...

6 (φ. 70). «Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ ῥητὸν τὸ λέγον τοῦ ἀποστόλου· ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν ὅτι αἱ ἡμέραι εἰσί· καὶ πῶς ἐξαγοράζεταί τις φρόνιμος τὸν καιρὸν τῆς παρούσης ζωῆς· λόγος ιβ'».

Ἀρχ. Οὐδὲν οὕτως ἕτερον...

7 (φ. 76). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἀγάπης καὶ πίστεως, καὶ ὅπως τις ἐγκώμιον γίνεται τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγάπης καὶ περὶ ἐλλάμψεως καὶ θεωρίας φωτός, καὶ μυστικῆς ὁμιλίας τοῦ πνεύματος· λόγος η'».

Ἀρχ. Εἰ δοκεῖ τοίνυν ἀκούσωμεν...

8 (φ. 82). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῆς φοβερᾶς τοῦ κυρίου ἡμέρας καὶ τῆς μελλούσης κρίσεως· καὶ ὅτι πρὸ τοῦ θανάτου ἐν ἡμῖν ἔνθεν ἤδη καθαιρομένοις ἐνεργεῖται... λόγος ι'».

Ἀρχ. Πολύς, ἡμῖν, ἀγαπητοί...

9 (φ. 116, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Τίς ἡ ἐπὶ τῷ πατρὶ τούτῳ γενομένη ἀλλοίωσις· καὶ πῶς καθαρθεὶς εἰς ἄκρον ἡνώθη τῷ Θεῷ... λόγος β'». Ὁ λόγος διὰ στίχων.

Ἀρχ. Τίς ἡ ἄμετρος εὐσπλαγχνία σου σῶτερ;
Πῶς ἠξίωσας μέλος σόν με γενέσθαι;

10 (φ. 120). «Τοῦ αὐτοῦ, Τίς ὁ μοναχός, καὶ τίς ἡ ἐργασία αὐτοῦ, καὶ οἷον ὕψος οὗτος ὁ θεῖος πατὴρ θεωρίας ἀνῆλθε· λόγος γ'».

28 - 6 - 1961

Καὶ οὗτος στιχουργικός.

Ἀρχ. Μοναχὸς ὅστις ἀμιγής ἐστι κόσμῳ
καὶ ἀεννάως ὁμιλεῖ Θεῷ μόνῳ.

11 (φ. 120, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ ἑνὸς κατὰ πάντα τῆς τρισυποστάτου θεότητος θεολογία... λόγος ιβ'».

Ὡσαύτως διὰ στίχων.

Ἀρχ. Πῶς ἃ ποτὲ ἠφάνισας, ἐν ἐμοὶ πάλιν ζῶσι
καὶ σκότους με καὶ θλίψεως ἐμπιπλῶσι, Θεέ μου.

12 (φ. 124). «Προτροπὴ εἰς μετάνοιαν· καὶ πῶς τὸ θέλημα τῆς σαρκὸς τῷ θελήματι τοῦ πνεύματος ἑνωθέν, θεοειδῆ τὸν ἄνθρωπον ἀπεργάζεται· ιγ'».

Στιχουργικός.

Ἀρχ. Κλαίω καὶ κατανύσσομαι ὅταν τὸ φῶς μοι λάμψῃ
καὶ ἴδω τὴν πτωχείαν μου καὶ γνῶ τὸ ποῦ ὑπάρχω.

13 (φ. 126, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ὁ φόβος γεννᾷ τὴν ἀγάπην, ἡ δὲ ἀγάπη ἐκριζεῖ τὸν φόβον ἀπὸ τῆς ψυχῆς... λόγος ιζ'».

Καὶ οὗτος ὡς καὶ ἐφεξῆς διὰ στίχων.

Ἀρχ. Πῶς ὑμνήσω, πῶς δοξάσω, πῶς ἀξίως εὐφημήσω
τὸν πολλὰ παραδραμόντα ἁμαρτήματα Θεόν μου.

14 (φ. 138). «Διδασκαλία σὺν θεολογίᾳ, περὶ τῶν ἐνεργειῶν τῆς ἁγίας ἀγάπης... λόγος ιη'».

Ἀρχ. Τίς ἐξισχύει, δέσποτα, περὶ σοῦ διηγεῖσθαι;
οἱ ἀγνοοῦντες σφάλλονται μηδὲν ὅλως εἰδότες.

15 (φ. 143, β'). «Διδασκαλία σὺν θεολογίᾳ· ἐν ᾗ καὶ περὶ ἱερωσύνης ἅμα καὶ ἀπαθοῦς θεωρίας· ιθ'».

Ἀρχ. Πῶς σου ἐξείπω, δέσποτα, τὰ θαυμαστὰ καὶ ξένα,
πῶς λόγῳ διηγήσομαι σῶν κριμάτων τὰ βάθη.

16 (φ. 148). «Εὐχαριστία καὶ ἐξομολόγησις σὺν θεολογίᾳ, καὶ περὶ δωρεᾶς καὶ μετουσίας πνεύματος ἁγίου· κ'».

Ἀρχ. Ὤφθης δι' ἐμὲ ἐπὶ γῆς ἐκ παρθένου
ὁ πρὸ αἰώνων ἀόρατος ὑπάρχων.

17 (φ. 154). «Εὐχαριστία σὺν θεολογίᾳ καὶ περὶ ὧν ἡ θεία χάρις τοῦ πνεύματος διὰ τῶν ἐνεργειῶν ὠνόμασται· κβ'».

Ἀρχ. Τί τὸ καινὸν μυστήριον, δέσποτα τῶν ἁπάντων,
ὃς εἰς ἐμὲ τὸν ἄσωτον ἐπιδείξω καὶ πόρνον.

18 (φ. 158, β'). «Περὶ τῆς ἀκαταλήπτου καὶ ἀπεριγράπτου θεότητος ἀκριβὴς θεολογία... κγ'».

Ἀρχ. Ὢ τριὰς ἡ κτίστης πάντων, ὦ μονὰς ἀρχικωτάτη,
ὦ Θεέ μου, μόνε μόνῳ, ἀπερίγραπτε τῇ φύσει.

19 (φ. 167). «Δι' ὧν ἐξομολογούμενος ἐν τῷ παρόντι γράφει λόγῳ δείκνυσι τὸ βάθος τῆς ἑαυτοῦ ταπεινώσεως... κδ'».

Ἀρχ. Δίδου μοι, Χριστέ, καταφιλεῖν σοὺς πόδας,
δίδου μοι τὰς σὰς κατασπάζεσθαι χεῖρας.

20 (φ. 177). «Περὶ τῆς γενομένης θεωρίας αὐτῷ τοῦ θείου φωτός· καὶ ὅπως τὸ θεῖον φῶς οὐ καταλαμβάνεται ὑπὸ σκότους... κε΄».

Ἀρχ. Πῶς διαγράψω, δέσποτα, προσώπου σου τὴν θέαν,
πῶς εἴπω τὴν ἀνέκφραστον θεωρίαν τοῦ κάλλους.

21 (φ. 181). «Ὅτι ὁ ἐν ἀγνωσίᾳ ἔτι ζῶν, νεκρός ἐστι, μέσον τῶν ζώντων ἐν γνώσει Θεοῦ... κϛ΄».

Ἀρχ. Νῦν ἐν τοῖς ζῶσιν ὡς νεκρός, ὦ δέσποτα, ὑπάρχω
καὶ ἐν νεκροῖς ὡς ζῶν εἰμὶ ἄθλιος ὑπὲρ πάντας.

22 (φ. 184). «Ὁποῖον δεῖ εἶναι τὸν μοναχόν· καὶ τίς ἡ ἐργασία, καὶ τίς ἡ τούτου προκοπὴ καὶ ἀνάβασις· κζ΄».

Ἀρχ. Ἀπέργασαι παλάτιον τὸ τῆς ψυχῆς μου οἶκον
εἰς κατοικίαν τῷ Χριστῷ καὶ βασιλεῖ τῶν ὅλων.

23 (φ. 188, β΄). «Περὶ τῆς νοητῆς ἀποκαλύψεως τῶν ἐνεργειῶν τοῦ θείου φωτός, καὶ ἐργασίας νοερᾶς τε καὶ θείας τῆς ἐναρέτου· κη΄».

Ἀρχ. Ἐάσατε τῇ κέλλῃ με μόνον ἐγκεκλεισμένον
ἄφετέ με μετὰ Θεοῦ τοῦ μόνου φιλανθρώπου.

24 (φ. 194). «Ὅτι μόνοις ἐκείνοις καταφανῆ τὰ τῶν θείων πραγμάτων, οἷς διὰ τῆς μετουσίας τοῦ ἁγίου πνεύματος ὅλοις ὅλος ἡνώθη Θεός· κθ΄».

Ἀρχ. Πόθεν ἔρχῃ, πῶς εἰσέρχῃ, ἔνδοθεν τῆς κέλλης, λέγε,
πάντοθεν ἠσφαλισμένης, ξένον γὰρ καὶ τοῦτο ἔστι.

25 (φ. 198, β΄). «Ὅτι ταῖς καθαρθείσαις ψυχαῖς διὰ δακρύων καὶ μετανοίας προσψαύσειν τὸ θεῖον τοῦ πνεύματος πῦρ, δράσσεται αὐτῶν, καὶ πλέον καθαίρει... λ΄».

Ἀρχ. Ἔστι πῦρ τὸ θεῖον ὄντως, ὅπερ εἶπεν ὁ δεσπότης
ὅτι ἦλθεν ἵνα βάλλῃ, ἐπὶ ποίαν γῆν, εἰπέ μοι;

26 (φ. 207). «Περὶ θεολογίας· καὶ ὅτι ἀνεξερεύνητος ἡ θεία φύσις, καὶ πάντῃ τοῖς ἀνθρώποις ἀκατανόητος· λα΄».

Ἀρχ. Κύριε, ὁ Θεός μου, πατήρ, υἱὲ καὶ πνεῦμα,
σύ, τῇ μορφῇ ἀνείδεος· παγκαλὴς δὲ τῇ θέᾳ.

27 (φ. 211, β΄). «Ὅτι οἱ ἔνδοξοι τῆς γῆς καὶ σοβαροὶ τῷ πλούτῳ, περὶ τὴν σκιὰν τῶν ὁρωμένων πλανῶνται... λβ΄».

Ἀρχ. Ὑπὸ πιστῶν με, δέσποτα, λοιδορούμενον βλέπων
ὑπάρχοντα πλάνον τε καὶ προπεπλανημένον.

28 (φ. 214, β΄). «Περὶ θεολογίας· καὶ ὅτι οἱ κατ' εἰκόνα φυλάξαντες, τὰς πονηρὰς δυνάμεις τοῦ ἄρχοντος τοῦ σκότους καταπατοῦσι... λγ΄».

Ἀρχ. Φῶς ὁ πατήρ, φῶς ὁ υἱός, φῶς τὸ ἅγιον πνεῦμα,
βλέπε, τί λέγεις ἀδελφέ, βλέπε, μὴ παρασφάλῃς.

29 (φ. 218). «Ὅτι ἡ τοῦ παναγίου πνεύματος ἕνωσις πρὸς κεκαθαρμένας ψυχάς, ἐν αἰσθήσει καινῇ, ἤγουν ἐν ἐπιγνώσει γίνεται... λόγος λδ΄».

Ἀρχ. Διΐσταται τῶν ὁρατῶν ὁ ἀόρατος πάντως
καὶ τῶν κτισμάτων ὁ αὐτὰ πρῴην κατασκευάσας.

30 (φ. 221, β΄). «Ὅτι πάντες οἱ ἄγγελοι ἐλλαμπόμενοι αὐγάζωνται, καὶ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ καθορῶσιν ὡς θεμιτὸν ἀνθρωπίνῃ φύσει Θεὸν καθαράν· λε΄».

Ἀρχ. Βλέψον ἄνωθεν, Θεέ μου, καὶ εὐδόκησον φανῆναι
καὶ πτωχῷ προσομιλῆσαι, ἀποκάλυψον τὸ φῶς σου.

31 (φ. 223). «Εὐχαριστία ὑπὲρ τῆς ἐξορίας καὶ τῶν θλίψεων, ὧν ὑπέστη ἐν τῷ κατ' αὐτὸν διωγμῷ· λϛ΄».

Ἀρχ. Εὐχαριστῶ σοι, κύριε, εὐχαριστῶ σοι, μόνε
καρδιογνῶστα βασιλεῦ, δίκαιε, πανοικτίρμον.

32 (φ. 225). «Δέησις καὶ προσευχὴ τοῦ αὐτοῦ πρὸς Θεὸν τῆς ἐκείνου ἕνεκα βοηθείας· λζ΄».

Ἀρχ. Δέσποτα Χριστέ, δέσποτα ψυχοσῶστα,
δέσποτα Θεέ, πάντων τῶν ὁρωμένων.

33 (φ. 227). «Περὶ θεολογίας· καὶ ὅτι ὁ νοῦς τῆς ὕλης τῶν παθῶν καθαρθείς, ἀΰλως τὸν ἄϋλον καὶ ἀόρατον καθορᾷ· λη΄».

Ἀρχ. Ποίαν ὁδὸν ὁδεύσαιμι, ποίαν ἐκκλίνω τρίβον,
ποίαν ἀνέλθω κλίμακα, ποίαν εἰσέλθω πύλην.

34 (φ. 228, β΄). «Ὅτι ὁ πόθος καὶ ἡ πρὸς Θεὸν ἀγάπη ὑπερβαίνει πᾶσαν ἀγάπην... λθ΄».

Ἀρχ. Ἀμήχανον τὸ κάλλος σου, ἀσύγκριτον τὸ εἶδος,
ἡ ὡραιότης ἄφατος, ὑπὲρ λόγον ἡ δόξα.

35 (φ. 231). «Ὁμολογία τῆς χάριτος τῶν τοῦ Θεοῦ δωρεῶν· καὶ ὅπως ὁ ταῦτα γράφων πατὴρ ὑπὸ τοῦ ἁγίου ἐνεργεῖτο πνεύματος... μ΄».

Ἀρχ. Πάλιν ἐκλάμπει μοι τὸ φῶς, πάλιν τρανῶς ὁρᾶται,
πάλιν ἀνοίγει οὐρανούς, πάλιν τέμνει τὴν νύκτα.

36 (φ. 233, β΄). «Εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῶν παρ' αὐτοῦ γεγονυιῶν εὐεργεσιῶν... μα΄».

Ἀρχ. Γινώσκεις τὴν πτωχείαν μου, οἶδας τὴν ὀρφανίαν,
ἐπίστασαι τὴν μόνωσιν, ὁρᾷς τὸ ἀσθενές μου.

37 (φ. 240, β΄). «Ὅτι οἱ τῷ Θεῷ ἀπεντεῦθεν ἤδη, διὰ τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος μετουσίας ἑνωθέντες, ἐκδημοῦντες τοῦ βίου εἰς αἰῶνας αὐτῷ ἐκεῖθεν συνέσονται... μβ΄».

Ἀρχ. Ἀρχὴ τοῦ βίου τέλους μοι, καὶ τὸ τέλος ἀρχή μοι,
τὸ ὅθεν ἥκω ἀγνοῶ, τὸ ποῦ εἰμὶ οὐκ οἶδα.

38 (φ. 246). «Τί ἐστι τὸ κατ' εἰκόνα, καὶ πῶς εἰκότως νοεῖται... μδ΄».

Ἀρχ. Δόξα, αἶνος, ὕμνος, χάρις, τῷ τὴν κτίσιν ἐξ οὐκ ὄντων
εἰς τὸ εἶναι λόγῳ μόνῳ, καὶ θελήματι οἰκείῳ.

39 (φ. 251, β'). «Περὶ θεολογίας ἀκριβεστάτης· καὶ ὅτι ὁ μὴ ὁρῶν τὸ φῶς τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης, χείρων τυγχάνει τυφλῶν· με'».

Ἀρχ. Ὦ φιλοικτίρμον Θεέ μου, ποιητά μου,
λάμψον πλεῖον μοι τὸ ἀπρόσιτον φῶς σου.

40 (φ. 255). «Ἐξομολόγησις εὐχῇ συνημμένη καὶ περὶ συναφείας πνεύματος ἁγίου, καὶ ἀπαθείας· μς'».

Ἀρχ. Ἐμάκρυνα, φιλάνθρωπε, ηὐλίσθην ἐν ἐρήμῳ,
καὶ ἀπεκρύβην ἀπὸ σοῦ, τοῦ γλυκέος δεσπότου.

41 (φ. 256). «Περὶ νοητοῦ παραδείσου τηλαυγὴς θεωρία, καὶ περὶ τοῦ ἐν αὐτῷ ξύλου ζωῆς· μζ'».

Ἀρχ. Εὐλογητὸς εἶ, κύριε, εὐλογητὸς εἶ, μόνε,
εὐλογητὸς εἶ, εὔσπλαγχνε, ὑπερευλογημένε.

42 (φ. 258, β'). «Ὅτι δόξα καὶ τιμή ἐστι παντὶ ἀνθρώπῳ ὑβριζομένῳ καὶ πάσχοντι κακῶς διὰ Θεοῦ ἐντολήν... μη'».

Ἀρχ. Δός μοι τὴν αἴσθησιν, Χριστέ, ἣν ἅπαξ ἐδωρήσω,
σκέπασον ταύτῃ με, σωτήρ, κρύψον ἐντός με ὅλον.

43 (φ. 262, β'). «Ὅτι ἔστιν ὅτε, καὶ διὰ τῆς εἰς τὸν πλησίον ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως, συγκατασπᾶθαι τὸν διδάσκαλον εἰς τὴν ἐνοῦσαν ἐκείνῳ τοῦ πάθους ἀσθένειαν· μθ'».

Ἀρχ. Ἐλέησόν με, κύριε, ἐλέησόν με, μόνε
ὁ ἐκ νηπίας με, σωτήρ, σκεπάσας ἡλικίας.

44 (φ. 265, β'). «Περὶ θεωρίας Θεοῦ καὶ θείων πραγμάτων, καὶ πνεύματος ἁγίου παραδόξου ἐνεργείας, καὶ περὶ τῶν ἰδίων τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου τριάδος... ν'».

Ἀρχ. Τί τὸ ἐν ἐμοὶ παρὰ σοῦ εἰργασμένον
ὢ τῶν ἁπάντων αἴτιε Θεὲ καὶ μέδων.

45 (φ. 272, β'). «Ὅτι τοῦ πνεύματος λάμψαντος ἡμῖν τοῦ ἁγίου, πάντα τῶν παθῶν φυγαδεύονται, ὡς ὑπὸ τοῦ φωτὸς τὸ σκότος... να'».

Ἀρχ. Τὸ φῶς σου περιλάμπον με ζωογονεῖ, Χριστέ μου,
τὸ γὰρ ὁρᾶν σε ζώωσις, ἀνάστασίς τε πέλει.

46 (φ. 276, β'). «Περὶ θεολογίας· καὶ ὅτι τῷ μὴ ἀλλοιωθέντι τῇ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ γεγονότι θέσει ἐν γνώσει Θεοῦ, διδάσκειν τὰ θεῖα τοὺς ἀνθρώπους, οὐκ ἔξεστιν· νβ'».

Ἀρχ. Τίς μου, παραμυθήσεται τὸν πόνον τῆς καρδίας,
πόνον δ' εἰπὼν ἐδήλωσα τὸν τοῦ σωτῆρος πόθον.

47 (φ. 285, β'). «Ὅτι τοῖς τὸ ἅγιον βάπτισμα φυλάξασι καθαρὸν παραμένει τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· ἀπὸ δὲ τῶν μολυνάντων αὐτὸ ἀπανίσταται· νγ'».

Ἀρχ. Σύ με γινώσκεις, ὦ Χριστέ, πάσης παρανομίας
ἐργάτην, ἀλλὰ καὶ κακῶν ὄντως παντοίων σκεῦος.

48 (φ. 289). «Εὐχὴ πρὸς τὸν Θεὸν ἐπὶ τοῖς γεγονόσιν εἰς αὐτόν, ἱκετήριός τε ὁμοῦ καὶ εὐχαριστήριος· νδ'».

Ἀρχ. Κύριε, δός μοι σύνεσιν, κύριε δός μοι γνῶσιν,
κύριε, δίδαξον κἀμὲ ποιεῖν τὰς ἐντολάς σου.

49 (φ. 290). «Ὅτι ὁ τὸν Θεὸν ἐξ ὅλης ποθήσας ψυχῆς μισεῖ τὸν κόσμον· νε'».

Ἀρχ. Σκιᾷ κρατοῦμαι, καὶ ἀλήθειαν βλέπω,
ὃ οὐδέν ἐστιν, ἢ ἐλπὶς ἡ βεβαία.

50 (αὐτόθι). «Διδασκαλία κοινὴ σὺν ἐλέγχῳ· πρὸς πάντας βασιλεῖς· ἀρχιερεῖς· ἱερεῖς· μονάζοντας· καὶ λαϊκοὺς ὑπὸ στόματος λαληθεῖσα καὶ λαλουμένη Θεοῦ· νς'».

Ἀρχ. Ὦ Χριστέ, παράσχου μοι λόγους σοφίας,
λόγους γνώσεως καὶ συνέσεως θείας.

Ὧδε λήγουσιν οἱ διὰ στίχων λόγοι τοῦ ὁσίου Συμεών.

51 (φ. 298, β'). «Ἕτεροι τοῦ αὐτοῦ ἁγίου Συμεῶνος οὐ διὰ στίχων. Πῶς ἡ ψυχὴ διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐργασίας τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ καθαίρεται καὶ τὴν ἐξ ὕψους τοῦ παναγίου πνεύματος ἐνδύεται δύναμιν...».

Ἀρχ. Ξένα θαύματα ὁρᾷ νοῦς ὁ Θεῷ συγκραθείς...

52 (φ. 304, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἀλλοιώσεως ψυχῆς τε καὶ σώματος τῶν ἐξ ἀέρος, τῶν ἐκ στοιχείων· τῶν ἐκ βρωμάτων· καὶ τῶν ἐκ δαιμόνων ἐπιγινομένων ἡμῖν».

Ἀρχ. Ὀφείλει ὁ μοναχὸς μὴ μόνον τὰς ἐν τῇ ψυχῇ...

53 (φ. 311). «Περὶ τῶν πέντε δυνάμεων τῆς ψυχῆς».

Ἀρχ. Νοῦς μέν ἐστιν, ὁ Θεόθεν κατὰ φύσιν...

54 (φ. 311, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ μετανοίας καὶ ἀρχὴ βίου μοναδικοῦ, καὶ πῶς τις ὁδῷ καὶ τάξει προβαίνων εἰς ἀρετὴν ἐν τῇ τῶν ἐντολῶν ἐργασίᾳ, εἰς τελειότητα ἔρχεται».

Ἀρχ. Ἄνθρωπος ὁ πάντων καταφρονήσας...

55 (φ. 317, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Πνευματικὰ ζητήματα καὶ λύσεις, πλήρης διακρίσεως καὶ ὠφελείας».

Ἀρχ. Ἀδελφός τις καθ' ἡσυχίαν καθήμενος...

56 (φ. 324). «Διασάφησις περὶ τῶν ἐμφερομένων τῇ θείᾳ εὐχῇ ρημάτων, ἤτοι περὶ τοῦ "κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με"».

Ἀρχ. Ὅση μὲν ἡ τῆς εὐχῆς δύναμις...

57 (φ. 328). «Περὶ ἡσυχαστῶν. Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, Περὶ τοῦ πῶς δεῖ καθέζεσθαι τὸν ἡσυχάζοντα εἰς τὴν εὐχήν».

Ἕπονται τοῦ αὐτοῦ, «Περὶ τοῦ πῶς δεῖ λέγειν τὴν εὐχὴν – Πῶς δεῖ διώκειν τοὺς λογισμοὺς» κ.λ.π., ὡς ἔχουσι τυπωθῇ ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ».

58 (φ. 346). «Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ καυσοκαλύβη, ἅπερ ἠρωτήθη παρὰ τοῦ ἁγίου γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου».

Ἀρχ. Φράζε μοι, ἀξιῶ, τιμιώτατε πάτερ...

Ἕπεται: «Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἁγίου μαξίμου καυσοκαλύβη, Λόγος πάνυ ὡραῖος».

Ἀρχ. Γνώριμον εἶναι τοῖς πᾶσιν οἶμαι...

59 (φ. 351). «Ἐκ τοῦ συντάγματος Καλλίστου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου, θαυμασιώτατον».

Ἀρχ. Πρῶτον πάντων ἄρχεται...

Ἴδε ἐν «Φιλοκαλίᾳ».

60 (φ. 353). «Ἐκ τῶν τοῦ ἁγίου Διαδόχου. Κεφάλαια λα', λβ', λγ'. Περὶ διακρίσεως τῶν σημείων τῆς χάριτος, καὶ πλάνης πνεύματος».

Ἀρχ. Κεφ. λα'. Ὅταν ὁ νοῦς ἡμῶν...

Κεφ. λβ'. Ἡ ἀγαθὴ παράκλησις...

Κεφ. λγ'. Ἐὰν ἀμφιβάλω...

Ἴδε «Φιλοκαλίαν».

61 (φ. 355). «Ἀνωνύμου, Περὶ τοῦ τί διαφέρει εὐχὴ καὶ προσευχή».

Ἀρχ. Ἄλλο ἐστὶν εὐχή, καὶ ἕτερον προσευχή...

62 (φ. 355, β'). «Κλίμαξ χαρίτων ἡσυχίας ἐνθάδε».

Ἀρχ. Ὁ οἰκτρὸς μοναχὸς τοὔνομα Θεοφάνης...

Ἀκολουθεῖ ἡ διαγραφὴ τῆς κλίμακος τοῦ Θεοφάνους ὡς ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ».

63 (φ. 357). «Τοῦ ἁγίου Ἡσυχίου πρεσβυτέρου, Πρὸς Θεόδουλον λόγοι ψυχοφελεῖς περὶ νήψεως καὶ ἀρετῆς κεφαλαιώδης. Ἀρχὴ φωτισμοῦ ψυχῆς ἀληθεῖς ὑποθῆκαι. Τὰ λεγόμενα ἀντιρρητικὰ καὶ εὐκτικά».

Ἀρχ. Νῆψίς ἐστι μέθοδος πνευματική...

Ἐτυπώθη ἐν «Φιλοκαλίᾳ».

64 (φ. 399). «Φιλοθέου μοναχοῦ μονῆς τῆς Βάτου τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Σινᾶ, Κεφάλαια περὶ νήψεως καὶ προσευχῆς ἀναγκαῖα».

Ἀρχ. Ἔστι νοητὸς πόλεμος...

Ἐξεδόθησαν ἐν «Φιλοκαλίᾳ» ὀλίγον παρηλλαγμένα.

65 (φ. 415, β'). «Τοῦ αὐτοῦ Φιλοθέου μοναχοῦ, Περὶ τῶν ἐντολῶν Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· χρὴ εἰδέναι ὅτι τῇ τῆς καρδίας φυλακῇ, φυλάσσονται καὶ αἱ θεῖαι τοῦ Χριστοῦ ἐντολαί».

Ἀρχ. Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός...

66 (φ. 423). «Τοῦ μακαρίου Διαδόχου ἐπισκόπου Φωτικῆς τῆς Ἠπείρου τοῦ Ἰλλυρικοῦ, Κεφάλαια».

Προηγοῦνται οἱ «ὅροι» καὶ μέρος κεφαλαίων τῶν ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ».

67 (φ. 452). «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου, Περὶ προσευχῆς κεφάλαια ρνγ'».

Ἀρχ. Εἴ τις βούλοιτο εὐῶδες θυμίαμα...

Ἐτυπώθησαν ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ».

Ἕπεται ἀπόσπασμα «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου».

68 (φ. 469). «Τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, Κεφάλαια πράξεως εὐχῆς καὶ θεωρίας».

Ἀρχ. Ἔξεστι παντὶ χριστιανῷ...

Ἕπονται: «Τοῦ αὐτοῦ, Καρπῶν πεπληρωμένος πνευματικῆς πράξεως καὶ ἐνεργείας».

Ἴδε ἐν «Φιλοκαλίᾳ».

69 (φ. 499, β'). «Τοῦ ἁγίου Νείλου τοῦ σοφοῦ, Περὶ προσευχῆς».

Ἀρχ. Τέλος πασῶν ἐντολῶν προσευχή...

70 (φ. 502). «Τοῦ ἁγίου Νείλου τοῦ ἀσκητοῦ».

Ἀρχ. Ἀκρασίαν βρωμάτων περικόπτει νηστεία...

Ἕπονται: «Τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς μονάζοντας – Πρὸς μοναχὸν ποθοῦντα ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρῆσαι – Παραίνεσις πρὸς νέον τινά».

71 (φ. 506). «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νείλου, Λόγος β', πρὸς Εὐλόγιον».

Ἀρχ. Ἀναγκαῖον δὲ ἡγοῦμαι...

Ἕπονται: «Περὶ ἐγκρατείας – Περὶ πορνείας – Περὶ σωφροσύνης – Περὶ φιλαργυρίας – Περὶ ἀκτημοσύνης – Περὶ λύπης – Περὶ κατὰ Θεὸν χαρᾶς – Περὶ ὀργῆς – Περὶ μακροθυμίας – Περὶ ἀκηδίας – Περὶ ὑπομονῆς – Περὶ κενοδοξίας – Περὶ ἀκενοδοξίας – Περὶ φθόνου – Περὶ ἀφθονίας – Περὶ ὑπερηφανίας – Τοῦ αὐτοῦ, Κεφάλαια τινά».

Ἐν ἀρχῇ φέρονται ταῦτα:

« τὸ παρὸν ὑπῆρχεν ἐμοῦ ἀνθήμου Ἱερομονάχου καὶ τὸ ἀφιέροσα εἰς τὸ κυριακὸν τῆς Θεοπρομήτορος ἁγίας καὶ δικαίας Ἄννης, καὶ μηδεὶς αὐτὸ ἀποξενώσῃ ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ὑποπέσῃ ταῖς ἀραῖς τῶν πατέρων καὶ ὡς ἱερρόσυλος κατακριθῇ».

Ἐν τέλει τάδε:

«Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ (τὸ ὄνομα διεξεσμένον) τοῦ ἐξ αἰτωλίας πόνος».

«Ἐγράφη τὸ παρὸν διὰ συνδρομῆς Ἀνθίμου ἱερομονάχου· ἐτελειώθη δὲ ἐν ἔτει ἀπὸ ἀδὰμ εἰς ,ζσνη' (=1750)· ἀπὸ δὲ σωτηρίου, ,αψν' ἐν Ἰανουαρίῳ μηνί».

Στάχωσις βυρσίνη ἡμιεφθαρμένη.

Οἱ λόγοι τοῦ ἁγίου Συμεὼν τοῦ νέου Θεολόγου ἐξεδόθησαν οὕτω:

«Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, Τὰ εὑρισκόμενα, διῃρημένα εἰς δύο· ὧν τὸ πρῶτον περιέχει λόγους τοῦ ὁσίου λίαν ψυχωφελεῖς, μεταφρασθέντας εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον παρὰ τοῦ πανοσιολογιωτάτου πνευματικοῦ, κυρίου Διονυσίου τοῦ Ζαγοραίου, τοῦ ἐνασκήσαντος ἐν τῇ ἐρημονήσῳ καλουμένῃ Πιπέρι, τῇ κειμένῃ ἀπέναντι τοῦ Ἁγίου Ὄρους· τὸ δὲ δεύτερον περιέχει ἑτέρους λόγους αὐτοῦ διὰ στίχων πολιτικῶν

πάνυ ὠφελίμους, μετ' ἐπιμελείας πολλῆς διορθωθέντα, καὶ τὸ πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα εἰς κοινὴν τῶν ὀρθοδόξων ὠφέλειαν. Ἐνετίησι, 1790. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων».

Δευτέρα δὲ ἔκδοσις ἐγένετο ὑπὸ Γαβριὴλ ἱερομονάχου, ἐκ τῆς ἐν Χίῳ σκήτης τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, ἐν Σύρῳ 1886.

58

Χαρτ. 8. 0,21×0,145. σελ. 574. XVIII.

1 (σ. 1). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῆς ὑποθέσεως τοῦ παρόντος βιβλίου, τῆς ἐχούσης μὲν τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἰδίας ψυχῆς, ὑπὸ δὲ εὐχῶν πατέρων συνεγράφη Παύλου τε φημὶ καὶ Μάρκου σὺν Θωμᾷ καὶ Ἰωάννῃ, ἅμα Ἰακώβῳ, Λουκᾷ τε καὶ Μακαρίῳ, πρὸς ὃν ἐστάλη αὕτη παρὰ μοναχοῦ τοῦ Δαμασκηνοῦ Πέτρου· συνεργείᾳ δὲ τριῶν ἀρχιερέων, ὧν αἱ εὐχαὶ συνήργησαν τῷ λόγῳ, τῇ δὲ συμβουλῇ ὠφέλησαν μεγάλως».

Ἀρχ. Πολλῶν καὶ μεγάλων...

Ἕπεται ἡ βίβλος τῶν ἔργων Πέτρου τοῦ Δαμασκηνοῦ ὡς ἔχει ἐν κώδ. 8 καὶ ἐν «Φιλοκαλίᾳ».

2 (σ. 443). «Τοῦ ἁγίου Ἡσυχίου πρεσβυτέρου καὶ καθηγουμένου μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Βάτου, Κεφάλαια κδ' κατὰ ἀλφάβητον, σύντομα καὶ λίαν ψυχωφελῆ, ἅπερ ἔγραψε πρὸς Θεόδουλον, Περὶ νήψεως, καὶ καρδιακῆς ἡσυχίας, καὶ ἀδιαλείπτου ἐπικλήσεως κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ».

Ἀρχ. Ἀληθινὸς ὄντως μοναχὸς οὗτός ἐστιν...

Ἐν τῇ δεξιᾷ ᾤᾳ φέρονται ταῦτα:

«Ἰστέον ὅτι τὰ κεφ. ἅπερ πρὸς Θεόδουλον ἔγραψεν ὁ ἐν ἁγίοις ἡσύχιος οὐκ εἰσὶν κδ' ἀλλὰ δύο ὑπάρχουσιν ἑκατοντάδες· Ταῦτα δὲ ἐξ ἐκείνων συνελέγησαν· καὶ ὁ θέλων αὐτὰ ἀντιγράψαι, προκριτέα οἶμαι τούτων ἐκεῖνα».

Ἴδε ἐν «Φιλοκαλίᾳ».

3 (σ. 479). «Περὶ ἡσυχαστῶν· τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, Περὶ τοῦ πῶς δεῖ καθέζεσθαι τὸν ἡσυχάζοντα εἰς τὴν εὐχήν».

Ἀρχ. Ποτὲ μὲν ἐπὶ σκάμνου...

Ὅρα προηγούμενον κώδικα καὶ «Φιλοκαλίαν».

4 (σ. 509). «Ἐκ τοῦ συντάγματος Καλλίστου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου».

Ἀρχ. Πρῶτον πάντων ἄρχεται...

Ὡς ἐν τῷ προηγουμένῳ, ἴδε «Φιλοκαλίαν».

5 (σ. 512). «Ἐκ τῶν τοῦ ἁγίου Διαδόχου, Κεφ. λα', λβ', λγ', Περὶ διακρίσεως τῶν σημείων τῆς χάριτος καὶ τῆς πλάνης πνεύματος».

Ἀρχ. λα' κεφ. Ὅταν ὁ νοῦς ἡμῶν...

λβ' κεφ. Ἡ ἀγαθὴ παράκλησις...

λγ' κεφ. Ἐὰν ἀμφιβάλω...

Ἴδε ἐν «Φιλοκαλίᾳ».

Συνάπτεται: «Συμεῶνος τοῦ εὐλαβοῦς» κεφάλαιόν τι.

Ἀρχ. Εὐχομένου σου, εἰ δειλία τις, ἢ κτύπος...

Τὰ τοῦ εὐλαβοῦς Συμεὼν κεφάλαια περιέχονται ἐν τῇ βίβλῳ τῶν λόγων Συμεὼν τοῦ νέου Θεολόγου, τοῦ καὶ μαθητοῦ αὐτοῦ.

6 (σ. 516). «Κλίμαξ χαρίτων ἡσυχίας ἐνθάδε».

Ἀρχ. Οἰκτρὸς μοναχὸς τοὔνομα Θεοφάνης...

Ἴδε προηγούμενον κώδ. καὶ «Φιλοκαλίαν».

7 (σ. 520). «Τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου, εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ».

Ἀρχ. Πρόσεχε σεαυτῷ ἀκριβῶς...

Ἴδε κώδικα ἀριθ. 109.

8 (σ. 527). «Τοῦ αὐτοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου, Ἐκ τοῦ δευτέρου αὐτοῦ βιβλίου· Περὶ ἡσυχίας, πάνυ ὠφέλιμον».

Ἀρχ. Μὴ κατόκνει, μηδὲ κατολιγώρει...

Συνάπτεται κεφάλαιον «Φιλοθέου μοναχοῦ».

Ἀρχ. Πρώτη πύλη εἰσάγουσα...

9 (σ. 539). «Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Φιλήμονος, λίαν ὠφέλιμον».

Ἀρχ. Ἔλεγον περὶ τοῦ ἀββᾶ Φιλήμονος...

Βλέπε ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ».

Ἕπονται ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ κεφάλαια δύο, μετὰ σχετικοῦ σχολίου.

10 (σ. 570). «Περὶ τοῦ λογοθετηθέντος πρὸ τελευτῆς αὐτοῦ».

Ἀρχ. Ἀδελφοῦ τινος τελευτῶντος ἐν κοινοβίῳ.

Παραινέσεις Χρυσοστομικαὶ ἐν τρισὶ κεφαλαίοις.

Τέλος ἐλλειπές.

Ἐν ἀρχῇ προτάσσεται ὁ πίναξ τῶν λόγων Πέτρου τοῦ Δαμασκηνοῦ, μεθ' ὃν φύλλον ἓν ἄγραφον, εἶτα ἐν ἑτέρῳ φύλλῳ ἄνευ ἀριθμοῦ, ἐπὶ τῆς β' ὄψεως φέροντα ταῦτα:

«Ἀφιερώθη ἡ παροῦσα ψυχωφελεστάτη βίβλος εἰς τὸ πανθαύμαστον κυριακὸν τῆς πανενδόξου θεοπρομήτορος ἁγίας καὶ δικαίας Ἄννης, τῆς κατὰ τὸ ἁγιώνυμον ὄρος τοῦ Ἄθω ἱερᾶς σκήτης, πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀναγινωσκόντων· καὶ ὅστις ταύτην ἀποξενώσει ἐκεῖθεν, ἔστω ἀποξενωμένος τῆς ἁγίας Τριάδος· οἱ δὲ ταύτην ἀναγινώσκοντες, ὑπερεύχεσθέ μου τοῦ ἀφιερώσαντος ταύτην».

Ἐν δὲ παραφύλλῳ, συνεσταχωμένῳ τῇ σανίδι, τάδε:

«καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις διονυσίου ταπεινοῦ ἱερομονάχου τοῦ καλλιουπολίτου παρ' οὗ ἀφιερώθη εἰς τὸ κυριακὸν τῆς ἁγίας Ἄννης».

Στάχωσις βυρσίνη ἡμιεφθαρμένη, φέρει δὲ καὶ ἁπλᾶ ἐκτυπώματα.

Περὶ τοῦ ἀνωτέρω Διονυσίου ἰδοὺ τί γράφει ὁ Μ. Γεδεών:

«...Διονύσιος ὁ Καλλιπολίτης, ἱερομόναχος, ἐπιληφθεὶς τῷ 1777, κατὰ Ζαβίραν, ἐν ἡλικίᾳ τεσσαράκοντα τεσσάρων ἐτῶν, ἐν ᾗ ἠσκεῖτο σκήτῃ τῆς

ἁγίας Ἄννης, τῆς διορθώσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων...». («Ἄθως», ὑπὸ Μ. Γεδεών, 220).

59

Χαρτ. 8. 0,195×0,140. φύλλ. 213. XVIII.

1 (φ. 1). «Βίβλος καλουμένη ***Διόπτρα***, πόνος Φιλίππου, οἱ δέ, Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Σύγγραμμα εἰς τὴν παροῦσαν βίβλον τὴν λεγομένην Διόπτραν».

Ἀρχ. Κρεῖσσον φησὶν ὀλίγον τῷ δικαίῳ, ὑπὲρ πλοῦτον ἁμαρτωλῶν πολύν· κρεῖσσον ἄρα καὶ μετὰ ἀληθείας ψελλίζειν, ἢ μετὰ ψεύδους πλατωνίζειν...

2 (φ. 2). «Στίχοι κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Βέστου τοῦ καὶ Γρανάτου εἰς τήνδε τὴν βίβλον».

Ἀρχ. Ὁ τήνδε θέλων ἀναγνῶναι τὴν βίβλον
μὴ πρὸς τὸ μέτρον ἀπίδῃς τὸ τῶν στίχων.

Ἐν τέλει σημειοῦται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως ἀναλελυμμένον, ὅπερ συνάγεται «Φίλιππος».

3 (φ. 3). «Ἐπιστολὴ παρακλητικὴ Καλλινίκου πρὸς Φίλιππον».

Ἀρχ. Τὴν πάλαι φιλίαν εἰδώς, τήν τε ὑμετέραν, λέγω, καὶ ἡμετέραν...

Ἕπονται: «Στίχοι ἀπολογητικοὶ δῆθεν».

Ἀρχ. Ὁ ἀμαθὴς πρὸς ἀμαθεῖς, ἐξ ὧν ἰσχύω, λέγω,
καὶ νουθετῶ καὶ παραινῶ κατὰ τὸ δυνατόν μοι.

4 (φ. 5). «Λέοντος εἰς τὸν ὄπισθεν λόγον. Ὁ λόγος διδασκαλικὸς εὔληπτος ἡ συνθήκη, σαφὴς τοῖς προστυγχάνουσιν ἡ φράσις τῶν ῥημάτων· μὴ τὸ τοῦ νοῦ πρωτοφανὲς σκότους ζοφώσῃς χλεύῃ· ἀλλά μοι φρῖξον εἰ σοφὸς τὰ φρίκης πεπλησμένα. Τάδε ἔνεστιν ἐν τῷ πρώτῳ μου λόγῳ».

Ἕπεται ὁ πίναξ τῶν δέκα κεφαλαίων τοῦ περιεχομένου τοῦ α' λόγου.

5 (φ. 6). «Λόγος α', στίχοι ,αωμ'».

Ἀρχ. Πολλοὺς μὲν ἔχομεν ὁμοῦ, καιροὺς καὶ χρόνους δούλη
ἐξ ὅτου συνεζεύχθημεν ὑπὸ τοῦ κτίστου πάντων.

. . . .

Οἱ λόγοι τῆς «Διόπτρας» εἰσὶ συντεταγμένοι διὰ στίχων ἐν διαλόγῳ μεταξὺ ψυχῆς καὶ σαρκός.

6 (φ. 48). «Λόγος β', στίχοι ,αχπδ'».

Ἀρχ. Ἰδοὺ καὶ ἄλλο ζήτημα, ἰδοὺ ἑτέρα πεῦσις
ἐξ ὧν εἰρόμην σοι τὴν χθὲς εἰς λόγον σου τὸν πρῶτον.

Προτάσσεται ὁ τῶν ιδ' κεφαλαίων τοῦ λόγου πίναξ.

Παρεμβάλλεται ἐν τῷ λόγῳ «ἐρώτησις καὶ ἀπόκρισις ἐκ τῶν μακρινείων γρηγορίου νύσσης» καὶ ἑτέρα τις ἐρωταπόκρισις ἐν πεζῷ λόγῳ.

7 (φ. 103). «Λόγος γ', στίχοι 920».

Ἀρχ. Θεράπαινα προείρηκας ἐν τῷ δευτέρῳ λόγῳ.
οὐδὲν ἀρτίως ἡ ψυχὴ μικρὸν ἢ μέγα πράττει.

Ὁ λόγος ἐν 5 κεφαλαίοις, ὧν ὁ πίναξ προηγεῖται.

Ὡσαύτως παρέμβλημα ἐκ πεζοῦ λόγου.

8 (φ. 131, β'). «Λόγος δ', στίχοι 2414».

Ἀρχ. Τί δήποτε, θεράπαινα, τὰς λογικὰς δυνάμεις
τὰς ἄλλας προϋπέστησε, καὶ διώρισε πάλαι.

Διαιρεῖται εἰς ια' κεφάλαια, ὧν ὁ πίναξ προτάσσεται.

Ἐπίσης ἀποσπάσματα σχετικὰ ἐκ λόγων πεζῶν.

9 (φ. 203, β'). «Λόγος ε', στίχοι το'. Κλαυθμοὶ καὶ θρῆνοι μοναχοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ ξένου δι' ὧν καὶ ἀπελέγετο ψυχὴν πρὸς τὴν ἰδίαν».

Ἀρχ. Πῶς κάθῃ, πῶς ἀμεριμνεῖς, πῶς ἀμελεῖς, ψυχή μου,
πῶς οὐ φροντίζεις τῶν κακῶν, ἃ ἔπραξας ἐν βίῳ;

Ἐν ἀρχῇ, ἐν παραφύλλῳ συνεσταχωμένῳ, τάδε:

«Τοῦτο τὸ σύγγραμμα πέφυκε ψελλοῦ τοῦ μιχαήλου
μοναχοῦ χρηματίσαντος ἐπὶ τῆς βασιλείας
Ἀλεξίου κομνηνοῦ τοῦ ἥρωος ἐκείνου·
ὁ ψελλὸς δ' οὗτος μιχαὴλ ἔσχε διδάσκαλόν τε
κωνσταντῖνον τοῦ μανασσῆ λεγόμενον τοῖς πᾶσιν,
ἐκεῖνον τὸν σοφώτατον τὸν ἄριστον τὸν ἄνδρα,
τὸν συγγραψάμενον κομψῶς ἀρίστην ἱστορίαν
ἀπὸ τοῦ κόσμου κτίσεως ἕως βοτανειάτου,
νικηφόρου τοῦ γηραιοῦ βασιλέως ματαίου,
διὰ στίχων πολιτικῶν καινῶν ἀπαραμίλλων·
ἡ πνευματικὴ διόπτρα,
ἤτοι μιχαὴλ τοῦ σοφωτάτου ψελλοῦ,

μερικὴ ὑπόμνησις διὰ στίχων πολιτικῶν, πῶς ἡ ψυχὴ ἀπὸ τοῦ σώματος διαζεύγνυται, καὶ ποῦ τυγχάνει ἄχρι τῆς κοινῆς ἀναστάσεως· ὅτι οὐ πατήρ, οὐ μήτηρ, οὐ τέκνα, οὐ συγγενεῖς, οὐ φίλοι ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ δύνανται βοηθῆσαι, ἀλλὰ ταύτης καὶ μόνα τὰ ἔργα· τίνες αὐτὴν περιλαμβάνουσι, καὶ ποῦ μετὰ τὸν χωρισμὸν καθιστῶσιν αὐτήν· ποία ἡ κρίσις ταύτῃ καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν γενήσεται, καὶ πῶς;

κλαυθμοὶ καὶ θρῆνοι μοναχοῦ ἁμαρτωλοῦ δειλαίου,
δι' ὧν καὶ ἀπελέγετο πρὸς ψυχὴν τὴν ἰδίαν».

Εἶτα φύλλα τέσσαρα ἄγραφα, ἐν δὲ τῷ δ', ὄψις β', φέρονται ταῦτα:

«Ἀφιερώθη ἡ παροῦσα βίβλος εἰς τὸ περικαλλέστατον κυριακὸν τῆς πανενδόξου θεοπρομήτορος ἁγίας ἄννης· καὶ μηδεὶς ἀποξενώσει αὐτὴν ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ κατακριθῇ μετὰ τῶν κατακρίτων ἐν τῇ φρικτῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως ὡς ἱερόσυλος».—Ἐν φύλ. 213, σημείωσίς τις περὶ τῶν τεσσάρων στοιχείων, καὶ τῶν τεσσάρων τοῦ ἔτους ὡρῶν, καὶ κάτωθι ταῦτα:

«Ὁ σοφὸς οὗτος μιχαὴλ ἂν τῇ γλώσσῃ ψελλίζῃ
ἀλλ' ἐκ χειλέων μελιχρόν, νάμα ἡδὺ ἐκβλύζει
καὶ ποτίζει τὰς τῶν πιστῶν καρδίας καὶ δροσίζει
ὁμοῦ καὶ τὰς ψυχὰς αὐτῶν λαμπρύνει καὶ φωτίζει
μὲ τοὺς παρόντας θαυμαστοὺς καὶ μελιχρύσους στίχους
στηρίζει καὶ πληροφορεῖ κ' ἐκείνους τοὺς διψύχους·
εὖγε τῆς ἀγχινοίας του καὶ τῆς συνέσεώς του
καὶ τῆς ποικίλης καὶ σοφῆς ταύτης συνθέσεώς του.
Οὐχ ὁ ψελλὸς ἦν φίλτατε ὁ συγγραφεὺς τῆς βίβλου,
ἀλλ' ὁ μελίχρους φίλιππος, ὁ σοφὸς κατὰ πάντα».

Οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι φαίνεται ὅτι προσετέθησαν μετὰ ταῦτα δεικνύοντες, ὡς καὶ ἐν τῷ προλόγῳ τὸν ἀληθῆ τῆς βίβλου «Διόπτρας» ποιητήν. Εἶτα φύλλα δύο ἄγραφα, μεθ' ἃ ἐν παραφύλλῳ συνεσταχωμένῳ τάδε:

«ἐτελειώθη σὺν Θεῷ τὸ παρὸν πυκτίον μηνὶ μαΐῳ ιβ', ἰνδ. γ', κύκλος σελήνης δέκατος, ἡλίου κγ', ἐν ἔτει ‚ϛχ' τρίτῳ. διὰ χειρὸς ἁμαρτωλοῦ ναζιραίου καὶ ξένου. καὶ πόνημα καὶ σύγγραμμα· τοὔνομα δὲ διόπτρα· ἂν δὲ καὶ τοὔνομα τοὐμόν, μαθεῖν ἐθέλεις, φίλος, ἰδοὺ καὶ τοῦτο γράφω σοι καὶ ψηφήσας εὑρήσεις· ὀκτὼ γράμματα ἔχω, καὶ εἰσὶν ἐκ τούτων σύμφωνα πέντε· τρισύλλαβός εἰμι νόει με· ἡ ὑστάτη καὶ μέση, ἀνὰ τρία γράμματα ἔχει ἑκάστη· ἡ λοιπὴ δὲ τὰ λοιπὰ τοῦ παντὸς δύο· ὁ ἀριθμὸς εἰσὶν ἑκατοντάδες τρεῖς τὸ τρίς, καὶ δεκάδες δὶς τετράκις· ἤτοι ὁ πᾶς ἀριθμὸς καὶ ψῆφος τούτων ἐννεακόσια ὀγδοήκοντα».

Στάχωσις ἁπλῆ, βυρσίνη.

Ἰδοὺ τὸ τοῦ συγγραφέως ὄνομα κατὰ τὰ ἀνωτέρω:

500	Φ
10	ι
30	λ
10	ι
80	π
80	π
70	ο
200	ς
980	

Ἡ «Διόπτρα» ἐξεδόθη ὑπὸ Σπυρίδωνος Λαυριώτου ἰατροῦ, εἰς «Ἁγιορειτικὸν περιοδικὸν ὁ Ἄθως, ἔτος α', τεῦχος α'. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Νομικῆς» Πέτρου Βεργιανίτου, Πραξιτέλους, 1920».

60

Χαρτ. 8. 0,252×0,163. σελ. 415. XVIII.

1 (σ. 1). «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν ***Συμεῶνος τοῦ νέου Θεολόγου***, Λόγοι ψυχωφελέστατοι καὶ θεολογικώτατοι. Λόγος πρῶτος, ὅτι καλύτερον εἶναι νὰ ὑποτάσσεται τινὰς καλῶς ἢ νὰ ἡγουμενεύῃ εἰς τοὺς ἀνυποτάκτους, ἐπειδὴ δὲν εἶναι καμμία ὠφέλεια εἰς ἐκεῖνον ὁποῦ ἄλλους μὲν προθυμεῖται νὰ σώσῃ κολάσει δὲ τὸν ἑαυτόν του διὰ μέσου τῆς εἰς ἐκείνους ἡγουμενείας».

Ἀρχ. Χριστέ μου, τὸ νοητὸν φῶς τοῦ κόσμου...

2 (σ. 7). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ θείας ἐλλάμψεως καὶ φωτισμοῦ πνεύματος ἁγίου... λόγος β'».

Ἀρχ. Τί εἶναι τοῦτο τὸ φρικτὸν μυστήριον...

3 (σ. 18). «Τοῦ αὐτοῦ, Ποταπὴ ἦτον ἡ ἀλλοίωσις ὁποῦ ἔγινεν εἰς τοῦτον τὸν θεῖον πατέρα... λόγος γ'».

Ἀρχ. Ποία εἶναι, σωτήρ μου, ἡ ἀμέτρητός σου εὐσπλαγχνία...

4 (σ. 23). «Ποῖος εἶναι ὁ μοναχός, καὶ ποία ἡ ἐργασία του, καὶ εἰς ποταπὸν ὕψος θεωρίας ἀνέβηκεν οὗτος ὁ θεῖος πατήρ... λόγος δ'».

Ἀρχ. Μοναχὸς εἶναι ἐκεῖνος ὁποῦ εἶναι κεχωρισμένος...

5 (σ. 24). «Διδασκαλία εἰς μοναχοὺς ὁποῦ ἔγκαιρα ἀνεχώρησαν ἀπὸ τὸν κόσμον... λόγος ε'».

Ἀρχ. Ἀφήσατε ὅλον τὸν κόσμον εἰς τοὺς κοσμικούς...

6 (σ. 28). «Ἐδῶ φανερώνει τὸν ἔρωτα ὁποῦ ἔχει εἰς τὸν Θεόν... λόγος ϛ'».

Ἀρχ. Πῶς ὁ ἴδιος, Θεέ μου...

7 (αὐτόθι). «Συνομιλία τοῦ αὐτοῦ μὲ τὸν Θεόν... λόγος ζ'».

Ἀρχ. Πῶς μέσα μου σὲ προσκυνῶ...

8 (σ. 30). «Εἰς ποίους φανεροῦται ὁ Θεός, καὶ ποῖοι ἀποκτῶσι τὸ καλόν, ἐργαζόμενοι τὰς ἐντολάς· λόγος η'».

Ἀρχ. Πῶς ὄντας σὺ Θεέ μου κεκρυμμένος, βλέπεις...

9 (σ. 35). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ἐκεῖνος ὁποὺ γένῃ μέτοχος τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου πνεύματος ἁρπάζεται ἀπὸ τὸ φῶς... λόγος θ'».

Ἀρχ. Αἴ, αἴ, Θεὲ καὶ Κύριε παντοκράτορ...

10 (σ. 37). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ὁ θάνατος τῶν φίλων, καταμαλάσσει καὶ ἐκείνους ὁποὺ ἔχουσι γνώμην στερεάν, καθὼς καὶ τοῦτον τὸν ἅγιον· λόγος ι'».

Ἀρχ. Πρᾶγμα παράδοξον ἤκουσα καὶ θαυμαστόν...

11 (σ. 38). «Ἐδῶ ὁ πατὴρ μὲ ἔκπληξιν διηγῆται, πῶς ἐφάνη ὁ Θεὸς εἰς αὐτόν, καθὼς εἰς τὸν Στέφανον καὶ Παῦλον τοὺς ἀποστόλους· λόγος ια'».

Ἀρχ. Τί εἶναι τοῦτο τὸ νέον θαῦμα...

12 (σ. 42). «Τοῦ αὐτοῦ, Θεολογία, ὅτι μία εἶναι κατὰ πάντα ἡ τρισυπόστατος θεότης· λόγος ιβ'».

Ἀρχ. Πῶς, Κύριέ μου, ἐκεῖνα τὰ πάθη...

13 (σ. 49). «Παρακίνησις τοῦ αὐτοῦ εἰς μετάνοιαν· λόγος ιγ'».

Ἀρχ. Κλαίω καὶ κατανύγομαι...

14 (σ. 54). «Εὐχαριστία τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν Θεόν, διὰ τὰς δωρεὰς ὁποὺ ἠξιώθηκεν ἀπ' αὐτόν... λόγος ιδ'».

Ἀρχ. Ἐγώ, ὦ Δέσποτα, κἂν θελήσω...

15 (σ. 59). «Ὅτι ἀπὸ τὸ ἅγιον πνεῦμα εὐεργετούμενος οὗτος ὁ θεῖος πατήρ, ἔβλεπε τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ... λόγος ιε'».

Ἀρχ. Ὅταν μοῦ ἀποκαλύπτεσαι Δέσποτα...

16 (σ. 72). «Ὅτι μόνος ὁ Θεὸς εἶναι φυσικὰ ποθεινὸς καὶ ἐπιθυμητός· τοῦ ὁποίου ἐκεῖνος ὁποὺ μετέχει, ἀπὸ ὅλα τὰ καλὰ μετέχει· λόγος ις'».

Ἀρχ. Ὦ, τί εἶναι αὐτὸ τὸ πρᾶγμα...

17 (σ. 74). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ὁ μὲν φόβος γεννᾷ τὴν ἀγάπην, ἡ δὲ ἀγάπη πάλιν ἐκριζώνει τὸν φόβον ἀπὸ τὴν ψυχήν... λόγος ιζ'».

Ἀρχ. Πῶς νὰ ὑμνήσω; πῶς νὰ δοξάσω;

18 (σ. 95). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ νέου Θεολόγου, Διδασκαλία ὁμοῦ μὲ θεολογίαν, διὰ τῆς ἐνεργείας τῆς ἁγίας ἀγάπης, ἤγουν αὐτοῦ τοῦ φωτὸς τοῦ ἁγίου πνεύματος· λόγος ιη'».

Ἀρχ. Τίς, Δέσποτα, θέλει νὰ διηγῆται...

19 (σ. 106). «Τοῦ αὐτοῦ, Διδασκαλία ὁμοῦ μὲ θεολογίαν, καὶ περὶ ἱερωσύνης ὁμοῦ καὶ περὶ ἀπαθοῦς θεωρίας· λόγος ιθ'».

Ἀρχ. Πῶς νὰ ἑρμηνεύσω, Δέσποτα...

20 (σ. 113). «Τοῦ αὐτοῦ, Εὐχαριστία καὶ ἐξομολόγησις ὁμοῦ μὲ θεολογίαν καὶ περὶ δωρεᾶς καὶ κοινωνίας πνεύματος ἁγίου· λόγος κ'».

Ἀρχ. Σύ, ὁποὺ πρὸ τῶν αἰώνων εἴσουν ἀόρατος...

21 (σ. 124). «Τοῦ αὐτοῦ Εὐχαριστία ὁμοῦ μὲ θεολογίαν, καὶ διὰ ἐκεῖνα τὰ ὀνόματα... λόγος κα'».

Ἀρχ. Τί εἶναι τοῦτο τὸ θαυμαστὸν μυστήριον...

22 (σ. 135). «Τοῦ αὐτοῦ, Θεολογία σαφεστέρα διὰ τὴν ἀκατάληπτον καὶ ἀπερίγραπτον θεότητα... λόγος κβ'».

Ἀρχ. Ὦ τριάς, ἡ τῶν ὅλων δημιουργός...

23 (σ. 151). «Μὲ ἐκεῖνα ὁποὺ γράφει εἰς τὸν παρόντα λόγον ὁ θεῖος οὗτος πατήρ, ἐξομολογούμενος, φανερώνει τὸ βάθος τῆς ταπεινώσεως... λόγος κγ'».

Ἀρχ. Δίδε μου, Χριστέ, νὰ καταφιλῶ...

24 (σ. 166). «Ἐδῶ διηγεῖται διὰ τὴν θεωρίαν τοῦ θείου φωτὸς ὁποὺ ἔγινεν εἰς αὐτόν... λόγος κδ'».

Ἀρχ. Πῶς νὰ περιγράψω μὲ λόγον, Δέσποτα...

25 (σ. 174). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ἐκεῖνος ὁποὺ ἀκόμη ζῇ μὲ ἀγνωσίαν Θεοῦ εἶναι νεκρὸς ἀναμεταξὺ εἰς ἐκείνους ὁποὺ ζοῦσι μὲ γνῶσιν Θεοῦ... λόγος κε'».

Ἀρχ. Τώρα, ὦ Δέσποτα, εἶμαι ὡσὰν νεκρός...

26 (σ. 179). «Τοῦ αὐτοῦ, Ποταπὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ μοναχός, καὶ ποία εἶναι ἡ ἐργασία του, καὶ ἡ προκοπὴ ἡ εἰς τὰ θεῖα καὶ τὸν Θεὸν ἀνάβασις· λόγος κς'».

Ἀρχ. Ἀπέργασον, ὦ μοναχέ, παλάτιον τὸν οἶκον τῆς ψυχῆς σου...

27 (σ. 188). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ νοητῆς ἀποκαλύψεως τῶν ἐνεργειῶν τοῦ θείου φωτός, καὶ περὶ νοερᾶς καὶ θείας ἐργασίας τῆς ἐναρέτου ζωῆς· λόγος κζ'».

Ἀρχ. Ἀφήσατέ με μονάχον, κεκλεισμένον...

28 (σ. 199). «Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου, Ὅτι εἰς ἐκείνους μόνον ἀποκαλύπτονται τὰ θεῖα πράγματα, εἰς ὅσους ὅλως μὲ ὅλους ἑνώθηκεν ὁ Θεὸς διὰ μέσου τῆς μετοχῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος· λόγος κη'».

Ἀρχ. Λέγε μου, Θεέ μου, πόθεν ἔρχεσαι...

29 (σ. 210). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι τὰς ψυχὰς ὁποὺ καθαρισθῶσι μὲ δάκρυα μετανοίας τὰς ἐγγίζει τὸ θεῖον πῦρ τοῦ πνεύματος... λόγος κθ'».

Ἀρχ. Εἶναι κάποιον θεῖον πῦρ...

30 (σ. 226). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ θεολογίας, καὶ ὅτι ἡ θεία φύσις εἶναι εἰς τοὺς ἀνθρώπους παντάπασιν ἀπολυπραγμόνητος καὶ ἀκατάληπτος· λόγος λ'».

Ἀρχ. Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, πάτερ, υἱὲ καὶ πνεῦμα...

31 (σ. 235). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι οἱ ἔνδοξοι τῆς γῆς καὶ ὑπερήφανοι εἰς τὸν πλοῦτον, εἰς τὴν σκιὰν τῶν φαινομένων πλανῶνται, ἐκεῖνοι δὲ ὁποὺ κατεφρόνησαν τὰ παρόντα, γίνονται εἰς ἀπλανῆ μέθεξιν τοῦ φωτός· λόγος λα'».

Ἀρχ. Βλέποντάς με, σύ, ὦ δέσποτα...

32 (σ. 241). Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ θεολογίας, καὶ ὅτι ἐκεῖνοι ὁποὺ ἐφύλαξαν τὸ κατ' εἰκόνα, καταπατοῦσι τὰς πονηρὰς δυνάμεις τοῦ ἄρχοντος τοῦ σκότους· οἱ δὲ ἄλλοι, τῶν ὁποίων ὁ βίος εἶναι ἐμπαθής, κρατοῦνται ἀπὸ αὐτὸν καὶ βασιλεύονται· λόγος λβ'».

Ἀρχ. Φῶς ὁ πατήρ, φῶς ὁ υἱός, φῶς τὸ ἅγιον πνεῦμα...

33 (σ. 248). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ἡ ἕνωσις τοῦ παναγίου πνεύματος μὲ τὰς κεκαθαρμένας ψυχάς, μὲ αἴσθησιν καθαρὰν γίνεται, ἤγουν μὲ ἐπίγνωσιν... λόγος λγ'».

Ἀρχ. Διακεχωρισμένος εἶσαι ἐξάπαντος...

34 (σ. 255). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅλοι οἱ ἅγιοι λαμπόμενοι φωτίζονται, καὶ θεωροῦσι τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, καθὼς ἐνδέχεται εἰς ἀνθρωπίνην φύσιν νὰ θεωρῇ τὸν Θεόν· λόγος λδ'».

῎Αρχ. Ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ, Θεέ μου...

35 (σ. 258). «Τοῦ αὐτοῦ, Εὐχαριστία διὰ τὴν ἐξορίαν ὁποὺ ὑπέμεινεν ὅταν ἐδιώχθη· λόγος λε'».

῎Αρχ. Σοὶ εὐχαριστῶ, μόνε Κύριε, καρδιογνῶστα...

36 (σ. 262). «Δέησις καὶ προσευχὴ τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν Θεὸν διὰ τὴν βοήθειαν ὁποὺ τοῦ ἔκαμε· λόγος λς'».

῎Αρχ. Δέσποτα Χριστέ, ψυχοσῶστα...

37 (σ. 265). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ θεολογίας, καὶ ὅτι ὁ νοῦς ὅταν καθαρισθῇ ἀπὸ τὴν λάσπην τῶν παθῶν, ἀΰλως θεωρεῖ τὸν ἄϋλον καὶ ἀόρατον· λόγος λζ'».

῎Αρχ. Ποίαν ὁδὸν νὰ ὁδεύσω; ἢ ποῖον μονοπάτι νὰ πιάσω;

38 (σ. 270). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ὁ εἰς τὸν Θεὸν πόθος καὶ ἡ ἀγάπη, ὑπερβαίνει κάθε ἀγάπην καὶ πόθον ἀνθρώπινον, ὁ δὲ νοῦς τῶν καθαριζομένων, βαφόμενος μέσα εἰς τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ, ὅλος θεοποιεῖται, καὶ ἀπ' ἐκεῖ γίνεται νοῦς Χριστοῦ· λόγος λη'».

῎Αρχ. Ἀπαρομοίαστον εἶναι τὸ κάλλος σου...

39 (σ. 273). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὁμολογία τῆς χάριτος τῶν δωρεῶν τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅπως ὁ θεῖος πατήρ, ὁ γράφων ταῦτα ἐνεργεῖτο ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος... λόγος λθ'».

῎Αρχ. Πάλιν ἐκλάμπει εἰς τὴν ψυχήν μου τὸ νοητὸν φῶς...

40 (σ. 278). «Εὐχαριστία τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν Θεὸν διὰ τὰς εὐεργεσίας ὁποὺ ἔγιναν ἀπὸ αὐτόν... λόγος μ'».

῎Αρχ. Θεέ μου, σὺ ὁποὺ μὲ ἔπλασες...

41 (σ. 292). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ἐκεῖνοι ὁποὺ ἀπ' ἐδῶ ἀκόμη ἑνωθῶσι μὲ τὸν Θεὸν διὰ μέσου τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου πνεύματος, καὶ ὅταν μεταστατῶσιν ἀπὸ τὴν παροῦσαν ζωήν, θέλουσιν συνευρίσκονται καὶ ἐκεῖ μὲ αὐτὸν αἰωνίως· εἰδὲ μή, τὸ ἐναντίον θέλει τοὺς γένῃ· λόγος μα'».

῎Αρχ. Ἡ ἀρχὴ τοῦ βίου, μοῦ εἶναι τέλος...

42 (σ. 304). «Τοῦ αὐτοῦ, Τί εἶναι τὸ κατ' εἰκόνα, καὶ πῶς νοεῖται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ... λόγος μβ'».

῎Αρχ. Ἂς εἶναι αἶνος, δόξα, ὕμνος καὶ εὐχαριστία...

43 (σ. 315). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τελείας θεολογίας, καὶ ὅτι ἐκεῖνος ὁποὺ δὲν θεωρεῖ τὸ φῶς τῆς θείας δόξης, χειρότερος εἶναι καὶ ἀπὸ τοὺς τυφλούς· λόγος μγ'».

῎Αρχ. Ὦ φιλάνθρωπε καὶ ποιητὰ Θεέ μου...

44 (σ. 321). «Ἐξομολόγησις τοῦ αὐτοῦ, ἑνωμένη μὲ προσευχήν, καὶ περὶ ἑνώσεως πνεύματος ἁγίου, καὶ ἀπαθείας· λόγος μδ'».

῎Αρχ. Ἐμάκρυνα, φιλάνθρωπε, καὶ αὐλίσθηκα εἰς ἔρημον...

45 (σ. 323). «Τοῦ αὐτοῦ, Θεωρία καθαρὰ διὰ τὸν νοητὸν παράδεισον, καὶ διὰ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς ὁποὺ εἶναι μέσα εἰς αὐτόν· λόγος με'».

29 - 6 - 1961

῎Αρχ. Εὐλογημένος νὰ εἶσαι, μόνε Κύριε...

46 (σ. 328). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι δόξα καὶ τιμὴ εἶναι εἰς κάθε ἄνθρωπον, ὅταν διὰ ἐντολὴν Θεοῦ ὑβρίζεται καὶ κακοποιῆται ἢ ἀτιμάζεται διὰ αὐτὴν τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ· καὶ ἐρωταπόκρισις εἰς τὴν ἰδίαν ψυχήν, διδάσκουσα τὸν ἀνεξόδευτον πλοῦτον τοῦ πνεύματος· λόγος μς'».

῎Αρχ. Δός μου, Χριστέ, τὴν αἴσθησίν σου...

47 (σ. 336). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι μερικαῖς φοραῖς διὰ τὴν εἰς τὸν πλησίον ἐπιμέλειαν καὶ διόρθωσιν, συγκατακρημνίζεται ὁ διδάσκαλος εἰς τὴν τοῦ πάθους ἀσθένειαν ὁποὺ εἰς ἐκεῖνον εὑρίσκεται· λόγος μζ'».

῎Αρχ. Ἐλέησόν με, μόνε Κύριε, ἐλέησόν με...

48 (σ. 342). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ θεωρίας Θεοῦ καὶ θείων πραγμάτων, καὶ περὶ παραδόξου ἐνεργείας τοῦ ἁγίου πνεύματος... λόγος μη'».

῎Αρχ. Τί εἶναι αὐτὸ ὁποὺ ἐνεργήθηκεν εἰς ἐμένα...

49 (σ. 358). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ὅταν τὸ ἅγιον πνεῦμα λάμπῃ εἰς ἡμᾶς, ὅλα τότε τὰ πάθη φυγαδεύονται... λόγος μθ'».

῎Αρχ. Τὸ φῶς σου, Χριστέ μου, ὅταν μὲ περιλάμπῃ...

50 (σ. 366). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ θεολογίας, καὶ ὅτι νὰ διδάσκῃ τὰ θεῖα εἰς τοὺς ἀνθρώπους δὲν εἶναι συγχωρημένον εἰς ἐκεῖνον ὁποὺ δὲν ἀλλοιώθηκεν ἀπὸ τὴν μέθεξιν καὶ κοινωνίαν τοῦ ἁγίου πνεύματος, καὶ νὰ γίνῃ μὲ αἴσθησιν θέσει Θεός· λόγος ν'».

῎Αρχ. Τίς νὰ μοῦ παραμυθήσῃ τὸν πόνον τῆς καρδίας...

51 (σ. 383). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι τὸ ἅγιον πνεῦμα παραμένει εἰς ἐκείνους ὁποὺ ἐφύλαξαν καθαρὸν τὸ ἅγιον βάπτισμα, ἀπὸ δὲ ἐκείνους ὁποὺ τὸ ἐμόλυναν ἀναχωρεῖ· λόγος να'».

῎Αρχ. Σύ, Χριστέ μου, μὲ γινώσκεις...

52 (σ. 395). «Τοῦ αὐτοῦ, Προσευχὴ εἰς τὸν Θεόν, διὰ ἐκεῖνα ὁποὺ ἔγιναν εἰς αὐτόν, παρακαλεστικὴ ἐν ταυτῷ καὶ εὐχαριστική· λόγος νβ'».

῎Αρχ. Κύριε, δός μου σύνεσιν καὶ γνῶσιν...

53 (σ. 397). «Τοῦ αὐτοῦ, Ὅτι ἐκεῖνος ὁποὺ ποθήσει ἐξ ὅλης ψυχῆς τὸν Θεόν, μισεῖ τὸν κόσμον· λόγος νγ'».

῎Αρχ. Μέσα εἰς σκιὰν κρατοῦμαι, καὶ βλέπω ἀλήθειαν...

54 (σ. 398). «Τοῦ αὐτοῦ, Διδασκαλία κοινὴ μὲ ἔλεγχον εἰς ὅλους βασιλεῖς, ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς, μοναχοὺς καὶ λαϊκούς, ἡ ὁποία ἐλαλήθη, καὶ λαλεῖται ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Θεοῦ· λόγος νδ'».

῎Αρχ. Ὦ Χριστέ μου, δέομαί σου, δόσαι μου λόγους σοφίας...

Ἐν τέλει: «ἐν ἔτει σωτηρίῳ, ͵αψνε'».

Ἕπονται καὶ εἰς τὸν ὅσιον Συμεὼν στίχοι ὀκτώ, ὧν ἡ ἀρχή:

«Ψυχὴν σὺ σχὼν χερουβικήν, σεραφικὴν καρδίαν,
θρόνον τὸν νοῦν ἐτέλεσας τριάδος τῆς πανσέπτου.
Ἀλλ' ὦ μεθέξει ἥλιε φωτὸς τοῦ τρισηλίου,

τοῦ σοῦ φωτὸς ἀμάρυγμα κἀμοὶ ἀντανακλάσαις
τῷ τοῦ θανάτου ἐν σκιᾷ καὶ σκότει καθημένῳ
τὰ σά τε μεταφράσαντι θεορρήμονα ἔπη,
ὡς ἂν φωτὸς υἱὸς κἀγὼ γενήσωμαι ὁ τάλας
ἀποτινάξας σαῖς εὐχαῖς σκότος τῆς ἁμαρτίας».

Ἐν ἀρχῇ φύλλα δύο ἄγραφα ἄνευ ἀριθμῶν, μεθ' ἃ ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων ἐν φύλλοις πέντε, ἄνευ ἐπίσης ἀριθμῶν· ἕπονται ἕτερα δύο ἄγραφα, καὶ τρίτον περιέχον ἐπὶ τῆς β΄ ὄψεως ταῦτα:

«Ἰστέον, ὅτι οἱ ἐν τῇδε τῇ βίβλῳ ἐμφερόμενοι θεῖοι λόγοι, εἰσὶ μὲν σύγγραμμα τοῦ θαυμασιωτάτου ὡς ἀληθῶς καὶ θεολογικωτάτου ἁγίου Συμεών, συγγραφέντες μὲν παρ' αὐτοῦ ἑλληνιστί, δι' ἐμμέτρων διαφόρων στίχων, μετενεχθέντες δὲ εἰς ἣν πρόκεινται ἁπλουστάτην φράσιν παρὰ τοῦ καυσοκαλυβίτου ἱεροδιακόνου Νεοφύτου τοῦ Πελοποννησίου, δι' ἐπιμελείας καὶ σπουδῆς, συνδρομῆς τε ὅτι πλείστης καὶ δαπάνης τοῦ ἀοιδίμου Παρθενίου τοῦ ἁγιοαρτεμίτου πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀναγινωσκόντων· ἐγράφησαν δὲ οὗτοι διὰ χειρὸς μὲν οἰκτροτάτου τινὸς Διονυσίου, προτροπῆς δὲ τοῦ διαληφθέντος ἀοιδίμου Παρθενίου, τοῦ καὶ γέροντος καὶ πατρὸς χρηματίσαντος τούτου· παρ' οὗ καὶ ἀφιερώθη ἡ βίβλος αὕτη εἰς τὸ περικαλλέστατον κυριακὸν τῆς πανενδόξου θεοπρομήτορος ἁγίας Ἄννης, τῆς κατὰ τὸ ἁγιώνυμον ὄρος διαβοήτου σκήτης τοῦ Ἄθωνος· καὶ οἱ ταύτην ἀναγινώσκοντες ὑπερεύχεσθε αὐτοῦ τε καὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ· ὅστις δὲ καὶ ὁποῖος ἀποξενώσει αὐτὴν ἐκεῖθεν, ἐχέτω ἀντίδικον τὴν δικαίαν θεοπρομήτορα ἐν τῇ δικαίᾳ ἡμέρᾳ τῆς δικαίας δίκης τοῦ δικαίου τῶν ἁπάντων κριτοῦ· ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψοε΄».

Ἐν τέλει φέρεται ἐν τρισὶ φύλλοις ἡ ἑξῆς:

«Διήγησις περὶ τοῦ Νοταρίου».

Ἀρχ. Μεσίτης τις καλούμενος ἦν ἐπὶ τοῦ ἐν ἁγίοις Μαυρικίου βασιλέως...

Ἐγράφη διὰ χειρὸς νεωτέρας.

Εἶτα φύλλα ἄγραφα τέσσαρα.

Στάχωσις βυρσίνη μετ' ἐκτυπωμάτων ἁπλῶν.

Οἱ λόγοι ἁπλοεποιήθησαν ἐξ ἐμμέτρων πάντες ὑπὸ Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου, ἐρανισθέντες ἐκ τῶν στιχουργικῶν λόγων Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου κατ' ἐκλογήν· ἴδε κώδικα 57.

61

Χαρτ. 16. 0,163×0,150. φύλλ. 544 XVIII.

Κλῖμαξ Ἰωάννου ἑλληνιστί.

1 (σ. 1). «Πίναξ τῶν περιεχομένων».

2 (σ. 2). «Βίος ἐν ἐπιτομῇ τοῦ μακαρίου Ἰωάννου τοῦ καθηγουμένου

τοῦ ἁγίου ὄρους Σινᾶ, τοῦ λεγομένου σχολαστικοῦ, τοῦ καὶ τὰς πνευματικὰς πλάκας συγγραψαμένου, ἤγουν τὴν ἁγίαν κλίμακα».

Ἀρχ. Τίς μὲν ἐστὶν ἡ τὸν θεῖον ἄνδρα τοῦτον ἐνεγκαμένη...

Ἐν τῇ ἀριστερᾷ ᾤᾳ «συγγραφεὶς παρὰ δανιὴλ μοναχοῦ».

3 (σ. 16). «Ἐπιστολὴ τοῦ ἀββᾶ Ἰωάννου ἡγουμένου τῆς Ῥαϊθοῦ πρὸς Ἰωάννην τὸν ἀξιάγαστον τοῦ Σινᾶ ὄρους ἡγούμενον τὸν ἐπίκλην σχολαστικόν, ὕστερον δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ συγγράμματος ὀνομασθέντα, τῆς Κλίμακος».

Ἀρχ. Τῷ ὑπερφυεστάτῳ καὶ ἰσαγγέλῳ πατρὶ πατέρων...

4 (σ. 19 - 20). «Ἐπιστολὴ ἀμοιβαία: Ἰωάννης Ἰωάννῃ χαίρειν».

Ἀρχ. Ἀπεδεξάμην ὡς πρέπουσαν τῷ σεμνῷ σου βίῳ...

5 (σ. 24 - 25). «Λόγος ἀσκητικὸς τοῦ ἀββᾶ Ἰωάννου τοῦ καθηγουμένου τῶν ἐν τῷ Σινᾷ ὄρει μοναχῶν, ὃν ἀπέστειλε τῷ ἀββᾷ Ἰωάννῃ τῷ καθηγουμένῳ τῆς Ῥαϊθοῦ. Διήρηται δὲ εἰς κεφάλαια λ΄ βαθμίσι κλίμακος ὁμοίως ἀπὸ τῶν χθαμαλωτέρων ἐπὶ τὰ μετεωρότερα τοὺς ἑπομένους ἀνάγουσι, παρ' ὃ καὶ κλίμαξ ἡ βίβλος ὠνόμασται».

Ἕπονται οἱ ἑξῆς στίχοι:

«Πεπείραμαι κυροῦν ἐν βραχέσι πλεῖστα·
ῥήτορσι γὰρ κάλλος συντομία ἔπους
ῥητρεύσεών σου ὡς ἔφης τὰς ἐκφράσεις
χωλὰς τὸ πῶς νοοῦντες εἰπεῖν οὐκ ἔχω
ἠμίψαμέν που ἢ κεκόψαμεν πάλιν
ἀλλ' ὡς πατὴρ σύγγνωθι φιλτάτοις τέκνοις
θαρρεῖν γὰρ ἐστὶν οὐ κακίζειν τοῦτό σε».

«Περὶ τῆς τοῦ βίου ὑποταγῆς: ἀνάβασις α΄, λόγος ἀσκητικὸς τοῦ ἀββᾶ Ἰωάννου α΄».

Ἀρχ. Τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὑπεραγάθου καὶ παναγάθου Θεοῦ...

Ἐν τέλει: «Πρώτη ἀνάβασις: ὁ ἐπιβεβηκὼς μὴ στραφῇς εἰς τὰ ὀπίσω».

6 (σ. 45). «Περὶ ἀπροσπαθείας· βαθμὸς βος».

Ἀρχ. Ὁ ἐν ἀληθείᾳ τὸν Κύριον ἀγνοήσας...

Ἐν τέλει: «Δευτέρα ἀνάβασις: ὁ τρέχων, μὴ τὴν σύζυγον, ἀλλὰ αὐτὸν τὸν Λὼτ μιμούμενος φεῦγε».

7 (σ. 54). «Περὶ ξενιτείας: βαθμὸς τρίτος».

Ἀρχ. Ξενιτεία ἐστι, κατάλειψις ἀνεπίστροφος πάντων...

Ἕπεται, «περὶ ἐνυπνίων παρακολουθούντων εἰσαγωγικοῖς».

Ἐν τέλει: «Τρίτος ἰσάριθμος τριάδος δρόμος· ὁ ἐπιβεβηκὼς μὴ βλέψῃ δεξιά, ἢ ἀριστερά».

8 (σ. 67). «Περὶ τῆς μακαρίας καὶ ἀειμνήστου ὑπακοῆς· λόγος δ΄».

Ἀρχ. Πρὸς τοὺς πύκτας ἡμῖν λοιπόν...

Ἐν τέλει: «Ἰσάριθμος εὐαγγελιστῶν βαθμός· ὁ ἀθλητὴς στῆκε τρέχων ἀφόβως».

9 (σ. 148). «Περὶ μετανοίας μεμεριμνημένης, καὶ ἀληθῶς ἐναργοῦς· ἐν ᾗ καὶ βίος τῶν ἁγίων καταδίκων· λόγος ε'».

Ἀρχ. Προέδραμέ ποτε Πέτρου Ἰωάννης...

Ἐν τέλει: «ε' βαθμὸν ἀνῆλθες ὁ μετανοῶν· τὰς γὰρ πέντε αἰσθήσεις ἐκάθηρας δι' αὐτῆς, τὴν ἀκούσιον τιμωρίαν καὶ κόλασιν διὰ τῆς αὐτοπροαιρέτου ἐκφυγών»

10 (σ. 174). «Περὶ μνήμης θανάτου· ς'».

Ἀρχ. Παντὸς λόγου προηγεῖται ἔννοια...

Ἐν τέλει: «Ἕκτη ἀνάβασις: ὁ ἀναβὰς λοιπόν, οὐ μὴ ἁμαρτήσει ποτέ· εἴπερ ἀληθὲς ἐκεῖνο, τό: μεμνήσκου τὰ ἔσχατά σου, καὶ εἰς τὸν αἰῶνα οὐ μὴ ἁμαρτήσεις».

11 (σ. 181-182). «Περὶ τοῦ χαροποιοῦ πένθους· λόγος ζ'».

Ἀρχ. Πένθος κατὰ Θεὸν ἐστί...

Ἐν τέλει: «Βάσις ἑβδόμη· ὁ ἀξιωθείς, καὶ ἐμοὶ βοηθήτω· αὐτὸς γὰρ ἤδη βεβοήθηται, ὡς διὰ τοῦ ἑβδόμου βαθμοῦ καὶ τοῦ αἰῶνος τούτου κηλῖδας ἀπονιψάμενος».

12 (σ. 203). «Περὶ ἀοργησίας καὶ πραότητος· λόγος η'».

Ἀρχ. Ὥσπερ ὕδατος ἐν πυρὶ κατὰ μικρόν...

Ἐν τέλει: «Ἐν ὀγδόῳ τινι βαθμῷ ὁ τῆς ἀοργησίας τέτακται ⟨κεῖται⟩ στέφανος· καὶ ὁ μὲν ἐκ φύσεως τοῦτον περικείμενος, ἴσως οὐ περίκειται ἕτερον· ὁ δὲ ἐξ ἱδρώτων, τοὺς ὀκτὼ εἰσάπαν ὑπεραναβέβηκεν».

13 (σ. 215). «Περὶ μνησικακίας· θ'».

Ἀρχ. Αἱ μὲν ὅσιαι ἀρεταί...

Ἐν τέλει: «Βαθμὸς ἔννατος· ὁ κτησάμενος αὐτόν, παρρησίᾳ λοιπὸν τὴν λύσιν τῶν πταισμάτων αἰτείτω παρὰ τοῦ σωτῆρος Θεοῦ».

14 (σ. 219). «Περὶ καταλαλιᾶς· ι'».

Ἀρχ. Οὐδεὶς τῶν εὖ φρονούντων ἀντείπῃ, οἶμαι...

Ἐν τέλει: «Ἀνάβασις δεκάτη· ἣν ὁ νικήσας, ἀγάπης ἐργάτης ἢ πένθους ἐστιν».

15 (σ. 224). «Περὶ πολυλογίας καὶ σιωπῆς· ια'».

Ἀρχ. Εἴρηται μὲν ἡμῖν διὰ βραχέων...

Ἐν τέλει: «Ἀνάβασις ια', ἣν ὁ νικήσας πλῆθος κακῶν ὑφ' ἓν περιέκοψε».

16 (σ. 227). «Περὶ ψεύδους· ιβ'».

Ἀρχ. Γέννημα μὲν σιδήρου καὶ λίθου, πῦρ...

Ἐν τέλει: «Ἀνάβασις ιβ', ὁ ἐπιβεβηκώς, ῥίζαν τῶν καλῶν κέκτηται».

17 (σ. 230). «Περὶ ἀκηδίας· βαθμὸς ιγ'».

Ἀρχ. Εἷς καὶ οὗτος πολλάκις...

Ἐν τέλει: «Ἡ νίκη ἣν ὁ κτησάμενος, ὄντως ἐν παντὶ δόκιμος καθέστηκε καλῷ».

18 (σ. 234). «Περὶ τῆς παμφάγου (παμφήμου) καὶ δεσποίνης πονηρᾶς γαστρός· βαθμὸς ιδ'».

Ἀρχ. Μέλλοντες περὶ γαστρὸς λέγειν...

Ἐν τέλει: «Ἀνδρεία, νίκη· ὁ ἰσχύσας δῆλος πρὸς ἀπάθειαν καὶ σωφροσύνην ἀκηροτάτην ἐπαγόμενος».

19 (σ. 246). «Λόγος ιε'. Προοίμιον τοῦ περὶ σωμάτων καὶ ἀσωμάτων ἀνθρώπων λόγου».

Ἀρχ. Περὶ ἀφθάρτου ἐν φθαρτοῖς...

Ἠκούσαμεν τῆς μαινάδος νῦν εἰρηκυίας...

Ἐν τέλει: «Ἔπαθλον δέκατον πέμπτον· ὃ ὁ ἐν σαρκὶ ὤν, καὶ τοῦτο εἰληφὼς ἀπέθανε καὶ ἀνέστη· καὶ τῆς μελλούσης ἀφθαρσίας τὸ προοίμιον ἤδη ἀπ' ἐντεῦθεν ἐγνώρισεν».

20 (σ. 278). «Περὶ φυλαργυρίας ἐν ᾧ καὶ περὶ ἀκτημοσύνης λόγος ις'».

Ἀρχ. Πολλοὶ τῶν σοφῶν διδασκάλων...

Ἐν τέλει: «Ἆθλον ὃ ὁ κτησάμενος πρὸς οὐρανὸν ἀΰλως ὁδοιπορεῖ».

21 (σ. 283). «Περὶ ἀναισθησίας· ἤγουν νεκρώσεως ψυχῆς καὶ θανάτου νοός, πρὸ θανάτου σώματος· λόγος ιζ'».

Ἀρχ. Ἀναισθησία καὶ ἐπὶ σωμάτων...

22 (σ. 288). «Περὶ ὕπνου καὶ προσευχῆς καὶ τῆς ἐν συνοδίᾳ ψαλμωδίας· λόγος ιη'».

Ἀρχ. Ὕπνος ἐστὶ φύσεως ποσῶς σύστασις...

Ἐν τέλει διὰ χειρὸς νεωτέρας: «Ἐπαινετὸν ἔργον ὁ κτησάμενος, καὶ Θεῷ πλησιάζει καὶ δαίμονας ἀπελαύνει».

23 (σ. 290-291). «Περὶ ἀγρυπνίας σωματικῆς, καὶ πῶς δεῖ ταύτην μετιέναι· λόγος ιθ'».

Ἀρχ. Τοῖς ἐπὶ γῆς βασιλεῦσιν...

Ἐν τέλει: «Βαθμὸς ιθ', ὁ τοῦτον εἰληφώς, φῶς ἔλαμψεν (ἐδέξατο) ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ».

24 (σ. 295). «Περὶ τῆς ἀνάνδρου δειλίας· ὁ λόγος κ'».

Ἀρχ. Εἰ μὲν ἐν κοινοβίοις, ἢ ἐν συνοδίαις...

Ἐν τέλει: «Ὁ νικήσας δειλίαν, φανερόν ἐστι τῷ Θεῷ ἀναθέμενος ζωήν τε καὶ ψυχήν».

25 (σ. 297-298). «Περὶ τῆς πολυμόρφου κενοδοξίας· λόγος κα'».

Ἀρχ. Τινὲς μέν, ἰδιαιτέρῳ τάξει καὶ λόγῳ...

26 (σ. 309). «Περὶ τῆς ἀκεφάλου ὑπερηφανίας· λόγος κβ'».

Ἀρχ. Ὑπερηφανία ἐστὶ Θεοῦ ἄρνησις...

Ἐν τέλει: «Βαθμὸς κβ', ὁ ἀναβεβηκὼς ἴσχυσεν εἴπερ ἄρα καὶ ἀναβεβηκέναι δύνανται».

27 (σ. 317). «Περὶ τῶν ἀνεκφράστων λογισμῶν τῆς βλασφημίας· λόγος κγ'».

Ἀρχ. Χαλεπῆς ῥίζης καὶ μητρός...

28 (σ. 323). «Περὶ πραότητος, ἁπλότητος καὶ ἀκακίας σεσοφισμένων καὶ οὐ φυσικῶν, καὶ περὶ πονηρίας· λόγος κδ'».

Ἀρχ. Προτρέχει μὲν τοῦ ἡλίου τὸ πρωϊνὸν φῶς...

29 (σ. 331). «Περὶ τῆς τῶν παθῶν ἀπωλείας τῆς ὑψίστου ταπεινοφροσύνης, ἀοράτῳ αἰσθήσει· λόγος κε'».

Ἀρχ. Ὁ ἀγάπης Κυρίου κυρίως...

Ἐν τέλει: «Πηγῆς μὲν μήτηρ καθέστηκεν ἄβυσσος· διακρίσεως δὲ ταπείνωσις».

30 (σ. 355). «Περὶ διακρίσεως λογισμῶν καὶ παθῶν καὶ ἀρετῶν· λόγος κϛ'».

Ἀρχ. Διάκρισις ἐστίν, ἐν τοῖς εἰσαγωγικοῖς μέν...

Ἕπονται καὶ τὰ δύο ἕτερα μέρη τοῦ αὐτοῦ λόγου: «Περὶ διακρίσεως εὐδιακρίτου – Ἀνακεφαλαίωσις ἐν ἐπιτομῇ τῶν προειρημένων πάντων».

31 (σ. 433). «Περὶ τῆς ἱερᾶς σώματος καὶ ψυχῆς ἡσυχίας· λόγος κζ'».

Ἀρχ. Ἡμεῖς μέν, ὥσπερ ὀνήσιμοί τινες...

Ἕπονται τοῦ αὐτοῦ λόγου «Περὶ διαφορᾶς καὶ διακρίσεως ἡσυχιῶν».

Ἐν τέλει: «Κράτος βασιλεῖ, πλοῦτος καὶ πλῆθος· κράτος ἡσυχαστῇ, προσευχῆς πλοῦτος».

32 (σ. 462). «Περὶ τῆς ἱερᾶς μητρὸς τῶν ἀρετῶν τῆς μακαρίας προσευχῆς καὶ περὶ τῆς ἐν αὐτῇ νοερᾶς καὶ αἰσθητῆς παραστάσεως· λόγος κη'».

Ἀρχ. Προσευχή ἐστι, κατὰ μὲν τὴν αὐτῆς ποιότητα...

33 (σ. 481). «Περὶ τοῦ ἐπιγείου οὐρανοῦ, τῆς θεομιμήτου ἀπαθείας καὶ τελειότητος καὶ ἀναστάσεως ψυχῆς πρὸ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως· λόγος κθ'».

Ἀρχ. Ἰδοὺ λοιπὸν καὶ ἡμεῖς...

34 (σ. 489). «Περὶ τοῦ συνδέσμου τῆς ἐναρέτου Τριάδος ἐν ἀρεταῖς· πίστεως, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης· λόγος λ'».

Ἀρχ. Νυνὶ δὲ λοιπὸν μετὰ πάντα τὰ προηρημένα...

Ἕπεται: «Ἀναβαίνετε, ἀναβαίνετε, ἀναβάσεις...».

Ἐν τέλει: «Νυνὶ δὲ μένει τὰ τρία ταῦτα: πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη· μείζων δὲ πάντων ἡ ἀγάπη».

35 (σ. 499). «Πρὸς τὸν ποιμένα».

Ἀρχ. Ἐν μὲν τῇ κάτω βίβλῳ ἔγωγέ σε, θεσπέσιε...

Ἐν ἀρχῇ, ἐν παραφύλλῳ συνεσταχωμένῳ τῷ ξύλῳ φέρονται τάδε:

«Γινώσκετε οἱ ἀναγινώσκοντες, ὡς ἐν τοῖς παλαιοῖς βίβλοις οὐχ εὑρίσκονται αἱ στιγμαὶ κείμεναι μετὰ τῆς προσηκούσης ἀκριβείας ὡς ὁρᾶται ἐν τοῖς ἄρτι γραφομένοις· διὸ καὶ ἡ παροῦσα ἐπειδὴ ἔκ τινος παλαιᾶς ἐμεταγράφη, καὶ ὁ ταύτην γράψας ἀμαθής, οὐκ ἐδυνήθη ταύτας ἀσφαλῶς ἐφαρμόσαι, εἰ καὶ πολλὰ φαίνεται κοπιάσας περὶ τούτου· καί εἰσι τινὲς παρηλλαγμέναι καὶ οὐχ ἁρμόζουσαι ὡς ὁρᾶται· καὶ μηδεὶς ὁρῶν αὐτὰς οὕτω κειμένας σκανδαλιζέσθω παρακαλῶ· μᾶλλον δὲ φιλαδέλφως συγγινωσκέτω μοι· καὶ μὴ τὸν γράψαντα, ἀλλὰ τὴν ἀμάθειαν αἰτιάτω».

Εἶτα φύλλα τρία ἄνευ ἀριθμῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν α' φέρει «Μακαρίου τοῦ αἰγυπτίου» ἀπόσπασμα, εἰς δὲ τὰ ἕτερα δύο εὕρηνται ταῦτα:

Φύλλον δεύτερον: «Ἡ παροῦσα βίβλος ἐμετεγράφη ἔκ τινος παλαιᾶς καὶ σεσαθρωμένης· ἐν ᾗ ἔκειντο τὰ κάτω γράμματα, ἐλειπῆ ὅμως διὰ τὸ σεσαθρωμένον, λέγοντα τάδε: Ἰστέον ὡς ἡ παροῦσα βίβλος τῆς ἱερᾶς Κλίμακος... ἔστιν ὡς ἂν οἰηθείη τίς...».

Ἐπὶ τῆς β' ὄψεως τοῦ αὐτοῦ φύλλου:

«Στίχοι εἰς τὸν ποιητὴν τῆς βίβλου».

Ἀρχ. Ποιουμένῳ μοι τὴν ἀνάγνωσιν πάτερ
καὶ νοῦν μὲν εἰς νόησιν, ἀλλὰ καὶ χάριν
βράβευσον εἰς ποίησιν εὐχαῖς σου μάκαρ.

Ἕτεροι στίχοι:

Κλῆσις μέν ἐστι, τῇ βίβλῳ ταύτῃ Κλῖμαξ
εἰς οὐρανοὺς φέρει δὲ πολλαῖς βαθμίσι.
. . . .

Τέλ. Ἀλλ' ἐξέγειρον καὶ μεταπλάσας ὅλον
δεῖξον πρόθυμον ἐργάτην τῶν σῶν νόμων».

Εἰσὶ ἐν ὅλῳ οἱ στίχοι 14.

Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ φύλλῳ ὁρῶνται σχετικά τινα περὶ τῆς βίβλου Κλίμακος ἔχοντα οὕτω:

(1) «Τοῖς ἐν τῇ βίβλῳ τῆς ζωῆς ἀπογραφῆναι...».

(2) «Προθεωρία τῆς ἁγίας Κλίμακος – Ὁ τὴν τριακονταετῆ ἡμῖν τῆς τοῦ Χριστοῦ κατὰ σάρκα ἡλικίας ἀνάβασιν τεκτηνάμενος...».

Ἐν σελ. 539 φέρονται οἱ ἑξῆς 4 στίχοι:

«Τὴν βίβλον ἀνάγνωθι, καὶ σχέσιν λάβε
πυρὸς θεϊκοῦ, τῇ καθάρσει καρδίας
ἐπὰν φθάσειαις τὴν κορωνίδα πάτερ
Χριστὸν ἄνω στέφος διδόντα χειρί σου.

Ἔτει σωτηρίῳ: ,αψπ', μηνὶ μαΐῳ: κα'.

Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα δέλτος διὰ χειρὸς ἀσήμου τινος, καὶ ἀχρήστου Χριστοφόρου, ἀσθενοῦς ὄντος, καὶ ἀμαθοῦς· διό, καὶ κόπῳ πολλῷ καὶ μόχθῳ ἐγράφη· τὸ δὲ πλέον, ἢ σχεδὸν τὸ πᾶν Θεοῦ βοηθείᾳ. Ἐν τῇ σκήτῃ τῆς ἁγίας καὶ θεοπρομήτορος ἄννης. Καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες σύγγνωτε τῇ ἀμαθείᾳ».

Ἐν δὲ ταῖς σελ. 540, 541, 542 καὶ 543 ἀποφθέγματα τινὰ ἐκ τοῦ Πατερικοῦ.

Ἐν σελ. 544 τάδε:

«Τὸ παρὸν ὑπάρχει χριστοφόρου μοναχοῦ· μετὰ δὲ τὴν τελευτήν μου νὰ

εἶναι ἀφιερομένο εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς ἁγίας καὶ θεοπρομήτορος Ἄννης· καὶ μηδεὶς τολμήσει ἀποξενώσαι αὐτὸ ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ὑποπέσῃ ταῖς ἀραῖς τῶν ἁγίων πατέρων καὶ ὡς ἱερόσυλος κατακριθῇ».

Στάχωσις βυρσίνη, ἡ δὲ συνεσταχωμένη ἐν ἀρχῇ σανὶς τεθλασμένη καθέτως.

Περὶ τῆς Κλίμακος καὶ τῶν αὐτῆς ἐκδόσεων ἴδε κώδικα 21.

62

Χαρτ. 8. 0,212×0,151. φύλλ. 126.

1 (φ. 1). «Λόγος τοῦ ἀββᾶ Ἰσαὰκ πρὸς μοναχοὺς ἀρχαρίους μεταφρασθεὶς παρὰ Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ στουδίτου εἰς ὠφέλειαν τῶν εὑρισκομένων».

Ἀρχ. Ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, αὐτὰ τὰ λόγια...

2 (φ. 3). «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου τοῦ μεγάλου· μεταφρασθεὶς εἰς τὴν κοινὴν γλῶτταν, παρὰ Γεωργίου ῥήτορος Αἴνου».

Ἀρχ. Ἀγαθὴν καὶ θεάρεστον συνέρισιν...

Ὁ βίος τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου συνεγράφη ἑλληνιστὶ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἐτυπώθη δὲ πεζῇ φράσει ἐν τῷ Ἰανουαρίου τοῦ Δουκάκη.

3 (φ. 109). «Βίος καὶ πολιτεία τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν Ὀνουφρίου καὶ Παφνουτίου».

Ἀρχ. Ἔλεγον περὶ τοῦ ἀββᾶ Παφνουτίου...

Περιγράφονται πρῶτον τὰ κατὰ τὸν Παφνούτιον καὶ εἶτα τὰ περὶ Ὀνουφρίου· ὁ βίος οὗτος παραλλάσσει τοῦ ἐν τῷ Ἰουνίῳ τοῦ Δουκάκη εὑρισκομένου.

Ἐν τέλει τοῦ βίου φέρονται ταῦτα:

«Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη χειρὶ ἀντωνίου εὐτελοῦς ἱερομονάχου ἐν ἔτει ,ζρξα΄ (=1653), διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ ἐν μοναχοῖς μακαρίου, οὗ καὶ κτῆμα πέλει καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες, εὔχεσθε ὑπὲρ ἀμφοτέρων».

Μεθ' ὃ ἡ ἑξῆς ἀκέφαλος ἀσκητικὴ παραίνεσις:

4 (φ. 125). «...ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ· φεῦγε τὴν παρρησίαν καὶ τὴν συντυχίαν τῶν νεωτέρων, ὡσὰν ἀπὸ τὴν φιλίαν τοῦ διαβόλου...

Τέλ.: ...καὶ τὸν Θεὸν δοξάσεις, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν».

5 (φ. 126). «Τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἅγιος Ἐφραίμ, ὅτι ἀρχὴ ὑπερηφανίας καὶ ἐπάρσεως εἶναι, ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν θέλει νὰ κοπιάσῃ εἰς τὸ ἐργόχειρον...

Λήγει: «...ὅτι ἀνάγκασον σεαυτὸν εἰς τὸ ἐργόχειρόν σου, καὶ ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ θέλει ἔλθῃ εἰς ἐσένα».

Φαίνεται ὅτι ἐξέπεσον φύλλα ἐκ τοῦ κώδικος, περιέχοντα καὶ ἕτερα ἀποσπάσματα ἐκ τῶν λόγων τοῦ ἁγίου Ἐφραὶμ ἢ καὶ ἄλλων ἁγίων πατέρων.

Ἐν παραφύλλῳ συνεσταχωμένῳ, τάδε:

«ἐτούτω, τῶ πατεροικόν, εἰπάρχι του κυριάκού ὤπιως τῶ ἀποξενόσι, να ἔχι την κατάραν της ἁγίας ἄννης».

Στάχωσις βυρσίνη.

63

Χαρτ. 8. 0,23 ½×0,17. φύλλ. 818. XVIII.

Ἀπὸ δὲ τῆς σελ. 348, ἄχρι τῆς σελ. 653, ἐλλείπουν αἱ ἐν τῷ μεταξὺ 305 σελίδες, αἱ περιέχουσαι, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῷ πίνακι, τοὺς ἀπὸ τοῦ: «Ὅτι κρεῖσσον καλῶς ποιμαίνεσθαι...» μέχρι τοῦ: «Νικήτα τοῦ θεοφιλεστάτου διακόνου τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἐκκλησίας» λόγους.

Λόγοι Συμεὼν νέου θεολόγου, ἑλληνιστί.

1 (σ. 1). «Περὶ τῆς ζωοποιοῦ νεκρώσεως τοῦ Ἰησοῦ καὶ Θεοῦ, τῆς ἀεὶ γενομένης εὐαισθήτως ἐν τοῖς τελείοις...».

Ἀρχ. Τὰ τῆς ζωοποιοῦ νεκρώσεως...

2 (σ. 30). «Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ ἀποστόλου ἐν ᾧ λέγει, καὶ εἶδον τὸν τοιοῦτον ὡς τρίτον οὐρανὸν ἁρπαγέντα, καὶ ἀκούσαντα ἄρρητα ῥήματα...».

Ἀρχ. Ἐπειδήπερ διαρρήδην ὁ τῶν ἁπάντων Δεσπότης...

3 (σ. 38). «Τοῦ αὐτοῦ, Προτρεπτικὸς ἐκ προοιμίων εἰς μετάνοιαν, καὶ εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ ἀποστόλου, οὓς προέγνω τούτους καὶ προώρισε καὶ τὰ ἑξῆς...».

Ἀρχ. Πολλοὺς ἀκήκοα λέγοντας τῶν ἀνθρώπων...

Ὁ λόγος οὗτος δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ πίνακι.

4 (σ. 100-101). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἀπαθείας, καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κατὰ προκοπὴν χαρισμάτων καὶ δωρεῶν· καὶ τίς ἡ τελείωσις τῆς κατὰ Χριστὸν πνευματικῆς ἡλικίας».

Ἀρχ. Ὥσπερ ὁ τῷ λαμπροτάτῳ ἡλίῳ...

5 (σ. 138-139). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἀπαθείας καὶ ἐναρέτου ζωῆς, καὶ ὅπως χρὴ τὸ οἰκεῖον ἐκκόπτειν θέλημα...».

Ἀρχ. Πολλοῖς τοῖς ἐν κόσμῳ πολλάκις...

6 (σ. 158). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τῶν δουλευόντων τῷ Θεῷ τίνες ἂν εἶεν, καὶ ποῖοι καὶ ποταποί, καὶ τίς ἐστιν ὁ μετανοῶν, καὶ ἡ ἐργασία αὐτοῦ· καὶ τίς ὁ δουλιῶν Θεῷ, καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· καὶ ὅτι ἐὰν μὴ τὰς ἀρετὰς κτησώμεθα, οὐδὲν ἡμᾶς ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν παθῶν ὠφελήσει».

Ἀρχ. Ἐπειδήπερ ὅσον ἀπὸ τοῦ θείου βαπτίσματος...

7 (σ. 182). «Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος περὶ ἐξομολογήσεως, πρός τινα γραφείς, τέκνον αὐτοῦ πνευματικὸν ὄντα· καὶ τίνες ἄρα εἰσὶν οἱ τὴν ἐξουσίαν τοῦ δεσμεῖν καὶ λύειν ἁμαρτήματα λαβόντες».

Ἀρχ. Ἐπέταξας τῇ εὐτελείᾳ ἡμῶν πάτερ καὶ ἀδελφέ...

Ἐν τῇ ἀριστερᾷ ᾤᾳ σημειοῦνται ταῦτα:

«Οὗτος ὁ λόγος εὑρίσκεται καὶ εἰς τὰ ἅπαντα τοῦ Δαμασκηνοῦ Ἰωάννου, ἐπιγραφόμενος τῷ ἰδίῳ ὀνόματι, περὶ οὗ διαμαρτύρεται ὁ περίφημος Ἰθακήσιος Ἀγάπιος, εἶναι ἀλλότριον τοῦτον τοῦ φρονήματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ· καὶ ὡς ἔοικε νενοθευμένος ἐστίν, ἢ ψευδεπίγραφος».

8 (σ. 200). «Τοῦ αὐτοῦ, Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικά».

Ἀρχ. Πίστις ἐστί, τὸ διὰ Χριστὸν ὑπὲρ τῆς αὐτοῦ ἐντολῆς ἀποθανεῖν...

Κεφάλαια ἐν ὅλῳ 121, ἐκ τῶν ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ» 153 τοιούτων.

Τελευταῖον τὸ 153ον.

Ἀρχ. Ἠρωτήθη ποτε ὁ ἅγιος καὶ μακάριος...

9 (σ. 246). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ γνώσεως ἀληθινῆς, καὶ ὅτι ἡ τοῦ Θεοῦ γνῶσις οὐκ ἐκ μαθημάτων, ἀλλ' ἐκ καθαρότητος καὶ τῆς ἄνωθεν χάριτος ἐπιγίνεται τῷ σπουδαίῳ...».

Ἀρχ. Νῦν εὐκαίρως καλὸν εἰπεῖν μετὰ τοῦ Δαυΐδ...

10 (σ. 266). «Τοῦ αὐτοῦ, Πρὸς ἕνα τῶν αὐτοῦ μαθητῶν, περὶ τοῦ ποίῳ τρόπῳ τις δύναται ἅγιον ἄνδρα γνωρίσαι· καὶ πῶς ἢ τί ποιῶν εὕρῃ αὐτόν· καὶ μετὰ τὸ τυχεῖν τὸν τοιοῦτον, πῶς χρὴ διακεῖσθαι πρὸς αὐτόν».

Ἀρχ. Συνελάβομέν σε διὰ διδασκαλίας...

11 (σ. 299). «Τοῦ αὐτοῦ, Εὐχαριστία πρὸς τὸν Θεὸν ὑπὲρ ὧν ἠξίωτο δωρεῶν· καὶ εἰσήγησις ὅπως τοῖς ἐκκεκαθαρμένοις τῇ καρδίᾳ ὁ Θεὸς ἀεὶ ἀποφαίνεται, καὶ ἐν ποίοις τοῖς πράγμασι καὶ γνωρίσμασιν».

Ἀρχ. Εὐχαριστῶ καὶ προσκυνῶ καὶ προσπίπτω σοι, Κύριε τοῦ παντός...

12 (σ. 310). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ ἀγάπης καὶ πίστεως, καὶ ὅπως τις ἐγκύμων γίνεται τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγάπης· καὶ περὶ ἐλλάμψεως καὶ θεωρίας φωτός, καὶ μυστικῆς ὁμιλίας τοῦ πνεύματος».

Ἀρχ. Εἰ δοκεῖ τοίνυν ἀκούσωμεν...

13 (σ. 318). «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ εὐλαβοῦς γέροντος τοῦ ἁγίου Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου, Λόγος ἀσκητικὸς πολυμερὴς ἠθικός».

Ἀρχ. Ἀδελφέ, ταύτην ἡγοῦ λέγεσθαι ἀναχώρησιν...

Ἐτυπώθη παραφρασθεὶς ἐν τῇ βίβλῳ τῶν ὁμιλιῶν Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου. Εἶτα φύλλα τρία ἄγραφα, φέρον τὸ γ' σελ. 348 καὶ εὐθὺς ἡ σελὶς 653, ἀφαιρεθέντων τῶν ἐν τῷ μεταξὺ φύλλων, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐσημειώθη.

14 (σ. 653). «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶνος τοῦ νέου θεολόγου, πρεσβυτέρου καὶ ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος τῆς Ξηροκέρκου· νεοστὶ μεταγλωττισθεὶς ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον, παρὰ Διονυσίου ἱερομονάχου τοῦ ἐκ Πορταριᾶς τοῦ Ζαγορᾶ».

Ἀρχ. ἡ ἀρετὴ εἶναι ἕνα πρᾶγμα θερμόν...

Τὰ ἀπὸ σελ. 793 μέχρι τέλους φύλλα ἔχουν καταβρωθῆ κατὰ τὸ κάτω ἄκρον ὑπὸ μυῶν.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ κώδικος ὁ πίναξ, ἡ δὲ στάχωσις αὐτοῦ βυρσίνη μετὰ πορπῶν.

Ὁ μεταφράσας τὸν βίον τοῦ ὁσίου ἱερομόναχος Διονύσιος εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον μετενεγκὼν πάντας τοὺς λόγους τοῦ ὡς ἄνω ὁσίου, περὶ ὧν ἴδε πλατύτερον εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 57 κώδικα.

64

Χαρτ. 8. 0,227×0,170.

Προτάσσονται φύλλα 23, μεθ' ἃ σελίδες 782. XVII.

Ἐν ἀρχῇ καὶ τέλει φαίνεται ὅτι ἐλλείπουν φύλλα.

1 (φ. 1). «*Ἐκ τοῦ γεροντικοῦ*».

Ἀρχ. Διηγήσατο ὁ ἀββᾶς Ἰωάννης ὁ κολοβός...

2 (φ. 2 β'). «Ἑπτὰ κεφάλαια ἃ ἀπέστειλεν ὁ ἀββᾶς Μωϋσῆς πρὸς τὸν ἀββᾶν ποιμένα, καὶ ὁ φυλάττων αὐτὰ ῥύεται ἀπὸ πάσης κολάσεως».

Ἀρχ. Ὀφείλει ὁ μοναχὸς ἀποθανεῖν ἀπὸ τοῦ πλησίον...

3 (φ. 3 β'). «Περὶ ταπεινοφροσύνης».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος, ὅτι εἶδον πάσας...

4 (φ. 4). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ περὶ σιωπῆς καὶ ἡσυχίας καὶ βίου ἠρέμου, τοῦ συνίστασθαι δυναμένου πρὸ παντὸς ἑτέρου ἀπὸ ἐποχῆς γλώττης καὶ πραείας καρδίας. Ἐν ᾧ καὶ μικρὸς ἔπαινος ὡς ἀπὸ ἰδωτικῶν χειλέων προφερόμενος τῷ ὁσίῳ πατρὶ Ἰσαὰκ τῷ Σύρῳ: ἐπίγραμμα».

Ἀρχ. Μέγιστα ἁμαρτήματα καὶ πάνυ δυσίατα...

5 (φ. 18). «Πίναξ τῶν ἐν τῇ παρούσῃ βίβλῳ».

Ἐν δὲ τῷ φύλλῳ 23 β' ἀπόφθεγμά τι ἐπιγραφόμενον: «Τοῦ Δαμασκηνοῦ – Αἱ συντυχίαι οὐκ ἐῶσι τὸν νοῦν ἰδεῖν...».

6 (σ. 1). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου τοῦ ἀναχωρητοῦ καὶ ἡσυχαστοῦ τοῦ γενομένου ἐπισκόπου τῆς φιλοχρίστου πόλεως Νινευΐ. Γραφέντες μὲν παρ' αὐτοῦ τῇ ἰδίᾳ γλώσσῃ, ἑρμηνευθέντες δὲ ὑπὸ τῶν ὁσίων πατέρων ἡμῶν Πατρικίου καὶ Ἀβραμίου τῶν φιλοσόφων καὶ ἡσυχαστῶν τῶν ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Σάββα, Περὶ ἀποταγῆς κόσμου καὶ μοναχικῆς πολιτείας· λόγος α'».

Ἀρχ. Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ ἀρχὴ τῆς ἀρετῆς...

Ἕπονται οἱ λοιποὶ λόγοι, διῃρημένοι εἰς δύο τμήματα, ὧν ἡ σειρὰ ἐστὶν αὕτη:

Λόγος α'. Ὁ ἀνωτέρω σημειωθείς.

» β'. Περὶ εὐχαριστίας Θεοῦ καὶ κατηχήσεως κεφαλαιώδης...

» γ'. Ὅτι ἀκόπως εἰσέρχεται ἡ ψυχὴ πρὸς κατανόησιν...

Λόγος δ'. Περὶ ἀγάπης Θεοῦ καὶ τῆς ἐν αὐτῇ ἀναπαύσεως...
» ε'. Περὶ τοῦ μακρύνεσθαι τοῦ κόσμου...
» ς'. Ὅτι συμφερόντως συνεχώρησεν ὁ Θεὸς τὴν ψυχὴν δεκτικήν...
» ζ'. Ὁμιλία διδάσκουσα ὑπὸ τίνων ὠφελεῖται...
» η'. Περὶ ἁμαρτιῶν τῶν γενομένων ἀπό τινος συμβεβηκότος...
» θ'. Περὶ τῶν λόγων τῆς θείας γραφῆς...
» ι'. Περὶ τοῦ ἐν τίνι φυλάττεται τῆς μοναδικῆς πολιτείας...
» ια'. Περὶ τῆς ἐναλλαγῆς καὶ τροπῆς τῆς γενομένης...
» ιβ'. Περὶ τῶν ἡσυχαζόντων, πότε ἄρχονται νοεῖν...
» ιγ'. Περὶ τοῦ μὴ δεῖν τὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ τὸν πτωχεύσαντα...
» ιδ'. Περὶ τῶν τρόπων τῆς εἰς Θεὸν ἐλπίδος...
» ιε'. Περὶ φυλακῆς καὶ τηρήσεως τῆς ἐκ τῶν χαύνων...
» ις'. Περὶ ἀποταγῆς κόσμου καὶ ἀποχῆς...
» ιζ'. Περὶ τάξεως ἀρχαρίων...
» ιη'. Περὶ τῆς τάξεως τῆς μοναχικῆς πολιτείας...
» ιθ'. Ὅτι ὠφέλιμος τοῖς ἡσυχασταῖς ἡ ἀργία τῶν φροντίδων...
» κ'. Περὶ τῶν ὁδῶν τῶν πλησιάζειν τῷ Θεῷ ποιουσῶν...
» κα'. Διήγησις ἁγίων ἀνδρῶν...
» κβ'. Περὶ διαφορᾶς τῆς ἐν ἡσυχίᾳ διακρίσεως...
» κγ'. Περὶ δυνάμεως τῆς ἐνεργείας τῶν κακιῶν...
» κδ'. Περὶ διαφόρων τρόπων τοῦ πολέμου...
» κε'. Περὶ κινήσεως τοῦ σώματος...
» κς'. Περὶ τῶν εἰδῶν τῶν διαφόρων πειρασμῶν...
» κζ'. Διαίρεσις τῶν δέκα πειρασμῶν τῶν ἀγαθῶν...
» κη'. Ὑπόθεσις τῇ ψυχῇ τῇ ζητούσῃ...
» κθ'. Κατὰ πόσους τρόπους καὶ διαφοράς...
» λ'. Ὑπόδειγμα καὶ παραβολὴ περὶ τῆς κατὰ...
» λα'. Διήγησις περί τινος ἀδελφοῦ ὠφέλιμος...
» λβ'. Περὶ φυλακῆς καρδίας καὶ θεωρίας...
» λγ'. Περὶ σημείων καὶ ἐνεργημάτων τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ...
» λδ'. Περὶ τῶν τρόπων τῶν ἀρετῶν...
» λε'. Ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις...
» λς'. Περὶ νηστείας καὶ ἀγρυπνίας...
» λζ'. Διήγησις περί τινος νεωτέρου...
« λη'. Ἀποφθέγματα ψυχωφελῆ...
Ἐντεῦθεν ἔρχεται τὸ β' τμῆμα.
Λόγος α'. Περὶ τῆς ἀδιαλείπτου νηστείας...
» β'. Περὶ σιωπῆς καὶ ἡσυχίας...
» γ'. Ἐπιστολὴ περὶ ἀγάπης πρός τινα ἀδελφόν...
» δ'. Περὶ τῶν σημείων τῆς ἡσυχίας ὧν εἶπον οἱ Πατέρες...

Λόγος ε'. Ἐπιστολὴ πρός τινα ἀδελφὸν ἀγαπῶντα τὴν ἡσυχίαν...
» ς'. Συμβουλαὶ πεπληρωμέναι ὠφελείας...
» ζ'. Περὶ τῆς ἀγγελικῆς κινήσεως...
» η'. Περὶ τῆς δευτέρας ἐργασίας ἐν τῷ ἀνθρώπῳ...
» θ'. Περὶ τῆς ἀλλοιώσεως τῆς ἐν παντὶ καιρῷ...
» ι'. Κεφάλαια μικρά...
» ια'. Περὶ λογισμῶν ἀκουσίων πονηρῶν...
» ιβ'. Ἑρμηνεία τῶν τρόπων τῆς ἀρετῆς...
» ιγ'. Περὶ καθάρσεως σώματος, ψυχῆς καὶ νοός...
» ιδ'. Λόγοι ἀντιληπτικοί...
» ιε'. Περὶ μετανοίας...
» ις'. Πόσον τὸ μέτρον τῆς γνώσεως...
» ιζ'. Ἀπόκρισις πρός τινα ἀδελφόν...
» ιη'. Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ψάλλειν ἀσυγχύτως...
» ιθ'. Περὶ ἀκηδίας καὶ τοῦ μετεωρισμοῦ...
» κ'. Περὶ δακρύων...
» κα'. Περὶ τοῦ μὴ δεῖν τὸν ἡσυχαστήν...
» κβ'. Περὶ πίστεως...
» κγ'. Περὶ τοῦ πόθου τοῦ κόσμου ἢ ὑπερηφανείας...
» κδ'. Περὶ τοῦ μὴ δεῖν χωρὶς ἀνάγκης ἐπιθυμεῖν...
» κε'. Διὰ ποίας αἰτίας ἀφίησιν ὁ Θεός...
» κς'. Περὶ τοῦ συνιέναι ἐν ποίῳ μέτρῳ...
» κζ'. Διατί οἱ ἄνθρωποι οἱ ψυχικοί...
» κη'. Περὶ εὐχῆς καὶ μετανοιῶν καὶ δακρύων...
» κθ'. Περὶ τῆς ἀληθοῦς γνώσεως καὶ περὶ πειρασμῶν...
» λ'. Νοῦς τοῦ κεφαλαίου τούτου μετὰ τῶν νοημάτων...
» λα'. Ἐρωτήσεις περὶ διαφορᾶς ἀρετῶν...
» λβ'. Περὶ πίστεως καὶ ταπεινοφροσύνης...
» λγ'. Περὶ τοῦ ἀναθεμένου ἑαυτὸν τῷ κυρίῳ...
» λδ'. Περὶ ὠφελείας τῆς ἐκ τῆς φυγῆς τοῦ κόσμου...
» λε'. Ἐκλογὴ συντόμων κεφαλαίων...
» λς'. Περὶ σωφροσύνης...
» λζ'. Πῶς ὀφείλει ὁ διακριτικὸς καθέζεσθαι ἐν ἡσυχίᾳ...
» λη'. Ὅτι τὰ μέτρα τῆς πολιτείας ἡμῶν...
» λθ'. Περὶ ὧν κτήσασθαί τις δύναται τὴν ἀλλοίωσιν...
» μ'. Περὶ ἀγρυπνίας τῶν νυκτῶν...
» μα'. Πόσης τιμῆς ἀξία ἡ ταπεινοφροσύνη...
» μβ'. Περὶ τῶν τρόπων τῆς γνώσεως...
» μγ'. Τάξις πρώτη τῆς γνώσεως...
» μδ'. Κεφάλαια σύντομα...

Λόγος με'. Περὶ τῶν ἀλλοιώσεων τῶν πολλῶν...
» μϛ'. Τρόποι τῆς εὐχῆς καὶ τῶν λοιπῶν...
» μζ'. Πόθεν φυλάττεται ἡ νῖψις...
» μη'. Περὶ τῶν ἔγγιστα τοῦ Θεοῦ ζώντων...
» μθ'. Σχόλια καὶ δηλώσεις...
» ν'. Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀββᾶν Συμεώνην τὸν θαυμαστόν, τὸν ἀπὸ Καισαρείας τῆς μεγάλης.

Πρβλ. κώδικα 11 ἔνθα εὑρήσεις διαφορὰς κατανομῆς τῶν λόγων τοῦ ἀββᾶ Ἰσαάκ, καὶ τὰ περὶ τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν.

7 (σ. 671). «Περὶ ἡσυχαστῶν, τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ σιναΐτου. Περὶ τοῦ πῶς δεῖ καθέζεσθαι τὸν ἡσυχάζοντα εἰς τὴν εὐχήν».

Ἀρχ. Ποτὲ μὲν ἐπὶ σκάμνου...

Ἕπονται τοῦ αὐτοῦ τὰ ἑξῆς συναφῆ: «Περὶ τοῦ πῶς δεῖ λέγειν τὴν εὐχὴν – Περὶ τοῦ πῶς δεῖ κρατεῖν τὸν νοῦν – Περὶ τοῦ πῶς δεῖ τοὺς λογισμοὺς – Περὶ ἡσυχίας – Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ψάλλειν – Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἐστιᾶσθαι – Περὶ πλάνης, ἐν ᾧ καὶ περὶ πολλῶν ὑποθέσεων – Περὶ πανουργίας δαιμόνων».

Ἴδε πάντα ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ».

8 (σ. 698). «Ἐκ τοῦ συντάγματος Καλλίστου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου».

Ἀρχ. Πρῶτον πάντων ἔρχεται εἰς τὸ σῶμα...

Ὅρα «Φιλοκαλίαν».

9 (σ. 701). «Ἐκ τῶν τοῦ ἁγίου Διαδόχου κεφαλαίων, Περὶ διακρίσεως τῶν σημείων τῆς χάριτος καὶ τῆς πλάνης».

Ἀρχ. Κεφ. λα'. Ὅταν ὁ νοῦς ἡμῶν...
Κεφ. λβ'. Ἡ ἀγαθὴ παράκλησις...
Κεφ. λγ'. Ἐὰν ἀναμφιβόλῳ...

Ἴδε καὶ τοῦ ἁγίου Διαδόχου ἐν «Φιλοκαλίᾳ», ἐξ ὧν καὶ τὰ παρόντα ἐλήφθησαν.

Συνάπτεται καί: «Συμεῶνος τοῦ εὐλαβοῦς».

Ἀρχ. Εὐχομένου σου, εἰ δειλία τις...

10 (σ. 705). «Τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου, Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ».

Ἀρχ. Πρόσεχε σεαυτῷ ἀκριβῶς...

11 (σ. 711). «Τοῦ αὐτοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου, ἐκ τοῦ β' βιβλίου αὐτοῦ, Περὶ ἡσυχίας πάνυ ὠφέλιμον».

Ἀρχ. Μὴ κατόκνει, μηδὲ κατολιγώρει...

12 (σ. 721). «Ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ».

Ἀρχ. Εἶπε γέρων· ἐν παντὶ ἔργῳ...

13 (σ. 723). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου, Περὶ τῶν γ' τρόπων τῆς προσευχῆς».

Ἴδε ἀνωτέρω.

14 (σ. 787). «Ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Φιλήμονος».

Ἀρχ. Ἔλεγον περὶ τοῦ ἀββᾶ Φιλήμονος...

Ἴδε ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ».

15 (σ. 763). «Ἐκ τοῦ Γεροντικοῦ».

Ἀρχ. Εἶπεν ὁ μακάριος Ἐπιφάνιος...

Ἕπονται ποικίλα ἀποφθέγματα ὁσίων ἀββάδων, ἐν οἷς καί: «Περὶ ἡσυχίας – Περὶ πένθους – Περὶ ἐγκρατείας – Περὶ ὑπομονῆς – Περὶ τοῦ μὴ κρίνειν – Περὶ διακρίσεως – Περὶ τοῦ ἀδιαλείπτως καὶ νηφόντως προσεύχεσθαι – Περὶ ὑπακοῆς».

Τέλ. «Εἶπε γέρων, ὅτι ὁ καθήμενος ἐν ὑποταγῇ πατρὸς πνευματικοῦ, πλέον μισθὸν ἔχει τοῦ ἐν τῇ ἐρήμῳ καθ' ἑαυτὸν ἀναχωροῦντος».

Ἐν φύλλῳ 23 φέρονται ταῦτα:

«Ἀφιερώθη ἡ παροῦσα βίβλος εἰς τὸ περικαλλὲς καὶ περίπτυστον κυριακὸν τῆς πανενδόξου θεοπρομήτορος ἁγίας καὶ δικαίας ἄννης, τῆς κατὰ τὸ ἄθω ἱερᾶς σκήτης· καὶ οἱ ταύτην ἀναγινώσκοντες ὑπερεύχεσθε τοῦ ἀφιερώσαντος· μηδεὶς δὲ ταύτην ἐκεῖθεν ἀποξενώσει, ἵνα μὴ ξένον ἑαυτὸν ποιήσῃ καὶ ἀλλότριον τῆς ὑπερουσίας τριάδος ὡς ἱερόσυλος».

Στάχωσις βυρσίνη μετ' ἐκτυπωμάτων καὶ πορπῶν κατεστραμμένων.

65

Χαρτ. 16. 0,175×0,120. φύλλ. 218. XVIII.

1 (φ. 1). «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ θεολόγου, Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα».

Ἀρχ. Ἐπὶ τῆς φυλακῆς μου στήσομαι...

2 (φ. 28 β'). «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ θεολόγου, Εἰς τὴν καινὴν Κυριακήν· καὶ εἰς τὸ ἔαρ· καὶ εἰς τὸν μάρτυρα Μάμαντα».

Ἀρχ. Ἐγκαίνια τιμᾶσθαι, παλαιὸς νόμος...

3 (φ. 36 β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς τὴν ἁγίαν πεντηκοστήν».

Ἀρχ. Περὶ τῆς ἑορτῆς βραχέα φιλοσοφήσωμεν...

4 (φ. 50). «Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια».

Ἀρχ. Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε...

5 (φ. 62 β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον».

Ἀρχ. Ἀλλὰ μίαν μὲν δόξαν...

Ὁ λόγος οὗτος ἀκέφαλος καὶ κολοβὸς ἐν ταῖς λέξεσιν: «ἀλλ' ἐκ Θεοῦ δοθεῖσαν καὶ πιστευθεῖσαν».

6 (φ. 71 β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς τὰ ἅγια φῶτα».

Ἀρχ. Πάλιν Ἰησοῦ, ὁ ἐμός...

Κολοβὸς ἐν ταῖς λέξεσιν: «εἷς οὖν Θεὸς ἐν τρισί, καὶ τὰ τρία ἕν, ὥσπερ ἔφαμεν».

7 (φ. 80). «Τοῦ αὐτοῦ, Εἰς τὸ βάπτισμα».
Ἀρχ. Χθές, τῇ λαμπρᾷ τῶν φώτων ἡμέρᾳ...
8 (φ. 116). «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ θεολόγου, Εἰς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας».
Ἀρχ. Ἀθανάσιον ἐπαινῶν ἀρετὴν ἐπαινέσομαι...
Κολοβὸς ἐν ταῖς λέξεσι: «...καὶ εἰ μέγα τοῖς προλαβοῦσι τὸ παράδειγμα τούτῳ γενέσθαι τῆς ἀρετῆς οὐχ ἧττον εἰς εὐφημίαν τῷ ἡμετέρῳ καλῷ, τὸ τοῖς μετ' αὐτὸν γενέσθαι».
Εἶτα φύλλα δύο ἄγραφα, ἄνευ ἀριθμῶν, μεθ' ἅ:
9 (φ. 118). «Τοῦ ἁγίου Στεφάνου τοῦ νέου, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοῦ μαθητήν».
Ἀρχ. Πρῶτον μέν, τέκνον, ἀποτάσου τῷ κόσμῳ...
Δὲν συνεχίζεται τακτικῶς ἡ γραφὴ τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τῆς α' ὄψεως τοῦ φύλλου 118, ὅθεν ἄρχεται, εἰς β' ὄψιν τοῦ αὐτοῦ, ἀλλ' ἀπευθύνεται εἰς τὸ ἀμέσως ὑπ' ἀριθ. 119 φύλλον οὕτως: «ἀποτάσου τῇ φυσιώσῃ, ἀποτάσου τῇ μικροψηχηᾷ, ἀποτάσου τῷ θυμὸ καὶ τῇ ὀργῇ...».
Εἰς τὴν β' ὄψιν τοῦ 118ου φύλλου φέρεται:
«ἐτούτος εἶνε ἄλος λόγος».
Ἀρχ. Παρέβαλεν τὶς αδελφὸς γέροντι τινή...
Ἡ ὡς ἄνω ἐπιστολὴ φαίνεται κεφαλαιώδης, ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ ἀμάθεια τοῦ ἀντιγραφέως τὴν ἔχει συγχύσει.
10 (φ. 134). «Περὶ ἀκηδίας».
Ἀρχ. Ἀκηδία γεννᾶται ἀπὸ τῆς ἀνυπομονησίας...
Ὁ λόγος ἀποτελεῖται ἐξ ἀποσπασμάτων εἰλημμένων ἐκ λόγων τῶν ἑξῆς Πατέρων: Μάρκου, Θαλασσίου, Μαξίμου, Συμεών, Νείλου καὶ Βαρσανουφίου.
11 (φ. 136 β'). «Περὶ ἀκρασίας».
Ἀρχ. Ἀκρασία ἐστὶ διάθεσις ψυχῆς ἡ μὴ ἔχουσα...
12 (φ. 137 β'). «Περὶ μακαρίου γνώσεως ἀληθοῦς καὶ ψευδωνύμου».
Ἀρχ. Γνῶσιν ἀληθῆ κέκτηται...
13 (φ. 142 β'). «Ἐπὶ δικαιοσύνης».
Ἀρχ. Δίκαιος τέλειός ἐστιν, οἰσονομούσας...
14 (φ. 143). «Περὶ διακρίσεως».
Ἀρχ. Διάκρισίς ἐστιν, ἐν μὲν τοῖς εἰσαγομένοις...
15 (φ. 145). «Βασιλείου, Περὶ ἐγκρατείας καὶ τίς ἡ κατάλογος ἐγκράτεια».
Ἀρχ. Ἐγκρατείας ὁ κάλλιστος ὅρος...
16 (φ. 151). «Ἐπὶ ἐνυπνίων».
Ἀρχ. Ἐνύπνιόν ἐστι νοὸς κίνησις ἐν ἀκινησίᾳ...
17 (φ. 154). «Περὶ ἡσυχίας καὶ τίς ἡ ἀληθὴς ἡσυχία· Νείλου».

1 - 7 - 1961

Ἀρχ. Ἡ ἡσυχία καλόν...
18 (φ. 160). «Περὶ ἡδονῆς καὶ ἀπάτης· Θαλασσίου».
Ἀρχ. Ἡδονῆς ἀποτυχία, τίκτει λύπην...
19 (φ. 162, β'). «Ἐπὶ μνήμης θανάτου».
Ἀρχ. Θανάτου μνήμη καὶ πταισμάτων...
20 (φ. 164). «Περὶ θυμοῦ καὶ ὀργῆς».
Ἀρχ. Θυμός ἐστιν εὐμετάβολος κίνησις...
21 (φ. 165, β'). «Περὶ μνήμης Θεοῦ· Μακαρίου».
Ἀρχ. Θεοῦ μνήμην ἔχει ἐν καρδίᾳ ὁ πληρῶν...
22 (φ. 166, β'). «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Τίς ἡ λογικὴ λατρεία καὶ τίς ἡ ἄλογος».
Ἀρχ. Λατρεία ἐστι λογική...
23 (φ. 168, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ λύπης».
Ἀρχ. Λύπη κατὰ Θεόν, τοῖς δάκρυσι...
24 (φ. 171). «Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκ τοῦ περὶ μετανοίας καὶ ἀποχῆς τῶν κακῶν».
Ἀρχ. Ὅτι ἔστιν ἡμᾶς ἐν τῷ λάκκῳ τῶν ἀνομιῶν...
25 (φ. 172, β'). «Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ σιωπῆς».
Ἀρχ. Ὁ ἐπιγνοὺς παραπτώματα...
26 (φ. 174). «Περὶ προσευχῆς καὶ πῶς δεῖ ταῦτα μετέρχεσθαι».
Ἀρχ. Προσευχὴ ἀδιάλειπτός ἐστι τὸ ἐπικαλεῖσθαι...
27 (φ. 176). «Περὶ πραΰτητος καὶ τί τὰ ταύτης ἰδιώματα· Ἰωάννου».
Ἀρχ. Πραΰτης ἐστὶν ὑπερκειμένη...
28 (φ. 176 β'). «Ἐπὶ πονηρίας καὶ τίς ὁ πονηρός».
Ἀρχ. Πονηρία ἐστὶν εὐθύτητος ἐναλλαγή...
29 (φ. 177). «Ἐπὶ πένθους· Ἰωάννου».
Ἀρχ. Πένθος ἐστί, πεποιημένη ὀδύνη...
30 (φ. 178). «Περὶ λογισμῶν· πόθεν γεννῶνται καὶ διὰ ποῖον τρόπον προβάλλουσιν».
Ἀρχ. Τέσσαρες τρόποι εἰσὶ δι' ὧν ὁ νοῦς...
31 (φ. 180 β'). «Περὶ φιλονικείας καὶ τίς ἡ ταύτης κακία».
Ἀρχ. Φιλονίκῳ μὴ προσεγγίσῃς...
32 (φ. 181 β'). «Λόγος ἐπὶ τίς ἡ κατὰ λόγον σιωπή, καὶ πότε ταύτην χρησόμεθα».
Ἀρχ. Ὡς παρὰ τῆς θεοπνεύστου γραφῆς...
Πάντα τὰ ἀνωτέρω εἰσὶν ἀποσπάσματα ἐκ διαφόρων λόγων ἁγίων Πατέρων ἐκδεδομένων· ὡσαύτως ἐκδεδομένοι εἰσὶ καὶ οἱ προτασσόμενοι λόγοι Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.
33 (φ. 186). «Θεοδούλου μοναχοῦ, Διήγησις περὶ τῶν ὕμνων· πῶς θεόθεν δεδώρηνται καὶ ὅτι χρὴ τοὺς αἱρουμένους λέγειν αὐτούς, τηρεῖν ἑαυτοὺς

ἀπὸ τῶν παθῶν· εἶτα καὶ μαρτυρίαι ἀπὸ τῶν ἁγίων διδασκάλων περὶ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν αἰνέσεως καὶ τῆς περὶ πρὸς αὐτὸν εὐχαριστίας· καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας· ὅσοι ποθοῦσι λέγειν τοὺς παρόντας ὕμνους, ἀναγκαῖον αὐτοῖς ἀναγινώσκειν ταύτην τὴν διήγησιν δὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ».

Ἀ ρ χ. Δέον ἡμῖν ἅπερ ἠκούσαμεν...

Ἴδε κώδικας 30 - 31.

34 (φ. 204). «Ἑρμηνεία τοῦ αὐτοῦ περὶ διαφορᾶς τῆς νηπτικῆς εὐχῆς».

Ἀ ρ χ. Ταύτην τὴν εὐχήν, περὶ ἧς ἀνωτέρω...

Ἔνθα ἀνωτέρω.

35 (φ. 207). «Ὡρολόγιον σὺν Θεῷ τῶν θείων ὕμνων, καὶ εὐχαὶ μετὰ τροπαρίων· εἰσὶ δὲ ποίημα Θηκαρᾶ μοναχοῦ· προοίμιον τοῦ Θηκαρᾶ περὶ πίστεως».

Ἀ ρ χ. Τὸν ἀσχολούμενον περὶ τὴν καθαράν...

Ἕπονται τὰ σχετικὰ κεφάλαια ἐκ τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου, Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, Ἰουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου, Γρηγορίου Νύσσης, Θεοδωρήτου, Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Θεολόγου.

Κολοβὸς ἐν ταῖς λέξεσι: «...καὶ οὔπω τὰ μείζω λέγω, πῶς Θεὸν ἀκριβῶς ὅνπερ τε καὶ ὅσον ἐστὶν εἰδέναι ὑπολαμβάνεις· πολλῆς ἂν τοῦτο τῆς ἀλογίας».

Περὶ τούτων ἴδε ὡς ἀνωτέρω κώδ. 30 - 31.

Ἐν ἀρχῇ φύλλα ἄγραφα ἄνευ ἀριθμῶν πέντε, ἐπὶ δὲ τῆς β' ὄψεως τοῦ ε' φέρονται ταῦτα:

« Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπῆρχεν ἐμοῦ ἀνθήμου Ἱερομονάχου, καὶ τὸ ἀφιέρωσα εἰς τὸ κυριακὸν τῆς Θεοπρομήτορος ἁγίας καὶ δικαίας Ἄννης, καὶ μηδεὶς αὐτὸ ἀποξενώσῃ ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ὑποπέσῃ ταῖς ἀραῖς τῶν πατέρων, καὶ ὡς ἱερόσυλος κατακριθῇ».

Ὡσαύτως καὶ ἐν τέλει φύλλα ἄγραφα, ἄνευ ἀριθμῶν, 38.

Ὁ κῶδιξ φέρει δύο χαρακτῆρας γραφῆς, ἡ δὲ στάχωσις αὐτοῦ βυρσίνη μετ' ἐκτυπωμάτων καὶ μιᾶς πόρπης, ἀποκοπείσης τῆς ἑτέρας.

66

Χαρτ. 8. 0,21×0,15. φύλλ. 54.

Εἰς Σλαυϊκὴν διάλεκτον.

« Αἱ δύο θεῖαι λειτουργίαι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου μετὰ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μικροῦ Ἁγιασμοῦ».

Ἐν ἀρχῇ ἐν παραφύλλῳ γέγραπται τάδε:

«Τὸ παρὸν περιέχει τὰς δύο θείας λειτουργίας, τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν τοῦ τε ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, καὶ τοῦ μεγάλου Βασιλείου, πρὸς τούτοις παρέχει εἰς τὸ τέλος καὶ τὸν μικρὸν ἁγιασμόν, μετὰ καὶ εὐχῶν τινων, καὶ ἀφιερώθη εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς ἁγίας Ἄννης, καὶ μηδεὶς τολμήσαι ἀποξενώσῃ αὐτὸ ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ τῷ ἐγκλήματι τῆς ἱεροσυλίας ὑποπέσῃ».

Ἐν δὲ τῷ 1 φύλλῳ ὡραῖον ἐπίτιτλον, ἡ δὲ στάχωσις βυρσίνη φέρουσα ἀπηλειμμένα ἐκ χρυσοῦ ἐκτυπώματα.

67

Χαρτ. 8. 0,246×0,175 μετὰ τῆς προμετωπίδος. σελ. 340. XVIII.

1 (σ. 1). ***Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου***, τοῦ διαλάμψαντος ἐν ἀσκήσει κατὰ τὴν λαύραν τοῦ ἁγίου Σάββα, εἶτα γεγονότος ἀρχιεπισκόπου Ἐδέσης· συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἀδελφιδοῦ αὐτοῦ Βασιλείου ἐπισκόπου Ἐμέσης».

Ἀ ρ χ. Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ... (ἑλληνιστί).

Μεταφρασθεὶς εἰς τὴν ἁπλῆν ἐξεδόθη ἐν τῇ «Καλοκαιρινῇ» καὶ ἐν τῷ Ἰουλίῳ τοῦ Δουκάκη· τούτου τὴν ἀκολουθίαν ἐποιήσατο ὁ χαράσσων ταῦτα.

Ἴδε περὶ τούτου ἐν τῇ « Φιλοκαλίᾳ ».

2 (σ. 193). « Συλλογὴ ἐκ τῶν τοῦ μεγάλου Βαρσανουφίου ἐκτεθεῖσα ἐν τάξει κεφαλαίων».

Ἀ ρ χ. Ὁ ἔχων ὅτι ἁμαρτωλός ἐστι...

Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Βαρσανουφίου ἴδε κώδ. 17.

3 (σ. 251). «Συλλογὴ ἑτέρα ἐκ τῶν τοῦ Κλίμακος».

Ἀ ρ χ. Μοναχός ἐστι τάξις καὶ κατάστασις ἀσωμάτων ἐν σώματι...

Περὶ τούτου ἴδε λεπτομερείας εἰς κώδ. 21.

4 (σ. 267). «Ἕτεραί τινες ἀποσημειώσεις ψυχωφελεῖς τοῦ ἀββᾶ Δωροθέου».

Ἀ ρ χ. Ὅταν ἀξιωθῇ τις ἐκκλῖναι ἀπὸ τοῦ κακοῦ...

Ἕπονται τεμάχια λόγων ἐκ τῶν ἁγίων: Συμεὼν νέου θεολόγου, Διαδόχου, Ἠλιοῦ τοῦ Ἐκδίκου, Μεγάλου Ἀντωνίου, Φιλοθέου Σιναΐτου, Ἡσυχίου, καὶ τέλος «κατὰ τῶν κρεωφαγούντων μοναχῶν, τοῦ ἁγίου Μελετίου τοῦ ὁμολογητοῦ», οἱ ἑξῆς στίχοι:

«Τοῦτο καὶ μόνον μοναχοῖς ἔξεστιν ἐξαιρέτως,
τοῦτο καὶ μόνον δώρημα τούτοις ἐστὶ θεόθεν,
τοῦτο καὶ μόνον ἔχουσι προσφέρειν τῷ δεσπότῃ,
τὴν τῶν ἀγγέλων βιοτήν, καὶ καλλονήν, καὶ δόξαν,
τὴν παρθενίαν, τὴν φυγὴν τῶν κοσμικῶν πραγμάτων,
τὴν ἀποχὴν τοῦ κρέατος, τὴν στένωσιν, τὴν θλῖψιν».

Ἴδε «Ἀλφαβηταλφάβητος» τοῦ ἁγίου Μελετίου.

5 (σ. 277). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου Ἐδέσσης, Κεφάλαια πρακτικά».

Προτάσσεται τὸ ἑξῆς τρίστιχον:

«Νᾶμα διειδές, καὶ ζωήρρυτον ὄντως,

ἀποσταλάζει ἐξ ἁπάντων ἀφθόνως,
τῶν θεοσόφων κεφαλαίων σου, πάτερ».

Ἀρχ. Ἐπειδήπερ Θεοῦ τοῦ ἀγαθοῦ χάριτι...

Τὰ κεφ. ἀνέρχονται εἰς ἑκατόν, ἅτινα ἐξεδόθησαν ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ».

6 (σ. 318). «Τοῦ μακαρίου Νικήτα τοῦ Στηθάτου, μαθητοῦ Συμεὼν τοῦ νέου θεολόγου».

Ἀρχ. Τὰς μὲν σωματικὰς ὀρέξεις...

Ἕπονται τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Καρπαθίου κεφάλαιά τινα ἐκ τῶν ἐν τῇ «Φιλοκαλίᾳ» καὶ «Ἐκ τῆς βίβλου τῆς καλουμένης ***Κριτὴς τῆς ἀληθείας***».

Ἐν τέλει ταῦτα:

«Ἐν τῇ περιωνύμῳ ἱερᾷ σκήτῃ
τῆς θεοπρομήτορος ἁγίας Ἄννης
ἡ ψυχωφελὴς καὶ θεία βίβλος αὕτη
γέγραπται πόνοις καὶ μόχθοις ὅτι πλείστοις.
Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψπ΄ κατὰ μῆνα Αὔγουστον».

7 (σ. 323). «Χρυσοστόμου».

Ἀρχ. Ὡς οὐκ ἐνδέχεται σῶμα...

Ἐν δὲ τῇ σελ. 324 ἀπόσπασμα ἐκ τῶν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ καθεξῆς ἄχρι τέλους ἐκ τῶν τοῦ Χρυσοστόμου κατ᾽ ἐκλογήν.

Ἐν ἀρχῇ φύλλα δύο ἄνευ ἀριθμοῦ, ἐξ ὧν τὸ μὲν α΄ φέρει ἐπὶ τῆς β΄ ὄψεως: «Προοίμιον εἰς τὴν παροῦσαν βίβλον, διὰ στίχων πολιτικῶν ὁμοιοκαταλήκτων».

Ἀρχ. «Λειμὼν θεοβλαστούργητος, κῆπος διηνθισμένος
πανευθαλὴς παράδεισος, τερπνῶς ὡραϊσμένος.
. . . .

Τέλ. Ὥσπερ ἀξιωθείημεν ἅπαντες, κύριέ μου,
πρεσβείαις τῆς τεκούσης σε, δέσποτα καὶ Θεέ μου».

Οἱ στίχοι εἰσὶ ἐν ὅλῳ 24, καὶ λήγουν εἰς τὸ β΄ φύλλον, ὄψις α΄. Κάτωθι τούτων ἐπιγράμματα δύο διὰ στίχων ἰαμβικῶν, φέρον τὸ α΄ στίχους 7, τὸ δὲ β΄ 3.

Ἐπὶ δὲ τῆς β΄ ὄψεως, πίναξ τῶν περιεχομένων, καὶ κάτωθεν ἡ ἑξῆς σημείωσις:

«Ἀφιερώθη ἡ παροῦσα βίβλος εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς θεοπρομήτορος ἁγίας ἄννης πρὸς χρῆσιν καὶ ὠφέλειαν τῶν ἐντυγχανόντων· καὶ μηδεὶς ἀποξενώσῃ ταύτην ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ἔχῃ ἀντίδικον τὴν θεοπρομήτορα ἔν τε τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι· εὔχεσθε δὲ ἐκ ψυχῆς τὸν ἀφερώσαντα καὶ γράψαντα ταύτην, οἱ ταύτην ἀναγινώσκοντες· σὺν τῷ τεκνίῳ μου Διονυσίου μοναχοῦ· ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αως΄ ἐν μηνὶ Μαΐου 1».

Στάχωσις ἁπλῆ δι᾽ ἐρυθροῦ ὑφάσματος φέρουσα ἔσωθεν συνεσταχωμένα φύλλα ἔντυπα ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν ἐν Φλωρεντίᾳ διαπραχθέντων.

68

Χαρτ. 8. 0,21×0,16. σελ. 430. XVI, XVIII.

Ὁ κῶδιξ οὗτος ἀνήκει εἰς τὸ Τυπικαρεῖον.

Λόγοι πανηγυρικοί.

1 (σ. 1). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου, Λόγος εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Καὶ εἰς τὸν Ἰωσὴφ τὸν ἀπὸ Ἀριμαθείας. Καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ ᾅδῃ τοῦ Κυρίου κατάβασιν, μετὰ τὸ σωτήριον πάθος παραδόξως γενομένην».

Ἀρχ. Τί τοῦτο σήμερον σιγὴ πολλή... (ἑλληνιστί).

Ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ φέρονται ταῦτα:

«Ὁ παρὼν οὗτος λόγος ἀναγινώσκεται τῇ μεγάλῃ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ τυπικοῦ, πρὸ τοῦ ποιῆσαι ἡμᾶς ἀνάστασιν».

Φέρει ὡραῖον ἐπίτιτλον, τὸ δὲ ἀρχικὸν στοιχεῖον διάκοσμον.

(Migne, 43, 440-465, Dindorfius, τόμ. 4ος, μέρ. II, Λειψία 1862, σελ. 9-29, καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει ὑπὸ —).

2 (σ. 58). «Εὐθυμίου μοναχοῦ πρεσβυτέρου καὶ συγκέλλου, Ἐγκώμιον εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ἁγίας Ἄννης».

Ἀρχ. Λαμπροτέρα μὲν ἡλίου ἡ παροῦσα ἑορτή... (ἑλληνιστί).

3 (σ. 87). «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου πρεσβυτέρου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Λόγος εἰς τὸ γενέσιον τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας· Μεταγλωττισθεὶς ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου εἰς ἁπλῆν φράσιν».

Ἀρχ. Δεῦτε πάντα τὰ ἔθνη, κάθε γένος ἀνθρώπων...

Τὸ ἀρχικὸν γράμμα ὡραῖον.

4 (σ. 129). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας τοῦ μεγάλου, Λόγος πανηγυρικὸς εἰς τὴν ὑπαπαντὴν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ».

Ἀρχ. Τὰ τῆς παρούσης ἱερᾶς πανηγύρεως... (ἑλληνιστί).

Ἐπίτιτλον κόσμημα καὶ τὸ ἀρχικὸν στοιχεῖον ὡραῖον.

5 (σ. 185). «Ἰωάννου μητροπολίτου Εὐχαΐτων, Ἐγκώμιον εἰς τοὺς μεγάλους διδασκάλους τῆς ἐκκλησίας καὶ φωστῆρας τῆς οἰκουμένης, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, Βασίλειον τὸν Μέγαν καὶ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον».

Ἀρχ. Τρεῖς με πρὸς τριώνυμον... (ἑλληνιστί).

6 (σ. 233). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου Κρήτης, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν καὶ θαυματουργὸν Νικόλαον ἀρχιεπίσκοπον Μύρων τῆς Λυκίας».

Ἀρχ. Ἄνθρωπε τοῦ Θεοῦ καὶ πιστὲ θεράπον... (ἑλληνιστί).

7 (σ. 261). «Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης,

Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ Δημήτριον τὸν μυροβρύτην καὶ θαυματουργόν· καὶ εἰς τὸ ῥητὸν τοῦ εὐαγγελίου, ταῦτα ἐντέλλομαι ὑμῖν ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους».

Ἀρχ. Δημήτριος ἡμῖν, τοῦ τε συλλόγου... (ἑλληνιστί).

Οἱ τρεῖς ἀνωτέρω λόγοι φέρουν ὡραῖα ἐπίτιτλα καὶ τἀρχικὰ στοιχεῖα διάκοσμα.

8 (σ. 313). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ, Ἐγκώμιον εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα, θαυματουργόν τε καὶ μυροβλήτην ἅγιον Δημήτριον».

Ἀρχ. Ἐμοὶ δὲ λίαν ἐτιμήθησαν οἱ φίλοι σου... (ἑλληνιστί).

Ἐξεδόθη μετὰ τῶν κβ´ ὁμιλιῶν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ὑπὸ Σοφοκλέους Κ. Οἰκονόμου. Ἀθήνησι.

9 (σ. 343). «Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Ἄννης τῆς προμήτορος τοῦ Χριστοῦ κοινῇ φράσει, ὑπὸ Φιλοθέου ἱερολογιωτάτου».

Ἀρχ. Ἐστάθη κοινὴ καὶ ἀρχαία βουλή...

Ἐν τέλει: «Ἐπονήθη δὲ παρὰ τοῦ ἱερολογιωτάτου κὺρ Φιλοθέου τοῦ ἐκ Πάργας, ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αψκα´, παρ' οὗ καὶ ἐδωρήθη τῷ Κυριακῷ τῆς αὐτῆς ἁγίας Ἄννης».

10 (σ. 373). Λόγος εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Ἄννης, ὑπὸ Μακαρίου ἱεροδιακόνου».

Ἀρχ. Ὑπόθεσις μεγάλη, καὶ τοσαύτη ὅσην οὐ δύναται...

Ἐν τέλει: «Πόνος τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κὺρ Μακαρίου τοῦ Πατμίου καὶ οὗτος».

11 (σ. 401). «Τοῦ αὐτοῦ, Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν μνήμην τῶν ἁγίων καὶ δικαίων θεοπατόρων Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης».

Ἀρχ. Ἔχεις, ἀληθῶς, ὦ μακαρία δυάς...

Ἐν τέλει: «Οὗτοι ἀμφότεροι οἱ λόγοι ἐπονήθησαν παρὰ τοῦ σοφωτάτου ἐν διδασκάλοις καὶ αἰδεσιμολογιωτάτου ἐν ἱεροδιακόνοις κὺρ Μακαρίου τοῦ ἐκ νήσου Πάτμου, παρ' οὗ καὶ ἐδωρήθησαν τῷ Κυριακῷ τῆς αὐτῆς ἁγίας Ἄννης ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αψλγ´».

Ὁ δεύτερος ἐτυπώθη ἐν τῇ «Εὐαγγελικῇ Σάλπιγγι» ἐξ ἧς ληφθεὶς ὑπὸ τοῦ Δουκάκη, ἐτυπώθη ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ Ἰουλίῳ.

Φέρουν δὲ οἱ τέσσαρες τελευταῖοι λόγοι ἐπίτιτλα ἀνεκτὰ καὶ ἀρχικὰ γράμματα ὡραῖα.

Ἐν ἀρχῇ προτάσσεται ὁ πίναξ, μεθ' ὃν φύλλα ἄγραφα 3, ἄνευ ἀριθμῶν, ὡσαύτως καὶ ἐν τέλει φύλλα 15, ἐξ ὧν τὸ τελευταῖον φέρει ὁδηγίας τινὰς περὶ τῶν ἐν τῇ ἑορτῇ τῆς ἁγίας Ἄννης ἀναγνώσεων· πᾶσα δὲ ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος καθαρά.

Στάχωσις νέα, βυρσίνη.

69

Χαρτ. 8. μέγ. 0,28×0,19. σελ. 656. XVIII.

Καὶ ὁ κῶδιξ οὗτος ἀνήκει εἰς τὸ Τυπικαρεῖον.

Λόγοι πανηγυρικοὶ καὶ βίοι ἁγίων.

1 (σ. 1). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἐπιφανίου Κύπρου, Λόγος τῇ Κυριακῇ τῶν βαΐων».

Ἀρχ. Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ σιών... (ἑλληνιστί).

Ὁ λόγος ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ ἱερομονάχου Εὐθυμίου Μπουνδαλᾶ, Κρητὸς «Πανηγυρικὴ Τράπεζα».

2 (σ. 10). «Τοῦ μακαρίου Χρυσίππου πρεσβυτέρου καὶ μαθητοῦ τοῦ θειοτάτου Εὐθυμίου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον καὶ βαπτιστήν».

Ἀρχ. Ἦχος σάλπιγγος, λύρα πνευματική... (ἑλληνιστί).

Ἐν τέλει φύλλον ἓν ἄγραφον τὸ φέρον ἀριθμὸν 31-32.

3 (σ. 33). «Τῇ Παρασκευῇ τῆς διακαινισίμου, Λόγος καὶ μερικῶν θαυμάτων διήγησις, τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς».

Ἀρχ. Πάλιν ἑορτή, καὶ πάλιν πανήγυρις... (ἐν τῇ καθωμιλημένῃ).

Ἐξεδόθη μετὰ τῆς πλήρους ἀκολουθίας καὶ τῶν λοιπῶν παρομαρτούντων αὐτῇ πρὸς τιμὴν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ὑπὸ Φιλοθέου Ζερβάκου, καθηγουμένου τῆς ἐν Πάρῳ μονῆς «Λογγοβάρδας».

4 (σ. 73). «Γεωργίου μητροπολίτου Νικομηδείας, Λόγος εἰς τὴν σύλληψιν τῆς παναγίας Θεοτόκου».

Ἀρχ. Σήμερον ἡ γῆ φαιδρύνεται περισσότερον...

Μετηνέχθη ἐν τῇ καθομιλουμένῃ.

5 (σ. 96). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀντιπάτρου ἐπισκόπου Βοστρῶν, Λόγος εἰς τὸ γενέσιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ· καὶ εἰς τὴν σιγὴν Ζαχαρίου· καὶ εἰς τὸν ἀσπασμὸν τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας».

Ἀρχ. Ἐν γεννηταῖς γυναικῶν οὐδὲν Ἰωάννου... (ἑλληνιστί).

6 (σ. 107). «Ἀετίου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Ὁμιλία λεχθεῖσα εἰς τὸ γενέσιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ».

Ἀρχ. Πολλοὶ μὲν ἤδη πολλάκις... (ἑλληνιστί).

7 (σ. 119). «Μηνὸς Ὀκτωβρίου κ´, Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικῶν θαυμάτων διήγησις τῆς ὁσίας ἡμῶν Ματρώνης τῆς Χιοπολίτιδος».

Ἀρχ. Αὕτη ἡ ὁσία πατρίδα μὲν εἶχε τὴν νῆσον Χῖον...

Ἐν τῇ καθωμιλημένῃ. Ἐξεδόθη ἐν τῷ «Νέῳ Λειμωναρίῳ» μετὰ τῆς ἀκολουθίας αὐτῆς, καὶ ἐν τῷ Ὀκτωβρίῳ τοῦ Δουκάκη.

8 (σ. 138). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Πρόκλου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Εἰς τὸ γενέθλιον τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ».

Ἀ ρ χ. Λαμπρὰ καὶ παράδοξος... (ἑλληνιστί).
(Migne, 65, 708 - 716).

9 (σ. 144). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Πρόκλου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὴν θεοτόκον Μαριάμ».
Ἀ ρ χ. Κλέπτει τοὺς πόνους τῶν ἐμπόρων... (ἑλληνιστί).

10 (σ. 175). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Πρόκλου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Παῦλον τὸν ἀπόστολον».
Ἀ ρ χ. Οὐδεὶς ἀσθενεῖ Παύλου ἀθλοῦντος... (ἑλληνιστί).

11 (σ. 179). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Πρόκλου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἀπόστολον».
Ἀ ρ χ. Ἰσχυρὸν τῆς ἀποστολικῆς ἁλιείας... (ἑλληνιστί).

12 (σ. 185). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Εὐλογίου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας, Λόγος εἰς τὰ βαΐα καὶ εἰς τὸν πῶλον».
Ἀ ρ χ. Βασιλικὴν οἱ πιστοὶ σήμερον ἐπιδημίαν... (ἑλληνιστί).
(Migne, Patr. gr., τόμ. 86, σ. 2933 - 2937).

13 (σ. 209). «Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως τῆς Κύπρου, Εἰς τὴν ἡμέραν τῆς ἁγίας μεσοπεντηκοστῆς».
Ἀ ρ χ. Πάντα τὰ ὑπὸ τοῦ Δεσπότου... (ἑλληνιστί).
(Migne, Patr. gr., τόμ. 96, σ. 1669 - 1748).

14 (σ. 227). «Λεοντίου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Ὁμιλία εἰς τὴν μεσοπεντηκοστήν· καὶ εἰς τὸν ἐκ γενητῆς· καὶ εἰς τὸ μὴ κρίνετε κατ' ὄψιν».
Ἀ ρ χ. Τοῖς φιλοῦσι τὸν Κύριον... (ἑλληνιστί).
(Ἔνθ' ἀνωτ., τόμ. 86, σ. 1976 - 1993).

15 (σ. 248). «Γεωργίου μητροπολίτου Νικομηδείας, Ἐγκώμιον εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ἁγίας Ἄννης τῆς μητρὸς τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου».
Ἀ ρ χ. Οὐδὲν ἡδύτερον ἢ χαριέστερον... (ἑλληνιστί).

16 (σ. 281). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς θεοτόκου».
Ἀ ρ χ. Τῆς παρούσης τιμίας καὶ βασιλικῆς συνάξεως... (ἑλληνιστί).
Ἐξεδόθη ἐν τέλει τῆς ἀκολουθίας τῆς ἁγίας Σκέπης μετ' ἄλλων λόγων, ἐπιγραφόμενος τῷ Δαμασκηνῷ ἔχων ὑπόθεσιν τὸν μεταξὺ τῆς Παρθένου καὶ τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ διάλογον.

17 (σ. 303). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Εἰς τὴν πάνσεπτον κοίμησιν τῆς ἁγίας θεοτόκου».
Ἀ ρ χ. Ὁ χρεωστῶν, πάντοτε... (ἑλληνιστί).

18 (σ. 313). «Τοῦ ἁγιωτάτου Μιχαὴλ Συγγέλλου, Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους τοῦ Θεοῦ ἀρχαγγέλους καὶ ἀγγέλους καὶ πάσας τὰς ἐπουρανίους δυνάμεις».
Ἀ ρ χ. Τὸν μὲν λόγον ἡ προθυμία κινεῖ... (ἑλληνιστί).
Ἐν τέλει φέρεται εὐχὴ «διὰ στίχων ἰάμβων».

Ἀ ρ χ. Κύριε, σῶτερ, Θεὲ Θεῶν καὶ λόγε
ὑψιμέδων ἄναρχε, συνοχεῦ πάντων,
. . . .

Τ έ λ. Σὺν τῷ πατρὶ καὶ τῷ πνεύματι θείῳ
εἰς τοὺς ἅπαντας αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.
Ἀποτελεῖται ἡ εὐχὴ ἐκ στίχων ἑβδομήκοντα.

19 (σ. 363). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Ἰωσὴφ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Λόγος εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρόν».
Ἀ ρ χ. Σταυροῦ πρόκειται σήμερον ἑορτή... (ἑλληνιστί).

20 (σ. 372). «Ἀνδρέου Κρήτης, Λόγος σχεδιασθεὶς εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ».
Ἀ ρ χ. Σταυροῦ πανήγυριν ἄγομεν... (ἑλληνιστί).

21 (σ. 388). «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίου, Ἐγκώμιον εἰς τὸ γενέθλιον τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου, ἐν ᾧ τὸ ἑξήκοντα χαῖρε».
Ἀ ρ χ. Λαμπρῶς πανηγυρίζει ἡ κτίσις...
Ἑλληνιστὶ ἐν ἰδιαζούσῃ γλαφυρότητι· ἐξεδόθη μετὰ τῆς ἀκολουθίας τῆς ἁγίας Σκέπης (ἴδε ἀνωτ. λόγ. 16, σχετικὰ) μετ' ἄλλων πανηγυρικῶν λόγων.

22 (σ. 411). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ταρασίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος εἰς τὰ εἰσόδια τῆς θεοτόκου».
Ἀ ρ χ. Φαιδρὰ καὶ παράδοξος... (ἑλληνιστί).
Ἐτυπώθη τῇ 21ῃ Νοεμβρίου τοῦ Δουκάκη καὶ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς ἁγίας Σκέπης, ἔνθ' ἀνωτ.

23 (σ. 435). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γερμανοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος εἰς τὰ εἰσόδια τῆς θεοτόκου, ὅτε προσηνέχθη ἐν τῷ ναῷ».
Ἀ ρ χ. Ἰδοὺ καὶ πάλιν ἑτέρα πανήγυρις... (ἑλληνιστί).
Ἐν τοῖς Ἀστερίου, σ. 1412 ἑ. (βλ. Κυριακοῦ, 5, 7).

24 (σ. 447). «Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ τιμίου, ἐνδόξου, προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου· ποιηθὲν ὑπὸ ἁγίου ἀνδρὸς κὺρ Θεοφάνους».
Ἀ ρ χ. Καλῶς ἐρήμοσεν ἡ τάξις... (ἑλληνιστί).

25 (σ. 459). «Μηνὶ Φεβρουαρίου κδ' λόγος κατ' ἐπιτομὴν διαλαμβάνων, περὶ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας καὶ τρίτης εὑρέσεως τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ προδρόμου».
Ἀ ρ χ. Πάλιν εἰς ἡμᾶς, ἀγαπητοί...
Ἐν τῇ καθωμιλημένῃ.

26 (σ. 479). «Τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀρτεμίου, Ὡς ἐν εἴδει ἐγκωμίου».
Ἀ ρ χ. Μέγας ἐστάθη εἰς τὴν ἀνδρείαν ἐκεῖνος ὁ Ἀχιλλεύς...

Ἐν τῇ καθωμιλημένῃ.
Ἐξεδόθη ἐν τῷ Ὀκτωβρίῳ τοῦ Δουκάκη.

27 (σ. 494). «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Γεώργιον, ἀπὸ τῆς ἑλληνίδος εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἁπλουστέραν διάλεκτον, μεταφρασθὲν παρὰ τοῦ ἐλλογιμωτάτου ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας κυρίου Ἰωάννου τοῦ Λινδίου».

Ἀ ρ χ. Ἀνατέλλει μὲν καθ' ἑκάστην ἡμέραν ὁ ἥλιος...
Διαιρεῖται εἰς κεφ. θ'.

28 (σ. 539). «Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου».

Ἀ ρ χ. Χρυσόστομε ἥλιε, λάμψον σήμερον εἰς τὸν ἐσκοτισμένον μου νοῦν...
Ἐν τῇ καθωμιλημένῃ.

29 (σ. 569). «Μηνὶ Μαΐῳ ιδ', τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἰσιδώρου τοῦ ἐν Χίῳ».

Ἀ ρ χ. Οὗτος ὁ ἅγιος μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Ἰσίδωρος...
Ἐν πεζῇ φράσει.
Ἴδε «Νέον Λειμωνάριον», ἔνθα καὶ ἡ ἀκολουθία αὐτοῦ, καὶ Μάϊον Δουκάκη, τῇ 14ῃ.

30 (σ. 577). «Ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἐν ἁγίοις καὶ θεοφόρους πατέρας ἡμῶν καὶ διδασκάλους Βασίλειον τὸν Μέγαν, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον· συγγραφὲν παρὰ Ἰωάννου μητροπολίτου Εὐχαΐτων».

Ἀ ρ χ. Πάλιν Ἰωάννης ὁ τὴν γλῶτταν χρυσοῦς... (ἑλληνιστί).
Ἐξεδόθη ὑπὸ Εὐθυμίου Μπουνδαλᾶ ἐν τῇ «Πανηγυρικῇ Τραπέζῃ»· ἴδε ἀνωτέρω.
Φύλλον ἓν ἄγραφον μεθ' ὅ:

31 (σ. 603). «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Χαρίτωνος τοῦ ὁμολογητοῦ».

Ἀ ρ χ. Πολλὴν καὶ μεγάλην διδασκαλίαν...
Ἐν τῇ καθωμιλημένῃ.
Ἴδε Σεπτέμβριον Δουκάκη 28.

32 (σ. 619). «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ θαυματουργοῦ τοῦ καὶ Παλαμᾶ».

Ἀ ρ χ. Μετὰ τὴν ἔνσαρκον οἰκονομίαν...
Πεζῇ φράσει.
Ὁ βίος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου συνεγράφη διεξοδικώτατος ὑπὸ Φιλοθέου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐξεδόθη προτασσόμενος τῶν τεσσαράκοντα καὶ δύο αὐτοῦ ὁμιλιῶν, κατ' ἐπιτομὴν δέ, ἁπλοποιηθεὶς ὑπὸ Νικοδήμου Ἁγιορείτου, ἐν τῷ «Νέῳ Ἐκλογίῳ».

33 (σ. 639). «Παντολέοντος χαρτοφύλακος καὶ ἀρχιδιακόνου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ».

Ἀ ρ χ. Ὁ τῶν ἀΰλων πνευμάτων κύριος... (ἑλληνιστί).

34 (σ. 645). «Λεοντίου ἐπισκόπου Νεαπόλεως τῆς Κύπρου, Ἐκ τοῦ πέμπτου λόγου, ὑπὲρ τῆς χριστιανῶν ἀπολογίας κατὰ Ἰουδαίων, καὶ περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων, λόγος πάνυ ὠφέλιμος».

Ἀ ρ χ. Φέρε δὴ λοιπὸν περὶ τῶν σεπτογράφων εἰκόνων...
Ἑλληνιστί, διὰ νεωτέρας χειρός.
Προτάσσεται ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων ἐν δυσὶ φύλλοις μὴ ἠριθμημένοις, καὶ ἐν τέλει φύλλα ὡσαύτως δύο ἄγραφα ἄνευ ἀριθμοῦ. Ἐπίτιτλοι καὶ ἀρχικὰ γράμματα σχεδὸν καλά, ἐν δὲ πλείστοις λόγοις, κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ ᾤᾳ ὁρᾶται ἡ λέξις «ὡραῖος» Ἐνιαχοῦ ὁ κῶδιξ ἔχει ὑποστῆ φθορὰν λόγῳ κακῆς ποιότητος τοῦ χάρτου.
Ἴδε καὶ κώδικα 14.
Στάχωσις βυρσίνη, ἡμιεφθαρμένη, ἔφερε δὲ ἄλλοτε καὶ πόρπας.

70

Χαρτ. 8. 0,21×0,16. φύλλ. 50. XVIII.

Ὁ κῶδιξ τοῦ Τυπικαρείου.

1 (φ. 1). «Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος καὶ ἰαματικοῦ Παντελεήμονος».

Ἡ ἀκολουθία πλήρης μετὰ Μικροῦ Ἑσπερινοῦ καὶ δευτέρου κανόνος φέροντος τήνδε ἀκροστιχίδα:
«Αὕτη δέησις ὀγδόη σοι παμμάκαρ τοῦ Ἰωσήφ».
Ἦχος πλ. δ'. Ὑγρὰν διοδεύσας.
Ἀγῶνας καὶ πόνους διὰ Χριστόν...
Ἐν τέλει: «Ἐγράφη ἡ παροῦσα ἀκολουθία, ἐκκαθαρθεῖσα ὑπὸ πολλῶν σφαλμάτων, εἰς τὸ καυσοκαλύβιον, ἐν ἔτει μὲν ,αψϛ' μηνὶ δὲ ἰουλίῳ».

2 (φ. 34) «Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον πανένδοξον μεγαλομάρτυρα καὶ ἰαματικὸν Παντελεήμονα».

Προτάσσεται εὐαγγελικὸν ῥητόν.
Ἀ ρ χ. Καὶ πολλὰ καὶ μεγάλα τὰ αἴτια.
Ἐν τῇ καθωμιλημένῃ.
Ἐν ἀρχῇ προτάσσεται φύλλον φέρον τάδε:
«Ἀφιερώθη ἡ παροῦσα βίβλος εἰς τὸν ναὸν τοῦ μεγαλομάρτυρος παντελεήμονος, τὸν εὑρισκόμενον ἄνωθεν τῆς ἱερᾶς σκήτης τῆς θεοπρομήτορος ἁγίας ἄννης καὶ ὅποιος ἀπαξενώσει αὐτὴν ἐκεῖθεν, ἐχέτω τὸν ἅγιον παντελεήμονα ἀντίδικον».
Ἐν δὲ τῷ 50ῷ φύλλῳ Μεγαλυνάριον εἰς τὸν ἅγιον:

«Ῥεῖθρα ἰαμάτων ὡς ἐκ πηγῆς, χάριτι θαυμάτων, βρύει χρήζουσι δωρεάν, ὁ Παντελεήμων, ὁ πάνσοφος ἀκέστωρ, οἱ ρώσεως διψῶντες, δεῦτε ἀρύσασθε».

Στάχωσις νέα· ἴδε κώδικα 37.

71

Χαρτ. 8. 0,22×0,16 ½. φύλλ. 72. XVIII.

1 (φ. 1). «*Ἀκολουθία νεκρώσιμος* ψαλλομένη ὑπὸ τῶν ἱερέων μετὰ κολύβων εἰς τεθνεῶτας».

Ἕπονται οἱ κατ' ἦχον ὀκτὼ κανόνες οἱ ὑπὸ Θεοφάνους ποιηθέντες, καὶ ἐν ἑκάστῳ Σαββάτῳ ψαλλόμενοι· ἴδε «Παρακλητικήν».

2 (φ. 49). «Ἀκολουθία τοῦ ἐξοδιαστικοῦ τῶν μοναχῶν».

Συνάπτονται αἱ συνήθεις συγχωρητικαὶ εὐχαί.

Ἐν ἀρχῇ φύλλα τρία ἄγραφα, μὴ ἠριθμημένα, φέρον τὸ γ' ἐπὶ τῆς β' ὄψεως τὸν ψαλμόν, «Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου...»· ἐπίσης καὶ ἐν τέλει φύλλα δύο ἄγραφα, ἐν δὲ φύλλῳ ἐπικεκολλημένῳ τῷ σταχώματι, σχετικὸν ἐκ τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας καλῶς γεγραμμένον.

Στάχωσις βυρσίνη.

72

Χαρτ. 8. 0,22×0,16 ½. φύλλ. 55. XVIII.

Ἐν ἀρχαῖς εὑρίσκεται εἰς ἀθλίαν κατάστασιν, καὶ τὸ μὲν στάχωμα κατεστράφη ὑφ' ὑγρασίας, τὰ δὲ φύλλα κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ σέων.

Ἐμπεριέχει τὴν *Ἀκολουθίαν τοῦ μνημοσύνου* μετὰ τῶν ὀκτὼ κανόνων καὶ τῶν σχετικῶν εὐχῶν, ὡς ὁ ἀνωτέρω, πλὴν τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἐξοδιαστικοῦ.

Ἐν τέλει τὸ ἥμισυ τοῦ σταχώματος σώζεται ὁπωσδήποτε καλῶς.

73

Χαρτ. 8. 0,25 ½×0,17. φύλλ. 50. XIX.

Κῶδιξ τοῦ Τυπικαρείου.

Φέρει:

α') Ὀκτοήχους κανόνας εἰς τὴν ἁγίαν Ἄνναν ἄνευ ἀκροστιχίδων (πλὴν τοῦ β', ὅστις ἔχει, ἀλλὰ δὲν ἐτέθη), μετὰ τῶν σχετικῶν προσομοίων καὶ ἰδιομέλων.

β') «Κανόνα παρακλητικὸν εἰς τὴν θεοπρομήτορα ἁγίαν Ἄνναν».

Ἐν τέλει: «Αὔτη ἡ ὀκτόηχος, βίβλος ὦ φίλε,
συνετέθη μέν, παρὰ τοῦ μακαρίτου
παπᾶ διονυσίου, καλλιπολίτου,
δαπάνῃ δὲ γέγραπται, τοῦ ζακυνθίου,
Ἀγαπίου μοναχοῦ, ὄντως ὁσίου
,αωκα', Ἀπριλλίου ε'
καλλιγραφία δὲ οἰκτροῦ καλλινίκου».

Εἶτα φύλλα πέντε ἄγραφα μὴ ἀριθμούμενα, ἡ δὲ στάχωσις βυρσίνη μετ' ἐκτυπωμάτων ἁπλῶν καὶ πορπῶν.

Ἐκ τῶν ὀκτὼ κανόνων, ὁ μὲν β' ὢν τοῦ Θεφάνους ποίημα φέρεται ἐν τοῖς ἐκδιδομένοις μηναίοις τῇ θῃ' Σεπτεμβρίου, ὁ δὲ δ' τῇ κεῃ' Ἰουλίου, οἱ δὲ ἐπίλοιποι ἓξ ὡς καὶ ἡ παράκλησις φαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω στίχων, ὅτι εἰσὶ ποίημα Διονυσίου τοῦ Καλλιπολίτου τοῦ ἐν τῇ σκήτῃ τῆς ἁγίας Ἄννης μονάσαντος· ἡ παράκλησις ἐν ἄλλοις ἐπιγράφεται Διονυσίῳ τῷ Ἁγιαρτεμίτῃ.

Ἐκ τούτων οἱ μὲν ἓξ κανόνες εἰσὶν ἀνέκδοτοι, ἡ δὲ παράκλησις ἐξεδόθη δίς, α' ὑπὸ Χαραλάμπους μοναχοῦ ἁγιαννανίτου ἐν Θεσσαλονίκῃ 1920, καὶ β' ὑπὸ Ἀγαθαγγέλου μοναχοῦ ἁγιαννανίτου, ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου 1932.

74

Χαρτ. 8 μεγ. 0,29×0,20. φύλλ. 50. XVIII, XIX.

Κῶδιξ τοῦ Τυπικαρείου.

1 (φ. 1). «Ἡ ἀκολουθία τῆς κοιμήσεως τῆς ἁγίας Ἄννης».

Ἔστι πλήρης, μετὰ μικροῦ Ἑσπερινοῦ καὶ β' κανόνος, ἄνευ ἀκροστιχίδος, εἰς ἦχον πλ. δ'. Ἁρματηλάτην Φαραώ.

«Μαρμαρυγαῖς τῆς τριλαμποῦς θεότητος...

Ὁ ὡς ἄνω β' κανὼν ἀνέκδοτος.

2 (φ. 41). «Κατήχησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, Περὶ τῆς ἐνταῦθα τελέσεως τοῦ βίου καὶ τῆς καταπαύσεως ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν».

Ἀρχ. Ἀδελφοὶ καὶ πατέρες, ἰδοὺ ὁποὺ μεταβαίνομεν...

Μεθ' ἣν φύλλον ἓν ἄγραφον.

3 (φ. 45). «Κανὼν εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ. Ποίημα Παύλου μοναχοῦ τοῦ Ξηροποταμηνοῦ».

Ὁ κανὼν ἰαμβικός, γραφεὶς ἐν τῷ κώδικι τῷ XIX αἰῶνι, φέρει ἀκροστιχίδα διὰ στίχων ἡρωελεγείων.

Ἦχος δ'. Θείῳ καλυφθείς.

«Σέβειν ὁ Μωσῆς, ἐκδιδάσκεται πάλαι...».

Προηγεῖται τούτου κάθισμα τῆς β' στιχολογίας ἐν τῇ ἑορτῇ τοῦ σταυροῦ, εἰς εἱρμόν, Κατεπλάγη Ἰωσήφ.

«Διαπετάσας Μωϋσῆς...».

Ἕπονται δὲ καὶ «Μεγαλυνάρια εἰς τὴν ὕψωσιν τοῦ τιμίου σταυροῦ».
Ἐν ἀρχῇ φύλλον ἓν ἄγραφον, καὶ ἐν τέλει δύο μὴ ἔχοντα ἀριθμούς. Φέρει ὁ κῶδιξ ὡραῖα ἐπίτιτλα ὡς καὶ ἀρχικὰ γράμματα, ἡ δὲ γραφὴ αὐτοῦ λαμπρά.
Στάχωσις βυρσίνη ἡμιεφθαρμένη, μετ' ἁπλῶν ἐκτυπωμάτων καὶ μιᾶς πόρπης, ἐκπεσούσης τῆς ἑτέρας.

75

Χαρτ. 8. 0,28×0,19. φύλλ. 48. XVIII.

Κῶδιξ τοῦ Τυπικαρείου.
Περιέχει:
Τὴν ἀκολουθίαν τῆς κοιμήσεως τῆς ἁγίας Ἄννης, ὡς ἀνωτέρω, μετὰ τῆς κατηχήσεως τοῦ Θ. Στουδίτου πλὴν τοῦ β' κανόνος, «Ἁρματηλάτην Φαραώ», καὶ τοῦ ἐν τέλει εἰς τὸν Τίμιον Σταυρὸν ἰαμβικοῦ.
Ἐν ἀρχῇ, ἐν φύλλῳ συνεσταχωμένῳ τῷ ξύλῳ, φέρονται τὰ ἑξῆς:
«Θεοῦ τὸ δῶρον, καὶ ἐν ἱερομονάχοις Διονυσίου ζακυνθίου πόνος, παρ' οὗτινος καὶ ἀφιερώθη εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς Θεοπρομήτορος Ἁγ. Ἄννης, καὶ μηδεὶς τολμήσας ἀποξενώσῃ αὐτὸ ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ὑποπέσῃ ταῖς τῶν πατέρων ἀραῖς, καὶ ὡς ἱερόσυλος κατακριθῇ. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψλβ', κατὰ μῆνα ἰούλιον».
Εἶτα φύλλον ἄγραφον, μὴ ἠριθμημένον, φέρον ἐπὶ τῆς β' ὄψεως ταῦτα, διὰ νεωτέρας χειρὸς γραφέντα:
«Ἡ παροῦσα ὑπάρχει ἀτελὴς καὶ μεταχειριζόμεθα τὴν ἄλλην, ἥτις ἔχει δύο κανόνας τῆς ἁγίας Ἄννης, καὶ ἕτερα τροπάρια».
Ἐπίσης καὶ ἐν τέλει φύλλον ἄγραφον ἄνευ ἀριθμοῦ.
Ὁ κῶδιξ ἔχει λαμπρὰν γραφήν, καὶ ὡραῖα ἐπίτιτλα ὡς καὶ ἀρχικὰ γράμματα, ἡ δὲ στάχωσις αὐτοῦ βυρσίνη, φέρουσα ἐπίχρυσα ἐκτυπώματα καὶ πόρπας.

76

Χαρτ. 8 μεγ. 0,32 ½×0,22 ½. φύλλ. 51. XVIII.

1 (φ. 1). «***Ἀκολουθία*** τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν τῶν ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ἄθω διαλαμψάντων, ψαλλομένη τῇ δευτέρᾳ Κυριακῇ τοῦ Ματθαίου, ἤτοι μετὰ τὴν Κυριακὴν τῶν ἁγίων Πάντων».
Συνημμένη μετὰ τῆς ἀναστασίμου ἀκολουθίας.
2 (φ. 25). «Λόγος ἐγκωμιαστικὸς διαλαμβάνων ἐν συντομίᾳ περὶ πάντων τῶν ὁσίων καὶ ἁγίων πατέρων τῶν ἐν τούτῳ τῷ ἁγίῳ ὄρει τοῦ Ἄθω λαμψάντων».
Ἀρχ. Ὁσιακὴ πανήγυρις... (ἐν τῇ καθωμιλημένῃ).

Φέρει λαμπρὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα καὶ ἐπίτιτλα, καὶ ἐν γένει γραφὴν ὡραίαν, ἐν δὲ τῇ ἀρχῇ καὶ τῷ τέλει ἀνὰ ἓν φύλλον ἄγραφον ἐκτὸς ἀριθμοῦ, καὶ στάχωσιν βυρσίνην μεθ' ἁπλῶν ἐκτυπωμάτων καὶ πορπῶν.
Ἔστιν ἡ ἀκολουθία ποίημα τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, καὶ ἐξεδόθη τρίς: α') ὑπὸ Γ. Μελισταγοῦς, β') ὑπὸ Ἀβερκίου ἱερομονάχου, καὶ γ') ὑπὸ Κ. Δουκάκη, ἐν Ἀθήναις 1897.

77

Χαρτ. 8. 0,21×0,15. φύλλ. 44 XVII.

1 (φ. 1 β'). «Τάξις ἐπιτελουμένη ἔν τε τῇ τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, τῇ κατὰ τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐκκλησίαις, κατ' αὐτὴν τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης Παρασκευῆς ἑσπέραν, ἐν τῇ τοῦ ἱεροῦ ἐπιταφίου ἐκ τοῦ βήματος ἐξόδῳ».
Ἀρχ. Μετὰ τὸ ψάλλειν τὰ πρῶτα στιχηρά...
2 (φ. 2). «Εἰς δὲ τὴν τοῦ θεοφόρου πατρὸς Σάββα ἱερὰν μονήν, ἀντὶ τῶν ἀποδείπνων, ποιοῦντος τοῦ ἱερέως εὐλογητόν, καὶ ἀναγινωσκομένου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πεντηκοστοῦ ψαλμοῦ, εὐθὺς ἐψάλλετο ὁ παρὼν θρηνητικὸς κανὼν τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου. Ποίημα κὺρ Συμεὼν τοῦ Λογοθέτου».
Ὁ κανὼν ἄνευ ἀκροστιχίδος εἰς ἦχον πλ. β'.
Κύματι θαλάσσης.
Ἀρχ. Θέλων σου τὸ πλάσμα...
Ὁ ψαλλόμενος ἤδη ἐν ἁγίῳ ὄρει ἐν τῷ ἀποδείπνῳ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς· ἐξεδόθη δὶς ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Κατηχήσεων τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, α') Ἐνετίῃσιν, ,αψο', ἡ δὲ ἄλλη τούτου ἔκδοσις μοῦ διαφεύγει τῆς μνήμης.
3 (φ. 11). «Τῷ ἁγίῳ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐν τῷ ὄρθρῳ μετὰ τὸν ἑξάψαλμον».
Ἕπεται ἡ ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου μετὰ τῶν ἐγκωμίων.
Ἐν τέλει: «Τὸ παρὸν βιβλίον ἀφιερώθη ἐν τῇ σκήτῃ τῆς ἁγίας ἄννης ὑπὸ συμεὼν ἱερομονάχου. ὅστις γοῦν ἰδιοποιήσηται τοῦτον ἢ ἀποξενῶσαι ἐκ τῆς εἰρημένης μονῆς, στερηθήσαιται τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ὡς ἱερόσυλος· καὶ θέλει ἔχειν ἀντίδικον καὶ τὴν ἁγίαν ἄνναν. Ἀμήν. ἐν σωτηρίῳ ἔτει ,αχξη' χειρὶ παρθενίου ἱερομονάχου».
4 (φ. 43). «Τάξις γενομένη τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Παρασκευῇ ἑσπέρας, ἐν τῇ τοῦ Ἱεροῦ Ἐπιταφίου ἐκ τοῦ βήματος ἐξόδῳ».
Ὡς ἐν ἀρχῇ.
Ἕπεται «Τάξις γενομένη κατ' αὐτὴν τὴν λαμπροφόρον ἡμέραν τῆς ἀναστάσεως».
Ἐν ἀρχῇ καὶ τέλος, ἀνὰ φύλλον ἐκ μεμβραΐνου κώδικος συνεσταχωμένα,

περιέχοντα ἐκ τοῦ βίου τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας. Ἐν τῷ κώδικι διακρίνονται τρεῖς γραφίδες.

Στάχωσις βυρσίνη ἡμιεφθαρμένη.

78

Χαρτ. 8. 0,20 ½×0,15. φύλλ. 34 XVII.

Περιέχει:

Τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, ὡς ὁ προηγούμενος κῶδιξ, πλὴν τοῦ κανόνος Συμεὼν τοῦ λογοθέτου, καὶ ἐν τέλει τὸν κανόνα τοῦ Πάσχα μετὰ σχετικῆς κατ' αὐτὴν τὴν ἡμέραν διατάξεως καὶ τῆς ὡς ἄνω σημειώσεως τοῦ ἀφιερωτοῦ.

Ἐν ἀρχῇ φύλλον ἐκ μεμβράνης περιγράφον ἐκ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ὡσαύτως καὶ ἐν τέλει φύλλον ἕτερον μεμβράϊνον περιέχον ἐκ μαρτυρικῆς διηγήσεως μέρος.

Στάχωσις βυρσίνη, χαρακτῆρες γραφῆς δύο.

79

Χαρτ. 8. μεγ. 0,35×0,25. φύλλ. 11. XVIII.

Τοῦ Τυπικαρείου.

Περιέχει:

Τὴν ἀκολουθίαν τῆς συλλήψεως τῆς ἁγίας Ἄννης.

Ἡ ἀκολουθία πλήρης, μετὰ μικροῦ ἑσπερινοῦ, ἀναγνωσμάτων, λιτῆς κλπ.· κανόνας ἔχει τρεῖς ἐξ ὧν ὁ α' καὶ ὁ γ' ὑπάρχουν ἐν πᾶσι τοῖς μηναίοις, ὁ δὲ β' ὡς εἱρμὸν «Χριστὸς γεννᾶται», εὕρηται μόνον εἰς τὰ μηναῖα τῆς ἐν ΚΠόλει ἐκδόσεως.

Ἐν τέλει φέρονται τὰ τροπάρια τῆς λιτῆς τὰ ποιηθέντα ὑπὸ Νικοδήμου Ἁγιορείτου· ἴδε Συναξαριστὰς Νικοδήμου καὶ Δουκάκη. Στάχωσις βυρσίνη.

80

Χαρτ. 8. 0,33 ½×0,16 ½. σελ. 246. XVIII.

1 (σ. 1). «Ἀκολουθία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς».

Πλήρης, μετὰ μικροῦ ἑσπερινοῦ, ἀναγνωσμάτων, λιτῆς καὶ β' κανόνος ὡς εἱρμόν, «Ἀνοίξω τὸ στόμα μου...».

Ἀρχ. Ἁγία θεόνυμφε...

Ἐξεδόθη ὑπὸ Φιλοθέου Ζερβάκου· ἴδε κώδικα 96 γ'.

2 (σ. 49). «Ἀκολουθία συλλήψεως τῆς ἁγίας Ἄννης».

Ὡς ἐν τῷ προηγουμένῳ κώδικι.

3 - 7 - 1961

3 (σ. 93). «Ἀναγνώσματα τῷ Σαββάτῳ τῆς Τυρινῆς».

Τὸ α', τὸ γνωστὸν τοῦ Τριῳδίου καὶ τὰ λοιπὰ τῶν ὁσίων.

4 (σ. 97). «Ἀκολουθία τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν Πέτρου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ καὶ Ὀνουφρίου».

Ἡ ἀκολουθία ἑορτάσιμος, ἐν ᾗ προηγεῖται ὁ ἅγιος Πέτρος τοῦ ἁγίου Ὀνουφρίου· ἔχει δὲ κανόνας δύο· α') τοῦ ἁγίου Πέτρου ἀκροστιχίζοντα οὕτως:

«Ἄλλον σε Πέτρον εἰκότως σέβω μάκαρ Ἰωσήφ».

Ἦχος β'. Δεῦτε λαοί.

«Ἄλλον ἡμῖν, Πέτρον σε νέον προβάλλεται...».

Καὶ β') τοῦ ἁγίου Ὀνουφρίου ἔχοντα τήνδε ἀκροστιχίδα:

«Ὀνουφρίῳ τὸν αἶνον ἐξόδῳ πόθῳ».

Ἦχος καὶ εἱρμὸς ὁ αὐτός.

«Ὅλον Χριστόν...».

Καὶ τοῦ μὲν ἁγίου Πέτρου ἡ ἀκολουθία ὑπάρχει ἐν τοῖς μηναίοις τῆς ἐν ΚΠόλει ἐκδόσεως, τοῦ δὲ ἁγίου Ὀνουφρίου ἐν πάσαις ταῖς ἐκδόσεσι.

5 (σ. 141). «Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Ἀρτεμίου καὶ Ματρώνης τῆς Χιοπολίτιδος».

Πλήρης μετὰ μικροῦ ἑσπερινοῦ καὶ τῶν λοιπῶν δι' ἀγρυπνίαν· κανόνας δύο· α') τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου ἀκροστιχίζοντα οὕτω:

«Τὴν σὴν νέμεις μοι πλουσίαν χάριν μάκαρ Ἰωσήφ».

Ἦχος β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσέ ποτε.

«Τὸν ἀγῶνα, μάρτυς, τὸν καλόν...».

Ἴδε Μηναῖον Ὀκτωβρίου.

Καὶ β') τῆς ἁγίας Ματρώνης ἔχοντα τὴν ἑξῆς ἀκροστιχίδα:

«Ματρῶναν ὑμνῶ τῆς Χίου τὴν προστάτιν. Νικήτας».

Ἦχος δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου.

«Ματρῶναν τιμήσωμεν, τὴν ἱεράν, ὦ θεόφρονες...».

Ἴδε «Νέον Λειμωνάριον».

6 (σ. 195). «Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον Χρυσόστομον. Ποίημα Ἰωάννου Εὐχαΐτων».

Ἦχος πλ. δ'. Ἁρματηλάτην Φαραώ.

Ἀρχ. Τὸ χαριτόπνοον τῆς σοφίας ὄργανον.

Ἄνευ ἀκροστιχίδος, ἐν γλαφυρῷ ὕφει συντεταγμένος.

Εἶτα φύλλον ἓν ἄγραφον.

7 (σ. 207). Κανὼν εἰς τὸν μέγαν Ἀντώνιον. Ποίημα Ἀντωνίου μοναχοῦ.

Ἀκροστιχίδα ἔχει ταύτην:

«Τῷ θαυμασίῳ προσλαλῶ Ἀντωνίῳ. Ἀντώνιος».

Ἦχος δ'. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον πέλαγος.

Ἀρχ. Τῷ φέγγει τῆς ἀπροσίτου δόξης σου...
Ἀνέκδοτος.

8 (σ. 214). «Τροπάρια εἰς τὴν λιτὴν τῶν ὁσίων πατέρων, τῷ Σαββάτῳ τῆς Τυρινῆς».

Τροπάρια 4, οἷς ἕπονται καὶ ἀπόστιχα, «Ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσι».

9 (σ. 219). «Βίος καὶ πολιτεία τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν Συμεὼν καὶ Σάββα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, τῶν ἀοιδίμων κτιτόρων τῆς ἐν τῷ ἁγιωνύμῳ ὄρει τοῦ Ἄθωνος ἱερᾶς καὶ σεβασμίας βασιλικῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου, τῆς ἐπονομαζομένης τοῦ Χιλιανδαρίου· συγγραφεῖσα α^{ον} μὲν εἰς σερβικὴν γλῶσσαν παρὰ Δομετιανοῦ μοναχοῦ, μαθητοῦ τοῦ ἁγίου Σάββα, ἤδη δὲ ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἁπλῆν διάλεκτον μετενεχθεῖσα παρὰ τοῦ πανιερωτάτου ἁγίου πρῴην Χαλεπίου κυρίου Γεναδίου».

Ἀρχ. Κανένα ἄλλο πρᾶγμα...
Ἴδε καὶ κώδικα ὑπ' ἀριθ. 36.

Προτάσσεται ὁ πίναξ καὶ ἐν τέλει φύλλα ἄγραφα τρία ἐκτὸς ἀριθμοῦ, χαρακτῆρες δὲ γραφῆς διακρίνονται τρεῖς.

Ἐν τῷ πίνακι φέρεται ἡ ἑξῆς σημείωσις:

«Ἀφιερώθη ἡ βίβλος αὕτη εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς Θεοπρομήτορος ἁγίας Ἄννης, μηδεὶς οὖν ἀποξενώσει αὐτὴν ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ὑποπέσῃ ὡς ἱερόσυλος ταῖς ἀραῖς τῶν ἁγίων πατέρων».

Στάχωσις βυρσίνη ἡμικατεστραμμένη.

81

Χαρτ. 8. 0,19½×0,14. σελ. 744. XIX.

Τὰ μεταξὺ τῶν σελ. 730 - 744 φύλλα ἔχουν ἀφαιρεθῆ.

Μουσικόν.

1 (σ. 1). «Δοξαστικὰ τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν τῶν τε ἑορταζομένων ἁγίων τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, καί τινα ἰδιόμελα τοῦ τριῳδίου καὶ πεντηκοσταρίου, ᾀσματουργηθέντα μὲν παρὰ Ἰακώβου πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἐξηγήθησαν δὲ τανῦν κατὰ τὸ νέον τῆς γενικῆς μουσικῆς σύστημα, τοῦ ἀρχαίου μέλους αὐτῶν ἔτι ἀφθόρου φυλαχθέντος χειρὶ Χουρμουζίου καὶ Λαμπαδαρίου τῶν διδασκάλων τῆς γενικῆς σχολῆς».

Ἄρχεται ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριον καὶ λήγει τὸν Αὔγουστον, περιέχει δὲ δοξαστικὰ τοῦ ἑσπερινοῦ, τῆς λιτῆς καὶ τῶν αἴνων ὅλων τῶν ἑορτῶν.

2 (σ. 529). «Ἀρχὴ τῶν δοξαστικῶν τοῦ τριῳδίου καὶ πεντηκοσταρίου· μελοποιηθέντων μὲν παρὰ τοῦ αὐτοῦ Ἰακώβου πρωτοψάλτου· ἐξηγηθέντων δὲ παρὰ Χουρμουζίου διδασκάλου τῆς κοινῆς τοῦ γένους σχολῆς τοῦ νέου τῆς μουσικῆς συστήματος».

Ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου ἄχρι τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων, ὡς ἀνωτέρω.

Ἐν τέλει φέρονται τὰ δοξαστικὰ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου μάρτυρος Νεοφύτου, καὶ τὰ αὐτὰ δογματικὰ θεοτοκία μέχρι τοῦ δ' «Ὁ διὰ σὲ θεοπάτωρ...» καὶ τοῦτο μένει ἀτελὲς ἐν ταῖς λέξεσι: «...ταῖς οὐρανίαις συνάψῃ δυνάμει...», ἅτε ἐκπεσόντων τῶν λοιπῶν φύλλων.

Ἐν δὲ τῇ σελ. 743, φέρεται, «τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν ἀρτοκλασίαν — θεοτόκε Παρθένε...» σύντομον.

Ἐν τέλει: «Ἔλαβε τέλος κατὰ τῷ 1819 Ἰανουαρίου 2».

Ἐν ἀρχῇ ὡραῖον ἐπίτιτλον, προτάσσεται δὲ ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων ἐν δυσὶ προσθέτοις φύλλοις.

Στάχωσις βυρσίνη.

82

Χαρτ. 8. 0,25×0,17½. φύλλ. 376. XIX.

Μουσικόν.

1 (φ. 1). «Στιχηράριον καλόφωνον, ποιηθὲν παρὰ κυρίου Γερμανοῦ ἀρχιερέως Νέων Πατρῶν».

Περιέχει τοὺς δώδεκα μῆνας, ἀπὸ Σεπτεμβρίου μέχρις Αὐγούστου.

2 (φ. 261). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ καὶ τοῦ τριῳδίου».

3 (φ. 344). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ καὶ τὸ πεντηκοστάριον».

Ἐν τέλει: «Θεοῦ τὸ δόρων· πόνος δὲ νικηφόρου ἱερομονάχου· ἐτελειώθη τὸ παρὸν στιχηράριον εἰς τοὺς 1815, καταμῆνα, σεπτέμβριον».

Ἐν ἀρχῇ δύο φύλλα ἄγραφα μὴ ἀριθμούμενα, ἐξ ὧν τὸ μὲν α' ἔχει ἀποσχισθῆ κατὰ 00,8 τὸ δὲ β' φέρει ταῦτα: «,αωκ' Μαρτίου κε' τὸ παρὸν στιχηράριον ἀφιερώθη εἰς τὸ περικαλλὲς Κυριακὸν τῆς ἁγίας Ἄννης παρὰ τοῦ τιμιωτάτου Κυρίου κὺρ Δημητρίου Ἀβραὰμ μερτζενὲς τοὐπίκλην μαλλιτζιώτου, μηδεὶς οὖν τολμήσας ἀποξενώσῃ αὐτὸ ἐκεῖθεν, ἵνα μὴ ὑποπέσῃ ταῖς ἀραῖς τῶν πατέρων, καὶ ὡς ἱερόσυλος κατακριθῇ».

Ἐπίσης καὶ κατὰ τὸ τέλος φύλλα τρία ἄγραφα.

Στάχωσις βυρσίνη μετ' ἐκτυπωμάτων καὶ πορπῶν.

83

Χαρτ. 8. 0,24×0,16½. φύλλ. 61. XVIII.

Περιέχει:

Τοὺς ὀκτωήχους κανόνας τῆς ἁγίας Ἄννης μετὰ τῆς παρακλήσεως καὶ τῶν σχετικῶν, ὡς ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 73 κώδικι.

Ἐν φύλλῳ 54 φέρονται οἱ ἑξῆς στίχοι:

«Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αωπ΄ κατὰ μῆνα φευρουάριον.
Ἐν τῇ περιωνύμῳ ἱερᾷ σκήτῃ,
τῆς θεοπρομήτορος Ἁγίας Ἄννης,
συνετέθησαν καὶ ἐγράφησαν οὗτοι
παρὰ μελανείμονος ἀνδρὸς ἀγύρτου».

Ἐν ἀρχῇ δέ, ἐν παραφύλλῳ ἐπικεκολλημένῳ τῷ σταχώματι, ὁρῶνται τάδε:

«Ἀφιερώθη ἡ παροῦσα βίβλος εἰς τὸ κυριακὸν τῆς Θεοπρομήτορος ἁγίας Ἄννης καὶ ὅστις ἀποξενώσει ταύτην ἐκεῖθεν ἐχέτω ἀντίδικον τὴν Θεοπρομήτορα».

Στάχωσις βυρσίνη, κατεστραμμένη.

84

Χαρτ. 8. μεγ. 0,28×0,19 ½. φύλλ. 8. XIX.

Κῶδιξ τοῦ Τυπικαρείου.

Περιέχει:

«Ἁγιασματάριον πρὸς τὸν πάντιμον πόδα τῆς ἁγίας θεοπρομήτορος Ἄννης· ψαλλόμενος εἰς στειρευούσας γυναῖκας καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην αἴτησιν».

Ἀκολουθία ἁγιασμοῦ ἀνέκδοτος, ἔχουσα ἀντὶ τῶν γνωστῶν τροπαρίων τῆς θεοτόκου, εἰς τὴν ἁγίαν Ἄνναν τοιαῦτα, μετὰ τῶν εἰς στειρευούσας γυναῖκας εὐχῶν.

Ἐν ἀρχῇ φύλλα ἄγραφα, ἄνευ ἀριθμῶν δύο, μεταξὺ τῶν ὁποίων συνεστάχωται ἡ ἔντυπος ἀκολουθία τοῦ «Ἄξιόν ἐστι», ἐπίσης καὶ ἐν τέλει ἕτερα δύο τοιαῦτα. Στάχωσις βυρσίνη.

85

Χαρτ. 8. μέγ. 0,28×0,20.

Μῆκος καὶ πλάτος τοσοῦτον μόνον κατὰ τὸ στάχωμα, τὸ δὲ περιεχόμενον ἀσύμφωνον.

Ὁ κῶδιξ ἐν κακῇ καταστάσει, περιέχει τὰς δύο παρακλήσεις τῆς ἁγίας Ἄννης, τὴν ὡς ἐν τοῖς προηγουμένοις κώδ. 73, 83 σημειωθεῖσαν, καὶ ἑτέραν ὑπὸ Ἀθανασίου Ἰβηρίτου ποιηθεῖσαν, ἀλλὰ δυστυχῶς ἀτελῆ, ὡς ἐκπεσόντων τῶν φύλλων. Ἐποιήθη εἰς εἱρμόν, «Ὑγρὰν διοδεύσας...».

«Γενοῦ μοι ἀντίληψις καὶ λιμήν».

Ἀμφότεραι ἄνευ ἀκροστιχίδων.

Ἐν τέλει τῆς α΄ φέρονται ταῦτα:

«Ἐγράφησαν παρὰ Ἐπιφανίου Μοναχοῦ ἐν ἔτει 1919 Ἀπριλίου 10η καὶ ἀφιερώθησαν εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς Θεοπρομήτορος Ἁγίας Ἄννης».

Ὁ Ἐπιφάνιος οὗτος διετέλεσεν ὑποτακτικὸς τοῦ μακαρίτου γέροντος

Καλλίστου τοῦ Ἐφεσίου (ἐκ τῆς καλύβης τοῦ «Εὐαγγελισμοῦ», νῦν γέροντος Θεοδοσίου ἱερομονάχου, πνευματικοῦ), τοῦ συλλέξαντος ἐξ ἄλλων καὶ ἐκδόσαντος τὰ κατὰ τὸν ἅγιον Μάρκον τὸν Εὐγενικόν, καὶ ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ ψευδοσυνόδῳ διαδραματισθέντα, ὑπὸ τὸν τίτλον «Δοκίμιον Ἱστορικόν... ἐν Ἀθήναις 1896».

Ὁ δὲ Ἀθανάσιος ὁ Ἰβηρίτης, ἀνὴρ λόγιος ἤκμασε κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, συνέταξε δὲ καὶ ᾀσματικὴν ἀκολουθίαν εἰς τὸν ἐν Χίῳ μαρτυρήσαντα ἅγιον Νικήταν τὸν ἐκ Νισύρου, οὗ τῆς ἀποτομῆς αὐτόπτης ἐγένετο (ἴδε «Νέον Μαρτυρολόγιον»).

86

Χαρτ. 8. 0,22×0,16. φύλλ. 44. XVIII.

Κῶδιξ τοῦ Τυπικαρείου.

Τυπικόν.

«Πίναξ ἀκριβὴς κατὰ μῆνα, εἰς τὸ νὰ εὑρίσκῃ εὐκόλως ὁ βουλόμενος εἰς ποῖα βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κυριακοῦ εἶναι οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι τῶν Δεσποτικῶν καὶ Θεομητορικῶν ἑορτῶν, καὶ οἱ βίοι τῶν ἁγίων, οἵ τε εἰς ἑλληνικὴν φράσιν καὶ ἁπλῆν, οἱ τιθέμενοι εἰς ἀνάγνωσιν ἐν ταῖς ἀγρυπνίαις τοῦ χρόνου ὅλου ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ τελειούμενοι ἕως τοῦ Αὐγούστου μηνός. Καὶ καθεξῆς πάλιν ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων. Ἰστέον δὲ προσέτι, ὅτι ἐν ταῖς Κυριακαῖς τοῦ ὅλου χρόνου ὅπου ἐπιτελεῖται ἀγρυπνία, μετὰ τὴν εὐλόγησιν τῶν ἄρτων πρώτη ἀνάγνωσις τίθεται εἰς τοὺς πραξαποστόλους, καὶ τελευταία, μετὰ τὴν γ΄ ᾠδήν, εἰς τὸ Κυριακοδρόμιον».

Χρησιμεύει ὡς ὁδηγὸς τοῦ ἑκάστοτε Τυπικάρη ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς ἀκολουθίαις.

Στάχωσις κοινή.

87

Χαρτ. 16. 0,17×0,12. σελ. 26. XIX.

«Ἀκολουθία τῶν ἐννέα ᾠδῶν. Ἀντιγραφεῖσα ἐκ τετυπωμένης φυλλάδος, καὶ ἀφιερωθεῖσα εἰς τὸν εὐαγῆ καὶ ἱερὸν ναὸν τῆς ἁγίας θεοπρομήτορος Ἄννης. Ἐν Ἁγιωνύμῳ Ὄρει 1882».

Προστίθενται «Μεγαλυνάρια, Εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν, Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια».

Ἐν ἀρχῇ καὶ τέλει ἀνὰ δύο φύλλα ἄγραφα, μὴ ἀριθμούμενα· ἐκ τῆς πολλῆς χρήσεως ἔχει ὑποστῇ οὐκ ὀλίγην φθοράν.

Στάχωσις ἁπλῆ.

88

Ὅμοιον κατὰ πάντα τοῦ ἀνωτέρω.

89

Χαρτ. 8. 0,24×0,17. φύλλ. 335. XIX.

Μουσικόν.

1 (φ. 1). «Στιχηράριον σὺν Θεῷ ἁγίῳ, περιέχον τὰ στιχηρὰ τροπάρια ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ· καλλωπισθὲν παρὰ κυρίου Γερμανοῦ ἀρχιερέως Νέων Πατρῶν».

2 (φ. 227). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ καὶ τὰ τοῦ τριῳδίου καὶ πεντηκοσταρίου στιχηρά, ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου, μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων».

3 (φ. 303). «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ καὶ τὰ τοῦ πεντηκοσταρίου ἅπαντα στιχηρὰ προσόμοια ἀρχόμενα ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ, μέχρι τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων».

Ἐν τέλει φύλλον ἓν ἄγραφον.

Ὁ κῶδιξ διατηρεῖται εἰς ἀρίστην κατάστασιν, φέρει ὡραῖα ἐπίτιτλα καὶ ἀρχικὰ γράμματα, καὶ ἐν γένει γραφὴν λαμπράν, καὶ στάχωσιν βυρσίνην μετὰ πορπῶν.

Ἴδε καὶ κώδικα 82.

90

Χαρτ. 8. 0,22×0,16. φύλλ. 190. XVIII.

Μουσικόν.

«Εἱρμολόγιον σὺν Θεῷ ἁγίῳ, νεωστὶ καλωπισθὲν παρὰ τοῦ τιμιωτάτου νομοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τοῦ ἐν ἱερεῦσι κῦρ Μπαλασίου· συνετέθη δὲ καθὼς τανῦν ᾀσματομελῳδεῖται ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ πλείστης ἐπιμελείας».

Ἐν ἀρχῇ καὶ τέλει ἀνὰ τρία φύλλα ἄγραφα, μὴ ἠριθμημένα.

Στάχωσις βυρσίνη μετὰ πορπῶν.

91

Χαρτ. 8. 0,22×0,13. σελ. 315. XIX. Ἄνευ ἐπιτίτλου.

Μουσικόν.

Περιέχει τὰ τοῦ ἑσπερινοῦ, ἤτοι: Ἀνοιξαντάρια, Μακάριος ἀνήρ, Κεκραγάρια κατ' ἦχον, τὰ στιχηρὰ Ἀναστάσιμα ἑσπέρια τὰ ψαλλόμενα τῇ Κυριακῇ τοῦ Πάσχα, Διάφορα ἰδιόμελα τῆς Μεγάλης τεσσαρακοστῆς καὶ τῶν Ἁγίων Παθῶν κ.ἄ.

Διδάσκαλοι: Ἰωάννης Δαμασκηνός, Ἰάκωβος πρωτοψάλτης, Γεώργιος Κρής, Πέτρος κ.ἄ.

Ἐν τέλει φύλλα τρία ἄγραφα.

Στάχωσις ἁπλῆ.

92

Χαρτ. 8. 0,22×0,15. σελ. 380. XIX. Ἄνευ ἐπιτίτλου.

Μουσικόν.

Περιέχει τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου, τὰ ἕνδεκα ἑωθινὰ καὶ τὰς κατ' ἦχον συντόμους δοξολογίας. Πέτρου Λαμπαδαρίου.

Διδάσκαλοι: Πέτρος, Χουρμούζιος, Δανιήλ, Ἰωάννης πρωτοψάλτης κ.ἄ.

Ἐν τέλει φύλλα ἄγραφα τρία.

Στάχωσις ἁπλῆ.

93

Χαρτ. 8. 0,24×0,16 ½. σελ. 336. XIX.

Μουσικόν, ἄνευ ἐπιτίτλου καὶ κολοβόν.

Περιέχει:

α') Δοξολογίαν Ἰωάννου πρωτοψάλτου, ἦχ. α'.

β') Δοξολογίας ἐξ Πέτρου Λαμπαδαρίου·

γ') Δοξολογίαν Δανιήλ, ἦχος βαρύς.

δ') Δοξολογίαν Ἰωάννου, ἦχος πλ. δ'.

ε') Δοξολολογίας Ἰακώβου πέντε.

ϛ') Δοξολογίας μελοποιηθείσας παρὰ Γρηγορίου Λαμπαδαρίου καὶ Χουρμουζίου.

ζ') Διάφορα μαθήματα παρὰ διαφόρων, οἷον: Κουκουζέλη, Ἰωάννου πρωτοψάλτου, Δανιὴλ πρωτοψάλτου, Ξένου Κορώνης κ.ἄ.

Ἐν τέλει τὰ τῆς λειτουργίας λήγοντα εἰς τά, μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον.

Στάχωσις βυρσίνη.

94

Χαρτ. 8. μικρόν. 0,21 ½×0,15, σελ. 12.

Γραφὴ τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰῶνος.

Περιέχει τοὺς κδ' κατ' ἀλφάβητον οἴκους εἰς τὴν ἁγίαν Ἄνναν.

Οἱ οἶκοι ἄμετροι, ποίημα ἀδεξίου χειρός· ἐξεδόθησαν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῶν Ἁγιαννανίτων ὁσίων ἐν Ἀθήναις.

Στάχωσις νέα.

95

Χαρτ. 16. 0,175×0,122. σελ. 297. XIX.

Μουσικόν, ἀκέφαλον.

Περιέχει τὰ δοξαστικὰ τῶν ἀποστίχων τοῦ ἐνιαυτοῦ, μεθ' ἃ τὰ ἀπολυτίκια τῶν Χριστουγέννων καὶ Θεοφανείων ὀκτώηχα, ψαλλόμενα ἀντὶ τοῦ, Θεοτόκε Παρθένε, ἐν τῇ ἀρτοκλασίᾳ.

Αἱ σελ. 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32 καὶ 33 ἄγραφοι.

Ἐκ τοῦ δοξαστικοῦ τοῦ γενεθλίου τῆς θεοτόκου πηδᾷ εἰς τὸ τοῦ ἁγίου Χρυσοστόμου καὶ εἶτα ἀκολουθεῖ τακτικῶς. Ὡσαύτως καὶ αἱ τελευταῖαι σελ. 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292 καὶ αἱ λοιπαὶ ἄγραφοι.

Στάχωσις ἁπλῆ.

96

Χαρτ. 8 μεγ. 0,32×0,22. σελ. 56. XIX.

1 (σ. 1). «Ἀκολουθία τῶν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἱερᾷ σκήτῃ τῆς ἁγίας Ἄννης διαλαμψάντων ὁσίων πατέρων ψαλλομένη τῇ γ' Κυριακῇ τοῦ Ματθαίου, ἤτοι β' Κυριακῇ μετὰ τῶν Ἁγίων Πάντων».

Ἡ ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἀμιγής, ἄνευ τῆς ἀναστασίμου, φέρει δύο κανόνας ἄνευ ἀκροστιχίδων, ἐξ ὧν ὁ α' εἰς ἦχον β'. Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτέ. «Οὐρανόθεν σοῦ παμβασιλεῦ...».

Ὁ δὲ β' εἰς ἦχον δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου.

«Τὴν γλῶτταν μου τράνωσον...».

2 (σ. 27). «Λόγος μετ' ἐγκωμίου καὶ διηγήματος πρὸς τοὺς ὁσίους πατέρας συνασκητὰς ἡμῶν τοὺς ἐν τῇ ἱερᾷ ταύτῃ σκήτῃ ἀσκήσει τε καὶ ἀθλήσει φαιδρῶς διαλάμψαντας».

Ἀρχ. Ὅτε Τωβίας ὁ υἱὸς τοῦ δικαίου Τωβίτ...

3 (σ. 47). «Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μητροφάνους πνευματικοῦ καὶ ῥήτορος· μαθητοῦ γενομένου τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν (Διονυσίου) τοῦ στουδίτου, τῶν ἐν τῇ μικρᾷ σκήτῃ τῆς ἁγίας Ἄννης ἀσκησάντων. Διήγησις ὠφέλιμος. Ὀπτασία Δημητρίου ὀρθοδόξου τοῦ ἐν τῇ χώρᾳ Ἰσβόρῳ τῶν Σιδηροκαυσίων, ἤτοι Μαδεμοχωρίων».

Ἀρχ. Ἀδελφοὶ καὶ πατέρες δεῦτε ἀκούσατε...

Ἐπίτιτλα ἀνεκτά, πᾶσα δὲ ἡ ἀκολουθία κακόζηλος καὶ ἄτεχνος, ἀκατάλληλος νὰ ψάλληται ἐπ' ἐκκλησίαις καὶ ὅμως ψάλλεται· αἱ σελ. 55 - 56 ἄγραφοι.

Ἐξεδόθη ἡ ὡς ἄνω ἀκολουθία μετὰ τοῦ ἐγκωμίου, τῆς ὀπτασίας τοῦ Δημητρίου, οἴκων καὶ παρακλήσεως τῶν ὁσίων (ποιηθέντων παρὰ τοῦ χαράσσοντος ταύτας τὰς γραμμάς), τῶν οἴκων τῆς ἁγίας Ἄννης (ἴδε κώδ. 94), λόγου εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ἁγίας Ἄννης κ.ἄ. «ὑπὸ Χαραλάμπου Μοναχοῦ καὶ Κωνσταντίου Ἱερομονάχου καὶ τῆς συνοδίας αὐτοῦ, ἐκ τῆς Καλύβης ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, καὶ Διονυσίου τοῦ Μοναχοῦ, ἐκ τῆς Ἱερᾶς Σκήτης τῆς Θεοπρομήτορος Ἁγίας Ἄννης. Τύποις Ἀνων. Ἑταιρείας ἐκδόσεων «Νέα Ἑλληνικὴ Ἠώς», Ι. Χατζηϊωάννου. Κολοκυνθοῦς 2. Ἀθῆναι 1929».

97 XIX

Φάκελος ἀνήκων εἰς τὸ Τυπικαρεῖον καὶ περιέχων τὰ κάτωθι:

1 Κανόνα ἰαμβικὸν εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ποίημα Γερασίμου ἱερομονάχου Ἰωαννούλη τοῦ Ζακυνθίου.

Ὁ κανὼν ἀνέκδοτος, ὁ δὲ ποιητὴς αὐτοῦ Γεράσιμος Ἰωαννούλης ὁ Ζακύνθιος, ὅστις ἤκμασε (κατὰ τὸν Μ. Γεδεών, «Ἄθως», σελ. 225), μᾶλλον ἐν ἀρχαῖς τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος, ἀσκήσας ἐν τῇ Σκήτῃ Ἁγίας Ἄννης καὶ ἱκανὰς γράψας ἱερὰς ᾠδὰς καὶ ἀκολουθίας εἰς μνήμας Ἁγίων καὶ ἑορτάς, ὧν μία ἐκδοθεῖσα δείκνυσι τὸν Ἰαννούλην τῆς ἀρχαίας καὶ γλώσσης καὶ μετρικῆς κάτοχον [1].

2 Κανόνα εὐχαριστήριον εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον ψαλλόμενον τῷ Σαβάττῳ τῆς Ἀκαθίστου.

Ποιητὴς Ἰωαννίκιος [2]. Ἴδε κατάλογον Λαύρας.

3 Κανόνα ἕτερον εἰς τὴν ὑπαπαντὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Γερμανοῦ.

Ἄνευ ἀκροστιχίδος, ἐξεδόθη συμπεριληφθεὶς ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς Ὑπαπαντῆς, ἐν Ἀθήναις 1929. Δαπάνῃ τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου Παύλου.

Πεποίηται εἰς ἦχον δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου.

Ἀρχ. Ἀκτῖσι, φιλάνθρωπε...

4 Ἔντυπον ἀκολουθίαν τοῦ ἁγίου Μοδέστου Ἱεροσολύμων «ἐκδοθεῖσαν ἤδη ὑπὸ Ἀθανασίου Οἰκονομίδου φοιτητοῦ τῆς ἰατρικῆς, ἐν Ἀθήναις 1884».

Ἡ γνωστὴ ὑπὸ Ἀγαπίου τοῦ Κρητὸς ποιηθεῖσα.

Εἰς τὸν ἅγιον Μόδεστον, πανηγυρικὴν ἀκολουθίαν μετὰ δύο κανόνων ἐποίησεν ὁ χαράσσων ταῦτα.

98

Χαρτ. 8. μέγ. 0,28 ½×0,20 ½. σελ. 44. XIX.

Τοῦ Τυπικαρείου.

«Ἀκολουθία τοῦ ἐξοδιαστικοῦ τῶν μοναχῶν. Ἀντιγραφεῖσα ἔκ τινος

[1] Ὁ κανὼν τοῦ Ἰωαννούλη φέρει ἀκροστιχίδα διὰ στίχων ἡρωελεγείων, ἦχον δ' καὶ εἱρμὸν «Θείῳ καλυφθείς...».

Ἀρχ. Τύραννον ἰσθμῷ, Φαραὼ καταδύσας...

[2] Ὁ δὲ κανὼν ἀνέκδοτος καὶ ἄνευ ἀκροστιχίδος.

Ἦχος δ'. Ἀνοίξω τὸ στόμα μου.

Ἀρχ. Πολλάκις τὴν πόλιν σου...

ἀρχαίας χειρογράφου φυλλάδος εὑρισκομένης ἐν τῷ τῆς ἁγίας θεοπρομήτορος "Αννης σεπτῷ Κυριακῷ, τῇ προτροπῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου πνευματικοῦ Κυρίλλου, καὶ ἀφιεροῦται ἐν τῷ σεπτῷ Κυριακῷ τῆς ἁγίας "Αννης. 'Εν 'Αγιωνύμῳ "Ορει. 1882».

Καλλιγραφία λαμπρά, ὑπὸ Συμεὼν Καλλιγράφου τοῦ Σαμίου, ἡ δὲ στάχωσις βυρσίνη, νέα, λίαν ἐπιμελής. 'Εν τέλει φύλλα ἄγραφα καὶ ἄνευ ἀριθμῶν τρία. 'Η εἰς Μοναχοὺς νεκρώσιμος ἀκολουθία ὑπάρχει ἐν τῷ Εὐχολογίῳ, διαφέρει ὅμως κατὰ τὴν διάταξιν, ἤδη δὲ ἐξεδόθη εἰς ἴδιον τεῦχος μὲ τὸν ἑξῆς τίτλον: «'Ακολουθία νεκρώσιμος τοῦ ἐξοδιαστικοῦ τῶν Μοναχῶν. Συμπεπληρωμένη κατὰ τὴν τάξιν τῶν ἐν 'Αγίῳ "Ορει 'Ιερῶν Μονῶν. Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη εἰς τύπον ὑπὸ Παϊσίου Μοναχοῦ ὀδοντιατροῦ. 'Εκ τοῦ καλλιτεχνικοῦ τυπογραφείου τῆς 'Ιερᾶς Κοινότητος 'Αγίου "Ορους - "Αθω 1935».

99

Χαρτ. 8 μέγ. 0,28×0,19. σελ. 40. XIX.

'Ο κῶδιξ τοῦ Τυπικαρείου.

Περιέχει τὰς ὑπὸ Νικηφόρου Βλεμμύδους εἰς πάσας τὰς ἑορτὰς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκ τῶν Δαυϊτικῶν ψαλμῶν ἐκλογάς, κοινῶς «'Εκλογάριον». 'Εκδεδομένον.

'Εν ἀρχῇ καὶ τέλει ἀνὰ δύο φύλλα ἄγραφα, μὴ ἠριθμημένα.

Στάχωσις κοινή.

100

"Ομοιος κατὰ πάντα μὲ τὸν ἀνωτέρω, ἀνήκων καὶ οὗτος εἰς τὸ Τυπικαρεῖον.

101

Χαρτ. 8 μικρόν. 0,197×0,140. φύλλ. 12. XIX.

Περιέχει τὰς ἐννέα ᾠδάς.

'Εν τέλει: «Καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις. 'Εν τῷ σεβασμίῳ Κυριακῷ τῆς Θεοπρομήτορος καὶ πανενδόξου 'Αγίας "Αννης. Καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες ἔρρωσθε πάντες' ,αωδ'».

'Ωραῖον ἐπίτιτλον καὶ ἀρχικὰ ἀνεκτά, λόγῳ δὲ τῆς μεγάλης χρήσεως ἔχει ὑποστῆ φθοράν. 'Εν ἀρχῇ φύλλα ἄγραφα δύο καὶ ἐν τέλει τρία μὴ ἠριθμημένα.

Στάχωσις ἁπλῆ, ἡμιεφθαρμένη. 'Εκδεδομένα.

102

Χαρτ. 8 μέγ. 0,34×0,24 ½. σελ. 63. XIX.

Περιεχόμενα:

«'Ακολουθία καὶ βίος τῶν ὁσίων πατέρων ἡμῶν τῶν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἱερᾷ σκήτῃ λαμψάντων τῆς θεοπρομήτορος ἁγίας "Αννης, ὁσίων μὲν τεσσάρων, ὁσιοάθλων δὲ ὀκτώ. 'Αντιγραφεῖσα ἐκ παλαιᾶς φυλλάδος χειρογραφημένης ὑπὸ Σεραφεὶμ μοναχοῦ, τοῦ ἐκ τῆς καλύβης τῶν 'Αγίων Πάντων ἐν ἔτει 1895».

Καὶ ἐπὶ τῆς β' ὄψεως τοῦ αὐτοῦ φύλλου:

«'Αφιεροῦτε ἡ παροῦσα 'Ακολουθία εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς Θεοπρομήτορος 'Αγίας "Αννης παρὰ Σεραφεὶμ μοναχοῦ, τοῦ ἐκ τῆς Καλύβης τῶν 'Αγίων Πάντων: ἐπὶ Δικαίῳ Χαραλάμπους μοναχοῦ, καὶ Συνάξεως γενομένης, ἐνεκρίθη ὡς ἀμοιβὴ ταύτης ἓν ὄνομα Κτιτορικὸν ἐν ἔτει 1920».

"Εστιν ἡ σημειωθεῖσα ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 96 κώδικι, ἐν ᾧ βλέπε λεπτομερείας.

Στάχωσις λαμπρά, γενομένη διὰ βυρσίνης πρασίνου χρώματος τῷ 1913 ὡσαύτως καὶ ἡ γραφὴ ὡραία.

103

Χαρτ. 8 μέγ. 0,29 ½×0,19 ½. φύλλ. 71. XIX.

Περιεχόμενα:

«Αἱ περίοδοι τοῦ ἁγίου ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ, ἐπιστηθίου φίλου ἠγαπημένου, καὶ παρθένου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου, συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ ἁγίου Προχόρου, ἑνὸς τῶν ἑπτὰ διακόνων».

"Α ρ χ. 'Εγένετο ὕστερον ἀφ' οὗ ἀνελήφθηκεν ὁ Κύριος...

'Εν τῇ καθωμιλημένῃ.

'Εν τέλει:

«,αωιβ': Κατὰ μῆνα 'Ιούλιον.
Γραφεύς τις πενιχρὸς μόλις ἦλθεν εἰς τέλος
'Ιωάννης μοναχός, ἔργων θείων ὁ ξένος.
Καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθε ὑπὲρ τῆς αὐτοῦ ἀθλιότητος».

Μεθ' ὃ φύλλον ἄγραφον ἕν.

'Εν δὲ παραφύλλῳ συνεσταχωμένῳ τάδε:

«Τὸ παρὸν βιβλίον ἀφηερόθη εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς ἁγίας ἄννις καὶ νὰ μὶν τὸ ἀποξενόσι κάνὴς καὶ ἔχι τῆν κατάραν τῆς ἅγιὰς ἄνις καὶ κατα κριθὶ ὡς ἱερόσυλος».

Τὰς περιόδους τοῦ θεολόγου ἀποστόλου 'Ιωάννου ἴδε καὶ ἐν κώδικι 17.

Στάχωσις βυρσίνη.

104

Χαρτ. 8 μέγ. 0,336×0,234. σελ. 22.

Περιεχόμενα:

«Παράκλησις εἰς τὴν 'Αγίαν Θεοπρομήτορα "Ανναν, ἀντιγραφίσα κατὰ τὸ παλεόν. Παρὰ Μακαρίου Μοναχοῦ. 'Οκτωβρίου 8. 1913».

Περὶ τῆς παρακλήσεως ἴδε κώδικα 73.
«Χαιρετισμοὶ εἰς τὴν Ἁγίαν Ἄνναν».
Ἐν τέλει: «ἀντεγράψαμεν, τῇ 10η 8/βρίου 1920 Α. μοναχός».
Ἴδε σχετικὰ ἐν κώδικι 94.
Στάχωσις ἁπλῆ.

105

Χαρτ. 8. μέγ. 0,34×0,20 ½. σελ. 16.

Τοῦ Τυπικαρείου.
Περιέχει τὴν ἀκολουθίαν τοῦ μνημοσύνου, ἥτις «Ἐγράφη Δικαιοῦντος τοῦ Γέροντος Νεκταρίου ἐκ τῆς Καλύβης τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν τῷ 1913».
Ἐν τέλει: «Διὰ χειρὸς Ναρκίσσου Μοναχοῦ 1913. Ἐν Κατουνακίοις».
Ἡ γραφὴ λαμπρά, ἐξεδόθη δὲ ὑπὸ Σάββα ἱερομονάχου.
Ταύτῃ συνεστάχωται καὶ ἡ προσημειωθεῖσα παράκλησις τῆς ἁγίας Ἄννης, γεγραμμένη διὰ γραφομηχανῆς ἐν φύλλοις τέσσαρσι.
Στάχωσις κοινὴ δι' ὑφάσματος.

106

Χαρτ. 8. 0,23×0,16 ½. φύλλ. 41, ἐξ ὧν τὸ α' ἀποκεκομμένον. XVIII.

Περιέχει:
1 (φ. 4). «Ὀνόματα κτιτορικά».
Μεθ' ἃ φύλλα ἄγραφα 4.
2 (φ. 27). «Εἰς τὴν λιτήν».
Τὰς ἐν τῇ λιτῇ ὑπὸ τοῦ ἱερέως εὐχὰς καὶ ἐκφωνήσεις.
3 (φ. 32). «Εὐχαὶ εἰς τὸν μέλλοντα μεταλαβεῖν, εἰς τοὺς μέλλοντας μεταλαβεῖν, εἰς τὸ εὐλογῆσαι τὰ βαΐα τῇ Κυριακῇ τῶν Βαΐων, εἰς τὴν μετάληψιν σταφυλῆς τῇ ϛ' Αὐγούστου».
4 (φ. 37). «Ἐκφωνήσεις τοῦ κανόνος τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης Κυριακῆς τοῦ Πάσχα».
Φέρει ἐν ἀρχῇ φύλλον ἄγραφον ἓν καὶ ἐν τέλει τρία, ἐπίτιτλα, ὡς καὶ ἀρχικὰ γράμματα διάκοσμα.
Στάχωσις βυρσίνη.

107

Χαρτ. 16. 0,15 ½×0,11. σελ. 465. XIX.

Μουσικόν.
Περιέχει: Κεκραγάρια κατ' ἦχον.
Φῶς ἱλαρόν, Προκείμενα τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τὸ Θεοτόκε Παρθένε, Ἰδιόμελα τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τὸ Χριστὸς ἀνέστη, τὸ Ἀναστάσεως

ἡμέρα, τὴν θείαν λειτουργίαν τῶν Προηγιασμένων, Ἀκάθιστον ὕμνον, Πολυελέους, Καταβασίας διαφόρων ἑορτῶν, τὰ ἕνδεκα ἑωθινά, ἐν τέλει διάφορα δοξαστικὰ καὶ ἄλλα ἰδιόμελα.
Ἐν σελ. 1 ταῦτα:
«Κτῆμα Κυρίλλου Ἀπ. Μακροπούλου Ἱεροδιακόνου Μετρινοῦ 1883. Μέγα Ῥεῦμα, νῦν δὲ τοῦ Κυριακοῦ τῆς Θεοπρομήτορος Ἁγίας Ἄννης 1905».
Ἐν τέλ. ὁ πίναξ τῶν περιεχομένων ἀτελής, μεθ' ὃν φύλλα ἄγραφα τρία.
Ὁ κῶδιξ ἀστάχωτος, ἐκπεσούσης τῆς σταχώσεως.

108

Χαρτ. 16. 0,18×0,12. φύλλ. 70.

Τοῦ Τυπικαρείου.
Μουσικόν.
Περιέχει: Τὰ Ἀπολυτίκια τῶν ἑορτῶν Ἀναλήψεως, Χριστουγέννων, Θεοφανείων μετὰ κρατημάτων ἐν τῇ ἀρτοκλασίᾳ ἀντὶ τοῦ Θεοτόκε Παρθένε. Μεθ' ἃ τὸ α' ἰδιόμελον τῆς λιτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς ἁγίας Ἄννης ὑπὸ Θεοφίλου μοναχοῦ, μάθημα ψαλλόμενον εἰς τὰς δύο ἑορτὰς τῆς ἁγίας Ἄννης, σύλληψιν καὶ κοίμησιν, μελοποιηθὲν ὑπὸ Ἀθανασίου μοναχοῦ Ἁγιαννανίτου, Πασαπνοάριον Ἰωάννου πρωτοψάλτου καὶ ἐν τέλει φύλλα ἄγραφα δύο, φέρον τὸ τελευταῖον τάδε:
«ἡ Παροῦσα βίβλος Ἀφιεροῦται εἰς τὸ Κυριακὸν τῆς ἁγίας Ἄννης ἐν ἔτει 1905. καὶ μηδὶς τολμήσει ἀποξενώσει αὐτὴν ἵνα μὴ τῇ ἀρᾷ τῆς Ἁγίας Ἄννης ὑποπέσει».
Στάχωσις ἁπλῆ δι' ὑφάσματος ἐρυθροῦ.

109

Χαρτ. 8. 0,247×0,177. φύλλ. 241. XVIII.

Περιέχει τοὺς λόγους τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου, ὧν ἡ ἀκολουθία κατὰ τὸν πίνακα αὕτη.
Λόγος α'. Ἐντολαὶ τοῖς ἀδελφοῖς τοῖς μετ' αὐτοῦ.
» β'. Περὶ τοῦ κατὰ φύσιν νοῦ.
» γ'. Περὶ καταστάσεως ἀρχαρίων καὶ τῶν κελλιωτῶν.
» δ'. Περὶ συνειδήσεως τῶν καθημένων ἐν τοῖς κελλίοις.
» ε'. Περὶ τῶν ἐντολῶν τῶν πιστῶν.
» ϛ'. Περὶ τῶν θελόντων ἡσυχάσαι.
» ζ'. Περὶ ἀρετῶν.
» η'. Ἀποφθέγματα.
» θ'. Ἐντολαὶ τοῖς ἀποταξαμένοις.

Λόγος ι'. Τοῖς ἀποταξαμένοις.
» ια'. Περὶ τοῦ κόκκου σινάπεως.
» ιβ'. Περὶ τοῦ οἴνου.
» ιγ'. Περὶ τῶν ἀγωνισαμένων καὶ τελειωσάντων.
» ιδ'. Πράξεις τοῦ πένθους.
» ιε'. Περὶ ἀποταγῆς.
» ις'. Περὶ τῆς χαρᾶς τῆς γενομένης.
» ιζ'. Περὶ τῶν λογισμῶν τῆς ἀποταγῆς.
» ιη'. Περὶ ἀμνησικακίας.
» ιθ'. Περὶ παθῶν.
» κ'. Περὶ ταπεινοφροσύνης.
» κα'. Περὶ μετανοίας.
» κβ'. Περὶ πράξεως τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου.
» κγ'. Περὶ τελειότητος.
» κδ'. Περὶ ἀπαθείας.
» κε'. Πρὸς τὸν ἀββᾶν Πέτρον τοῦ αὐτοῦ μαθητήν.
» κς'. Λόγοι οὓς εἶπεν ὁ ἀββᾶς Πέτρος ὁ μαθητὴς αὐτοῦ ὅτε ἤκουσε παρ' αὐτοῦ.

Λόγος κζ'. Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ.
» κη'. Περὶ τῶν κλάδων τῆς κακίας.
» κθ'. Θρῆνοι.

Καὶ τέλος λ', τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «Περὶ τοῦ δεῖν τὴν προσευχὴν προτιθέναι πάντων».

Ἐν ἀρχῇ φύλλον ἓν ἄγραφον, μεθ' ὃ ὁ πίναξ. Ἐν φύλ. 241 β' φέρονται ταῦτα: «Τὴν βίβλον ταύτην μᾶς ἐπώλησεν ὁ Ἱερομόναχος Ἀθανάσιος τῶν πέντε ἀδελφῶν διαλύων τῆς καλύβην του τῆς Ἁγ. Τριάδος κατὰ τὸ 1920 ὁμοῦ μετ' ἄλλων βιβλίων ἀλλὰ σήμερον περιεργασθεὶς ταύτην καὶ ἰδὼν ὅτι ἀφιερώθη παρὰ τοῦ Ἀνθίμου Ἱερομονάχου εἰς τὸν Κυριακὸ τῆς Ἁγ. Ἄννης ἀποστέλλω τοῦτο καὶ ἐγὼ εἰς τὸ σεπτὸν τῆς Θεοπρομήτορος Κυριακὸν μετὰ τοῦ Χρυσάνθου Μοναχοῦ τῆς Σκήτης. Ἐν ἔτει 1925. Μηνὶ Δεκεμβρίου 17. Κοσμᾶς Παπᾶ Σάββα Βιβλιοπώλης».

Εἶτα φύλλα τρία ἄγραφα, ἔχον τὸ γ' παραινετικάς τινας σημειώσεις, καὶ τέλος δείκνυνται ἀποκοπέντα διὰ ψαλλίδος φύλλα ἑπτά.

Ἐν ἀρχῇ, ἐν παραφύλλῳ ἐπικεκολλημένῳ τῷ σταχώματι, ταῦτα:

«Τὸ παρὸν ὑπάρχει ἐμοῦ ἀνθίμου ἱερομονάχου καὶ τὸ αφιέροσα ὕς το κιριακὸν της Θεοπρομίτορος ἁγίας καὶ δικαίας ἄννης. Καὶ μηδεὶς αὐτὸ ἀποξενόσι ἵνα μι πέσι ὕς τὰς ἄρας τον πατέρον».

Στάχωσις βυρσίνη, μετὰ πορπῶν ἐκπεσουσῶν.

Οἱ λόγοι τοῦ ἀββᾶ Ἡσαΐου ἐξεδόθησαν οὕτω:

«Τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἀββᾶ Ἡσαΐου Λόγοι κθ'. Ἐξ Ἱεροσολυμιτικοῦ χειρογράφου ιζ' αἰῶνος. Παραβληθέντες καὶ πρὸς ἑτέρους χειρογράφους κώδικας τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς καὶ Σιναϊτικῆς Βιβλιοθήκης, καὶ πρὸς τὸ λατινικὸν κείμενον, μεταφρασθὲν ἐξ ἑλληνικοῦ παλαιοῦ χειρογράφου. Μετ' ἀποσπασμάτων τινῶν καὶ διηγημάτων ἐκ χειρογράφου τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης. Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδίδονται ὑπὸ Αὐγουστίνου Μοναχοῦ Ἰορδανίτου. Ἐν Ἱεροσολύμοις. Τύποις Ἱεροῦ Κοινοῦ τοῦ Παναγίου Τάφου 1911».

110

Χαρτ. 8 μέγ. 0,168×0,193. φύλλ. 29. XIX.

«Παρρησία τοῦ Κοιμητηρίου τῆς Θεοπρομήτορος Ἁγίας Ἄννης».
Ὀνόματα κτιτορικά.
Προτάσσεται φύλλον ἄγραφον.
Στάχωσις βυρσίνη.

111

Χαρτ. 8 μέγ. 0,27×0,19½. σελ. 44. XIX.

Μεταξὺ τῶν σελ. 40-41 παρεμβάλλονται 4 φύλλα πρόσθετα.

«Βιβλίον χρησιμεῦον, Πρὸς καταγραφὴν τῶν ὀνομάτων τῆς πλακὸς τοῦ Κυριακοῦ τῆς θεοπρομήτορος ἁγίας Ἄννης, ἀντιγραφὲν ἐκ τοῦ ἀρχαίου τῇ προτροπῇ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Δαμασκηνοῦ Δικαιοῦντος κατὰ τὸ παρὸν ἔτος. Μηδεὶς δὲ τολμήσει εἰς τὸ ἑξῆς νὰ γράψῃ ὄνομα χωρὶς καλλιγραφίαν, καὶ τῆς συνάξεως τοῦ κατὰ καιρὸν Δικαίου. Τὰ ὀνόματα δὲ ταῦτα τῆς πλακὸς χρέος ἐστὶν ἵνα καθ' ἡμέραν μνημονεύονται. Ἐν ἁγίῳ ὄρει 1879».

Προτάσσεται φύλλον ἄγραφον.
Στάχωσις βυρσίνη.

112

Χαρτ. 8 μέγ. 0,30×0,23½. φύλλ. 20.

«Κώδηξ Διὰ ὀνόματα Κτιτορικὰ ἐν τῷ Κοιμητηρίῳ».
Ἐν ἀρχῇ φύλλα ἄγραφα δύο, καὶ ἐν τέλει 13, ὅσημέραι γραφόμενα.
Στάχωσις βυρσίνη μετὰ σταυρῶν χρυσεντύπων [1].

---

[1] Οἱ ὡς ἄνω ὑπ' ἀριθ. 110, 111 καὶ 112 κώδικες περιέχοντες ὀνόματα, χρησιμοποιοῦνται ἐν ταῖς καθημεριναῖς ἱερουργίαις τοῦ Κοιμητηρίου.

113

Χαρτ. 8 μέγ. 0,31 $\frac{1}{2}$×0,22 $\frac{1}{2}$. σελ. 100. XIX.

Τοῦ Καθολικοῦ.

«Ἱερὰ Παρρησία, τοῦ Κυριακοῦ τῆς θεοπρομήτορος ἁγίας Ἄννης, ἔνθα καταγράφονται τὰ ὀνόματα τῶν πατέρων καὶ τῶν φιλελεημόνων Χριστιανῶν καὶ ἀπ' ἐντεῦθεν ἐν τῇ βίβλῳ τῆς ζωῆς. Τὰ νῦν ἀντιγραφεῖσα ἐκ τῆς ἀρχαίας διὰ σπουδῆς καὶ ἐπιμελείας τοῦ πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Δαμασκηνοῦ, Δικαίου τυγχάνοντος κατὰ τὸ ἐνεστὸς ἔτος. Τοῦ λοιποῦ μηδεὶς τολμήσει γράψαι ὄνομα ἄνευ καλλιγραφίας, καὶ τῆς συνάξεως τοῦ ἐνόντος Δικαίου. Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει 1879».

Περιέχει τὴν διατύπωσιν τῆς λιτῆς κατὰ τὴν ἁγιορειτικὴν τάξιν, καὶ εἶτα ὀνόματα.

Ἐπίτιτλα καὶ ἀρχικὰ στοιχεῖα διάκοσμα, καὶ ἡ γραφὴ πλὴν τινων προσθέσεων, καθαρά.

Στάχωσις βυρσίνη φέρουσα ἐν μὲν τῇ ἀρχῇ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Κυρίου, ἐν δὲ τῷ τέλει τὴν Ἀνάστασιν χρυσεντύπους, ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ κῶδιξ λόγῳ τῆς μεγάλης χρήσεως ἔχει ὑποστῇ οὐκ ὀλίγην φθοράν.

114

Χαρτ. 8 μέγ. 0,29 $\frac{1}{2}$×0,20 $\frac{1}{2}$. φύλλ. 48.

Τοῦ Καθολικοῦ.

«Κώδηξ Διὰ ὀνόματα Κτητορικὰ ἐν τῷ Καθολικῷ. Βιβλίον χρησιμεῦον πρὸς καταγραφὴν τῶν Ὀνομάτων, τῶν Κτητορικῶν τοῦ Κυριακοῦ τῆς Θεοπρομήτορος Ἁγίας Ἄννης, τὸ Παρὸν Εὑρισκόμενον εἰς τὸ Κοιμητήριον, ἵνα Καθ' ἑκάστην μνημονεύονται. Ἀντεγράφη ἐκ τοῦ Ἀρχαίου τῇ Ἐπιμελείᾳ καὶ δαπάνῃ τοῦ Ὁσιοτάτου Ἁγίου Δικαίου Χαραλάμπους Μοναχοῦ. Μηδεὶς δὲ τολμήσει εἰς τὸ ἑξῆς νὰ γράψει ὄνομα, χωρὶς Καλλιγραφίαν, καὶ τῆς Συνάξεως τοῦ κατὰ καιρὸν Δικαίου. Τὰ ὀνόματα δὲ ταῦτα τὰ Κτητορικὰ χρέος ἐστὶν ἵνα καθ' ἑκάστην ἡμέραν Ἀπαραιτήτος μνημονεύονται. Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κατὰ τὸ Ἔτος 1920».

Μόνον γεγραμμένα 8 φύλλα ἐκ τῶν πρώτων, καὶ ταῦτα οὐχὶ πλήρως, συμπληρούμενα ὁσημέραι, τὰ δὲ ἐπίλοιπα ἄγραφα.

Στάχωσις βυρσίνη.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Μοναχὸς ΜΙΚΡΑΓΙΑΝΝΑΝΙΤΗΣ

5 - 7 - 1961

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ*

(Ὁ πρῶτος ἀριθμός, μὲ παχέα τυπογρ. στοιχεῖα, εἶναι ὁ αὔξ. ἀριθμὸς τοῦ κώδικος· οἱ ἀκολουθοῦντες εἶναι οἱ τῆς ἀριθμήσεως τῶν περιεχομένων τοῦ κώδικος).

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

* Συνετάχθησαν ὑπὸ Κ. Α. Μανάφη.

ΠΙΝΑΞ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ, ΩΝ ΕΡΓΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΩΔΙΞΙΝ

ΠΙΝΑΞ ΓΡΑΦΕΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΑΦΙΕΡΩΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΚΤΗΤΟΡΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΚΕΧΡΟΝΙΣΜΕΝΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ

Ἀριθ. κώδ.	Χρονολογία
11	1356
23	1582
10	1601 (β' μέρος κώδικος)
30	1602
35	1605
38	1612
53	1614, 1640
18	1621, 1622
32	1632
27	1633, 1663
25	1640
20	1642
2	1662
13	1668
40	1680
16	1688
3	1731
5	1743
57	1750
8	1751
60	1755
56	1775
61	1780
83	1780
49	1785
6	1791
101	1804
103	1812
82	1815
81	1819
73	1821
4	1844
111	1879
113	1879
87	1882
102	1895
105	1913
104	1913, 1920
85	1919
114	1920

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΟΥΖΗΣ (1872-1961)

Σοβαρὰν ὑπέστη ἀπώλειαν ἡ ἑλληνικὴ Ἰατρική, ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη γενικώτερον διὰ τοῦ θανάτου τοῦ καθηγητοῦ Ἀριστοτέλους Κούζη, ἐπισυμβάντος τὴν 17ην Ἰανουαρίου 1961. Διότι οὗτος, πέραν τῆς Ἰατρικῆς ἐπιστήμης, διὰ τῆς μεγάλης ἰδίᾳ ἑλληνομαθείας του ἐνεβάθυνεν ὅσον ὀλίγοι εἰς τὰ ἄδυτα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἀνερευνῶν κυρίως τὴν εἰς τὴν Ἰατρικὴν ἐπίδοσιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐγεύθη δαψιλῶς τῶν θείων ναμάτων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἀπέβη ἀληθινὸς ἄνθρωπος κατὰ τὴν τῶν Ἑλλήνων ἀντίληψιν.

Ὁ Ἀριστοτέλης Κούζης ἐγεννήθη ἐν Ἀθήναις τῷ 1872. Μετὰ τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς ἐνεγράφη εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν καὶ ἐγένετο διδάκτωρ τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς αὐτοῦ. Μετέβη ἐν συνεχείᾳ εἰς Γαλλίαν καὶ Γερμανίαν πρὸς συμπλήρωσιν τῶν σπουδῶν του, τῷ δὲ 1902 εἰς ἡλικίαν 30 ἐτῶν ἐγένετο ὑφηγητὴς τῆς Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς ἐν τῇ Ἰατρικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν, τὴν ὁποίαν πρῶτος οὗτος συστηματικῶς ἐδίδαξεν, ἀποβλέψας κυρίως εἰς τὴν μελέτην καὶ ἔξαρσιν τῆς συμβολῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Ἰατρικῆς εἰς τὴν καθόλου πρόοδον τῆς Ἰατρικῆς ἐπιστήμης.

Διότι καὶ πρὸ τοῦ Ἀριστοτέλους Κούζη, ἤδη ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου, ἐδίδαξαν ἐν αὐτῷ ἱστορίαν τῆς Ἰατρικῆς ἄλλοι τε καὶ οἱ Ἀναστάσιος Λέκκας, Ἀντώνιος Βιτσάρης, Ἰ. Βοῦρος, Κ. Πρινάρης καὶ Π. Κυριακός, ἀλλὰ πάντες οὗτοι παρέργως μόνον ἠσχολήθησαν περὶ αὐτήν, διδάσκοντες καὶ ἄλλα μαθήματα. Πρῶτος ὅμως συστηματικὸς μελετητὴς ἀλλὰ καὶ διδάσκαλος αὐτῆς ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως ὁ Ἀριστοτέλης Κούζης, ὅστις κάτοχος τῆς Ἰατρικῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ βαθὺς γνώστης τῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Ἰατρικῆς, παρουσίασεν εὐθὺς ἀπὸ τοῦ 1922 σημαντικὰς ἐργασίας ἀναφερομένας εἰς τὴν Ἰατρικὴν τῶν ἀρχαίων καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν μελέτην διαφόρων νόσων, ὡς τοῦ καρκίνου, τῆς ἐχινοκοκκιάσεως, τῆς ἑλονοσίας καὶ ἄλλων.

Τόση ἦτο ἡ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἰατρικὴν προσήλωσίς του, ὥστε ἡ μελέτη ἐκείνης προσείλκυσε καθόλου τὸ ἐνδιαφέρον του. Τούτου ἕνεκα κατέλιπε τὴν ἄσκησιν τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος καὶ ἀφωσιώθη εἰδικῶς εἰς τὴν μελέτην καὶ ἔρευναν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἰατρικῆς. Ἐμελέτησε τοὺς ἀρχαίους Ἑλλη-

νας ἰατρούς, κατέφυγεν εἰς συγγράμματα εἰς τὴν ἀραβικὴν συντεταγμένα, τῶν ὁποίων τὰ ἑλληνικὰ πρωτότυπα δὲν ἐσώθησαν, μετέφρασεν ἔργα παλαιά, ἐξέδωκεν ἔργα ἀρχαίων καὶ Βυζαντινῶν ἰατρῶν καὶ καθόλου εἰπεῖν ἐπετέλεσεν ἔργον μέγα, ὅπερ καὶ τὸν ἴδιον ἀνέδειξεν καὶ ὑπηρεσίαν μεγίστην προσέφερεν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ μάλιστα τὴν ἑλληνικήν.

Τὸ ἔργον του τοῦτο ἐκτιμήσασα ἡ Ἰατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου ἐξέλεξεν τοῦτον τὸ 1921 τακτικὸν καθηγητὴν εἰς τὴν ἕδραν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἰατρικῆς, τὴν ὁποίαν ἀληθῶς ἐλάμπρυνεν ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν.

Αἱ ἐπιστημονικαί του ἐργασίαι ἀποτελοῦν σημαντικωτάτην συμβολὴν εἰς τὴν πλήρη ἀποκατάστασιν τῆς ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς καὶ ἀναδεικνύουν τὸν Ἀριστοτέλην Κούζην εἰς μεγάλον ἐργάτην αὐτῆς, τιμοῦν δὲ ἐξόχως τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην. Συνιστοῦν δὲ ἔργον ἀνυπολογίστου ἀξίας, ὅπερ θὰ παραμείνῃ ὡς ἱερὰ παρακαταθήκη πρὸς καθοδήγησιν τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν ἀνεξαρτήτως εἰδικότητος πρὸς τὴν ἀστείρευτον πηγὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ βυζαντινῆς ἰατρικῆς φιλολογίας.

Ὁ μεταστὰς ἵδρυσε, διωργάνωσε καὶ ἐπλούτισε διὰ δωρεῶν τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς. Μετ' ἀφθάστου ἐπιστημονικῆς κατανοήσεως παρέσχε εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἰατρικῆς τὰς στήλας τοῦ παρ' αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1905 μέχρι τοῦ 1922 ἐκδιδομένου ἐπιστημονικοῦ ἰατρικοῦ περιοδικοῦ « Ἀρχεῖα Ἰατρικῆς καὶ Βιολογίας ». Εἰς τὰ τεύχη τοῦ περιοδικοῦ τούτου εἶδον τὸ φῶς πλῆθος ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν, ὅλων σχεδὸν τῶν κλάδων τῆς ἰατρικῆς, τῶν ὁποίων οἱ ἐργάται ἀνεδείχθησαν ἀργότερον χάρις καὶ εἰς τὴν πολύτιμον εἰδικήν του συμβολὴν εἰς τοὺς κυριωτέρους ἐκπροσώπους τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης.

Πλὴν τοῦ ἐπιστημονικοῦ του ἔργου ἡ κοινωνική του δρᾶσις ὡς Ὑπουργοῦ τῆς Ὑγιεινῆς τῷ 1936 καὶ ὡς ἱδρυτοῦ τοῦ Ἀντικαρκινικοῦ Ἰνστιτούτου, τὴν ὁποίαν κληροδοτεῖ εἰς τὰς ἐπιγενομένας γενεὰς τῶν Ἑλλήνων ἰατρῶν, ἀποτελεῖ παράδειγμα πρὸς μίμησιν καὶ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἀληθινὴν κατανόησιν τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ χριστιανικὴ ψυχή του ἐπόνεσε τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἐκ τῆς ἐπαράτου, χρονίας καὶ ἀνιάτου νόσου πασχόντων συνανθρώπων του, τοῦ καρκίνου, καὶ εἰς τὴν σωτηρίαν τούτων ἀφιέρωσε τὴν ζωήν του! Ἐγκαταλείπων τὸν κόσμον τοῦτον ἀφίνει τὸ Νοσοκομεῖον « Ὁ Ἅγιος Σάββας » οὐ μόνον ὡς πρότυπον Ἵδρυμα πρὸς νοσηλείαν καὶ θεραπείαν τῶν πασχόντων, ἀλλὰ καὶ ὡς πηγὴν χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ ἀλληλεγγύης, ἔτι δὲ καὶ ὡς ἑστίαν παραμυθίας καὶ ψυχικῆς ἀνατάσεως τῶν πασχόντων. Ὑπῆρξεν εὐτυχής, διότι ἔσχε συμπαραστάτην εἰς τὸ κοινωνικὸν ἔργον του σύζυγον ἀξίαν καὶ ἱκανὴν νὰ κατανοήσῃ καὶ βοηθήσῃ τοιοῦτον μεγαλόπνοον ἔργον. Ἡ μεγάλη ψυχή του θὰ περιίπταται καὶ θὰ καθοδηγῇ εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἀγάπης, τοῦ

ἀλτρουϊσμοῦ, τῆς αὐταπαρνήσεως πρὸς παρόρμησιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἀνωτέραν ψυχικὴν ἀνάτασιν καὶ ἐπιτέλεσιν κατὰ τὴν ἐπίγειον ζωὴν τοῦ πραγματικοῦ προορισμοῦ του [1].

Καθηγ. ΚΩΝΣΤ. Ι. ΜΟΥΤΟΥΣΗΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΑΡΙΣΤΟΤ. ΚΟΥΖΗ

α' - εἰς Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Ὁ Κοραῆς ὡς ἰατρός, ΠΑΑ, 8 (1933), σ. (71)-(93).

Παρατηρήσεις εἰς ἀνακοίνωσιν τοῦ Ἀντ. Χ. Χατζῆ, Νέος Κῶδιξ Στεφάνου τοῦ Ἀλεξανδρέως, 8 (1933), σ. 382.

Les manuscrits médicaux inédits d'Adamant Coray. — I. Les Traductions, 8 (1933), σ. 371-377.

Les manuscrits médicaux inédits d'Adamant Coray. — II. Anciens textes médicaux grecs, 9 (1934), σ. 158-164.

Quelques considérations sur les traductions en grec des œuvres médicales orientales et principalement sur les deux manuscrits de la traduction d'un traité persan par Constantin Melitiniotis, 14 (1939), σ. 205-220.

Περὶ Ἱπποκράτους ἐπὶ τῇ 2400ῇ ἐπετηρίδι τῆς γεννήσεως αὐτοῦ, 15 (1940), σ. 313-318.

The written tradition of the works of Leo the iatrosophist, 19 (1944), σ. 170-177.

The medical work of Romanos according to the Vatican Greek codex 280, 19 (1944), σ. 162-170.

Les œuvres médicales de Nicéphore Blémmydès selon les manuscrits existants, 19 (1944), σ. 56-75.

The Apotherapeutic of Theophilos according the Laurentian Codex, plut. 15, 19 (1944), σ. 35-45.

Metrodora's work « on the feminine diseases of the womb » according the Greek codex 75, 3 of the Laurentian Library, 20 (1945), σ. 46-68.

Λόγος τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀριστοτέλους Π. Κούζη ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 28ης Δεκεμβρίου 1946. Αἱ μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος πρῶται ἀρχαὶ ὑγειονομικῆς

---

[1] Περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀρ. Κούζη πρβλ. τὰ Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 7, 1932, ὅπου τὰ τῆς δεξιώσεως αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ, σσ. 106-108. Προσφώνησις τοῦ προέδρου Α. Χ. Βουρνάζου, σσ. 108-113. Λόγος περὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους Κούζη ὑπὸ Ἐμμ. Ἐμμανουήλ, σσ. 113-130. Ἀντιφώνησις τοῦ Ἀρ. Κούζη, Τί ἐπετέλεσεν ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἐπιστήμη εἰς θεμελίωσιν τῆς ἰατρικῆς.

πολιτικῆς καὶ ὀργανώσεως τῆς δημοσίας ὑγείας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνεκδότων χειρογράφων πρακτικῶν τοῦ Ἰατροσυνεδρίου, 21 (1946), Γ' Λόγοι, σ. 61-91.

Λόγος τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀριστοτέλους Π. Κούζη ἐκφωνηθεὶς κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς 28ης Ὀκτωβρίου 1946, 21 (1946), Γ' Λόγοι, σ. 39-48.

Εἰσήγησις τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Ἀριστοτέλους Π. Κούζη «διὰ τὴν ἀπονομὴν τοῦ χρυσοῦ μεταλλίου αὐτῆς εἰς τὰς Ἐνόπλους Δυνάμεις τῆς χώρας», 21 (1946), Γ' Λόγοι, σ. 51-53.

Εἰσήγησις τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Ἀριστοτέλους Π. Κούζη εἰς τὴν πλατωνικὴν ἑορτήν, 21 (1946), Γ' Λόγοι, σ. 16-18.

Περὶ τῆς ὑγιειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ στρατοῦ κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα, 21 (1946), Γ' Λόγοι, σ. 1-15.

Some new informations on Antony Pyropoulos as physician and on his small notice: «Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν» according the codex 877 of the Iberian Monastery on Mount Athos and the Cod. med. gr. 27 of the National library of Vienna, 21 (1946), σ. 9-18.

Προσφώνησις πρὸς τὴν Ἐθνικὴν Ἀποστολὴν τῶν Κυπρίων, 21 (1946), σ. 351-353.

Προσφώνησις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ Ἀκαδημ. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, 21 (1946), σ. 202-205.

Προσφώνησις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ Ἀκαδημ. Μαν. Καλομοίρη, 21 (1946), σ. 264-269.

Προσφώνησις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ Ἀκαδημ. Κωνστ. Ρωμαίου, 21 (1946), σ. 138-140.

Προσφώνησις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Σωτηρ. Σκίπη, 21 (1946), σ. 56-64.

Λόγος ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῆς προεδρίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 21 (1946), σ. 3-9.

Λόγος ἐπὶ τῇ παραδόσει τῆς Προεδρίας [τῆς Ἀκαδημίας], 22 (1947), σ. 1-2.

Παρατηρήσεις εἰς τὸ παρουσιασθὲν ὑπὸ τοῦ Σπ. Δοντᾶ σύγγραμμα τῶν Γ. Παπανικολάου καὶ Herbert Traut «Περὶ τῆς διαγνώσεως τοῦ καρκίνου τῆς μήτρας», 22 (1947), σ. 219-220.

Τὰ ἀνέκδοτα ἔτι ἰατρικὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Σειρὰ Γ' - Σειρὰ Δ', 22 (1947), σ. 92-109.

Παρουσίασις τοῦ βιβλίου τοῦ Θ. Δημητριάδου, «Ὠτορινολαρυγγολογία», 27 (1952), σ. 229.

Προσφώνησις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ τακτικοῦ μέλους Γεωργίου Θ. Φωτεινοῦ, 29 (1954), σ. 347-352.

Παρουσίασις τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Παπανικολάου, Ἄτλας ἀποφολιδωτικῆς κυτταρολογίας, Νέα Ὑόρκη 1954, 29 (1954), σ. 274-277.

Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Γ. Ἰωακείμογλου παρουσιασθέντος βιβλίου τοῦ Χρήστου Σολομωνίδου: «Ἡ ἰατρικὴ στὴ Σμύρνη», 30 (1955), σ. 387.

Παρουσίασις τοῦ βιβλίου τοῦ Γεωργ. Δαΐκου: «Ἡ θεραπευτικὴ τῶν λοιμώξεων», 30 (1955), σ. 352-353 [εἰς τὸ κείμενον τὸ ὄνομα: *Γ. Δράκου*].

Arétée. A' Des causes et des signes des maladies aigues. B' Des causes et des signes des maladies chroniques, traduits du grec par le Dr Adamant Coray, publiés d'après le manuscrit No 191 de la Bibliothèque Coray en Chio, par Aristote P. Kousis. «Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τ. 13, ἀρ. 1. Ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 1-107.

Γαληνοῦ, τῶν εἰς τὸ περὶ χυμῶν Ἱπποκράτους ὑπομνημάτων βιβλία Γ'. Κείμενον κατὰ τὸν κώδικα 5491 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων καὶ Σχόλια ὑπὸ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Εἰσήγησις Ἀριστοτέλους Π. Κούζη. «Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τ. 16, ἀρ. 1. Ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 1-175.

β' - εἰς Ἐπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν

Παρατηρήσεις ἐπί τινων ἀνεκδότων ἰατρικῶν κωδίκων τῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Εὐρώπης καὶ καθορισμὸς ἐνίων τούτων, ΕΕΒΣ, ϛ', σ. 375-382.

Τὸ ἀνέκδοτον ἔτι ἰατρικὸν ἔργον τοῦ Ἀνδρειωμένου, ϛ', σ. 383-386.

Τὸ «περὶ τῶν ἐν ὀδοῦσι παθῶν» ἔργον Νεοφύτου τοῦ Προδρομηνοῦ, Ζ', σ. 348-357.

Δύο θεραπευτικαὶ ὁδηγίαι τοῦ Μαγιστριανοῦ «Περὶ θεραπείας λεπρῶν» κατὰ τὸν ἑλληνικὸν κώδικα XLV τῆς Βιέννης, Η', σ. 312-315.

Τὸ «περὶ οὔρων» ἔργον τοῦ Ἰωάννου ἐπισκόπου Πρισδριανῶν, Ι', σ. 362-382.

ΕΥΛΟΓΙΟΣ ΚΟΥΡΙΛΑΣ

Τὴν 21ην Ἀπριλίου 1961 ἀπεβίωσεν αἰφνιδίως ἐν Στρατονίκῃ τῆς Χαλκιδικῆς ὁ ἐπίσκοπος Κορυτσᾶς καὶ ἄλλοτε καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Εὐλόγιος Κουρίλας.

Οὗτος ἐγεννήθη ἐν Κορυτσᾷ τὸ 1880, μεταβὰς δὲ ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας εἰς Ἅγιον Ὄρος ἐκάρη μοναχὸς ἐν τῇ Ἱ. Μονῇ Φιλοθέου, παρὰ τῷ ἐκεῖ μονάζοντι πρεσβυτέρῳ ἀδελφῷ του. Ἀκολούθως δ' ἐγένετο ἀδελφὸς τῆς Ἱ. Μονῆς Μεγίστης Λαύρας. Τὸ 1901 ἀπεφοίτησε τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει

Μεγάλης Σχολῆς τοῦ Γένους, μετὰ τετραετίαν δ' ἐστάλη εἰς Ἀθήνας διὰ νὰ σπουδάσῃ Φιλολογίαν καὶ Θεολογίαν. Διέτριψε περιοδικῶς εἰς τὴν μονὴν τῆς μετανοίας του, διετέλεσε δὲ καὶ γυμνασιακὸς καθηγητὴς ἐν Ἀθήναις (1915-1923) καὶ πρωτεπιστάτης τῆς Ἱ. Κοινότητος τοῦ Ὄρους (1930-1931). Τὸ 1935 ἐγένετο διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, τὸ αὐτὸ δ' ἔτος ἐπροτάθη ὡς καθηγητὴς τοῦ Πανεπ. Θεσσαλονίκης. Μετὰ διετίαν ἐξελέγη ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἐπίσκοπος Κορυτσᾶς, τῆς Ἐκκλησίας τῆς γείτονος ἀναδειχθείσης Αὐτονόμου. Ἦτο δ' ἐντριβέστατος τῆς ἀλβανικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσης καὶ βιβλιόφιλος ἐκ τῶν ὀλίγων, ὥστε νὰ καταρτίσῃ βιβλιοθήκην ἀξιολογωτάτην, ἧς μέρος ἔμεινεν εἰς τὴν Κορυτσᾶν, ἄλλο φυλάσσεται εἰς τὴν Μ. Λαύραν καὶ ἄλλο εἰς τὸ Ψυχικὸν Ἀθηνῶν, ὅπου κατῴκησε μετὰ τὴν ἔξωσίν του ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν, ἐπισυμβᾶσαν τὸ 1939, ὅτε ἡ χώρα αὕτη κατεπατήθη ὑπὸ τῶν φασιστῶν Ἰταλῶν.

Ἡ ἐκλογή του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (1942-1949) δὲν ἐγένετο διὰ τῆς κανονικῆς διαδικασίας καὶ ἐπροκάλεσε σάλον ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ. Θὰ ἦτο προτιμότερον τότε νὰ ἱδρυθῇ Ἑλληνοαλβανικὸν Ἰνστιτοῦτον καὶ ν' ἀνετίθετο εἰς τὸν Κουρίλαν ἡ διεύθυνσις ἐπὶ ψιλῷ τίτλῳ καθηγητοῦ.

Ὡς συγγραφεὺς ὁ Κουρίλας ὑπῆρξε πολυγραφώτατος, πλὴν οὐχὶ μεθοδικός, ἀκριβὴς ἢ συνεπὴς πρὸς ἑαυτόν. Ἡ ἐν γένει πολυπράγμων πολιτεία του καὶ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει καὶ ἐνταῦθα ἐκίνει ἑκάστοτε ζητήματα, ἐξεδηλοῦτο δὲ ἡ ἀντίθεσις διὰ λιβέλλων, φυλλαδίων κ.ἄ.

Ὑπῆρξε συνεργάτης τῶν «Ἠπειρωτικῶν Χρονικῶν», τῆς «Θεολογίας», τῆς ἡμετέρας Ἐπετηρίδος καὶ πολλῶν ἄλλων περιοδικῶν. Χρήσιμος θὰ ἦτο ἂν εἶχε καταρτισθῇ πίναξ τῶν ἐκεῖ καὶ τῶν αὐτοτελῶν δημοσιευμάτων του. Ἡ χρῆσις αὐτῶν πρέπει νὰ γίνεται πάντοτε μετὰ προσοχῆς καὶ κατόπιν διασταυρώσεως τῶν ὑπ' αὐτοῦ παρεχομένων ἀφθόνων πληροφοριῶν.

Πάντως ὑπῆρξεν ἐκ τῶν τελευταίων πολυγράφων λογίων ἀρχιερέων μοναχῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου (ἑπόμενος τῶν Σάρδεων Γερμανοῦ, Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, Κυδωνιῶν Ἀγαθαγγέλου καὶ Εἰρηνουπόλεως Κωνσταντίνου), τῶν ἀκολουθούντων ἀξιομίμητον παράδοσιν τῶν μεγάλων μορφῶν τῆς Ὀρθοδοξίας, τὴν ἐνασχόλησιν μὲ τὰ Γράμματα.

Ν. Β. Τ.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΓΕΝΙΚΗ ΠΡΟΣΗΜΕΙΩΣΙΣ: Ἡ Ἐπετηρὶς κρίνει βιβλία τὰ ὁποῖα τῇ ἀποστέλλονται πρὸς τοῦτο, μόνον ἐφ' ὅσον ἡ διεύθυνσις τοῦ περιοδικοῦ κρίνει τοῦτο σκόπιμον ἢ δυνατόν, χωρὶς ἡ ἀποστολὴ τῶν ἀντιτύπων νὰ ὑποχρεοῖ αὐτὴν πρὸς τοῦτο. Ἐπιφυλάσσει δ' ἡ διεύθυνσις εἰς ἑαυτὴν τὸ δικαίωμα νὰ δημοσιεύῃ κρίσεις συνεργατῶν τῆς ΕΕΒΣ καὶ ἐπὶ μὴ ἀποστελλομένων συγγραμμάτων κ.ἄ. δημοσιευμάτων.

Ν. Β. Τ.

Henrica Follieri, Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae, vol. I A-Z. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana 1960 (Studi e Testi 211), 8ο μέγα, σσ. XXVIII+590.

Ἐφ' ὅσον συστηματοποιοῦνται αἱ βυζαντιναὶ φιλολογικαὶ σπουδαί, καθίσταται φανερὸν ὅτι μᾶς χρειάζονται βοηθήματα διευκολύνοντα τὴν ἔρευναν καὶ τὴν μελέτην. Ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐγένετο λόγος περὶ συντάξεως τῶν Ἀπαρχῶν τῆς ἐπιστολογραφίας, χωρὶς τοῦτο νὰ ἐπιτευχθῇ μέχρι σήμερον. Προκειμένου περὶ τῆς Ὑμνογραφίας, ἀπαραίτητον ἦτο διὰ πάντα μελετητήν, ἐξαιρέτως τὸν ἐπιθυμοῦντα νὰ ἐκδώσῃ ὑμνογραφικὰ κείμενα, νὰ ὑπάρχῃ ἀλφαβητικὸς πίναξ τῶν ἀπαρχῶν τῶν τροπαρίων, εἱρμῶν, οἴκων κλπ. ὑμνογραφικῶν τεμαχίων. Τοῦτο ἐν μέρει ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ 1955, εἰς τὴν ἰδίαν σειρὰν (Studi e Testi Nos 180, 181) δημοσιεύσεως τῶν Initia Patrum τοῦ π. Χρυσοστόμου Baur, ὁ ὁποῖος ἀπέβλεψεν ἰδίᾳ εἰς τὴν ῥητορικήν, περιέλαβεν ὅμως καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα, καθὼς καὶ διὰ τῆς ἀπὸ τοῦ 1957 δημοσιεύσεως τῶν ἀπαρχῶν τῶν οἴκων καὶ κοντακίων τοῦ Ρωμανοῦ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ μου Ν. Α. Λιβαδάρα (Ρωμανοῦ Ὕμνοι, τόμος Γ', μέρος Α', σσ. τλβ'-υκε'). Ἀλλ' ἡ κάλυψις τῆς ὅλης ἀνάγκης δὲν ἐπετυγχάνετο διὰ τῶν δύο ὡς ἄνω ἐξαιρέτων ἐργασιῶν. Ἄλλως τε ὑπῆρχε τὸ προηγούμενον τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀπαρχῶν τῆς Λατινικῆς Ὑμνογραφίας (ὑπὸ Vatasso, 1906-1908).

Ἰδοὺ νῦν ὅτι ἡ ἀπὸ ἐτῶν ἐργαζομένη ἐπὶ τῆς καταρτίσεως τῶν ἀπαρχῶν τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ὑφηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης δὶς Enrica Follieri, μελετήσασα ἤδη θέματα σχετικὰ μὲ τὴν βυζαντινὴν λογίαν καὶ δημώδη ποίησιν, καὶ εὐδοκίμως γνωστὴ ἐκ τῶν παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν της ἐργασιῶν, μετὰ μακρὰν καὶ πολύπονον προσπάθειαν, οὐ μόνον ἔφερεν εἰς πέρας τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου διὰ τὰ μέχρι τοῦ 1958 δημοσιευθέντα κείμενα, ἀλλ' ἐκυκλοφόρησεν ἤδη ἀπὸ

τοῦ 1960 τὸν πρῶτον τόμον (καὶ ἤδη τὸ 1961 κυκλοφορεῖ καὶ ὁ δεύτερος) ἐκ τῆς ὅλης τετρατόμου ἐργασίας. Ὁ πρῶτος τόμος περιλαμβάνει τὰς ἀπαρχὰς (initia) ὅσαι ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ πρῶτα ἓξ μόνον γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου (α - ζ) καὶ ἐτυπώθη μετὰ φιλοκαλίας καὶ ἄκρας ἐπιμελείας, συνήθους εἰς τὴν σειρὰν αὐτὴν τοῦ Βατικανοῦ.

Ἀφιερωμένος εἰς τὸν νῦν ἄκρον ἀρχιερέα Ἰωάννην ΚΓ', ἄρχεται διὰ λατινιστὶ συντεταγμένου προλόγου πρὸς τὸν ἀναγνώστην, τὸν ὁποῖον ἀκολουθοῦν συντομογραφίαι καὶ βιβλιογραφία, ἐκ τῆς ὁποίας δείκνυται ὅτι ἡ συγγραφεὺς ἐχρησιμοποίησε τὰς καλυτέρας ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ πᾶσαν προσιτὴν εἰς αὐτὴν ἔκδοσιν ὑμνογραφικῶν κειμένων εἰς σειρὰς (P.G. Migne π.χ.), περιοδικά, αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις. Οὕτω π.χ. ἐγένετο χρῆσις τῶν ἐκ χει/φων θησαυρισθέντων καὶ μέχρι τοῦ 1958 ὑποδειχθέντων εἰς τὴν Νέαν Σιὼν ἢ τὸν Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον (Ταμεῖον Ἐκκλ. ποιήσεως) ἐκ χει/φων κωδίκων ἁγιορειτικῶν ἢ παρισινῶν ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ ἀειμν. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου. Φυσικὰ ἀπεκλείσθησαν τὰ μεταβυζαντινὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα (φυλλάδες).

Εἰς τὰ προλεγόμενά της ἡ Follieri ἑρμηνεύει τὸν τρόπον τῶν παραπομπῶν, φθάνει δὲ μέχρι τῆς λεπτομερείας νὰ σημειώνῃ τὸ μέτρον τῶν προσῳδιακῶν κειμένων, ἡρωϊκὸν (h) εἴτε ἰαμβικὸν (i). Οὕτω βλέπομεν ὅτι σχολαστικῶς σημειοῦνται καὶ αἱ παραλλαγαὶ τῶν ἀπαρχῶν καὶ πᾶσα ἀναφορὰ εἰς τὰ κείμενα καὶ τῶν κοινοτέρων τροπαρίων. Ἐσημειώθησαν καὶ αἱ ἔμμετροι ἀκροστιχίδες, μολονότι τούτων πρέπει νὰ γίνῃ καὶ ἰδιαιτέρα συναγωγή.

Διὰ τὸ ὑπὸ τῆς σεμνῆς Ἰταλίδος ἐπιστήμονος ἀναληφθὲν ἐπιμελέστατον καὶ πολύμοχθον ἔργον, μόνον χάριτας καὶ εὐγνωμοσύνην ἔχομεν νὰ ἐκφράσωμεν. Ἐκτὸς τῆς πρακτικῆς του σημασίας, παρατηρῶ ὅτι τοῦτο εὐκολύνει κατά τινα τρόπον καὶ τὴν *λημματογραφίαν* τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως, δηλονότι εἶναι μία τῶν προϋποθέσεων διὰ τὴν σύνταξιν γλωσσαρίου τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν γλώσσης (τῆς λογίας). Ὀφείλομεν εὐγνωμοσύνην εἰς τοὺς ἀποφασίσαντας τὴν σύνταξιν καὶ ἔκδοσιν τῶν ἀπαρχῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ὑμνογραφίας, εὐχόμεθα τὴν ταχεῖαν ἀποπεράτωσιν τῆς τυπώσεως (καὶ τὴν εἰς τὸν τέταρτον τόμον προσθήκην παραρτήματος 1959 - 1962) καὶ γενικῶς τὴν ἔναρξιν τῆς συστηματικῆς ἐκδόσεως τῶν Ἑλλήνων ὑμνογράφων. Εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτὴν τόσον ἡ Σχολὴ τῆς Ρώμης ὅσον καὶ ἡ τοῦ Παλέρμου ἀνέλαβον ἤδη πρωτοβουλίας διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν Ἰταλιωτῶν ὑμνογράφων, εἰς τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ συμβάλωμεν καὶ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς εὐχαρίστως, διαθέτοντες νῦν ἐν Ἀθήναις τὴν πεῖραν τῆς ἐκδόσεως τῶν Ὕμνων Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Berthold Rubin, Das Zeitalter Justinians, Berlin, ἐκδ. Walter de Gruyter, τόμος 1ος, 1960, σελ. XVI + 539 μετὰ 11 χαρτῶν καὶ 16 παρενθέτων πινάκων εἰκόνων.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ κινῇ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν, θὰ ἐξακολουθῇ δὲ πάντοτε νὰ κινῇ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν, ἕνεκα τῶν ἀφθόνων ἐπιτευγμάτων καὶ τῶν πολλῶν συναφῶν προβλημάτων, ἅτινα προβάλλουν ἀείποτε ζωντανὰ διὰ τὴν πολιτικήν, τὴν θρησκευτικήν, τὴν δικαιοδοτικήν, τὴν στρατιωτικήν, τὴν διοικητικὴν καὶ πᾶσαν ἄλλην δρᾶσιν τοῦ μεγάλου βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ προσωπικότης τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ ἀκαμάτου καὶ ἐργατικωτάτου, τοῦ ὑπομονητικοῦ καὶ καρτερικοῦ καὶ μεγαλοφυοῦς, ἐνίοτε ὅμως καὶ κενοδόξου μονάρχου, τοῦ ὁποίου ἡ δρᾶσις συνεπληροῦτο ἁρμονικώτατα διὰ τῆς ἐπικουρίας τῆς συζύγου του Θεοδώρας, ἀποτελεῖ καὶ θὰ ἐξακολουθῇ ν' ἀποτελῇ πάντοτε πρόβλημα, ὡς πρόβλημα ἦτο αὕτη καὶ διὰ πολλοὺς συγχρόνους του καὶ μεταγενεστέρους του ἱστορικούς, ὅσους τοὐλάχιστον ἐξ αὐτῶν διέσωσαν μέχρις ἡμῶν οὐ μόνον τὰ μεγάλα προτερήματα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ ἡγεμόνος. Ἡ δ' ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐν τῷ συνόλῳ της, ὡς ἐποχὴ κατ' ἐξοχὴν ἀναχωνεύσεως καὶ ἀναδιπλώσεως τῶν δυνάμεων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, θεμελιώσασα τὴν περαιτέρω ἔνδοξον ἱστορικὴν διαδρομὴν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὑφ' ὡρισμένας ἐπόψεις προσδιορίσασα τὴν τύχην αὐτῆς ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, εἶναι ἐποχὴ ἀποφασιστικὴ καὶ σταθμὸς μέγας, ὅστις εἶναι καὶ θὰ εἶναι πάντοτε ἄξιος διονυχιστικῆς ἀνερευνήσεως καὶ προσεκτικῆς μελέτης.

Ὁ βυζαντινολόγος καθηγητὴς κ. Β. Rubin τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κολωνίας, ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν ἀσχολούμενος μὲ τὴν μελέτην τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀφοῦ παλαιότερον ἐδημοσίευσεν εἰδικωτέρας τινὰς συναφεῖς μελέτας καὶ προσφάτως μακρὸν ἄρθρον περὶ τοῦ Προκοπίου, τοῦ συγχρόνου τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἱστορικοῦ, ἐν τῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ τῶν Pauly - Wissowa, παραδίδει νῦν εἰς τὴν δημοσιότητα τὸν πρῶτον τόμον τοῦ ἀναγγελλομένου μεγάλου, τετρατόμου, ἔργου του περὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἔργου συνθετικοῦ τοῦ ἀπεράντου ὑλικοῦ καὶ κριτικοῦ ἐν τῷ συνόλῳ του. Κατὰ τὸ διάγραμμα ὅπερ ὁ συγγραφεὺς παρέχει ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἐκδοθέντος πρώτου τόμου, οἱ δύο πρῶτοι τόμοι τοῦ ἔργου του θὰ περιλάβουν ἔκθεσιν τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς διεξαγωγῆς τῶν πολέμων αὐτοῦ, οἱ δὲ δύο τελευταῖοι τόμοι θὰ περιέχουν ἀνάλυσιν τῶν λοιπῶν βιοτικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐρευνωμένης ἐποχῆς.

Τὸ ὅλον ἔργον, καὶ κατὰ τὴν προαγγελίαν τοῦ συγγραφέως καὶ κατὰ τὴν μορφὴν ὑφ' ἣν ἐμφανίζεται ὁ ἤδη δημοσιευθεὶς πρῶτος τόμος, ἀκολουθεῖ

μέθοδον ἀπηλλαγμένην μονοπλεύρων θετικιστικῶν ἢ ὑλιστικῶν κατευθύνσεων, προσηρμοσμένην δὲ μᾶλλον πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῆς καθαυτὸ « πολιτικῆς » ἱστορικῆς ἐρεύνης. Διάχυτος εἶναι οὕτω εἰς τὸ ἔργον ἡ ἀντίληψις τοῦ σ., ὅτι, ὡς πᾶσαν ἱστορικὴν ἐποχήν, οὕτω καὶ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀνερευνῶμεν μὲ μεθόδους « πρωθυστέρας », λ.χ. « ἀστικὰς » ἢ « μαρξιστικάς », ἀλλὰ μόνον μὲ μέθοδον προσιδιάζουσαν εἰς τὴν συγκεκριμένην ἱστορικὴν περίοδον, ἤτοι, εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μὲ μέθοδον ἀνερευνῶσαν τὴν πολιτικὴν ἰδεολογίαν τῆς ἱστορικῆς ταύτης περιόδου. Τὴν μέθοδον δ' αὐτὴν ἀκολουθεῖ μὲ πλήρη συνέπειαν ὁ σ. ἤδη ἀπὸ τοῦ ἐνταῦθα ἀναγγελλομένου πρώτου τόμου, ἐν ᾧ ἀνὰ πᾶσαν σελίδα διαφαίνεται ἡ σημασία ἣν ὁ σ. ἀποδίδει εἰς τὴν πολιτικὴν ὡς θεωρίαν καὶ ὡς πρᾶξιν κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῶν προβλημάτων ἅτινα συζητεῖ.

Ὁ ἐκδοθεὶς πρῶτος τόμος διαιρεῖται εἰς τέσσαρα τμήματα.

Τὸ πρῶτον τμῆμα (σελ. 1 - 78) περιέχει τὴν Εἰσαγωγήν, ἐν ᾗ ἐκτίθεται ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων ἐπιβληθεῖσα ἱστορικὴ ρωμαϊκὴ παράδοσις, ἡ ἐπιβίωσις καὶ περαιτέρω ἀνάπτυξις τοῦ ἰμπεριαλιστικοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἔκφρασιν τοῦ πνεύματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἡ τάσις πρὸς ἕνωσιν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἡ τάσις πρὸς ἀνασύστασιν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὡς συνόλου, ἡ τάσις ἥτις ἥνωσε τὸν Ἰουστινιανὸν καὶ τὴν Θεοδώραν εἰς τὴν πολιτικήν των προσπάθειαν, ἥτις καθιέρωσε τὸ μεγαλοπρεπὲς βάθρον ἐφ' οὗ ἐθεμελιώθη ἡ περαιτέρω μακραίων πορεία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Τὸ ἰμπεριαλιστικὸν αὐτὸ πνεῦμα ὅπερ ἐνεσάρκωσαν ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ ἡ Θεοδώρα εἶχε τὰς ρίζας του εἰς τὴν Ρώμην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προαγωγὴν τῆς τεχνικῆς καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως καὶ εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἀνατολικῆς ἀντιλήψεως περὶ βασιλέως - θεοῦ, πάντα δὲ ταῦτα ἐν συνθέσει καὶ πρὸς τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν, ὡς ἡ σύνθεσις αὕτη ἐπετεύχθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἡ τοιαύτη δὲ σύνθεσις κοσμικῶν καὶ θρησκευτικῶν στοιχείων ἀπέκτησε ρυθμὸν ταχύτερον κατὰ τὴν περίοδον τῶν χρόνων ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας, τῶν δύο τούτων ἀνθρώπων, οἵτινες, κατὰ τὸν σ. (σελ. 79) ἦσαν ἄνθρωποι ὅπως καὶ ἀναρίθμητοι ἄλλοι ἄνθρωποι ἀπὸ σάρκα καὶ αἷμα, ἀλλὰ καὶ μορφαὶ μὴ ἐπαναλαμβανόμεναι συχνὰ εἰς τὸ καθημερινὸν θαῦμα τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος.

Τὸ δεύτερον τμῆμα (σελ. 79 - 121) περιέχει ἔκθεσιν τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν καταγωγὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὴν μόρφωσιν, τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν καὶ τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ, ὡς καὶ ἀνάλυσιν τῆς μορφῆς τῆς Θεοδώρας. Κατὰ τὸν συγγραφέα, οἱ δύο οὗτοι ἄνθρωποι καὶ σύζυγοι πρέπει νὰ συλληφθοῦν ἑνιαίως, ἵνα γίνῃ ἀντιληπτὸν τὸ μεγαλεῖον τῆς προσπαθείας καὶ

τῶν ἐπιτευγμάτων των. Ὁ Ἰουστινιανός, τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς δίδει λεπτομερῆ τὴν προσωπογραφίαν, ἔχει ἀνατραφῆ εἰς τὸ συγκεντρωτικὸν καὶ ρωμαιοκρατούμενον πνεῦμα ὅπερ κυριαρχεῖ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ θείου του Ἰουστίνου. Εἶναι ἐργατικὸς εἰς τὸ ἔπακρον, αὐτοκυριαρχεῖται, εἶναι ταχύς, ἐπίσης εἶναι κοινωνικὸς καὶ καλῆς διαθέσεως εἰς τὸν κύκλον του. Ἔχει, φαίνεται, θεολογικὴν καὶ νομικὴν μόρφωσιν, εἶναι κάτοχος τῶν προβλημάτων τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, τῆς διπλωματίας καὶ τῆς διοικήσεως, ἔχει ἐπίσης τὴν μεγάλην ἱκανότητα τῆς ἐπιλογῆς τῶν καταλλήλων προσώπων διὰ τὴν κατάλληλον ἐργασίαν. Ὁ προσανατολισμός του εἶναι δυτικὸς - λατινικός, εἶναι ὅμως ὁ ἴδιος καὶ φανατικὸς χριστιανός, ἀμφότερα δὲ τὰ χαρακτηριστικά του ταῦτα ἀνακύπτουν εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν, ἰδιαίτατα δ' εἰς τὴν νομοθεσίαν του, ἥτις διατρέχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαϊστικὴν ρωμαϊκὴν τάσιν του καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἁγνῆς ὀρθοδοξίας του. Συντηρητικός, ἀποβλέπει εἰς τὴν νομοθεσίαν του καὶ ὡς εἰς μέσον προπαγάνδας τοῦ ρωμαϊκοῦ προσανατολισμοῦ του, χωρὶς ὅμως νὰ διστάζῃ νὰ ἐπιφέρῃ καὶ μεταβολὰς ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς διδασκαλίας τῶν νομικῶν τῆς σχολῆς τῆς Βηρυττοῦ (σελ. 89 ἑπ.). Καίτοι ὅμως ἐν γένει ἀνὴρ ἰσχυρός, ἐν τούτοις ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικῶς ἀπὸ τὴν θέλησιν τῆς συζύγου του Θεοδώρας, τῆς προσωπικότητος τῆς ὁποίας ὁ σ. παρέχει μακρὰν ἀνάλυσιν ἐν τῷ βιβλίῳ του (σελ. 98 - 121), ἀνάλυσιν ἀναγκαίαν, ἵνα κατανοήσωμεν ἔτι καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἰουστινιανόν, ἐὰν πιστεύσωμεν τὸν Προκόπιον, καθ' ὃν οἱ δύο σύζυγοι οὐδὲν ἔπραττον ἄνευ κοινῆς αὐτῶν συμφωνίας.

Τὸ τρίτον τμῆμα τοῦ βιβλίου (σελ. 122 - 244) εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν σημαντικόν, ὡς περιέχον ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας τοῦ ἰουστινιανείου κράτους ἀλλὰ καὶ τῆς ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος ἀσκηθείσης κριτικῆς. Εἰς τὸ τμῆμα τοῦτο ὁ σ. ἀναλύει τὴν νομικὴν θεμελίωσιν τοῦ imperium τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς αὐτοκράτορος ταυτίζοντος ἐν ἑαυτῷ καὶ τὴν ἀντίληψιν τοῦ βασιλέως ὡς ἡγεμόνος ἐλέῳ Θεοῦ. Ἡ τελευταία αὕτη ἀντίληψις καθιερώνει τὴν χριστιανικὴν πίστιν τοῦ αὐτοκράτορος ὡς ἰδιαιτέραν ἀξίαν εἰς τὸν καθόλου πνευματικὸν ἐξοπλισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς μοναρχίας εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ἡ πρωτοδυναμία τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας εἶναι ἐμφανὴς ὁπουδήποτε, εἰς τὴν νομοθεσίαν καὶ εἰς πᾶσαν ἄλλην ἐκδήλωσιν τοῦ « *εὐσεβοῦς* » καὶ « *θείου* » αὐτοκράτορος. Ἀναλύων δ' ὁ σ. τὰς προσωνυμίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς αὐτοκράτορος ἀποκαλύπτει τὸ πνεῦμα ἰμπεριαλισμοῦ ὑφ' οὗ οὗτος δεσπόζεται ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνύψωσίν του εἰς τὴν ἀνωτάτην βαθμίδα τῆς ἀνθρωπίνης μεγαλοπρεπείας, τῆς ἐγγιζούσης αὐτὴν ταύτην τὴν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ.

Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα εἶναι κατὰ τὸν σ., δηλωτικὰ τῆς ἐπιβολῆς τῆς « ἰδέας » τοῦ αὐτοκράτορος ὡς προσώπου ὑπερέχοντος τοῦ κοινοῦ θνητοῦ. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὅμως ταῦτα πρέπει νὰ διαδοθοῦν καὶ νὰ γίνουν

πιστευτά, ἵνα καταστοῦν ἀξία πραγματική. Τοῦτο δ' εἶναι ἔργον τῆς πολιτικῆς προπαγάνδας, τὰ μέσα τῆς ὁποίας, ὡς ταῦτα ἤσκησεν ὁ Ἰουστινιανός, μὲ ἰδιαιτέραν προσοχὴν ἀναλύει ὁ σ. (σελ. 127 ἑπ., 139 ἑπ., 146 ἑπ.). Πράγματι, κατὰ τὸν σ., ὁ Ἰουστινιανὸς ἤσκησε τὴν ἀναγκαίαν ταύτην πολιτικὴν προπαγάνδαν, ὅπως αὐτὴ ἠσκήθη πάντοτε καὶ ἀσκεῖται καὶ σήμερον εἰς κάθε χώραν ὑπὸ τῶν κυβερνώντων. Ἡ προπαγάνδα εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ πολιτικὴ εἰς τὴν πρᾶξιν, ἡ προσπάθεια δημιουργίας τοῦ ἀναγκαίου κλίματος διὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἐξουσίας ἐπὶ τοῦ κοινοῦ, ἐπὶ τῆς μάζης. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην ἡ προπαγάνδα αὕτη εἶναι «*ἐπίσημος*», αὐθεντική, ἐξυπηρετοῦσα τὸν ἡγεμόνα, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιουμένη ὑπ' αὐτοῦ.

Εἰδικώτερον, ὅσον ἀφορᾷ τὸν Ἰουστινιανόν, ἡ ἐπίσημος αὕτη προπαγάνδα ἐκδηλώνεται εἰς ἔγγραφα, εἰς λόγους καὶ πανηγυρικούς, εἰς τὴν ἀποτύπωσιν τῶν νομισμάτων, εἰς ἐπιγραφὰς καὶ παντὸς εἴδους μνημειώδη ἔργα, τέλος καὶ πρωτίστως, κατὰ τὸν σ., εἰς τὸ νομοθετικὸν τοῦ αὐτοκράτορος ἔργον. Εἰς τὸ νομοθετικὸν ἔργον τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ σ. ἀφιερώνει ἀρκετὰς σελίδας (σελ. 146-168), διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸν προπαγανδιστικὸν χαρακτῆρα τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας, χαρακτῆρα, κατὰ τὸν σ., ἀναγκαῖον, δεδομένου ὅτι ἡ νομοθεσία ἦτο αὐτὴ αὕτη ἡ φωνὴ τοῦ αὐτοκράτορος οὐ μόνον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀλλὰ καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν αὐτοκρατορίαν. Τὸν προπαγανδιστικὸν τοῦτον χαρακτῆρα ὁ συγγραφεὺς ἀνευρίσκει εἰς πάντα τὰ βασικὰ νομοθετήματα ἅτινα ἐνεκαινίασεν ἢ ἐξέδωκεν ὁ Ἰουστινιανός, τὸν Κώδικα, τοὺς Πανδέκτας, τὰς Νεαράς. Πάντα τὰ νομοθετήματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, αἱ Constitutiones Deo Auctore, Omnem, Tanta κ.λ.π., διατρέχονται, κατὰ τὸν σ., ὑπὸ τοῦ προπαγανδιστικοῦ πνεύματος τοῦ αὐτοκράτορος. Τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀνακύπτει ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ἑρμηνείας τῶν Πανδεκτῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν εἰσροὴν τῶν «*παρεμβλημάτων*», εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς νομικῆς παιδείας κ.λ.π. Κατὰ πᾶσαν δὲ περίπτωσιν ὁ Ἰουστινιανὸς κατέχεται μὲν γενικῶς ἀπὸ τὴν ἀρχαϊστικὴν ρωμαϊκὴν τάσιν, εἰς τὴν νομοθεσίαν του ὅμως ἡ τάσις του αὕτη παρίσταται cum grano salis, ὡς γράφει ὁ σ. (σελ. 150), δεδομένου ὅτι εἰς τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον χωνεύει καὶ δίκαιον νέον καὶ ζωντανόν, τὸ δίκαιον τῆς ἐποχῆς του.

Πλὴν ὅμως τῆς τοιαύτης ὡς ἀνωτέρω «*ἐπισήμου*» προπαγάνδας ὑπάρχει καὶ ἄλλη, ἡ ἀνεπίσημος, ἡ «*φιλολογική*», προπαγάνδα, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ ἡ ἀντιπολίτευσις καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ αὐτοκράτορος (σελ. 168 ἑπ.). Εἰς τὴν φιλικὴν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα φιλολογικὴν προπαγάνδαν ἀνήκουν τὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ, τοῦ διακόνου Ἀγαπητοῦ καὶ τοῦ Παύλου τοῦ Σιλεντιαρίου, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ σ. ἀφιερώνει σελίδας τινάς. Πολὺ ἐκτενέστερος εἶναι ὅμως διὰ τὸν Προκόπιον, τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου ἔχει ἐπεξεργασθῆ καὶ ἰδιαιτέρως παλαιότερον (βλ. ἄρθρον του εἰς τὴν ἐγκυκλοπαιδείαν Pauly-Wissowa), τοῦ συγγραφέως δὲ τούτου προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν διπλῆν ὄψιν ὡς ἱστορικοῦ καὶ ὡς λιβελλογράφου (σελ. 173-226). Ἡ δευτέρα αὕτη ὄψις τοῦ Προκοπίου ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν σ., τὴν ἔκφρασιν τῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἀντιπολιτεύσεως τῆς ἐποχῆς. Τῆς κριτικῆς δὲ ταύτης ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι πλὴν τοῦ Προκοπίου φορεῖς, καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ ς' μέχρι τοῦ θ' αἰῶνος, ὁ Ἀγαθίας, ὁ Μένανδρος, ὁ Εὐάγριος, ὁ Ζωναρᾶς, ὁ Θεοφάνης, τὸ ἔργον τῶν ὁποίων περιγράφει ὁ σ. (σελ. 227-234), διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι τὴν τοιαύτην κριτικὴν καὶ ἀντιπολίτευσιν κατὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰουστινιανοῦ δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν μόνον, ἐὰν τὴν συσχετίσωμεν πρὸς τοὺς προηγηθέντας καὶ τοὺς μεταγενεστέρους τοῦ Προκοπίου κριτικοὺς τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς πολιτικῆς τῶν αὐτοκρατόρων του. Εἰς τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο ὁ σ. ἀναπτύσσει ποικίλας ἀξιοπροσέκτους γνώμας, εἰ καὶ ἐνίοτε οὐχὶ ἄνευ τινὸς ὑπερβολῆς, λ.χ. ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι τὸ πολιτικὸν ἰδανικὸν τοῦ Βυζαντίου μετεπήδησεν εἰς τὴν τσαρικὴν Ρωσίαν, ἥτις μὲ τὴν σειράν της, μετὰ τὴν Ρώμην καὶ τὸ Βυζάντιον, ἐπίστευσεν εἰς τὴν μοῖράν της ὡς κοσμοκρατείρας (σελ. 243).

Τὸ τελευταῖον, τέταρτον τμῆμα τοῦ βιβλίου εἶναι ἐπίσης μακρὸν (σελ. 245-373) καὶ περιέχει ἔκθεσιν τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῶν πολέμων του εἰς τὴν Ἀνατολήν. Εἶναι δὲ καὶ τὸ τμῆμα τοῦτο ἐξόχως ἐνδιαφέρον, διότι ἀφορᾷ εἰς τὴν συχνὰ φερομένην ὡς ἀσθενῆ πλευρὰν τῆς δράσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅστις παρημέλησε τὴν Ἀνατολήν, κατεχόμενος ἀπὸ τὴν ὁρμήν του πρὸς ἀνασύστασιν τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἤτοι ἀπὸ τὴν ὁρμήν του πρὸς τὴν Δύσιν, πρὸς ἣν καὶ ἔρριψε τὸ βάρος τῆς ὅλης του δραστηριότητος. Ὁ σ. ὑποστηρίζει (σελ. 246 ἑπ.) ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς — ἀκολουθῶν τὴν ρωμαϊκὴν πολιτικὴν ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἀνατολήν, ὡς ἡ πολιτικὴ αὕτη εἶχε διαμορφωθῆ ἀπὸ τοῦ Πομπηΐου μέχρι τοῦ Ἀναστασίου — ἠθέλησε μὲν νὰ κατακτήσῃ τὴν Δύσιν ἀλλὰ νὰ διατηρήσῃ ἀλώβητον καὶ τὴν Ἀνατολήν, τοῦτο δ' ἀποδεικνύουν πλὴν ἄλλων καὶ οἱ περσικοὶ πόλεμοι οὓς διεξήγαγε. Ἡ ἐξιστόρησις δὲ τῶν πολέμων αὐτῶν, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν πολέμων τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὴν Ἀνατολὴν γίνεται ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ σ. μὲ πᾶσαν λεπτομέρειαν, ἐπιφυλασσομένης εἰς τὸν ἐκδοθησόμενον β' τόμον τοῦ ἔργου του, τῆς ἀναπτύξεως τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὴν Δύσιν, τῆς καταστροφῆς τῶν Βανδάλων καὶ τῶν Γότθων καὶ τῆς γενικῆς κριτικῆς τοῦ πολεμικοῦ ἔργου τοῦ αὐτοκράτορος.

Ὁ ἐκδοθεὶς πρῶτος τόμος, τοῦ ὁποίου ἁπλῆν σκιαγράφησιν ἐπεχειρήσαμεν ἀνωτέρω, δὲν ἐξαντλεῖ εἰμὴ τμῆμα μόνον τῆς ὅλης πολυσυνθέτου μορφῆς ἣν ἐμφανίζει διὰ τὸν ἱστορικὸν ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ πρῶτος οὗτος τόμος εἶναι ὅμως ἤδη ἀρκετός, διὰ νὰ ἀντιληφθῇ ὁ ἀναγνώστης τὸ μέγεθος τῆς προσπαθείας, ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσιαστικὴν συμβολὴν τοῦ συγγραφέως εἰς ἀνερεύνησιν τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Ἡ ἱστορία τοῦ κ. B. Rubin περιέχει πλήρη ἐκμετάλλευσιν τοῦ ὑπάρχοντος ἀφθόνου ὑλικοῦ καὶ συσχέτισιν αὐτοῦ καὶ σύνθεσιν κριτικὴν πρὸς προβλήματα ἱστορικά, αἰώνια, ἀρχαῖα, νεώτερα ἢ καὶ σύγχρονα. Ἐκεῖ δ᾿ ἀκριβῶς ἔγκειται, ὡς φρονῶ, ἡ ἀξία τοῦ βιβλίου, ἤτοι εἰς τὴν θεώρησιν τῶν ἐρευνωμένων προβλημάτων ἐντὸς πλαισίου εὐρυτάτου καὶ εἰς τὴν κριτικὴν ἀξιολόγησιν τοῦ παρεχομένου ὑλικοῦ μὲ κριτήρια μέτρα καθαρῶς ἱστορικὰ ἀπηλλαγμένα πάσης προκαταλήψεως. Ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔχῃ ἀσφαλῶς ὡρισμένας λεπτομερειακὰς παρατηρήσεις, τοῦτο ὅμως εἶναι ἀναπόφευκτον προκειμένου περὶ ἔργου τοιαύτης ὁλκῆς. Ἔτι μᾶλλον, ὁ ἀναγνώστης θὰ ἔχῃ ἴσως καί τινας ἐπιφυλάξεις διὰ τὴν ὑπερβολικὴν σημασίαν ἣν ὁ σ. ἀποδίδει εἰς τὸν προπαγανδιστικὸν χαρακτῆρα σχεδὸν πάσης ἐκδηλώσεως τῆς δράσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Καὶ εἰδικώτερον, ὁ νομικός, ἀλλὰ καὶ ὁ ἱστορικὸς ἐν γένει, θὰ ἔχῃ ἀρκετὰς ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τὸν Ἰουστινιανὸν ἀποδιδόμενον προπαγανδιστικὸν χαρακτῆρα τῆς νομοθεσίας του ἢ καὶ ὡς πρὸς τὴν μικρὰν σημασίαν ἣν ὁ σ. φαίνεται ἀποδίδων εἰς τὴν συμβολὴν τοῦ ἑλληνικοῦ - ἀνατολικοῦ στοιχείου εἰς τὴν ἀναχώνευσιν καὶ τελικὴν διαμόρφωσιν τῆς ἰουστινιανείου νομοθεσίας. Ἐν τούτοις, καὶ τὰ θέματα ταῦτα, καίτοι μεγάλα καθ᾿ ἑαυτὰ ἱστορικὰ ζητήματα, φαίνονται μικρὰ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ σ. συνολικὴν σύλληψιν τοῦ ἔργου τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς του, σύλληψιν καθολικὴν ἐξ ἐπόψεως τῆς γενικῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου, εἰς ἀνερεύνησιν τῆς ὁποίας φαίνεται κυρίως ἀποβλέπων ὁ σ. διὰ τοῦ βιβλίου του. Τὸ ὅλον βιβλίον εἶναι πράγματι περισσότερον « πολιτικὴ ἱστορία » ἢ ἱστορικὴ ἀναδίφησις καὶ ἀνερεύνησις. Πολιτικὴ ἱστορία, ἀναλύουσα πᾶσαν λεπτομέρειαν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῶν μεγάλων πολιτικῶν καὶ πολιτιστικῶν προβλημάτων, μαρτυροῦσα δὲ πόσον ὁ σ. εἶναι κάτοχος τῶν προβλημάτων αὐτῶν εἰδικῶς διὰ τὸν ϛ′ αἰῶνα ἀλλὰ καὶ τῆς σημασίας των διὰ τὴν παγκόσμιον ἱστορίαν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Πολιτικὴ ἱστορία, ἧς ἡ συνέχισις καὶ ἀποπεράτωσις μέχρι καὶ τοῦ τετάρτου τόμου εἶναι ἰδιαζόντως εὐκταία, πρὸς μείζονα διαφώτισιν τῆς ἱστορικῆς περιόδου τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ πρὸς συναγωγὴν συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς περιόδου ταύτης διὰ τὴν περαιτέρω μακραίωνα διαδρομὴν τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ

Δημητρίου Σ. Γκίνη, Ἐπιτίμου διδάκτορος τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ***Νομικὸν πρόχειρον*** *ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἁπλῆν φράσιν ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου καὶ ἐλλογιμωτάτου ἐπισκόπου Καμπανίας κυρίου κυρίου* ***Θεοφίλου*** *τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788), κριτικὴ ἔκδοσις μετὰ εἰσαγωγῆς καὶ εὑρετηρίων πινάκων (Παράρτημα τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), 1960, σελ. ν′+362.*

Ὁ γνωστὸς βυζαντινολόγος κ. Δημ. Σ. Γκίνης εἶχε τὴν εὐτυχῆ ἔμπνευσιν νὰ προβῇ εἰς νέαν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ « Νομικοῦ Προχείρου » τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου, προτάσσων ταύτης ἐκτενῆ εἰσαγωγὴν περὶ τοῦ ἐπισκόπου τούτου καὶ τοῦ ἔργου του. Ἦτο δ᾿ ἡ ἔμπνευσις εὐτυχής, διότι τὸ Νομικὸν Πρόχειρον εἶναι σημαντικωτάτη συλλογὴ ἐκκλησιαστικῶν καὶ νομικῶν διατάξεων, εὐρέως χρησιμοποιηθεῖσα ἀνὰ τὸν ὑπόδουλον χριστιανικὸν κόσμον ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1788 συντάξεώς της. Ἡ συλλογὴ ὅμως αὕτη, ὡς ἀποδεικνύει ὁ κ. Δ. Γκίνης, ἔσχε τὴν κακὴν τύχην νὰ ἐκδοθῇ τὸ 1887 ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ Ἐλ. Ταπεινοῦ καὶ τοῦ Κ. Βασιλειάδου κατὰ τρόπον ὅλως ἀξιόμεμπτον, διότι ἡ ἔκδοσις ἐκείνη ἔγινεν ὄχι μόνον ἀθελήτως ἀλλὰ καὶ ἠθελημένως λανθασμένη, τῶν ἐκδοτῶν ἀπαλειψάντων πᾶσαν φράσιν δυναμένην νὰ παρεξηγηθῇ εἴτε ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου κλήρου τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἴτε ὑπὸ τῆς τουρκικῆς λογοκρισίας τῆς ἐποχῆς.

Εἰς τὴν ἐκτενῆ του Εἰσαγωγὴν ὁ κ. Δ. Γκίνης παρέχει πολυτίμους πληροφορίας περὶ τοῦ ἐπισκόπου Θεοφίλου καὶ τοῦ ἔργου του. Ὁ Θεόφιλος κατήγετο ἐξ Ἰωαννίνων, ἐκ γονέων εὐπατριδῶν καὶ ἐγεννήθη πιθανώτατα περὶ τὸ 1715. Ἀπὸ τοῦ 1749 μέχρι τοῦ 1795, ὅτε φαίνεται ὅτι ἀπεβίωσε, διετέλεσε συνεχῶς ἐπίσκοπος τῆς μικρᾶς καὶ πτωχῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην ἐπισκοπῆς τῆς Καμπανίας. Ἦτο ἀνὴρ πολλῆς μορφώσεως, ἣν εἶχε λάβει εἰς Ἰωάννινα καὶ εἰς Κοζάνην, εἰς τὰς ἀνθούσας τότε σχολὰς ἑλληνικῆς παιδείας τῶν πόλεων αὐτῶν. Μαθητὴς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, εἶχε καὶ ὁ Θεόφιλος τὰ προσόντα τοῦ μεγάλου διδασκάλου του, πνεῦμα φιλελεύθερον καὶ πεφωτισμένον, μόρφωσιν εὐρεῖαν, σεμνότητα καὶ θάρρος γνώμης, ἕνεκα τοῦ ὁποίου συχνάκις καθίστατο ἀσυμπαθὴς ἔναντι τῶν ἀνωτάτων κληρικῶν τοῦ Φαναρίου. Παρὰ ταῦτα, ἡ ἠθική του ἐπιβολὴ ἀνεγνωρίζετο, ὡς ἐπίσης ἀνεγνωρίζετο καὶ ἡ ἔναντι τῶν Τούρκων ἐθνικὴ στάσις του. Ὁ Θεόφιλος ὑπῆρξεν οὕτω ἐκ τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ δὲ καθόλου ἔργον του, τό τε ποιμαντορικὸν καὶ τὸ συγγραφικόν, ὑπῆρξεν ὄντως σημαντικώτατον.

Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Θεοφίλου περιλαμβάνει τὸ θεολογικοῦ περιε-

χομένου «Ταμεῖον Ὀρθοδοξίας», ὀκτάκις ἐκδοθὲν ἀπὸ τοῦ 1780 καὶ ἐφεξῆς, τὰ εἰσέτι ἀνέκδοτα «Σημειώματα», τὸ «Κοινάριον», ὡς καὶ ἄλλας μικροτέρας ἐργασίας ἐπὶ θεολογικῶν καὶ νομικῶν θεμάτων. Κατ' ἐξοχὴν ὅμως σημαντικὸν εἶναι τὸ «Νομικὸν Πρόχειρον» τοῦ Θεοφίλου, ὅπερ ἐκδίδει νῦν ὁ κ. Δ. Γκίνης εἰς ἔκδοσιν κριτικήν, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ σύντομον συλλογὴν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πρὸς χρῆσιν τοῦ κλήρου καὶ τῶν λοιπῶν ἐφαρμοστῶν τοῦ δικαίου αὐτοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Φαίνεται δ' ὅτι ὄντως τὸ Νομικὸν Πρόχειρον ἔσχε τὴν ἀναμενομένην ἀπήχησιν, χρησιμοποιηθὲν εὐρύτατα κατὰ τὸν ιθ' αἰῶνα ὑπὸ ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, ἅτινα εἰς τὰς ἀποφάσεις των συχνότατα παρέπεμπον εἰς τὸ Πρόχειρον αὐτό.

Κατὰ τὸν κ. Δ. Γκίνην τὸ Νομικὸν Πρόχειρον συνετάχθη πιθανώτατα κατὰ τὸ ἔτος 1788, πάντως δὲ πρὸ τοῦ 1790. Συνετάχθη δὲ τοῦτο ὑπὸ τοῦ συγγραφέως του ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων βυζαντινῶν συλλογῶν, τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου, τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη, τῶν Ἰνστιτούτων τοῦ Θεοφίλου, τοῦ Νομικοῦ τοῦ Μ. Ψελλοῦ, τῆς Ἐπιτομῆς, τοῦ Νόμου τῶν Ροδίων, τοῦ Μαλαξοῦ καὶ τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων, εἰς τὰς ὁποίας ὅμως δὲν γίνεται ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου σαφὴς παραπομπὴ εἰς ἑκάστην διάταξιν τοῦ Προχείρου του. Διαιρεῖται δὲ τὸ Πρόχειρον εἰς δύο μεγάλα τμήματα, τὸ Ἐκκλησιαστικὸν καὶ τὸ Νομικόν, ἕκαστον τῶν ὁποίων περιλαμβάνει πλείονα κεφάλαια (3 τὸ Ἐκκλησιαστικὸν καὶ 47 τὸ Νομικόν), περιέχοντα ἐν ὅλῳ 2185 παραγράφους γραμμένας εἰς ἁπλῆν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, τὴν ἁπλοελληνικὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς, μὲ ἀνάμιξιν ὅμως καὶ ἀρχαϊσμῶν, προδήλως ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῶν χρησιμοποιηθέντων βυζαντινῶν προτύπων.

Ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κ. Δ. Γκίνη γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων ἐξ χειρογράφων, πλήρη περιγραφὴν τῶν ὁποίων εὑρίσκει ὁ ἀναγνώστης ἐν σελ. μγ' ἑπ. τῆς Εἰσαγωγῆς. Ἡ ἔκδοσις γίνεται μὲ ὅλον τὸν σύγχρονον φιλολογικὸν ὁπλισμόν, μὲ ἀκρίβειαν καὶ πλούσιον ὑπομνηματισμόν. Συμπληροῦται δὲ διὰ λεπτομερῶν πινάκων πηγῶν, ἰδιωματικῶν καὶ ξενικῆς προελεύσεως λέξεων ὡς καὶ ἀναλυτικοῦ εὑρετηρίου καθ' ὕλην.

Ἡ ἀρίστη ἔμπνευσις τοῦ κ. Δ. Γκίνη ὅπως ἐπανεκδώσῃ κριτικῶς τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Θεοφίλου ηὐτύχησε νὰ ἔχῃ ἀρίστην ἐκτέλεσιν. Τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ἀποκατεστημένον πλέον, θὰ βοηθήσῃ πολὺ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ δ' εἰσαγωγὴ τοῦ ἐκδότου μὲ τὰς πλουσίας ἀλλὰ καὶ ἠλεγμένας πληροφορίας του φωτίζει πλείονα ἐνδιαφέροντα προβλήματα τῆς ἱστορίας ταύτης καὶ τῆς καθόλου ἐρεύνης τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ

6 - 7 - 1961

Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ὕμνοι. Ἔκδοσις κριτική. Τόμος τέταρτος. Μέρος Α', ὕμνοι ΛΖ' - Μ'. Μετ' εἰσαγωγῶν, σχολίων καὶ μεταφράσεως. Ἀφιέρωμα εἰς Ν. Β. Τωμαδάκην. Σχ. 8ον μέγα, σελ. 184. Ἀθῆναι 1959.

Τὸ ὑπὸ τὸν καθηγητὴν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Νικ. Β. Τωμαδάκην Φροντιστήριον Ρωμανοῦ, συνεχίζον τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ρωμανικῶν ὕμνων (Ἀθηναϊκὴ ἔκδοσις), ἔφερεν ἤδη εἰς φῶς τὸν τέταρτον τόμον, ὃν καὶ τοῦτον ἀφιεροῦσι «τῷ σεβαστῷ διδασκάλῳ καὶ τῆς ἐκδόσεως πρωταγωνιστῇ Νικολάῳ Β. Τωμαδάκῃ οἱ αὐτοῦ μαθηταί». Τοὺς ἐν τῷ τόμῳ τέσσαρας ὕμνους ἐκδίδουν οἱ πτυχιοῦχοι φιλόλογοι καὶ καθηγηταὶ (κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν) Βασιλικοπούλου Ἁγνή, Δημήτραινας Γ. Δημήτριος, Κοντοσόπουλος Γ. Νικόλαος, καὶ Μιχαηλίδου Ἰνώ. Ἡ ἔκδοσις, ἐκ πατμιακῶν κωδίκων, γίνεται κατὰ τοὺς κανόνας καὶ τὴν καθιερωθεῖσαν ἤδη κριτικὴν μέθοδον, καθ' ἣν τῶν ἐκδιδομένων κειμένων προτάσσεται εἰσαγωγή, συνοδεύονται δὲ ταῦτα κάτωθεν ὑπὸ σχολίων καὶ παραφράσεως εἰς τὴν νέαν ἑλληνικήν, ἥτις δὲν θέλει νὰ ἔχῃ λογοτεχνικὰς ἀξιώσεις καὶ «δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ἀναπληρώσῃ τὸ πρωτότυπον, ἀλλ' ἁπλῶς νὰ βοηθήσῃ τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου» (σ. 51). Κατὰ τὴν σειρὰν τοῦ βιβλίου, τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. ***ΛΖ' Κοντάκιον τῶν ἁγίων Ἀποστόλων.*** Ἐκδίδει ὁ Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος (σσ. 1 - 36). Ἐκδίδεται ἐκ τοῦ πατμιακοῦ κώδικος (P) 212 (ια' αἰ.), ff 257v - 260r (βλπ. Μ. Ναουμίδου, Ρωμανοῦ ὕμνοι, Β' μέρος Α' τὰ Κοντακάρια τῆς Πάτμου. Ἐν Ἀθήναις 1954, σσ. οκ' - σκα'). Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ἐξετάζονται ἐπὶ μέρους· Ἐκδόσεις τοῦ Ὕμνου, Προβλήματα τοῦ Ὕμνου, Πηγαὶ τοῦ Ὕμνου, Μέτρον, Ἀνάλυσις τοῦ Ὕμνου (συντετμημένως καὶ ἀναλυτικώτερον). Ὁ ὕμνος ἀποτελεῖται ἐκ Προοιμίου καὶ κδ' Οἴκων (στίχ. ἐν ὅλῳ 292).

2. ***ΛΗ' Κοντάκιον εἰς τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου.*** Ἐκδίδει ἡ Ἁγνὴ Βασιλικοπούλου (σσ. 37 - 79). Ἐκδίδεται κατὰ τὸν πατμιακὸν κώδικα (Q) 213 (ια' αἰ.), ff 143v - 146v (βλπ. Μ. Ναουμίδου, ἔ.ἀ.). Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ἐξετάζονται· Πηγαὶ καὶ περιεχόμενον, Παράδοσις τοῦ κειμένου, Ἐκδόσεις, Ἡ ἐπιχειρουμένη ἔκδοσις. Ὁ ὕμνος ἀποτελεῖται ἐκ Προοιμίου καὶ ιη' Οἴκων (στίχ. ἐν ὅλῳ 448).

3. ***ΛΘ' Κοντάκιον εἰς τὰς δέκα Παρθένους.*** Ἐκδίδει ἡ Ἰνὼ Μιχαηλίδου (σσ. 81 - 102). Ἐκδίδεται κατὰ τὸν πατμιακὸν κώδικα (Q) 213 (ια' αἰ.), ff 69v - 72v (βλπ. Μ. Ναουμίδου, ἔ.ἀ.). Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ἐξετάζονται· Παράδοσις τοῦ κειμένου καὶ ἐκδόσεις, Χρονολόγησις καὶ ἱστορικοὶ ὑπαινιγμοὶ τοῦ ὕμνου, Ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου, Πηγαί, Σχέσεις πρὸς ἄλλους ὕμνους. Ὁ ὕμνος ἀποτελεῖται ἐκ Προοιμίου καὶ ιη' Οἴκων (στίχ. ἐν ὅλῳ 240).

4. ***Μ' Κοντάκιον τῇ ἐπαύριον τῶν Φώτων.*** Ἐκδίδει ὁ Δημήτριος Γ. Δημήτραινας (σσ. 103 - 182). Ἐκ τοῦ πατμιακοῦ κώδικος 212 (P), ff 147v - 149v (βλπ. Μ. Ναουμίδου ἔ.ἀ. σσ. ρλς' - ρλζ'). Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ἐξετάζονται· Α' Γενικά, Β' Θέμα 1. Ὑπόθεσις, 2. Περιεχόμενον, Γ' Προβλήματα α') Πηγαί, β') Ἐπιγραφή, γ') Θεοφάνεια ἢ Ἐπιφάνεια ἢ Φῶτα, δ') Χρόνος, ε') Σχέσεις πρὸς ἑτέρους ὕμνους. Ἐπιδράσεις ἐπὶ μεταγενεστέρων κειμένων, ς') Μέτρον, ζ') Μέλος[1], η') Ζητήματά τινα ἐκ τῶν χειρογράφων, Δ' Ἀξιολόγησις α') Γραμματικὴ - Λεξιλόγιον, β') Συντακτικόν, γ') Καλολογικὴ - Αἰσθητική, 1. Εἰκόνες, 2. Προσωποποιΐα, 3. Ἐσωτερικὸς διάλογος - μονόλογος, 4. Ὑποφορὰ - ἀνθυποφορὰ - ἐναλλαγὴ προσώπου κατὰ τὴν ἔκφρασιν, 5. Μεταφοραί, ἀντιθέσεις - ἐπαναλήψεις - ζεύγη κτλ., 6. Κοσμητικὰ ἐπίθετα, Ε' Κόσμος τοῦ Ρωμανοῦ, Ϛ' Χειρόγραφος παράδοσις - ἐκδόσεις α') Χειρόγραφα, β') Ἐκδόσεις, Ζ' Ἡ παροῦσα ἔκδοσις. Ὁ ὕμνος ἀποτελεῖται ἐκ Προοιμίου καὶ ιη' Οἴκων (στίχ. ἐν ὅλῳ 332).

Ἀκολουθοῦν δύο πίνακες· Παροράματα καὶ προσθῆκαι Μ' ὕμνου (σ. 182) καὶ Περιεχόμενα Α' μέρους τετάρτου τόμου (σ. 183).

Τοιοῦτο ἐν ἁδροτάτῃ περιλήψει τὸ περιεχόμενον τοῦ μετὰ χεῖρας πρώτου μέρους τοῦ τετάρτου τόμου τῶν ὕμνων Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, κριτικῶς ἐκδιδομένων ἐν Ἀθήναις (τὸ ὡς παράρτημα τοῦ τόμου τούτου ἐκδοθὲν δεύτερον μέρος περιέχει ἐναίσιμον ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβὴν τοῦ Ν. Α. Λιβαδάρα ἐπὶ τοῦ θέματος «Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ» καὶ ἐν ἐπιμέτρῳ τέσσαρας ἁγιολογικοὺς ὕμνους). Περὶ

[1] Εἰς τοὺς κώδικας σημειοῦται μέλος τοῦ ὕμνου ἦχος πλ. β', διόπερ καὶ ὁ ἐκδότης ἐπάγεται ἀδιστάκτως ὅτι «τὸ μέλος τοῦ ὕμνου εἶναι βεβαίως ὁ ἦχος πλ. β'». Ἐν τούτοις ἐν τῷ Μηναίῳ (Μ) καὶ εἴς τινας ἐντύπους ἐκδόσεις τοῦ Ὡρολογίου σημειοῦται ὡς ἦχος πλ. δ'. Κατὰ τὸν ἐκδότην, «τοῦτο δύναται νὰ ἐξηγηθῇ εὐκόλως ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, τοὐλάχιστον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους οἱ δύο οὗτοι ἦχοι ἔχουν πολλὰς ὁμοιότητας...». Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι περὶ τὸ ζήτημα τῶν μουσικῶν τρόπων ἢ ἤχων ἢ τόνων, ἐν σχέσει μάλιστα πρὸς τοὺς ἀρχαίους τρόπους, κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὑπάρχει πολλὴ σύγχυσις καὶ ἀοριστία (πρβλ. Hugo Riemann, Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Μουσικῆς, μετάφρ. ὑπὸ Γ. Κ. Σκλάβου. Ἀθῆναι 1933, σσ. 118 - 140). Ἐν τούτοις μεταξὺ τῶν ἤχων πλ. β' καὶ πλ. δ' οὐδεμία σχέσις καὶ συγγένεια ὑπάρχει οὔτε ὡς πρὸς τὰς κλίμακας οὔτε ὡς πρὸς τὰ γένη εἰς τὰ ὁποῖα ἑκάτερος ἀνήκει. Σχέσις τις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δ' καὶ πλ. β' ἤχων, ὡς πρὸς τὰ λεγόμενα «ἐπείσακτα μέλη» (Κατεπλάγη Ἰωσήφ), ἑπομένως δὲ ἡ σημείωσις, εἰς τὴν ὁποίαν παραπέμπει ὁ ἐκδότης, ἴσως δίδει ἀφορμὴν εἰς εὐρυτέραν συζήτησιν (Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ὕμνοι, τόμ. Β', σ. ρλς', σημ. 2). Τὸ περὶ τῶν μελῶν τῶν ρωμανικῶν ὕμνων πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἓν ἐκ τῶν ἀλύτων εἰσέτι προβλημάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας [πρβλ. Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονυσίου, Βιβλιοκρισία, ΕΕΒΣ, ΚΗ' (1958), σσ. 473 - 474. Ν. Α. Λιβαδάρα, Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ (Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ὕμνοι, παράρτημα τοῦ τετάρτου τόμου, Ἀθῆναι 1959, σσ. 21 - 23)].

τῆς ἀξίας καὶ τῆς σημασίας τῆς ἐργασίας ταύτης ἀπό τε ἐπιστημονικῆς, φιλολογικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς λειτουργικῆς ἐπόψεως ὡμιλήσαμεν ἤδη κρίνοντες τὸν τρίτον τόμον τῆς ἐκδόσεως ταύτης [βλπ. ΕΕΒΣ ΚΗ' (1958), σσ. 568 - 573], ἐνταῦθα δὲ κρίνομεν εὔκαιρον καὶ σκόπιμον νὰ προσθέσωμεν τὰ ἑξῆς:

Δίκαιος ἔπαινος ὀφείλεται εἰς τοὺς πτυχιούχους φιλολόγους καὶ καθηγητὰς τοῦ ὑπὸ τὸν καθηγητὴν Νικ. Τωμαδάκην φιλολογικοῦ Φροντιστηρίου καὶ δὴ καὶ τοὺς συνεργαζομένους ἐν τῷ μετὰ χεῖρας τόμῳ. Μεγάλη δὲ τιμὴ ἀνήκει εἰς τὸν «πρωτεργάτην» καὶ «πρωταγωνιστὴν» τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης ἐργασίας καὶ κριτικῆς ἐκδόσεως καθηγητήν, ὅστις ἤδη κατέχει ἐπαξίως θέσιν μεταξὺ τῶν ἀκαδημαϊκῶν διδασκάλων καὶ τῆς Θεολογίας, διδάσκων ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν καὶ εἰσηγητὴς γενόμενος τῆς ἐν αὐτῇ μελέτης καὶ ἑρμηνείας τῶν πατερικῶν καὶ ὑμνογραφικῶν κειμένων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μελέτη τῶν πατερικῶν, ὑμνογραφικῶν καὶ λειτουργικῶν κειμένων καὶ ἡ ἀπὸ τούτων ὡς ἀπὸ πρώτων πηγῶν καὶ ἀπ' εὐθείας σπουδὴ τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας ἐνέχει μεγίστην σημασίαν ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ διὰ τὴν μόρφωσιν ὑγιοῦς ὀρθοδόξου θεολογικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος, ὡς ἀκριβῶς οὐ πρὸ πολλοῦ ἀπὸ ἐπισήμου ἐπιστημονικοῦ βήματος διεκηρύχθη, διὰ στόματος διαπρεπεστάτου συγχρόνου θεολόγου, τοῦ Ρώσου ἱερέως Γεωργίου Φλωρόφσκυ (τῇ 13ῃ Νοεμβρίου 1959 ἐν τῇ Μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, ἐπὶ τῇ ἀνακηρύξει αὐτοῦ ἐπιτίμου διδάκτορος τῆς Θεολογίας).

Ἐν τέλει ἐκφράζομεν καὶ αὖθις τὴν εὐχήν, ὅπως ἀπροσκόπτως ἀχθῇ εἰς πέρας ἡ κριτικὴ ἔκδοσις ὅλων τῶν ρωμανικῶν ὕμνων, διὰ τῆς ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς συνδρομῆς πάντων τῶν ὅσοι δύνανται ἀλλὰ καὶ ὀφείλουν νὰ συντρέχουν εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοιούτων εὐγενῶν πνευματικῶν σκοπῶν, δι' ὧν ἥ τε ἐπιστήμη καὶ ἡ παιδεία μέγα προσπορίζονται ὄφελος.

† Ὁ Σερβίων καὶ Κοζάνης ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

Νικολάου Α. Λιβαδάρα, Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ (μετὰ τεσσάρων ἁγιολογικῶν ὕμνων), Ἐναίσιμος ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβή, ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι 1959. Σχ. 8ον μέγα, σελ. 172.

Τὸ ὑπὸ τὸν ὡς ἀνωτέρω τίτλον βιβλίον ἐκδίδεται ὡς παράρτημα τοῦ τετάρτου τόμου τῆς κριτικῆς (Ἀθηναϊκῆς) ἐκδόσεως τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ καὶ ἀποτελεῖ συμβολὴν εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς γνησιότητος

τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ, τὸ ὁποῖον «εἶναι ἐκ τῶν θεμελίων τῆς ὁριστικῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου τούτου Ἕλληνος ποιητοῦ τῶν μέσων χρόνων». Μετὰ τὸν Πρόλογον (σ. 5), τὴν Γενικὴν Βιβλιογραφίαν (σσ. 7-9) καὶ τὴν Βιβλιογραφίαν τῶν ἐκδόσεων τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων (σ. 10), ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ἐκτίθεται συντόμως ἡ ἱστορία τοῦ προβλήματος τῆς γνησιότητος τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων, τὸ ὁποῖον ἐτέθη ἀπὸ πεντηκονταετίας ὑπὸ τοῦ P. Maas καὶ «παραμένει εἰς ὃ σημεῖον ἄφησεν αὐτὸ ὁ Maas». Τὸ ἔργον διαιρεῖται εἰς δύο μέρη καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ὁ συγγραφεὺς διαπραγματεύεται «κυρίως τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν θεωρουμένων γνησίων ὕμνων καὶ ὅσα ἠδύναντο νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὴν ἔρευναν», εἰς δὲ τὸ δεύτερον «ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνὰ ἕκαστον ὕμνον ἔρευνα πρὸς διαπίστωσιν γνησιότητος ἢ νοθείας» (σ. 15).

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος (σσ. 16-55) γίνεται *ἔλεγχος τῶν περὶ ἁγιολογικῶν ὕμνων ἀπόψεων καὶ διερεύνησις τῶν ρωμανικῶν μελῶν*. Ὁ συγγραφεὺς καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «...πάντες οἱ καθαρῶς ἰδιόμελοι ἁγιολογικοὶ εἶναι ἀναμφισβητήτως γνήσιοι, περιοριζομένης οὕτω τῆς ἐρεύνης ὡς πρὸς τοὺς προσομοίους, οἵτινες εἶναι μεταγενέστεροι τῶν ἰδιομέλων αὐτῶν» (σσ. 34-35). Παρέχονται εἶτα τὰ *χαρακτηριστικὰ τῶν θεωρουμένων γνησίων ὕμνων*, ἐπισημαίνονται δὲ κοινὰ ἐσωτερικὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα φανερώνουν τὴν γνησιότητα τῶν ὕμνων. Τοιαῦτα εἶναι α΄) τὸ ὕφος, β΄) ἡ γλῶσσα καὶ ἡ σύνταξις, γ΄) ἡ δομή, δ΄) ὁ ἐξωτερικὸς καὶ ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος, ε΄) ὁ δογματικὸς ὁπλισμός. Τέλος δὲ ἐξετάζεται ἡ *συμβολὴ τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ὕμνων*. Ὁ σ. ἐπάγεται ὅτι «ὁ Ρωμανὸς γνωρίζει καλῶς καὶ χρησιμοποιεῖ τὰς ἁγιολογικὰς πηγάς...» (σ. 52), ἀλλ' «ἡ ἀξία τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν πρὸς κατατόπισιν ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς γνησιότητος ἢ τῆς νοθείας ἑνὸς ὕμνου εἶναι λίαν ἀμφίβολος καὶ συνεπῶς φαίνεται τελείως ἄχρηστος ἡ μετ' αὐτῶν ἐνασχόλησις» (σ. 55).

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος (σσ. 56-128) ἐξετάζονται *οἱ ὑπὸ ἔλεγχον ἁγιολογικοὶ ὕμνοι*. Παρατίθεται ἐν ἀρχῇ πίναξ ἁγιολογικῶν ὕμνων κατὰ μῆνα ἀπὸ τοῦ μηνὸς Σεπτεμβρίου (ἀρχὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους), 32 ἐν ὅλῳ τὸν ἀριθμόν. Εἶτα ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν ὕμνων, χωριζομένων εἰς τρεῖς ὁμάδας, εἰς γνησίους, εἰς ὑπόπτους καὶ εἰς νόθους.

Οὕτως *ὕμνοι ἁγιολογικοὶ γνήσιοι* εἶναι οἱ Ὕμνος εἰς Συμεὼν τὸν Στυλίτην, Ὕμνος εἰς ἁγίους Ἀναργύρους Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν, Ὕμνος εἰς ὁσίαν Ματρῶναν, Ὕμνος εἰς τοὺς Τρεῖς Παῖδας, Ὕμνος εἰς ἅγιον Στέφανον, Ὕμνος εἰς Μ΄ Μάρτυρας, Ὕμνος (ἕτερος) εἰς Μ΄ Μάρτυρας, Ὕμνος εἰς ἅγιον Γεώργιον, Ὕμνος εἰς ἅγιον Τρύφωνα, Ὕμνος εἰς Δώδεκα Ἀποστόλους, Ὕμνος εἰς Προφήτην Ἠλίαν, Ὕμνος εἰς ἅγιον Παντελεήμονα, Ὕμνος εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου, Ὕμνος εἰς ἅγιον Θεόδωρον, Ὕμνος εἰς ἁγίους Πάντας. Ἤτοι 16 ὕμνοι, ἐξ ὧν οἱ 14 πρῶτοι ἀναφέρονται εἰς ἀκινήτους ἑορτὰς Ἁγίων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, οἱ δὲ δύο τελευταῖοι εἰς κινητάς. Ἅπαντες οἱ ὕμνοι εἶναι ἐκδεδομένοι κατὰ σειρὰν ἀντιστοίχως ὑπὸ τῶν J. B. Pitra, N. B. Τωμαδάκη (II, IE΄), N. A. Λιβαδάρα (ἐν Ἐπιμέτρῳ), P. Maas, M. Ναουμίδου (III, B΄, Λ Δ΄) J. B. Pitra, K. Krumbacher (τέσσαρες κατὰ σειράν), N. Γ. Κοντοσοπούλου (IV, ΛΖ΄), Σ. Εὐστρατιάδου, Ἑλ. Κ. Κυριακάκη (I, IA΄), J. B. Pitra, N. Γ. Κοντοσοπούλου (I, Γ΄), J. B. Pitra.

Εἶτα ἐξετάζονται 6 ὡς *ὕμνοι ὕποπτοι* χαρακτηριζόμενοι, εἶναι δὲ οὗτοι οἱ Ὕμνος εἰς ἅγιον Μηνᾶν, Ὕμνος εἰς Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, Ὕμνος εἰς τὸν ἀπόστολον Φίλιππον, Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον, Ὕμνος εἰς τὸ γενέθλιον τοῦ Προδρόμου, Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Θεόδωρον. Ἐκ τούτων οἱ 5 πρῶτοι ἀναφέρονται εἰς κινητὰς ἑορτὰς τοῦ ἐκκλησ. ἔτους, ὁ δὲ τελευταῖος εἰς κινητήν. Ἐκ τῶν ὕμνων τούτων, ἐκτὸς τοῦ δευτέρου ὅστις παραμένει ἀνέκδοτος (P. 49), οἱ λοιποὶ ἐξεδόθησαν κατὰ σειρὰν ἀντιστοίχως ὑπὸ τῶν K. Krumbacher, N. A. Λιβαδάρα (ἐν Ἐπιμέτρῳ), K. Krumbacher, J. B. Pitra, P. Maas.

Ἀκολούθως ἀναλύονται καὶ κρίνονται ὡς *ὕμνοι νόθοι* 10 ὕμνοι οἱ ἑξῆς· Ὕμνος εἰς τοὺς ἁγίους Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν, Ὕμνος εἰς ἁγίους Ἀκεψιμᾶν, Ἰωσὴφ καὶ Ἀειθαλᾶν, Ὕμνος εἰς ἁγίους Γουρίαν, Σαμωνᾶν καὶ Ἄβιβον, Ὕμνος εἰς ἅγιον Ἀθανάσιον, Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Ἰγνάτιον, Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον, Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον (ἕτερος), Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον (ἕτερος ἢ ὁ ἐν τοῖς γνησίοις), Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Βασίλειον, Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον. Ἅπαντες οἱ ὕμνοι εἶναι ἐκδεδομένοι κατὰ σειρὰν ἀντιστοίχως ὑπὸ τῶν Λυδ. Ἀθανασοπούλου (I, IB΄), P. Maas (;), Π. Κ. Περσιάνη (II, K΄), N. A. Λιβαδάρα (ἐν Ἐπιμέτρῳ), Παν. Νικολοπούλου (I, IΓ΄), N. B. Τωμαδάκη (II, IZ΄ καὶ IH΄), Δ. Δ. Ρούσσα (III, ΛB΄), P. Maas (;), N. A. Λιβαδάρα (ἐν Ἐπιμέτρῳ).

Τὸ δεύτερον μέρος κατακλείουν τὰ *Ἐπιλεγόμενα* (σ. 128), ἐν οἷς γίνεται ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ ἔργου, καθ' ὅν, ἐπὶ τῇ βάσει ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν μαρτυριῶν καὶ στοιχείων, ἀπεδείχθησαν 16 ὕμνοι γνήσιοι, καθωρίσθη ἡ ἔκτασις τῆς νοθείας ἐπὶ 10 ὕμνων, 6 δὲ ὕμνοι ἐθεωρήθησαν ὕποπτοι. «Οὕτω λύεται κατὰ μέγα μέρος τὸ δημιουργηθὲν πρόβλημα, διότι ἀποδεικνύεται ἡ γνησιότης τοῦ ἡμίσεος τοὐλάχιστον τῶν ἁγιολογικῶν δι' ἀκινήτους ἑορτὰς ὕμνων καὶ καθορίζεται ἡ ἔκτασις τῆς νοθείας, διαπιστουμένων τῶν νόθων καὶ τῶν ὑπόπτων. Πιστεύομεν οὕτως ὅτι εὐκολύνεται καὶ ἡ ὅλη ἔκδοσις τοῦ ποιητοῦ. Ἐξ ἄλλου διὰ πληθύος ἐπὶ μέρους παρατηρήσεων γλωσσικῶν, κριτικῶν, ἱστορικῶν καὶ αἰσθητικῶν προάγεται ἡ γνῶσις τοῦ κειμένου τοῦ Ρωμανοῦ». Ταῦτα ἐπάγεται ὁ σ. ἐν τέλει τῆς ὅλης ἐργασίας αὐτοῦ.

Ἐν Ἐπιμέτρῳ (σσ. 129-158) ἐκδίδονται ὑπὸ τοῦ σ. τέσσαρες ἁγιολογικοὶ ὕμνοι, ἄνευ παραφράσεως: *Ὕμνος εἰς τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους Κο-*

σμᾶν καὶ Δαμιανὸν [Πατμ. κώδ. 212 (P), ff. 21r-24r]. Ἀνάλυσιν τοῦ ὕμνου βλπ. ἐν σσ. 66-69. Ὁ ὕμνος ἀποτελεῖται ἐν Προοιμίου καὶ κθ' Οἴκων (στίχ. ἐν ὅλῳ 354). *Ὕμνος εἰς Ἰωάννην τὸν Θεολόγον* [παραδίδεται ἀκέραιος διὰ τοῦ πατμ. κώδ. 212 (P), ff. 235r-238r]. Ἡ ἀνάλυσις τοῦ ὕμνου γίνεται ἐν σσ. 126-127 τοῦ βιβλίου. Ἀποτελεῖται ἐκ Προοιμίου καὶ κζ' Οἴκων (ἐν ὅλῳ στίχ. 220). *Ὕμνος εἰς τὸν ἀπόστολον Φίλιππον* (κώδ. P. 212, ff. 57r-58v). Ἀνάλυσις τοῦ ὕμνου γίνεται ἐν σσ. 100-101 τοῦ βιβλίου. Ἀποτελεῖται ἐκ Προοιμίου καὶ ιδ' Οἴκων (στίχ. ἐν ὅλῳ 118). *Ὕμνος εἰς τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον* (παραδίδεται ἀκέραιος διὰ τοῦ P, ff. 230v-231v). Ἀνάλυσις τοῦ ὕμνου γίνεται ἐν σσ. 116-117 τοῦ βιβλίου. Ἀποτελεῖται ἐκ Προιμίου καὶ ιβ' Οἴκων (στίχ. ἐν ὅλῳ 101).

Τὸ βιβλίον κατακλείουν *Πίνακες* (σσ. 159-168), Α' τύπων λέξεων καὶ ὀνομάτων, Β' ὕμνων, οἴκων καὶ στίχων συζητουμένων, *Παροράματα* (σ. 169) καὶ *Περιεχόμενα* (σ. 170).

Τοιοῦτον ἐν συντόμῳ καὶ συστηματικῇ περιλήψει τὸ περιεχόμενον τοῦ μετὰ χεῖρας, ὡς παραρτήματος τοῦ τετάρτου τόμου τῶν ὕμνων τοῦ Ρωμανοῦ τῆς Ἀθηναϊκῆς κριτικῆς ἐκδόσεως, ἐκδοθέντος τεύχους. Ἡ ἐργασία αὕτη, κατὰ τὴν μετριόφρονα κρίσιν τοῦ συγγραφέως, «δὲν φιλοδοξεῖ βεβαίως τὴν τελικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, ἀλλ' ἔχει ὡς σκοπὸν τὸν κατὰ τὸ δυνατὸν καθορισμὸν τῶν ἀναμφισβητήτως γνησίων τοὐλάχιστον ἁγιολογικῶν ὕμνων καὶ τὴν καταγραφὴν τῶν χαρακτηριστικῶν ἐκείνων, οἵτινες κατὰ τοὺς ἀσχοληθέντας περὶ τὸ θέμα καὶ καθ' ἡμᾶς φαίνονται ὕποπτοι» (σ. 15). Ἡ δὲ ἀξία τῆς ἐργασίας ταύτης καταφαίνεται ἐν οἷς ὁ σ. ἐπάγεται ἐν τέλει τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ βιβλίου· «ἐὰν οὐχὶ πάντα τὰ περιεχόμενα στοιχεῖα ἀποδεικνύωσιν ἐπαρκῶς τὴν γνησιότητα ἢ τὴν νοθείαν ἑνὸς ὕμνου, πιστεύομεν ὅτι ἀποτελοῦσι τοὐλάχιστον χρησίμους διαπιστώσεις πρὸς περαιτέρω ἔρευναν» (αὐτ.). Συμφωνοῦμεν πρὸς τὸν σ., περικλείοντες τὴν ἡμετέραν κρίσιν εἰς τὰ ὅρια τῆς μετριοφροσύνης αὐτοῦ.

Εὔκαιρον ὅμως κρίνομεν ἐν τέλει τοῦ παρόντος νὰ θίξωμεν ζήτημα, ὅπερ φρονοῦμεν ὅτι ἀποτελεῖ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν εἰς τὴν ἔρευναν καὶ μελέτην τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως καὶ ὑμνογραφίας, ἧς προϋποθέσεως ἡ ἔλλειψις καὶ ἀπουσία εἶναι αἰσθητή. Εἶναι ἡ γνῶσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ ἡ μελέτη τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν μουσικῶν κειμένων ἀπὸ σήμερον ἀναδρομικῶς μέχρι τῶν παλαιοτέρων σωζομένων κωδίκων, τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν Μονῶν τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Μονῆς Κρυπτοφέρρης καὶ τῶν ἐν ταῖς ἄλλαις βιβλιοθήκαις ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ Δύσει. Εἶναι ἀδύνατον νὰ προαχθοῦν αἱ σπουδαὶ ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς λειτουργικῆς ποιήσεως γενικῶς, ἄνευ τῆς ἐκ παραλλήλου μελέτης τῆς μουσικῆς τῶν ποιητικῶν κειμένων, ἂν καὶ ταῦτα ὀνομάζονται «μέλη». Τὸ πρᾶγμα βεβαίως σήμερον παρουσιάζει ἀνυπερβλήτους δυσχερείας, τοὐλάχιστον

ἀπὸ ἑλληνικῆς ἐπιστημονικῆς πλευρᾶς, ἐφ' ὅσον εἶναι ἄγνωστος τελείως πᾶσα ἐπιστημονικὴ μουσικολογικὴ ἐργασία ἐπὶ τῆς μεσαιωνικῆς μουσικῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἢ ἄλλως τῆς λεγομένης Βυζαντινῆς Μουσικῆς. Ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἐπισημάνωμεν καὶ καταγράψωμεν τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα συγκροτοῦν πλήρη ἐπιστημονικὸν κλάδον τῆς χριστιανικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης («Δίπτυχα Ὀρθοδοξίας», τόμ. Α' καὶ Β', σσ. 154-160). Ἐν τούτοις εἰδικὴ ἕδρα ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἐν τῷ τῆς Θεσσαλονίκης δὲν ὑπάρχει, ἀλλ' οὔτε καὶ διαφαίνεταί τις εἰς τὸν ὁρίζοντα φιλόλογος ἢ θεολόγος, ὅστις θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ ὁ Προμηθεὺς ἐν Ἑλλάδι τῶν μεσαιωνικῶν καὶ βυζαντινῶν μουσικῶν σπουδῶν. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων ὁ Κ. Ψάχος ἀφῆκεν ἐργασίαν τινά, καθὼς καὶ πολυτιμοτάτην βιβλιοθήκην, τὴν ὁποίαν ὅμως οὐδὲν ἵδρυμα, οὔτε Ὠδεῖον, οὔτε Πανεπιστήμιον, οὔτε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἔσπευσε νὰ ἀγοράσῃ καὶ ἥτις κινδυνεύει νὰ χαθῇ ποτε, τοὐλάχιστον διὰ τὴν Ἑλλάδα, καθ' ὅσον, ὡς ἔχομεν πληροφορίας, καὶ Ἀμερικανοὶ καὶ Ρῶσοι ἐζήτησαν ἤδη νὰ τὴν ἀγοράσουν.

Ἐν τῷ μεταξὺ αἱ ἔρευναι ἐν Εὐρώπῃ, κυρίως ὑπὸ τῆς Union Académique Internationale (Κοπεγχάγη), προαγόμεναι ἐπὶ ἐσφαλμένων βάσεων, δημιουργοῦν πεπλανημένας πεποιθήσεις ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, εἰς τὰς ὁποίας, δι' ἔλλειψιν ἰδίου ὁπλισμοῦ, ἁλίσκονται οἱ ἡμέτεροι. Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τοὺς ρωμανικοὺς ὕμνους, Κοντακάρια διασώζονται ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις ὄχι μόνον τῶν ποιητικῶν κειμένων, ἀλλὰ καὶ τῆς μουσικῆς τῶν κοντακίων [1], ἅτινα καλὸν εἶναι νὰ μὴ ἀγνοῶνται κατὰ τὴν μελέτην καὶ ἔρευναν τῶν ποικίλων προβλημάτων τῆς ρωμανικῆς ποιήσεως. Τὸ πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ ξένοι τὰ ζητήματα, μὲ ποῖον σύστημα ἐργάζονται συστηματικῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τίνων ἐσφαλμένων προϋποθέσεων καὶ εἰς ποῖα ἀπαράδεκτα συμπεράσματα φθάνουν ἐγράψαμεν ἀλλαχοῦ [2].

---

[1] Βλπ. Codex Bibl. Laurentianae Ashburnamensis 64, οὗτινος περιγραφὴ καὶ ἀνάλυσις ἐξεδόθη ὡς IV τόμος εἰς τὴν Série principale τῶν Μνημείων τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς (Monumenta Musicae Byzantinae) ὑπὸ τοῦ C. Hoeg τῷ 1956 ἐν Κοπεγχάγῃ.

[2] Συμβολὴ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἢ Βυζαντινῆς Μουσικῆς. Δίπτυχα Ὀρθοδοξίας, ἔ.ἀ. Die Byzantinische Musik in der Griechisch Orthodoxen Kirche, ἐν τῷ Die Kirchen der Welt. Band I, Die orthodoxe Kirche in griechischer Sicht. 2 Teil. Stuttgart 1960, σσ. 155-174. Ἀνεδημοσιεύθη εἰς τὴν ἑλληνικήν, μὲ ἐπηυξημένην τὴν ἐν τέλει βιβλιογραφίαν, ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Σερβίων καὶ Κοζάνης «Οἰκοδομή», τ. Β', σσ. 177-200. Ἡ ἀρχαία Μουσικὴ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ The Akathistos Hymn ὑπὸ τοῦ Egon Wellesz [πρβλ. Β. Μανδηλαρᾶ, Βιβλιοκρισία, ΕΕΒΣ, ΚΖ' (1957), σσ. 410-416], δημοσιεύεται ἐν τῷ πανηγυρικῷ τόμῳ ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου κ. Χρυσοστόμου.

Τὴν ἔλλειψιν ταύτην, περὶ ἧς ὁμιλοῦμεν, ὑποσημαίνει καὶ ὁ πρωτεργάτης τῆς Ἀθηναϊκῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ Ρωμανοῦ καθηγητὴς Νικ. Β. Τωμαδάκης, δι' ὅσων γράφει, ἀξιολογῶν τὸν Ρωμανὸν καὶ στηριζόμενος «ἐπὶ μόνου τοῦ λόγου καὶ τῆς τεχνικῆς τοῦ λόγου καὶ τοῦ στίχου» (Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, τόμ. Α', τεῦχ. β', ἔκδ. Β', σσ. 230 - 231). Μέχρι τῆς «ὁριστικῆς ἐκδόσεως» τοῦ ἔργου τοῦ Ρωμανοῦ (σ. 5), ἥτις προβλέπεται ὑπὸ τῶν συνεργατῶν τῆς οὕτω πως κληθείσης Ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως, εὐχόμεθα ὅπως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καθηγητοῦ καὶ τῶν συνεργατῶν του, ἐπηυξημένων εἰς ἀριθμὸν καὶ εἰδικότητας, ἐπιλυθῇ καὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο τῆς μουσικῆς τῶν ὕμνων, ὑπὸ τῶν αὐτῶν δέ, θείᾳ συνάρσει, ἐπιχειρηθῇ καὶ ἡ ὁριστικὴ αὐτὴ ἔκδοσις.

† Ὁ Σερβίων καὶ Κοζάνης ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

René Henry, Photius, Bibliothèque, tome II («codices» 84 - 185), Paris 1960, φφ. 203+σσ. 24 (Belles Lettres).

Τὸν πρῶτον τόμον τῆς ὑπὸ R. Henry ἐκδόσεως τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Φωτίου, ἐκρίναμεν ἐν ΕΕΒΣ, ΚΘ' (1959), σσ. 485 - 487 [1]. Ἤδη ἔχομεν μετὰ χεῖρας καὶ τὸν δεύτερον τόμον περιλαμβάνοντα τὴν συνέχειαν τοῦ προηγουμένου, ἤτοι τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν κωδ. 84 - 185 τῆς Βιβλιοθήκης μετὰ μεταφράσεως γαλλιστὶ καί τινων ὑπ' αὐτὴν παρατηρήσεων. Τὰς σσ. 205 - 224 καταλαμβάνουν συμπληρωματικαὶ σημειώσεις.

Ὁ τόμος οὗτος ἐμφανίζει τὰ αὐτὰ ὡς καὶ ὁ προηγούμενος προτερήματα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς προγενεστέρας ἐκδόσεις, ἀλλὰ καὶ τὰς αὐτὰς ὡς καὶ ὁ πρῶτος ἐλλείψεις. Ἡ παρατηρηθεῖσα ἤδη ἀπροσεξία τοῦ ἐκδότου περὶ τὴν στίξιν καὶ ἰδίᾳ ἡ ἄγνοια αὐτοῦ περὶ τὴν χρῆσιν τοῦ κόμματος βαρύνει καὶ τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν. Ἐξ ἄλλου ἡ ἔλλειψις καὶ ἐνταῦθα ἐπεξηγηματικῶν σημειώσεων διὰ γλωσσικοὺς καὶ τονικοὺς τύπους ἐμβάλλει εἰς ἀμηχανίαν τὸν μελετητήν, διότι δὲν γνωρίζει οὗτος ἐὰν πρόκειται περὶ τονικῶν ἢ γλωσσικῶν ἰδιορρυθμιῶν ἢ τυπογραφικῶν σφαλμάτων. Σημειοῦμεν παραδείγματά τινα: 16, 27 [2] Γρανίκῳ, 27, 4 κειμένοι, 147, 42 Ἰσίδωραν, 166, 21 φυσάματος, 172, 24 ἐξατράπην, 173, 10 Μοψονεστία, 186, 37 δυστηνός, 193, 32 φέρουσας, 196, 3 πάρθενον [1] κ.τ.λ. Ἐν 26, 33 ὁ Henry κακῶς στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ Α, ὁ ὁποῖος παρέχει *Εὐμενῇ* γράφει *Εὐμένῃ* ἔναντι τῆς διορθώσεως τοῦ Hoeschel Εὐμένει. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῇ προηγουμένῃ γραμμῇ ἀναγινώσκομεν: *ἐπὶ συμμαχίαν κατὰ Εὐμένους*, ἐν 26, 2 - 3: *τῇ αὐτοῦ Εὐμένους*. Ἐξ ἄλλου ὀρθῶς ἐν 38, 26. 43, 5 κ.ἄ. υἱοθετεῖ τὴν δοτικὴν Ροδάνει τῶν ἐκδ. ἔναντι τοῦ *Ροδάνῃ* τῶν κωδ., διότι καίτοι ἔχομεν αἰτιατικὴν Ροδάνην (38, 16. 40, 8 κ.ἄ.), ἡ γενικὴ εἶναι τριτόκλιτος (ἔνθ' ἀνωτ.).

¹ Διορθωτέα τὰ ἐν τῇ βιβλιοκρισίᾳ ταύτῃ τυπογραφικά: ἐν σ. 485, 8η σειρᾷ ἀπὸ τέλους εἰς *Severyus*, ἐν σ. 486, 8η σειρᾷ ἀπὸ τέλους εἰς *ἐκτῆς* (ἐκ τοῦ *ἐκ τῆς*), ἐν σ. 487, 8η σειρᾷ ἀπὸ τέλους εἰς *ἐνιότε* (ἐκ τοῦ *ἐνίοτε*).

² Πρὸς εὐκολωτέραν χρῆσιν τοῦ βιβλίου διὰ τοῦ πρώτου ἀριθμοῦ δηλοῦμεν τὴν σελίδα τῆς παρούσης ἐκδόσεως καὶ διὰ τοῦ δευτέρου τὴν γραμμὴν τῆς σελίδος.

Ἐπὶ τοῦ *τις* ἐν 51, 20 τεθήτω ἡ ὀξεῖα, διότι, καίτοι ἡ λέξις κεῖται κακῶς, παύει διὰ τῆς θέσεως ταύτης νὰ ἀποτελῇ ἐγκλιτικὸν μόριον.

Τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα εἶναι σχεδὸν τέλειον. Ἐν τούτοις παρατίθενται πολλάκις γραφαὶ ἄχρηστοι μὴ ἀντιπροσωπεύουσαι τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου καὶ συνεπῶς μηδὲν συνεισφέρουσαι εἰς τὴν κριτικὴν αὐτοῦ. Δὲν πρέπει λ.χ. νὰ σημειοῦνται ὀρθογραφικὰ ἢ ἄλλα σφάλματα μὴ ἐγείροντα ὑποψίαν ἑτέρας γραφῆς ὡς π.χ. τά: *42, 2 αὔτη M: αὕτη A. 122, 33 ὄργια A, ὅργια M. 29, 11 κατακομιδῇ A, καταμομιδῇ M.* Ἐπίσης εἶναι περιττὴ ἡ κατ' ἐπανάληψιν (28άκις) καταχωρουμένη εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα ὑπὸ τοῦ Bekker ἢ τῶν ἐκδοτῶν μεταβολὴ τῶν πτώσεων τῆς ἐπαναληπτικῆς ἀντωνυμίας *αὐτοῦ - αὐτῶν* εἰς τὰς ἀντιστοίχους πτώσεις τῆς αὐτοπαθοῦς *αὑτοῦ - αὑτῶν* κλπ. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου θὰ ἤρκει ἡ σημείωσις ὅτι οἱ κώδικες ἀγνοοῦν τὴν μορφὴν ταύτην τῆς αὐτοπαθοῦς ἀντωνυμίας. Ἡ περίπτωσις τοῦ A^1 (36, 10) καθ' ἣν ἔχομεν *αὑτοῖς* δὲν μειοῖ τὴν παρατήρησίν μας, διότι εἶναι σπανιωτάτη, ἀποτελεῖ δ' ἐξ ἄλλου μεταγενεστέραν ἐπέμβασιν. Ὡσαύτως ἡ ὑπὸ τρίτης χειρὸς γραφεῖσα ἐν τῇ ὤᾳ τοῦ Μ κώδικος σημείωσις: *...ἰστέον ὅτι τὸ πθ' οὐ κεῖται ἐν τῷ βιβλίῳ οὔτε ἐν τῷ πίνακι οὔτε ἐν τῷ ὕψει* δὲν ἔπρεπε νὰ παρατεθῇ εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα (ὅρα 16, 12). Ὁ ἐκδ. ὤφειλε μᾶλλον νὰ σημειώσῃ αὐτὴν ἀλλαχοῦ μετὰ σχετικῶν ἐπεξηγηματικῶν σχολίων. Ἐὰν δὲ δὲν ἀπατώμεθα, ἡ ἐν λόγῳ παρατήρησις ἀναφέρεται εἰς τὸν προηγούμενον ἀριθμὸν κώδικος (κῶδιξ 89, σ. 15).

Στηριζόμενος ὁ ἐκδ. κατὰ κανόνα ἐπὶ τοῦ Α κώδικος προτιμᾷ πολλάκις, ὀρθῶς ποιῶν, γραφὰς τοῦ Μ. Ἤδη ἐμετρήσαμεν 155 περιπτώσεις ἔνθα τὸ κείμενον τοῦ Μ εἶναι ἀνώτερον τοῦ Α. Ὡς ἐκ τούτου γεννᾶται τὸ ἑξῆς ἐρώτημα: Εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας, ἔνθα ἀμφότεροι οἱ κώδικες παρέχουν δύο διαφόρους, ἀλλ' ἰσοδυνάμους γραφάς, προτιμῶν ὁ ἐκδ. τὴν γραφὴν τοῦ Α, εἶναι ἀπολύτως βέβαιος περὶ τῆς ὀρθότητος αὐτῆς;

¹ Ἐπ' εὐκαιρίᾳ διορθωτέα καὶ τὰ τυπογραφικὰ ἢ ὀρθογραφικὰ εἰς: 64, 14 *Ὀλυμπιάδι*, 116, 1 *μηνιαίαν*, 110, 8 *ἀπαρτίζεσθαι*, 112, 5 *συμβάλλοιτ' ἄν*, 127, 43 *Ἀνδρῦν*, 162, 36 *κεκενῶσθαι*, 176, 37 *ἐξελών*, 161, 43 *ἄλλα*, 174, 4 *ἐξελέγχει*, 182, 13 *ἔλαττον*, 189, 38 *γεωμετρικήν*, 194, 16 *Ῥώμην*, 197, 21 *προϊών*, 190, 24 *ἐξηρμένου*, 199, 8 *αὐτοῖς*, 200, 15 *ὅτι*, 202, 34 *καρδία*.

Γενικῶς προτιμᾶται αὕτη ἢ ἐκείνη ἡ γραφὴ τῶν κωδίκων καὶ γίνονται δεκταὶ κατὰ κανόνα αἱ διορθώσεις τῶν προηγουμένων ἐκδοτῶν. Αἱ ἐπιφερόμεναι δὲ εἰς δύο σημεῖα κατὰ τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν διορθώσεις, μολονότι δὲν εἶναι σημαντικαί, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἐπιτυχεῖς: 80, 25 *οὔ νυν* ἔναντι *οὐ νῦν* τῶν κωδ. καὶ *οὐχ* τῶν ἐκδ. 123, 25 *καὶ δ'* ἔναντι *καὶ γ' καὶ δ'* τῶν κωδ. καὶ *καὶ ἐν δ'* τῶν ἐκδ. Δὲν λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν τὴν ἐν 50, 28 καὶ 57, 26 διόρθωσιν *αὑτοῦ* ἐκ τοῦ *αὐτοῦ* τῶν κωδ., διότι καὶ αὐτὴ ὑπάγεται εἰς τὴν ἤδη μνημονευθεῖσαν περίπτωσιν τῆς μεταβολῆς τῆς ἐπαναληπτικῆς ἀντωνυμίας εἰς αὐτοπαθῆ.

Ὅ,τι παρετηρήσαμεν διὰ τὴν ἀξίαν τοῦ α' τόμου, τὸ αὐτὸ θὰ ἐλέγομεν καὶ διὰ τὴν τοῦ β'. Αἱ μικραὶ ἐλλείψεις δὲν μειοῦν τὸ κῦρος τῆς ἐκδόσεως, ἥτις ἀπὸ πάσης πλευρᾶς, ἐπαναλαμβάνομεν, εἶναι ἀνωτέρα τῶν προηγουμένων, λύει δὲ καί τινα ἑρμηνευτικὰ προβλήματα διὰ τῆς εἰς γαλλικὴν μεταφράσεως, μολονότι αὕτη οὐχὶ σπανίως ἀπομακρύνεται τοῦ κειμένου.

Paris N. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ

Jadran Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Srpska Akademija Nauka, Posebna izdanja, Knjiga 291, Vizantološki Institut, Knjiga 6, Beograd 1957, σελ. XIII+169. (=Ἡ βυζαντινὴ διοίκησις εἰς Δαλματίαν, Σερβικὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις, τόμος 291, Βυζαντινολογικὸν Ἰνστιτοῦτον, τόμος 6, Βελιγράδιον 1957).

Τὸ θέμα τοῦ βιβλίου τοῦ παρουσιαζομένου ἐδῶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἐπιστημονικὸν κοινὸν εἶναι μεγίστου καὶ διπλοῦ μάλιστα ἐνδιαφέροντος. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπεξεργάζεται ἓν ἐκ τῶν σημαντικωτέρων προβλημάτων τῆς παλαιοτέρας κροατικῆς ἱστορίας, τὴν πολιτικὴν καὶ διοικητικὴν παρουσίαν τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Ἀδριατικῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ παρέχει εἰς τὴν περὶ τοῦ Βυζαντίου ἐπιστήμην νέας γνώσεις διὰ τὴν πολιτικὴν καὶ τὴν διοίκησιν τῆς αὐτοκρατορίας εἰς μίαν ἀπομεμακρυσμένην περιοχήν, ὅπου αὕτη εἶχε συγκεκριμένα συμφέροντα, διὰ τὴν πλήρη ὑπεράσπισιν τῶν ὁποίων δὲν ἤρκουν πάντοτε αἱ δυνάμεις της. Προελθὼν ὁ κ. Φερλούγκα ἐκ τῆς ἱστορικῆς σχολῆς τοῦ κ. Γεωργίου Ὀστρογκόρσκυ ἀπέκτησε ἰδιαιτέραν κατάρτισιν εἰς τὰ ζητήματα βυζαντινῆς διοικήσεως· καὶ δὴ τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων. Ἠσχολήθη δὲ ἐπιτυχῶς μὲ τὰς ἐλάσσονας τῶν θεμάτων μονάδας τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως. Ἡ εἰδικὴ κατάρτισις αὕτη ἔδωσε εἰς τὸν κ. Φερλούγκα τὰς καταλλήλους βάσεις διὰ μίαν συνθετικὴν ἐπισκόπησιν τοῦ προβλήματος τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως εἰς τὴν Δαλματίαν. Πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐστρέφετο μέχρι σήμερον ἡ προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν κυρίως τῆς κροατικῆς ἱστορίας, οἱ ὁποῖοι φυσικὸν ἦτο νὰ μὴ ἔχουν τὰς ἀπαιτουμένας γνώσεις περὶ τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως ἐν γένει. Οὕτω δὲν κατέστη δυνατὴ μία ἀκριβὴς ἑρμηνεία τῶν πηγῶν τῶν ἀφορωσῶν τὴν βυζαντινὴν διοικητικὴν μονάδα εἰς τὴν Δαλματίαν καὶ τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὸ κροατικὸν κράτος. Νὰ συμπληρώσῃ τοῦτο τὸ κενὸν καὶ νὰ προωθήσῃ τὴν ἔρευναν τῆς διοικητικῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ παρόντος ἔργου τοῦ κ. Φερλούγκα. Ἡ ἐργασία του δὲ στηρίζεται εἰς τὰς ἐρεύνας πολλῶν Γιουγκοσλάβων καὶ δὴ Κροατῶν ἱστορικῶν, οἱ ὁποῖοι κατέβαλαν πολλὰς προσπαθείας διὰ τὴν λύσιν ὡρισμένων προβλημάτων σχετιζομένων μὲ τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν εἰς τὴν Δαλματίαν. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ κ. Φερλούγκα εἶναι ἡ πρώτη μέχρι τοῦ νῦν καθολικὴ ἐπεξεργασία τοῦ προβλήματος βάσει ὅλων τῶν πηγῶν τῶν εὑρισκομένων εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐρευνητῶν.

Χρονολογικῶς τὸ ἔργον τοῦτο περιλαμβάνει τὴν περίοδον ἀπὸ τὰς διοικητικὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου μέχρι τῆς λήξεως πάσης βυζαντινῆς ἐπιρροῆς εἰς τὴν Ἀδριατικὴν κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος. Παρακολουθεῖ δὲ τὴν ἐξέλιξιν πασῶν τῶν μορφῶν τῆς βυζαντινῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Δαλματίας, ἡ ὁποία περιελάμβανεν ὅλην τὴν περιοχὴν μεταξὺ τῆς Ἀδριατικῆς ἀκτῆς καὶ μιᾶς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἠκολούθει παραλλήλως τὸν ποταμὸν Σάβον εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων ὡρῶν ὁδοιπορίας πρὸς νότον.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν περίοδον μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου αἰῶνος. Ἡ κυρία πηγὴ διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶναι ἡ Notitia dignitatum καὶ αἱ εὑρεθεῖσαι εἰς τὸ ἔδαφος τῆς ῥωμαϊκῆς Δαλματίας ἐπιγραφαὶ αἱ μνημονεύουσαι ὀνόματα καὶ τίτλους διοικητῶν.

Μετὰ τὰς μεταρρυθμίσεις τῶν μεγάλων αὐτοκρατόρων τοῦ 4ου αἰῶνος ἡ Δαλματία δὲν διαφέρει τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐπὶ κεφαλῆς της εὑρίσκετο εἷς praeses ἢ corrector. Ἦτο δὲ ἐπαρχία ἄοπλος καθότι μὴ οὖσα μεθοριακή. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄμυναν ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὸν κόμητα τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Αἱ ταραχαὶ ὅμως αἱ προκληθεῖσαι διὰ τῶν εἰσβολῶν τῶν βαρβάρων καὶ αἱ διαμάχαι τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς αὐτοκρατορίας προεκάλεσαν ἀλλαγὴν εἰς τὸ καθεστὼς τῆς ἐπαρχίας. Μετὰ τὴν διαίρεσιν τοῦ κράτους ἡ Δαλματία περιῆλθεν εἰς τὴν Δύσιν, καθότι ἀνῆκεν εἰς τὸ δυτικὸν Ἰλλυρικὸν (395/396) καὶ ἀπετέλει μέρος τῆς Praefectura Italiae, Africae et Illyrici. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἀρραβῶνος τοῦ νεαροῦ Βαλεντινιανοῦ Γ' καὶ τῆς Λικινίας Εὐδοκίας, τῆς θυγατρὸς τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β', συνεφωνήθη νὰ ἀναθεωρηθοῦν τὰ σύνορα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ μέρους

τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν συμφωνίαν ταύτην περιῆλθεν ἡ Δαλματία εἰς τὴν Ἀτατολὴν καὶ κατετάγη εἰς τὴν Praefectura Illyrici orientalis. Ἡ συμφωνία αὕτη ἐπραγματοποιήθη τὸ ἀργότερον μετὰ τοὺς γάμους τοῦ Βαλεντινιανοῦ καὶ τῆς Εὐδοκίας κατὰ τὸ 437. Τὸ 454, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διαπρεποῦς στρατηγοῦ Ἀετίου, ὁ φίλος του Μαρκελλῖνος ἐστασίασεν ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως καὶ ἀπεσύρθη μὲ τὰ στρατεύματά του εἰς τὴν Δαλματίαν, ὅπου ἀνεγνώριζε μόνον τυπικῶς τὴν κυριαρχίαν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐπαρχία ἔπαυε οὕτω νὰ εἶναι ἄοπλος. Ὁ διάδοχός του Ἰούλιος Νέπως τὸ 474 ἐπεχείρησε τῇ βοηθείᾳ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ἀνατολῆς Λέοντος νὰ ἐπιβληθῇ ὡς αὐτοκράτωρ τῆς Δύσεως. Οὕτως ἀνεγνώρισε τὸ Βυζάντιον τὴν ἐπιστροφὴν τῆς Δαλματίας εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς Δύσεως. Ἀποτυχὼν ὁ Νέπως ἔμεινε εἰς τὴν Δαλματίαν μέχρι τοῦ θανάτου του τὸ 480.

Μετὰ τὴν πτῶσιν καὶ κατάρρευσιν τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ Δαλματία, ὅπως καὶ αἱ ἄλλαι ἐπαρχίαι τῆς Δύσεως, ἀνεγνώριζε θεωρητικῶς τὴν κυριαρχίαν τοῦ μόνου πλέον αὐτοκράτορος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲ ἀπετέλει μέρος τῶν βασιλείων τοῦ Ὀδοάκρου καὶ τοῦ Θεοδωρίχου. Ἐπὶ γοτθοκρατίας ἡ Δαλματία ἐκράτησε σχεδὸν ἄθικτον τὴν ρωμαϊκὴν διοίκησιν. Μόνον ἡ στρατιωτικὴ διοίκησις περιῆλθεν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Γότθων, οἱ ὁποῖοι καὶ μόνον ὡπλοφόρουν.

Βάσει τῶν πηγῶν ὁ συγγρ. ἠρεύνησε τὴν σύνθεσιν καὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ γραφείου (officium) τοῦ praeses ἢ corrector. Τοιουτοτρόπως δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν λεπτομερέστερον τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον διῳκεῖτο ἡ Δαλματία εἰς τοὺς ἀνησύχους τούτους αἰῶνας.

Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχῆς εἰς Δαλματίαν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ περὶ τὸ 538, σπανίζουν αἱ πηγαὶ διὰ τὴν διοικητικὴν διοργάνωσιν τῆς ἐπαρχίας. Εἰς τὴν περίοδον ταύτην οἱ συγγραφεῖς καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Πάπα ὁμιλοῦν περὶ ἀνθυπάτου τῆς Δαλματίας (proconsul). Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη εἰς τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν εἰς τὴν Δαλματίαν πιθανὸν νὰ ἐπῆλθεν ἤδη ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ. Εἰς χεῖρας τοῦ ἀνθυπάτου συνεκεντρώνετο ὅλη ἡ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία εἰς τὴν ἐπαρχίαν. Οὕτως ἠκολούθει ἡ διοίκησις τῆς Δαλματίας τὰς γενικὰς γραμμὰς τῆς διοικητικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν παλαιὰν διοικητικὴν παράδοσιν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἔτεινε νὰ συγκεντρώνῃ εἰς ἓν πρόσωπον τὴν ἐξουσίαν τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ κυβερνήτου.

Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην αὐξάνεται εἰς ὅλην τὴν αὐτοκρατορίαν ἡ ἐπιρροὴ τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ ἀνωτέρου κλήρου ἐπὶ τῆς διοικήσεως τῶν ἐπαρχιῶν. Οἱ μεγαλογαιοκτήμονες καὶ ἐπίσκοποι τῆς Δαλματίας ἐξέλεγον ἐκ τοῦ κύκλου των τὸν ἀνθύπατον τῆς ἐπαρχίας. Συγχρόνως ἤλλαξε

τὴν σύνθεσίν του τὸ γραφεῖον τοῦ κυβερνήτου. Εἶναι δὲ πιθανόν, ὅτι ὁ ἀνθύπατος τῆς Δαλματίας ἐξηρτᾶτο κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὸν βασιλέα καὶ δὲν ὑπετάσσετο εἰς οὐδεμίαν ἀνωτέραν διοικητικὴν μονάδα. Εἶναι πράγματι ἄξια ἐκτιμήσεως τὰ ἀκριβῆ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ὁ κ. Φερλούγκα ἐξάγει ἐκ τῶν σπανίων καὶ ἀνεπαρκῶν πληροφοριῶν τῶν παρεχομένων ἀπὸ τὰς πηγάς.

Ἡ βυζαντινὴ ἐπικράτεια εἰς τὴν Δαλματίαν ὑπέστη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος σχεδὸν τελείαν καταστροφήν. Αἱ εἰσβολαὶ τῶν Γότθων καὶ τῶν ἄλλων γερμανικῶν φύλων εἶχαν βεβαίως ταλαιπωρήσει τὸν πληθυσμόν, δὲν εἶχον ὅμως θίξει τὴν λειτουργίαν τῆς κρατικῆς διοικήσεως. Εἰς δὲ τὸν ἕκτον αἰῶνα αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν σλαβικῶν φύλων ἦσαν σποραδικαὶ καὶ περαστικαί. Εἰς τὴν ἀρχὴν ὅμως τοῦ 7ου αἰῶνος, μετὰ τὴν στάσιν τῶν στρατευμάτων ἐναντίον τοῦ Μαυρικίου καὶ εἰς τὴν πολυτάραχον ἀρχὴν τοῦ Φωκᾶ, κατέρρευσεν ἡ ἀμυντικὴ γραμμὴ τῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως καὶ αἱ σχετικῶς πολυάριθμοι σλαβικαὶ φυλαὶ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ἀβάρων εἰσέβαλον πανδημεὶ εἰς τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον χωρὶς νὰ συναντήσουν ἀξίαν λόγου ἀντίστασιν. Ἡ ἐπικράτεια τῶν Ἀβάρων ἦτο ὀλιγόχρονος καὶ ἡ φιλοδοξία των νὰ καταλάβουν τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν ἦτο πραγματοποιήσιμος. Οἱ ἄγριοι οὗτοι πολεμισταὶ προερχόμενοι ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Ἀσίας ἐχάθησαν μὴ ἀφήσαντες πολλὰ ἴχνη τῆς πάλαι ὑπάρξεώς των. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἡ βυζαντινὴ διοίκησις εἰς τοὺς εὐρεῖς χώρους τῆς βορείου Βαλκανικῆς εἶχε χαθῆ ἐντελῶς. Τὸ Βυζάντιον δὲν ἤλεγχε πλέον τὰς ἐκτάσεις ταύτας καὶ ὁ μόνος κοινωνικὸς ὀργανισμός, ὁ ὁποῖος ἐρρύθμιζε τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, εἰς τὰ μέρη ταῦτα ἦτο ἡ σλαβικὴ ἀγροτικὴ κοινότης. Οἱ χῶροι οὗτοι εἶχον μετατραπῆ εἰς *σκλαβηνίας*, ἵνα χρησιμοποιήσωμεν τὸν ὅρον τῶν συγχρόνων συγγραφέων. Ἡ αὐτοκρατορία εἶχεν εἰσέλθει τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὸν περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνα μὲ τοὺς Ἄραβας καὶ δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀντιδράσῃ κατὰ ὁποιονδήποτε τρόπον εἰς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην.

Ἀργότερον, ὅταν ἡ κατάστασις εἶχε κάπως σταθεροποιηθῆ, ἤρχισαν οἱ αὐτοκράτορες νὰ ὑποτάσσουν τὰς πλησιεστέρας σκλαβηνίας, τὰς εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θρᾴκην, εἰς τὴν ἐπικράτειάν των καὶ νὰ ἐπανακτοῦν τὸν ἔλεγχον ἐπὶ χώρων ζωτικῆς σημασίας διὰ τὴν ὕπαρξιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Διαφορετικὴ ἦτο ἡ ἐξέλιξις εἰς τὴν μακρυνὴν Δαλματίαν. Καὶ ἐκεῖ ἡ καταστροφὴ ἦτο γενική. Μεταξὺ τοῦ 612 καὶ τοῦ 615 ἔπεσεν ἡ μητρόπολις τῆς ἐπαρχίας, ἡ πλουσία Σαλῶνα εἰς τὰς χεῖρας τῶν βαρβάρων. Ἡ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τῆς Δαλματίας ἔπαυσε νὰ ὑπάρχῃ. Ὅσος πληθυσμός, ἐκλατινισθέντες ἰθαγενεῖς Ἰλλυριοὶ καὶ Ρωμαῖοι ἔποικοι, δὲν κατεποντίσθησαν εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ, κατέφυγον εἰς τὴν παραλίαν καὶ κατώρθωσαν νὰ κρατήσουν ὡρισμένα ὠχυρωμένα σημεῖα ἐπὶ τῆς Ἀδριατικῆς παραλίας καὶ εἰς τὰς παρακειμένας νήσους. Ὁ πληθυσμὸς ὁ διαφυγὼν ἐκ τῆς

ἁλώσεως τῆς Σαλώνας ηὗρεν ἀσφαλὲς καταφύγιον εἰς τὰ τεράστια ἀνάκτορα τοῦ Διοκλητιανοῦ πλησίον τῆς πόλεως. Οἱ λατινόφωνοι κάτοικοι τῆς Δαλματίας κατώρθωσαν νὰ κρατήσουν μόνον τὰς νήσους Cres καὶ Lošinj (ἀρχ. Ἀψυρτίδες, μεσαιων. Ὄψαρα), Krk (ἀρχ. Curricta, μεσαιων. Βέκλα), Rab (ἀρχ. Arba, μεσαιων. Ἄρβη) καὶ τας παραλιακὰς πόλεις Zadar (ἀρχ. Jader, μεσαιων. Διάδωρα), Trogir (εἶναι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀποικία τὸ Τραγούριον), Split (ἀρχ. Ἀσπάλαθον, ὅπου πλησίον τῆς Σαλῶνος ηὑρίσκοντο τὰ ἀνάκτορα τοῦ Διοκλητιανοῦ), Dubrovnik (μεσαιων. Ραούσιον, τὴν πόλιν ταύτην ἔκτισαν οἱ φυγάδες ἀπὸ τὴν καταστραφεῖσαν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἀποικίαν Ἐπιδαύριον) καὶ Kotor (ἀρχ. Cattarum, μεσαιων. Δεκάτερα). Εἰς τὰ μέρη ταῦτα κεκλεισμένοι εἰς τὰ τείχη τῶν πόλεων μὲ μόνον ζωτικὸν χῶρον καὶ μόνον μέσον ἐπικοινωνίας τὴν θάλασσαν ἤρχισαν οἱ πληθυσμοὶ οὗτοι μίαν νέαν ζωήν. Ὁ προσανατολισμός των πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς πρὸς τὴν ἕδραν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἦτο φυσικὸς καὶ αὐθόρμητος. Καὶ οὕτως, χωρὶς τὴν ἐπέμβασιν τῆς αὐτοκρατορίας, ἐσώθησαν αἱ προρρηθεῖσαι νῆσοι καὶ πόλεις εἰς τὴν ἐξουσίαν της, ἐπειδὴ ἐστηρίζοντο διὰ τὴν ἐπιβίωσίν των εἰς τὴν βυζαντινὴν θαλασσοκρατίαν. Μὲ τὴν παρέλευσιν τοῦ χρόνου εὑρέθη τρόπος συμβιώσεως μὲ τὰς φυλὰς τῶν Σλάβων, οἱ ὁποῖοι κατεῖχον ὄχι μόνον ὅλην τὴν πέριξ τῶν πόλεων χώραν ἀλλὰ καὶ τὴν περισσοτέραν ἔκτασιν τῆς ἀκτῆς καὶ πολλὰς νήσους. Οὕτως ἠδυνήθησαν οἱ κάτοικοι τῶν λατινικῶν πόλεων νὰ ἐπαναλάβουν τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν των, οἱ ὁποῖοι ἔκειντο εἰς τὴν ὑπὸ τὴν σλαβικὰς φυλὰς ἐλεγχομένην περιοχὴν ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῶν παραλιακῶν πόλεων. Οὕτως ἐδημιουργήθη ἡ συμβίωσις τῶν Λατίνων μὲ τοὺς Σλάβους καὶ μὲ τὸ μετέπειτα δημιουργηθὲν κροατικὸν κράτος, ἡ ὁποία εἶναι τόσον χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς ἀδριατικῆς παραλίας. Ἡ συμβίωσις αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν εἰρηνικὴν διείσδυσιν τοῦ κροατικοῦ στοιχείου εἰς τὰς λατινικὰς πόλεις καὶ νήσους καὶ ἔπειτα τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τοῦ στοιχείου τούτου.

Τὴν προσαρμογὴν τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως εἰς τὴν νέαν δημιουργηθεῖσαν κατάστασιν μελετᾷ ὁ κ. Φερλούγκα εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του. Ἡ ἔλλειψις πηγῶν καθιστᾷ τὴν ἔρευνάν του ἰδιαιτέρως δυσχερῆ. Ἐκτὸς τοῦ ἀνεκτιμήτου ἀξίας συγγράμματος τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογεννήτου (912-959) τοῦ ἐπιγραφομένου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, ὑπάρχει τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Θωμᾶ, ἀρχιδιακόνου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Split ἐπιγραφόμενον Historia Salonitana, συνταχθὲν τὸν 13ον αἰῶνα καὶ παρέχον πολυτίμους εἰδήσεις διὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχήν. Τὰς γνώσεις μας συμπληρώνουν κάπως αἱ σπάνιαι εἰδήσεις τῶν φραγκικῶν καὶ ἑνετικῶν χρονογραφιῶν. Βασικὰς πληροφορίας μᾶς παρέχουν καὶ οἱ κατάλογοι τῶν ἀξιωματούχων τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως τὸ Τακτικὸν τοῦ Uspenski, τὸ Τακτικὸν τοῦ Beneševič, τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου καὶ τὸ De cerimoniis τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογγενήτου. Βάσει τοῦ ἄκρως ἀνεπαρκοῦς ὑλικοῦ ὁ κ. Φερλούγκα κατώρθωσε νὰ δώσῃ μίαν γενικὴν εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως τῆς περιόδου ταύτης καὶ προσέφερε τοιουτοτρόπως σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὴν περὶ Βυζαντίου ἐπιστήμην καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ κροατικοῦ ἔθνους.

Φαίνεται ὅτι τὴν ἐποχὴν τῆς καταστροφῆς ἡ συνέχεια τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως δὲν εἶχε διακοπῆ τελείως. Μὲ τὸν καιρὸν ἐδημιουργήθη ὅμως νέα διοργάνωσις τῆς διοικήσεως, ἀνάλογος μὲ τὰς περιστάσεις, τοὺς σκοποὺς καὶ τὰς δυνατότητας τῆς κυβερνήσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἐπαρχία, ἀκόμη δὲ καὶ τὸ ἴδιον τὸ ὄνομά της, εἶχε περιορισθῆ εἰς μὴ συνεχῆ σειρὰν ἀναριθμήτων νήσων καὶ πόλεων. Παρὰ ταῦτα ἡ Δαλματία εἶχε μεγάλην στρατιωτικὴν σημασίαν ἐξασφαλίζουσα τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸ ἐξαρχᾶτον τῆς Ραβέννης, παρέχουσα εἰς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς στόλους τοὺς ἀναγκαίους λιμένας καὶ προστατεύουσα διὰ τῶν πολυαρίθμων νήσων της, ὅταν διέπλεον τὴν Ἀδριατικήν, ἀπὸ τοὺς κινδύνους τῆς ἀνοικτῆς θαλάσσης.

Μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννης ἤλλαξε καὶ ἡ θέσις Δαλματίας εἰς τὰ σχέδια τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς. Ἡ κοινὴ γνώμη τῶν ἐρευνητῶν τῆς κροατικῆς ἱστορίας ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ στρατιωτικὴ σημασία τῆς ἐπαρχίας ηὐξήθη τεραστίως μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Ραβέννης, διότι κατέστη προγεφύρωμα τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Ἀδριατικήν. Εἰς τὴν αὔξησιν ταύτην τῆς σημασίας τῆς ἐπαρχίας ἀποδίδουν οἱ ἐρευνηταὶ τὴν προαγωγήν της εἰς *θέμα*, διὰ τὴν ὁποίαν νομίζεται ὅτι ἐγένετο εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῶν βορειοϊταλικῶν κτήσεων. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο τῆς πλειονοψηφίας τῶν ἱστορικῶν ἀποκρούει ὁ συγγρ. Εἰς τὰς πηγὰς δὲν ὑπάρχει οὔτε μία ἔνδειξις ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐπαρχία τῆς Δαλματίας ἦτο ἤδη εἰς τὸν 7ον καὶ 8ον αἰῶνα θέμα καὶ ὅτι ἐτέλει ὑπὸ τὴν διοίκησιν στρατηγοῦ. Ἀντιθέτως τὸ τακτικὸν τοῦ Uspenski γνωρίζει μόνον ἄρχοντα τῆς *ἀρχοντίας* τῆς Δαλματίας. Εἰς τοὺς αἰῶνας τούτους ἡ Δαλματία ἦτο βυζαντινὴ ἀρχοντία ὅπως ἡ Κύπρος, ἡ Χερσών, ἡ Κρήτη, ἡ Χαλδία καὶ τὸ Δυρράχιον. Ὅλαι αἱ ἐπαρχίαι αὗται ἔχουν περιφεριακὴν θέσιν καὶ ὅλαι προήχθησαν κατόπιν εἰς θέματα μὲ ἐπὶ κεφαλῆς των στρατηγόν. Αἱ ἀρχοντίαι ἦσαν ἕνα εἶδος μόνον τῶν κατωτέρων στρατιωτικοπολιτικῶν μονάδων τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως. Ὁ θεσμὸς τῆς ἀρχοντίας ὡς στρατιωτικοπολιτικῆς μονάδος τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως συνδέεται στενώτατα μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῶν κοινοτήτων εἰς τὰς πόλεις. Ἡ Βυζαντινὴ Δαλματία δὲν ἦτο παρὰ συγκρότημα κοινοτήτων, τὰς ὁποίας, παρὰ τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα ἑκάστης ἐξ αὐτῶν, συνέδεεν ἡ κοινὴ μοῖρα καὶ παρόμοιαι συνθῆκαι διαβιώσεως. Ἑκάστη κοινότης εἶχε πλήρη αὐτονομίαν καὶ διεκυβερνᾶτο ὑπὸ τοῦ προεστῶτος της, ὁ ὁποῖος ἐλέγετο prior. Ἡ πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας ἦτο τὸ Zadar καὶ ὁ προεστὼς τῆς πόλεως ταύτης ἦτο συγχρόνως καὶ ἄρχων τῆς ἐπαρχίας καὶ αὐτοκρατορικὸς ἀξιωματοῦχος. Τοιουτοτρό-

πως ἐσυμβόλιζε τὴν ἑνότητα τῆς ἐπαρχίας καὶ τὴν εἰς τὸ Βυζάντιον ὑποταγήν της. Ἡ πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας ἐκείνην τὴν ἐποχὴν ἦτο εἰς τὴν Δύσιν καθαρῶς ἀμυντική. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας ἤρκει ἡ τοιαύτη διοργάνωσις τῆς διοικήσεως εἰς τὴν Δαλματίαν διὰ νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὴν πραγματικὴν κατάστασιν εἰς τὴν ἐπαρχίαν καὶ νὰ ὑπερασπίζῃ τὰ βασικὰ συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὴν περιοχήν. Ἡ ἐπιρροὴ τῶν τοπικῶν παραγόντων ἐπὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς διοικήσεως ἡ ἀρχίσασα τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχεν ἀποκορυφωθῆ μετὰ τὴν καταστροφήν. Ἡ αὐτοκρατορία ἐστηρίζετο ἐπὶ τῶν ἰδίων πόλεων, αἱ ὁποῖαι συνεδέοντο μετ' αὐτῆς διὰ τῶν ἰδικῶν των συμφερόντων. Ἡ φραγκικὴ αὐτοκρατορία προσεπάθησε νὰ προσαρτήσῃ τὴν Δαλματίαν, ἀλλ' ἀνεστάλη ἐπιτυχῶς ἀπὸ τὸν βυζαντινὸν στόλον. Αἱ κοινότητες δὲν ἦσαν πρόθυμοι νὰ ἀλλάξουν κυρίαρχον.

Ἡ κατάστασις ἤλλαξε ριζικῶς μόνον κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α´ τοῦ Μακεδόνος (867 - 886). Τότε ἤρχισεν ἡ ἐπίθεσις τῆς αὐτοκρατορίας εἰς ὅλους τοὺς τομεῖς. Τὴν ἀντανάκλασιν τῆς ἀλλαγῆς ταύτης ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως τῆς Δαλματίας μελετᾷ ὁ συγγρ. εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του.

Αἱ βυζαντιναὶ πόλεις καὶ νῆσοι εἶχον χάσει πᾶσαν σχεδὸν πραγματικὴν ἐποικοινωνίαν μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Αἱ σκλαβηνίαι πέριξ αὐτῶν εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ ἐξελιχθῆ εἰς μικρὰ κράτη. Εἰς τὴν βορειοδυτικὴν καὶ μεσαίαν παραλίαν καὶ τὴν ὀπίσω χώραν ἡδραιώθη τὸ σημαντικώτερον ἐξ αὐτῶν, ἡ ἀρχοντία καὶ ὕστερον τὸ *βασίλειον* τῆς Κροατίας. Εἰς τὸ ὄπισθεν τοῦ Dubrovnik καὶ τοῦ Kotor αἱ ἀρχοντίαι τῶν Ζαχλούμων, τῶν Τερβουνιωτῶν καὶ τῶν Διοκλητιανῶν. Ἡ συμβίωσις τῶν βυζαντινῶν πόλεων μετὰ τῶν κρατῶν τούτων ἦτο ὁλονὲν στενωτέρα καὶ ἐπιτυχεστέρα. Οἱ ἄρχοντες τῶν Σλάβων καὶ πρὸ παντὸς τῶν Κροατῶν ἐπεζήτουν ὅσον τὸ δυνατὸν στενωτέρας σχέσεις μὲ τὰς βυζαντινὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἤσκουν σημαντικωτάτην ἐπίδρασιν εἰς τὴν ζωὴν τῶν νέων τούτων κρατῶν. Ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία ἦτο ὅμως διὰ τὰς πόλεις μία ἐγγύησις τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας τῶν κοινοτήτων των.

Τὸ 866 ὅμως, μία ἐπιδρομὴ τοῦ ἀραβικοῦ στόλου ἀπὸ τὴν Σικελίαν καὶ τὴν νότιον Ἰταλίαν ἠνάγκασε τὰς πόλεις τῆς Δαλματίας νὰ ζητήσουν στρατιωτικὴν βοήθειαν ἀπὸ τὸν κυρίαρχόν των. Ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος, μόλις τότε καταλαβὼν τὴν ἀρχήν, ἐνήργησεν ἀστραπιαίως. Ἀπελευθερώσας ὁ βυζαντινὸς στόλος τὴν Δαλματίαν τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου ἔμεινεν εἰς τὴν περιοχὴν καὶ κατέστησε τὴν κυριαρχίαν τῆς αὐτοκρατορίας εἰς τὴν ἐπαρχίαν πλήρη καὶ ἄμεσον. Τὴν Κροατίαν καὶ τὰς ἄλλας ἀρχοντίας τῶν Σλάβων ἔκαμεν ὁ βυζαντινὸς στρατηγὸς νὰ ἀναγνωρίσουν τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου ὡς ἀνώτατον κυρίαρχον καὶ νὰ διακόψουν κάθε σχέσιν μὲ τὴν φραγκικὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ Δαλματία ἐπανέκτησεν οὕτω μεγάλην σημασίαν ὡς βάσις διὰ τὴν

8 - 7 - 1961

περαιτέρω ἐπίθεσιν τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Δύσιν. Λίαν ὀρθῶς σκέπεται ὁ κ. Φερλούγκα, ὅταν ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐπεμβάσεως ταύτης τῶν βυζαντινῶν δυνάμεων καὶ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς βυζαντινῆς ἐπιρροῆς καὶ κυριαρχίας εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτὴν τῆς Ἀδριατικῆς μετετράπη καὶ ἡ ἀρχοντία τῆς Δαλματίας εἰς *Θέμα*. Ἔκτοτε συναντῶμεν εἰς τὰς πηγὰς τὸν τίτλον τοῦ *στρατηγοῦ τῆς Δαλματίας* καὶ ἡ ἐπαρχία ἀναφέρεται ρητῶς ὡς θέμα.

Αἱ κύριαι πηγαὶ διὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἶναι τὰ πολύτιμα συγγράμματα τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Ζ´ καὶ εἰδήσεις χρονογραφιῶν τόσον βυζαντινῶν ὅσον καὶ δυτικῶν. Ὁ συγγρ. ἐρευνᾷ λεπτομερῶς τὴν λειτουργίαν τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως εἰς τὸ θέμα τῆς Δαλματίας. Τὸ θέμα τοῦτο εἶχεν εἰσέλθει πλήρως εἰς τὸ σύστημα τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως. Αἱ ἰδιαίτεραι ὅμως συνθῆκαι καθιστοῦν εὐνόητον, ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν τὸ θέμα τῆς Δαλματίας νὰ συμμορφωθῇ τελείως πρὸς τὸν τύπον τῶν ἄλλων θεμάτων. Εἰς τὴν Δαλματίαν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρχουν στρατιωτικὰ κτήματα. Αἱ πόλεις τοῦ θέματος ἐπλήρωναν μόνον φόρον εἰς τὸν στρατηγὸν ἐκ χρημάτων καὶ τροφίμων. Κατὰ βασιλικὴν διαταγὴν ἐπλήρωναν κατόπιν εἰς τοὺς ἄρχοντας τῶν Κροατῶν καὶ τῶν ἄλλων Σλάβων τὰ ποσὰ τὰ προωρισμένα διὰ τὸν στρατηγόν. Τὰ ποσὰ ταῦτα κατέβαλλον διὰ τὴν διατήρησιν φιλικῶν σχέσεων καὶ διὰ τὴν ἐλευθέραν χρῆσιν τῶν ἀγρῶν καὶ ἀμπελώνων των, οἱ ὁποῖοι κείμενοι ἔξω τῶν τειχῶν τῶν πόλεων εὑρίσκοντο ἐπὶ ἐδάφους τῶν σλαβικῶν ἀρχοντιῶν. Εἰς τὸν στρατηγὸν ἀπέμενε συμβολικὴ μόνον προσφορά.

Εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ θέματος δὲν ἐπῆλθε οὐδεμία σημαντικὴ ἀλλαγὴ μέχρι τῶν μέσων τοῦ 10ου αἰῶνος. Γενικῶς ἐπιστεύετο, ὅτι ἡ διοίκησις τοῦ θέματος περιῆλθεν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου αἰῶνος εἰς τὸν πρῶτον βασιλέα τῆς Κροατίας Tomislav. Ἡ ἄποψις αὕτη βασίζεται εἰς τὸ πρακτικὸν μιᾶς συνόδου συνελθούσης τὸ 925 εἰς τὸ Split. Τὸ ἐν λόγῳ χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς: Tempore Johannis papae sanctissimi, consulatum peragente in provincia Chroatorum et Dalmatiarum finibus Tomislao rege... Οἱ ἱστορικοὶ ἐξήγαγον τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Tomislav διῴκει τὸ θέμα ὡς ἀνθύπατος τοῦ Βυζαντίου. Κατὰ τρόπον πειστικώτατον δεικνύει ὁ συγγρ., ὅτι τὸ consulatum peragente ἰσοδυναμεῖ μὲ coronam obtinente καὶ οὐδὲν ἔχει νὰ κάμῃ μὲ τὸν βυζαντινὸν τίτλον τοῦ ἀνθυπάτου. Τὸ et Dalmatiarum finibus κατὰ τὸν συγγρ. δέον νὰ ἐννοηθῇ μὲ τὴν ἀρχαίαν ἔννοιαν τοῦ ὅρου καὶ γίνεται ἑπομένως ταυτόσημον μὲ τὸ provincia Chroatorum. Κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ταύτην ὁ Tomislav δὲν εἶχε ποτὲ ἐξουσίαν τινὰ εἰς τὸ θέμα τῆς Δαλματίας. Διὰ τὴν ἑρμηνείαν ταύτην τῆς ἐκφράσεως et Dalmatiarum provinciis δὲν δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν τὰ συμπεράσματα τοῦ κ. Φερλούγκα εἰμὴ μὲ ἐπιφύλαξιν. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη παραβλέπει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἔκφρασις διὰ τοῦ et διακρίνει τὴν Δαλματίαν ἀπὸ τὴν γῆν τῶν Κροατῶν καὶ τὴν

παρουσιάζει ὡς προσθήκην πρὸς τὴν εἰς Κροατίαν ἐξουσίαν τοῦ Tomislav. Τὸ ζήτημα εἶναι ἂν ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ μοναδικὴ πηγὴ παρουσιάζει ἀνακριβῆ ἔκφρασιν. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Φερλούγκα θεωρεῖ προτιμότερον νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ πηγὴ κατὰ κυριολεξίαν. Ἂν ὅμως γίνῃ τοῦτο, δὲν δύναται νὰ γίνῃ παραδεκτὴ ἡ ἑρμηνεία του.

Εἰς τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνος ἐπῆλθε πάλιν μία οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν τῆς Δαλματίας. Εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν δυναμώνουν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην αἱ ἀποκεντρωτικαὶ τάσεις. Ἡ γενικὴ ῥοπὴ τῆς ἐξελίξεως ἐπέτρεψε καὶ εἰς τοὺς ἐντοπίους παράγοντας τῆς βυζαντινῆς Δαλματίας, τὴν ἀριστοκρατίαν τῶν πόλεων καὶ τὸν ἀνώτερον κλῆρον νὰ ἀσκοῦν μεγάλην ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς διοικήσεως τῆς ἐπαρχίας.

Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀφιερώνει ὁ συγγρ. τὸ τέταρτον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του. Αἱ πηγαὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι πλουσιώτεραι, διότι ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἐντόπια ἔγγραφα. Τὴν ἐπαρχίαν διευθύνουν οἱ προεστῶτες (priores) τοῦ Zadar, οἱ ὁποῖοι, ὅπως καὶ οἱ ἐξέχοντες ἄλλων πόλεων, ἔχουν ἤδη ἐν μέρει σλαβικὰ ὀνόματα. Τὸν τίτλον τοῦ ἀνθυπάτου, στρατηγοῦ ἢ κατεπάνω τῆς Δαλματίας ἐλάμβανεν ὁ ἐκλεγόμενος προεστὼς τοῦ Zadar, ὁ ὁποῖος ἐσυμβόλιζε τὴν θεωρητικὴν μόνον ἐξουσίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἀνύπαρκτον πλέον ἑνότητα τῆς ἐπαρχίας. Ἄλλος ἀντιπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας εἰς τὴν ἐπαρχίαν δὲν ὑπῆρχε, οὔτε ὑπῆρχε σῶμα εἰς τὸ ὁποῖον θὰ συνειργάζοντο ἐκπρόσωποι ὅλων τῶν κοινοτήτων. Ὁ σύνδεσμος μεταξύ των ὁλονὲν ἠλαττοῦτο καὶ ἡ βυζαντινὴ Δαλματία ἔπαυε νὰ εἶναι ἓν φυσικὸν ὅλον. Ἑκάστη ἐκ τῶν πόλεων ἠκολούθει τὰ ἰδικά της συμφέροντα. Ἡ πλήρης αὐτονομία καὶ ἐλευθερία κινήσεως καὶ ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν στερεὰν καὶ τὴν θάλασσαν γίνεται ὁ σκοπὸς τῶν πολιτικῶν προσπαθειῶν τῶν κοινοτήτων. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἦτο φυσικὸν νὰ μὴ διατηρηθῇ ἡ ἑνότης τῆς ἐπαρχίας. Ὁ συγγρ. δεικνύει βάσει τῶν εἰδήσεων τοῦ Στρατηγικοῦ τοῦ Κεκαυμένου, ὅτι τὸ Dubrovnik ἀπὸ τὸ 1108 ἀπετέλει ἰδιαίτερον θέμα μὲ στρατηγὸν καὶ αὐτοκρατορικὸν στρατὸν ὅπως καὶ τὸ Δυρράχιον.

Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἤρχισεν ἡ Ἑνετία ἐνδιαφερομένη διὰ τοὺς λιμένας καὶ τὰ στενὰ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς, προσπαθοῦσα νὰ καταστήσῃ ἀσφαλέστερον τὸν πλοῦν τῶν πλοίων της πρὸς τὴν Ἀνατολήν. Ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ὑπερασπίσεως τῶν βυζαντινῶν συμφερόντων ἐπενέβη ὁ ἑνετικὸς στόλος τὸ 1000 εἰς τὴν Δαλματίαν. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ὑπέταξαν καὶ ὡρισμένας παραλιακὰς πόλεις καὶ νήσους ἀνηκούσας εἰς τὸ βασίλειον τῆς Κροατίας. Τὸ 1018, μετὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴν καταστροφὴν τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Σαμουήλ, ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος κατώρθωσε νὰ ἐνισχύσῃ πάλιν τὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῆς Δαλματίας. Ἡ Ἑνετία ἠδυνήθη ὅμως νὰ κρατήσῃ ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν της τὰς κοινότητας τῶν νήσων τῆς βορειοδυτικῆς Ἀδριατικῆς Cres, Lošinj, Krk καὶ Rab.

Ὁ κ. Φερλούγκα ἀποκρούει τὴν κοινὴν γνώμην τῶν ἱστορικῶν, ὅτι καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Κροατίας Στέφανος Držislav [1] (970 - 995) ὁ λαβὼν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν σκῆπτρον καὶ στέμμα διῴκει τὴν βυζαντινὴν Δαλματίαν ὡς ἔπαρχος καὶ πατρίκιος. Κατὰ τὸν συγγρ. τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Θωμᾶ τοῦ ἀρχιδιακόνου ἀναφέρει τὴν Δαλματίαν ὑπὸ τὴν ἀρχαίαν ἔννοιαν καὶ δηλώνει μόνον τὴν εἰς τὴν Κροατίαν ἀρχὴν τοῦ βασιλέως Držislav. Ὁ τίτλος *ἔπαρχος* καὶ *πατρίκιος* εἶναι κατὰ τὸν κ. Φερλούγκα τιμητικὸς μόνον. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη δὲν δύναται νὰ ἀποκρουσθῇ ἐκ τῶν προτέρων, οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ τὴν παραδεχθῶμεν ἀνεπιφυλάκτως. Εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐπανεξετασθῇ μετὰ μεγάλης προσοχῆς ἡ κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ χωρίου τοῦ Θωμᾶ καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ γεωγραφικοῦ ὅρου *Δαλματία* εἰς τὰ μεσαιωνικὰ κείμενα, πρὸ παντὸς τὰ ἐντόπια.

Εἰς τὸ 1069 περιῆλθεν ἡ βυζαντινὴ Δαλματία εἰς τὴν πλήρη ἐξουσίαν τοῦ βασιλέως τῆς Κροατίας Πέτρου Krešimir (1058 - 1074). Οὗτος παρέλαβε τὴν ἐπαρχίαν ὄχι ὡς ἀξιωματοῦχος καὶ κυβερνήτης τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ ἡ ἐπαρχία παρεχωρήθη εἰς διοίκησιν μὲ ἐπιφύλαξιν μόνον τῶν δικαιωμάτων τῆς ἀνωτάτης καὶ πλατωνικῆς μόνον κυριαρχίας.

Ἀπὸ τὸ 1069 μέχρι τοῦ 1165 δὲν ὑπάρχει βυζαντινὴ διοίκησις εἰς Δαλματίαν. Τὸ Βυζάντιον παρηκολούθει μὲ προσοχὴν τὰς ἐξελίξεις εἰς τὴν Ἀδριατικήν. Ἐπὶ Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ ἐπενέβη τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς ταραχὰς τὰς δημιουργηθείσας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως τῆς Κροατίας Δημητρίου Zvonimir (1076 - 1089). Δὲν ἠδυνήθη ὅμως νὰ ἀποκτήσῃ μόνιμον ἔλεγχον ἐπὶ τῆς ἐπαρχίας.

Τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον ἀφιερώνεται εἰς τὴν μελέτην τῆς τελευταίας περιόδου εἰς τὴν βυζαντινὴν διοίκησιν τῆς Δαλματίας. Ἐπὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (1143 - 1180) ἡ αὐτοκρατορία ἔκαμε μίαν ἀκόμη προσπάθειαν πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐξουσίας του εἰς τὸ βορειοδυτικὸν μέρος τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ Κροατία εἶχεν ἑνωθῇ μὲ τὴν Οὐγγαρίαν καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Οὐγγαρίας ἐφόρει καὶ τὸ στέμμα τῆς Κροατίας καὶ τῆς Δαλματίας. Μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1165 νίκην κατὰ τοῦ στρατοῦ τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγγαρίας καὶ Κροατίας ὁ Μανουὴλ ὁ Κομνηνὸς ἔσχεν ὑπὸ κατοχὴν μέγα μέρος τῆς Δαλματίας ἐπιτεθεὶς διὰ ξηρᾶς, σύμπτωμα βαρυσήμαντον τῆς καταρρεύσεως τῆς ναυτικῆς δυνάμεως τοῦ Βυζαντίου.

Μετὰ τὴν μεγάλην νίκην πλησίον τοῦ Σιρμίου τὸ 1167, μέγα μέρος τῆς Κροατίας καὶ τῆς Δαλματίας περιῆλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ παρέμεινεν ὑπὸ τὴν ἐπικράτειαν τῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τοῦ 1180. Τὸ νέον

[1] Κατὰ παλαιὰν παράδοσιν τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς οἱ βασιλεῖς τῆς Κροατίας εἶχον ἓν χριστιανικὸν καὶ ἓν ἐθνικὸν ὄνομα. Τὸ Držislav δὲν εἶναι ἐπίθετον ἀλλὰ δεύτερον ὄνομα.

βυζαντινὸν *δουκᾶτον* τῆς Δαλματίας καὶ Κροατίας οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν παλαιὰν ἐπαρχίαν τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος. Εἰς τὸ δουκᾶτον ἔστελλεν ὁ αὐτοκράτωρ κυβερνήτας, εἰς ἐκ τῶν ὁποίων ἦτο ἀναμφιβόλως κροατικῆς καταγωγῆς. Ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἐντοπίου ἀριστοκρατίας ἐπὶ τῆς διοικήσεως ἦτο μεγάλη. Αἱ σχέσεις τοῦ κυβερνήτου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ὑπενθυμίζουν πολὺ τὴν φεουδαρχικὴν ὑποταγὴν δυτικοῦ τύπου. Ἡ βυζαντινὴ διοίκησις ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ ἔμεινεν ἐπεισόδιον μόνον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κροατίας.

Τὸ βιβλίον τοῦ κ. Φερλούγκα συνεπλήρωσεν αἰσθητὸν κενὸν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν καὶ ἔδωσε μίαν σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς διοικήσεως τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν. Πολλὰ προβλήματα λύει, νομίζω, τελικῶς, ἄλλα δὲ προωθεῖ πρὸς ἐξονυχιστικωτέραν ἐπανεξέτασιν καὶ συμβάλλει οὐσιαστικῶς εἰς τὴν τελικήν των λύσιν. Τὸ βιβλίον του ἄνευ ἀμφιβολίας εὑρίσκεται εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς συγχρόνου ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ θὰ ἀποτελῇ ἀπαραίτητον βάσιν διὰ πᾶσαν περαιτέρω ἔρευναν. Δι' αὐτὸ ἐπέμεινα εἰς μίαν ἐκτενεστέραν ἀνάλυσίν του.

Zagreb RADOSLAV KATIČIĆ

Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἅλωσις τῆς Κρήτης» (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ) (Κρητικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 2). Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειον 1960, σσ. 189.

Τύχη ἀγαθῇ τῷ ὄντι συνεπικούρησε κατά τε τὴν διαπραγμάτευσιν καὶ τὴν κατὰ πάντα ἐπίκαιρον ἔκδοσιν τῆς ὡς ἄνω πραγματείας.

Δὲν ὑπῆρχε, νομίζομεν, ὡραιότερον δῶρον διὰ νὰ προσφέρῃ Κρὴς φιλόλογος καὶ δὴ καὶ ἐκ τοῦ ἡρωϊκοῦ Χάνδακος καταγόμενος, ὡς εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς προκειμένης διατριβῆς, εἰς τὴν γενέτειράν του ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεώς της ἀπὸ τοὺς Ἄραβας καὶ εὐγενεστέρα φροντὶς διὰ τὸν Κρῆτα διδάσκαλον, ὡς εἶναι ὁ καθηγητὴς κ. Ν. Β. Τωμαδάκης, εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ Βυζ. Φροντιστηρίου τοῦ ὁποίου ἡ ἐργασία αὕτη ἐπετελέσθη.

Μόχθος πολὺς καὶ χρόνος μακρὸς μετὰ ἀκαταπονήτου ἐργατικότητος καὶ ἴσης ἐμβριθείας ἐχρειάσθησαν διὰ νὰ ἀχθῇ εἰς πέρας τὸ προκείμενον ἔργον. Πληθὺς φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν προβλημάτων εὑρίσκει ἱκανοποιητικὴν λύσιν, ἄλλων δὲ ἰσαρίθμων, ἀνακυπτόντων τοῦτο μὲν ἐκ τῆς ἐλλιποῦς χειρογράφου παραδόσεως καὶ τῶν ἑρμηνευτικῶν δυσχερειῶν, τοῦτο δὲ ἐκ τῶν ἀσαφῶν ἢ ἀλληλοσυγκρουομένων ἱστορικῶν εἰδήσεων, διευκολύνεται ἡ διερεύνησις καὶ προαγγέλλεται ἡ λύσις.

Ἡ πραγματεία χωρίζεται οὐσιαστικῶς εἰς τρία τμήματα. Εἰς τὸ πρῶτον (σσ. 1 - 90) ὁ σ. διερευνᾷ τὰ προβλήματα καὶ ἐξετάζει ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν ποιητὴν Θεοδόσιον, σύγχρονον τῶν ἐξιστορουμένων γεγονότων καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀξιολογωτάτην πηγήν, εἰς τὸν χρόνον καὶ τὰς συνθήκας τῆς συγγραφῆς τοῦ ποιήματος, εἰς τὰς ποικίλας ἐπιδράσεις, τὴν γλῶσσαν, τὸ μέτρον, τὴν λογοτεχνικὴν ἀξίαν κλπ., ποιεῖται δὲ ἐμβριθῆ κριτικὴν τῶν παρεχομένων εἰδήσεων διὰ τῆς συνεξετάσεως πασῶν τῶν συναφῶν πηγῶν.

Τὸ δεύτερον τμῆμα (σσ. 94 - 124) καλύπτει ἡ νέα κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ ποιήματος (σύνολον στίχων 1039). Τὸ δὲ τρίτον περιλαμβάνει σχόλια καὶ ἑρμηνευτικὰς σημειώσεις (σσ. 127 - 168) καὶ χρησιμώτατον γλωσσάριον (σσ. 171 - 189).

Αἱ ἀρεταὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐργασίας καὶ τῆς ἐκδόσεως εἶναι ἀναμφισβήτητοι. Τὸ ποίημα τοῦ Θεοδοσίου ἐξεδόθη διὰ τελευταίαν φορὰν ἐν Bonn τὸ 1828 ὑπὸ τοῦ F. Jacobs, στηριζομένου μὲν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Foggini (1777) ἀλλὰ συνοδεύοντος τὴν ἔκδοσίν του μὲ βαθυστόχαστα σχόλια καὶ μαντικὰς πολλάκις διορθώσεις, ὡς ἔδειξεν ἡ νέα τοῦ κώδικος ἀνάγνωσις. Ἔκτοτε ἄλλοι μελετηταὶ εἶχον διατυπώσει νέας παρατηρήσεις, ὡς ὁ Boissonade, ὁ C. F. Müller, ὁ F. Kuhn, ὁ Is. Hilberg, ὁ Krumbacher κ.ἄ., ἐκ διαφόρων ἀφορμῶν ἕκαστος, γεγονὸς τὸ ὁποῖον συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ μείνουν αἱ παρατηρήσεις των αὗται ἄγνωστοι ἢ ἀχρησιμοποίητοι.

Ἐντεῦθεν ἦτο φανερὰ ἡ ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἀναθεώρησις μὲν τῶν παλαιῶν ἐκδόσεων ἐπὶ τῇ βάσει νέας ἀναγνώσεως τοῦ κώδικος, χρησιμοποίησις δὲ τῶν τῇδε κἀκεῖσε κατεσπαρμένων, σοφῶν πολλάκις, παρατηρήσεων. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀνέλαβε καὶ ἔφερεν εἰς πέρας ὁ κ. Παναγιωτάκης κατὰ τρόπον λίαν ἱκανοποιητικόν, προδίδοντα φιλολογικὴν μὲν κατάρτισιν ἀρτίαν, ἱστορικὴν δὲ κρίσιν οὐχὶ συνήθη.

Ἀριστοτεχνικὴ εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ συνθετικὴ εἰκὼν τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Κρήτης, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέχει ὁ σ. ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διηγήσεως τοῦ Θεοδοσίου καὶ πασῶν τῶν συναφῶν πηγῶν, μηδὲ αὐτῶν τῶν ἀραβικῶν ἐξαιρουμένων, ἔστω καὶ ἂν τῶν τελευταίων τούτων ἐγένετο ἔμμεσος καὶ περιωρισμένη χρῆσις.

Ἰδιαιτέρως ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθῇ καὶ ἡ ἐπίκαιρος παρεμβολὴ λαογραφικῶν, τοπογραφικῶν καὶ τοπωνυμικῶν δεδομένων τῆς περιοχῆς τοῦ Χάνδακος, ὅπου διεδραματίσθησαν τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου περιγραφόμενα γεγονότα, ἀμέσως συνδεομένων μὲ τὸ ἐξεταζόμενον θέμα, τῶν ὁποίων ὁ σ. ἔχει σαφῆ καὶ εὐρεῖαν γνῶσιν καὶ ποιεῖται καιρίαν χρῆσιν.

Ἔργον ὡς τὸ προκείμενον παρέχον μέγαν ἀριθμὸν λεπτομερειακῶν εἰδήσεων καὶ πλῆθος περιπλόκων προβλημάτων δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῇ ἄνευ ἐλλείψεων· τὸ εὐχάριστον ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι αἱ ἐλλείψεις αὗται εἶναι περιωρισμένης ἐκτάσεως, πολλαὶ δὲ ἐξ αὐτῶν εἶναι τεχνικῆς φύσεως καὶ δὲν ὀφείλονται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν συγγραφέα.

Γνωρίζοντες ὅτι ὁ κ. Παναγιωτάκης σκοπεύει νὰ ἐπανέλθῃ ἐπὶ τοῦ θέματος διὰ συμπληρωματικῶν τινων παρατηρήσεων καὶ ἐπιθυμοῦντες νὰ συμβάλωμεν εἰς τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασίαν τοῦ ὅλου θέματος ἰδίᾳ ἐξ ἐπόψεως φιλολογικῆς καταχωρίζομεν κατωτέρω ὀλίγας παρατηρήσεις γενομένας ἐξ ἀφορμῆς τῆς μετὰ πολλοῦ ἐνδιαφέροντος μελέτης τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος πραγματείας.

Τὸ κείμενον τοῦ Θεοδοσίου εἶναι ὁμολογουμένως δυσκολώτατον, τὰ δὲ ἑρμηνευτικὰ προβλήματα αὐτοῦ οὐχὶ ἁπλᾶ. Ὁ κ. Παναγιωτάκης εἶναι ἀξιέπαινος, διότι διεξῆλθε τὸ ἔργον στίχον πρὸς στίχον καὶ τῇ βοηθείᾳ καὶ τῶν παρατηρήσεων τῶν μεγάλων φιλολόγων τοῦ παρελθόντος μᾶς ἔδωσε τὸ ἀρτιώτερον κείμενον πασῶν τῶν προγενεστέρων ἐκδόσεων. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετὰ σημεῖα σκοτεινὰ καὶ ἕτερα χρῄζουν συμπληρώσεως. Ἡ σύγκρισις ἴσως τοῦ μοναδικοῦ μέχρι σήμερον γνωστοῦ κώδικος (Paris. Suppl. gr. 352) μὲ ἕτερον κώδικα τοῦ Θεοδοσίου θὰ ἦτο ἐν προκειμένῳ λίαν διαφωτιστική, ἂν ὄχι ἀποκαλυπτική: εἶναι ὁ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ Valliceliana τῆς Ρώμης ὑπ' ἀριθ. 206 (CXXX), 49 (πρβλ. E. Martini, Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche italiane, Milano II (1902) p. 223 «Theodosii diac. eversio Cretae»). Τώρα ἀπομένει εἰς τὸν κ. Παναγιωτάκην, ὁ ὁποῖος παρήγγειλεν ἤδη φωτογραφίας τοῦ κώδικος, νὰ μᾶς εἴπῃ ἂν οὗτος ἔχῃ σχέσιν μὲ τὰ ἀπόγραφα τοῦ Cornelius καὶ τοῦ Foggini, ὁπότε ἡ ἀξία του ὡς δευτέρου κώδικος μηδενίζεται, ἢ ἂν πράγματι εἶναι νέος, ὁπότε εἶναι σημαντικὸς διὰ τὴν περαιτέρω ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τοῦ Θεοδοσίου.

Α' Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κειμένου. — Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ κειμένου ὁ σ. ἔχει καταργήσει τὴν χρῆσιν τῶν κεφαλαίων γραμμάτων μετὰ τελείαν στιγμήν. Τὸ τοιοῦτον δὲν βλέπομεν νὰ ἐξυπηρετῇ καμμίαν σκοπιμότητα.

Ὡσαύτως ὁ διὰ κόμματος αὐστηρὸς χωρισμὸς τῶν προτάσεων-ἀντικειμένων ἀπὸ τῶν εἰς ἃ ἀναφέρονται ρημάτων κρίνεται ἐξεζητημένος.

Σελ. 95. Ἐν τῷ τίτλῳ. Ἡ χρῆσις τῆς προθέσεως *περὶ* ἀντὶ τῆς *παρὰ* πρὸς δήλωσιν τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου καίτοι μαρτυρουμένη ἄλλοθεν καὶ παραδιδομένη ὑπὸ τοῦ χειρογράφου εἶναι σπανιωτάτη καὶ ὀφείλεται μᾶλλον εἰς ἀρχικὸν ἀντιγραφικὸν σφάλμα. Καθ' ἡμᾶς θὰ ἔδει νὰ γραφῇ *παρὰ Θεοδοσίου* καὶ νὰ τεθῇ ἐν κριτικῷ ὑπομνήματι ἡ ἑτέρα γραφή.

Σελ. 101, Α 229. Ὁμαλώτερος φαίνεται νὰ εἶναι ὁ συμπλεκτικὸς *τε* τοῦ

ἀντιθετικοῦ *δέ*. (Πρβλ. καὶ σελ. 137-138 σημ. στ. 229. Ἐπίσης, σ. 117, Δ 30).

Σελ. 102, Α 260. Ἡ προσφυὴς διόρθωσις *κεκαυμένη* | *Κρήτη* προσκρούει εἰς τήν, μεταγενεστέραν βεβαίως, βυζ. ἀντίληψιν περὶ ἀρτίου στίχου. (Κατὰ τὸν Γρηγόριον Κορίνθου «*Ἀρετὴ στίχων πρώτη καὶ μεγίστη τὸ ἐμπερικλείεσθαι τῷ στίχῳ ἔννοιαν καὶ ταύτην πλείονα καὶ ἀφορίζεσθαι καὶ ἐμπεριγράφεσθαι καὶ μὴ ἐκκρεμῆ εἶναι τὴν τοῦ ὄπισθεν στίχου ἔννοιαν πρὸς τὴν ἔμπροσθεν*...». Α. Δ. Κομίνη, Γρηγόριος Πάρδος... Ρώμη-Ἀθῆναι 1960, σ. 129, 76-78). Σπανίως δὲ ὁ Θεοδόσιος χρησιμοποιεῖ τὴν λεκτικὴν συνάφειαν δύο συνεχομένων στίχων. Ἀκόμη δὲ δυσκολώτερον φαίνεται νὰ ἐχώρισε διὰ στίχου τὴν μετοχὴν ἀπὸ τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς. Καθ' ἡμᾶς τὸ *κεκαυμένη* συναπτέον πρὸς τὸ *Κύζικε*.

Σελ. 104, Β 55 (καὶ σελ. 143, σημ. στ. 54-55)· *εὐσυνδέτων* ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωσις, ἔναντι τῶν προγενεστέρων ἐκδόσεων παρεχουσῶν *ἀσυνδέτων*. Κλασσικὴ περίπτωσις συγχύσεως τοῦ *εὐ* πρὸς τὸ *ἀ* διὰ παλαιογραφικὴν ὁμοιότητα. Ὁ J. Hergenröther (Monumenta graeca ad Photium eiusque histor. pertinentia, Ratisbonae 1869, pp. 62-63) ἐξέδωκε: «...*τούτων γὰρ οἱ μὲν οὐδὲν τῶν παλαιῶν ἑλλήνων διαφέρουσιν, οὔτε κατὰ τὴν εὐσέβειαν* [ἀντὶ *ἀσέβειαν*] *οὔτε κατὰ τὴν ἀσέλγειαν*...». Πρβλ. C. Giannelli, ἐν SBN, VII, 1953, p. 105 n. 3). Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἐν Ὀδυσσείας (Dindorf-Lipsiae) β 421 καὶ ξ, 253, 299 πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ *εὐκραῆ* ἀντὶ *ἀκραῆ* διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἀλλὰ περὶ τούτου ἀλλαχοῦ.

Σελ. 105, Β 80. Ὀρθῶς ἐγράφη *σοὶ* ὡς ἐν τῷ κώδικι. Ἔπρεπε νὰ μελετηθῇ τὸ φαινόμενον τῆς ὀξυτονίας τῆς πέμπτης συλλαβῆς (Hochton), ὅταν ἀκολουθῇ τομὴ-παῦσις πενθημιμερής. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐπέδωκεν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους βυζ. ποιητὰς εἰς σημεῖον, ὥστε ὁ Μανουὴλ Φιλῆς νὰ τονίζῃ σχεδὸν πάντοτε τὴν πέμπτην συλλαβὴν πρὸ τομῆς-παύσεως πενθημιμεροῦς. (Πρβλ. C. Giannelli, Tetrastici di Teodoro Prodromo sulle feste fisse e sui santi del Calendario Bizantino, AB 75 (1957), p. 311, πρβλ. καὶ P. Maas, Der byzant. Zwölfsilber, BZ 12 (1903), p. 318).

Σελ. 106, Β 120. Γραπτέον *τὶς* κατὰ τὸν κώδικα (πρβλ. ἀνωτέρω).

Σελ. 110, Γ 11 *δε* ἄτονον παρέχει ὁ κῶδιξ. Ἂν καὶ ἄλλα ὅμοια σημεῖα τοῦ ποιήματος τὸ ἐπέτρεπον (γ' συλλαβὴ δηλ.), θὰ ἔπρεπε νὰ διατηρηθῇ ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος· διότι εἰς μεταγενεστέραν τοὐλάχιστον ἐποχὴν ἡ τρίτη συλλαβὴ τείνει νὰ μένῃ ἄτονος, ὅταν ὑπάρχῃ τόνος εἰς τὴν δ' καὶ τὴν ε' συλλαβὴν καὶ ἀκολουθῇ τομὴ-παῦσις πενθημιμερὴς (πρβλ. C. Giannelli, Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 311-313). Τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦτο εἶναι δύσκολον, διότι ἀκόμη δὲν ἐγένετο εἰδικὴ ἔρευνα ἐν προκειμένῳ καὶ ἑπομένως δὲν ἔχομεν συμπεράσματα μὲ ἰσχὺν μετρικῶν νόμων, ὅπως δι' ἄλλας περιπτώσεις, ἐπὶ πλέον δὲ οἱ ἀντιγραφεῖς μὴ ἔχοντες συχνάκις σαφῆ γνῶσιν τῶν κανόνων τῶν διεπόντων τὰ μετρικὰ κείμενα ἐτόνιζον ἀδιακρίτως ἢ ἄφιναν ἄτονα τὰ ἐγκλι-

τικὰ καὶ εἰς ἄλλας χώρας τοῦ βυζ. δωδεκασυλλάβου (πρβλ. Β 261, Γ 48 κ.ἄ.).

Σελ. 116, Γ 200 *γιγνώσκει* κάλλιον γραπτέον *γινώσκει*. Δυστυχῶς δὲν παρέχεται ἄλλος ἐνεστωτικὸς τύπος τοῦ ῥήματος τούτου ἢ τοῦ *γί(γ)νομαι* διὰ νὰ ἴδωμεν πῶς ὁ Θεοδόσιος τὰ χρησιμοποιεῖ. Πλὴν ὅμως ἐπὶ 27 περιπτώσεων διχρόνων καὶ βραχέων φωνηέντων εὑρισκομένων πρὸ τοῦ συμπλέγματος *γ* μετ' ἐνρίνου μόνον ἐν στίχῳ Γ 74 *στυγνῆς* τὸ *υ* μετρεῖται ὡς βραχύ, εἰς πάσας δὲ τὰς λοιπὰς περιπτώσεις τὰ βραχέα καὶ τὰ δίχρονα λαμβάνονται ὡς μακρά. Ἀλλὰ καὶ ἡ λ. *στυγνῆς* ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ θὰ ἠδύνατο νὰ ληφθῇ ὡς «ἐλευθέρα» λέξις.

Σελ. 109, Β 234. Σελ. 117, Δ 19, 26 ἀντὶ *οὕτως* γραπτέον *οὕτω* (πρβλ. Α 71, 199, 232, Β 76, 128, 135, 167, Γ 116, 147, Ε 115).

Σελ. 102, Α 263 ἐν κριτ. ὑπομν. *δὲ* potius legendum, *γε* αἱ ἄλλαι ἐκδόσεις· ἂν δὲν ἀναγινώσκεται τόνος, ἴσως γραπτέον *δε* (πρβλ. ἀνωτέρω).

Σελ. 103, Β 6 ἀντὶ *ἔπεμπεν* γραπτέον *ἔπεμπε*, διότι ἄλλως θὰ εἴχομεν ἐν β' χώρᾳ σπονδεῖον.

Σελ. 107, Β 162 ἀντὶ *αἰδεῖσθαι... πτοεῖσθαι* γραπτέον *αἰδεῖσθε... πτοεῖσθε* δηλ. κατὰ προστακτικήν, πρβλ. ὀλίγῳ ἀνωτέρω Β 160 *σπουδαζέτω*. Κυρίως ὅμως διότι διὰ τῆς γραφῆς *-σθαι* παρέχεται σπονδεῖος ἐν τῇ β' χώρᾳ. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἀντίστοιχος σημείωσις ἐπὶ τοῦ στίχου τούτου (σ. 148) παρέλκει.

Σελ. 118, Δ 47 *ἀλλ' ἔσται ἡμῖν...* Χασμῳδία οὐχὶ ἀνεκτὴ παρὰ Θεοδοσίῳ. Πρὸς τούτοις, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι δυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ βράχυνσις τῆς διφθόγγου ἐνταῦθα, θὰ ἔχωμεν παραλλήλως καὶ σπονδεῖον ἐν τῇ β' χώρᾳ. Προτείνομεν τὴν γραφὴν *ἔστιν* μὲ σημασίαν μέλλοντος, ἥτις καὶ εὐκόλως ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ ὡς *ἔσται*, τοῦ νοήματος ἀπαιτοῦντος μέλλοντα ἐνταῦθα καὶ τῶν συντομογραφημένων παλαιογραφικῶς τύπων τοῦ ρ. τούτου συγχεομένων συχνάκις.

Σελ. 119, Δ 75 *Θρακησίων*. Νομίζομεν ὅτι πρέπει νὰ τηρηθῇ ἡ ἄνευ ὑπογεγραμμένης γραφὴ τοῦ κώδικος (= δ' χώρα) καίτοι τὸ ὄνομα ὡς κύριον δύναται νὰ ἐξαιρεθῇ τοῦ κανόνος (πρβλ., σ. 28 καὶ σημ. 65).

Σελ. 121, Ε 30 *κλέος* γραπτέον ἴσως *κλέος!*

Διορθωτέα ἐπίσης καὶ τὰ ἀκόλουθα τυπογραφικὰ σφάλματα ἐν τῷ κειμένῳ. Σελ. 29, Α 29 ἀντὶ *ὦ* γρ. *ὢ*. Α 59 ἀντὶ *ἐναντίον* γρ. *ἐναντίων*. Σελ. 106, Β 142 ἐν κριτ. ὑπομν. ἀντὶ v. *III 206* γρ. v. *II 206*. Ὁμοίως ἐν τῇ ἀντιστοίχῳ σημειώσει τοῦ αὐτοῦ στίχου ἐν σ. 147 ἀντὶ *Γ 20* γρ. *Β 206*. Σελ. 111, Γ 25 ἀντὶ *ὠφελήσας* γρ. *ὠφέλησας*, σ. 118, Δ 58 ἀντὶ *ὥρμησε* γρ. *ὥρμησε* καὶ ἐν σ. 120, Δ 137-138 ἐγένετο μετακίνησις τοῦ στοιχείου *τ* τῆς λ. *τείχη* καὶ προῆλθον ἐξ αὐτῆς *τὸ* ἀντὶ *ὁ* καὶ *είχη* ἀντὶ *τείχη*.

Β' Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς. — Εἰς τὴν ἐμπεριστατωμένην εἰσαγωγὴν γεγραμμένην μὲ κριτικὴν διάθεσιν καὶ ἀγχίνοιαν θὰ ἠδύνατό τις νὰ

συζητήσῃ ὡρισμένας ἀπόψεις τοῦ συγγραφέως. Οὕτω π.χ. ἐν σ. 12, στ. 13-14 ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους «καλὸς ὢν ὑμνογράφος» φέρεται γράψας «ψυχροτάτους ἰαμβείους». Ἡ κρίσις εἶναι ὑπερβολικὴ καὶ ὁ ποιητής μας ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ποιητῶν τοῦ ια' αἰῶνος προφανῶς ἀδικεῖται.

Σελ. 34, στ. 7 (ἐκ τῶν κάτω). Ὁ ἀφορισμὸς «Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία, ἄκριτος ἐν πολλοῖς καὶ ψυχρὰ ἀφήγησις γεγονότων, δὲν παρέχει παρὰ σχετικὰ μόνον ἐχέγγυα ἀξιοπιστίας» εἶναι αὐστηρὸς καὶ ἀναφερόμενος εἰς τὴν καθόλου Βυζ. ἱστοριογραφίαν οὐχὶ ὀρθός.

Εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ μέτρου (σσ. 25-30) ὁ κ. Παναγιωτάκης θὰ ἠδύνατο νὰ ἀσχοληθῇ προσέτι καὶ μὲ ἄλλα μετρικὰ προβλήματα τοῦ Θεοδοσίου. Οὕτω κρίνεται ἀνεπαρκὴς καὶ σύντομος ἡ παρατήρησίς του περὶ τῶν τομῶν, ὅτι δηλ. «ὁ Θεοδόσιος τέμνει πάντοτε μετὰ τὴν πέμπτην ἢ τὴν ἑβδόμην συλλαβήν». Θὰ ἠδύνατο δηλ. νὰ ἐξετάσῃ καὶ καθορίσῃ τὴν σχέσιν τῶν τομῶν-παύσεων μὲ τὸν πρὸ αὐτῶν τόνον (Hilberg, Maas, Giannelli) καὶ νὰ σημειώσῃ τὸ ποσοστὸν τῶν ὀξυτόνων συλλαβῶν ἐπὶ πενθημιμεροῦς καὶ τῶν προπαροξυτόνων ἐπὶ ἑφθημιμεροῦς τομῆς-παύσεως.

Ὡς πρὸς τὴν βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν τοῦ συγγραφέως δὲν ἔχει ὁ ἀναγνώστης παρὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἱκανοποίησίν του διὰ τὴν ὄντως ἐξαντλητικὴν ἀνερεύνησιν τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων πρὸς ἀντιμετώπισιν πάντων τῶν προβλημάτων.

Μετὰ τὴν τύπωσιν τῆς διατριβῆς τοῦ κ. Παναγιωτάκη ἐκυκλοφορήθη ἐπίκαιρος μελέτη τοῦ καθηγ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826-961 μ.Χ.) (Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς), ΕΕΒΣ 30 (1960), 1-38, ἥτις θὰ εἶχε τὴν θέσιν της εἰς τὰς ἐν σελ. 84 καὶ 85 ὑποσημειώσεις ὑπ' ἀρ. 272 καὶ 274 ἀντιστοίχως.

Ἔργα τινὰ ἑλληνικὰ καὶ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὸν στόλον τῶν βυζαντινῶν δὲν παρεῖχον διαφωτιστικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν μελέτην τοῦ σ. ἐφ' ᾧ καὶ παρελείφθησαν.

Θὰ ἠδύνατο ὅμως ὁ σ. νὰ συμβουλευθῇ προσφάτους μελέτας ξένων ἐρευνητῶν ἐπὶ συναφῶν θεμάτων, ἴσως ἀπροσίτους ἐν Ἑλλάδι, ὡς π.χ. τὸ ἄρθρον τοῦ M. Maurice Lombard, Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane (VIIe-XIe siècles) ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Michel Mollat, Le Navire et l'Économie Maritime du Moyen-Age au XVIIIe siècle principalement en Méditerranée (Bibliothèque Générale de l'École Pratique des Hautes Études VIe section), Paris 1958, pp. 53-106.

Ἐπίσης τὸ ἄρθρον τοῦ N. Cilento, I Saraceni nell'Italia Meridionale nei secoli IX e X (Archivio Storico per le provincie napoletane, N.S. 38 (1959), pp. 109-122.

Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Παναγιωτάκη ἐστηρίχθη κυρίως εἰς τὰς πηγὰς τῶν ὁποίων ὁ σ. ἐποιήσατο εὐρεῖαν καὶ κριτικὴν χρῆσιν. Θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ εἶχε καταφύγει, ἂν τοῦ ἦτο δυνατόν, εἴς τινας νεωτέρας ἐκδόσεις (π.χ. Θεοφυλάκτου Σιμοκάττου (De Boor) 1887, Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ Θεμάτων (Pertusi) 1952). Εἰς τὸ Περὶ βασιλείου τάξεως (Vogt) καὶ εἰς τὸν Σφραντζῆν (Παπαδόπουλος), διὰ τὸ ἑνιαῖον τῶν παραπομπῶν καλῶς δὲν παρέπεμψεν ὁ σ., διότι τὰ ἔργα ταῦτα ἔμειναν ἡμιτελῆ.

Γενικῶς ἐπὶ τῶν παραπομπῶν θὰ ἠθέλαμεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ σ. ἐπιθυμῶν νὰ εἶναι περισσότερον ἀναλυτικὸς ἔχασεν εἰς σαφήνειαν. Οὕτω συχναὶ παραπομπαὶ εἰς ἔργα στεροῦνται τόπου καὶ χρόνου ἐκδόσεως, ἐνῷ παρέχεται πλήρης ὁ τίτλος· αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰ περιοδικὰ ἐπίσης δὲν γίνονται κατὰ τρόπον ἑνιαῖον καὶ κατὰ τὸν διεθνῶς παραδεδεγμένον τρόπον. Ἀρίστη θὰ ἦτο ἡ διὰ βραχυγραφιῶν ἐν ἀρχῇ ἢ τέλει τοῦ ἔργου κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν ἀναγραφὴ τῶν πολλάκις μνημονευομένων ἄρθρων καὶ μελετῶν, πρὸς ἀποφυγὴν συγχύσεως καὶ ἀσκόπου ἀναζητήσεώς των εἰς προηγουμένας σελίδας.

Ἐκ τῶν ἀβλεψιῶν τέλος τῶν ἀλλοιουσῶν τὸν νοῦν τῶν γραφομένων διορθωτέαι ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αἱ κάτωθι:

Σελ. 26, στ. 22 ἀντὶ «ἑνδεκάτην χώραν» γραπτέον ἑνδεκάτην συλλαβήν. Σελ. 33, στ. 3 ἐκ τῶν κάτω ἀντὶ Λέοντος Ε' γρ. Λέοντος Ϛ'. Αὐτόθι, σημ. 87 ἐπίσης ἀντὶ Leo V's γραπτέον Leo VI's. Σελ. 32, στ. 16 ἀντὶ *ῥοδοχρόου* γραπτέον *ῥοδόχρου* (ὡς ἐν σ. 100 A, 187) διότι ὁ στίχος καθίσταται 13σύλλαβος.

Γ' Παρατηρήσες ἐπὶ τῶν Σχολίων. — Ὅσον ἀφορᾷ τέλος εἰς τὰ Σχόλια καὶ τὰς ἑρμηνευτικὰς σημειώσεις, ἅτινα δίδουν τὸ μέτρον τῆς ἀρτίας φιλολογικῆς συγκροτήσεως τοῦ συγγραφέως, θὰ εἴχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς ὀλίγα.

Κατὰ πρῶτον παρεῖλκε πολλάκις ἡ ἀναφορὰ ἐν τοῖς Σχολίοις διορθώσεων γενομένων ἤδη ἐν τῷ κριτικῷ ὑπομνήματι, ἐκτὸς ἐὰν διὰ τῶν σχολίων ἐπεδιώχθη ἡ ἐνημέρωσις καὶ τῶν μὴ δυναμένων νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα, ὁπότε καλῶς ἔχουν (πρβλ. σελ. 138, Α 246 — Σελ. 139, Α 263 — Σελ. 146, Β 121 — Σελ. 149, Β 189 — Σελ. 149, Β 189, 20 — Σελ. 151, Γ 3 — Σελ. 157, Γ 154 κλπ.).

Σελ. 130, σημ. στίχ. 29-30 ἐν τῇ παραπομπῇ εἰς τὴν Ἀνθολογίαν καλὸν θὰ ἦτο νὰ ἀνεφέρετο βιβλίον καὶ ἀριθμὸς ἐπιγράμματος. Ὁμοίως ἐν σελ. 135, σημ. στίχ. 178-179, γίνεται παραπομπὴ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 120 ἐπίγραμμα τῆς Παλατ. Ἀνθολ. (ἔκδ. P. Waltz). Ἀναγκαία καὶ ἐνταῦθα ἦτο ἡ μνεία τοῦ βιβλίου, διότι μὲ ἀριθμ. 120 εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα ἐπιγράμματα. Πρόκειται περὶ τοῦ ὑπ' ἀρ. 120 ἐπιγράμματος τοῦ πρώτου βιβλίου

(Waltz) «*Ἐν Βλαχέρναις ἴαμβοι*», στ. 11 (οὐχὶ 178) ἀποδιδομένου κατά τινας κώδικας εἰς Γ. Πισίδην, ὅπερ εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον. Λαμβανομένης δ' ὑπ' ὄψιν τῆς στενῆς ἐξαρτήσεως τοῦ Θεοδοσίου ἐκ τοῦ Πισίδου καὶ τῆς χρήσεως παρὰ Πισίδῃ τῆς αὐτῆς εἰκόνος καὶ τῶν σχετικῶν λέξεων (πρβλ. A. Pertusi, Giorgio di Pisidia Poemi, Ettal 1960, p. 313 ἐν λ. *αὐχὴν*) ἐνισχύεται ἡ ἄποψις καθ' ἣν τὸ ἐν λόγῳ ἐπίγραμμα ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Πισίδου.

Σελ. 141, σημ. στ. 30 (γρ. 31) γίνεται λόγος περὶ μυστηρίου τὸ ὁποῖον ἐτελεῖτο. Κατὰ κυριολεξίαν δὲν ἐτελεῖτο μυστήριον· τὸ δ' ἐπίρρημα *μυστικῶς* χρησιμοποιεῖται ἀδιακρίτως ἐν τῇ λειτουργικῇ καὶ ὑμνογραφικῇ γλώσσῃ.

Αὐτόθι, σημ. στ. 33 μνεία εὐχαριστηρίου παννύχου λειτουργίας. Καὶ ἐνταῦθα ἀκυριολεξία. Πρόκειται περὶ εὐχαριστηρίου δεήσεως καὶ παννυχίδος.

Αὐτόθι. Διὰ τὸν ταυτισμὸν τοῦ ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου ναοῦ τῆς Θεοτόκου, χρήσιμον θὰ ἦτο εἰς τὸν συγγρ. τοῦ R. Janin, La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin (Première Partie: Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique) tome III, Paris 1953, ἐν σσ. 164-253 τοῦ ὁποίου μνημονεύονται μετὰ τῶν πηγῶν ἅπαντες οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοὶ τῆς Θεοτόκου μετὰ τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν.

Σελ. 153, σημ. στ. Γ 47. Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικος *πολλοῖς* θὰ ἠδύνατο νὰ δικαιολογηθῇ ὡς δοτ. προσωπικὴ (διὰ πολλοὺς κλπ.). Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπικυρώνει τὴν διόρθωσιν *ἐκ πολλῶν* εἶναι τὸ τοῦ ἑπομένου στίχου *ἀπεπλύθη δὲ μυρίων μιασμάτων* συναπτόμενον πρὸς τὸ *πολλῶν μὲν... συμφορῶν*.

Σελ. 111, Γ 30-31. Σελ. 114, Γ 141-142. Σελ. 121, Ε 4-6. Σελ. 122, Ε 73-74. Αἱ ἀποστροφαὶ τῶν ὡς ἄνω στίχων τοῦ Θεοδοσίου ἀπηχοῦν σχεδὸν κατὰ λέξιν τὴν ὑμνολογίαν τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Πάσχα, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι διάχυτος ὁ πανηγυρικὸς τόνος τῶν ἀντιστοίχων λόγων Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ. Πρβλ. ἐπίσης καὶ τὸ Ἀναστάσιμον Ἀπολυτίκιον τοῦ γ' ἤχου *Εὐφραινέσθω τὰ οὐράνια, ἀγαλλιάσθω τὰ ἐπίγεια...*

Οἱ στίχοι Ε 1-4 (σ. 119) ὑπενθυμίζουν τὴν προσευχὴν τοῦ Προμηθέως Δεσμώτου τοῦ Αἰσχύλου, ἂν καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἀπηχοῦν ἐκείνους ἀμέσως.

Ὦ δῖος αἰθὴρ καὶ ταχύπτεροι πνοαὶ
ποταμῶν τε πηγαὶ ποντίων τε κυμάτων
ἀνήριθμον γέλασμα, παμμῆτόρ τε γῆ,
καὶ τὸν πανόπτην κύκλον ἡλίου καλῶ
ἴδεσθέ μ' οἷα πρὸς θεῶν πάσχω θεός.

Προμηθ. Δεσμώτης, στ. 88-92

Τὸ τμῆμα τοῦτο, λόγῳ τῆς πληθύος τῶν ἀριθμῶν, τῶν παραπομπῶν καὶ ἕνεκα τῆς συχνῆς ἐναλλαγῆς τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων, δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένον παροραμάτων, τινὰ τῶν ὁποίων δίδουν διάφορον νόημα (πρβλ.

Σελ. 133, σημ. στ. 130 — Σελ. 135, σημ. στ. 185 — Σελ. 149, σημ. στ. 198 — Σελ. 156, σημ. στ. 126 — Σελ. 158, σημ. στ. 189 — Σελ. 167, σημ. στ. 59). Ἀτυχῶς ὁ κ. Παναγιωτάκης δὲν ἠδυνήθη ὁ ἴδιος νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐκτύπωσιν.

Ἀλλ' αἱ παρατηρήσεις μας αὗται, πλεῖσται τῶν ὁποίων εἶναι δευτερευούσης σημασίας ἢ διατυπώνουν διαφόρους ἀπόψεις ἀπὸ τὰς τοῦ συγγρ., οὐδόλως μειώνουν τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου περὶ ἧς φθάσαντες εἴπομεν ἐν ἀρχῇ.

Πρὶν κλείσωμεν τὸ σημείωμα τοῦτο, θὰ ἠθέλαμεν ἐπίσης νὰ ἐξάρωμεν τὸ πολιτιστικὸν ἔργον τῆς δραστηριωτάτης Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, ἥτις διὰ τῆς «Κρητικῆς Ἱστορικῆς Βιβλιοθήκης» της μᾶς ἔδωσε μετὰ τοῦ ἔργου τοῦ φίλου κ. Παναγιωτάκη καὶ ἓν λαμπρὸν δεῖγμα ἀρτίας τυπογραφικῆς ἐργασίας, ὅμοιον τῆς ὁποίας δυσκόλως τις ἀναζητεῖ καὶ εἰς τὰ τυπογραφεῖα τῆς πρωτευούσης.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΚΟΜΙΝΗΣ

Giorgio di Pisidia poemi. I. Panegirici epici, a cura di Agostino Pertusi (Studia Patristica et Byzantina, 7. Heft), Buch-Kunstverlag, Ettal 1960, σχῆμα 8ον, σσ. 322+2 χάρται.

Ἕβδομος εἰς τὴν ἐξαίρετον σειρὰν τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ Βυζάντιον πραγματειῶν Studia Patristica et Byzantina τῶν Βυζαντινῶν Ἰνστιτούτων Scheyern und Ettal, ὅπου, ὡς γνωστόν, ἔχει ἤδη ἀπὸ πολλοῦ ἀναληφθῆ τὸ ἐπίμοχθον ἔργον τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν σῳζομένων τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐκυκλοφορήθη ἐπ' ἐσχάτοις ὁ πρῶτος τόμος τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν ποιημάτων τοῦ κορυφαίου τῆς θύραθεν βυζαντινῆς ποιήσεως Γεωργίου τοῦ Πισίδου, ἐπιμελείᾳ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μιλάνου κ. Αὐγουστίνου Pertusi.

Ὁ Γεώργιος Πισίδης, ἡ ἀκμὴ τοῦ ὁποίου συμπίπτει μὲ τοὺς χρόνους τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρακλείου (610-641), εἶναι μία ἀπὸ τὰς πλέον ἐνδιαφερούσας φυσιογνωμίας τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας καὶ ἀποτελεῖ φωτεινὴν ὄντως ἐξαίρεσιν μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν poetae minores, τοὺς ὁποίους παρήγαγε κατὰ καιροὺς τὸ Βυζάντιον. Ἡ καλλιέπεια καὶ τὸ ὑψηλὸν τῆς φράσεως καὶ ἡ φιλοσοφικὴ βαθύτης τῶν νοημάτων ἐκνικοῦν πολλάκις τὴν πέδην τῆς προσῳδιακῆς κατασκευῆς εἰς τὰς ποιήσεις τοῦ Πισίδου, προβαλλομένας αὐτοδυνάμως ὡς λογοτεχνικὰ δημιουργήματα, προδίδοντα φύσιν κατ' ἐξοχὴν ποιητικήν. Ὁ Πισίδης ἀνήκει πράγματι εἰς τὴν χορείαν τῶν ὀλίγων ἐκείνων στιχουργῶν τοῦ Βυζαντίου, εἰς τοὺς ὁποίους ἁρμόζει ἡ προσωνυμία τοῦ ποιητοῦ. Ἐκτὸς τοῦ φιλολογικοῦ αὐτοῦ ἐνδιαφέροντος, αἱ ποιήσεις τοῦ Πισίδου ἔχουν καὶ μεγίστην ἱστορικὴν σημασίαν, ἀποτελοῦσαι πρώτης τάξεως, ἔγκυρον καὶ σύγχρονον πηγὴν σπουδαίων ἱστορικῶν συμβάντων, μὴ ἐπαρκῶς γνωστῶν (πρβλ. A. Pertusi, I poemi di Giorgio di Pisidia fonti per la storia del secolo VII, Akten XI Intern. Byz. Kongr. 1958 (München 1960), 450-451). Ὁ ποιητὴς ηὐτύχησε νὰ εὕρῃ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, τὸν ὁποῖον τοσοῦτον λαμπρῶς ἐξύμνησε, πάτρωνα ἰσχυρὸν καὶ ζῶν ἔτι ἐγνώρισε κατ' ἀξίαν τιμάς, φήμην καὶ δόξαν, οἵας ὀλίγοι τῶν βυζαντινῶν ποιητῶν. Τὰ ποιήματά του δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀναγινώσκωνται καὶ ἡ ἀκτινοβολία του ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων ποιητῶν εἶναι ἐμφανεστάτη. Ὁ Πισίδης, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ K. Krumbacher (μτφ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Β', σ. 617) ἀπετέλεσε «τὸ πρότυπον μιμήσεως καὶ θαυμασμοῦ παρὰ τοῖς ὕστερον ποιηταῖς, κατέχων οὕτω σημαντικὴν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θύραθεν βυζαντινῆς ποιήσεως», ὅτι δὲ πράγματι ἤσκησε μεγίστην ῥοπὴν ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρας ἰαμβογραφικῆς κυρίως ποιήσεως, βεβαιούμεθα ἐκ τῆς ἁπλῆς ἀναγνώσεως ἰδίᾳ τῶν ποιητικῶν δημιουργημάτων τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα (Ἰγνάτιος Διάκονος, Χριστόφορος Μυτιληναῖος, Θεοδόσιος Διάκονος, Ἰωάννης Γεωμέτρης κ.λ.). Ὁ ὑμνητὴς τῶν κατορθωμάτων τοῦ Ἡρακλείου ὑπῆρξε κατὰ τὸν ἐπιτυχῆ χαρακτηρισμὸν τοῦ κ. Pertusi (σ. 11) «ὁ ἔσχατος τῶν κλασσικῶν» καὶ ἐμελετᾶτο παρ' αὐτούς, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι μόνου αὐτοῦ ἐκ τῶν βυζαντινῶν αἱ ποιήσεις σταχυολογοῦνται ἰσοτίμως μετὰ τῶν κλασσικῶν ἐν τῇ Σούδᾳ. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερον εἰς τὸ ζωηρὸν πνευματικὸν περιβάλλον τῆς αὐλῆς τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν πρώτων Παλαιολόγων, ὁ Πισίδης ἀνεγνώσθη, ἠγαπήθη καὶ εὗρε νέους μιμητὰς (Κωνστ. Μανασσῆς, Νικήτας Εὐγενειανός, Θεόδωρος Πρόδρομος, Ἰωάννης Τζέτζης, Μανουὴλ Φιλῆς, κ.λ.). Ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς εὑρέθη κάποτε εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τεθεῖσαν αὐτῷ ἐρώτησιν «τίς στιχίζει κρεῖττον, Εὐριπίδης ἢ Πισίδης;» καὶ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Πάρδου ἡ ποίησις τοῦ Πισίδου προβάλλεται ὡς «ἀρχέτυπον» εἰς τοὺς στιχοπλόκους τῶν τριμέτρων. Παρ' ὅλην τὴν σημασίαν του αὐτὴν τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ Πισίδου ἐλάχιστα ἦτο μέχρι σήμερον γνωστὸν καὶ παραδόξως πως ὀλίγον εἵλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν φιλολόγων. Μετ' εὐλόγου λοιπὸν ἐνδιαφέροντος καὶ χαρᾶς γίνεται δεκτὴ ἡ παροῦσα ἔκδοσις τοῦ κ. Pertusi, ἐρχομένη οὕτω νὰ καλύψῃ σημαντικὸν κενὸν διὰ τῆς συγκεντρώσεως, μελέτης καὶ κριτικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν σῳζομένων τοῦ ποιητοῦ.

Εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῆς ἐκδόσεως Pertusi ὑπὸ τὸν γενικὸν χαρακτηρισμὸν panegirici epici περιλαμβάνονται τὰ γνωστὰ ἐκ τῆς ἐκδόσεως Querci (1777), ἀνατυπωθέντα ἐπιμελείᾳ τοῦ Im. Bekker εἰς τὴν σειρὰν τῆς Βόννης (1837) καὶ τὸν 92ον τόμον τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογίας τοῦ Migne, τρία μεγάλα πανηγυρικὰ ποιήματα πρὸς τιμὴν τῶν νικῶν τοῦ Ἡρακλείου

συντεθέντα, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθενται ἐκδιδόμενα μεταξὺ αὐτῶν, κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐκδότου πιστευομένην χρονολογικὴν σειράν, ἕτερα τρία μικρότερα τοῦ αὐτοῦ «ἱστορικοῦ» χαρακτῆρος ποιήματα, εἰς τὴν ἄφιξιν τοῦ Ἡρακλείου ἐξ Ἀφρικῆς, εἰς τὸν Πατρίκιον Βόνον καὶ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἐκδοθέντα ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ Leo Sternbach ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἀνεκδότων ποιήσεων τοῦ Πισίδου ἐν Wiener Studien (XIII (1891), 1 - 62 καὶ XIV (1892), 51 - 68).

Ὁ ἐκδότης κ. Αὐγουστῖνος Pertusi, διακεκριμένος κλασσικὸς φιλόλογος, εἶναι εὐφήμως καὶ εὐρέως γνωστὸς καὶ διὰ τὰς ἐμβριθεῖς περὶ τὰ βυζαντινὰ πραγματείας του, γενναίως καθαπτομένας ποικίλων θεμάτων τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας. Ὁ κ. Pertusi συνδυάζει ἐν ταυτῷ τὴν ἑλληνομάθειαν, τὴν φιλοπονίαν καὶ τὴν αὐστηρὰν μέθοδον τοῦ δοκιμωτάτου κλασσικοῦ φιλολόγου (εἶναι ὁ ἐκδότης τῶν σχολίων εἰς τὸν Ἡσίοδον) καὶ συγχρόνως εὐρεῖαν γνῶσιν τοῦ χώρου τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων, ὡς ἔδειξεν ἡ ἔκδοσις τοῦ «Περὶ θεμάτων» τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, ἔργου τοῦ ὁποίου ὁ ὑπομνηματισμὸς ἀπήτει ὄχι μόνον φιλολογικὸν μόχθον, ἀλλὰ καὶ ἑδραίαν γνῶσιν τῶν διοικητικῶν θεσμῶν, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γεωγραφίας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, πραγμάτων δηλ., τὰ ὁποῖα συνήθως καὶ μοιραίως ἐκφεύγουν τῆς ἐποπτείας τοῦ φιλολόγου. Μετὰ τοιαύτης φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς παρασκευῆς ὁ κ. P. ἦτο ἐκ τῶν πλέον ἐνδεδειγμένων διὰ νὰ ἐπιληφθῇ τοῦ ἔργου τῆς ἐκδόσεως τῶν ποιημάτων τοῦ Πισίδου. Ἡ τοιαύτη ἔκδοσις ἀνῆκεν εἰς τὰ πλέον ἐπείγοντα desiderata τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, τῆς παλαιᾶς ἐκδόσεως τοῦ Querci παλαιωθείσης καὶ τῶν μελετημάτων καὶ συμπληρωματικῶν ἐκδόσεων τοῦ L. Sternbach ἐγκατεσπαρμένων εἰς σπάνια καὶ δυσεύρετα περιοδικὰ καὶ βιβλία. Ὡσαύτως ὡς ἐπιτακτικὸν αἴτημα προυβάλλετο ἡ συγκέντρωσις καὶ ἡ κριτικὴ ἐπεξεργασία τῶν πορισμάτων τῶν ἐπὶ μέρους ἀξιολόγων περὶ τοῦ Πισίδου συμβολῶν (L. Sternbach, N. H. Baynes, κ.ἄ.) καὶ ἡ νέα κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου βάσει πάσης τῆς χειρογράφου παραδόσεως, μετὰ μάλιστα τὰς θεμελιώδεις συμβολὰς εἰς τὰ τοῦ βυζαντινοῦ τριμέτρου τῶν Is. Hilberg καὶ Paul Maas, οἱ ὁποῖοι πολλὰ ἐδίδαξαν περὶ τῆς κατασκευῆς του καὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς πολλαχοῦ ἡμαρτημένης μετρικῶς χειρογράφου παραδόσεως τῶν βυζαντινῶν ποιητικῶν κειμένων. Τοιαύτη ἐργασία, πρέπει νὰ σημειωθῇ, ἀπομένει νὰ γίνῃ εἰς τοὺς πλείστους τῶν ἐκπροσώπων τῆς βυζαντινῆς θύραθεν ποιήσεως, ἡ δὲ παροῦσα ἔκδοσις τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῶν μεταγενεστέρων βυζαντινῶν ἰαμβογράφων, θὰ ἐγκαινιάσῃ ἀσφαλῶς τὴν ἁρμοδιωτέραν σπουδὴν τῶν λοιπῶν ἐκπροσώπων τῆς βυζαντινῆς θύραθεν ποιήσεως, οἱ ὁποῖοι, παρ' ὅσα ἐλέχθησαν καὶ λέγονται, δὲν στεροῦνται παντελῶς ποιητικῆς τινος χάριτος, οὐδόλως δὲ φιλολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Τούτων δυστυχῶς ἡ συγκριτικὴ καὶ γραμματολογικὴ μελέτη εὑρίσκεται ὀλίγον πέραν τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον

τὴν ἀφῆκεν ὁ K. Krumbacher, παρ' ὅτι νέα κείμενα καὶ νέαι ἀξιόλογοι ἐπὶ μέρους μελέται ἔχουν ἐν τῷ μεταξὺ ἐμφανισθῆ. Ἡ ἀνδρωθεῖσα πλέον βυζαντινολογικὴ ἐπιστήμη, ρίπτουσα τὸ βάρος εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τέχνην, ἔχει παρ' ἀξίαν ἀμελήσει τὴν φιλολογικὴν παραγωγὴν τοῦ Βυζαντίου, ὀλιγώτερον τὴν δημώδη, περισσότερον τὴν λογίαν. Τὸ Βυζάντιον ἴσως νὰ μὴ ἔχῃ νὰ παρουσιάσῃ ἔργα μεγάλης καὶ πρωτοτύπου συλλήψεως, ἔχει ὅμως νὰ ἐπιδείξῃ σειρὰν ὅλην πολλοῦ ἀξίων λόγου προσωπικοτήτων τῶν γραμμάτων, ἠδικημένων ἐκ τῆς συγκρίσεως πρὸς τοὺς κορυφαίους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

Τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Πισίδου ὁ κ. P. προέταξε σειρὰν προπαρασκευαστικῶν μελετημάτων, ἀφορώντων εἰς ποικίλα ζητήματα τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐπιχειρουμένης ἐκδόσεως καὶ δημοσιευθέντων εἰς διάφορα περιοδικά. Ἀναφέρομεν τὰ μελετήματα περὶ τῶν ἀπολεσθέντων ποιημάτων τοῦ Πισίδου (Aevum, τ. XXX (1956), 400 κ.ἑ.), περὶ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς «Περσικῆς Ἐκστρατείας» τοῦ Πισίδου (Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, τ. VI (1957), 11 - 24), περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ εἰς τὸν Πισίδην ἀποδιδομένου ἐγκωμίου εἰς τὸν βίον καὶ τὴν πολιτείαν τοῦ ἐν ἁγίοις ὁσιομάρτυρος Ἀναστασίου τοῦ μαρτυρήσαντος κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἐν Περσίδι (Analecta Bollandiana, τ. 76ος (1958), 5 - 63, ὁ κ. P. δέχεται τὴν γνησιότητα καὶ ἐπανεκδίδει τὸ ἐγκώμιον), περὶ τοῦ κειμένου τῆς «Περσικῆς Ἐκστρατείας» κατὰ τὸν cod. Paris. suppl. gr. 960 (Silloge in onore di S. G. Mercati, Roma 1957, 338 κ.ἑ.) καὶ περὶ τῶν ἀποσπασμάτων τῆς τρίτης ἀκροάσεως τῆς «Ἡρακλειάδος» (Miscellanea di Studi Medievali, II, Milano 1957, 1 κ.ἑ.).

Τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν ποιημάτων τοῦ πρώτου τόμου προτάσσεται πυκνὴ καὶ ἐκτενὴς εἰσαγωγὴ (σσ. 11 - 67), ὅπου μετ' ἐμβριθείας ἐξετάζονται καὶ διασαφηνίζονται πάντα τὰ προκύπτοντα φιλολογικὰ προβλήματα (πλὴν τῆς εἰς τὸν ποιητὴν ἀποδόσεως τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, προβλήματος ἄλλως τε λίαν δυσεπιλύτου). Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις (σσ. 69 - 307) μετὰ ἰταλικῆς μεταφράσεως παρὰ πόδας, ἐπιτάσσεται δὲ εἰς τὸ τέλος ἑκάστου τῶν ἓξ ποιημάτων ἐκτενὴς ἱστορικὸς καὶ φιλολογικὸς ὑπομνηματισμός. Τὸ βιβλίον κατακλείουν δύο πίνακες ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σσ. 308 - 311) καὶ λέξεων (σσ. 312 - 322), ὡς καὶ δύο χάρται τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Περσικοῦ κράτους κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰῶνος.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τῆς εἰσαγωγῆς ἐπιγραφόμενον «ὁ Γεώργιος Πισίδης καὶ τὸ ἔργον του κατὰ τὴν φιλολογικὴν ἀναγέννησιν τοῦ 7ου αἰῶνος» (σσ. 11 - 16) τοποθετεῖται τὸ ἔργον τοῦ ποιητοῦ εἰς τὴν βραχεῖαν ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἐξετάζονται τὰ ἐλάχιστα τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστὰ περὶ τοῦ βίου τοῦ ποιητοῦ, γεννηθέντος κατὰ τὸν Ψελλὸν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τῆς Πισιδίας, γενομένου διακόνου ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ περιβληθέντος τὰ ἀξιώματα τοῦ σκευοφύλακος, τοῦ

ρεφερενδαρίου καὶ ἀργότερον τὰ τοῦ ὀρφανοτρόφου καὶ γηροκόμου, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν ἐνίων χειρογράφων τῶν ἔργων του. Ἐπιχειρεῖται ἀκολούθως ἡ χρονολογικὴ διάκρισις τῆς μέχρις ἡμῶν περισωθείσης παραγωγῆς τοῦ ποιητοῦ, ἡ ὁποία διαιρεῖται εἰς δύο περιόδους: 1) ἀπὸ τοῦ 610-611 ἕως τοῦ 630, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ποιητὴς ἔγραψε τὴν ἐγκωμιαστικὴν ποίησιν, καὶ 2) ἀπὸ τοῦ 630 κ.ἑ., περίοδον ὡριμότητος, ἀφιερωθεῖσαν εἰς τὴν ἠθικοθρησκευτικὴν ποίησιν.

Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον τῆς εἰσαγωγῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «τὰ ἀπολεσθέντα ποιήματα τοῦ Γεωργίου Πισίδου» (σσ. 17-31) ἐξετάζεται ἀπὸ πάσης πλευρᾶς τὸ πολύπλοκον τοῦτο ζήτημα. Τὴν περιωρισμένην χειρόγραφον παράδοσιν τῶν «ἱστορικῶν» ποιήσεων τοῦ Πισίδου (ὅ,τι σῴζεται ἀποτελεῖ ἁπλῆν ἀνθολογίαν, παραδιδομένην ἐκ τριῶν οὐσιαστικῶς χειρογράφων, ἔναντι 44 τοῦ «Ἑξαημέρου», τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν καὶ μεταφράσεις εἰς παλαιοσλαβικὴν καὶ ἀρμενικήν), ἀποδίδει κατ' ἀρχὰς ὁ κ. Ρ. εἰς τὴν προτεραιότητα τοῦ θεολογικοῦ καὶ μοναστικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς βυζαντινῆς παιδείας, ὡς δεικνύει ἡ μεγαλυτέρα διάδοσις τοῦ «Ἑξαημέρου», εἰς τὴν ὁποίαν συνετέλεσε καὶ ἡ ψευδὴς ἀπόδοσις τοῦ ἔργου τούτου εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας. Τὸ φαινόμενον τῆς τοιαύτης περιωρισμένης παραδόσεως τῶν «ἱστορικῶν» ποιημάτων καὶ τῆς μὴ περισώσεως εἰμὴ μέρους αὐτῶν ἀποδίδεται εἰσέτι εἰς τὸ μικρὸν ἐνδιαφέρον τῶν λογίων καὶ τῶν ἀντιγραφέων πρὸ τῆς «κλασσικιστικῆς» περιόδου τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ ἐπέκεινα. Ἐν συνεχείᾳ ἐξιχνιάζονται αἱ ἐξ ἐσωτερικῶν τεκμηρίων τῶν ποιημάτων καὶ ἐκ τῆς ἐμμέσου παραδόσεως (χρονογραφία Θεοφάνους, Σούδα) ἐνδείξεις περὶ ὑπάρξεως ἀπολεσθεισῶν ποιήσεων τοῦ Πισίδου. Ὁ κ. Ρ. συνδέει τὸν ὑπαινιγμὸν περὶ συγγραφῆς ποιήματος ἐν στ. II, 1, 60-65[1] πρὸς τὸ εἰς τὴν ἄφιξιν τοῦ Ἡρακλείου ἐξ Ἀφρικῆς (I), τὸ ὁποῖον μάλιστα χρονολογεῖ διὰ πειστικῆς ἱστορικῆς τοποθετήσεως ὄχι πρὸ τοῦ Μαΐου τοῦ 611, ὡς ὁ Sternbach, ἀλλὰ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 619-620, καὶ τάσσεται κατὰ τῆς ἀποδόσεως ὑπὸ τοῦ L. Orosz εἰς τὸν Πισίδην τῶν τριμέτρων τοῦ cod. British Museum, addit. MS. 19390. Ὁ κ. Ρ. ἐν κατακλεῖδι ἀποφαίνεται, ὅτι ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις ἔχομεν περὶ δύο ἀπολεσθέντων ποιημάτων, ἑνὸς ἀναφερομένου εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς βυζαντινῆς στρατιᾶς πρὸ τῶν Περσικῶν ἐκστρατειῶν, καὶ τῆς τρίτης ἀκροάσεως τῆς «Ἡρακλειάδος», τῆς ὁποίας ἐκτὸς τῆς ῥητῆς μαρτυρίας τοῦ cod. Ottobon. 342, περιεσώθησαν ἀποσπάσματα εἰς τὴν χρονογραφίαν τοῦ Θεοφάνους καὶ τὴν Σούδαν, καὶ πιστεύει ὅτι καὶ τμῆμα τῆς δευτέρας ἀκροάσεως πρέπει νὰ θεωρῆται ἀπολεσθέν. Τέλος, δὲν γίνεται δεκτὸν ὑπὸ τοῦ κ. Ρ., ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν ἴχνη ἀπολεσθέντων ποιημάτων τοῦ Πισίδου, ὡς ἐπιστεύθη, εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ψελλοῦ (πρβλ. A. Colonna, Michaelis Pselli de Euripide et Georgio Pisida iudicium, Atti dell' VIII Congresso Internaz. di Studi Bizantini, Roma 1953 (= Studi Bizantini e Neoellenici, VII), 18 κ.ἑ.) καὶ εἰς τὰς «Χιλιάδας» τοῦ πολυγραφωτάτου Ἰωάννου Τζέτζου (ἔκδ. Th. Kiessling, III, 39 κ.ἑ.).

Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς εἰσαγωγῆς, ἐπιγραφόμενον «τὸ ἐγκωμιαστικὸν ἔπος τοῦ Γεωργίου Πισίδου» (σσ. 32-48) ἐξετάζονται αἱ πρόδρομοι μορφαὶ τοῦ εἴδους ἀπὸ τοῦ Ἐμπεδοκλέους καὶ τῆς «Περσηΐδος» τοῦ Χοιρίλου τοῦ Σαμίου καὶ παρακολουθεῖται ἡ ἐξέλιξίς του κατὰ τοὺς ἀλεξανδρινοὺς χρόνους καὶ τὴν ὑστέραν ῥωμαϊκὴν περίοδον. Ἐξετάζονται τὰ ἱστορικὰ καὶ ἐγκωμιαστικὰ ἐκ παπύρων ποιήματα καὶ ἡ συνεχιζομένη παράδοσις τοῦ εἴδους κατὰ τοὺς Ε' καὶ Ϛ' αἰῶνας εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γραμματείαν καὶ συνεξετάζεται τὸ ἀκμάσαν τότε εἶδος τοῦ πεζοῦ ἐγκωμίου καὶ τὰ πανηγυρικὰ καὶ ῥητορικὰ κείμενα. Στηριζόμενος ὁ κ. Ρ. ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς πραγματείας τοῦ Th. Nissen (Historisches Epos und Panegyricus in der Spätantike, Hermes, τ. LXXV (1940), 298-325), ἐπισημαίνει τοὺς κοινοὺς ῥητορικοὺς τόπους ἰδίᾳ μετὰ τοῦ Λατίνου ποιητοῦ Κλαυδίου Κλαυδιανοῦ (Δ'-Ε' αἰ.) καὶ τῆς ἀμέσως προηγηθείσης τοῦ Πισίδου ῥητορικῆς γραμματείας, ἡ ὁποία ἤσκησε σημαντικὴν ῥοπὴν ἐπὶ τῆς τεχνικῆς του. Ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις τῆς ῥητορείας (Λιβάνιος, Μένανδρος, κ.λ.) εἶναι ἐμφανὴς ἐπὶ τοῦ Πισίδου, ἀξίζει δὲ νὰ σημειωθῇ ὅτι τὰ ῥητορικὰ κείμενα, ἐθνικὰ καὶ χριστιανικά, ἔσχον ὁμοίαν ῥοπὴν καὶ ἐπὶ τῆς παραλλήλου φάσεως τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας. Τὰ ὑμνολογικὰ ἐγκώμια π.χ. τοῦ Ρωμανοῦ εἰς ἁγίους καὶ ἑορτὰς φέρουν τὴν ἐμφανῆ ἐπίδρασιν τῶν ῥητορικῶν ἐγκωμίων καὶ γυμνασμάτων (πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, Ἀθῆναι 1958, τ. Α'², σσ. 251, 305, 320). Τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς εἰσαγωγῆς εἶναι ἐκ τῶν μᾶλλον πρωτοτύπων τοῦ ὅλου ἔργου καὶ ἀποτελεῖ ἀξιόλογον συμβολὴν εἰς τὴν βυζαντινὴν γραμματολογίαν.

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται οἱ χαρακτῆρες τῆς ποιήσεως καὶ ἡ παιδεία τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Πισίδης, τέκνον τῆς ἐποχῆς του, ἦτο βαθὺς γνώστης τῶν ἱερῶν καὶ τῶν κλασσικῶν γραμμάτων, ὡς καταφαίνεται ἐκ τῶν πολυπληθῶν ὑπαινιγμῶν εἰς τὰ ἱερὰ κείμενα καὶ εἰς τοὺς μύθους καὶ τὰ ἔργα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Ἕτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ὕφους τοῦ Πισίδου εἶναι τὸ γνωμολογικὸν στοιχεῖον, καὶ τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν σταχυολόγησιν Πισιδείων στίχων εἰς μεταγενεστέρας συλλογὰς γνωμῶν. Ἀκολούθως ἐξετάζεται ἡ γλῶσσα καὶ τὸ λεξιλόγιον καὶ καθορίζονται ἡ χρῆσις τῶν λέξεων τῆς τότε ὁμιλουμένης παρὰ τῷ ποιητῇ, τὰ ποικίλα δάνεια ἐκ τῆς ἐπικῆς, τραγικῆς καὶ πεζο-

[1] Αἱ παραπομπαὶ εἰς στίχους γίνονται κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τοῦ κ. Pertusi: I = Εἰς τὴν ἐπάνοδον Ἡρακλείου ἐξ Ἀφρικῆς, II = Περσικὴ Ἐκστρατεία, III = Εἰς Βόνον πατρίκιον, IV = Ἀβαρικὸς πόλεμος, V = Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, καὶ VI = Ἡρακλειάς.

10-7-1961

γραφικῆς παραδόσεως καὶ τὰ ἐκ τῆς γλώσσης τῶν ἀρχαίων ἰατρικῶν συγγραμμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα φαίνεται, ὅτι εἶχεν ἐνδιατρίψει ὁ ποιητής. Ἐπίσης ἐξετάζονται τὰ « ἅπαξ λεγόμενα », τῶν ὁποίων ὁ μέγας ἀριθμὸς μαρτυρεῖ περὶ τῆς γλωσσοπλαστικῆς ἱκανότητος τοῦ ποιητοῦ καὶ τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν ἔκτοτε καὶ συναντῶνται ὁμοῦ μετ' ἄλλων Πισιδείων φραστικῶν τρόπων εἰς τοὺς μιμητάς του. Ἐπισημαίνονται ὡρισμέναι ἰδιορρυθμίαι τῆς Πισιδείου μούσης καὶ ἐν τέλει ἐξάγεται τὸ γενικὸν συμπέρασμα — τὸ ὁποῖον ἄλλως τε ἔχει ἐφαρμογὴν εἰς πάντα σχεδὸν τὰ λογοτεχνικὰ εἴδη τῆς βυζαντινῆς γραμματείας — ὅτι ὁ Πισίδης ἀκαλουθεῖ τὴν γραμματικὴν χρῆσιν τῆς κοινῆς μετά τινος τάσεως πρὸς τὴν ἀττικὴν καθαρότητα. Κατὰ τὴν ἀκολουθοῦσαν ἐξέτασιν τοῦ μέτρου καὶ τοῦ ὕφους, ὁ κ. Ρ. ἐπισημαίνει τὸν νεωτερισμὸν τῆς χρήσεως τοῦ τριμέτρου ἀντὶ τοῦ ἑξαμέτρου εἰς τὴν σύνθεσιν ἐγκωμιαστικοῦ ποιήματος, νεωτερισμός, ὁ ὁποῖος ἐπέπρωτο νὰ εὕρῃ μιμητὰς καὶ νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐπικράτησιν τοῦ τριμέτρου ἔναντι τοῦ ἑξαμέτρου. Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἔχομεν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν προϊοῦσαν δυσκολίαν τοῦ ἐπικοῦ ὕφους διὰ τὸν γράφοντα, ἀλλὰ κυρίως διὰ τὸν ἀκούοντα ἢ ἀναγινώσκοντα. Ὁ ἰαμβικὸς τρίμετρος τοῦ Πισίδου ἐνέχει ὅλα ἐκεῖνα τὰ συντηρητικὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης κατηγορίας τοῦ Is. Hilberg (Wiener Studien, τ. VIII (1886), 290 κ.ἑ.), ἀλλ' ἐν τούτοις καὶ παρ' αὐτῷ ἐπικρατέστερα εἶναι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα θὰ χαρακτηρίσουν τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ βυζαντινοῦ τριμέτρου, ἡ δωδεκασυλλαβία δηλ. καὶ ὁ παροξυτονισμὸς τῆς ἀπολήξεως. Αἱ προηγηθεῖσαι λεπτομερεῖς ἔρευναι ἐπὶ τῆς μετρικῆς τοῦ Πισίδου ὑπὸ τῶν Is. Hilberg, L. Sternbach καὶ Paul Maas, ἐβοήθησαν ἀρκούντως ἐν προκειμένῳ τὸν κ. Ρ., ὁ ὁποῖος κατακλείων τὸ ἐξόχως ἐνδιαφέρον αὐτὸ κεφάλαιον ἐπιχειρεῖ συνοπτικὸν περὶ τοῦ ποιητοῦ χαρακτηρισμόν, τὸν ὁποῖον ὅμως βεβαίως δὲν ὑποχρεούμεθα νὰ ἀσπασθῶμεν: « ὁ Πισίδης δὲν εἶναι μεγαλοφυὴς ποιητής, ἀλλ' ἁπλῶς ὁ κράτιστος τῶν ποιητῶν τοῦ καιροῦ του... δὲν ὑπῆρξε δημιουργὸς ἀλλ' ἀσφαλῶς ὑπῆρξεν ἀνακαινιστής ».

Εἰς τὸ τέταρτον καὶ τελευταῖον κεφάλαιον τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 49 - 67) ἐξετάζεται ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν « ἱστορικῶν » ποιημάτων τοῦ Πισίδου. Μετὰ θαυμαστῆς φιλοπονίας καὶ γνώσεως ὁ κ. Ρ. ἐξετάζει ἕνα πρὸς ἕνα τὰ χειρόγραφα τὰ παραδίδοντα τὰ « ἱστορικὰ ποιήματα » καὶ καταρτίζει στέμμα δι' ἓν ἕκαστον ἐξ αὐτῶν ἐκ τῆς ἀμέσου καὶ τῆς ἐμμέσου παραδόσεως. Ἡ λεπτομερὴς ἀντιβολή, ἡ μέθοδος καὶ ἡ ἀσφάλεια μεθ' ὧν χειρίζεται ὁ ἐκδότης τὸ πολύπλοκον τοῦτο θέμα, διακρίνει καὶ τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς εἰσαγωγῆς.

Εἰς τὴν ἐν συνεχείᾳ κριτικὴν ἔκδοσιν (σσ. 71 - 307) παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ ἀσφάλεια, μέθοδος καὶ γνῶσις, εἰς τὰς ὁποίας μᾶς εἶχεν ἤδη ἐθίσει ὁ κ. Ρ. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τῶν testimonia, ἡ μετὰ κύρους ἀποκάθαρσις τοῦ κειμένου, ἡ κριτικὴ ἀποδοχὴ τῶν κατὰ καιροὺς προταθεισῶν διορθώσεων καὶ ἡ μαντικὴ φιλολογικὴ ἱκανότης τοῦ ἐκδότου, ὅπου ἐπιχειρεῖ ἰδίας κριτικὰς ἐπεμβάσεις εἰς τὸ παραδοθὲν κείμενον, κινοῦν ἀνεπιφυλάκτως τὸν θαυμασμόν. Ἰδιαιτέρα μνεία πρέπει νὰ γίνῃ διὰ τὸ ἐπιτασσόμενον ἑκάστου ποιήματος φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν ὑπόμνημα. Εἰς τὰ ὑπομνήματα ταῦτα γίνεται χρῆσις ὄχι μόνον πασῶν τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς (ἑλληνικῶν, λατινικῶν, ἀρμενικῶν, ἀραβικῶν), ἀλλὰ καὶ πάσης τῆς μέχρι τοῦδε εἰς οἱανδήποτε γλῶσσαν ὑπαρχούσης βιβλιογραφίας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον τὰ καθιστᾷ ἀνεκτίμητον βοήθημα διὰ τὸν μέλλοντα ἱστορικὸν τῆς περιόδου ἐκείνης.

Κατωτέρω προβαίνομεν εἴς τινας παρατηρήσεις ἥσσονος σημασίας ἐπὶ τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῆς ἐκδόσεως.

Τὸ ὑπὸ τοῦ cod. Paris. suppl. gr. 690, f. 54v παραδιδόμενον ποιημάτιον ἐν τῷ τέλει τοῦ « Ἑξαημέρου », κεχωρισμένως, ὑπὸ τὸν τίτλον « Εἰς ἑαυτόν », τίτλον πάντως πλαστόν, ὡς δέχεται καὶ ὁ κ. Ρ. (σ. 14, σημ. 3: fittizio), θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἀδιστάκτως ὅτι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Πισίδου, ὅτι ἀπετέλει τὴν ἀρχικὴν κατακλεῖδα τοῦ « Ἑξαημέρου » καὶ ὅτι εἶναι ἐνδεικτικὸν τῆς ὑψηλῆς ἰδέας, τὴν ὁποίαν εἶχε δι' ἑαυτὸν ὁ ποιητὴς (σ. 14: il poeta aveva un alto concetto di se stesso), ἐπικαλεῖται δὲ στίχους ἐπιβεβαιοῦντας κατὰ τὴν γνώμην τὸ τοιοῦτο συμπέρασμα. Εἶναι ὅμως, δι' ἡμᾶς κριτάς, λίαν δυσχερὲς νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε περὶ ἑαυτοῦ:

Γεώργιος μὲν τῶνδε τῶν συγγραμμάτων
ἤγουν ἰάμβων εὐκρότως ἐσκεμμένων
ὁ Πισσίδης πέφυκε συγγραφεὺς μέγας...

Τοιαύτην κραυγαλέαν αὐταρέσκειαν οὐδένα ποιητὴν γνωρίζομεν τολμήσαντα νὰ ἐκφράσῃ διὰ στίχων, εἶναι δὲ αὕτη ἄντικρυς ἀντίθετος πρὸς τὴν συχνάκις ἐπιδεικτικὴν ταπεινοφροσύνην τῶν βυζαντινῶν λογίων. Καθ' ὅσον λοιπὸν πιστεύομεν οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν κάλαμον τοῦ ποιητοῦ. Ἀνατρέξαντες εἰς τοὺς στίχους, εἰς τοὺς ὁποίους παραπέμπει ὁ ἐκδότης πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς γνώμης του, οὐδὲν εὕρομεν οὐδὲ πόρρωθεν δυνάμενον νὰ στηρίξῃ τοιαύτην μεγαλαυχίαν καὶ αὐταρέσκειαν, οἷα προσγράφει εἰς τὸν ποιητὴν ὁ ἐκδότης του. Τοὐναντίον ὑπάρχουν στίχοι εἰς τοὺς ὁποίους διακρίνεται εὐκρινῶς ἡ ταπεινοφροσύνη τοῦ διακόνου ποιητοῦ καὶ ζωγραφεῖται ἡ ἀδυναμία νὰ ἄρῃ τὴν μοῦσάν του εἰς τὸ ὕψος τῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα πανηγυρίζει. Τοιοῦτοι στίχοι ὑπάρχουν πλεῖστοι (π.χ. II, 1, 42 - 47, II, 2, 35 - 36, IV, 10 - 11, 167 - 168, 535, VI, 240 - 241). Ἀρκούμεθα εἰς τὴν παράθεσιν ἐντεῦθεν χαρακτηριστικῶν τινων στίχων (I, 86 - 89).

τούτοις ἀνυμνήσας σε τοῖς μικροῖς λόγοις
φανείς τε πάντως ἐνδεὴς τῆς ἀξίας,

τὸ «γνῶθι σαυτὸν» εἰκότως παιδεύομαι
κἀγὼ μετὰ πάντων τὴν καλὴν ἧτταν ποθῶν

Ἀλλὰ καὶ τὸ ὕφος τοῦ ποιηματίου εἶναι ἐμφανῶς κατώτερον τῆς Πισιδείου μούσης. Ἡ παράδοσίς του πρὸς τούτοις ἐν τῷ τέλει τοῦ «Ἑξαημέρου» ὑπὸ μοναδικοῦ χειρογράφου, περιέχοντος κείμενα καὶ ἄλλων βυζαντινῶν ποιητῶν, γεννᾷ εὐλόγους ἀμφιβολίας περὶ τῆς γνησιότητός του. Ὡς πιστεύομεν, πρόκειται περὶ ποιητικῆς κατακλεῖδος γραφείσης ἐν τῷ τέλει τοῦ «Ἑξαημέρου» ὑπὸ ἀντιγραφέως τοῦ Πισίδου καὶ κατὰ μίμησιν τοῦ ὕφους αὐτοῦ, καὶ δὴ ἀρκετὰ πρωίμως, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ συντηρητικότης τῶν τριμέτρων του.

Ἡ φράσις «...*ἔχεις ἀρχέτυπον τὸν Πισίδην, νεωτέρους δὲ τὸν Καλλικλῆν, τὸν Πτωχοπρόδρομον καὶ εἴ τις τοιοῦτος*», χωρίον πολύχρηστον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλλατίου καὶ τοῦ Du Cange, δὲν ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ τοῦ Ρακενδύτου, ὡς πιστεύει ὁ ἐκδότης (σ. 27, σημ. 6), ἀλλ' ἀνήκει πράγματι εἰς τὸ «περὶ συντάξεως» ἔργον τοῦ Γρηγορίου τοῦ Πάρδου, μητροπολίτου Κορίνθου, τὰ περὶ τὸν ὁποῖον ἦσαν μέχρι τοῦδε λίαν συγκεχυμένως γνωστὰ καὶ ὁ ὁποῖος, συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τοῦ προσφάτως περὶ αὐτὸν ἀσχοληθέντος κ. Ἀθανασίου Κομίνη (Γρηγόριος ὁ Πάρδος, μητροπολίτης Κορίνθου καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ρώμη - Ἀθῆναι 1960, σσ. 35 - 36, περὶ τοῦ χωρίου, σ. 33, σημ. 2), ἤκμασε κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 12ου αἰῶνος. Ὁ Ἰωσὴφ ὁ Ρακενδύτης (ιγ' αἰ.) ἐν τῇ «Ρητορικῇ Συνόψει» του ἁπλῶς παραλαμβάνει ὁμοῦ μετ' ἄλλων χωρίων ἐκ τοῦ Γρηγορίου· ἄλλως τε ὁμιλῶν περὶ τῆς συγγραφικῆς μεθόδου του γράφει: «*ἄλλοθεν δ' ἄλλο καὶ αὖθις ἀλλαχόθεν συνερανισάμενος*» (ἔνθ' ἀν., σσ. 82 - 83).

Ἐκτὸς τοῦ Ψελλοῦ, τοῦ Γρηγορίου, τοῦ Τζέτζου, τοῦ Ἰωσὴφ καὶ τοῦ Γεωργίδου, παρατηρητέον, ὅτι ὀνομαστὶ ἀναφέρει τὸν Πισίδην καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς, ὁ ὁποῖος εἰς ποίημα ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β' Παλαιολόγον ρητῶς ὁμολογεῖ ὅτι μιμεῖται τὸν Πισίδην (Ae. Martini, Manuelis Philae carmina inedita, Neapoli 1900, σ. 2):

Κατὰ μίμησιν τῶν στίχων τοῦ Πισίδου
στίχους, φίλος, μάνθανε κεκροτημένους.

Καὶ ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς τοῦ cod. Vindob. theol. gr. 242 γράφων ἐναντίον μοναχοῦ τινος, κακίστου στιχουργοῦ, ἀναφέρει εἰρωνικῶς (Krumb. - Σωτηρ., ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 68 — S. G. Mercati, Poesie di Teofilatto di Bulgaria, Studi bizantini, Napoli 1924, σ. 175):

Σὺ δ' αὖ, ὑπέρτιμε Ψελλέ, Πισίδα, Χριστοφόρε,
Λέων καὶ Θεοφύλακτε, πρόεδρε Βουλγαρίας,
δεινὴν καὶ πάνυ χαλεπὴν ὑπέστητε ζημίαν

προμεταστάντες ὑπὸ γῆς καὶ μὴ μεμαθηκότες
τοὺς στίχους, οὓς μοι πέπομφεν μόνος ὁ στιχοπλόκος.

Τὸν Πισίδην ἀναφέρει, τέλος, καὶ ὁ Σκυλίτζης (Κεδρηνός, Bonn, I, 719,3-5).

Παρατηρητέον εἰσέτι, ὅτι ἡ ταύτισις τῶν πόλεων Θεβαρμαῒς τοῦ Θεοφάνους καὶ Δαράρτασις τοῦ Πισίδου ὑπὸ τοῦ V. Minorsky (Roman and Byzantine campaigns in Atropatene, ἐν Bulletin of the School of Oriental and African Studies, τ. XI (1944), 243 κ.ἑ.), τὴν ὁποίαν ἀποδέχεται ὁ κ. P. (σσ. 25 - 26, 274 - 275), ἠθετήθη διὰ πειστικῶν ἐπιχειρημάτων ὑπὸ τοῦ ἀρίστου γνώστου τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς Ἀνατολῆς E. Honigmann (Byzantion, τ. XVII (1944 - 1945), 391 - 393).

Προκειμένου περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν ἱστορικῶν ποιημάτων τοῦ Πισίδου, ἂς προστεθῇ ἡ λίαν ἐνδιαφέρουσα πληροφορία, καθ' ἣν ταῦτα ἐσῴζοντο καὶ εἰς χειρόγραφον τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Ἡ πληροφορία αὕτη παρέχεται ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν ἁγιορειτικῶν κωδίκων, τοῦ φιλοπονηθέντος κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου τοῦ Νοταρᾶ, τὸν ὁποῖον ἐξέδωκεν ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 182 κώδικος τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ὁ Κωνστ. Σάθας (Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Βενετία 1872, τ. Α', σ. 280). Τὸ χειρόγραφον τοῦτο, μὴ περιλαμβανόμενον εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Λάμπρου, πιθανῶς ἀπώλετο ἢ λανθάνει. Δύναται μήπως νὰ γίνῃ ταύτισις πρός τι τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ σῳζομένων χειρογράφων; Ἄδηλον.

Ἐν κατακλεῖδι σημειοῦμεν τὴν ὕπαρξιν ἑτέρου πεζοῦ ἔργου, ἀνεκδότου καθ' ὅσον γνωρίζομεν, φερομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πισίδου καὶ σῳζομένου ἐν cod. Ottobon. 324 ὑπὸ τὸν τίτλον: «Γεωργίου διακόνου τοῦ Πισίδου ἑρμηνεία εἰς τὸ Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας...» (Βλ. E. Feron - F. Battaglini, Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae, Romae 1893, σ. 170).

Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι ὁ στ. II, 3, 24 ἀπηχεῖ τὸ τῶν Ψαλμῶν, ΡΓ', 18: «*πέτρα καταφυγὴ λαγωοῖς*» (πρβλ. καὶ Θεοδόσιον Διάκονον, Δ' 126, Κωνστ. Μανασσῆν, Bonn, στ. 640 καὶ Νικόλαον Μουζάλωνα, Ἑλληνικά, τ. Ζ' (1934), σ. 116, στ. 181).

Ὡρισμέναι γραφαὶ ἐν τῷ κειμένῳ θὰ ἠδύναντο ὡσαύτως νὰ ἐγείρουν ἀντιρρήσεις ὡς π.χ. ἐν στ. IV 146, ὅπου τὸ *κακουργίας* τοῦ V προτιμᾶται τοῦ *κακεργίας* τοῦ ἀρχαιοτέρου P, τὸ ὁποῖον, ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι γραφὴ difficilior, ὑποστηρίζεται καὶ ἐκ τῶν μεμαρτυρημένων *κακεργάτης -ις*. Ὁμοίως ἐν στ. IV 181:

πᾶν γὰρ τὸ κύκλον τοῦ σκάφους ἐβάπτετο

τῶν VP, *τὸ κύκλον* ἐμφανῶς νοσεῖ, μὴ δυνάμενον νὰ ἐκληφθῇ ὡς οὐδέτερον οὐσιαστικόν, οὐδ' ἐπιρρηματικῶς, ὡς θέλει ὁ ἐκδότης, ὁ ὁποῖος πάντως δὲν

σημειοῖ τὴν τοιαύτην μοναδικὴν χρῆσιν ἐν τῷ λεξιλογίῳ. Γραπτέον λοιπὸν ἢ *κύκλῳ*, ὡς εἴκασεν ὁ Bekker, ἢ *πᾶς... ὁ κύκλος* (δηλ. τὸ σκάφος εἶχε βυθισθῆ μέχρι τοῦ ἄνω μέρους τῆς περιφερείας του, « μέχρι τὰ μπούνια »). Ὕποπτος εἶναι καὶ ὁ τύπος *κόμφευσος*, τὸν ὁποῖον ἀνέγνωσεν ὁ ἐκδότης ἐν στ. IV 379, ἀντὶ τοῦ ἀπροσδιονύσου *κομψευτὸς* τῶν προηγουμένων ἐκδοτῶν. Πρόκειται ἀσφαλῶς περὶ δικαστικοῦ ὅρου ἐν χρήσει κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ποιητοῦ καὶ ἀνάγεται εἰς τὸ λατινικὸν confessus. Γραπτέον ὅθεν ἀδιστάκτως *κόμφεσσος*. Περὶ τούτου μαρτυροῦν τὰ *κονφεσσώριος -ίως* τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικος. Ἡ ἐσφαλμένη γραφὴ *κόμφευσος* πιθανῶς ὀφείλεται εἰς τὴν παλαιογραφικὴν συνάφειαν τῶν συμπλεγμάτων *ευσ* καὶ *εσσ*. Τύπος *κόμφευσος* ἐκ τοῦ λατιν. confessus δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραχθῆ εἰς τὴν ἑλληνικήν, τὰ δὲ προσαγόμενα ὑπὸ τοῦ κ. P. παραδείγματα (σ. 221): *φάλσευμα, ἀδεφένδευτος, τρακτευτὴς* εἶναι ῥηματικὰ παράγωγα, ὀφείλοντα τὸ *-ευ-* εἰς τὰ ἀντίστοιχα ῥήματα *φαλσεύω* (falso), *δεφενδεύω* (defendo), *τρακτεύω* (tracto), ἐνῷ προκειμένου περὶ τοῦ *κόμφεσσος* δὲν συμβαίνει τοιοῦτον τί.

Ἀντιρρήσεις θὰ εἶχέ τις διὰ τὴν μὴ προτίμησιν τῆς χειρογράφου παραδόσεως ἐνιαχοῦ (ὡς π.χ. ἐν στ. IV 3, 444, 446, κ.ἄ.) ἢ προταθεισῶν διορθώσεων (π.χ. ἐν στ. V 17 Stenbach), ὡς ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ὀρθότητα τῆς διορθώσεως πανταχοῦ τοῦ παραδεδομένου διπλοῦ *-σσ-* διὰ τοῦ ἀρχαϊκωτέρου ἀττικοῦ *-ττ-* (π.χ. II, 1, 83, IV 506, 535 κ.ἄ.). Τίς δύναται νὰ βεβαιώση ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε τοιαύτην συνέπειαν ἀττικισμοῦ καὶ ὅτι δὲν ἔγραφεν ἄλλοτε *θάλαττα* καὶ ἄλλοτε *μελισσῶν;* Ὁμοίως προτιμητέα κρίνεται ἡ γραφὴ *ἀείρυτος* ἀντὶ *ἀείρρυτος* (VI 1, 37 καὶ σ. 312 ἐν λ.). Ἀπαράδεκτος πρὸς τούτοις κρίνεται ἡ γραφὴ *Ἰωκάστης* ἐν στ. VI 2, 194 (*Ἰωκάστη* καὶ ἐν τῷ λεξιλογίῳ σ. 309 ἐν λ.), καθ᾽ ὅτι ἀντιβαίνει πρὸς τὴν ἱστορικῶς παραδοθεῖσαν ὀρθογραφίαν τοῦ ὀνόματος καὶ βλάπτει κυρίως τὸ μέτρον, παρέχουσα δάκτυλον εἰς τὴν ἕκτην χώραν τοῦ τριμέτρου. Τὸ καὶ ὀρθὸν *Ἰοκάστης* παρέχει ἀνάπαιστον εἰς τὴν τετάρτην ὁμαλῶς, ὡς ἐν στ. II, 1, 71, II, 1, 80, II, 1, 136, II, 1, 234, II, 2, 30, II, 2, 99 καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἡ ἰταλικὴ μετάφρασις ἀποτελεῖ νέαν ὅλως μεταφραστικὴν προσπάθειαν καὶ καθιστᾷ προσιτὰ εἰς τοὺς Εὐρωπαίους ἐρευνητὰς καὶ δὴ τοὺς ἱστορικοὺς τὰ ἐξαιρέτου στρυφνότητος κείμενα τοῦ ποιητοῦ. Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ, ὅτι πᾶσα ἀπόπειρα ἀποδόσεως τοῦ λόγου τοῦ Πισίδου εἰς μετάφρασιν εἶναι ἐργωδεστάτη, λαμβανομένου ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι ἡ βαρέως πεποικιλμένη φράσις, τὰ ῥητορικὰ σχήματα, αἱ φιλοσοφικαὶ ἀναμνήσεις καὶ αἱ τολμηρόταται ποιητικαὶ μεταφοραὶ καθιστοῦν πολλάκις τὸ κείμενον σκοτεινόν, δύσληπτον καὶ αὐτόχρημα ἀμετάφραστον. Ἐν τούτοις ἡ μετάφρασις τοῦ κ. P. παραφράζουσα ἐλευθέρως εἰς πεζὸν λόγον τὰ ποιήματα, ὑπερνικᾷ ἐπιτυχῶς τὰς δυσκολίας αὐτὰς καὶ συγχρόνως εἶναι πιστὴ καὶ γλαφυρά, ὁμολογοῦμεν δὲ ὅτι πολ-

λαχοῦ ἐφώτισε καὶ ἡμᾶς εἰς τὰς σκολιὰς καὶ ἀνάντεις ὁδοὺς τῆς Πισιδείου μούσης. Βεβαίως ὡρισμέναι μικροπαρατηρήσεις θὰ ἠδύναντο νὰ γίνουν, ἀλλὰ γενικῶς σπανιώτατα δύναταί τις νὰ διαφωνήση μετὰ τοῦ μεταφραστοῦ (π.χ. ἐν στ. II, 2, 11 τὸ « *ἀπροσδόκητος ἡμεροδρόμος* » (= ταχυδρόμος γενικῶς, ἀγγελιαφόρος) μεταφράζεται: inaspettato dopo un viaggio di un giorno intero, καὶ ἐν στ. II, 1, 205 τὸ « *εὐνοίας λόγῳ* » (= ἕνεκα τοῦ εὔνους εἶναι, διὰ νὰ σκέπτωνται ὀρθῶς καὶ νὰ μὴ ἁμαρτάνουν) ἀποδίδεται διὰ τοῦ mi si perdoni l'espressione). Τὰ πλεῖστα σκοτεινὰ χωρία διαφωτίζονται μετὰ τοσαύτης ἑρμηνευτικῆς καθαρότητος καὶ ἡ γενικὴ ἐντύπωσις εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ φαίνεται σχολαστικὴ μικρολογία ἡ ἀνίχνευσις τυχὸν σφαλμάτων.

Ἀξίζει νὰ προστεθῆ ἐνταῦθα ὅτι ἱκανὸν τμῆμα τῆς « Περσικῆς ἐκστρατείας » τοῦ Πισίδου (οἱ στίχοι II, 3, 178 - 295) ὑπάρχει καὶ ἐν γερμανικῇ μεταφράσει, φιλοτεχνηθείσῃ ὑπὸ τοῦ Adolf Elissen (Versuch einer Polyglotte der europäischen Poesie, Leipzig 1846, B. I., σσ. 200 - 206).

Εἰδικὴ μνεία πρέπει νὰ γίνῃ διὰ τὴν ἐξαίρετον τυπογραφικὴν ἐμφάνισιν τοῦ βιβλίου καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου. Τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα ἔχουν περιορισθῆ εἰς τὸ ἐλάχιστον δυνατὸν (ἐν σ. 91, test., 4: *ἀγόνων* ἀντὶ *ἀγώνων*, στ. IV 65: *εἶχον*, στ. IV 308: *τηρετέον* ἀντὶ *τηρητέον* καὶ σ. 299, fr. 22 δὶς (γρ. τὸ β′ 23)).

Κατακλείοντες μετὰ τὰς ἀσημάντους αὐτὰς παρατηρήσεις τὸ παρὸν σημείωμα, αἰσθανόμεθα ὑποχρέωσιν νὰ ἐξάρωμεν ἅπαξ ἔτι τὴν ἀξίαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ κ. P., ὁ ὁποῖος δι᾽ αὐτῆς συνέδεσεν ἀρρήκτως τὸ ὄνομά του μετὰ τοῦ κορυφαίου βυζαντινοῦ ποιητοῦ. Ἡ ἐμπεριστατωμένη γνῶσις τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς, ἡ εὐχέρεια μεθ᾽ ἧς ἀναστρέφεται εἰς τὰ κείμενα τῆς κλασσικῆς καὶ βυζαντινῆς γραμματείας, ἡ σπανία αἴσθησις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότης καὶ ἡ αὐστηρὰ μέθοδος, πάντα ταῦτα ἐπέτρεψαν εἰς τὸν κ. P. νὰ δώσῃ ἔκδοσιν τοῦ Πισίδου, ἡ ὁποία δέον νὰ θεωρῆται ὡς ὁριστικὴ καὶ ἡ ὁποία θὰ παρέλθῃ χρόνος πολὺς διὰ νὰ ἀντικατασταθῆ, καὶ τοῦτο, μόνον ἐὰν νέον τι χειρόγραφον ἔλθῃ εἰς φῶς. Διὰ τῆς γλαφυρᾶς, τέλος, μεταφράσεως καὶ τοῦ σοφοῦ ἱστορικοῦ ὑπομνηματισμοῦ τῶν ποιημάτων, ὁ ἐκδότης ἐπέτυχε νὰ καταστήσῃ εὐρύτερον γνωστὸν τὸν ποιητὴν καὶ νῦν εὐχεραίνεται μεγάλως ἡ συγγραφὴ ἱστορικῆς μονογραφίας περὶ τῆς σπουδαίας ἐκείνης καὶ ἡρωικῆς μορφῆς τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου, καὶ τὸ τοιοῦτον ὄντως ἀποτελεῖ αἴτημα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, καθ᾽ ὅσον ἡ ὑπάρχουσα μονογραφία τοῦ A. Pernice (L'imperatore Eraclio, Firenze 1905) ἔχει ἤδη ἀπὸ πολλοῦ παλαιωθῆ. Μετὰ μεγάλου δὲ καὶ εὐλόγου ἐνδιαφέροντος ἀναμένεται ὁ δεύτερος τόμος τῆς ἐκδόσεως, ὅπου θὰ περιληφθοῦν τὰ θρησκευτικὰ ποιήματα τοῦ Πισίδου.

Τὸ ἔργον τῆς ἐκδόσεως τούτων εἶναι πολλῷ δυσχερέστερον ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης χειρογράφου παραδόσεως τῆς μείζονος ποιητικῆς δημιουργίας τοῦ Πισίδου, τοῦ «Ἑξαημέρου», ἀλλ' ἀποτελεῖ εὐτύχημα ὅτι ἀνελήφθη ὑπὸ φιλολόγου ἀνδρὸς τῆς περιωπῆς τοῦ κ. Αὐγουστίνου Pertusi.

Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Ἡλία Α. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ λαογραφίαν τῆς νήσου Κεφαλληνίας εἰς τόμους τρεῖς. Τόμ. Β', Ἐκκλησιαστικὰ – Μονῶν ἱστορίαι – Χρονογραφίαι – Πολιτικὰ καὶ στατιστικὰ σημειώματα, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. ις'+687.

Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ παρόντος ὑπὸ τὸν τίτλον «Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα» ἔργου τοῦ μακαρίτου Κεφαλῆνος ἱστοριογράφου Ἠλία Α. Τσιτσέλη, ἐκδοθεὶς τὸ 1904 περιέχει «Βιογραφικὰ - οἴκων ἱστορίας - δημοσιεύματα». Εἰς τὸν Α' τόμον, σελ. ιγ' τοῦ Προλόγου, διαγράφεται ὁ σκοπὸς τοῦ τριτόμου ἔργου καὶ αἰτιολογεῖται ὁ τίτλος, ὀφειλόμενος εἰς «τὸ πολὺ καὶ ποικίλον τῶν περιεχομένων καὶ τὴν ἀναμεὶξ καὶ οὐχὶ κατὰ μέθοδον κατάταξιν αὐτῶν».

Ἤδη, 56 ἔτη μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Α' τόμου καὶ 35 ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συγγραφέως, εἶδε τὸ φῶς ὁ Β' τόμος διὰ χορηγίας τοῦ Βαλλιανείου Κληροδοτήματος, ὡς εἶχε συγγραφῆ ὑπ' ἐκείνου τὸ 1904. Τὸ ἔργον ὅμως εἶχεν ἀνάγκην ἀναθεωρήσεως σήμερον, τοῦτο δὲ θὰ ἔκαμνεν ἀσφαλῶς, ἂν ἔζη, καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ συγγραφεύς. Χρέος τῶν ἐκδοτῶν ἦτο νὰ συγκροτήσουν ἐπιτροπὴν ἐκ Κεφαλήνων λογίων, ἵνα προβῇ εἰς συγχρονισμὸν τοῦ ἔργου, χωρὶς οὐσιαστικὰς μεταβολάς, νὰ ἐπιτάξουν λεπτομερὲς εὑρετήριον, καὶ νὰ τὸ καταστήσουν περισσότερον κατὰ τὸ δυνατὸν χρήσιμον εἰς τὴν ἐπιστήμην. Κοντὰ εἰς τὴν ἀναμεὶξ καὶ ἀμέθοδον κατάταξιν τῆς ὕλης τώρα προστίθεται καὶ μειονέκτημα νέον, οὐχὶ ἀσήμαντον, ἡ ἔλλειψις ἐνημερότητος ἑνὸς τόσον ὀγκώδους καὶ πληθωρικοῦ ἔργου. Ἕνεκα τούτου, μειοῦται ἡ ἀξία τοῦ ἔργου καὶ αὐτῆς τῆς προσφορᾶς πρὸς τὸ πλατύτερον κοινόν, πρὸς τὸ ὁποῖον κυρίως ἀπευθύνεται.

Ἂς δεχθῶμεν λοιπὸν μίαν ἔκδοσιν τοῦ 1904 καὶ ἂς θεωρήσωμεν τὸν τόμον ὡς ἔχει, πληροφοριακὸν τῆς τοπικῆς ἱστορίας τῆς νήσου, περιέχοντα πάντως ὕλην λίαν ἐνδιαφέρουσαν ποὺ γίνεται περισσότερον πολύτιμος, ἂν ἀναλογισθῇ κανεὶς ὅτι ἐκ τῆς τελευταίας θεομηνίας τῶν Ἰονίων νήσων προέκυψαν νέαι πόλεις, νέα κτίσματα, νέα ἱερά. Διὰ τοῦτο ὁ μετὰ χεῖρας ἐπιθανάτιος Β' ὀγκώδης τόμος τοῦ πολυγράφου συγγραφέως μᾶς φέρει πολὺ κοντὰ

εἰς τὴν ἀφανισθεῖσαν παλαιὰν καὶ ὡραίαν νῆσον Κεφαληνίαν, τὴν ἱστορίαν της, τὰ κτίσματά της, τὸ χαμένον παρελθόν της.

Τὸ Α' μέρος τοῦ βιβλίου ἀφιεροῦται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Κεφαληνίας, ἤτοι α) εἰς τὴν ὀρθόδοξον καὶ καθολικὴν ἐπισκοπὴν αὐτῆς (σ. 1-228), β) εἰς τὰς μονάς της, ὀρθοδόξους καὶ καθολικὰς (σ. 229-390). Εἰσαγωγικῶς ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται περί τινων ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων[1] καὶ τῆς ἐν τῇ νήσῳ προχριστιανικῆς λατρείας καὶ τῆς εἰσχωρήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ἀσφαλεστέρα εἴδησις εἶναι ἡ ἐν Χαλκηδόνι παρουσία (451 μ.Χ.) ἐπισκόπων ἐξ Ἰονίων νήσων. Ἐξετάζεται ἡ μεσολαβήσασα ἐγκατάστασις καθολικοῦ καθεστῶτος, συνεπείᾳ τῆς ἁλώσεως τῆς ΚΠόλεως ὑπὸ τῶν σταυροφόρων τοῦ 1204 καὶ ἐφεξῆς διὰ μακροτέρων παρακολουθεῖται ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία Κεφαληνίας κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν, καθ' ἣν διεξήγετο ἰδιότυπος ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων, ὑπαγομένων ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Κορίνθου. Ὁ σ. δὲν συντάσσει ξηρὸν κατάλογον ἀρχιερέων Κεφαληνίας[2], γράφει ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς νήσου, συλλέγων ὡς φιλόπονος μέλισσα τὸ ὑλικὸν αὐτοῦ ὁποθενδήποτε. Γνωστὸν εἶναι, δι' ἔλλειψιν εἰδήσεων, πόσον δυσκόλως γράφεται ἡ ἐπισκοπικὴ ἱστορία τῶν ἐκκλησιαστικῶν διαμερισμάτων τῆς χώρας. Παραλλήλως παρακολουθεῖται καὶ ἡ σειρὰ τῶν καθολικῶν ἱεραρχῶν, ποὺ συνήθως ἀπουσίαζον ἀπὸ τὴν ἕδραν των καὶ τὴν ἐγκατέλειπον προαγόμενοι εἰς ἀνωτέρας θέσεις, πάντοτε δὲ σχεδὸν ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν εἴσπραξιν τῶν κανονικῶν των δικαιωμάτων καὶ οὐχὶ σπανίως μερικοὶ ἀνεδεικνύοντο εὐσεβεῖς καὶ λόγιοι ποιμενάρχαι. Ἡ ἐπισκοπικὴ τῆς νήσου ἱστορία καὶ αἱ τύχαι τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς παρακολουθοῦνται καὶ μετὰ τὴν ἕνωσιν τῶν Ἰονίων νήσων μετὰ τῆς Ἑλλάδος[3].

Προέκτασιν τῆς ἐπισκοπικῆς ἱστορίας ἀποτελεῖ ἡ ἱστορία τῶν πολλῶν μονῶν τῆς νήσου (σ. 229-390), ἂν μάλιστα ἐξητάζοντο καὶ οἱ ναοὶ αὐτῆς,

---

[1] Μερικῆς ἐκτάσεως ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ ἐγένοντο εἰς Κεφαληνίαν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὰ ἔτη 1908-1912. Βλ. Ν. Κυπαρίσση - Α. Φιλαδελφέως, Ἀνασκαφαὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ, ΠΑΕ 1912, σελ. 100-118. Π. Καββαδία, Περὶ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφῶν, αὐτόθι, σελ. 247-268. Πρόκειται περὶ ἀνασκαφῶν 1908-1909 ὑπὸ Καββαδία καὶ Οἰκονόμου, ἐξ ὧν εὑρήματα μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τῆς ΙΔ' ἑκ.

[2] Βλ. καὶ Ε. Κριαρᾶ, Ἀνέκδοτος κατάλογος ἱεραρχῶν Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης, «Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. Β' (1940), σελ. 3-19. Μητροπ. Σάρδεων Γερμανοῦ, Ἡ Ἰόνιος Ἐκκλησία κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίᾳ αἰῶνας, «Ὀρθοδοξία», τόμ. ΙΓ' (1938), σελ. 111 κἑξ.

[3] Ποικίλον ἐκκλησιαστικὸν καὶ ἱστορικὸν ὑλικὸν εὑρίσκεται σκορπισμένον εἰς διάφορα ἔντυπα τῆς νήσου, ἐξ ὧν πολλάκις ἀρύεταί τις σημαντικὰς εἰδήσεις. Οὕτω βλ. Ι. Μεσολωρᾶ, Πότε καὶ πῶς εἰσήχθη ὁ χριστιανισμὸς ἐν Κεφαλληνίᾳ, «Ἡ Ἠχὼ τῆς Κεφαλληνίας», ἔτ. Γ', φ. 26, σ. 23-24. Σχετικὴν ὕλην περιέχει καὶ τὸ «Παγκεφαλληνιακὸν Ἡμερολόγιον».

θὰ συνεπληροῦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία καὶ θὰ διεφωτίζοντο καὶ ἄλλαι πτυχαὶ τοῦ βίου[1]. Ὁ σ. μὲ ἐρευνητικότητα καὶ ἀγάπην ἐξετάζει τὰ κατὰ τὰς μονὰς καὶ ἐξ ἀρχειακῶν πηγῶν προσφέρει πολυτίμους εἰδήσεις περὶ αὐτῶν. Ἀτυχῶς, καίτοι γνωρίζει προγενεστέρας ἐργασίας περὶ τῶν μνημείων[2], δὲν ἐξετάζει καθόλου ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ἁγιογραφικῆς ἀπόψεως τὰς μονάς, οὐδὲ φωτογραφίας αὐτῶν ἔστω ἐφρόντισε νὰ παράσχῃ. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο γίνεται περισσότερον αἰσθητὴ ἡ ἔλλειψις ἐνημερώσεως τοῦ ἀναγνώστου περὶ τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῶν μοναστηρίων, τῶν ὁποίων ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ εἴχαμεν εἰς κατάλληλον ἐπιστημονικὸν τόπον ἀπογραφὴν μετὰ τὴν θεομηνίαν τοῦ 1953[3].

Αἱ μοναί, περὶ τῶν ὁποίων μακρότερος λόγος γίνεται καὶ ὑλικὸν πάσης φύσεως προσφέρεται, εἶναι αἱ ἑξῆς: 1) Ἁγίου Γερασίμου Ὁμαλῶν[4], 2) Κοιμήσεως Θεοτόκου Σισίων, 3) Ἁγ. Ἀνδρέου Μηλαπιδιᾶς, 4) Ἐσταυρωμένου εἰς Στρογγυλά, 5) Πηγῆς Ἐλειοῦ, 6) Λάμιας Δειλινιτῶν, 7) Ταξιαρχῶν Μηλαπιδιᾶς, 8) Θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν[5], 9) Θεοτόκου Κοιμήσεως

---

[1] Ἱστορικὰς εἰδήσεις ἀπὸ τὸν κτητορικὸν κώδικα τοῦ ἐν Χαβριάτοις ναοῦ τῆς Θεοτόκου, ἀναφερομένας εἰς τοὺς χρόνους τῆς Ἐνετοκρατίας, ἔχομεν ἤδη ὑπὸ Εὐθ. Γ. Κουρούκλη, Κεφαλληνιακὰ ἔγγραφα τῆς Ἐνετοκρατίας, «Ἑλληνικά», τόμ. Ε' (1932), σελ. 91 - 106. Ἡ ἔκδοσις τῶν ἐγγράφων δὲν συνεχίσθη.

[2] Π.χ. Κ. Γ. Ζησίου, Κεφαλληνίας χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες, «Ἁρμονία», τόμ. Α' (1900), σελ. 222 - 247.

[3] Ὡς πρὸς τὸ ἀρχειακὸν ὑλικὸν ποὺ ἀπέμεινε μετὰ τοὺς σεισμοὺς χρήσιμος εἶναι πάντοτε ἡ ὑπὸ τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, Ἔκθεσις περὶ τῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ καὶ Ζακύνθῳ Βιβλιοθηκῶν καὶ Ἀρχείων μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953, ΔΙΕΕ, τόμ. ΙΑ' (1956), σελ. 43 κἑξ. Αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὰς Βιβλιοθήκας Κοργιαλένειον Ἀργοστολίου καὶ Συλλόγου «Βικέντιος Δαμωδὸς» Ληξουρίου, τὸ Ἀρχειοφυλακεῖον Κεφαλληνίας καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς Μητροπόλεως Κεφαλληνίας.

[4] Εἰς τὴν μονὴν ταύτην ἀφοροῦν τὰ σημειωθέντα ὑπὸ Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Κεφαλληνίας ἱστορικὰ καὶ τοπωνυμικά, ΕΕΒΣ, τόμ. Ϛ' (1929), σελ. 197 - 198, ἐνδιαφέρουν δ' εὐρύτερον καὶ τὰς λοιπὰς μονὰς καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου. Διὰ τὸν ἀσκητὴν Γεράσιμον βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀρχιεπ. Ἀθηνῶν, Ὁ ἅγιος Γεράσιμος «ὁ νέος» ἀσκητὴς Κεφαλληνίας, «Θεολογία», τόμ. ΙΗ' (1940), σελ. 7 - 27, ὅπου ἡ εἰκὼν τοῦ ἁγίου καὶ τὸ συνοδ. γράμμα Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, κατ' Ἰούλιον 1622, περὶ ἀνακηρύξεως αὐτοῦ ὡς ἁγίου.

[5] Εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς Λιβαθοῦς, παρὰ τὸν σκόπελον Δία. Ἀναφέρεται ἐδῶ ὅτι τὸ καθολικὸν ἐτοιχογράφησεν ἐξόριστος εὑρισκόμενος ἐκεῖ ὁ ἐκ Ζακύνθου γνωστὸς ζωγράφος Νικόλαος ἱερεὺς Καντούνης, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Περὶ ἔργων τοῦ Καντούνη εἰς Κεφαλληνίαν ὁ μὲν Ν. Δ. Καλογερόπουλος, Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ τέχνη, Ἀθῆναι 1926, σελ. 165 - 166, γνωρίζει φορητὴν εἰκόνα τῆς ἁμαρτωλῆς γυναικὸς εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Ληξουρίου, ὁ δὲ Δ. Σισιλιᾶνος, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1935, σελ. 105, γνωρίζει περισσότερα, ἀναφέρει δὲ καὶ τὰ τῆς διαμονῆς τοῦ Καντούνη εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Δία ἀλλὰ χρονογραφικῶς.

εἰς Μηνιατᾶτα, 10) Στροφάδων, Γοργοπάησα, 11) Ἁγ. Παρασκευῆς Ξεροιζωμένου, 12) Κοιμήσεως Θεοτόκου Τραπεζάκι, 13) Μυρτιδιωτίσσης Δρεπάνου, ἐπαρχίας Κραναίας, 14) Εὐαγγελισμοῦ Κηπουρίων[1], 15) Ἁγ. Παρασκευῆς Ταφιοῦ, 16) Γεννήσεως Θεοτόκου Γεριῶν, 17) Εὐαγγελισμοῦ Βαρδιάνων, 18) Κυρίας τῶν Ἀγγέλων, 19) Ἁγ. Παρασκευῆς Λεπέδων, 20) Προφ. Ἠλιοῦ Λιβαδίου, 21) Προδρόμου Κρυονέρι, 22) Ἁγ. Ἀνδρέου Δρυμῶν, ἐπαρχίας Πάλης, 23) Θεοτόκου Θεμάτων, 24) Ἁγ. Νικολάου Γρούσπας, 25) Παναγίας Ἄτρου, 26) Ἁγ. Φανέντων Αἰγιαλοῦ, 27) Θεοτόκου Ἀγριλίων, 28) Θεοτόκου Παλιοχέρσου, 29) Θεοτόκου Φισκάρδου, ἐπαρχίας Σάμης.

Τὸ Β' μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 393 - 480) περιέχει πολυτιμότατα χρονολογικῶς κατατεταγμένα ἱστορικὰ ἐρανίσματα ἐκ φιλοτίμου συλλογῆς τοῦ σ. Ἀποτελοῦν ταῦτα πρώτης χειρὸς ἱστορικὴν ὕλην καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ προορίζωνται δι' εὐρυτέραν ἱστορικὴν σύνθεσιν, πλὴν ὅμως παρέμειναν χρονογραφικῆς ἀξίας μόνον ἐνθυμήματα, τερματιζόμενα εἰς τὸ ἔτος 1911. Τὸ Γ' μέρος (σ. 483 - 492) ἀναφέρεται εἰς τὸ Κτηματολόγιον τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαληνίας, συντεταγμένον, ὡς γνωστόν, κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα. Ἐξ αὐτοῦ ὁ σ. ἀρύεται τὰ ἀπαντῶντα ὀνόματα κεφαληνιακῶν οἴκων[2]. Περὶ τῶν πρωτοπαπάδων Ζακύνθου ἀσχολεῖται τὸ Δ' μέρος (σ. 498 - 503) γεγραμμένον ὑπὸ Λ. Ζώη. Τὸ Ε' μέρος (σ. 507 - 526) περιέχει ἔμμετρον χρονολογικὸν ἀπάνθισμα περὶ Κεφαληνίας. Διὰ 561 ἰαμβικῶν στίχων ὁ στιχουργὸς ἱερεὺς Χαράλαμπος Λαγγούσης ἀφελῶς διηγεῖται γεγονότα σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν νῆσον κυρίως, οὐχὶ σπανίως δὲ καὶ γενικώτερα. Τὸ στιχούργημα ἔχει καὶ γλωσσικὴν ἀξίαν.

---

[1] Μεταξὺ ἄλλων ἐκδίδεται ἐνταῦθα (σ. 321 - 323) σιγίλλιον Σαμουὴλ τοῦ Χατζερῆ, ἀπολυθὲν τὸν Μάρτιον τοῦ 1765. Ἀλλὰ περὶ τῆς ἰδίας ταύτης μονῆς ὑπάρχουν μελετήματα, Ν. Ι. Γιαννοπούλου, Ἡ μονὴ Κηπουρίων ἐν Κεφαλληνίᾳ, «Θεολογία», τόμ. ΙΕ' (1937), σελ. 144 - 148. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀργυρότευκτον δίπτυχον ἐν τῇ μονῇ Κηπουρίων Κεφαλληνίας, ΔΙΕΕ, τόμ. Θ' (1926), σελ. 578. Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Κηπουριωτικά, ἐκ τῆς ἐν Κεφαλληνίᾳ μονῆς τῶν Κηπουρίων, «Byz. Neugr. Jahrb.», τόμ. Ϛ' (1926 - 1927), σελ. 389 - 398.

[2] Περὶ τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1264 συντεταγμένου μακροῦ πρακτικοῦ βλ. Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Τὸ κτηματολόγιον τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, «Ἑλληνικά», τόμ. Ε' (1932), σελ. 323 - 333. Ἐκ τοῦ ἰδίου ἐγγράφου πηγάζει καὶ ἡ μελέτη Κ. Ἀμάντου, Κεφαλληνιακὰ ἐπώνυμα, «Ἑλληνικά», τόμ. Ι' (1937 - 1938), σελ. 117 - 121. Πρβλ. καὶ Αἵμου Μάρου, Τὰ ἐν Κεφαλληνίᾳ κτήματα τῆς καθολικῆς ἐπισκοπῆς στὰ 1262, «Ἰόνιος Ἀνθολογία», ἔτ. Ζ' (1933), σελ. 201 - 202. Θ. Σ. Τζαννετάτου, Τὸ κτηματολόγιον τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας, «Επταν. Φύλλα», περίοδ. Β', τ. 2, σελ. 31 - 32. Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264, «Byz. Neugr. Jahrb.», τ. 18, 1945 - 1949 (1960), σελ. 170 - 184.

Σελίδας πολιτικῆς ἱστορίας περιέχει τὸ ς' μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 529-609), ἤτοι κατάλογον Ἑνετῶν προνοητῶν καὶ συνδίκων, περὶ τῶν διοικητῶν τῆς νήσου μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἄγγλων κατοχῆς, τῶν ἀπὸ 1809-1817 διοικητῶν, τῶν μέχρι 1864 Ἄγγλων ἁρμοστῶν, τοποτηρητῶν, ὑπάρχων, δημάρχων καὶ νομαρχῶν μέχρι τοῦ 1915 καὶ ἐφεξῆς βουλευτῶν, γερουσιαστῶν καὶ πληρεξουσίων. Προσθήκας καὶ διορθώσεις εἰς τὰ βιογραφικὰ καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ Α' τόμου περιέχει τὸ Ζ' μέρος (σ. 613-658), τὸ δὲ Η' εἰδήσεις ἐξ ἀπογραφῶν καὶ στατιστικῶν (σ. 611-682). Πολύτιμον ὄντως ὑλικόν, διὰ τὴν Κεφαληνίαν καὶ εὐρύτερον. Ἀλλ' εἴπομεν, μὲ πολλὰς ἐλλείψεις καὶ ἀτελείας[1]. Ἂς εὐχηθῶμεν νὰ ἐκδοθῇ συντόμως καὶ ὁ Γ' τόμος καὶ ἐν τέλει αὐτοῦ νὰ παρατεθῇ ἑνιαῖον εὑρετήριον.

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Γερασίμου Ἰ. Κονιδάρη, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον (49/50-1951), μετὰ Εἰσαγωγῶν Α' καὶ Β', τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1954 [-1960], 8ον, σσ. κγ'+545.

Ὁ καθηγητὴς τῆς Γενικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γεράσιμος Ι. Κονιδάρης προτίθεται νὰ δώσῃ πολύτομον συστηματικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέχρι σήμερον. Τοῦ ἔργου ἐξεδόθη ἤδη ὁ Α' τόμος, εἰς α' ἔκδοσιν, ἀλλ' ἡ ἐκτύπωσις αὐτοῦ διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ 1954 μέχρι τοῦ 1960. Ὁ μετὰ χεῖρας ὀγκώδης τόμος περιέχει κατὰ σειράν, 1) ἄρθρον, γραφὲν τὸ 1951 ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ Ἀθήναις καὶ τὸ 1954 ἀναθεωρηθὲν ἐν Ἀθήναις, ὑπὸ τὸν τίτλον «τὸ νόημα τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 1900ῆς ἀμφιετηρίδος τῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος» (σ. θ'-κγ'), 2) Προλεγόμενα τῆς α' ἐκδόσεως (σ. 1-18), 3) Α' Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ὡς ἐπιστήμην (σ. 11-17), 4) Β' Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν σύγχρονον τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος (σ. 151-301) καὶ 5) ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος τὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ Α' μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος (σ. 305-536).

Εἰς τὰ Προλεγόμενα τῆς α' ἐκδόσεως, ὑπογραφόμενα ὑπὸ τοῦ σ. καὶ

[1] Μία ἐξ αὐτῶν εἶναι καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐπανορθουμένων ἁμαρτημάτων (σελ. 683-687) καὶ ὅσων δὲν ἐπανορθοῦνται.

χρονολογούμενα ἀπὸ Μαΐου 1938, μεταξὺ πολλῶν καὶ ἄλλων ὁ σ. ἀναφέρεται εἰς τὰς δυσχερείας τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου του, ἐξηγεῖ τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας του καὶ τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν διαφόρων προβλημάτων καὶ ἀποκαλύπτει ὅτι τὸ ἔργον ἐγράφη «κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς ὥρας οὐχὶ καταλλήλους διὰ συγγραφήν», ὅτε οὗτος διετέλει Τμηματάρχης ἐν τῷ Ὑπουργείῳ Παιδείας καὶ πολλὰς ἐδοκίμαζε πικρίας. Ἐδῶ ὁ σ. δέχεται ὅτι «ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ μίαν τῶν πλευρῶν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος». Καὶ προσθέτει: «ὅπως ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ ἀξιόλογον ἰδιάζουσαν ἑνότητα, ἐντὸς τῆς εὐρυτάτης ἑνότητος τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, οὕτω καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ ἰδιαιτέραν ἀξιόλογον ἑνότητα ἐντὸς τῆς ἱστορίας τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας», ἐν τῇ στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ». Μὲ ἄλλας λέξεις, ὁ σ. εἰς τὸν γεωγραφικὸν ὅρον Ἑλλὰς δίδει ἴδιον περιωρισμένον νόημα καὶ διασπᾷ τὸν χῶρον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, νομίζων ὅτι καὶ ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εἶναι δυνατὸν νὰ διαχωρίσωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος!

Διὰ τὴν Α' Εἰσαγωγήν του εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ὁ σ. λέγει ὅτι αὕτη «ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἀπόπειραν στοιχειώδους ἐξετάσεως τῶν εἰσαγωγικῶν προβλημάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἰδιαιτέρου ἐπιστημονικοῦ κλάδου». Καὶ προσθέτει: «Ἕνεκα τῆς ἀτελείας αὐτῆς δὲν ἱκανοποιήθην καὶ διὰ τοῦτο συνέταξα καὶ ἐδημοσίευσα κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ τρέχοντος ἔτους ⟨= 1938⟩ τὴν Συμβολὴν εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, περὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχουσιν εὐμενεῖς κρίσεις ἡμετέρων καὶ ξένων εἰδικῶν». Περὶ τῶν ἐλλείψεων τῆς Εἰσαγωγῆς βεβαιοῖ τέλος ὁ σ. ὅτι ἐλπίζει «ὅταν θὰ γραφῇ ἡ ὁριστικὴ εἰσαγωγὴ νὰ ἀρθῶσιν» (σελ. 5). Ἡ Α' αὕτη Εἰσαγωγή, ἣν αὐτὸς οὗτος ὁ σ. κρίνει ἀτελῆ, διαιρεῖται εἰς 4 ἰδιαίτερα Κεφάλαια: 1. Ἡ μέχρι τοῦδε συντελεσθεῖσα ἐργασία ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν ζητημάτων τῆς ἐκκλ. ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος (σ. 17-42). 2. Τὸ τοπωνύμιον «Ἑλλὰς» ἐν τῇ ἐκκλ. Γεωγραφίᾳ καὶ ἡ αὐτοτέλεια τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου (σ. 43-100). 3. Ἔννοια καὶ διαίρεσις καὶ προβλήματα τῆς ἐκκλ. ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος (σ. 101-135). 4. Κυριώταται πηγαὶ καὶ βοηθητικαὶ ἐπιστῆμαι, χρησιμότης τοῦ κλάδου (σ. 136-147).

Ἡ Β' Εἰσαγωγὴ ἀναφέρεται εἰς τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Παύλου κρατοῦντα ἐν Ἑλλάδι, τὸ δὲ ὑλικὸν κατανέμεται εἰς δύο Κεφάλαια. 1. Πολιτικαὶ καὶ πολιτιστικαὶ μεταβολαὶ μέχρι τοῦ 49 μ.Χ. α) γεωγραφικά, ἱστορικά, ἐθνολογικὰ ὅρια τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, β) ὑπαγωγὴ ὑπὸ τὴν Ρώμην, Ἑλλὰς-Κρήτη μέχρι τοῦ 54 μ.Χ., γ) οἰκονομικὴ θέσις, δ) ἐπαρχίαι καὶ ἀποικίαι Ἑλλάδος καὶ Αἰγύπτου μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Παύλου (σ. 151-214). 2. Θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ κατάστασις τῆς Ἑλλάδος, ἐθνικὴ θρη-

σκεία καὶ φιλοσοφία, ξέναι θρησκεῖαι, κοινά, ἰουδαϊκαὶ παροικίαι (σ. 215-301). Κεφάλαια προφανῶς ἀνήκοντα εἰς ἄλλον κλάδον.

Περαιτέρω ἐκτίθεται ἡ ἐκκλ. ἱστορία τῆς 'Ελλάδος κατὰ τὴν α' αὐτῆς περίοδον τοῦ ἑλληνορρωμαϊκοῦ καθολικισμοῦ 49/50-732/3, δι' ἣν ὁ σ. εἰς τὰ Προλεγόμενα (σ. 6) παρατηρεῖ: «ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἐκθέσωμεν τὰ κατ' αὐτὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν τῶν ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν 'Ελλάδα ἀναφερομένων. Μέρος τοῦ ὑλικοῦ τούτου ἐπεξειργάσθησαν (;) ἤδη ἀπὸ τοῦ 1931/32, καθ' ὃν χρόνον ἐσπουδάζομεν ἐν Βερολίνῳ...». 'Η ἔκθεσις αὕτη ἀποτελεῖ τὸ Α' Βιβλίον τοῦ ἔργου, διαιρουμένου εἰς 2 τμήματα, ἐκ τριῶν ἑκάτερον Κεφαλαίων, οὕτω πως: Τμ. Α'. 1. 'Αποστολικὴ ἐποχή, 49/50-140 μ.Χ. Πηγαὶ – ἵδρυσις 'Εκκλησιῶν – Παῦλος – Τίτος – 'Ανδρέας – μεταποστολικοὶ χρόνοι – ἐκκλησιαστικὸν πολίτευμα (σ. 305-397). 2. 'Απὸ 'Ελλήνων ἀπολογητῶν καὶ Κορίνθου Διονυσίου μέχρι Μ. Κωνσταντίνου, 140-313 μ.Χ. 'Εθνικὴ θρησκεία κατὰ τὸν Β' αἰ. καὶ χριστιανισμὸς – διωγμοὶ καὶ μάρτυρες Β' - Γ' αἰ. – 'Αθηναῖοι ἀπολογηταὶ – αἱ ἐν 'Ελλάδι 'Εκκλησίαι – σχέσις πρὸς τὴν Ρώμην – αἱρέσεις, ζήτημα τοῦ Πάσχα – διοικητικὴ ὀργάνωσις μέχρι Μ. Κωνσταντίνου (σ. 398-444). 3. Διάδοσις χριστιανισμοῦ, κατάστασις ἐθνικῆς θρησκείας μέχρι Μ. Θεοδοσίου, 314-395. Δ' αἰ. μέχρι Μ. Κωνσταντίνου, μαρτύριον 'Αγ. Δημητρίου εἰς Θεσσαλονίκην. Τελευταῖοι μάρτυρες – ἐπιβολὴ Καθολικῆς 'Εκκλησίας - ἐσωτερικὸς βίος τῆς ἐν 'Ελλάδι 'Εκκλησίας – Α' καὶ Β' Οἰκουμ. Σύνοδοι – ἐπικράτησις ὀρθοδοξίας κλπ. (σ. 445-459).

Τμ. Β'. 1. Πτῶσις εἰδωλολατρείας ἀπὸ Μ. Θεοδοσίου μέχρις 'Ιουστινιανοῦ – λόγοι ἐπικρατήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀκμὴ ἐν 'Ελλάδι (σ. 460-483). 2. Χριστολογικαὶ αἱρέσεις. Συμμετοχὴ εἰς Οἰκουμ. Συνόδους Γ' - ϛ'. 'Ορθοδοξία εὐρωπαϊκῆς 'Ελλάδος (σ. 483-503). 3. Διοικητικὴ ὀργάνωσις 'Εκκλησιῶν – πολιτικὴ διαίρεσις μέχρις ὑπαγωγῆς εἰς Οἰκουμ. πατριαρχεῖον. 'Εξαρχία Θεσσαλονίκης (σ. 503-536).

Τοιοῦτο τὸ περιεχόμενον τοῦ πληθωρικοῦ τούτου βιβλίου, ἡ συγγραφὴ τοῦ ὁποίου ἀπησχόλησε τὸν σ. ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν εἰς Βερολῖνον σπουδῶν του. 'Απὸ τοῦ 1931-1932, ὁπότ' ἤρχισεν ἡ ἐπεξεργασία μέρους τοῦ ὑλικοῦ ἢ ἔστω ἀπὸ τοῦ 1938, ὅτε ὑπογράφει καὶ χρονολογεῖ ὁ σ. τὰ Προλεγόμενα, μέχρι τοῦ 1960, ποὺ ἀποπερατοῦται ἡ ἐκτύπωσις τοῦ βιβλίου, καταβάλλει ὁ σ. συνεχῆ μόχθον 25-30 ἐτῶν. "Οτι πολὺ ἐκοπίασεν ὁ σ. διαπιστοῦται ἀπὸ τῆς πρώτης ἐπαφῆς τοῦ ἀναγνώστου μὲ τὸ βιβλίον τοῦτο. 'Απὸ τὴν εὑρεῖαν ἀνάλυσιν ὅμως τοῦ ὅλου διαγράμματος τῶν περιεχομένων, δηλ. ἐκ τῶν δύο Εἰσαγωγῶν, ὧν ἡ μία δὲν ἱκανοποίησε τὸν σ. καὶ ἔγραψε δευτέραν, καὶ ἐκ τοῦ Α' Βιβλίου τοῦ ἔργου, φανερὸν γίνεται ὅτι πάντα ταῦτα δὲν ἀποτελοῦν σύνθεσιν ἔργου καὶ θεμελίωσιν τοῦ αὐτοτελοῦς μαθήματος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς 'Ελλάδος. Μέρος τοῦ περιεχομένου ἀνήκει εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὸν χριστιανισμόν, μέρος ἄλλο ἀνήκει εἰς τὴν γενικωτέραν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ ἄλλο μέρος ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ.

Καθ' ὅλου εἰπεῖν, τὸ θέμα τῆς παρακολουθήσεως τῶν ποικίλων τυχῶν τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, ποὺ λέγεται 'Ελλάς, ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην πολιτικὴν καὶ γεωγραφικὴν ἔννοιαν, ἐντὸς φυσικὰ τῶν πλαισίων τῆς χριστιανικῆς ἀναπτύξεως, δύσκολον εἶναι νὰ ἐρευνηθῇ μεμονωμένως, διότι δὲν παύει ν' ἀποτελῇ τὸ θέμα τοῦτο μέρος, ἂν μὴ τῆς γενικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, πάντως τῆς ἱστορίας τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τοῦ ὁποίου ἐντάσσεται. 'Επομένως διάσπασις τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐπαρχίας ἀπὸ τὸν κύριον κορμὸν δὲν σημαίνει παρὰ εἰς τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ ἐπανάληψιν τῶν αὐτῶν πραγμάτων, τῶν ὑπαγομένων εἰς τὴν γενικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἢ τὴν ἱστορίαν τῆς 'Εκκλησίας ΚΠόλεως.

'Ορθῶς ὁ σ. ἀμφεταλαντεύθη εἰς τὴν διαγραφὴν τῶν ὁρίων τῆς παρούσης συγγραφῆς. "Οταν ὁ ἀείμνηστος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος παρέστη ἀνάγκη νὰ γράψῃ τὸ σχετικὸν ἄρθρον περὶ χριστιανικῆς 'Ελλάδος εἰς τὴν Μ. 'Ελ. 'Εγκυκλοπαιδείαν, τὸ 1929, ἔδωκε κατά τινα τρόπον μίαν λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς ὕλης καὶ τὴν βάσιν τῆς λύσεως δὲν μετέβαλεν ἀργότερα συμπληρώσας τὸ ἐκτενὲς ἐκεῖνο ἄρθρον, τὸ μεταθανατίως ἐκδοθὲν ἐκ τῆς «Θεολογίας», τὸ 1954 αὐτοτελῶς. Παραλλήλως καὶ ὁ σ. εἶχε δοκιμάσει τὰς δυνάμεις του ἐπὶ τοῦ ἰδίου πλαισίου εἰς τὸ ἄρθρον «'Ελλὰς» τῆς Θρησκευτικῆς καὶ Χριστιανικῆς 'Εγκυκλοπαιδείας, τὸ 1940. 'Αλλὰ διὰ νὰ ἐπιχειρηθῇ ἡ συγγραφὴ μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀποκλειστικῶς τῆς εὐρωπαϊκῆς 'Ελλάδος, εἶναι προηγουμένως ἀνάγκη νὰ ὁλοκληρωθοῦν ἀνὰ πᾶσαν τὴν 'Ελλάδα, ἐλευθέραν καὶ μή, αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ καὶ νὰ συγγραφοῦν κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα λεπτομερεῖς μονογραφίαι, κυρίως ἐπισκοπικαί, ἀλλὰ καὶ καθολικώτερον ἱστορικαί. Τὸ ἔργον τοῦτο φυσικὰ δὲν ἠμπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἔργον συλλογικόν. Καὶ πάλιν ἡ τοιαύτη ἐκκλ. ἱστορία τῆς 'Ελλάδος θὰ εἶναι ἐξάρτημα τῆς γενικωτέρας ἐκκλ. ἱστορίας.

Τώρα ἀπὸ τὴν μελέτην τοῦ μετὰ χεῖρας τόμου μαρτυρεῖται ἡ ἐπιμονὴ τοῦ σ. καὶ πολλαὶ ἐκζητήσεις αὐτοῦ, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του νὰ δημιουργήσῃ αὐτοτελῆ κλάδον ἐκκλ. ἱστορίας τῆς 'Ελλάδος, νὰ δώσῃ εἰς αὐτὸν εὐρύτερον θεολογικὸν περιεχόμενον καὶ νὰ προβάλῃ ὡς σπονδυλικὴν στήλην τοῦ ἔργου τὰς προηγουμένας του μελέτας, ποὺ πιθανὸν νὰ εἶναι ἄρισται ὡς αὐτοτελῆ ἄρθρα, δὲν στελεχώνουν ὅμως συνθετικὸν ἔργον αὐτοτελές. 'Εκ τοῦ τόμου σαφῶς διαφαίνεται ὅτι μέχρι τῆς στιγμῆς ὁ σ. δὲν ἔχει ἐπεξεργασθῇ τὴν ὑπόλοιπον ὕλην καὶ ὅτι πολὺ τὸν ἐζημίωσε τὸ γεγονὸς ὅτι τόσον ἀτάκτως καὶ εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ χρόνου καὶ εἰς τὴν σταθερὰν γραμμὴν ἑνιαίας καὶ σαφοῦς τοποθετήσεώς του ἔναντι τῶν προβλημάτων τοῦ ἐγχειρήματος εἰργάσθη γράψας δύο μακρὰς καὶ διαφόρους Εἰσαγωγάς. Διὰ τὴν Γ' περίοδον τῆς ἱστορίας π.χ., τὴν τῆς Τουρκοκρατίας, ἀναφέρει ὅτι τὰ σπουδαιότερα βοηθήματα διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἐποχῆς εἶναι τὰ ἔργα τοῦ Καμπούρογλου,

τοῦ Φ. Μιχαλοπούλου καὶ τῶν περιηγητῶν, ἔτι δὲ ὅτι καὶ ἡ μὴ γραφεῖσα εἰσέτι ἱστορία τῶν ἐν Ἑλλάδι μονῶν θὰ δώσουν τὴν ὕλην διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰ. καὶ ἐφεξῆς ἐξιστόρησιν. Διὰ τοῦτο λέγομεν ὅτι δὲν ἐσχεδίασε κἂν ἀκόμη τοῦ ὑπολοίπου ἔργου τὰ κεφάλαια.

Διαφωνοῦντες γενικῶς καὶ μὲ τὴν διάσπασιν τῆς ἑνιαίας ἱστορικῆς χριστιανικῆς ὕλης κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα καὶ μὲ τὸν τρόπον ἀντιμετωπίσεως τῶν πολλῶν ὁμολογουμένως προβλημάτων ποὺ παρουσιάζει τὸ ἐγχείρημα, συμφωνοῦμεν μὲ τὸν σ. ὅτι « ἡ συγγραφὴ συνθετικοῦ ἔργου, ἔστω καὶ ἐν ἐπιτομῇ, δὲν εἶναι συνήθως ἔργον τῶν νέων ἐπιστημόνων ». Ὁ ἴδιος ὁ σ. ἐν συνεχείᾳ ὁμολογεῖ εἰς τὰ Προλεγόμενά του, γεγραμμένα πρὸ 23 ἐτῶν, ὅτι οἰκείᾳ βουλήσει δὲν θὰ ἐδημοσίευε τὸ παρὸν ἔργον. Ἐν τούτοις τὸ ἔπραξε μέσα εἰς μίαν μακρὰν τοῦ χρόνου διαδρομήν, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν εἶχε πείσει ὅτι δὲν εἶχεν ἀκόμη κατασταλάξει εἰς σαφεῖς καὶ ἀπαρασαλεύτους θέσεις. Νομίζομεν ὅτι, ἂν ἦτο ὁπωσδήποτε ἀνάγκη νὰ γραφῇ, δι' εὐκολίαν τῶν διδασκομένων εἰς τὸ Πανεπιστήμιον θεολόγων, ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, αὕτη θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι συντομωτάτη ἐπιτομὴ μὲ ἀναδρομὰς εἰς τὴν γενικωτέραν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν εἰς ὅσα κεφάλαια ἐμπίπτουν εἰς τὰ γνωστὰ πλαίσια αὐτῆς καὶ κατὰ μακρότερον λόγον ἐπιμονὴ εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μέχρι σήμερον. Ἀπαραίτητον ἀσφαλῶς θὰ ἦτο νὰ γίνῃ λόγος διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου, ὅτε ἡ ἀγωνιζομένη Ἑλλὰς καὶ ἡ στρατευμένη Ἐκκλησία της ἀπεκόπησαν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖον ΚΠόλεως, ἐπίσης δὲ ἀνίχνευσις τῶν προσπαθειῶν τοῦ Κυβερνήτου Καποδίστρια δι' ὀργάνωσιν κεντρικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας καὶ τὰ προτρέξαντα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Τόμου. Ταῦτα πάντα ἀνάγονται ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἂν ὁ σ. προτίθεται νὰ περιλάβῃ τὸ κεφάλαιον τῆς μεσαιωνικῆς ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας εἰς τὰ μαθήματα τῆς ἕδρας του, καθὼς καὶ τὰ κεφάλαια τῆς καλλιτεχνικῆς κλπ. ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδος, κατ' ἄλλον τρόπον θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ ἐντάξῃ ἐντὸς τῆς λοιπῆς ὕλης, μεθοδικῶς καὶ συστηματικῶς.

ΤΑΣΟΣ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

14 - 7 - 1961

Basilicorum libri LX. Series A : volumen I (1955), textus librorum I - VIII, σσ. XVIII+438. Vol. II (1956), textus ll. IX - XVI, σσ. XX+439 - 846 πλέον δύο σελίδων μὴ ἠριθμημένων. Vol. III (1960), textus ll. XVII - XXV, σσ. XIV+847 - 1240. Ediderunt H. J. Scheltema et N. van der Wal.

Series B : vol. I (1953), scholia in libros I - XI, σσ. XIII+448 πλέον δύο σελίδων μὴ ἠριθμημένων. Edidit H. J. Scheltema. Vol. II (1954), schol. in ll. XII - XIV, σσ. XII+449 - 838 πλέον δύο σελίδων μὴ ἠριθμημένων. Vol. III (1957), schol. in ll. XV - XX, σσ. XIV+839 - 1220 πλέον δύο σελίδων μὴ ἠριθμημένων. Vol. IV (1959), schol. in ll. XXI - XXIII, σελίδες δέκα μὴ ἠριθμημέναι + 1221 - 1715 πλέον τριῶν σελίδων μὴ ἠριθμημένων. Ediderunt H. J. Scheltema et D. Holwerda.

Σχῆμα 4ον μικρόν. Ἐκδίδονται τῇ ἐπιχορηγήσει τοῦ Nederlandsche Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Ὀλλανδικοῦ Ὀργανισμοῦ ὑπὲρ τῆς Καθαρᾶς Ἐπιστημονικῆς Ἐρεύνης) ἐν τῇ σειρᾷ Scripta Universitatis Groninganae παρὰ J. B. Wolters Groningen, Djakarta (οἱ τόμοι A III καὶ B IV μόνον ἐν Groningen) καὶ Martinus Nijhoff 's - Gravenhage.

Τὴν ἔκπληξιν τοῦ νομικοῦ τμήματος τοῦ 9ου Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου ἐν Θεσσαλονίκῃ κατ' Ἀπρίλιον 1953 ἀπετέλεσεν ἡ ὑπὸ τοῦ ἐν Groningen Καθηγητοῦ H. J. Scheltema παρουσίασις τοῦ πρώτου τόμου τῆς ὑπ' αὐτοῦ, μετέπειτα δὲ τῇ συνεργασίᾳ τοῦ D. Holwerda καὶ τοῦ N. van der Wal, γιγνομένης νέας ἐκδόσεως τῶν Βασιλικῶν. Αὕτη εἶχεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1949 προαναγγελθῇ δι' ὑποδείγματος καὶ προσέτι καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἐκδότου[1] κατὰ τὸ προγενέστερον (8ον) Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον ἐν Πανόρμῳ τὸ 1951.

Πολλὰ καὶ ποικίλα κατεμαρτυροῦντο κατὰ τῆς ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Heimbach ἐκδόσεως τῶν Βασιλικῶν, οἱ δὲ Ρωμαϊσταὶ δὲν ἔπαυον ἐκφράζοντες τὴν ἐπιθυμίαν καὶ εὐχήν, ὅπως ἀναληφθῇ νέα κριτικὴ ἔκδοσις τούτων[2].

---

[1] Une nouvelle édition des Basilika ἐν Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini Palermo 1951 ἐν Studi Bizantini e Neoellenici 8, 1953, 391.

[2] Ἰδὲ τὴν εἰς τὴν ἔκδοσιν Heimbach γενομένην κριτικὴν παρὰ F. Pringsheim, Zum Plan einer neuen Ausgabe der Basiliken. Begründung ihrer Notwendigkeit und Gesichtspunkte für ihre Herstellung (Bericht an die Preussische Akademie der Wissenschaften vom Jahre 1937) (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für griechisch - römische Altertums-

Ἡ εὐχὴ αὕτη ἐκφρασθεῖσα ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ P. de Francisci καὶ ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τῶν P. Collinet, M. Rostovtzeff καὶ P. Vinogradoff κατὰ τὸ ἐν Βρυξέλλαις τὸ 1923 ἱστορικὸν συνέδριον καὶ ἐπαναληφθεῖσα τῇ εἰσηγήσει τῶν G. Ferrari (dalle Spade), P. Collinet, P. Koschaker, Δ. Παππούλια καὶ Γ. Μαριδάκη[1] καὶ εἰδικώτερον τοῦ L. Wenger[2] ἔλαβε μορφὴν ἐπισήμου ἀποφάνσεως τοῦ νομικοῦ τμήματος τοῦ 3ου Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου ἐν Ἀθήναις τὸ 1930[3]. *Qu'une nouvelle édition des Basiliques soit entreprise sans retard, étant donné que les éditions actuelles ne sont ni suffisantes ni complètes, et elle* (sc. section de droit) *propose que l'Académie, qui a créé un institut pour l'histoire du droit grec, veuille bien se charger de diriger cette publication.* Ἐγένοντο διάφοροι ἀπόπειραι ἐν τῇ ξένῃ, ὅπως τεθῇ εἰς ἐνέργειαν ἡ ἐπανειλημμένη αὕτη εὐχή, ἀλλ' ἅπασαι ἀπέτυχον, ὄχι μόνον δ' ἐξ αἰτίας τοῦ μεσολαβήσαντος δευτέρου παγκοσμίου πολέμου[4]. Ὅτι ἐξ ἄλλου αἱ γηγενεῖς δυνάμεις δὲν ἐπήρκουν τοιούτῳ καὶ τοσούτῳ ἐγχειρήματι, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ καὶ ἴσως ἦτο ὑπερβολικὴ ἡ αἰσιοδοξία, μεθ' ἧς εἶχεν ἀναδεχθῆ ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν νέαν ἔκδοσιν τῶν Βασιλικῶν[5].

Ἡ ἔκπληξις λοιπὸν ἐκείνη τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ 9ου Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου μετετράπη εἰς κατάπληξιν, ὅτε ἐγένετο ἀντιληπτόν, ὅτι ἡ νέα ἔκδοσις εἶχεν ἐπιχειρηθῆ καὶ ὁ πρῶτος ἐμφανιζόμενος τόμος (B I) εἶχεν ἀχθῆ εἰς πέρας ὑπὸ ἑνὸς μόνον ἐπιστήμονος, τοῦ ἐντριβοῦς περὶ τὰ Βυζαντινὰ Ὁλλανδοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου Scheltema. Τὸ ὅλον ἔργον δέον νὰ ἀποπερατωθῇ εἰς 18 τόμους ἐν 18 ἔτεσι, δηλ. διὰ ρυθμοῦ ἑνὸς τόμου κατ' ἔτος. Πράγματι μέχρι στιγμῆς ἔχουν τηρηθῆ μετ' ἀξιοθαυμάστου ἀκρι-

kunde, Berliner Byzantinistische Arbeiten 7), Berlin 1956, 4 ἑπ. Πρβλ. καὶ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ P. Lemerle, RÉGr 68, 1955, 405· *détestable édition de Heimbach*, ἥτις *ne rappellera plus qu'un mauvais souvenir.*

[1] Actes du IIIe Congrès International d'Études Byzantines Athènes 1930, Athènes 1932, 177.

[2] Gegenwartsaufgaben der byzantinischen Rechtsgeschichte ἐν Actes du IIIe Congrès International d'Études Byzantines 199 ἑπ., πρβλ. καὶ Der heutige Stand der römischen Rechtswissenschaft. Erreichtes und Erstrebtes (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 11), München 1927, 22 καὶ Die Quellen des römischen Rechts (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie 2), Wien 1953, 704 ἑπ.

[3] Actes du IIIe Congrès International d'Études Byzantines 271 καὶ Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου 1, 1930 - 1931, 406 ἑπ.

[4] Ἰδὲ Pringsheim, Zum Plan V ἑπ.

[5] Ἰδὲ τὴν δυσοίωνον προφητείαν τοῦ Παναγιώτου Ζέπου κατὰ παράθεσιν Pringsheim, Zum Plan 12.

βείας αἱ προθεσμίαι τοῦ γιγαντιαίου τούτου ἔργου. Ἴσως δ' ἀκριβῶς πρὸς τήρησιν τούτων προσέλαβεν ὁ Scheltema ἀπὸ τοῦ τόμου B II τὸν φιλόλογον Holwerda καὶ ἐν τῇ σειρᾷ A τὸν ἱστορικὸν τοῦ δικαίου van der Wal. Τονιστέον, ὅτι ἀνέκαθεν ἐσχεδιάζετο οἱαδήποτε νέα ἔκδοσις τῶν Βασιλικῶν ὡς ἔργον συλλογικόν[1].

Περὶ τῶν κατευθυντηρίων ἀρχῶν τῆς προϊούσης ἐκδόσεως θέλομεν πληροφορηθῆ ἅμα τῇ ἀποπερατώσει τοῦ ὅλου ἔργου ἐκ τῶν μελλόντων Προλεγομένων. Περὶ τῆς ἀκολουθουμένης μεθόδου λέγονταί τινα διὰ βραχέων ἐν τῇ *Praefatio* εἰς A I, σ. XI ἑπ. καὶ B I, σ. V ἑπ., ἐν τοῖς προλόγοις δ' ἑκάστου τόμου περιγράφονται ἐν συντομίᾳ τὰ χειρόγραφα, ὧν ἐγένετο χρῆσις.

Τὸ ἔργον διαιρεῖται εἰς δύο σειράς, A καὶ B, ὑπὸ συνεχῆ ἑκατέραν σελιδοποίησιν. Ἡ A ἀποδίδει τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν, δηλ. τὰ Βασιλικὰ καθ' ἑαυτὰ ἢ ἄλλοις λόγοις τὸ νομοθετικὸν κείμενον. Ἡ B παρέχει τὰ σχόλια καὶ δὴ καὶ ἀδιακρίτως παλαιῶν[2] ἢ νέων σχολίων. Ἀκριβῶς κατελογίζετο εἰς βάρος τῆς ἐκδόσεως τῶν Heimbach ἡ παράλειψις αὕτη, οὗ ἕνεκα ἠναγκάσθη ὁ K. W. E. Heimbach ἐν τῷ Manuale νὰ θεραπεύσῃ κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν ἔλλειψιν ταύτην. Ἐθεωρεῖτο λοιπὸν βέβαιον, ὅτι πᾶσα νέα ἔκδοσις τῶν Βασιλικῶν θὰ προύβαινεν εἰς τὸν διαχωρισμὸν παλαιῶν καὶ νέων σχολίων, ὁ δ' ἐκδότης ἐν τῷ κυκλοφορηθέντι τὸ 1949 ὑποδείγματι διέκρινε μεταξὺ νέων σχολίων καὶ παλαιῶν, τετυπωμένων διὰ μειζόνων στοιχείων. Ὅθεν θλιβόμεθα, ὅτι δὲν ἐτηρήθη τοῦτο ἐν τῇ ἐκδόσει, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ ὁ ἐκδότης διὰ τῆς περὶ τὰ Βυζαντινὰ καὶ τὴν παλαιογραφίαν ἐμπειρίας αὐτοῦ ἠδύνατο εὐκόλως νὰ προβῇ εἰς τὴν διάκρισιν τῶν παλαιῶν σχολίων ἐνδιαφερόντων τὸ καθ' ἑαυτὸ Ρωμαϊκὸν δίκαιον — διότι τὰ παλαιὰ σχόλια δὲν εἶναι σχόλια τῶν Βασιλικῶν, δηλ. τῆς Μακεδονικῆς νομοθεσίας, ἀλλὰ τοῦ corpus iuris civilis, δηλ. τῆς Ἰουστινιανείου νομοθεσίας — καὶ τῶν νέων σχολίων, σημαντικῶν ὡς πρὸς τὸ δίκαιον καὶ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην ἐν Βυζαντίῳ[3].

Ἡ σειρὰ A κέκτηται τριπλοῦν apparatus· σχολίων, δι' οὗ ἐπέρχεται ἀντιστοιχία μεταξὺ σειρᾶς A καὶ B, testimoniorum καὶ κριτικόν. Ἐν τῇ σειρᾷ B ἐν περιθωρίῳ δηλοῦνται τὰ ἀντίστοιχα τόμος καὶ σελὶς τῆς ἐκδόσεως Heimbach. Δηλοῦται προσέτι ἐν μὲν τοῖς σχολίοις καὶ τὸ ἀντίστοιχον χωρίον τῶν Βασιλικῶν καὶ τοῦ corpus iuris civilis, τοῦ corpus iuris civilis δέ, ὡς εἰκός, μόνου ἐν τῷ κειμένῳ. Τὴν παράλειψιν τοῦ προλόγου τῶν

[1] A. Berger, TRG = RHD 22, 1954, 182[1], Pringsheim, Zum Plan 18.

[2] Κατὰ τὸν ἐκδότην TRG = RHD 29, 1961, 114 ἀνακριβολόγως λέγομεν περὶ παλαιῶν «σχολιαστῶν». Τὰ ἔργα τῶν νομικῶν τῶν παλαιῶν σχολίων κατατεμαχισθέντα ἀπετέλεσαν τὰ παλαιὰ σχόλια κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα.

[3] Pringsheim, TRG = RHD 22, 1954, 191.

Βασιλικῶν, ὅπερ ἐξένισεν, ἐδικαιλόγησεν ὁ ἐκδότης[1] διὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι οὗτος εἶναι νόθος.

Τὸ καινοφανὲς ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ἀπεχωρίσθησαν τὰ σχόλια ἀπὸ τοῦ σχολιαζομένου κειμένου καὶ μάλιστα ὅτι ἤρξατο ἡ νέα ἔκδοσις διὰ τῆς χρονικῆς προτάξεως τῶν σχολίων. Ἡ ὕστερον πρότερον ἐκδοτικὴ αὕτη μέθοδος αἰτιολογεῖται ὑπὸ τοῦ ἐκδότου[2] ὡς ὄντων τῶν σχολίων σπουδαιοτέρων τοῦ τῶν Βασιλικῶν κειμένου καὶ ὡς συντελεσόντων ἐν καιρῷ καὶ εἰς ἀποκατάστασιν τούτου καὶ εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ Πανδέκτου καὶ τοῦ Κώδικος. Τοῦτο εἶναι ἀληθές, ἂν καὶ δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἐκδοτικὴν δικαιολογίαν. Ἀπόδειξις, ὅτι αὐτὸς οὗτος ὁ ἐκδότης δὲν ἐνέμεινεν εἰς τὴν κατὰ χρόνον προτίμησιν τῶν σχολίων, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ δευτέρου τούτων τόμου (B II), ἴσως ὑπείκων καὶ ταῖς γενομέναις κριτικαῖς, ἐκδίδει ἐκ παραλλήλου καὶ τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν (σειρὰ A).

Διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ μόνου κριτηρίου τούτου καθίσταται ἐμφανὴς ἡ τεραστία διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐκδόσεως τῶν Heimbach καὶ τῆς προκειμένης. Ἡ νέα ἔκδοσις δὲν διαφέρει μόνον «ποσοτικῶς» ὡς παρέχουσα ἀσφαλέστερον καὶ πληρέστερον — ἰδίᾳ ἐν τοῖς σχολίοις, ἔνθα συχνάζουν καὶ ἐντελῶς νέα κείμενα — κείμενον, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ποιοτικῶς. Πρόκειταί τι aliud. Κἂν ἔτι ἡ ἔκδοσις τῶν Heimbach ἦτο ἄψογος, πάλιν δὲν θὰ καθίστατο περιττὴ ἡ νέα ἔκδοσις διώκουσα ἀλλοίους σκοπούς. Ὅθεν ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἀδικοῦνται οἱ Heimbach συγκρινόμενοι πρὸς τὴν νέαν ἔκδοσιν, διότι πρόκειται περὶ ἀσυγκρίτων μεγεθῶν, τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ ἀπέχει ἡ νέα ἔκδοσις τῆς παλαιᾶς καθ' ἑκατονταετηρίδα καὶ πλέον καὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἔχει προοδεύσει τόσον ἡ γνῶσις τῶν Βυζαντινῶν νομικῶν κειμένων, ὅσον καὶ πρὸ παντὸς ἡ φιλολογία καὶ ἡ κριτικὴ καὶ ἐκδοτικὴ τῶν κειμένων. Κατ' ἐμὲ ἡ νέα ἔκδοσις ἀποτελεῖ εὐκαιρίαν, ὅπως ἀπονεμηθῇ μᾶλλον ἡ δέουσα δικαιοσύνη καὶ ἀναγνώρισις εἰς τὴν πολλὰ προσενεγκοῦσαν καὶ εἰσέτι προσφέρουσαν ἔκδοσιν τῶν Heimbach ἢ ὅπως ρίπτηται λίθος ἀναθέματος κατ' αὐτῆς[3], εἰδικώτερον δ' οἱ Ἕλληνες μετὰ συγκινήσεως θὰ ἀναπολῶμεν τὰ Βασιλικὰ τῶν Heimbach, μεθ' ὧν εἶναι τόσον στενῶς συνδεδεμένος ὁ νομικὸς βίος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος[4]. Ἡ νέα ἐξ ἄλλου ἔκδοσις δὲν πρόκειται τέλεον νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς

---

[1] A propos de la prétendue Préface des Basiliques ἐν Mélanges Lévy-Bruhl (Publications de l'Institut de Droit Romain de l'Université de Paris XVII), Paris 1959, 269 ἑπ.

[2] Studi Bizantini e Neoellenici 8, 1953, 391 καὶ Βασιλικὰ B I, σ. V.

[3] Ἰδὲ F. Dölger, Aufgaben der byzantinischen Philologie von heute ἐν Altertum 1, 1955, 57 καὶ Pringsheim, Zum Plan 18.

[4] Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἐπισήμου καὶ νομοθετικῆς καθιερώσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου ἐν Ἑλλάδι εὐθὺς ἅμα τῷ ἀπελευθερωτικῷ ἀγῶνι τοῦ 1821 ἰδὲ Γ. Πετροπούλου, Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, Ἀθῆναι 1936, 15 ἑπ. καὶ Ἱστορία

Heimbach καὶ μόνον διὰ τὸν λόγον, ὅτι ἐν ταύτῃ περιέχεται Λατινικὴ μετάφρασις, διότι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἐκδόσεις τοῦ Fabrot ἢ τῶν Heimbach Λατινικὴ ἢ εἰς ἄλλην γλῶσσαν μετάφρασις δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει. Τοῦτο εἶναι σύμμετρον πρὸς τὴν σύγχρονον ἐκδοτικὴν τέχνην καὶ ἐπιστήμην. Δυνατὸν ἐνιαχοῦ ἡ μετάφρασις νὰ διευκολύνῃ τὴν κατανόησιν ἰδίᾳ τῶν σχολίων, ἀλλ' ὅστις θέλει νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ Βυζαντινὰ κείμενα, δέον νὰ εἶναι ἐντριβὴς περὶ τὴν Ἑλληνικὴν καὶ δὴ καὶ περὶ τὴν μεσαιωνικήν.

Ἡ νέα ἔκδοσις κατ' ἀκριβολογίαν δὲν εἶναι κριτική. Κριτικὴ εἶναι ἡ ἔκδοσις, ἥτις διαλευκαίνει καὶ ἐκκαθαρίζει τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, ἀξιολογεῖ τὰ χειρόγραφα, προσπαθεῖ νὰ ἀνεύρῃ τὸ ἀρχέτυπον καὶ τέλος ἐπιλέγει τὸ ἢ τὰ χειρόγραφα ἢ τὴν οἰκογένειαν χειρογράφων ad textum constituendum.

Τὰ χειρόγραφα τῶν Βασιλικῶν εἶναι εὐάριθμα καὶ ἡμιτελῆ[1], ὅθεν καταφεύγομεν πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν Βασιλικῶν εἰς συρραφὴν χειρογράφων ἢ καὶ εἰς ἐμμέσους πηγάς, π.χ. εἰς τὸν Τιπούκειτον. Τοῦτο ἐπέτρεψεν — ἔν τινι μέτρῳ ἐγέννησε τὴν ἀνάγκην — εἰς τὸν Scheltema νὰ ἀκολουθήσῃ ἰδίῳ τρόπῳ ἐκδόσεως. Οὗτος ἀποβλέπει εἰς τὴν ὅσον ἔνεστι πιστοτάτην παράθεσιν τοῦ κειμένου μέχρι σημείου μάλιστα, ὥστε ἐνίοτε νὰ παρατιθῶνται ἐν τῷ κειμένῳ τὰ σφάλματα τοῦ χειρογράφου ἢ τὰ ἀβλεπτήματα τοῦ γραφέως ἢ ἀντιγραφέως καὶ νὰ ὑποδηλοῦται ἐν τῷ πάντως βραχεῖ κριτικῷ apparatus ἡ διόρθωσις, δηλ. προβαίνει ὁ ἐκδότης κατ' ἀντίστροφον τοῦ εἰθισμένου ἐν κριτικαῖς ἐκδόσεσι τρόπου. Ἀλλὰ βαίνει ἔτι περαιτέρω ὁ ἐκδότης· ἡ ἔκδοσις τῶν σχολίων γίγνεται διὰ τῆς ἀντιγραφῆς τῶν καθ' ἕκαστον ἐπιλεγέντων χειρογράφων. Ἡ νέα ἔκδοσις προσομοιάζει λοιπὸν πρὸς ἔκδοσιν μεμονωμένου κειμένου, ὡς εἶναι π.χ. οἱ πάπυροι ἢ αἱ ἐπιγραφαὶ ἢ ὁ Γάιος, ὃν γνωρίζομεν πλὴν τινων χωρίων ἐκ μόνου τοῦ V(eronensis). Ὁ ἐκδοτικὸς οὗτος τρόπος θὰ καθίστη περιττὸν τὸν κριτικὸν apparatus ἢ τοὐλάχιστον θὰ ἐλάφρυνε τοῦτον ἔτι πλέον, ἐὰν ὁ ἐκδότης καθιέρου τὸ σύστημα συμβόλων τοῦ Leiden, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ συνεπὴς ἑαυτῷ ἀποφεύγει τὰς coniecturae. Εὑρισκόμεθα μακρὰν τοῦ τρόπου ἐκδόσεως τοῦ Πανδέκτου ὑπὸ τοῦ Mommsen!

Ἂν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἐκδότου εἶναι ἀκριβής, μόνον ἡ παραβολὴ τῆς νέας ἐκδόσεως πρὸς τὰ χειρόγραφα ἢ τὰς τούτων φωτοτυπίας θέλει δείξει[2]. Πάντως μέχρι τοῦδε δὲν ἔχει τεθῆ ἐν ἀμφιβόλῳ.

καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου, Ἀθῆναι 1944, 338 ἑπ., Π. Ζέπου, Ἑλλὰς (Νεώτερον Δίκαιον) ἐν ΜΕΕ 10, 1934, 644 ἑπ., Ἰ. Σόντη, Ἱστορία Ρωμαϊκοῦ δικαίου, Ἀθῆναι 1941, 2 ἑπ., Ἀ. Λιτζεροπούλου, Εἰσηγήσεις Ρωμαϊκοῦ δικαίου, Ἀθῆναι 1942, 27 ἑπ., Γ. Μαντζούφα, Γενικαὶ Ἀρχαί[2], Ἀθῆναι 1954, 9 ἑπ.

[1] Περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν Βασιλικῶν ἰδὲ S. A. B. Mortreuil, L'histoire du droit byzantin ou du droit romain dans l'Empire d'Orient, Paris 1843 - 1844 1846, II 186 ἑπ. καὶ ὑπὲρ πάντα ἄλλον Pringsheim, Zum Plan 19 ἑπ.

[2] Berger, TRG = RHD 22, 1954, 185, Pringsheim, Zum Plan VII[1].

Ἡ ἐκδοτικὴ αὕτη μέθοδος καθιστᾷ δύσχρηστόν πως τὴν νέαν τῶν Βασιλικῶν ἔκδοσιν, ὅθεν ἐν ἀναμονῇ τῶν μελλόντων Προλεγομένων δύναται νὰ εὑρεθῇ ἡ ἐπεξήγησις αὐτῆς εἰς τὰ ἑξῆς σαφῆ προσόντα ἐπὶ πλέον τοῦ ἀνωτέρω λεχθέντος περὶ ἀσφαλεστέρου καὶ πληρεστέρου κειμένου.

Πᾶσα ἔκδοσις παντὸς κειμένου ἀποβλέπει εἴτε εἰς τὴν τελειωτικὴν παροχὴν ἀσφαλοῦς κριτικοῦ κειμένου εἴτε εἰς τὸ νὰ θέσῃ τὰς βάσεις τοιαύτης μελλούσης κριτικῆς ἐπεξεργασίας. Ἡ πρώτη μέθοδος προϋποτιθεμένη συνήθως προεργασίας κριτικὰς εἶναι σαφῶς δυσχερεστέρα ὡς πρὸς τὸν ἐκδότην καὶ σύναμα εὐχερεστέρα ὡς πρὸς πάντα χρώμενον τοιαύτῃ ἐκδόσει. Τὸ ἀντίστροφον συμβαίνει προκρινομένης τῆς ἑτέρας μεθόδου, ἥτις ἐπιτρέπει καὶ τὴν ταχεῖαν ἀποπεράτωσιν τοῦ ὑπὸ ἔκδοσιν ἔργου. Τὴν τελευταίαν ταύτην μέθοδον ἐπέλεξεν ὁ ἐκδότης, ἥτις πλὴν τῆς ταχύτητος ἐμφανίζει παιδαγωγικήν, θὰ ἔλεγον, ἀξίαν. Διότι ἡ φύσις τῆς νέας ἐκδόσεως ἀναγκάζει τοὺς χρωμένους αὐτῇ νὰ ὑποκαταστοῦν εἰς καθήκοντα κριτικοῦ ἐκδότου, ἐκ τοῦ γεγονότος δὲ τούτου θέλει τὰ μάλα προαχθῇ ἡ ἱστορία τοῦ ἐν Βυζαντίῳ Ρωμαϊκοῦ δικαίου. Διὰ τῆς νέας ἐκδόσεως ἔχομεν πρὸ ὀφθαλμῶν οἱονεὶ ἐν ἀπογράφῳ τὰ καθ᾽ ἕκαστον καὶ διαφέροντα ἀλλήλων σπουδαιότατα τῶν χειρογράφων τῶν σχολίων τῶν Βασιλικῶν, δι᾽ ὧν δυνάμεθα νὰ πορισθῶμεν ἐποπτείαν τοῦ τρόπου ἐργασίας τῶν ἀνατολικῶν καὶ Βυζαντίνων νομικῶν, ἀπὸ τῶν Προϊουστινιανείων χρόνων μέχρι τῶν χρόνων τῶν καλουμένων νέων σχολίων. Οὕτως ἐλπίζεται, ὅτι θὰ κτησώμεθα ἐπὶ τέλους σαφῆ εἰκόνα τοῦ τρόπου ἐργασίας τῶν Ἰουστινιανείων κωδικευτῶν. Θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀποχωρίσωμεν — ἅπαξ μὴ γενομένου τούτου ὑπὸ τοῦ ἐκδότου — τὰ παλαιὰ ἀπὸ τῶν νέων σχολίων καὶ ἤδη ἔχομεν ἀρνητικόν τι ἀποτέλεσμα· ἡ ὑπόθεσις τοῦ H. Peters περὶ σειρῶν (ἁλύσεων) σχολίων δὲν ἐπιβεβαιοῦται[1]. Ὑπάρχουν βάσιμοι ἐλπίδες, ὅτι ἡμέραν τινὰ θὰ κατορθωθῇ ἡ παλιγγενεσία τῶν ἀνατολικῶν καὶ Βυζαντίνων νομικῶν, ἐπωνύμων καὶ ἀνωνύμων. Ἔργον τῶν χρωμένων τῇ νέᾳ ἐκδόσει εἶναι προσέτι ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ διόρθωσις τῶν παραπομπῶν, ἔργον, ὡς γνωστόν, δυσχερέστατον καθ᾽ ὁμολογίαν αὐτοῦ τούτου τοῦ Zachariä von Lingenthal[2]. Συνελόντι εἰπεῖν ἡ παρεμβληματολογία, ἡ Textstufenforschung[3], ἡ τυχὸν παρουσία κλασσικοῦ Ρωμαϊκοῦ δι-

---

[1] Scheltema, Probleme der Basiliken ἐν TRG = RHD 16, 1939, 320 ἑπ. καὶ Über die angebliche Anonymuskatene, αὐτόθι 25, 1957, 284 ἑπ. καὶ Diskussionsbeiträge zum XI. internationalen Byzantinistenkongress, München 1958, München 1961, 66 καὶ Π. Ζέπος, αὐτόθι 68, Pringsheim, Zum Plan 15, E. Seidl, TRG = RHD 25, 1957, 408.

[2] Neue kritische Jahrbücher für deutsche Rechtswissenschaft 6 (11), 1842, 500.

[3] Textstufenforschung εἶναι νεωτάτη κριτικὴ μέθοδος ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς ἱστορίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου ἐγκαταλειπομένης τῆς παρεμβληματολογίας. Ἡ νέα αὕτη

καίου ἐν ταῖς Βυζαντιναῖς πηγαῖς, ὁ παραλληλισμὸς τῆς Βυζαντινῆς νομικῆς ὑπομνηματιστικῆς ἐργασίας πρὸς τὴν Γλῶσσαν τῆς Δύσεως καὶ ἡ ἀπόδειξις ἐνδεχομένης ἐξαρτήσεως ταύτης ἀπ᾽ ἐκείνης[1] θέλουν διαλευκανθῇ διὰ τῆς νέας ἐκδόσεως. Βεβαίως τὸ τεράστιον τοῦτο ἔργον, περὶ οὗ δι᾽ ἐλπίδος ἔχομεν, ὅτι θὰ ἐπιτελεσθῇ ὑπὸ τῆς παρούσης καὶ τῆς ἑπομένης γενεᾶς τῶν Ρωμαϊστῶν, μεταβάλλει αὐτοὺς ἔν τινι μέτρῳ εἰς κατ᾽ οὐσίαν κριτικοὺς ἐκδότας.

Ταῦτα εἶναι τὰ πλεονεκτήματα καὶ αἱ πολλαὶ καὶ μεγάλαι ἐλπίδες τῆς νέας ἐκδόσεως, ἐκδόσεως ὁμολογουμένως ῥηξικελεύθου μέχρι σημείου μάλιστα, ὥστε νὰ ξενίσῃ τοὺς παλαιμάχους τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου[2]. Ἡ ἀξία αὐτῆς δὲν κρίνεται μόνον ἐκ τῆς ἐκδόσεως καθ᾽ ἑαυτήν, ἀλλὰ κυρίως ἐκ τοῦ τί μέλλει νὰ προσφέρῃ εἰς τὴν περαιτέρω ἱστορικὴν ἔρευναν, διότι θὰ ἀποτελέσῃ τὸ ἔναυσμα σειρᾶς ὅλης ἐργασιῶν καὶ θὰ ἀναζωπυρήσῃ οὕτω τὴν σπουδὴν τοῦ ἐν Βυζαντίῳ Ρωμαϊκοῦ δικαίου.

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

μέθοδος μεταχειρίζεται πρὸ παντὸς τὰ ἐκτὸς τοῦ Πανδέκτου διασωθέντα νομικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα τυχόντα ἐπεξεργασίας ἀπὸ τῆς μετακλασσικῆς περιόδου ἐμφανίζουν κατὰ στρώματα ἢ βαθμίδας — ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία τῆς κατὰ βαθμίδας κειμένου ἐρεύνης — τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπεξεργασίας ταύτης. Ἄλλοις λόγοις καὶ ἡ Textstufenforschung εἰς οὐδὲν ἄλλο ὑπάγεται ἢ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κειμένου. Ἡ ἱστορία τοῦ κειμένου εἶναι μέθοδος παλαιόθεν γνωστὴ καὶ αὐτονόητος παρὰ φιλολόγοις, ἐπιγραφικοῖς, παπυρολόγοις, διότι τὸ πρώτιστον εἰς τὴν κριτικὴν κειμένου εἶναι ἡ ἱστορία τούτου. Ἐὰν οἱ ἱστορικοὶ τοῦ δικαίου ἤργησαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῆς φιλολογικῆς ταύτης ἀληθείας, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ — ὡς μὴ ὤφελε — διαζύγιον τῆς ἱστορίας τῶν ἀρχαίων δικαίων ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρους κλάδων τῆς καθ᾽ ὅλου ἀρχαιογνωσίας, πρβλ. ἐμὴν Lex Cicereia, Ἀθῆναι 1957 1959, II, σ. VI, 164 καί, εἰδικῶς, ὡς πρὸς τὰ Βασιλικά, ὅ τι γράφει ὁ Lemerle, RÉGr 68, 1955, 405: *Nos juristes ne sont pas curieux, -ni philologues.* Συνθετικὴν εἰκόνα τῆς Textstufenforschung παρέχει προσφάτως ὁ F. Wieacker, Textstufen klassischer Juristen, Göttingen 1960.

[1] Ἰδὲ Σόντη, Ἡ δογματικὴ ἔρευνα τῶν Βασιλικῶν καὶ τῶν καλουμένων σχολίων αὐτῶν ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Γλῶσσαν τῶν Δυτικῶν ἐν Τόμος πρὸς τιμὴν Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἀθῆναι 1959, 497 ἑπ.

[2] Π.χ. Berger, TRG = RHD 22, 1954, 182 ἑπ., Pringsheim, Zum Plan. Γενικῶς ἡ κριτική, ἣν κατωτέρω παρατίθεμαι, ὑπεδέξατο εὐμενέστατα τὴν νέαν ἔκδοσιν· Berger, TRG = RHD 22, 1954, 182 ἑπ., Seidl, BZ 47, 1954, 175 ἑπ., 48, 1955, 181 ἑπ., 49, 1956, 148 ἑπ. καὶ 50, 1957, 300 ἑπ. καὶ TRG = RHD 24, 1956, 204 ἑπ., E. Volterra, Iura 5, 1954, 407 ἑπ., 6, 1955, 361 ἑπ., 7, 1956, 296 ἑπ., 8, 1957, 566 ἑπ., 9, 1958, 330 ἑπ. καὶ 11, 1960, 280 ἑπ., A. Dain, RHDFÉ IV 32, 1954, 578 ἑπ. καὶ Une nouvelle édition des Basiliques ἐν Bull. Assoc. Budé 1954, I, 121 ἑπ., Wieacker, ZSSt/R 71, 1954, 474 ἑπ., de Francisci, SDHI 21, 1955, 342 ἑπ., Lemerle, RÉGr 68, 1955, 405, V. Grumel, RÉB 14, 1956, 291 ἑπ., Γ. Κεπστέιν, Βυζαντίσκι Βρεμέννικ Ν.Σ. 15, 1959, 255 ἑπ.

Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe - XIe siècles par Helène Glykatzi-Ahrweiler, « Bulletin de Correspondance Hellénique » LXXXIV - I (1960), σ. 1 - 111 (καὶ εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος).

Ἡ ἀνωτέρω ἀξιόλογος ἐργασία τῆς νεαρᾶς Ἑλληνίδος βυζαντινολόγου κυρίας Ἑλένης Γλύκατζη - Ahrweiler εἶναι διδακτορικὴ διατριβὴ ἐγκριθεῖσα κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων. Ἡ συγγραφεύς, ἐργαζομένη λίαν εὐδοκίμως ἀπὸ ἐτῶν εἰς τὸ φροντιστήριον τοῦ ἐν Σορβόννῃ διαπρεποῦς καθηγητοῦ κ. Paul Lemerle, παρασκευάζει, πλὴν τῆς διπλωματικῆς ἐκδόσεως τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς τῶν Λέμβων, καὶ συστηματικὴν μελέτην περὶ τοῦ ἐπαρχιακοῦ διοικητικοῦ συστήματος ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐργασίας ταύτης εὑρέθη εἰς τὴν ἀνάγκην ν' ἀνατρέξῃ, ἵνα θεμελιώσῃ τὴν ἔρευνάν της, καὶ εἰς τὴν προηγηθεῖσαν περίοδον καὶ νὰ προβῇ εἰς ὡρισμένας ἐνδιαφερούσας διαπιστώσεις. Οὕτω προέκυψεν (οἱονεὶ ὡς προεργασία) ἡ παροῦσα μελέτη, ἥτις ἀναφέρεται εἰς τὸ διοικητικὸν σύστημα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τοὺς Θ' - ΙΑ' αἰῶνας. Καὶ ἐπειδή, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ἡ συγγραφεὺς προεισαγωγικῶς (σ. 1), ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει ἦτο στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν στρατιωτικήν, οὐδεμία ὅμως γενικὴ ἐργασία ὑπῆρχε περὶ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, ἦτο βεβαίως δυσχερὴς ἡ μελέτη τῆς ἐπαρχιακῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως καὶ ἰδίᾳ τοῦ προβλήματος τῶν θεμάτων. Ἀλλ' εὐτυχῶς, ἀντὶ νὰ ἐμπλακῇ εἰς τὰς μακρὰς καὶ πολλάκις ἀμφιβόλου ἀξίας συζητήσεις καὶ θεωρίας περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν θεμάτων, ἡ συγγραφεὺς προέκρινεν ὡς ἐποικοδομητικωτέραν τὴν ἔρευναν περὶ τῆς φύσεως, τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ θεσμοῦ τούτου διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν. Εἰς ταύτην δὲ καὶ προέβη ἐν τῇ προκειμένῃ ἐργασίᾳ, ἐξετάζουσα τὰ διάφορα στρατιωτικὰ σώματα, τοὺς ἀρχηγούς των καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν διοικητικῶν διαιρέσεων τῆς αὐτοκρατορίας, ζητήματα, ἅτινα, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται ἄσχετα πρὸς τὴν ἐπαρχιακὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν, ὅμως συνδέονται ἀμεσώτατα πρὸς αὐτήν.

Ἡ ἐργασία διαιρεῖται εἰς τρία μέρη. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον (σ. 2 - 36) ἐξετάζονται τὰ στρατιωτικὰ σώματα, εἰς τὸ δεύτερον (σ. 36 - 78) οἱ ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν ἀξιωματοῦχοι καὶ εἰς τὸ τρίτον (σ. 78 - 88) αἱ γεωγραφικαὶ καὶ διοικητικαὶ περιφέρειαι θέμα καὶ κλεισούρα.

Τὸ πρῶτον μέρος ἀπαρτίζεται ἐκ δύο κεφαλαίων. Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 2 - 24) ἐξετάζεται ὁ στρατὸς τῶν θεμάτων, ἤτοι ὁ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐφεδρικὸς στρατός, ὅστις συνίστατο ἐκ στρατιωτῶν ἑκουσίως κατατασσομένων, ὑποκειμένων εἰς σειρὰν ὑποχρεώσεων στρατιωτικῶν (συμμετοχὴ

εἰς γυμνάσια καὶ ἐκστρατείας) καὶ οἰκονομικῶν (παροχὴ ἐξοπλισμοῦ καὶ ἐφοδιασμοῦ), ὑποχρεώσεων ἀντισταθμιζομένων διὰ προνομίων ὑπὲρ τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς περιουσίας τοῦ στρατιώτου (βλ. σ. 9). Τὰ *θέματα*, ὡς στρατιωτικαὶ ἑνότητες ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ στρατηγοῦ (ἅτινα ὑποδιαιροῦνται εἰς *τούρμας*, αὗται δὲ εἰς *δρούγγους* καὶ οὗτοι εἰς *βάνδα*), εἶναι ἐν ἀκμῇ τὸν Θ' καὶ Ι' αἰῶνα. Τὴν στρατολογίαν ἐνήργει ὁ στρατηγός· καὶ οἱ μὲν εὔποροι παρεῖχον οἱ ἴδιοι τὸν ὁπλισμὸν καὶ τὰ ἐφόδιά των, διὰ δὲ τοὺς ἀπόρους ἐπεβαρύνοντο οἱ πλούσιοι ἀστράτευτοι. Οἱ στρατιῶται τῶν θεμάτων ἐξῃροῦντο πάσης σχεδὸν φορολογικῆς ἐπιβαρύνσεως καὶ δὲν ἐτέλουν ἀδιαλείπτως ὑπὸ τὰ ὅπλα. Ἡ συγγραφεύς, στηριζομένη κυρίως εἰς τὴν πρόσφατον θεμελιώδη ἐργασίαν τοῦ P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance, ἐν « Revue Historique », τόμ. 220 (1958), σ. 1 - 70 (ἔνθα περὶ τῆς ἐγγείου ἰδιοκτησίας τῶν στρατιωτῶν), ἐξετάζει ἐν συνεχείᾳ (σ. 10 - 24) τὰ τῆς στρατιωτικῆς γῆς καὶ οἰκογενείας, τὰ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ληφθέντα μέτρα πρὸς γενίκευσιν τῶν ὑπὲρ τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν εἰσφορῶν, τὰ τῆς ἐξαγορᾶς τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας κλπ. Παρατηρεῖ δ' ἐν τέλει ὅτι τὰ θέματα, ὡς στρατιωτικὰ ἐφεδρικὰ σώματα, ἐξαφανίζονται ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ ἀντικαθίστανται ἀπὸ τὰ τάγματα (γηγενῆ ἢ ξενικά), εἰς τὰ ὁποῖα ἀφιερώνει τὸ δεύτερον κεφάλαιον (σ. 24 - 36). Τὰ τάγματα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ θέματα, ἀπετελοῦντο ἐξ ἐπαγγελματιῶν στρατιωτῶν, ἐξοπλιζομένων καὶ μισθοδοτουμένων ὑπὸ τοῦ κράτους. Τὰ Τακτικὰ ἀναφέρουν *τὰ τάγματα τῶν Σχολῶν, τῶν Ἐξκουβίτων, τῶν Ἱκανάτων* καὶ *τῶν Ἀριθμῶν*, τάγματα ἐπίλεκτα, συχνάκις καλούμενα καὶ βασιλικά. Τὰ τάγματα ἦσαν αὐτόνομα, οἱ δὲ ἀρχηγοί των (δομέστικοι τῶν Σχολῶν κλπ.) διωρίζοντο ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ συγγραφεύς, βάσει τῶν δύο θεμελιωδῶν τούτων χαρακτηριστικῶν, καταλέγει εἰς τὰ τάγματα καὶ τὰς *Ἑταιρείας* (αὐτοκρατορικὰς φρουράς), ὡς καὶ ἄλλους σχηματισμούς, μὴ ἀναφερομένους εἰς τὰ Τακτικὰ (πάντα προγενέστερα τῶν ἀρχῶν τοῦ Ι' αἰῶνος), ἀλλὰ συσταθέντας τὸν Ι' καὶ τὸν ΙΑ' αἰῶνα (τοιοῦτοι οἱ τῶν *ἀθανάτων*, τῶν *μεγαθύμων*, τῶν *ἀρχοντοπούλων* κλπ.). Τὰ πλεῖστα τῶν ταγμάτων ἤδρευον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὀλίγα δὲ (ὡς οἱ *φοιδερᾶτοι*, τὰ τάγματα Θρᾳκῶν καὶ Μακεδόνων) καὶ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ, ἅτινα ἐν καιρῷ πολέμου, παρὰ τὴν αὐτονομίαν των, ὑπήγοντο βεβαίως εἰς τὸ γενικὸν πρόσταγμα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος (τοὐναντίον, ὁ ἐπαρχιακὸς στρατὸς τῶν θεμάτων οὐδέποτε ἤδρευεν ἐν Κωνσταντινουπόλει). Ἐν τέλει τοῦ κεφαλαίου τούτου ἡ συγγραφεὺς ποιεῖται λόγον περὶ τῶν ξένων στρατιωτικῶν σχηματισμῶν (τῶν Μαρδαϊτῶν, τῶν Σκλαβησιάνων, τῶν Μελιγγῶν κλπ.), εἰς οὓς ἐπετρέπετο ἐνίοτε — παρὰ τὸν συμπαρομαρτοῦντα κίνδυνον — νὰ ἐγκατασταθοῦν εἰς χώρας τῆς αὐτοκρατορίας καὶ νὰ ὑπηρετοῦν ταύτην ἐν πολέμῳ ὑπὸ ἰδίους ἀρχηγούς, ὡς καὶ περὶ τῶν εἰδικῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων, ἅτινα συνε-

κροτήθησαν τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἐκ ξένων (Βαράγγων, Ρώσων, Σαρακηνῶν κλπ.) ἢ καὶ ἐξ ἰθαγενῶν (Πισιδῶν, Μακεδόνων, Θεσσαλῶν, Καππαδοκῶν κλπ.) πρὸς ἀναπλήρωσιν τοῦ ἐκλιπόντος ἐθνικοῦ στρατοῦ τῶν θεμάτων.

Τὸ δεύτερον μέρος τῆς διατριβῆς ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν κεφαλαίων, ἀναφερομένων εἰς τὰ καθήκοντα καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τῶν διαφόρων ἀξιωματούχων, εἶναι δὲ τὸ ἐκτενέστερον καὶ τὸ σημαντικώτερον αὐτῆς. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σ. 36-52) τοῦ μέρους τούτου ἀναφέρεται εἰς τὸν σ τ ρ α τ η γ ὸ ν καὶ τοὺς ἀναπληρωτὰς (*ἐκ προσώπου*) αὐτοῦ. Ὁ στρατηγὸς ἦτο ὁ ἀνώτατος διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας (θέματος), ὑποκείμενος εἰς μόνον τὸν αὐτοκράτορα, ὑφ' οὗ καὶ διωρίζετο· συνεκέντρωνε πᾶσαν τὴν στρατιωτικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν καὶ εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγάς του ἀξιωματικοὺς μὲν τοὺς *τουρμάρχας, δρουγγαρίους, κόμητας* κλπ., πολιτικοὺς δὲ ὑπαλλήλους τὸν *πραίτωρα* ἢ *κριτήν*, τὸν *χαρτουλάριον* τοῦ θέματος, τὸν *πρωτονοτάριον* κλπ. Ἐν καιρῷ πολέμου ἐτίθετο ἐπὶ κεφαλῆς παντὸς τοῦ ἐν τῷ θέματί του ἑδρεύοντος ἢ στρατοπεδεύοντος στρατοῦ, ἀκόμη καὶ τῶν αὐτόθι τυχὸν ἐγκατεστημένων ξενικῶν ταγμάτων (Μαρδαϊτῶν, Σκλαβησιάνων κλπ., περὶ ὧν ἀνωτέρω). Ὁ στρατηγὸς εἶχεν ἕνα ἢ καὶ πλείονας ἀναπληρωτὰς («ἐκ προσώπου»), ἀντικαθιστῶντας αὐτὸν εἴς τινας περιοχὰς τοῦ θέματος ἢ εἰς περίπτωσιν ἀπουσίας του, οἵτινες ἐκαλοῦντο ἐνίοτε *ὑποστράτηγοι* πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἰδίου (λεγομένου *μεγάλου* ἢ *βασιλικοῦ στρατηγοῦ*) — ὁ ὅρος *ἐκ προσώπου*, εὐρυτάτης κατ' ἀρχὰς σημασίας, ἐδήλωνεν ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ ὡρισμένον φορολογικὸν ὑπάλληλον. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ σώματα ἀσφαλείας ἦτο ὑπεύθυνος ὁ στρατηγός. Πρὸς ἀποτροπὴν δὲ ἢ περιστολὴν καταχρήσεων τῆς τόσον εὐρείας ταύτης δικαιοδοσίας του, ἡ θητεία του ἦτο χρονικῶς περιωρισμένη (τριετὴς ἢ τετραετής), ἀπηγορεύετο δὲ εἰς αὐτὸν κατὰ τὴν διάρκειαν ταύτης νὰ δανείζῃ, νὰ ἐμπορεύεται, νὰ κτᾶται δωρεὰς ἢ ἄλλα προσωπικὰ ὀφέλη [1]. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη εὐρυτάτη δικαιοδοσία τοῦ στρατηγοῦ ἦτο ἐν ἰσχύι μόνον κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πλήρους ἀκμῆς τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων. Ἀπὸ τοῦ ΙΑ' ὅμως αἰῶνος, ὅτε, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς κατακτητικῆς πολιτικῆς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας, ἐπεκράτησε τὸ νέον συγκεντρωτικὸν σύστημα εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὰ θέματα ὑπεχώρησαν εἰς τὰ τάγματα, ἡ δικαιοδοσία τοῦ στρατηγοῦ βαίνει φθίνουσα (ἕτεροι, ὑποδεέστεροι «στρατηγοὶ» νεοκατακτηθέντων κάστρων ἢ μικρῶν διαμερισμάτων δημιουργοῦνται), σὺν τῷ χρόνῳ δ' οὗτος ἐξετοπίσθη τελείως εἰς μὲν τὴν στρατιωτικὴν ἐξουσίαν ὑπὸ τοῦ δουκός, τοῦ δομεστίκου τῶν Σχολῶν καὶ τοῦ κατεπάνω, εἰς δὲ τὴν πολιτικὴν ὑπὸ τοῦ κριτοῦ-πραίτωρος, εἰς οὓς ἀξιωματούχους ἡ συγγραφεὺς ἀφιερώνει τὰ δύο ὑπόλοιπα κεφάλαια τοῦ δευτέρου μέρους. Καὶ εἰς μὲν τὸ δεύτερον κεφάλαιον (σ. 52-67) ἐξετάζει πῶς ὁ δ ο ύ ξ, ἐνῷ κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα συνυπῆρχεν ἐνιαχοῦ μετὰ τοῦ στρατηγοῦ καὶ ἦτο προφανῶς ὑποδεέστερός του, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Ι' αἰῶνος, χάριν τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀχρηστεύσαντος τὸν ἐπαρχιακὸν στρατὸν τῶν θεμάτων νέου στρατοῦ, τὸν ἐξετόπισε, ἀκολούθως δὲ πῶς ὁ δ ο μ έ σ τ ι κ ο ς τ ῶ ν Σ χ ο λ ῶ ν (γενικὸς ἀρχηγὸς τῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἐπιλέκτων ταγμάτων) ἐξειλίχθη, κατὰ τὰς εἰς Ἀνατολὴν ἐκστρατείας, ὁσάκις δὲν μετεῖχεν ὁ αὐτοκράτωρ, εἰς γενικὸν ἀρχιστράτηγον (δομέστικον τῶν Σχολῶν ἢ στρατηλάτην τῆς Ἀνατολῆς), δημιουργηθέντος ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀντιστοίχου δομεστίκου (ἢ ἄρχοντος ἢ δουκὸς) τῆς Δύσεως. Ἀναφέρονται παραδείγματα κατὰ τὸν Ι'-ΙΑ' αἰῶνα, καθ' ἃ οἱ δοῦκες εἶναι πλέον οἱ ἀνώτατοι στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαρχιακῶν ταγμάτων, οἵτινες σὺν τῷ χρόνῳ τείνουν νὰ συγκεντρώσουν εἰς χεῖράς των καὶ πολιτικὴν ἐξουσίαν (ὡς θὰ ἐπιτύχουν βραδύτερον κατὰ τὴν ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ ἀναδιοργάνωσιν τῶν θεμάτων). Ἐξετάζεται ἐπίσης ὁ παράλληλος καὶ ταυτόσημος πρὸς τὸν τοῦ δουκὸς τίτλος τοῦ κ α τ ε π ά ν ω (ὅρος βυζαντινός, μὲ δημωδεστέραν πως χροιάν), ὅστις ἐξέλιπε μετὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα, ἐνῷ ἐξ αὐτοῦ προῆλθον τὰ *κατεπανίκια*, ὑποδιαίρεσις τῶν θεμάτων κατὰ τοὺς ΙΒ'-ΙΓ' αἰῶνας, ὧν ὅμως ὁ προϊστάμενος δὲν ἐκαλεῖτο *κατεπάνω*, ἀλλὰ *ἐνεργῶν*. Εἰς δὲ τὸ τρίτον κεφάλαιον (σ. 67-68) ἐξετάζεται τὸ ἀξίωμα τοῦ π ρ α ί τ ω ρ ο ς ἢ κ ρ ι τ ο ῦ τοῦ θέματος (οἱ ὅροι, ὡς δεικνύει ἡ συγγραφεύς, εἶναι ταυτόσημοι, καθὰ καὶ οἱ *δοὺξ-κατεπάνω*), ὅστις, ἀρχικῶς δικαστὴς τοῦ ὑπὸ τὸν στρατηγὸν θέματος, ἐχειραφετήθη σὺν τῷ χρόνῳ, ἐξισώθη πρὸς τὸν στρατηγὸν κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐξετόπισε τοῦτον τελείως καὶ κατέστη ὁ ὑπεύθυνος τῆς πολιτικῆς τοῦ θέματος διοικήσεως (καθ' ὃν χρόνον ἡ στρατιωτικὴ ἐξουσία περιῆλθεν εἰς τὸν δοῦκα). Ὁ πραίτωρ-κριτὴς διετήρησε συγχρόνως καὶ τὴν δικαστικήν του ἐξουσίαν, εἶχε δὲ καὶ οἰκονομικὴν δικαιοδοσίαν, διότι ἐξηρτῶντο ἐξ αὐτοῦ, κατὰ τὸ «Στρατηγικὸν» τοῦ Κεκαυμένου, ὁ *ἐκ προσώπου*, ὁ *ἄρχων πόλεως* καὶ ὁ *βασιλικός*, οἵτινες, ὡς συνάγει ἡ συγγραφεύς, ἦσαν φορολογικοὶ ὑπάλληλοι. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁ πραίτωρ-κριτὴς ἐξέλιπε μετὰ τὴν ἐπὶ Κομνηνῶν ἀναδιοργάνωσιν τῶν θεμάτων, ἀναληφθείσης καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ δουκός, διετηρήθη δὲ μόνον εἰς τὸ θέμα Ἑλλάδος-Πελοποννήσου μέχρι τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως.

Τὸ τρίτον, τέλος, μέρος τῆς ἐργασίας πραγματεύεται περὶ τῶν ὅρων θ έ μ α καὶ κ λ ε ι σ ο ύ ρ α ὑπὸ γεωγραφικὴν καὶ διοικητικὴν ἔποψιν. Ὁ ὅρος

---

[1] Ἡ συγγραφεύς, στηριζομένη εἰς τὴν φράσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. ΠΔ' Νεαρᾶς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ὡς παραθέτει αὐτὴν (σ. 45, σημ. 5) ἐκ τῆς ἐκδόσεως P. N o a i l l e s - A. D a i n, σ. 285 (*«τὸν στρατηγὸν μήτε ἀγοράζειν μήτε τι τῶν εἰς ἰδίαν ἀπόλαυσιν ἐν τῷ καιρῷ τῆς στρατηγίδος ο ἰ κ ο δ ο μ ε ῖ ν τιμῆς»*), γράφει ὅτι ἀπηγορεύετο εἰς τὸν στρατηγὸν καὶ νὰ οἰκοδομῇ (de construire). Ἡ γραφὴ ὅμως *οἰκοδομεῖν* εἶναι ἐσφαλμένη διόρθωσις τῶν ἐκδοτῶν, ἐνῷ οἱ κώδικες ἔχουν *οἰκονομεῖν*, ὅπερ καὶ τὸ ὀρθόν. Εἰς τὸν στρατηγὸν ἀπηγορεύετο λοιπὸν νὰ κτᾶταί τι πρὸς ἴδιον ὄφελος (*εἰς ἰδίαν ἀπόλαυσιν... οἰκονομεῖν*), ὄχι νὰ οἰκοδομῇ.

θέμα, πλὴν τῆς σημασίας του ὡς σώματος στρατοῦ, ἐδήλωνε συχνότερον μίαν τῶν διοικητικῶν περιφερειῶν (ἕδραν τοιούτου σώματος, τελοῦσαν ὑπὸ τὸν στρατηγόν), εἰς ἃς εἶχε διαιρεθῆ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τέλος δὲ κατήντησε νὰ λάβῃ γεωγραφικὴν ἔννοιαν καὶ νὰ σημαίνῃ ἁπλῶς ἐπαρχίαν, περιφέρειαν ἢ χώραν. Ὑπὸ τὴν διοικητικήν του σημασίαν τὸ θέμα ὑποδιῃρεῖτο τὸν Θ΄ - Ι΄ αἰῶνα, ὡς καὶ τὸ σῶμα στρατοῦ, εἰς *τούρμας* (δύο ἢ τέσσαρας), ἑκάστη δὲ τούρμα εἰς *βάνδα* (ἓξ ἢ ἑπτὰ) — ἀλλ᾽ ὄχι εἰς *δρούγγους*. Εἰς τὰς ὀρεινὰς περιφερείας ὅμως τῶν συνόρων ἐδημιουργήθησαν συγχρόνως, διὰ λόγους ἀμύνης, αἱ *κλεισοῦραι*, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν *κλεισουραρχῶν*. Μετὰ δὲ τὰς κατακτήσεις ἐν Ἀνατολῇ καὶ Δύσει τοῦ Ι΄ - ΙΑ΄ αἰῶνος, συνεστήθησαν ἐπὶ τῶν νεοκατακτηθέντων ἐδαφῶν νέα μικρὰ συνοριακὰ θέματα. Ἐκλιπόντος εἶτα τοῦ ἐπαρχιακοῦ στρατοῦ, τὸ θέμα ὡς διοικητικὸς ὅρος ἔλαβε τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα τὴν σημασίαν τῆς ὑπὸ τοῦ κριτοῦ - πραίτωρος πολιτικῶς διοικουμένης (ὄχι στρατιωτικῆς) περιφερείας. Ἡ συγγραφεὺς παρέχει ἀπαρίθμησιν τῶν περιφερειῶν τούτων καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως αὐτῶν πρὸς τὰς τῆς προηγουμένης περιόδου συνάγει χρήσιμα συμπεράσματα (σ. 83 - 86). Παραθέτει ἐπίσης (σ. 87) κατάλογον μικρῶν « θεμάτων » τοῦ ΙΑ΄ - ΙΒ΄ αἰῶνος, ἅτινα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἁπλαῖ καὶ λίαν περιωρισμένης ἐκτάσεως φορολογικαὶ περιφέρειαι. Ὁ ὅρος *θέμα* θὰ ἐπανεύρῃ τὴν παλαιὰν διοικητικήν του σημασίαν μόνον μετὰ τὴν μεταρρύθμισιν τῶν Κομνηνῶν, καθ᾽ ἣν αἱ μεγάλαι διοικητικαὶ περιφέρειαι ἐτέθησαν ἐκ νέου ὑπὸ στρατιωτικοὺς διοικητάς, τοὺς δοῦκας αὐτὴν τὴν φοράν, ὑποδιῃρέθησαν δὲ εἰς κατεπανίκια.

Ἀνακεφαλαιοῦσα ἐν τέλει (σ. 89 - 91) τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρεύνης της, ἡ συγγραφεὺς διακρίνει εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐξεταζομένων θεσμῶν δύο σαφῶς ἀπ᾽ ἀλλήλων διακρινομένας περιόδους: α) τὴν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ΄ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ι΄ αἰῶνος περίοδον τῆς ἀποκεντρώσεως, καθ᾽ ἣν ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶναι διῃρημένη εἰς θέματα ὑπὸ τύπον μικρῶν κρατιδίων ὑπὸ τὴν στρατιωτικὴν ἅμα καὶ πολιτικὴν διοίκησιν τοῦ στρατηγοῦ, καὶ β) τὴν ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ Ι΄ αἰῶνος μέχρι τῆς ἀναρρήσεως τῶν Κομνηνῶν περίοδον τοῦ συγκεντρωτικοῦ συστήματος, καθ᾽ ἣν κυριαρχοῦν τὰ μισθοφορικὰ τάγματα, ὑπὸ τοὺς δοῦκας ἢ τοὺς κατεπάνω, ἐνῷ τὰ παλαιὰ θέματα διοικοῦνται πολιτικῶς ὑπὸ τοῦ κριτοῦ - πραίτωρος. Ἐποπτικὴν εἰκόνα τῆς σταδιακῆς ἐξελίξεως τῶν θεσμῶν τούτων παρέχει καὶ ὁ ἀκολουθῶν ἐν σ. 92 γραφικὸς πίναξ συσχετισμοῦ τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀξιωματούχων ἀπὸ τῶν Θ΄ - Ι΄ μέχρι τῶν ΙΒ΄ - ΙΓ΄ αἰώνων. Τὴν διατριβὴν κατακλείουν δύο χρησιμώτατα εὑρετήρια: α) τῶν ἐν αὐτῇ κυρίων ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων (σ. 93 - 101, γαλλιστί) καὶ β) τῶν ἐν αὐτῇ ἑλληνικῶν ὅρων (σ. 102 - 109), ὡς καὶ ὁ ἀναλυτικὸς πίναξ τῶν περιεχομένων (σ. 110 - 111).

Ἐκ τῆς ἐπιχειρηθείσης ἀνωτέρω ἀναλύσεως τοῦ ἔργου τῆς κυρίας Ἑλ.

Γλύκατζη - Ahrweiler καταφαίνεται, πιστεύομεν, τὸ σημαντικὸν ἐνδιαφέρον, τὸ ὁποῖον τοῦτο παρουσιάζει διὰ τὴν ἔρευναν τῶν τόσον ὀλίγον μελετηθέντων εἰσέτι βυζαντινῶν διοικητικῶν θεσμῶν. Εἰς συζήτησιν λεπτομερειῶν δὲν εἰσερχόμεθα [1], καταλείποντες τὸ ἔργον τοῦτο εἰς ἄλλους ἁρμοδιωτέρους. Ἔχομεν ὅμως καθῆκον νὰ ἐξάρωμεν τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας ταύτης, ἥτις στηριζομένη εἰς ἀρτίαν γνῶσιν καὶ εὔστοχον χρῆσιν τῶν πηγῶν [2] καὶ τῆς βιβλιογραφίας [3] καὶ διεξαχθεῖσα ἐπὶ ἀκανθώδους ὁμολογουμένως ἐδάφους μετ᾽ ἄκρας ἐπιμελείας καὶ μεθοδικότητος, προσέφερε πολλὰ νέα στοιχεῖα εἰς τὴν ἔρευναν, ἔλυσεν ἱκανὰ καὶ δύσκολα ἐπὶ μέρους προβλήματα, ἔθεσε καὶ συνεζήτησε περισσότερα (ἐνίοτε μάλιστα ἀντικρούουσα γνώμας ἐπιφανῶν ἐρευνητῶν [4]) καὶ κατέληξεν εἰς χρησιμώτατα συμπεράσματα.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

---

[1] Ἐκ τῶν τυπογραφικῶν καὶ ἄλλων μικροαβλεπτημάτων τῆς ἐργασίας (ὀφειλομένων ἴσως εἰς τὸ ὅτι ἐδημοσιεύθη εἰς ξενόγλωσσον περιοδικὸν) κρίνομεν χρήσιμον νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα τὰ κυριώτερα: σ. 4, σημ. 2 *χιλίαδας* (γράφε: *χιλιάδας*). — σ. 5, σημ. 7, στ. 6 *ἐφ᾽ ἐνὶ* (γρ.: *ἐφ᾽ ἑνί*). — σ. 21, στ. 9 *αἰρουμένων* (γρ.: *αἱρουμένων*). — σ. 28, στ. 5 *στρατηλᾶται* (γρ.: *στρατηλάται*). — σ. 29, σημ. 10 *Εὐχαϊτῶν... ῥαστωνῇ* (γρ.: *Εὐχαΐτων... ῥαστώνῃ*). — σ. 30, σημ. 3 *Πίσιδας* (γρ.: *Πισίδας*). — σ. 33, σημ. 4, στ. 5 *κεκληρῶνται* (γρ.: *κεκλήρωνται*). — σ. 34, σημ. 2, στ. 2 *Ἰβηρία* (γρ.: *Ἰβηρία*). — σ. 35, στ. 1 *Χαρσινιατῶν* (γρ.: *Χαρσιανιτῶν*). — σ. 43, στ. 13 *τοὐτέστι* (γρ.: *τουτέστι*). — σ. 45, στ. 7 *οἰκεῖαν* (γρ. *ἰδίαν*). — σ. 57, σημ. 6 *καταρχόντα* (γρ.: *κατάρχοντα*). — σ. 59, στ. 9 - 10 *κἂν τοῖς τῆς Χαλδαίας ὁρίοις* (γρ.: *κἀν...*). — σ. 62, σημ. 6 *κἂν τῇ Δύσει* (γρ.: *κἀν τ. Δ.*). — σ. 68, σημ. 8, στ. 3 *ἐξουσίαζειν* (γρ.: *ἐξουσιάζειν*). — σ. 69, σημ. 1, στ. 6 *ὅτι δὲ ποιήσῃ* (γρ.: *ὅ,τι δ.π.*). — σ. 70, σημ. 8, στ. 1 - 2 au couvent de Néa à Chios (γρ.: ...de Néa Moné...). — σ. 74, σημ. 1, στ. 3 *ᾧ ἂν βουλόμεθα* (γρ.: *ᾧ ἂν βουλώμεθα*). — σ. 77, σημ. 5, στ. 2 *θρήκηθεν* (γρ.: *Θρήκηθεν*). — σ. 87, σημ. 4 Actas (γρ.: Actes). — σ. 102, λ. *ἀρχή*, στ. 3 *ἀδίαδοχος* (γρ.: *ἀδιάδοχος*).

[2] Εἰς ἃς καὶ προτείνει ἐνίοτε ἐπιτυχεῖς διορθώσεις, ὡς π.χ. ἐν σ. 14, σημ. 6 (*ἀδορευομένους* ἀντὶ *ὀδυρομένους*), ἐν σ. 29, σημ. 7 καὶ σ. 37, σημ. 12 (*βανδοφόρος* ἀντὶ *κανδοφόρος*), ἐν σ. 75, σημ. 2 (*βασιλικοὶ πρεσβύτεροι* ἀντὶ *βασιλικοὶ πραίτωρες*), σ. 83, σημ. 4 (*ταγματικῶν καὶ θεματικῶν ἀρχόντων* ἀντὶ *ταγμάτων καὶ θ. ἀρχ.*)· τοὐναντίον ἡ προτεινομένη διόρθωσις τῆς ἐν σ. 21 - 22 φράσεως « *ἀτελεῖς φαμεν τοὺς μήτε γῆν ἰδίαν ἔχοντας μήτε δημόσιον μήτε στρατείᾳ ἢ δρόμῳ κατειλημμένους* » εἰς *δημοσίῳ* δὲν εὐσταθεῖ (τὸ *δημόσιον* ἀντιτίθεται προφανῶς πρὸς τὸ *ἰδίαν γῆν*).

[3] Ἂς παρατηρηθοῦν μόνον τὰ ἑξῆς: Ἡ ἐν σ. 66, σημ. 7 ἀναφερομένη ἀνάγνωσις τοῦ V. Laurent εἰς ἐπιγραφὴν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τούτου ἐν « Byzant. Zeitschr. » 43 (1950), σ. 240. — Ἡ ἐν σ. 51, σημ. 7 ἀναγραφομένη ἐργασία τοῦ Ν. Τωμαδάκη ὑπὸ τὸν τίτλον « *Ὁ ὅσιος Ξένος* » ἐπιγράφεται « *Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος* ». — Ἡ ἐν σ. 73, σημ. 1, ἐν σ. 77, σημ. 4 καὶ 5 καὶ ἐν σ. 88, σημ. 3 ἀναγραφὴ *S. Lampros, Τὰ Σωζόμενα...* δέον νὰ διορθωθῇ εἰς *S. Lampros, Μιχ. Ἀκομινάτου Τὰ Σωζόμενα* (ὡς ὀρθῶς φέρεται ἐν σ. 76, σημ. 8), διότι εἶναι παραπλανητική.

[4] Οἷοι οἱ F. Dölger (σ. 5, σημ. 7, σ. 66, σημ. 8, σ. 88, σημ. 3), V. Laurent (σ. 40, σημ. 2, σ. 44, σημ. 2), N. Banescu (σ. 60, σημ. 4), **Στ.** Κυριακίδης (σ. 31, σημ. 1), Δ. Ζακυθηνὸς (σ. 51, σημ. 5) κ.ἄ.

Bibliothèque Nationale. Département des Manuscrits. Catalogue des Manuscrits Grecs. Troisième partie: Le Supplément Grec. Tome III: Nos 901-1371 par C h a r l e s A s t r u c *et* M a r i e - L o u i s e C o n c a s t y, *conservateurs à la Bibliothèque Nationale. Préface par* A l p h o n s e D a i n, *Directeur d'études à l'École pratique des Hautes Études*, Paris, Bibliothèque Nationale, MCMLX.

Σχ. 4ον, σσ. XIII+789.

Ἀποτελεῖ δι᾿ ἡμᾶς καθῆκον ἰδιαιτέρως εὐχάριστον νὰ παρουσιάσωμεν, ἔστω καὶ διὰ βραχέων, ἀπὸ τῶν στηλῶν ἑλληνικοῦ ἐγκύρου περιοδικοῦ τὸ ἀνωτέρω ἀληθῶς μνημειῶδες ἐπιστημονικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον, κατόπιν δεκαπενταετοῦς ὅλου εὐσυνειδήτου μόχθου, ἔφερεν εἰς φῶς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὁ ἀπαράμιλλος ζῆλος, ἡ ἐξαίρετος μεθοδικότης καὶ ἡ θαυμαστὴ ἐρευνητικότης καὶ ἐπιμέλεια δύο σπουδαίων Γάλλων ἑλληνιστῶν, τοῦ κ. Charles Astruc καὶ τῆς δεσποινίδος Marie-Louise Concasty.

Εἰς τὸν ἐπιβλητικὸν εἰς ὄγκον καὶ ἄψογον εἰς ἐμφάνισιν κατάλογον τοῦτον περιγράφονται λεπτομερέστατα καὶ καθ᾿ ὅλους τοὺς κανόνας τῆς κωδικολογικῆς ἐπιστήμης 471 ἐν ὅλῳ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Supplément Grec τῆς ἐν Παρισίοις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, τὰ ὑπ᾿ ἀριθ. 901-1371, ἤτοι τὰ εἰσελθόντα εἰς αὐτὴν ἀπὸ τοῦ 1875 καὶ ἐντεῦθεν. Οἱ προηγούμενοι ἀριθμοὶ 1-900 θὰ περιγραφοῦν βραδύτερον εἰς δύο ἄλλους τόμους. Ἡ ἔκδοσις τοῦ παρόντος τρίτου τόμου ἐκρίθη σκόπιμον νὰ προταχθῇ καὶ διότι τὰ ἐν αὐτῷ περιγραφόμενα 42 τελευταῖα χειρόγραφα (ἀριθ. 1330-1371) παρέμενον ἐντελῶς ἄγνωστα εἰς τὴν ἔρευναν, ἐνῷ διὰ πάντα τὰ προηγούμενα ὑπ᾿ ἀριθ. 1-1329, τὰ εἰσελθόντα εἰς τὴν Βιβλιοθήκην μέχρι τοῦ 1912, ὑπῆρχον ἤδη αἱ σύντομοι περιγραφαὶ τοῦ Henri Omont.

Ἡ ἀρίθμησις τῶν χειρογράφων τοῦ Supplément Grec ἀκολουθεῖ ἀναγκαίως τὴν χρονολογικὴν σειρὰν τῆς εἰσόδου αὐτῶν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην καὶ ὄχι συστηματικήν τινα κατάταξιν κατὰ τὴν χρονολογίαν αὐτῶν τούτων τῶν χειρογράφων ἢ κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν. Τοιουτοτρόπως ἀναδεικνύεται ἔτι περισσότερον ἡ ἄκρα ποικιλία αὐτῶν, τὴν ὁποίαν καὶ ἐξαίρει εἰς τὸν πρόλογόν του (σ. V-X) ὁ παρουσιάζων τὸν τόμον διεθνοῦς κύρους παλαιογράφος καθηγητὴς κ. Alphonse Dain, θερμῶς συμπαραστατήσας καθ᾿ ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἐκπονήσεως τοῦ ἔργου: Ποικιλία χρονολογικὴ ἐν πρώτοις, ἀφοῦ τὸ παλαιότερον περιγραφόμενον χειρόγραφον εἶναι συμβόλαιον τοῦ ἔτους 195 π.Χρ. ἐπὶ φύλλου περγαμηνῆς (ἀριθ. 1354^2, § I), τὸ δὲ νεώτερον εἶναι νεοελληνικὴ ποιητικὴ συλλογὴ τοῦ Ἕλληνος φιλολόγου Νικολάου Δοσίου (ἀριθ. 1367) τοῦ ἔτους 1917 (διὰ τὰς χρονολογίας ἢ τοὺς αἰῶνας τῶν ἐνδιαμέσων βλ. τὸν ἐν τέλει τοῦ βιβλίου πίνακα εἰς τὰ λήμματα *Dates*, σ. 745-746 καὶ *Siècles*, σ. 783-784)· ποικιλία ὑλῶν γραφῆς ἀκολούθως, ἀφοῦ, ἐκτὸς τῶν ἐπὶ περγαμηνῆς καὶ ἐπὶ χάρτου χειρογράφων, ὑπάρχουν καί τινες πάπυροι (ἀριθ. 908-910, 1099, 1106, 1291, 1294, 1324, 1336-1340), προσέτι δὲ καὶ ταινίαι δερμάτιναι (ἀριθ. 1100)· ἰδίως ὅμως ποικιλία περιεχομένων, δεδομένου ὅτι, πλὴν τῶν πολυαρίθμων φιλολογικῶν, ἱστορικῶν, θεολογικῶν καὶ εἰς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας ἀναφερομένων ἔργων τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀνευρίσκει τις καὶ ἔγγραφα ἰδιωτικὰ ἢ ἐπίσημα, συμβόλαια (ἀριθ. 1315), σιγιλλιώδη ἢ ἀπογραφικὰ γράμματα (ὡς τὰ ὑπ᾿ ἀριθ. 1369 καὶ 1371, ἐκδοθέντα προσφάτως μεθοδικώτατα ὑπὸ τοῦ Ch. Astruc), λειτουργικὰ εἰλητάρια (ἀριθ. 915, 1232, 1268-1270), ἀλλὰ καὶ ἀλληλογραφίας καὶ ἡμερολόγια λογίων, κατάλοιπα νεωτέρων φιλολόγων, ἀκόμη καὶ καταλόγους βιβλιοθηκῶν καὶ μαθητικὰ τετράδια.

Ἡ πολυαριθμοτέρα πάντως κατηγορία τῶν χειρογράφων τοῦ καταλόγου εἶναι ἡ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν θεολογικὸν κλάδον. Ὁ κ. Dain ὑπογραμμίζει ἐνδεικτικῶς τὴν σημασίαν (παλαιογραφικὴν ἢ φιλολογικήν, καλλιτεχνικὴν κλπ.) ὡρισμένων χειρογράφων. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα. Ἐκ τοῦ θεολογικοῦ κλάδου: ὁ περγαμηνὸς *codex Sinopensis* (ἀριθ. 1286), τοῦ Ϛ´ αἰῶνος, περιέχων ἀποσπάσματα τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου (χρυσᾶ κεφαλαῖα ἐπὶ πορφυροῦ βάθους) καὶ ἐγχρώμους παραστάσεις, ὁ *codex H* τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, τοῦ Ϛ´ ὡσαύτως αἰῶνος (ἀριθ. 1074), τὸ ὡραίου τύπου μεγαλογράμματον ἱστορημένον Εὐαγγελιάριον τοῦ Θ´-Ι´ αἰ. (ἀριθ. 1081), ἡ πλουσίως εἰκονογραφημένη Καινὴ Διαθήκη (μετὰ τῶν Ψαλμῶν καὶ τοῦ Ἄσματος Ἀσμάτων) τοῦ ΙΓ´ αἰ. (ἀριθ. 1335), ὁ ἐπιμελῶς καλλιγραφημένος καὶ διακεκοσμημένος Νομοκάνων τοῦ Θ´-Ι´ αἰ. (ἀριθ. 1085), αἱ «Κατηχήσεις» τοῦ Νεοφύτου Ἐγκλείστου, τοῦ ΙΓ´ αἰ., ἀνέκδοτοι πᾶσαι (πλὴν μιᾶς) καὶ φέρουσαι διορθώσεις καὶ σημειώσεις αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως (ἀριθ. 1317 = πιθανώτατα τὸ ποτὲ ὑπ᾿ ἀριθ. 370 χειρόγραφον τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἁγιοταφικοῦ Μετοχίου, ἀγορασθὲν ἐν Παρισίοις τῷ 1905!). Ἐκ δὲ τῆς θύραθεν φιλολογίας: ὁ «Γυμναστικὸς» τοῦ Φιλοστράτου, τοῦ ΙΔ´ αἰ., ἀνακαλυφθεὶς ὑπὸ τοῦ Κ. Μινωΐδου Μηνᾶ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σεραγίου (ἀριθ. 1256), οἱ «Μῦθοι» τοῦ Βαβρίου, οἱ ἀνακαλυφθέντες καὶ ἐν μέρει μόνον παραχαραχθέντες ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Μινωΐδου Μηνᾶ (ἀριθ. 1244-1245), ὁ πάπυρος τοῦ Achmîm, τοῦ Β´-Ε´ αἰ., ὁ περιέχων ἀποσπάσματα τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Εὐριπίδου, τῆς Ἰλιάδος κλπ. (ἀριθ. 1099), ὁ ὑπὸ Μινωΐδου Μηνᾶ κατασκευασθεὶς ἐκ παλαιῶν χειρογράφων καὶ νέων ἀντιγράφων πολυμιγὴς γραμματικὸς κλπ. κῶδιξ (ἀριθ. 1238), δύο ἀποσπάσματα τῶν «Σοφιστικῶν Ἐλέγχων» τοῦ Ἀριστοτέλους, προερχόμενα ἐκ χειρογράφου γεγραμμένου διὰ μεγαλογραμμάτου γραφῆς τοῦ Θ´ αἰ., ἅτινα εἶχον χρησιμεύσει ὡς ἐξώφυλλον σταχώσεως (ἀριθ. 1362) καὶ

τέλος ὁ εἰκονογραφημένος πάπυρος τοῦ Α'-Β' αἰ., ὁ περιέχων ἀπόσπασμα ἀγνώστου ἑλληνικοῦ μυθιστορήματος (ἀριθ. 1294).

Εἰς τὰ ἀνωτέρω κρίνομεν χρήσιμον νὰ προσθέσωμεν καὶ ἡμεῖς ἐκ τῶν πολλῶν τὰ ἀκόλουθα ἐνδιαφέροντα ἰδιαιτέρως τὰς νεοελληνικὰς σπουδὰς χειρόγραφα: τὸ ἀνέκδοτον δημῶδες στιχούργημα περὶ τῆς ἁλώσεως τῆς Τροίας, ἀγνώστου ποιητοῦ (ἀριθ. 926, inc. *Ἄρξομαι διηγήματα τὰ τῆς Τρῳάδος πάθη*), τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ βιβλιογράφου ἀντιγραφεῖσαν τρίτην (ὁμοιοκατάληκτον) διασκευὴν τοῦ γνωστοῦ μυθιστορήματος τοῦ Βελισαρίου (ἀριθ. 1043, ἐξ οὗ ἐξέδωκεν αὐτὴν ὁ Wagner), τὰς εἰς δημώδη ἑλληνικὴν μεταφράσεις τῆς «Ἑξαβίβλου» τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ τῆς συνόψεως νόμων τοῦ Μιχ. Ἀτταλειάτου τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ (ἀριθ. 1239· τὰς μεταφράσεις ταύτας ἐσκόπευε νὰ ἐκδώσῃ ἤδη ὁ Σπ. Λάμπρος, βλ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτην ἐν «Θεολογίᾳ», τόμ. 1 (1923), σ. 142-143), τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ζυγομαλᾶ ἀντιγραφεῖσαν τῷ 1578 καὶ διορθωθεῖσαν «Πολιτικὴν ἱστορίαν» τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἀριθ. 1152, ἐξ οὗ εἶχεν ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ Crusius ἐν «Turcograecia»), τὴν ὑπὸ E. Legrand φιλοπονηθεῖσαν (1879) συλλογὴν ἐπιστολῶν Ἑλλήνων λογίων τοῦ ΙϚ' αἰ. (ἰδίᾳ τῶν Ἀλεξ. Νερούλη, Ἰακ. Διασορίνου κ.ἄ.), ἐξ ἀντιγραφῆς ἐκ τοῦ μετέπειτα καέντος (1904) κώδικος LXIV c. III 7 (Pasini) τῆς ἐν Τουρίνῳ Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (ἀριθ. 1311), τὴν σπουδαίαν καὶ ἀνέκδοτον εἰσέτι ἐν τῷ συνόλῳ της ἀλληλογραφίαν τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου (ἀριθ. 1310, εἰς ἣν ἀφιέρωσεν εἰδικὴν μελέτην ὁ Ch. Astruc), τὴν συλλογὴν ὁμολογιῶν πίστεως τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὴν συγκροτηθεῖσαν τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτοῦ Nointel (1672) ἐξ ἀφορμῆς τῆς περὶ εὐχαριστίας σοβαρᾶς θεολογικῆς διενέξεως μεταξὺ τῶν καθολικῶν καὶ τῶν διαμαρτυρομένων τῆς Γαλλίας (ἀριθ. 1006), τὴν συλλογὴν αὐτογράφων κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιστολῶν Ἑλλήνων λογίων τοῦ ΙΖ'-ΙΗ' αἰ. (Εὐγ. Γιαννούλη, Ἰω. Καρυοφύλλη κ.ἄ.), ἥτις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὁ πρῴην ὑπ' ἀριθ. 315 (Λάμπρου 2328) κῶδιξ τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς Ἐσφιγμένου, ὁ ληφθεὶς καὶ μερικῶς ἐκδοθεὶς (1883) ὑπὸ Μαν. Γεδεὼν (ἀριθ. 1044), τὰ «Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους» καὶ «Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ὁμιλίαν ξυγγράφειν» ἔργα τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ (ἀριθ. 1322), ὧν τὸ δεύτερον (περὶ οὗ βλ. ἐσχάτως Κωνστ. Κ. Κούρκουλα, Ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθῆναι 1957, σ. 45-49), ὡς ἀνεκάλυψαν οἱ συντάκται τοῦ καταλόγου (βλ. Addenda et Corrigenda, σ. XI), ἀποτελεῖ μετάφρασιν ἐκ τῆς «Rhetorica ecclesiastica» τοῦ Francesco Panigarola, τὴν ἐνδιαφέρουσαν συλλογὴν διαφόρων καὶ ἰδίᾳ φαναριωτικῶν ἐπιστολῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος (ἀριθ. 1221), τὴν περὶ εὐχαριστίας ἀλληλογραφίαν μεταξὺ Εὐγενίου Βουλγάρεως, Νεοφύτου (Καυσοκαλυβίτου) καὶ Νικηφόρου Θεοτόκη (ἀριθ. 1358), τὸν ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 1000 (φ. 27-34v) κώδικι «Νέον Ραψά-

15 - 7 - 1961

κην», ὅτις δέον νὰ ὑποδειχθῇ ὅτι εἶναι ἔργον (ἀνέκδοτον) τοῦ Ἀθανασίου Παρίου (βλ. Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, σ. 641 καὶ λίαν προσφάτως Δημ. Β. Οἰκονομίδου, Ἀθανάσιος ὁ Πάριος, «Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν», τόμ. Α' (1961), σ. 45 καὶ 63), τὴν μουσικὴν «Ἀνθολογίαν» τὴν φιλοπονηθεῖσαν (1783) ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ φίλου τοῦ Κοραῆ, πρωτοψάλτου Σμύρνης Δημητρίου Λώτου (ἀριθ. 1333· ὁ κῶδιξ, εἰσαχθεὶς εἰς τὴν Παρισινὴν Βιβλιοθήκην τῷ 1912, εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ποτὲ ὑπ' ἀριθ. 101 τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις μονῆς τοῦ Ἀβραάμ, τὸν περιγραφέντα ὑπὸ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 5, σ. 442-443[1]), τὴν ἀλληλογραφίαν (1824-1835) τοῦ ἐκ Πατρῶν Γεωργίου Θεοχαροπούλου πρὸς τὸν Vl. Brunet de Presle περὶ διαφόρων ζητημάτων καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς ὑπ' ἀμφοτέρων γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ ἐκδόσεως τῷ 1831 τῶν «Λυρικῶν» τοῦ Ἀθαν. Χριστοπούλου (ἀριθ. 1314), τὰ ἐκ καταγραφῆς Γεωργίου Τερτσέτη αὐτοσχέδια Ἀπομνημονεύματα τοῦ Νικήτα Σταματελοπούλου ἢ Νικηταρᾶ (ἀριθ. 1308, ἐξ οὗ ἐξεδόθησαν ὑπὸ Ν. Α. Βέη) καὶ τέλος τὸ πλούσιον καὶ ἐνδιαφέρον ὑλικὸν τὸ συγκομισθὲν ἐξ Ἀνατολῆς ὑπὸ Κ. Μινωΐδου Μηνᾶ κατὰ τὰς τρεῖς γενομένας ἐντολῇ τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως περιπετειώδεις ἀποστολάς του πρὸς συλλογὴν ἑλληνικῶν χειρογράφων (ἀριθ. 1226-1251).

Ἡ περιγραφὴ ἑκάστου χειρογράφου, ὀφειλομένη ὁτὲ μὲν εἰς τὸν ἕνα, ὁτὲ δὲ εἰς τὸν ἕτερον τῶν συντακτῶν τοῦ καταλόγου (ὑπὸ ἕκαστον ἀριθμὸν ἢ σύνολον ἀριθμῶν σημειοῦνται τὰ ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ συντάξαντος),

---

[1] Τὴν σύμπτωσιν τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς χρονολογίας καὶ τῆς «souscription du possesseur» (γράφε: du copiste) τῶν δῆθεν δύο χειρογράφων παρατηρεῖ καὶ ὁ ἀτόπως σπεύσας νὰ δημοσιεύσῃ πρόχειρον σημείωμα περὶ τοῦ παρισινοῦ κώδικος P. Enepekides, Un nouveau manuscrit de musique ecclésiastique, autographe de Démétrius Lotos, ami intime de Coray, «Ἑλληνικά», τόμ. 16 (1958-1959), σ. 118, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀντιληφθῇ ὅτι πρόκειται περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου. Περὶ τῶν ἄλλων γνωστῶν μέχρι τοῦδε μουσικῶν χειρογράφων τοῦ Λώτου ἂς μνημονευθῇ ἡ βασικὴ μελέτη τῆς κ. Μέλπως Ο. Μερλιέ, Ἕνα μουσικὸ χειρόγραφο τοῦ Δημητρίου Λώτου, φίλου τοῦ Κοραῆ, «Ἑλληνικά», τόμ. 6 (1933), σ. 37-51, ἔνθα ἀπαριθμοῦνται ἑπτὰ ἐν ὅλῳ χειρόγραφα (ἐν οἷς καὶ τὸ ἱεροσολυμιτικόν, ἤτοι τὸ ἡμέτερον παρισινόν), ἡ ἐργασία τοῦ Ν. Α. Βέη, Καὶ ὄγδοον γνωστὸν μουσικὸν χειρόγραφον τοῦ Δημητρίου Λώτου τοῦ Χίου, πρωτοψάλτου Σμύρνης, «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τόμ. 6 (1955), σ. 302-320 καὶ προσφάτως ἡ μελέτη τοῦ Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἄγνωστος μουσικὸς κῶδιξ τοῦ πρωτοψάλτου Σμύρνης Δημ. Λώτου, «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου», Ἀθῆναι 1960, σ. 271-279 (βλ. καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων βιβλιοθήκης Σπ. Λοβέρδου, Ἀθῆναι 1961, ἀριθ. 51 [372], σ. 33-34), δι' ἧς προσετέθη εἰς τὰ ἀνωτέρω καὶ ἔνατον χειρόγραφον (καὶ ὄχι δέκατον, ὡς γράφει ἐν σ. 273 ὁ Μπουμπουλίδης, καταγράφων — μολονότι παραπέμπει εἰς τὸν ἐνταῦθα κρινόμενον κατάλογον — ὑπὸ δύο διαφόρους ἀριθμοὺς (δ' καὶ ε') τὸ ἡμέτερον ἱεροσολυμιτικὸν-παρισινόν).

εἶναι ὑπόδειγμα πληρότητος, σαφηνείας καὶ ἀκριβείας. Οὐδὲν πρόβλημα ἀναφερόμενον εἰς τὸν περιγραφόμενον κώδικα, τὴν ἱστορίαν του, τὴν χρονολογίαν του, τὸ περιεχόμενόν του καὶ πᾶν ἄλλο σχετιζόμενον πρὸς αὐτὸν θέμα καταλείπεται ἀνεξέταστον καὶ ἀδιαφώτιστον. Ὅταν δὲ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν ἔκτακτον ποικιλίαν τῶν περιεχομένων τῶν κωδίκων, τῶν κλιμακουμένων χρονικῶς εἰς δύο ὅλας χιλιετηρίδας, καὶ τὸ πλῆθος τῶν πολυειδῶν καὶ πολυπλόκων ζητημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον ν' ἀντιμετωπίσουν οἱ συντάκται, οἵτινες ὤφειλον νὰ εἶναι ἐνημερωμένοι βιβλιογραφικῶς εἰς πᾶν εἶδος ἐπιστήμης (ἀπὸ τῆς νομικῆς μέχρι τῆς ἀστρολογίας καὶ ἀπὸ τῆς παπυρολογίας μέχρι τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς), δὲν δύναται παρὰ νὰ θαυμάσῃ ἀληθῶς τὸ μέγεθος τοῦ καταβληθέντος μόχθου, ἀλλὰ καὶ τὴν καταπλήσσουσαν ἐνημερότητα καὶ πολυμέρειαν τῶν συγγραφέων. Ἰδιαιτέρας δυσχερείας ἐνεῖχεν ἡ ταύτισις ἀνωνύμων καὶ συχνάκις ἀκεφάλων καὶ ἐλλειπτικῶν κειμένων καὶ ἀποσπασμάτων· ἡ ἐργασία αὕτη, συχνάκις ἄχαρις προκειμένου περὶ ἀποσπασμάτων, ὧν ἡ ταύτισις ἀπῄτει προσπάθειαν δυσανάλογον πρὸς τὴν μικράν των ἀξίαν, ἐστέφθη σχεδὸν πάντοτε ὑπὸ ἐπιτυχίας[1]. Ἡ δὲ περιγραφὴ τῶν ἀτάκτων καὶ σφόδρα συγκεχυμένων καταλοίπων τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Ῥήτορος (ἀριθ. 1014, 1026, 1027 καὶ 1030), δι' ἣν εἶχε δηλώσει ἀδυναμίαν καὶ αὐτὸς ὁ Emile Legrand, ὑπῆρξεν ἀληθὴς ἆθλος· τοῦτο δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν καὶ ἐξ ἰδίας πείρας ὡς ἀσχοληθέντες μὲ τὰ κατάλοιπα ταῦτα κατὰ τὴν ἄλλοτε ἐν Παρισίοις διαμονήν μας. Ἀλλὰ καὶ τὰ κατάλοιπα τοῦ ἑτέρου πολυπλάγκτου Ἕλληνος λογίου τοῦ ἐξ ἴσου ἐπιτυχῶς χρησιμοποιηθέντος ὑπὸ τοῦ γαλλικοῦ κράτους πρὸς προμήθειαν χειρογράφων ἐξ Ἀνατολῆς, ἤτοι τοῦ Κ. Μινωΐδου Μηνᾶ, δὲν παρουσίαζον μικροτέρας δυσχερείας (βλ. ἰδίᾳ τὸν ἀριθ. 1251). Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν δεκαπεντάδα τῶν παλιμψήστων κωδίκων, ἐνίων τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωσις ὡδήγησεν εἰς ἐνδιαφερούσας ἀνακαλύψεις· οὕτω π.χ. ὑπὸ τὸν ὑπ' ἀριθ. 1002 παλίμψηστον κώδικα ἀνεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ κ. Astruc

[1] Ἂς ἐπιτραπῇ νὰ ὑποδείξωμεν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὅτι τὸ ἐν ἀριθ. 1249, φ. 40 κ.ἑξ. (βλ. σ. 460 - 461) φερόμενον ἀνώνυμον πόνημα «*Ὅπλον φυλακτήριον τῆς θείας πίστεως... ἐν ᾧ περιέχεται πρῶτον ἀπάντησις ἐπιστολιμαία εἴς τινα κεφάλαια ἢ μέρη τῆς ἐπιστολῆς ἣν πρὸς τὸν τῆς Σμύρνης πρωτοψάλτην ἔστειλέ ποτε ὁ ἰατροφιλόσοφος κύριος Διαμαντὴς ὁ Κοράης* (sic)» εἶναι ἡ ἀπὸ 31 Μαρτίου 1791 ἐπιστολὴ τοῦ Ἀθανασίου Παρίου ἡ ἐκδοθεῖσα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 88 (790) κώδικος τῆς μονῆς Ξενοφῶντος ὑπ' ἄλλων καὶ τοῦ Ν. Κ. Χ. Κωστῆ, Ἐπιστολὴ ἀνέκδοτος Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρὸς Κοραῆν, «Ἐπετηρὶς» Παρνασσοῦ, τόμ. 5 (1901), σ. 129 - 136 (βλ. καὶ Κ. Ἄμαντον εἰς «Ἑλληνικά», τόμ. 6 (1933), σ. 17, σημ. 2 καὶ σ. 36). Ἐπίσης ὅτι τὸ ἐν ἀριθ. 1242, φ. 71v κ.ἑξ. (βλ. σ. 441, § 9) μὴ ταυτισθὲν ἀπόσπασμα *Ἔρως καὶ Διονύσια δύο βίαλοι (?) θεοὶ ψυχὴν κατασχόντες* κλπ. εἶναι — κατὰ φιλικὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Γ. Παπαδημητρίου — εἰλημμένον ἐκ τοῦ Ἀχιλλέως Τατίου 2, 3,3 (ἔκδ. R. Hercher, σ. 60, στίχ. 17 κ.ἑξ.: *Ἔρως δὲ καὶ Διόνυσος, δύο βίαιοι θεοί...* κλπ.).

μηνολόγιον τοῦ Σεπτεμβρίου (Θ' - Ι' αἰ.) γεγραμμένον διὰ μεγαλογραμμάτου γραφῆς καὶ περιέχον λίαν ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα τοῦ μαρτυρίου τῶν ἁγίων Εὐδοξίου, Ρωμύλου καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς, κατὰ διασκευὴν παλαιοτέραν τοῦ μεταφραστικοῦ κειμένου, ὅπερ καὶ μόνον ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστόν. Ἂς σημειωθῇ, τέλος, καὶ ἑτέρα ἀνακάλυψις τοῦ κ. Astruc, ἡ ἐπιτυχὴς συσχέτισις τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1248 κώδικος (φ. 5r - 8v) πρὸς τὸν κώδικα *Vossianus Gr.* Q. 36, ὧν ὁ τελευταῖος περιέχει τὴν ἀρχὴν καὶ ὁ πρῶτος τὸ τέλος τοῦ αὐτογράφου λόγου τοῦ Ματθαίου Καμαριώτου κατὰ τοῦ Πλήθωνος.

Ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον εἰς ὀλίγας σελίδας νὰ παράσχῃ τις πλήρη εἰκόνα τοῦ πλούτου καὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ διὰ τοῦ ὡς ἄνω καταλόγου προσφερομένου εἰς τὴν ἔρευναν νέου ὑλικοῦ. Οἱ ἑλληνισταὶ πάσης περιόδου ἔχουν ἀσφαλῶς ν' ἀντλήσουν ἐξ αὐτοῦ πλεῖστα ὅσα, βοηθούμενοι εὐτυχῶς καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἐν τέλει παρατιθεμένους μακροὺς καὶ χρησιμωτάτους πίνακας, ἤτοι τὸν ἀλφαβητικὸν πίνακα τῶν ἀρχῶν τῶν ἀνεκδότων ἢ ὀλίγον γνωστῶν κειμένων τῶν φερομένων εἰς τὰ περιγραφόμενα χειρόγραφα (σ. 699 - 728) καὶ τὸν γενικὸν πίνακα προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων (σ. 729 - 789), τοῦ ὁποίου ὡρισμένα γενικὰ λήμματα μάλιστα (ὡς τά: Astrologie et Astronomie, Bible, Conciles et Canons, Copistes, Dates, Droit (civil - ecclésiastique), Filigranes, Liturgie, Manuscrits, Musique ecclésiastique, Peintures, Possesseurs et Donateurs, Siècles) εἶναι ἰδιαζόντως χρήσιμα.

Ἂς εὐχηθῶμεν εἰς τοὺς συγγραφεῖς τοῦ κρινομένου καταλόγου ὅπως δυνηθοῦν ταχέως νὰ προσφέρουν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον καὶ τοὺς δύο ὑπολειπομένους τόμους τοῦ ἀληθῶς σπουδαίου τούτου ἔργου.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου (1874 - 1960). Ἀθῆναι, τυπογραφεῖον Μηνᾶ Μυρτίδη, 1960. Σελίδες μ' + 1 - 531 (Φωτογραφία τοῦ μνημονευομένου εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ τόμου).

Εἰς ὀγκώδη τόμον συγκεντροῦνται ἐργασίαι ὑπερτεσσαράκοντα ἐπιστημόνων Ἑλλήνων καὶ ξένων, καθηγητῶν Πανεπιστημίων καὶ ἁπλῶν φίλων τῆς ἐρεύνης, τοῦ κέντρου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ δὴ τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος τοῦ μνημονευομένου Χίου καθηγητοῦ. Μαθηταὶ καὶ μαθηταὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Κ. Ἀμάντου προσφέρουν τὸ ἰδιάζον «κόλλυβόν» των, τῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης, διὰ νὰ μνημονευθῇ ὁ ἐργάτης τῆς ἐπιστήμης. Τοῦ ὀγκώδους τούτου τόμου τὴν ἐπιμέλειαν — ἐργασίαν ὄχι μόνον ἐλάχιστα εὔκολον ἀλλὰ καὶ ἄχαριν ἐνίοτε διὰ τὰς ἐμφανιζομένας δυσχερείας καὶ πικρίας —

εἶχεν ἤδη πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ μνημονευομένου καθηγητοῦ ἀναλάβει ὁ καθ. Ν. Β. Τωμαδάκης καὶ παρ' ὅλας τὰς ἐν τῷ μεταξὺ δυσκολίας ἔφερεν εἰς ἀξιοζήλευτον πέρας τὸ ἔργον. Προσφορὰ εὐγνωμοσύνης καὶ τιμῆς πρὸς τὸν διδάσκαλόν του, πράγματα, τὰ ὁποῖα οἱ συνεργάται τῆς «Ἐπετηρίδος» αὐτῆς εἶχον γνωρίσει καὶ διὰ τοῦ ἀφιερωτικοῦ πρὸς τὸν Φαίδωνα Κουκουλὲν τόμου. Τὸν καθ. Τωμαδάκην ἐπιμελούμενον ἐβοήθησαν ὁ ὑφηγ. Φ. Μπουμπουλίδης συντάξας τὴν βιβλιογραφίαν Κ. Ἀμάντου καὶ Λ. Βρανούσης ἐπιμεληθεὶς τὴν τυπογραφικὴν ἔκδοσιν τοῦ τόμου κατὰ τρόπον ἀξιέπαινον.

Ὁ καθηγ. Ν. Β. Τωμαδάκης δι' ἑνὸς βιογραφικοῦ σημειώματος εἰσάγει τὸν μελετητὴν τοῦ τόμου εἰς γνωριμίαν μὲ τὸν ἐκλιπόντα ἄνδρα. Εἰς τὰς σελίδας (ζ'-ις') ἐπέτυχεν νὰ δώσῃ μίαν εἰκόνα τοῦ ἐπιστήμονος καὶ τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Κ. Ἄμαντος ἐκ πτωχοτάτης οἰκογενείας προερχόμενος καὶ πτωχὸς — μὴ ζηλεύσας πλούτη — παραμείνας ὁ ἴδιος, ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων ἠγάπησε τὴν ἐργασίαν, ἡ δὲ πνευματική του ζωὴ εἶναι μία συνεχὴς πορεία μόχθου καὶ ἀνόδου. Μὲ πόλους τὴν συνείδησιν τῆς σημασίας τὴν ὁποίαν εἶχον πάντοτε καὶ ἔχουν διὰ τὸ ἔθνος τὰ βόρεια σύνορα, τὸ γεωργικὸν στοιχεῖον τοῦ τόπου καὶ ἡ αἱμορραγία τῆς μεταναστεύσεως ἐκινήθη διὰ νὰ συλλάβῃ τὸ νόημα οὐχὶ μόνον τοῦ παρελθόντος τῆς φυλῆς, ἀλλὰ καὶ τοῦ μέλλοντος. Εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν τομέα αἱ ἐργασίαι του ἀπὸ τῶν τοπωνυμικῶν καὶ γραμματικῶν καὶ ἱστορικῶν, ὅπου διακρίνονται ἡ σοφία καὶ ἡ ὀξύτης, ἕως τῶν γενικωτέρων παρελαύνουν ὁ πλοῦτος τῆς ἐρεύνης καὶ τὸ βάθος τῆς συνθέσεως. Ἂς ἐπιτραπῇ εἰς τὸν γράφοντα τὰς γραμμὰς αὐτὰς νὰ σημειώσῃ τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει ἡ «*Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν*» διὰ τὴν προβυζαντινὴν καὶ πρώιμον βυζαντινὴν ἐποχήν, ὅπου ὁ Κ. Ἄμαντος κατώρθωσεν νὰ ἴδῃ, ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς βεβαίως σκοπιᾶς, τὴν πρόοδον αὐτὴν ὡς ἓν σύνθετον σύνολον «Ἑλλήνων» καὶ Χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ζοῦν τὴν αὐτὴν ἐποχήν, ἀντιμετωπίζουν τὰ αὐτὰ προβλήματα καὶ αἱ ἀντιθέσεις των δὲν εἶναι ἀντιθέσεις ἀπομονωμένων ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλ' ἀνταγωνιζομένων καὶ ἐπηρεαζόντων ἀλλήλους. Δι' ἡμᾶς οἱ ὁποῖοι δὲν εἴχομεν τὴν τύχην νὰ ἀκούσωμεν τὸν Ἄμαντον διδάσκοντα, μᾶς ἀρκοῦν αἱ ἀναμνήσεις τῶν διδασκάλων μας, ὁμιλούντων περὶ τοῦ διδασκάλου των. Ἠμποροῦμεν ὅμως νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν στοργήν, τὴν ὁποίαν ἐπεδείκνυεν ὁ Ἄμαντος εἰς ἡμᾶς τοὺς νεωτέρους, τοὺς μαθητὰς τῶν μαθητῶν του.

Ὁ Φ. Μπουμπουλίδης (σσ. ιζ'-μ') ἀναγράφει τὰ δημοσιεύματα τοῦ Κ. Ἀμάντου (493 δημοσιεύματα!) συμπληρῶν οὕτω ἀναλυτικώτερον ὅσα εἰς τὸ βιογραφικὸν σημείωμα περὶ τοῦ ἐπιστήμονος Ἀμάντου γράφονται.

Ἀπὸ τῆς σ. 1 ἄρχεται ἡ δημοσίευσις τῶν ἐργασιῶν τῶν «μνημονευόντων» τὸν Κ. Ἄμαντον. Κατωτέρω δίδεται μία ἀναγραφὴ μετὰ συντόμου

περιλήψεως τῶν ἐνδιαφερόντων ἐν γένει τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς ἄρθρων. Τὴν ἀναγραφὴν τῶν μελετῶν ἔκρινα σκοπιμώτερον νὰ χωρίσω κατὰ κλάδους ἐπιστημῶν — Ἱστορία, Ἁγιογραφία, Φιλολογία, Λαογραφία, Ἀρχαιολογία.

Ὁ Gyula Moravcsik (Ἀνώνυμον ἀφιερωτικὸν ποίημα περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου Α', σσ. 1-10) ἐπανερχόμενος εἰς γνωστὸν ἀνώνυμον ποίημα «*Εἰς τὸν Βασίλειον βασιλέα*», διαπιστώνει ὅτι τὸ ποίημα πρέπει νὰ ἔχῃ γραφῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 867-872, δηλαδὴ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Α'. Τὸ κείμενον τοῦτο προστίθεται ὡς μία ἀκόμη πηγὴ εἰς τὰς ἐλαχίστας περὶ Βασιλείου Α' καὶ ἐπιβεβαιώνει τοῦτο μὲν τὴν ἄποψιν ὅτι «*μέγας βασιλεὺς*» εἶναι ὁ Βασίλειος Α' (καὶ οὐχὶ ὁ Μιχαὴλ Γ', ὡς ὑπέθεσεν ὁ Grégoire), τοῦτο δὲ τὰς μαρτυρίας περὶ πτωχικῆς καταγωγῆς τοῦ Βασιλείου Α'.

Ὁ Rodolphe Guilland (Études sur l'histoire administrative de Byzance, σσ. 11-24) προσφέρει ἕνα ἔλεγχον τῶν *πατρικίων* τῶν ἀκμασάντων ἐπὶ Φωκᾶ (602-610), Ἡρακλείου (610-641) καὶ Κώνσταντος Β' (641-668) καλύπτων οὕτω διὰ τῆς προσωπογραφικῆς του ἐργασίας αἰῶνα περίπου καὶ ἐπεξεργαζόμενος μαρτυρίας δι' ὑπερεβδομήκοντα ὀνόματα.

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ V. Laurent (Action de grâces pour la victoire navale remportée sur les Turcs a Atramyttion au cours de l'automne 1334, σσ. 25-41). Εἰς δύο τμήματα — τὸ πρῶτον παλαιογραφικὸν καὶ φιλολογικόν, τὸ δεύτερον ἱστορικὸν — ὁ σ. ἐξετάζει κείμενον ἀναφερόμενον εἰς τὴν ναυμαχίαν τοῦ Ἀδραμυττίου (1334), ὡς συμπεραίνει ὁ σ. Τὸ ἐπ' ὀνόματι Νικηφόρου πραίτωρος προσγραφὲν ὑπὸ τῶν περιγραψάντων τὸν Vat. Gr. 112, ff. 61-63 κείμενον εὐχαριστηρίου ὁμιλίας ἀποδίδει εἰς τὸν πρωτέκδικον καὶ σακελλίωνα Γεώργιον Γαλησιώτην. Εἰς τὸ δεύτερον τμῆμα ὁμιλεῖ περὶ τῆς ναυμαχίας τοῦ Ἀδραμυττίου καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκδίδεται τὸ κείμενον.

Ὁ Peter Charanis (On the Ethnic Origins of the emperor Nicephorus Phocas, 42-45) καταλήγει ὅτι ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, ὡς ὅλη ἡ γενεὰ τῶν Φωκάδων, εἶναι ἐν μέρει Ἀρμένιος καὶ ἐν μέρει Ἕλλην, εἶναι δὲ λάθος τὸ λεγόμενον ὅτι εἶναι μόνον Ἀρμένιος.

Εἰς τὴν μελέτην του ὁ Steven Runciman (The ladies of the Mongols, σσ. 46-53) ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπιγραφῆς εἰς τὴν Μονὴν τῆς Χώρας «*Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου ἡ κυρὰ τῶν Μουγουλίων Μελάνη ἡ μοναχή*», ἀναφέρεται εἰς τὸν γάμον τῆς Εὐφροσύνης, θυγατρὸς τοῦ Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου καὶ τῶν δύο νόθων φερουσῶν τὸ ὄνομα Μαρία, μιᾶς τοῦ Μιχαὴλ Η', τῆς ἑτέρας δὲ τοῦ Ἀνδρονίκου Β' μετὰ Μογγόλων. Καταλήγει δὲ ὅτι ἡ Μελάνη μοναχὴ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ μεταξὺ τῆς Μαρίας συζύγου τοῦ Uzbek (πρόκειται περὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Β') καὶ τῆς θυγατρὸς τοῦ Μιχαὴλ Η', συζύγου τοῦ Abaka, ἀποκλίνων ὑπὲρ τῆς πρώτης.

Ὁ Κ. Σπυριδάκης (Ὁ χαρακτὴρ τῆς Κυπριακῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1426 καὶ ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, σσ. 71 - 75) χαρακτηρίζει τὴν κατὰ τὸ ὡς ἄνω ἔτος γενομένην *«ἐπανάστασιν τῶν χωρικῶν»* ὡς ἔχουσαν οὐ μόνον χαρακτῆρα κοινωνικόν, ἀλλὰ καὶ ἐθνικόν.

Ὁ P. Argenti (Chief primary sources for the medieval and modern history of Chios, 231 - 256) ὑποδεικνύει τὴν σημασίαν τῶν ἀρχείων τῆς Γενούης διὰ τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου ἐπὶ Γενουατοκρατίας (1346 - 1566). Διὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἐξαίρει τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχει ὁ ια΄ αἰών. Ἡ ἔρευνα ἐπὶ τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας τῆς Χίου ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας.

Ὁ π. Ἱερώνυμος Κοτσώνης (Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Αἱ ἐν Ρώμῃ ἱπποδρομίαι πρὸ τῆς παρὰ τὴν Μουλβίαν Γέφυραν μάχης, σσ. 257 - 264) ἐπισημαίνει τὴν θρησκευτικήν, καὶ διὰ τὸν δεισιδαίμονα Μαξέντιον ὅλως ἰδιάζουσαν, σημασίαν τῆς πρὸ τῆς παρὰ τὴν Μουλβίαν μάχης τελέσεως ἱπποδρομίας. Μέχρι τοῦδε τὸ γεγονὸς εἶχεν παραγνωρισθῆ ἢ δὲν εἶχεν τύχει τῆς δεούσης προσοχῆς.

Ὁ Μ. Μανούσακας (Στέφανος Κατράριος, ὁ πρῶτος γνωστὸς Ἕλληνας νοτάριος τῆς Χίου. Ἕνα ἀνέκδοτο ἔγγραφό του (τοῦ ἔτους 1446) ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, σσ. 265 - 271 καὶ 1 φωτ.) ἀνακαλύπτει τὸ παλαιότερον γνωστὸν ἑλληνικὸν νοταριακὸν ἔγγραφον τῆς Χίου ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Στέφανον Κατράριον. Τὸν νοτάριον τοῦτον ταυτίζει πρὸς τὸν ἄλλως γνωστὸν Stefani Catoari, καὶ ἐντάσσει εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ 1349 γνωστὴν Χίαν οἰκογένειαν Κατράρη.

Ἡ συνθετικὴ μελέτη τοῦ Στρατῆ Ἀνδρεάδη (Ἡ Κρατικὴ διάρθρωσις εἰς τὸ Βυζάντιον, σσ. 109 - 114) διῃρημένη εἰς τμήματα διὰ τὴν Νομοθεσίαν - Διοίκησιν, Δικαιοσύνην, Οἰκονομίαν, παρουσιάζει τὸν συγκεντρωτικὸν χαρακτῆρα τῆς Βυζαντινῆς Κρατικῆς μηχανῆς, ἐνῷ συγχρόνως τονίζεται τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ διοίκησις εὑρίσκεται εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὰ κατώτερα ὄργανα. Ἡ αὐτὴ συγκεντρωτικότης παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης καὶ τὴν οἰκονομίαν, ὡς κρατικὸς παρεμβατισμός.

Ἡ Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου (Ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α΄, σσ. 413 - 431) εἰς μίαν αὐστηρὰν κριτικὴν τῶν λεγομένων *«κακώσεων»* τοῦ αὐτοκράτορος τούτου, ἐξετάζουσα μίαν πρὸς μίαν τὰς δέκα *«κακώσεις»* προσπαθεῖ νὰ διαφωτίσῃ τὰ ἐπὶ μέρους καὶ νὰ συνθέσῃ τὴν ὅλην οἰκονομικὴν καὶ δημοσιονομικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος. Ἡ ὅλη του προσπάθεια ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐξυγίανσιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατοῦ, καὶ δὲν ὀφείλεται εἰς ἀντικληρικὰ αἰσθήματα.

Μεταξὺ ἱστορίας καὶ ἁγιογραφίας ὁ Διον. Α. Ζακυθηνὸς (Ἅγιος Βάρβαρος, σσ. 438 - 453 καὶ προσθήκη εἰς σ. 528) ἐξετάζει τὴν περιπεπλεγμένην ἁγιολογικὴν παράδοσιν περὶ τοῦ ἁγίου Βαρβάρου παραδίδουσαν τέσσαρα διάφορα κείμενα ἀνάγοντα τὴν ἀκμὴν τοῦ ἁγίου εἰς διαφόρους ἐποχάς. Τῇ ἐπικουρίᾳ ἱστορικῶν δεδομένων καθορίζεται ὁ ἅγιος Βάρβαρος τοῦ Λόγου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ἀκροπολίτου ὡς ἀκμάσας ἐπὶ Μιχαὴλ Β΄ τοῦ Τραυλοῦ (25 Δεκεμβρίου 820 - Ὀκτωβρίου 829). Ἐξάγονται πολύτιμα συμπεράσματα διὰ τὴν ἐν γένει ἐν Ἑλλάδι κατάστασιν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν.

Εἰς τὴν Φιλολογίαν ἀναφέρεται, ἀλλ' ἀποτελεῖ σύνθεσιν διὰ τὴν πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν ζωὴν τῶν τέλος ιβ΄ - ιγ΄ αἰώνων ἡ μελέτη τοῦ Ν. Β. Tomadakis (Le Despotat grec d'Épire et les savants Grecs des XII - XIII siècles, σσ. 115 - 124). Ἑρμηνεύονται τὸ ἔργον καὶ ἡ πολιτικὴ τοποθέτησις τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτου, ἡ νοσταλγία του πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ ἡ συντηρητικὴ καὶ παθητικὴ τοποθέτησίς του ἔναντι τῶν δύο αὐτοκρατοριῶν, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Νικαίας. Ἀντιθέτως ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ παρὸν καὶ τοποθετεῖται ὑπὲρ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Προστίθενται κρίσεις περὶ τῆς δράσεως τῶν δύο ἑτέρων σοφῶν τῆς περιόδου, τοῦ λογιωτέρου Δημητρίου Χωματιανοῦ καὶ τοῦ ἀτυχεστέρου Γεωργίου Βαρδάνη καὶ γενικώτεραι περὶ τῆς σημασίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν διὰ τὴν παίδευσίν των καὶ τὴν πολιτικήν των δρᾶσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην.

Ὁ Στέφανος Δ. Καββάδας (Διορθωτικὰ Ἀδαμαντίου Κοραῆ εἰς τὴν Λέξεων συναγωγὴν τοῦ Φωτίου, σσ. 285 - 298) ἐκδίδει τὰς διορθώσεις τοῦ Κοραῆ εἰς ἀντίτυπον τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λεξικοῦ τοῦ 1808 εὑρισκόμενον εἰς τὴν Μονὴν Μερσυνιδίου (ὄχι Μερουνιδίου).

Ὁ Δικαῖος Β. Βαγιακάκος (Τὸ Ταίναρον καὶ τὰ τούτου ὀνόματα, σσ. 337 - 352) πραγματεύεται τοὺς διαφόρους τύπους τοῦ τοπωνυμίου Ταίναρον (ὁ, ἡ Ταίναρος, τὸ Ταίναρον) καὶ ἐτυμολογεῖ τοῦτο. Παρέχει καὶ διαφόρους ἄλλας ὀνομασίας τοῦ αὐτοῦ ἀκρωτηρίου (Ματαπᾶς, Βραχίων τῆς Μάνης, Κάβος τῆς Μάνης, Κριτήρι, Λίθος, Φανάρι).

Εἰς τὴν μελέτην τοῦ Δημητρ. Β. Οἰκονομίδου (Γλωσσικαὶ καὶ λαογραφικαὶ εἰδήσεις ἐν τῷ «Ἡμερολογίῳ τοῦ Κωνσταντίνου Διοικητοῦ», σσ. 147 - 166) παρέχονται λαογραφικαὶ εἰδήσεις ἀναγόμεναι εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὡς καὶ τοπωνυμικὸν καὶ γλωσσικὸν ὑλικὸν πλούσιον.

Ὁ Δημ. Α. Πετρόπουλος (Λαϊκὲς δοξασίες γιὰ τὸ βάπτισμα, σσ. 516 - 521) ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἀλληγορίαν βάπτισμα = θάνατος ἀνάγει τὴν ἀρχὴν τῶν λαϊκῶν ἐκφράσεων τῶν σχετιζομένων μὲ τὴν ὁπωσδήποτε δικαίωσιν τοῦ θανόντος εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ βαπτίσματος, ὅπου ἀναγινώσκεται περικοπὴ ἀπὸ τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν τοῦ Ἀπ. Παύλου *«ὁ γὰρ ἀποθανὼν δεδικαίωται ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας»*. Τὴν μελέτην συμπληροῦν καὶ ἄλλαι δοξασίαι περὶ βαπτίσματος.

Εἰς τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ τὴν ἐπιγραφικὴν ἀναφέρονται δύο μελέται. Ὁ Σ. Πελεκανίδης (Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἐκ Καισαρείας τῆς Ἄνω Μακεδονίας, σσ. 463-467) δημοσιεύει «τὸ πρῶτον σῳζόμενον ἐπιγραφικὸν μνημεῖον τῆς χριστιανικῆς Ἄνω Μακεδονίας», ἤτοι ἐπιγραφὴν ἀναγομένην εἰς τὸν ϛ' αἰῶνα. Ἐν συνεχείᾳ ἡ ἐπιγραφὴ σχολιάζεται. (Ὁ τίτλος ὅμως «προεδρία» δὲν εἶναι μόνον συνήθης ἐπὶ «ἐπισκόπων ἢ πατριαρχῶν παραιτηθέντων τοῦ θρόνου καὶ προϊσταμένων ἐφεξῆς ἐπισκοπῆς τινός», διότι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐπιστέλλων τῷ Ἰννοκεντίῳ Ρώμης, οὕτως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ συγχρόνου ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας Θεοφίλου «*ὁ γὰρ τῆς ἐκκλησίας, τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὴν προεδρίαν ἐγχειρισθεὶς Θεόφιλος*» (Migne, PG, 52, 529). Τὸ θέμα ἴσως χρῄζει περαιτέρω ἐρεύνης).

Ἡ ἑτέρα ἀρχαιολογικὴ μελέτη ὑπὸ Ν. Μ. Κοντολέοντος (Εἰδήσεις περὶ τῶν Χριστιανικῶν μνημείων τῆς Νάξου, σσ. 468-474 καὶ 4 φωτ.) περιγράφει τρεῖς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς (τὴν Βασιλικὴν τοῦ Σαγγρίου, τὴν Βασιλικὴν τῶν Παλατιῶν καὶ μίαν τρίτην εἰς τὸν Ἅγ. Ματθαῖον) καὶ δημοσιεύει πέντε ἐπιγραφάς.

Διὰ τὴν παλαιογραφίαν πρέπει νὰ σημειωθοῦν καὶ αἱ κατωτέρω μελέται ἀναφερόμεναι εἰς θέματα νεοελληνικὰ κυρίως, ἀλλὰ περιγράφουσαι κώδικας. Παναγιώτου Γ. Νικολοπούλου (Ἀλβέρτος Μαρῖνος ὁ Χῖος, σσ. 100-108) ὅπου περιγράφεται ὁ μεικτὸς Vat. Gr. 1914 ἐκ τεσσάρων τμημάτων (βίος Γρηγορίου τῆς Μεγ. Ἀρμενίας (τοῦ ιζ' αἰ.), Ἀλβέρτου Μαρίνου τοῦ Χίου Λόγοι (τοῦ 1580), Ἰωάννου τοῦ Πεδιασίμου, σύνοψις περὶ μετρήσεως καὶ μερισμοῦ τῆς γῆς (τοῦ ιε' αἰ.) καὶ Ἱππολύτου περὶ ιβ' ἀποστόλων (γραφὴ Ἀλλατίου).

Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου (Ἄγνωστος μουσικὸς κῶδιξ τοῦ Πρωτοψάλτου Σμύρνης Δημ. Λώτου, σσ. 272-279), ὅπου περιγράφεται ὁ ὑπ' ἀριθ. 51 (372) ἄγνωστος μέχρι τοῦδε μουσικὸς κῶδιξ τῆς Βιβλιοθήκης Σπ. Λοβέρδου ἐν Κηφισιᾷ, τοῦ ἔτους 1800.

Εἰς τὰς ὡς ἄνω βυζαντινολογικὰς μελέτας προστίθενται καὶ ἄλλαι μελέται ἀναγόμεναι εἰς τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν, ἀρχαιολογίαν ἢ ἐπιγραφικήν, εἴτε εἰς τὴν νεοελληνικὴν γραμματείαν, τέχνην καὶ νομικήν. Αἱ μελέται αὗται εἶναι Κ. Δ. Μέρτζιου, Συμπλήρωμα εἰς τὰ «Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας», σσ. 54-70. Χ. Παπαχριστοδούλου, Παρατηρήσεις στὸ «Θανατικὸ τῆς Ρόδου» τοῦ Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶ ἢ Λιμενίτη, σσ. 76-88. Κυριάκου Π. Χατζηϊωάννου, Κύπρια μελετήματα, σσ. 89-99 (Α' – Πασικράτης Θουριεύς, Κουριεὺς ἢ Σόλιος. Β' – Ἀπόλλων Κερεάτας). Ἡ ὡς ἄνω μνημονευθεῖσα μελέτη περὶ Ἀλβέρτου Μαρίνου τοῦ Χίου. Μιλτιάδου Ἀν. Σταμούλη, Τρία Βεράτια, σσ. 125-131 (τοῦ παρελθόντος αἰῶνος). Ἀντωνίου Ν. Χαροκόπου, Ἐρῖθαι – Ἐριθιανή, σσ. 132-139. Ἀντωνίου Π. Στεφάνου, Ψήφισμα τοῦ Δήμου Χίων, σσ. 140-146 καὶ 3 φωτ. (περὶ τὰ μέσα τοῦ γ' π.Χ. αἰῶνος). Γεωργίου Λαΐου, Ὁ ἐν Βιέννῃ ἐμπορικὸς οἶκος «Ἀργέντη». (Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Βιέννης), σσ. 167-186. Σπυρίδωνος Δ. Λουκάτου, Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐν Χίῳ τυπογραφία, σσ. 187-200. George G. Arnakis, The historical work of Samuel G. Howe and the historian George Finlay, σσ. 201-217. Γεωργίου Θ. Ζώρα, Αἱ συνομιλίαι μεταξὺ Ἡλιοῦ καὶ λῃστοῦ, σσ. 218-230 καὶ προσθήκη εἰς σ. 528. Παν. Ι. Ζέπου, Ὁ ἐκ Χίου Θεόδωρος Φωτεινὸς καὶ ἡ «Ἱστορία τῆς Δακίας» αὐτοῦ, σσ. 280-284. Λ. Ι. Βρανούση, Ὁ «Πατριωτικὸς ὕμνος» τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἑλληνικὴ «Καρμανιόλα», σσ. 299-336. Ε. Κριαρᾶ, Χρονολογικά, μεθοδολογικὰ καὶ ἄλλα ζητήματα «Θυσίας» καὶ «Ἐρωτοκρίτου», σσ. 353-369. Γεωργίου Α. Μέγα, Παραλλαγὴ τῆς λαϊκῆς διασκευῆς τῆς Ἐρωφίλης, σσ. 370-374. Γεωργίου Κ. Σπυριδάκη, Δημώδης παράδοσις περὶ τῆς τομῆς τοῦ Βοσπόρου ὑπὸ τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, σσ. 375-380. Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ἡ Πατριαρχικὴ ἐξαρχία Τριπολιτζᾶς καὶ ὁ ἐθνομάρτυς μητροπολίτης Ἄνθιμος, σσ. 381-390. Γεωργίου Τ. Κόλια, Ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Τιμοθέου πρὸς τὸν Πάπαν Πῖον Ε' (1572). (Κείμενον – Σχόλια), σσ. 391-412. Σοφίας Α. Ἀντωνιάδη, Πορίσματα ἀπ' τὴ μελέτη τοῦ Βιβλίου Συνοικεσίων τῆς ἀδελφότητας Ἑλλήνων Βενετίας, σσ. 432-437. Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ἐπιτάφιος τῆς Ζερμπίτσης (1539-1540), σσ. 454-462 καὶ 5 φωτ. Στυλιανοῦ Γ. Καψωμένου, Παραλειπόμενά τινα τῆς εἰς τὸν Δύσκολον τοῦ Μενάνδρου κριτικῆς, σσ. 475-492. (Ἡ ἐργασία ἡ ὁποία ἔγινε εἰς τὸ σεμινάριον τῶν Ettore Paratore καὶ Carlo Gallavotti καὶ τῆς ὁποίας πορίσματα συμπληρωθέντα ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Carlo Gallavotti, per il testo di Menandro (Revisione del papiro Bodmeriano) ἐν Rivista di cultura classica e medioevale, I (1959), 227-279, δὲν ἀναφέρεται κατὰ τὴν συζήτησιν τῶν χωρίων). Βαγγέλη Σκουβαρᾶ, Ὁ φιλικὸς καὶ δάσκαλος Ἰωάννης Γ. Μακρῆς (Συμβολὴ στὴ βιογραφία του – Μὲ ἀνέκδοτα κείμενά του), σσ. 493-515. Βασιλ. Βλ. Σφυρόερα, Ὁ Βικέντιος Κορέσης καὶ ἡ ἔναντι τῶν Ὀρθοδόξων στάσις αὐτοῦ ἐν Νάξῳ, σσ. 522-527.

Αἱ μελέται αὗται αἱ ἀναφερόμεναι εἰς περιοχὰς ἐκτὸς τῆς ὑπὸ τὴν αὐστηρὰν ἔννοιαν καθοριζομένης βυζαντινολογίας, ὁμοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν βυζαντινολογικῶν, συμπληροῦν τὸν ὀγκώδη τοῦτον τόμον, τὸν προσφερθέντα εἰς μνήμην, καὶ δὴ «μνήμην αἰωνίαν», τοῦ ἀειμνήστου Κ. Ἀμάντου.

ΠΑΝΑΓ. Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Νέον Μαρτυρολόγιον *ἤτοι μαρτύρια τῶν νεοφανῶν μαρτύρων τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ τόπους μαρτυρησάντων. Συναχθέντα ἐκ διαφόρων συγγραφέων καὶ μετ᾽ ἐπιμελείας ὅ,τι πλείστης διορθωθέντα, ἐν οἷς καὶ ἱκαναὶ ἀκολουθίαι προσετέθησαν παρὰ τοῦ ὁσίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, ἔκδοσις τρίτη..., Ἀθῆναι 1961, 8⁰, σ. 302.*

Εἰς καλαίσθητον ἔκδοσιν, ἐπιστασίᾳ Π. Β. Πάσχου, ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος « Ἀστήρ », κατέστησε προσιτὸν τὸ Νέον Μαρτυρολόγιον τοῦ ὁσίου Νικοδήμου (α΄ ἔκδ. 1794, β΄ 1856 συμπληρωμένη μέχρι τῶν μαρτυρίων τοῦ 1838). Πρόλογος τοῦ ἐπιμελητοῦ, προοίμιον τοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου (σσ. 9 - 25) καὶ εἰκόνες.

Τὰ μαρτύρια - βίοι - ὑπομνήματα εἶναι 95, αἱ ἀκολουθίαι 7. Ἀναζητεῖται ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ἁλώσεως Δούκα τὸ συναξάριον τοῦ μεγάλου δουκὸς Λουκᾶ Νοταρᾶ καὶ τῶν οἰκείων αὐτοῦ. Ἴσως δ᾽ ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ μαρτύρια τῶν πατριαρχῶν Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, Παρθενίου Δ΄ καὶ Γρηγορίου Ε΄, ἅτινα ἡ σκοπιμότης τῆς κυκλοφορίας τοῦ ἔργου ἐν Τουρκίᾳ ἐκώλυσε νὰ περιληφθοῦν εἰς τὴν προηγουμένην ἔκδοσιν. N. B. T.

Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως, ***Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.***
Ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἑλλάδος ⟨1960⟩.
Ἀθῆναι, 8⁰, σσ. κγ΄+483 (δίστηλον).

Τὸ ἔργον συνετάχθη μὲ πολὺν κόπον καὶ φροντίδα τὸ 1935 καὶ ὑπῆρχε μεταξὺ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀοιδ. ἀρχιερέως († 1947), ἐξεδόθη δὲ μὲ ἀρκετὴν ἐπιμέλειαν καὶ προσοχήν. Βασίζεται οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ἐντύπων ἀλλὰ καὶ ἐπὶ χει/φων κωδίκων ἐκ τῶν ὁποίων ἐκδίδονται ἀρκετὰ μικρὰ κείμενα.

Θὰ ἀνέμενέ τις ὅτι ἡ Ἀπ. Διακονία ἐκδίδουσα τὸ χει/φον θ᾽ ἀνέθετε τὴν συμπλήρωσιν αὐτοῦ διὰ τὴν μέχρι τοῦ 1960 εἰκοσιπενταετίαν εἰς εἰδήμονά τινα, οὕτως ὥστε νὰ μὴ παρουσιάζωνται, ὡς σήμερον ἔχει τὸ κείμενον, χάσματα ἢ ἀνακρίβειαι. Ἡ ἐνημέρωσις θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ διὰ παραρτήματος ἢ καὶ διὰ παρεμβολῶν ἐν ἀγκύλαις. Οὕτω π.χ. Ἰωάννης ὅσιος ὁ ἐρημίτης ὁ ἀσκήσας ἐν Κρήτῃ (Ὀκτωβρίου 7) περὶ οὗ ὁ σ. ἐν σ. 229 θὰ εἶχεν ἄλλως, ἂν ὁ Εὐστρατιάδης ἐγνώριζεν ὅσα περὶ αὐτοῦ ἔγραψεν ὁ L. Petit ἢ ἡμεῖς (Κρητ. Χρον. Α΄, 1947). N. B. T.

Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, ***Λεσβιακὸν ἑορτολόγιον Α΄*** *Οἱ ἅγιοι Γεώργιοι ἀρχιεπίσκοποι Μυτιλήνης, Ἀθῆναι 1959, 8⁰, σσ. 52.*

Ὁ συγγρ. συζητεῖ καὶ προάγει τὸ θέμα τοῦ ἂν δύο ἢ τρεῖς εἶναι οἱ Γεώργιοι ἀρχιεπίσκοποι Μυτιλήνης, ὧν τὸν α΄ θέτει 783 - 784, τὸν β΄ τὸν καὶ σημειοφόρον († 821) μεταξὺ 807 - 815 καὶ τὸν τρίτον τὸ 843 ἕως 845 - 846. Δημοσιεύει τὰ συναξάρια, δυστυχῶς χωρὶς ν᾽ ἀποκαθιστᾷ τὴν ὀρθογραφίαν (*Μιτυλήνη* πολλαχοῦ!, *πανταχῶσε*, σ. 35,8 κ.ἄ.) ἢ νὰ σπουδαιολογῇ τὴν ἀκρίβειαν (πρβλ. *εὔχεσθαι* ἀντὶ *ἔχεσθαι* σ. 40,26). N. B. T.

Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, ***Λεσβιακὸν Ἑορτολόγιον Β΄.*** *Ὁ ἅγιος Ἀλέξανδρος ὁ ἐν Λέσβῳ, Ἀθῆναι 1960, 8⁰, σσ. 73 (+7).*

Περὶ ἀμφισβητουμένου ἐπισκόπου Μυτιλήνης ἢ Μηθύμνης Ἀλεξάνδρου (30 Νοεμβρίου) διαπραγμάτευσις ἐν ὄψει ἐπιγραφικῶν καὶ ἐκ χει/φων μαρτυριῶν. Ἐκδίδονται δ᾽ ἐν τέλει ἐκ χει/φων τῆς Μονῆς Λειμῶνος 124 καὶ 94, ἀμφοτέρων τοῦ ιε΄ αἰ., δύο ἀκολουθίαι τοῦ ἁγίου. N. B. T.

Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, Γαβριὴλ μητροπολίτου Μηθύμνης « Περιγραφὴ τῆς Λέσβου », Ἀθῆναι 1960, 8⁰, σσ. 45 (+3).

Τὸ κείμενον Barber. Gr. 196 (II, 17) 14r - 18r ἐκδίδεται μετὰ καλὴν διαπραγμάτευσιν περὶ τοῦ λογίου τούτου τοῦ ιζ΄ αἰ. χωρισμένον εἰς παραγράφους πλὴν διπλωματικῶς! Τοῦτο εἶναι ἀπαράδεκτον διὰ φιλολογικὸν κείμενον, καθὼς καὶ γραφαὶ οἷα Ἀχειρῶνος (σ. 25) υἱοθετούμεναι ὑπὸ τοῦ ἐκδότου. Παροράματά τινα (οιάους § 49 ἀντὶ οἴκους!). Πίναξ, φωτοτυπίαι, εὐκολύνουν τὴν μελέτην. N. B. T.

ΛΟΓΟΣ Monografias y Sintesis Bibliográfica de Filologia Griega. Volumen 1 año 1960 por Sebastian Cirac Estopañan. Universidad de Barcelona 1960, 8⁰, σσ. XI+9+577.

Συγκινητικὴ εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τοῦ Ἱσπανοῦ κληρικοῦ καὶ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, νὰ συναγάγῃ εἰς ἕνα ὀγκώδη καὶ πολύπονον τόμον οὐ μόνον τὰς ἀνθρωπιστικὰς εἰσηγήσεις του εἰς συνέδρια ἀλλὰ καὶ τὴν βιβλιογραφίαν τὴν ἀφορῶσαν τὴν σύγχρονον Ἑλληνικὴν ἐν γένει φιλολογίαν. Οὕτω οἱ ἐν τῇ Ἰβηρικῇ χερσονήσῳ θὰ ἔχουν μίαν εἰκόνα τῆς παρ᾽ ἡμῖν ἐπιστημονικῆς κινήσεως. Πολὺ φοβοῦμαι ὅμως μήπως ἡ εἰκὼν ἐδόθη ἐν πολλοῖς ἐλλιπὴς ἢ ἐσφαλμένη, καὶ τοῦτο ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ πλήθους καὶ τῆς ποικιλίας τῶν ἀναγραφῶν τῶν δημοσιευμάτων καὶ τῶν περιλήψεων, διὰ τὰ ὁποῖα εἷς ἄνθρωπος συνήθως δὲν ἐπαρκεῖ νὰ τὰ ἴδῃ ὅλα ἐκ πρώτης χειρὸς καὶ νὰ τὰ ἀναγνώσῃ. Καὶ φαίνεται ὅτι τὰ σφάλματα εἶναι περισσότερα τῶν ὅσων θὰ ἐπεθύμει ὁ φιλελληνισμὸς καὶ ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ συμπαθοῦς συναδέλφου. N. B. T.

MONUMENTA MUSICAE BYZANTINAE

Εἰς τὴν ὡς ἄνω σειρὰν τῆς Union Académique Internationale τῆς Copenhagen ἐξεδόθησαν κατὰ τὸ 1960 τρεῖς τόμοι ἀναφερόμενοι εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν παλαιοσλαβικὴν παρασημαντικήν, δι᾽ ὧν ἀντιμετωπίζονται προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσιν, τὴν ἑρμηνείαν καὶ τὴν μεταξύ των σχέσιν. Ὁ τρόπος ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων καὶ αἱ ἐκτιθέμεναι ἀπόψεις παρουσιάζουν μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἀσχολούμενον μὲ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν παράδοσιν τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς. Διὰ τοῦτο θὰ δώσω μικρὰν περίληψιν τῶν ἐν λόγῳ τριῶν ἐκδόσεων.

1. H. J. W. Tillyard, The Hymns of the Pentecostarium, Transcripta, Vol. VII. Σχ. 8ον, σσ. XXIV+173.

Ὁ τόμος περιλαμβάνει τὰ στιχηρὰ αὐτόμελα τοῦ Πεντηκοσταρίου, τῶν ὁποίων τὸ μέλος προσφάτως μετεγράφη διὰ τῆς συγχρόνου μουσικῆς γραφῆς καὶ δίδεται τὸ πρῶτον εἰς τὴν δημοσιότητα. Τὸ μουσικὸν κείμενον μετεγράφη καὶ ἐκδίδεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ εἰς καλὴν κατάστασιν σῳζομένου κώδικος τῆς Περιβλέπτου (N), ὁ ὁποῖος

εὑρίσκεται νῦν εἰς τὸ Cardiff. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο εἶναι ἓν σχεδὸν πλῆρες Στιχηράριον· εἶναι πληρέστερον τοῦ Codex Dalasseni (D) τῆς Βιέννης, ἀλλὰ κατώτερον τοῦ Codex Atheniensis 883 (A) ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ ἐκδότης βασίζεται, ὅπου ἠδυνήθη νὰ ἔχῃ ἀντίγραφον. Καὶ τὰ τρία χειρόγραφα εἶναι τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, διὰ τοῦτο δὲν παρουσιάζουν θεμελιώδεις διαφοράς. Ὁ ἐκδότης ἔχει τὴν γνώμην ὅτι προέχει ἡ μεταγραφὴ τῆς μουσικῆς τῶν ὕμνων, ἡ ἀποκρυπτογράφησις, ὡς τὴν ἀποκαλεῖ, καὶ ὄχι ἡ γνῶσις τῶν ἀναριθμήτων μικρῶν παραλλαγῶν. Συνήθως ἀρκεῖται εἰς τὴν παράθεσιν μιᾶς παραλλαγῆς διὰ νὰ μὴ βαρύνῃ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα. Αἱ παρατιθέμεναι παραλλαγαὶ εἶναι τῶν χειρογράφων D ἢ T (Στιχηράριον εὑρισκόμενον εἰς τὸ Cambridge).

Ὅλα τὰ χρησιμοποιηθέντα χειρόγραφα ἔχουν γραφῆ διὰ μουσικῶν σημείων ἀνηκόντων εἰς τὸ μέσον στάδιον τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς.

Ὡς ποιητικὰ κείμενα τὰ στιχηρὰ τοῦ Πεντηκοσταρίου χαρακτηρίζονται ὡς μέτρια δημιουργήματα τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως. Λόγῳ τοῦ αὐστηρῶς περιωρισμένου χώρου ὁ ἐκδότης δὲν ἠδυνήθη νὰ παραθέσῃ καὶ ἀγγλικὴν μετάφρασιν, ἡ ὁποία θὰ ἐπέτρεπεν εἰς τὸν ξένον ἀναγνώστην νὰ σχηματίσῃ μίαν ἰδέαν περὶ τοῦ κειμένου τῶν ὕμνων. Μεταφράζει μόνον τέσσαρας ὕμνους : Τὸ ποίημα τοῦ Κουμουλᾶ « *Ἐπὶ τῇ προβατικῇ κολυμβήθρᾳ...* », τὸν κανόνα τοῦ Ἰω. Δαμασκηνοῦ εἰς τὴν Ἀνάληψιν « *Ὁ Κύριος ἀνελήφθη εἰς οὐρανούς...* », τοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος εἰς τὴν Πεντηκοστὴν « *Δεῦτε λαοὶ τὴν τρισυπόστατον θεότητα προσκυνήσωμεν...* » καὶ ἕτερον τῆς Πεντηκοστῆς « *Δεῦτε ἅπαντες πνευματικῶς εὐφρανθῶμεν...* ».

Εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον « Προέλευσις τῶν Ἤχων » ὁ ἐκδότης γράφει πῶς προῆλθεν ἡ βυζαντινὴ μελῳδία ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μέλη. Διευκρινίζει ὅμως ὅτι ἐκθέτει προσωπικάς του γνώμας καὶ ὄχι γνώμας τοῦ ἐκδοτικοῦ συμβουλίου. Περαιτέρω περιγράφει τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐξελίξεως τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς. Κατατάσσει τὰ διάφορα μουσικὰ χειρόγραφα ἀναλόγως τῶν μουσικῶν σημείων των. Τέλος δέχεται ὅτι ἡ παράδοσις τῶν Στιχηραρίων εἶναι περισσότερον ὁμοιόμορφος καὶ συνεχὴς ἢ ἡ παράδοσις τῶν Εἱρμολογίων.

Ἕπεται ἀνασκόπησις τῶν προσπαθειῶν πρὸς ἑρμηνείαν τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀνθολογίας Christ - Παρανίκα (1871) μέχρι τῶν Monumenta Musicae Byzantinae διὰ τῶν ὁποίων δίδεται εἰς τοὺς ἀνὰ τὸν κόσμον ἐνδιαφερομένους οὐσιῶδες ὑλικὸν διὰ τὴν μελέτην τῆς μεσαιωνικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις τῶν μουσικῶν κειμένων. Πρὸ ἑκάστου ὕμνου ὁ ἐκδότης παραθέτει τὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἔχει ὑπ' ὄψιν. Τὸ πρῶτον σημειούμενον χειρόγραφον εἶναι ἐκεῖνο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ ἔκδοσις, ἐκτὸς ἂν ἄλλως σημειοῦται. Ἡ διόρθωσις σφαλμάτων συλλαβισμοῦ δὲν σημειοῦται εἰς τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα. Ἡ στίξις παρίσταται μὲ μίαν παῦλαν, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν τελείαν τῶν χειρογράφων. Ὡς πρὸς τὴν στίξιν τὰ διάφορα χειρόγραφα παρουσιάζουν σχετικὴν ὁμοιομορφίαν. Αἱ διαφοραὶ στίξεως δὲν σημειοῦνται εἰς τὸ ὑπόμνημα.

Προφανῶς ἡ ἔκδοσις ἀποτελεῖ πολύτιμον συμβολὴν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς.

2. *Miloš M. Velimirović, Byzantine elements in early slavic chant, Subsidia, Vol. IV. Σχ. 8ον, σσ. XII+140.*

Τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ κυρίως μέρος διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ συγγραφέως ὑποβληθείσης εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard. Περιλαμβάνει ὅμως

καὶ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον περιῆλθεν εἰς χεῖρας του μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς διατριβῆς. Ἡ ὅλη ἐργασία πηγάζει ἐκ τῆς προσπαθείας νὰ ἀποδοθῇ ἡ μουσικὴ ἑνὸς σλαβικοῦ Εἱρμολογίου τοῦ XII - XIII αἰῶνος, εὑρεθέντος μετά τινος ἄλλου χειρογράφου εἰς τὴν μονὴν Χιλανδαρίου τοῦ Ἄθω, διὰ τῆς συγχρόνου μουσικῆς γραφῆς. Ἡ ἑρμηνεία τῆς μουσικῆς γραφῆς τῆς περιόδου εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει τὸ χειρόγραφον προϋποθέτει τὴν λύσιν πολλῶν συναφῶν προβλημάτων, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ συγγραφεὺς προχωρεῖ μεθοδικώτατα. Τὰ μουσικὰ σημεῖα τοῦ σλαβικοῦ Εἱρμολογίου φαίνονται νὰ ἀνήκουν εἴς τι πρώιμον στάδιον τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς. Ἐρευνᾶται λοιπὸν ἡ σχέσις τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς σλαβικῆς μουσικῆς σημειογραφίας καὶ γενικώτερον ἡ σχέσις τῆς βυζαντινῆς καὶ τῆς σλαβικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς.

Αἱ λειτουργικαὶ ἀνάγκαι, αἱ ὁποῖαι ἐδημιουργήθησαν μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Σλάβων, ὤθησαν εἰς τὴν μετάφρασιν τῶν ἑλληνικῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Οἱ μεταφρασταὶ ὄχι μόνον ἀντέγραψαν τὰ ἄνωθεν τῶν κειμένων μουσικὰ σημεῖα, ἀλλὰ καὶ προσεπάθησαν μεταφράζοντες τὰ κείμενα νὰ διατηρήσουν τὸν τονικὸν ῥυθμὸν καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν συλλαβῶν τοῦ πρωτοτύπου. Τὰ σῳζόμενα σλαβικὰ Εἱρμολόγια εἶναι συντεταγμένα κατὰ ᾠδάς. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν συνετάσσοντο ἕως τὸν ιδ΄ αἰῶνα τὰ ἑλληνικὰ Εἱρμολόγια τὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τοὺς Ἁγ. τόπους καὶ τὸ Σινᾶ, ἐνῷ ἀντιθέτως τὰ χρησιμοποιούμενα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὸ Ἅγ. Ὄρος συνετάσσοντο κατὰ κανόνας. Ἐρευνῶν ὅμως ὁ συγγραφεὺς λεπτομερέστερον τὸ περιεχόμενον τῶν σλαβικῶν Εἱρμολογίων παρετήρησε τὴν ὕπαρξιν εἱρμῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν περιελαμβάνοντο εἰς οὐδὲν ἐκ τῶν προσιτῶν ἑλληνικῶν Εἱρμολογίων τῆς Παλαιστίνης, ἀλλ' ἀντιθέτως περιείχοντο εἰς τὰ ἑλληνικὰ Εἱρμολόγια τὰ συνταχθέντα κατὰ κανόνας καὶ μάλιστα εἰς τὰ παλαιότερα ἐξ αὐτῶν. Ποῖα λοιπὸν Εἱρμολόγια ἐλήφθησαν ὡς πρότυπα διὰ τὴν σύνταξιν τῶν σλαβικῶν Εἱρμολογίων ; Διὰ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ὁ συγγραφεὺς ἐρευνᾷ τὰς σχέσεις τῶν ἐκχριστιανισθέντων Σλάβων μὲ τοὺς Ἁγίους τόπους, τὸ Ἅγ. Ὄρος καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐκ τῆς ἐρεύνης αὐτῆς προκύπτει ὅτι αἱ σχέσεις μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἦσαν περισσότερον στεναί· παραδίδεται μάλιστα ὅτι ἡ πρώτη μοναστικὴ κοινότης τῆς Ρωσσίας συνεδέετο στενῶς μὲ τὴν μονὴν τῶν Στουδίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μόνον τὸ Εἱρμολόγιον τοῦ Χιλανδαρίου περιέχει δύο εἱρμοὺς ἀπὸ κανόνα ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Θεόδωρον Στουδίτην, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται εἰς δύο ἐκ τῶν παλαιοτέρων ἑλληνικῶν Εἱρμολογίων. Εὐρυτέρα ἔρευνα ἀπεκάλυψεν ὅτι εἰς τὴν μονὴν τῶν Στουδίου ἠκολουθεῖτο τὸ τυπικὸν τῆς μονῆς Ἁγ. Σάββα τῶν Ἱεροσολύμων. Ἐντὸς αὐτῆς λοιπὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρχον ἐκ παραλλήλου καὶ αἱ δύο παραδόσεις. Ἡ ἑρμηνεία τῆς μουσικῆς σημειογραφίας τοῦ ἐν λόγῳ Εἱρμολογίου ἐπιχειρεῖται κατὰ τρεῖς μεθόδους.

α) Ἐρευνᾶται ἡ ἀξία ἑνὸς ἑκάστου φθογγοσήμου· ἀλλ' οὕτω μόνον τὴν μετροφωνικὴν ἀξίαν τῶν φθογγοσήμων δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως μόνον ἡ μετροφωνία τῶν φωνητικῶν χαρακτήρων, ἀλλὰ καὶ ἡ μελῳδία ἡ ὁποία παραδίδεται διὰ τῶν ἐπ' αὐτῶν ἀφώνων σημείων. Μόνον διὰ τῆς συνενώσεως καὶ ἀκριβοῦς ἑρμηνείας φωνητικῶν καὶ ἀφώνων χαρακτήρων δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν ὀρθῶς τὴν ψαλμῳδίαν. Ὡς παραδέχεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεύς, ἡ ἀπόδοσις τῶν παλαιῶν φθογγοσήμων διὰ τῆς συγχρόνου μουσικῆς γραφῆς εὑρίσκεται εἰς τὸ στάδιον τῶν πειραματισμῶν καὶ πρέπει νὰ ἐπιχειρῆται μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ φθογγόσημα τοῦ ἑπομένου σταδίου τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς σημειογραφίας, τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ καλῶς.

β) Ἄλλη μέθοδος εἶναι ἡ μελέτη τῆς μουσικῆς δομῆς ἑκάστου εἱρμοῦ ὡς συνόλου, ἐν στενῇ σχέσει πρὸς τὸ κείμενον. Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς ὡδήγησεν εἰς τὴν εὕρεσιν τυπικῶν μουσικῶν φράσεων (formulae).

γ) Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο ἀνωτέρω μεθόδων ἔδωσε περισσότερον ἱκανοποιητικὰ ἀποτελέσματα. Φθογγόσημα τοποθετούμενα κατὰ ἰδιαιτέραν ἀκολουθίαν ἀποτελοῦν μουσικὴν φράσιν, ἡ ὁποία ἔμενε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον σταθερὰ εἰς μίαν οὐσιαστικῶς προφορικὴν παράδοσιν μὴ γνωρίζουσαν ἀμετακινήτους συνθέσεις καὶ ἐπιτρέπουσαν ἐπὶ μέρους προσωπικὴν δημιουργίαν τῶν ψαλτῶν. Αἱ μουσικαὶ αὐταὶ φράσεις δύνανται νὰ μεταγραφοῦν μὲ βεβαιότητα ὄχι ὅμως καὶ εἷς εἱρμὸς ὡς σύνολον.

Αἱ τυπικαὶ μουσικαὶ φράσεις τῶν σλαβικῶν Εἱρμολογίων ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ τὰ συντεταγμένα κατὰ κανόνας. Ὁ συγγραφεὺς συσχετίζων τὸ γεγονὸς τοῦτο μὲ τὴν κατάταξιν τῶν σλαβικῶν Εἱρμολογίων κατὰ ᾠδὰς φθάνει εἰς συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

1) Οἱ Σλάβοι ἐγνώριζον καὶ τοὺς δύο τύπους ἑλληνικῶν Εἱρμολογίων, τὸν τύπον τὸν χρησιμοποιούμενον εἰς τὴν Παλαιστίνην, ἀπὸ τὸν ὁποῖον παρέλαβον τὴν κατάταξιν τῶν εἱρμῶν καὶ τὸν τύπον τὸν χρησιμοποιούμενον εἰς τὸ Ἅγ. Ὄρος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔλαβον ἐπὶ μέρους εἱρμοὺς καὶ τὸ σπουδαιότερον τυπικὰς μουσικὰς φράσεις (formulas).

2) Οἱ ἑλληνικοὶ στίχοι κατὰ μέγα μέρος διετηρήθησαν εἰς τὴν σλαβικὴν ψαλμῳδίαν.

3) Τὰ μουσικὰ σλαβικὰ σημεῖα εἶναι βεβαίως ἑλληνικῆς προελεύσεως καὶ δύνανται ν᾿ ἀναχθοῦν εἰς στάδιον μεταξὺ τῆς πρωίμου καὶ τῆς μέσης περιόδου τῆς Βυζαντινῆς παρασημαντικῆς.

4) Οἱ Σλάβοι ἐδανείσθησαν ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν καὶ μουσικὰς μορφάς.

5) Μελῳδικαὶ φράσεις τοῦ α΄ ἤχου εἶναι ταυτόσημοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν σλαβικὴν μουσικήν. Βασιζόμενοι εἰς τὴν ὁμοιότητα δυνάμεθα τὸ πρῶτον νὰ ἀποδώσωμεν τὴν μουσικὴν τῶν Σλαβικῶν Εἱρμολογίων διὰ τῆς συγχρόνου μουσικῆς γραφῆς.

Τὸ συμπλήρωμα τοῦ τόμου (Pars suppletoria, σχ. 4ον, σσ. 8+LXXV+12) περιλαμβάνει εἰς τὸ πρῶτον μέρος συγκριτικοὺς πίνακας μουσικῆς σημειογραφίας. Οἱ πίνακες περιέχουν τὴν μουσικὴν τῶν ᾠδῶν τοῦ α΄ ἤχου, αἱ ὁποῖαι εὑρέθησαν εἰς τὸ Εἱρμολόγιον τοῦ Χιλανδαρίου· ἤτοι τὰς ᾠδὰς γ΄, δ΄, ε΄, ς΄ καὶ μέρος τῆς ζ΄ ὡς παραδίδονται ἀπὸ τὰ διάφορα μουσικὰ χειρόγραφα, καὶ τέλος ἀπόδοσιν τῆς μουσικῆς διὰ τῆς συγχρόνου μουσικῆς γραφῆς. Ἐκτὸς τῆς μουσικῆς παρατίθεται καὶ τὸ κείμενον εἰς ἑλληνικὴν καὶ σλαβικὴν γλῶσσαν. Τὸ σλαβικὸν κείμενον ἐλήφθη ἀπὸ τὸ Εἱρμολόγιον τοῦ Χιλανδαρίου. Εἰς τὸν Index δίδεται πλήρης κατάλογος τῶν κωδίκων, τοὺς περισσοτέρους τῶν ὁποίων ὁ συγγραφεὺς εἶδεν εἰς microfilms.

Τὸ δεύτερον μέρος τοῦ συμπληρώματος περιέχει δείγματα τῶν χρησιμοποιηθέντων χειρογράφων εἰς φυσικὸν μέγεθος. Ὅλα τὰ δείγματα παραδίδουν τὸν εἱρμὸν III τῆς α΄ ᾠδῆς τοῦ κανόνος τοῦ Μαϊουμᾶ εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν «Χέρσον ἀβυσσοτόκον...».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δίδεται μόνον μία ἰδέα τῆς ἐργασίας τοῦ Dr Velimirovič, ἡ ὁποία ὄχι μόνον προάγει τὴν ἔρευναν τὴν σχετικὴν μὲ τὴν παλαιοσλαβικὴν ψαλμῳδίαν, ἀλλὰ κάμνει καὶ τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς ἕνα νέον κλάδον τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας.

3. Arne Bugge, Contacarium Palaeoslavicum Mosquense, Vol. VI. Σχ. 4ον, σσ. XXVII+10+1v-204r.

Τὸ ἐκδιδόμενον μουσικὸν χειρόγραφον εἶναι τὸ Kondakar Uspenskogo Sobora τοῦ XII αἰῶνος, εἶναι ἓν ἐκ τῶν 5 σῳζομένων σλαβικῶν μουσικῶν κονδακαρίων, παρουσιάζει δὲ ἔναντι τῶν ἄλλων τὰ πλεονεκτήματα ὅτι εἶναι πλῆρες, πολὺ καθαρόν, ἀντιπροσωπευτικὸν τοῦ εἴδους καὶ χρονολογημένον. Ἡ σῳζομένη ἐπιγραφὴ λέγει ὅτι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γραφέως Κωνσταντίνου τὴν 20ὴν Ἰουλίου τοῦ ἔτους 6715 (= 1207 μ.Χ.). Ἡ εἴδησις αὕτη ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐνδείξεις.

Κατόπιν λεπτομερεστάτης περιγραφῆς τοῦ χειρογράφου ὁ ἐκδότης εἰσέρχεται εἰς τὸ περιεχόμενον. Τὸ Κοντακάριον ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἄνισα μέρη. Ἡ χωριστὴ ἀρίθμησις τῶν σελίδων τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τοῦ χειρογράφου ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἔχομεν δύο χωριστὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἐδέθησαν ὁμοῦ.

Τὸ πρῶτον μέρος εἶναι ἓν Κοντακάριον ὡς τὰ ἑλληνικὰ μουσικὰ Κοντακάρια. Τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον ἔχει γραφῆ εἰς ἀνατολικὴν σλαβικὴν διάλεκτον, μετεφράσθη ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μὲ καταπληκτικὴν πιστότητα. Ἐκ τῶν 143 κοντακίων τοῦ χειρογράφου μόνον τρία, γραφέντα εἰς μνήμην Ρώσων ἁγίων, εἶναι πρωτότυπα.

Τὸ δεύτερον μέρος περιέχει *Στίχους*, *Ὑπακοὰς* καὶ *Κοινωνικά*. Κατὰ τὴν ὀρθὴν ἄποψιν τοῦ ἐκδότου εἶναι ἓν Ψαλτήριον.

Διὰ τῆς παρούσης ἐκδόσεως δίδεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν δημοσιότητα ὁλόκληρον Κοντακάριον μὲ τὴν παλαιοσλαβικὴν παρασημαντικήν. Ἡ σημειογραφία τῶν παλαιοσλαβικῶν Κοντακαρίων θέτει πολὺ περισσότερα καὶ δυσκολώτερα προβλήματα διὰ τοὺς μελετητὰς ἢ ἡ σημειογραφία τῶν Εἱρμολογίων καὶ τῶν Στιχηραρίων, τῶν ὁποίων ἡ παράδοσις εἶναι περισσότερον ἑνιαία. Ὁ ἐκδότης παραθέτει διαφόρους ἀπόψεις Εὐρωπαίων καὶ Σλάβων μελετητῶν ἐπὶ τῶν προβλημάτων τούτων. Ἡ σχέσις μεταξὺ βυζαντινῆς καὶ σλαβικῆς παρασημαντικῆς ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους τοὺς μελετητάς. Διαφωνίαι ὑπάρχουν ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς σχέσεως.

Ἡ μουσικὴ γραφὴ τοῦ δευτέρου μέρους ὁμοιάζει πρὸς τὴν γραφὴν τῶν συγχρόνων ἢ καὶ ὀλίγον μεταγενεστέρων Στιχηραρίων. Τοῦτο ἐνισχύει τὴν γνώμην ὅτι τὸ δεύτερον μέρος εἶναι ἀνεξάρτητον Ψαλτήριον γραφὲν ὀλίγον μετὰ τὸ Κοντακάριον.

Οἱ ἦχοι ὡς εἰς ὅλα τὰ Σλαβικὰ μουσικὰ βιβλία εἶναι ὀκτώ. Οὐδεμία διάκρισις γίνεται μεταξὺ εὐθέων καὶ πλαγίων.

Ὁ ἐκδότης κάμνει παραλληλισμὸν τῶν μελῳδιῶν τοῦ Κοντακαρίου πρὸς τὰς μελῳδίας τοῦ ἑλληνικοῦ μουσικοῦ Κοντακαρίου Ashburnhamense, τὸ ὁποῖον ἔχει ἐκδοθῆ εἰς τὴν σειρὰν τῶν Mon. Mus. Byz., Main Series, Vol. IV, Copenhagen 1956. Ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸν αὐτὸν γίνεται προφανὴς ἡ πλήρης ἀντιστοιχία ἑλληνικῆς καὶ Ρωσικῆς παραδόσεως.

Ἕπεται ἱστορία τοῦ χειρογράφου καὶ πίναξ τῶν περιεχομένων αὐτοῦ. Τέλος δὲ ὁλόκληρον τὸ χειρόγραφον ἐν φωτοτυπίᾳ.

ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ἠλία Δ. Μαστρογιαννοπούλου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1958, σσ. 121.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος βιβλίου δὲν εἶναι ἁπλῶς ἕνας κληρικός, ποὺ ἀφιερώθη εἰς τὸ τελετουργικὸν μέρος τῆς θείας λατρείας. Καὶ τοὺς ναοὺς δὲν αἰσθάνεται μόνον ὡς εὐκτηρίους οἴκους ἀλλὰ κάτι περισσότερον, ὡς ἔργα τέχνης, τόπους ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς καὶ κέντρα γραμμάτων, ἀγάπης καὶ φιλανθρωπίας, ἱδρύματα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Δι᾿ ὀλίγων ἐξηγεῖ εἰς τὸν βραχὺν πρόλογον (σελ. 3-4) τοῦ βιβλίου τὰς ἀπόψεις ταύτας. Καὶ περαιτέρω, χωρῶν κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα — Στερεὰ Ἑλλάς, Πελοπόννησος, Θεσσαλία, Ἤπειρος, Μακεδονία, Θρᾴκη, Νησιὰ — παρουσιάζει εἰς τὰς περιττὰς σελίδας τοῦ βιβλίου ἀνὰ δύο ἢ τρεῖς εἰκόνας ἀπὸ φωτογραφίας ἢ σχέδια τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς χώρας, ἐνῷ ἀντιστοίχως εἰς τὰς ἀρτίας σελίδας ἐπεξηγεῖ εἰς ἁπλῆν δημοτικὴν γλῶσσαν τὰ τοῦ ρυθμοῦ, διακόσμου καὶ καλλιτεχνικῆς ἐν γένει ἀξίας ἑκάστου μνημείου μετὰ συναφῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων.

Πρόκειται περὶ ἑνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ λευκώματος βυζαντινῶν καί τινων μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, ὄχι φυσικὰ ὅλων, προοριζομένου διὰ τοὺς πολλούς. Ἡ ἔκδοσις εἶναι ἐπιμελὴς ὡς πρὸς τὴν ἐκλογήν, τὰς σημειώσεις, τὴν ἐκτύπωσιν ἐπὶ καλῆς ποιότητος χάρτου — δι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀναπαράστασις ἐπιτυγχάνει — καὶ τὴν ὅλην οἰκονομίαν ὕλης, εἰκόνων, διατάξεως κλπ. Μόνην ἐπιφύλαξιν θὰ ἠμποροῦσε νὰ ἔχῃ κανεὶς πρῶτον ὡς πρὸς τὰς παραλείψεις, ἰδίᾳ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀνατολῆς, ἑνὸς κόσμου ποὺ ἔφυγεν ἀπὸ τὸν κύριον κορμὸν τῆς Ἑλλάδος — Θρᾴκη, Μ. Ἀσία, Πόντος, Β. Ἤπειρος — καὶ δεύτερον ὡς πρὸς τὴν ἔγχρωμον πλαισίωσιν τῶν εἰκόνων, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ τὴν ἀπεικόνισιν τμημάτων μόνον τῶν μνημείων. Φιλοκάλως γίνεται ἡ προβολὴ ἀλλὰ δὲν πρόκειται περὶ ἐκθέσεως φωτογραφιῶν ἢ ἄλμπουμ τοπίων παρὰ διὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τέχνης καὶ ἡ παρουσίασίς των προτιμότερον νὰ γίνεται μὲ τὴν λιτότητα τῶν σημειώσεων. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ βιβλίον εἶναι χρήσιμον εἰς χεῖρας πολλῶν καὶ ὀλίγων.

Τ. ΑΘ. ΓΡ.

Χαρικλείας Ν. Μπάρλα, Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, ἐν Ἀθήναις 1959, σσ. ιβ'+52+πίν. 14.

Ἡ συγγραφεὺς τῆς παρούσης μελέτης πληροῖ ἓν κενὸν εἰς τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, ἐξετάζουσα τὴν ἐξέλιξιν τῶν κωδωνοστασίων ὡς ἀναποσπάστων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῶν χριστιανικῶν ναῶν, ἀφ' ἧς εἰσήχθησαν (Θ' αἰὼν) οἱ μετάλλινοι κώδωνες, ὡς ἐξέλιξις τῶν σημάντρων. Ὀρθῶς ἡ σ. θεωρεῖ ὡς προδρόμους τῶν κωδωνοστασίων τοὺς πύργους, διότι ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν γνωρίζομεν ἀπὸ χρόνων ἀρχαιοτάτων ὅτι ὁ πύργος ἐμφανίζεται ὡς συμπλήρωμα ἀρχαίου ναοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ ὡς προεξέχον ὑψηλὸν οἰκοδόμημα ἐπὶ τοῦ τείχους κυρίως, διὰ σκοποὺς ἀμυντικούς. Καὶ ὁ βυζαντινὸς αἰὼν κατασκευάζει καὶ χρησιμοποιεῖ ὡς ἀμυντικὰς ἐπάλξεις τὰς πυργωτὰς μονὰς ἀνὰ τὴν ἀπέραντον ἐπικράτειαν, πρὸς συγκράτησιν τῶν ἐπιδρομέων. Οἱ πυργίσκοι τῶν μονῶν ἢ καὶ μεμονωμένων ναῶν ἐπὶ ἐπικαίρων θέσεων εἶναι φυλακαὶ ἐξαίρετοι. Ἐπιτυχῶς ἡ σ. συσχετίζει τὴν μέχρι σήμερον συνήθειαν τοῦ λαοῦ νὰ ὀνομάζῃ πύργους τὰς ὑψηλὰς πυργοειδεῖς οἰκοδομάς. Καὶ ἀπὸ τῶν πύργων τούτων, ὡς ἦτο ἑπόμενον, ἀνηρτήθησαν τὸ πρῶτον οἱ κώδωνες. Βραδύτερον ἐξηρτήθη ἡ ποικιλία τῶν κωδωνοστασίων — αὐτοτελῶν ἢ ἐξηρτημένων ἐκ τοῦ ὅλου συγκροτήματος — ἀπὸ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν ἁμιλλητικὴν διάθεσιν τῶν ἀρχιτεκτόνων. Ἦτο ἀπαραίτητον νὰ ἐξηγηθοῦν ταῦτα εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου· ἡ ἐπιτυχὴς ἀντιμετώπισίς των ὡς προβλημάτων εἰσαγωγικῶς μαρτυρεῖ κυρίως τὴν μεθοδικότητα τῆς νέας ἐπιστήμονος.

Περαιτέρω ἐξετάζονται τὰ βυζαντινὰ κωδωνοστάσια μὲ θαυμαστὴν ἐνημερότητα, παράθεσιν βιβλιογραφίας καὶ σχεδίων, ὡς πρὸς τὴν θέσιν αὐτῶν, τὴν διάπλασιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν (ἐξέτασις μορφολογική), τὴν στέγην, τὴν τοιχοδομίαν, τὰ ἀνοίγματα καὶ τὸν ἐξωτερικὸν διάκοσμον. Τὸ κύριον τοῦτο κεφάλαιον κλείει ἡ κατάταξις τῶν σωζομένων κωδωνοστασίων χρονολογικῶς ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴν (κατὰ αἰῶνας). Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν μεταβυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Μελέτη πρωτότυπος, ἀξιόλογος, λίαν ἐνδιαφέρουσα τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ εὐρύτερον τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν.

Τ. ΑΘ. ΓΡ.

Francis Dvornik, The Ecumenical Councils. The Twentieth Century Encyclopedia of Catholicism. New York 1961. Σελ. 1 - 112.

Ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον *The Twentieth Century Encyclopedia of Catholicism* ἤρχισεν ἀπό τινων ἐτῶν ἐκδιδομένη ἐν Ἡνωμέναις Πολιτείαις σειρὰ αὐτοτελῶν ἔργων

18 - 7 - 1961

ἀναφερομένων εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν ὀργάνωσιν κλπ. τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ γενικώτερον. Καὶ ἡ μὲν διεύθυνσις τῆς ἐκδόσεως ἔχει ἀνατεθῆ εἰς τὸν γνωστὸν Γάλλον καθολικὸν συγγραφέα Daniel Rops, συνεργάται δὲ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ταύτης εἶναι διακεκριμένοι λόγιοι, κληρικοὶ καὶ καθηγηταὶ καθολικῶν πανεπιστημίων τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἡ ὅλη σειρὰ τῶν ἑκατὸν πεντήκοντα ἔργων, τὰ ὁποῖα ἔχουν προγραμματισθῆ πρὸς ἔκδοσιν, διαιρεῖται εἰς ἐπὶ μέρους ἑνότητας ἀναλόγως πρὸς τὸ γενικώτερον θέμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρονται (δογματική, ἠθική, ἱστορία, λατρεία κλπ.). Οὕτω παρατηροῦμεν ὅτι ἀναγγέλλεται, μεταξὺ ἄλλων, καὶ βιβλίον περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας *(Greek and Russian Orthodoxy)* (ἀριθ. τόμου 135) ὑπὸ τὸν ἥκιστα φιλόφρονα ἐπίτιτλον *« Ἔξω τῆς Ἐκκλησίας » (Outside the Church)*. Δὲν θέλομεν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ λεπτομέρεια αὐτη εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς νοοτροπίας τῶν καθολικῶν διανοουμένων.

Τὸ μετὰ χεῖρας βιβλίον ἀποτελεῖ τὸν 82ον τόμον τῆς σειρᾶς, ὀφείλεται δὲ εἰς τὸν δόκιμον κάλαμον τοῦ διαπρεποῦς βυζαντινολόγου Francis Dvornik.

Ὁ συγγραφεὺς διαιρεῖ τὸ βιβλίον του εἰς τέσσαρα κεφάλαια. Εἰς τὸ πρῶτον (σσ. 9 - 46) ἐπισκοποῦνται αἱ ἑπτὰ πρῶται Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι, ἐπιτάσσεται δὲ καὶ παράγραφος περὶ τῶν Συνόδων τοῦ 869 καὶ 879, τῶν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἔριδος Ἰγνατίου καὶ Φωτίου συνελθουσῶν. Εἰς τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον (σσ. 47 - 66) ἐξετάζονται ἐν συντομίᾳ αἱ ἐν Λατερανῷ (1123, 1139, 1179, 1215), Λυὼν (1245, 1274) καὶ Βιέννῃ (1311 - 1312) Σύνοδοι τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῷ εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον (σσ. 67 - 82) ἐκτίθενται τὰ περὶ τῆς ἐμφανίσεως τῆς κινήσεως τοῦ λεγομένου συνοδισμοῦ (conciliarismus), τοῦ προκαλέσαντος τὸ δυτικὸν σχίσμα καὶ τὰς μεταρρυθμιστικὰς συνόδους τῆς Κωνσταντίας (1414 - 1418) καὶ τῆς Βασιλείας (1431 - 1437). Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἐξιστοροῦνται ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὰ κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας (1437 - 1439) καὶ τοῦ Λατερανοῦ (1512 - 1517). Τὸ τελευταῖον κεφάλαιον (σσ. 83 - 110) εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὴν ἀντιμεταρρυθμιστικὴν ἐν Τριδέντῳ σύνοδον (1545 - 1565) καὶ τὴν σύνοδον τοῦ Βατικανοῦ (1869 - 1870). Ὁ τόμος κλείει μὲ τὴν ἀναγραφὴν τῆς κυριωτάτης ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφίας (σσ. 111 - 112).

Τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ καθηγητοῦ Dvornik, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ὅλη σειρὰ τῆς ἐν λόγῳ Καθολικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, ἀπευθύνεται εἰς τὸ εὐρὺ ἀγγλόφωνον καθολικὸν κοινὸν μᾶλλον ἢ εἰς τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητάς. Οὐχ ἧττον ὅμως ὁ μικρὸς οὗτος τόμος ἀποτελεῖ καρπὸν βαθείας γνώσεως τοῦ θέματος, ἰδιαιτέρως δὲ πρέπει νὰ σημειωθῇ ἡ γνωστὴ καὶ ἄλλοθεν μετριοπάθεια καὶ νηφαλιότης τοῦ συγγραφέως καὶ δὴ εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν λεπτῶν θεμάτων, ὡς τὸ ἐπὶ Φωτίου καὶ Κηρουλαρίου σχίσμα καὶ αἱ ἑνωτικαὶ σύνοδοι τῆς Λυὼν καὶ Φερράρας - Φλωρεντίας.

Χ. Γ. Π.

Ἡ ἔκδοσις Ρωμανοῦ

(Διόρθωσις τυπογραφικῶν σφαλμάτων μιᾶς βιβλιοκρισίας)

Εἰς τὸ κυκλοφορῆσαν ἐσχάτως α' τεῦχος τοῦ XXII (1961) τόμου τοῦ περιοδικοῦ « Byzantinoslavica » ἐδημοσιεύσαμεν ἐν σσ. 82 - 84 βιβλιοκρισίαν τοῦ Δ' τόμου τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως τῶν Ὕμνων Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ (Ἀθῆναι 1959). Ἀτυχῶς ἐξ ἀπροσεξίας τοῦ στοιχειοθέτου εἰσεχώρησεν ἀριθμὸς τυπογραφικῶν σφαλμάτων, τὰ ὁποῖα διορθοῦμεν:

Σ. 83: σειρὰ 4 ἀντὶ *kantakion* γρ. *kontakion*, σειρὰ 12 ἀντὶ λ' γρ. ΛΖ', σειρ. 13 ἀντὶ *δ* γρ. *σ*, σειρ. 14 ἀντὶ *kontakia* γρ. *kondakaria*, σειρὰ 24 ἀντὶ *préférance* γρ. *préférence*, σειρὰ 24 ἀντὶ *leçon de ϱ*, γρ. *leçon de P*, σειρ. 41 μετὰ *n'admettent*

pas les idées προσθετέον: *du professeur Tomadakis. Nous possédons aujourd'hui presque tous les manuscrits,* σελὶς 84 σειρ. 3η ἀπὸ τέλους ἀντὶ *de la moitié* γρ. *la moitié.*

Ἐπειδὴ ἐν τούτοις τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν σφαλμάτων εἰσεχώρησεν εἰς τὸ τμῆμα τῶν προτεινομένων διορθώσεων, σ. 83, ἀναδημοσιεύομεν τοῦτο ὀρθῶς ἐνταῦθα: ΛΖ' 20 à *πάντα LA* ajouter: *p*, ΛΖ' 75 au lieu de *ἐπιστρέψει ὧδε* p écrire: ⟨..⟩ *στρέψει ἀδ(ὰμ)* p, ΛΖ' 106 au lieu de ὃν PC corriger *οὗ PC*, ΛΖ' 167 à *φησὶ γλῶσσα ἀρκοῦσα* B ajouter: *p*, ΛΖ' 265 à *παρ' ἐμοῦ τῷ 'Α. ἐπιστρέφοντι* ajouter: *πρὸς ἐμὲ p*, à ΛΗ' 84 ajouter: *μαθηταὶ q*, ΛΗ' 96 au lieu de *ταῦτα γὰρ q...* écrire *οὕτω γὰρ q...* M' 259 au lieu de *πρότυπον* corriger *προτυπῶν*, à M' 261 ajouter: *Ἄρωμεν ἅπαντες P...*, *⟨'Αναπ⟩ετάσωμεν p*, à M' 310 ajouter: *(διδάσ)καλ(ον) εὑρεῖν? p*, à M' 325-326 ajouter: *ἡ αἱμό(ρρους) καὶ (ἁπτ)όμ(ενος) πιστῶς p.*

Παρίσιοι Ν. Α. ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ[1]

ἰδίᾳ τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1960 ὑπὸ Ἑλλήνων δημοσιευθεισῶν μελετῶν σχετιζομένων κατά τινα τρόπον μὲ τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΕΜ =Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΕΚΔ =Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀθηνᾶ = (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀθηναϊκά = (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΘΛΓΘ =Ἀρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀκτῖνες = (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΜΤ =Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960.
Ἀνάλεκτα = (περ.), Ἀλεξάνδρεια.
ΑΠ =Ἀρχεῖον Πόντου (περ.), Ἀθῆναι.
ΓΣΕ = Γενικὴ Στρατιωτικὴ Ἐπιθεώρησις (περ.), Ἀθῆναι.
ΔΙΕΕ = Δελτίον Ἱστορικῆς Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι.
ΔΧΑΕ = Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΒΣ =Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΝΣΠΘ =Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΕΦΣΠΑ =Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
ΕΕΦΣΠΘ =Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου = Τιμητικὸς τόμος, Ἀθῆναι 1960.
Ἐκκλησία = (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΛΑ =Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (περ.).
ΕΜΑ =Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (περ.).
Ἑπτ.Φ. =Ἑπτανησιακὰ Φύλλα.
Ἠπ.Ἑστ. =Ἠπειρωτικὴ Ἑστία (περ.), Ἰωάννινα.
Θεολογία = (περ.), Ἀθῆναι.
Κρ.Πρ. = Κρητικὴ Πρωτοχρονιά.
Κρ.Χρ. = Κρητικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἡράκλειον.
Κυπρ.Σ. = Κυπριακαὶ Σπουδαὶ (περ.), Λευκωσία.
Λαογραφία = (περ.), Ἀθῆναι.
Μακεδονικά = (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΝΕ = Νέα Ἑστία (περ.), Ἀθῆναι.
Νέον Ἀθήναιον = (περ.), Ἀθῆναι.
Οἰκοδομή = (περ.), Κοζάνη.
Ὀρθοδοξία = (περ.), Κωνσταντινούπολις.

---

1 Συνετάχθη ὑπὸ τοῦ φοιτητοῦ τῆς Φιλολογίας κ. Σταύρου Ἰ. Κουρούση.

ΠΑΑ = Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
Παρνασσὸς = (περ.), Ἀθῆναι.
ΠΕ = Ποντιακὴ Ἑστία (περ.), Θεσσαλονίκη.
Πελ. = Πελοποννησιακὰ (περ.), Ἀθῆναι.
Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ 1961.
π.τ.Γ.Π. = Πανηγυρικὸς τόμος εἰς Γρηγόριον Παλαμᾶν, Θεσσαλονίκη 1960.
A. XI B.-K. = Akten des XI internationalen Byzantinisten Kongresses, München 1958.
B. XI B.-K. = Berichte zum XI internationalen Byzantinisten Kongress, München 1958.
Balkan Studies = (περ.), Θεσσαλονίκη.
Byzantion = (περ.), Βρυξέλλαι.
BZ = Byzantinische Zeitschrift (περ.), Μόναχον.
JÖBG = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft (περ.), Graz - Köln.
REB = Revue des Études Byzantines (περ.), Παρίσιοι.

Α' - ΓΕΝΙΚΑ

ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ Μιλήτου. Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήθήκης τοῦ Οἰκουμεν. Πατριαρχείου, Ὀρθοδοξία ΛΕ', 1960, 189 - 196, 253 - 276, 416 - 440.

— Πατριαρχικὰ Σιγίλλια, Ὀρθοδοξία ΛΔ', 1959, 471 - 494. ΛΕ', 1960, 141 - 164.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΙΩΑΝ. Ε. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (ἡ ἱστορία, ἡ εἰκονογραφία καὶ ἡ ὑμνογραφία τῆς ἑορτῆς), Θεσσαλονίκη 1959, 8ον, 111+πίν. 4.

ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ ΣΟΦΙΑΣ Α. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, ΝΕ ΛΔ', 1960, 1134 - 1141.

— Κατάστιχα Ἀδελφότητας Βενετίας, ΑΜΤ, 63 - 67.

— Πορίσματα ἀπ' τὴ μελέτη τοῦ Βιβλίου Συνοικεσίων τῆς Ἀδελφότητας Ἑλλήνων Βενετίας, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 432 - 437.

ANTONIADES S. L'Institut d'études byzantines et post - byzantines à Venice, A. XI B.-K., München 1960, 24 - 26.

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΝ., Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας (εἰσαγωγὴ - ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ), Ἰωάννινα 1960, 8ον, κζ'+253.

ΑΡΚΑ Ν. Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1722 - 1813), Ἀθῆναι 1960, 12ον, 160.

ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ Β. Πέτρος Π Καλονάρος, ΔΙΕΕ ΙΔ', 1960, 592 - 611.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΑΝΟΥ Ι. Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος ὡς γιατρὸς καὶ ὀκτὼ ἀνέκδοτες ἐπιστολές του, ΝΕ ΛΔ', 1960, 1067 - 1076.

ΒΕΗ - ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ ΕΥΓΕΝΙΑΣ. Δημοσιεύματα Νίκου Ἀ. Βέη, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 437 - 488.

ΒΡΑΝΟΥΣΗ Λ. Ι. Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ΠΑΑ ΛΕ', 1960, 509 - 516.

GHEORGHIU N. - A. La bibliothèque d'un prélat Roumain du XVIIIème siècle (contributions à la bibliographie hellénique), A. XI B.-K., München 1960, 165 - 167.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΜΙΚΡΑΓΙΑΝΝΑΝΙΤΟΥ. Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τοῦ Κυριακοῦ τῆς ἐν Ἄθῳ Σκήτης τῆς Ἁγίας Ἄννης, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 453 - 560.

ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗ ΜΑΝ. Σινά, Ἀλεξάνδρεια 1960, 8ον, 88.

ΔΟΑΝΙΔΟΥ Σ. Ι. Ἡ ἑλληνικὴ παράδοση συνεχίζεται στὴ Βενετία, ΝΕ ΛΔ', 1960, 1587 - 1589.

ΕΡΜΩΝΙΚΟΥ Ι. Ἠλίας Μηνιάτης (1669 - 1714), Ἀκτῖνες ΚΓ', 1960, 49 - 54, 93 - 98.

ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α. Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος καὶ ἡ ἐθνικὴ ἀποκατάστασις τῶν Ἑλλήνων, Παρνασσὸς Β', 4, 587 - 601.

ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ Γ. Ἄθως - Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 16.

ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΛΙΩΤΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ. Ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ ἀποκειμένων βιβλίων Βυζαντινῆς Μουσικῆς καὶ συμπλήρωμα Βυζαντινῆς Μουσικῆς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας Δημητρίου Σ. Γκίνη καὶ Βαλερίου Γ. Μέξα, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 54.

ΚΑΡΠΑΘΙΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κῶ, τεῦχος Β', κώδικες Β' - ΙΑ' Ἀρχείου Δουλείας, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 172.

ΚΕΝΤΗ Κ. Τοπωνύμια καὶ παραδόσεις Ἁγ. Θεοδώρου Καρπασίας, Κυπρ.Σ., 167 - 187.

ΚΤΕΝΙΔΟΥ ΦΙΛΩΝΟΣ. Παναγία Σουμελᾶ (ἱστορία καὶ θρῦλοι), ΠΕ ΧΙ, 1960, ἀναμνηστικὸν λεύκωμα, 7 - 19.

— 29 Μαΐου 1453, ΠΕ ΧΙ, 1960, 5699 - 5701.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΣΤ. Π. Ἡ ἐξαγωγὴ χειρογράφων ἐξ Ἁγίου Ὄρους, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 532 - 533.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΥ ΔΗΜ. Ι. Ἡ Ἀμερικὴ μελετᾷ τὸ Βυζάντιον, Ἀκτῖνες ΚΓ', 1960, 5 - 8.

ΛΑΜΨΙΔΟΥ ΟΔ. Τὰ ἐν Σάμῳ χειρόγραφα, ΑΕΚΔ ΙΕ', 1960, 39 - 48.

— Ἡ χρονικὴ σύνοψις τοῦ Κ. Μανασσῆ κατὰ τὸν Bodl. Baroc. 18, Πλάτων ΙΑ', 1959, 310 - 356.

LAMPSIDES O. Notes sur quelques manuscrits de la chronique de Manassès, A. XI B.-K., München 1960, 295 - 301.

ΛΙΒΑΔΑΡΑ Ν. Α. Κατάλογος κωδίκων τῆς ἐν Πάρῳ Μονῆς Λογγοβάρδας, ΔΙΕΕ ΙΔ', 1960, 371 - 392, 584 - 586.

ΜΑΓΔΑΛΗΝΗΣ ΜΟΝΑΧΗΣ. Γυναικεῖος Μοναχισμός, Ι) Γυναικεῖον ἡσυχαστήριον « Ἀναλήψεως » Κοζάνης, 8ον, 144.

ΜΑΛΛΙΑΡΟΥ ΙΑΚ. Δ. Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου « Ἐκ τῶν πνευματικῶν γυμνασμάτων », Ἀθῆναι 1960.

ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞ. Χ. Ἡ Ἤπειρος. Λαογραφικὰ - Ἠθογραφικὰ - Ἐθνογραφικὰ (πρόλογος Π. Πουλίτσα), Α', Ἀθῆναι 1961, 8ον, 208+εἰκ. 17.

ΜΑΝΗ ΕΥΑΓΓ. Ι. Ἀνδρέας Μουστοξύδης, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 400.

ΜΑΝΙΑ Θ. Βυζαντινὰ ἀποσπάσματα κτηνιατρικῶν κειμένων, Δελτίον Ἀγροτικῆς Τραπέζης, 117, 1960, 22 - 24.

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ Μ. Ι. Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ΠΑΑ ΛΕ', 1960, 498 - 509.

— Ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων 1938 - 1960, Ἀθῆναι 1960.

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ Μ. Τὸ Μοναστήρι τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας Φαρμακολυτρίας τὸ εἰς τὸν Εὔξεινον Πόντον, ΑΘΛΓΘ ΚΕ', 1960, 201 - 216.

ΜΕΛΑΝΟΦΡΥΔΟΥ Η. Π. Ἡ ἱεραρχία εἰς τὸν Πόντον, Διοικητικὴ - Ἐκκλησιαστικὴ - Κοινωνικὴ - Οἰκογενειακή, ΠΕ ΧΙ, 1960, 5553 - 5557.

ΜΟΥΤΟΥΣΗ Κ. Ι. Ἀριστοτέλης Κούζης (νεκρολογία), ΕΕΒΣ Λ', 1960, 561 - 565.

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ Φ. Κ. Ἄγνωστος μουσικὸς κῶδιξ τοῦ Πρωτοψάλτου Σμύρνης Δημ. Λώτου, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 272 - 279.

— Αὐτὰ ἔγγραφα Βιβλιοθήκης Σπ. Λοβέρδου, Ἀθῆναι 1961, 8ον, ΙϚ'+81 (= Παρνασσὸς Β', 255 - 279).

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ Φ. Κ. 'Αναγραφὴ δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου 'Ι. 'Αμάντου, Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, ιζ' - μ'.

ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ ΠΑΝΑΓ. Κ. Ἄμαντος (νεκρολογία), ΠΑΑ ΛΕ', 1960, 30 - 32.

(ΠΑΛΑΜΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ). Αἱ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἑορταὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἐπὶ τῇ 600ῇ ἐπετείῳ ἀπὸ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ, π.τ. Γ.Π., 9 - 46.

ΠΟΛΙΤΗ ΛΙΝΟΥ, Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς ἱερᾶς μονῆς Βατοπεδίου, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 403 - 409+πίν. 4.

ΣΚΟΥΒΑΡΑ ΒΑΓΓΕΛΗ, Νικόλαος Κριτίας Προυσαεύς, Μικρ.Χρον. Θ', 1960, 53 - 112.

ΣΤΑΜΟΥΛΗ ΜΙΛΤ. Α. Τρία Βεράτια, Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 125 - 131.

ΣΦΥΡΟΕΡΑ Β. Β. Ἔκθεσις ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ εἰς Κυκλάδας, ΠΑΑ ΛΕ', 1960, 516 - 521.

ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩΑΝ. Π. Κυπριακὰ τοῦ 'Αγίου Νεοφύτου, Κυπρ.Σ. ΚΔ', 1960, 111 - 149.

ΤΩΜΑΔΑΚΗ Ν. Β. Κωνσταντῖνος 'Ι. Ἄμαντος (1874 - 1960) (βιογραφικὸν σημείωμα), Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, ζ' - ις'.

— 'Αναγραφὴ δημοσιευμάτων, Α' Συμπλήρωμα (1955 - 1960), 'Αθῆναι 1961, 8ον, 14.

— Εὐλόγιος Κουρίλας (νεκρολογία), ΕΕΒΣ Λ', 1960, 565 - 566.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ Β. Χ. Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς Σχολῆς Βυτίνης, ΔΙΕΕ ΙΔ', 1960, 393 - 405.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Μ. καὶ ΕΥΓ. Νῖκος 'Α. Βέης (Bees). ΔΧΑΕ Δ', 1959, 3 - 10.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (ΘΕΜΕΛΗ, μητροπ. Θαυμακοῦ). Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ ἐνθυμήσεις τῶν ἱερῶν ναῶν τῆς 'Ιστιαίας, ΑΕΜ Ϛ', 1959, 111 - 149.

— Τὸ ἔλαιον ἐξ ἐπόψεως τελετουργικῆς, 'Εκκλησία ΛΖ', 1960, 388 - 391, 405 - 410, 422 - 425, 439 - 444, 459 - 461, 475 - 478.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΛΑΥΡΙΩΤΟΥ. Κατάλογος λειτουργικῶν εἰληταρίων τῆς ἱερᾶς μονῆς Λαύρας, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 391 - 402.

ΨΑΡΙΑΝΟΥ ΣΤΕΛΛΑΣ Λ. Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης (Διονυσίου Ψαριανοῦ), Οἰκοδομὴ Β', 1959, 273 - 313+πίν. ια'.

Β' - ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΑΒΟΥΡΗ ΣΠ. Ν. 'Εγκώμιον εἰς Ἅγ. Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν ὑπὸ τοῦ ἱεροκήρυκος κῆς Μ. 'Εκκλησίας 'Ιωάσαφ Κορνηλίου, π.τ. Γ.Π., 148 - 156.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Μηναῖον 'Οκτωβρίου, 'Αθῆναι 1960, 191.

— Τριῴδιον κατανυκτικόν, 'Αθῆναι 1960, 477.

BAKALOPULOS A. E. Die Frage der Glaubwürdigkeit der « Leichenrede auf L. Notaras » von Johannes Moschos, BZ, 1959, 13 - 21.

ΔΕΛΙΑΛΗ Ν. Π. 'Η διαθήκη τοῦ ὁσίου Νικάνορος τοῦ Θεσσαλονικέως, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 416 - 425.

DENTAKES B. L. Neun unedierte Hymnen des Johannes Kyparissiotes, A. XI B.-K., München 1960, 101 - 106+πίν. ἀρ. VIII.

ΕΥΣΕΒΙΟΣ Καισαρείας, τόμοι 1 - 3, 'Αθῆναι 1960. Ἔκδοσις 'Αποστολ. Διακονίας τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος — Πατέρες τῆς 'Εκκλησίας, τόμοι ΚΓ' 412, ΚΔ' 326, ΚΕ' 442.

ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ ΕΛ. Α. Τὸ χρονικὸ τῶν Τούρκων Σουλτάνων (τοῦ Βαρβερινοῦ ἑλλ. κώδικα 111) καὶ τὸ ἰταλικό του πρότυπο, 'Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1960, 8ον, 95.

ZORAS G. TH. Αἱ τελευταῖαι πρὸ τῆς 'Αλώσεως δημηγορίαι τοῦ Μωάμεθ καὶ τοῦ Παλαιολόγου, A. XI B.-K., München 1960, 679 - 682.

ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ Γ. Ι. Τέσσαρες Βυζαντινοὶ καθολικοὶ κριταὶ λανθάνοντες ἐν Βυζαντινῷ γνωστῷ κειμένῳ, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 495 - 500.

ILIADOU - HEMMERDINGER D. L'authenticité sporadique de l'Ephrem grec, A. XI B.-K., München 1960, 232 - 236.

— L'enkomion de Saint Démétrius par Jean Archevêque de Thessalonique, Balkan Studies, 1960, 49 - 156.

ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ. Ἅπαντα τὰ εὑρεθέντα 'Ασκητικά, 'Αθῆναι 1960, 8ον, 430.

ΚΑΒΒΑΔΑ ΣΤΕΦΑΝΟΥ. Διορθωτικὰ 'Αδαμαντίου Κοραῆ εἰς τὴν Λέξεων Συναγωγὴν τοῦ Φωτίου, Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 285 - 298.

ΚΟΛΙΑ Γ. Τ. 'Επιστολὴ τοῦ μητροπολίτου Τιμοθέου πρὸς τὸν πάπαν Πῖον Ε' (1572), Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 391 - 412.

ΚΟΜΙΝΗ ΑΘ. Δ. Γρηγόριος Πάρδος, Μητροπολίτης Κορίνθου καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, Ρώμη - 'Αθῆναι 1960, 8ον, ια'+150.

— Παρατηρήσεις εἰς τοὺς χρησμοὺς Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 398 - 412.

KOMINIS A. Paolo di Monembasia, Byzantion XXIX - XXX (1959 - 1960), 231 - 248.

— Γρηγορίου τοῦ Κορινθίου ἐξηγήσεις εἰς τοὺς ἱεροὺς λειτουργικοὺς κανόνας 'Ιωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμᾶ τοῦ Μελῳδοῦ, A. XI B.-K., München 1960, 248 - 253.

KRIARAS EMMANUEL. Die Besonderheiten der letzten Periode der mittelalterlichen griechischen Literatur, JÖBG VIII, 1959, 69 - 85.

ΚΩΝΣΤΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Σ. 'Ο Σπυρίδων 'Ι. Τρικούπης ὑμνογράφος, ΝΕ ΛΔ', 1960, 152 - 154.

ΛΑΜΨΙΔΟΥ ΟΔ. Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Κομνηνῶν, ΑΠ ΚΒ', 1958, 5 - 128.

— Σύμμεικτα εἰς τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου, ΑΠ ΚΓ', 1959, 39 - 54.

ΛΑΟΥΡΔΑ ΒΑΣ. Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 47 - 162.

— 'Η κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1960, 8ον, 23.

LAOURDAS B. - WESTERINK L. G. Scholia by Arethas in Vindob. Phil. Gr. 314, 'Ελληνικὰ ΙΖ', 1960, 105 - 131.

ΜΑΛΛΙΑΡΟΥ ΙΑΚ. Δ. Νικοδήμου τοῦ 'Αγιορείτου « Κανὼν παρακλητικὸς εἰς τὸν Μέγαν 'Ιωάννην τὸν Χρυσόστομον » ἐκ χειρογράφου τῆς ἐν Νάξῳ Μονῆς τοῦ 'Ιωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, 'Αθῆναι 1960, 26.

ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΠΗΓΑ, 'Η θεία λειτουργία τοῦ 'Αγίου Μάρκου (ἐκ χφ. τῆς Πατριαρχ. Βιβλιοθήκης 'Αλεξανδρείας, ἀρ. 173/36), 'Ανάλεκτα 9, 1960, 6 - 34+πίν. 1.

MELETIOS PIGAS. Un « mystère » en latin inédit du XVIème siècle (Bibliothèque Patriarcale d'Alexandrie, Manuscrit 366), 'Ανάλεκτα 9, 1960, 3 - 5+πίν. 1.

ΜΕΡΑΚΛΗ ΜΙΧ. Γ. Κριτικαὶ παρατηρήσεις ἐπὶ Βυζαντινῶν κειμένων, Νέον 'Αθήναιον Γ', 1958 - 1960, 46 - 60.

ΜΕΡΕΝΤΙΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΙΩ. 'Υπερφυὴς διάβασις θαλασσῶν καὶ ποταμῶν: Α' ἐν τῇ ἀρχαίᾳ 'Ισραηλιτικῇ καὶ Β' ἐν τῇ Κλασσικῇ Γραμματείᾳ, 'Αθῆναι 1961, 8ον, 100. Τὸ Α' μέρος καὶ ἐν Θεολογίας ΛΑ', 1960, 580 - 607.

ΜΕΡΕΝΤΙΤΟΥ ΚΩΝΣΤ. ΙΩ. Ὁ Ἰουδαῖος λόγιος Ἀρτάπανος καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 281 - 350.

ΞΥΛΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ. « Ληστὴν τοῦ Παραδείσου πολίτην προαπειργάσω » (Ἡ πρόθεσις πρὸ εἰς τὸ προαπεργάζομαι καὶ εἰς ἄλλας λέξεις τῆς Βυζαντινῆς Ὑμνογραφίας), ΝΕ ΛΑ', 1960, 1216 - 1221.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Μ. Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ « Ἅλωσις τῆς Κρήτης », Ἡράκλειον 1960, 8ον, 191.

ΠΑΣΧΟΥ Π. Β. Τὸ Γεροντικόν, ἤτοι ἀποφθέγματα Ἁγίων Γερόντων (μετὰ εἰσαγωγῆς Θεοκλήτου Διονυσιάτου), Ἀθῆναι 1960, 8ον, ις'+167.

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ. Ἡ θεία λειτουργία τοῦ Ἁγίου Μάρκου, Ἀλεξάνδρεια 1960, 34.

ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ Χ. Γ. Νόθα, ἀνύπαρκτα καὶ συγχεόμενα πρὸς ἄλληλα ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 202 - 213.

ΠΕΤΡΗ ΠΕΤΡΟΥ Π. Νικολάου Μαλαξοῦ Ἀνέκδοτος θρηνητικὸς κανὼν ἐπὶ τῇ ἁλώσει τοῦ Ναυπλίου (1540), ΕΜΑ 8/9, 1958 - 1959, 57 - 62.

— Νικόλαος Μαλαξὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 348 - 375.

ΣΚΟΥΒΑΡΑ ΒΑΓΓΕΛΗ, Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλεξ. Μωραϊτίδη (μὲ ἀνέκδοτα φιλολογικὰ καὶ μουσικὰ κείμενα), ΑΕΜ Ζ', 1960, 162 - 272.

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ Θ. Α. Μερικὰ περίεργα Θεοτοκία, Φιλολογικὴ Κύπρος 1960, 59 - 69.

ΣΤΑΜΑ Π. Γ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου : Παραινέσεις πρὸς Ὀλυμπιάδα (εἰσαγωγὴ - νεοελληνικὴ ἀπόδοσις - σχόλια), Ἀθῆναι 1960.

ΣΥΝΔΙΚΑ - ΛΑΟΥΡΔΑ ΛΟΥΪΖΑΣ. Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης Γαβριήλ, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 352 - 370.

ΤΙΜΟΘΕΟΥ Μαρωνείας. Τιμοθέου Ἁγίου Ἀποστόλου ἱερὰ ἀκολουθία, Ἀθῆναι 1960, 28.

ΤΩΜΑΔΑΚΗ Ν. Β. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία. Ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐρεύνης εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἑρμηνείαν, ΕΕΦΣΠΑ 1959 - 1960, 385 - 407.

— Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (Ἑταιρεία Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν), Ἰωάννινα 1960, 8ον, 19.

TOMADAKIS NICOLAS B. La filologia bizantina : dalla ricerca storica all'interpretazione estetica, Rivista di cultura classica e medioevale, 1960, 278 - 299.

— Le Despotat grec d'Épire et les savants Grecs des XII et XIII siècles, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 115 - 124.

Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, Ἀθῆναι 1960, Γ', 360.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ. Γαβριὴλ μητροπολίτου Μηθύμνης « Περιγραφὴ τῆς Λέσβου », Ἀθῆναι 1960, 8ον, 48.

— Οἱ Ἅγιοι Γεώργιοι ἀρχιεπίσκοποι Μυτιλήνης, Ἀθῆναι 1959, 8ον, 52.

— Ὁ Ἅγιος Ἀλέξανδρος ὁ ἐν Λέσβῳ, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 77.

ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου οἱ περὶ Ἱερωσύνης Λόγοι, Θεσσαλονίκη 1960, ἔκδοσις Β', 12ον, 240.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ἐπ. Θαυμακοῦ. Ὁ Μέγας Κανὼν Ἀνδρέου Κρήτης, Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 103 - 107.

Γ' - ΔΗΜΩΔΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ Κ. Ἀλφάβητος κατανυκτικός, Παρνασσὸς Β', 1, 120 - 122.

ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤΥΛ. Κρητικὰ Φιλολογικά, Κρ.Χρ. ΙΓ', 1959, 289 - 310.

ΒΕΗ ΝΙΚΟΥ. Μωραΐτικα τραγούδια τοῦ Ἀκριτικοῦ κύκλου, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ Ε', 1961, 102 - 106.

ΖΩΡΑ Γ. Θ. Αἱ συνομιλίαι μεταξὺ Ἡλιοῦ καὶ ληστοῦ, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 218 - 230.

— Ὁ Πουλλολόγος (κατὰ τὸν Ἀθηναϊκὸν κώδικα 701), ΕΕΒΣ Λ', 1960, 150 - 167.

ΚΡΙΑΡΑ ΕΜΜ. Χρονολογικά, μεθοδολογικὰ καὶ ἄλλα ζητήματα « Θυσίας » καὶ « Ἐρωτοκρίτου », Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 353 - 369.

KRIARAS E. Die zeitliche Einreihung des « Phlorios und Platzia - Phlora » - Romans im Hinblick auf den « Imberios und Margarona » - Roman, A. XI B.-K., München 1960, 269 - 272.

KYRIAKIDIS ST. Forschungsbericht zum Akritas - Epos, B. XI B.-K., München 1958, 1 - 33, II_2.

ΛΑΜΨΙΔΟΥ ΟΔ. Τὸ Ἀκριτικὸν ἔπος καὶ τὸ « ᾆσμα τοῦ Γαβρᾶ », ΑΠ ΚΓ', 1959, 33 - 38.

— Ἡ χρονικὴ Σύνοψις τοῦ Μανασσῆ καὶ ἓν « ᾆσμα τοῦ Γαβρᾶ », ΑΠ ΚΒ', 1958, 199 - 219.

ΜΕΓΑ Γ. Α. Παραλλαγὴ τῆς λαϊκῆς διασκευῆς τῆς Ἐρωφίλης, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 370 - 374.

ΜΕΡΤΖΙΟΥ Κ. Δ. Ἡ ἰδιόγραφος διαθήκη Γρηγορίου ἱερέως τοῦ Μαρᾶ τοῦ Κρητὸς (1704), Κρ.Χρ. ΙΔ', 1960, 69 - 101.

ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ Φ. Κ. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ τοῦ Ναυπλιέως ποιητοῦ Τζάνε Βεντράμου, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 194 - 201.

NOTOPOULOS JAMES A. Originality in Homeric and Akritan Formulae, Λαογραφία ΙΗ', 1959, 423 - 431.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Α. Α. Ποιητικὴ σύμφυρσις καὶ μεταγλώττισις, ΑΠ ΚΓ', 1959, 77 - 86.

ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Χ. Παρατηρήσεις στὸ « Θανατικὸ τῆς Ρόδου » τοῦ Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶ ἢ Λιμενίτη, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 76 - 88.

ΠΟΛΙΤΗ ΛΙΝΟΥ. Ὁ « Ἐρωτόκριτος » καὶ ἡ « Θυσία » τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου, ΑΜΤ, 357 - 371.

ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ ΓΛΥΚΕΡΙΑΣ. Ποίημα ἀπαρνημένης (Στιχούργημα κατὰ μίμησιν τῆς « Θυσίας τοῦ Ἀβραὰμ » ἐκ Ναξιακοῦ χειρογράφου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος), Παρνασσὸς Β', 2, 213 - 219.

ΣΠΑΝΑΚΗ ΣΤΕΡΓ. Γ. Ποιὸς εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου ; Κρ.Πρ., 1961, 75 - 77.

Δ' - ΓΛΩΣΣΑ

ΑΝΔΡΙΩΤΗ Ν. Π. Τὸ Ὁμόσπονδο κράτος τῶν Σκοπίων καὶ ἡ γλῶσσα του, Θεσσαλονίκη 1960, 71.

ANDRIOTES N. P. History of the name « Macedonia », Balkan Studies, 1960, 143 - 148.

Βαγιακακου Δ. Β. Τὸ Ταίναρον καὶ τὰ τούτου ὀνόματα, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 337 - 352.
— Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ἑλληνικά, ΑΜΤ, 69 - 77.
— Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 185 - 221.
— Γλωσσικὴ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1957 - 1959, Ἀθηνᾶ ΞΔ', 1960, 283 - 332.
— Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ τοπωνυμικοῦ καὶ ὀνοματολογίου τῆς νήσου Ἰθάκης, Ἀθηνᾶ ΞΔ', 1960, 139 - 164.
— Σημασιολογικὰ καὶ ἐτυμολογικὰ ἐκ τῆς Ποντικῆς διαλέκτου, ΑΠ ΚΒ', 1958, 179 - 190.

Γαλιτη Γ. Α. Ἀρχηγὸς - ἀρχηγέτης ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ καὶ θρησκείᾳ, Ἀθηνᾶ ΞΔ', 1960, 17 - 138.

Georgacas D. J. Ἡ κάρα, The history of the word, BZ 1960, 20 - 25.

Γρισπου Πανου. Ἡ τοπωνυμία « Σταγοὶ » Μαργαριτίου, Ἠπ. Ἑστ. Θ', 1960, 732 - 733.

Θωμοπουλου Ι. Α. Τὰ Νεοελληνικὰ ἐπώνυμα σὲ -ΑΝΟΣ, ΝΕ ΛΔ', 1960, 1553 - 1557.

Kapsomenos S. G. Die griechische Sprache zwischen koine und Neugriechisch, B. XI B.-K., München 1958, 1 - 39, II_1.

Κουκκιδη Κωνσταντινου. Λεξιλόγιον ἑλληνικῶν λέξεων παραγομένων ἐκ τῆς τουρκικῆς, ΑΘΛΓΘ ΚΕ', 1960, 121 - 200.

Lampsidis Od. Un dialecte qui se meurt. Le dialecte grec du Pont - Euxin, ΑΠ ΚΓ', 1959, 199 - 205.

Μουσελιμη Σπυρ. Ποιμενικὸ λεξιλόγιο Σουλίου - Θεσπρωτίας, Ἠπ. Ἑστ. Θ', 1960, 820 - 827, 946 - 951.

Παγκαλου Γεωργιου Εμμ. Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1960, τόμος Β' (Εἰσαγωγὴ - Γλωσσάριον Α - Κ), 8ον, 560.

Παπαδοπουλου Ανθιμου Α. Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς Ποντικῆς διαλέκτου, Ἀθῆναι 1960, τόμ. Α' (τεύχ. Β'+Γ'), 8ον, 540.
— Γλωσσικὰ ποικίλα, ΑΠ ΚΒ', 1958, 191 - 198.

Παπαχριστοδουλου Χ. Ι. Δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ρόδου, Λαογραφία ΙΗ', 1959, 257 - 352.

Σαλτση Ι. Συμβολὴ στὴ χρονικὴ τοποθέτηση τῆς Ποντιακῆς διαλέκτου, ΠΕ XI, 1960, 5576 - 5579, 5643 - 5645, 5737 - 5738, 5813 - 5814, 5850 - 5852, 5946 - 5949.

Τσοπανακη Αγ. Γ. Βέρβενα, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 396 - 400.
— Μικρὴ συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ φωνηεντισμοῦ, ΑΜΤ, 425 - 443.
— Πολύγυρος (περὶ τῆς προελεύσεως τῆς λ.), Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 374 - 382.

Τωμαδακη Ν. Β. Ἀποθησαυρίσματα, Ἀθηνᾶ ΞΔ', 1960, 2 - 16.

Φωστερη Δ. - Κεσισογλου Ι. Λεξιλόγιο τοῦ Ἀραβανί. (Πρόλογος Ν. Π. Ἀνδριώτη). Ἔκδοσις τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, 8ον, σσ. 216.

Ε' - ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Αβαρικιωτου Α. Ὀρθοδοξίας στῦλοι (Βασίλειος ὁ Μέγας, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος), Ἀγρίνιον 1960, ἐκδ. Β', 72.

Αγουριδου Σαββα. Χρόνος καὶ αἰωνιότης (ἐσχατολογία καὶ μυστικοπάθεια) ἐν τῇ θεολογικῇ διδασκαλίᾳ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Θεσσαλονίκη 1959.

Αιμιλιανου Μελόης. Ἡ ἐπιείκεια τῶν Πατέρων ἐν τῇ ἐξομολογήσει, Ὀρθοδοξία ΛΕ', 1960, 316 - 331.

Αλιβιζατου Αμιλκα. Περὶ ἑνότητος ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, π.τ. Γ.Π., 157 - 178.

Βαλληνδρα Νικοδημου. Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης καὶ ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας, Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 34 - 36, 50 - 52.

Γαλανη Ευαγγ. Ἡ λειτουργικὴ ἐφαρμοζομένη, Ὀρθοδοξία ΛΕ', 1960, 165 - 172.

Δημητροπουλου Γ. « Χαῖρε Νύμφη ἀνύμφευτε », ἤτοι ἑρμηνεία τῶν 24 οἴκων τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, Ἀθῆναι 1960, 108.

Δημητροπουλου Π. Χ. Ἡ πίστις τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ὡς κανὼν ζωῆς καὶ ὁ κόσμος, Ἀθῆναι 1959, 8ον, 245.
— Ἡ πίστις τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας ὡς κανὼν ζωῆς (33 - 600 μ.Χ.), Θεολογία ΛΑ', 1960, 284 - 302.

Δημοπουλου Γ. Οἱ θησαυροὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὸν Ἱερὸν Χρυσόστομον, Ἀθῆναι 1960, ἐκδ. Β' (« Σωτὴρ »), 270.

Ευστρατιαδου Σωφρονιου. Ἁγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1960, 8ον, κδ'+484.

† Ζερβακου Φιλοθεου. Βίος, πολιτεία καὶ θαύματα τοῦ Πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου τοῦ Νέου· καὶ ἀκολουθία αὐτοῦ ὑπὸ Γερασίμου Μικραγιαννανίτου, 1960, 8ον, 104.

Θεοδωρου Ανδρεου. Ἦτο ὁ Ἰουστῖνος χριστιανὸς φιλοσοφῶν ἢ φιλόσοφος χριστιανίζων; Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 166 - 169, 193 - 195, 211 - 213.
— Σημασιολογία τοῦ δόγματος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ χριστιανικῇ καὶ τῇ ἐξωχριστιανικῇ Γραμματείᾳ, Θεολογία ΛΑ', 1960, 220 - 237.

Θεοδωρου Ευαγγ. Τὸ ὀρθόδοξον λειτουργικὸν ἢ μυσταγωγικὸν κήρυγμα, Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 134, 161 - 166, 184 - 192.

Θεοκλητου Διονυσιατου. Μοναχικὸς βίος καὶ πνευματικότης, π.τ. Γ.Π., 221 - 232.

Ιωαννιδου Βασ. Χ. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 636.

Καλογηρου Ιωαν. Ἡ ἑνότης ἐν τῇ οἰκουμενικότητι τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὰς θεμελιώδεις ἐκκλησιολογικὰς ἀρχάς, π.τ. Γ.Π., 202 - 220.

Καρμιρη Ι. Ἡ ἐκκλησιολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 56.
— Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμος Α', ἔκδοσις Β', Ἀθῆναι 1960, 8ον, 513.

Κουτρουμπη Δημ. Γ. Ἡ ἐπικαιρότης τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ἀκτῖνες ΚΓ', 1960, 122 - 127.
— Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ δύο σύγχρονα προβλήματα, Ἀκτῖνες ΚΓ', 1960, 161 - 167.
— Ἕνας λαϊκὸς διδάσκαλος τῆς πνευματικότητος: Νικόλαος Καβάσιλας, Ἀκτῖνες ΚΓ', 1960, 251 - 261.

Κουτσογιαννοπουλου Ιω. Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία καὶ Χριστιανικὸν Δόγμα, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 96.

Κωνσταντινιδου Χρυσοστομου Σ. Ἡ σημασία τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Παραδόσεως ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, Ὀρθοδοξία ΛΕ', 1960, 60 - 78.
— Σημεῖα ἑνοῦντα καὶ διαφοροποιοῦντα τὴν μίαν Ὀρθοδοξίαν ἡμῶν, π.τ. Γ.Π., 179 - 201.

Konstantinides Chr. Le sens théologique du signe « Croix - Étoile » sur le front de la Vierge des images byzantines, A. XI B.-K., München 1960, 254 - 266.

Λουβαρι Ν. Ι. Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς περὶ Παῦλον σπουδάς, ἔκδοσις Β', Ἀθῆναι 1960, 8ον, 304.

ΛΩΤΟΥ ΑΙΚ. Συμεὼν ὁ Μεταφραστής, 'Ακτῖνες ΚΓ', 1960, 306 - 309, 343 - 346.
— Συμεὼν ὁ νέος, ὁ Θεολόγος, 'Ακτῖνες ΚΓ', 1960, 61 - 68, 104 - 109.
ΜΠΙΡΗ ΚΩΣΤΑ Η. 'Επὶ τὰ ἴχνη τοῦ 'Αποστόλου Παύλου ἐν 'Αθήναις, Θεολογία ΛΑ', 1960, 325 - 333.
BONIS K. Korreferat zu F. Dvornik, Photius in the light of recent research, B. XI B.-K., München 1958, 24 - 26.
ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Ν. Π. Εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς μονολόγους τοῦ 'Ιερεμίου, Θεολογία ΛΑ', 1960, 35 - 53.
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΑΘ. Δογματολογία Τριαδική, "Αγιον "Ορος 1960, 244.
ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ Θεσσαλονίκης. 'Ανακήρυξις 'Αγίων ἐν τῇ 'Ορθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ, ἀνάτυπον ἐκ « Γρηγ. Παλαμᾶ », Θεσσαλονίκη 1960, 12.
ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΔΡ. 'Η περὶ πίστεως διδασκαλία τοῦ 'Απ. Παύλου, 'Αθῆναι 1960.
ΠΕΤΑΝΗ ΑΝΔΡ. Σχόλια εἰς ἐκλεκτὰς περικοπὰς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, 'Αθῆναι 1960.
SAVRAMIS DEMOSTHENES, Die Macht des religiösen Schweigens, π.τ. Γ.Π., 115 - 147.
ΣΙΩΤΟΥ ΜΑΡΚΟΥ Α. Αἱ δογματικαὶ παραλλαγαὶ τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης (Α' προλεγόμενα), 'Αθῆναι 1960, 8ον, 51.
SIOTIS MARKOS A. Die Ekklesiologie als Grundlage der neutestamentlichen Auslegung in der Griechisch - Orthodoxen Kirche, Θεολογία ΛΑ', 1960, 513 - 528.
ΣΚΟΥΡΑΗ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ. Μαργαρῖται, ἤτοι διάφοροι λόγοι τοῦ 'Ιωάννου Χρυσοστόμου καὶ ἑτέρων 'Αγίων Πατέρων πεζευθέντες εἰς ἁπλῆν γλῶσσαν, Θεσσαλονίκη 1960, 8ον, 312.
ΣΠΕΡΑΝΤΖΑ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ. 'Ο "Αγιος Νικόδημος ὁ 'Αγιορείτης, 'Εκκλησία ΛΖ', 1960, 8 - 9.
ΣΠΕΡΑΝΤΖΑ ΣΤΕΛΙΟΥ. 'Οσιομάρτυς Φιλοθέη, Παρνασσὸς Β', 1, 109 - 112.
ΤΑΤΑΚΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ. 'Η συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, 'Αθῆναι 1960, 8ον, 285+εἰκ. 6.
ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. 'Η λατρεία κατὰ τοὺς 'Αποστολικοὺς χρόνους, Θεολογία ΛΑ', 1960, 183 - 202.
— Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ 'Ανατολῆς, 'Αθῆναι 1961, 8ον, ιβ'+388.
ΦΛΟΥΔΑ Ν. Ι. "Αγιος Νικόλαος. 'Ο θαυματουργὸς ἀρχιεπίσκοπος Μύρων τῆς Λυκίας, 'Αθῆναι 1960, 8ον, 58.

ϛ' - ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΝΤΩΝΙΟΥ 'Ηλείας. 'Η Δίβρη, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ Ε', 1961, 29 - 42.
ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ ΛΑΜΠΗ Δ. 'Η ἅλωση τῆς Κορίνθου ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β' τὸν « Πορθητήν », Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ Ε', 1961, 147 - 149.
ARGENTI P. Chief primary sources for the medieval and modern history of Chios, Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 231 - 256.
ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗ Ι. Κ. Τὸ ἀρχεῖον τῶν ἀδελφῶν Γραμματικοῦ, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 163 - 231.
— 'Ιστορικαὶ διηγήσεις διάφοροι, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 536 - 541.
ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΕΠΑΜ. 'Ο ἱππότης Λικάριος, ΑΕΜ Ζ', 1960, 127 - 133.

ΒΡΥΩΝΗ ΚΩΝΣΤ. Τινὰ περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀνελίξεως καὶ τοῦ κολασμοῦ τῆς ἐκ μέρους τῶν ἐμπολέμων συλλογῆς τῶν στρατιωτικῶν πληροφοριῶν καὶ ἰδίᾳ παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ τῷ δικαίῳ τῶν πανδεκτῶν, ΓΣΕ ΙΑ', 3, 69 - 74.
ΓΕΡΟΝΤΑ ΔΗΜ. ΑΛ. Περὶ τῶν νοταρίων τῶν 'Αθηνῶν, 'Αθηναϊκὰ 16, 1960, 27 - 32.
ΓΚΙΚΑ ΓΙΑΝΝΗ. Δύο Βενετσιάνικα Χρονικὰ γιὰ τὴν ἅλωση τῆς Χαλκίδας ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὰ 1470, ΑΕΜ ϛ', 1959, 194 - 255.
GLYKATZI - AHRWEILER H. Les forteresses construites en Asie Mineure face à l'invasion Seldjoucide, A. XI B.-K., München 1960, 182 - 189.
ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΤΑΣΟΥ ΑΘ. "Εγγραφα περὶ Σχολῆς Δημητσάνης, ΑΕΚΔ ΙΕ', 1960, 89 - 104, 148 - 165.
ΔΙΑΜΑΝΤΗ Κ. Α. Οἱ Θρᾷκες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πατρίδος, ΑΘΛΓΘ 25, 1960, 69 - 87.
ΖΑΓΚΛΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ. 'Η παρὰ τὸν 'Αχελῷον ποταμὸν μάχη μεταξὺ τῶν 'Ελλήνων (Βυζαντινῶν) καὶ τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν Συμεών, ΑΘΛΓΘ ΚΕ', 1960, 217 - 226.
ZAKYTHENOS D. A. Korreferat zu E. Kirsten, Die byzantinische Stadt, B. XI B.-K., München 1958, 48 - 51.
ΖΟΥΔΙΑΝΟΥ ΝΙΚ. Δ. 'Ιστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ 'Ενετοκρατίας, 'Αθῆναι 1960, τόμ. Α', 288+1 χάρτ.
ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ Δ. 'Η μακεδονικὴ πόλις ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς της μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 232 - 314.
ΚΑΝΔΗΛΑΠΤΗ Γ. Θ. Τὸ Λεοντόκαστρον τῆς Τραπεζοῦντος, ΠΕ ΧΙ, 1960, 5558 - 5560.
ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Ιω. 'Η θεωρία τοῦ Α. Piganiol γιὰ τὴν iugatio - capitatio καὶ οἱ νεώτερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν θεσμῶν στὸ Βυζάντιο, ΕΕΦΣΠΘ Η', 1960, 19 - 46.
ΚΟΝΟΜΟΥ ΝΤΙΝΟΥ. 'Ιστορικὰ ἔγγραφα Ζακύνθου, 'Επτανησιακὰ Φύλλα Δ', 'Αθῆναι 1960, 1 - 16.
ΚΟΤΣΩΝΗ ΙΕΡ. Ι. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 257 - 264.
ΚΟΥΓΕΑ Σ. Β. 'Ο ἰατρὸς τοῦ Μυστρᾶ 'Ηλίας Δόξας, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 326 - 342.
— 'Επιδρομὴ τῶν Μανιατῶν εἰς Καλαμάταν, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ Ε', 1961, 9 - 10.
KYRIAKIDES STILPON P. The Northen boundaries of Hellenism in the 7th and 8th centuries, Balkan Studies, 1960, 57 - 64.
ΚΩΝΣΤΑ Κ. Σ. 'Απὸ τὸ Συναξάρι τῆς Φυλῆς. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς - Οἱ σύγχρονοί του - 'Η σημερινὴ ἔρευνα, ΝΕ ΛΔ', 1960. 1432 - 1436.
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Εἰρηνουπόλεως. Μπουργὰζ 'Αντὰ - 'Αντιγόνη, 'Ορθοδοξία ΛΕ', 1960, 138 - 140.
— Οἱ ἐπὶ τῆς Προποντίδος λιμένες τῶν Βυζαντινῶν, 'Ορθοδοξία ΛΕ', 1960, 251 - 252.
ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ Μ. Ι. Στέφανος Κατράριος, ὁ πρῶτος γνωστὸς "Ελληνας Νοτάριος τῆς Χίου, Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 265 - 271 + πίν. 1.
— 'Η ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453 - 1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460 - 1462, 'Αθῆναι 1960, 8ον, 171.
MANOUSSAKAS M. Les derniers défenseurs Crétois de Constantinople d'après les documents vénitiens, A. XI B.-K., München 1960, 331 - 340.

Μαστροδημητρη Π. Δ. Ἡ ἅλωσις τῆς Χαλκίδος ἀπὸ τὸν Μωάμεθ τὸν Β' (τὸ ἔτος 1470), ΑΕΜ Ζ', 1960, 157 - 161.
Μερτζιου Κ. Δ. Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων τὸ 1715, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 276 - 287, 401 - 404.
— Συμπλήρωμα εἰς τὰ « Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας », Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 54 - 70.
— Μία ἄγνωστος περιπέτεια τῆς Πάργας καὶ ὁ Κερκυραῖος Πέτρος Λάντζας, Ἠπ.Ἑστ. Θ', 1960, 889 - 896.
— Μικρὸς Ἑλληνομνήμων (τεῦχος δεύτερον), Ἠπ.Ἑστ. Θ', 1960, 7 - 15, 104 - 111, 204 - 212, 366 - 373, 474 - 484, 553 - 565.
Μιχαηλιδου Ευγενιου. Ἀπὸ τὰ παραλειπόμενα τῆς ἐθνικῆς μας Ἱστορίας (850 - 1453 μ.Χ.), Ἀνάλεκτα 1960, 113 - 130.
Μουσελιμη Σπυρ. Τὸ Μαργαρίτι (ἱστορικὴ πραγματεία), Ἠπ.Ἑστ. Θ', 1960, 462 - 469, 595 - 600, 712 - 716.
Μυλωνακου Νικηφορου Γ. Ἅγιον Ὄρος καὶ Σλαῦοι, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 174.
Νικολοπουλου Παν. Ἀλβέρτος Μαρῖνος ὁ Χῖος, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 100 - 108.
Παϊσιου Γεωργιου. Ἐπιγραφαί τινες καὶ ἐνθυμήσεις Ἠπειρωτικαὶ ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν, Ἠπ.Ἑστ. Θ', 1960, 566 - 581.
Παπαδατου Σταυρου Ιωσ. Αἱ Σλαυϊκαὶ διεισδύσεις ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, Ἠπ.Ἑστ. Θ', 1960, 22 - 33, 123 - 131, 186 - 192, 292 - 300, 382 - 388, 485 - 492, 582 - 588, 717 - 725, 802 - 810, 917 - 924.
Παπαχριστοδουλου Πολυδ. Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα στὴ Θράκη, ΑΘΛΓΘ ΚΕ', 1960, 227 - 260.
Πετροπουλου Δημ. Χωριὰ καὶ κωμοπόλεις τοῦ ἄλλοτε νομοῦ Μεθώνης, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιὰ Ε', 1961, 53 - 64.
Ρωμανου Ιω. Ἱστορικὰ ἔργα· Δεσποτᾶτον Ἠπείρου - Φραγκοκρατία - Βούθρωτος - Ἀνδηγαυϊκὰ διπλώματα καὶ τιμάρια - Χριστιανικοὶ ναοὶ - Ἑβραῖοι Κερκύρας κλπ. (ἐπιμέλεια, προλεγόμενα Κ. Δαφνῆ), Ἀθῆναι 1960, 8ον, 416.
Σκουβαρα Βαγγελη. Ὁ φιλικὸς καὶ δάσκαλος Ἰωάννης Γ. Μακρῆς, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 491 - 515.
Soulis George. Notes on Venetian Modon, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 267 - 275+πίν. 2.
— Notes on the history of the city of Serres under the Serbs (1345 - 1371), ΑΜΤ, 373 - 379.
Σπυριδακη Κ. Ὁ χαρακτὴρ τῆς Κυπριακῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1426 καὶ ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 71 - 75.
Τωμαδακη Ν. Β. Μανουὴλ Β' ὁ Παλαιολόγος καὶ οἱ λόγιοι τῶν χρόνων αὐτοῦ, Παρνασσὸς Β', 4, 561 - 575.
— Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826 - 961 μ.Χ.), ΕΕΒΣ Λ', 1960, 1 - 38.
— Ἡ 28η Ὀκτωβρίου 1940 ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἄνθησιν τῶν γραμμάτων ἐν Ἠπείρῳ πρὸ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος, 8ον, 23 [ΕΕΦΣΠΑ 1960 - 1961, 56 - 74].
Φουσαρα Γ. Ι. Τὰ « Εὐβοϊκὰ » τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ, ΑΕΜ Ϛ', 1959, 150 - 171.
Χρηστου Παν. Αἱ περιπέτειαι τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων, Θεσσαλονίκη 1960, 8ον, 55.

Ζ' - ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Amantos K. Zu den Bischofslisten als historischen Quellen, A. XI B.-K., München 1960, 21 - 23.
Αναστασιου Ιω. Ε. Οἱ Παυλικιανοί. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ διδασκαλία των ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων, Ἀθῆναι 1959, 8ον, 224+πίν. 4.
Βακαλοπουλου Απ. Ε. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Γαβριὴλ καὶ ἡ πρώτη τουρκικὴ κατοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης (1391 - 1403), Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 371 - 373.
— Ὑπῆρξε ἐπὶ Τουρκοκρατίας μητροπολιτικὸς ναὸς ὁ Ἅγ. Γεώργιος (Rotonda) καὶ πότε; Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 547 - 549.
— Οἱ δημοσιευμένες ὁμιλίες τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου ὡς ἱστορικὴ πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τῆς πρώτης Τουρκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη (1387 - 1403), Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 20 - 34.
Βασδραβελλη Ι. Ἀνέκδοτον φιρμάνιον τῆς Μονῆς Βλαττάδων τοῦ ἔτους 1486, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 533 - 536.
Βασιλειου πρ. Λήμνου. Σύμμικτοι Ἐκκλησιαστικαὶ ἱστορικαὶ εἰδήσεις, ΑΕΚΔ ΙΕ', 1960, 73 - 88, 133 - 147.
Βασιλειου Πανου Ι. Ἡ ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 255.
Γριτσοπουλου Τασου Αθ. Γρηγόριος Ε', ὁ πατριάρχης τοῦ ἔθνους, ΔΙΕΕ ΙΔ', 1960, 164 - 230.
— Ὁ ἐθνομάρτυς Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ἰωσὴφ Δαλιβῆρης ὁ ἀπὸ Δράμας, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 470 - 494.
— Ἀρχιερεῖς ΙΖ' αἰῶνος ἐκ Δημητσάνης, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 148 - 184.
— Μονὴ Φιλοσόφου, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 500+πίν. Η'.
— Ἀρχιερεῖς ἐκ Δημητσάνης ΙΘ' αἰῶνος, ΑΕΚΔ ΙΕ', 1960, 20 - 38.
— Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτζᾶς Δανιὴλ Παναγιωτόπουλος, Θεολογία ΛΑ', 1960, 303 - 314, 424 - 443.
— Ἡ Πατριαρχικὴ Ἐξαρχία Τριπολιτζᾶς καὶ ὁ ἐθνομάρτυς μητροπολίτης Ἄνθιμος, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 381 - 390.
Δελιαλη Ν. Π. Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κοζάνης, Οἰκοδομὴ Β', 1959, 201 - 272+πίν. λγ'.
Ελευθεριαδου Ευθυμιου. Λεόντιος ὁ Καισαρείας Καππαδοκίας καὶ Ἑρμογένης ὁ ἐκείνου διάκονος, Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 429 - 430.
— Ὅσιος Κορδούης ὁ Ὁμολογητής, Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 356 - 360.
— Σπυρίδων ὁ Τριμυθοῦντος ὁ θαυματουργός, Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 464 - 466.
— Μακάριος ὁ Ἱεροσολύμων, Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 232 - 235.
Ζακυθηνου Διον. Α. Ἅγιος Βάρβαρος, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 438 - 453.
Θεοχαριδου Γ. Ι. Δύο νέα ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν Νέαν Μονὴν Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 315 - 351.
— Οἱ ἱδρυταὶ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Μονῆς τῶν Βλαττάδων, π.τ. Γ.Π., 49 - 70.
Theocharidis Georg. Kurze geschichtliche Übersicht des Heiligen Berges Athos, Balkan Studies, 1960, 91 - 112.
Κολια Γεωρ. Τ. Ἐκκλησία καὶ αὐτοκράτωρ εἰς τὸ Βυζάντιον, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1959, 8ον, 56.
Κονιδαρη Γερασιμου Ι. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (49/50 - 1951), Α', 8ον, κγ'+544, Ἀθῆναι 1954 - 1960.

Konidaris Ger. Der Historiker, die Kirche und der Inhalt der Tradition in den ersten zwei Jahrhunderten, Θεολογία ΛΑ', 1960, 507 - 512.
ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ Κεντρώας 'Αφρικῆς. Κοπτικὰ Σύμμικτα, 'Ανάλεκτα 1960, 71 - 82.
Kyrrhes K. P. 'Η ἑλληνικὴ ἐπισκοπὴ 'Αμμοχώστου ἐπὶ Λατινοκρατίας, A. XI B.-K., München 1960, 278 - 288.
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Εἰρηνουπόλεως. 'Ιωάννης ὁ Δαμασκηνός, 'Ορθοδοξία ΛΕ', 1960, 384 - 388.
ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ Μ. Ι. 'Αρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 95 - 147.
— Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα (1418 - 1419), ΕΕΒΣ Λ', 1960, 85 - 144.
ΜΕΡΤΖΙΟΥ Κ. Δ. 'Η μονὴ Πεντέλης καὶ τὰ 1200 φλωρία της, 'Αθηναϊκὰ 15, 1960, 1 - 7.
ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ ΠΑΝΑΓ. Παρουσίασις τοῦ βιβλίου Χρήστου Σολομωνίδου: 'Η 'Εκκλησία τῆς Σμύρνης, ΠΑΑ ΛΕ', 1960, 349 - 351.
ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ Α. Καταφυγὴ - 'Αχειροποίητος, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 441 - 448.
Oikonomidès N. A. Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques, REB XVIII, 1960, 55 - 78.
ΠΑΪΣΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. Χρονικὰ σημειώματα ἀπὸ τὴν ἱερὰν μονὴν 'Αγ. Νικολάου Σκαμνελίου. 'Ηπ. 'Εστ. Θ', 1960, 198 - 204.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ν. Π. Εὐβοεῖς κληρικοὶ ἀγωνισταί, ΑΕΜ Ζ', 1960, 25 - 39.
ΠΑΠΟΥΛΙΔΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ. Μητροπολιτικοὶ πίνακες Κιέβου καὶ Μόσχας, 'Εκκλησία ΛΖ', 1960, 378 - 379.
ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ Σ. Παρατηρήσεις τινὲς εἰς Συμεὼν Θεσσαλονίκης «Διάταξις ἀκριβὴς τῆς ἑορτῆς τοῦ 'Αγίου Δημητρίου», Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 410 - 415.
Savramis Dem. Der abergläubische Missbrauch der Bilder in Byzanz, Ostkirchliche Studien, 1960, 174 - 192.
ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗ ΧΡΗΣΤΟΥ ΣΩΚΡ. 'Η 'Εκκλησία τῆς Σμύρνης, 'Αθήνα 1960, 12ον, 384.
ΣΠΑΝΑΚΗ ΣΤΕΡΓ. Γ. Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης κατὰ τὴ Βενετοκρατία, Κρ.Χρ., ΙΓ', 1959, 243 - 288.
ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ Β. 'Εκκλησιαστικὴ 'Ιστορία. Ἔκδοσις Β', 'Αθῆναι 1960, 8ον, 906.
ΣΦΥΡΟΕΡΑ Β. Β. 'Ο Βικέντιος Κορέσης καὶ ἡ ἔναντι τῶν 'Ορθοδόξων στάσις αὐτοῦ ἐν Νάξῳ, Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 522 - 527.
ΤΙΜΙΑΔΟΥ ΑΙΜ. 'Απὸ τὸ δρᾶμα τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, 'Εκκλησία ΑΖ', 1960, 169 - 170, 195 - 196, 214 - 215.
ΤΩΜΑΔΑΚΗ Ν. Β. Σύντομον διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς 'Εκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ΔΙΕΕ ΙΔ', 1960, 3 - 32, 156 - 163.
ΦΙΛΙΠΠΑΙΟΥ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ. 'Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἐπισκοπαὶ καὶ 'Επίσκοποι (1833 - 1960), Θεολογία ΛΑ', 1960, 238 - 250, 353 - 369, 529 - 551.
ΦΥΤΡΑΚΗ ΑΝΔΡ. 'Ο μοναχικὸς βίος ἐν τῇ 'Ορθοδόξῳ 'Εκκλησίᾳ, π.τ. Γ.Π., 273 - 288.
ΧΑΤΖΗΨΑΛΤΗ Κ. Α' Ἔγγραφα σχετικὰ πρός τινας ἐπὶ Τουρκοκρατίας Κυπρίους λογίους καὶ τὸν 'Αρχιεπίσκοπον 'Ιλαρίωνα Κιγάλαν. Β' 'Επίσκοποι Πάφου καὶ Κερυνίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας (ΙϚ' καὶ ΙΖ' αἱ.), Κυπρ.Σ. ΚΔ', 1960, 49 - 71.
ΧΙΟΝΙΔΗ Γ. Χ. Σύντομη ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς Βεροίας, Βέροια 1961, 8ον, 71.

28 - 7 - 1961

ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ. 'Ο Γρηγόριος Παλαμᾶς, π.τ. Γ.Π., 255 - 271, Θεσσαλονίκη 1960.
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Μεσσηνίας. 'Ο ἐθνομάρτυς ἐπίσκοπος Μεθώνης καὶ Νεοκάστρου Γρηγόριος Παπαθεοδώρου (1770 - 1825), Καλαμάτα 1960, 18.

Η' - ΤΕΧΝΗ

ΑΛΕΞΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ. Τὸ Δουκικὸν 'Ανάκτορον τοῦ Χάνδακος, Κρ.Χρ. ΙΔ', 1960, 102 - 108.
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Δ. Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς 'Ελλάδος, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 168 - 193.
ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΟΥ Θ. Μία ἱστορικὴ εἰκὼν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου παριστῶσα ναυμαχίαν μὲ πειρατάς, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 149 - 154+πίν. 1.
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Σερβίων καὶ Κοζάνης. 'Η Βυζαντινὴ μουσικὴ ἐν τῇ 'Ορθοδόξῳ 'Ελληνικῇ 'Εκκλησίᾳ, Οἰκοδομὴ Β', 1959, 177 - 200.
Drandaki Mary N. Mistra, 'Αθῆναι 1960, 16ον, σσ. 48+πίν. 28+χάρτης.
ΔΡΑΝΔΑΚΗ Ν. Β. 'Ο 'Επιτάφιος τῆς Ζερμπίτσης (1539 - 1540), Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 454 - 462+εἰκ. 9.
ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ. Μουσεῖον ἱερῶν εἰκόνων, Βενετία 1959, 8ον (μικρόν), 32.
ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ Δ. 'Ο ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος ἐν 'Ηπείρῳ, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 40 - 54+πίν. 15.
ΖΩΡΑ ΠΟΠΗΣ. 'Η Γοργόνα εἰς τὴν ἑλληνικὴν λαϊκὴν τέχνην, Παρνασσὸς Β', 3, 331 - 365.
ΘΕΟΧΑΡΗ Θ. 'Η ξυλόστεγος Βασιλικὴ τῆς 'Αγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος, ΑΕΜ Ζ', 1960, 140 - 156.
ΘΕΟΧΑΡΗ ΜΑΡΙΑΣ Σ. Τεχνοκριτικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὰς μικρογραφίας τοῦ Φυσιολόγου τοῦ Μιλάνου, ΠΑΑ ΛΕ', 1960, 136 - 142+πίν. XII.
ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ Γ. 'Ο Βυζαντινὸς ζωγράφος Καλλιέργης. 'Ο ζωγράφος τῆς ἱστορικῆς τοιχογραφίας ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 541 - 545.
ΚΑΛΟΚΥΡΗ Κ. Δ. 'Η οὐσία τῆς 'Ορθοδόξου 'Αγιογραφίας, 'Εκκλησία ΑΖ', 1960, 87 - 89, 107 - 109, 131 - 133, 157 - 160, 181 - 183, 207 - 211, 228 - 232, 254 - 258, 274 - 279, 300 - 304, 322 - 328.
ΚΟΝΟΜΟΥ ΝΤΙΝΟΥ. Τὸ Μουσεῖο Ζακύνθου, 'Επτ.Φ. Δ', 'Αθῆναι 1960, 17 - 32.
ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΦΩΤΙΟΥ. Ἔκφρασις τῆς 'Ορθοδόξου εἰκονογραφίας, 'Αθῆναι 1960, τόμ. Α', τεχνολογικὸν - εἰκονογραφικόν, κβ'+516, τόμ. Β', πίνακες, κζ'+πίν. ΙΔ'+230.
ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ Ν. Μ. Εἰδήσεις περὶ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Νάξου, Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου, 468 - 474+εἰκ. 15.
ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΙΚ. 'Η λαϊκὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς νήσου Θήρας, 'Αθῆναι 1960, 4ον, 126+πίνακες, σχέδια καὶ φωτογραφίαι 343.
Kriesis A. Über den Wohnhaustyp des frühen Konstantinopel, BZ, 1960, 322 - 327.
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Εἰρηνουπόλεως. Τὸ Ἔβδομον, 'Ορθοδοξία ΛΔ', 1959, 465 - 470.
ΛΥΚΙΣΣΑ ΜΙΧ. Γ. 'Η Κέρκυρα ἑστία μεταβυζαντινῆς ἁγιογραφίας, 'Αθῆναι 1960, 96.
ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΘΕΜ. Μνημεῖα Τουρκοκρατίας 'Αθηνῶν, 'Αθῆναι 1960, 8ον, 120.

Μανογσακα Μ. Ἡ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 72 - 79+πίν. 2.

Μαραβα - Χατζηνικολαου. Α. Ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς Πάτμου, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 127 - 134+πίν. 2.

Michelis P. A. A propos des plans d'Haghia Sophia, A. XI B.-K., München 1960, 376 - 387+πίν. ἀρ. LV.

Μογτσοπογλου Ν. Κ. Ἡ Παναγία τοῦ Μουχλίου, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 288 - 309+πίν. 5.

Μπακαλακη Γ. Λακωνικὰ ἀνθέμια, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 263 - 266.

Μπιρη Κωστα Η. Ἡ « Ἀναστήλωσις » τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων, ΝΕ ΛΔ', 1960, 1054.

Ξυγγοπογλου Α. Αἱ ἀπολεσθεῖσαι τοιχογραφίαι τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 1 - 19+πίν. 4.

— Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀσκηταριοῦ, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 87 - 94+πίν. 3.

— Τὸ ἐν Χώναις θαῦμα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (μία Παλαιολόγειος εἰκὼν μὲ ψευδῆ ὑπογραφήν), ΔΧΑΑ Δ', 1959, 26 - 39+πίν. 1.

— Μερικαὶ παρατηρήσεις εἰς τὰς Ἠπειρωτικὰς τοιχογραφίας, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 108 - 114.

— Αἱ παραστάσεις τοῦ ἑκατοντάρχου Λογγίνου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ μαρτυρησάντων δύο στρατιωτῶν, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 54 - 84.

Xyngopoulos A. Nouveaux témoignages de l'activité des peintres macédoniens au Mont Athos, BZ, 1959, 61 - 67.

— Korreferat zu O. Demus, Die Entstehung des Paläologenstils in der Materei, B. XI B.-K., München 1958, 33 - 34.

Παϊσιου Γεωργιου. Ἁγιογραφία καὶ Ἁγιογράφοι Χιονιάδων, Ἠπ.Ἑστ. Θ', 1960, 773 - 779, 979 - 987.

Παλλα Δ. Ι. Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 413 - 452.

Pallas D. I. Une petite recherche dans le diaconicon de la basilique B de Philippes, BZ, 328 - 332.

Παπαχριστοπογλου Π. Χ. Ὁ βυζαντινὸς Ναὸς τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῶν Μπουριανῶν εἰς Φιλιατρὰ (Μέρος Α') — Εἰκόνες ἀπ' τὰ Χριστούγεννα ἐκείνου τοῦ καιροῦ (Μέρος Β'), Ἀθῆναι 1960, 8ον, 16.

Πελεκανιδου Στ. Μ. Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, XVI+150+πίν. LIII.

— Ὁ ζωγράφος Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 545 - 547.

— Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἐκ Καισαρείας τῆς Ἄνω Μακεδονίας, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 463 - 467.

Σταμιρη Γ. Α. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Κροκόντυλου, Πελ. Γ' - Δ', 1958 - 1959, 84 - 86.

Στικα Εγστ. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων « Θησείου », ΔΧΑΕ Δ', 1959, 115 - 126+πίν. 12.

— Περὶ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων, ΝΕ ΛΔ', 1960, 1192 - 1195.

Stylianou A. An italo - byzantine series of wall - paintings in the church of St. John Lampadhistis, Kalopanayiotis, Cuprus, A. XI B.-K., München 1960, 595 - 598 +πίν. ἀρ. LXXIV - LXXXI.

Σγνδικα Λαογρδα Λογϊζας. Μία εἰκόνα τοῦ Ὁσίου Νικάνορος, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 426 - 431.

Σωτηριου Γ. Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 11 - 25+πίν. 6.

Σωτηριου Μ. Παλαιολόγειος εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 80 - 86+πίν. 2.

— Ἀμφιπρόσωπος εἰκὼν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἐκ τῆς Ἠπείρου, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 135 - 143+πίν. 4.

Τραγλου Ιωαννου Ν. Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, Ἀθῆναι 1960, 8ον (μέγα), τίτλος καὶ πρόλογος + 285 + πίν. XII.

Φαρμακιδη Γεωργιου. Ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος Ἰατρίδης (1799 - 1866), Ἀθῆναι 1960, 8ον, 376+πίν. 16.

Χατζηδακη Μ. Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὠρωπό, ΔΧΑΕ Δ', 1959, 87 - 107+ πίν. 7.

Θ' - ΔΙΚΑΙΟΝ

Alivisatos H. S. Caesaropapismus in den byzantinischen Kirchlichen Gesetzen und den Canones, A. XI B.-K., München 1960, 15 - 20.

Ανδρεαδη Στρατη. Ἡ κρατικὴ διάρθρωσις εἰς τὸ Βυζάντιον, Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 109 - 114.

Bibicou H. Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siècle : Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension des dignitaires, Byzantion XXIX - XXX (1959 - 1960), 43 - 75.

Γκινη Δημ. Σ. Θεοφίλου Καμπανίας τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788) Νομικὸν ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἁπλῆν φράσιν, Θεσσαλονίκη 1960, ν'+363.

— Ὁ ὑπ' ἀριθ. 121 κῶδιξ τῆς Μονῆς Ἁγ. Νικάνορος (Ζάβορδας) καὶ δύο χρονολογίαι : τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ τοῦ Προχείρου Νόμου, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 351 - 352.

— Λανθάνουσα πατριαρχικὴ ἀπόφασις τοῦ ΙϚ' αἰῶνος περὶ τῆς ἐπιληψίας ὡς λόγου διαζυγίου, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 145 - 149.

Δροσοπογλου Ιω. Ἀποφάσεις δικαστηρίων ἀναφερόμεναι εἰς ἀναγνώρισιν ἐθίμων ἐν Εὐβοίᾳ, ΑΕΜ Ζ', 1960, 21 - 24.

Ζεπογ Παν. Ι. Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον, Βουκουρέστιον 1765, Ἀθῆναι 1959, 8ον, σσ. 310+8 πίν.

Zepos Pan. J. Die byzantinische Juris prudenz zwischen Justinian und den Basiliken, B. XI B.-K., München 1958, 1 - 27, V_1.

Κγριακιδου Στιλπ. Π. Χειρόγραφος Νομοκάνων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου, 1960, 57 - 78.

Ματση Ν. Π. Μνηστεῖαι συναπτόμεναι δι' ἐγκολπίων καὶ διὰ σταυρικῶν δεσμῶν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Δικαίῳ, ΕΕΒΣ Λ', 1960, 353 - 363.

— Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἐπαναστάσεως ἰσχύσαντος δικαίου 1959.

Michaëlidès - Nouaros G. Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes, ΕΕΝΣΠΘ Η', 1960, 27 - 54.

Μογρατιδου Κ. Δ. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Δικαίου, Θεολογία ΛΑ', 1960, 203 - 219, 370 - 400, 552 - 579.

ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κ. Δ. Σύγχρονοι κατευθύνσεις ἐν τῇ Ἐπιστήμῃ τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, Ἐκκλησία ΛΖ', 1960, 69 - 72, 110 - 112, 135 - 136.
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΥ ΠΑΝ. Ι. Γένεσις, ἔννοια καὶ περιεχόμενον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ποινικῆς Δικαιοσύνης ἐν Ἑλλάδι, ΑΕΚΔ ΙΕ', 1960, 3 - 19.
PANAGIOTAKOS P. J. Περὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τοῦ Λέοντος ϛ' τοῦ Σοφοῦ νομοθεσίας περὶ τῆς μοναχικῆς ἀκτημοσύνης, A. XI B.-K., München 1960, 430 - 437.
ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Γ. Α. Νοταριακαὶ πράξεις Μυκόνου τῶν ἐτῶν 1663 - 1779, Ἀθῆναι 1960, 8ον, 1094.
SVORONOS N. G. Recherches sur le cadastre et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles. Le cadastre de Thèbes, Paris 1960, 166+πίν. 8.
ΣΕΒΑΣΤΑΚΗ ΑΛΕΞΗ Δ. Τὸ δημόσιον δίκαιον ἐν Σάμῳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, τὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὸ Ἡγεμονικὸν καθεστώς, Θεσσαλονίκη 1959.
ΣΟΝΤΗ Ι. Μ. Ἡ δογματικὴ ἔρευνα τῶν Βασιλικῶν καὶ τῶν καλουμένων σχολίων αὐτῶν ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν Δυτικῶν, Τιμ. τόμ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου (1959), 497 - 514.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ Κ. Ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἁρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σκέψις ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα (Ἑταιρεία Μακεδ. Σπουδῶν), Θεσσαλονίκη 1960, 8ον, 40.
ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α', Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, 413 - 431.
ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Π. Τὸ Ἑλληνικὸν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον κατὰ τὸ ἔτος 1958, Θεολογία ΛΑ', 1960, 334 - 343, 444 - 453.

Ι' - ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΕΡΟΝΤΑ ΔΗΜ. ΑΛ. Ἡ προὶξ καὶ ἡ πρόγαμος δωρεὰ κατὰ τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον εἰς τὰς Ἀθήνας τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθηναϊκὰ 17, 1960, 49 - 60.
ΗΜΕΛΛΟΥ ΣΤΕΦ. Δ. Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ δημώδους ᾄσματος « Ὁ Ἀνδρόνικος καὶ ἡ Ρήγισσα », ΕΛΑ ΙΑ' - ΙΒ', 1958 - 1959, 43 - 49.
— Δημώδεις παραδόσεις ἐκ Νάξου, ΕΛΑ ΙΑ' - ΙΒ', 1958 - 1959, 200 - 228.
ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΥ ΑΡΙΑΔΝΗΣ. Λαϊκὰ τραγούδια καὶ Φαναριώτικα στιχουργήματα, Λαογραφία ΙΗ', 1959, 94 - 112.
ΚΑΤΣΟΥΡΟΥ Α. Φ. Ἡ Ρίμα τοῦ καπετὰν Μανέττα, Λαογραφία ΙΗ', 1959, 432 - 468.
ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΣΤ. Π. Μακεδονικὰ ᾄσματα καὶ ἔθιμα καὶ δοξασίαι, Μακεδονικὰ Δ', 1955 - 1960, 501 - 531.
ΛΟΥΚΑΤΟΥ ΔΗΜ. Σ. Ἡ παροιμία γιὰ τὴν κενόδοξη σύζυγο, Λαογραφία ΙΗ', 1959, 497 - 520.
ΜΠΕΤΤΗ ΣΤ. Ἠπειρωτικὰ μοιρολόγια, Ἠπ. Ἑστ. Θ', 1960, 929 - 939.
ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ ΔΗΜ. Β. « Χρονογράφου » τοῦ Δωροθέου τὰ λαογραφικά, Λαογραφία ΙΗ', 1959, 113 - 243, ΙΘ', 1960, 1 - 96.
— Βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας τοῦ ἔτους 1959, ΕΛΑ ΙΑ' - ΙΒ', 1958 - 1959, 347 - 396.
— Βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1954 - 1958, ΕΛΑ ΙΑ' - ΙΒ', 1958 - 1959, 50 - 181.
— Συγκεντρωτικὸς πίναξ τῆς ἑλληνικῆς λαογραφικῆς βιβλιογραφίας τῶν ἐτῶν 1907 - 1958, ΕΛΑ ΙΑ' - ΙΒ', 1958 - 1959, 182 - 199.

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ΔΗΜ. Α. Αἱ παρομοιώσεις εἰς τὰ δημοτικὰ ᾄσματα καὶ παρ' Ὁμήρῳ, Λαογραφία ΙΗ', 1959, 353 - 387.
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ ΓΕΩΡΓ. Κ. Τὸ δημῶδες ᾆσμα « ὁ ὕπνος τοῦ ἀγούρου καὶ ἡ λυγερή », ΕΛΑ ΙΑ' - ΙΒ', 1958 - 1959, 229 - 248.
SPYRIDAKES G. K. Ἡ ἅλωσις τοῦ Ἀμορίου τῷ 838 καὶ τὸ δημῶδες ᾆσμα « τοῦ Κάστρου τῆς Ὡριᾶς », A. XI B.-K., München 1960, 581 - 585.
Ο ΣΥΛΛΕΚΤΗΣ. Γιατροσόφια τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, Ἠλειακὰ Κ', 1960, 607 - 609.
ΦΡΑΓΚΑΚΙ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ Κ. Ἡ λαϊκὴ τέχνη τῆς Κρήτης, 8ον, 160 + εἰκ. 115, Ἀθήνα 1960.
ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ. Ραπτάδες - χρυσορράπτες καὶ καποτάδες, ΑΜΤ, 445 - 474.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Ἀπὸ τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1960 τὴν Διεύθυνσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀνέλαβεν ὁ κ. Ἐμμ. Χατζηδάκης, τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ ἐπὶ μακρὰ ἔτη διατελέσαντος Διευθυντοῦ αὐτοῦ κ. Γ. Σωτηρίου παραμείναντος ὡς Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ.

Κατὰ τὸ ἔτος 1960 τὸ Μουσεῖον ἐπλουτίσθη διὰ τῶν κάτωθι ἀντικειμένων:

1) Ἐκ δωρεῶν εἰσῆλθον εἰς τὸ Μουσεῖον εἰκόνες καὶ ἕτερα δευτερευούσης σημασίας ἀντικείμενα.

2) Ἐξ ἀγορᾶς τὸ Μουσεῖον ἀπέκτησεν ἀξιόλογα ἀντικείμενα:

α) Χειρόγραφον κώδικα περιέχοντα τὸ Ψαλτήριον μὲ ἐπίτιτλα καὶ κεφαλαῖα γράμματα ἔγχρωμα καὶ κεχρυσωμένα. Φέρει ὑπογραφὴν τοῦ γνωστοῦ γραφέως τοῦ 17ου αἰ. Λουκᾶ Οὐγγροβλαχίας.

β) Εἰκόνα Ἀρχαγγέλου 15ου αἰ.

γ) Εἰκόνα Ἁγίας Μαρίνης 16ου αἰ., κρητικῆς σχολῆς.

δ) Φύλλον τριπτύχου ἀμφιπροσώπου, κρητικῆς ἐπίσης σχολῆς.

ε) Μεγάλην εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἔτους 1624, τέχνης χαρακτηριστικῆς τῆς Β. Ἑλλάδος.

ϛ) Σταυρὸν ἔκτυπον μετάλλινον, 10ου - 12ου αἰ.

ζ) Εἰκόνα Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, ἀνατολικοῦ χαρακτῆρος, μὲ τὴν ὑπογραφὴν «Χεὶρ Θεοφίλου Φυτυάνου, πρωτοσυγκέλου Χαλδίας ͵αψπα´» (1781).

3) Εἰς τὸ ἐργαστήριον συντηρήσεως εἰκόνων τοῦ Μουσείου ἔγιναν ἐργασίαι καθαρισμοῦ καὶ στερεώσεως βυζαντινῶν εἰκόνων, ἐκ τῶν ὁποίων σημειοῦμεν:

α) Εἰκόνα Θεοτόκου Ὁδηγητρίας τοῦ 14ου αἰ., ἀριθ. 100.

β) Εἰκόνα Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραὰμ 15ου αἰ., ἀριθ. 90.

γ) Εἰκόνα τῆς Ἁγίας Μαρίνης, ἀριθ. 85.

δ) Κοπτικὰς εἰκόνας.

4) Κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ἐγένοντο ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ αἱ κάτωθι ἀνακοινώσεις ὑπὸ μελῶν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας:

α) Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ὡμίλησε περὶ τῶν εἰκόνων τοῦ 16ου αἰ.

β) Ὁ κ. Π. Λαζαρίδης διὰ τὴν Ἐπισκοπὴν τοῦ Δαμαλᾶ.

γ) Ἡ κ. Μ. Σωτηρίου διὰ τὸν Βυζαντινὸν ναὸν τῆς Μονῆς Πετράκη.

δ) Ὁ κ. Θ. Ξύδης διὰ τὰ ἀπολυτίκια τοῦ ἑορτολογίου.

ε) Ὁ κ. Α. Ὀρλάνδος διὰ τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος.

ϛ) Ὁ κ. Φ. Κόντογλου περὶ τῆς συγχρόνου ἁγιογραφίας Βυζαντινῆς τεχνοτροπίας.

ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Α´ - Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ.

1. Ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ 1960 ἡ δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τῇ ἐπιβλέψει τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀναστηλώσεως Ε. Στίκα καὶ τοῦ Ἀρχιτέκτονος Χ. Μπούρα, στερέωσις καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ.

2. Ἐξηκολούθησε ἐπίσης ἐφέτος ἡ στερέωσις τῆς ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ καὶ μάλιστα εἰς τὸν νάρθηκα αὐτοῦ. Σχεδὸν ὁλόκληρος ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καὶ τμῆμα τῆς βορείας, ἐστερεώθη ἐκ νέου, ἀφοῦ ἀφῃρέθησαν παλαιὰ σιδηρᾶ στηρίγματα, καὶ συμπληρώματα ἐξ ἀμμοκονιαμάτων. Εἰς ὡρισμένα σημεῖα, ἐγένοντο συμπληρώσεις διὰ νέων μαρμάρων Μαραθῶνος καὶ Ἐρετρίας, ὁμοίων πρὸς τὰ παλαιά. Ἐγένοντο ἐπίσης στερεώσεις καὶ συμπληρώσεις εἰς τὸ τόξον τοῦ ἀρκοσολίου τοῦ νάρθηκος.

Εἰς τὸν κυρίως ναόν, ἐστερεώθησαν τὰ μάρμαρα τῆς ἐπενδύσεως, εἰς τὸ βόρειον σταυροθόλιον, κάτωθι τῆς παραστάσεως τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

3. Ἐγένετο ἐπίσης, εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ ἀποκατάστασις τῶν μαρμαρίνων δαπέδων, κυρίως εἰς τὸν νάρθηκα, τὸ πρὸς Νότον παρεκκλήσιον, καὶ ἐστερεώθη διὰ παλαιῶν μαρμαρίνων πλακῶν ἡ πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στοά, ἀφαιρεθέντων τῶν ἀντιαισθητικωτάτων πλακιδίων. Κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς νέας στρώσεως ἀπεκαλύφθησαν δύο ὑπόγειοι χῶροι, κενοὶ θολοσκεπεῖς, διαστάσεων 1,25×1,85 καὶ 1,18×1,98. Ὅμοιος κενὸς θολοσκεπὴς θάλαμος, διαστάσεων 2,28×1,75 ἀνευρέθη κάτωθεν τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ. Οἱ ὑπόγειοι αὐτοὶ χῶροι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις, ἀφοῦ ἀπετυπώθησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν, ἐκλείσθησαν ἐκ νέου, τῆς εἰσόδου των καλυφθείσης διὰ πλακῶν.

4. Εἰς τὸ καθολικὸν ἐπίσης, διηνοίχθη ἓν ἀκόμη ἐκ τῶν κτισμένων παραθύρων. Πρόκειται διὰ τὸ μέγα δίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας πλευρᾶς παρὰ τὸ Ν.Α. ἄκρον τοῦ κτηρίου. Μετὰ τὴν ἀποτύπωσιν καὶ τὴν φωτογράφησιν, καθῃρέθη ἡ μεταγενεστέρα τοιχοποιΐα, ἀνευρέθησαν σαφέστατα ἴχνη τῶν θωρακίων, τῶν μαρμαρίνων πλαισίων τῶν ὑαλοστασίων, καὶ τῶν γυψίνων φεγγιτῶν του, καὶ οὕτω μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος, κατεσκευάσθησαν καὶ ἐτοποθετήθησαν νέα. Νέοι ἐπίσης φεγγῖται ἐκ λευκοῦ σιμέντου, κατ' ἀπομίμησιν τῶν παλαιῶν γυψίνων ἐτοποθετήθησαν εἰς τὸ μεγάλον τρίλοβον ἄνοιγμα πρὸς βορρᾶν. Ἐγένετο ἐπίσης ἐργασία συναρμολογήσεως καὶ συγκολλήσεως τμημάτων ἑνὸς ἀνευρεθέντος γυψίνου φεγγίτου, διὰ νὰ τοποθετηθῇ οὗτος εἰς τὸ μέλλον εἰς τὸ Μουσεῖον, ἀποκλειομένης τῆς ἐπανατοποθετήσεώς του, εἰς τὴν ἀρχικήν του θέσιν, λόγῳ τῆς κακῆς καταστάσεως εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται.

5. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἐτοποθετήθησαν ἀκόμη δύο νέαι δρύϊναι θύραι εἰς ἀντικατάστασιν παλαιοτέρων ἀντιαισθητικῶν, τῆς βορείας καὶ νοτίας ἐξόδου τοῦ καθολικοῦ. Αἱ θύραι κατεσκευάσθησαν τελείως ἁπλαῖ, ἄνευ οὐδεμιᾶς διακοσμήσεως.

6. Εἰς τὸ θύρωμα τῆς κυρίας εἰσόδου, ἐκ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν ναόν, ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ, τμῆμα τοῦ ὀρθοστάτου εἶχεν ἀντικατασταθῇ ὑπὸ μαρμάρου σκοτεινοῦ πρασίνου χρώματος φέροντος κυμάτια. Τὸ μάρμαρον τοῦτο ἀφῃρέθη καὶ θὰ ἐκτεθῇ εἰς τὸ Μουσεῖον, συνεπληρώθη δὲ τὸ θύρωμα διὰ νέου τεμαχίου.

7. Ἐξηκολούθησε καὶ ἐφέτος ἡ συγκόλλησις καὶ συναρμογὴ θραυσμάτων γλυπτῶν, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκτεθοῦν εἰς τὸ μουσεῖον. Ἀποκατεστάθησαν θωράκια, τμήματα κοσμητῶν, τράπεζαι κ.τ.λ.

8. Εἰς τὴν βυζαντινὴν τράπεζαν κατεσκευάσθη ἐξ ὡπλισμένου σκυροδέματος τὸ πάτωμα, καὶ οὕτω ἐστεγάσθη ὁ ὑπόγειος χῶρος. Ἡ κατασκευὴ ἐγένετο δοκιδωτὴ κατὰ τρόπον ὥστε ἐκ τῶν κάτω νὰ φαίνεται ὅτι τὸ πάτωμα εἶναι ξύλινον. Πρὸς τοῦτο οἱ ξυλότυποι κατεσκευάσθησαν ἐκ νέας ξυλείας, μετὰ μεγίστης προσοχῆς, ἐπετεύχθη δὲ ἡ ἀποτύπωσις τῶν ἰνῶν τοῦ ξύλου ἐπὶ τῶν ἐκ σκυροδέματος δοκίδων.

Ἐκ τῶν ἄνω, τὸ πάτωμα θὰ ἐπιστρωθῇ διὰ ξυλίνου δαπέδου μετὰ τὴν στέγασιν τῆς Τραπέζης.

Εἰς τὸ ὑπόγειον τοῦ κτηρίου, κατεσκευάσθη δάπεδον ἐκ σιμεντοκονίας κατ' ἀπομίμησιν κουρασανίου.

9. Δύο νεώτερα κελλία τῆς Μονῆς κατεδαφίσθησαν ὡς ἑτοιμόρροπα καὶ ἐπικίνδυνα. Ἓν ἐξ αὐτῶν εὑρίσκετο πρὸς βορρᾶν τοῦ κωδωνοστασίου, καὶ ἀπέκρυπτε τμῆμα τῆς βάσεώς του, ἦτο δὲ κατεσκευασμένον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ ξυλίνων πήχεων (μπαγδατί). Τὸ ἕτερον ἦτο πρὸς νότον τῆς πλατείας ἀνατολικῶς τῶν ναῶν, ἔφερε δὲ μεγάλα ρήγματα. Τούτου κατεδαφίσθη μόνον ὁ ὄροφος.

Εἰς τὰ ἀναστηλούμενα κελλία τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος κατεσκευάσθησαν τὰ σταυροθόλια, καὶ τὸ πάτωμα τοῦ πρώτου ὀρόφου ἐξ ὡπλισμένου σκυροδέματος. Ὡσαύτως διεμορφώθη καὶ ἀπακατεστάθη ὁ παλαιὸς πυλὼν τῆς Μονῆς.

10. Δαπάναις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὀργανισμοῦ Τουρισμοῦ, τέλος, ἔγινε ἡ πλακόστρωσις καὶ ἡ δενδροφύτευσις τῆς ἐξωτερικῆς πλατείας τῆς Μονῆς καὶ διηνοίχθη νέα πρόσβασις πρὸς τὴν παλαιὰν εἴσοδον ἄνευ βαθμίδων, διὰ τὴν καλυτέραν ἐξυπηρέτησιν τῶν ἐπισκεπτῶν. Κατεσκευάσθη ἀκόμη νέος ἀναλημματικὸς τοῖχος πρὸς νότον τῆς ἐξωτερικῆς πλατείας τῆς Μονῆς.

Β' - Ἅγιος Νικόλαος « στὰ Καμπιά ».

Δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐγένοντο ἐργασίαι, στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως, εἰς τὸν βυζαντινὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου « στὰ Καμπιά », μνημείου ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἐν Ἑλλάδι.

1. Ἡ πρώτη ἐκτελεσθεῖσα ἐργασία, ἦτο ἡ ἀνακεράμωσις τοῦ ναοῦ. Αἱ παλαιαὶ κέραμοι τῶν στεγῶν εἶχον καταστραφῆ ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τοῦ παγετοῦ καὶ τοῦ ἀνέμου. Ἐπὶ τῆς στέγης εἶχον ἀναπτυχθῆ φυτά, καὶ τὰ ὄμβρια ὕδατα προεκάλουν διάβρωσιν τῶν θόλων καὶ τῶν τοίχων.

Αἱ παλαιαὶ κέραμοι ἀφηρέθησαν καὶ ἐτοποθετήθησαν, δι' ἰσχυρᾶς σιμεντοκονίας νέαι, ἀφοῦ προηγουμένως ἐξησφαλίσθη ἡ στέγασις τῶν θόλων καὶ ἀφηρέθησαν τὰ ἐπ' αὐτῶν χώματα.

Πρὸ τῆς τοποθετήσεως τῶν κεράμων συνεπληρώθη καὶ ἡ κορνίζα τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία εἰς ὀλίγα μόνον σημεῖα ἐσώζετο. Ἡ κορνίζα αὐτή, λοξότμητος, ἦτο κατεσκευασμένη ἐκ πωρολίθου, εἰς τὰ παλαιότερα δὲ σχέδια τῶν Schulz καὶ Bansley σημειοῦται ὡς ὑπάρχουσα.

2. Μετὰ τὰς ἐργασίας εἰς τὴν στέγην, ἐτοποθετήθησαν νέα διαφράγματα τῶν παραθύρων, ἐκ λευκοῦ σιμέντου, κατ' ἀπομίμησιν τῶν παλαιῶν σωζομένων γυψίνων. Εἶναι προφανὲς ὅτι ταῦτα δὲν ἦσαν τὰ ἀρχικῶς κατασκευασθέντα εἰς τὸν ναόν, ἀλλὰ μεταγενέστερα, πιθανῶς τῆς Τουρκοκρατίας.

3. Τὰ πρὸς Β. καὶ Ν. μεγάλα τρίλοβα ἀνοίγματα τοῦ ναοῦ, ἦσαν κατὰ τὸ μέγιστον μέρος των κτισμένα διὰ λιθοδομῆς προφανῶς μεταγενεστέρας. Ἀφοῦ ἔγινε προσεκτικὴ καταμέτρησις καὶ φωτογράφισις, κατεδαφίσθη ἡ λιθοδομή.

Κατὰ χώραν ἐσώζετο ἀκόμη μία βάσις θωρακίου, εἰς τὸ βόρειον ἄνοιγμα. Εἰς τοὺς κιονίσκους ἐξ ἄλλου καὶ τὰς παραστάδας τῶν τοίχων ἦσαν σαφῆ τὰ ἴχνη τῶν θωρακίων καὶ τῶν ἐπιστέψεών των.

Τὸ ὕψος τῆς βάσεως ἦτο 0,24 μ. τοῦ κυρίως θωρακίου 1,06 μ. καὶ τῆς ἐπιστέψεώς του 0,19 μ. Ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς ἐπιστέψεως καὶ ἄνω, ἤρχιζεν ὁ γύψινος φεγγίτης.

Κατόπιν προσεκτικῆς ἐρεύνης, ἀνευρέθη μεταξὺ τῶν λίθων ποὺ ἀπετέλουν τὴν νεωτέραν στρῶσιν τοῦ ἱεροῦ, μέγα τμῆμα τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν τεσσάρων θωρακίων. Τὸ πλάτος του (59,7 μ.) καὶ τὰ πάχος του (11 μ.) συνέπιπτον ἀπολύτως μὲ τὰ ἀνευρεθέντα ἴχνη. Τὸ θωράκιον ἦτο χρώματος γκρίζου, μᾶλλον ἐκ μαρμάρου Μαραθῶνος, ἡ ἐπίστεψίς του δὲ ἦτο συμφυὴς πρὸς αὐτό. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀνευρεθέντος, τὸ

ὁποῖον συμπληρωθὲν ἐτοποθετήθη, ἐγένετο ἡ κατασκευὴ καὶ τῶν ὑπολοίπων τριῶν.

Κατόπιν συνεπληρώθη, τὸ ἄνω μέρος τοῦ θυρώματος τοῦ νοτίου ἀνοίγματος. Τοῦτο, ὡς καὶ τὸ σωζόμενον βόρειον ἦτο ἐκ λευκοῦ μαρμάρου καὶ ἔφερε κυμάτια. Τὸ ἄνωθεν αὐτοῦ κορνίζωμα ἦτο ἁπλοῦν λοξότμητον, καὶ ἔφερε κοσμήματα. Τὸ νέον κατασκευασθὲν ἔμεινε ἀκόσμητον, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα ἔγινεν ὅμοιον μὲ τὸ βόρειον.

Τέλος εἰς τὰ ἀποκατασταθέντα τρίλοβα ἀνοίγματα ἐτοποθετήθησαν δρύϊναι θύραι, ἁπλουστάτης μορφῆς ἄνευ οὐδεμιᾶς διακοσμήσεως.

Διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ μνημείου, ἀπαιτοῦνται εἰσέτι πολλαὶ ἐργασίαι.

Γ' - Ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Ἀμφίσσης.

Εἰς τὸν ἐν Ἀμφίσσῃ σημαντικώτατον βυζαντινὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος, ἐξετελέσθησαν ἐργασίαι στερεώσεως καὶ συντηρήσεως.

Ἡ στέγη δὲν διετήρει τὴν ἀρχικὴν μορφήν της, κυρίως εἰς τὸν νάρθηκα, καὶ αἱ κέραμοι εἶχον θραυσθῆ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἰσέρχωνται ὕδατα τῆς βροχῆς.

Ἀφηρέθησαν κατ' ἀρχὴν αἱ κέραμοι καὶ τὰ διάφορα χώματα μὲ τὰ ὁποῖα ἐγένετο ἡ διαμόρφωσις τῶν κλίσεων, καὶ ἐστεγανώθησαν οἱ ὑποκείμενοι θόλοι, κατόπιν δὲ διὰ κισσήρεως, ἔγινε νέα μόρφωσις τῆς στέγης, καὶ τέλος ἡ ἀνακεράμωσις. Προηγουμένως εἶχον ἀποκατασταθῆ αἱ εἰς πολλὰ σημεῖα ἐλλειπεῖς ὀδοντωταὶ ταινίαι. Ὁ τροῦλλος ἐπίσης ἀπέκτησε τὴν ἀρχικήν του ὄψιν, ἀφαιρεθεισῶν τῶν μεταγενεστέρων προσθηκῶν του.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἀφηρέθη μεταγενεστέρα ἀντιαισθητικὴ ἀντηρίς, ἀφοῦ προηγήθη στερέωσις τοῦ τοίχου.

Εἰς τὴν πρόσοψιν ἔγινεν ἀποκατάστασις τῶν μονολόβων παραθύρων καὶ τῶν τόξων τῆς θύρας.

Εἰς τὰς θύρας ἀποκατεστάθησαν τὰ κατεστραμμένα ξύλινα ὑπέρθυρα, διὰ νέων δρυΐνων ἀκριβῶς ὡς τὰ παλαιά.

Τέλος ἐγένετο στεγάνωσις τῶν θεμελίων περιμετρικῶς τοῦ ναοῦ.

Θὰ κατασκευασθοῦν νέαι δρύϊναι θύραι καὶ μεταλλικὰ ὑαλοστάσια.

Δ' - Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνος.

Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Ὀλυμπιωτίσσης ἐγένοντο ἐπίσης ἐργασίαι στερεώσεως καὶ συντηρήσεως.

Εἰς τὰς στέγας λόγῳ τῆς προσθήκης χωμάτων καὶ ἀδρανῶν οὐσιῶν, αἱ κλίσεις εἶχον γίνει μεγαλύτεραι καὶ αἱ καμπύλαι τῶν ἀετωμάτων καὶ τῶν τυμπάνων εἶχον τελείως παραμορφωθῆ. Ἀπὸ τὰς τεθραυσμένας κεράμους τὰ ὄμβρια ὕδατα διήρχοντο ἐντὸς τοῦ μνημείου καὶ κυρίως εἰς τὸν νάρθηκα κατέστρεφον τὰς ἀξιολογωτάτας τοιχογραφίας.

Καὶ ἐδῶ ἀφηρέθησαν αἱ κέραμοι, καὶ τὰ ὑποκείμενα χώματα καὶ ἐστεφανώθησαν οἱ θόλοι. Κατόπιν ἐγένετο ἡ νέα διαμόρφωσις τῶν στεγῶν, βάσει σωζομένων ἰχνῶν, εἰς τὰς ποδιὰς τῶν παραθύρων, καὶ ἄλλων στοιχείων, ἀφοῦ προηγουμένως ἀποκατεστάθησαν κατεστραμμέναι ὀδοντωταὶ ταινίαι.

Διὰ τὴν ἀνακεράμωσιν ἐγένετο χρῆσις τῶν παλαιῶν κεράμων τοῦ μνημείου ὅπου ἦτο δυνατόν.

Ἀποκατεστάθη ἐπίσης εἷς λεπτός, ἐκ πλίνθων, κιονίσκος, εἰς τὸν τροῦλλον, ὁ ὁποῖος εἶχε καταστραφῆ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

Ἡ ὡραιοτάτη ξυλόγλυπτος θύρα τοῦ ναοῦ, ἐπροστατεύθη ἀπὸ τὰς φθορὰς ἐκ τῶν καιρικῶν μεταβολῶν διὰ τῆς κατασκευῆς νέων ἐξωτερικῶν δρυΐνων φύλλων.

Διὰ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ ὡραιοτάτου αὐτοῦ μνημείου ἀπαιτοῦνται εἰσέτι πλεῖσται ἐργασίαι.

Ε' - Ἅγιος Σπυρίδων Ἄνω Καρδαμύλης, Μεσσηνίας.

Εἰς τὸν ἐν Καρδαμύλῃ ναὸν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος (βλ. R. Traquair, The churches of the Western Mani, B.S.A. vol. XV, 1908-1909 pl. XVII, XII, σ. 204) τὸ ἀξιολογώτατον κωδωνοστάσιον, τὸ κοσμούμενον μὲ ἀνάγλυφα ἐπὶ πωρολίθων ἦτο ἑτοιμόρροπον, ἀπειλουμένης τῆς πλήρους καταστροφῆς του, καὶ ἐπικίνδυνον διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν περιοίκων.

Ἀφοῦ ἀπετυπώθη καὶ ἐφωτογραφήθη ἐπιμελῶς τὸ μνημεῖον, ἐγένετο ἀρίθμησις τῶν πωρολίθων καὶ κατόπιν τῇ βοηθείᾳ εἰδικοῦ ἰκριώματος διάλυσίς του, μέχρι τοῦ ἡμίσεος τοῦ πρώτου ὀρόφου του. Σημειωτέον ὅτι οἱ πωρόλιθοι δὲν ἦσαν συνδεδεμένοι δι' ἰσχυροῦ κονιάματος, ἀλλὰ διὰ σιδηρῶν ῥάβδων, αἱ ὁποῖαι εἶχον καταστραφῆ πλήρως ἐκ τῆς σκωρίας.

Κατόπιν ἐγένετο ἡ ἐπανατοποθέτησις τῶν πωρολίθων, κατὰ διαστήματα δὲ κατεσκευάσθησαν ἀφανεῖς δοκοὶ περιμετρικῶς, ἐξ ὡπλισμένου σκυροδέματος εἰς τρόπον ὥστε ἡ ὅλη κατασκευὴ νὰ εἶναι ἰσχυροτάτη, χωρὶς νὰ γίνῃ ἡ παραμικρὰ ἀλλοίωσις τῆς ὄψεως τοῦ μνημείου.

Ἐγένετο ἐπίσης ἀνακεράμωσις τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ.

Ϛ' - Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς Χώνικα τῆς Ἀργολίδος.

Εἰς τὸν ἐν Χώνικα βυζαντινὸν ναὸν δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐγένετο ἡ ἀποκατάστασις τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας θύρας τοῦ νάρθηκος. Αἱ θύραι ἦσαν ἐκτισμέναι καθ' ὅλον τὸ ὕψος των μεταγενεστέρως δι' ἀργολιθοδομῆς, ἐξωτερικῶς δέ, δὲν ἦτο ἐμφανὲς τὸ πλάτος των, διότι εἶχον καταστραφῆ καὶ αἱ παραστάδες.

Μετὰ ἀπὸ φωτογράφησιν καὶ καταμέτρησιν ἐγένετο ἡ καθαίρεσις τῆς λιθοδομῆς καὶ ἐσωτερικῶς ἐπιστοποιήθη τὸ πλάτος τῶν θυρῶν. Κατόπιν συνεπληρώθησαν αἱ παραστάδες, καὶ τὰ ἐσωτερικὰ ἐκ πλίνθων τόξα, τῶν ὁποίων ἴχνη εὐτυχῶς ἐσώζοντο.

Τὰ ὑπέρθυρα κατεσκευάσθησαν ἐξ ξυλείας δρυός. Αἱ μικροῦ πλάτους σωζόμεναι ὑποδοχαί, δεικνύουν ὅτι καὶ ἄλλοτε τὰ ὑπέρθυρα ἦσαν ξύλινα.

Ζ' - Ἁγία Τριὰς Γουδίου.

Εἰς τὸν ἡμιερειπωμένον μεταβυζαντινὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἰς τὸ Γουδί, ἔγινεν πλήρης ἀναστήλωσις τῶν κατεστραμμένων στεγῶν.

Κατεσκευάσθη ἡ πλακόστρωσις, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, διὰ παλαιῶν μαρμαρίνων πλακῶν, συνεπληρώθησαν ἐσωτερικὰ ἐπιχρίσματα, ἐτοποθετήθησαν μεταλλικὰ παράθυρα, καὶ δρυΐνη θύρα εἰς τὴν εἴσοδον καὶ πλήρης στερέωσις καὶ ἁρμολόγησις τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων.

Η' - Σωτῆρας τοῦ Λυκοδήμου (Ρωσικὴ Ἐκκλησία).

Εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις ὀκταγωνικὸν ναὸν τῆς Σωτῆρας τοῦ Λυκοδήμου, ἔγινε νέα διαμόρφωσις εἰς τὰς εἰσόδους τοῦ ὑπογείου χώρου.

Ἡ ἐσωτερικὴ κλῖμαξ κατεσκευάσθη περισσότερον ἄνετος καὶ ἐτοποθετήθησαν νέαι θύραι.

Ἐπίσης ἐγένετο ἐπέκτασις τοῦ ἠλεκτρικοῦ δικτύου, διὰ τὸν φωτισμὸν τῶν ὑπογείων χώρων.

Θ' - Μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ.

Εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ βυζαντινὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ ἐξετελέσθη μέρος τῶν προγραμματισθεισῶν ἐργασιῶν διὰ τὴν διαμόρφωσιν καὶ στερέωσιν αὐτῆς.

Ἐκρημνίσθησαν τινὰ ἐκ τῶν νεωτέρων κτισμάτων ἐντὸς τοῦ περιβόλου, καὶ ἔγινε γενικὴ διευθέτησις τοῦ χώρου.

Εἰς τὸ καθολικόν, ἐγένετο καὶ ἐδῶ ἀφαίρεσις τῶν κεράμων, στερέωσις καὶ στεγάνωσις τῶν ὑποκειμένων θόλων, νέα διαμόρφωσις τῶν στεγῶν διὰ κισσήρεως καὶ ἀνακεράμωσις.

Εἰς ὡρισμένα σημεῖα τῆς στέγης τοῦ κυρίως ναοῦ, καλύτερον διατηρούμενα, ἔγιναν ἁπλαῖ στερεώσεις τῶν κεράμων.

Ἐπίσης κατεδαφίσθη τὸ νεώτερον πρόσκτισμα εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ, καὶ οὕτω ἀπεκαλύφθησαν τὰ λείψανα παλαιᾶς πλευρικῆς εἰσόδου. Ἡ εἴσοδος αὕτη καθὼς καὶ τὸ ὑπερκείμενον δίλοβον παράθυρον τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀποκατεστάθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν μορφήν.

Κατόπιν ἀφῃρέθησαν, ἐκ τῶν τοίχων, ἐξωτερικῶς τὰ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα καὶ ἀνεδείχθη ἡ παλαιὰ λιθοδομὴ κυρίως εἰς τὸν νάρθηκα. Κατὰ τὰς ἐργασίας αὐτὰς ἀπεκαλύφθη εἰς τὸν τροῦλλον τοῦ νάρθηκος ἐνεπίγραφος κιονίσκος.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ καθολικοῦ, ἀφῃρέθησαν ἐκ τοῦ δαπέδου τὰ ἀντιαισθητικὰ πλακίδια, προκειμένου νὰ γίνῃ νέα πλακόστρωσις διὰ μαρμαρίνων πλακῶν. Κατὰ τὰς ἐργασίας αὐτὰς ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἀπεκαλύφθη παλαιὸν λιθόστρωτον δάπεδον εἰς τὸν νάρθηκα.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν πλακιδίων τοῦ ναοῦ, ἐγένετο καὶ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία ὅμως οὐδὲν ἀπέδωσε.

Ἐπίσης ἐγένοντο ὡρισμέναι στερεώσεις εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τεῖχος τῆς Μονῆς, καὶ ἐκαθαρίσθη ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα ὁ πυλών, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀπεκαλύφθησαν ἐντοιχισμένα παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

Ι' - Μονὴ Ἀστερίου ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ.

Εἰς τὴν μονὴν Ἀστερίου, ἐξετελέσθη ἐπίσης μέρος τῶν προγραμματισθεισῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως.

Κατ' ἀρχὴν ἀφῃρέθησαν μεταγενέστερα κατασκευάσματα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς μονῆς καὶ ἔγινε γενικὴ διευθέτησις τοῦ χώρου.

Ἀνεστηλώθη ἓν κελλίον τῆς δυτικῆς πτέρυγος τοῦ ὁποίου ἐσώζοντο οἱ τοῖχοι. Κατόπιν ἐγένετο ἀποκατάστασις τῆς τοξοστοιχίας κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πτέρυγος. Σωζόμενον τμῆμα τόξου ἐκ πωρολίθων εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τῆς στοᾶς, ἐπέτρεψε τὴν ἀσφαλῆ ἀναπαράστασιν αὐτῆς. Κατόπιν ἐγένετο ἀνακεράμωσις τῶν κελλίων καὶ τῆς στοᾶς, ἀφοῦ προηγήθη στεγάνωσις τῶν ὑποκειμένων θόλων.

Εἰς τὴν βορείαν πτέρυγα κελλίων, ἐγένοντο ἐπίσης ἐργασίαι στεγανώσεως, ἀνακεραμώσεως καὶ συντηρήσεως.

Εἰς τὸ καθολικὸν ἤρχισε ἐργασία στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν μεταβυζαν-

τινῶν τοιχογραφιῶν ποὺ κοσμοῦν τὰς ἐσωτερικὰς ἐπιφανείας του. Ἡ σπουδαιοτάτη, αὐτὴ ἐργασία θὰ περατωθῇ κατὰ τὸ τρέχον ἔτος 1961.

Ἐγένοντο ἐπίσης στερεώσεις καὶ συμπληρώσεις εἰς τὸν ἐξωτερικὸν περίβολον τῆς μονῆς.

ΙΑ' - Μονὴ Δαφνίου.

Εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου, ἐγένετο δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῇ ἐπιβλέψει τοῦ Εὐστ. Στίκα, ἀποκατάστασις καὶ στερέωσις τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἐργασία μεγάλου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Ὁ ἐξωνάρθηξ εἶναι κτίσμα ὀλίγον μεταγενέστερον τοῦ κυρίως καθολικοῦ, μετασκευασθὲν κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα ὑπὸ τῶν Φράγκων. Εἰς ἔτι μεταγενεστέραν ἐποχὴν κατέρρευσαν οἱ θόλοι οἱ ὁποῖοι τὸν ἐστέγαζον, καὶ ἐφράχθησαν τὰ ἀνοίγματα διὰ λιθοδομῶν, ἀλλοιωθείσης οὕτω πλήρως τῆς μορφῆς του.

Προσέτι λόγῳ καθιζήσεως καὶ σεισμοῦ οἱ τοῖχοι του ὑπέστησαν ρήγματα καὶ ἀπέκλιναν τῆς κατακορύφου. Εἰς μερικὰ σημεῖα ἡ ἀπόκλισις ἔφθανε τὰ 35 ἑκατοστὰ καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν Β.Δ. γωνίαν τοῦ κτιρίου.

Αἱ ἀποκλίσεις αὐταὶ εἶχον ἀντιμετωπισθῇ ἄλλοτε διὰ τῆς κατασκευῆς ἀντηρίδων εἰς τὴν βορείαν αὐτοῦ πλευράν.

Κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας, ἀφοῦ ἔγινε προσεκτικὴ καταμέτρησις καὶ φωτογράφησις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως, ἤρξατο ἡ κατεδάφισις τῶν μεταγενεστέρων λιθοδομῶν αἱ ὁποῖαι ἔφρασσον τὰ ἀνοίγματα. Πρῶτον ἠνοίχθη τὸ νότιον δίλοβον ἄνοιγμα καὶ ἀπεκαλύφθη πλήρως ὁ ἄλλοτε ἐλάχιστα ἐμφανὴς ἰωνικὸς κίων, καὶ συνεπληρώθη καταλλήλως τὸ ἓν τῶν τόξων του, τὸ ὁποῖον ἦτο ἡμικατεστραμμένον.

Κατόπιν διηνοίχθησαν τὰ τόξα τῆς δυτικῆς ὄψεως, ἀφοῦ προηγήθησαν δύο σημαντικώτατοι ἐργασίαι. Ἀφ' ἑνὸς μὲν κατεσκευάσθησαν ἐσωτερικαὶ δοκοί, ἐξ ὡπλισμένου σκυροδέματος, τελείως ἀφανεῖς, διὰ τῶν ὁποίων ἐστερεώθη πλήρως ὁλόκληρος ἡ κατασκευή, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀποκατεστάθη σχεδὸν πλήρως, δι' εἰδικῆς διατάξεως ἀντιβάρων, ἡ κατακόρυφος θέσις τῶν τοίχων, χωρὶς νὰ καταβιβασθῇ οὐδὲ εἷς λίθος ἐκ τῆς ἀρχικῆς θέσεώς του.

Μετὰ τὴν ἐξασφάλισιν ὁλοκλήρου τοῦ κτίσματος πλὴν τῆς ἐκ τῶν ἄνω στεγανώσεως ἐκ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ἐγένοντο κατὰ τόπους συμπληρώσεις, διὰ παλαιῶν κυρίως τεμαχίων εὑρεθέντων εἰς διάφορα σημεῖα κατὰ τὰς κατεδαφίσεις.

Οὕτω ἀποκατεστάθησαν τὸ ὀξυκόρυφα φραγκικὰ τόξα τῆς δυτικῆς ὄψεως, συνεπληρώθη ἡ λοξότμητος μαρμαρίνη κορνίζα κτλ. Τὰ κατακόρυφα στηρίγματα τῶν διλόβων ἀνοιγμάτων ἀποκατεστάθησαν διὰ λεπτῶν πεσσῶν ὀρθογωνίου τομῆς ὅλως οὐδετέρων καὶ ἀκοσμήτων.

Ἀφῃρέθησαν ἐπίσης αἱ ἀντηρίδες τῆς βορείου πλευρᾶς καὶ διὰ καταλλήλου ἀποχωματώσεως ἀνεδείχθη τὸ ὅλον κτίσμα.

Ἐπηκολούθησε στερέωσις τοῦ φέροντος μεγάλα ρήγματα κωδωνοστασίου τῆς βορείας πλευρᾶς, παρὰ τὸ Β.Δ. ἄκρον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνήρχετό τις εἰς τὸν ὄροφον.

Κατὰ τὴν κατεδάφισιν τῶν μεταγενεστέρων τοιχοποιϊῶν ποὺ ἔφρασσον τὰ ἀνοίγματα τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ τῆς μεταγενεστέρας ἐντὸς αὐτοῦ κλίμακος, ἀνευρέθησαν πλεῖστα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, βυζαντινῆς ἐποχῆς, εἰς τὰς παραστάδας τοῦ μεσαίου ἀνοίγματος, ἀπεκαλύφθησαν γραπτὰ κοσμήματα, κουφικὰ τοῦ 12ου αἰῶνος. Τὰ κοσμήματα αὐτὰ καθὼς καὶ λείψανά τινα τοιχογραφιῶν ἐστερεώθησαν καὶ ἐκαθαρίσθησαν ὑπὸ εἰδικοῦ συνεργείου, ὑπὸ τὸν καλλιτέχνην Φ. Ζαχαρίου.

Μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν τοίχων τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἐγένετο νέα στρῶσις τοῦ

δαπέδου του, διὰ πηλίνων πλακίδων τετραγώνων, διαστάσεων 0,30×0,30 μ. ὡς ἀκριβῶς τὰ διασωθέντα εἰς τὴν πρὸς Νότον πλευράν του παλαιά.

Ἐπίσης εἰς τὴν μονὴν Δαφνίου κατὰ τὸ 1960 ἤρχισεν ἡ ἐκτέλεσις προγράμματος ἐργασιῶν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὅλου χώρου, καὶ ἤδη ὁ δυτικῶς τοῦ καθολικοῦ χῶρος διευθετήθη καταλλήλως.

Πρὸς νότον τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς, ἐγένοντο ἐφέτος ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι διὰ τῶν ὁποίων ἦλθον εἰς φῶς λείψανα πλείστων ἀξιολόγων κτηρίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων λουτρὼν μὲ ὑπόκαυστα, μεγάλη αἴθουσα κ.λ.π.

Τόσον ἐκ τῆς πλινθοπεριβλήτου τοιχοποιΐας τῶν τοίχων τοῦ ἐξωνάρθηκος ἥτις εἶναι σχεδὸν ὁμοία μὲ τὴν τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅσον καὶ ἐκ τῶν εὑρεθέντων κουφικῶν κοσμημάτων καθίσταται δῆλον ὅτι οὗτος κατεσκευάσθη ὀλίγον ἀργότερον ἀπὸ τὸν κυρίως ναόν, ἤτοι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰῶνος. Κατὰ δὲ τὸν 13ον αἰῶνα ὑπέστη ἀλλοίωσιν ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωνάρθηκος διὰ τῆς κατασκευῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων γοτθικῶν τόξων μετὰ τῶν χαρακτηριστικῶν βεργίων, ἄνωθεν δὲ κατεσκευάσθησαν ἐπάλξεις δι' ἀμυντικοὺς σκοπούς.

ΙΒ' - Ναὸς Ἁγίων Ἀσωμάτων Θησείου.

Δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐγένετο διὰ τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ἀναστηλώσεως ἀρχιτέκτονος κ. Εὐστ. Στίκα ἡ ἀναπαλαίωσις καὶ ἀναστήλωσις τοῦ σημαντικοῦ τούτου βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων.

Τὸ βυζαντινὸν τοῦτο μνημεῖον τῶν Ἀθηνῶν εἶχε παραμορφωθῇ διὰ τῶν διαφόρων προσθηκῶν καὶ ἐπεκτάσεων ἃς εἶχεν ὑποστῇ κατὰ διαφόρους ἐποχάς.

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς ἦτο σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος, μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ τεσσάρων κιόνων, ἦτο δὲ τοῦ 11ου αἰῶνος, ὅπως ἡ Καπνικαρέα, ὁ Ἅγιος Ἐλευθέριος (Μικρὰ Μητρόπολις), Ἅγιοι Θεόδωροι κλπ. Ὁ Couchaud μᾶς δίδει κατὰ τὸ 1842 μίαν προοπτικὴν ἀπεικόνισιν τοῦ μνημείου τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ μορφῆς.

Κατὰ τὸ 1900 ὅμως τὸ μνημεῖον παρεμορφώθη διὰ προεκτάσεως κατὰ 5,50 μ. πρὸς ἀνατολὰς καὶ κατὰ 6,20 πρὸς δυσμάς, προστεθέντων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τεσσάρων ἀκόμη κιόνων. Ἀργότερον τὸ κομψὸν τοῦτο μνημεῖον παρεμορφώθη τελείως, ὅταν προσετέθησαν δύο πτέρυγες ἐπὶ τῆς Β καὶ Ν πλευρᾶς.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν νεωτέρων προσθηκῶν, ἤρχισε μετὰ προσοχῆς ἡ ἀποκατάστασις τοῦ μνημείου.

Ὁ τροῦλλος, ἡ νοτία καὶ βορεία πλευρὰ τοῦ μνημείου ἐσώζοντο σχεδὸν ἀκέραιοι, ἐχρειάσθη ὅμως νὰ ἐπισκευασθῶσι καὶ καθαρισθῶσιν ἐκ τῶν νεωτέρων κονιαμάτων. Ἐν συνεχείᾳ εὑρέθησαν τὰ θεμέλια τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἐγένετο ἡ ἀναστήλωσις αὐτοῦ.

Τέλος εὑρέθησαν δι' ἀνασκαφῆς καὶ ἀνεστηλώθησαν οἱ τοῖχοι τοῦ Ἱεροῦ (ἤτοι τῆς προθέσεως τοῦ κυρίως Ἱεροῦ καὶ τοῦ Διακονικοῦ), οἵτινες ἐσῴζοντο 0,70 τοῦ μ. ἄνωθεν τῶν θεμελίων.

Ἐσωτερικῶς ἀφῃρέθησαν τὰ νεώτερα κονιάματα καὶ ἀπεκαλύφθησαν λείψανα τῶν ἀρχικῶν τοιχογραφιῶν. Κατὰ τὰς ἐργασίας ἀνευρέθησαν παλαιὰ ἀνάγλυφα θωράκια, κιονίσκοι μετὰ τῶν κιονοκράνων, τεμάχια μὲ κουφικὴν διακόσμησιν, θραύσματα βυζαντινῶν ἀγγείων, παλαιοχριστιανικὰ ἐπιθήματα καὶ ἀρχαῖαι ἐπιγραφαί.

ΙΓ' - Μετέωρα. Μονὴ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ.

Ἐγένετο στερέωσις τῶν ἐπικινδύνων τοίχων τῆς Β.Δ. πλευρᾶς τῆς μονῆς ἥτις κεῖται ἐπὶ ἀποκρήμνου βράχου, ὡς καὶ πλήρης καὶ γενικὴ ἐπισκευὴ τῆς στέγης καὶ

ἀνακεράμωσις, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῇ πλήρης στεγανότης τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἰδίᾳ τοῦ εἰς τὸν α' ὄροφον ὑπάρχοντος ἐνσωματωμένου μικροῦ ἐκκλησιδίου, ὅπερ εἶναι κατάγραφον ἀπὸ ὡραίας τοιχογραφίας. Μετὰ τὴν στεγανοποίησιν ἐγένετο διὰ εἰδικοῦ συνεργείου, ὑπὸ τὸν ζωγράφον κ. Φωτ. Ζαχαρίου ἡ στερέωσις καὶ καθαρισμός, τῶν μεγάλης σημασίας τοιχογραφιῶν, τοῦ Θεοφάνους τοῦ Κρητός, αἱ ὁποῖαι ἐζωγραφήθησαν τὸ ἔτος 1527.

ΙΔ' - Μετέωρα. Μονὴ Μεγ. Μετεώρου.

Εἰς τὴν τράπεζαν τῆς μονῆς Μεγ. Μετεώρου, ἐστερεώθη τὸ ἑτοιμόρροπον δάπεδον, καὶ ἀκολούθως ἐστρώθη διὰ πηλίνων πλακῶν διαστάσεων 0,30×0,30. Κατὰ τὸ τρέχον ἔτος θὰ γίνῃ ἡ τοποθέτησις νέων θυρῶν καὶ νέων ὑαλοστασίων γυψίνων εἰς τὰ παράθυρα.

Ἐπίσης ἐγένετο στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τῆς παλαιᾶς Ἑστίας τῆς μονῆς.

ΙΕ' - Μετέωρα. Μονὴ Βαρλαάμ.

Εἰς τὴν τράπεζαν τῆς μονῆς Βαρλαάμ, ἐτοποθετήθησαν νέα παράθυρα. Εἰς τὴν ἑστίαν τῆς μονῆς ἐτοποθετήθησαν ἑρμάρια ἀσφαλείας, διὰ τὴν φύλαξιν βιβλίων.

ΙϚ' - Μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου.

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἐγένετο στερέωσις τοῦ παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς μονῆς πύργου, καὶ ἀποκατάστασις τοῦ κωδωνοστασίου. Ἐπίσης ἐστερεώθησαν τὰ δώματα καὶ ἡ παλαιὰ τράπεζα.

Εἰς τὴν Ν.Δ. πτέρυγα τῆς μονῆς, ἐξηκολούθησε ἡ ἀναστήλωσις κτισμάτων ἅτινα εἶχον καταπέσει ἐκ τοῦ σεισμοῦ. Εἰς τοὺς διαμορφουμένους χώρους θέλει ἐγκατασταθῇ ἡ βιβλιοθήκη, σκευοφυλάκειον, θησαυροφυλάκειον, καθὼς καὶ μουσεῖον πολυτίμων βυζαντινῶν εἰκόνων. Ἄλλο τμῆμα τῶν ἀναστηλουμένων χώρων θὰ χρησιμεύσῃ ὡς ξενὼν τῆς Μονῆς.

Ἐπίσης ἐγένετο κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος στερέωσις τῶν ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν τοῦ 12ου αἰῶνος, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀποκαλυφθῆ, κάτωθεν στρώματος μεταγενεστέρων, κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη.

ΙΖ' - Παλαιὰ Μητρόπολις Σερρῶν.

Εἰς τὴν παλαιὰν βασιλικὴν τῶν Σερρῶν συνεπληρώθη ἡ ἀποκατάστασις τοῦ παρεκκλησίου, γενομένης τῆς κεραμώσεώς του, καὶ τῆς τοποθετήσεως δρυΐνων θυρῶν καὶ μεταλλικῶν ὑαλοστασίων εἰς τὰ παράθυρά του.

Ἐπίσης ἐγένετο ἡ πλακόστρωσις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ τοῦ προαυλίου, ἀφοῦ προηγήθη κατάλληλος διευθέτησις τοῦ χώρου.

Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ κατεδαφίσθη μεταγενέστερον πρόσκτισμα, καὶ ἐγένετο στερέωσις τοῦ νοτίου τοίχου, εἰς τὸ ἀντίστοιχον τμῆμα.

ΙΗ' - Κοίμησις τῆς Θεοτόκου Ὠρωποῦ.

Εἰς τὸν μεταβυζαντινὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν Ὠρωπόν, ἐγένετο κατ' ἀρχὴν ἐπισκευὴ τῆς στέγης. Ἀφῃρέθησαν αἱ κέραμοι, ἐστεγανώθησαν οἱ θόλοι, ἐγένετο διαμόρφωσις διὰ κισσήρεως καὶ ἀνακεράμωσις.

Ἡ στοά, κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία τμηματικῶς εἶχε καταστραφῆ καὶ ἦτο ἑτοιμόρροπος λόγῳ μεγάλης ἀποκλίσεως ἀπὸ τῆς κατακορύφου, ριζικῶς ἐστερεώθη. Μετὰ ἀπὸ φωτογράφησιν, καταμέτρησιν καὶ ἀρίθμησιν τῶν λίθων διελύθη καὶ ἐκ νέου κατεσκευάσθη. Ἡ πρὸς δυσμὰς ἀπόληξις τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία εἶχε ἐξ ὁλοκλήρου καταστραφῆ, ἀποκατεστάθη διὰ τόξου ὁμοίου πρὸς τὸ ἀνατολικόν.

Κατόπιν ἐτοποθετήθη ξυλίνη στέγη καὶ ἐγένετο ἀνακεράμωσις.

Ἐπίσης, εἰς τὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως, κατεδαφίσθη τὸ λίαν ἀντιαισθητικὸν μεταγενέστερον κωδωνοστάσιον.

ΙΘ' - Ἐπισκοπὴ Σκύρου.

Εἰς τὸν σπουδαιότατον ναὸν τοῦ 9ου αἰῶνος τῆς ἐπισκοπῆς εἰς Σκύρον, ἐγένοντο τῇ ἐπιβλέψει τοῦ ἀρχιτέκτονος τῆς ἀναστηλώσεως κ. Χ. Μπούρα ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως.

Κατ' ἀρχὴν ἀφῃρέθησαν τὰ χώματα καὶ τὰ φυτὰ ποὺ εἶχον φυτρώσει πέριξ τοῦ ἐν ἡμιερειπώσει μνημείου, ἀποκαλυφθέντων οὕτω πολλῶν προσκτισμάτων, δρόμου λιθοστρώτου κ.τ.λ.

Ἀκολούθως ἀφοῦ προηγήθη καταμέτρησις, φωτογράφησις καὶ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ μνημείου, ἐστερεώθησαν ἑτοιμόρροποι τοῖχοι καὶ θόλοι, καὶ ἔγινεν ἀποκατάστασις τοῦ μεγάλου τόξου τοῦ ὑποστηρίζοντος τὸν κυλινδρικὸν θόλον τοῦ νοτίου κλίτους, τὸ ὁποῖον εἶχε καταρρεύσει.

Ἐπηκολούθησε στεγάνωσις τῶν σωζομένων θόλων, μόρφωσις τῶν στεγῶν διὰ κισσήρεως καὶ ἀνακεράμωσις, δι' εἰδικοῦ τύπου κεράμων εἰς ὅλα τὰ στεγασμένα μέρη τοῦ ναοῦ.

Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸν ἐπίσης ἀφῃρέθησαν οἱ μεταγενέστεροι τοῖχοι οἱ ὁποῖοι ἐσχημάτιζον παρεκκλήσια εἰς τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικόν.

Τέλος ἐτοποθετήθησαν μεταλλικαὶ θύραι, εἰς τὰς εἰσόδους τοῦ ναοῦ.

Κ' - Μονὴ Ἁγίου Δημητρίου Σκύρου.

Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μεταβυζαντινῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐγένοντο στερεώσεις καὶ ἐκχωματώσεις. Ἐπίσης ἀφῃρέθησαν μεταγενέστερα κονιάματα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν εἴσοδον καὶ ἀπεκαλύφθησαν λαϊκῆς τέχνης ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφή.

Ἐπίσης ἀπεκαλύφθη παλαιὰ κρήνη ἐκ λαξευτῶν πωρολίθων.

ΚΑ' - Ἁγία Τριὰς Σκύρου.

Εἰς τὸν μεταβυζαντινὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἐστεγανώθησαν οἱ θόλοι καὶ ὁ τροῦλλος, καὶ ἐστρώθη διὰ κουρασανίου τὸ δάπεδον. Ἐπίσης ἐτοποθετήθησαν νέα ξύλινα παράθυρα.

ΚΒ' - Μουσουλμανικὸν Τέμενος Χαλκίδος.

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐξηκολούθησαν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς ἐπιμελητρίας ἀρχαιοτήτων Χαλκίδος, δεσποινίδος Α. Ἀνδρειωμένου, αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ Τζαμὶ Χαλκίδος, τὸ ὁποῖον θὰ μετατραπῇ εἰς Μουσεῖον Μεσαιωνικῶν ἀρχαιοτήτων.

Ἐγένοντο ἐσωτερικὰ ἐπιχρίσματα, ἀφοῦ προηγήθη ἠλεκτρικὴ ἐγκατάστασις, ἐπίσης ἐστρώθη τὸ δάπεδον ἐσωτερικῶς διὰ παλαιῶν μαρμαρίνων πλακῶν.

Ἐτοποθετήθησαν μερικὰ ἀκόμη παράθυρα καὶ ἀποκατεστάθησαν τὰ μαρμάρινα πλαίσια ὅλων τῶν παραθύρων τοῦ ἰσογείου.

ΚΓ' - Μυστρᾶς.

Εἰς τὸν ναὸν τῆς Περιβλέπτου εἰς Μυστρᾶν, δι' εἰδικοῦ συνεργείου, ὑπὸ τὸν ζωγράφον - συντηρητὴν κ. Φ. Ζαχαρίου, συνεχίσθη ἡ στερέωσις καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν. Συνεπληρώθη τὸ μαρμάρινον δάπεδον. Ἐτοποθετήθησαν δρύϊνοι καὶ μεταλλικαὶ θύραι.

Εἰς πλεῖστα παλαιὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ ἐγένοντο ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Νικ. Δρανδράκη, στερεώσεις τοίχων καὶ θόλων ἑτοιμορρόπων, ἀποκατεστάθησαν παράθυρα κ.τ.λ. τῶν ἐρειπωμένων οἰκιῶν.

ΚΔ' - Μονὴ Ἐσφιγμένου Ἁγίου Ὄρους.

Εἰς τὴν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονὴν Ἐσφιγμένου, ἐγένετο ἀποκατάστασις νεωτέρου ἡμιτελοῦς ναοῦ, ἔνθα πρόκειται νὰ ἐγκατασταθῇ σκευοφυλάκιον ἀσφαλὲς κατὰ τῆς πυρκαϊᾶς, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ συγκεντρωθῶσι τὰ ἐν τῇ μονῇ χειρόγραφα, εἰκόνες, κειμήλια κ.ἄ.

Κατ' ἀρχὴν κατεσκευάσθη διὰ πλακὸς ἐξ ὡπλισμένου σκυροδέματος τὸ πάτωμα τοῦ κτηρίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστρώθη μωσαϊκὸν δάπεδον.

Ἀκολούθως κατεσκευάσθησαν ἐσωτερικὰ ἐπιχρίσματα καὶ ἐγένοντο ὡρισμέναι στερεώσεις εἰς τὴν διαβρωθεῖσαν βορειοανατολικὴν γωνίαν τοῦ κτηρίου.

Τέλος ἐτοποθετήθησαν μεταλλικὰ ὑαλοστάσια εἰς τὰ παράθυρα καὶ μεταλλικὰ θυρόφυλλα εἰς τὰς θύρας.

ΚΕ' - Θεσσαλονίκη. Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός.

Εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ μονυδρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, συνεπληρώθησαν αἱ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Α. Ξυγγοπούλου, ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως. Ἐτοποθετήθη δρυΐνη θύρα εἰσόδου, παρομοία μὲ τὴν σῳζομένην παλαιὰν εἰς τὴν νοτίαν πλευράν. Τὸ ἐσωτερικὸν ἐστρώθη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, καὶ ἀποπερατώθη ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωσις τῶν σῳζομένων τοιχογραφιῶν ὑπὸ τοῦ συντηρητοῦ ζωγράφου κ. Φ. Ζαχαρίου.

ΚϚ' - Θεσσαλονίκη. Προφήτης Ἠλίας.

Συνεχισθείσης καὶ κατὰ τὸ 1960 τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ, ἀποκατεστάθησαν οἱ πεσσοὶ τῆς πρὸ τοῦ μνημείου στοᾶς, βάσει τῶν σῳζομένων θεμελίων των καὶ τῶν ὕψῶν τῶν ἀπέναντι αὐτῶν παραστάδων.

Ἀκολούθως κατεσκευάσθησαν οἱ καλύπτοντες τὸν νάρθηκα θόλοι καὶ ἐπικεραμώθησαν. Τὸ δάπεδον ἐπίσης ἐστρώθη διὰ μαρμαρίνων πλακῶν.

ΚΖ' - Ἅγιος Νικόλαος Μετσόβου.

Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὸ Μέτσοβον μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐγένετο ἐπισκευὴ τῆς στέγης, καὶ στεγάνωσις αὐτῆς ἀπὸ τὰ ὄμβρια ὕδατα. Ἀποκατεστάθησαν ἐπίσης, ἐφαρμένα ξύλινα μέρη τοῦ ναοῦ, καὶ ἐστερεώθησαν δι' ἀρμολογημάτων οἱ τοῖχοι του. Τέλος ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ἐγένετο δι' εἰδικοῦ συνεργείου ὑπὸ τοῦ ζωγράφου κ. Φ. Ζαχαρίου στερέωσις καὶ καθαρισμὸς τῶν ἀξιολόγων μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν.

2 - 8 - 1961

ΚΗ' - Περιοχὴ Ἀγράφων.

Εἰς τοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς Μαυρίλλου καὶ Βράχας τῆς περιοχῆς Ἀγράφων τοὺς κοσμουμένους μὲ ἀξιολόγους μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας, ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἐπισκευῶν στέγης καὶ τοίχου.

ΚΘ' - Καταπολιανὴ Πάρου.

Ἐξηκολούθησαν καὶ ἐφέτος αἱ ἐργασίαι διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐν Πάρῳ Παλαιοχριστ. Ναοῦ τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἀναστ. Ὀρλάνδου. Κατεσκευάσθη κατ' ἀρχὴν ὁ νέος ἐξ ὡπλισμένου σκυροδέματος κυλινδρικὸς θόλος τοῦ δυτικοῦ κεντρικοῦ κλίτους, καὶ ἐστερεώθησαν οἱ πεσσοὶ καὶ αἱ κιονοστοιχίαι.

Ἀκολούθως ὑπεθεμελιώθησαν οἱ τέσσαρες κεντρικοὶ πεσσοὶ οἱ ὁποῖοι ὑποβαστάζουν τὸν τροῦλλον καὶ ἤρχισεν ἡ ἀφαίρεσις τῶν μεταγενεστέρων προσθηκῶν, τόσον εἰς τοὺς πεσσοὺς αὐτούς, ὅσον καὶ τὰς κιονοστοιχίας τοῦ κεντρικοῦ δυτικοῦ κλίτους.

Ἐξωτερικῶς ἀποκατεστάθη ὁ τροῦλλος καὶ ἐγένετο ἡ συμπλήρωσις τῆς τοιχοποιίας τοῦ τυπάνου του.

Ἐπίσης ἀπεφράχθη τὸ μέγα τρίλοβον ἄνοιγμα τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου θὰ γίνῃ καὶ τὸ τρίλοβον τῆς προσόψεως.

Ἐστερεώθησαν ἐπίσης, οἱ τοῖχοι καὶ τὸ δάπεδον τοῦ βαπτιστηρίου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνευρέθησαν θωράκια ἐκ τοῦ στηθαίου τοῦ γυναικωνίτου τοῦ ναοῦ.

Ἐκ τῆς προσόψεως, ἀφῃρέθησαν τὰ κιονιάματα καὶ τὸ μεταγενέστερον μαρμάρινον θύρωμα, καὶ ἀπεκαλύφθησαν ἴχνη τῆς ἀνοικτῆς στοᾶς, καὶ ἄνωθεν αὐτῆς παράθυρον πεντάλοβον.

Αἱ ἐργασίαι θὰ ἐξακολουθήσουν καὶ κατὰ τὸ τρέχον ἔτος 1961.

Λ' - Ρόδος.

Εἰς Ρόδον ἐξηκολούθησε ἡ ἐκτέλεσις ἐργασιῶν εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ τὸ Παλάτι τῶν Ἱπποτῶν. Εἰς τὰ δύο κτήρια, ἔγινε νέα πλήρης ἠλεκτρικὴ ἐγκατάστασις. Εἰς τὸ Παλάτιον τῶν Ἱπποτῶν διὰ τῆς ἑνοποιήσεως δύο μεγάλων αἰθουσῶν (Μουσικῆς καὶ Τραπέζης) ἐδημιουργήθη μεγάλος χῶρος, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐπιπλωθῇ καταλλήλως, θὰ χρησιμεύσῃ ὡς αἴθουσα συνεδρίων. Ἐπίσης ἔγινε στερέωσις καὶ στεγάνωσις τοῦ δώματος.

ΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Κατὰ τὸ ἔτος 1960 ἡ ταξινόμησις τῶν ἀρχειακῶν συλλογῶν ἐνηργήθη κανονικῶς ὑπὸ 4 Ταξινόμων καὶ μιᾶς Ἀρχειοφύλακος καθοδηγουμένων ὑπὸ τοῦ Γραμματέως. Οὕτω:

1) Ἐταξινομήθησαν καὶ συνεσωματώθησαν εἰς τὴν παλαιὰν ταξινόμησιν τὰ ἐκ τῶν ὑστέρων εὑρεθέντα ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἀγῶνος (1821 - 1827).

2) Οἱ ταξινομηθέντες ὑπὸ τῶν νέων ταξινόμων κλάδοι τοῦ Καποδιστριακοῦ Ἀρχείου συνεσωματώθησαν καὶ συνεσχετίσθησαν πρὸς τοὺς ἰδίους τῆς παλαιᾶς ναξινομήσεως.

3) Ἤρξατο ἡ κατὰ κλάδους ταξινόμησις τοῦ Ἀρχείου Ὄθωνος (1833 - 1862).

4) Ἐταξινομήθησαν καὶ κατεγράφησαν τὰ νέα προσκτήματα τῶν Ἀρχείων καὶ τῆς Βιβλιοθήκης.

5) Ἐνηργήθησαν ἐπιθεωρήσεις ἀρχείων πρὸς καταστροφήν: τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, τῆς Διοικήσεως Ἀγροφυλακῆς Ἀττικῆς, τοῦ Κλάδου Ἀσφαλίσεως κατὰ τῆς ἀσθενείας τῶν Δημοτικῶν καὶ Κοινοτικῶν Ὑπαλλήλων.

6) Ἠλέγχθησαν τὰ δικαιολογητικὰ καταστροφῆς ἀχρήστων ἀρχείων Νομαρχιῶν, Οἰκονομικῶν Ἐφοριῶν, Ἐφοριῶν Καπνοῦ, Διοικήσεων Ἀγροφυλακῆς καὶ Ἀγρονομείων κλπ.

7) Ἐξυπηρετήθησαν οἱ ἐρευνηταὶ καὶ τὸ κοινὸν διὰ παροχῆς πληροφοριῶν καὶ ἄλλων στοιχείων.

8) Ἐξεδόθησαν ἀντίγραφα τῶν ἐν τοῖς ΓΑΚ παλαιῶν συμβολαίων.

9) Ἐφωτογραφήθησαν ἔγγραφα καὶ χειρόγραφα διὰ λογαριασμὸν ἐπιστημόνων.

10) Ἐστάλησαν αἱ ἀναγκαῖαι πληροφορίαι πρὸς τὸ Conseil International des Archives (C.I.A.) περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι σφραγίδων.

11) Ἐστάλησαν πληροφορίαι πρὸς τὰ Archives Departementales τῆς Prefecture de la Lozere (ἐν Mende τῆς Γαλλίας) περὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν ἐν Ἑλλάδι.

Ἠγοράσθησαν 10 μεταλλικαὶ ἀρχειοθῆκαι τῶν 4 συρταρίων, 9 τῶν 2 καὶ 2 δίδυμοι μεταλλικαὶ δελτιοθῆκαι, ἅπασαι ἐκ τῆς ἐγχωρίου βιομηχανίας. Ἐπίσης εἷς (1) ἀνεμιστήρ.

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰσήχθησαν εἰς τὰ ΓΑΚ τὰ κάτωθι προσκτήματα:

Α) Ἐξ ἀγορᾶς.

1) Τρία (3) ἱστορικὰ ἔγγραφα τῆς Αὐτονόμου Ἠπείρου τοῦ ἔτους 1914 (26 Φεβρουαρίου, 24 Μαρτίου καὶ 31 Μαρτίου) περὶ κυκλοφορίας νέων γραμματοσήμων.

2) Χειρόγραφον χαρτῷον 0,195×0,140 μ. ἐκ σελίδων γεγραμμένων 215 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐφημερὶς 1844, Ἰουνίου 5, ἐν Δημητσάνᾳ. Νικόλαος Κυριακίδης», ὅπερ εἶναι ἀτομικὸν ἡμερολόγιον ἀρχόμενον ἀπὸ 3 Σεπτεμβρίου 1843 καὶ τελευτῶν τῇ 6 Μαρτίου 1849.

3) Χειρόγραφον χαρτῷον 0,325×0,115 μ. ἐκ σελίδων γεγραμμένων 77 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιον Ἀντωνίου Μπουρνιᾶ περὶ ἐκστρατείας Χίου γενομένης τῷ 1822, ἐν τῷ 1832 Αὐγούστου 25, Αἰγίνῃ».

4) Συλλογὴ 125 ἐγγράφων τοῦ Ἀγωνιστοῦ (Φιλικοῦ, πολεμιστοῦ, γραμματέως, διδασκάλου καὶ ἰατροῦ) Νικολ. Κυριακίδου, τῶν ἐτῶν 1811 - 1880).

5) Ἀρχεῖον δικαστικὸν ἐξ Ἀθηνῶν ἐξ 25 ὀγκωδῶν φακέλων καὶ 7 εὑρετηρίων, περιέχον συμβόλαια καὶ πλῆθος δικαστικῶν ἐγγράφων τῶν ἐτῶν 1834 (;) μέχρι τοῦ 1910 περίπου.

6) Χειρόγραφον βιβλίον εἰσαγωγῆς καπνοῦ τοῦ Νικολ. Πατρατζιώτου (ἀπὸ 1 Φεβρουαρίου 1853 ἕως 1865).

7) Ἔγγραφον ὑπ' ἀριθ. 12664/1 - 8 - 1834 τῆς ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν περὶ παροχῆς βοηθείας εἰς γυναῖκας ἐκ Μεσολογγίου.

8) Δύο (2) χειρόγραφα βιβλία τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐπιτροπῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης περιέχοντα τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ αὐτῆς ἀπὸ 9 - 11 - 1920 ἕως 11 - 2 - 1922 ὡς καὶ τὰ πρακτικὰ Γεν. Συνελεύσεων Ἐφοροεπιτροπῶν κλπ. ἀπὸ 25 - 3 - 1921 ἕως 25 - 2 - 1922.

Β) Ἐκ δωρεᾶς.

1) Μία (1) ἐπιστολὴ τοῦ F. A. Hastings ἐκ Cape Papas τῶν Πατρῶν ἐπὶ τῆς «Καρτερίας» τῇ 3 Δεκεμβρίου 1827 περὶ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ Μεσολογγίου.

2) Ἐννέα (9) ἱστορικὰ ἔγγραφα ἐκ Θεσσαλονίκης τῶν ἐτῶν 1852 ἕως 1905.

3) Ἑξήκοντα (60) ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ πρῴην Μητροπολίτου Ἐλευθερουπόλεως Σωφρονίου τῶν ἐτῶν 1937 - 1956.

4) Τριάκοντα (30) ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἰδίου ἀρχείου τῶν ἐτῶν 1918 - 1922.

Ἐτήσιον δημοσίευμα. Ἐγένετο ἔναρξις τῶν ἐκδόσεων τῆς «Βιβλιοθήκης τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους». Ὁ πρῶτος τόμος ἀφιερώθη εἰς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ ἐκ Μεσσηνίας Ἀγωνιστοῦ Παν. Παπατσώνη, τὰ ὁποῖα ἐξεδόθησαν διὰ τοῦ Ἐθν. Τυπογραφείου ἐπιμελείᾳ τοῦ Διευθυντοῦ κ. Ε. Πρωτοψάλτου, ὅστις προέταξεν εἰσαγωγὴν ἀφορῶσαν εἰς τὰ γραπτὰ μνημεῖα τοῦ Ἀγῶνος καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκογενείας Παπατσώνη. Ὁ δεύτερος τόμος κατόπιν ἐγκρίσεως τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ΓΑΚ θὰ περιλάβῃ τὸ β' χειρόγραφον τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Γενναίου Κολοκοτρώνη, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν Ὀθωνικὴν ἐποχήν. Καὶ τοῦ τόμου τούτου ἡ ἐκτύπωσις ἤρχισεν ἤδη διὰ τοῦ αὐτοῦ τυπογραφείου.

Τὸ Ἀναγνωστήριον ἐλειτούργησε κανονικῶς πλὴν τοῦ μηνὸς Αὐγούστου καὶ ἐσημειώθησαν 775 παρουσίαι ἀναγνωστῶν.

Εἰς τὴν Βιβλιοθήκην εἰσήχθησαν αὐτοτελῆ βιβλία ἐκ δωρεᾶς 112 καὶ ἀρκετοὶ τόμοι παλαιοτέρων σειρῶν, ἐξ ἀγορᾶς δὲ τόμοι 25.

Ἐπίσης ἐβιβλιοδετήθησαν 80 τόμοι περιοδικῶν καὶ βιβλίων.

Στέγη. Ἡ ὑπηρεσία στεγάζεται προσωρινῶς ἀπὸ τοῦ 1914 εἰς τὸ ἰσόγειον τῆς βορείας πτέρυγος τοῦ μεγάρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Πολλάκις ἐπεδίωξε ν' ἀποκτήσῃ ἴδιον κτήριον ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸν ὑψηλὸν σκοπόν της, ἀλλ' ἀνεπιτυχῶς. Ἐσχάτως τὸ πρόβλημα τοῦτο προβάλλει ἐπιτακτικὸν καὶ μὴ ἐπιδεχόμενον ἀναβολήν, ἡ δὲ ὑπηρεσία προβαίνει εἰς τὰς δεούσας ἐνεργείας πρὸς ἀνεύρεσιν κτηρίου πρὸς ὁριστικὴν στέγασίν της.

Τοπικὰ ἀρχεῖα. Κατόπιν ἐγκρίσεως τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν ΓΑΚ, ἐχορηγήθησαν ἀνὰ 1.000 δραχμαὶ εἰς τὰ τοπικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Σπάρτης καὶ Ὕδρας καὶ 2.000 εἰς τὸ τῆς Ἰονίου Γερουσίας.

Δυστυχῶς ἡ μὴ λειτουργία πάντων τῶν ἱδρυμένων Ἱστορικῶν Ἀρχείων καὶ ἡ ἔλλειψις τοιούτων εἰς ἅπαντας τοὺς Νομοὺς τοῦ Κράτους, παρέχει μεγίστας δυσκολίας εἰς τὰ ΓΑΚ πρὸς διάσωσιν τῶν δημοσίων ἀρχείων τῶν ἐπαρχιῶν.

ΤΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

α') Τὸ Μεσαιωνικὸν Ἀρχεῖον.

Ἡ δρᾶσις τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου κατὰ τὸ 1960 ὑπῆρξε γόνιμος καὶ πολυμερής. Ἡ ἀποδελτίωσις, ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς, ἑλληνικῶν κειμένων τῆς Τουρκοκρατίας συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο καὶ ἀπέφερε νέον πλούσιον ὑλικὸν (ἐκ 10.000 περίπου δελτίων), καταλλήλως ταξινομηθέν. Εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀρχείου εἰσήχθησαν 200 περίπου νέοι τόμοι ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων ἐξ ἀγορᾶς, δωρεῶν ἢ ἀνταλλαγῶν. Δύο ὅμως εἶναι τὰ σπουδαιότερα ἐπιτεύγματα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο. Ἡ ἐκτύπωσις, πρῶτον, τοῦ κειμένου (ἐξ ὑπερτετρακισχιλίων στίχων) τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν ποιημάτων τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα (ἀρχαὶ 15ου αἰῶνος), τῆς παρασκευασθείσης ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου κ. Μ. Μανούσακα, ἥτις, συμπληρουμένη νῦν διὰ σημειώσεων καὶ λεξιλογίου, θὰ κυκλοφορήσῃ ἐντὸς τοῦ προσεχοῦς ἔτους. Καὶ δεύτερον, ἡ ὑπὸ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου ἀνάληψις σημαντικοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου, τῆς παρασκευῆς καὶ ἐκδόσεως τῆς

Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας τῶν ἐτῶν 1791 - 1799 πρὸς γεφύρωσιν τοῦ μεταξὺ τῆς ἑνδεκατόμου βιβλιογραφίας τοῦ E. Legrand (1476 - 1790) καὶ τῆς ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας ἐκδοθείσης τριτόμου βιβλιογραφίας τῶν Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξα (1800 - 1863) ὑφισταμένου χάσματος. Ἡ προπαρασκευὴ τοῦ ἔργου τούτου ἤρχισε καὶ ἐπροχώρησεν ἤδη σημαντικῶς. Διὰ συστηματικῆς προεργασίας συνεκεντρώθησαν πρῶτον ὑπερτριακόσιοι τίτλοι ἑλληνικῶν βιβλίων ἐκδοθέντων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἀκολούθως ὠργανώθησαν τρεῖς ἀποστολαὶ τοῦ Ἀρχείου, μία εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ δύο εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἡ πρώτη ἐγένετο εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν Κυκλάδων νήσων διὰ τοῦ συντάκτου κ. Β. Σφυρόερα, ὅστις ἀνεῦρε, περιέγραψε καὶ ἐφωτογράφησεν 11 ἄγνωστα ἄλλοθεν βιβλία καὶ 6 δυσπρόσιτα ἐν Ἀθήναις. Ἡ δευτέρα ἐξετελέσθη εἰς Ρουμανίαν ὑπὸ τοῦ συντάκτου κ. Λ. Βρανούση, ὅστις ἀνεῦρε καὶ περιέγραψεν 11 ἄγνωστα ἄλλοθεν βιβλία καὶ 9 βιβλιογραφικῶς μόνον γνωστά. Ἡ δὲ τρίτη ἐπραγματοποιήθη ὑπὸ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἀρχείου κ. Μ. Μανούσακα εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῆς Ρώμης, τῶν Παρισίων, τῆς Βιέννης καὶ τῆς Βενετίας, ὅστις ἀνεῦρε, περιέγραψε καὶ ἐφωτογράφησεν 20 ἄγνωστα ἄλλοθεν βιβλία καὶ 45 βιβλιογραφικῶς μόνον γνωστά, ἀλλ᾽ ἀπρόσιτα ἐν Ἑλλάδι. Ὑπολογίζεται ὅτι ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν βιβλίων τοῦ ὑπὸ παρασκευὴν ἔργου θὰ ὑπερβῇ τελικῶς τὰ 400. Σημειωτέον ὅτι ἐκ τοῦ προϊόντος τῆς ἐρευνητικῆς καὶ συλλεκτικῆς ἐργασίας, τῆς γενομένης ὑπὸ τῶν ἀναλαβόντων τὰς ἀνωτέρω ἀποστολάς, προσετέθησαν κατὰ 1960 εἰς τὸ φωτογραφικὸν ἀρχεῖον τοῦ ὡς ἄνω ἐπιστημονικοῦ κέντρου μικροταινίαι συνολικοῦ μήκους 70 περίπου μέτρων καὶ 1500 ἐκτυπωθεῖσαι φωτογραφίαι ὅλως ἀγνώστων ἢ σπανίων καὶ ἐνδιαφερόντων χειρογράφων, ἐγγράφων καὶ ἐντύπων. Μεταξὺ τούτων δέον ἰδιαιτέρως νὰ μνημονευθῇ ὁλόκληρος συλλογὴ ἀγνώστων πατριαρχικῶν ἐγγράφων τοῦ 17ου - 18ου αἰῶνος, ἄγνωστοι βυζαντιναὶ διαθῆκαι ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας, ἐκ Ρουμανίας δὲ γράμματα, ὑπογραφὴ καὶ σφραγὶς τοῦ ἐθνομάρτυρος Διονυσίου τοῦ Σκυλοσόφου (1602), προσέτι δὲ χειρόγραφα ἐθνεγερτικῶν κηρυγμάτων καὶ αὐτόγραφον τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ.

β΄) Τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον.

Εἰς τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς Ἀκαδημίας ἐγένετο κατὰ τὸ ἔτος 1960 ἡ κάτωθι ἐργασία :

Α΄. Εἰσαγωγὴ Λαογραφικῆς ὕλης μεθ᾽ ἧς καὶ ἡ μουσική. Αἱ συλλογαὶ λαογραφικῶν κειμένων καὶ δημώδους μουσικῆς ἐπλουτίσθησαν διὰ 45 νέων χειρογράφων ἐκ σελίδων 7705 καὶ 1129 ἠχογραφήσεων κυρίως μουσικῆς δημωδῶν ᾀσμάτων καὶ λαϊκῶν χορῶν ἐπὶ ταινιῶν μαγνητοφώνου.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω χειρογράφων 26 ἀπεστάλησαν εἰς τὸ Ἀρχεῖον ὑπὸ τρίτων, ἤτοι 13 ὑπὸ δημοδιδασκάλων, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 13 ὑπὸ ἄλλων φίλων τῆς λαογραφίας. 19 συλλογαὶ προῆλθον ἐξ τῶν εἰδικῶν λαογραφικῶν καὶ μουσικῶν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἀποστολῶν τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Ἀρχείου : α) τῶν Δημ. Πετροπούλου καὶ Στ. Καρακάση εἰς Δυτικὴν Θρᾴκην (περιοχὴν Διδυμοτείχου)· β) τοῦ Στ. Καρακάση εἰς Χαλκιδικήν· γ) τοῦ Δημ. Λουκάτου εἰς τὰς νησῖδας Ἐρεικοῦσαν, Μαθράκι καὶ Ὀθωνοὶ βορείως τῆς Κερκύρας· δ) τοῦ Στεφ. Ἡμέλλου εἰς Νάξον· ε) τοῦ Γ. Κ. Σπυριδάκη εἰς Κέαν καὶ ς) τῶν Γ. Κ. Σπυριδάκη καὶ Στ. Καρακάση εἰς Κύπρον.

Ἐκ τῆς τελευταίας εἰς Κύπρον ἀποστολῆς προῆλθον 12 συλλογαὶ κειμένων ἐκ σελ. 3850 καὶ 469 ἠχογραφήσεις μουσικῆς ὕλης. Εἰς τὴν ἐπιτυχῆ ἐκτέλεσιν τῆς ἀποστολῆς ταύτης συνετέλεσε καὶ τὸ Γραφεῖον Ἑλληνικῆς Παιδείας Κύπρου διὰ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας καὶ Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινοτικῆς Βουλῆς κ. Κωνστ. Σπυριδάκι, θέσαν εἰς τὴν διάθεσιν τῆς ἀποστολῆς τὸν Ἐπιθεωρητὴν τῆς Μουσικῆς κ. Κωνστ. Ἰωαννίδην, ὅστις δι᾽ αὐτοκινήτου, δαπάνῃ τοῦ Γραφείου Ἑλληνικῆς Παιδείας, διηυκόλυνε τὴν μετάβασιν τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Ἀκαδημίας εἰς περισσότερα χωρία τῆς νήσου.

Ἡ Ἐθνικὴ Μουσικὴ Συλλογὴ ἐπλουτίσθη ἔτι κατὰ τὸ ἔτος 1960 καὶ διὰ 256 δίσκων μουσικῆς ἐξ ὧν οἱ 138 ἐκ δωρεᾶς τοῦ κ. Δημ. Κισσοπούλου, οἱ δὲ ὑπόλοιποι 118 ἐξ ἀγορᾶς.

Β΄. Ἀρχειακὴ κατάταξις τῆς ὕλης. Τῆς συγκομιζομένης εἰς τὸ Ἀρχεῖον ὕλης συνεχίσθη κανονικῶς ἡ ἀποδελτίωσις, εἶτα δὲ ἡ κατόπιν ἀρχειακῆς ἐπεξεργασίας κατάταξις αὐτῆς εἰς τὰ οἰκεῖα τμήματα.

Γ΄. Δημοσιεύματα. Συνεχίσθη ἡ ἐκτύπωσις α) τοῦ Α΄ τόμου τῆς Ἐκλογῆς δημοτικῶν ᾀσμάτων, ἐκτυπωθέντων μέχρι τέλους Δεκεμβρίου τῶν ἀκριτικῶν, ἱστορικῶν καὶ μέρους τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν, καὶ β) τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῶν ἐτῶν 1958 - 1959 (τόμ. 11 - 12). Παρασκευάζεται πρὸς ἔκδοσιν : α) Μουσικὴ ἐκλογὴ καὶ β) Ἀπάνθισμα ἐκ τῶν παροιμιῶν καὶ τῶν γνωμικῶν τοῦ λαοῦ.

Δ΄. Ἡ Μουσειακὴ συλλογὴ ἐπλουτίσθη διὰ 43 νέων λαογραφικῶν ἀντικειμένων ἐξ ὧν τὰ 23 ἐκ δωρεᾶς, τὰ δ᾽ ὑπόλοιπα 20 ἐξ ἀγορᾶς ὑπὸ τοῦ Ἀρχείου.

Ε΄. Ἐπιστημονικὰ συνέδρια. Ἐκ τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ μετέσχον, προσκληθέντες, εἰς τὸ 7ον Γιουγκοσλαβικὸν λαογραφικὸν Συνέδριον ἐν Σκοπίοις καὶ Ἀχρίδι ἀπὸ τῆς 17 - 22 Σεπτεμβρίου, ὁ διευθυντὴς τοῦ Ἀρχείου κ. Γεώργ. Κ. Σπυριδάκης καὶ ὁ μουσικὸς αὐτοῦ κ. Σπυρ. Περιστέρης.

Εἰς τὸ Συνέδριον τοῦτο, ὁ μὲν πρῶτος ἀνεκοίνωσε μελέτην του ἐπὶ δημωδῶν παραδόσεων ἀναφερομένων εἰς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον, ἰδίᾳ ἐκ περιοχῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ὁ δὲ δεύτερος περὶ τοῦ ἀσκαύλου (τσαμπούνας) ἐν Ἑλλάδι, εἰδικῶς τοῦ νησιωτικοῦ τύπου, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν κατασκευὴν τοῦ ὀργάνου καὶ τὴν μουσικήν του ἀπόδοσιν.

ΤΟ Α΄ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΝ ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙῼ

Ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ ἐπετείῳ ἀπὸ τῆς ἐλευθερώσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ἐν τῇ μεγαλονήσῳ διοργανουμένων σχετικῶν τελετῶν, συνεκλήθη διὰ τὴν 22 - 28 Σεπτεμβρίου 1961 ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης τὸ Α΄ διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον μὲ συμμετοχὴν 150 Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων βυζαντινολόγων, ἀρχαιολόγων, ἱστορικῶν κ.ἄ. εἰδικῶν. Τὴν πρωτοβουλίαν ἔσχεν ἡ Ἑταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, ἡ δὲ ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τελεῖ ὑπὸ τὴν Γεν. Γραμματείαν τοῦ καθηγητοῦ Ν. Τωμαδάκη. Θὰ γίνουν διαλέξεις καὶ ἀνακοινώσεις, ἐκδρομαὶ κλπ. Τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου θὰ τυπωθοῦν διὰ τῶν « Κρητικῶν Χρονικῶν ».

ΝΕΟΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΙ ΚΑΘΗΓΗΤΑΙ

Κατὰ τὸ ἀκαδ. ἔτος 1960 - 1961 ἐξελέγησαν τακτικοὶ καθηγηταί, ἐν μὲν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ὁ κ. Γ. Κόλιας εἰς τὴν ἕδραν τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ Συγχρόνου Εὐρωπ. Ἱστορίας, εἰς δὲ τὸ τῆς Θεσσαλονίκης ὁ κ. Μ. Ἰ. Μανούσακας τῆς Ἱστορίας τῶν Μέσων καὶ Νεωτέρων Χρόνων, καὶ ὁ κ. Δημ. Πετρόπουλος τῆς Θρησκείας τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῆς Λαογραφίας.

ΤΑ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1960 - 1961

Λόγῳ ἐξαιρετικῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς εὑρέθη ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας καὶ Διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ αὐτῆς, δὲν ἐπραγματοποιήθη ἐγκαίρως ἡ ἐτησία γενικὴ Συνέλευσις τῶν Ἑταίρων κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1961. Ἑπομένως δὲν ὑπάρχουν τὰ πεπραγμένα τοῦ Δ.Σ. ἅτινα κατ' ἔθος δημοσιεύονται διὰ τῆς Ἐπετηρίδος. Εἰς τὸν μεταπροσεχῆ τόμον θέλουν δημοσιευθῆ ἀναδρομικῶς.

ΟΙ ΤΟΜΟΙ Λ' ΚΑΙ ΛΑ'

Διὰ τοὺς αὐτοὺς ὡς ἄνω λόγους, ὁ τόμος Λ' ἐκδίδεται οὐχὶ μόνον διὰ τὸ ἔτος 1960 ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ 1961, ηὐξημένος ἐπὶ τούτῳ κατ' ὄγκον. Προβλέπεται δὲ ἡ κατὰ τὸ ἐπιὸν ἔτος ἔκδοσις τοῦ ΛΑ' (1962) περιλαμβάνοντος τὸ Εὑρετήριον τῶν τόμων ΙΑ' - Λ', συντασσόμενον ἤδη ἀπὸ ἔτους ὑπὸ τοῦ διδάκτορος τῆς Φιλολογίας καὶ συνεργάτου τῆς Ἐπετηρίδος κ. Νικολάου Παναγιωτάκη. Ἡ συνήθης ἔκδοσις τῆς Ἐπετηρίδος θὰ συνεχισθῇ ἀπὸ τοῦ τόμου ΛΒ' (1963), ἐν ᾧ θὰ καταχωρισθῇ καὶ ἡ βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1961 - 1962.

Η ΧΙΛΙΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Ὁ ΛΒ' (1963) τόμος τῆς Ἐπετηρίδος θ' ἀπαρτισθῇ ἀποκλειστικῶς ἐξ ἐργασιῶν καὶ κειμένων σχετικῶν πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς χιλιετηρίδος τῆς μεγάλης ταύτης μοναστικῆς κοινότητος. Αἱ συνεργασίαι δέον ὅπως ἀποσταλοῦν εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἐπετηρίδος μέχρι 1ης Σεπτεμβρίου 1962.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΜΕΘ' ΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΣΣΕΤΑΙ Η ΕΠΕΤΗΡΙΣ

Ἀθηνᾶ, τόμος ΞΔ', 1960 (Ἀθῆναι).
Ἀνάλεκτα, ἐτησία ἔκδοσις Ἰνστιτούτου Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, ἀρ. 9, Ἀλεξάνδρεια 1960.
Analecta Bollandiana, tomus LXXVIII, 1960 (Bruxelles).
Ἀρχεῖον τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, τόμ. ΙΕ', 1960 (Ἀθῆναι).
Byzantinische Zeitschrift, τόμος 53, 1960 (Μόναχον).
Byzantinoslavica, XXI, 1960 (Πράγα).
Bollettino della B. Greca di Grottaferrata, n. serie, vol. XIV, 1960 (Grottaferrata).
Dacia, revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest, nouvelle série III, 1959.
Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, ΙΔ', 1960.
Dumbarton Oaks Papers, No 14, 1960, Harvard Univ. Cambridge (U.S.A.).
Emerita, tomo XXVIII, 1960 (Ἱσπανία).
Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Φιλοσοφ. Σχολ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμος 9, 1958 - 1959.
Ἠλειακά, τριμηνιαῖον περιοδικόν, Λεχαινά.
Θεολογία, ΛΑ', 1960 (Ἀθῆναι).
Irénikon, tome XXXIII, 1960 (Chevetogne, Belgique).
Κρητικὰ Χρονικά, ΙΓ', 1959, Γ'. ΙΔ', 1960, Α', Ἡράκλειον.
Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΚΔ', 1960 (Λευκωσία).
Mitteilungen des Deutschen Arch. Inst., sezione Romana, vol. 67, 1960 (Roma).
Nouvelle Revue Théologique, 92 année, 1960 (Louvain).
Οἰκοδομή, Θεολογικὴ καὶ Φιλολογικὴ Ἐπετηρίς, τόμ. Β', 1959 (Κοζάνη).
Ὀρθοδοξία, ἔτος ΛΕ', 1960 (Οἰκουμεν. Πατριαρχ. Κωνσταντινουπόλεως).
Orientalia Christiana Periodica, XXVI, 1960, Roma.
Παρνασσός, περιοδικὸν σύγγραμμα κατὰ τριμηνίαν ἐκδιδόμενον (Ἀθῆναι).
Proceedings of the Royal Irish Academy, vol. 61, section C, Dublin 1960.
Ποντιακὴ Ἑστία, ἔτος 11ον, 1960 (Θεσσαλονίκη).
Revue des Études Byzantines, tome XVIII, 1960 (Paris).
Studii şi Cercetări de Istorie veche, anul XI, 1960 (Bucarest).
Φιλιατρά, περιοδικὴ ἔκδοσις, ἔτος Δ', 1960.
Vizantiniskij Vremennik, XVII, 1960, Moskva.
Zbornik Radova (Récueil de Travaux), tome LX, Institut d'Études Byzantines, No 6, Beograd 1959.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1960

Ε Σ Ο Δ Α

		Δρχ.
1. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς χρήσεως τοῦ ἔτους 1959		65.632.75
2. Ἐκ συνδρομῶν τῶν ἑταίρων		12.010
3. Ἐκ πωλήσεων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		14.036.10
4. Ἐκ τόκου καταθ. τῆς Ἑταιρείας ἐν τῇ Ἐθν. Τραπ. Ἑλλάδος ἔτ. 1959		2.357
5. Ἐκ χορηγιῶν καὶ δωρεῶν:		
α΄) Τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς	12.000	
β΄) Τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	15.000	
γ΄) Τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας	25.000	
δ΄) Συμμετοχὴ τῆς Ἑταιρείας εἰς τὰ κέρδη τῶν Κρατ. Λαχείων	40.000	
ε΄) Χορηγία τοῦ Βασιλ. Ἱδρύματος Ἐρευνῶν	20.000	
ϛ΄) Ἐκ δωρεᾶς τοῦ ἑταίρου Εὐαγγ. Μανῆ εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου	200	112 200
	Σύνολον	206.235.85

Δ Α Π Α Ν Α Ι

	Δρχ.
1. Ἐξόφλησις τοῦ λογαριασμοῦ ἐκτυπώσεως τοῦ ΚΘ΄ τόμ. τῆς Ἐπετηρίδος	29.291
2. Δι᾽ ἐκτύπωσιν καὶ βιβλιοδεσίαν τοῦ Λ΄ τόμου τῆς Ἐπετηρίδος . . .	24.000
3. Προμήθεια χάρτου διὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ Λ΄ τόμου τῆς Ἐπετηρίδος .	9.856
4. Διόρθωσις τυπογραφ. δοκιμίων τῆς Ἐπετηρίδος καὶ κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων	1.908
5. Ταξινόμησις τῆς Μυστακιδείου Βιβλιοθήκης	3.000
6. Ἐνοίκιον τοῦ γραφείου τῆς Ἑταιρείας καὶ γενικαὶ δαπάναι τοῦ μεγάρου στεγάσεως αὐτοῦ	23.712.80
7. Ἠλεκτροφωτισμός, ὕδρευσις καὶ ἄλλαι δαπάναι τοῦ γραφείου . . .	681.60
8. Γραφικὴ ὕλη, ἔντυπα, βιβλιοδετικὰ κλπ.	830
9. Ἀμοιβαὶ τρίτων (δικαιώματα εἰσπράκτορος συνδρομῶν τῶν ἑταίρων, φιλοδωρήματα κλπ.)	1.896
10. Χαρτοσήμανσις τῶν δικαιολογητικῶν ἀποδείξεων εἰσπράξεων καὶ πληρωμῶν τοῦ ἔτους 1959 καὶ τοῦ 1960	809.50
11. Σύνταξις εὑρετηρίου τῆς Ἐπετηρίδος, τόμ. ΙΑ΄ - Λ΄ ἔναντι	1.000
12. Ταχυδρομικά	2.372
Σύνολον	100.556.90
Ὑπόλοιπον εἰς νέον, μετρητὰ καὶ καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπέζῃ Ἑλλάδος	105.678.95
Σύνολον	206.235.85

Ἐν Ἀθήναις τῇ 31 Δεκεμβρίου 1960

Ὁ Ταμίας

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε.
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ. †
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. †
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ. †
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ. †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ.
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π.
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΓΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. †
ΣΒΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β.
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠ. ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ †
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ †

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ †
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β.

Ταμίας
ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ.

Σύμβουλοι

ΒΕΛΤΣΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ
ΖΕΠΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι.
ΖΩΡΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ.
ΚΟΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Τ.
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
ΜΕΓΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α.
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΦΩΤΙΑΔΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASIJEVIĆ DRAG. †
BABINGER FRANZ
BǍNESCU N.
BENEŠEVIĆ V. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV.
BRÉHIER L. †
BROUWER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R. †
CADAFALCH J. P. †
COLLINET PAUL †
DAIN A.
DANIÉLOU JEAN
DARKÓ E. †
DAWKINS R. M. †
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR.
EBERSOLT J. †
EHRHARD ALBERT †
FERRARI DALLE SPADE GIAN. †
GERLNED E. †
GIANNELLI CIRO †
GRÉGOIRE HENRI
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HALKIN FR.
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
HOFMANN GEORG †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT.
LEMERLE PAUL
LOENERTZ R.-J.
MARSHALL F. H.
MERCATI SILVIO GIUSEPPE
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G. †
MORAVCSIK G.
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE †
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT H. †
† Ο ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD SIR RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜΟΣΘ. †
SCHELTEMA H.
SCHLUMBERGER G. †
Α.Μ. ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ
SOKOLOV I. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI O. †
USPENSKIJ F. †

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α΄ ΤΑΚΤΙΚΑ

Ἀγαπητὸς Γεώργιος
Ἀθανασιάδης - Νόβας Γεώργιος
Ἀλεξόπουλος Γεώργιος
Ἀλιβιζᾶτος Γεράσιμος
Ἄμποτ Εὐγενία
Ἀνδρικοπούλου Ἀσπασία
Ἀντωνακάκης Γεώργιος
Ἀντωνοπούλου - Δανιὴλ Ἥβη
Ἀποστολᾶτος Σπῦρος
Ἀραβαντινὸς Γ.
Ἀρβιλιὰς Κωνσταντῖνος
Ἀτέσης Βασίλειος

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Πέτρος
Βάλληνδας Στυλιανὸς
Βάρτσος Ἰωάννης
Βασιλείου Σπῦρος
Βασιλικοπούλου Ἁγνὴ
Βέλλας Βασίλειος
Βελουδίου Μαρία
Βέλτσος Γεώργιος
Βερναρδάκης Κωνστ.
Βλασόπουλος Γεώργ.
Βουκίδης Τιμολέων
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γαλάτης Στέφανος
Γερουλᾶνος Ἰωάννης
Γερωνυμάκης Ἀντώνιος
Γκητᾶκος Μιχαὴλ
Γκίκας Χαράλαμπος
Γκίνης Δημήτριος
Γριτσόπουλος Τάσος Ἀθ.

Δασκαλάκης Ἀπόστολος
Δασκαλόπουλος Νικόλαος
Δημάκης Ἰωάννης
Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημαρᾶς Ἰωάννης
Δημαρᾶς Κωνσταντῖνος
Δοανίδου Σοφία
Δοβλέτης Γεώργιος
Δραβίλλας Γεώργιος
Δραγούμης Φίλιππος

Ἐλεόπουλος Νικηφόρος
Ἐλευθερουδάκης Κωνσταντῖνος

Ζακυθηνὸς Διονύσιος
Ζαλοκώστας Κωνσταντῖνος
Ζαλοκώστας Χρῖστος
Ζαμπατῆς Ἐμμ.
Ζέπος Παναγιώτης
Ζούβας Παν. Δ.
Ζουμπουλίδης Νικόλαος
Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γεώργιος

Θέμελης Χρυσόστομος
Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης
Θεοφανίδης Ἰάσων
Θεοχάρη Μαρία Σ.
Θεοχάρης Κωνσταντῖνος
Θρουβάλας Ἀντώνιος

Καλβοκορέσης Δημήτριος
Καλλαντζῆς Εὐστράτιος
Καλλιγᾶς Μαρῖνος
Καλποῦζος Ἰωάννης
Καμπανάκης Ἰωάννης

Καναρέλλη Νίτσα
Κανδρῆς Εὐθύμιος
Καπερώνης Νικόλαος
Καραναστάσης Ἀναστάσιος
Καργιωτάκης Νικόλαος
Καρώνης Δημήτριος
Κασιμάτης Γρηγόριος
Κασκαμπᾶς Ἰωάννης
Κόλιας Γεώργιος
Κολοκοτρώνης Βλαδίμηρος
Κομίνης Ἀθανάσιος
Κονιδάρης Γεράσιμος
Κοντολέων Νικόλαος
Κορρὲς Στυλιανὸς
Κοτζιᾶς Δαμασκηνὸς
Κούκκου Ἑλένη
Κουκουλὲς Ἰωάννης
Κουρμούλης Γεώργιος
Κούρνιας Κωνσταντῖνος
Κουρούσης Σταῦρος
Κούρσης Νικόλαος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσοῦκος Μανόλης
Κουτσοχέρας Στάθης
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κρητικὸς Παναγιώτης
Κυριαζοπούλου Μαρία
Κυριαζοπούλου Παναγιώτα
Κυριάκης Κυριάκος
Κυριακόπουλος Κ.
Κωνσταντόπουλος Νικόλαος
Κωτούλας Κωνσταντῖνος

Λαζαρῆς Θεόδωρος
Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λαχανᾶς Βασίλειος
Λειβαθηνὸς Διονύσιος
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λιβεριάδης Εὐελπίδης

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνστ.
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανῆς Εὐάγγελος
Μανουηλίδης Στέφανος
Μανούσακας Μανοῦσος
Μαργαρίτης Ἀλκιβιάδης
Μαρινᾶτος Σπυρίδων
Μαρκουΐζος Ἰωάννης
Ματθίας Ἀνδρέας
Ματορῖκος Παναγιώτης
Μάτσης Νικόλαος
Μαυρομμάτης Κωνσταντῖνος
Μαυρομμάτης Χαράλαμπος
Μέγας Γεώργιος
Μελισσουργὸς Ἠλίας
Μενέγας Σπῦρος
Μιράσγεζης Δημοσθένης
Μιχαὴλ Θεόδωρος
Μουσούρης Σπῦρος
Μουτούση Ἀντιγόνη
Μπαλόγλους Σοφοκλῆς
Μπάρλα Χαρίκλεια
Μπαρμπάτη - Βάρτσου Εὐθαλία
Μπίτζιος Κωνσταντῖνος
Μπόνης Κωνσταντῖνος
Μπουγκέας Σπυρίδων
Μπουμπουλίδης Φαίδων
Μπουσούλας Νικ.
Μπρατσιώτης Παναγιώτης

Ναουμίδης Μᾶρκος
Νειάδας Βασίλειος
Νικολαΐδης Σοφοκλῆς
Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νομικὸς Γεώργιος

Ξανάλατος Διογένης
Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
Ξύδης Θεόδωρος

Οἰκονόμου Μαρία
Οἰκονόμου Παναγιώτης
Ὀλυμπίου Μαρίκα
Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος

Πάγκαλος Δημήτριος
Παναγιωτάκης Νικόλαος
Παναγιωτάκος Παναγιώτης
Παναγόπουλος Ἰωάννης
Παπάζογλου Χρ.
Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
Παπανδρικόπουλος Γεώργιος
Παπαντωνίου Ἀγησίλαος
Πατριαρχέας Παναγιώτης
Παυλόπουλος Κανάρης
Πέππα Ἀδαμαντία
Πέρδικας Παναγιώτης
Πέτροβιτς Ναtάλης
Πετρόπουλος Δημήτριος
Πλακίδης Σταῦρος
Πολίτου Δανάη
Πουλίτσας Παναγιώτης
Ποῦλος Ἰωάννης
Πουρῆς Μιλτιάδης

Ράμφος Ἰωάννης
Ραφτόπουλος Γεώργιος
Ρόκας Γεώργιος
Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σαββίδου Σοφία
Σαραντῆς Μιλτιάδης
Σαρρῆς Ἀλέξανδρος
Σεργόπουλος Γεώργιος
Σερπιέρης Ἰω. Βαπτιστὴς
Σιμωνίδης Βασίλειος
Σιφναῖος Τάκης
Σμπαρούνης Ἀθανάσιος
Σούρλας Κίμων
Σοφιανόπουλος Λεωνίδας
Σπυριδάκης Γεώργιος Κ.

Σταθόπουλος Ἰωάννης
Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Σταματιάδου Εἰρήνη
Σταμίρης Γεώργιος
Σταυρόπουλος Ἰάσων
Στεφανάκης Κωνσταντῖνος
Στεφανίδης Μάνος
Στίκας Εὐστάθιος
Στρατηγὸς Ἀναστάσιος
Στράτος Ἀνδρέας
Σωτηρίου Γεώργιος
Σώτροπος Γεώργιος
Σωφρονόπουλος Γεώργιος

Ταρσούλη Ἀθηνᾶ
Τεγοπούλου Ἀλεξάνδρα
Τραυλὸς Ἰωάννης
Τρεμπέλας Παναγιώτης
Τριανταφυλλόπουλος Ἰω. Κ.
Τρουλλινὸς Ἐμμανουὴλ
Τσαλίκης Κωνσταντῖνος
Τσάλλη Μίνα
Τσαμαδοῦ Χριστίνα
Τσαντίλης Περικλῆς
Τσάτσος Θεμιστοκλῆς
Τσάτσος Ἰωάννης
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φαρλέκας Ἐμμανουὴλ
Φραγκούλης Γεώργιος
Φουρκιώτης Κωνσταντῖνος
Φωτιάδης Εὐάγγελος

Χατζηγιαννάκης Δημοσθένης
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζημιχάλη Ἀγγελικὴ
Χατζηνικολάου Ἄννα
Χατζηπάνος Πάνος
Χατζῆς Παναγιώτης
Χατζηχρονόπουλος Παναγιώτης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος

Β΄ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Βαφείδης Σάββας
Βεζανῆς Λεωνίδας
Βλάχος Παναγιώτης
Βουλγαρίδης Ἰωάννης

Γκιουζέλογλου Καλλίνικος
Γρίβας Κωνσταντῖνος

Δάμτσας Νικόλαος
Δαπόλας Φραγκῖσκος
Δρανδάκης Ν. Β.

Ἐζερτζόγλου Νικόλαος
Ἐφραιμίδης Στέφανος

Ζάκος Γεώργιος

Θεοφανείδης Θεοφ.
Θεοχάρης Δημ.

Καλούμενος Δημήτριος
Κατσουρὸς Ἀντώνιος
Καψωμένος Στυλιανὸς
Κουντούρης Χρῖστος
Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος
Κωνσταντῖνος Εἰρηνουπόλεως

Μιρμίρογλου Βλαδίμηρος
Μούτσογλου Σταῦρος
Μουτσόπουλος Νικ.
Μυστακίδης Ἀθανάσιος

Νομίδης Μιλτιάδης

Πάλλας Δημήτριος
Πανταζόπουλος Νικόλαος
Πατριαρχέας Γεώργιος
Πελεκανίδης Στυλιανὸς
Πρεμετίδης Γαβριὴλ

Σγουρδαίου Πολῖνα
Σιδερίδης Παναγιώτης
Σιμαλαρίδου Αἴγλη
Σοφιανὸς Δημήτριος

Τούντας Νικόλαος
Τσολοδῆμος Ἀθανάσιος

Χαβιαρόπουλος Δημήτριος
Χόλλεμπαχ Γεώργιος

Ψαριανὸς Διονύσιος
Ψυχογιὸς Κωνσταντῖνος

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

σ. 94, σημ. 2. Προσθετέον ὅτι ὁ Κρὴς ἱερομόναχος καὶ πνευματικὸς Ἀρσένιος ὁ εὑρισκόμενος τῷ 1418 εἰς στενὰς σχέσεις μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου δέον πιθανῶς νὰ ταυτισθῇ μετὰ « *τοῦ ἐντιμοτάτου ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῦ κυρίου Ἀρσενίου τοῦ ἀπὸ τῆς Κρήτης* » τοῦ ἀφιερώσαντος τῇ 6 Ἰουλίου 1438 εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ τὸν Οἰκουμεν. Πατριάρχην Ἰωσὴφ τὸν Β′ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 πολύτιμον χειρόγραφον Εὐαγγέλιον τοῦ ναοῦ τούτου, κατὰ τὴν ἐν φ. 417r αὐτοῦ σημείωσιν (βλ. Γεωργ. Α. Σωτηρίου, Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Πατριαρχικὸς ναὸς καὶ σκευοφυλάκιον, ἐν Ἀθήναις, 1937, σ. 66 - 68 καὶ εἰκ. 19).

σ. 121 - 122. Διορθωτέα τὰ κάτωθι εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 12 εἰς βενετικὸν ἰδίωμα γεγραμμένον δυσανάγνωστον ἔγγραφον (κατὰ νέαν ἀντιβολὴν γενομένην ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Δ. Μέρτζιου): 323 l'infrascripti. — στ. 397 da sen (ἀντί: che). — στ. 400 et el (ἀντί: e tel). — στ. 402 e nigun (ἀντί: onigun). — στ. 413 esta (ἀντί: esca). — στ. 418 stadho (ἀντί: scadho). — στ. 421 studie (ἀντί: scudie). — στ. 423 alombria (ἀντί: alambria). — στ. 426 oldi (ἀντί: oddi) καὶ e sufro... poro (ἀντί: o sufro... poco).

σ. 124, σημ. εἰς στ. 18 (patarme). Προσθετέον ὅτι ἡ λ. patarme ἴσως δέον ν' ἀναγνωσθῇ patarine, ὁπότε σημαίνει τὸν αἱρετικόν, τὸν ἀφωρισμένον (ἰταλ. paterino καὶ patarino). Ἡ ὑπόδειξις ὀφείλεται εἰς τὸν καθηγ. κ. Μιχ. Λάσκαριν.

M. I. M.

3 - 8 - 1961

RÉSUMÉ DU VOLUME XXX, 1960 - 1961

N. Tomadakis, *Problèmes de la domination arabe en Crète. Au sujet de l'altération prétendue de la population du point de vue éthnologique et religieux*, pp. 1 - 38.

L'auteur avait déjà en 1947 exprimé l'opinion, d'après laquelle l'occupation de l'île de Crète par les Arabes (826 - 961) n'a provoqué aucune altération de sa population du point de vue éthnologique et religieux. Les historiens modernes, grecs et étrangers, avaient prétendu le contraire, pour aboutir à la conclusion que la population de Crète avait été alors massacrée ou islamisée.

Dans la présente étude, l'auteur, après une introduction générale, précise sous quelles conditions la solution de ce problème, à l'aide des éléments statistiques et par l'emploi d'une méthode comparative de recherche, pourrait être sûre. Il prétend en tout cas que s'il y eut une altération, elle aurait été exercée sur la population bourgeoise et non sur la population montagnarde, qui a su conserver sa religion et sa langue. Il procède à un examen critique des sources, et avant toutes de la vie de Saint-Nicon Métanoïté et du testament de Saint-Jean Xénos, ainsi que des opinions formulées par O. Dapper, Ch. Lebeau, Sp. Tricoupis, V. Raulin, J. Philémon, G. Schlumberger, C. Paparrigopulos, Sp. Lambros, St. Xanthoudidis et autres; la question des *Atsipades* et celle des habitants de Ambadhia (à Amari), considérés comme déscendants des Arabes, sont particulièrement traitées.

L'auteur examine ensuite les sources narratives byzantines, et notamment Génésios et ceux qui le suivent (Mich. Attaleiate, C. Acropolite, Léon le Diacre); il détermine le sens de Κρῆτες, comme signifiant les Arabes de Crète, et il apporte le témoignage important du Continuateur de Théophane (VI, 9) d'après lequel l'expédition de Nicéphore Phocas en Crète avait comme but de libérer les chrétiens.

Les noms des lieux qui ont leur origine à la domination arabe en Crète sont rassemblés dans cette étude, qui traite aussi brièvement le problème du point de vue hagiographique. En Appendice divers textes relatifs au sujet traité sont réproduits.

R. Guilland, Remarques sur la vie monastique à Byzance, pp. 39 - 53.

André Xyngopoulos, St Longin le Centurion et les deux soldats martyrs dans l'iconographie byzantine, pp. 54 - 84.

En Occident on a identifié le soldat qui perça de sa lance le flanc du Christ mort sur la croix avec le Centurion présent au Crucifiement qui, d'après les apocryphes, s'appelait Longin. Cette identification est le résultat d'une confusion entre le nom Longinos et le mot grec *lonché* (= lance). Il est vrai que dans quelques monuments byzantins p. ex. en Cappadoce on rencontre le nom *Lonchinos* dérivé de *lonchismos* (= coup de lance). Mais ce nom dans les fresques cappadociennes désigne le soldat qui donne le coup de lance et non pas le Centurion.

Le 16 Octobre l'Église orthodoxe célèbre avec la mémoire de St Longin le Centurion et celle des deux soldats qui assistaient au Crucifiement et qui ont cru au Christ comme Longin avec lequel ont subi le martyre en Cappadoce. Dans quelques représentations assez rares du Crucifiement nous avons trouvé le repentir de ces deux soldats indiqué d'une manière assez voilée. D'autre part, dans le drame byzantin *«Christos paschon»* on voit le soldat qui a donné le coup de lance se repentir, tomber au pied de la croix et verser sur sa tête le sang sorti du flanc du Christ pour se purifier.

Toutes ces indications nous ont conduit à l'hypothèse très probable de l'existence d'un texte apocryphe perdu ou encore inconnu qui racontait d'une manière légendaire le drame du Golgotha. Dans ce récit apocryphe qui paraît avoir servi de source commune aux artistes et à l'auteur du drame *«Christos paschon»*, une place à part était peut-être réservée au sang sorti avec l'eau du flanc du Crucifié. Cette supposition nous permet d'expliquer la représentation extrêmement rare de la figure masculine assise au pied de la croix et recueillant dans un vase le sang qui coule des plaies du Christ. Cette figure énigmatique qu'on voit seulement, sauf erreur, dans deux miniatures du Parisinus gr. 74 et dans les copies slaves de ce manuscrit, nous est expliquée par le synaxaire de St Varipsavas dont la mémoire est célébrée le 10 Séptembre. Ce texte nous aide en effet à identifier la figure étrange du Parisinus gr. 74 avec le Juif Jacques qui assistait au Crucifiement et qui, ayant cru au Christ, recueillit son sang dans un vase.

Ce récit du Synaxaire qui dérive sans doute du texte apocryphe sur le Crucifiement dont nous avons supposé l'existence probable, peut servir de base pour compléter dans la *Disposition scénique* du Vaticanus Palat. 367 le nom ommis par le copiste de l'homme qui, pendant la représentation, devait recueillir le sang et l'eau sortis du flanc du Christ par celui de Jaques.

L'histoire légendaire du Crucifiement à l'existence de laquelle nous sommes amenés paraît être créée en Palaistine, peut-être à Jérusalem où il existait semble-t-il un culte particulier de St Longin dont la tête suivant le Synaxaire du 16 Octobre, y était apportée de Cappadoce et, retrouvée par une veuve aveugle, accomplit des guérisons miraculeuses.

M. Manoussakas, Mesures prises par Venise contre l'influence du patriarcat de Constantinople en Crète, d'après des documents vénitiens inédits (1418 - 1419), pp. 85 - 144.

L'auteur publie, analyse et commente deux dossiers judiciaires, tirés des Archives de l'État de Venise (*Duca di Candia 30: Memoriali antichi*, cahier 53 (1417 - 1419), ff. 139v - 145r et 216r - 221r), éclairant la politique religieuse de Venise en Crète au début du XIVème siècle; il montre que cette politique tendait à empêcher tout rapport entre le patriarcat de Constantinople et cette île grecque, où la population orthodoxe n'avait pas le droit d'avoir des évêques.

Le premier dossier, constitué par treize documents, comprend les dépositions de divers témoins au sujet d'un violent incident survenu dans une église de Candie entre le protopsalte de Crète Emmanuel Savios et le chantre constantinopolitain Jean Lascaris; ce dernier est condamné par le duc de Crète en éxil perpétuel (octobre 1418) pour avoir évoqué le patriarche de Constantinople.

Le second dossier, formé de six pièces, comprend les documents de l'enquête menée contre le prêtre de Candie Michel Calophrénas, le peintre Nicolas Philanthropinos et le moine Arsène; ces trois personnages avaient avoué s'être rendus à Constantinople et avoir entretenu des relations avec le patriarche (Joseph II), ainsi qu'avec le fameux théologien Joseph Bryennios; c'est pourquoi le duc de Crète les condamne (janvier 1419) à être incarcérés respectivement pendant quatre, huit et douze mois.

Dem. S. Ghinis, Un arrêt patriarcal ignoré du XVIe siècle, concernant l'épilépsie comme cause de divorce, pp. 145 - 149.

Tandis que Malaxos dans son Nomocanon inédit (1561) considère l'épilépsie comme une sorte de folie (cap. 351), qui, parue après le

mariage, est tenue comme une cause de divorce, les Nomocanons en langue vulgaire, issus du susdit Nomocanon, évoquent un arrêt patriarcal récent, qui permet le divorce seulement en cas de l'existence de cette maladie avant le mariage. Gédéon avait cru que cet arrêt devrait être daté de la première moitié du XVIe siècle. Mais l'auteur croit qu'il faut dater cet arrêt entre 1561 et 1567, date du plus ancien manuscrit du nomocanon en langue vulgaire (ms. 190 du monastère de Λειμῶνος en Lesbos). L'auteur de cet arrêt ne pourrait être alors autre que Joassaf II (1551-1565) ou Métrophane III (1565-1572).

G. A. Zoras, Le «Poullologos» d'après le Codex Atheniensis 701, pp. 150-167.

Du «Poullologos» byzantin on connaissait déjà plusieurs versions. L'édition de Wagner a été faite d'après le manuscrit de Vienne; celle de Zoras d'après un manuscrit de sa propre collection. Dans la présente étude, l'auteur établit une nouvelle édition du texte d'après la version du *Codex Atheniensis 701*. Ce dernier manuscrit avait été signalé par N. Bees, mais il était resté, jusqu'à présent, inédit.

D. Basiliades, Les églises grecques «troullokamare», pp. 168-193.

Phédon C. Bouboulidis, Documents inédits sur le poète de Nauplie Jean Ventrame, pp. 194-201.

L'auteur étudie et publie des documents inédits des archives de Venise, qui fournissent des renseignements sur la vie et l'activité navale du poète de Nauplie Jean Ventrame, et fait des recherches des quelques éléments concernant le fils de Jean Ventrame, André.

Chr. G. Patrinelis, Œuvres faussement attribuées à Michel Apostolis, pp. 202-213.

L'auteur prouve que certains textes attribués par É. Legrand, C. Sathas, H. Omont, S. Lambros et autres à Michel Apostolis ne sont pas œuvres de cet auteur. Deux d'entre eux sont de Jean Argyropoulos, et deux autres des auteurs inconnus; un traité *«de substantia»* attribué à Apostolis est en réalité une copie de la Métaphysique d'Aristote.

L'auteur remarque encore que quelques œuvres d'Apostolis portent plus qu'un ou deux titres, ce qui a provoqué une certaine confusion dans les listes des œuvres d'Apostolis établies et publiées par Sathas et Legrand.

Antonio Garzya, Scoli inediti alle Epistolae di Sinesio, pp. 214-280.

Const. Merentitis, Le juif Artapanos et son œuvre, pp. 281-350.

C'est la troisième partie de l'étude, dont la première a été publiée dans le vol. 27 (1957) et la seconde dans le vol. 29 (1959) de cette revue. Il s'agit d'un commentaire linguistique, philologique et religieux de textes appartenant à la littérature hellénistique.

Dem. S. Ghinis, Le codex 121 du monastère de St. Nikanor (Zaborda) et deux dates: de l'Éclogue et du Procheiros Nomos, pp. 351-352.

Ce codex, du XIIIe au XIVe siècle, contient de collections juridiques byzantines. Le prof. Linos Politis, qui prépare le catalogue des mss de ce monastère, a deviné l'importance de ce codex, il en a pris un microfilm de son index de matières, qui il a mis à la disposition de D. Gh. En attendant l'éxamen détaillé de ce ms, qui donnera peut être de lectures plus correctes du texte des collections juridiques y contenues, on est surpris d'obtenir déjà, du seul examen de l'index des matières, deux dates: 1) de l'Eclogue: 726, comme a déjà soutenu D. Gh. il y a longtemps (B.Z. 24 (1923-1924) 346-358) et 2) du Procheiros Nomos: 872.

N. P. Matsis, Fiançailles conclues δι' ἐγκολπίων et διὰ σταυρικῶν δεσμῶν en droit byzantin, pp. 353-363.

J. Zhishman a soutenu la thèse, d'après la quelle les fiançailles conclues διὰ σταυρικῶν δεσμῶν supposent l'échange de croix entre les personnes ainsi fiancées. L'a. refute cette thèse et prétend, se basant sur le texte des plusieurs contrats, que cette formule διὰ σταυρικῶν δεσμῶν signifie la conclusion de fiançailles par contrat écrit — qui se distinguent des fiançailles par cérémonie religieuse — au début duquel est ajouté le signe de la croix ou σίγνον = signum (signature des parties contractantes). L'a. examine en particulier des problèmes concernant la forme de ces documents, ainsi que les problèmes se référant aux personnes contractantes.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΧΟΛΗΣ ... ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Radoslav Katičić, Quelques details sur la biographie de Théophylactos, archevêque d'Achrida, pp. 364 - 385.

En réétudiant les sources, l'auteur s'applique à résoudre les principaux problèmes de la biographie de Théophylacte et soumet à un examen critique toute la littérature concernant ce sujet. Une étude détaillée des sources permet en maints cas de résoudre des controverses ou de démontrer que telle ou telle l'opinion des chercheurs n'est pas fondée sur les sources. En outre est discutée la position kanonique et réelle de l'église d'Achrida au temps de Théophylacte et le procedé de l'intronisation des archevêques.

Radoslav Katičić, Lettres de Théophylacte, archevêque, d'Achrida, adressées aux Pakourianos, pp. 386 - 397.

Des trois lettres dans la correspondence de Théophylacte d'Achrida adressées à des personnes portant le nom Pakourianos, aucune n'est écrite au grand domestique de l'Occident. Deux entre elles (Meursius 7, Finetti 14) sont adressées à son homonyme Grégoire Pakourianos, beau fils du grand droungaire Nicéphore Comnène, un jeune homme qui avait commencé vers 1094 une belle carrière comme duc du thème de Bulgarie. Une autre (Meursius 25) est écrite à un certain Nicolas Pakourianos qui nous reste, à part de cette lettre, inconnu. Il est bien probable que ces personnages appartient à la famille du grand doméstique Grégoire Pakourianos.

Athan. Kominis, Quelques remarques sur les Oracles de Léon le Sage, pp. 398 - 412.

En partant de l'article de B. Knös, Les Oracles de Léon le Sage (d'après un livre d'Oracles byzantins illustrés, récemment découvert), « 'Αφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη » Athènes 1960, pp. 155 - 188+17 Tab., l'auteur donne des renseignements complémentaires sur les oracles concernant le sort de Constantinople et des empereurs byzantins ; ensuite l'auteur propose des critères à employer pour distinguer les oracles byzantins et post-byzantins et apporte des compléments sur la tradition manuscrite de ces textes ; enfin, une nouvelle collation du manuscrit Va 4a de la bibliothèque royale de Stockholm permet de corriger un certain nombre de lectures.

Dém. Pallas, Un linteau byzantin du Musée de Corinthe, pp. 413 - 452.

Gérasime Micragiannanitis (moine), Catalogue des manuscrits de la bibliothèque de Κυριακὸν de la scite de Saint - Anne, sur le Mont Athos, pp. 453 - 560.
— *Index par C. A. Manafis,* pp. 560α' - 560ιδ').

L'auteur a décrit, en 1934, les manuscrits de cette scite, tant ceux déjà décrits par Sp. Lambros (dont il offre une description plus détaillée), que ceux qui n'ont pas été catalogués jusqu'à la dite année. Du catalogue ainsi constitué est publiée ici la seconde partie. La première partie a été publiée dans la même revue, vol. 29 (1959) pp. 87 - 192.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΝ ΤΩ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩ ΜΥΡΤΙΔΗ
ΘΗΣΕΩΣ 9, ΑΘΗΝΑΙ (Κ)
ΤΗΝ 12ην ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1961

Ἐξεδόθη ἐπιμελείᾳ Καθηγητοῦ Ν. Β. Τωμαδακη